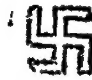
મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયા કૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैप यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः रु. २५=००

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૪૯૨
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૨
ઇસવીસન્ ૧૯૬૬

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

" [illegible] પરમ ઉપકારી [illegible]
[illegible]
[illegible] મરહુમ [illegible]
[illegible]
[illegible] મરહુમ [illegible]
[illegible]
[illegible] મરહુમ [illegible]
[illegible]
[illegible] બહાર પડાય છે "

[illegible]

[illegible]

श्री

स्थानाङ्ग सूत्रके पांचवें भागकी

विषयानुक्रमणिका

॥ समाप्त ॥

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

સ્વ. શેઠશ્રી [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

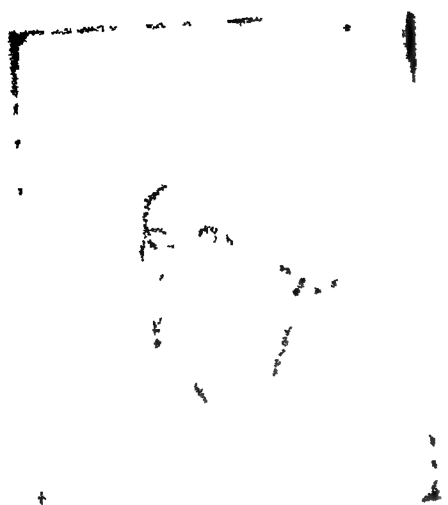
શ્રી વિનોદભાઈ વીરાણી

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુલચંદજી માલિયા [illegible]

શ્રી ભૂરાલાલ દલીચંદ પારેખ રાજકોટ.

[illegible]

[illegible]

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા.

શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઇ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમાં બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

आगमप्रकाशकश्रेणी

स्व. शेठ नागचंदजी साहेब मेहता
मद्रास.

श्रीमान् शेठश्री
[illegible]मलजी सा. चोरडिया

श्रीमान् सेठ सा. [illegible] सा.
[illegible] सा [illegible]

श्री

॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलाल-व्रतिविरचितया
सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

॥ श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

(पञ्चमो भागः)

स्थानाङ्गसूत्रस्य-सुधाख्यायां व्याख्यायां अष्टमं स्थानम्

व्याख्यातं सप्तमं स्थानम्, सम्प्रति संख्याक्रमप्राप्तमष्टमं प्रारभ्यते, यस्येदमादिमं सूत्रम्-तथा-अस्य सूत्रस्थानन्तराध्ययनान्तिमसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः-अनन्तरसूत्रे पुद्गलाः प्रोक्ताः, ते च कर्मगा, तन्निर्जराच प्रतिमाविशेषप्रतिपन्नेन अभिग्रहविशेषधारिणा मुनिना विशेषतः क्रियते इति एकलविहारप्रतिमायोग्यं पुरुषं निरूपयति—

॥ अष्टम स्थान प्रथम उद्देश ॥

सातवां स्थान व्याख्यात हो चुका-अब क्रमप्राप्त आठवां स्थान प्रारम्भ होता है, इसका यह " अट्ठहिं ठाणेहिं " इत्यादि सूत्र प्रथम सूत्र है, इस सूत्रका अनन्तर सातवें स्थानके अन्तिम सूत्रके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि अनन्तर सूत्रके अन्तमें पुद्गलोंका कथन किया गया है-सो इन पुद्गलोंसेही कर्म बनते हैं-अथवा ये पुद्गल कर्मरूप भी होते हैं, इन कर्मरूप पुद्गलोंकी निर्जरा जो जीव प्रतिमायुक्त (अभिग्रहधारी) होता है-ऐसो वह मुनि जीव विशेष रूपसे करता है अतः अब सूत्रकार एकलविहारप्रतिमा योग्य पुरुषका निरूपण करते हैं—

આઠમા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ

સાતમાં સ્થાનનું નિરૂપણુ પૂરૂં કરીને હવે સૂત્રકાર ક્રમપ્રાપ્ત આઠમાં સ્થાનની શરૂઆત કરે છે. તેનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-"अट्ठहिं ठाणेहिं" ઇત્યાદિ. આ સૂત્રનો આગલા સ્થાનના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-આગલા સ્થાનના છેલ્લા સૂત્રમાં પુદ્ગલોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે પુદ્ગલો વડે જ કર્મ બને છે અથવા તે પુદ્ગલો કર્મરૂપ પણુ હોય છે. પ્રતિમાયુક્ત (અભિગ્રહધારી) મુનિ વડે તે કર્મરૂપ પુદ્ગલોની નિર્જરા વિશેષ રૂપે થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર એકલવિહાર પ્રતિમાને યોગ્ય પુરુષનું નિરૂપણુ કરે છે-" अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧)

मूलम्—अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहइ एगल्लविहारपडिमं उवसंपज्जित्ता णं विहरित्तए, तं जहा—सड्ढीपुरिसजाए १, सच्चे पुरिसजाए २, मेहावी पुरिसजाए ३, बहुस्सुए पुरिसजाए ४, सत्तिमं ५, अप्पाहिगरणे ६, धिइमं ७, वीरियसंपन्ने ८ ॥ सू० १ ॥

छाया—अष्टभिः स्थानैः सम्पन्नोऽनगारः अर्हति एकलविहारप्रतिमाम् उपसंपद्य खलु विहर्त्तुम्, तद्यथा—श्रद्धिपुरुपजातम् १, सत्यं पुरुपजातम् २, मेधाविपुरुपजातम् ३, बहुश्रुतंपुरुपजातम् ४, शक्तिमत् ५, अल्पाधिकरणं ६, धृतिमत् ७, वीर्यसम्पन्नम् ८ ॥ सू० १ ॥

टीका—' अट्ठहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

अष्टभिः स्थानैः=गुणविशेषैः सम्पन्नो=युक्तोऽनगारः साधु एकलविहारप्रतिमाम् – एकलस्य=एकाकिनो विहारः=ग्रामादिचर्या सएव प्रतिमा=अभिग्रहस्ताम्–जिनकल्पप्रतिमां, मासिक्यादिकां भिक्षुप्रतिमां वा उपसंपद्य=स्वीकृत्य

" अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने " इत्यादि ॥ सूत्र १ ॥

टीकार्थ–आठ स्थानोंसे सम्पन्न अनगार एकल विहार प्रतिमाको प्राप्त कर विहार करनेके योग्य होता है । स्थान शब्दसे यहां गुण लिये गये हैं, अनगार शब्दका अर्थ साधु है, अर्थात् आठ गुणोंके धारी अनगार होता है, वही एकलविहार कर सकता है, गच्छ से साधुसंघसे अलग होकर ग्रामादिकोंमें विहार करना यही एकलविहार प्रतिमा है, ऐसी वह एकलविहार प्रतिमा जिनकल्पप्रतिमारूप या मासिकी आदि भिक्षुप्रतिमा रूप होती है । जो भिक्षु–मुनि–आठ गुणों सहित होता है, वही एकलविहार रूप प्रतिमा–अभिग्रहको स्वीकार करके विहार

ટીકાર્થ—" અટ્ઠહિં ઠાણેહિં સંપન્ને ' ઇત્યાદિ

આઠ સ્થાનોથી (ગુણોથી) યુક્ત અણુગાર એકલ વિહાર પ્રતિમાથી યુક્ત થઇને એકલ વિહાર કરવાને યોગ્ય બને છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આઠ ગુણોથી યુક્ત સાધુ જ એકલ વિહાર કરી શકે છે. ગચ્છથી–સાધુઓના સંઘથી–અલગ થઇને ગ્રામાદિકોમાં વિહાર કરવો તેનું નામ એકલ વિહાર પ્રતિમા છે. એવી તે એકલવિહાર પ્રતિમા જિનકલ્પ પ્રતિમારૂપ માસિકી આદિ ભિક્ષુપ્રતિમારૂપ હોય છે. જે મુનિ આઠ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે. એજ એકલવિહારરૂપ પ્રતિમા (અભિગ્રહ) નો સ્વીકાર કરીને એકલ-

विहर्तुम्, अर्हति=योग्यो भवति, एभिरष्टगुणैर्हीनस्तु न तथा भवति । तानेव गुणा-नाह-तद्यथा-श्रद्धि-श्रद्धा=जिनतत्त्वविषयकं श्रद्धानम्-आस्तिक्यमिति यावत् अनुष्ठानविषयकः स्वकीयोऽभिलाषो वा, तद्युक्तं पुरुषजातम्=पुरुषप्रकारः-यः सकलसुरेन्द्रैः सम्यक्त्वचारित्राचाल्यमानोऽप्यचलः सन्तिष्ठते, तादृशः पुरुष-विशेषः इति प्रथमः १। तथा-सत्यम्=सत्यवादि=चारित्रनिर्वाहने शूरत्वात्, सद्भ्यो=जीवेभ्यो हितं वा सत्यं-जीवानां हितचिन्तनपरं पुरुषजातम्-सत्यवादी जीवहितपरायणो वा पुरुषभेदः, इति द्वितीयः २। मेधावि-मेधा=धारणावती

करने योग्य होता है । जो इन आठ गुणोंसे रहित होता है, वह एकल विहार प्रतिमाको प्राप्तकर विहार करनेके योग्य नहीं होता है, वे आठ स्थानरूप गुण इस प्रकारसे हैं-श्रद्धि पुरुष जात १, तत्त्व विषयक श्रद्धान का नाम श्रद्धि है-दूसरा नाम इसका आस्तिक्य भी है, अथवा-अनुष्ठान विषयक जो अपना अभिलाष है, वह श्रद्धि है, इससे युक्त जो पुरुष जात है, वह श्रद्धि पुरुष जात है, ऐसा श्रद्धि पुरुषजात वही होता है, जो सकल सुरेन्द्रोंसे भी अपने गृहीत सम्यक्त्वसे चलायमान करनेके कारण उपस्थित किये जाने पर भी चलायमान नहीं होता है, किन्तु मेरुकी तरह अचल रहता है ऐसा यह पहला स्थान है १। सत्यं पुरुषजातम्-जो पुरुष चारित्रके निर्वाहमें शूरवीर होनेके कारण सत्य-वादी होता है, अथवा-जो जीवोंकी भलाई करनेमें तत्पर बना रहता है, मेरे द्वारा किसी भी जीवको थोडासा भी दुःख न पहूंचे प्रत्युत

વિહાર કરવાને પાત્ર ગણાય છે જે સાધુ આ આઠ ગુણોથી યુક્ત હોતો નથી તે એકલવિહાર પ્રતિમાને અંગીકાર કરીને એકલવિહાર કરવાને પાત્ર ગણાતો નથી. તે આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે સમજવા—

(૧) શ્રદ્ધિ પુરુષ જાત—તત્ત્વ વિષયક શ્રદ્ધાનું નામ શ્રદ્ધિ છે. તેનું બીજુ નામ આસ્તિકય (આસ્તિકતા) પણ છે. અથવા અનુષ્ઠાન વિષયક જે પોતાની અભિલાષા છે તેનું નામ શ્રદ્ધી છે તેનાથી યુક્ત જે પુરુષ હોય છે તેને શ્રદ્ધિ પુરુષ જાત કહે છે. સકલ સુરેન્દ્રો દ્વારા ચલાયમાન કરવામાં આવે તો પણ જે પુરુષ ગૃહીત સમ્યકત્વમાંથી ચલાયમાન થતો નથી, પરન્તુ મેરુના જેવો અડગ રહે છે, એવા પુરુષને આ ગુણથી સંપન્ન માનવામાં આવે છે (૨) સત્યં પુરુષજાતમ્—જે પુરુષ પોતાના ચારિત્રના નિર્વાહમાં શૂરવીર હોવાને કારણે સત્યવાદી હોય છે, અથવા જે પુરુષ જીવોનું ભલુ કરવાને તત્પર રહેતો હોય છે, એવા પુરુષને જ સત્ય પુરુષ જાત કહે છે.

बुद्धिः, तद्युक्तं, मर्यादायां धावतीति वा मेधावि-मर्यादावर्त्ति पुरुषजातम् । श्रुतग्रहणशक्तियुक्तः साधुमर्यादावर्ती वा पुरुषप्रकार इति तृतीयः ।३। बहुश्रुतं-बहु=प्रचुरं श्रुतं=शास्त्रं सूत्रतोऽर्थतश्च यस्य तादृशं पुरुषजातम्-उत्कृष्टतः किंचिन्न्यूनदशपूर्वधरो जघन्यतो नवमस्य तृतीयाचारवस्तुपर्यन्तधरः पुरुषविशेष इति चतुर्थः शक्तिमत्-शक्तिः=सामर्थ्यं, तद्युक्तम्, तपः प्रभृति पञ्च सामर्थ्ययुक्तः पुरुषविशेषः । उक्तं च—

" तवेण सत्तेण सुत्तेण, एगत्तेण बलेण य ।
तुलणा पंचहा वुत्ता, जिणकप्पं पडिवज्जओ ॥१॥"

सबका मेरे द्वारा भला हो ऐसा पुरुषही सत्यपुरुष जात कहा जाता है । यह दूसरा स्थान है । मेधावी पुरुष जात - धारणावाली बुद्धिका नाम मेधा है-ऐसी बुद्धिसे जो पुरुष युक्त होता है, वह मेधावी पुरुष जात है, अथवा-मर्यादाके अनुकूल अपनी प्रत्येक प्रवृत्ति चलानेवाला जो पुरुष है, वह मेधावी है-ऐसा मेधावी जो पुरुषजात विशेष पुरुष है वह मेधावी पुरुषजात है यह तीसरा स्थान है ३ ।

चौथा बहुश्रुत पुरुषजात-जो आगमका सूत्रकी और अर्थकी अपेक्षा विशेष ज्ञाता होता है, वह बहुश्रुत है, ऐसा बहुश्रुत उत्कृष्टसे किञ्चित न्यून दश पूर्वका पाठी होता है, और जघन्यसे नौवे पूर्वकी तृतीय आचार वस्तु तकका ज्ञाता होता है यह चौथा स्थान है ४। पांचवां स्थान शक्तिमान्-तप आदिरूप पञ्च सामर्थ्यसे युक्त जो पुरुष विशेष

તે પુરુષની એવી ભાવના રહે છે કે "મારા દ્વારા કોઈ પણ જીવને સહેજ પણ દુઃખ પહોંચવું જોઈએ નહીં, પરન્તુ મારા દ્વારા સૌનું ભલું જ થવું જોઈએ."

(૩) મેધાવી પુરુષ જાત—ધારણાવાળી બુદ્ધિનું નામ મેધા છે. એવી બુદ્ધિથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને મેધાવી પુરુષ કહે છે. અથવા મર્યાદાને અનુકૂલ પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ચલવનાર જે પુરુષ છે તેને મેધાવી પુરુષ કહે છે. એવા મેધાવી પુરુષ વિશેષને મેધાવી પુરુષ જાત કહે છે.

(૪) બહુશ્રુત પુરુષ જાત—સૂત્ર અને અર્થની અપેક્ષાએ જે આગમનો વિશેષ જ્ઞાતા હોય છે તેને બહુશ્રુત કહે છે. એવો બહુશ્રુત અધિકમાં અધિક દસ પૂર્વ કરતાં સહેજ ન્યૂન શ્રુતનો અને ઓછામાં ઓછો નવમાં પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ પર્યન્તનો જ્ઞાતા હોય છે,

(૫) શક્તિમાન—તપ આદિ રૂપ પાંચ સામર્થ્યથી જે પુરુષ વિશેષ યુક્ત હોય છે, તેને શક્તિમાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

छाया—तपसा सत्वेन सूत्रेण एकत्वेन बलेन च।
तुलना (योगः) पञ्चधा उक्ता जिनकल्पं प्रतिपद्यमानस्य ॥१॥ इति।

इति पञ्चमः ५। अल्पाधिकरणम्—अल्पम्=अविद्यमानम् अधिकरणं=कलहो यस्य तादृशं पुरुषजातम्—कलहरहितः पुरुषविशेष इति षष्ठः ६। धृतिमत्=धृतिः=धैर्यम्, सोऽस्ति यस्य तत्, तथाविधः पुरुषप्रकारः। रत्यरत्य नुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहनसमर्थः पुरुषविशेष इति सप्तमः ७। तथा—वीर्यसम्पन्नम्—वीर्यं=

युक्त होता है, वह शक्तिमान् कहा गया है, उक्तं च–' तवेण सत्तेण सुत्तेण ' इत्यादि।

जो जिनकल्पको प्राप्त करना चाहता है–उसकी तुलना तपसे, सत्त्वसे, सूत्रसे, एकत्वसे और बलसे की जानी कही गई है, अर्थात्–प्रखर तपस्वी हो दृढ सत्त्वधारी हो सूत्रका प्रखर ज्ञाता हो शारीरिक बलसे युक्त हो वह शक्तिमान् है.

अल्पाधिकरण–जो पुरुष कलह करनेसे रहित होता है, वह अल्पाधिकरण है–यहां अल्प शब्द अविद्यमान अर्थका द्योतक है यह छट्ठा स्थान है ६, धृति,मान्–जो पुरुष विशेष रति–अरति, अनुकूल एवं प्रतिकूल, परीषह और उपसर्गोंको सहन करनेकी क्षमतावाला होता है, ऐसा पुरुषही धृतिमान् कहा गया है यह सातवां स्थान है ७, वीर्य सम्पन्न–उत्साहकी अधिकताका होना यह वीर्य है–इस वीर्यसे जो पुरुष

" तवेण सत्तेण सुत्तेण " ઈત્યાદિ—

જે સાધુ જિનકલ્પ પ્રતિમારૂપ એકલવિહાર કરવા માગતો હોય, તે તપ, સત્ત્વ, સૂત્ર, એકત્વ અને બળથી સંપન્ન હોવો જોઈએ એટલે કે પ્રખર તપસ્વી, દૃઢ સત્ત્વધારી, સૂત્રનો પ્રખર જ્ઞાતા, અને શારીરિક બળથી યુક્ત હોય એવા પુરુષને જ શક્તિમાન કહે છે અને એવો જ એકલ વિહાર કરવાને પાત્ર ગણાય છે.

(૬) અલ્પાધિકરણ—જે પુરુષમાં કલહ કરવાનો સ્વભાવ હોતો નથી, એવા પુરુષને અલ્પાધિકરણ સંપન્ન કહે છે. અહીં અલ્પપદ અવિદ્યમાનના અર્થનું દ્યોતક છે.

(૭) ધૃતિમાન—જે પુરુષ વિશેષ રતિ અરતિ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, પરીષહ અને ઉપસર્ગોને સહન કરવાને સમર્થ હોય છે-ધૈર્યપૂર્વક તેમને સહન કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય છે, એવા પુરુષવિશેષને જ ધૃતિમાન કહે છે.

पराक्रम–उत्साहाधिक्यमिति यावत्, तेन सम्पन्नं=युक्तं पुरुषजातम्–उत्साहसम्पन्नः पुरुषविशेष इत्यष्टमः। आद्येषु चतुर्षु स्थानेषु पुरुषजातशब्दो दृश्यते, सोऽन्त्येष्वपि चतुर्षु स्थानेषु योजनीयस्तुल्यन्यायादिति । गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गुणी एव गुणत्वेनोक्त इति ॥ सू० १ ॥

एवं विधोऽनगारः सर्वप्राणिनां रक्षणे समर्थो भवतीति तेषां प्राणिनां योनिसंग्रहं गतिमागतिं चाष्टस्थानत्वेन प्ररूपयति—

मूलम्–अट्ठविहे जोणिसंगहे पण्णत्ते, तं जहा–अंडया १, पोयया २, जाव उब्भिया ७ उववाइया ८। अंडया अट्ठगइया अट्ठागइया पण्णत्ता, तं जहा--अंडए अंडएसु उववज्जमाणे अण्डएहिंतो वा पोयएहिंतो वा जाव उववाइएहिंतो वा उववज्जेज्जा । से चेव णं से अंडए अंडयत्तं विप्पजहमाणे अंडयत्ताए वा पोययत्ताए वा जाव उववाइयत्ताए वा गच्छेज्जा ! एवं पोययावि जराउयावि । सेसाणं गइ आगई णत्थि ॥ सू० २ ॥

युक्त होता है, वह वीर्य सम्पन्न है, अर्थात् वज्ररिषभनाराच संहननके धरनेवाला हो उक्त आठ गुणके धरनेवाला एकेला विचर सकता है, यह आठवां स्थान है ८ यहां सूत्रमें आदिके चार स्थानोंमें पुरुष जात शब्द देखा जाता है–सो उक्त आठ गुणोंसे युक्त हो यह अकेला विहार कर सकता है बाकी के स्थानोंमें भी इसका योग कर लेना चाहिये यहां गुण एवं गुणीमें अभेदके उपचारसे गुणीही गुण रूपसे कहा गया है ॥ सू० १ ।

(૮) વીર્ય સંપન્ન—ઉત્સાહની અધિકતા હોવી તેનું નામ વીર્ય છે. આ વીર્યથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને વીર્ય સંપન્ન કહે છે એટલે કે વજ્રઋષભ નારાચ સંહનનવાળો પુરુષ આ પ્રકારના વીર્યથી સંપન્ન હોય છે.

ઉપર્યુક્ત આઠ ગુણોથી સંપન્ન મુનિ જ એકલવિહાર કરી શકે છે. અહીં પહેલા ચાર સ્થાનોમાં પુરુષજાત શબ્દ વપરાયો છે, બાકીના ચાર સ્થાનોમાં પણ તે શબ્દનો યોગ કરી લેવો જોઈએ. અહીં ગુણ અને ગુણીમાં અભેદ માનીને ગુણીને જ ગુણરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

छाया—अष्टविधो योनिसंग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अण्डजाः पोतजाः यावत् उद्भिज्जा औपपातिकाः। अण्डजा अष्ट गतिका अष्टागतिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अण्डजोऽण्डजेषु उपपद्यमानः अण्डजेभ्यो वा पोतजेभ्यो वा यावत् औपपातिकेभ्यो वा उपपद्येत। स एव खलु सोऽण्डजः अऽण्डजत्वं विप्रजहत् अण्डजतया वा पोतजतया वा औपपातिकतया वा गच्छेत्। एवं पोतजा अपि जरायुजा अपि। शेषाणां गतिरागतिर्नास्ति ॥ सू० २ ॥

इस प्रकारका अनगार सर्व प्राणियोंकी रक्षा करनेमें समर्थ होता है, अतः अब सूत्रकार उन प्राणियोंके योनि संग्रहको एवं उनकी गति और आगतिको अष्टस्थान रूपसे प्ररूपित करते हैं—

"अट्ठविहे जोनिसंगहे पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सू० २ ॥

सूत्रार्थ–योनि संग्रह आठ प्रकारका कहा गया है, जैसे–अण्डज, पोतज, यावत् उद्भिज्ज, औपपातिक इनमें अण्डज अष्टगतिक और अष्ट आगतिक होते हैं। जैसे–अण्डजोंमें उत्पद्यमान होता हुआ अण्डज अण्डजोंसे अथवा पोतजोंसे अथवा–यावत् औपपातिकोंसे आकरके अण्डजोंमें उत्पन्न होता है, तथा अण्डज अण्डजपनेको छोडकर पुनः अण्डज रूपसे तथा पोतज रूपसे या औपपातिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है। इसी तरहका कथन पोतज एवं जरायुजोंकी गति आगतिके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये बाकीके जीवोंको गति आगति नहीं होती है।

આ પ્રકારનો અણગાર સર્વ જીવોની રક્ષા કરવાને સમર્થ હોય છે. આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર યોનિસંગ્રહનું તથા તેમની ગતિ અને આગતિનું આઠ સ્થાનરૂપે કથન કરે છે—

"अट्ठविहे जोनिसंगहे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ ૨)

સૂત્રાર્થ- યોનિસંગ્રહ આઠ પ્રકારનો કહ્યો છે. જેમ કે (૧) અંડજ, (૨) પોતજ, અને ઉદ્ભિજ્જ પર્યન્તના સપ્તમ સ્થાનમાં દર્શાવેલા સાત પ્રકારો તથા (૮) ઔપપાતિક તેમાંથી અંડજ જીવો આઠ ગતિ અને આઠ આગતિવાળા હોય છે. એટલે કે અંડજોમાં ઉત્પદ્યમાન અંડજ જીવ અંડજોમાંથી, અને ઔપ. પાતિક પર્યન્તના આઠે પ્રકારોમાંથી આવીને અંડજોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તથા અંડજ જીવ અંડજ પર્યાયને છોડીને ફરી અંડજરૂપ પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અથવા પોતજથી લઈને ઔપપાતિક પર્યન્તના જીવો રૂપે પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એજ પ્રકારનું કથન પોતજો અને જરાયુજોની ગતિ અને આગતિના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. બાકીના જીવોની ગતિ આગતિ થતી નથી.

टीका—' अट्ठविहे जोणिसंगहे ' इत्यादि—

अस्य सूत्रस्य व्याख्या सप्तमस्थानकस्य तृतीयसूत्रे गता। नवरम्—औपपातिकाः=देवनारकाः। अष्ट गतयोऽष्टागतयश्च—अण्डजपोतजजरायुजानामेव भवन्ति, तद्भिन्नानां रसज-संस्वेदिम-सम्मूर्च्छिमोद्भिज्जौपपातिकानां तु न भवन्ति। यतो रसजाद्युद्भिज्जान्ताः औपपातिकेषु नोत्पद्यन्ते रसजादयोहि देवनारकेषु न गच्छन्तीत्यर्थः। देवनारकेषु पञ्चेन्द्रियजीवा एवोत्पद्यन्ते। एवमेव देवनारका अपि रसजादिषु नोत्पद्यन्ते, किन्तु ते पञ्चेन्द्रियेषु पृथिव्यब्वनस्पतिलक्षणैकेन्द्रियेषु वोत्पद्यन्ते। अत एषां रसजाद्यौपपातिकान्तानामष्टगतित्वमष्टागतित्वं च नास्ति।

टीकार्थ—इस सूत्रकी व्याख्या सप्तम स्थानकके तृतीय सूत्रमेंकी जा चुकी है, औपपातिक शब्दसे यहां उपपाद जन्मवाले देव और नारक लिये गये हैं। अण्डज, पोतज और जरायुज इनकेही अष्ट गतियां और अष्ट आगतियां होती हैं। इनसे भिन्न जो रसज, संस्वेदिम, संमूर्च्छिम, उद्भिज्ज और औपपातिक हैं, उनके अष्ट गतियां और अष्ट आगतियां नहीं होती हैं। क्योंकि रसजसे लेकर उद्भिज्ज तकके जीव औपपातिकोंमें उत्पन्न नहीं होते हैं—अर्थात् रसज आदि जीव मरकर देव नारकियोंमें नहीं जाते हैं। क्योंकि देव नारकियोंमें पञ्चेन्द्रिय जीव ही उत्पन्न होते हैं। इसी तरहसे देव नारक भी रसज आदिक जीवोंमें उत्पन्न नहीं होते हैं। किन्तु वे पञ्चेन्द्रियोंमें अथवा—पृथिवी, अप् वनस्पति, इन एकेन्द्रियोंमें उत्पन्न होते हैं। इसीलिये रसजसे लेकर औप-

---

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં આવતી પહેલી સાત યોનિઓનું સ્પષ્ટીકરણ સાતમાં સ્થાનના ત્રીજા સૂત્રમાં થઈ ગયું છે ઔપપાતિક શબ્દ દ્વારા અહીં ઉપપાદ જન્મવાળા દેવો અને નારકો ગૃહીત થયા છે. અંડજ, પોતજ અને જરાયુજોમાં જ આઠ ગતિએ। અને આઠ આગતિઓનો સદ્‌ભાવ હોય છે. તે સિવાયના રસજ, સંસ્વેદિમ, સંમૂર્ચ્છિમ, ઉદ્ભિજ્જ અને ઔપપાતિક, આ પાંચ પ્રકારના જીવોમાં આઠ ગતિએ। હોતી નથી, કારણ કે રસજથી લઈને ઔપપાતિક પર્યન્તના જીવો ઓપપાતિકોમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. એટલે કે તે પાંચ પ્રકારના જીવો મરીને દેવો અને નારકોમાં જતાં નથી, કારણ કે દેવ અને નારકોમાં પંચેન્દ્રિય જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે દેવો અને નારકો પણ રસજ આદિકોમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી, પરન્તુ તેએ। પંચેન્દ્રિયોમાં અથવા પૃથ્વી, અપ્, અને વનસ્પતિકાય, આ એકેન્દ્રિયોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણે રસજથી લઈને ઔપપાતિક સુધીના જીવોમાં અષ્ટ ગતિકતા

अमुमेवार्थं सूचयितुमाह सूत्रकारः-'सेसाणं गई आगई णत्थि" इति। अत्रेदं बोध्यम्-'सम्मूर्च्छिम' पदेनात्र सम्मूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो न गृह्यन्ते, यतस्ते देवेषु नारकेषु चाप्युत्पद्यन्ते इति ॥ सू० २ ॥

अण्डजादयो जीवा अष्टविधकर्मणां चयादिसत्त्वे एव भवन्तीति चयादीन् प्रत्येकमष्टस्थानत्वेन निरूपयति—

मूलम्-जीवा णं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा-णाणावरणिज्जं १ दरिसणावरणिज्जं २, वेयणिज्जं ३ मोहणिज्जं ४ आउयं ५ नामं ६ गोत्तं ७ अंतराइयं ८। नेरइयाणं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा-एवं चेव। एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं २४। जीवा णं अट्ठकम्मपगडीओ उवचिणिंसु वा उवचिणंति वा उवचिणिस्संति वा एवं चेव। एवं चिण १ उवचिण २ बंध ३ उदीर ४ वेय ५ तह णिज्जरा ६ चेव। एए छ चउवीसा दंडगा भाणियव्वा ॥ सू० ३ ॥

पातिक तकके जीवोंमें अष्ट गतिकता और अष्ट आगतिकता नहीं है। इसी अर्थको सूचित करनेके लिये सूत्रकारने "सेसाणं गई आगई णत्थि" ऐसा कहा है। संमूर्च्छिम पदसे यहां संमूर्च्छिम पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च गृहीत नहीं हुए है, क्योंकि वे देवोंमें और नारकोंमें भी उत्पन्न होते हैं ॥ सू० २ ॥

अण्डज आदि जीव आठ प्रकारके कर्मोंके चयादिके होने पर ही होते हैं, अतः अब सूत्रकार प्रत्येक चयादिका निरूपण आठ स्थान

અને અષ્ટ આગતિકતાનો અભાવ કહ્યો છે. એજ વાતને સૂચિત કરવાને માટે સૂત્રકારે અહીં "सेसाणं गई आगई णत्थि" આ સૂત્રપાઠ મૂક્યો છે અહીં સંમૂર્છિમ પદના પ્રયોગ દ્વારા સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ગૃહીત થયા નથી, કારણ કે તેઓ દેવો અને નારકોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ સૂ ૨ ॥

આઠ પ્રકારના કર્મોના ચયાદિ થવાથી જ જીવોને અંડજાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થવું પડે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ચયાદિનું આઠ સ્થાનરૂપે નિરૂપણ કરે છે—

छाया—जीवाः खलु अष्ट कर्मप्रकृतीः अचिन्वन् वा चिन्वन्ति वा चेष्यन्ति वा, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं १, दर्शनावरणीयं २ वेदनीयं ३, मोहनीयम् ४, आयुः ५, नाम ६, गोत्रम् ७, आन्तरायिकम् ८। नैरयिकाः खलु अष्ट कर्मप्रकृतीः अचिन्वन् वा चिन्वन्ति वा चेष्यन्ति वा, तद्यथा—एवमेव। एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकानाम् २४। जीवाः खलु अष्ट कर्मप्रकृतीः उपाचिन्वन् वा उपचिन्वंति वा, उपचेष्यन्ति वा, एवमेव। एवं चयः उपचयोबन्ध उदीरो वेदस्तथा निर्जरा चैव। एते षट्, (एवं) चतुर्विंशतिः दण्डकाः भणितव्याः॥ सू० ३॥

टीका—'जीवाणं' इत्यादि—

जीवाःप्राणिनः खलु अष्ट कर्मप्रकृतीः अचिन्वन्=उपार्जितवन्तोऽतीतकाले, चिन्वन्ति=उपार्जयन्ति वर्तमानकाले, चेष्यन्ति=उपार्जयिष्यन्ति भविष्यत्काले, तद्यथा—ज्ञानावरणीयम् १, दर्शनावरणीयम् २, वेदनीयम् ३, मोहनीयम् ४, आयुः ५, नाम ६, गोत्रम् ७, अन्तरायिकम्—अन्तराय एव—आन्तरायिकम्—अन्तराय कर्मेति ८। इदं सामान्यसूत्रम्। एवं विशेषसूत्राणि नैरयिकादि वैमानिकान्ता·

रूपसे करते हैं—"जीवाणं अट्ठकम्मपगडीओ इत्यादि॥ सू० ३॥

टीकार्थ—जीवोंने अतीत कालमें आठ कर्म प्रकृतियोंका उपार्जन कियाहै, वर्तमान कालमें ये उनका उपार्जन करते हैं। तथा भविष्यत्कालमें भी वे उनका उपार्जन करेंगे। वे आठ कर्म प्रकृतियां इस प्रकारसे हैं—

ज्ञानावरणीय १, दर्शनावरणीय २, वेदनीय ३, मोहनीय ४, आयु ५, नाम ६, गोत्र ७ और अन्तराय ८, यह सामान्य सूत्र है इसमें विशेष कथन इस प्रकारसे हैं—नैरयिक जीवोंने अतीत कालमें आठ कर्मप्रकृतियोंका उपार्जन कियाहै, वर्तमानमें वे उनका उपार्जन करतेहैं तथा भविष्यत् काल में भी वे उनका उपार्जन करेंगे।

"जीवाणं अट्ठकम्मपगडीओ" ઈત્યાદિ—(સૂ ૩)

ટીકાર્થ—જીવોએ ભૂતકાળમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કર્યું છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તેઓ તેમનું ઉપાર્જન કરે છે તથા ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેમનું ઉપાર્જન (ચય) કરશે. તે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય,. આ સામાન્ય સૂત્ર છે. હવે નારકાદિ જીવવિશેષોની અપેક્ષાએ કથન કરવામાં આવે છે—નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કર્યું છે, વર્તમાન કાળે પણ તેઓ તેનું ઉપાર્જન કરે છે. અને ભવિષ્યકાળમાં પણ તેઓ તેનું ઉપાર્જન કરશે. એજ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ તેઓ તેમનું ઉપાર્જન કરતા હતા, કરે છે, અને કરશે. તેમ સમજવું

नाश्रित्य विवरणीयानि। अमुमेवार्थं सूचयितुमाह सूत्रकारः–' नेरइयाणं अट्ठकम्म-पगडीओ चिणिंसु वा ' इत्यादि–' एवं निरन्तरं जाव वेमाणियाणं ' इत्यन्तमिति। एवमुपचय–सूत्राण्यपि सामान्यविशेषोभयात्मकानि बोध्यानि। तदाह–" जीवाणं अट्ठ कम्मपगडीओ उवचिणिंसु वा, उवचिणंति वा उवचिणिस्संति वा, एवंचेव " इति। एवमेव सामान्यविशेषरूपेण बन्धादि सूत्राण्यपि। विज्ञेयानि। एतदेव दर्शयितुं संग्रहणीगाथोत्तरार्द्धमाह—

" एवं चिण उवचिण बंध उदीर वेय तह णिज्जरा चेव " इति।

चयोपचयसूत्राणि तु सामान्यविशेषोभयात्मकत्वेनोक्तानि। बन्धसूत्राणि उदीरणासूत्राणि वेदनासूत्राणि निर्जरासूत्राणि चापि सामान्यविशेषोभया-

---

इसी तरहसे यावत् वैमानिक जीवोंने भी निरन्तर अतीत कालमें आठ कर्म प्रकृतियोंका उपार्जन किया है, वर्तमानमें वे उनका उपार्जन करते हैं, तथा भविष्यत्कालमें भी वे उनका उपार्जन करेंगे।

इसी प्रकारसे सामान्य विशेष रूपसे उपचय सम्बन्धी सूत्रोंका भी कथन कर लेना चाहिये. यही बात सूत्रकारने " जीवा णं अट्ठकम्म-पगडीओ उवचिणिंसु० वा, उपचिणंति वा, उवचिणिस्संति वा एवं चेव" इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की है, तथा इसी तरहसे सामान्य विशेष रूपसे बन्धादि सूत्रोंको भी कहलेना चाहिये यह प्रकट करनेके लिये यहां सूत्रकारने संग्रहणी गाथाका यह उतरार्ध " एवं चिण उवचिण बंध उदीरवेय तह णिज्जरा चेव " कहा है। तात्पर्य इसका ऐसा है–कि जिस प्रकार सामान्य और विशेष रूपसे ये चयसूत्र और उपचय-सूत्र कहे गये हैं–उसी प्रकारसे बन्धसूत्र, उदीरणासूत्र, वेदनासूत्र

जीवाणं अट्ठकम्मपगडीओ उवचिणंसु वा, उपचिणंति वा, उवचिणिस्संति वा एवं चेव" ચય સૂત્રમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન સામાન્ય જીવો અને નારકોથી લઈને વૈમાનિક પર્યંતના જીવોના વિષયમાં ઉપચયને અનુલક્ષીને પણ કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષરૂપ બન્ધાદિ સૂત્રોનું પણ કથન કરવું જોઈએ. એજ વાત પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રકારે અહીં સંગ્રહણી ગાથાનો આ ઉત્તરાર્ધ ભાગ પ્રકટ કર્યો છે–" एव चिण उवचिण बध उदिरवेय तह णिज्जरा चेव " આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જેવી રીતે સામાન્ય અને વિશેષરૂપે ચયસૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે બન્ધસૂત્ર, ઉદીરણા સૂત્ર, વેદના સૂત્ર અને નિર્જરાસૂત્રનુ પણ સામાન્ય અને વિશેષરૂપે કથન કરવું જોઈએ.

त्मकत्वेन पूर्ववद् विज्ञेयानीति। चयादीनामर्थस्त्वम्—चयनम्=कषायादि परिणतस्य कर्मपुद्गलोपादानमात्रम् १। उपचयनं=चितस्याबाधाकालं विहाय ज्ञानावरणीयादितया निषेकः सचेत्थम्—प्रथमस्थितौ वहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति, ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावत् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। वन्धनम्—तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषायपरिणतिविशेषात् संश्लेषणम् ३। उदीरणम्—उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्यविशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनम् ४। वेदनम्—स्वभावेन उदीरणाकरणेन च

और निर्जरासूत्र भी सामान्य एवं विशेष रूपसे व्याख्यात कर लेना चाहिये। इन चय आदिकोंका अर्थ इस प्रकारसे है—कषाय आदि रूपसे परिणत हुए जीवके द्वारा जो कर्म पुद्गलोंका सामान्य रूपसे उपार्जन किया जाताहै, वह चयहै१, आबाधाकालको छोडकर गृहीत कर्म पुद्गलोंका जो ज्ञानावरणीयादि रूपसे निषेक है, वह उपचयनहै २, वह उपचयन रूप निषेक इस प्रकारसे होता है, जैसे—प्रथम स्थितिमें बहुतर कर्मपुद्गलका निषेक होता है, उसके बाद द्वितीय स्थितिमें विशेषहीन कर्म दलिकोंका निषेक होता है, इस तरह होते २ यह निषेक यावत् उत्कृष्ट स्थिति तक विशेष २ हीन होता है, ज्ञानावरणीयादि रूपसे निषिक्त हुए कर्म पुद्गलका कषाय परिणति विशेषसे जो आत्माके साथ संश्लेषण (सम्बन्ध) है, वह बन्ध है ३, उदयमें प्राप्त नहीं हुए कर्म दलिकको वीर्य विशेषसे खींचकर उदयावलिकामें प्रवेश कराना इसका नाम उदीरणा है ४, स्वभावसे या उदीरणाकरणसे उदयावलिकामें

આ ચયાદિનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—કષાય આદિરૂપે પરિણત થયેલા જીવ દ્વારા જે કર્મપુદ્‌ગલોનું ઉપાર્જન થાય છે તેનું નામ ચય છે. આબાધાકાળને છોડીને ગૃહીત કર્મપુદ્‌ગલોનો જે જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષેક થાય છે, તેનું નામ ઉપચયન છે. તે ઉપચયન રૂપ નિષેક આ પ્રકારે થાય છે—પ્રથમ સ્થિતિમાં બહુતર કર્મપુદ્‌ગલનો નિષેક થાય છે, ત્યાર બાદ દ્વિતીય સ્થિતિમાં વિશેષ હીન કર્મદલિકોનો નિષેક થય છે, આ પ્રમાણે થતાં થતાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પર્યન્ત તે નિષેક વિશેષ વિશેષ હીન થતો જાય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત થયેલાં કર્મપુદ્‌ગલોનું કષાયપરિણતિ વિશેષ વડે આત્માની સાથે જે સંશ્લેષણ (સમ્બન્ધ) થાય છે, તેનું નામ બન્ધન છે. ઉદયાવલિકામાં નહીં આવેલાં કર્મદલિકોને વીર્યવિશેષ વડે ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તેનું નામ ઉદીરણ છે. સ્વાભાવિક

उदयावलिकामविष्टस्य, कर्मणोऽनुभवनम् । निर्जरणं–कर्मणोऽकर्मताभवनं–जीव प्रदेशेभ्यः कर्मणां परिशटनमित्यर्थः ६। क्वचित्तु चयनादीनामयमर्थः, तथाहि– चयनम्=असंकलनम् १, उपचयनम्=परिपोषणम् २, बन्धनम्=निर्मापणम् ३, उदीरणाकरणेन कर्मदलिकानाकृष्य तेषामुदयावलिकायां प्रक्षेपणम् ४, वेदनम्= अनुभव उदय इत्यर्थः ५, निर्जरा=प्रदेशेभ्यः शटनमिति ६ ॥ सू० ३॥

कश्चिज्जीवोऽष्टविधकर्मणश्चयादिकारणमासेव्य तद्विपाकं जानन्नपि कर्म- गुरुत्वान्नालोचतीति दर्शयितुमाह—

मूलम्–अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु नो आलोएज्जा नो पडिक्कमेज्जा जाव नो पडिवज्जेज्जा, तं जहा–करिंसु वाऽहं १, करेमि वाऽहं २, करिस्सामि वाऽहं ३ अकित्ती वा मे सिया ४, अवण्णे वा मे सिया ५, अवणए वा मे सिया ६, कित्ती वा मे परिहाइस्सइ ७ जसे वा मे परिहाइस्सइ ८॥ सू० ४ ॥

प्रविष्ट हुए कर्मका जो अनुभवन है, वह वेदन है ५, जीवके प्रदेशोंसे कर्मपुद्गलोंका जो परिशटन–झरना है–एक देशसे नष्ट हो जाना है, वह निर्जरण है ६, कहीं २ पर इन चयनादिकोंका स्वरूप इस प्रकारसे प्रकट किया गया है–आसंकलनका नाम चयन हैं, परिपोषका नाम उपचयन है, निर्मापणका नाम बन्धनहै, उदीरणाकरणसे कर्म दलिकोंका खींचकर उनका उदयावलिकामें प्रक्षेपण करना इसका नाम उदीरणा है, कर्मों के फलोंका भोगना इसका नाम वेदन है ५, और प्रदेशोंसे थोडा २ विनाश होना निर्जरा है ॥ सू० ३ ॥

રીતે અથવા ઉદીરણાકરણ વડે ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા કર્મનું જે અનુભવન છે, તેનું નામ વેદન છે. જીવના આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું જે પરિશટન (ઝરવાની ક્રિયા)–એક દેશમાંથી નષ્ટ થવા રૂપ કાર્ય છે તેનું નામ નિર્જરણ છે. કોઈ કોઈ શાસ્ત્રોમાં આ ચયનાદિકોનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે–આ સંકલનનું નામ ચયન છે, પરિપોષનું નામ ઉપચયન છે, નિર્માપણનું નામ બન્ધન છે, ઉદીરણાકરણ વડે કર્મદલિકોને ખેંચીને તેમનું ઉદયાવલિકામાં પ્રક્ષેપણ કરવું તેનુ નામ ઉદીરણ છે, કર્મોના ફલોને ભોગવવા તેનું નામ વેદન છે, તથા આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મદલિકોનો થોડો વિનાશ થવો તેનું નામ નિર્જરા છે. ॥ સૂ ૩ ॥

छाया—अष्टभिः स्थानैः मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, १ नो प्रतिक्रामति, यावन्नो प्रतिपद्यते, तद्यथा-अकुर्वं वा अहम् १, करोमि वाऽहम् २, करिष्यामि वाऽहम् ३, अकीर्तिर्वा मे स्यात् ४, अवर्णो वा मे स्यात् ५, अपनयो वा मे स्यात् ६, कीर्तिर्वा मे परिहास्यति ७, यशो वा मे परिहास्यति ८ ॥

टीका—'अट्ठहिं ठाणेहिं' इत्यादि—

मायी=मायायुक्तः पुरुषो माया प्रधानम् अतिचारं कृत्वा तां मायाम् अष्टभिः स्थानैः कारणैः नो आलोचयति=गुरवे नो निवेदयति, नो प्रतिक्रामति=मिथ्यादुष्कृतं न ददाति, यावत्पदात्-"नो निंदेज्जा, नो गरहेज्जा, नो विउट्टेज्जा, नो विसोहेज्जा, नो अकरणयाए अब्भुट्ठिज्जा, नो जहारिहं तवोकम्मं"

छाया—नो निन्दति, नो गर्हते, नो व्यावर्त्तते, नो विशोधयति, नो अक-

कोई जीव आठ प्रकारके कर्मोंके चयादिके कारणोंका आसेवन करके उनके विपाकको जानता हुआ भी कर्मकी गुरुता होनेके कारण आलोचना नहीं करता है-यही बात अब सूत्रकार प्रकट करते हैं—

"अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु" इत्यादि। सूत्र ४ ॥

टीकार्थ—माया युक्त पुरुष माया प्रधान अतिचार आदि करके उस अतिचारकी आठ कारणोंसे आलोचना नहीं करता है-गुरुसे उस कृत अतिचारका निवेदन नहीं करता है-प्रतिक्रमण नहीं करता है-मिथ्या दुष्कृत नहीं देता है, यावत्-"नो निंदेज्जा०-नो गरहेज्जा, नो विउट्टेज्जा, नो विसोहेज्जा, नो अकरणयाए अब्भुट्ठिज्जा, नो जहारिहं तवोकम्मं" निन्दा नहीं करता है, गर्हा नहीं करता है,

કોઈ જીવ એવો હોય છે કે જે આઠ પ્રકારના કર્મોના ચયાદિના કારણોનું આસેવન કરીને તેમના વિપાકને જાણવા છતાં પણ કર્મની ગુરુતા હોવાને કારણે આલોચના કરતો નથી. એજ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

"अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૪)

ટીકાર્થ—માયાયુક્ત પુરુષ માયાપ્રધાન અતિચાર આદિનું સેવન કરીને, આઠ કારણોને લીધે તે અતિચારની આલોચના કરતો નથી-ગુરુની સમીપે પોતાના દ્વારા સેવાયેલા અતિચારોનું નિવેદન કરતો નથી, પ્રતિક્રમણ કરતો નથી-મિથ્યા દુષ્કૃત દેતો નથી, "नो निंदेज्जा, नो गरहेज्जा, नो विउट्टेज्जा, नो विसोहेज्जा, नो अकरणयाए अब्भुट्ठिज्जा, नो जहारिहं तवोकम्मं" તેની નિન્દા કરતો નથી, ગર્હા કરતો નથી. ઈત્યાદિ કંઈ પણ કરતો નથી.

रणतया अभ्युत्तिष्ठते, नो यथार्हं तपःकर्म-इति संग्रहः । तत्र नो निन्दति=आत्मसमक्षं स्वीकृतातिचारनिन्दां न करोति, नो गर्हते=गुरु समक्षं स्वीकृतातिचारनिन्दां न करोति नो व्यावर्तते = अतिचारान्न निवर्तते, नो विशोधयति=अतिचारकलङ्कं शुभभावजलेन नो प्रक्षालयति, नो अकरणतया अभ्युत्तिष्ठते=तस्यातिचारस्य भूयोऽनाचरणे समुद्यतो न भवति, तथा-यथार्हं=यथायोग्यं-तदतिचारदूरीकरणे समर्थं तपःकर्म=प्रायश्चित्तमपि नो प्रतिपद्यते=न स्वीकरोति, कानि तानि स्थानानि ? इत्याह-तद्यथा-अकुर्वम् अहम्=अहम्

इत्यादि कुछ भी नहीं करता है, निन्दा आदि शब्दोंका अर्थ इस प्रकारसे है-" अपने द्वारा कृत अतिचारोंकी अपने आप निन्दा करना-यह मैंने अच्छा नहीं किया-इस प्रकारसे आत्मग्लानि होना इसका नाम निंदा है, अपने द्वारा हुए अतिचारोंका गुरुके समीप निवेदन करना-उनकी निन्दा करना यह गर्हा है, अतिचार करनेसे रुक जाना फिर अतिचारोंका सेवन नहीं करना इसका नाम व्यावर्त्तन है, अतिचारोंका शुभ भावरूप जलसे प्रक्षालन करना इसका नाम विशोधन हैं, अब मैं आगे अतिचारोंका आसेवन नहीं करूँगा इस प्रकारके विचारोंमें बद्ध होना इसका नाम अकरणतया अभ्युत्थान है, तथा-लगे हुए अतिचारोंकी शुद्धिके लिये यथायोग्य प्रायश्चित्त लेना इसका नाम यथार्ह तपःकर्म है । " इन निन्दा आदि पदोंका ग्रहण यहां यावत् पदसे हुआ है, माया युक्त पुरुष इन निन्दा आदिका जो यावत्पदसे गृहीत हुए हैं, नहीं करता है, ऐसा जानना चाहिये.

નિન્દા આદિ પદોના અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

" આ મેં ખોટું કર્યું ", આ પ્રમાણે પોતાના દ્વારા થયેલા અતિચારની પોતાની જાતે જ નિન્દા કરવી અથવા પોતાના દોષો માટે આત્મગ્લાનિ અનુભવવી તેનું નામ નિન્દા છે.

પોતાના દ્વારા જે અતિચારો સેવાયા હોય તે અતિચારોની ગુરુની સમક્ષ નિન્દા કરવી તેનું નામ ગર્હા છે. અતિચારો સેવતાં અટકી જવું અને ફરી તેમનું સેવન ન કરવું તેનું નામ વ્યાવર્તન છે. શુભ ભાવ રૂપ જલવડે અતિચારોનું પ્રક્ષાલન કરવું તેનું નામ વિશોધન છે. " હવે ભવિષ્યમાં હું અતિચારોનું આસેવન નહીં કરૂં " આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો તેનું નામ " અકરણતયા અભ્યુત્થાન " છે. જે અતિચારો લાગ્યા હોય તેમની વિશુદ્ધિને માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું તેનું નામ " યથાર્હતપઃકર્મ " છે. અહીં ' ઇત્યાદિ ' પદ વડે વ્યાવર્તન આદિ " યથાર્હ તપઃકર્મ ' પર્યન્તના પદો ગ્રહણ થયાં છે.

अतिचारं कृतवान्, कृतस्य निन्दया किम् ? इति प्रथमं स्थानम् । करोमि वा अहम्=सम्प्रत्यहम् अतिचारम् आचरामि, अनिष्पन्नेऽतिचारे तस्यालोचना-कथम् ? इति द्वितीयं स्थानम् । करिष्यामि वा अहम्=अहमग्रेऽतिचारं करिष्यामीति सम्प्रति ममातिचारालोचनं निरर्थकमिति तृतीयं स्थानम् । कृतस्याति-चारस्यालोचने मे अकीर्त्तिः स्यात्-इति चतुर्थम् । एवम्-अवर्णः=अवर्णवादो मम स्यात्-इति पञ्चमम् । अपनयः=पूजासत्कारादेर्हानि र्वा मे स्यात् इति षष्ठम् । कीर्तिं र्वा मे परिहास्यति=मम कीर्ति र्हीनतां यास्यतीति सप्तमम् । तथा-यशोवा मे परिहास्यति=हीनतां यास्यतीति अष्टमम् । अत्रेदं बोध्यम्-कीर्तिः=सर्वदिग्व्यापिनी, अवर्णः=अयशः, यशस्तु एक दिग्व्यापि-इति ॥ सू० ४ ॥

वे आठ कारण इस प्रकारसे हैं-मैंने अतिचार किया है-अतः कृतकी निन्दासे अब क्या होता है, ऐसा यह प्रथम स्थान है, मैं अति-चार करता हूँ अतः अनिष्पन्न अतिचारके होने पर उसकी आलोचना कैसी करूं तथा मैं आगे अतिचार सेवन करूंगाही अतः इस समय अतिचारकी आलोचना निरर्थक है, ऐसा यह तृतीय स्थान है । तथा कृत अतिचारोंकी आलोचना करने पर मेरी अकीर्ति होगी ऐसा यह चौथा स्थानहै। तथा कृत अतिचारकी आलोचनामें मेरा अवर्णवाद होगा ऐसा यह पांचवांस्थानहै,कृत अतिचारकी आलोचनामें मेरी पूजा होनेकी मेरे सत्कार होनेकी हानि होगी ऐसा यह छठा स्थान है, तथा कृत अतिचारकी आलोचना करने पर मेरी कीर्ति क्षीण हो जावेगी ऐसा यह सातवां स्थान है । तथा कृत अतिचारोंकी आलोचना करने पर मेरा यश घट जावेगा ऐसा यह आठवां स्थान है, समस्त

તે આઠ કારણો હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) મેં અતિચારનું સેવન કર્યું છે, હવે તે થઈ ગયેલા દોષની નિન્દા કરવાથી શું વળવાનું છે! (૨) હું અતિચાર સેવું છું, તેથી અનિષ્પન્ન- અતિચારના સદ્‌ભાવમાં તેની આલોચના કેવી કરૂં ! (૩) હું ભવિષ્યમાં પણ અતિચારોનું સેવન કરવાનો જ છું, તેથી અત્યારે અતિચારોની આલોચના કરવી નિરર્થક જ છે. (૪) કૃત અતિચારની આલોચના કરવાથી મારો અવર્ણવાદ થશે, (૫) કૃત અતિચારની આલોચના કરવાથી મારી જે પૂજા થાય છે, છે બંધ પડી જશે (૬) કૃત અતિચારની આલોચના કરવાથી મારો સત્કાર થવાનું બંધ થઇ જશે (૭) કૃત અતિચારોની આલોચના કરવાથી મારી કીર્તિ ઘટી જશે (૮) કૃત અતિચારોની આલોચના કરવાથી મારો યશ ઘટી જશે.

उक्तार्थविपर्ययेण अष्टौ स्थानानि निरूपयितुमाह—

मूलम्—अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, तं जहा—माइस्स णं अस्सिंलोए गरहिए भवइ १, उववाए गरहिए भवइ २, आजाई गरहिया भवइ ३, एगमवि माई मायं कट्टु नो आलोएज्जा जाव नो पडिवज्जेज्जा णत्थि तस्स आराहणा ४, एगमवि माई मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, अत्थि तस्स आराहणा ५, बहुओ वि माई मायं कट्टु नो आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा नत्थि तस्स आराहणा ६, बहुओ वि माई मायं कट्टु आलोएज्जा जाव अत्थि तस्स आराहणा ७, आयरियउवज्झायस्स वा मे अइसेसे नाणदंसणे समुप्पज्जेज्जा, से य ममं आलोएज्जा माईणं एसे ८ ॥ सू० ५ ॥

छाया—अष्टभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा आलोचयति यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा—मायिनः खलु अयं लोको गर्हितो भवति १, उपपातो गर्हितो भवति २, आयतिः गर्हिता भवति ३, एकामपि मायी मायां कृत्वा नो आलोचयेत् यावत् नो प्रतिपद्येत नास्ति तस्य आराधना ४, एकामपि मायी मायां कृत्वा आलोचयेत् यावत् प्रतिपद्येत अस्ति तस्य आराधना ५, बहुतोऽपि मायी मायां कृत्वा नो आलोचयेत् यावत् नो प्रतिपद्येत नास्ति तस्य आराधना ६, बहुतोऽपि मायी मायां कृत्वा आलोचयेत् यावत् अस्ति तस्य आराधना ७ आचार्योपाध्यायस्य वा मे अतिशेषं ज्ञानदर्शनं समुत्पद्येत, स च माम् आलोकयेत् मायी खलु एषः ॥ सू. ५ ॥

दिशाओं में व्यास—जो प्रसिद्धि है, वह कीर्ति है, एवं एक दिशामें व्यास जो प्रसिद्धि है, वह यश है, अवर्ण नाम अयशका है । सू० ४

अब सूत्रकार उक्त अर्थसे विपरीत रूपमें आठ स्थानोंकी प्ररूपणा

સમસ્ત દિશાઓમાં વ્યાપેલી પ્રસિદ્ધિનું નામ કીર્તિ છે અને એક જ દિશામાં વ્યાપ્ત ખ્યાતિનું નામ યશ છે. અવર્ણવાદ એટલે અયશ થવો. ॥સૂ.૪॥

હવે સૂત્રકાર ઉપર્યુક્ત અર્થ કરતાં વિપરીત રૂપે આઠ સ્થાનોની

टीका—' अट्ठहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

अष्टभिः स्थानैर्मायी–इत्यादि व्याख्यातपूर्वम् । नवरम्–अत्र मायी आसेवनाकालापेक्षया बोध्यो न तु आलोचनाकालापेक्षया । यतोऽयं स्वकृतमतिचारमालोचयत्येवेति । तानि स्थानान्याह–तद्यथा–मायिनः=मायाकारकजनस्य 'अस्सि' अत्र प्रथमार्थे सप्तमी आर्षत्वात्तेन–अयं लोको गर्हितः अतिचारवत्त्वेन लोकनिन्दितत्वाद् जुगुप्सितो भवति । तदुक्तम्—

" भीउव्विग्गनिलुक्को, पायडपच्छन्नदोससयकारी ।
अप्पच्चयं जणंतो, जइस्स धी जीवियं जियइ ॥१॥

करते हैं—" अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु " इत्यादि ।

टीकार्थ–मायी–माया युक्त पुरुष मायाको-माया प्रधान अतिचारको करके उस मायाकी आठ कारणोंसे आलोचना करता है, यावत् उसके लायक तप करता है, यहां पर मायी यह शब्द यह प्रकट करता है, कि जिस कालमें उसने मायाका सेवन किया है, वह उस कालमें मायी है, किन्तु जब वह उस मायाकी आलोचना कर रहा है, उस कालमें वह मायी नहीं है, अतः आसेवन कालकी अपेक्षासे इसे मायी कहा गया है, आलोचन कालकी अपेक्षासे नहीं । क्योंकि यह स्वकृत अतिचारोंकी आलोचना जो करता है–वे आठ कारण इस प्रकारसे हैं–मायाकारक जनका यह लोक अतिचारवाला होनेसे लोक निन्दित होनेके कारण जुगुप्सित होता है कहा भी है—

પ્રરૂપણા કરે છે—" अट्ठहिं ठाणेहिं माई मायं कट्टु " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–માયી (માયાયુક્ત પુરુષ) માયા (માયાપ્રધાન અતિચારો) કરીને તે માયાની આઠ કારણોને લીધે આલોચના કરે છે, તથા તેની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે યોગ્ય તપઃકર્મ પર્યન્તનું (ઉપર્યુક્ત નિન્દા, ગર્હા આદિ) બધું કરે છે, અહીં 'માયી' પદ એ વાત પ્રકટ કરી છે કે જે કાળે તેણે માયાનું સેવન કર્યું હતું ત્યારે જ તે માયી હતો, પરન્તુ તે માયાની આલોચના આદિ કરતી વખતે તે માયી હોતો નથી. આ રીતે આસેવન કાળની અપેક્ષાએ તેને માયી કહ્યો છે. આલોચના કાળની અપેક્ષાએ તેને માયી કહેવામાં આવ્યો નથી. તે પોતાના દ્વારા જે અતિચારોનું સેવન થઈ ગયું હોય છે તે અતિચારોની નીચેના આઠ કારણોને લીધે આલોચના કરે છે—

માયાકારક મનુષ્યનો આ લોક તેના અતિચારોને કારણે નિન્દિત થવાને કારણે જુગુપ્સિત થાય છે, કહ્યું પણ છે કે—

छाया—भीतोद्विग्नगुप्तः प्रकटप्रच्छन्नदोषशतकारी ।
अप्रत्ययं जनयन् जडस्य धिग् जीवितं जीवति ॥१॥ इति ।

अयं भावः-मायावी पुरुषः स्वकृतमायया भीतः=भययुक्त उद्विग्नः=उद्भ्रान्तचित्तश्च भवति, तथा-गुप्तः=संवृतो भवति-मम मायां न कोऽपि जानात्विति मायाया गोपने कृतप्रयत्नो भवतीति भावः । एतादृशोऽयं प्रकटप्रच्छन्नदोषशतकारी=प्रकटतया प्रच्छन्नतयाचागणितदोषकारी भवति । ततः स जडस्य=मूर्खस्याऽपि जनस्य अप्रत्ययम्=अविश्वासं जनयन् धिग्जीवितं जीवतीति । इति प्रथमं स्थानम् । तथा-मायिन उपपातः=देवजन्मगर्हितो भवति । किल्बिषिकादि देवत्वेनोत्पादात्तस्य मायाकारकस्य परजन्म गर्हितं भवतीत्यर्थः । उक्तंच—

"भीउव्विग्गनिलुक्को" इत्यादि ।

जो मायावी पुरुष होता है, वह अपने द्वारा कृत मायाके प्रभावसे भय युक्त एवं उद्भ्रान्त चित्तवाला सदा बना रहता है, तथा मेरी मायाका पर्दा खुला न हो जावे इस विचारसे वह मायाको ढांकनेके लिये अनेकानेक प्रयत्न करता रहता है, इस तरह यह मायाचारी पुरुष प्रकट रूपसे और प्रच्छन्न रूपसे अगणित सैकड़ों दोषोंका कर्ता होता है, अतः ऐसे पुरुषका विश्वास साधारणसे साधारण जन भी नहीं करता है, तो फिर ऐसे धिक्कार योग्य जीवनसे क्या लाभ-अर्थात् ऐसे जीवनको सर्वथा धिक्कार है, तथा-मायाचारीका जन्म किल्विषिक आदि देवोंमें होता है, अतः उसका वह जन्म भी धिक्कार योग्य ही होता है-गर्हित होता है, कहा भी है—" तवतेणे वइतेणे " इत्यादि ।

"भीउव्विग्गनिलुक्को" ઈત્યાદિ—

માયાવી પુરુષ, પોતાના દ્વારા જે માયા (માયા પ્રધાન અતિચારો)નું સેવન થઇ ગયું હોય છે તેને કારણે સદા ભયયુક્ત અને ઉદ્ભ્રાન્ત ચિત્તવાળો બની જાય છે. મારી માયાનો પર્દો ઉઘડી જશે, આ પ્રકારના ભયને કારણે પોતાની માયાને ઢાંકવાને માટે તે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા કરે છે આ રીતે તે માયાચારી પુરુષ પ્રકટ રૂપે અને પ્રચ્છન્ન રૂપે અગણિત દોષો કરતો રહે છે. તે કારણે સામાન્યમાં સામાન્ય માણુસ પણ તેનો વિશ્વાસ કરતો નથી. તેથી તે માયાવી પુરુષને પોતાના આ પ્રકારના માયાવી વર્તન પ્રત્યે ધિક્કારની લાગણી પેદા થાય છે. આ પહેલું કારણ છે તથા માયાચારીનો જન્મ કિલ્વિષિક આદિ હલકી કોટિના દેવોમાં થાય છે. આ રીતે તેનો પરભવ પણ ધિક્કારને યોગ્ય ગર્હિત બને છે. કહ્યું પણ છે કે—

" तव तेणे वइतेणे, रूवतेणे य जे नरे ।
आयारभावतेणेय, कुव्वई देवकिब्बिसं ॥१॥"
छाया—तपस्तेनो वाक्स्तेनो रूपस्तेनश्च यो नरः ।
आचारभावस्तेनश्च करोति देवकिल्बिषम् ॥१॥ इति

इति द्वितीयम् । तथा-किल्बिषिकदेवयोनितश्च्युतस्य तस्य आयतिः=तत्च्यवनानन्तरं मनुष्यभवे पुनरुत्पत्तिरपि गर्हिता=जात्यैश्वर्यरूपादिरहिततया निन्दिता भवति । उक्तंच—

" तत्तो वि से चइत्ताणं, लब्भिही एलमूयगं ।
नरगं तिरिक्खजोणिं वा, बोही जत्थ सुदुल्लहा ॥१॥"

जो जीव तप चोर होता है, वचन चोर होता है-रूपचोर होता है, आचार एवं भाव चोर होता है ऐसे मनुष्यका जन्म किल्बिषिकजातिके देवोंमें होता है, ऐसा यह द्वितीय स्थान है, आयति उसकी गर्हित होती है, ऐसा यह तृतीय स्थान है-इसका तात्पर्य ऐसा है कि जब किल्बिषिक देवोंमेंसे चव कर मनुष्य भवमें उत्पन्न होता है, तो वहां पर भी उसकी उत्पत्ति जाति, ऐश्वर्य, एवं रूप रहित होनेसे निन्दित होती है, कहा भी है-

" तत्तो वि से चइत्ताणं " इत्यादि ।

किल्बिषिक देव योनिसे चव कर वह मायी साधु, बहिरा और मूंगा होता है, नारक अथवा तिर्यञ्च योनिमें जन्म लेता है, इस स्थितिमें वह बोधिको प्राप्त नहीं कर सकता है । ऐसा यह तृतीय कारण है।

" तवतेणे वइतेणे " ઈત્યાદિ—

જે જીવ તપચોર હોય છે, વચનચોર હોય છે, રૂપચોર હોય છે, આચાર અને ભાવચોર હોય છે, એવા પુરુષનો જન્મ કિલ્બિષિક જાતિના દેવોમાં થાય છે. આ પ્રકારનું બીજું કારણ સમજવું (૩) તેની આયાતિ પણ ગર્હિત થાય છે. એટલે કે જ્યારે તે કિલ્બિષિક દેવોમાંથી ચ્યવીને મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ કુળ, જાતિ, રૂપ અને ઐશ્વર્યથી રહિત હોવાને કારણે નિન્દિત જ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—" तत्तो वि से चइत्ताणं " ઈત્યાદિ—

તે માયી જીવ કિલ્બિષિક દેવગતિનું આયુ પુરૂં કરીને-ત્યાંથી ચ્યવીને જો મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો મૂંગો, બહેરો આદિ શારીરિક ખોડખાંપણવાળો હોય છે, અથવા તો તે નારક, તિર્યંચ આદિ યોનિમાં પણ જન્મ લે છે. આ રીતે તેની આયતિ પણ ગર્હિત બને છે. આ પ્રકારનું આ ત્રીજું કારણ છે.

छाया—ततोऽपि स च्युत्वा खलु लभते एडमूकताम् ।
नरकं तिर्यग्योनिं वा, बोधिर्यत्र सुदुर्लभा ॥१। इति । इति तृतीयम् ।

तथा – यो मायीजन एकामपि मायाम् = अतिचाररूपां कृत्वा तां पुन र्न आलोचयेत् यावत् नो तपःकर्म प्रतिपद्येत, तस्य ज्ञानादिमोक्षमार्गविषया आराधना न भवति। तदुक्तम्—

" लज्जाए गारवेण य, बहुस्सुयमएण वावि दुच्चरियं ।
जे न कहिंति गुरूणं, न हु ते आराहणा होंति " ॥१॥

छाया—लज्जया गौरवेण च बहुश्रुतमदेन वापि दुश्चरितम् ।
ये न कथयन्ति गुरुभ्यो न खलु ते आराधका भवन्ति ॥१॥ इति ।

तथा—" न वि तं सत्थं व विसं, व दुप्पउत्तो व कुणइ वेयालो ।
जं तं व दुप्पउत्तं, सप्पो व पमाइणो कुद्धो ॥२॥
जं कुणइ भावसल्लं, अणुद्धियं उत्तमट्ठकालम्मि ।
दुल्लहबोहियत्तं, अणंतसंसारियत्तं वा ॥ ३ ॥"

छाया—नापि तत् शस्त्रं वा विषं वा दुष्प्रयुक्तो वा करोति वेतालः ।
यन्त्रं वा दुष्पयुक्तं सर्पो वा प्रमादिनः क्रुद्धः ॥२॥
यत् करोति भावशल्यम् अनुद्धृतम् उत्तमार्थकाले ।
दुर्लभबोधिकत्वम् अनन्तसंसारिकत्वं वा ॥३॥ इति ।

अयं भावः—ये साधवो लज्जया गौरवेण बहुश्रुतमदेन='अहं बहुश्रुतोऽस्मि' इत्यहङ्कारेण वापि स्वकीयं दुश्चरितम्=अतिचारं गुरुभ्यो न कथयन्ति=न निवेद-

जो मायी जीव अतिचार रूप मायाको करके उसकी आलोचना नहीं करता है, यावत् उसके लायक तप कर्मको स्वीकार नहीं करता है– ऐसे उस जीवको ज्ञानादि रूप मोक्षमार्ग विषयक आराधना नहीं होती है। कहा भी है—" लज्जाए गारवेण य " इत्यादि ।

इन श्लोकोंका तात्पर्य ऐसा है, जो साधुजनसे अथवा गौरवसे या मैं बहुश्रुत हूं, इस प्रकारके अहंकारसे अपने अतिचारको गुरुजनोंसे

(४) જે માયી જીવ અતિચાર રૂપ માયાનું સેવન કરીને તેની શુદ્ધિને માટે યોગ્ય તપ કરતો નથી, તે જીવ વડે જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષમાર્ગની આરાધના થતી નથી. કહ્યું પણ છે કે—" લજ્જાए गारवेण य " ઇત્યાદિ—

એટલે કે જે સાધુ લજ્જાને કારણે, ગૌરવને કારણે અથવા પોતે બહુ શ્રુત છે એવા અહંકારને કારણે પોતાના અતિચારોને ગુરુજનો પાસે જાહેર કરતો નથી–તે અતિચારોની આલોચના કરતો નથી, તે સાધુ જ્ઞાન, દર્શન,

यन्ति, न खलु ते आराधका:=ज्ञानदर्शनचारित्ररूपमोक्षमार्गाराधका भवन्तीति ॥१॥ तथा-प्रमादिनः उत्तमार्थकाले=संयतावस्थायाम् यत् अनुद्धृतं भावशल्यं दुर्लभबोधिकत्वरूपम् अनन्तसंसारिकत्वरूपं चेत्यनर्थद्वयं करोति, तादृशमनर्थं नापि शस्त्रं करोति, न वा विषं करोति, न वा दुष्प्रयुक्तो वेतालः करोति, नापि वा दुष्प्रयुक्तं यन्त्रं करोति, न वा क्रुद्धः सर्पः करोतीति ॥२॥ इति चतुर्थम्।

तथा-यो मायी एकामपि मायां कृत्वा आलोचयेद् यावत् प्रतिपद्येत, तस्यास्ति मोक्षमार्गाराधना। अयं भावः--यः साधुर्मायां कृत्वा गुरवे निवेदयति यावत् प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यते स मोक्षमार्गाराधको भवति।

तदुक्तम्--उद्धरियसव्वसल्लो, भत्तपरिन्नाए धणियमाउत्तो।
मरणाराहणजुत्तो, चंदगवेज्झं समाणेइ ॥१॥'

छाया--उद्धृतसर्वशल्यो भक्तपरिज्ञायां गाढमायुक्तः।
मरणाराधना युक्तश्चन्द्रकवेध्यं समाप्नोति ॥१॥ इति।

नहीं कहते हैं, वे ज्ञान-दर्शन-चारित्र रूप मोक्षमार्गके आराधक नहीं होते हैं। प्रमादीको संयत अवस्थामें अनुद्धृत भावशल्य जैसा दुर्लभ बोधिकत्व रूप और अनन्तसंसारी रूप दो अनर्थको उत्पन्न करता है, ऐसे अनर्थको न शस्त्र करता है, न विष करता है, न दुष्प्रयुक्त वेताल करता है, और न दुष्प्रयुक्त यन्त्र करता है, और न क्रुद्ध सर्प ही करता है, ऐसा यह चतुर्थ कारण है, तथा-जो मायी जीव एक माया रूप आलोचना करके गुरुजनके समक्ष आलोचना करता है यावत् उसके योग्य तपःकर्म करता है, उसको मोक्षमार्गकी आराधना होतीहै, अर्थात् ऐसा जीव मोक्षमार्गका आराधक होता है कहा भी है—

" उद्धरियसव्वसल्लो " इत्यादि।

ચરિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગનો આરાધક થઈ શકતો નથી. પ્રમાદી સંયત અવસ્થામાં અનુદ્ધૃત ભાવશલ્ય જેવા દુર્લભબોધિકત્વ રૂપ અને અનંત સંસારી રૂપ બે અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે એવો અનર્થ તો શસ્ત્ર પણ કરતું નથી, વિષ પણ કરતું નથી, દુષ્પ્રયુક્ત વેતાલ પણ કરતો નથી, દુષ્પ્રયુક્ત યંત્ર પણ કરતું નથી અને ક્રુદ્ધ સર્પ પણ કરતો નથી. એવું આ ચોથું કારણ સમજવું.

(૫) જે માયી જીવ માયા રૂપ અતિચારનું સેવન કરીને ગુરુની પાસે તેની આલોચના કરે છે, નિન્દા, ગર્હા આદિ કરે છે અને તેની વિશુદ્ધિને માટે યોગ્ય તપ કરે છે, તેના દ્વારા મોક્ષમાર્ગની આરાધના થઈ શકે છે. એટલે કે એવો જીવ મોક્ષમાર્ગનો આરાધક બને છે. કહ્યું પણ છે કે—

" उद्धरियसव्वसल्लो " ઈત્યાદિ

राधावेधवद् दुस्साध्यं मोक्षमार्गं समाप्नोति=साधयति। इति पञ्चमम्। एवं षष्ठं सप्तमं च स्थानद्वयं विज्ञेयम्। नवरं–बहुतोऽपि=बह्वीमपि। सार्वविभक्तिकस्तसिल् प्रत्ययोऽत्र बोध्यः। तथा मम आचार्यस्य उपाध्यायस्य च अतिशेषम्=अतिशयितं ज्ञानदर्शनं समुत्पद्येत=जायेत, ततः स माम् आलोकयेत्=जानीयात्, यदेष मायावीति। इति अष्टमं स्थानम्। एभिरष्टभिः स्थानैः मायी मायां कृत्वाऽपि आलोचयति यावत् तपःकर्म प्रतिपद्यते इति ॥सू० ५॥

भक्तपरिज्ञामें अत्यन्त लवलीन हुआ साधु समस्त अतिचार रूप शल्यको दूर करके राधावेधकी तरह दुस्साध्य मोक्ष मार्गको सिद्ध कर लेता है, ऐसा यह पांचवां स्थान है, इसी तरहसे छठा और सातवां स्थान जानना चाहिये, जो मायी अतिचार रूप बहुतसी मायाको करके उसकी आलोचना नहीं करता है, यावत् उसके योग्य तपःकर्मको प्राप्त नहीं करता है, उसकी आराधना नहीं होती है ६। तथा जो बहुत सी माया करके उसकी आलोचना करता है, यावत् उसके योग्य तपःकर्म करता है, उसकी आराधना होती है, ऐसा यह सातवां स्थानहै, आठवां स्थान इस प्रकारसे है–मेरे आचार्यको अथवा उपाध्यायको जब अतिशयित ज्ञानदर्शन उत्पन्न हो जावेगा, तब वे मुझे ऐसा जान जावेंगे कि यह मायावी है, अतः मुझे आलोचना करलेनी चाहिये यावत् उसके योग्य तपकर्म प्राप्त कर लेना चाहिये इस प्रकारके इन आठ

ભક્ત પરિજ્ઞામાં અત્યન્ત લવલીન થયેલા સાધુ સમસ્ત અતિચાર રૂપ શલ્યને દૂર કરીને રાધાવેધની જેમ દુઃસાધ્ય મોક્ષમાર્ગને સિદ્ધ કરી લે છે. એવું આ પાંચમું સ્થાન (કારણ) સમજવું.

એજ પ્રમાણે છઠ્ઠું અને સાતમું કારણ પણ સમજવું.

(૬) જે માયી અતિચાર રૂપ ઘણી જ માયાનું સેવન કરીને તેની આલોચના આદિ કરતો નથી, અને તેની વિશુદ્ધિ માટે યોગ્ય તપઃકર્મ પર્યન્તનું કશું પણ કરતો નથી, તેનાથી આરાધના થતી નથી.

(૭) જે સાધુ ઘણી જ માયાનું સેવન કરીને તેની આલોચના આદિ કરે છે, અને તપઃકર્મ દ્વારા તેની વિશુદ્ધિ પણ કરે છે, તેના દ્વારા આરાધના થાય છે

(૮) "મારા આચાર્યને અથવા ઉપાધ્યાયને જ્યારે અતિશયિત જ્ઞાન દર્શન ઉત્પન્ન થઈ જશે, ત્યારે તેમને ખબર પડી જશે કે હું માયાવી છું, તેથી તે અતિશયોનું વિશુદ્ધિ કરવા માટે મારે આલોચના આદિ કરવું જોઈએ. અહીં આદિ પદ દ્વારા નિંદાથી લઈને યોગ્ય તપઃકર્મ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારનાં આઠ કારણોને લીધે માયીજન માયા

मायां कृत्वा साधुः कीदृशो भवतीत्याह –

मूलम्—माई णं मायं कट्टु, से जहानामए अयागरेइ वा तंबागरेइ वा तउ आगरेइ वा सीसागरेइ वा रुप्पागरेइ वा सुवन्नागरेइ वा तिलागणीइ वा तुसागणीइ वा बुसागणीइ वा णलागणीइ वा दलागणीइ वा सौंडियालिच्छाणि वा भंडियालिच्छाणि वा गोलियालिच्छाणि वा कुंभारावाएइ वा कवेल्लुगावाएइ वा इट्टावाएइ वा जंतवाडचुल्लीइ वा लोहारंबरिसाणि वा तत्ताणि वा समजोइभूयाणि किंसुगफुल्लसमाणाणि उक्कासहस्साइं विणिम्मुयमाणाइं विणिम्मुयमाणाइं जाला सहस्साइं पमुंचमाणाइं २ इंगालसहस्साइं परिकिरमाणाइं २ अंतो अंतो झियायंति, एवामेव माई मायं कट्टु अंतो अंतो झियायइ, जइ वि य णं अन्ने केइ वयइ तंपि य णं माई जाणइ अहमेसे अभिसंकिज्जामि ॥ सू० ६ ॥

छाया—माथी खलु मायां कृत्वा, स यथानामकम्—अय आकर इति वा ताम्राकर इति वा-त्रप्वाकर इति वा रूप्याकर इति वा सुवर्णाकर इति वा तिलाग्निरिति वा तुषाग्निरिति वा बुसाग्निरिति वा नडाग्निरिति वा दलाग्निरिति वा शुण्डिकालिच्छानि वा भाण्डिकालिच्छानि वा गोलिकालिच्छानि वा कुम्भकारापाक इति वा कवेल्लुकापाक इति वा इष्टापाक इति वा यन्त्रवाडचुल्लीति वा लोहकाराम्बरीषाणीति वा तप्तानि वा समज्योतिर्भूतानि किंशुकफुल्लसमानानि उल्कासहस्राणि विनिर्मुञ्चन्ति विनिर्मुञ्चन्ति ज्वालासहस्राणि प्रमुञ्चन्ति २ अङ्गारसहस्राणि परिकिरन्ति २, अन्तरन्तो ध्मायन्ते, एवमेव मायी मायां कृत्वा अन्तरन्तो ध्मायते, यद्यपि च खलु अन्यान् कोऽपि वदति, तदपि च खलु मायी जानाति अहमेषोऽभिशङ्क्ये ॥

स्थानोंसे मायी माया करके भी आलोचना करता है, यावत् तपकर्म धारण करता है. ॥ सू० ५ ॥

કર્યા બાદ પણ આલોચના આદિ કરે છે અને યોગ્ય તપદ્વારા પોતાના દોષોની વિશુદ્ધિ કરી લે છે. ॥-સૂ० ५ ॥

टीका—' माई णं ' इत्यादि—

यो मायावान् पुरुषो मायां कृत्वा नालोचयति यावन्न प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यते, स कीदृशः सम्पद्यते ? इत्याह—' से जहानामए ' इत्यादि । स इति प्रसिद्धो, यथेति-दृष्टान्ते, नामेति संभावनायां वाक्यालङ्कारे वा । यथानाम स प्रसिद्धः अय आकारः=लोहाकरोऽन्त ध्मायते=प्रज्वलति, 'इति' अत्र स्वरूपोपदर्शने, वेति विकल्पे । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । यथा च-ताम्राकरो वा त्रप्वाकरः=रङ्गाकरो वा शीशाकरो वा रूप्याकरो वा सुवर्णाकरो वा अन्तर्ध्मायते, यथा वा-तिलाग्निः यथा वा तुषाग्निः=धान्यत्वगग्निः, यथा वा-बुसाग्निः=कडङ्गराग्निः, यथा वा-नडाग्निः-नडाः=शरसदृशशुषिरतृणविशेषाः, तेषामग्निः, यथा वा-दलाग्निः=पत्राग्निः-अन्तर्ध्मायते । यथा च शुण्डिकालिच्छानि-शुण्डिकाः=पिटकाकाराणि

मायां करके साधु कैसा होता है, इस बातको अब सूत्रकार कहते हैं.

" माईणं मायं कट्टु " इत्यादि ।

टीकार्थ-जो मायावान् पुरुष माया(कपट)करके उसकी आलोचना नहीं करताहै, यावत् उसके योग्य तपःकर्म स्वीकार नहीं करताहै, वह ऐसा होता है, जैसे लोहकी खान भीतर भीतर प्रज्वलित होती रहती है, अथवा जैसे ताम्रकी खान भीतर ही भीतर प्रज्वलित होती रहती है, अथवा-जैसे शीसेकी खान भीतर ही भीतर प्रज्वलित होती रहती है, अथवा-जैसे चांदीकी खान या सुवर्णकी खान भीतर ही भीतर प्रज्वलित होती रहती है, अथवा-जैसे तिलकी अग्नि या तुषकी अग्नि, या भूसाकी अग्नि, या बाण जैसे छेदवाले तृण विशेषकी अग्नि, अथवा पत्तोंकी अग्नि, भीतर ही भीतर जलती रहती है, अथवा-जैसे शुण्डिका-

માયા કર્યા બાદ સાધુની કેવી હાલત થાય છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

" माई णं मायं कट्टु " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જે માયાયુક્ત પુરુષ માયા કરીને તેની આલોચના કરતો નથી, નિન્દા, ગર્હા આદિ કરતો નથી, યોગ્ય તપઃકર્મ દ્વારા તેની વિશુદ્ધિ કરતો નથી, તેનો અંતરાત્મા પશ્ચાત્તાપ રૂપ અગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત થયા કરે છે. તેનો અંતરાત્મા કેટલો બધો પ્રજ્વલિત રહે છે, તે નીચેની ઉપમાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યુ છે.

જેમ લોઢાની ખાણુ અંદરથી પ્રજ્વલિત થતી રહે છે, અથવા જેમ તાંબાની ખાણુ અંદરથી પ્રજ્વલિત થતી રહે છે, અથવા જેમ સીસાની ખાણુ અંદરથી પ્રજ્વલિત થતી રહે છે, અથવા જેમ ચાંદી કે સોનાની ખાણુ અંદરથી પ્રજ્વલિત થતી રહે છે, અથવા જેમ તલનો અથવા તુષનો (અનાજના ભૂસાનો) અગ્નિ, અથવા બાણુ જેવા છેદવાળા તૃણુવિશેષનો અગ્નિ, અથવા પર્ણોનો અગ્નિ,

सुराविष्टस्वेदनपात्राणि तासां लिच्छानि=चुल्लिका स्थानानि वा, यथा वा मण्डि-काल्लिच्छानि=माण्डिकाः=पिष्टपाचनपात्रविशेषाः, तासां लिच्छानि, यथा वा-गोलिकालिच्छानि=दीर्घा माण्डिका एव गोलिका उच्यन्ते, तासां लिच्छानि अन्तर्ध्मायन्ते। यथा च कुम्भकारापाकः=कुम्भकारस्य भाण्डपाकस्थानं वा, यथा वा-कवेल्लुकापाकः-कवेल्लुकाः 'नलिया' इति भाषा प्रसिद्धाः, तत्पाकस्था-नम्, यथा वा-इष्टापाकः=इष्टका परिपाकस्थानं, यथा वा-यन्त्रवाटचुल्ली-यत्र स्थाने इक्षवो रसार्थं यन्त्रे निष्पीडयन्ते तत्स्थानं 'यन्त्रवाट' इत्युच्यते, तत्र स्थिता चुल्ली-अन्तर्ध्मायते। यथा वा-लोहकाराम्बरीषाणि-लोहकारस्य अम्ब-रीषाणि=भ्राष्ट्राणि 'भाड' इति भाषा प्रसिद्धानि. कीदृशानि तानि? इत्याह-तप्तानि=उष्णानि, समज्योतिर्भूतानि=अग्नेस्तुल्यतां प्राप्तानि, किंशुकफुल्लसमा-नानि=पलाशपुष्पवदरुणानि, तथा उल्कासहस्राणि=उल्काः=अग्निपिण्डास्तेषां

लिच्छ, अथवा - भाण्डिकालिच्छ, अथवा गोलिकालिच्छ, भीतरही भीतर प्रज्वलित होते रहते हैं, अथवा-जैसे-कुम्भकारका आवा-वर्तन पकानेका स्थान-भीतरही भीतर प्रज्वलित होता रहता है, अथवा-जैसे-कवेल्लुक-नलियोंको पकानेका स्थान भीतर ही भीतर प्रज्वलित होता रहता है, अथवा-जैसे ईंटोंके पकानेका स्थान भीतर ही भीतर प्रज्वलित होता रहता है, अथवा जैसे यन्त्र द्वारा निकाले गये इक्षुके रसको पकानेके लिये बनाया गया चून्हा भीतर ही भीतर प्रज्वलित होता रहता है, अथवा-जिस प्रकारसे लोहकार-लोहारका अम्बरीष भट्टी जो कि भीतर बाहर गरम रहती है, और अग्निके जैसी हो जाती है, तथा किंशुकके फूलके जैसी लाल होती है, प्रचुर अग्नि पिण्डोंको जो अपने भीतरसे बाहर २ निकालता रहता है, यहां

અથવા જેમ શુંડિકાલિચ્છ, અથવા ભાંડિકાલિચ્છ, અથવા ગોલિકાલિચ્છ અંદરને અંદર પ્રજ્વલિત રહે છે, અથવા જેવી રીતે કુંભારના નિભાડાનો અગ્નિ અંદરને અંદર પ્રજ્વલિત થતો રહે છે, અથવા જેમ નળિયાં પકાવવાનું સ્થાન અંદરને અંદર પ્રજ્વલિત થતું રહે છે, અથવા જેમ ઇંટોને પકવવાનું સ્થાન અંદરને અંદર પ્રજ્વલિત થતું રહે છે, અથવા શેરડીના રસમાંથી ખાંડ, ગોળ આદિ બનાવવા માટે તે રસને ઉકાળવા માટે બનાવેલી ભઠ્ઠી કે ચૂલો જેમ અંદરથી પ્રજ્વલિત થતો રહે છે, અથવા લુહારની ભઠ્ઠી અંદર અને બહારથી ગરમ ગરમ થઇ જાય છે અને અગ્નિના જેવી લાલચોળ થઇ જાય છે-કિંશુકના ફૂલો જેવી લાલ લાલ થઇ જાય છે, અને તેમાંથી અનેક અગ્નિકણો

सहस्राणि-प्रचुराग्निपिण्डान् विनिर्मुञ्चन्ति विनिर्मुञ्चन्ति=भूयो भूयस्त्यजन्ति, सहस्रशब्दः प्राचुर्ये, ज्वालासहस्राणि-प्रचुराग्निशिखाः प्रमुञ्चन्ति २=निर्गमयन्ति, २, तथा-अङ्गारसहस्राणि-अङ्गाराः=अग्निकणाः, तेषां सहस्राणि प्रचुराङ्गारान् परिकिरन्ति २, परितः=समन्ताद् विक्षिपन्ति अन्तरन्त.=अन्तरन्तर्भागे ध्मायन्ते= प्रज्वलन्ति, एवमेव=पूर्वोक्तवदेव मायी मायां कृत्वा अन्तरन्तः=स्वान्तःकरणे ध्मायते=पश्चात्तापाग्निना प्रज्वलितो भवति। यद्यपि च खलु अन्यान् कोऽपि वदति, तदपि च खलु मायी जानाति=मन्यते-' एषोऽहम् एभिः अभिशङ्क्ये= अतिचारकारिकतयाऽनुमीये इति। उक्तं च—

" निच्चं संकियभीओ, गम्मो सव्वस्स खलियचारित्तो।
साहुजणस्स अवमओ, मओ वि पुण दुग्गइं जाइ ॥ १ ॥ "

सहस्र शब्द प्रचुर अर्थका वाचक है-प्रचुर अग्नि शिखाओंको जो बार २ छोड़ता है, एवं प्रचुर अग्निकणोंको जो बार २ इधर-उधर बखेरता है, भीतर ही भीतर प्रज्वलित होता रहता है, इसी प्रकारसे मायी मायाको करके अपने भीतर ही भीतर पश्चात्तापरूपी अग्निसे प्रज्व- लित होता रहता हैं। यद्यपि वह मायाचारी जब कोई दूसरोंसे कुछ कहता है, तो मान लिया करता है, जान जाता है-कि ये लोग मुझे मायाचारी रूपसे अनुमित कर रहे हैं-उक्तं च—

" निच्चं संकियभीओ " इत्यादि।

मायी जीव नित्य शङ्कित बना रहता है, भयभीत होता रहता है, अपने चारित्रसे वह पतित होता है, सब कोई उसका अपमान करते

(તણખાઓ) બહાર ઉડ્યા કરે છે (અહીં 'સહસ્ર' પદ પ્રચુર અથવા અનેકના અર્થમાં વપરાયું છે), પ્રચુર અગ્નિ શિખાઓ જેમાંથી ચારે બાજુ ફેલાતી રહે છે, એવી લુહારની ભઠ્ઠી જેમ અંદરથી પ્રજ્વલિત રહ્યા કરે છે, એજ પ્રમાણે માયા રૂપ અતિચારોનું સેવન કર્યા બાદ તે માયીનું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપ રૂપ અગ્નિ વડે અંદરને અંદર પ્રજળ્યા કરે છે. જ્યારે આ માયાચારી અન્ય લોકોને કંઇ પણ કહે છે ત્યારે તેના પોતાના મનમાં જ તેને એવું લાગ્યા કરે છે કે આ લોકો મને માયાચારી જ ગણે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" निच्चं संकियभीओ " ઇત્યાદિ—

માયી પુરુષ સદા શંકિત જ રહે છે, ભયભીત રહે છે અને પોતાના ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કોઇ પણ માણસ તેનું અપમાન કરતા સંકોચ અનુભવતો નથી, સાધુઓ તેનો આદર કરતા નથી, સૌ તેનો અનાદર જ કરે

छाया—नित्यं शङ्कितभीतो गम्यः सर्वस्य स्खलितचारित्रः ।
साधुजनस्य अवमतो मृतोऽपि पुनर्दुर्गतिं याति ॥ १ ॥ इति ।

अवमतः—अनादृतः-निन्दितः इत्यर्थः । अनेन सन्दर्भेण मायिनोऽस्य लोकस्य गर्हितत्वं प्रदर्शितमिति ॥ सू० ६ ॥

आलोचनाद्यकर्तुर्मायाविन उपपातोऽपि गर्हितो भवतीति दर्शयितुमाह—

मूलम्—माई णं मायं कट्टु अणालोइयपडिक्कंते कालमासे कालं किच्चा अण्णयरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवइ, तं जहा-नो महिड्ढिएसु जाव नो दूरंगइएसु नो चिरट्ठिएसु । से णं तत्थ देवे भवइ णो महिड्ढिए जाव नो चिरट्ठिइए । जावि य से तत्थ बाहिरब्भंतरिया परिसा भवइ सा वि य णं नो आढाइ नो परियाणाइ नो महरिहेणं आसणेणं उवनिमंतेइ । भासं पिय से भासमाणस्स जाव चत्तारि पंच देवा अवुत्ता चेव अब्भुट्ठेंति मा बहु देवे भासउ, मा बहु देवे भासउ ॥सू०७॥

छाया—मायी खलु मायां कृत्वा अनालोचितमतिक्रान्तः कालमासे कालं कृत्वा अन्यतमेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्ता भवति, तद्यथा—नो महर्द्धिकेषु यावन्नो दूरगतिकेषु नो चिरस्थितिकेषु । स खलु तत्र देवो भवति नो महर्द्धिको यावद् नो चिरस्थितिकः । या पि च तस्य तत्र बाह्याभ्यन्तरिका परिषद् भवति, सा पि च तं नो आद्रियते नो परिजानाति नो महार्हेण आसनेन उपनिमन्त्रयति । भाषामपि च भाषमाणस्य यावत् चत्वारः पञ्च देवा अनुक्ता एव अभ्युत्तिष्ठन्ति—मा बहु देव ! भाषताम्, मा बहु देव ! भाषताम् ॥

हुए संकोच नहीं करता है, साधुजन इसका आदर नहीं करते है, किन्तु अनादर ही करतेहैं, यह मरकर दुर्गतिमें जाताहै । इस संदर्भसे यह प्रकट किया गयाहै, कि मायाचारीका यह लोक गर्हित होताहै॥सू०६॥

છે, અને એવો જીવ મરીને દુર્ગતિમાં જ જાય છે. આ પ્રકારના સંદર્ભને અનુલક્ષીને અહીં એવું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે માયાચારીનો આ લોક ગર્હિત હોય છે. ॥ સૂ૦ ૬ ॥

टीका—' माई णं ' इत्यादि—

मायावी पुरुषो मायां कृत्वा अनालोचितप्रतिक्रान्तः–न आलोचितं प्रतिक्रान्तं च येन स तथा–आलोचना प्रतिक्रमणवर्जितः कालमासे=कालावसरे कालं कृत्वा=मृत्वा अन्यतमेषु देवलोकेषु=व्यन्तरादीनां देवानां मध्ये केषुचिद् देवेषु देवतया=देवत्वेन उपपत्ता=उपपातवान् भवति। केषु देवेषु स उत्पद्यते? इत्याह–तथा–नो महर्द्धिकेषु=परिवारादिसमृद्धिसहितेषु देवेषु नोत्पद्यते, अमहर्द्धिकेषु देवेषूत्पद्यते इत्यर्थः, यावत्करणात्–' नो महाद्युतिकेषु नो महानुभागेषु, नो महासौख्येषु '–इति संगृह्यते। तत्र–महाद्युतिकेषु=शरीराभरणादिदीप्त्या दीप्तिमत्सु देवेषु स नोत्पद्यते। तथा–नो महानुभागेषु=वैक्रियादिलब्धिरूपमहाप्रभाव-

आलोचना आदि नहीं करनेवाले मायावीका उपपात भी गर्हित होता है–इस बातको अब सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—

" माईणं मायं कट्टु अणालोइयपडिक्कंते " इत्यादि

टीकार्थ–मायावी पुरुष मायाको करके यदि आलोचना और प्रतिक्रमण नहीं करता है, और काल मासमें काल कर जाता है, तो वह किसी एक व्यन्तरादि देवलोकमें व्यन्तर देवरूपसे उत्पन्न हो जाता है, वह महर्द्धिक–परिवार आदि समृद्धि सहित देवोंमें उत्पन्न नहीं होता है, किन्तु अमहर्द्धिक देवोंमें उत्पन्न होता है, यहां यावत्पदसे–" नो महाद्युतिकेषु नो महानुभागेषु, नो महाबलेषु, नो महासौख्येषु " इस पाठका ग्रहण हुआहै, शरीर आभरणादिकी दीप्तिसे जो दीप्तियुक्त होतेहैं, ऐसे देवोंमें वह उत्पन्न नहीं होता है, जो देव वैक्रियादि लब्धिरूप महाप्रभावसे युक्त होते हैं, उनमें वह उत्पन्न नहीं होता है, जो देव प्रबल-

આલોચના આદિ નહીં કરનારનો (માયાવીનો) ઉપપાત પણ ગર્હિત જ હોય છે, એજ વાતનું સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

" माई ण मायं कट्टु अणालोइयपडिक्कंते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–માયાવી પુરુષ માયા કરીને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ આદિ કર્યા વિના કાળનો અવસર આવે જો કાળધર્મ પામી જાય છે, તો તે વ્યન્તરાદિ દેવલોકમાં વ્યન્તરાદિદેવ રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે–તે પરિવાર આદિથી સમૃદ્ધ એવા મહર્દ્ધિક આદિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, પરન્તુ અમહર્દ્ધિક દેવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ' યાવત્ ' પદ દ્વારા " नो महाद्युतिकेपु नो महानुभागेपु, नो महाबलेषु, नो महासौख्येसु " આ સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. એટલે કે શરીરાભરણ આદિની દીપ્તિથી યુક્ત જે દેવો હોય છે, તેમનામાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી,

सम्पन्नेषु, नो महाबलेषु=प्रबलशक्तिमत्सु नो महासौख्येषु=महासौख्यसम्पन्नेषु च देवेषु स नोत्पद्यते। तथा-नो दूरगतिकेषु=सौधर्मादिदेवगतिषु देवेषु, नो चैव चिरस्थितिकेषु=सागरोपमस्थितिकेषु देवेषु स नोत्पद्यते। सोऽनालोचितप्रतिक्रान्तः साधुः खलु=निश्चयेन तत्र=व्यन्तरादीनामन्यतमेषु देवेषु . देवो भवति। अत एव स महर्द्धिको यावत् चिरस्थितिको देवो न भवति। व्यन्तराद्यन्यतमेषु समुत्पन्नस्य तस्य तत्र च याऽपि बाह्याभ्यन्तरिका परिषद्भवति साऽपि च तं नो आद्रियते=तस्यादरं न करोति, नो परिजानाति=स्वामितया न मन्यते, तथा-महार्हेण=महतां योग्येन आसनेन तं च उपनिमन्त्रयति, तथा-क्वापि देवसभायां

शक्तिवाले होते हैं, उन देवोंमें वह उत्पन्न नहीं होता है, जो देव महा सौख्यशाली होते हैं, उनमें वह उत्पन्न नहीं होता है, तथा-जो देव सौधर्मादि देवगतियोंमें होते हैं, तथा जो देव सागरोपमकी स्थिति· वाले होते हैं उन देवोंमें वह देवरूपसे उत्पन्न नहीं होता है, इस तरह जो मायी साधु आलोचना और प्रतिक्रमण इन दोनोंसे वर्जित होता है वह काल मासमें कालकर व्यन्तरादिक देवोंमेंसे किसी एक देवलोकमें देव होता है, परन्तु वह महर्द्धिक यावत् चिरस्थितिक देव नहीं होना है, व्यन्तरादि देवोंमेंसे किसी एक देवलोकमें उत्पन्न हुए उस देवकी वहाँ पर जो कोई भी बाह्य आभ्यन्तर परिषदा होती है, वह भी उसको आदर नहीं करती है, उसे अपना स्वामी रूपसे नहीं मानतीहै, तथा-महापुरुषोंके योग्य आसनसे उसे उपनिमन्त्रित नहीं करती

જે દેવો વૈક્રિયાદિ લબ્ધિ રૂપ મહાપ્રભાવથી યુક્ત હોય છે, તે દેવોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, જે દેવો પ્રબળ શક્તિવાળા હોય છે, તે દેવોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, જે દેવો મહા સૌખ્યશાળી હોય છે, તે દેવોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તથા સૌધર્મ આદિ કલ્પોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તથા સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ રીતે જે માયી સાધુ આલોચન અને પ્રતિક્રમણથી રહિત હોય છે, તે કાળનો અવસર આવે કાળધર્મ પામીને વ્યન્તરાદિક દેવોમાંથી કોઈ પણ એક દેવલોકમાં દેવપર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ તે મહર્દ્ધિકથી લઈને ચિરસ્થિતિક પર્યંતના વિશેષણોથી યુક્ત થતો નથી વ્યન્તરાદિ દેવોમાંના કોઇ પણ એક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે દેવની ત્યાં જે કોઇ બાહ્ય આભ્યન્તર પરિષદ હોય છે તે પણ તેનો આદર કરતી નથી, તેને પોતાના સ્વામી રૂપે માનતી નથી તથા મહાપુરુષને યોગ્ય એવાં આસન પર તેને બેસાડતી નથી. તથા કોઈ પણ દેવસભામાં જ્યારે તે દેવ જાય છે અને

गतस्य किंचिद्विषयां भाषां=वाणीं भाषमाणस्य=सामान्येन वदतो, यावता पदेन-प्रज्ञापयतः=विशेषरूपेण वदतः, प्ररूपयतः=युक्तिप्रयुक्तिभिश्च वदतस्तस्य दुर्भगस्य चत्वारः पञ्च वा अन्ये देवाः अनुक्ताः=केनाऽप्यप्रेरिता एव अनभिमतस्य तस्य भाषणनिषेधाय अभ्युत्तिष्ठन्ति-ऊर्ध्वीभवन्ति, वदन्ति च-हे देव ! मा बहु भाषताम्, मा बहु भाषताम्-इति । अत्र वाक्यद्विरुक्तिस्तस्यात्यन्ताप्रियत्वं सूचयतीति ॥ सू० ७ ॥

इत्थमुपपातगर्हता प्रोक्ता, सम्प्रति तस्यायतिगर्हतामाह—

मूलम्-से णं ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता इहेव माणुस्सए भवे जाइं इमाइं कुलाइं भवंति तद्यथा-अंतकुलाणि वा पंतकुलानि वा तुच्छकुलाणि वा दरिद्दकुलाणि वा भिक्खागकुलाणि वा किवणकुलाणि वा, तहप्पगारेसु कुलेसु पुमत्ताए पच्चायाइ, से णं तत्थ पुमे भवइ-दुरूवे दुवन्ने दुग्गंधे दुरसे दुप्फासे अणिट्ठे

है, अर्थात् महापुरुषोंके योग्य आसन पर उसे नहीं बैठाती है, तथा-किसी भी देव सभामें गये हुए उस देवको किसी भी विषय पर बोलते समय यावत् विशेष रूपसे युक्ति प्रयुक्तियां द्वारा अपने विषयका प्ररूपण करते समय उस दुर्भग देवका चार पांच देव जो किसी भी तरहसे दूसरे देवों द्वारा उकसाये नहीं जाते हैं, खडे होकर भाषण करनेसे निषेध कर देते हैं, और कहते हैं, हे देव ! अब तुम अधिक मत बोलो २ यहां जो इस प्रकारसे द्विरुक्ति हुई है, वह उसमें अत्यन्त अप्रियता प्रकट करनेके लिये हुई है ॥ सू० ७ ॥

કોઈ પણ વિષય પર જ્યારે બોલે છે, યાવત્ વિશેષ રૂપે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા પોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા માંડે છે, ત્યારે તે પરિષદમાં હાજર હોય એવા ચાર પાંચ દેવો-(કે જેમને અન્ય દેવો દ્વારા તેની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરવામાં પણ ન આવ્યા હોય-) ઊભા થઈ જઈને તેને બોલવા દેવાનો નિષેધ કરે છે, અને કહે છે કે "હે દેવ ! હવે તમે અધિક ન બોલો. હે દેવ ! હવે તમે બોલવાનું બંધ કરો" અહીં જે આ પ્રકારની દ્વિરુક્તિ થઈ છે, તે તેના પ્રત્યે અત્યન્ત અપ્રિયતા (અણગમો) પ્રકટ કરવાને માટે થઈ છે ॥સૂ ૭॥

अकंते अप्पिए अमणुण्णे अमणामे हीणस्सरे दीणस्सरे अणिट्ठस्सरे अकंतस्सरे अपियस्सरे अमणुण्णस्सरे अमणामस्सरे अणाएज्ज वयणपच्चायाए। जा वि य से तत्थ बाहिरब्भंतरिया परिसा भवइ, सा वि य णं णो आढाइ णो परियाणाइ णो महरिहेणं आसणेणं उवणिमंतेइ। भासंपि य से भासमाणस्स जाव चत्तारि पंच जणा अवुत्ता चेव अब्भुट्ठेंति–मा बहुं अज्जउत्तो! भासउ, मा बहुं अज्जउत्तो! भासउ॥ सू० ८॥

छाया––स खलु ततो देवलोकात् आयुःक्षयेण भवक्षयेण स्थितिक्षयेण अनन्तरं चयं त्यक्त्वा इहैव मानुष्यके भवे यानि इमानि कुलानि भवन्ति, तद्यथा–अन्तकुलानि वा प्रान्तकुलानि वा तुच्छकुलानि वा दरिद्रकुलानि वा भिक्षाककुलानि वा कृपणकुलानि वा, तथाप्रकारेषु कुलेषु पुंस्तया प्रत्यायाति, स खलु तत्र पुमान् भवति दुरूपो दुर्वर्णो दुर्गन्धो दूरसो दुःस्पर्शोऽनिष्टः अकान्तः अप्रियः अमनोज्ञः अमनआमो हीनस्वरो दीनस्वरः अनिष्टस्वरः अकान्त स्वरः अप्रियस्वरः अमनोज्ञस्वरः अमन आमस्वरः अनादेयवचनप्रत्यायातः। यापि च तस्य तत्र बाह्याभ्यन्तरिका परिषद् भवति, साऽपि च खलु नो आद्रियते नो परिजानाति नो महार्हेण आसनेन उपनिमन्त्रयति। भाषामपि च तस्य भाषमाणस्य यावत् चत्वारः पञ्च जना अनुक्ता एव अभ्युत्तिष्ठन्ति मा बहु आर्य पुत्र! भाषताम्, मा बहु आर्यपुत्र! भाषताम्॥

टीका––सः अनालोचितप्रतिक्रान्तो मायावी ततो देवलोकात्=व्यन्तराद्यन्यतमरूपात् आयुःक्षयेण=आयुः कर्मपुद्गलनिर्जरणेन, भवक्षयेण=आयुः कर्मादि

इस प्रकारसे उपपातमें गर्हता प्रकट कर अब सूत्रकार उसकी अयतिमें गर्हता प्रकट करते हैं—

"से णं ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं इत्यादि।

टीकार्थ–अतिचार रूप मायाकी आलोचना एवं प्रतिक्रमण नहीं करनेवाला मायावी जन व्यन्तरादिक किसी भी देवलोकसे आयुकर्म पुद्गलोंकी

આ પ્રકારે તે માયીના ઉપપાતમાં ગર્હતા પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર તેની આયાતિમાં ગર્હતા પ્રકટ કરે છે—

"से णं ताओ दवलोगाओ आउक्खएणं" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–અતિચાર રૂપ માયાની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના કાળધર્મ પામીને વ્યન્તરાદિક કોઇ પણ દેવવિશેષમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે માયાવી પુરુષ,

निबन्धनदेवपर्यायनाशेन, स्थितिक्षयेण=आयुः स्थितिबन्धक्षयेण देवभवनिबन्धनशेष-कर्मणां वा क्षयेण अनन्तरम्=आयुःक्षयादेः समनन्तरमेव चयं=देवशरीरं त्यक्त्वा इहैव मानुष्यके भवे=मनुष्यलोके यानि इमानि=वक्ष्यमाणानि कुलानि भवन्ति तथाप्रकारेषु=तद्विधेषु कुलेषु पुंस्तया=पुरुषत्वेन उपपत्तुं प्रत्यायाति=प्रत्यागच्छति उत्पन्नो भवतीत्यर्थः। तानि कुलानि प्राह-तद्यथा-अन्तकुलानि=क्षुद्रकुलानि वरुटछिम्पकादीनां कुलानीति यावत्, प्रान्तकुलानि=चाण्डालादिकुलानि वा, तुच्छकुलानि वा=अल्पमानुषाणि कुलानि, यद्वा-अगम्भीराशयानि कुलानि, दरिद्रकुलानि=धनधान्यादिसमृद्धिवर्जितानि कुलानि वा, भिक्षाककुलानि=भिक्षावृत्तिजीविनां कुलानि वा, कृपणकुलानि-रङ्ककुलानिवेति। एतेषामन्तकुलादीनां कस्मि-

---

निर्जरा हो जानेसे, आयु कर्मादिके कारणभूत देवपर्यायके नाश हो जानेसे, एवं स्थितिके-आयुकी स्थितिके बन्धके-स्थिति बन्धके क्षय हो जानेसे, उसी समय वह देव शरीरको छोडकर इसी मनुष्य भवमें जो ये कुलहैं, जैसे कि-अन्तकुल, प्रान्तकुल, तुच्छ कुल, दरिद्रकुल, भिक्षाक-कुल अथवा कृपण कुल इनमें वरुट, छिम्पक आदिके जो क्षुद्रकुल हैं, वे अन्तकुल हैं, चाण्डाल आदिके जो कुल हैं, वे प्रान्त कुल हैं, जिन-कुलोंमें अल्प मनुष्य होते हैं वे तुच्छ कुल हैं. अथवा-अगम्भीर आशयवाले जो कुल होते हैं वे तुच्छ कुल हैं, धनधान्य आदि समृद्धिसे विहीन जो कुल हैं, वे दरिद्र कुल हैं, भिक्षावृत्तिसे जिनमें मनुष्य अपनी आजीविका चलाते हैं वे भिक्षाक कुल हैं, जो कुल रङ्कजनोंके होते हैं,

---

તેનું દેવલોક સંબંધી આયુષ્ય પૂરું થવાથી-આયુકર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા થઈ જવાથી, આયુની સ્થિતિના કારણભૂત દેવપર્યાયનો નાશ થઈ જવાથી, આયુની સ્થિતિના બન્ધનો (સ્થિતિબન્ધનો) ક્ષય થઇ જવાથી, એજ સમયે તે દેવ શરીરને છોડીને હીન મનુષ્ય કુળોમાં ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. અન્તકુલ, પ્રાન્તકુલ, તુચ્છકુલ, દરિદ્રકુલ, ભિક્ષાકકુલ, કૃપણકુલ, આદિને હીન કુલ કહે છે. વરુટ, છિમ્પક આદિના જે ક્ષુદ્રકુળો છે તેમને અન્તકુળ કહે છે. ચાંડાલ આદિના જે કુળ છે તેમને પ્રાન્તકુળ કહે છે. જે કુળોમાં અલ્પ (તુચ્છ) મનુષ્યો થાય છે તે કુળોને તુચ્છકુળો કહે છે. અથવા અગંભીર આશયવાળા જે કુળો હોય છે તેમને તુચ્છ કુળો કહે છે. ધન, ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિથી વિહીન જે કુળો હોય છે તેમને દરિદ્રકુળો કહે છે જે કુળના લોકો ભિક્ષા માગીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હોય છે તે કુળોને ભિક્ષાકકુળો કહે છે. રંક જનોના અથવા કૃપણ લોકોના જે કુળો હોય છે તેમને કૃપણકુળો કહે છે. આ કુળોમાંથી કોઇ

श्चित् कुले देवलोकाच्च्युतोऽनालोचितप्रतिक्रान्तमायावीजीवः पुरुषत्वेन प्रत्याyातीति संक्षिप्तोऽर्थः । तत्र स कीदृशो भवति ? इति दर्शयति–' से णं तत्थ ' इत्यादि । स खलु तत्र=अन्यतमकुले दूरूपः=जन्मतः कुत्सितरूपयुक्तः, दुर्वर्ण= उत्पत्त्यनन्तरं रोगादिना वर्णवैकृत्यं प्राप्तः, दुर्गन्धः=कुत्सितगन्धयुक्तः दूरसः= कुत्सितप्रकृतियुक्तः, दुःस्पर्शः=रोगादिना कुत्सितस्पर्शः, अनिष्टः=लोकानां द्वेष्यः, अकान्तः=अकमनीयः, अप्रियः=सर्वेषाम् अप्रीतिभाजनम्, अमनोज्ञः=मनसोऽन-

वे कृपण कुल हैं, इन कुलोंमेंसे किसी एक कुलमें देवलोकसे चवकर वह आलोचना एवं प्रतिक्रमणसे विहीन हुआ मायावी जीव पुरुष रूपसे उत्पन्न होता है, वहां वह पुरुषरूपसे उत्पन्न होकर कुत्सित रूपवाला होता है, दुर्वर्णवाला होता है-उत्पत्तिके बादही रोगादिसे वर्णकी विकृतिवाला होता है, दुर्गन्धयुक्त होता है–कुत्सित गन्धवाला होता है, दूर कुत्सित प्रकृतिसे युक्त होताहै–दुःस्पर्श–रोगादिसे कुत्सित स्पर्शवाला होता है, अनिष्ट लोकोंका द्वेष्य होता है, अकान्त–अकमनीय होता है, अप्रिय–समस्त जनोंको अप्रीतिका भाजन होता है, अमनोज्ञ–मनके अनुकूल नहीं होता है, अमन आम–मनको अत्यन्त अनिष्ट होता है, तथा–हीन स्वर–ह्रस्व स्वरवाला होता है, दीन स्वर दीनता युक्त स्वरवाला होता है, अनिष्ट स्वर–लोकको अप्रिय लगे ऐसे स्वरवाला होता है, अकान्त स्वर–अकमनीय स्वरवाला होता है, अप्रियस्वर–जिसके वचन सबको अप्रिय लगे ऐसे वचनवाला होता

પણ એક કુળમાં તેની આયતિ થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે માયાવી પુરુષ પોતાના કૃત અતિચારોની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ નહીં કરવાને કારણે વ્યન્તરાદિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થયો હોય છે, તે જીવ ત્યાંનું આયુષ્ય પૂરું કરીને ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ એક મનુષ્યકુળમાં મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો તે પુરુષ કુત્સિત રૂપવાળો અને દુર્વર્ણવાળો, (ઉત્પત્તિ થયા બાદ રોગાદિને કારણે વર્ણની વિકૃતિવાળો હોય છે, વળી તે દુર્ગન્ધયુક્ત (કુત્સિત ગન્ધવાળો) હોય છે, દૂરસ (કુત્સિત પ્રકૃતિવાળો) હોય છે, દુઃસ્પર્શ (રોગાદિને કારણે કુત્સિત સ્પર્શવાળો) હોય છે, અનિષ્ટ (લોકો જેના પ્રત્યે અણગમો રાખે એવો) હોય છે, અકાન્ત (અકમનીય) હોય છે, અપ્રિય, અમનોજ્ઞ, અમનામ (મનને અત્યંત અણગમો પ્રેરે એવો) હોય છે, હીનસ્વર (સ્વરની ખોડવાળો), દીનસ્વર (દીનતાયુક્ત સ્વરવાળો), અનિષ્ટ સ્વર (અણગમો પ્રેરે એવા સ્વરવાળો), અકાન્ત સ્વર (અકમનીય સ્વરવાળો) અપ્રિયસ્વરવાળો, અમનોજ્ઞ સ્વરવાળો, અને અમનઆમ સ્વરવાળો (મનને

नुकूलः, अमन आमः=मनसोऽत्यन्तानिष्टः, तथा-हीनस्वरः=ह्रस्वस्वरः, दीनस्वरः=दीनतायुक्तस्वरवान्, अनिष्टस्वरः अनिष्टः=लोकानां द्वेष्यः स्वरो यस्य स तथा, अकान्तस्वरः=अकमनीयस्वरः, अप्रियस्वरः=सर्वेषाम् अप्रियकृद्वचनवान्, अमनोज्ञस्वरः=मनसोऽप्रीतिकृद्वचनवान्, अमनआमस्वरः=मनसोऽत्यन्तानिष्टस्वरवान्, अत एव अनादेयवचनप्रत्यायातः-अनादेये=अनुपादेये वचनप्रत्यायाते=वचनजन्मनी यस्य स तथा-अनुपादेयवचनजन्मा च पुमान्=पुरुषो भवति। तत्र=अन्ताद्यन्यतमकुले समुत्पन्नस्य दूरूपादिविशेषणविशिष्टस्य तस्य च याऽपि बाह्या=दासीदासरूपा, आभ्यन्तरिका=पुत्रकलत्रादिरूपा परिषद् भवति, साऽपि च खलु तं पुरुषं, नो आद्रियते, नो परिजानाति, नो महार्हेण आसनेन उपनिमन्त्रयति। तथा-क्वाऽपि मनुष्यसभायां किंचिद्विषयां भाषां=वाणीमपि भाषमाणस्य=वदतः, यावत्पदेन प्रज्ञापयतः प्ररूपयतश्च तस्य चत्वारः पञ्च वा जनाः अनुक्ताः=केनाऽप्यप्रेरिता एव अनभिमतस्य तस्य भाषणनिषेधाय अभ्युत्तिष्ठन्ति=ऊर्ध्वी भवन्ति, वदन्ति च हे आर्यपुत्र! बहु मा भाषताम् बहु मा भाषताम् इति। अत्रापि द्विरुक्तिरत्यन्ताप्रियत्वसूचनायेति ॥ सू० ८ ॥

है, अमनोज्ञ स्वर-सबके मनमें अप्रीति उत्पन्न करनेवाले वचनोंवाला होता है, अमन आम स्वर-मनको अत्यन्त अनिष्ट स्वरवाला होता है, अत एव वह अनुपादेय वचन (आदेय वचनसे रहित होता है) और अन्यवाला होता है, इस प्रकारके दूरूपादि विशेषणोंसे विशिष्ट उस अन्तादि कुलमें उत्पन्न हुए जनकी जो दासी दास रूप बाह्य परिषदा है, वह एवं पुत्र कलत्रादि रूप जो आभ्यन्तर परिषदा है, वह उस पुरुषका आदर आदि कुछ भी नहीं करती है यहां यावत् पदसे "प्रज्ञापयतः-प्ररूपयतः" इन पदोंका संग्रह हुआ है। आगे के पदोंका अर्थ स्पष्ट है ॥ सू० ८ ॥

અનિષ્ટ લાગે એવા સ્વરવાળો હોય છે. તે કારણે તે અનુપાદેય- વચનવાળો (આદેય વચનથી રહિત) હોય છે, અને એજ પ્રકારના અન્ય વિશેષણોથી પણ યુક્ત હોય છે. આ પ્રકારના દુરૂપાદિ વિશેષણોથી યુક્ત, અને ઉપર્યુક્ત અન્તાદિ કુળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે પુરુષનો કોઈ પણ માણસ આદર કરતું નથી. દાસદાસી રૂપ તેમની બાહ્ય પરિષદ અને પુત્રકલત્રાદિ રૂપ આભ્યન્તર પરિષદ પણ તેમનો આદર કરતી આદિ કરતી નથી. અહીં 'આદિ' પદ વડે "प्रज्ञापयतः प्ररूपयतः" આ પદોનો સંગ્રહ થયો છે. આગલા પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

इत्थमनालोचितऽतिक्रान्तास्य मायाविन इहलोकपरलोकायतीनां गर्हितत्व-मुक्त्वा सम्प्रति यः साधुरालोचितप्रतिक्रान्तो भवति, तस्य उपपातः कीदृशो भवतीति निरूपयितुमाह—

मूलम्—माई णं मायं कट्टु आलोइयपडिक्कंते कालमासे कालं किच्चा अण्णयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवइ, तं जहा--महिड्ढिएसु जाव चिरट्ठिइएसु। से णं तत्थ देवे भवइ महिड्ढिए जाव चिरट्ठिइए हारविराइयवच्छे कडगतुडियथंभिय-भुए अंगयकुंडलमट्ठगंडतलकन्नपीढधारी विचित्तहत्थाभरणे विचित्तवत्थाभरणे विचित्तमालामउडीकल्लाणगपवरवत्थपरि-हिए कल्लाणगपवरगंधमल्लाणुलेवणधरे भासुरबोंदी पलंबवणमाल-धरे दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं रसेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघाएणं दिव्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इड्ढीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पभाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अच्चीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेसाए दस दिसाओ उज्जोवेमाणे पभासे-माणे महयाऽहयणट्टगीयवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुइंगपडु-प्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजेमाणे विहरइ। जावि य से तत्थ बाहिरब्भंतरिया परिसा भवइ, सावि य णं आढाइ परियाणाइ महारिहेणं आसणेणं उवनिमंतेइ। भासंपि य से भासमाणस्स जाव चत्तारि पंचदेवा अवुत्ताचेव अब्भुट्ठिंति--बहुं देवे! भासउ--बहुं देवे! भासउ॥ सू० ९॥

छाया—मायी खलु मायां कृत्वा आलोचितप्रतिक्रान्तः कालमासे कालं कृत्वा अन्यतमेषु देवलोकेषु देवतया उपपत्ता भवति, तद्यथा–महर्द्धिकेषु यावत् चिरस्थितिकेषु। स खलु तत्र देवो भवति–महर्द्धिको यावत् चिरस्थितिको हार-

विराजितवक्षाः कटकत्रुटितस्तम्भितभुजः अङ्गदकुण्डलमृष्टगण्डतलकर्णपीठधारी विचित्रहस्ताभरणो विचित्रवस्त्राभरणो, विचित्रमालामौलिः कल्याणकप्रवरवस्त्रपरिहितः कल्याणकप्रवरगन्धमाल्यानुलेपनधरो भास्वरशरीरः प्रलम्बवनमालाधरो दिव्येन वर्णेन दिव्येन गन्धेन दिव्येन रसेन दिव्येन स्पर्शेन दिव्येन संघातेन दिव्येन संस्थानेन दिव्यया ऋद्धया दिव्यया द्युत्या दिव्यया प्रभया दिव्यया छायया दिव्यया अर्च्या दिव्येन तेजसा दिव्यया लेश्यया दश दिशः उद्द्योतयन् प्रभासयन् महता अहतनाटयगीतवादिततन्त्री तलतालत्रुटितघनमृदङ्गपटुप्रवादितरवेण दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहरति। यापि च तस्य तत्र बाह्याभ्यन्तरिका परिषद् भवति, साऽपि च खलु तम् आद्रियते परिजानाति महार्हेण आसनेन उपनिमन्त्रयति। भाषामपि च तस्य भाषमाणस्य यावत् चत्वारः पञ्च वा देवा अनुक्ता एव अभ्युत्तिष्ठन्ति बहु देव! भाषताम्, बहु देव! भाषताम् ॥

टीका—' माई णं इत्यादि—

मायावी साधुः मायां कृत्वा आलोचितप्रतिक्रान्तः सन् कालमासे कालं कृत्वा अन्यतमेषु=सौधर्माद्यन्यतमेषु देवलोकेषु=देवेषु देवत्वेन उपपत्ता भवति,

---

इस प्रकार अनालोचित एवं अप्रतिक्रान्त मायावीके इहलोकमें परलोकमें, एवं आयतिमें गर्हिता कहकर अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं–कि जो साधु आलोचित एवं प्रतिक्रान्त होता है, उसका उपपात कैसा होता है? "माईणं मायं कट्टु आलोइयपडिक्कंते" इत्यादि।

टीकार्थ–मायावी साधु मायाको करके जब आलोचना एवं प्रतिक्रमण कर अतिचार रहित हो जाता है–और काल मासमें काल करताहै, तो वह सौधर्म आदि देवलोकोंमेंसे किसी एक देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न हो जाता है–जैसे–वह जब उन देवलोकोंमें जिस किसी देवलोकमें

આ પ્રકારે અનાલોચિત અને અપ્રતિક્રાન્ત માયાવીના આલોક, પરલોક અને આયતિમાં ગર્હિતતાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે પોતાના અતિચારોની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરનાર સાધુનો ઉપપાત કેવો હોય છે—

" माईणं मायं कट्टु आलोइयपडिक्कते " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–માયાવી સાધુ માયા કરીને આલોચના અને પ્રતિક્રમણ દ્વારા જો અતિચારોની શુદ્ધિ કરી લે છે અને આ રીતે આલોચિત અને પ્રતિક્રાન્ત થઈને કાળને અવસર આવતા કાળધર્મ પામી જાય છે, તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકોમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે જે કોઈ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન

केषु देवेषु स उपपद्यते ? इत्याह-तद्यथा-महर्द्धिकेषु यावत् चिरस्थितिकेषु । महर्द्धिकादिचिरस्थितिकान्तानां शब्दानामर्थो अत्रैव सूत्रे उक्ताः । स आलोचितप्रतिक्रान्तः साधुः खलु तत्र=महर्द्धिकादि चिरस्थितिकान्तदेवेषु देवो भवति । कीदृशो देवो: भवति ? इत्याह-' महिड्ढिए ' इत्यादि । स देवस्तत्र महर्द्धिको यावत् चिरस्थितिको भवति । तथा-स देवस्तत्र -हारविराजितवक्षाः-हारेण विराजितं वक्षः=उरो यस्य स तथा-हार सुशोभितवक्षस्थलः, कटकत्रुटितस्तम्भितभुजः-कटकानि=वलयाः, त्रुटितानि=बाह्वाभरणविशेषाः, तैः स्तम्भितौ=स्तब्धीभूतौ भुजौ यस्य स तथा-वलयत्रुटितसुशोभितबाहुरित्यर्थः । तथा-अङ्गदकुण्डलमृष्टगण्डतलकर्णपीठधारी-अङ्गदे कुण्डलमृष्टगण्डतलकर्णपीठे च धरति यः स तथा-इति विग्रहः । तत्र-अङ्गदे=केयूरे-बाहुभूषणविशेषौ, कुण्डलमृष्टगण्डतलकर्णपीठे-मृष्टे=घृष्टे गण्डतले=कपोलतले याभ्यां ते मृष्टगण्डतले, कर्णौ पीठे=आसने ययोस्ते

उत्पन्न होता है, तो महर्द्धिक देवोंमें यावत् चिरस्थितिक देवोंमें उत्पन्न होता है, महर्द्धिक पदसे लेकर चिरस्थितिक तकके पदोंका अर्थ इसी सूत्रमें पहिले प्रकट कर दिया है, महर्द्धिक यावत् चिरस्थितिक देवोंमें देव हुआ भी वह मायावी साधु ऐसा वैसा देव नहीं होता है-किन्तु " हारविराजितवक्षाः " वह ऐसा देव होता है, कि जिसका वक्षस्थल हारसे सुशोभित होता रहता है, दोनों भुजाएँ जिसकी-वलयोंसे एवं त्रुटितोंसे-आभरण विशेषोंसे-सुशोभित होती रहती हैं, बाहुओंके भूषण विशेषरूप केयूरोंको एवं कपोलतलोंको घर्षित करनेवाले कानमें धारण किये कुण्डलोंको जो धारण किये रहता है, अथवा-जो केयूरोंको कुण्डलोंको, चिकने कपोलतलोंको एवं कर्णपीठोंको-कानके आभरण विशेषोंको-धारण किये हुए रहता है, यहां प्रथम विग्रहमें ऐसा कहा

થાય છે ત્યાં કોઈ સામાન્ય દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી, પરન્તુ મહર્દ્ધિક મહાદ્યુતિક આદિ વિશેષણોથી યુક્ત ચિરસ્થિતિક દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. મહર્દ્ધિકથી લઇને ચિરસ્થિતિક સુધીના પદોનો અર્થ આ સૂત્રમાં જ આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. " હારવિરાજિતવક્ષાઃ ' દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા તેનું વક્ષસ્થલ હારથી સુશોભિત રહે છે, તેની બન્ને ભુજાઓ કડાં અને ત્રુટિતોથી (આભરણ વિશેષોથી) વિભૂષિત હોય છે, બાહુઓના ભૂષણ વિશેષ રૂપ કેયૂરોને તે ધારણ કરે છે, કપોલતલો સાથે ઘસાતાં કુંડલોને તેણે બન્ને કર્ણોમાં ધારણ કરેલા હોય છે. અથવા-તે દેવ કેયૂરોને, કુંડલોને સુલાયમ કપોલતલોને અને કર્ણપીઠોને-કાનના આભરણ વિશેષોને ધારણ કરે છે.

कर्णपीठे, मृष्टगण्डतले च ते कर्णपीठे च ते कुण्डले चेति तथा, अत्र कुण्डल-शब्दस्य पूर्वनिपात आर्षत्वात्। यद्वा-गण्डतले च कर्णपीठे च गण्डतलकर्णपीठानि, कुण्डलेन मृष्टानि=घृष्टानि च यानि गण्डतलकर्णपीठानि तानि कुण्डल-मृष्टगण्डतलकर्णपीठानीति। अथवा-अङ्गदे=केयूरे, कुण्डले, मृष्टगण्डतले=चिक्कणकपोलतले, कर्णपीठे=कर्णाभरणविशेषौ च धरति यः स तथेति। अत्र प्रथम-विग्रहे-केयूरवान् कपोलघर्षककर्णस्थितकुण्डलवाँश्चेत्यर्थः। द्वितीये-केयूरवा कुण्डलमृष्टकपोलकर्णवाँश्चेत्यर्थः तृतीये-केयूरवान् कुण्डलवान् चिक्कणकपोलवान् कर्णाभरणवाँश्चेत्यर्थः। तथा-विचित्रहस्ताभरणः=विचित्राणि=अनेकविधानि हस्ताभरणानि=मुद्रिकादीनि यस्य स तथा-परिधृतविविधमुद्रिकादिरूप-हस्ताभरणइत्यर्थः। तथा-विचित्रवस्त्राभरणः-विचित्राणि वस्त्राणि आभरणानि च यस्य स तथा-विविधवस्त्रवान् विविधाभरणवांश्चेत्यर्थः। यद्वा-विचित्राणि वस्त्र-रूपाण्याभरणानि यस्य स तथा विविधवस्त्रधारीत्यर्थः। अथवा-' विचित्रावस्था-भरणानि ' इतिच्छाया। विचित्राणि अवस्थाभरणानि=अवस्थोचितानि भूषणानि

है कि वह देव केयूरवाला होता है, कपोलोंको घर्षण करनेवाले कर्ण-स्थित कुण्डलवाला होता है, द्वितीय विग्रहमें ऐसा कहा गया है, कि वह देव केयूरवाला होता है, और कुण्डलसे मृष्ट कपोलोंवाला और कानोंवाला होता है, तथा-तृतीय विग्रहमें ऐसा कहा गया है कि वह देव केयूरवाला होता है, कुण्डलवाला होता है, चिकने कपोलोंवाला होता है, और कर्णाभरणवाला होता है, विविध मुद्रिका आदि रूप हस्ताभरणोंको वह पहिरे रहता है, विविध वस्त्रोंको एवं आभरणोंको वह धारण किये रहता है, अथवा-विविध वस्त्ररूप आभरणोंको वह पहिरे रहता है, अथवा-अवस्थानुरूप विविध आभूषणोंको वह धारण

અહીં પહેલા વિગ્રહમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે તે દેવ કેયૂરવાળો હોય છે અને કપોલ પ્રદેશની સાથે ઘર્ષિત થનારા કર્ણકુંડળોવાળો હોય છે, બીજા વિગ્રહમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે તે દેવ કેયૂરવાળો હોય છે, અને કુંડળો વડે મૃષ્ટ કપોલોવાળો હોય છે. ત્રીજા વિગ્રહમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે તે દેવ કેયૂરવાળો હોય છે. કુંડલોવાળો હોય છે, સુલાયમ કપોલોવાળો હોય છે. અને કાનના આભૂષણો વાળો હોય છે. વિવિધ મુદ્રિકા આદિ રૂપ હસ્તાભરણોને તે ધારણ કરનારો હોય છે અને વિવિધ વસ્ત્રોને તથા આભરણોને તે ધારણ કરનારો હોય છે, વિવિધ વસ્ત્રરૂપ આભરણોને તે પહેરતો હોય છે. અથવા પોતાની અવસ્થાને અનુરૂપ વિવિધ આભૂષણોને તે ધારણ કરતો હોય છે, વિવિધ માલાઓ જે તેના મુકુટરૂપ હોય છે અથવા

यस्य स तथा, अवस्थानुरूपविविधाभूषणधारक इत्यर्थः । तथा-विचित्रमाला-मौलिः-विचित्रा माला=पुष्पमाला मौलिः=मुकुटं च यस्य स तथा, यद्वा-विचित्र-मालानां मौलिः=शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तथा, अथवा-विचित्रमाला मौलौ=शिरसि यस्य स तथेति । तथा-कल्याणकप्रवरवस्त्रपरिहितः-कल्याणकानि=मङ्गल्यानि वस्त्राणि परिहितानि=परिधृतानि येन स तथा, अथवा-कल्याणकव-वस्त्राणि=माङ्गलिकवस्त्राणि परिहित=परिधृतः, परिधृतोत्तमवस्त्र इत्यर्थः । तथा-कल्याणकप्रवरगन्धमाल्यानुलेपनधरः, तत्र-गन्धः=गन्धद्रव्यं, माल्यं-माला, अनु-लेपनं=चन्दनादिविलेपनं, एतेषां द्वन्द्वे गन्धमाल्यानुलेपनानि, कल्याणकानि=मङ्गल्यानि प्रवराणि=श्रेष्ठानि च यानि गन्धमाल्यानुलेपनानि तेषां धरः=धारकः, मङ्गलात्मश्रेष्ठगन्धमाल्यानुलेपनधारीत्यर्थः । तथा-भास्वरशरीरः = देदीप्यमान-देहः, प्रलम्बवनमालाधरः-प्रलम्बा=लम्बायमाना दीर्घा या वनमाला=माल्यविशेष-रूपाभरणं, तस्या धरः=धारकश्च भवति । एवंविधः स आलोचितप्रतिक्रान्त-साधुजीवो दिव्येन-दिविभवेन-स्वर्गीयेण गन्धेन, दिव्येन रसेन=रसेनेव रसेन अनुरागेणेत्यर्थः, दिव्येन स्पर्शेन, दिव्येन संघातेन=वज्रऋषभनाराचात्मकेन संहन-नेन, दिव्येन संस्थानेन समचतुरस्रात्मकेन, दिव्यया ऋद्ध्या=स्वर्गसम्बन्धिन्या

किये रहता है, विविध मालाएँ ही उसकी मुकुट रूप होती हैं, अथवा अनेक प्रकारकी मालाओंका बना हुआ उसका मौलि-शिरोभूषण होता है। अथवा उसके मस्तक पर अनेक प्रकारकी मालाएँ सजी रहती हैं। वह सदा माङ्गलिक वस्त्र पहिरे रहता है, उसके शरीर पर सदा सुगन्ध मालाएँ एवं चन्दनादि सुगन्धित द्रव्योंका विलेपन लगा रहता है, उसका शरीर देदीप्यमान रहता है। वह लम्बी माल्य विशेष रूप वनमालाका धारक होता है, ऐसा वह आलोचित प्रतिक्रान्त साधुजीव स्वर्गीय गन्धसे, स्वर्गीय रससे-अनुराग रससे-दिव्य स्पर्शसे दिव्य संघातसे वज्रऋषभनाराचात्मक संहननसे-दिव्य समचतुरस्र संस्थानसे, स्वर्गीय

અનેક માલાઓમાંથી નિર્મિત થયેલું તેનું શિરોભૂષણ હોય છે, અથવા તેના મસ્તક પર અનેકપ્રકારની માલાઓ વિરાજતી હોય છે. તે સદા માંગલિક વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેના શરીર પર સુગન્ધયુક્ત માલાઓ શોભતી હોય છે, અને ચન્દનાદિ સુંગધિત દ્રવ્યોનું વિલેપન થતું હોય છે. તે કારણે તેનું શરીર દેદીપ્યમાન રહે છે. તે લાંબી લાંબી વનમાલાઓને ધારણ કરે છે એવો તે આલોચિત, પ્રતિક્રાન્ત સાધુનો દેવપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ, સ્વર્ગીય ગન્ધ વડે, સ્વર્ગીય રસ વડે (અનુરાગ રસ વડે), દિવ્ય સ્પર્શ વડે, વજ્રઋષભનારાચાત્મક દિવ્ય સંહનન વડે, દિવ્ય સમચતુરસ્ર સંસ્થાન વડે, સ્વર્ગીય વિમાનાદિ રૂપ ઋદ્ધિ વડે,

विमानादि सम्पत्त्या, दिव्यया द्युत्या=शारीरिकशोभया, दिव्ययाप्रभया=अलङ्कार-कान्त्या, दिव्यया छायया=प्रतिविम्बेन, दिव्यया अर्च्या=शरीरनिर्गततेजोज्वालया, दिव्येन तेजसा=शरीरकान्त्या, दिव्यया लेश्यया=अन्तःपरिणामिन्या शुक्लादि रूपया दश दिशः उद्योतयन्=स्थूलवस्तुप्रदर्शनतः प्रकाशयन्, प्रभासयन्=सूक्ष्मवस्तूपदर्शनतश्च प्रकाशयन्, अथवा-समानार्थमपि शब्दद्वयमुत्कर्षातिशयद्योतनार्थमुक्तम्, ततश्च-अतिशयेन प्रकाशयन्, तथा-महता-विशालेन अहतनाटयगीतवादिततन्त्रीतलतालत्रुटितघनमृदङ्गपटुप्रवादितरवेण-अहतः = अविच्छिन्नो यो नाटयगीतस्य=नाटयेन=नृत्येन युक्तं यद् गीतं तस्य, तथा-वादिततन्त्रीतलतालत्रुटितानां -वादितानि=वाद्दितानि यानि तन्त्री=वीणा च तलौ=हस्ततलौ च तालाः=कांस्यिकाश्च, त्रुटितानि च=तूर्याणि पटहादीनि वा तानि तथोक्तानि

विमानादिरूप ऋद्धिसे, दिव्य द्युतिसे, शारीरिक शोभासे, दिव्य अलङ्कारोंकी कान्तिरूप प्रभासे, दिव्य प्रतिविम्बसे, दिव्य शरीर निर्गत तेजोज्वालासे, दिव्य शरीर कान्तिसे, अन्तःपरिणामिनी शुक्लादि रूप दिव्य लेश्यासे दश दिशाओंको प्रकाशित करता हुआ एवं अतिशय रूपसे प्रभासित करताहुआ, विशाल ऐसे अहत-अविच्छिन्न नाटयगीत वादित्र तन्त्री ताल त्रुटित घन मृदङ्गके पटु प्रवादित रवपूर्वक दिव्य भोगभोगोंको भोगता रहताहै। अहत शब्दका अर्थ अविच्छिन्न है, और यह रवका विशेषण है, नाटयगीत शब्दका अर्थहै नृत्य युक्त, गीत, वादित्र शब्दका अर्थ बजाये गये, तन्त्री शब्दका अर्थहै वीणा, तल शब्दका अर्थहै हस्तताल, ताल शब्दका अर्थ है कांसे आदिकी आवाज, त्रुटित शब्दका

દિવ્ય દ્યુતિ (શારીરિક શોભા) વડે, દિવ્ય અલંકારોની કાન્તિ રૂપ પ્રભાવડે, દિવ્ય પ્રતિબિંબ વડે, શરીર નિર્ગત દિવ્ય તેજોજ્વાલા વડે, દિવ્ય શરીર-કાન્તિ વડે, અને અન્તઃપરિણામિની શુક્લાદિ રૂપ દિવ્ય લેશ્યા વડે દસે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતો થકો અને અતિશય રૂપથી પ્રભાસિત કરતો થકો દિવ્ય નાટ્ય ગીતોનો તથા નિપુણ કલાકારો દ્વારા બજાવવામાં આવતા તંત્રી, તાલ ત્રુટિત, ઘન મૃદંગ આદિ વાદ્યોના મધુર ધ્વનિની સાથે દિવ્ય ભોગોપભોગોનો ઉપભોગ કરતો રહે છે.

અહત એટલે અવિચ્છિન્ન નાટ્યગીત અને નૃત્ય યુક્ત ગીત, વાદિત એટલે કે વગાડવામાં આવતાં. વાજીંત્રો તંત્રી પદ વીણાના અર્થમાં, તલ પદ હસ્ત તાલના અર્થમાં તાલ શબ્દ કાંસા આદિના અવાજના અર્થમાં ત્રુટિત શબ્દ ઢોલ વિગેરે વાજીંત્રના અર્થમાં અને ઘનમૃદંગ પદ પડઘમ આદિ

तेषाम्, तथा-घनमृदङ्गपटुप्रवादितस्य = घनः=गम्भीरध्वनिकर्तृत्वसादृश्येन मेघतुल्यो यो मृदङ्गः स घनमृदङ्गः, पटुना=वादनचतुरेण पुरुषेण प्रवादितो यो घनमृदङ्गः स तथा, अत्र विशेषणस्य परनिपात आर्षत्वात्, तस्य तथाभूतस्य च यो रवः=शब्दस्तेन-नाट्यगीतवादीनामविच्छिन्न महास्वरेण हेतुभूतेन दिव्यान्=स्वर्गीयान् भोगभोगान्=प्रचुरान् शब्दादिकान् भोगान्, भोगार्हान् वा शब्दादिकान् भोगान् भुञ्जानो विहरति। याऽपि च तस्य बाह्याभ्यन्तरिका परिषद् भवति, साऽपि च तम् आद्रियते, परिजानाति, महार्हेण आसनेन च तम् उपनिमन्त्रयति। तथा-क्वचिद् देवसभायां किंचिद्विषयां भाषामपि भाषमाणस्य प्रज्ञापयतः प्ररूपयतश्च तस्य भाषणप्रवर्तनाय चत्वारः पञ्च वा देवा अनुक्ताः=केना-

---

अर्थ है पटह आदि वादित्र, घनमृदङ्गका अर्थ है बादलोंके जैसी आवाज करनेवाला मृदङ्ग तबला, और पटुप्रवादित शब्दका अर्थ है, वादन क्रियामें चतुर पुरुष द्वारा बजाया गया। भोगभोग शब्दका अर्थहै, प्रचुर शब्दादिक भोग अथवा भोगके योग्य शब्दादिक भोग। जो इस देवकी बाह्य परिषद एवं आभ्यन्तरिक परिषद है, वह भी इसका आदर करती है, इसे अपना स्वामीरूपसे स्वीकार करती है, और महार्ह आसनसे इसे उपनिमन्त्रित करती है, अर्थात् बडे २ देवोंके बैठने योग्य आसन पर इसे बिठाती है, तथा किसी भी देवकी सभामें जब यह किसी विषयको लेकर भाषण करता है, यावत्-किसी विषयकी प्रज्ञापना करता है, प्ररूपणा करता है-तो विना कहे ही ४-५ देव खडे होकर

વાજિંત્રોના અર્થમાં વપરાયેલ છે. વાદળોની જેવી ગર્જના થાય છે, એવો અવાજ કરનારાં મૃદંગ, તબલાં, આદિને પણ ઘનમૃદંગ કહે છે. "પટુ પ્રવાદિત" એટલે વાદ્યો વગાડવામાં નિપુણ પુરુષો દ્વારા વગાડવામાં આવતાં. ભોગ પદ પ્રચુર શબ્દાદિક ભોગોના અર્થમાં અહીં પ્રયુક્ત થયેલ છે.

આ દેવની જે બાહ્ય અને આભ્યન્તર પરિષદ હોય છે, તે પણ તેનો આદર કરે છે, તેને પોતાના સ્વામી રૂપે સ્વીકારે છે અને મોટા મોટા દેવોને બેસવા યોગ્ય આસન પર તેને બેસાડે છે. તથા જયારે તે દેવોની કોઇ પણ સભામાં કોઇ પણ વિષયને અનુલક્ષીને સામાન્ય રૂપે કહે છે, વિશેષ રૂપે કહે છે, યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા પોતાના વિષયની પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે, ત્યારે કોઈની પણ સૂચના થયા વિના ચાર પાંચ દેવો ઊભા થઈને

ऽप्यप्रेरिता एव अभ्युत्तिष्ठन्ति=ऊर्ध्वी भवन्ति, वदन्ति च-हे देव ! वहु भाषतां बहु भाषताम् अभिमतमिदं भवदीयं भाषणमिति । सू० ९ ॥

इत्थमालोचितप्रतिक्रान्तसाधुजीवस्य उपपातागर्हितत्वमुक्तम् । अथ तस्य आयतिः=उत्पत्तिः कीदृशी भवतीति निरूपयितुमाह—

मूलम्—से णं तओ देवलोगाओ आउक्खएण भवक्खएणं ठिइक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता इहेव माणुस्सए भवे जाइं इमाइं कुलाइं भवंति अड्ढाइं जाव बहुजणस्स अपरिभूयाइं, तहप्पगारेसु कुलेसु पुमत्ताए पच्चायाइ । से णं तत्थ पुमे भवइ-सुरूवे सुवन्ने सुगंधे सुरसे सुफासे इट्ठे कंते जाव मणामे अहीणस्सरे जाव मणामस्सरे आएज्जवयणपच्चायाए । जावि य से तत्थ बाहिरब्भंतरिया परिसा भवइ, सा वि य णं आढाइ जाव बहुं अज्जउत्ते ! भासउ--बहुं अज्जउत्ते ! भासउ ॥ सू० १० ॥

छाया—स खलु ततो देवलोकात् आयुःक्षयेण भवक्षयेण स्थितिक्षयेण अनन्तरं चयं त्यक्त्वा इहैव मानुष्यके भवे यानि इमानि कुलानि भवन्ति-आढ्यानि यावद् बहुजनस्य अपरिभूतानि, तथाप्रकारेषु कुलेषु पुंस्तया प्रत्यायाति । स खलु तत्र पुमान् भवति-सुरूपः सुवर्णः सुगन्धः सुरसः सुस्पर्शः इष्टः कान्तो यावद् मन आमः, अहीनस्वरो यावद् मन आमस्वरः आदेयवचनप्रत्यायातः । याऽपि च तस्य तत्र बाह्याभ्यन्तरिका परिषद् भवति, साऽपि च तम् आद्रियते यावद् बहु आर्यपुत्र ! भाषताम्-बहु आर्यपुत्र ! भाषताम् ॥ सू० १० ॥

ऐसा कहते हैं कि हे देव ! आप और कहिये और कहिये-आपका यह कथन सबको बहुतही अधिक रुचिकर हो रहा है ॥सू०९॥

इस प्रकार आलोचित एवं प्रतिक्रान्त साधु जीवके उपपातको अगर्हित अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि इसकी आयति-उत्पत्ति

એવી વિનંતિ કરે છે કે "હજી આપ વધારે બોલો, થોડા વધુ સમય સુધી આપનું ભાષણ ચાલુ રાખો. અમને આપની વાત ઘણી જ રુચિકર લાગે છે.

આલોચિત અને પ્રતિક્રાન્ત સાધુનો ઉપપાત અવગર્હિત હોય છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે તેની આયતિ

टीका—' से णं तओ ' इत्यादि—

स आलोचितप्रतिक्रान्त साधुजीवः खलु ततो देवलोकात् आयुः–स्थितिभव-क्षयेण अनन्तरम्=आयुः स्थितिभवक्षयसमनन्तरमेव चयं त्यक्त्वा इहैव=अस्मिन्नेव मानुष्यके भवे=मनुष्यलोके यानि इमानि वक्ष्यमाणानि कुलानि भवन्ति, तथाप्रकारेषु कुलेषु पुंस्तया प्रत्यायाति=उत्पद्यते। कानि तानि कुलानि? इत्याह—' अड्ढाइं ' इत्यादि। तत्र–आढ्यानि=समृद्धानि, यावत्करणात्—" दित्ताइं वित्थिन्नविउलभवणसयणासणजाणवाहणाइं बहुधणबहुजायरूवरययाइं आओगपओगसंपउत्ताइं विच्छड्डियपउरभत्तपाणाइं बहुदासीदासगोमहिसगवेलगप्पभूयाइं " छाया—दीप्तानि विस्तीर्णविपुलभवनशयनासनयानवाहनानि बहुधनबहुजातरूपरजतानि आयोगप्रयोगसम्प्रयुक्तानि विच्छर्दितप्रचुरभक्तपानानि बहुदासीदासगोमहिषगवेलकप्रभूतानि " इति पदानि संगृह्यन्ते।

कैसी होती है—

" से णं तओ देवलोगाओ " इत्यादि। सूत्र ४॥

टीकार्थ—वह आलोचित प्रतिक्रान्त साधु जीव उस देवलोकसे आयुके क्षयके, स्थितिके क्षयके एवं भवके देवसंबंधी क्षयके अनन्तरही देवशरीरको छोडकर इसी मनुष्य भवमें जो ये कुलहैं–उन कुलोंमें पुरुष रूपसे उत्पन्न होता है, उन कुलोंके नाम इस प्रकारसे हैं–जैसे आढ्य समृद्ध यावत् बहुजन द्वाराभी अपरिभूत यहां–यावत् शब्दसे–"दित्ताइं वित्थिन्नविउलभवणसयणासणजाणवाहणाइं, बहुधणबहुजायरूपरययाइं आओगपओगसंपउत्ताइं, विच्छड्डियपउरभत्तपाणाइं, बहुदासीदासगोमहिसगवेलगप्पभूयाइं" इस पाठका संग्रह हुआ

પણ અગર્હિત જ હોય છે—" से णं तओ देवलोगाओ " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–તે આલોચિત અને પ્રતિક્રાન્ત સાધુ કે જે સૌધર્માદિ કોઈ એક દેવલોકમાં સંબંધી તેના આયુનો ક્ષય કરીને સ્થિતિનો ક્ષય કરીને અને ભવનો ક્ષય કરીને, દેવલોકમાંથી ચ્યવીને નીચે દર્શાવેલાં કુળોમાંથી કોઈ પણ એક ઉત્તમ કુળમાં મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે

અહીં આઢ્ય (समृद्ध)થી લઈને બહુજન દ્વારા પણ અપરિભૂત કુળ પર્યન્તના કુળો ગૃહીત થયાં છે. અહીં 'પર્યન્ત'ના પદ દ્વારા નીચેનાં સૂત્રપાઠને ગ્રહણ કરવાનો છે—

" दित्ताइं वित्थिन्नविउलभवणसयणासणजाणवाहणाइं, बहुधणबहुजायरूवरययाइं आओगपओगसंपउत्ताइं, विच्छड्डियपउरभत्तपाणाइं, बहुदासीदासगोमहिस–गवेलगप्पभूयाइं " આ સૂત્રપાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે–

तत्र-दीप्तानि=लोकप्रसिद्धानि, 'दप्तानि' इति च्छायापक्षे-दर्पवन्ति=धर्मगौरव सम्पन्नानि, तथा-विस्तीर्णविपुलभवन शयनासनयानवाहनानि विस्तीर्णानि=विस्तृतानि विपुलानि=प्रचुराणि भवनानि=गृहाणि शयनानि=पर्यङ्कादीनि आसनानि=सिंहासनादीनि यानानि=रथादीनि वाहनानि=अश्वादीनि च येषां तानि तथाभूतानि, तथा-बहुधनबहुजातरूपरजतानि-बहूनि=प्रचुराणि धनानि=गणिमधरिमादिरूपाणि बहूनि च जातरूपाणि-सुवर्णानि रजतानि=रूप्याणि च येषां तानि तथोक्तानि, तथा-आयोगप्रयोग संप्रयुक्तानि-आयोगेन=द्विगुणत्रिगुणादिलाभेन द्रव्यस्य यः प्रयोगः=अधमर्णेभ्यो दानं तत्र सम्प्रयुक्तानि=व्यापारितानि, तेन वा सम्प्रयुक्तानि=संगतानि यानि तानि तथाभूतानि, तथा-विच्छर्दितप्रचुरभक्तपानानि-विच्छर्दिते=बहुजनभोजनावशिष्टतया विक्षिप्ते प्रचुरे भक्तपाने येषु तानि तथोक्तानि, तथा-बहुदासीदासगोमहिषगवेलकप्रभूतानि-दास्यश्च दासाश्च-दासीदासम्-बहू=प्रचुरं दासीदासं येषु तानि-बहुदासीदासानि,

---

है, इसका अर्थ इस प्रकारसे है-लोक प्रसिद्ध जो कुल होते हैं वे दप्तकुल हैं-अथवा-धर्मके गौरवसे संपन्न जो कुल हैं वे दप्तकुल है, उन कुलोंमें तथा-बडे २ अनेक गृह अनेक पर्यङ्क आदि, सिंहासन आदि, रथादि यान, अश्वादि वाहनवाले जो कुल हैं, उन कुलोंमें, तथा-प्रचुर गणिम, धरिम, आदिरूप धनवाले प्रचुर सुवर्णवाले प्रचुर रजतवाले, तथा आयोग प्रयोगको लेकर द्रव्यको व्यापारित करनेवाले, तथा विच्छर्दित प्रचुर भक्तपानवाले, तथा-बहु दासी, दास गोमहिष, एवं गवेलक आदिवाले, कुलोंमें जन्म लेताहै, द्विगुण त्रिगुण आदिके लाभसे द्रव्यको कर्जके रूपमें देना इसका नाम आयोग है, जिन घरोंमें अनेक जन भोजन करते हैं और भोजन करनेके बाद अधिक प्रमाणमें बचे ऐसा अन्नको यहां "विच्छर्दितप्रचुरभक्तपान" शब्दसे प्रकट किये गयेहैं, जिन

લોક પ્રસિદ્ધ જે કુળો હોય છે તેને દપ્તકુળ કહે છે અથવા ધર્મના ગૌરવ સંપન્નથી જે કુળો હોય છે, તેમને દપ્તકુળો કહે છે. એવા દપ્તકુળમાં તે પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. મોટાં મોટાં અનેક ઘરો, ખુરસી, પલંગ આદિ આસનો તથા સિંહાસનો, રથાદિ યાન, અશ્વાદિ વાહનો, ઈત્યાદિથી યુક્ત જે કુળો હોય છે, તેમાં, તથા પ્રચુર ગણિમ, ધરિમ આદિ રૂપ ધનસંપત્તિવાળાં, પ્રચુર સુવર્ણવાળાં, પ્રચુર રજત (ચાંદી) વાળાં, આયોગ પ્રયોગ આદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને વ્યાપારિત કરનારા (ધીરધાર કરનારા), તથા વિચ્છર્દિત વિપુલ આહાર પાનવાળાં, તથા બહુ દાસદાસીથી યુક્ત, ગાયો, ભેંસો, બકરાં, ઘેટા આદિથી યુક્ત કુળોમાં

तथा-गावो महिष्यो गवेलकाः=मेषाश्च प्रभूताः=प्रचुरा येषु तानि-गोमहिषगवेलकप्रभूतानि, बहुदासीदासानि च तानि गोमहिषगवेलकप्रभूतानि चेति-बहुदासीदासगोमहिषगवेलकप्रभूतानि - प्रचुरदासीदासगोमहिषमेषयुक्तानीत्यर्थः। तथा-बहुजनस्य=जनसमुदायस्य अपरिभूतानि=पराभवरहितानीति। एवं विधानि यानि कुलानि भवन्ति, तेषु कुलेषु स पुँस्तया प्रत्यायाति। स खलु तत्र=आढ्यादि विशेषणविशिष्टेषु कुलेषु पुमान्=पुरुषो भवति। स तत्र कीदृशः पुरुषो भवति ? इत्याह-' सुरूवे ' इत्यादि। सुरूपादिशब्दानामर्थाः दूरूपादि वैपरीत्येन भावनीयाः। तत्रोत्पन्नस्य च तस्य याऽपि बाह्याभ्यन्तरिका परिषद्

कुलोंमें अनेक दासीदास होते हैं ऐसे कुलोंमें तथा-जिन कुलोंमें गाय, भेंस एवं मेष प्रचुर मात्रामें होते हैं, ऐसे कुलोंमें वे जन्म लेते हैं। तथा-जो कुल अनेक जनों द्वारा भी पराभूत नहीं हो सकते हैं ऐसे कुलोंमें भी वह पुत्र रूपसे जन्म लेता है। कन्या रूपसे जन्म नहीं लेता है। पुत्र रूपसे वह जन्म इस प्रकारका होता है-जैसे कि वह सुरूप-अच्छे रूपवाला होता है, सुकर्ण होता है-अच्छे कानोंवाला होता है, सुगन्ध-सुगन्धित शरीरवाला होताहै, सुरस-सुरस शरीरवाला होताहैं है, सुस्पर्श-अच्छे स्पर्श शरीरवाला होता है, इष्ट होता है, कान्त होताहै, यावत् मन आम होताहै, अहीन स्वरवाला होताहै, यावत् मन आम स्वरवाला होता है, और आदेय वचनवाला होता है, इन सुरूपादि

પુત્ર રૂપે તે જન્મ ધારણ કરે છે. એવડા અને ત્રેવડા લાભ થાય એવી રીતે દ્રવ્યનું ધીરાણ કરવું તેનું નામ આયોગ પ્રયોગ છે. જે ઘરોમાં અનેક માણસો જમે છે અને તેમણે ભોજન કરી લીધા બાદ પણ અનેક માણસો જમી શકે એટલું ભોજન વધે છે, તે પ્રકારનું કુટુંબ અહીં "विच्छर्दित प्रचुरभक्तपान" આ શબ્દો દ્વારા ગૃહીત થયું છે એવાં જ કુટુંબમાં તે પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે કન્યારૂપે જન્મ લેતા નથી.

હવે તે કેવા પુત્રરૂપે જન્મ લે છે, તે વાત પ્રકટ કરવામાં આવે છે— તે સુરૂપ (ઘણો જ રૂપાળો) હોય છે, સુકર્ણ (સુંદર કાનવાળો) હોય છે, સુગન્ધયુક્ત શરીરવાળો હોય છે, (સુરસ શરીરવાળો) હોય છે, સુસ્પર્શ (સુંદર સ્પર્શવાળો) હોય છે, ઇષ્ટ હોય છે, કાન્ત હોય છે, પ્રિય હોય છે, મનોજ્ઞ હોય છે. મનઆમ હોય છે, અહીનસ્વરવાળો હોય છે ઇષ્ટ-કાન્ત -પ્રિય-મનોજ્ઞ અને મનઆમ સ્વરવાળો હોય છે, તથા આદેયવચનવાળો હોય છે. દુરૂપ આદિ શબ્દોનો અર્થ આ સૂત્રમાં આગળ આપવામાં આવેલ છે. અહીં

भवति साऽपि च तम् आद्रियते, परिजानाति, महार्हेण आसनेन च उपनिमन्त्रयति । क्वचिन्मनुष्यसभायां किंचिद्विषयां भाषामपि भाषमाणस्य प्रज्ञापयतः प्ररूपयतश्च तस्य भाषणप्रवर्तनाय चत्वारः पञ्च वा जनाः अनुक्ता एव=केनाऽप्यप्रेरिता एव अभ्युत्तिष्ठन्ति=ऊर्ध्वी भवन्ति, वदन्ति च हे आर्यपुत्र । बहु भषताम्–हे आर्यपुत्र ! बहु भाषतामिति । इत्थमालोचितप्रतिक्रान्तसाधोरुपपातायत्योरगर्हितत्वमुक्तम् । अतश्च तस्य इहलोकागर्हितत्वलघुताऽऽह्लादादिकमपि आलोचनागुणत्वेन वक्तव्यम् । आलोचनागुणा[१]श्चैते प्रोक्ताः, तथाहि—

शब्दोका अर्थ दूरूपादि शब्दोंसे विपरीत रूपमें व्याख्यान कर लेना चाहिये. वहां उत्पन्न हुए उसकी जो बाह्य एवं आभ्यन्तरिक परिषदा होती है वह भी उसका आदर करती है, उसे अपने स्वामी रूपसे मानती है, और महार्ह आसनसे उसे उपनिमन्त्रित करती है, तथा– जब वह किसी भी मनुष्य सभामें किसी भी विषयको लेकर भाषण करता है, तब चार पांच देव विना किसीको प्रेरणाके खडे होकर ऐसा कहते हैं कि हे आर्यपुत्र ! आप बहुत कह रहे हैं–और भी कहिये– और भी कहिये इस तरहसे आलोचितप्रतिक्रान्त साधुका उपपात और आयति ये दोनों अगर्हित कही गई है । अतः उसकी आलोचनाके " इस लोकका अगर्हित होना, उसमें लघुता होना हरएक जनको उससे आनन्द मिलना " ये गुण भी यहां कह लेना चाहिये क्योंकि आलोचनाके ये गुण कहे गये हैं–जैसे—

જે સુરૂપથી લઈને મનઆમ પર્યન્તના વિશેષણો વપરાયાં છે તેમના અર્થ દુરૂપ આદિ શબ્દો કરતાં વિપરીત થાય છે, એમ સમજવું. ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા તે પુરુષની જે બાહ્ય અને આભ્યન્તરિક પરિષદ હોય છે તે પણ તેનો આદર કરે છે અને તેને પોતાના સ્વામી રૂપે ગણે છે, તથા મહાપુરુષોને બેસવા યોગ્ય આસન પર તેને બેસાડે છે. જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય સભામાં તે કોઈ પણ વિષય પર ભાષણ કરતો હોય છે, ત્યારે ચાર પાંચ માણસો કોઈ પણ પુરુષ દ્વારા પ્રેરિત કરાયા વિના પણ ઊભા થઈને એવું કહે છે કે "હે આર્યપુત્ર ! આપ જે કહો છો તે યથાર્થ જ છે. આપની વાત અમને ખૂબ જ રુચિકર લાગે છે. આપ હજી પણ વધારે બોલો " આ પ્રકારે તે આલોચિત, અને પ્રતિક્રાન્ત સાધુનો ઉપપાત અને આયાતિ, બન્ને અગર્હિત જ હોય છે.

"આ લોક અગર્હિત થવો, તેનામાં લઘુતા (નિરાભિમાનીપણું) હોવી, દરેક માણસને તેના દ્વારા આનન્દ મળવો " ઈત્યાદિ કહ્યું પણ છે કે—

" लहुयाल्हाइयजणणं, अप्पपरनियत्ति अज्जवं सोही ।
दुक्करकरणं आढा, निस्सल्लं चेव सोहि गुणा ॥ १ ॥ "

छाया—लघुताह्लादादिकजननम् आत्मपरनियन्तृता आर्जवं शोधिः ।
दुष्करकरणम् आदरो निश्शल्यत्वं चैव शोधिगुणाः ॥१॥ इति ॥ सू० १०॥

ये हि आलोचनादिकं कुर्वन्ति ते संवरवन्तो भवन्ति, अतः संवरं, तद्विपर्ययेणासंवरं च निरूपयितुमाह—

मूलम्–अट्ठविहे संवरे पण्णत्ते, तं जहा--सोइंदिय संवरे १ जाव फासिंदियसंवरे ५ मणसंवरे ६ वइसंवरे ७ कायसंवरे ८। अट्ठविहे असंवरे पण्णत्ते, तं जहा--सोइंदिय असंवरे १ जाव काय असंवरे ८ ॥ सू० ११ ॥

छाया—अष्टविधः संवरः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियसंवरो १ यावत् स्पर्शेन्द्रियसंवरः ५ मनः संवरः ६ वाक्संवरः ७ कायसंवरः ८। अष्टविधोऽसंवरः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियासंवरो यावत् कायासंवरः ॥ सू० ११ ॥

टीका—' अट्ठविहे इत्यादि—

संवरः–संवरणं संवरः, स द्रव्यभावभेदाद् द्विविधः । तत्र–द्रव्यतो जलमध्य-

---

" लहुयाल्हाइयजणणं " इत्यादि ।

लघुता, आल्हाद आदि जनकता, आत्म परनियन्तृता, आर्जव, दुष्कर करणता, आदर प्राप्ति, एवं निश्शल्यता ये सब शोधि के गुण हैं ॥ सू० १० ॥

जो आलोचना आदि करते हैं वे संवरवाले होते हैं अतः अब सूत्रकार संवर और संवरसे विपरीत असंवर निरूपण करते हैं—

"अट्ठविहे संवरे पण्णत्ते " इत्यादि ॥

" लहुयाल्हाइय जणणं " ઇત્યાદિ—

લઘુતા, આલ્હાદજનકતા, આત્મ નિયંત્રણ, આર્જવ, દુષ્કર કરણતા, આદર પ્રાપ્તિ, અને નિઃશલ્યતા, આ બધાં આલોચના રૂપ વિશુદ્ધિના ગુણો કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

જે જીવો આલોચના, પ્રતિક્રમણ આદિ તેઓ સંવરવાળા હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સંવરનું અને તેનાથી વિપરીત એવા અસંવરનું નિરૂપણ કરે છે—

" अट्ठविहे संवरे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

गतनावादेरनवरतप्रविशज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्येण स्थगनं संवरः। भावतस्तु जीवद्रोणयामास्त्रवत्कर्मजलानामिन्द्रियादिच्छिद्राणां समित्यादिना निरोधनं संवरः। तत्र भावसंवरः श्रोत्रेन्द्रियसंवरादिभेदेन अष्टविधो बोध्यः। तद्विपरीतोऽसंवरोऽप्यष्टविधो विज्ञेय इति ॥ सू० ११ ॥

अनन्तरं कायसंवर उक्तः। तद्घटकः कायस्तु अष्टस्पर्शो भवतीति स्पर्शस्याष्टविधत्वमाह—

मूलम्--अट्ठ फासा पण्णत्ता, तं जहा–कक्खडे १ मउए २ गरुए ३ लहुए ४ सीए ५ उसिणे ६ निद्धे ७ लुक्खे ८ ॥ सू० १२ ॥

टीकार्थ—संवर नाम रोकनेका है, यह संवर द्रव्य संवर और भाव संवरके भेदसे दो प्रकारका होता है, जलके बीचमें पतित नावमें अनवरत छिद्रोंसे आनेवाले पानीके रोकनेरूप उन छिद्रोंको किसी द्रव्यसे बन्द कर देना इसका नाम द्रव्य संवर है, तथा जीव रूप नौकामें इन्द्रियादिकों द्वारा आनेवाले कर्मोंके कारणभूत उन इन्द्रियादि द्वारोंका समिति आदि द्वारा बन्द कर देना इसका नाम भावसंवर है। इनमेंसे जो भावसंवर है, वह श्रोत्रेन्द्रियसंवर आदिके भेदसे आठ प्रकारका कहा गया है–असंवर संवरसे विपरीत होता है–अतः असंवर भी आठ प्रकारका कहा गया है, जो इस प्रकारसे है–श्रोत्रेन्द्रिय असंवर १, चक्षुइन्द्रिय असंवर २, घ्राणेन्द्रिय असंवर ३, रसनेन्द्रिय असंवर ४, स्पर्शनेन्द्रिय असंवर ५, मन असंवर ६, वचन असंवर ७, और काय असंवर ८ ॥ सूत्र ११ ॥

સંવર એટલે રોકવું તે. સંવરના મુખ્ય બે ભેદ પડે છે—(૧) દ્રવ્યસંવર અને (૨) ભાવસંવર. પાણીની અંદર તરતી હોડી પડેલા છિદ્ર દ્વારા તેમાં પ્રવેશતા પાણીને અટકાવવા માટે તે હોડીમાં પડેલા છિદ્રને કોઇ પણ દ્રવ્ય વડે બંધ કરી દેવું તેનું નામ સંવર છે. જીવ રૂપ નૌકામાં ઇન્દ્રિયાદિકો આદિ દ્વારા આવનારાં કર્મોના કારણભૂત તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારોને સમિતિ આદિ દ્વારા બંધ કરી દેવાં, તેનું નામ ભાવસંવર છે. ભાવસંવરના શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર આદિ આઠ ભેદ પડે છે.

સંવરથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો અસંવર હોય છે. તેના પણ નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર પડે છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર, (૨) ચક્ષુઇન્દ્રિય અસંવર, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંવર, (૪) રસનેન્દ્રિય અસંવર, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય અવસર, (૬) મન અસંવર (૭) વચન અસંવર અને (૮) કાય અસંવર ॥ સૂ. ૧૧ ॥

छाया—अष्ट स्पर्शाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कर्कशः १, मृदुकः २ गुरुकः ३ लघुकः ४ शीतः ५ उष्णः ६ स्निग्धः ७ रूक्षः ८ ॥ सू० १२ ॥

टीका—' अट्ठ फासा ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० १२ ॥

स्पर्शाश्च उक्त संख्यका एवेति लोकस्थितिरिति लोकस्थितिमष्टविधत्वेनाह—

सूत्रम्--अट्ठविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा--आगासपइट्ठिए वाए, १ वायपइट्ठिए उदही २, एवं जहा छट्ठाणे जाव जीवा कम्मपइट्ठिया ६, अजीवा जीवसंगहिया ७ जीवा कम्मसंगहिया ८ ॥ सू० १३ ॥

छाया—अष्टविधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आकाशप्रतिष्ठितो वातः १, वातप्रतिष्ठितः उदधिः २, एवं यथा षष्ठ स्थाने यावत् जीवाः कर्मप्रतिष्ठिताः ६, अजीवाजीवसंगृहीताः ७, जीवा कर्मसंगृहीताः ॥ सू० १३ ॥

अन्तमें कायका असंवर सूत्रमें कहा गया है अतः उस असंवरमें जो काय है, वह काय आठ स्पर्शोवाला होता है इस बातको अब सूत्रकार स्पष्ट करते हैं—" अट्ठ फासा पण्णत्ता " इत्यादि

स्पर्श आठ कहे गये हैं–जैसे–कर्कश स्पर्श १, मृदुकस्पर्श २, गुरुक स्पर्श ३, लघुकस्पर्श ४, शीतस्पर्श ५, उष्णस्पर्श ६, स्निग्धस्पर्श ७, और रूक्षस्पर्श ८ ॥सूत्र १२ ॥

स्पर्श आठ ही होते हैं–ऐसी लोककी स्थिति है–अतः अब सूत्रकार लोककी स्थितिमें अष्ट प्रकारताका कथन करते हैं—

આગલા સૂત્રને અન્તે કાય અસંવરનો ઉલ્લેખ થયો છે તે અસંવરથી યુક્ત જે કાય છે, તે કાય આઠ સ્પર્શોથી યુક્ત હોય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથેના આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર સ્પર્શની પ્રરૂપણા કરે છે—

" અટ્ઠ ફાસા પણ્ણત્તા " ઇત્યાદિ—

સ્પર્શના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) કર્કશ સ્પર્શ, (૨) મૃદુ સ્પર્શ, (૩) ગુરુ સ્પર્શ, (૫) શીત સ્પર્શ, (૬) ઉષ્ણ સ્પર્શ, (૭) સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

સ્પર્શ આઠ પ્રકારના જ હોય છે, એવી લોકની સ્થિતિ છે. તેથી હવે સૂત્રકારની લોકની સ્થિતિમાં અષ્ટવિધતાનું નિરૂપણ કરે છે—

टीका—' अट्ठविहा ' इत्यादि—

लोकस्थितिः लोकस्य=क्षेत्रलक्षणस्य स्थितिः=व्यवस्था अष्टविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आकाशप्रतिष्ठितो वातः १, वातप्रतिष्ठित उदधिः=घनोदधिः २, एवम्= अनेन प्रकारेण यथा षष्ठ स्थाने=षष्ठ स्थानकवत् अत्राऽपि ' जीवा कम्मपइट्ठिया ' इति यावत् स्थानानि विभावनीयानि। तानि हि-' उदहीपइट्ठिया पुढवी ३, पुढवि पइट्ठिया तसा थावरा पाणा ४, अजीवा जीवपइट्ठिया ५, जीवा कम्मपइट्ठिया ६ " छाया—उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी ३, पृथिवी प्रतिष्ठिता त्रसाः स्थावराः प्राणाः ४, अजीवा जीवप्रतिष्ठिताः ५, जीवाः कर्मप्रतिष्ठिता ६ इति। एषां व्याख्या षष्ठ स्थाने गता। तथा-अजीवाः=धर्मा-धर्माकाशपुद्गलास्तिकायाद्धा समयलक्षणाः, जीवसंगृहीताः-जीवैः=प्राणिभिः संगृहीताः=स्वीकृताः तद्विना तेषां व्यवहारासंभवात् ७। तथा-जीवाः=प्राणिनः कर्मसंगृहीताः-कर्मभिः= ज्ञानावरणादिभिः संगृहीताः=बद्धाः ८ इति।

" अट्ठविहा लोगट्ठिई " इत्यादि

टीकार्थ-लोककी स्थिति आठ प्रकारकी कही गईहै-जैसे-आकाश प्रतिष्ठित वात १, वातप्रतिष्ठित उदधि २, घनोदधि इस प्रकारसे जैसे कथन छठे स्थानमें किया गया है, वैसा ही कथन यहां पर भी "जीवा कम्मपइट्ठिया " तक जान लेना चाहिये, वे स्थान इस प्रकारसे हैं-" उदही पइट्ठिया पुढवी ३, पुढवि पइट्ठिया तसा थावरा ४, अजीवा जीव पइट्ठिया ५, जीवा कम्मपइट्ठिया ६," इन पदोंकी व्याख्या ६ छठे स्थानमें की जा चुकी है, शेष दो स्थान इस प्रकारसे हैं-" अजीवा जीव संगृहीताः ७, जीवाः कर्मसंगृहीताः ८ ॥ धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और अद्धा समय ये सब अजीव जीव संगृहीत हैं-क्योंकि इनके विना उनका व्यवहार नहीं चलता है-एवं जीव प्राणी-ज्ञानावरणीय आदि कर्मोंसे बद्ध है ८.

" अट्ठविहा लोगट्ठिई " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-લોકની સ્થિતિ આઠ પ્રકારની કહી છે—(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાત, (૨) વાત પ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ, (૩) ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી એજ પ્રમાણે જેવું કથન છઠ્ઠા સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ "जीवा कम्मपइट्ठिया" આ પદ પર્યન્તનું કથન પણ અહીં ગ્રહણ થવું જોઈએ. ત્યાં આ પ્રમાણે કથન થયું છે— " उदही पइट्ठिया पुढवी३, पुढवि पइट्ठिया तसा थावरा४, अजीवाजीव पइट्ठिया५, जीवा कम्मपइट्ठिया६, આ પદોની વ્યાખ્યા છઠ્ઠા સ્થાનમાં આપવામાં આવી છે. બાકીના બે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—"अजीवा जीव संगृहीता.७, जीवाः कर्मसंगृहीताः८" ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્ધા સમય (કાળ), આ બધાં અજીવ જીવ સંગૃહીત છે,

नन्वत्र सूत्र षष्ठपदे " जीवाः कर्मप्रतिष्ठिताः " इत्युक्तम्, अष्टमे तु " जीवाः कर्मसंगृहीताः " इति । कोऽनयोर्भेदः? इतिचेत्, आह-षष्ठपदे जीवोपग्राहकत्वेन कर्मण आधारत्वं विवक्षितम्, इहतु तस्यैव जीवबन्धकता विवक्षितेति ॥सू० १३॥

लोकस्थित्यादिकं गणी एव प्रवक्तीति गणिसम्पदमष्ट स्थानत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठविहा गणिसंपया पण्णत्ता, तं जहा—आयारसंपया १, सुयसंपया २, सरीरसंपया ३ वयणसंपया ४, वायणासंपया ५, मइसंपया ६, पओगसंपया ७, संगहपरिण्णा नाम अट्ठमा ॥ सू० १४॥

छाया—अष्टविधा गणिसम्पत् प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आचारसम्पत् १, श्रुत-

---

शंका—इस सूत्रमें छठे पदमें "जीवाः कर्म प्रतिष्ठिताः" ऐसा कहा गया है, सो इन दोनों प्रकारके कथनोंमें क्या भेद है?

उत्तर—छठे पदमें जीवोपग्राहक होनेसे जीवमें कर्म की आधारता विवक्षितहै, और ८ वें पदमें उसमें जीवबन्धकता विवक्षितहै ॥सू० १३॥

लोकस्थिति आदिको गणीही कहता है—अतः अब सूत्रकार गणिसम्पदाका कथन आठ स्थानोंसे करते हैं—

" अट्ठविहा गणिसंपया पण्णत्ता " इत्यादि ॥

टीकार्थ—ज्ञानादि गुणोंके समूहका नाम, अथवा-साधु समुदायका नाम, अथवा-प्रभूत प्रतापका नाम गण है, यह गण जिसको होता है,

---

કારણ કે તેમના વિના તેમનો વ્યવહાર ચાલતો નથી, અને જીવો જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોથી બદ્ધ છે.

શંકા—આ સૂત્રના છટ્ઠા પદમાં " जीवाः कर्मप्रतिष्ठाः " આ પ્રકારનું કથન થયું છે; તો તે બન્ને કથન વચ્ચે શો તફાવત છે?

ઉત્તર—જીવોપગ્રાહક હોવાને કારણે છટ્ઠા પદમાં જીવમાં કર્મની આધારતા વિવક્ષિત થઈ છે, અને આઠમાં પદમાં તેમાં જીવબન્ધકતા વિવક્ષિત થઈ છે. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

લોકસ્થિતિ આદિની પ્રરૂપણા ગણી જ કરે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ગણિસમ્પદાના આઠ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

" अट्ठविहा गणिसंपया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિ ગુણોના સમૂહનું નામ, અથવા સાધુસમુદાયનું નામ ગણ છે. અથવા વિપુલ પ્રતાપનું નામ ગણ છે આ ગણ જેને હોય છે તેનું

संपत् २, शरीरसंपत् ३, वचनसम्पत् ४, वाचना सम्पत् ५, मतिसम्पत् ६, प्रयोगसम्पत् ७, संग्रहपरिज्ञा नाम अष्टमी ८ ॥ सू० १४ ॥

टीका—' अट्ठविहा गणिसंपया ' इत्यादि—

गणिसम्पत्–गणः=ज्ञानादिगुणानां समूहः साधुसमुदायः प्रभूतमतापो वा, सोऽस्त्यस्येति गणी=आचार्यः, तस्य सम्पदिव=रत्नादिधनमिव सम्पत्=समृद्धिः, सा अष्टविधा=अष्टप्रकारा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आचारसम्पत्–आचरणम् आचारः= वीतरागप्रणीताचरणम्, आ=मर्यादायां चरणं=चारः, मर्यादया कालनियमादिलक्षणया वा चारः, आचारः, स ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्यलक्षणः पञ्चधा, यद्वा- आ=मर्यादया चारो=विहार आचारः, मोक्षार्थमनुष्ठानविशेषो वा, ज्ञानादिविषयकमनुष्ठानं वा । आचार्यते गुणवृद्धया इत्याचारः साधुजनाचरितम्, यद्वा

वह गणी है, ऐसा वह गणी आचार्यरूप होता है, ऐसे उस गणीकी जो रत्नादि धनके समान सम्पत्ति है, वह आठ प्रकारकी कही गई है-जैसे–आचार सम्पत् १, आचरणका नाम आचार है-यह आचार वीतराग प्रणीत ज्ञानादि आचाररूप होता है, आचारमें जो 'आ' है, वह मर्यादा अर्थमें आया है, काल विषय आदि रूप मर्यादाके अनुसार जो चार चरण है, वह आचार है, यह आचार ज्ञान, दर्शन, चारित्र, तप, एवं वीर्य रूपसे पांच प्रकारका होता है, अथवा–मर्यादाके अनुसार जो विहार है, वह आचार है, अथवा–मोक्षके लिये जो अनुष्टान विशेष है, या ज्ञानादि विषयक जो अनुष्ठान है, वह आचार है, ऐसा वह आचार साधुजनके द्वारा आचरित आचरण विशेषरूप होता है, अथवा-शिष्ट जनोंके आचरणके अनुसार जो ज्ञानादिकोंके सेवनकी

નામ ગણી છે. એવા તે ગણી આચાર્ય રૂપ જ હોય છે. તે ગણીની જે રત્નાદિ ધનસમાન સંપત્તિ હોય છે, તેનું નામ ગણી સંપત્તિ છે તે ગણીસંપત્તિના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આચાર સંપત્ આચરણને આચાર કહે છે આ આચાર વીતરાગ પ્રણીત જ્ઞાનાદિ આચાર રૂપ હોય છે. આચારમાં જે ' આ ' ઉપસર્ગ વપરાયો છે તે મર્યાદાના અર્થમાં વપરાયો છે. કાળ, નિયમ આદિ રૂપ મર્યાદા પ્રમાણે જે ચાર (ચરણ) છે, તેનું નામ આચાર છે. તે આચાર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યરૂપ પાંચ પ્રકારવાળો કહ્યો છે. અથવા–મર્યાદા અનુસાર જે વિહાર છે તેનું નામ આચાર છે અથવા–મોક્ષને નિમિત્તે જે અનુષ્ઠાન વિશેષ છે અથવા જ્ઞાનાદિ વિષયક જે અનુષ્ઠાન છે તેનું નામ આચાર છે. એવો તે આચાર સાધુજનો દ્વારા આચરિત આચરણ વિશેષ

शिष्टाचारतो ज्ञानादि सेवनविधिः, स एव-सम्पदिव सम्पत्=समृद्धिः। यद्वा-आचारः=आचाराङ्गसूत्राख्यं प्रथममङ्गम्, अस्याध्ययनेन हि ज्ञानादिपञ्चविधाचारः परिज्ञातो भवति, तत्प्रतिपादितानुष्ठेयाचरणमेव सम्पदिव सम्पत् ॥ १ ॥ श्रुतसम्पत्-श्रुतम्=आगमः, स एव सम्पदिव सम्पत्=समृद्धिः २। शरीरसम्पत्-शरीरं=कायस्तदेव सम्पदिव सम्पत्=रूपलावण्यारोहपरिणाहस्थिरसंहननत्वादि-विशिष्टलक्षणा ३। वचनसम्पत्-वचनं=सर्वव्यवहारहेतुवाग्व्यापारः, तदेव सम्पदिव सम्पत्=आदेय सत्य-प्रिय-हित-मितादिलक्षणा ४। वाचनासम्पत्-वाचना=

विधि है, वह आचार है, यह आचारही सम्पत्तिके जैसी जिसकी संपत्ति है वह आचारसंपत् है, अथवा-आचाराङ्गसूत्र नामका जो प्रथम अङ्ग है, वह आचार है, इसके अध्ययनसे ज्ञानादिरूप पांच प्रकारका आचार परिज्ञात होता है, उस आचाराङ्ग द्वारा प्रतिपादित अनुष्ठेयका आचरण ही सम्पत्तिके समान सम्पत् है, यह पहली संपदा है १ श्रुत नाम आगमका है, यह आगमही सम्पत्के समान जो सम्पत्है वह श्रुत सम्पत्है। यह दूसरी संपदाहै २ शरीर नाम कायका है, यह काय ही रूप, लावण्य, आरोह-उच्चत्व परिणाह विशालता स्थिर संहननत्वादि रूपसे जो सम्पत्की तरह संपत् है वह-शरीर संपत्है, ३ समस्त व्यवहारका हेतुभूत जो वचन व्यापार है वह सम्पत्तिके जैसे सम्पत्ति रूप होनेके कारण वचन संपत् रूपसे कहा गया

રૂપ હોય છે. અથવા શિષ્ટજનોના આચરણુ પ્રમાણેનો જે જ્ઞાનાદિકોના સેવનનો વિધિ છે તેનું નામ આચાર છે આ આચાર જ જેમની સંપત્તિ હોય છે. તેમને આચાર સંપત્ કહે છે. અથવા આચારાંગ સૂત્ર નામનું જે પહેલું અંગ છે, તેનું નામ પણ આચાર છે. તેને અધ્યયનને લીધે જ્ઞાનાદિ રૂપ પાંચ પ્રકારના આચારનું પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે આચારાંગ દ્વારા પ્રતિપાદિત અનુષ્ઠાનોનું આચરણુ જ ધનાદિ સંપત્તિના જેવું ગણાય છે તે કારણે તે આચારને ગણી સંપત્તિ રૂપ કહેલ છે. (૨) શ્રુત સંપત્—આગમોને શ્રુત કહે છે તે આગમોને સંપત્તિસમાન ગણુવામાં આવ્યા છે. ગણી શ્રુતસંપત્ રૂપ સંપત્તિથી યુક્ત હોય છે.

શરીર સંપત્—કાયાને શરીર કહે છે. રૂપ, લાવણ્ય, આરોહ, પરિણાહ, સ્થિર સંહનન આદિ રૂપ કાયની સંપત્તિથી જે યુક્ત હોય છે તેને શરીર સંપત્ કહે છે. ગણી શરીર રૂપ સંપત્તિથી પણ સંપન્ન હોય છે

(૪) વચન સંપત્—સમસ્ત વ્યવહારના હેતુ રૂપ જે વાગ્વ્યાપાર છે

गुरुमुखात् श्रुतस्य स्फुटतया पठनं, सैव सम्पदिव सम्पत्=श्रवणरमणीयत्वादि विशिष्टलक्षणा ५। मतिसम्पत्–मतिः=क्षिप्रावग्राहिकादिलक्षणा, सैव सम्पदिव सम्पत्=हेयोपादेयविवेकपटीयस्त्वादिविशिष्टरूपा ६। प्रयोगसम्पत्–प्रयोगः=प्रयोजनम्–आत्मसामर्थ्यं द्रव्यक्षेत्रकालभावं विज्ञाय वादादिकरणं स एव सम्पदिव सम्पत्=लोकोत्तरवादसामर्थ्यरूपा ७। सङ्ग्रहपरिज्ञा–संग्रहः=द्रव्यतो वस्त्रपात्रादीनां, भावतोऽनेकशास्त्राप्तजनेभ्यः पदार्थानामेकत्रीकरणं, तत्र परिज्ञा=परि-

---

है ४। ऐसी यह वचन सम्पदा वचनको हित, मित, सत्य एवं प्रिय होनेके कारण होती है। गुरुके मुखसे श्रुतका स्फुट रूपसे पढना इसका नाम वाचना है, इस वाचनाको जो सम्पत्के जैसी सम्पदा कहा गया है, उसका कारण श्रवण रमणीयता आदिको लेकर कहा गया है–मति सम्पत्–शीघ्रताके साथ जो अवग्राहकादि रूप बुद्धि है, उसका नाम मति है, इस मतिको जो सम्पत्के जैसी सम्पत्ति कहा गया है, उसका कारण हेय और उपादेयभूत पदार्थोंमें विवेक करनेमें उसका पटुवी (चतुराई) होना है ६, प्रयोग संपदा–द्रव्य क्षेत्र काल एवं भावको जानकर वादादि करनेरूप जो आत्म सामर्थ्य है, वह प्रयोग है, इस प्रयोगको जो सम्पत्के समान सम्पत् कहा गया है–उसका कारण उसमें वाद करनेका लोकोत्तर सामर्थ्यका कारण होना है। संग्रहपरिज्ञा–द्रव्यकी अपेक्षा अनेक शास्त्र तथा आप्तजनोंसे पदार्थोंका एकत्रित करना इसका नाम संग्रह

તે પણ સંપત્તિના જેવો જ હોવાને કારણે અહીં વચનને પણ સંપતિ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે વચન હિત, મિત, સત્ય અને પ્રિય હોય ત્યારે જ વચન સપંત્ સંભવી શકે છે.

(૫) વાચના સંપત્—ગુરુને મુખે શ્રુતને સ્પષ્ટ રૂપે શીખવું તેનું નામ વાચના છે. શ્રવણ રમણીયતા આદિ કારણોને લીધે તે વાચનાને પણ સંપત્તિ સમાન ગણીને વાચના સંપત્ કહ્યા છે.

(૬) મતિસંપત્—શીઘ્રતા પૂર્વક કોઈ પણ પ્રશ્નને અવગ્રહણ કરનારી જે બુદ્ધિ છે તેનું નામ મતિ છે. તેને પણ એક પ્રકારની સંપત્તિ જ કહેવાનું કારણ એ છે કે હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરાવવામાં એ મતિ જ મદદરૂપ બને છે,

(૭) પ્રયોગ સંપત્—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને જાણીને વાદાદિ કરવા રૂપ જે આત્મ સામર્થ્ય છે તેનું નામ પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગને જે સંપત્તિના સમાન ગણાવનામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રયોગ સંપત્માં પુરુષને વાદવિવાદ કરવાનું લોકોત્તર સામર્થ્ય હોય છે.

ज्ञानं-विचक्षणता, अष्टमी=अष्टानां पूरणी सम्पत् ८॥ इति। आचारसम्पदादीनां विस्तृतस्वरूपं दशाश्रुतस्कन्धस्य चतुर्थेऽध्ययनेऽस्मत्कृतमुनिहर्षिणी टीकायां विलोकनीयम्। इति ॥ सू० १४ ॥

गुणिनो हि गुणरत्ननिधानभूता इति निधानप्रस्तावान्महानिधि सम्बन्धमेकं सूत्रमाह—

मूलम्—एगमेगे णं महानिही अट्ठचक्कवालपइट्ठाणे अट्ठजोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ते ॥ सू० १५ ॥

छाया—एकैकः खलु महानिधिरष्टचक्रवालप्रतिष्ठानः अष्टयोजनानि ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन प्रज्ञप्तः ॥ सू० १५ ॥

टीका—' एगमेगे णं ' इत्यादि—

चक्रवर्त्तिनां नव महानिधयो भवन्ति, तत्र खलु एकैको महानिधिः अष्ट

है, इस संग्रहमें जो विचक्षणता है, वह संग्रहपरिज्ञा है, इन आचार सम्पत् आदिके विस्तृत स्वरूपको अच्छी तरहसे जाननेवालोंको दशाश्रुत स्कन्धके चतुर्थ अध्ययनमें हमारे द्वारा की गई मुनितोषिणी टीका देखनी चाहिये॥ सूत्र १४ ॥

गुणीजन गुणरूपी रत्नोंके खजाने होते हैं, इस कारण निधानके प्रस्तावको लेकर अब सूत्रकार महानिधिसे सम्बन्धित इस एक सूत्रका कथन करते हैं—" एगमेगेणं महानिही " इत्यादि ॥

टीकार्थ—चक्रवर्त्तियोंके नौ महानिधियां होती है, सो उनमें एक

---

(८) સંગ્રહ પરિજ્ઞા—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્ત્રપાત્રાદિને એકત્ર કરવા અને ભાવની અપેક્ષાએ અનેક શાસ્ત્રો તથા આપ્તજનો (શિષ્યો)ને એકત્રિત કરવા તેનું નામ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ કરવામાં જે વિચક્ષણતાની જરૂર પડે છે તેને સંગ્રહ પરિજ્ઞા કહે છે.

આ આચારસંપત્ આદિ આઠ સંપત્તિઓનું વિસ્તૃત વિવેચન દશાશ્રુત સ્કન્ધના ચોથા અધ્યયનની મુનિહર્ષિણી ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે. તો આ વિષયનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાવાળા પાઠકોએ તે ટીકા વાંચી જવી ॥ સૂ. ૧૪॥

ગુણીજનો ગુણરૂપી રત્નોના નિધાન (ભંડાર) જેવાં હોય છે, આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર મહાનિધિઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—" एगमेगेणं महानिही " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ચક્રવર્તીઓના નવ મહાનિધિઓ કહ્યા છે. તે પ્રત્યેક મહાનિધિ

चक्रवालप्रतिष्ठानः-अष्ट चक्रवालेषु=अष्टचक्रेषु प्रतिष्ठानम्=प्रतिष्ठा यस्य स तथाभूतः-अष्ट चक्रेषु प्रतिष्ठितो मञ्जूषाकारः अष्टयोजनानि ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन प्रज्ञप्तः। महानिधिस्वरूपं चेदम्—

" नव जोयणवित्थिण्णा, बारसदीहा समूसिया अट्ठ।
जक्खसहस्सपरिवुडा, चक्कट्ठपइट्ठिया नवत्ति ॥ १ ॥"

छाया—नव योजनविस्तीर्णा, (विष्कम्भयुक्ता) द्वादशदीर्घा (आयामयुक्ता) समुच्छ्रिता अष्ट।
यक्षसहस्रपरिवृताश्चक्राष्टप्रतिष्ठिता नवापि ॥ १ ॥ इति ॥ सू० १५ ॥

इत्थं द्रव्यनिधिमुक्त्वा सम्प्रति भावनिधिमाह—

मूलम्—अट्ठ समिईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-इरियासमिई १, भासासमिई २, एसणासमिई ३, आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमिई ४, उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाणपरिट्ठावणियासमिई ५ मणगुत्ती ६, वयगुत्ती ७ कायगुत्ती ८ ॥ सू० १६ ॥

एक जो महानिधि है, वह अष्ट चक्रोंमें है, प्रतिष्ठान जिसका ऐसी होती है, अष्ट चक्रोंमें प्रतिष्ठित वह मञ्जूषाकार निधि आठ योजनकी ऊँची होती है, महानिधिका स्वरूप इस प्रकारसे कहा गया है—

" नव जोयणवित्थिण्णा " इत्यादि।

ये नौ ही महानिधियां नौ २ योजनके विष्कम्भसे (चोडाइ) युक्त हैं, योजनके आयामसे सहितहैं, आठ२ योजनकी ऊँचाईवालीहैं। एक२ हजार यक्ष इनकी रक्षा करनेवालेहैं। और आठ चक्रों पर प्रतिष्ठितहैं ॥सू० १५॥

इस प्रकार द्रव्य निधिका कथन कर अब सूत्रकार भावनिधिका कथन करते हैं—" अट्ठसमिईओ पणत्ताओ " इत्यादि ॥

અષ્ટચક્ર પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. અષ્ટચક્ર પ્રતિષ્ઠિત તે મંજૂષાકાર નિધિ આઠ યોજન ઊંચી હોય છે. મહાનિધિ સ્વરૂપ આ પ્રકારનું કહ્યું છે —

" नव जोयणवित्थिण्णा " ઇત્યાદિ—

તે પ્રત્યેક મહાનિધિનો વિષ્કંભ નવ-નવ યોજનનો, આયામ વિસ્તાર સહિત છે. ઊંચાઈ આઠ-આઠ યોજનની હોય છે.

એક-એક હજાર યક્ષ તે પ્રત્યેક મહાનિધિની રક્ષા કરતા હોય છે અને તે પ્રત્યેક મહાનિધિ આઠ ચક્રો પર પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનિધિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ભાવનિધિનું નિરૂપણ કરે છે—

छाया—अष्ट समितयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथाः-ईर्यासमितिः १, भाषासमितिः २, एषणासमितिः ३, आदानभाण्डमात्रनिक्षेपणासमितिः ४, उच्चारप्रस्रवणखेलजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिकासमितिः ५, मनोगुप्तिः ६, वाग्गुप्तिः ७ कायगुप्तिः ८। ॥ सू० १६ ॥

टीका—' अट्ठ समिईओ ' इत्यादि--

समितयः-सम्=सम्यक्, एकीभावेन वा इतयः ७ शोभनैकाग्रपरिणामचेष्टाः, यद्वा-सं=संगता इतयः=प्रवृत्तयः-समितयः=प्राणिपरितापपरिजिहीर्षया सम्यक्प्रवृत्तयः, ता-अष्टविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ईर्यासमितिः-ईरणमीर्या=गमनं, तत्र या समितिः=सम्यगेकीभावेन वा रागद्वेषराहित्येन प्रवर्त्तनं-प्रखरतरसहस्रकरकरनिकरप्रकाशितासु दिशासु पदार्थावेक्षणक्षमे च क्षुपि मनुष्यरथचक्रतुरगखुरक्षुण्ण-

टीकार्थ—समितियां आठ कही गई हैं, जैसे-ईर्यासमिति १, भाषा समिति २, एषणा समिति ३, आदानभाण्डमात्रनिक्षेपणा समिति ४, उच्चारप्रस्रवणखेलजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिकासमिति ५, मनोगुप्ति ६, वाग्गुप्ति ७, और कायगुप्ति ८, एकीभावरूपसे जो शोभन एकाग्र परिणामकी चेष्टाएँ हैं, वे अथवा-प्राणियोंको परिताप करनेकी प्रवृत्तिको छोडनेकी इच्छासे जो सम्यक् प्रवृत्तियां हैं वे समितियां हैं। ये समितियां पूर्वोक्त रूपसे जो आठ प्रकारकी कही गई हैं-सो उनका तात्पर्य ऐसा है, कि जब सूर्यके प्रखरतर किरणोंसे दिशाएँ प्रकाशित होना वे और आंखोंमें भी पदार्थावलोकन करनेकी क्षमता अच्छी तरहसे आ जावे तब मनुष्य रथचक्र, तुरग खुर, इनसे

ટીકાર્થ—" અટ્ઠ સમિઈઓ પણ્ણત્તાઓ " ઇત્યાદિ—

નીચે પ્રમાણે આઠ સમિતિઓ કહી છે-(૧) ઈર્યાસમિતિ, (૨) ભાષા સમિતિ, (૩) એષણા સમિતિ, (૪) આદાનભાંડમાત્ર નિક્ષેપણા સમિતિ, (૫) ઉચ્ચાર પ્રસ્રવણ ખેલ જલ્લ શિંઘાણ પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ, (૬) મનોગુપ્તિ, (૭) વાગ્ગુપ્તિ અને (૮) કાયગુપ્તિ.

એકીભાવ રૂપે (એકાગ્ર ભાવપૂર્વકની) જે શોભન એકાગ્રપરિણામની ચેષ્ટાઓ છે તેમને સમિતિ કહે છે. અથવા જીવોને પરિતાપ કરવાની પ્રવૃત્તિને છોડવાની ઇચ્છાપૂર્વક જે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે, તેમનું નામ સમિતિઓ છે. હવે તેના આઠ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) ઈર્યાસમિતિ-જ્યારે સૂર્યના પ્રખરતર કિરણો વડે દિશાઓ પ્રકાશિત થવા માંડે, અને દરેકે દરેક વસ્તુને આંખો વડે બરાબર જોઈ શકાય એવો પ્રકાશ બધે વ્યાપી જાય, જ્યારે મનુષ્યોના ચાલવાથી, રથચક્ર અને અશ્વાદિના

तुराषादौ प्रासुकमार्गे तदेकतानमनसो मुनेः शनैर्विन्यस्तचरणस्य सङ्कुचितनिज-पूर्वापरगात्रस्य पुरतो युगमात्रदृष्ट्या चेष्टनमिति यावत् १। भाषासमितिः-भाषा=वचनं, तस्यां समितिः-भाषासमितिः-कार्कश्यादिरहित-हितमित-प्राणि-मर्दनवर्जितस्फीतमृदुभाषणव्यवहारः २। एषणासमितिः-एषणा=गवेषणा-उद्ग-मादिदोषवर्जनरूपा ग्रहणैषणा परिभोगैषणादिलक्षणा च, तत्र समितिरेषणा-

---

तुषार आदि जिस परसे क्षुण्ण हो चुका है, और इसीसे जो प्रासुक हो गया है, ऐसे रास्ते पर आगेकी युग प्रमाण भूमिका अवलोकन करते हुए एकाग्र मनवाले मुनिका कि जिसने अपना पूर्व अपर संकुचित कर लिया है, जो धीरे २ चलता है वह ईर्या समिति है, तात्पर्य इस कथनका केवल यही है कि किसी भी जन्तुको क्लेश न हो इस तरहसे सावधानी पूर्वक चलना ही ईर्या समितिहै, सत्य, हितकारी, परिमित और असत्य रहित वचन बोलना इसका नाम भाषासमितिहै, भाषा शब्दका अर्थ वचन है, वचनमें जो समिति है वह भाषा समिति है, भाषामें, वचनमें समितता तभी आसकती है, कि जब वह कर्कश आदि दोषसे रहित हो, अर्थात् हित मित एवं प्रिय हो प्राणिमर्दन रहित हो, मृदु हो, एषणा समिति-जीवन यात्रामें आवश्यक ऐसे निर्दोष साधनोंका जुटानेमें सावधानीपूर्वक प्रवृत्ति करना एषणा समिति है, एषणा नाम

હાથડા વડે ઝાકળ આદિ જેના પરથી વિલીન થઈ ગયું હોય અને તે કારણે પ્રાસુક થઈ ગયો હોય એવા રસ્તા પર સામેની યુગપ્રમાણ (ધુંસરી પ્રમાણ) ભૂમિનું અવલોકન કરતાં કરતાં જેણે પોતાના પૂર્વ અપર સંકુચિત કરી લીધો છે એવા એકાગ્ર મનવાળા મુનિનું જે જતના પૂર્વક ધીરે ધીરે ચાલવાનું થાય છે, તેનું નામ ઈર્યાસમિતિ છે. આ કથનનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે-કોઈ પણ જંતુને કલેશ ન થાય એ પ્રમાણે સાવધાની પૂર્વક ચાલવું તેનું નામ જ ઈર્યાસમિતિ છે.

(૨) ભાષાસમિતિ-સત્ય, હિતકારી, પરિમિત અને પ્રિય વચન બોલવા તેનું નામ ભાષાસમિતિ છે. ભાષા શબ્દનો અર્થ વચન થાય છે આ વચનમાં જે સમિતિ છે તેનું નામ ભાષાસમિતિ છે. વચનમાં સમિતતા ત્યારે જ આવે છે કે જ્યારે તે હિત, મિત અને પ્રિય હોય છે, કર્કશતા આદિ દોષોથી રહિત હોય છે-મૃદુ હોય છે અને પ્રાણિમર્દનથી રહિત હોય છે.

(૩) એષણા સમિતિ-જીવનયાત્રા માટે આવશ્યક હોય એવાં સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે સાવધાની પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ એષણાસમિતિ

समितिः-भिक्षागतेन मुनिना सोपयोगं नवकोटिविशुद्धभिक्षाग्रहणम् ३। आदान-भाण्डमात्रनिक्षेपणासमितिः-भाण्डमात्रयोरादाने निक्षेपणायां च समितिः ४। उच्चारप्रस्रवणखेलजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिकासमितिः-उच्चारः=पुरीषं, प्रस्रवणं= मूत्रं, खेलः=श्लेष्मा, जल्लः=देहमलं, शिङ्घाणं=नासामलं, तेषां परिष्ठापनिका= व्युत्सर्जनं, तद्विषया समितिः ५। मनोगुप्तिः-मनसः कुशलत्वे प्रवृत्तिः ६। वाग्गुप्तिः-वचसःकुशलत्वे प्रवृत्तिः ७। कायगुप्तिः-कायस्य स्थानादिषु कुशलत्वेन प्रवृत्तिः ८ ॥ सू० १६ ॥

गवेषणा करनेका है, यह गवेषणा उद्गमादि दोषोंके छोड़नेरूप ग्रहणे-षणारूप एवं परिभोगेषणादि रूप होती है, इस एषणामें जो समिति है, वही एषणासमिति है। इसका तात्पर्य केवल यही है, कि भिक्षाके लिये गये हुए मुनि द्वारा जो उपयोग युक्त होकर नव कोटिसे विशुद्ध आहारका ग्रहण करना एषणा समिति है। भाण्ड मात्रके उठानेमें एवं धरनेमें जो समिति है, वह आदानभाण्डमात्रनिक्षेपणा समिति है, उच्चार-पुरीष-प्रस्रवण-मूत्र, खेल-श्लेष्मा, जल्ल-देहमल शिंघाण-नासामल, इन सबके विसर्जनमें जो समिति है, वह उच्चारप्रस्रवण, खेल-जल्ल शिङ्घाणपरिष्ठापनिका समिति है, मनकी कुशलतामें जो प्रवृत्ति है, वह मनोगुप्ति है, वचनकी कुशलतामें जो प्रवृत्ति है, वह वचनगुप्ति है, कायकी स्थान आदिकोंमें जो कुशलता रूपसे प्रवृत्तिहै वह कायगुप्ति है ॥ सू० १६ ॥

છે. એષણા એટલે ગવેષણા. તે ઉદ્ગમાદિ દોષોને છોડવા રૂપ, ગ્રહણૈષણા રૂપ અને પરિભોગૈષણા આદિ રૂપ હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-ભિક્ષાપ્રાપ્તિને માટે નીકળેલા મુનિ દ્વારા જે ઉપયોગ યુક્ત થઈને નવ પ્રકારે વિશુદ્ધ આહારનું ગ્રહણ થાય છે તેનું નામ એષણા સમિતિ છે.

(૪) ભાંડમાત્રને જતના પૂર્વક ઉઠાવવા અને મૂકવા તેનું નામ આદાન ભાંડમાત્ર નિક્ષેપણા સમિતિ છે.

(૫) ઉચ્ચાર (મળ), પ્રસ્રવણ (મૂત્ર), ખેલ (કફ), જલ્લ (શરીરનો મેલ) શિંઘાણ (નાકમાંથી નીકળતો ચીકણો પદાર્થ), આ બધાનું જતના પૂર્વક વિસર્જન કરવું તેનું નામ ઉચ્ચાર પ્રસ્રવણ ખેલ જલ્લ-શિંઘાણ પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ છે.

(૬) મનોગુપ્તિ—મનની કુશલતા પૂર્વકની જે પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ મનોગુપ્તિ છે. (૭) વચનની કુશલતા પૂર્વકની જે પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ વચન-ગુપ્તિ છે. (૮) કાયની સ્થાન આદિકોમાં જે કુશલતા રૂપ પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ કાયગુપ્તિ છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

समितिषु अतिचारे जाते आलोचना दीयते इत्यालोचनाचार्यस्य आलोचक-साधोः प्रायश्चित्तस्य च स्वरूपमभिधातुमाह—

मूलम्—अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहइ आलोयणा पडिच्छित्तए, तं जहा—आयारवं १ ओहारवं २ ववहारवं ३ ओवीलए ४ पकुव्वए ५ अपरिस्साई ६ निज्जावए ७ अवाय-दंसी ८। अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहइ अत्तदोसमा-लोइत्तए, तं जहा—जाइसंपन्ने १, कुलसंपन्ने २, विणयसंपन्ने ३, णाणसंपन्ने ४, दंसणसंपन्ने ५, चरित्तसंपन्ने ६, खंते ७, दंते ८। अट्ठविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते तं जहा—आलोयणारिहे १, पडिक्कमणारिहे २, तदुभयारिहे ३, विवेगारिहे ४, विउसग्गा-रिहे ५, तवारिहे ६, छेयारिहे ७, मूलारिहे ८ ॥ सू० १७ ॥

छाया—अष्टभिः स्थानैः सम्पन्नोऽनगारः अर्हति आलोचनाः प्रत्येष्टुम्, तद्यथा—आचारवान् १ अवधारवान् २, व्यवहारवान् ३, अपव्रीडकः ४, प्रका-रकः ५, अपरिस्रावी ६ निर्यापकः ७, अपायदर्शी ८। अष्टभिः स्थानैः सम्प-न्नोऽनगारः अर्हति आत्मदोषमालोचयितुम्, तद्यथा—जातिसम्पन्नः १, कुल-संपन्नः २, विनयसम्पन्नः ३ ज्ञानसम्पन्नः ४, दर्शनसम्पन्नः ५, चारित्रसम्पन्नः ६, क्षान्तः ७, दान्तः ८। अष्टविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—आलोचनार्हम् १, प्रतिक्रमणार्हम् २, तदुभयार्हम् ३, विवेकार्हम् ४, व्युत्सर्गार्हम् ५ तपोऽर्हम् ६, छेदार्हम् ७, मूलार्हम् ८ ॥ सू० १७ ॥

टीका—'अट्ठहिं ठाणेहिं' इत्यादि—

अष्टभिः स्थानैः=गुणैः सम्पन्नोऽनगारः अर्हति=योग्यो भवति आलोचनाः=

समितियोंमें अतिचारके होने पर आलोचना दी जाती है, अतः अब सूत्रकार आलोचनाचार्यका, आलोचकसाधुका और प्रायश्चित्तका स्वरूप कहतेहैं—"अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे" इत्यादि ॥

જ્યારે સમિતિઓના પાલનમાં અતિચાર લાગી જાય છે. ત્યારે આલોચના અપાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આલોચનાચાર્યના, આલોચના કરનાર અને પ્રાવશ્ચિત્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે."अट्ठहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे" ઇત્યાદિ—

आलोचकेन श्राव्यमाणान् अतिचारान् प्रत्येष्टुं=ग्रहीतुं-श्रोतुमित्यर्थः, तद्यथा-आचारवान्-आचारः=ज्ञानादि पञ्चविधः, सोऽस्ति परिज्ञाने आसेवनेन च यस्य स तथा-ज्ञानादि पञ्चविधाचारज्ञस्तदासेवकश्च १, अवधारवान्-अवधारः=अवधारणम्-आलोचकेन आलोच्यमानानामतिचाराणां निश्चयकरणं, सोऽस्त्यस्येति तथा-अतिचारप्रकारनिर्णायक-इत्यर्थः। उक्तं चात्र—

" आयारवमायारं, पंचविहं मुणइ जो य आयरइ।
ओहारवमवहारे, आलोइंतस्स सव्वंति ॥ १ ॥ "

छाया—आचारवान् आचारं पञ्चविधं जानाति यश्च आचरति।
अवधारवान् अवधारयति आलोचयतः सर्वमिति ॥ १ ॥ इति ॥ २ ॥

तथा-व्यवहारवान्=आगमश्रुताज्ञाधारणाजीतलक्षणानां पञ्चानां व्यवहारागामभिज्ञः ३। अपव्रीडकः-अपव्रीडयति=अपगतव्रीडं-विगतलज्जं करोति य

टीकार्थ—आठ गुणोंसे संपन्न अनगार आलोचकके द्वारा सुनाये गये अतिचारोंको सुननेके योग्य होता है, वे आठ गुण इस प्रकारसे हैं-जो आचारवान् होता है-पांच प्रकारके आचरका-ज्ञानाचारका दर्शनाचारका चारित्राचारका तप आचारका और वीर्याचारका-ज्ञाता होता है, और उनका पालन करनेवाला होता है, जो अवधारवान् (धारणा-बुद्धि वाला) होता है-आलोचकके द्वारा आलोच्यमान अतिचारोंका निश्चय करना सो अवधारण है, यह अवधारण जिसके होता है, वह अवधारणवान् है, यह अवधारणवान् अतिचारोंके प्रकारका निर्णायक होता है, उक्तंच-' आयारवमायारं ' इत्यादि

जो व्यवहारवान् होता है-आगम व्यवहार, श्रुत व्यवहार, आज्ञा व्यवहार, धारणा व्यवहार और जीत व्यवहार इन पांच प्रकारके व्यवहारोंका जो जाननेवाला होता है, वह व्यवहारवान् है, जो अपव्रीडक

ટીકાર્થ-નીચેના આઠ ગુણોથી યુક્ત હોય એવો અણગાર આલોચકના દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલા અતિચારોને સાંભળવાને યોગ્ય ગણાય છે-જે અણગાર આચારવાન્ હોય છે-જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ આચાર અને વીર્યાચારનો જ્ઞાતા હોય છે અને તે આચારોનું પાલન કરનારો હોય છે, જે અણગાર અવધારવાન્ હોય છે, (આલોચકના આલોચ્યમાન અતિચારોનો નિશ્ચય કરવો તેનું નામ અવધારણ છે જે અણગારમાં આ અવધારણનો સદ્ભાવ હોય છે તેને અવધારણવાન્ કહે છે. તે અવધારણવાન્ અણગાર અતિચારોના પ્રકારનો નિર્ણાયક હોય છે.)

"आयारवमायार" ઇત્યાદિ જે વ્યવહારવાન્ હોય છે (આગમ વ્યવહાર, શ્રુતવ્યવ-

आलोचमानं साधुं सः । यो हि लज्जया सम्यगनालोचमानं साधुं सम्यक् सर्वमालोचयति सोऽपव्रीडको बोध्यः । उक्तं च—

" ववहारवं ववहारं आगममाई उ मुणइ पंचविहं ।
ओवीलुवगूहंतं, जह आलोएइ तं सव्वं ॥ १ ॥ "

छाया—व्यवहारवान् व्यवहारम् आगमादिं तु जानाति पञ्चविधम् ।
अपव्रीड उपगूहन्तं यथा आलोचयति तत्सर्वम् ॥ १ ॥" इति ।

अयं भावः—यस्तु आगमादिकं पञ्चविधं व्यवहारं जानाति स व्यवहारवानित्युच्यते । तथा—यः स्वातिचारम् उपगूहन्तं=निह्नुवानं साधुं तथाविधया युक्त्या तत्सर्वमतिचारजातमालोचयति, सोऽपव्रीडः=अपव्रीडक इत्युच्यते इति ४॥ प्रकारकः—आलोचनानन्तरं योऽतिचारवतः साधोः शुद्धिकारकः सः । तदुक्तम्—

" आलोइयम्मि सोहिं, जो कारावेइ सो पकुव्वओ "

होता है—आलोचना करनेवाले साधुको जो लज्जा रहित करता है, वह अपव्रीडक है, अर्थात्—जो लज्जाके वशसे अच्छी तरह आलोचना नहीं करता है, ऐसे साधुसे जो सम्यक् प्रकारसे सब आलोचना करा लेता है, वह अपव्रीडक है—तदुक्तं—"ववहारवं ववहारं" इत्यादि ।

जो आगमादि रूप पांच प्रकारके व्यवहारको अच्छी तरहसे जानता है, वह व्यवहारवान् कहा जाता है, तथा—जो अपने अतिचारोंको छुपाता है, उससे जो युक्तिसे उन अतिचारोंकी आलोचना करवा लेता है, वह अपव्रीडक है, जो प्रकारक होता है—आलोचनाके बाद जो अतिचारवाले साधुकी शुद्धि करनेवाला होताहै, वह प्रकारक है कहा भीहै—

હાર, આજ્ઞા વ્યવહાર, ધારણા વ્યવહાર અને જીત વ્યવહારનો જે જાણકાર હોય છે તેને વ્યવહારવાન્ કહે છે), જે અણુગાર અપવ્રીડક હોય છે (આલોચના કરનાર સાધુને જે લજ્જા (સંકોચ) રહિત કરે છે, તેને અપવ્રીડક કહે છે. એટલે કે જે અતિચાર યુક્ત સાધુ લજ્જાને કારણે સારી રીતે આલોચના કરતો નથી એવા સાધુને સમજાવીને સમ્યક્ પ્રકારે જે આલોચના કરાવી લે છે તેને અપવ્રીડક કહે છે.) કહ્યુ પણ છે કે—" ववहारवं ववहारं " ઇત્યાદિ

જે આગમાદિ રૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારોને સારી રીતે જાણે છે, તેને વ્યવહારવાન્ કહે છે. એવા સાધુઓ પોતાના અતિચારોને યુક્તિપ્રયુક્તિ પૂર્વક સમજાવીને તેમના અતિચારોની આલોચના કરાવનાર સાધુને અપવ્રીડક કહે છે.

જે અણુગાર પ્રકારક હોય છે (આલોચના કર્યા બાદ અતિચારવાળા સાધુની શુદ્ધિ કરાવનાર હોય છે તેને પ્રકારક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" આલો.

छाया—आलोचिते शोधिं यः कारयति स प्रकारकः-इति ॥ ५ ॥

अपरिस्रावी-परिस्रवतीत्येवं शीलः परिस्रावी, न तथा-अपरिस्रावी-आलोचक दोषाणामन्येभ्योऽकथनशीलः, तदुक्तम्—

" जो अन्नस्स उ दोसे, न कहेई य अपरिसाई सो होइ "

छाया—यः अन्यस्य तु दोषान् न कथयति च अपरिस्रावी स भवति। इति॥६॥

निर्यापकः-निर्यापयति=तथाविधया युक्त्या गुर्वपि प्रायश्चित्तं शिष्येण निर्वाहयति यः सः, तथा। तदुक्तम्—

" निज्जवओ तह कुणई, निव्वहई जेण पच्छित्तं "

छाया—निर्यापकस्तथा करोति निर्वहति येन प्रायश्चित्तम्-इति ॥ ७ ॥

तथा-अपायदर्शी-अपायान्=अनर्थान् पश्यतीत्येवं शीलः,-दुर्भिक्षदौर्बल्यादिकृतशिष्यचित्तभङ्गनिर्वाहादिरूपानर्थदर्शी । यद्वा-सम्यगनालोचितशिष्येभ्यो दुर्लभबोधिकत्वादिकान् अनर्थान् दर्शयति यः स तथा।

तदुक्तम्-" दुब्भिक्खदुब्बलाई, इहलोए जाणए अवाए उ।

दंसेइ य परलोए, दुल्लहबोहित्ति संसारे ॥ १ ॥ "

" आलोइयम्मि सोहिं " इत्यादि।

जो अपरिस्रावी होता है-आलोचकके दोषोंको जो दूसरोंसे नहीं कहता है, वह अपरिस्रावी है कहा भी है--

" जो अन्नस्स उ दोसे " इत्यादि।

जो निर्यापक होता है-जो युक्तिसे प्रदत्त गुरु प्रायश्चित्तको भी शिष्यके द्वारा पालन करा लेता है वह निर्यापक है कहा भी है--

" निज्जवओ तह कुणई " इत्यादि।

जो अपायदर्शी होता है-यदि शिष्य अच्छी तरहसे आलोचना आदि नहीं करता है, तो उसे बोधि आदिकी प्राप्ति होना दुर्लभ है,

---

इयंम्मि सोहिं " ઇત્યાદિ), જે અપરિસ્રાવી હોય છે (આલોચકના દોષોને જે અન્યની પાસે પ્રકટ કરતો નથી તેને અપરિસ્રાવી કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" जो अन्नस्स उ दोसे " ઇત્યાદિ), જે નિર્યાપક હોય છે (જે પ્રદત્ત ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તનું પણ યુક્તિપૂર્વક શિષ્ય પાસે પાલન કરાવવાને સમર્થ હોય છે, તેને નિર્યાપક કહે છે કહ્યું પણ છે કે " निज्जवओ तह कुणई " ઇત્યાદિ), જે અપાયદર્શી હોય છે (જો શિષ્ય સમ્યક્ રીતે આલોચના આદિ કરે નહીં તો તેને બોધિ આદિની પ્રાપ્તિ-થવાનું દુર્લભ બની જશે, ઇત્યાદિ અનર્થોનું શિષ્યને

छाया:— दुर्भिक्षदौर्बल्यादीन् इहलोके जानाति अपायांस्तु ।
दर्शयति च परलोके दुर्लभबोधित्वं संसारे ॥ १ ॥ इति । ८ ॥

अत्र गुणेषु निर्देष्टव्येषु गुणिनो निर्देशो गुणगुणिनोरभेदमाश्रित्य बोध्यः । एवमग्रेऽपि ।

इत्यादि अनर्थोंको जो उन्हें दिखानेके स्वभाववाला होता है, वह अपाय दर्शी है कहा भी है—" दुब्भिक्खदुब्बलाई " इत्यादि ।

शिष्यको यदि अच्छी तरहसे भिक्षा आदिकी प्राप्ति नहीं होती है, वह दुर्बल हो सकता है, दुर्बलता आनेसे उसका चित्त भंग भी हो सकता है, चित्तभंग हो जानेसे फिर उसका निर्वाह होना कठिन हो सकता है, इस तरहसे जो शिष्यजनोंके लिये अपायका दिखानेवाला होता है वह अपायदर्शी है ।

यहां गुणोंके निर्देश होनेका प्रकरण था, परन्तु गुणीका निर्देश किया गया है, वह गुण गुणीमें अभेदको लेकर किया गया है, इसी प्रकारसे आगे भी समझ लेना चाहिये.

भान કરાવવાના સામર્થ્યવાળા અણુગારને અપાયદર્શી કહે છે. કહ્યું પણ છે કે- દુબ્ભિક્ખ દુબ્બલાઈ " ઇત્યાદિ)

શિષ્યને જો સારી રીતે ભિક્ષા આદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો તેનામાં દુર્બલ પણ આવી જાય છે. દુર્બલતા આવી જવાને કારણે તેનામાં માનસિક અસ્થિરતા આવી જવાનો પણ સંભવ રહે છે. માનસિક અસ્થિરતા આવી જાય તો તેને માટે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાનું પણ કઠણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે જે આચાર્ય આદિ શિષ્યજનોને અપાય દર્શાવનારો હોય છે તેને અપાયદર્શી કહે છે. આ રીતે પોતાના અતિચારોની આલોચના કરવા માગતા આલોચક દ્વારા પોતાના જે અતિચારો પ્રકટ કરવાના હોય, તે અતિચારો સાંભળવાને પાત્ર એજ અણુગારને ગણી શકાય છે, કે જેનામાં નીચેના આઠ ગુણોનો સદ્ભાવ હોય છે-(૧) તે આચારવાન હોવો જોઈએ, (૨) તે અવધારવાન્ હોવો જોઈએ (૩) તે વ્યવહારવાન્ હોવો જોઈએ (૪) તે અપવ્રીડક હોવો જોઈએ (૫) તે પ્રકારક હોવો જોઈએ, (૬) તે અપરિસ્રાવી હોવો જોઇએ. (૭) તે નિર્યાપક હોવો જોઇએ અને (૮) તે અપાયદર્શી હોવો જોઈએ. આ બધાં પદોનો અર્થ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં ગુણોનો નિર્દેશ થવો જોઈતો હતો, પરન્તુ ગુણ અને ગુણીમાં અભેદનો ઉપચાર કરીને અહીં ગુણીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવાનું છે.

इत्थमालोचनादातुर्गुणानुक्त्वा सम्प्रति आलोचकस्य गुणानाह—'अट्ठहिं' इत्यादि।

अष्टभिः स्थानैः=गुणैर्युक्तोऽनगारोऽर्हति आत्मदोषम्=स्वापराधम् आलोचयितुम्, तद्यथा-जातिसम्पन्नः-जातिः=मातृको वंशः, तेन सम्पन्नः=युक्तः॥१॥ कुलसम्पन्नः-कुलं=पैतृको वंशः, तेन सम्पन्नः २। एवंविधः, पुरुषः प्रायोऽकृत्यमेव न करोति, यदि कथंचित् करोति ततः पश्चात्तापतप्तः स आलोचयत्येवेति "जातिसम्पन्नः कुलसम्पन्नः" इति स्थानद्वयमुक्तम्। तदुक्तम्—

"जाईकुलसंपन्नो, पायमकिचं न सेवइ किंचि।
आसेविऊण पच्छा, तग्गुणओ सम्ममालोए॥ १॥"

छाया—जातिकुलसम्पन्नः प्रायः अकृत्यं न सेवते किंचित्।
आसेव्य पश्चात्तद्गुणतः सम्यगालोचयति॥ १॥ इति।

इस प्रकारसे आलोचना दाताके गुणोंका कथन कर अब सूत्रकार आलोचकके गुणोंका कथन करते हैं-"अट्ठहिं" इत्यादि—

आठ गुणोंसे युक्त अनगार अपने अपराध रूप दोषोंकी आलोचना करनेके योग्य होता है-वे आठ गुण इस प्रकारसे हैं-जाति संपन्न १-जो मातृकवंश रूप जातिसे युक्त होताहै, वह अपने अपराधरूप दोषोंकी आलोचना करनेके योग्य होताहै १-इसी प्रकारसे जो कुल संपन्न होता है-पैतृक वंशसे युक्त होता है ऐसा पुरुष प्रायः अकृत्यही नहीं करता-है-यदि कथंचित् वह करता भी है तो वह पश्चात्तापसे तप्त होकर उन

આ પ્રકારે આલોચના દાતાના ગુણોનું વર્ણન નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર આલોચકના ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે—

"अट्ठहिं" ઈત્યાદિ—નીચે દર્શાવેલા આઠ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવો અણુગાર પોતાના અપરાધરૂપ દોષોની આલોચના કરવાને યોગ્ય ગણાય છે.—(૧) જાતિ સંપન્ન, (૨) કુલ સંપન્ન, (૩) વિનય સંપન્ન, (૪) જ્ઞાન સંપન્ન (૫) દર્શન સંપન્ન (૬) ચારિત્ર સંપન્ન, (૭) ક્ષાન્ત અને (૮) દાન્ત.

જાતિ સંપન્ન—ઉત્તમ માતૃવંશ યુક્તને જાતિ સંપન્ન કહે છે. કુલ સંપન્ન—ઉત્તમ પિતૃવંશથી સંપન્ન હોય એવાને કુલ સંપન્ન કહે છે. જાતિ સંપન્ન અને કુલ સંપન્ન સાધુ, સામાન્ય રીતે અકૃત્ય કરતા નથી. કદાચ તેનાથી કોઈ અકૃત્ય સેવન થઈ જાય છે, તો પશ્ચાત્તાપ રૂપી અગ્નિથી તેનું મન તપ્ત થઈ જાય છે, અને તે પોતાના દોષની આલોચના અવશ્ય કરી જ લે છે. આ પ્રકારે જાતિ

तथा-विनयसम्पन्नः=विनीतः, एवंविधः शिष्योऽनायासेनैव सर्वमालोचयति ३। ज्ञानसम्पन्नः=ज्ञानवान, एतादृशो मुनिर्दोषविपाकं प्रायश्चित्तं चाऽनायासेनाऽवगच्छति । तदुक्तम्—

" नाणेण उ संपन्नो, दोसविवागं वियाणिउं घोरं ।
आलोएइ सुहचिय, पायच्छित्तं च अवगच्छे ॥ १ ॥

छाया—ज्ञानेन तु सम्पन्नो दोषविपाकं विज्ञाय घोरम् ।
आलोचयति सुखमेव प्रायश्चित्तं च अवगच्छति ॥१॥ इति ॥४॥

दोषोंकी आलोचना करता ही है, इस तरह जाति संपन्न और कुल संपन्न ये दो स्थान कहेहैं कहा भीहै—" जाइ कुलसम्पन्नो " इत्यादि ।

इसका अर्थ स्पष्ट है—

विनय संपन्न—जो विनीत होता है, ऐसा शिष्य विना किसीके कहे सुने शान्तिसे अपने अतिचारोंकी आलोचना करताहै । ३।

ज्ञान संपन्न—जो शिष्य ज्ञानवाला होता है, ऐसा वह मुनि शिष्य, दोष विपाकवाले प्रायश्चित्त अनायाससेही जान लेता है ४। कहा भीहै—

" नाणेण उ संपन्नो " इत्यादि ।

जो शिष्य सम्यग्ज्ञानसे युक्त होता है, वह बात भलीभांति जानता है, कि लगे हुए दोषोंका विपाक भयंकर फलदाता होता है, अतः इन दोषोंकी शुद्धि केवल एक प्रायश्चित्तसेही होतीहै, इसलिये वह उनकी आलोचना करता है, और दिया हुआ प्रायश्चित्तको अच्छी तरहसे स्वीकार कर लेता है.

સંપન્ન અને કુલસંપન્ન સાધુને અહીં આલોચના કરવાને પાત્ર ગણાવ્યો છે. કહ્યું પણ છે કે—" जाइकुलसंपन्नो " ઈત્યાદિ. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

વિનય સંપન્ન—જે સાધુ વિનીત હોય છે, તે કોઇ ન કહે તો પણ શાન્તિથી પોતાના અતિચારોની આલોચના કરે છે.

જ્ઞાનસંપન્ન—જે શિષ્ય (સાધુ) જ્ઞાનસંપન્ન હોય છે, તે દોષવિપાક-પ્રાયશ્ચિત્તને અનાયાસે જ જાણી લે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" नाणेण उ संपन्नो " ઈત્યાદિ—

જે સાધુ સમ્યગ્જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તે આ વાત ઘણી જ સારી રીતે જાણી શકે છે કે—પોતાને જે અતિચારો લાગે છે, તેનો વિપાક ભયંકર ફલદાતા હોય છે, તે જાણે છે કે તે દોષો ગુરુની સમક્ષ પ્રકટ કરીને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાથી જ તેમની શુદ્ધિ થઈ શકે છે તેથી તે પોતાના દોષોને ગુરુ સમક્ષ પ્રકટ કરવા રૂપ આલોચના પણ કરે છે અને ગુરુ દ્વારા જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે, તેનો પણ સમ્યક્ રૂપે સ્વીકાર કરે છે.

दर्शनसम्पन्नः=श्रद्धावान् एवं विधः पुरुषः 'दोषा अनर्थकराः इति श्रद्धत्ते ॥ ५ ॥ चारित्रसंम्पन्नः=क्रियावान्, स च भूयस्तमपराधं न करोति, सम्यगालोचयति, प्रायश्चित्तं च निर्वाहयति । तदुक्तम्—

" सुद्धो तहत्ति सम्मं, सद्दहई दंसणेण संपन्नो ।
चरणेण उ संपन्नो, न कुणइ भुज्जो तमवराहं ॥ १ ॥ "

छाया—शुद्धस्तथेति सम्यक्, श्रद्धत्ते दर्शनेन सम्पन्नः ।
चरणेन तु सम्पन्नो, न करोति भूयस्तमपराधम् ॥ १ ॥ इति ॥ ६ ॥

क्षान्तः=क्षमाशीलः, एतादृश आचार्यैः कठोर वचनेनोक्तोऽपि न कदाचिदपि चेतसि रोषमावहति । तदुक्तम्—

" खंतो आयरिएहिं, फरुसं भणिओवि न वि रूसे । "

छाया—क्षान्त आचार्यैः परुषं भणितोऽपि नापि रुष्येत्–इति ॥ ७ ॥

दर्शन संपन्न—जो शिष्य श्रद्धावाला होता है, ऐसा वह शिष्य "दोष अनर्थकर होतेहैं" इस बातके ऊपर दृढ श्रद्धावाला होता है. ५

चारित्र संपन्न—जो शिष्य चारित्र सम्पन्न होता है, क्रियावाला होता है उस अपराधोंकी अच्छी तरहसे आलोचना करता है, और गृहीत प्रायश्चित्तका निर्वाह करता ६ है कहा भी है—

" सुद्धो तहत्ति सम्मं " इत्यादि ।

क्षान्त—जो शिष्य क्षमाशील होता है, वह आचार्यके द्वारा कठोर वचन कहे जाने पर भी अपने चित्तमें रोष नहीं लाताहै ७ कहा भीहै—

" खंतो आयरिएहिं " इत्यादि ।

દર્શન સંપન્ન—જે શિષ્ય શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, તેને એ વાત પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે કે "દોષ અનર્થકર હોય છે."

ચારિત્ર સંપન્ન—જે શિષ્ય ચારિત્ર સંપન્ન હોય છે-ક્રિયાવાળો હોય છે-તે ફરી એવો અપરાધ કરતો નથી. તે પોતાના અતિચારોની સારી આલોચના કરે છે અને તે અતિચારોની વિશુદ્ધિ માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવ્યું હોય છે, તેનું સારી રીતે પાલન કરે છે કહ્યું પણ છે કે—

" सुद्धो तहत्ति सम्मं " ઈત્યાદિ.

ક્ષાન્ત—જે શિષ્ય ક્ષમાશીલ હોય છે, તે આચાર્ય દ્વારા કઠોર વચનો કહેવામાં આવે તો પણ પોતાના મનમાં રોષ કરતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—

" खंतो आयरिएहिं " ઈત્યાદિ

तथा-दान्तः=निगृहीतेन्द्रियः, अयं हि दत्तं प्रायश्चित्तं वोढुं समर्थो भवति। तदुक्तम्—" दंतो समत्थो वोढुं पच्छित्तं जमिह दिज्जए तस्स "।
छाया--दान्तः समर्थो वोढुं प्रायश्चित्तं यदिह दीयते तस्मै-इति ॥ ८ ॥

इत्थमालोचकगुणानुक्त्वा सम्प्रति तत्कृतानि प्रायश्चित्तानि अष्टस्थानत्वेन प्ररूपयितुमाह—' अट्ठविहे ' इत्यादि ।

प्रायश्चित्तम्—' प्रायश्चित्त ' शब्दोऽपराधे तच्छुद्धौ च दृश्यते । अत्र अपराधोऽर्थो विज्ञेयः, ततश्च प्रायश्चित्तम्=अपराधः अष्टविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आलोचनार्हम्-आलोचनाः=निवेदना, तल्लक्षणं शुद्धिमर्हति यावत् १। प्रतिक्रमणा-

---

दान्त--जो शिष्य इन्द्रियोंका निग्रह करनेवाला होता है-वह दिये हुए प्रायश्चित्तको वहन करनेके लिये समर्थ होता है ८ कहा भी है--
" दत्तो समत्थो वोढुं " इत्यादि ।

इस प्रकारसे आलोचकके गुणोंको कहकर अब सूत्रकार उनके द्वारा किये गये प्रायश्चित्तोंकी आठ स्थानोंसे प्ररूपणा करते हैं-"अट्ठविहे" इत्यादि-" प्रायश्चित्त " यह शब्द अपराध और उसकी शुद्धिमें व्यवहृत हुआ देखा जाता है, यहां अपराध अर्थ प्रायश्चित्त शब्दका प्रयोगमें हुआ है इस तरह प्रायश्चित्तरूप अपराध आठ प्रकारका कहा गया है-

जो प्रायश्चित्त आलोचना रूप निवेदनासे शुद्धिके योग्य होताहै, वह आलोचनार्ह प्रायश्चित्तहै, जो प्रायश्चित्त मिथ्यादुष्कृति (मिच्छामि दुक्कडं) देनेसे शुद्धिके योग्य होताहै, वह प्रायश्चित्त प्रतिक्रमणार्हहै २, जो प्राय-

---

દાન્ત—જે શિષ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારો હોય છે તેને દાન્ત કહે છે. એવો શિષ્ય તેને જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવ્યું હોય, તેને વહન કરવાને સમર્થ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે दत्तो समत्थो वोढु" ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે આલોચકના ગુણોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેના દ્વારા કરાયેલા પ્રાયશ્ચિત્તોના આઠ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—
" अट्ठविहे " ઇત્યાદિ.

" પ્રાયશ્ચિત્ત " આ પદ અપરાધ અને તેની શુદ્ધિના અર્થનું વાચક છે. એટલે કે અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત પદ અપરાધના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયું છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ અપરાધના આઠ પ્રકારો અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે—

(૧) આલોચનાર્હ-જે પ્રાયશ્ચિત્ત આલોચના રૂપ નિવેદન માત્રથી જ શુદ્ધ થઈ જવાને યોગ્ય હોય છે, તેને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

(૨) પ્રતિક્રમણાર્હ—જે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિક્રમણ દ્વારા-મિથ્યા દુષ્કૃતિ દેવા માત્રથી શુદ્ધિને યોગ્ય હોય છે તેને પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

र्हम्-प्रतिक्रमणम्=मिथ्यादुष्कृतं, तदर्हति यत्तत् २। तदुभयार्हम्-आलोचना प्रतिक्रमणेत्युभयार्हम् ३। विवेकार्हम्-विवेकः=अशुद्धभक्तादित्यागरूपः, तदर्हम् ४। व्युत्सर्गार्हम्-व्युत्सर्गः=कायोत्सर्गः, तदर्हम् ५। तपोऽर्हम्-तपः=निर्विकृतिकादिरूपं, तदर्हम् ६। छेदार्हम्-छेदः=प्रव्रज्या पर्यायस्य लघूकरणं, तदर्हम् ७। तथा-मूलार्हम्-मूलम्=महाव्रतारोपणम्, तदर्हं प्रायश्चित्तम् ८ ॥ इति ॥ सू० १७ ॥

जात्यादि मदेषु सत्सु जना आलोचनायां न प्रवर्त्तन्ते, इति मदान् अष्टस्थानत्वेन निरूपयति--

मूलम्--अट्ठ मयट्ठाणा पण्णत्ता, तं जहा--जाइमए १, कुलमए २, बलमए ३, रूवमए ४, तवमए ५, सुयमए ६, लाभमए ७, इस्सरियमए ८ ॥ सू० १८ ॥

श्चित्त आलोचना एवं प्रतिक्रमणसे शुद्धिके योग्य होताहै, वह तदुभयार्ह प्रायश्चित्तहै, जो प्रायश्चित्त अशुद्ध भक्त (आहार) आदिके त्यागसे शुद्धिके योग्य होता है, वह विवेकार्ह प्रायश्चित्त है, जो प्रायश्चित्त कायोत्सर्गसे शुद्धिके योग्य होता है, वह व्युत्सर्गार्हं प्रायश्चित्त है। जो प्रायश्चित्त तपस्यासे शुद्धिके योग्य होता है, वह तपोऽर्ह प्रायश्चित्त है। जो प्रायश्चित्त प्रव्रज्या पर्यायके छेद करनेसे शुद्धिके योग्य होताहै, वह छेदार्ह प्रायश्चित्तहै, जो महाव्रतारोपणके योग्य होताहै, वह मूलार्ह प्रायश्चित्तहै॥सू० १७॥

(૩) તદુભયાર્હ-જે પ્રાયશ્ચિત્ત આલોચના અને પ્રતિક્રમણ, બન્ને દ્વારા શુદ્ધિને યોગ્ય હોય છે તેને તદુભયાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

(૪) વિવેકાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત-જે પ્રાયશ્ચિત્ત અશુદ્ધ આહાર આદિના ત્યાગ વડે શુદ્ધિને પાત્ર હોય છે, તેને વિવેકાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

(૫) વ્યુત્સર્ગાર્હ પ્રાયશ્ચિત-જે પ્રાયશ્ચિત્ત કાયોત્સર્ગ દ્વારા શુદ્ધિને યોગ્ય હોય છે, તેને વ્યુત્સર્ગાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

(૬) તપ અર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત-જે પ્રાયશ્ચિત્ત તપસ્યા દ્વારા શુદ્ધિને યોગ્ય હોય તેને તપઃઅર્હ પ્રાયશ્ચિત કહે છે.

(૭) છેદાર્હ પ્રાયશ્ચિત પ્રવ્રજ્યા પર્યાયના છેદન દ્વારા શુદ્ધિને યોગ્ય હોય છે, તેને છેદાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

(૮) મૂલાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત-મહાવ્રતારોપણુને યોગ્ય જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે, તેને મૂલાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

छाया---अष्ट मदस्थानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जातिमदः १, कुलमदः २, बलमदः ३, रूपमदः ४, तपोमदः ५, श्रुतमदः ६, लाभमदः ७, ऐश्वर्यमदः ८ ॥ सू० १२ ॥

टीका--' अट्ठ मयट्ठाणा ' इत्यादि—

मदस्थानानि=मदभेदाः अष्ट प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जातिमद इत्यादि । व्याख्या स्पष्टा । जात्यादिमदेषु सत्सु प्राणिन इहलोके उन्मत्ता दुःखिताश्च भवन्ति, परलोके च हीनजात्यादिकाः । तदुक्तम्—

" जात्यादिमदोन्मत्तः, पिशाचवद् भवति दुःखितश्चेह ।
जात्यादि हीनतां परभवे च निःसंशयं लभते ॥ १ ॥ " इति ॥ सू० १८ ॥

जात्यादि मदोंके होने पर मनुष्य आलोचनामें प्रवृत्ति नहीं करते हैं इसलिये अब सूत्रकार मदोंका आठ स्थान रूपसे निरूपण करते हैं-

" अट्ठ मयट्ठाणा पण्णत्ता " इत्यादि ॥

टीकार्थ—आठ मदके भेद कहे गये हैं-जैसे-जातिमद, कुलमद, बलमद, रूपमद, तपमद, श्रुतमद, लाभमद और ऐश्वर्यमद जात्यादि मदोंके होने पर प्राणी इस लोकमें उन्मत्त और दुःखित होते हैं एवं परलोकमें हीन जाति आदिवाले होते हैं-कहा भी है--

" जात्यादि मन्दोन्मत्तः " इत्यादि ।

जातिमद आदि मदोंसे उन्मत्त हुआ व्यक्ति इस लोकमें पिशाच की तरह होता है और वह सदा दुःखित बना रहता है, तथा-परभवमें वह निश्चयसे जाति आदिकी हीनता वाला होता है ॥ सूत्र १८ ॥

જાત્યાદિ મદોનો જે મનુષ્યમાં સદ્‌ભાવ હોય છે તે મનુષ્ય જ આલોચના આદિ કરતો નથી. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર આઠ પ્રકારના મદનું પ્રતિપાદન કરે છે-

" अट्ठ मयट्ठाणो पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-મદના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જાતિમદ, (૨) કુળમદ, (૩) બલમદ (૪) રૂપમદ, (૫) તપમદ, (૬) શ્રુતમદ, (૭) લાભમદ અને (૮) ઐશ્વર્યમદ. જ્યારે માણુસમાં જાત્યાદિ મદોનો સદ્‌ભાવ હોય છે, ત્યારે માણુસ આ લોકમાં ઉન્મત્ત અને દુઃખી થાય છે, અને પરલોકમાં પણ હીનજાતિ આદિની પ્રાપ્તિ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—" जात्यादि मदोन्मत्तः " ઈત્યાદિ—

જાતિ આદિ મદો વડે ઉન્મત્ત બનેલો મનુષ્ય આ લોકમાં પિશાચ જેવો બની જાય છે, અને તે સદા દુઃખ જ ભોગવતો રહે છે. તથા પરભવમાં પણ તે જાતિ આદિની હીનતા પ્રાપ્ત કરીને દુઃખ જ પામતો રહે છે. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

अनन्तरसूत्रे श्रुतमदः प्रोक्तः, वादिनश्च प्रायस्तद्वन्तो भवन्तीति वादिविशेषान् अष्ट स्थानत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठ अकिरियावाई पण्णत्ता, तं जहा—एगावाई १, अणेगावाई २, मियवाई ३, निम्मियवाई ४, सायवाई ५, समुच्छेयवाई ६, णियावाई ७ णसंति परलोगवाई ८ ॥ सू० १९ ॥

छाया—अष्ट अक्रियावादिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकवादी १, अनेकवादी २, मितवादी ३, निर्मितवादी ४, सातवादी ५, समुच्छेदवादी ६, नित्यवादी ७, न शान्तिपरलोकवादी ८ ॥ सू० १९ ॥

टीका—" अट्ठ अकिरियावाई " इत्यादि—

अक्रियावादीनः—क्रिया=सकलपदार्थान्विता अस्तीतिरूपा, सत्र अयथार्थतया कुत्सिता—अक्रिया, नञः कुत्सितार्थत्वस्योक्तत्वात्, ताम् अक्रियां वदन्तीत्येवं

ऊपरके सूत्रमें श्रुतमद कहा गया है यह श्रुतमद जो वादीजन होतेहैं, उनको प्रायः करके होताहै, अतः अब सूत्रकार वादि विशेषोंकी प्ररूपणा करते हैं—" अट्ठ अकिरियावाई पण्णत्ता " इत्यादी ॥

टीकार्थ—अक्रियावादी आठ कहे गयेहैं—जैसे—एकवादी १, अनेकवादी २, मितवादी ३, निर्मितवादी ४, सात वादी ५, समुच्छेदवादी ६, नित्य वादी ७ न शान्ति परलोकवादी ८ सकल पदार्थोंमें अन्वय रूपसे रही हुई " अस्ति " ऐसी जो क्रिया है वह अयथार्थ होनेसे कुत्सित है—यहां नञ् कुत्सित अर्थका कहनेवाला है इस क्रियाको—अस्तिरूप क्रियाको—इस तरह कुत्सितरूपसे कहनेका जिनका स्वभाव है वे अक्रि-

---

ઉપરના સૂત્રમાં શ્રુતમદ નામનો એક પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો છે. વાદીજનોમાં સામાન્ય રીતે શ્રુતમદનો સદ્ભાવ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વાદી વિશેષોની આઠ સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે—

" अट्ठ अकिरियावाई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૩)

ટીકાર્થ—આઠ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે—(૧) એકવાદી (૨) અનેકવાદી, (૩) મિતવાદી, (૪) નિર્મિતવાદી, (૫) સાતવાદી સમુચ્છેદવાદી, (૭) નિત્યવાદી અને (૮) ન શાન્તિ પરલોકવાદી.

સકળ પદાર્થોમાં અન્વય રૂપે રહેલી "अस्ति" એવી જે ક્રિયા તે અયથાર્થ હોવાથી કુત્સિત છે—અહીં નઞ્ કુત્સિત અર્થનો વાચક છે—અસ્તિ રૂપ ક્રિયાને—આ પ્રમાણે કુત્સિત રૂપે કહેવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, તેમને અક્રિયાવાદી કહે છે.

शीला अक्रियावादिनः-वस्तूनामनेकान्तात्मकत्वं वास्तविकं स्वरूपमनुपादाय तदैकान्तिकस्वरूपप्रतिपत्तारो नास्तिकाः। एकान्तवादिन एते वस्तुतः परलोकसाधकक्रियामपि न वदन्ति, अतस्तदभिमतपदार्थसत्तायां परलोकसाधकक्रियाया अनुपपत्तिरिति तेऽक्रियावादिन एवेति । तेऽक्रियावादिनः-अष्ट संख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा--

एकवादी--एक एव आत्मादिपदार्थं इति वदतीत्येवं शीलः। 'एगावाई' इत्यत्र प्राकृतत्वाद् दीर्घः। एकवादिमतं चेत्थम्। तत्र कश्चिद् भूतात्मवादी। तन्मतं चेदम्--

"एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥ इति ।

भावार्थ हैं-ये अक्रियावादी नास्तिक हैं, क्योंकि ये वस्तुका स्वरूप जो अनेकात्मक है उसे नहीं मानते हैं किन्तु एकान्तात्मकही वस्तुका स्वरूप मानतेहैं, ये एकान्तवाद वस्तुतः परलोक साधक क्रियाको भी नहीं मानते हैं,इसलिये इनके द्वारा अभिमत(मानाहुवा)पदार्थ सत्तामें परलोक साधक क्रियाकी अनुपपत्ति है, उसका सद्भाव सिद्ध नहीं होता है, इस तरह ये अक्रियावादीही हैं, ये अक्रियावादी जो पूर्वोक्तरूपसे आठ प्रकारके कहे गये हैं-उनका अभिप्राय ऐसा है-एकही आत्मादि पदार्थ है ऐसी मान्यता जिनकी है वे एकवादी हैं-एकवादका मत इस प्रकारसे है-इस एकवादीमें जो भूतात्मवादी है, उसका मन्तव्य ऐसा है—

" एक एवहि भूतात्मा " इत्यादि ।

प्रत्येक भूतमें(प्राणीमें)एकही भूतात्मा व्यवस्थितहै, वह एक भूतात्माही

તે અક્રિયાવાદીઓ નાસ્તિક છે, કારણ કે વસ્તુનું જે અનેકાત્મક સ્વરૂપ છે, તેને તેઓ માનતા નથી, પરન્તુ વસ્તુના એકાન્તાત્મક સ્વરૂપને જ તેઓ માને છે આ એકાન્તવાદ વસ્તુતઃ પરલોક સાધક ક્રિયાને પણ માનતો નથી. તેમના દ્વારા અભિમત પદાર્થ સત્તામાં પરલોક સાધક ક્રિયાની અનુપપત્તિ છે. તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થતો નથી આ રીતે તેઓ અક્રિયાવાદી જ છે. હવે તે અક્રિયાવાદીઓના આઠ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે—" એક જ આત્માદિ પદાર્થ છે, " આ પ્રકારની જેમની માન્યતા છે તેમને એકવાદી કહે છે. એકવાદીની માન્યતા આ પ્રકારની છે-તે એકવાદીઓમાં જે ભૂતાત્મવાદી છે, તેનું મંતવ્ય એવું છે કે—

" एक एव हि भूतात्मा " ઈત્યાદિ—

પ્રત્યેક ભૂતમાં એક જ ભૂતાત્મા વ્યવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે. તે એક

एवम् - पुरुषाद्वैतवादि - शब्दाद्वैतवादि - सामान्याद्वैतवादिप्रभृतिमतानि विज्ञेयानि। इत्थमात्मनः पुरुषस्य शब्दस्य सामान्यस्य चैकत्ववादिना मेषामनेकत्वेन अनेकथैकत्ववादिनः। एते हि आत्माद्यतिरिक्तान् सतोऽपि पदार्थान् न स्वीकुर्वन्ति। आत्मादीनामैकान्तिकमेकत्वं युक्त्या न सिध्यति। अत एषामक्रियावादित्वमिति। १।

अनेकवादी—पदार्थानां कथंचिदेकत्वे सत्यप्येकान्ततस्तदनेकत्ववादी। अयं हि प्रमाणतः पदार्थानां परस्परविलक्षणत्वात् रूपत्वेन रूपमिव परस्परविलक्षणानेव पदार्थान् मनुते। इत्थं चात्रास्याभिमतम्—यदि पदार्थानामेकत्वं स्यात्तर्हि

जलचन्द्रकी तरह एक प्रकारका और अनेक प्रकारका दिखलाई देता है, इस प्रकार पुरुषाद्वैत, शब्दाद्वैत, सामान्याद्वैत-वादी आदि मत भी इस एकवादीके मतमेंही हैं। इस तरह आत्माको पुरुष को, शब्द को और सामान्य को एक माननेवाले होनेसे ये एकत्ववादी ही अनेक प्रकारके एकत्ववादी हैं। ये एकवादी आत्मादिसे अतिरिक्त विद्यमान भी पदार्थोंको स्वीकार नहीं करते हैं, आत्मादिकोंमें एकान्तिक एकत्व युक्तिसे सिद्ध नहीं होता है, इसलिये इनमें अक्रियावादिता है, पदार्थोंमें कथंचित् एकत्व होने पर भी एकान्ततः इनकी अनेकता कहनेवाला अनेकवादी हैं, यह अनेकवादी प्रमाणसे पादार्थोंमें परस्पर विलक्षणता होनेके कारण रूपत्वसे रूपकी तरह परस्परमें उन पदार्थोंमें भिन्नताही मानता है। उसका मत इस प्रकारसे है-यदि पदार्थोंमें एकता हो तो जीव,

---

ભૂતાત્મા જ જલચન્દ્રની જેમ એક પ્રકારનો અને અનેક પ્રકારનો દેખાય છે. એજ પ્રમાણે પુરુષાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, સામાન્યાદ્વૈત, આદિ મતવાદીઓના મતને પણ એકવાદી જ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આત્માને, પુરુષને, શબ્દને અને સામાન્યને એક માનનારા હોવાને કારણે તે એકત્વવાદીઓના જ અનેક પ્રકાર પડે છે. તે એકવાદી આત્માદિ સિવાયના વિદ્યમાન પદાર્થોનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી, આત્માદિકોમાં એકાન્તિક એકત્વ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થતું નથી, તેથી તેમને અક્રિયાવાદી કહ્યા છે. પદાર્થોમાં અમુક દૃષ્ટિએ એકત્વ હોવા છતાં પણ એકાન્તતઃ તેમની અનેકતાનું પ્રતિપાદન કરનારા લોકોને અનેકવાદી કહે છે. આ અનેકવાદી પ્રમાણની અપેક્ષાએ પદાર્થોમાં પરસ્પર વિલક્ષતા હોવાને કારણે તે પદાર્થોમાં ભિન્નતા જ માને છે. જેમ કે એક વસ્તુ કરતાં બીજી વસ્તુના રૂપમાં ભિન્નતા જણાય છે, તે કારણે તેઓ તે પદાર્થોમાં ભિન્નતાને જ સ્વીકારે છે. તેમની માન્યતા આ પ્રકારની છે જો પદાર્થોમાં એકતા હોત તો જીવ

जीवाजीवबद्धमुक्तसुखितदुःखितानामेकत्वं प्रसज्जेत । ततश्च सुकृतदुष्कृतयोः फलस्य वैलक्षण्याभावाद् दीक्षादौ प्राणिनां प्रवृत्तिर्न स्यात्। तथा—सामान्यैकत्ववादिमतमप्येवं दूषयति—सामान्यमाश्रित्य यैः पदार्थानामेकत्वं विवक्षितं, तन्न युज्यते, सामान्यस्य विशेषेभ्यो भेदाभेदाभ्यां वक्तुमशक्यत्वादिति। एवमवयवी अवयवेभ्यो, धर्मी धर्मेभ्यश्च भेदाभेदाभ्यां वक्तुमशक्य इति। एवमयं पदार्थानामेकान्ततोऽनेकत्वमभ्युपगच्छति। अक्रियावादित्वं चास्य पदार्थानां

अजीव, बद्ध, मुक्त, सुखित, एवं दुःखित प्राणियोंमें एकता होनेका प्रसङ्ग प्राप्त होता है, इस तरहसे जब समस्त पदार्थोंमें एकता आजावेगी फिर सुकृत एवं दुष्कृतके फलमें जो भिन्नता देखी जाती है—वह नहीं देखी जावेगी—अतः इनके फलकी विलक्षणताके अभावसे दीक्षादिकमें प्राणियोंकी प्रवृत्ति नहीं होगी तथा यह अनेकवादी सामान्यकी अपेक्षासे जो एकत्ववादीका मत है, उसे भी इस प्रकारसे दूषित करता है—वह कहता है कि जो सामान्यको अश्रित करके पदार्थोंमें एकताका कथन करते हैं वह उनका कथन इसलिये ठीक नहीं है कि सामान्य विशेषोंसे भिन्न एवं विशेषोंसे अभिन्न नहीं सधता है—यह बात कहनेसे अशक्य हो जाती है, कि सामान्य विशेषोंसे भिन्न हैं—या सामान्य विशेषोंसे अभिन्न हैं। इसी तरह अवयवी अवयवोंसे धर्मी धर्मोंसे, भिन्न हैं या अभिन्न हैं ? यही बात भी नहीं कही जा

અજીવ બદ્ધ, મુક્ત, સુખી અને દુઃખી જીવોમાં પણ એકતા માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. આ પ્રકારે જો સમસ્ત પદાર્થોમાં એકતા આવી જાય, તો સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફલમાં જે ભિન્નતા જોવામાં આવે છે, તે જોવામાં આવે જ નહીં અને જો તેમના ફલની વિલક્ષણતા જ ન રહે, તો દીક્ષાદિક લેવાની પ્રવૃત્તિનો જ જીવોમાં અભાવ રહેવા માંડે.

સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વવાદીઓનો જે મત છે, તેને પણ આ અનેકવાદીઓ આ પ્રકારે દૂષિત કરાવે છે—

તેઓ એવું કહે છે કે જે લોકો સામાન્યને આશ્રિત કરીને પદાર્થોમાં એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમનું તે કથન એ કારણે ખરું નથી કે સામાન્ય વિશેષો કરતાં ભિન્ન હોવાનું અથવા અભિન્ન હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી—સામાન્ય વિશેષોથી ભિન્ન છે, અથવા સામાન્ય વિશેષોથી અભિન્ન છે એ વાત જ અશક્ય લાગે છે. એજ પ્રમાણે અવયવી અવયવોથી, અને ધર્મી ધર્મોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, તે પણ કહી શકાય તેમ નથી. તે કારણે તે અનેકવાદી પદાર્થોમાં એકાન્તતઃ (સંપૂર્ણતઃ) અનેકતા જ માને આ અનેકવાદીને

कथंचिदेकत्वे संभवत्यपि एकान्ततोऽनेकत्वनिरूपणादिति । सामान्यस्य सर्वथा निषेधो योऽनेन कृतः, स पदार्थानामभेदज्ञानस्याऽनुभवसिद्धतयाऽसंगतः । यदि सर्वथा सामान्याभावः स्यात् तर्हि अभेदज्ञानाभिधानमेव न स्यात् । एवं च पदार्थानां सर्वथा वैलक्षण्येन एकपरमाणुमन्तरेण सर्वेषामपरमाणुत्वमेव प्रसज्जेत । तथा-अवयविनं धर्मिणं चान्तरेण प्रतिनियतावयवधर्मव्यवस्था नोपपद्येत । अतः सामान्यस्य धर्मिणोऽवयविनश्च सद्भावो मन्तव्य एव । एषां सद्भावे भेदाभेदविकल्पदूषणं यदुक्तं, तत्स्याद्वादमवलम्ब्य समाधेयमिति २। 'अणेगावाई' इत्यत्र दीर्घमार्षत्वात् २।

सकती है, इसलिये यह अनेकवादी पदार्थोंमें एकान्ततः अनेकताही मानता है। इस अनेकवादीमें अक्रियवादिता इस कारण आती है कि पदार्थोंमें कथंचित् एकता संभवित होती है, फिर भी यह उस एकताको नहीं मानता है, और एकान्त रूप से अनेकताकाही वहां निरूपण करता है। सामान्यका सर्वथा निषेध जो इसने किया है वह पदार्थोंमें अभेद ज्ञान अनुभवसे सिद्ध होनेके कारण असंगतही है। यदि सर्वथा सामान्यका अभाव माना जावे तो अभेदज्ञानाका कथनही नहीं हो सकता है। इस तरह पदार्थोंमें सर्वथा भिन्नता होनेसे एक परमाणुके विना समस्त पदार्थोंमें अपरमाणुताकी ही प्रसक्ति होगी, तथा अवयवीके विना एवं धर्मीके विना प्रतिनियत अवयवकी और धर्मकी व्यवस्था नहीं हो सकती है, इसलिये सामान्यका धर्मीका और अवयवीका सद्भाव माननाही चाहिये। इनके सद्भावमें भेदाभेदरूप विकल्प करके

અક્રિયાવાદી કહેવાનું કારણ એ છે કે પદાર્થોમાં ક્યારેક એકતા સંભવિત પણ હોઈ શકે છે; છતાં પણ તેઓ તે એકતાને માનતા નથી, અને એકાન્ત રૂપે અનેકતાનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમણે સામાન્યને જે સર્વથા નિષેધ કર્યો છે તે વાત અસંગત જ લાગે છે કારણ કે-પદાર્થોમાં અભેદજ્ઞાન અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. જો સર્વથા સામાન્યને અભાવ માનવામાં આવે તો અભેદજ્ઞાનનું કથન જ થઈ શકે નહીં. આ રીતે પદાર્થોમાં સર્વથા ભિન્નતા હોવાથી એક પરમાણુ સિવાયના સઘળા પદાર્થોમાં અપરમાણુતા માનવાનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તથા અવયવી વગર અને ધર્મી વગર પ્રતિનિયત અવયવની અને ધર્મની વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી. તેથી સામાન્યનો, ધર્મીનો અને અવયવીનો સદ્ભાવ માનવો જ જોઈએ. તેમના સદ્ભાવને લીધે ભેદાભેદ રૂપ વિકલ્પ કરીને જે દૂષિતતા

मितवादी—मितान्=परिमितान् जीवान् वदतीत्येवं शीलः। जीवाना-मनन्तानन्तत्वेऽपि परिमितानेव जीवान् मनुते इति परिमितजीववादी। अथवा-मितम्=अङ्गुष्ठपर्वमात्रं श्यामाकतण्डुलमात्रं वा जीवं वदतीत्येवं शीलः। यो जीवम् असंख्येयप्रदेशात्मकतया अङ्गुलासंख्येयभागादारभ्य यावल्लोकमापूरयतीत्ये-वमनियतप्रमाणतयाऽत्राऽपरिमितमपि अङ्गुष्ठपर्वमात्रत्वेन श्यामाकतण्डुलमात्रत्वेन वा परिमितं वदति सः। यद्वा-मितं=परिमितं सप्तद्वीपसमुद्रात्मकतया तद्व्यपरी-त्येनाऽपि लोकं वदति यः स मितवादी-अयमपि वस्तुतत्त्वनिषेधक इत्यस्याऽप्य-क्रियावादित्वमिति ।३।

जो दूषण दिये गये हैं उनका परिहार स्याद्वाद मतको अवलम्बन करनेसे हो जाता है।

मितवादी--अनन्तानन्त जीव होने पर भी उन्हें परिमित कहनेके जो स्वभाववाला होता है, वह मितवादीहै, अथवा अंगुष्ठके पर्व बराबर या श्यामाक तण्डुलके बराबर जो जीवको मानता है, वह मितवादी है-तात्पर्य इसका ऐसा है, कि जीव असंख्यात प्रदेशोंवाला है, इससे वह अङ्गुलके असंख्यातवें भागसे लेकर यावत् सम्पूर्ण लोकको व्याप्त कर लेता है, इस कारण अपरिमित है, फिर भी जो उसे अंगुष्ठ पर्व बराबर या श्यामाक तण्डुल बराबर मान कर परिमित कहनेवाला परिमितवादी कहा गया है, अथवा-जो इस लोकको सप्तद्वीप समु-द्रात्मक रूपसे परिमित कहता है, वह मितवादी है, यह मितवादी भी वस्तुतत्त्वका निषेधक है, इसलिये इसे भी अक्रियावादी कहा गया है,

---

ઠરાવવામાં આવી છે, તેનું સ્યાદ્વાદ મતનો આધાર લેવાથી નિવારણ (ખંડન) થઇ જાય છે.

મિતવાદી—અનન્તાનન્ત જીવોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેમને જેઓ પરિમિત કહે છે તેમને મિતવાદી કહે છે. અથવા અંગુઠાના પર્વ બરાબર અથવા શ્યામાક ચોખાના બરાબર જેવો જીવને માને છે, તેમને મિતવાદી કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે, તેથી તે આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગથી લઇને સંપૂર્ણ લોકપ્રમાણ ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરી લે છે, અને તે કારણે તે અપરિમિત જ છે, છતાં પણ તેને અંગુષ્ઠ પર્વ બરાબર અથવા શ્યામાક-સામાના ચોખા બરાબર માનીને પરિમિત કહેનારાને પરિમિ-તવાદી કહે છે, અથવા-જે લોકને સાત દ્વીપ સમુદ્રાત્મક રૂપે પરિમિત કહે છે, તેને મિતવાદી કહે છે. આ મિતવાદી પણ વસ્તુતત્ત્વનો નિષેધક છે, તેથી તેને પણ અક્રિયાવાદી કહેવામાં આવે છે.

निर्मितवादी-निर्मितम्=ईश्वरब्रह्मपुरुषादिना रचितं लोकं वदतीति निर्मितवादी-लोकस्येश्वरादिकृतत्ववादी। उक्तं च तन्मतानुसारिभिः—

"आसीदिदं तमोभूत,-मप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥१॥
तस्मिन्नेकार्णवीभूते, नष्टस्थावरजङ्गमे।
नष्टामरनरे चैव, प्रणष्टोरगराक्षसे ॥२॥
केवलं गह्वरीभूते, महाभूतविवर्जिते।
अचिन्त्यात्मा विभुस्तत्र, शयानस्तप्यते तपः ॥ ३ ॥
तत्र तस्य शयानस्य, नाभेः पद्मं विनिर्गतम्।
तरुणरविमण्डलनिभं, हृद्यं काञ्चनकर्णिकम् ॥ ४ ॥

निर्मितवादी-इस लोकको ईश्वरने या ब्रह्माने या पुरुष विशेषने बनाया है, ऐसा जो कहता है, वह निर्मितवादी है, निर्मितवादीके मतका अनुसरण करनेवालोंका ऐसा कहना है--

"आसीदिदं तमोभूतं" इत्यादि।

इन श्लोकोंका भाव ऐसा है, कि पहिले यह अन्धकार रूप था, स्थावर जीव और त्रस जीव तथा मनुष्य देवता उरग एवं राक्षस इसमें कुछ भी नहीं थे पंच महाभूत भी इसमें नहीं थे, यह तो एक विशाल खड्डेके रूपमें था, इसमें अचिन्त्य स्वरूपवाले परमात्मा सोते २ तप कर रहे थे ॥ १-३ ॥ उसकी नाभिमेंसे एक कमल निकला इसकी कर्णिका (कली) कांचन-सुवर्ण की थी ॥ ४ ॥ मध्याह्न सूर्यके मण्डलके

નિર્મિતવાદી—"આ લોકનું ઈશ્વરે અથવા બ્રહ્માએ અથવા કોઈ વિશિષ્ટ પુરુષે સર્જન કર્યું છે." આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનાર લોકોને નિર્મિતવાદી કહે છે. નિર્મિતવાદીના મતને અનુસરનારા લોકો એવું કહે છે કે-

"आसीदिदं तमोभूतं" ઇત્યાદિ.

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પહેલાં આ લોક અંધકારમય હતો. તેમાં સ્થાવર જીવો, ત્રસજીવો, મનુષ્યો, દેવો, ઉરગો, રાક્ષસો આદિ કોઈ પણ જીવો ન હતાં. તેમાં પંચ મહાભૂતોનો પણ સદ્ભાવ ન હતો. આ લોક એક વિશાળ ખાડા રૂપે જ હતો. તેમાં અચિન્ત્ય સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા સૂતાં સૂતાં તપ કરી રહ્યા હતા ॥ ૧-૩ ॥ તે પરમાત્માની નાભિમાંથી એક કમલ નીકળ્યું, તેની પાંખડીઓ સુવર્ણની હતી. ॥ ૪ ॥

तस्मिन् पद्मे तु भगवान्, दण्डी यज्ञोपवीतसंयुक्तः ।
ब्रह्मा तत्रोत्पन्नस्तेन जगन्मातरः सृष्टाः ॥ ५ ॥
अदितिः सुरसंघानां दितिरसुराणां मनुर्मनुष्याणाम् ।
विनता विहङ्गमानां माता विश्वप्रकाराणाम् ॥ ६ ॥
कद्रुः सरीसृपाणां सुलसा माता तु नागजातीनाम् ।
सुरभिश्चतुष्पदाना मिला पुनः सर्वबीजानाम् ॥ ७ ॥ " इति ।

अयं च जगतः कर्तृमत्त्वमेवं साधयति–जगत् सबुद्धिककर्तृकं संस्थानवत्त्वाद् घटवदिति । अनेनानुमानेन संस्थानवतो घटस्य कर्ता कुलाल इव संस्थानवतोऽस्य जगतः कर्ता ईश्वरादिः सिद्धो भवतीति । अत्रोच्यते–जगतो यदीश्व-

---

समान यह कमल चमकीला–तेजस्वी था, उस कमलमें दण्ड युक्त तथा जनेऊसे युक्त ब्रह्मा उत्पन्न हुए. उन ब्रह्माने जगत्की माताएँ बनाई ॥५॥ सुरोंकी माता अदिति बनाई, असुरोंकी दिति बनाई, मनुष्योंकी माता मनु बनाई पक्षियोंकी माता विनता बनाई ॥६॥ सरीसृपों (सर्पो) की माता कद्रु बनाई, नागोंकी माता सुलसा बनाई, चतुष्पदोंकी माता सुरभि बनाई, और सर्व बीजोंकी माता इला बनाई ॥७॥

यह जगत् किसी न किसीके द्वारा किया गया है–बनाया गया है–इस बातको ये निर्मितवादी इस प्रकारसे सिद्ध करते हैं–जिस प्रकार घट संस्थानवाला होनेके कारण किसी न किसी सबुद्धिक–(विशेष बुद्धिवाला) कर्ताके द्वारा–कुम्भकारके द्वारा–बनाया गया है, उसी प्रकारसे यह जगत भी किसी न किसी बुद्धिमान् कर्ताके द्वारा बनाया गया है–क्योंकि यह भी संस्थानवाला है, जो इसका कर्ता है, वही ईश्वर है ।

મધ્યાહ્નના સૂર્યમંડળ સમાન તે કમલ તેજસ્વી હતું. તે કમલમાંથી દંડ તથા જનોઈની યુક્ત એવાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. તે બ્રહ્માએ જગતની માતાઓનું નિર્માણ કર્યું ॥ ૫ ॥ તેમણે સુરોની માતા અદિતિનું, અસુરોની માતા દિતિનું મનુષ્યોની માતા મનુનું, પક્ષીઓની માતા વિનતાનું, સર્પોની માતા કદ્રુનું, નાગોની માતા સુલસાનું, ચતુષ્પદોની માતા સુરભિનું અને સર્વ બીજોની માતા ઈલાનું સર્જન કર્યું ॥ ૬-૭ ॥

આ જગતનું સર્જન કોઈને કોઈ વડે અવશ્ય કરાયેલું છે, આ પ્રકારની માન્યતાને આ નિર્મિતવાદીઓ આ પ્રકારની દલીલ વડે સિદ્ધ કરે છે–જેમ ઘડો સંસ્થાનવાળો (આકારવાળો) હોવાથી કોઈને કોઈ વિશેષ બુદ્ધિ સંપન્ન કર્તા દ્વારા –કુંભાર દ્વારા બનાવાયો છે એજ પ્રમાણે આ જગત્ પણ કોઈને કોઈ બુદ્ધિ-

रादि कर्तृकत्वमुक्तं, तन्न संभवति, घटादेरपीश्वरकर्तृकत्वेन सिद्धौ कुलालादिकार-कत्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं चास्तु कुलालादि घटादेः कर्ता, तथाऽपि घटकर्तृकुलाल-वज्जगत्कर्तुरप्यनीश्वरत्वमापद्येत । किंच-ईश्वरस्य शरीरित्वाभावेन जगत्प्रति कारणत्वमेव न स्यात् । यदि सोऽपि शरीरी, तर्हि तच्छरीरस्यापि क .न्तरेण भाव्यम् , एवं तस्यापि कर्त्रन्तरेणेत्यनवस्था प्रसज्जेत, अत ईश्वरकर्तृकत्वं जगतो

इस पर सिद्धान्तवादीका उत्तर ऐसा है-कि निर्मितवादीने जो ऐसा कहा है, कि यह जगत् बुद्धिमान् कर्तारूप ईश्वरके द्वारा बनाया गया है-सो यह कथन उसको संभवित नहीं होता है, क्योंकि इस प्रकारके कथनसे घटादिमें भी ईश्वर कर्तृकत्वकी सिद्धिका प्रसङ्ग प्राप्त होता है, और ऐसा प्रसङ्ग प्राप्त होनेसे उनमें जो कुम्भकार कर्तृकता है, उसमें व्यर्थापत्ति आतीहै, खैर-यदि हम इस बातको मान भी लें कि घटादिकोंका कर्ता कुम्भकार है, तो फिर इससे तो यह बातही सधेगी कि घटके कर्ता कुम्भकारकी तरह जगतका कर्ता ईश्वर भी अनीश्वर ही हो जावेगा और ईश्वरका शरीर तो है नहीं-अतः शरीरके अभावमें वह जगत्के प्रति कारण ही नहीं बन सकताहै, यदि उसे शरीर सहित मान लिया जावे तो फिर यहां ऐसा प्रश्न उपस्थित होता है, कि उसके शरीरका बनानेवाला भी कोई न कोई दूसरा कर्त्ता होना चाहिये, और जो इसके शरीरका बनानेवाला कर्त्ता होगा-उसके भी शरीरका बना

શાળી કર્તાદ્વારા બનાવવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે સંસ્થાન (આકાર) વાળું છે. ઈશ્વર જ તેનો કર્તા (સર્જક) છે.

તેમની આ માન્યતાની વિરૂદ્ધમાં સિદ્ધાન્તવાદીઓની દલીલ આ પ્રમાણે છે-નિર્મિતવાદીઓ એવું જે માને છે કે આ જગત બુદ્ધિમાન કર્તારૂપ ઈશ્વરે જ બનાવ્યું છે, તે વાત માની શકાય એવી નથી. કારણ કે આ પ્રકારના કથનને માનવામાં આવે તો ઘટાદિ (ઘડા વગેરે)માં પણ ઈશ્વર કર્તૃકત્વ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એટલે ઘડાનો કર્તા પણ ઈશ્વરને જ માનવો પડશે, અને તેમાં જે કુંભકારનાકર્તાપણાનું-કર્તૃકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેને પણ વ્યર્થ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કદાચ આપણે એ વાતને માની લઈએ કે ઘડાનો કર્તા કુંભાર છે, તો એવું માનવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થશે કે ઘડાદિના કર્તા કુંભારની જેમ જગતનો કર્તા ઈશ્વર પણ અનીશ્વર જ હોઈ શકે વળી ઈશ્વરને શરીર તો હોતું નથી, તેથી શરીરના અભાવને લીધે તે જગતના નિર્માણમાં કારણભૂત પણ કેવી રીતે બની શકે! જો તેને શરીર યુક્ત માનવામાં આવે તો એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે કે તેના શરીરનો બનાવનાર પણ કોઈને કોઈ બીજો કર્તા હોવો જ જોઈએ ! અને ઈશ્વરના શરીરનો જે કર્તા હશે તે કર્તાના શરીરનો પણ બનાવનારો કોઈ

न सिध्यति, अपि तु जगदेतादृशमेव सर्वदाऽऽसीत्, अतएवोक्तम्-"न कदाचिदनीदृशं जगत्" इति। इत्थमाप्तवचनानुमानाभ्यामकृत्रिमत्वेन सिद्धस्यास्य जगतोऽकृत्रिमतां निषेधतादस्याक्रियावादित्वमिति ॥ ४ ॥

तथा-सातवादी-सातं=सुखमेवासेवनीयं नत्वसातं=तपोब्रह्मचर्यादिकमिति वदतीत्येवं शीलः। तथाहि-सातवादिनो मते सुखार्थिना सातमेवानुशीलनीयं न तु तपोब्रह्मचर्यादिरूपमसातम्। न हि असातेन कदाचिदपि सातमुत्पत्तुं

नेवाला कोई तीसरा होगा-इस प्रकारसे कर्त्रन्तरके(अन्यकर्त्ता) माननेसे मूलमें क्षति करनेवाली अनवस्थाका प्रसङ्ग प्राप्त होनाहै, अतः यही मानना चाहिये कि जगतमें ईश्वर कर्तृकता सिद्ध नहीं होती है, किन्तु जगत तो जैसा है, वैसा ही सर्वदासे था, इसीलिये ऐसा कहा गया है, कि "न कदाचित् अनीदृशं जगत्"। इस प्रकारका कथन करनेवालेमें अक्रियावादिता इसलिये प्रकट की गई है कि आप्तवचन और प्रकारके अनुमानसे जगतमें अकृत्रिमता ही सिद्ध की गई है फिर भी इसने उस अकृत्रिमताका निषेध किया है ४।

सातवादी—जो इस बातको कहता है कि सात-सुखही सेवन करने योग्य है-असात रूप तप, ब्रह्मचर्य आदिक सेवन करने योग्य नहीं हैं, इस सातवादीके मतमें सुखार्थीको सात ही अनुशीलनीय है, तप ब्रह्मचर्यादि रूप असात अनुशीलनीय नहीं है, क्योंकि असातरूप

ત્રીજો કર્તા હશે! આ પ્રમાણે કર્ત્રન્તરને માનવાથી મૂળમાં જ ક્ષતિકરનારી અનવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એવું જ માનવું પડશે કે જગતમાં કોઈ ઇશ્વર કર્તૃકતા સિદ્ધ થતી નથી, પરન્તુ જગત તો જેવું છે એવું જ અનાદિ કાળથી હતું. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે-"न कदाचित् अनीदृशं जगत्" જગતના કર્તા તરીકે ઇશ્વરને માનનારના કથનમાં અક્રિયાવાદિતા તે કારણે પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે આપ્તવચન અને બીજા અનુમાનો દ્વારા જગતમાં અકૃત્રિમતા જ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે, છતાં પણ નિમિતાવાદીઓએ આ અકૃત્રિમતાનો જ નિષેધ કર્યો છે.

સાતવાદી—સાત એટલે સુખ, જે લોકોની એવી માન્યતા છે કે સુખ જ સેવન કરવા યોગ્ય છે-અસાત રૂપ તપ, બ્રહ્મચર્ય આદિ સેવન કરવા યોગ્ય નથી, તેમને સાતવાદી કહે છે. આ સાતવાદીઓ એવું કહે છે કે સુખાર્થીઓને માટે સાત (સુખ) જ અનુશીલનીય છે, તપ, બ્રહ્મચર્ય આદિ રૂપ અસાત અનુશીલનીય નથી, કારણ કે અસાતરૂપ બ્રહ્મચર્યાદિ દ્વારા કદી પણ

शक्येत, कारणानुगुणत्वात् कार्यस्य। दृश्यते हि लोकेऽपि कारणानुगुणमेव कार्यम्, यथा-शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्ल एव न तु रक्तः। एवं सुखानुशीलेन सुखमेव भवति न तु दुःखमिति। अक्रियावादित्वं चास्य-संयमतपसोर्दुःखत्वेनाभ्युपगमात्। वस्तुतस्तु संयमस्तपश्चेतिद्वयं परमार्थिकप्रशमरूपं पारमार्थिकसुखरूपं च अतस्तत्कार्ये मोक्षेऽपि कारणानुगुणत्वमेवेति ॥ ५ ॥

तथा—समुच्छेदवादी-समुच्छेदं=प्रतिक्षणं निरन्वयनाशं वदति यः स तथा-क्षणिकवादीत्यर्थः। एतन्मते सर्वस्य वस्तुनः प्रतिक्षणं निरन्वयनाशो भवति।

ब्रह्मचर्यादि द्वारा कदाचित् भी सात उत्पन्न नहीं किया जा सकता है, क्योंकि कार्यकारणके अनुसार ही होता है, लोकमें भी कारणके अनुसारही कार्य देखा जाता है, जैसे-शुक्लपट शुक्ल तन्तुओं द्वारा ही उत्पन्न किया जाता है, लाल पट उत्पन्न नहीं किया जाता है, इसी तरहसे सुखके अनुशीलनसे सुखही होता है, दुःख नहीं होता है, इस सातवादीमें अक्रियावादिता इसलिये हैं, कि यह संयम एवं तपको दुःख रूपसे स्वीकार करता है, संयम और तप ये दोनों वास्तवमें प्रशम रूप हैं, और वास्तविक सुख रूप है, इसलिये इस कार्यरूप मोक्षमें भी प्रशम रूपता और वास्तविक सुखरूपता है।

समुच्छेदवादी—जो प्रतिक्षण निरन्वय वस्तुके नाश होनेका कथन करता है, वह समुच्छेदवाद हैं, इसका दूसरा नाम क्षणिकवादी भी है, इसके मतमें प्रत्येक वस्तुका प्रत्येक क्षणमें निरन्वय नाश होता रहता है-यह अपने अभिमतको सिद्ध करनेमें इस प्रकारकी युक्तिको

સાત (સુખ) ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે કાર્ય કારણાનુસાર જ થાય છે-લોકમાં પણ કારણને અનુસાર કાર્ય જ જોવામાં આવે છે. જેમ સફેદ તંતુઓમાંથી જ સફેદ વસ્ત્ર નિર્માણ થાય છે-લાલ તંતુઓમાંથી સફેદ વસ્ત્ર બનાવી શકાતું નથી, એજ પ્રમાણે સુખના અનુશીલનથી જ સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે-દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ સાતવાદીઓમાં અક્રિયાવાદિપણું, એ કારણે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે કે-આ સાતવાદીઓ સંયમ અને તપનો દુઃખરૂપે સ્વીકાર કરે છે. સંયમ અને તપ તો વાસ્તવિક રૂપે પ્રશમરૂપ છે અને વાસ્તવિક સુખરૂપ છે. તેથી આ કાર્ય રૂપ મોક્ષમાં પણ પ્રશમરૂપતા અને વાસ્તવિક સુખરૂપતા છે.

સમુચ્છેદવાદી—જે પ્રતિક્ષણ નિરન્વય વસ્તુનો નાશ થતો રહેતો હોવાનું માને છે તેમને સમુચ્છેદવાદી કહે છે. તેમનું બીજું નામ ક્ષણિકવાદી પણ છે. તેઓ એવું માને છે કે પ્રત્યેક વસ્તુનો પ્રત્યેક ક્ષણે નિરન્વય નાશ થતો રહે છે,

स्वमतसाधनेऽसौ एवं युक्तिमाश्रयते, तथाहि-वस्तुनः सत्ता कार्यकारित्वेन सिध्यति। यदि कार्याकारित्वेऽपि वस्तुनः सत्ता भवेत् तदा खरविषाणस्यापि सत्त्वमापद्येत। कार्यकारित्वेन सिद्धं वस्तु नित्यत्वेनापि वक्तुमशक्यम्। नित्यत्वे हि क्रमेण कार्योत्पत्तिर्न स्यात्। न हि नित्यं वस्तु क्रमेण कार्यं कर्तुं शक्नोति तन्नित्यत्वैकस्वभावतया एककार्यानन्तरमन्यकार्यकरणाभावः प्रसज्जेत, ततश्च कालान्तरभावि सकलकार्याणामभावः प्रसज्जेत। यदि च नित्यस्यादिवस्तुनः प्रतिक्षणं स्वभावान्तरोत्पत्त्या सकलकार्यकारित्वं स्यात्, ततश्च तस्य नियत्वमेवो-

उपस्थित करता हैं-वस्तुकी सत्ता वस्तुको कार्यकारी होनेसे सिद्ध होती है, वस्तु कुछ भी कार्य न करे और फिर भी उसकी सत्ता स्वीकार की जावें तो फिर खरविषाणकी जो भी सत्ता माननी चाहिये, जो कार्यकारी होनेसे वस्तु सिद्ध होती हैं-यह वस्तु नित्य नहीं हो सकती है-क्योंकि नित्य जो वस्तु होती है वह न क्रमसे कार्यकर सकती है, और न अक्रमसे युगपत् रूपसे-कार्य कर सकती है क्योंकि नित्य जो होता है, वह एक स्वभाववाला होता है, एक स्वभाववाला होनेसे वह नित्यरूप कारण एक कार्य करनेके बाद अन्य कार्य करनेवाला हो नहीं सकता है-क्योंकि इस स्थितिमें उसमें स्वभावकी भिन्नता आ जाती है, जो अनित्यताकी साधक होती है। इसलिये यह मानना पडेगा कि नित्य कारण कालान्तर भावी सकल कार्योंका कर्ता न हो सकनेके कारण कार्यकारी न होनेसे अवस्तुरूपही है, उसकी सत्त्व,

તેઓ પોતાની આ માન્યતાને પુરવાર કરવાને માટે આ પ્રકારની દલીલોનો આધાર લે છે—વસ્તુની સત્તા (વિદ્યમાનતા) વસ્તુ કાર્યકારી હોવાને કારણે સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુ કોઇ પણ કાર્ય ન કરે છતાં પણ તેની સત્તા સ્વીકારવી એ તો ગર્દભને પણ શિંગડાં હોવાની વાત સ્વીકારવા જેવું છે. જો કાર્યકારી હોવાને લીધે જ વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થતી હોય, તો વસ્તુ નિત્ય હોઈ શકે નહીં, કારણ કે જે વસ્તુ નિત્ય હોય છે તે ક્રમપૂર્વક પણ કાર્ય કરી શકતી નથી અને અક્રમપૂર્વક -યુગપતરૂપે-પણ કાર્ય કરી શકતી નથી, કારણ કે જે નિત્ય હોય છે તે એક સ્વભાવવાળી હોય છે, એક સ્વભાવવાળું હોવાથી તે નિત્ય રૂપ કારણ એક કાર્ય કર્યા બાદ અન્ય કાર્ય કરનારું હોઇ શકતું નથી, કારણ કે આ સ્થિતિમાં તેમાં સ્વભાવભિન્નતા આવી જાય છે, જે અનિત્યતાની સાધક હોય છે. તેથી એ માનવું પડશે કે નિત્યકારણ કાલાન્તરભાવી સકલ કાર્યોનું કર્તા ન હોઇ શકવાને કારણે કાર્યકારી ન હોવાથી અવસ્તુરૂપ જ છે. તેની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી,

च्छिद्येत । अथ यौगपद्येन सकलकार्यकारित्वमभिमतं तदप्ययुक्तमेव, यौगपद्येन सकलकार्यकारित्वाभावस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात् । इत्थं च क्षणिकस्यैव वस्तुनः कार्यकारित्वमुपपन्नमिति । एवमयं समुच्छेदवादी 'सर्वं वस्तु क्षणिकम्' इति मन्यते । न चैतन्मतं युक्तियुक्तम्-वस्तूनां क्षणिकत्वे हि परलोको न सिध्यति,

सिद्ध नहीं होती है यदि "कालान्तरभावी कार्योंका वह नित्य कारण कर्ता होता है," यह बात माननेके लिये उसमें स्वभावान्तरोत्पत्तिका कथन किया जावे-तो फिर इस तरहसे उसमें नित्यताका ही विघात हो जाता है-क्योंकि स्वभावान्तरोत्पाद ही अनित्यताका साधक होता है, यदि कहा जावे कि नित्य कारण एक साथही सकल कारणोंका करनेवाला होता है-तो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्योंकि एक ही कालमें सकल कार्यों के करनेका अभाव उसमें प्रत्यक्षसेही देखनेमें आता है, तथा-यदि वह एकही कालमें सकल कार्योंको कर लेता है, तो फिर वह अपर कालमें क्या करेगा? कुछ नहीं करेगा, इस तरह अर्थ क्रियाकारी नहीं होनेके कारण उसमें अवस्तुताकी प्रसक्ति हो जावेगी अतः यह मानना चाहिये कि जो वस्तु क्षणिक है, वही कार्यकारी है, क्योंकि क्षणिक वस्तुमेंही कार्यकारित्व बनता है, इस तरहसे यह समुच्छेदवादी "सर्वं वस्तु क्षणिकम्" ऐसा मानता है, इस प्रकारका इस क्षणिकवादीका यह मत युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि वस्तुको जब क्षणिक

જો "કાલાન્તરભાવી કાર્યોનું તે નિત્યકારણ કર્તા હોય છે," આ વાત માનવાને માટે તેમાં સ્વભાવાન્તરોત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવે તો આ પ્રકારની માન્યતાને લીધે તો તેમાં નિત્યતાનો જ વિઘાત થઈ જાય છે, કારણ કે સ્વભાવાન્તરોત્પાદ જ ગતિ અનિત્યતાનો સાધક થાય છે. જો એવું કહેવામાં આવે કે-નિત્ય કારણ એક સાથે જ સકલ કાર્યોને કરનારું હોય છે, તો એ પ્રકારનું કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એક જ કાળમાં સકલ કાર્યો કરવાનો અભાવ તેમાં પ્રત્યક્ષરૂપે જ જોવામાં આવે છે. તથા જો તે એક જ કાળમાં સકળ કાર્યો કરી લેતું હોય, તો તે અપર કાળમાં શું કરશે? કંઈ પણ નહીં કરે! આ રીતે અર્થ ક્રિયાકારી નહીં હોવાથી તેમાં અવસ્તુતા જ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેથી એવું માનવું પડશે કે જે વસ્તુ ક્ષણિક હોય છે, એજ કાર્યકારી હોય છે કારણ કે ક્ષણિક વસ્તુમાં જ કાર્યકારિત્વ સંભવી શકે છે. આ પ્રકારે સમુચ્છેદવાદી માને છે કે "सर्वं वस्तु क्षणिकम्" "બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે."

फलार्थिनां च क्रियासु प्रवृत्तिरपि न स्यात् । तथा–जनानां सकलक्रियासु प्रवृत्तिः प्रयोजनकवाक्याद् भवति । वाक्यं च असंख्येयसमयसम्भव्यनेकवर्णात्मकम् । तत्तु क्षणिकवादे न निष्पद्यते, वर्णस्य क्षणविनाशित्वात् । ततश्च सकलव्यवहारोच्छेदः स्यात् । तथा चैकान्ततः क्षणिकात् कुलालादेः सकाशादर्थक्रियाऽपि नो घटेत । अतः समुच्छेदवादिनां मतमसमीचीनम् । वस्तुतस्तु सकलं वस्तु पर्यायतः समुच्छेदवत्, द्रव्यतस्तु न तथेति प्रतिपत्तव्यमिति अक्रियावादित्वं चास्य वस्तूनामेकान्ततः क्षणिकत्वाभ्युपगमेनेति ॥ ६ ॥

माना जावेगा–तो फिर परलोककी सिद्धि नहीं हो सकती है, और जो फलार्थी हैं उनकी क्रियामें प्रवृत्ति भी नही हो सकती है, यह देखा जाता है, कि मनुष्योंकी सकल क्रियाओंमें प्रवृत्ति प्रयोजक वाक्यसे होती है, और प्रयोजक वाक्य जो होता है, वह असंख्यात समयभावी अनेक वर्णात्मक होता है, परन्तु यह बात क्षणिकवादमें नहीं बनती है, क्योंकि क्षणिकवादमें वर्ण क्षणविनाशी माना गया है, अतः प्रयोजक वाक्यके अभावमें सकल व्यवहारके उच्छेद होनेका प्रसङ्ग स्वतः प्राप्त हो जाताहै, तथा कुलाल-कुम्भार आदि भी जब क्षणिकहै, तो फिर उनसे अर्थ क्रिया भी नही हो सकती है, इसलिये यह मानना चाहिये कि समुच्छेदवादीका मत असमीचीन हैं अर्थात् ठीक नहीं है । वास्तविक दृष्टिसे विचार किया जावे तो यही बात प्रतीति कोटिमें आती हैं, कि प्रत्येक वस्तु पर्याय दृष्टिसे वह, क्षण विनश्वर है और द्रव्यदृष्टि से वह क्षणविनश्वर नहीं है, इन समुच्छेदवादियोंमें अक्रियावादिता इस कारणसेहै कि ये एकान्त रूपसे प्रत्येक वस्तुको क्षणविनश्वर मानते हैं.

આ પ્રકારનો ક્ષણિકવાદીઓનો મત યુક્તિયુક્ત લાગતો નથી. જો વસ્તુને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો પરલોકની સિદ્ધિ પણ સંભવી શકે નહીં, અને ફલાર્થી વ્યક્તિઓની ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ પણ સંભવી શકે નહીં. એવું જોવામાં આવે છે કે મનુષ્યોની સકળ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ પ્રયોજકવાકય વડે જ થઈ શકે છે. તે પ્રયોજકવાકય અસંખ્યાત સમયભાવી અનેક વર્ણાત્મક જ હોય છે. પરન્તુ આ પ્રકારની વાત ક્ષણિકવાદમાં સંભવી શકતી નથી, કારણ કે ક્ષણિકવાદમાં વર્ણને ક્ષણવિનાશી માનવામાં આવ્યો છે, તેથી પ્રયોજક વાકયના અભાવમાં સકલ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તથા કુંભાર આદિ પણ જો ક્ષણિક જ હોય, તો તેમના દ્વારા અર્થક્રિયા પણ થઈ શકે નહીં તેથી એવું જ માનવું જોઈએ કે સમુચ્છેદવાદીનો મત પણ બરાબર નથી. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ક્ષણવિનશ્વર નથી, પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષણવિનશ્વર છે. આ સમુચ્છેદ

तथा—नियतवादी-नियतं=नित्यं वस्तु वदतीत्येवंशीलः-लोकनित्यत्ववादीत्यर्थः। एतन्मते उत्पादविनाशौ तु आविर्भावतिरोभावरूपौ। आविर्भावश्च सत एव भवति नासतः। असतोऽपि यद्याविर्भावः स्यात्तर्हि शशविषाणमपि आविर्भवेत्। तथा नैव सतः सर्वथा विनाशो भवति घटस्येव। न हि सर्वथा घटो विनष्टो भवति, अपि तु अविनश्वरे स्वकारणे तिरोभवति। ननु घटकारणस्य कपालद्वयस्यापि विनाशो दृश्यते, कथं स तत्र तिरोभवतीतिचेद् आह—न हि घटं

नियतवादी—इसका दूसरा नाम लोक नित्यवादी भी है—यह प्रत्येक वस्तुको सर्वथा नित्यही मानता है इसके मतमें उत्पाद विनाश आविर्भाव तिरोभाव रूप माने गये हैं, आविर्भाव सत्काही होता है, असत्का नहीं होता, असत्का भी यदि आविर्भाव हो तो शशविषाणका भी आविर्भाव होना चाहिये, घटकी तरह सत्का सर्वथा विनाश नहीं होता है, किन्तु उसका तिरोभाव होता है, जिस प्रकार घट अपने अविनश्वर कारणमें तिरोभूत हो जाता है, उसी प्रकार प्रत्येक सत् पदार्थ भी अपने अविनश्वर कारणमें तिरोभूत हो जाता है इसीका नाम विनाश है।

शंका—घटके कारणभूत जो कपाल द्वय है, उनका भी तो विनाश देखा जाता है, फिर आप यह कैसे कहते हैं कि घट अपने कारणभूत कपाल द्वयमें तिरोभूत हो जाता है।

વાદીઓ માં અક્રિયાવાદિતા માનવાનું કારણ એ છે કે 'તેઓ એકાન્તરૂપે પ્રત્યેક વસ્તુને ક્ષણવિનશ્વર માને છે.

નિયતવાદી—નિયતવાદીનું બીજું નામ 'લોક નિત્યવાદી' પણ છે. તેઓ પ્રત્યેક વસ્તુને સર્વથા નિત્ય જ માને છે. તેમના મતમાં તો ઉત્પાદ, વિનાશ, આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ માનવામાં આવ્યા છે. આવિર્ભાવ સત્નો જ થાય છે-અસત્નો થતો નથી. જો અસત્નો પણ આવિર્ભાવ થતો હોય, તો સસલાને શિંગડાંનો પણ આવિર્ભાવ થવો જોઇએ જેમ ઘટ (ઘડા)નો સર્વથા વિનાશ થતો નથી એજ પ્રમાણે સત્નો પણ સર્વથા વિનાશ થતો નથી, પણ તેનો તિરોભાવ થાય છે જે પ્રમાણે ઘડો પોતાના અવિનશ્વર કારણમાં તિરોભૂત થઇ જાય છે એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક સત્ પદાર્થ પણ પોતાના અવિનશ્વર કારણમાં તિરોભૂત થઇ જાય છે, તેનું નામ જ વિનાશ છે.

શંકા—ઘટના કારણભૂત જે કપાલદ્વય (બે ઠીકરાં) છે તેમનો પણ વિનાશ થતો જોવામાં આવે છે. છતાં પણ આપ એવું શા કારણે કહો છો કે ઘટ પોતાના કારણભૂત કપાલદ્વયમાં તિરોભૂતિ થઇ જાય છે?

प्रति परमार्थतः कपालद्वयस्य कारणत्वम्, अपि तु मृद एव। मृदेव हि कपालाद्यवस्थाभिर्घटरूपेण परिणमते, अतः कपालाद्यवस्था न पारमार्थिकी, अपि तु मृदवस्थैव पारमार्थिकी सा नित्यैवेति। तत्रश्च यथा घटः स्वकारणे मृदि तिरोभवति, तद्वदेव सर्वेऽपि पदार्थाः स्वकारणेष्वेव तिरोभवन्तीति सर्वथा नित्यो लोक इति तन्मतमसमीचीनम्, तथाहि-लोको यद्येकान्ततो नित्यः स्यात्ततस्तस्य स्थिरैकरूपत्वं स्यात्। एवं च सकलक्रियाविलोपः प्रसज्जेत। न चैवं भवति। अक्रियावादित्वं चास्य लोकस्यैकान्ततो नित्यत्वस्वीकारादिति ॥ ७॥

उत्तर--घटके प्रति वास्तविकरूपसे कपाल द्वयमें कारणता नहीं किन्तु घटके प्रति कारणता तो मिट्टीमें ही हैं, मिट्टीही कपाल आदि अवस्थाओंसे गुजरती हुई घटरूपसे परिणम जाती है, इसलिये कपाल आदि अवस्था पारमार्थिकी नहीं है, पारमार्थिकी तो मृदवस्था (मिट्टीकी अवस्था) ही है, और वह नित्यही है, इसलिये जिस प्रकार घट अपने कारणरूप मृत्तिकामें तिरोभूत हो जाता है, उसी प्रकारसे समस्त पदार्थ अपने कारणोंमेंही तिरोभूत हो जाते हैं। इस तरह लोक सर्वथा नित्य है ऐसा यह नियतवादीका मत असमीचीन हैं, क्योंकि-लोक यदि एकान्ततः नित्य माना जावे तो इससे उसमें स्थिर एकरूपता आवेगी अतः सकल क्रियाओंका विलोप होनेका प्रसङ्ग प्राप्त होगा परन्तु ऐसा तो नहीं इसमें अक्रियावादिता इस कारणसे आई है, कि यह लोकको सर्वथा नित्य रूपसे स्वीकार करता है।

ઉત્તર—વાસ્તવિક રૂપે તો ઘટના નિર્માણમાં કપાલદ્વય કારણભૂત બનતાં નથી, પરન્તુ માટી જ તેમાં કારણભૂત બને છે. માટી જ કપાલાદિ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતી થતી ઘટ રૂપે પરિણમી જાય છે. તેથી કપાલાદિ અવસ્થા પારમાર્થિકી નથી. પારમાર્થિકી તો મૃદવસ્થા (માટીની અવસ્થા) જ છે, અને એજ નિત્ય છે. તેથી જે પ્રકારે ઘટ પોતાના કારણરૂપ માટીમાં તિરોભૂત થઇ જાય છે, એજ પ્રમાણે સમસ્ત પદાર્થ પોતાના કારણોમાં જ તિરોભૂત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે લોક સર્વથા નિત્ય છે, એવો નિયતવાદીનો મત બરાબર નથી, કારણ કે લોકને જો એકાન્તરૂપે નિત્ય માનવામાં આવે, તો તેમાં સ્થિર એકરૂપતા જ આવી જશે. તેથી સકલ ક્રિયાઓનો લોપ થઇ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એવું તો છે નહીં. આ મત લોકને સર્વથા નિત્યરૂપે સ્વીકારે છે, તે કારણેજ આ મતમાં અક્રિયાવાદિતા પ્રકટ થાયછે.

तथा—नशान्तिपरलोकवादी—न विद्यते शान्तिः=मोक्षः परलोको=जन्मान्तरं चेति वदति यः स तथा—भौतिकवादी चार्वाकः। अयं हि—प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेनाभ्युपगच्छति। प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वाच्च खरविषाणवदात्मनोऽभावं मनुते। आत्मनोऽभावादेवैतन्मते नास्ति पुण्यपापलक्षणं कर्म, नास्ति परलोको, न चास्ति मोक्षः। यदेतच्चैतन्यमुपलक्ष्यते, न तदात्मा, अपि तु भूतधर्मइति। एतन्मते पुण्यपापजन्ममोक्षाद्यभावात् क्रियायां प्राणिनामप्रवृत्तिः स्यात्। अतः सुस्पष्टमेवास्याक्रियावादित्वम्। यच्चायं प्रत्यक्षप्रमाणानुपलब्ध्याऽऽत्मनोऽसत्त्वं मनुते,

---

न शान्ति परलोकवादी--जो मोक्ष एवं परलोक जन्मान्तरको नहीं मानता है, वह भौतिकवादी चार्वाक न शान्ति परलोकवादी है, यह एक प्रत्यक्षकोही प्रमाण रूपसे मानता है, प्रत्यक्ष प्रमाणका अविषय होनेसे यह आत्माको खरविषाणकी तरह अभाव रूप मानता है, अर्थात् यह आत्माका अभाव मानता है, आत्माके अभाव होनेसेही इसके मतमें पुण्य पाप रूप कर्म भी नहीं माने गये हैं, परलोकका अस्तित्व भी नही माना गया है, और न मोक्षका सद्भाव ही माना गया है, यह तो चैतन्य प्रतीत होता है, वह आत्मा नही है, किन्तु भूतका एक धर्म है। पुण्य, पाप, जन्म एवं मोक्ष आदिके अभाव होनेसे क्रियामें प्राणियोंकी प्रवृत्ति नहीं मानी गई है, इस तरह इसमें अक्रियावादिता सुस्पष्टही है, इसने जो प्रत्यक्ष प्रमाणसे उपलब्ध न

ન શાન્તિ પરલોકવાદી—જે લોકો મોક્ષમાં અને પરલોકમાં (જન્માન્તરમાં) માનતા નથી, તેમને ભૌતિકવાદી કહે છે ચાર્વાકવાદી ન શાન્તિ પરલોકવાદી છે. તેઓ એક માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના વિષયરૂપ નહીં હોવાને કારણે તેઓ આત્માના અસ્તિત્વને જ માનતા નથી. જેમ ગર્દભને શિંગડાં હોવાની વાત માની ન શકાય એવી છે, એજ પ્રમાણે તેમની માન્યતા પ્રમાણે આત્માનો સદ્‌ભાવ હોવાની વાત પણુ માની શકાય એવી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ આત્માનો અભાવ માને છે. તે કારણે તેઓ પાપકર્મ અને પુણ્યકર્મમાં પણુ માનતા નથી, પરલોકના અસ્તિત્વમાં પણુ તેઓ માનતા નથી, મોક્ષના સદ્‌ભાવની વાત પણુ તેઓ સ્વીકારતા નથી. ચૈતન્યની પ્રતીતિ થાય છે, તો એ આત્મારૂપ નથી પણ ભૂતના એક ધર્મરૂપ છે. પુણ્ય, પાપ, જન્મ અને મોક્ષ આદિનો તેઓ અભાવ માને છે, તે કારણે આ મતવાળા ક્રિયામાં પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ, એવું માનતા નથી. આ પ્રકારે આ મતમાં અક્રિયાવાદિતા સુસ્પષ્ટ રૂપે દેખાઇ આવે

न तत् संगतम्, यतः प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्त्याऽऽत्मनो निराकरणमशक्यम्। न हि प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्त्या वस्तुनः सर्वथा असत्त्वं भवति। तथा सति देशान्तरस्थवस्तुनोऽसत्त्वापत्तेः अतः प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानस्याप्यात्मनः सत्त्वमस्त्येव। किं चागमविशेषतोऽप्यात्मनः सत्त्वं सिद्धमेवेति। यदपि चैतन्यस्य भूतधर्मता प्रोक्ता, साऽप्यसंगता, विवक्षितभूतभावेऽपि जातिस्मरणादि दर्शनादिति ॥ ८ ॥

एवमेतेऽष्टावक्रियावादिनो दिङ्मात्रेणोपदर्शिताः। विशेषजिज्ञासुभिरेतन्मतान्यन्यतो विज्ञेयानीति ॥ सू० १९ ॥

होनेके कारण आत्माकी असत्ता स्वीकार की है, सो ऐसी यह मान्यता उसकी उचित नहीं है, क्योंकि प्रत्यक्ष आदिकी अप्रवृत्ति होनेके कारण आत्माका निराकारण अशक्य है। क्योंकि प्रत्यक्षादिकी अप्रवृत्तिसे वस्तुका सर्वथा असत्त्व साधित नहीं होता है, यदि ऐसा होने लगे तो देशान्तरस्थ वस्तुके असत्त्वकी आपत्ति होती है, इसलिये ऐसा मानना चाहिये कि आत्मा यद्यपि इन्द्रिय प्रत्यक्षसे अनुपलभ्यमान है, फिर भी उसका अभाव नहीं है-किन्तु वह सत्त्व विशिष्टही है, किंच-आगम विशेषसे भी आत्माका अस्तित्व सिद्ध होता है, तुमने जो आत्मा-चैतन्यको भूतका धर्म कहा है, सो यह कहना भी संगत नहीं है, क्योंकि विवक्षितभूत के अभावमें भी जातिस्मरणादि देखे जाते हैं। इस प्रकारसे ये आठ अक्रियावादी संक्षेप मात्रसे यहां दिखलाये गये हैं-विशेष जिज्ञासुओंको इनके मत अन्य सिद्धान्तग्रन्थोंसे जान लेना चाहिये ॥ सूत्र १९ ॥

છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના અભાવને લીધે આત્માની અસત્તામાં જે માને છે, તે તેમની માન્યતા બરાબર નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષ આદિની અપ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે આત્માનું નિરાકરણ અશકય છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ આદિની અપ્રવૃત્તિ વડે વસ્તુનું સર્વથા અસત્ત્વ (અવિદ્યમાનપણું) સાબિત થતું નથી. જો એવું જ માની લેવામાં આવે તો દેશાન્તરગત વસ્તુના અસત્ત્વને માનવાનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેથી એવું માનવું જોઈએ કે આત્મા જો કે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે અનુપલભ્યમાન (અપ્રાપ્યકારી) છે, છતાં પણ તેનો અભાવ નથી-પરંતુ તેનો સદ્ભાવ જ છે. કારણ કે આગમવિશેષને આધારે પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ મતમાં માનનાર આત્મા-ચૈતન્યને જે ભૂતના ધર્મરૂપ કહે છે તે કથન પણ સંગત લાગતું નથી, કારણ કે વિવક્ષિત ભૂતના અભાવમાં પણ જાતિસ્મરણ આદિ જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારે અહીં આ આઠ પ્રકારના અક્રિયાવાદીઓનું સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં વધુ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પાઠકોએ અન્ય સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થોમાંથી આ મતો વિષે વિશેષ માહિતી મેળવી લેવી. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

एते च वादिनः पापशास्त्रज्ञानसम्पन्ना इति पापशास्त्राण्यष्टस्थानत्वेन प्राह-

मूलम्—अट्ठविहे महानिमित्ते पण्णत्ते, तं जहा—भोमे १, उप्पाए २, सुविणे ३, अंतलिक्खे ४, अंगे ५, सरे ६, लक्खणे ७ वंजणे ८ ॥ सू० २० ॥

छाया– अष्टविधं महानिमित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—भौमम् १, औत्पातम् २, स्वाप्नम् ३, आन्तरीक्षम् ४, आङ्गम् ५, स्वरः ६, लक्षणं ७, व्यञ्जनम् ८ ॥ ॥ सू० २० ॥

टीका—'अट्ठविहे' इत्यादि—

महानिमित्तम्—भूतभाविभव्यानाम् अतीन्द्रियभावानां परिज्ञाने निमित्तं=हेतुर्यत्तद् निमित्तं, तत्प्रतिपादकशास्त्रमपि निमित्तम्, तत्प्रत्येकं सूत्रवृत्तिवार्तिकतः क्रमेण सहस्रलक्षकोटिप्रमाणमिति कृत्वा महत्, महच्च तन्निमित्तं चेति

ये वादी पापशास्त्र ज्ञानसे संपन्न होते हैं इस कारण अब सूत्रकार पापशास्त्रोंका कथन आठ स्थानरूपसे करते हैं—

"अट्ठविहे महानिमित्ते पण्णत्ते" इत्यादि ॥

टीकार्थ–महा निमित्त आठ प्रकारका कहा गया है–जैसे भौम १, औत्पात२, स्वाप्न ३, आन्तरीक्ष ४, आङ्ग ५, स्वर ६, लक्षण ७, और व्यञ्जन ८, जो शास्त्र अतीत वर्तमान और भविष्यत्काल सम्बन्धी अतीन्द्रिय पदार्थोंके परिज्ञानमें निमित्त होता है, वह निमित्त है, इस निमित्तका प्रतिपादक जो शास्त्र है, वह भी निमित्त है, यह निमित्त भूत प्रत्यक्ष शास्त्र सूत्र, वृत्ति एवं वार्तिककी अपेक्षा क्रमशः सहस्र लक्ष कोटि प्रमाण है, इसी अभिप्रायसे इसे 'महत्' इस शब्दसे विशेषित कियाहै,

ઉપરના સૂત્રમાં આઠ પ્રકારના અક્રિયાવાદીઓની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી તેઓ પાપશાસ્ત્રનાજ્ઞાનથી સંપન્ન હોય છે. તે કારણે હવે સૂત્રકાર આઠ સ્થાનરૂપે પાપશાસ્ત્રોનું નિરૂપણ કરે છે—

મહા નિમિત્તના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ભૌમ, (૨) ઔત્પાત, (૩) સ્વાપ્ન, (૪) આન્તરીક્ષ, (૫) આંગ, (૬) સ્વર (૭) લક્ષણ અને (૮) વ્યંજન.

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી અતીન્દ્રિય પદાર્થોના પરિજ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત થાય છે તેને નિમિત્ત કહે છે. આ નિમિત્તનું પ્રતિપાદક જે શાસ્ત્ર છે તેને નિમિત્તશાસ્ત્ર કહે છે. આ નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર સૂત્ર, વૃત્તિ અને વાર્તિકની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ સહસ્રલક્ષકોટિ પ્રમાણ છે. એજ ખ્યાલથી તેને

महानिमित्तम्, तत् अष्टविध प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–भौममित्यादि। तत्र–भौमं=भूमि विकारो भूकम्पादिकं, तन्निरूपकं शास्त्रमपि भौममेव। यथा—

"शब्देन महता भूमिर्यदा रसति कम्पते।
सेनापतिरमात्यश्च राजा राज्यं च पीडयते" ॥१॥ इत्यादि ॥१॥

औत्पातम्–उत्पातः=मज्जारुधिरवृष्टयादिः, तत्फलसूचक शास्त्रम्।
तथाहि–" मज्जानि रुधिरास्थीनि, धान्यागारान् वशास्तथा।
मघवा वर्षते यत्र, भयं विद्याच्चतुर्विधम् ॥ "

यह महा निमित्त शास्त्र पूर्वोक्त रूपसे जो आठ प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्यार्थ ऐसा है, जो शास्त्र भूकम्पादि रूप भूमिके विकारका निरूपक होता है, वह भौम है जैसे–'शब्देन महता भूमिः" इत्यादि।

जब भूमिमें कम्पन होता है, और बड़ा शब्द हो तो उसका फल यह है, कि सेनापतिको अमात्यको, राजाको और राज्यको बड़ी भारी पीड़ा होती है, औत्पात–मज्जा, रुधिर, वृष्टि आदिरूप उत्पातके फलका सूचक जो शास्त्र है, वह औत्पात शास्त्र है जैसे–" मज्जानि-रुधिरास्थीनि ' इत्यादि।

जिस देशमें इन्द्र मज्जाको रुधिरको अस्थिको धान्यागारको चर्बीको वरसाता है, वहां पर सेनापतिको, अमात्यको राजाको राष्ट्रको भय होता है ऐसा जानना चाहिये।

'महत्' મહા વિશેષણુ લગાડવામા આવ્યુ છે. તે મહાનિમિત્ત શાસ્ત્રના આઠ પ્રકારોનુ સ્વરૂપ હવે સમજાવવામાં આવે છે—

જે શાસ્ત્ર ભૂકંપ આદિ રૂપ ભૂમિના વિકારોનુ નિરૂપક હોય છે તેને ભૌમ કહે છે. કહ્યું પણુ છે કે—

"शब्देन महता भूमिः" ઇત્યાદિ—

જો ધરતીકંપ થાય અને સાથે સાથે ભૂમિમાંથી ઘણો ભારે અવાજ (કડાકા) થાય, તો તેના ફલસ્વરૂપે સેનાપતિ, અમાત્ય, રાજા અને રાજ્યને કોઇ ભારે આફત આવી પડે છે

ઔત્પાત—મજ્જા, રુધિરવૃષ્ટિ આદિ રૂપ ઉત્પાતના આગમનની સૂચક જે વસ્તુઓ બને છે, તેમનું ફળ દર્શાવનારૂં જે શાસ્ત્ર છે, તેને ઔત્પાતશાસ્ત્ર કહે છે. કહ્યું પણુ છે કે—" मज्जानि रुधिरास्थीनि "

જે દેશમાં ઇન્દ્ર મજ્જાની, લોહીની, હાડકાંથી, ધાન્યાગારની કે ચર્બીની વૃષ્ટિ વરસાવે છે, ત્યાંના રાજા, અમાત્ય, સેનાપતિ અને રાષ્ટ્ર ઉપર ભય આવી પડે છે.

चतुर्विधं भयमिति सेनापत्यमात्यराजराष्ट्रलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वाप्नम्-स्वप्नस्य शुभाशुभसूचकं शास्त्रम् । यथा—

" मूत्रं वा कुरुते स्वप्ने, पुरीपं वाऽतिलोहितम् ।
प्रतिबुध्येत्तदा कश्चिल्लभते सोऽर्थनाशनम् ॥१॥ " इति ॥१॥

आन्तरीक्षम्-अन्तरीक्षं = गगनम्, तत्र भवमान्तरीक्षम् = गन्धर्वनगरादि तच्छुभाशुभफलसूचकं शास्त्रमप्यान्तरीक्षम् । यथा—

" कपिलं सस्यघाताय, माञ्जिष्ठं हरणं गवाम् ।
अव्यक्तवर्णं कुरुते, बलक्षोभं न संशयः ॥ १ ॥
गन्धर्वनगरं स्निग्धं, समाकारं सतोरणम् ।
सौम्यां दिशं समाश्रित्य, राज्ञस्तद्विजयावहम् ॥ २ ॥ " इत्यादि ॥४॥

स्वप्नके शुभ अशुभका सूचक जो शास्त्र है वह स्वाप्नशास्त्र है जैसे-" मूत्रं वा कुरुते स्वप्ने " इत्यादि ।

जो मनुष्य स्वप्नमें पिशाब करता है, अथवा उच्चार करताहै, और बादमें जग जाताहै, तो उसे इसका फल अर्थके विनाश होने रूप होताहै।

आन्तरीक्ष--गन्धर्वनगर आदिके शुभ और अशुभका सूचक जो शास्त्र है वह अन्तरीक्ष है जैसे-" कपिलं सस्यघाताय " इत्यादि ।

जब (लाल) कपिल वर्णका होताहै-तब उससे अनाजको नुकसाम होता है, और जब वह मंजीठेके रंग जैसा होता है, तो उस समय गायोंकी चोरी होती है, तथा जब वह अव्यक्त वर्णवाला होता है, तो वह बलका

સ્વપ્નના શુભ અને અશુભ ફળને દર્શાવનારું જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ સ્વાપ્નશાસ્ત્ર છે કહ્યું પણ છે કે—" मूत्र वा कुरुते स्वप्ने " ઇત્યાદિ—

જે માણુસને પેશાબ થઈ જવાનું કે ઝાડો થઈ જવાનું સ્વપ્ન આવે છે, અને આ પ્રકારનું સ્વપ્ન આવ્યા બાદ જો તે માણુસ જાગી જાય છે, તો તેના ધનના વિનાશરૂપ ફળની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે.

આન્તરીક્ષ—ગન્ધર્વ નગર આદિના શુભાશુભનું સૂચક જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ આન્તરીક્ષ છે કહ્યું પણ છે કે—

" कपिलं सस्य घाताय " ઇત્યાદિ

જ્યારે તે (ગન્ધર્વ નગર) કપિલ વર્ણના હોય છે ત્યારે તેનાથી અનાજને નુકસાન થાય છે અને જ્યારે તે મંજીઠના રંગનો હોય છે ત્યારે ગાયોની ચોરી થાય છે અને જ્યારે તે અવ્યક્તવર્ણવાળાં હોય છે, ત્યારે બલનો વિનાશ કર્તા

आङ्गम्-अङ्ग=शरीरावयवः, तद्विकारः अङ्ग=शिरः स्फुरणादि, तत्फलसूचकं शास्त्रमप्याङ्गम् । यथा—

" दक्षिणपार्श्वे स्पन्दनमभिधास्ये तत्फलं स्त्रिया वामे ।
पृथिवीलाभः शिरसि, स्थानविवृद्धिर्ललाटे स्यात् ॥१॥" इत्यादि ॥५॥

स्वरः-षड्जादिः स्वरशब्देनोच्यते, तत्फलप्रतिपादकं शास्त्रमपि स्वरः । यथा—

" सज्जेण लब्भई विर्त्ति, कयं च न विणस्सइ ।
गावो मित्ता य पुत्ता य, नारीणं चेव वल्लभो ॥ १ ॥ "

विनाशकर्ता होता है, तथा जब वह स्निग्ध, प्राकार सहित एवं तोरण सहित होना है तो वह उत्तर दिशामें राजाकी विजयका सूचक होताहै।

आङ्ग--शरीरके अवयवका नाम अङ्ग है, इस अङ्गका जो विकार है-जैसे शिरका स्फुरण आदि होना, इसके फलका सूचक शास्त्र है वह आङ्ग है जैसे-" दक्षिणपार्श्वे स्पन्दनं " इत्यादि।

दक्षिणपार्श्व भागमें यदि स्फुरण होता है, तो वह उसे पृथिवीके लाभ होनेका सूचक होताहै, इसी तरहसे वह स्त्रीके वाम भागमें हो तो उसको भी वह पृथिवीके लाभ हानेका सूचक होता है, तथा शिरमें यदि स्फुरण होता है, तो वह भी पृथिवीके लाभ होनेका सूचक होता है, और यदि वह स्फुरण उसके ललाटमें होना है, तो वह उसके स्थानकी वृद्धिका सूचक होना है।

स्वर--षड्ज आदि स्वरोंके फलका प्रतिपादक जो शास्त्र है वह स्वर है जैसे--" सज्जेण लब्भई विर्त्ति " इत्यादि।

નીવડે છે અને જ્યારે તે સ્નિગ્ધ, પ્રાકાર (કોટ) સહિત તોરણ સહિત હોય છે, ત્યારે તે ઉત્તર દિશાના રાજાના વિજયના સૂચક સમજવા.

આંગ—શરીરના અવયવનું નામ અંગ છે. આ અંગનો જે વિકાર છે (જેમ કે શિરનું સ્ફુરણ આદિ થવું) તે વિકારના ફલનું સૂચક જે શાસ્ત્ર છે તેને 'આ ગ' કહે છે જેમ કે—, 'दक्षिणपार्श्वे स्पन्दनं " ઇત્યાદિ—

સ્ત્રીનું જમણું અંગ જો ફરકે, તો તેને પૃથ્વીનો લાભ થશે એમ સમજવું એજ પ્રમાણે તેનું ડાબુ અંગ ફરકે તો પણ તેને પૃથ્વીનો લાભ થશે એમ સમજવું. જો તેના શિરમા સ્ફુરણ (ફરવાની ક્રિયા થાય તો પણ તેને પૃથ્વીનો લાભ થશે એમ સમજવુ. જો તેના લલાટમાં સ્ફુરણ થાય તો તેના સ્થાનની વૃદ્ધિ થશે એમ સમજવું.

સ્વર ષડ્જ આદિ સ્વરોના ફલનું પ્રતિપાદન કરનારું જે શાસ્ત્ર છે, તેને સ્વર કહે છે, કહ્યું પણ છે કે—" सज्जेण लब्भइ विर्त्ति " ઇત્યાદિ—

छाया—षड्जेन लभते वृत्तिं कृतं च न विनश्यति।
गा मित्राणि च पुत्राँश्च नारीणां चैव वल्लभः॥ १ ॥ इत्यादि।

एवं सर्वस्वरफलमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायां, तथाऽत्रैव सूत्रे सप्तमस्थाने विलोकनीयम्।

अथवा–शकुनरुत शुभाशुभसूचकं शास्त्रं स्वरः। यथा–
"विविचिविसद्दो पुन्नो, सामाए सूलिसूलि धन्नो उ।
चेरी चेरी दित्तो, चिक्कुत्तो लाभ हेउत्ति॥ १ ॥"

छाया—विविचिवि शब्दः पूर्णः, श्यामायाः (पक्षिविशेषस्य) सूलिसूलि (शब्दः) धन्यस्तु।
चेरी चेरी (शब्द) दीप्तः 'चिक्कु' इति (शब्दः) लाभ हेतुरिति॥ १ ॥ इत्यादि॥ ७॥

षड्ज स्वरसे मनुष्य आजीविका प्राप्त कर लेता है, और उसका कृत कार्य कभी नष्ट नहीं होता है, उसे अनेक गायोंकी मित्रोंकी और पुत्रोंकी प्राप्ति होती है, और वह अनेक स्त्रियोंका वल्लभ होता है।

इसी तरहसे और भी स्वरोंका फल मेरे द्वारा कृत अनुयोगद्वार चन्द्रिका टीकामें तथा इसी सूत्रमें सप्तम स्थानमें देख लेना चाहिये अथवा पक्षियोंके शब्दोंके शुभ और अशुभका सूचक शास्त्र है वह स्वर है जैसे—"विविचिविसद्दो पुन्नो" इत्यादि।

श्यामा—पक्षि विशेषका विविचि विशब्द पूर्णताका सूचक होता है, सूलि सूलि शब्द धान्यका सूचक होता है, चेरी चेरी शब्द दीप्तिका सूचक होता है, और चिक्कु यह शब्द लाभका हेतु होता है।

षड्ज स्वर वडे माणुस पोतानी आजीविका प्राप्त करी शके छे, तेने कोई पण कार्यमां निष्फळता मळती नथी, तेने अनेक गायो, मित्रो अने पुत्रोनी प्राप्ति थाय छे. ते अनेक स्त्रीओनो प्रियतम बने छे.

एज प्रमाणे बीजां स्वरोना फलनुं प्रतिपादन अनुयोगद्वार सूत्रनी अनुयोगद्वारचन्द्रिका नामनी टीकामां करवामां आव्युं छे, तो त्यांथी वांची लेवुं आज सूत्रना सातमां स्थानमां पण स्वरो विषे घणी माहिती आपवामां आवी छे. अथवा पक्षीओना सुरनुं शुभ अने अशुभ फल दर्शावनारुं जे शास्त्र छे, तेने स्वर कहे छे, जेम के—"विविचिविसद्दो पुन्नो" ईत्यादि—

श्यामा (पक्षी विशेष)नो विविचि विशब्द पूर्णतानो सूचक होय छे, 'सूलिसूलि' शब्द धान्यनो सूचक होय छे, 'चेरीचेरी' शब्द दीप्तिनो सूचक होय छे अने 'चिक्कु' शब्द लाभनो सूचक होय छे.

लक्षणं स्त्री पुरुषादीनाम्, यथा--

" अस्थिष्वर्थाः सुखं मासे, त्वचि भोगाः, स्त्रियोऽक्षिषु।
गतौ यानं, स्वरे चाज्ञा, सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥१॥ इत्यादि ॥७॥

तथा-व्यञ्जनं=मषादि, यथा-" ललाटकेशः प्रभुत्वाय " इत्यादि ॥ ८ ॥
॥ सू० २० ॥

एतानि च शास्त्राणि वचनविभक्तियोगेनाभिधेयप्रतिपादकानि भवन्तीति वचनविभक्तिस्वरूपमाह--

मूलम्--अट्ठविहा वयणविभत्ती पण्णत्ता, तं जहा-निद्देसे पढमा होई, बिइया उवएसणे। तइया करणम्मिकया चउत्थी संपदावणे ॥ १ ॥ पंचमी य अवायाणे, छट्ठी सस्सामिवायणे। सत्तमी संनिहाणत्थे अट्ठमी आमंतणी भवे ॥ २ ॥ तत्थ पढमा विभत्ती निद्देसे सो इमो अहं वत्ति १। बिइया उण उवएसे भण कुण व इमं व तं वत्ति २॥ ३ ॥ तइया करणम्मि कया णीयं च कयं च तेण व मए वा ३। हंदि णमो साहाए हवइ चउत्थी पयाणम्मि ४ ॥ ४ ॥ अवणय गिण्हसु तत्तो इत्तोत्ति व पंचमी अवायाणे ५। छट्ठी तस्स इमस्स व गयस्स वा सामि

लक्षण--स्त्री एवं पुरुष आदि लक्षणोंका शुभाशुभ सूचक शास्त्र है, वह लक्षणशास्त्र है जैसे--

" अस्थिष्वर्थाः सुखं मासे " इत्यादि।

व्यञ्जन--तिल मषा आदिकोंका नाम व्यञ्जन है जैसे--ललाटकेशः प्रभुत्वाय " इत्यादि ८ ॥ सूत्र २० ॥

લક્ષણ-સ્ત્રી અને પુરૂષ-વિગેરેના લક્ષણોનું શુભ અશુભ બતાવનારું જે શાસ્ત્ર છે.

" अस्थिष्वर्थाः सुसंमासे " ઈત્યાદિ—

વ્યંજન શરીર પરનાં તલ, મસ આદિને વ્યંજન કહે છે, જેમ કે " ललाटकेशः प्रभुत्वाय " ઈત્યાદિ ॥ સૂત્ર. ૨૦ ॥

संबंधे ६ ॥ ५ ॥ हवइ पुण सत्तमी तन्निमम्मि आहारकालभावे य ९। आमंतणी भवे अट्ठमी उ जह हेज्जुवाणत्ति ८॥६॥सू०२०॥

छाया--अष्टविधा वचनविभक्तिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-निर्देशे प्रथमा भवति १, द्वितीया उपदेशने २। तृतीया करणे कृता ३, चतुर्थी संप्रदापने ४ ॥२॥ पञ्चमी च अपादाने ५, षष्ठी स्वस्वामि वाचने ७। सप्तमी सन्निधानार्थे ७, अष्टमी आमन्त्रणी भवेत् ८ ॥ २ ॥ तत्र प्रथमा विभक्तिनिर्देशे सः अयम् अहं वेति १। द्वितीया पुनरुपदेशे भण कुरु वा इदं वा तद्वेति २ ॥ ३ ॥ तृतीया करणे कृता नीतं च कृतं च तेन वा मया वा ३। हन्दि नमः स्वाहायै भवति चतुर्थी प्रदाने ४ ॥४॥ अपनय गृहाण तत इत इति वा पञ्चमी ५। षष्ठी तस्य अस्य वा गतस्य वा स्वामि सम्बन्धे ६ ॥५॥ भवति पुनः सप्तमी तदस्मिन् आधारकालभावे च ७। आमन्त्रणी भवेत् अष्टमी तु यथा हे युवन्निति ॥६॥ सू० २१ ॥

टीका—" अट्ठविहा इत्यादि—

वचनविभक्तिः-उच्यन्ते इति वचनानि=पदानि, विभज्यते=प्रकटीक्रियते कर्तृत्व कर्मत्वादिरूपोऽर्थोऽनयेति विभक्तिः, वचनानां-विभक्तिः, वचनविभक्तिः-प्रथमादिका प्रातिपदिकविभक्तिः अष्टविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-निर्देशे-प्रातिपदिका-

---

ये शास्त्र वचन विभक्तिके योगसे अभिधेयके प्रतिपादक होते हैं-इसलिये अब सूत्रकार वचन विभक्तिके स्वरूपका कथन करते हैं-

" अट्ठविहा वयणविभत्ती पण्णत्ता " इत्यादि ॥

टीकार्थ-जो कहे जाते हैं-बोले जाते हैं-वे वचनहैं, वचनोंका दूसरा नाम पद है, तथा कर्तृत्व कर्मत्व आदिरूप अर्थ जिसके द्वारा प्रकट किया जाता है, वह विभक्ति है, वचनोंकी जो विभक्ति है, वह वचन विभक्ति है, प्रथमा आदिक जो प्रातिपदिक विभक्ति है, वह आठ प्रकारकी कही

આ શાસ્ત્રો વચન વિભક્તિના યોગથી અભિધેયનું પ્રતિપાદન કરનારાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર વચન વિભક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

" अट्ठविहा वयणविभत्ती पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જે બોલવામાં આવે છે-કહેવામાં આવે છે-તેનું નામ વચન છે. વચનોનું બીજું નામ પદ છે, કર્તા, કર્મ આદિ રૂપ અર્થ જેના દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ વચનવિભક્તિ છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી આદિ જે પ્રતિ

र्थमात्रस्य प्रतिपादनं निर्देशस्तस्मिन् प्रथमा विभक्तिः भवति ॥१॥ उपदेशने अन्यतमक्रियायां प्रवर्त्तनेच्छोत्पादने यथा 'धर्मं कुरु' इत्यादौ द्वितीया विभक्ति भवति ॥१॥ 'उपदेशनम्' इत्युपलक्षणम्। तेन ग्रामं गच्छतीत्यादौ उपदेशनमन्तरेणापि द्वितीया भवति ॥२॥ करणे-तृतीया विभक्ति भवति। अत्र करणशब्दस्तन्त्रेण निर्दिष्टः। तेनात्र कर्त्तरि=क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितेऽर्थे देवदत्तादौ, करणे=क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारके च तृतीया विभक्ति भवति। करोतीति करणं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बाहुलकात् कर्त्तरिल्युट्। क्रियतेऽनेनेति कर-

गई है, प्रातिपदिक अर्थ मात्रका जो प्रतिपादन है, वह निर्देश है, इस निर्देशमें प्रथमा विभक्ति होती है, उपदेशनमें-अन्यतम क्रियामें प्रवृत्ति करानेमें एवं इच्छाके उत्पादन करानेमें द्वितीया विभक्ति होती है जैसे-तुम धर्म करो इत्यादि उपदेशन यह उपलक्षण है अतः "ग्रामं गच्छति" इत्यादिमें उपदेशनके विना भी द्वितीया हुई है, करणमें तृतीया विभक्ति होती है, यहां करण शब्द तन्त्रसे निर्दिष्ट हुआ है, इससे कर्तामें-क्रियामें स्वतन्त्र रूपसे विवक्षित हुए देवदत्त आदिमें एवं करणमें क्रियाकी सिद्धिमें प्रकृष्ट उपकारकमें तृतीया विभक्ति होती है, जो क्रिया करता है उसका नाम करण है, कर्ता अर्थमें भी "कृत्यल्युटो बहुलम्" इससे ल्युट्का विधान होता है, अथवा क्रिया जिसके द्वारा की जाती है, वह करण है, इस अर्थमें "करणे ल्युट्" इस सूत्रसे ल्युट्का विधान है तात्पर्य यह है कि कर्ता और करण

પદિક વિભક્તિઓ છે તે આઠ પ્રકારની કહી છે પ્રાતિપદિક અર્થમાત્રનું જે પ્રતિપાદન છે, તેનું નામ નિર્દેશ છે. પહેલી વિભક્તિ નિર્દેશાર્થે વપરાય છે. બીજી વિભક્તિ ઉપદેશનના અર્થમાં-અન્યતમ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કરાવવામાં અને ઇચ્છાનું ઉત્પાદન કરાવવામાં-વપરાય છે. ગુજરાતીમાં કર્માર્થે બીજી વિભક્તિ વપરાય છે જેમ કે "તમો ધર્મ કરો" આ વાકયમાં 'ધર્મ' પદ બીજી વિભક્તિમાં વપરાય છે. ઉપદેશન વિના પણ બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે-"ग्रामं गच्छति" આ વાકયમાં 'ग्रामम्" આ પદ બીજી વિભક્તિમાં વપરાયું છે. જેમ કે "તે ચપ્પૂથી ફ્લ કાપે છે" આ વાકયમાં ચપ્પૂ પદ કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. કર્તા અર્થે પણ ત્રીજી વિભક્તિ વપરાય છે જેમ કે 'રામે રાવણને માર્યો' આ વાકયમાં રામ પદ કર્તા અર્થે ત્રીજી વિભક્તિમાં વપરાયું છે. કર્તામાં-ક્રિયામાં સ્વતંત્ર રૂપે વિવક્ષિત થયેલા દેવદત્ત આદિમાં અને કરણમાં -ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારકમાં ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. જે ક્રિયા

णम्, करणे ल्युट् ॥३॥ संप्रदापने-संप्रदाने=दानस्य कर्मणा योऽभिमेतस्तस्मिन् चतुर्थी विभक्ति र्भवति ॥४॥ अपादाने=अपायावधिर्भूते पञ्चमी विभक्ति र्भवति ॥५॥ स्व स्वामिवाचने-स्वं=भृत्यादि, स्वामी=राजादिः, तयोर्वाचने=तत्सम्बन्ध-प्रतिपादने षष्ठी विभक्ति र्भवति ।६। सन्निधानार्थे-सन्निधीयते=आधीयते यस्मि-स्तत् सन्निधानम्=आधारः, तस्मिन्नर्थे वाच्ये सप्तमी विभक्ति र्भवति ७। तथा-अष्टमी=सम्बोधनविभक्तिःआमन्त्रणी=अभिमुखी करणार्था भवति ॥८॥ इत्थं सामान्येनोक्त्वा सम्प्रति सोदाहरणमाह-तत्र अष्टसु वचनविभक्तिषु। निर्देशे प्रथमा विभक्ति र्भवति। यथा-'सः, अयम्, अहं वेति १। उपदेशे पुनर्द्वितीया

इन दोनों अर्थोंमें ल्युट् प्रत्ययका विधान होता है दानके कर्मके द्वारा जो अभिप्रेत होता है, उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है अपाय-विश्लेषका जो अवधिभूत होता है उसमें पंचमी विभक्ति होती है स्वस्वामि-सम्बन्धके कथनमें षष्ठी विभक्ति होती है। स्व शब्दसे भृत्यादि और स्वामी शब्दसे राजा आदिका ग्रहण हुआ है, सन्निधान अर्थमें आधा-रमें-सप्तमी विभक्ति होती है, तथा संबोधनमें-किसी मनुष्यको अपनी ओर करनेमें-संबोधन विभक्ति होती है, इस प्रकार सामान्यसे कथन करके अब सूत्रकार इन विभक्तियोंको दृष्टान्त देकर समझाते हैं, जैसे-"सः अयम् अहंवा" यह निर्देशमें प्रथमा विभक्ति हुई है, "भण, कुरु, इदंवा तद्वा" यह उपदेशमें द्वितीया विभक्ति है, इसका तात्पर्य ऐसा है कि-यह प्रत्यक्षभूत जो कार्य है, उसे तुम करो,

---

કરે છે તેનું નામ કરણ છે. આ અથવા ક્રિયા જેના દ્વારા કરાય છે તેનું નામ કરણ છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કરણ અને કર્તા અને બન્ને અર્થે ત્રીજી વિભક્તિ વપરાય છે જેને દાન અપાય છે તે પદને ચોથી વિભક્તિમાં વપરાય છે. જેમ કે "રાજા બ્રાહ્મણને દાન આપે છે." આ વાકયમાં 'બ્રાહ્મણને' ચોથી વિભક્તિ સંપ્રદાન અર્થે વપરાય છે.

અપાય-(વિશ્લેષ)ની અવધિ બતાવવા માટે પંચમી વિભક્તિ વપરાય છે. સ્વસ્વામી સંબંધના કથનમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. સ્વ શબ્દ વડે ભૃત્યાદિ (નોકર ચાકરો) અને સ્વામી શબ્દ વડે રાજા આદિ ગ્રહણ થયા છે. સન્નિધાન (આધાર અથવા અધિકરણ) અર્થે સાતમી વિભક્તિ વપરાય છે. સંબોધન કરવામાં સંબોધન વિભક્તિ વપરાય છે. હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્તો દ્વારા આઠે વિભક્તિઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-"सः अयं अह वा" અહીં નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. "भण, कुरु इदं वा तद्वा" અહીં ઉપદેશાર્થે બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. આ વાકયનો ભાવાર્થ નીચે-પ્રમાણે છે

विभक्ति र्भवति । यथा=भण कुरु-इदं वा, तद्वेति-' इदं=प्रत्यक्षं यच्छ्रुतं तद् भण, इदं प्रत्यक्षं कार्यं कुरु, तत्=परोक्षं वा यच्छ्रुतं तद् भण, तत्=परोक्षं कार्यं वा कुरु इति २। तृतीया विभक्तिः करणे=कर्त्तरि करणे च भवति । यथा- कदा नीतंच कृतं च तेन वा मया वेति । कर्त्तरीदमुदाहरणम् । करणेतु ' रथेन याति ' इत्यादिकं स्वबुद्ध्या विभावनीयम् ३। प्रदाने=संप्रदाने चतुर्थी विभक्ति र्भवति । यथा-' हन्दि! नमः स्वाहायै ' इति । ' हन्दि ' इति कोमलामन्त्रणे ४। अपादाने पञ्चमी भवति । यथा-अपनय गृहाण एतस्मादितो वेति ५। स्वामिसम्बन्धे=स्व-स्वामिभावसम्बन्धे वाच्ये षष्ठी भवति । यथा-' गतस्य तस्य, गतस्य अस्य वा इदमस्ति ' इति ६। आधारकालभावे=आधारे काले भावे च सप्तमी भवति । यथा-तत् अस्मिन्निति । ' अस्मिन् कुण्डादौ तद् बदरादिकं तिष्ठति '-इत्यर्थः । अत्राधारे सप्तमी बोध्या । काले यथा-' मधौ रमते, ' भावे तु-

पढो, तथा यह प्रत्यक्षभूत जो कार्य है तुम करो अथवा-परोक्षभूत जो श्रुत है, उसे तुम पढो, तथा-परोक्षभूत जो कार्य है, उसे तुम करो यह श्रुतमें एवं कार्यमें द्वितीया विभक्ति हुई है, "कदा नीतं च कृतं च तेन वा मया वा" यह कर्तामें तृतीया विभक्ति हुई है, करणमें तृतीया विभक्ति "रथेन याति" इस प्रकारसे है, इसी तरहसे और भी उदाहरण अपनी बुद्धिसे समझ लेना चहिये "हन्दि! नमः स्वाहायै" यह संप्रदानमें चतुर्थी विभक्ति हुई है "हन्दि!" यह प्रयोग कोमला मन्त्रणमें हुआ है । "अपनय, गृहाण, एतस्मात् इतो वेति" यह अपादानमें पंचमी विभक्ति हुई है "गतस्य तस्य गतस्य अस्य वा इदं अस्ति" यह स्वस्वामिसम्बन्धमें षष्ठी विभक्ति हुई है "अस्मिन्

"આ પ્રત્યક્ષભૂત જે શ્રુત છે તેને તમે ભણો તથા આ પ્રત્યક્ષભૂત જે કાર્ય છે તે તમે કરો. અથવા પરોક્ષભૂત જે શ્રુત છે તેને તમો ભણો તથા પરોક્ષ-ભૂત જે કાર્ય છે તે તમો કરો" અહીં શ્રુત અને કાર્ય, આ બે પદો બીજી વિભક્તિમાં વપરાયાં છે "कदा नीतं कृतं च तेन वा मया वा" અહીં કર્તા અર્થે ત્રીજી વિભક્તિ છે. "रथेन याति" અહીં કરણ અર્થે ત્રીજી વિભક્તિ છે. "हन्दि! नमः स्वाहायै" અહીં સંપ્રદાન અર્થે ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. "हन्दि!" આ પદ કોમલ આમંત્રણને માટે પ્રયુક્ત થયું છે "अपनय, गृहाण, एतस्मात् इत्तोवेति" અપાદાન અર્થે પાંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. "गतस्य तस्य गतस्य अस्य वा इदं अस्ति" અહીં સ્વસ્વામિસંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાઇ છે. "अस्मिन् कुण्डादौ बदरादिकं अस्ति" અહીં

'चारित्रेऽवतिष्ठते' इति ७ आमन्त्रणे तु-अष्टमी विभक्ति र्भवति। यथा-हे युवन्निति ॥ सू०. २१ ॥

वचनविभक्तियुक्तशास्त्रसंस्कृतबुद्धयश्छद्मस्था अदृश्यानर्थान् न साक्षात्कुर्वन्ति, केवलिनस्तु साक्षात्कुर्वन्ति, इति तानेवार्थान् अष्ट स्थानत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठ ठाणाइं छउमत्थेणं सव्वभावेणं ण जाणाइ ण पासइ, तं जहा--धम्मत्थिकायं १ जाव गंधं ७ वायं ८। एयाणि चेव उप्पन्ननाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली जाणइ पासइ जाव गंधं ७ वायं ८ ॥ सू० २२ ॥

छाया—अष्ट स्थानानि छद्मस्थाः खलु सर्व भावेन न जानाति न पश्यति, तद्यथा-धर्मास्तिकायं १ यावद् गन्ध ७ वातम् ८। एतानि एव उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली जानाति पश्यति यावद् गन्धं वातम् ॥ सू० २२ ॥

टीका—'अट्ठ ठाणाइं' इत्यादि—

छद्मस्थः-अवधिज्ञानमनःपर्यवज्ञानवर्जितो मुनिः अष्ट स्थानानि सर्वभावेन=

कुण्डादौ बदरादिकं अस्ति" यह आधारमें सप्तमी हुई है, "मधौरमते" यह कालमें सप्तमी हुई है "चारित्रेऽवतिष्ठते" यह भावमें सप्तमी हुई है "हे युवन्" इत्यादि यह आमन्त्रणमें अष्टमी विभक्ति हुई है सू०२१

वचन विभक्तिसे युक्त शास्त्रसे संस्कृत हुए बुद्धिवाले छद्मस्थ अदृश्य पदार्थोंको साक्षात् रूपसे नहीं जानते हैं, इन्हें तो केवलीही जानते हैं, अतः अब सूत्रकार इन्ही पदार्थों का आठ स्थानरूपसे कथन करते हैं--" अट्ठ ठाणाइं छउमत्थेणं सव्वभावेणं" इत्यादि ॥

टीकार्थ--अवधिज्ञान एवं मनः पर्ययज्ञानसे रहित हुआ छद्मस्थ

અધિકરણાર્થે સાતમી વિભકિત છે, " मधौ रमते " અહીં કાળના અર્થમાં સાતમી વિભકિતનો પ્રયોગ થયો છે. " चारित्रेऽवतिष्ठते " અહીં ભાવના અર્થમાં સાતમી વિભકિતનો પ્રયોગ થયો છે.

' हे युवन्" અહીં સંબોધનાર્થે આઠમીવિભકિતનો પ્રયોગ થયો છે. ।।સૂ. ૨૧।।

વચન વિભકિતથી યુકત શાસ્ત્રો વડે સંપન્ન હોય એવા બુદ્ધિશાળી છદ્મસ્થો અદૃશ્ય પદાર્થોને સાક્ષાત્ રૂપે જાણી શકે છે એજ વાતની સૂત્રકાર હવે પ્રરૂપણા કરે છે—" अट्ठ ठाणाइं छउमत्थेणं सव्वभावेणं " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનથી રહિત એવો છદ્મસ્થ મુનિ નીચેનાં

साक्षात्कारेण न जानाति, न पश्यति, तद्यथा–धर्मास्तिकायं सर्वभावेन न जानाति न पश्यति १, यावत्पदेन–अधर्मास्तिकायम् २, आकाशास्तिकायम् ३, जीवमशरीरमतिबद्धम् ४, परमाणुपुद्गलं ५ शब्दं ६ च सर्वभावेन न जानाति न पश्यति गन्धं ७ वातं ८ च सर्वभावेन न जानाति न पश्यति।

जिनस्तु एतान्यष्टौ स्थानानि साक्षात्कारेण जानाति पश्यतीत्याह–' एयाणिचेव ' इत्यादि। अस्य सूत्रस्य विस्तरतो व्याख्या पञ्चमस्थानस्य द्वितीयोद्देशे द्रष्टव्या ॥ सू० २२ ॥

जिनः सर्वज्ञत्वाद् धर्मास्तिकायादिवत् आयुर्वेदमपि जानातीत्यायुर्वेदमष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठविहे आउव्वेए पण्णत्ते, तं जहा--कोमारभिच्चे १, कायतिगिच्छा २, सालाइयं ३, सल्लहत्ता ४, जंगोली ५, भूयविज्जा ६, खारतंते ७, रसायणे ८ ॥ सू० २३ ॥

मुनि आठ स्थानोंको सर्वभाव साक्षात् रूपसे नहीं जानता है, नहीं देखता है, वे आठ स्थान ये हैं–धर्मास्तिकाय यावत् वात अर्थात् छद्मस्थजन धर्मास्तिकायको सर्व भावसे नहीं जानता है, नहीं देखता है, यहां यावत्पदसे–अधर्मास्तिकायको, आकाशास्तिकायको, अशरीर प्रतिबद्ध जीवको, परमाणु पुद्गलको, एवं शब्दको वह छद्मस्थ सर्वभावसे नहीं जानता है, और नहीं देखता है, इसी तरह वह गन्धको और वातको भी सर्व भावसे नहीं जानता है, और नहीं देखता है परन्तु जो जिन हैं वे आठ स्थानोंको साक्षात् रूपसे जानते हैं और देखते हैं। इस सूत्रकी व्याख्या विस्तारसे पंचम स्थानके द्वितीय उद्देशमें देख लेना चाहिये ॥ सूत्र २२ ॥

जिन सर्वज्ञ होते हैं, इससे वे धर्मास्तिकायादिकोंकी तरह आयु-

આઠ સ્થાનોને સર્વભાવે (સાક્ષાત્ રૂપે) જાણતો પણ નથી–

(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૩) અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવ, (૫) પરમાણુ પુદ્ગલ, (૬) શબ્દ, (૭) ગન્ધ અને (૮) વાયુ.

પરન્તુ કેવળજ્ઞાની જિન આ આઠે સ્થાનોને સાક્ષાત્ રૂપે જાણે છે અને દેખે છે આ સૂત્રમાં આવતા પદોની વ્યાખ્યા પાંચમાં સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશામાં આપવામાં આવી છે તો ત્યાંથી વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

જિન સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તેઓ ધર્માસ્તિકાય આદિકોની જેમ આયુ-

छाया—अष्टविधः आयुर्वेदः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–कौमारभृत्यम् १, कायचिकित्सा २, शालाक्यं ३; शल्य हत्या ४, जङ्गोली ५, भूतविद्या ६, क्षारतन्त्रं ७, रसायनम् ८ ॥ सू० २३ ॥

टीका—' अट्ठविहे आउव्वेए ' इत्यादि—

आयुर्वेदः–आयुः=जीवितकालः, तद् विदन्ति=जानन्ति–रक्षितुमनुभवन्ति, तद्विन्दन्ति=लभन्ते वा तद्विच्छेदकव्याधिप्रतीकारात् सर्पाद्युपक्रमरक्षणेन येन यतो यस्मिन् सति वा स आयुर्वेदः, अथवा–आयुः=जीवितं, तद्विन्दन्ति=व्याधिभ्यस्तद्रक्षणविधिं जानाति, पूर्णं वा तद् विन्दन्ति=लभन्ते तदुक्तपथ्याहाराद्यासेवनतो येन यतो यस्मिन् सति वा स आयुर्वेद=वैद्यकशास्त्रं, स च अष्ट-

---

वेंदको भी जानते हैं इसलिये अब सूत्रकार आयुर्वेदका कथन आठ स्थानोंसे करते हैं––" अट्ठविहे आउव्वेए पण्णत्ते " इत्यादि ॥

टीकार्थ आयु नाम जीवित कालकाहै, इस जीवितको जिसके द्वारा अथवा जिससे या जिसके होने पर मनुष्य जानते हैं वह आयुर्वेद है, हमारे जीवनकी रक्षा किस तरहसे हो सकती है, व्याधिका प्रतीकार कैसे होना है, सर्पादिके उपद्रवसे रक्षा कैसे होती है, इत्यादि जीवनके रक्षाके उपायोंका मनुष्य जिसके द्वारा या जिसके बलसे या जिसके बोध होने पर जान लेता है, वह आयुर्वेद है, अथवा–जिसके द्वारा या जिससे या जिसके बोध होने पर जो मनुष्य जीवनको व्याधिसे सुरक्षित होकर आनन्दसे व्यतीत करते हैं, उसके रक्षणकी विधिको जानते हैं अथवा पथ्याहार आदिके सेवनसे जो पूर्ण जीव प्राप्त करते हैं वह आयुर्वेद है, आयुर्वेदका दूसरा नाम वैद्यकशास्त्र भी है, यह

वेंदने पણ જાણતા હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આયુર્વેદના આઠ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે. " अट्ठविहे आउव्वेए पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–જીવિતકાળને આયુ કહે છે જેના દ્વારા અથવા જેના સદ્ભાવને લીધે મનુષ્ય આ જીવિતને જાણે છે, તે શાસ્ત્રનું નામ આયુર્વેદ છે આપણા જીવનનું રક્ષણ કેવી રીતે થઇ શકે. રોગોનો સામનો કેવી રીતે થઇ શકે, સર્પાદિકોનું ઉપદ્રવથી જીવનની રક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય, ઈત્યાદિ બાબતોને લોકો જે શાસ્ત્રની મદદથી, જે શાસ્ત્રને આધારે અથવા જે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જાણી શકે છે તે શાસ્ત્રનું નામ આયુર્વેદ છે અથવા જે શાસ્ત્રના દ્વારા જે શાસ્ત્રના બોધ દ્વારા મનુષ્ય વ્યાધિઓનો પ્રતીકાર કરીને પોતાના જીવનને તંદુરસ્તી પૂર્વક આનંદથી વ્યતીત કરે છે અને તેના રક્ષણની વિધિને જાણે છે, અથવા પથ્યાહાર આદિના સેવન દ્વારા પૂર્ણ તંદુરસ્ત જીવન પ્રાપ્ત કરે છે, તે શાસ્ત્રનું નામ

विध· प्रज्ञप्तः । तद्यथा–कौमारभृत्यं–कुमाराः=बालकाः, तेषां भृतिः=पोषणं, तत्र साधु–कौमारभृत्यम्–कुमारपोषणनिमित्तस्य गवादि दुग्धस्य संशोधनार्थं मातुः स्तन्यस्य दुष्टत्वशून्यत्वकारकव्याधीनामुपशमनार्थं च यच्छास्त्रं तदिति प्रथमो भेदः ॥१॥ कायचिकित्सा–कायस्य चिकित्सायाः=व्याधिप्रतीकारस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । अत्र हि–शरीरसंस्थितानां ज्वरातिसाररक्तशाथोन्मादप्रमेह कुष्ठादीनां शमनार्था उपायाः प्रदर्श्यन्ते–इति द्वितीयः ॥२॥ शालाक्यम्–शलाकायाः कर्म शालाक्यम्, तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि तदेव । शलाकया यत् श्रवण-

आयुर्वेद आठ प्रकारका कहा गया है–जैसे–कौमारभृत्य १, काय चिकित्सा २, शालाक्य ३, शल्यहत्या ४, जङ्गोली ५, भूतविद्या ६, क्षारतन्त्र ७, और रसायन ८। जो आयुर्वेद बालकोंके भरणपोषणमें साधु होता है, वह कौमारभृत्य है, तात्पर्य यह है कि कुमारके पोषणमें निमित्त जो गवादिका दुग्ध है, उस दुग्धके संशोधनके लिये एवं माताके दूधको खराब करनेवाली या माताके दूधको सुखा देनेवाली व्याधियोंकी शान्तिके निमित्त जो शास्त्र है वह कौमारभृत्य है १, कायचिकित्सा–कायकी चिकित्साका प्रतिपादक जो शास्त्र है वह कायचिकित्सा शास्त्र है, इस शास्त्रमें कायको–शरीरको–कष्ट देनेवाली व्याधियोंका जैसा ज्वरका अतिसारका रक्तशोधका उन्मादका कुष्ठ आदि रोगोंके–उपशमनका प्रतीकार· कहा गया है, शलाकाका जो

આયુર્વેદના છે. તેનું બીજું નામ વૈદકશાસ્ત્ર છે. આ આયુર્વેદના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર છે—(૧) કૌમારભૃત્ય, (૨) કાયચિકિત્સા, (૩) શાલાકય, (૪) શલ્ય-હત્યા, (૫) જઙ્ગોલી, (૬) ભૂતવિદ્યા, (૭) ક્ષારતંત્ર, અને (૮) રસાયન.

કૌમારભૃત્ય–જે આયુર્વેદ બાલકોના ભરણપોષણથી સારી સારી વિધિ બતાવે છે, તેનું નામ કૌમારભૃત્ય છે. બાળકોના પોષણને માટે ઉપયોગી એવા ગાય આદિના દૂધના સંશોધનની વિધિ તથા માતાના દૂધના સંશોધનની વિધિ આ શાસ્ત્ર બતાવે છે. માતાના સ્તનમાંથી દૂધને સૂકવી નાખનારી જે વ્યાધિઓ થાય છે તેમના શમનનો ઈલાજ આ શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

(૨) કાયચિકિત્સા–શરીરની ચિકિત્સાને લગતું જે શાસ્ત્ર છે તેને કાય-ચિકિત્સાશાસ્ત્ર કહે છે. આ શાસ્ત્રમાં જ્વર, અતિસાર આદિ વ્યાધિઓના તથા કોઢ, રક્તપિત્ત, રક્તશુદ્ધિ, ઉન્માદ આદિના પ્રતીકારના–ઉપશમનના ઈલાજો બતાવવામાં આવ્યા છે.

(૩) શાલકય–શલકા (લોઢાનો સળીઓ)નું જે કાર્ય છે, તે શાલકય છે. (સળીઆને ગરમ કરીને અમુક ભાગોમા ડામ દેવાથી અમુક રોગો મટે

वदननयनघ्राणादीनां रोगापनयनं भवति तदुपायोऽत्र प्रदर्श्यते, इति तृतीयः। शल्यहत्या - शल्यस्य = शरीरप्रविष्टशरादिशल्यस्य हत्या = हननम् - उद्धरणं- शल्यहत्या, तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि शल्यहत्येत्युच्यते, इति चतुर्थः। जङ्गोली= विषविघाततन्त्रम्।

अत्र-सर्पकीटलूतादष्टविषविघातार्था त्रिविधविषसंयोगशमनार्थाश्चोपाया प्रदर्श्यन्ते, इति पञ्चमः। भूतविद्या-भूतादीनां निग्रहणोपाया विद्यन्ते= ज्ञायन्ते यया सा। अत्र हि-देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षः पितृपिशाचनागग्रहादि जनितोपद्रवप्रशमनार्थं शान्तिकर्म प्रभृति निर्दिश्यते इति षष्ठः। क्षारतन्त्रम्-

---

कार्य है, वह शालक्य है, इस कर्मका प्रतिपादक जो शास्त्र है, वह शालक्य है इस शास्त्रमें शलाई द्वारा श्रवणके वदनके नयनके एवं घ्राण आदिके रोगोंको दूर करनेके उपाय प्रकट किये गये हैं, शल्य-हत्या-इस शास्त्र द्वारा शरीरमें प्रविष्ट हुए शर आदिको बाहर निकालनेका उपाय प्रकट किया गया है, जङ्गोली-इस शास्त्रमें विविध प्रकारके विषोंको शमन करनेके उपाय किये गये हैं, जैसे सर्प दष्ट, कीट दष्ट और लूना दष्ट व्यक्तिके विषको नष्ट करनेके तथा और भी अनेक प्रकारके विषसंयोगको शमन करनेके उपाय दिखलाये गये हैं। भूतविद्या-इस विद्या द्वारा भूत आदिकोंके निग्रहके उपाय प्रकट किये हैं-अर्थात् भूत आदिकोंका निग्रह कैसे किया जाता है, ये सब बातें इस विद्या द्वारा जानी जाती हैं, यहां देव, असुर, गन्धर्व, यक्ष, राक्षस, पितृ, पिशाच, एवं नाग, ग्रह आदि जनित उपद्रवोंके प्रशमनके लिये

છે). આ શલાકા વડે રોગનો પ્રતીકાર કરવાના ઇલાજો બતાવનારું જે શાસ્ત્ર છે તેને શાલકય કહે છે. આ શાસ્ત્રમાં કાન, નાક, આંખ અને મુખના રોગોનો સળીઓ દ્વારા ઇલાજ કરવાના માર્ગો બતાવ્યા છે.

(૩) શલ્યહત્યા-શરીરમાં ખૂંપી ગયેલા તીર આદિને બહાર કાઢવાના ઉપાયો જે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે, તે શાસ્ત્રનું નામ શલ્યહત્યા છે

(૪) જંગોલી-આ શાસ્ત્રમાં વિવિધ પ્રકારના વિષોના ઉપશમનના ઇલાજો બતાવ્યા છે. જેમ કે સર્પદંશ, વીંછીનો દંશ, વ્યક્તિના વિષને ઉતારવાની રીત આ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે.

(૬) ભૂતવિદ્યા-આ વિદ્યા દ્વારા ભૂત આદિના નિગ્રહના ઉપાય પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે કે ભૂત, દેવ, અસુર ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ, પિશાચ, ગ્રહ, નાગ આદિ જનિત ઉપદ્રવોના શમન માટે શાન્તિકર્મ આદિ ઉપાય આ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે.

क्षरणं क्षारः=वीर्यक्षरणं, तत्प्रतिरोधनोपायप्रतिपादकं यत्तन्त्रं-शास्त्रं क्षारतन्त्र-मिति सप्तमः। तथा-रसायनम्-रसः=अमृतरसः वयः स्थापनार्थम् आयुर्मेधाजनको रोगापहरणसमर्थश्च औषधिविशेषः, तस्य अयनं=प्राप्तिः-रसायनम्, तत्प्रति-पादकं शास्त्रमपि रसायनम्। अथवा-रसस्य=अमृतरसस्य अयनं=ज्ञानं यतस्तद्र-सायनम्। रसस्य=अमृतरसस्य अयनमिव=गृहमिव वा यत्तद् रसायनमिति अष्टमो भेदः॥ सू० २३॥

रसायन प्रभावेण जनो देववद् निरुपक्रमायुष्को भवतीति निरुपक्रमायुष्काणां शक्रादिदेवानामग्रमहिषीरष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्—सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो अट्ठ अग्गमहि-सीओ पन्नत्ताओ, तं जहा-पउमा १, सिवा २, सती ३, अंजू ४, अमला ५, अच्छरा ६, णवमिया ७ रोहिणी ८। १। ईसा-णस्स णं देविंदस्स देवरन्नो अट्ठअग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ, तं

शान्तिकर्म आदि दिखलाये गये हैं। क्षारतन्त्र-इस तन्त्रमें वीर्यको प्रस्खलित हो जानेके निरोधका उपाय प्रदर्शित किया गया है, रसायन-रस नाम अमृत रसका है-वयको स्थापन करनेके लिये यथावत् रखनेके लिये आयुकी वृद्धिका करनेवाला एव मेधाकी वृद्धिका करनेवाला तथा रोगके अपहरण करनेमें शक्तिशाली ऐसा जो औषधि विशेष है-इस औषधि विशेषकी प्राप्तिका प्रतिपादक जो शास्त्र है, वह रसायन है, अथवा अमृत रसका ज्ञान जिससे होता है वह रसायन है, अथवा जो अमृत रसके घरके जैसा होना है, वह रसायन है, ऐसा यह आठवां भेद है॥ सूत्र २३॥

---

(७) क્ષારતંત્ર-આ શસ્ત્રમાં વીર્યનું સ્ખલન થઈ જતું અટકાવવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે.

(૮) રસાયન-અમૃતરસનું નામ રસ છે, સદા યુવાન રહેવા માટે-વૃદ્ધ-ત્વના નિરોધ માટે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે મેધા (બુદ્ધિ પ્રતિભા)ની વૃદ્ધિ માટે જે શાસ્ત્રમાં ઈલાજો બતાવ્યા છે તે શાસ્ત્રનું નામ રસાયન શાસ્ત્ર છે. એટલે કે આ શાસ્ત્રમાં એવા ઔષધોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જેના દ્વારા નિત્ય યૌવન આદિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અથવા અમૃતરસનું જ્ઞાન, જે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે તે શાસ્ત્રનું નામ રસાયનશાસ્ત્ર છે. અથવા તે અમૃત-રસના ઘર જેવું હોય છે. એવો આ આઠમો ભેદ સમજવો. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

जहा-कण्हा १, कण्हराई २, रामा ३, रामरक्खिया ४, वसू ५, वसुगुत्ता ६, वसुमित्ता ७, वसुन्धरा ८। २। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो सोमस्स महारन्नो अट्ठअग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ। ३। ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो वेसमाणस्स महारन्नो अट्ठअग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ।४॥ सू० २४॥

छाया—शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य अष्ट अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पद्मा १, शिवा २, सती ३, अञ्जू ४, अमला ५, अप्सरा ६, नवमिका ७, रोहिणी ८।१। ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य अष्ट अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णा १, कृष्णराजिः २, रामरक्षिता ४, वसुः ५, वसुगुप्ता ६, वसुमित्रा ७, वसुन्धरा ८।२। शक्रस्य खलु देवराजस्य सोमस्य महाराजस्य अष्ट

रसायनके प्रभावसे मनुष्य देवकी तरह निरुपक्रम आयुवाला होता है, अतः अब सूत्रकार निरुपक्रम आयुवाले शक्रादि देवोंकी अग्रमहिषियोंका कथन आठ स्थानोंसे कहते हैं--

" सक्कस्स णं देविंदस्स " इत्यादि

टीकार्थ--देवेन्द्र देवराज शक्रकी आठ अग्रमहिषिया कही गई हैं. उनके नाम इस प्रकारसे हैं-पद्मा १, शिवा २, सती ३, अञ्जू ४, अमला ५, अप्सरा ७, नवमिका ७, और रोहिणी ८। देवेन्द्र देवराज ईशानकी आठ अग्रमहिषियां कही गई है-उनके नाम इस प्रकारसे हैं-कृष्णा १, कृष्णराजि २, रामा ३, रामरक्षिता, वसु ५, वसुगुप्ता ६, वसुमित्रा ७, और वसुन्धरा ८। देवेन्द्र देवराज शक्रके लोकपाल

રસાયનના પ્રભાવથી માણુસ દેવના જેવા નિરુપક્રમ આયુવાળો બને છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નિરૂપક્રમ આયુવાળા શક્રાદિની અગ્રમહિષીઓનું આઠ સ્થાનની અપેક્ષાએ કથન કરે છે. "सक्कस्स णं देविंदस्स" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રને આઠ અગ્રમહિષીઓ છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) પદ્મા, (૨) શિવા. (૩) સતી, (૪) અન્જૂ, (૫) અમલા, (૬) અપ્સરા, (૭) નવમિકા અને (૭) રોહિણી.

દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનને આઠ અગ્રમહિષીઓ છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કૃષ્ણા, (૨) કૃષ્ણરાજિ, (૩) રામા, (૪) રામરક્ષિતા, (૫) વસુ, (૬) વસુગુપ્તા, (૭) વસુમિત્રા અને (૮) વસુંધરા. દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રના લોક-

अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ।३। ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य वैश्रमणस्य महाराजस्य अष्ट अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ।४।। सू० २४ ।।

टीका —' सक्कस्स णं ' इत्यादि—

व्याख्या सुगमा ।। सू० २४ ।।

महाग्रहा अपि देवा एव, अतस्तानष्टविधत्वेनाह—

मूलम्–अट्ठ महग्गहा पण्णत्ता, तं जहा–चंदे १, सूरे २, सुक्के ३ बुहे ४ बहस्सई ५, अंगारे ६, सणिंचरे ७ केऊ ८ ।।सू०२५।।

छाया—अष्ट महाग्रहाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–चन्द्रः १, सूरः २, शुक्रः ३ बुधः ४ बृहस्पतिः ५ अङ्गारः ६, शनैश्वरः ७, केतुः ८ ।।सू० २५।।

टीका—' अट्ठ महग्गहा ' इत्यादि—

महाग्रहाः महान्तश्च ते ग्रहाश्चेति तथा, मनुष्यतिरश्चामुपघातानुग्रहकारित्वात्। ते च चन्द्रादिभेदेन अष्टविधा बोध्या इति ।। सू० २५ ।।

जो सोम महाराज है, उनकी आठ अग्रमहिषियां कही गई हैं इसी प्रकारसे देवेन्द्र देवराज ईशान लोकपाल जो वैश्रवण महाराज हैं, उनकी आठ अग्रमहिषियां कही गई हैं ।। सूत्र २४ ।।

महाग्रह भी देवही होते हैं–अतः अब सूत्रकार उनकी आठ प्रकारताका कथन करते हैं—" अट्ठ महग्गहा पण्णत्ता " इत्यादि ।।

टीकार्थ—महाग्रह आठ कहे गये हैं, जैसे–चन्द्र १, सूर्य २, शुक्र ३, बुध ४, बृहस्पति ५, अङ्गार ६, शनैश्चर ७ और केतु ८। मनुष्य एवं तिर्यञ्चोंके उपघात एवं अनुग्रहकारी होनेसे इन्हें महाग्रह कहा गया है ।२५।

પાલ સોમ મહારાજને આઠ અગ્રમહિષીઓ છે. એજ પ્રકારે દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના લોકપાલ વૈશ્રમણ મહારાજને આઠ અગ્રમહિષીઓ છે. ।। સૂ. ૨૪ ।।

મહાગ્રહો પણ દેવો જ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના આ પ્રકારોનું કથન કરે છે—" अट्ठ महग्गहा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ

આઠ મહાગ્રહો કહ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) શુક્ર, (૪) બુધ, (૫) બૃહસ્પતિ (ગુરુ) (૬) અંગાર (મંગળ), (૭) શનૈશ્ચર (શની) અને (૮) કેતુ. તેઓ મનુષ્યો અને તિર્યંચોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહકારી હોય છે, તેથી જ તેમને મહાગ્રહો કહ્યા છે. ।। સૂ. ૨૫ ।।

महाग्रहाश्च मनुष्याणां तिरश्चां चोपघातानुग्रहकारिणो बादरवनस्पतीना मुपघातादि कारकत्वेन भवन्तीति बादरवनस्पतीन अष्टस्थानत्वेनाह--

मूलम्–अट्ठविहा तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता, तं जहा–मूले १, कंदे २, खंधे३, तया४, साले ५ पवाले६ पत्ते७, पुप्फे ८॥सू०२६॥

छाया--अष्टविधास्तृण वनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–मूलं १ कन्दः २, स्कन्धः ३ त्वक् ४ शाला ५ प्रवालः ६, पत्रम् ७पुष्पम् ८ ॥ सू० २६ ॥

टीका--' अट्ठविहा ' इत्यादि--

तृणवनस्पतिकायिकाः=बादरवनस्पतयः अष्टविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–मूलमित्यादि । तत्र–मूलम् = प्रसिद्धम्, कन्दः = स्कन्धस्याधोभागः, स्कन्धः=स्थुडमिति प्रसिद्धम्, त्वक्=छल्ली शाला=शाखा, प्रवालोऽङ्कुरः पत्रं पुष्पं च प्रसिद्धमिति ॥ सू० २६ ॥

मनुष्य और तिर्यञ्चोंके उपघात और अनुग्रहकारी ये महाग्रह बादर वनस्पतियोंके भी उपघातिकारक होनेसे महाग्रह रूपसे प्रसिद्ध हैं अतः अब सूत्रकार बादर वनस्पतियोंकी अष्ट प्रकारताका कथन करतेहैं

" अट्ठविह तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता " इत्यादि ।

टीकार्थ—तृणरूप बादर वनस्पतिकायिक आठ प्रकारके कहे गये हैं, जैसे--मूल १, कन्द २, स्कन्द ३, त्वक् ४, शाला ५, प्रवाल ६, पत्र ७ और पुष्प ८। तृण वनस्पतिकायिकसे यहां पर बादर वनस्पतिकायिक लिये गयेहैं, ये मूलादिके भेदसे वनस्पतिकायजो आठ प्रकारके कहे गये हैं–उनका तात्पर्य ऐसाहै–मूल नाम जड़काहै, स्कन्धके अधोभागका नाम

મનુષ્યો અને તિર્યંચોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહકારી એવા મહાગ્રહો બાદર વનસ્પતિકાયિકોને પણ ઉપઘાતિકારક પૂર્વસૂત્ર સાથેના આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર–બાદર વનસ્પતિકોના આઠ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

" अट्ठविह तणवणस्सईकाइया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–તૃણરૂપ બાદર વનસ્પતિકાયિકના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મૂળ, (૨) કન્દ, (૩) સ્કન્દ, (૪) ત્વક્, (૫) શાલા, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર અને (૮) પુષ્પ. અહીં તૃણવનસ્પતિકાયિક એટલે બાદરવનસ્પતિકાયિક સમજવા જોઈએ. તેના મૂળ આદિ આઠ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે--

વનસ્પતિકાયિકનો જમીનમાં રહેલો ભાગ મૂળને નામે ઓળખાય છે. થડના અધોભાગને કન્દ કહે છે. થડને સ્કન્ધ કહે છે. છાલને ત્વક્ કહે છે.

बादरवनस्पतीनाश्रित्य चतुरिन्द्रियादयो जीवास्तिष्ठन्ति, तेषामविराधनया संयमो विराधनया चाऽसंयमो भवतीति चतुरिन्द्रियजीवानाश्रित्य संयममसंयमं च प्रत्येकमष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्—चउरिंदिया णं जीवा असमारभमाणस्य अट्ठविहे संजमे कज्जइ, तं जहा—चक्खुमयाओ सोक्खाओ अववरोवित्ता भवई १, चक्खुमएणं दुक्खेणं असंजोएत्ता भवइ २। एवं जाव फासामयाओ सोक्खाओ अववरोवेत्ता भवइ ७, फासामएण दुक्खेण असंजोएत्ता भवइ ८॥ चउरिंदियाणं जीवा समारभमाणस्स अट्ठविहे असंजमे कज्जइ, तं जहा—चक्खूमयाओ सोक्खाओ ववरोवेत्ता भवइ, १ चक्खूमएण दुक्खेणं संजोएत्ता भवइ २। एवं जाव फासामयाओ सोक्खाओ ववरोवेत्ता भवइ ७, फासमएणं दुक्खेणं संजोएत्ता भवइ ८ ॥ सू० २७ ॥

छाया—चतुरिन्द्रियान् खलु जीवान् असमारभमाणस्य अष्टविधः संयमः क्रियते, तद्यथा—चक्षुर्मयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता भवति १, चक्षुर्मयेन दुःखेन असंयोजयिता भवति २, एवं यावत् स्पर्शमयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता भवति ७, स्पर्शमयेन दुःखेन असंयोजयिता भवति ८॥ चतुरिन्द्रियान् खलु जीवान् समारभमाणस्य अष्टविधोऽसंयमः क्रियते, तद्यथा—चक्षुर्मयात् सौख्यात् व्यपरोपयिता भवति १, चक्षुर्मयेन दुःखेन संयोजयिता भवति २। एवं यावत् स्पर्शमयात् सौख्याद् व्यपरोपयिता भवति ७, स्पर्शमयेन दुःखेन संयोजयिता भवति ८ ॥ सू० २७ ॥

कन्दहै, तनाका नाम स्कन्धहै, छल्ली-छालका नाम त्वक्है, शाखाका नाम शालाहै अङ्कुरका नाम प्रवालहै पत्र और पुष्प ये तो प्रसिद्ध हीहैं ॥सू२६॥

बादर वनस्पतियोंके आश्रित चउइन्द्रिय आदि जीव रहते हैं, इनकी विराधना नहीं करनेसे संयम और विराधना करनेसे असंयम

શાખાને શાલા કહે છે. અંકુરને (કોપળને) પ્રવાલ કહે છે. પાનને પત્ર કહે છે. અને ફૂલને પુષ્પ કહે છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

બાદર વનસ્પતિયોનો આશ્રય કરીને ચતુરિન્દ્રિય જીવો રહેલા હોય છે. તેમની વિરાધના નહીં કરવાથી સંયમ અને વિરાધના કરવાથી અસંયમ થાય

टीका—' चउरिंदियाणं ' इत्यादि—

चतुरिन्द्रियान् जीवान् असमारभमाणस्य=अव्यापादयतो जनस्य अष्टविधः= अष्ट प्रकारकः संयमः क्रियते=भवति, तद्यथा—चक्षुर्मयात् सौख्यात् चतुरिन्द्रियान् जीवान् अव्यवरोपयिता=अपृथक्कर्त्ता भवतीति प्रथमः। अत एव—चक्षुर्मयेन दुःखेन तान् असंयोजयिता भवतीति द्वितीयः। एवम्—अमुना प्रकारेण अग्रेऽपि विभावनीयम्। तत्र—यावत्पदेन—घ्राणरसनयो ग्रहणम्, तथाहि—घ्राणमयात् सौख्यात् अव्यवरोपयिता भवतीति तृतीयः, अतएव—घ्राणमयेन दुःखेन असंयोजयिता भवतीति चतुर्थः। रसनेन्द्रियमयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता भवतीति पञ्चमः।

होता है, इसलिये अब सूत्रकार चौइन्द्रिय जीवोंको आश्रित करके संयम और असंयमके प्रत्येकके आठ भेदोंका निरूपण करते हैं—

" चउरिंदिया णं जीवा " इत्यादि ॥

टीकार्थ—चौइन्द्रिय जीवोंकी विराधना नहीं करनेवालेको आठ प्रकारका संयम होता है, जैसे जो चौइन्द्रिय जीवोंका अव्यपरोपयिता होता है, अर्थात् चौइन्द्रिय जीवोंकी विराधना नहीं करता है वह चक्षु सम्बन्धी उसके सुखका नाशक नहीं होता है, इसलिये वह चक्षुर्मय दुःखसे उसे संयुक्त करनेवाला नहीं होता है, इसी तरहसे आगे भी समझ लेना चाहिये, यहां यावत्पदसे घ्राण और रसनाका ग्रहण हुआ है, चौइन्द्रिय जीवोंकी विराधना नहीं करनेवाला मनुष्य घ्राणके सुखसे उनका वियोक्ता नहीं होता है, अतः वह घ्राणमय दुःखसे उन्हें संयुक्त करनेवाला नहीं होता है, इसी तरहवह रसनेन्द्रिय सम्बन्धी सुखसे अव्यपरोपयिताअविराधक होता है, इसीलिये

છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચતુરન્દ્રિય જીવોને અનુલક્ષીને સંયમ અને અસંયમના આઠ આઠ ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે " चउरिंदियाणं जीवा "ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–ચૌઇન્દ્રિય જીવોની વિરાધના નહીં કરનાર જીવ વડે આઠ પ્રકારના સંયમનું પાલન થાય છે (૧) જે ચૌઇન્દ્રિય જીવોના અવ્યપરોપાયિતા (પ્રાણોની હિંસા ન કરનારો) હોય છે, તે તેમને ચક્ષુઇન્દ્રિય સંબંધી સુખથી વંચિત કરનારો હોતો નથી, (૨) તે તેમને ચક્ષુઇન્દ્રિય સંબંધી દુઃખથી સંયુક્ત કરનારો હોતો નથી. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું એટલે કે અહીં ઘ્રાણ, રસના અને સ્પર્શેન્દ્રિય વિષયક આલાપકો પણ ઉપર મુજબ જ સમજી લેવા જેમ કે....(૩) ચૌઇન્દ્રિય જીવની વિરાધના નહીં કરનાર તેમને ઘ્રાણેન્દ્રિયના સુખથી વંચિત કરતો નથી. (૪) તે તેમને ઘ્રાણેન્દ્રિયના દુઃખથી સંયુક્ત કરતો નથી. (૫) તે તેમને રસનેન્દ્રિય સંબંધી સુખથી વંચિત કરનારો હોતો નથી (૬) તે તેમને રસનેન્દ્રિયમય દુઃખથી સંયુક્ત

अत एव रसनेन्द्रियमयेन दुःखेन असंयोजयिता भवतीति षष्ठः । तथा-स्पर्शमयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता भवतीति सप्तमः, अत एव-स्पर्शमयेन दुःखेन असंयोजयिता भवतीत्यष्टमः ॥

तथा-चतुरिन्द्रियान् जीवान् समारभमाणस्य=व्यापादयतो जनस्य अष्टविधोऽसंयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-चक्षुर्मयात् सौख्याद् व्यपरोपयिता=पृथक्कर्त्ता भवतीति प्रथमः । अतएव चक्षुर्मयेन दुःखेन संयोजयिता भवतीति द्वितीयः । अतएव घ्राणरसनस्पर्शेन्द्रियानाश्रित्य षड् भेदा बोध्या इति ॥सू० २७॥

संयमासंयमौ च सूक्ष्मजीवानप्याश्रित्य भवतीति सूक्ष्मजीवानष्ट स्थानत्वेनाह-

मूलम्-अट्ठ सुहुमा पण्णत्ता, तं जहा-पाणसुहुमे २, बीयसुहुमे ३, हरियसुहुमे ४, पुप्फसुहुमे ५, अंडसुहुमे ६, लेणसुहुमे ७, सिणेहसुहुमे ८ ॥ सू० २८ ॥

छाया—अष्ट सूक्ष्माणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्राणसूक्ष्मम् १, पनकसूक्ष्मम् २, वीजसूक्ष्मम् ३, हरितसूक्ष्मम् ४, पुष्पसूक्ष्मम् ५, अण्डसूक्ष्मम् ६, लयनसूक्ष्मम् ७, स्नेहसूक्ष्मम् ८ ॥ सू० २८ ॥

वह रसनेन्द्रिमय दुःखसे असंयुक्त करनेवाला होता है, तथा जो चौइन्द्रिय जीवोंकी विराधना नहीं करता है, वह स्पर्शेन्द्रिय सुखसे उन्हें वंचित नहीं करता है, अतः वह स्पर्शनेन्द्रियके दुःखसे उन्हें संयुक्त नहीं करता है, ऐसा यह आठवां स्थान है ।

इससे विरुद्ध जो चौइन्द्रिय जीवोंकी विराधना करता है, वह मनुष्य आठ प्रकारके असंयमका पात्र होता है-जैसे-वह चक्षु सम्बन्धी उनके सुखका व्यपरोपयिता होता है, अत एव वह उन्हें चक्षु सम्बन्धी दुःखसे संयुक्त करनेवाला होताहै, इसी प्रकारसे घ्राण रसन स्पर्शनइन इन्द्रियोंको आश्रित करके ६ भेद असंयमके बना लेना चाहिये ॥सू०२७॥

કરનારો હોતો નથી (૭) તે તેમને રસેનન્દ્રિયના સુખથી વંચિત કરનારો હોતો નથી. (૮) તે તેમને સ્પર્શેન્દ્રિયના દુઃખથી સંયુક્ત કરનારો હોતો નથી.

ચૌઇન્દ્રિય જીવોની વિરાધના કરનારો જીવ આઠ પ્રકારના અસંયમને પાત્ર બને છે- (૧) તેમની વિરાધના કરનારો માણુસ તેમના ચક્ષુઇન્દ્રિય સંબંધી સુખનો નાશકર્તા બને છે. (૨) તે તેમને ચક્ષુસંબંધી દુઃખથી સંયુક્ત કરનારો હોય છે. એજ પ્રમાણે ઘ્રાણુ, રસના સ્પર્શેન્દ્રિયનો આશ્રય લઇને અસંયમના બીજાં ૭ ભેદોનું કથન પણ કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

टीका—' अट्ठ सुहुमा ' इत्यादि—

सूक्ष्माणि-अष्ट संख्यकानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्राणसूक्ष्मम् प्राणः=प्राणी तद्रूपं सूक्ष्मम् । यः प्राणी संचरमाण एव लक्ष्यते न तु स्थितः, स कुन्थ्वादिकः प्राणसूक्ष्मम्, इत्युच्यते ॥ १ ॥ पनकसूक्ष्मम्-पनकः=वर्षाकाले भूमिकाष्ठादौ समुत्पन्नः पञ्चवर्णः ' फुलन ' इति भाषा प्रसिद्धः, जीवविशेषः, तद्रूपं सूक्ष्मम् ॥२॥ बीजसूक्ष्मम्-बीज शाल्यादि तुषमुखं यतोऽङ्कुरः समुत्पद्यते, बीजं च तत् सूक्ष्म चेति बीजसूक्ष्मम्, इति ॥३॥ हरितसूक्ष्मम्-हरितः=उत्पद्यमानो नवीनो

संयम और असंयम सूक्ष्म जीवोंको भी आश्रित करके होते हैं, अब सूत्रकार सूक्ष्म जीवोंका आठ स्थानसे कथन करते हैं—

" अट्ठ सुहुमा पण्णत्ता " इत्यादि ॥

सूत्रार्थ-सूक्ष्म आठ कहे गये हैं-जैसे-प्राण सूक्ष्म १, पनक सूक्ष्म २, बीज सूक्ष्म ३, हरित सूक्ष्म ४, पुष्पसूक्ष्म ५, अण्डसूक्ष्म ६, लयनसूक्ष्म ७, और स्नेह सूक्ष्म ८ ।

टीकार्थ-यहां प्रथम भेदमें प्राणसे प्राणवाला जीव गृहीत हुआहै, जो प्राणी चलने परही दिखलाई देता है, स्थित होने पर नहीं ऐसा कुन्थु आदिक जीव प्राणसूक्ष्म जीव हैं, पनक जीव-वर्षाकालमें भूमि काष्ठ आदिके ऊपर जो पांच वर्णकी फूलन हो जाती है, पनक जीव है, जिस बीजसे अङ्कुर उत्पन्न होता है, ऐसा वह बीज बीज सूक्ष्म जीव है, जो जीव जमीनमें भूमिके जैसाही उत्पन्न होता है, और अपनी कान्तिसे

સૂક્ષ્મ જીવોને આશ્રિત કરીને પણ માણસ સંયમ કે અસંયમ સેવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સૂક્ષ્મ જીવોનું આઠ સ્થાનની અપેક્ષાએ કથન કરે છે..

" अट्ठ सुहुमा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–સૂક્ષ્મ જીવોના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧)પ્રાણુસૂક્ષ્મ, (૨) પનકસૂક્ષ્મ, (૩) બીજસૂક્ષ્મ, (૪) હરિતસૂક્ષ્મ, (૫) પુષ્પસૂક્ષ્મ, (૬) અંડસૂક્ષ્મ, (૭) લયનસૂક્ષ્મ અને (૮) સ્નેહસૂક્ષ્મ.

ટીકાર્થ–અહીં પહેલા ભેદમાં પ્રાણુ પદ વડે પ્રાણુવાળો જીવ ગૃહીત થયો છે. જે જીવો હલનચલન કરે ત્યારે જ દેખાય છે, જ્યારે બેઠાં હોય છે ત્યારે દેખાતા નથી એવા કુન્થુ આદિ જીવોને પ્રાણુસૂક્ષ્મ કહે છે.

પનકજીવ–ચોમાસામાં જમીન, કાષ્ઠ આદિની ઉપર જે પાંચ વર્ણની ફૂગ થાય છે તે પનકજીવ રૂપ સમજવી.

બીજસૂક્ષ્મ–જે બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તે બીજસૂક્ષ્મ જીવ રૂપ માનવામાં આવે છે.

भूमितुल्यः कान्तिमत्तया दुर्लक्ष्यो वनस्पतिः, तद्रूपं सूक्ष्मं हरितसूक्ष्मम् इति ॥४॥ पुष्पसूक्ष्मम्-पुष्पम्=उदुम्बरादि पुष्पम्, तद्रूपं सूक्ष्मम्-पुष्पसूक्ष्मम् ॥५॥ अण्डसूक्ष्मम्-अण्डम्=मक्षिका-पिपीलिका-गृहगोधिका-कृकलासाद्यण्डकं तदेव सूक्ष्मम् इति ॥६॥ लयनसूक्ष्मम्-लयनम्=सत्त्वानामाश्रयः कीटिकानगरादिः यत्र कीटिकाः सूक्ष्माश्चान्ये जीवास्तिष्ठन्ति तदिति, तदेव सूक्ष्मम्-लयनसूक्ष्मम् कीटिकानगरादि हि पृथिव्यादिवत्प्रतिभासमानं जीवत्वेन दुर्लक्ष्यं भवतीति बोध्यम् ॥७॥ तथा-स्नेहसूक्ष्मम्-स्नेहः=अवश्यायहिममहिकादि रूपः, स एव सूक्ष्मम्-इति ८ ॥ सू० २८ ॥

अलग प्रतीत नहीं होता है, ऐसा जो वनस्पति विशेषरूप जीव है, वह हरितसूक्ष्म जीव है, उदुम्बरादिके पुष्परूप जो जीव है, वह पुष्पसूक्ष्मजीव है, मक्षिका, पिपीलिका, गृहगोधिका-विसमरा एवं गिरगिट आदिका जो अण्डक है, वह अण्डसूक्ष्म जीव है, सत्त्वोंका आश्रयभूत जो कीटिका नगरादि है, कि जहां पर कीटिकाएँ तथा अन्य और भी सूक्ष्म जीव आश्रित रहते हैं वह लयनसूक्ष्म जीव है, ये कीटिकानगरादि पृथिवी आदिकी तरह प्रतीत होते हैं. पर वे जीव रूपसे मालूम नहीं पडते हैं। अवश्याय-वर्फ, हिम, महिका आदिरूप स्नेह होता है, यह स्नेहही सूक्ष्म जीवरूप होता है, ॥ सूत्र २८ ॥

હરિતસૂક્ષ્મ-જે જીવનો વર્ણ ભૂમિના વર્ણ જેવો જ હોય છે, અને જે પોતાની કાન્તિ વડે અલગ લાગતો નથી, એવા વનસ્પતિ વિશેષ રૂપ જીવને હરિતસૂક્ષ્મજીવ કહે છે.

પુષ્પસૂક્ષ્મ જીવ-ઉમરડા વિગેરેના પુષ્પ રૂપ જે જીવ હોય છે તેને પુષ્પ-સૂક્ષ્મ જીવ કહે છે.

અંડસૂક્ષ્મ જીવ-માખી. કીડી, ગરોળી, કાંચંડા આદિના જે ઇંડાં હોય છે તેમને અંડસૂક્ષ્મ જીવો કહે છે.

લયનસૂક્ષ્મ જીવ-સત્ત્વોના આશ્રય સ્થાનરૂપ જે કીટિકા નગરાદિ (કીડિયારાં) હોય છે અને જ્યાં કીડાઓ અને અન્ય સૂક્ષ્મ જીવો રહેતા હોય છે, તેને લયન-સૂક્ષ્મ જીવ કહે છે. તેઓ પૃથ્વીના જેવાં જ લાગે છે, પરન્તુ તેઓ જીવ રૂપ લાગતા નથી.

સ્નેહસૂક્ષ્મ-બરફ, હિમ, ધુમસ આદિ રૂપ સ્નેહ હોય છે. તે સ્નેહને જ સ્નેહસક્ષ્મ જીવ રૂપ સમજવા ॥ સૂ ૨૮ ॥

अनन्तरमष्टसूक्ष्मा जीवा उक्ताः, तदविराधनापूर्वकं संयममासेवमानाश्च सिद्धा भवन्तीति तानेवाष्टसंख्यकत्वेनाह—

मूलम्—भरहस्स णं रन्नो चउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठ पुरिसजुगाइं अणुबद्धं सिद्धाइं जाव सव्वदुक्खप्पहीणाइं, तं जहा—आइच्चजसे १, महाजसे २, अतिबले ३, महाबले ४, तेयवीरिए ५, कित्तवीरिए ६ दंडवीरिए ७ जलवीरिए ८ ॥सू० २९॥

छाया—भरतस्य खलु राज्ञश्चातुरन्तचक्रवर्तिनः अष्ट पुरुषयुगानि अनुबद्धं सिद्धानि यावत् सर्वदुःखप्रहीणानि, तद्यथा—आदित्ययशाः१, महायशाः२ अतिबलः ३, महाबलः ४, तेजोवीर्यः ५, कीर्त्तवीर्यः६, दण्डवीर्यः७, जलवीर्यः ८॥सू०२९॥

टीका—' भरहस्स णं ' इत्यादि—

चातुरन्तचक्रवर्त्तिनः—चतुरन्तायाः पृथिव्याः अयं चातुरन्तः, स चासौ चक्रवर्ती चेति चातुरन्तचक्रवर्त्ती, तस्य तथाभूतस्य राज्ञो भरतस्य खलु अष्ट=

ये आठ सूक्ष्म जीव कहे गये हैं, उनकी अविराधनापूर्वक संयमकी सेवा करनेवाले अर्थात् संयमका पालक होताहै, सिद्ध होते हैं, अतः अब सूत्रकार इनका आठ स्थान रूपसे कथन करते हैं—

" भरहस्स णं रन्नो चाउरंतं " इत्यादि ॥

टीकार्थ—चतुरन्तवाली पृथिवीके चक्रवर्ती राजा भरतके आठ पुरुष युग अन्तर रहित होकर सिद्ध—कृतकृत्य हुए हैं—यावत्—बुद्ध हुए हैं, मुक्त हुए हैं, और परिनिर्वृत हुए हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं—आदित्ययश१, महायश२, अतिबल ३, महाबल ४, तेजोवीर्य ५, कीर्त्तवीर्य ६, दण्डवीर्य ७, और जलवीर्य ८। चार समुद्र—पूर्व पश्चिम

ઉપરના સૂત્રમાં આઠ પ્રકારના સૂક્ષ્મજીવો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમની અવિરાધનાપૂર્વક સંયમની આરાધના કરનાર મનુષ્ય સિદ્ધપદ પામે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ સ્થાનોથી તેઓનું કથથ કરે છે—

" भरहस्सणं रन्नो चाउरंत " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ચતુરન્ત (ચાર અન્તવાળી) પૃથ્વીના ચક્રવર્તી રાજા ભરતના આઠ પુરુષો યુગ અન્તર રહિત થઇને સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વૃત અને સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કરનારા બન્યા હતા. તે આઠ પુરુષોનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં.—(૧) આદિત્યયશ, (૨) મહાયશ (૩) અતિબલ, (૪) મહાબલ, (૫) તેજોવીર્ય, (૬) કીર્ત્તવીર્ય, (૭) દંડવીર્ય અને (૮) જલવીર્ય. ચાર સમુદ્ર (પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર

अष्ट संख्यकानि पुरुष युगानि-पुरुषायुगानीव=कालविशेषा इव क्रमप्रवृत्तित्वात् पुरुषयुगानि-पुरुषपरम्परा: अनुबद्धम्=अन्तररहितं सिद्धानि=कृतकृत्यानि यावत्पदेन-'बुद्धानि मुक्तानि परिनिर्वृतानि' इत्येषां संग्रहः। तत्र-बुद्धानि=विमल केवलालोकेन ज्ञातसकललोकालोकानि, मुक्तानि=सर्वकर्मभ्यो मुक्तानि, परिनिर्वृतानि=समस्तकर्मकृतविकाररहितत्वेन स्वस्थीभूतानि, सर्वदुःखप्रहीणानि=समस्तक्लेशान्तकारीणि च जातानि। तानि कानि। इत्याह-तद्यथा-आदित्ययशा महायशा इत्यादि ॥ सू० २९ ॥

उत्तर और दक्षिण दिशाके चार समुद्रही है, अन्त-मर्यादा-जिसके

ऐसी पृथिवीके ६-खण्डोंवाले पूर्ण भरत क्षेत्रके अधिपति राजा महाराज थे अतः वे चक्रवर्ती थे यहां पुरुषोंको जो युगके जैसा कहा गया है, वह क्रम वृत्तिवाले होनेसे कहा गया है, अन्तररहित होनेके कारण अनुबद्ध कहा गया है। सिद्ध हुए हैं इसका तात्पर्य ऐसा है कि कृतकृत्य हुए हैं जिन्हें कोई भी कार्य करना बाकी नहीं रहता है, वे कृतकृत्य कहलाते हैं। विमल केवल ज्ञानरूपी आलोकसे प्रकाशजो सकल लोक और अलोकके ज्ञाता द्रष्टा हो जाते हैं वे बुद्ध कहलाते हैं। जो सकल कर्मों से सर्वथा रहित हो जाते हैं वे मुक्त कहलाते हैं। जो समस्त कर्मकृत-विकारोंसे रहित होकर-स्वस्थीभूत शीतलीभूत हो जाते हैं वे परिनिर्वृत कहलाते हैं। जो समस्त क्लेशोंको शान्त कर देते हैं वे सर्व दुःख प्रहीण कहलाते हैं ॥ सूत्र २९ ॥

અને દક્ષિણ દિશાના ચાર સમુદ્રો) જ જેનો અન્ત (મર્યાદા) છે એવી પૃથ્વીના -છ ખંડોવાળા ભરતક્ષેત્રના-અધિપતિ હોવાને કારણે ભરત ચક્રવર્તીને ચતુરન્ત પૃથ્વીના ચક્રવર્તી કહેવામાં આવ્યા છે. ક્રમવૃત્તિવાળા હોવાને કારણે અહીં પુરુષોને યુગ સમાન કહેવામાં આવ્યા છે. અન્તર રહિત હોવાને કારણે અનુબદ્ધ કહ્યા છે. આ આઠ પુરુષો સિદ્ધ થયા છે એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે જેમને કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું હોતું નથી તેમને કૃતકૃત્ય થયેલા કહેવાય છે વિમલ કેવળજ્ઞાન રૂપી આલોક વડે જેઓ સકલ લોક અને અલોકને જાણી દેખી શકે છે તેમને બુદ્ધ કહે છે. જેમનાં સકલ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થઈ ગયો હોય છે તેમને મુક્ત કહે છે જેઓ સમસ્ત કર્મકૃત વિકારોથી રહિત થઈને શારીરિક અને માનસિક પરિણામોથી રહિત થઈને શીતલીભૂત-થઈ ગયા હોય છે તેમને પરિનિર્વૃત કહે છે, કે જે સઘળા ક્લેશો શાંત થઈ ગયા હોય છે, જેમણે સમસ્ત દુઃખોનો અન્ત કરી નાખ્યો છે તેમને સર્વદુઃખ પ્રહીણ (સમસ્ત દુઃખોના અન્તકર્તા) કહે છે. ॥ સૂ. ૨૯ ॥

संयमवतोऽधिकारात्संयमवतामेव अष्टस्थानत्वेन नामान्याह—

मूलम्—पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स अट्ठगणा अट्ठगणहरा होत्था, तं जहा--सुभे १ य, सुभघोसे २ य वसिट्ठे ३, वंभयारि ४ य, सोमे ५, सिरिधरे ६, चेव, वीरभद्दे ७, जसे ८ इइ ॥ १ ॥ सू० ३० ॥

छाया—पार्श्वस्य खलु अर्हतः पुरुषादानीयस्य अष्ट गणा अष्ट गणधरा अभवन्, तद्यथा—शुभश्च १, शुभघोषश्च २, वशिष्ठो ३, ब्रह्मचारी ४ च। सोमः ५, श्रीधरश्चैव ६, वीरभद्रो ७, यशा ८ इति ॥ सू० ३० ॥

टीका—'पासस्स णं' इत्यादि—

पुरुषादानीयस्य=पुरुषैराश्रयणीयस्य अर्हतः पार्श्वस्य खलु अष्टगणाः, तन्नामकाश्च अष्ट गणधरा अभवन्, तद्यथा—शुभः शुभघोष इत्यादि ॥ सू० ३० ॥

गणधराश्च दर्शनवन्तो भवन्तीति दर्शनं निरूपयितुमाह—

मूलम्—अट्ठविहे दंसणे पण्णत्ते, तं जहा--सम्मद्दंसणे १, मिच्छदंसणे २, सम्मामिच्छदंसणे ३, चक्खूदंसणे ४ अचक्खुदंसणे५, ओहिदंसणे ६, केवलदंसणे ७, सुविणदंसणे ८॥सू०३१॥

अब सूत्रकार संयमवालेके अधिकारको लेकर संयमवालोंके ही आठ स्थान रूपसे नामोंको कहते हैं—

"पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स" इत्यादि ॥ सूत्र० २४ ॥

टीकार्थ—पुरुषादानीय–पुरुषों द्वारा आश्रयणीय अर्हन्त पार्श्वके आठ गण (गच्छ)और आठ गणनायक हुए हैं–उनके नाम इसप्रकारसे हैं–शुभ १, शुभघोष २, वशिष्ट ३, ब्रह्मचारी ४, सोम ५, श्रीधर ६, वीरभद्र ७, और यश ८ ॥ सूत्र ३० ॥

હવે સૂત્રકાર સંયમના અધિકાર સાથે સુસંગત એવાં સંયમી જીવોનું આઠ સ્થાન રૂપે કથન કરે છે—

"पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स" ઇત્યાદિ —

ટીકાર્થ–પુરુષાદાનીય (પુરુષો દ્વારા આશ્રયણીય) અહંત પાર્શ્વનાથના આઠ ગણુ અને આઠ ગણુનાયક હતાં. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં–(૧) શુભ,(૨) શુભઘોષ, (૩)વશિષ્ઠ, (૪) બ્રહ્મચારી, (૫) સોમ, (૬)શ્રીધર,(૭) વીરભદ્ર અને યશ. ॥સૂ. ૩૦॥

छाया—अष्टविधं दर्शनं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–सम्यग्दर्शनम् १, मिथ्यादर्शनं २, सम्यङ्मिथ्यादर्शनं चक्षुर्दर्शनम् ४, अचक्षुर्दर्शनम् ५, अवधिदर्शनं ६, केवलदर्शनं ७, स्वप्नदर्शनम् ८ ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'अट्ठविहे दंसणे' इत्यादि—

अस्य सूत्रस्य व्याख्या सप्तमस्थानकस्य सप्तविंशतितमसूत्रे गता, जिज्ञासुभिस्तत एव बोध्या। नवरं–स्वप्नदर्शनम्=स्वापक्रियाऽनुगतार्थविकल्पस्यानुभवनम्। स्वप्नदर्शनस्य अचक्षुर्दर्शनान्तर्भावेऽपि स्वापावस्थारूपोपाधिमाश्रित्य भेदो विवक्षित इति ॥ सू० ३१ ॥

गणधर दर्शनवाले होते हैं–इसलिये अब सूत्रकार दर्शनका निरूपण करते हैं—"अट्ठविहे दंसणे पण्णत्ते" इत्यादि ॥

टीकार्थ—दर्शन आठ प्रकारका कहा गया है, जैसे–सम्यग्दर्शन १, मिथ्यादर्शन २, सम्यङ्मिथ्यादर्शन ३, चक्षुर्दर्शन ४, अचक्षुर्दर्शन ५, अवधिदर्शन ६, केवल दर्शन ७, और स्वप्नदर्शन ८।

इस सूत्रकी व्याख्या सप्तम स्थानकके सत्ताईसवें सूत्रमें की जा चुकी है, अतः जिज्ञासुओंको यह वहीं से देख लेना चाहिये स्वाप(सोना) क्रियासे अनुगत जो अर्थ विकल्पका अनुभव है उसका नाम स्वप्नदर्शन है, यद्यपि यह स्वप्नदर्शन अचक्षुदर्शनमें अन्तर्भूत हो जाता है, फिर भी स्वापावस्था (सोनेकी अवस्था) रूप उपाधिको आश्रित करके वह भेदरूपसे विवक्षित हुआ है ॥ सूत्र ३१ ॥

ગણધર દર્શનવાળા હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે– "अट्ठविहे दंसणे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–દર્શનના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સમ્યગ્દર્શન' (૨) મિથ્યાદર્શન, (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન, (૪) ચક્ષુદર્શન, (૫) અચક્ષુદર્શન, (૬) અવધિદર્શન, (૭) કેવલદર્શન અને (૮) સ્વપ્નદર્શન.

આ સૂત્રમાં આવતાં પદોની વ્યાખ્યા સાતમા સ્થાનના સત્યાવીસમાં સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે. તો જિજ્ઞાસુ પાઠકે એ તે વ્યાખ્યા ત્યાંથી વાંચી લેવી. સુપ્તાવસ્થામાં જે અર્થ વિકલ્પનો અનુભવ થાય છે તેનું નામ સ્વપ્નદર્શન છે. જો કે સ્વપ્ન દર્શનનો અચક્ષુદર્શનમાં સમાવેશ કરી શકાય છે, છતાં પણ સુપ્તાવસ્થા રૂપ ઉપાધિને આધારે અહીં તેને અલગ ભેદ રૂપે ગણાવવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૩૧ ॥

सम्यग्दर्शनादेश्च स्थितिप्रमाणमौपम्याद्धया भवतीति तामाह--

मूलम्-अट्ठविहे अद्धोवमिए पण्णत्ते, तं जहा-पलिओवमे १, सागरोवमे २, उस्सप्पिणी ३, ओसप्पिणी ४, पोग्गलपरियट्टे ५, तीयद्धा ६, अणागयद्धा ७, सव्वद्धा ८ ॥ सू० ३२ ॥

छाया--अष्टविधम् अद्धौपम्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-पल्योपमं १, सागरोपमम् २, उत्सर्पिणी ३, अवसर्पिणी ४, पुद्गलपरिवर्त्तः ५, अतीताद्धा ६, अनागताद्धा ७, सर्वाद्धा ८ ॥ सू० ३२ ।

टीका--' अट्ठविहे ' इत्यादि--

अद्धौपम्यम्-उपमैव औपम्यं-पल्यादिरूपम्, तत्प्रधाना अद्धा-अद्धौपम्यम्। राजदन्तादित्वादद्धाशब्दस्य पूर्वनिपातः।

तच्च अष्टविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-पल्योपमम्-पल्येन उपमा यत्र काले परिमाणतो भवति स कालः-पल्योपमम्। नपुंसकत्वं रूढितो बोध्यम् १। एवं सागरो·

सम्यग्दर्शनादिकी स्थितिका प्रमाण औपम्याद्धासे होता है, इसलिये सूत्रकार अब उसका निरूपण करते हैं--

" अट्ठविहे अद्धोवमिए पण्णत्ते " इत्यादि ॥

टीकार्थ--अद्धौपम्यकाल आठ प्रकारका कहा गयाहै, जैसे-पल्योपम१, सागरोपम २, उत्सर्पिणी ३, अवसर्पिणी ४, पुद्गलपरिवर्त ५, अतीताद्धा ६, अनागताद्धा ७, और सर्वाद्धा ८।

उपमाही औपम्य है, यह औपम्य पल्यादिरूप होता है, इस पल्यादि रूप प्रधानतावाला जो अद्धा-काल है, वह अद्धौपम्य है, यह अद्धौपम्य जो पल्योपम आदिके भेदसे आठ प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्य ऐसा है कि जिस कालमें परिमाणकी अपेक्षासे पल्य द्वारा उपमा दी जाती है, ऐसा वह काल पल्योपम है, इसी तरहसे सागरोपमके

સમ્યગ્ દર્શન વિગેરેની સ્થિતિનું પ્રમાણ ઔપમ્યાદ્ધા (ઉપમાકાળ) વડે જાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ઔપમ્યાદ્ધાના આઠ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે-

" अट्ठविहे अद्धोवमिए पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-અદ્ધૌપમ્ય (ઉપમા કાળ) આઠ પ્રકારનો કહ્યો છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.(૧) પલ્યોપમ, (૨) સાગરોપમ, (૩) ઉત્સર્પિણી, (૪) અવસર્પિણી, (૫) પુદ્ગલ પરિવર્ત, (૬) અતીતાદ્ધા, (૭) અનાગતાદ્ધા, અને (૮) સર્વાદ્ધા.

જે કાળને ઉપમા દ્વારા જ સમજી શકાય છે તેને ઔપમ્યાદ્ધા કહે છે. પલ્યાદિ રૂપ પ્રધાનતાવાળો જે અદ્ધા (કાળ) છે, તેનું નામ અદ્ધૌપમ્ય છે.

પલ્યોપમ—જે કાળનું માપ પલ્યની ઉપમા દ્વારા જાણી શકાય છે, એવા કાળનું નામ પલ્યોપમ કાળ છે. એક યોજન લાંબા, એક યોજન

पममपि बोध्यम् २। तथा–उत्सर्पिणी–उत्सर्पन्ति=वर्धन्ते शुभा भावा अस्यामिति–उत्सर्पिणी–दशसागरोपमकोटाकोटीपरिमाणः शुभभाववर्द्धकोऽशुभभावहानिकारकः कालभेदः ३। अवसर्पिणी–अवसर्पन्ति=हीना भवन्ति शुभा भावा अस्यामित्यवसर्पिणी–दशसागरोपमकोटाकोटीपरिमाणोऽशुभभाववर्द्धकः शुभभावहानिकारकः कालभेदः ४। तथा–पुद्गलपरिवर्त्तः–पुद्गलानां=रूपिद्रव्याणाम् आहारकवर्जितानामौदारिकादिप्रकारेण एकजीवापेक्षया परिवर्त्तनं=सामस्त्येन स्पर्शः–समीलनं पुद्गलपरिवर्तः, स च यावताकालेन भवति स कालोऽपि पुद्गलपरिवर्त्तः। स चायं कालोऽनन्तोत्सर्पिणीरूपः ५। तथा–अतीताद्धा–अतीतः–

सम्बन्धमें भी जानना चाहिये जिस कालमें शुभ भावोंकी वृद्धि होती है, यह उत्सर्पिणी काल है, यह उत्सर्पिणी काल १० कोटाकोटी सागरोपमकी होती है, शुभ भावका वर्धक होता है, एवं अशुभ भावका हानिकारक होता है, अवसर्पिणी काल भी १० कोटाकोटी सागरोपमकी होती है, इसमें अशुभ भावोंकी वृद्धि होती है, और शुभ भावोंकी हानि होती है। आहारक वर्जित रूपी द्रव्योंको औदारिक आदि प्रकारसे ग्रहण करनेवाले एक जीवकी अपेक्षासे जो उनका सम्पूर्ण रूपसे स्पर्श है, वह पुद्गल परिवर्त है, यह पुद्गल परिवर्त जितने कालमें होता है, वह काल भी पुद्गल परिवर्त रूप कहा गया है, यह पुद्गल परिवर्त रूप काल अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणी रूप होता है, अतीत

-પહોળા અને એક યોજન ઊંડા ખાડામાં જુગલીયાના બાલ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે પછી તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક બાલ કાઢતાં કાઢતાં તે આખો ખાડો ખાલી થતાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય છે, તેટલા કાળને પલ્યોપમ કાળ કહે છે–એજ પ્રમાણે સાગરોપમ કાળ વિષે પણ સમજવું. ૧૦ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણુ ઉત્સર્પિણી કાળ હોય છે. આ કાળમાં શુભ ભાવોની વૃદ્ધિ થાય અને અશુભ ભાવની હાનિ થાય છે અવસર્પિણીકાળ પણ ૧૦ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણુ હોય છે આ કાળમાં અશુદ્ધ(અશુભ)ભાવોની વૃદ્ધિ અને શુભ ભાવોની હાનિ થાય છે. આહારકવર્જિત રૂપી દ્રવ્યોને ઔદારિક આદિ પ્રકારે ગ્રહણ કરનાર એક જીવની અપેક્ષાએ જે તેમનો સંપૂર્ણ રૂપે સ્પર્શ ધારણ કરે છે, તેનું નામ પુદ્ગલપરિવર્ત છે. આ પુદ્ગલ પરિવર્ત જેટલા કાળમાં થાય છે તેટલા કાળને પણ પુદ્ગલ પરિવર્ત કાળ કહેવાય છે. તે પુદ્ગલ પરિવર્ત કાળ અનન્ત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીકાળરૂપ હોય છે. અતીત (ભૂતકાલિન)પુદ્ગલપરાવર્તનું નામ અતીતાદ્ધા

पुद्गलपरावर्त्तः ६। अनागताद्धा-आगामी पुद्गलपरावर्त्तः ७। तथा-सर्वाद्धा= अतीतानागतवर्त्तमानकालस्वरूपोऽकालभेदः। इत्यष्टावुपमाकालभेदाः। समयादि शीर्षप्रहेलिकान्ता अनुपमाकालभेदा बोध्या इति ॥ सू० ३२ ॥

कालाधिकारात्संप्रति कालमाश्रित्य सूत्रान्तरमाह—

मूलम्—अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स जाव अट्ठमाओ पुरिसजुगाओ जुगंतकरभूमी दुवासपरियाए अंतमकासी ॥सू०३३॥

छाया—अर्हतः खलु अरिष्टनेमेर्यावत् अष्टम पुरुषयुगं युगान्तकरभूमिः द्विवर्षपर्याये अन्तमकार्षुः ॥ सू० ३३ ॥

टीका—'अरहओ णं' इत्यादि—

अर्हतः खलु अरिष्टनेमेः अष्टमं पुरुषयुगम्=अष्टपुरुषकालं यावत् युगान्तकरभूमिः—युगस्य=पुरुषलक्षणकालस्यापेक्षया अन्तकराणां=भवान्तकारिणां

पुद्गलपरावर्तका नाम अतीताद्धा है, आगामी पुद्गलपरावर्तका नाम अनागताद्धा है इसका विशेष वर्णन अनुत्तरोपपातिक सूत्रके तीसरे वर्गकी अर्थबोधिनी टीकाके पुद्गलपरावर्तप्रकरणमें देखलेवें तथा-अतीत अनागत एवं वर्तमान काल स्वरूप जो अद्धाकाल भेद है, वह सर्वाद्धा है, ये आठ उपमा कालके भेद हैं। तथा-समयसे लेकर शीर्षप्रहेलिका अनुपमा कालके भेद हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ सूत्र ३२ ॥

कालके अधिकारको लेकर अब सूत्रकारका कथन करते हैं—

"अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स" इत्यादि ॥

टीकार्थ—बावीसवें अर्हन्त अरिष्टनेमिके आठवें पुरुष युग तक आठ पुरुषकाल तक-युगान्तकर भूमि युगके-पुरुष कालकी अपेक्षासे अन्तकरोंकी-भवान्तकरोंकी-भूमि काल थी. तात्पर्य यह है कि अरि-

---

છે.આગામી પુદ્‌ગલ પરાવર્તનું નામ અનાગતાદ્ધા છે. આનું વિશેષ વર્ણન અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રના ત્રીજા વર્ગની અર્થબોધિની ટીકાના પુદ્‌ગલપરાવર્ત્ત પ્રકરણમાં જોઈ લેવું તથા અતીત, અનાગત, અને વર્તમાનકાળ સ્વરૂપ જે અદ્ધાકાળ ભેદ છે તેને સર્વાદ્ધા કહે છે. આ પ્રમાણે ઉપમા-કાળના આઠ ભેદ થાય છે. અનુપમા કાળના સમયથી લઈને શીર્ષપ્રહેલિક પર્યન્તના અનેક ભેદો થાય છે, એમ સમજવું ॥ સૂ ૩૨ ॥

કાળનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તે કારણે હવે સૂત્રકાર અતીત કાળમાં સિદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ કરનારા અરિષ્ટનેમિના આઠ શિષ્યોનું કથન કરે છે—

"अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—બાવીસમાં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિના આઠમાં પુરુષ યુગ સુધી-આઠ પુરુષ કાળ સુધી યુગાન્તકર ભૂમિ (તે યુગના પુરુષોની અપેક્ષાએ અન્તકરોની-ભવાન્તકરોની ભૂમિ) હતી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-અરિષ્ટ નેમિના

भूमिः=काल आसीत् । अयं भावः–अरिष्टनेमेः शिष्य प्रशिष्यं-क्रमेण अष्टौ पुरुषान् यावत्साधवो मुक्तिगता न तु ततः परत इति । तथा प्रसङ्गात्पर्यायाऽपेक्षयाऽप्यन्तरभूमिमाह–तस्य भगवतो द्विवर्षपर्याये=वर्षद्वयात्मके केवलिपर्यायेऽतीते सति बहवः साधवः अन्तम्–जन्मजरामरणरूपभवस्य अवसानम् अकार्षुः=कृतवन्त इति ॥ सू० ३२ ॥

तीर्थंकरवक्तव्यताधिकाराद् भगवता महावीरेण प्रव्राजितान् अष्टौ राज्ञः प्ररूपयितुमाह––

मूलम्–समणेणं भगवया महावीरेणं अट्ठ रायाणो मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वाइया, त जहा–वीरंगय १ वीरजसे २ संजय ३ एणिज्जए य रायरिसी ४। सेय ५ सिवे ६ उदायणे ७ तह संखे कासिवद्धणे ८ ॥ सू० ३४ ॥

छाया––श्रमणेन भगवता महावीरेण अष्टौ राजानो मुण्डान् भावयित्वा आगारात् अनगारितां प्रव्राजिताः, तद्यथा–वीराङ्गदः १, वीरयशाः २, संजयः ३, पणेयकश्च राजऋषिः ४, श्वेतः ५, शिव ६, उदायनः ७, तथा शङ्खः । काशिवर्द्धनः ८ ॥ सू० ३३ ॥

टीका––' समणेणं ' इत्यादि––

श्रमणेन भगवता महावीरेण अष्टौ राजानः मुण्डान्=मुण्डितान् भावयित्वा=कृत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्राजिताः=दीक्षिताः। ते राजानः के ? इत्याह–

ष्टनेमिके शिष्य प्रशिष्य तक क्रमशः आठ पुरुष तक मुनि मुक्ति गये इसके बादमें नहीं गये तथा जब उन भगवान्की दो वर्ष की केवलि पर्याय व्यतीत हो गई तब अनेक साधुओंने जन्म जरा मरण रूप भवका अन्त किया अर्थात् मोक्ष गये ॥ सू० ३३ ॥

तीर्थंकरकी वक्तव्यताके अधिकारसे अब सूत्रकार भगवान् महावीरके द्वारा प्रव्रजित हुए आठ राजाओंकी प्ररूपणा करते हैं––

" समणेणं भगवया महावीरेणं " इत्यादि ॥

टीकार्थ––श्रमण भगवान महावीरने आठ राजाओंको मुण्डित करके अगारावस्थासे अनगारावस्थामें दीक्षित किया है, जिन आठ

શિષ્ય પ્રશિષ્ય વગેરે ક્રમશઃ આઠ પુરુષો સુધીના મુનિઓ મુક્ત થયા હતા–ત્યારબાદ થયેલા મુનિઓમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ ક્રમ ચાલુ રહ્યો ન હતો. જ્યારે અરિષ્ઠનેમિની બે વર્ષની કેવલિપર્યાય વ્યતીત થઈ ગઈ ત્યારે અનેક સાધુઓએ જન્મ, જરા અને મરણરૂપ ભવોનો અન્ત કરી નાખ્યો હતો. ાસૂ. ૩૩ા

આગલા સૂત્રમાં તીર્થંકરની વાત કરી પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર મહાવીર પ્રભુની સમીપે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર

तद्यथा-वीराङ्गदः इत्यादि । तत्र-'वीराङ्गदो वीरयशाः संजयः' इति त्रयोऽपि राजानः प्रसिद्धाः ॥३॥ ऐणेयक राजऋषिस्तु केतकार्धजनपदस्थ श्वेताम्बी नगरी अपर नाम श्वेतविका, तस्या भर्तुः प्रदेशिनाम्नःश्रमणोपासकस्य स्वकीयः। ऐणेयकइति तस्य गोत्राभिधानम् ॥४॥श्वेतः=आमलकनगर्याः स्वामी । यत्र नगर्यां सूर्याभो देवः सौधर्म देवलोकाद् भगवतो महावीरस्य वन्दनार्थमवतीर्णोऽभवत्॥५॥ शिवः-अयं हि हस्तिनापुरनृप एकदा मनस्यचिन्तयत्, यदहं प्रत्यहं हिरण्यादिना वृद्धि-

राजाओंको दीक्षित किया हैं-उनके नाम इस प्रकारसे है-वीराङ्गद १, वीरयश २, संजय ३, ऐणेयक राजऋषि ४, श्वेत ५, शिव ६, उदायन ७, तथा शङ्ख-काशिवर्द्धन ८ इनमें वीराङ्गद, वीरयश और संजय ये तो प्रसिद्धहीहैं। ऐणेयक राजऋषि जो केतकार्धजनपदस्थ श्वेताम्बीनगरीके जिसका दूसरा नाम श्वेतविका है, उसका स्वामी प्रदेशी नामका श्रमणोपासक था उसका आत्मीयजन (कौटुम्बिक)थे ऐणेयक ऐसा यह गोत्राभिधान है । श्वेत-ये आमलक नगरीके स्वामी थे, इस नगरीमें सूर्याभ देव सौधर्म देवलोकसे भगवान् महावीरको वन्दनाके लिये अवतीर्ण (आया) हुआ था, शिव-ये हस्तिनापुरके राजा थे एक दिन इन्होंने मनमें ऐसा विचार किया कि मेरे यहां दिन प्रतिदिन हिरण्य आदिकी वढोत्तरी हो रही है-किसी भी वस्तुकी कमी नहीं है-तो यह

કરનારા આઠ રાજાઓની પ્રરૂપણા કરે છે–

"समणं भगवया महावीरे णं" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–નીચેના આઠ રાજાઓએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાસે મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા અંગીકાર કરી હતી–એટલે કે મહાવીર પ્રભુએ તેમને પ્રવજિત કર્યા હતા–(૧) વીરાંગદ, (૨) વીરયશ, (૩) સંજય, ઐણેયક રાજઋષિ, (૫) શ્વેત, (૬) શિવ, (૭) ઉદાયન અને (૮) શંખ–કાશિવર્દ્ધન તેમાં વિરાંગદ, વીરયશ અને સંજયની વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. ઐણુયક રાજઋષિ –કેતકાર્ધજનપદમાં જે શ્વેતામ્બી અથવા શ્વેતવિકા નામની નગરી હતી, તેનો સ્વામી પ્રદેશી નામનો શ્રમણોપાસક હતો. તે પ્રદેશીના આત્મીયજન ઐણેયક રાજર્ષિ હતા. ઐણેયક તેમનું ગોત્ર હતું તેથી તેમને અહીં ઐણેયક કહ્યા છે.

શ્વેત–તેઓ આમલક નગરીના રાજા હતા. તે નગરીમાં જ્યારે મહાવીર પ્રભુ પધારે છે ત્યારે સૂર્યાભ નામનો દેવ સૌધર્મકલ્પમાંથી તેમને વંદણા કરવા માટે આવે છે.

શિવ–તે હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો. તેને એક દિવસે એવો વિચાર આવ્યો કે પૂર્વજન્મના પુણ્યકર્મોના પ્રભાવથી મારે ત્યાં ચાંદી, સોનું, રત્ન ધન

मुपगच्छामि, तदस्ति मम प्राक्तनपुण्यकर्मणः फलम्, अतो मया भूयस्तदर्थं यत्नो विधेयः। एवं विचार्य स पुत्रं राज्ये संस्थाप्य कृतसकलकृत्यो दिक्प्रोक्षित-तापसतया प्रव्रजितः। ततः स षष्ठषष्ठेन तपश्चरन्, आतापनां कुर्वन्, शीर्ण-पत्रादिना पारयंश्च,विभङ्गज्ञानं लब्धवान्। तेन विभङ्गज्ञानेन स सप्त लोकान् सप्तसमुद्रांश्च दृष्टवान्। तद्दर्शनेन 'मम दिव्यं ज्ञानमुत्पन्न'-मिति मन्वानो जनपदमागत्य ग्रामनगरादिषु बहून् जनान् स्वोपलब्धं तत्त्वं ग्राहितवान्। तस्मि-न्नेव समये सपरिवारो भगवान् महावीरो ग्रामानुग्रामं विहरंस्तत्र समागतः।

मेरे पूर्वजन्मके पुण्य कर्मका ही प्रभाव है, फल है, इसलिये अब मुझे पुनः ऐसाही प्रयत्न करते रहना चाहिये-कि जिससे मेरा यह पुण्य क्षीण न होने पावे मुझे यही साधन सामग्री प्राप्त होती रहे ऐसा विचार कर उसने पुत्रको राज्यका अधिपति बना दिया और स्वयं दिक्प्रोक्षित तापसरूपसे (!) दीक्षित हो गया, षष्ठ षष्ठकी (बेलेबेलेकी) तपस्या करते हुए एवं आतापना लेते हुए तथा-जीर्ण पात्रदिकोंसे पारणा करते हुए उसने विभङ्गज्ञान प्राप्त कर लिया इसविभङ्ग ज्ञानसे उसने सात लोकोंको एवं सात समुद्रोंको देखा। उनको देखनेसे मुझे दिव्य ज्ञान उत्पन्न हुआहै, ऐसा समझकर उसने जनपदमें (देश)आकर ग्राम नगर आदिकोंमें अनेक मनुष्योंको अपने द्वारा उपलब्ध तत्त्व ग्रहण करवाया उसी समय सपरि-वार ग्रामानुग्राम विहार करते हुए भगवान् महावीर वहां श्वेतांबिका नग-

धान्य आदिनी वृद्धि थती जाय छे. मारे त्यां कोई पण वस्तुनी कमी नथी. तो मारे फरी एवो प्रयत्न करवो जोईए के जेथी करीने मारुं आ पुण्य क्षीण न थई जाय. आ प्रकारनो संकल्प करीने तेणे पोताना पुत्रने राज्यनो अधिपति बनावी दीधो. त्यार बाद ते दिक्प्रोक्षित तापस रूपे दीक्षित थइ गयो (शिव राजर्षिना आ तपनुं विस्तार पूर्वकनुं वर्णन भगवती सूत्रमांथी लेवुं) छठ्ठने पारणे छट्ठनी तपस्या करता अने आतापना लेता अने पारणाने दिवसे कोई एक ज दिशामांथी एकठा करेलां जीर्ण पान, फूल आदि वडे पारणां करतां एवां ते शिवराजर्षिने कोई एक दिवसे विभंगज्ञान प्राप्त थई गयुं. ते विभंग-ज्ञानना प्रभावथी तेणे सात लोक अने सात समुद्र जोयां. तेथी तेने एम लाग्युं के मने दिव्यज्ञाननी प्राप्ति थई छे. त्यार बाद जनपदमां आवीने तेणे गाम, नगरादिमां फरीफरीने एवी प्ररूपणा करवा मांडी के सात ज समुद्रो छे-असंख्यात द्वीपसमुद्रो नथी. ज्यारे शिवराजर्षि हस्तिनापुरमां आ प्रकारनी प्ररूपणा करी रह्यो हतो, त्यारे श्रमण भगवान महावीर पोताना शिष्य समुदाय साथे ग्रामानुग्राम विचरता थका हस्तिनापुर नगरमां पधार्या

गौतमश्च भिक्षायां गतो बहुजन मुखात् शिवोपदिष्टं तत्वं श्रुतवान्। स च भगवत्समीपमागत्य शिवोपदिष्टां प्ररूपणां भगवन्तं श्रावयित्वा तद्याथार्थ्यविषये पृष्टवान्। भगवांस्त्वसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् प्ररूपितवान्। भगवत्प्ररूपणां जन मुखादाकर्ण्य स्वदर्शने जातशङ्कः शिवो भगवत्समीपे जगाम। भगवाँश्च तन्मनोगतं भावं तस्मै प्रोक्तवान्। ततश्च स महावीरे संजातसर्वज्ञत्वविश्वासो दृढभक्तिसंयुतो भगवत्समीपे प्रव्रजितः। ततः स एकादशाङ्गान्यधीत्य कालक्रमेण सिद्धो बुद्धो मुक्तः परिनिर्वृतः सर्वदुःखात्प्रहीणश्चेति ॥६॥

तथा–उदायनः,–अयं हि–सिन्धुसौवीरादीनां षोडशानां जनपदानां,

रीमें आ पहुंचे गौतम भिक्षाके लिये गये, उन्होंने अनेक मनुष्योंसे शिवोपदिष्ट तत्त्वकी बात सुनी जब भिक्षा लेकर वे आये तो भगवान्के पास आकर उन्होंने शिवोपदिष्ट प्ररूपणा भगवान्को सुनाई और सुनाकर उसके विषय याथार्थ्य क्याहै, ऐसा पूछा–भगवान्ने असंख्यात द्वीपसमुद्रोंकी प्ररूपणाकी भगवान् की प्ररूपणाको जनके मुखसे सुनकर अपने दर्शनमें शंकायुक्त हुआ वह शिव तापस भगवान्केपास आया, भगवान्ने उसके मनोगत भावको उससे कहा–तो उसे भगवान् महावीरके ऊपर "ये सर्वज्ञ है" ऐसा विश्वास हो गया और वह उनके प्रति दृढ भक्तिवाला होकर उन्हींके पास दीक्षित हो गया ११ अङ्गोंका उसने अध्ययन किया अन्तमें वह सिद्ध, बुद्ध, मुक्त परिनिर्वृत और समस्त दुःखोंसे रहित होगया

उदायन–यह सिन्धु सौवीर आदि सोलह जनपदोंका वीतभय

મહાવીર પ્રભુના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીએ હસ્તિનાપુરમાં ગોચરી માટે ફરતાં ફરતાં શિવરાજર્ષિ દ્વારા પ્રરૂપિત ઉપર્યુક્ત તત્ત્વ વિષયક વાત સાંભળી ભિક્ષા વહોરીને આવ્યા બાદ તેમણે મહાવીર પ્રભુને આ વાત કહી સંભળાવી અને આ બાબતમાં યથાર્થ વાત શી છે તે જાણવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. ભગવાને કહ્યું કે અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો છે. લોકો દ્વારા મહાવીર પ્રભુની આ પ્રકારની પ્રરૂપણાની વાત સાંભળીને શિવરાજર્ષિનું મન શંકાથી યુક્ત થયું. તેથી તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાસે આવ્યો. મહાવીર પ્રભુએ તેના મનોગત ભાવોને જાણી લઈને એવો સચોટ ખુલાસો કર્યો કે જેથી શિવરાજર્ષિને મહાવીર પ્રભુ પ્રત્યે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ. તેણે તેમને સર્વજ્ઞ માન્યા અને તેણે તેમની પાસે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર લીધી. તેણે અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો. અનેક આકરા તપ કરીને અન્તે સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વૃત અને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત થઇ ગયો.

वीतभयप्रमुखानां त्रिषष्ट्यधिकत्रिशतानां नगराणां, दशानां च मुकुटबद्धानां राज्ञामधिपतिः। श्रमणोपासकोऽयं राजा उज्जयिनीमवरुध्य स्वपरबलसमक्षं रणकर्मकुशलतया रणभूमौ करिवरपृष्ठाच्चण्डप्रद्योतनम् अधो निपात्य निगृहीतवान्, 'अयं दासीपति'-रिति तल्ललाटपट्टं चाङ्कितवान्।

तथा-' मम तनूजोऽयमभिजिद्राज्यश्रिया प्राप्तमदः कुगतिं मा यातु" इति स्नेह-निबद्ध मानसोऽभिजिते राज्यमदत्त्वा स्वभागिनेयाय केशिने राज्यमदात्। स्वयं भगवतो महावीरस्य सन्निधौ मुण्डितो भूत्वा प्रव्रजितः। प्रव्रज्याग्रहणानन्तरं भूमण्डले विहरन् कदाचित् स्वनगर्यां समागतः। तत्र समुत्पन्नरोगः स

आदि ३३६ नगरोंका एवं १० मुकुटबद्ध राजाओंका अधिपति था, श्रमणोपासक इस राजाने उज्जयिनी पर चढाई करके अपने सैन्य और पर सैन्यके समक्ष रणभूमिमें हाथीके ऊपर बैठे हुए चण्डप्रद्योतन राजाको हाथीकी पीठके ऊपरसे देखते २ ही नीचे गिरा दिया था और उसे बन्दी बना लिया था. ऐसा यह रण कार्यमें कुशल था और "यह दासी पति है" ऐसा पट्ट उसके ललाट पर अङ्कित कर दिया था. तथा मेरा पुत्र अभिजित् राज्यश्रीको प्राप्त कर लेगा तो वह मदोन्मत्त होकर कुगतिमें चला जावेगा–अतः ऐसा न हो इस अभिप्रायसे उसने अभिजित् पुत्रको राज्य नहीं दिया और अपने भानेज केशिको राज्य दे दिया एवं स्वयं भगवान्के समीप मुण्डित होकर प्रव्रजित हो गया। प्रव्रज्या ग्रहणके अनन्तर ही वह भूमिमण्डलमें विहार करने

ઉદાયન-તે સિન્ધુ સૌવીર આદિ ૧૬ જનપદોના, વીતભય આદિ ૩૩૬ નગરોના અને ૧૦ મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો અધિપતિ હતો. તે શ્રમણોપાસક (શ્રાવક) હતો. ઉદાયન રાજા ઘણો જ શૂરવીર હતો. તેણે ઉજ્જયિની નગરી પર ચડાઈ કરીને, પોતાના અને દુશ્મનના સૈન્યની સમક્ષ જ ચંડપ્રદ્યોત રાજાને હાથીની પીઠ પરથી નીચે નાખીને પોતાનો કેદી બનાવી દીધો હતો. ત્યાર બાદ તેણે ચંડપ્રદ્યોતના કપાળમાં એવાં લખાણવાળો પટ્ટો બંધાવ્યો હતો કે "આ દાસીપતિ છે." ત્યાર બાદ તે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો વિચાર કરે છે તે વખતે તેના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે જો મારા પુત્ર અભિજિતને રાજ્યશ્રી સોંપીશ તો તે મદોન્મત્ત થઈ જઈને દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જશે. તે કારણે તેણે પોતાના પુત્ર અભિજિતને રાજ્ય નહીં સોંપતા પોતાના ભાણેજ કેશીને રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાર બાદ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પાસે મુંડિત થઈને તેણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. ત્યાર બાદ તે ભૂમિમંડલમાં વિહાર કરવા

वैद्यानुमत्या दधि बुभुजे । इतश्च केशी मनस्येवमचिन्तयत्-अयं मम राज्यापजिहीर्षू रोगच्छलेनात्रास्ते, अतो मयाऽयं शत्रु र्विनाशनीयः । एवं विचार्य स तस्मै भिक्षायां सविषं दधि ददौ । तेनासौ कालं गतः । इत्थमुदायनमुनौ कालगतिं गते तद्गुणाकृष्टेन केन चिद् देवेन तदीयशय्यातरकुम्भकारगृहं मुक्त्वा सर्वं नगरं पाषाणपातेन विध्वंसितमिति ॥७॥

काशिवर्द्धनः-काशीनगर्या वृद्धिकरः शङ्खो नामाष्टमो राजेति ॥८॥ सू० ३४॥

लगा विहार करते २ वह किसी एक समय अपनी नगरीमें आया, वहां उसे रोग हो गया सो वैद्योंकी सलाहसे उसने दहीका उपयोग करना प्रारम्भ कर दिया इधर केशीने अपने मनमें ऐसा विचार किया-यह मुझसे राज्य छीनना चाहता है, सो रोगका बहाना लेकर यहां आया है, और ठहरा हुआ है, इसलिये इस दृष्टिसे यह मेरा शत्रु है-अतः इसका विनाश मुझे अवश्य कर देना चाहिये । ऐसा विचार कर उसने उस मुनि उदायनके लिये भिक्षामें विष सहित दही दे दिया, इससे वह मर गया इस प्रकार उदायन मुनिके मर जाने पर उसके गुणानुरागी किसी देवने उसके शय्यातर कुम्भकारके घरको छोड़कर समस्त नगरका विध्वंस पत्थरकी वर्षासे कर दिया ।

काशिवर्द्धन-काशी नगरीकी वृद्धि करनेवाला शङ्खनामका आठवां राजा हुआ है ॥ सूत्र ३४ ॥

લાગ્યો. આ પ્રમાણે ગ્રામ નગરાદિમાં વિચરતાં વિચરતાં કોઇ એક સમયે તે પોતાની નગરીમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવ્યા બાદ તેને કોઈ રોગ લાગૂ પડયો. વૈદ્યોની સલાહથી તેણે આહારમાં દહીં નો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. હવે તેના ભાણેજ કેશી રાજાને એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે ઉદાયન મારી પાસેથી રાજ્ય પડાવી લેવા માગે છે, અને તેથી જ તે રોગની સારવાર કરવાના બહાને નગરમાં આવ્યો છે. તે કારણે જ તે આ નગરને છોડવા માગતો નથી. તેથી તે મારો શત્રુ છે. મારે કોઈ પણ રીતે તેનો નાશ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને તેણે મુનિ ઉદાયનને વિષયુક્ત દહીં વહોરાવ્યું. તે દહીં ખાવાથી તે મરણ પામ્યો. આ પ્રકારે ઉદાયન મુનિની હત્યા થઈ જવાથી તેના ગુણાનુરાગી કોઈ દેવે કેશીના આખા નગર પર પત્થરની વૃષ્ટિ કરીને નગરનો નાશ કર્યો. મુનિ ઉદાયનને રહેવાને માટે આશ્રયસ્થાન અર્પણ કરનાર એક કુંભારનું ઘર જ આ વૃષ્ટિથી બચી ગયું.

કાશિવર્ધન—કાશી નગરીની વૃદ્ધિ કરનારો શંખ નામનો એક રાજા થઇ ગયો. તે પણ મહાવીર પ્રભુ પાસે પ્રવ્રજિત થયો હતો. ॥ સૂ ૩૪ ॥

एते वीराङ्गदादयो मनोज्ञेऽमनोज्ञे चाहारादौ समवृत्तय इत्याहारस्वरूपमाह-

मूलम्-अट्ठविहे आहारे पण्णत्ते, तं जहा--मणुण्णे असणे पाणे खाइमे साइमे, अमणुण्णे जाव साइमे ॥ सू० ३५ ॥

छाया—अष्टविध आहारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनोज्ञम् अशनं पानं खादिमं स्वादिमम्, अमनोज्ञं यावत् स्वादिमम् ॥ सू० ३५ ॥

टीका—' अट्ठविहे आहारे ' इत्यादि—

आहारो मनोज्ञामनोज्ञभेदेन द्विविधः । तत्र प्रत्येकमशनादिभेदेन चतुर्विध इत्यष्टावाहारभेदा इति ॥ सू० ३५ ॥

यथाऽऽहारद्रव्याणि रसपरिणामविशिष्टानि मनोज्ञान्यमनोज्ञानि च भवन्ति, तथैव क्षेत्रविशेषा अपि पुद्गलगतवर्णपरिणामविशेषवत्त्वेन मनोज्ञा अमनोज्ञाश्च

ये वीराङ्गदक आदि मनोज्ञ एवं अमनोज्ञ आहार आदिमें समवृत्तिवाले थे अतः अब सूत्रकार आहारके स्वरूपका कथन करते हैं—

" अट्ठविहे आहारे पण्णत्ते " इत्यादि ॥

टीकार्थ--मनोज्ञ और अमनोज्ञके भेदसे आहार दो प्रकारका कहा गयाहै, इनमें अशन आदिके भेदसे आहार चार-चार प्रकारका है, इस तरहसे आहारका आठ भेद हो जाते हैं ॥ सू० ३५ ॥

जिस प्रकार इस परिणाम विशिष्ट आहार द्रव्य, मनोज्ञ और अमनोज्ञ होते हैं उसी तरहसे क्षेत्र विशेष भी पुद्गलगत वर्णरूप परिणाम विशेषवाले होनेसे मनोज्ञ और अमनोज्ञ होते हैं-अतः अब सूत्रकार कृष्णराजि नामक अमनोज्ञ क्षेत्र विशेषोंकी प्ररूपणा करते हैं-

પૂર્વસૂત્રમાં વીરાંગદક આદિની વાત કરવામાં આવી છે. તેઓ મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ આહારાદિમાં સમવૃત્તિવાળા હતા. તેથી હવે સૂત્રકાર આહારના સ્વરૂપનું કથન કરે છે—" अट्ठविहे आहारे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-આહારના મુખ્ય બે પ્રકાર પડે છે-(૧) મનોજ્ઞ અને (૨) અમનોજ્ઞ. મનોજ્ઞ અમનોજ્ઞ આહારના નીચે પ્રમાણે ચાર-ચાર પ્રકાર પડે છે-અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય. આ રીતે બન્નેના મળીને કુલ આઠ ભેદો થઈ જાય છે. ॥સૂ. ૩૫॥

જેવી રીતે રસપરિણામ વિશિષ્ટ આહાર દ્રવ્ય મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ હોય છે, એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રવિશેષો પણ પુદ્ગલગત વર્ણરૂપ પરિણામ વિશેષ વાળાં હોવાથી મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કૃષ્ણરાજિ નામના અમનોજ્ઞ ક્ષેત્રવિશેષોની પ્રરૂપણા કરે છે—

भवन्तीत्यमनोज्ञान् कृष्णराज्यभिधानान् क्षेत्रविशेषान् मरूपयितुमाह—

मूलम्--उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं हेट्ठिं बंभलोए कप्पे रिट्ठविमाणे पत्थडे, एत्थ णं अक्खाडगसमचउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--पुरत्थिमेणं दो कण्हराईओ, दाहिणेणं दो कण्हराईओ, पच्चत्थिमेणं दो कण्हराईओ, उत्तरेणं दो कण्हराईओ। पुरत्थिमा अब्भंतरा कण्हराई पच्चत्थिमगं बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, पच्चत्थिमा अब्भंतरा कण्हराई दाहिणबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा दाहिणा अब्भंतरा कण्णराई पच्चत्थिमगं बाहिरं कण्णराइं पुट्ठा पच्चत्थिमा अब्भंतरा कण्हराई उत्तरं बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, उत्तरा अब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमं बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा। पुरत्थिमपच्चत्थिमिल्लाओ बाहिराओ दो कण्हराईओ छलंसाओ। उत्तरदाहिणाओ वाहिराओ दो कण्हराईओ तंसाओ। सव्वाओवि अब्भंतरकण्हराईओ चउरंसाओ ॥ १ ॥ एयासि णं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा--कण्हराई वा, मेहराई वा, मघाइ वा, माघवईइ वा, वायफलिहेइ वा, वायपलिक्खोभेइ वा, देवफलिहेइ वा, देवपलिक्खोभेइ वा ॥ २ ॥ एयासि णं अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठ लोगंतियविमाणा पण्णत्ता, तं जहा-अच्ची १, अच्चिमाली २, वइरोयणे ३, पभंकरे ४, चंदाभे ५, सूराभे ६, सुपइट्ठाभे ७ अग्गिच्चाभे ८ ॥ ३ ॥ एएसु णं अट्ठसु लोगंतियविमाणेसु अट्ठविहा लोगंतियदेवा पण्णत्ता, तं जहा—सारसाय १ माइच्चा २, वण्ही ३, वरुणा ४ य गद्दतोया

५, य । तुसिया ६ अव्वाबाहा ७, अग्गिच्चा ८, चेव बोद्धव्वा ॥ ४ ॥ एएसि णं अट्ठण्हं लोगंतियदेवाणं अजहण्णमणुक्कोसेण अट्ठ सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ सू० ३६ ॥

छाया—उपरि सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः कल्पयोः, अधो ब्रह्मलोके कल्पे रिष्टविमानः प्रस्तटः, (तस्य) अधः खलु अक्षवाटकसमचतुरस्रसंस्थानसंस्थिता अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पौरस्त्ये खलु द्वे कृष्णराजी दक्षिणे खलु द्वे कृष्णराजी, पाश्चात्ये खलु द्वे कृष्णराजी, उत्तरे खलु द्वे कृष्णराजी । पौरस्त्या आभ्यन्तरा कृष्णराजिः दाक्षिणात्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, दाक्षिणात्या अभ्यन्तरा कृष्णराजिः पाश्चात्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, पाश्चात्या आभ्यन्तरा कृष्णराजिः उत्तरीयां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, उत्तरीया-अभ्यन्तरा कृष्णराजिः पौरस्त्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा । पौरस्त्यपाश्चात्ये बाह्ये द्वे कृष्णराजी षडस्रे । उत्तरीयदक्षिणात्ये बाह्ये द्वे कृष्णराजी त्र्यस्रे । सर्वा अपि आभ्यन्तरकृष्णराजयश्चतुरस्राः ॥१। एतासां खलु अष्टानां कृष्णराजीनाम् अष्ट नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—कृष्णराजिरिति वा, मेघराजिरिति वा, मघेति वा, माघवतीति वा, वातपरिघ इति वा, वातप्रतिक्षोभ इति वा, देवपरिघ इति वा, देवप्रतिक्षोभ इति वा ।२॥ एतासां खलु अष्टानां कृष्णराजीनाम् अष्टसु अवकाशान्तरेषु अष्टौ लोकान्तिकविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अर्चिः १, अर्चिर्मालिः २, वैरोचनम् ३, प्रभङ्करम् ४, चन्द्राभम् ५, सूराभम् ६, सुप्रतिष्ठाभम् ७, आग्नेयाभम् ८॥ ३ ॥ एतेषु खलु अष्टसु लोकान्तिकविमानेषु अष्टविधा लोकान्तिका देवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सारस्वता आदित्या वह्नयो वरुणाश्च गर्दतोयाश्च । तुषिता अव्याबाधा आग्नेयाश्चैव बोद्धव्याः ॥४॥

एतेषां खलु अष्टानां लोकान्तिकदेवानाम् अजघन्यानुत्कर्षेण अष्टौ सागरोपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ताः ५ ॥ सू० ३६ ॥

टीका—' उप्पिं ' इत्यादि—

सनत्कुमारमहेन्द्रयोः कल्पयोः उपरि=उपरिष्टाद् ब्रह्मलोके कल्पे रिष्टविमानः प्रस्तटो विद्यते । तस्य ' हेट्ठिं ' ति=अधः=अधस्तात् अत्र खलु अक्ष-

" उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं " इत्यादि ॥

टीकार्थ—सनत्कुमार माहेन्द्र कल्पोंके ऊपर ब्रह्मलोक कल्पमें रिष्ट

" उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं " ईत्यादि—

ટીકાર્થ—સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોની ઉપર જે બ્રહ્મલોક કલ્પ છે તેમાં રિષ્ટ-

वाटकसमचतुरस्रसंस्थानसंस्थिताः — अक्षवाटकाः=' अखाडा ' इति लोके प्रसिद्धः, तद्वत् समचतुरस्रेण संस्थानेन=आकारेण संस्थिताः=विद्यमानाः अष्टौ कृष्णराजयः कृष्णवर्णपुद्गलपङ्क्तयः प्रज्ञप्ताः । कृष्णराजियुक्तक्षेत्रविशेषा अपि कृष्णराजयः प्रोच्यन्ते इति बोध्यम् । ताः कृष्णराजयो यथा व्यवस्थितास्तथा प्रदर्शयति-' तं जहा-पुरत्थिमे ण ' इत्यादि ।

पौरस्त्ये=पूर्वदिग्भागे खलु द्वे कृष्णराजी भवतः । एवं दक्षिणपश्चिमोत्तरेषु दिग्भागेष्वपि क्रमेण द्वे द्वे कृष्णराजी बोध्ये । तत्र पौरस्त्या=पूर्वदिग्गता अभ्यन्तरा=अन्तरालवर्तिनी कृष्णराजिः दाक्षिणात्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा=संलग्ना। तथा-दाक्षिणात्या अभ्यन्तरा कृष्णराजिः पाश्चात्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा। पाश्चात्या अभ्यन्तरा कृष्णराजिः-उत्तरीयां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा। उत्तरीया च अभ्यन्तरा कृष्णराजिः-उत्तरीयां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा। उत्तरीया च अभ्यन्तरा-कृष्णराजिः पौरस्त्यां बाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टेति । बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नासु

विमान नामका प्रस्तर है, उसके नीचे अखाडेके जैसी समचौकोर आकारवाली-आठ कृष्ण वर्णवाले पुद्गलोंकी पंक्तियां (राजी) कही गई हैं। कृष्णराजिसे युक्त क्षेत्र विशेष भी कृष्णराजी कहा गया है। ये कृष्ण राजियां इस प्रकारसे हैं-पूर्व दिशामें दो कृष्णराजियां हैं, दक्षिण दिशामें दो कृष्णराजियां हैं। पश्चिम दिशामें दो कृष्ण राजियां हैं। एवं उत्तर दिशामें दो कृष्णराजियां हैं। पूर्व दिशाकी भीतरी कृष्णराजि दक्षिण दिशाकी बाहिरी कृष्णराजिको स्पर्शतीहै. दक्षिण दिशाकी भीतरी कृष्णराजी पश्चिमदिशाकी बाहिरी कृष्णराजीको स्पर्शतीहै पश्चिम दिशाकी भीतरी कृष्णराजि उत्तर दिशाकी बाह्यकृष्णराजिको छूतीहै, एवं उत्तरदिशाकी भीतरी कृष्णराजि पूर्व दिशाकी बाहिरी कृष्णराजिको छूती है, पूर्व दिशाकी एवं पश्चिम दिशाकी बाहिरी दो कृष्णराजियां

વિમાન નામનો પ્રસ્તર છે તેની નીચે અખાડાના જેવી સમચોરસ આકારવાળી, કૃષ્ણવર્ણવાળાં પુદ્ગલોની આઠ રાજિઓ (પંક્તિઓ) છે. કૃષ્ણરાજિથી યુક્ત ક્ષેત્રવિશેષને પણ અહીં કૃષ્ણરાજિ કહેવામાં આવેલ છે. તે કૃષ્ણરાજિઓ આ પ્રમાણે છે-પૂર્વ દિશામાં બે, દક્ષિણ બે, પશ્ચિમ દિશામાં બે અને ઉત્તર દિશામાં બે કૃષ્ણરાજિઓ આવેલી છે. પૂર્વ દિશાની જે અંદર એ કૃષ્ણરાજિ છે તે દક્ષિણ દિશાની બહારની કૃષ્ણરાજિનો સ્પર્શ કરે છે દક્ષિણ દિશાની અંદરની કૃષ્ણરાજી પશ્ચિમ દિશાની બહારની કૃષ્ણરાજીનો સ્પર્શ કરે છે પશ્ચિમ દિશાની જે અંદરની કૃષ્ણરાજિ છે તે ઉત્તર દિશાની બાહ્ય કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શે છે. ઉત્તર દિશાની જે અંદરની કૃષ્ણરાજિ છે તે પૂર્વ દિશાની બાહ્ય કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શે છે પૂર્વ દિશાની અને પશ્ચિમ દિશાની બે બાહ્ય કૃષ્ણરાજિઓ છ ખૂણાવાળી છે,

एतासु कृष्णराजिषु पौरस्त्यं पाश्चात्यं चैतद् बाह्यं कृष्णराजिद्वयं षडस्रं=षट्कोणम्। उत्तरीयं दाक्षिणात्यं चैतद् बाह्यं कृष्णराजिद्वयं त्र्यस्रं=त्रिकोणं। तथा-आभ्यन्तरभागस्थिताश्चतस्रोऽपि कृष्णराजयः चतुरस्राः=चतुष्कोणा बोध्या इति ॥१॥ इत्थं कृष्णराजीनां स्थानानि स्वरूपाणि चाभिधाय सम्प्रति तासां नामान्यभिधातुमाह-' एयासिणं ' इत्यादि।

एतासामष्टानां कृष्णराजीनां नामान्यष्टौ प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कृष्णराजिरिति वा १, मेघराजिरिति वा २, मघेति वा ३, माघवतीति वा ४, वातपरिघेति वा ५, वातप्रतिक्षोभ इति वा ६, देवपरिघ इति वा ७, देवप्रतिक्षोभ इति वा ८, इति। इतिस्त्वत्र स्वरूपोपदर्शनार्थः। वेति विकल्पार्थः। तत्र-कृष्णराजिः-कृष्णपुद्गलस्वरूपत्वात् १। मेघराजिः-मेघराजिरिव कृष्णत्वात्२। तथा=मघा मघा-नाम षष्ठी पृथिवी तद्वदतिकृष्णत्वात् ३। माघवती-माघवती नाम सप्तमी पृथिवी, तद्वदतिकृष्णत्वात् ४। वातपरिघः-वातस्य गमनपरिघातत्वात् ५। वातप्रतिक्षोभः-

छ कोनोंवाली हैं। उत्तर एवं दक्षिण दिशाकी दो बाहिरी कृष्ण राजियां तिकोण हैं तथा समस्त भीतरी कृष्ण राजियां चौकोर हैं। इन आठ कृष्णराजियोंके आठ नाम इस प्रकारसे हैं-कृष्णराजि १, मेघराजि २, मेघ ३, मेघवती ४, वातपरिघा ५. वातप्रतिक्षोभ ६, देवपरिघ ७, और देवप्रतिक्षोभ ८। इनमें कृष्णराजि ऐसा नाम कृष्ण पुद्गल रूप होनेसे है, मेघराजि ऐसा नाम मेघराजिके जैसी कृष्ण होनेसे है, मघाराजि ऐसा नाम मघा नामके छठे नरकके जैसी अति कृष्ण होनेसे है, माघवती ऐसा नाम माघवती नामक सातवीं पृथिवीसे भी अधिक कृष्ण होनेके कारणसे है, वायुके गमनका परिघात करनेके कारण वातपरिघ ऐसा नाम है, वातको क्षोभजनक होनेसे वातप्रतिक्षोभ ऐसा नाम है, देवपरिघ ऐसा नाम देवोंको भयका उत्पादक होनेसे

ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાની બે બાહ્ય કૃષ્ણરાજિઓ ત્રિકોણાકાર છે, તથા અંદરની બધી કૃષ્ણરાજિઓ ચતુષ્કોણ છે આ આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં આઠ નામો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કૃષ્ણરાજી, (૨) મેઘરાજી, (૩) મઘારાજી, (૪) માઘવતી, (૫) વાતપરિઘ, (૬) વાતપ્રતિક્ષોભ, (૭) દેવપરિઘ અને (૮) દેવપ્રતિક્ષોભ તે રાજિઓ કૃષ્ણ પુદ્ગલ રૂપ હોવાથી તેમનું નામ કૃષ્ણરાજીઓ છે. તેઓ મેઘરાજીના જેવા કૃષ્ણ વર્ણવાળી હોવાથી તેમનું નામ મેઘરાજી પડયું છે. મઘા નામની છઠ્ઠી નરકના જેવી અતિ કૃષ્ણ હોવાને કારણે તેમનું નામ મઘારાજીજ પડયું છે-માઘવતી નામની સાતમી નરક પૃથ્વી કરતાં પણ અધિક કૃષ્ણ વર્ણવાળી હોવાને કારણે તેનું ચોથું નામ માઘવતી છે. વાયુના ગમનમાં પ્રતિઘાત (અવરોધ) ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાને કારણે તેનું પાંચમું નામ વાતપરિઘ છે વાયુને માટે ક્ષોભજનક હોવાને કારણે તેનું છઠ્ઠું નામ વાતપ્રતિક્ષોભ છે. દેવોમાં ભય ઉત્પન્ન કરનારી હોવાને કારણે તેનું સાતમું નામ દેવ-

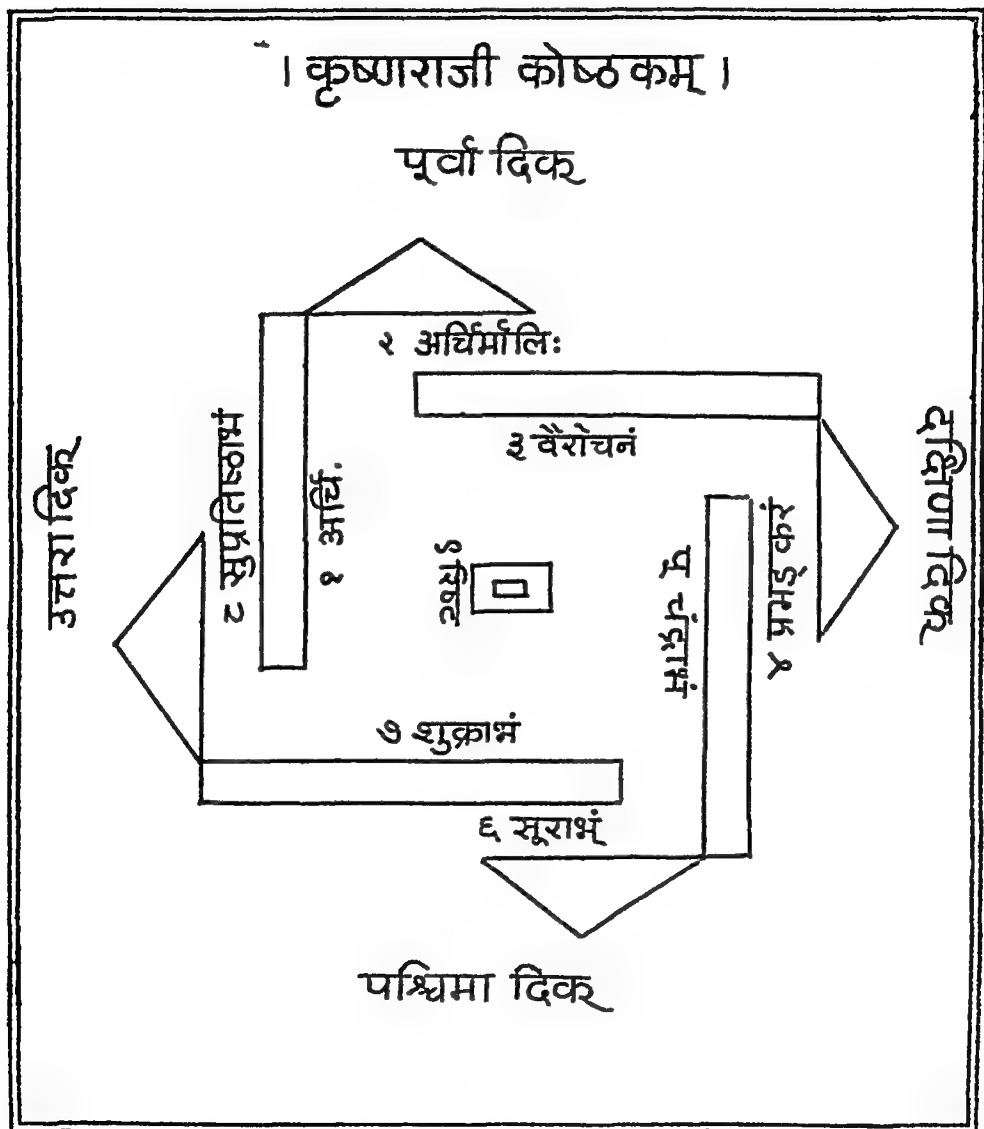
वातस्य क्षोभजनकत्वात् ६। देवपरिघः=देवानां भयोत्पादकत्वेन गमनविघात-हेतुत्वात् ७। देवप्रतिक्षोभः-देवानां क्षोभजनकत्वादिति ८ ॥८॥

एतासामष्टानां कृष्णराजीनामष्टसु अवकाशान्तरेषु=राजिद्वयमध्य भागेषु अष्ट लोकान्तिकविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अर्चिः १, अर्चिर्मालिः २ इत्यादि। तत्र-अर्चिर्लोकान्तिकविमानं पूर्वदिग्वर्त्तिन्या अभ्यन्तरकृष्णराज्या अग्रवर्त्ति १। अर्चिर्मालिविमानं पूर्वयोः कृष्णराज्योर्मध्यवर्त्ति २। वैरोचनं दक्षिणदिग्वर्त्तिन्या आभ्यन्तर-कृष्णराज्या अग्रवर्त्ति ३। प्रभङ्करं दक्षिणयोः कृष्णराज्योर्मध्यवर्ति ४। चन्द्राभं पश्चिमदिग्वर्त्तिन्या आभ्यन्तरकृष्णराज्या अग्रवर्त्ति ५। सुराभं पश्चिमयोः कृष्णराज्योर्मध्यवर्त्ति ६। सुप्रतिष्ठाभम् उत्तरदिग्वर्त्तिन्याः

है, तथा देवप्रतिक्षोभ ऐसा नाम देवोंको क्षोभजनक होनेसे है। इन आठ कृष्णराजियोंके अष्ट अवकाशान्तरोंमें दो राजिके मध्य भागोंमें आठ लोकान्तिक विमान कहे गये हैं-जैसे-अर्चि १, अर्चिर्माली २, इनमें जो अर्चि नामका लोकान्तिक विमान है वह पूर्वदिग्वर्तिनी आभ्यन्तर कृष्णराजिके अग्रवर्ती है, अर्चिर्माली नामका जो लोकान्तिक विमानहै वह पूर्वकीकृष्णराजियोके मध्यवर्ती है, वैरोचन नामका जो लोकान्तिक विमान है, वह दक्षिणदिग्वर्तिनी आभ्यन्तर कृष्ण राजीके अग्रवर्ती है, प्रभङ्कर नामका जो लोकान्तिक विमान है, वह दक्षिणकी कृष्ण राजियोंके मध्यवर्ती है,चन्द्राभ नामका जो लोकान्तिक विमान है, वह पश्चिम दिग्वर्तिनी आभ्यन्तर कृष्णराजिके अग्रवर्ती है सुराभ नामका जो लोकान्तिक विमान है-यह पश्चिमकी कृष्णराजियोंके

પરિઘ છે. દેવોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાને કારણે તેનું આઠમું નામ દેવ પ્રતિક્ષોભ પડયું છે. આ આઠ કૃષ્ણરાજિઓના આઠ અવકાશાન્તરોમાં (બે રાજિની વચ્ચેનો ભાગ અહીં અવકાશાન્તરોથી ગ્રહણ થયો છે) આઠ લોકાન્તિક વિમાનો કહ્યાં છે તે લોકાન્તિક વિમાનોનાં નામ અર્ચિ, અર્ચિર્માલી આદિ છે. અર્ચિ નામનું લોકાન્તિક વિમાન પૂર્વદિશાની આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિને અગ્રવર્તી છે. અર્ચિર્માલી નામનું લોકાન્તિક વિમાન પૂર્વની કૃષ્ણરાજિઓના મધ્ય ભાગે આવેલુ છે. વૈરોચન નામનું ત્રીજું લોકાન્તિક વિમાન દક્ષિણ દિશાની આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિને અગ્રવર્તી છે પ્રભંકર નામનું ચોથું લોકાન્તિક વિમાન દક્ષિણની કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે આવેલું છે. ચન્દ્રાભ નામનું પાંચમું લોકાન્તિક વિમાન પશ્ચિમ દિશાની આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિને અગ્રવર્તી છે. સુરાભ નામનું છટ્ઠું લોકાન્તિક વિમાન પશ્ચિમની કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે આવેલું છે. સુપ્રતિષ્ટાભ

पृष्ठ १३२-३३ में कहा हुआ कृष्णराजीका कोष्टक

પેજ ૧૩૨-૩૩ માં બતાવેલ કૃષ્ણરાજી કોષ્ટક

आभ्यन्तरकृष्णराज्या अग्रवर्ति ७। तथा-आग्नेयाभं विमानम् उत्तरयोः कृष्णराज्योर्मध्यवर्त्ति८। एतासां कृष्णराजीनां बहुमध्यदेशभागे रिष्टाभमपि विमानमस्ति परन्तु अष्टस्थानकानुरोधात्तन्नात्र विवक्षितमिति। एतत्कोष्ठकं पृथक्पत्रे द्रष्टव्यम्। इति ॥३॥ एतेषु अष्टसु लोकान्तिकविमानेषु अष्टविधा लोकान्तिकदेवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सारस्वता आदित्या इत्यादि। तत्र-अर्चिर्विमाने सारस्वताः १, अर्चिर्मालिविमाने आदित्याः २, वैरोचन विमाने वह्नयः ३, प्रभङ्करे वरुणाः ४, चन्द्राभे गर्दतोयाः ५, सूराभे तुषिताः ६, सुप्रतिष्ठाभे अव्याबाधाः ७, आग्नेयाभे च आग्नेयाः ८ इति रिष्टाभे तु रिष्टा देवा बोध्याः इति ॥४॥ एतेषां सारस्वत प्रभृतीनामष्टानामपि लोकान्तिकदेवानाम् जघन्योत्कर्षेण अष्ट सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ सू० ३६ ॥

मध्यवर्ती है, सुप्रतिष्ठाभ नामका जो लोकान्तिक विमान है वह उत्तर दिग्वर्ती आभ्यन्तर कृष्णराजिके अग्रवर्ती है, तथा-अग्नेयाभ नामका जो लोकान्तिक विमान है, वह उत्तरकी दो कृष्णराजियोंके मध्यवर्ती है, इन कृष्णराजियोंके बहु मध्य देशभागमें रिष्टाभ नामका विमान है, परन्तु-यहां आठ स्थानकोंके अनुरोधसे उसकी विवक्षा नहीं हुई है-इसका कोष्ठक अलग पत्रमें दिखाया है सो वहांसे देख लेवे—

इन आठ लोकान्तिक विमानोंमें आठ प्रकारके लोकान्तिक देव रहते हैं, उनके नाम इस प्रकारसे हैं-सारस्वत १, आदित्य २, वह्नि ३, वरुण ४, गर्दतोय ५, तुषित ६, अव्याबाध ७, और आग्नेय ८ इन सभी लोकान्तिक देवोंकी जघन्य एवं उत्कृष्ट दोनों प्रकारकी आयु आठ सागरोपमकी कही गई है ॥ सूत्र ३६॥

નામનુ લોકાન્તિક વિમાન ઉતર દિશાની આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિને અગ્રવર્તી છે. આગ્નેયાભ નામનું આઠમું લોકાન્તિક વિમાન ઉત્તરથી બન્ને કૃષ્ણરાજિઓની મધ્યમાં આવેલું છે. આ કૃષ્ણરાજિઓના બહુમધ્ય દેશ ભાગમાં રિષ્ટાભ નામનું વિમાન છે. પરન્તુ અહી આઠ સ્થાનકોને અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં તેનું વર્ણન કર્યું નથી. આ લોકાન્તિક વિમાનોનું સ્થાન બતાવતી આકૃતિ આ સાથેના પેજમાં બતાવવામા આવી છે–આ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવો રહે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત (૭) અવ્યાબાધ અને (૮) આગ્નેય. આ સઘળા લોકાન્તિક દેવોનુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આ બન્ને પ્રકારનું આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું કહ્યું છે. ॥ સૂ ૩૬॥

कृष्णराजयो हि ऊर्ध्वलोकस्य मध्यभागस्थिता इति मध्यभागप्रस्तावाद् धर्मादीनां चतुर्णाम् एकैकस्य मध्यभागम् अष्टस्थानकेन प्ररूपयितुमाह—

सूत्रम्—अट्ठ धम्मत्थिकायमज्झपएसा पण्णत्ता। अट्ठ अधम्मत्थिकायमज्झपएसा पण्णत्ता। एवं चेव अट्ठ आगासत्थिकायमज्झपएसा पण्णत्ता। एवं चेव अट्ठ जीवमज्झपएसा पण्णत्ता॥ सू० ३७॥

छाया—अष्ट धर्मास्तिकायमध्यप्रदेशाः प्रज्ञप्ताः। अष्ट अधर्मास्तिकायमध्यप्रदेशाः प्रज्ञप्ताः। एवमेव अष्ट आकाशास्तिकायमध्यप्रदेशाः प्रज्ञप्ताः। एवमेव अष्ट जीवमध्यप्रदेशाः प्रज्ञप्ताः॥ सू० ३७॥

टीका—'अट्ठ धम्मत्थिकाय' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा। नवरम्—धर्माधर्माकाशानां मध्यप्रदेशा रुचकरूपाः। जीवस्यापि केवलिसमुद्घाते रुचकस्था एव मध्यप्रदेशाः, अन्यदा यथास्थिता एवाष्टौ मध्यप्रदेशा इति॥ सू० ३७॥

ये कृष्णराजियां ऊर्ध्वलोकके मध्य भागमें स्थित हैं, इसलिये अब सूत्रकार मध्य भागके प्रस्तावको लेकर धर्मादिकचारोंके एक एकके मध्य भागका कथन आठ स्थान रूपसे करते हैं—

"अट्ठ धम्मत्थिकायमज्झपएसा पण्णत्ता" इत्यादि॥

टीकार्थ—धर्मास्तिकायके मध्य प्रदेश आठ कहे गये हैं, अधर्मास्तिकायके मध्यप्रदेश आठ कहे गये हैं। आकाशास्तिकायके मध्य प्रदेश आठ कहे गये हैं। जीवके मध्यप्रदेश आठ कहे गये हैं। धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय और आकाशास्तिकायके जो मध्यप्रदेश हैं वे रुचक रूप हैं। जीव जब केवलि समुद्घात करता है, तब उसका भी मध्य प्रदेश रुचकस्थही होते हैं। अन्य कालमें आठ मध्यप्रदेश यथास्थित ही होते रहते हैं॥ सूत्र ३७॥

આ કૃષ્ણરાજિઓ ઉર્ધ્વલોકના મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઈનેહવે સૂત્રકાર ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર અસ્તિકાયના મધ્ય ભાગનું કથન કરે છે—"अट्ठ धम्मत्थिकायमज्झपएसा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ધર્માસ્તિકાયનાં મધ્યપ્રદેશ આઠ કહ્યા છે અધર્માસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશ આઠ કહ્યા છે આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશ આઠ કહ્યા છે જીવના મધ્યપ્રદેશ આઠ કહ્યા છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના જે મધ્યપ્રદેશો છે તે રૂચકરૂપ છે જીવ જ્યારે કેવલિસમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે તેના મધ્યપ્રદેશો પણ રૂચકસ્થ જ હોય છે અન્યકાળે આઠ મધ્યપ્રદેશો યથાસ્થિત જ રહે છે ।સૂ ૩૭

जीवमध्यप्रदेशादिप्ररूपकाश्च तीर्थंकरा इति तीर्थंकरवक्तव्यतां सूत्रद्वयेनाह —

मूलम्—अरहंता णं महापउमे अट्ठ रायाणो मुंडा भावित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वावेस्सइ, तं जहा-पउमं १, पउमगुम्मं २, नलिणं ३, नलिणगुम्मं ४, पउमद्धयं ५, धणुद्धयं ६, कणगरहं ७ भरहं ८ ॥ सू० ३८ ॥

छाया—अर्हन् खलु महापद्मः अष्टौ राज्ञो मुण्डान् भावयित्वा अगारात् अनगारितां प्रव्राजयिष्यति, तद्यथा-पद्म १, पद्मगुल्मं २, नलिनं ३, नलिनपद्मं ४, पद्मध्वजं ५, धनुर्ध्वजं ६, कनकरथं ७, भरतम् ८ ॥ सू० ३८ ॥

टीका—' अरहंताणं ' इत्यादि—

महापद्मः अर्हन्-भविष्य दुत्सर्पिण्यां महापद्म नामा भविष्यत्तीर्थंकरः श्रेणिक जीवः खलु अष्टौ राज्ञो मुण्डान् भावयित्वा=कृत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्राजयिष्यति, तद्यथा-पद्मं :पद्मगुल्ममित्यादि । पद्मादयोऽत्र प्रव्राजनक्रियायाः कर्मत्वेन विवक्षितत्वाद् द्वितीयान्तत्वेन निर्दिष्टा इति ॥ सू० ३८ ॥

जीवके मध्यप्रदेश आदिके प्ररूपक तीर्थंकर होते हैं, इसलिये अब सूत्रकार तीर्थंकरकी वक्तव्यता दो सूत्रसे करते हैं--

" अरहंताणं महापउमे अट्ठ रायाणो " इत्यादि ॥

टीकार्थ--महापद्म अर्हन्त आठ राजाओंको मुण्डित करके अगारावस्थासे अनगारावस्थामें दीक्षित करेंगे उन आठ राजाओंके नाम इस प्रकारसे हैं-पद्म १, पद्मगुल्म २, नलिन ३, नलिनपद्म ४, पद्मध्वज ५, धनुर्ध्वज ६ कनकरथ ७, और भरत ८ ये महापद्म अर्हन्त श्रेणिकके जीवहैं और ये भविष्यत् उत्सर्पिणीमें तीर्थंकरहोंगे ॥सूत्र३८॥

જીવના મધ્યપ્રદેશો આદિના પ્રરૂપક તીર્થંકરો જ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર બે સૂત્રો દ્વારા તીર્થંકરોની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે—"अरहंताणं महापउमे अट्ठरायाणो " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૨)

ટીકાર્થ–મહાપદ્મ અર્હન્ત આઠ રાજાઓને મુંડિત કરીને અગારાવસ્થાના ત્યાગ પૂર્વક અનગારાવસ્થાની દીક્ષા આપશે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પદ્મ, (૨) પદ્મગુલ્મ, (૩) નલિન, (૪) નલિનપદ્મ, (૫) પદ્મધ્વજ, (૬) ધનુર્ધ્વજ, (૭) કનકરથ અને (૮) ભરત. આ મહાપદ્મ અર્હંત આગામી ઉત્સર્પિણીમાં તીર્થંકર થશે. તેઓ શ્રેણિક રાજાના જીવરૂપ છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

तथा—

मूलम्-कण्हस्स णं वासुदेवस्स अट्ठ अग्गमहिसीओ अरहओ णं अरिट्ठणेमिस्स अंतिए मुण्डा भवेत्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइयाओ सिद्धाओ जाव सव्वदुक्खप्पहीणाओ, तंजहा- पउमावई १, गोरी २, गंधारी ३, लक्खणा ४, सुसीमा ५, जंबवई ६, सच्चभामा ७, रुप्पिणी ८ कण्हग्गमहिसीओ ॥ सू० ३९ ॥

छाया—कृष्णस्य खलु वासुदेवस्य अष्टौ अग्रमहिष्यः अर्हतः खलु अरिष्टनेमेरन्तिके मुण्डा भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिताः सिद्धाः यावत् सर्वदुःखप्रहीणाः, तद्यथा-पद्मावती १, गौरी २, गान्धारी ३, लक्ष्मणा ४, सुषीमा ५, जाम्बवती ६ सत्यभामा ७: रुक्मिणी ८ कृष्णाग्रमहिष्यः ॥ सू० ३९ ॥

टीका—' कण्हस्स णं ' इत्यादि—

कृष्णवासुदेवस्य अष्टौ अग्रमहिष्यः=पट्टराइयः अर्हदरिष्टनेमिसविधे मुण्डा भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिताः, सिद्धाः-कृतकृत्याः, यावत्पदेन-' बुद्धाः मुक्ताः परिनिर्वृत्ताः ' इत्येषां पदानां संग्रहः, तत्र-बुद्धाः=विमलकेवलालोकेन ज्ञात-

" कण्हस्स णं वासुदेवस्स अट्ठ अग्गमहिसीओ " इत्यादि ॥

टीकार्थ--कृष्ण वासुदेवकी आठ पट्टरानियां अर्हन्त अरिष्टनेमिके पास मुण्डित होकर अगारावस्थासे अनगारावस्थामें दीक्षित हुई हैं। ये सब सिद्ध यावत् सर्व दुःखोंसे प्रहीण हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं-

पद्मावती १, गौरी २, गान्धारी ३, लक्ष्मणा ४, सुषीमा ५, जाम्बवती ६, सत्यभामा ७, और रुक्मिणी ८ सिद्ध शब्दका अर्थ कृतकृत्य होना है, यहां यावत्पदसे " बुद्धाः मुक्ताः परिनिर्वृत्ताः " इन पदोंका

" कण्हस्स णं वासुदेवस्स अट्ठ अग्गमहिसीओ " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–કૃષ્ણવાસુદેવની આઠ પટ્ટરાણીઓએ અર્હંત અરિષ્ટ નેમિની પાસે મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અનગારાવસ્થાની દીક્ષા લીધી હતી. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં–(૧) પદ્માવતી, (૨) ગૌરી, (૩) ગાન્ધારી, (૪) લક્ષ્મણા, (૫) સુષીમા, (૬) જામ્બવતી. સત્યભામા. અને (૮) રુક્મિણી, તે આઠે સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વૃત અને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત થઈ ગઈ.

હવે સિદ્ધ આદિ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. સિદ્ધ થઈ જવું. એટલે કોઈપણ કાર્ય કરવાનું બાકી ન રહેવું. બુદ્ધ એટલે વિમલ કેવળજ્ઞાન

सकललोकालोकः, मुक्ताः=सर्वकर्मभ्यो रहिताः परिनिर्वृताः=समस्तकर्मकृतविकार-रहितत्वेन स्वस्थीभूताः, अतएव-सर्वदुःखप्रहीणाः=समस्तक्लेशान्तकरा जाताः। ताः कृष्णाग्रमहिष्यो हि पद्मावती गौरी गान्धार्यादयो बोध्याः। अमुमेवार्थमुप-दर्शयितुमाह-' तं जहा=पउमावई, गोरी ' इत्यादि। आसां चरितानि अन्तकृद्द-शाङ्गसूत्रे वर्णितानि, जिज्ञासुभिस्तत एव बोध्यानीति ॥ सू० ३९ ॥

एताः कृष्णाग्रमहिष्यः पद्मावत्यादयो वीर्यात् सिद्धाः वीर्याणि च वीर्यप्रवाद-पूर्वेऽभिधीयन्ते। अतो वीर्यप्रवादपूर्वस्वरूपं प्रतिपादयति—

मूलम्—वीरियपुव्वस्स णं अट्ठ वत्थू अट्ठ चूलियावत्थू ॥सू० ४०॥

छाया—वीर्यपूर्वस्य खलु अष्टौ वस्तूनि अष्ट चूलिकावस्तूनि ॥ सू० ४० ॥

टीका—' वीरियपुव्वस्स णं ' इत्यादि—

वीर्यप्रवादनामकस्य तृतीयपूर्वस्य वस्तूनि=अध्ययनविशेषा अष्टौ भवन्ति। यथा-आचाराङ्गे शस्त्रपरिज्ञादीन्यध्ययनानि तथा लघुप्रायश्चित्त-गुरुप्रायश्चित्ता-

---

संग्रह हुआ है, बुद्ध शब्दका अर्थ विमल केवलज्ञान रूप आलोकसे सकल लोक और अलोकका जानना है, मुक्त शब्दका अर्थ सकल कर्मोंसे रहित होना है परिनिर्वृत शब्दका अर्थ समस्त कार्यकृत विकारसे रहित होकर स्वस्थीभूत होनाहै,सर्व दुःख प्रहीण शब्दका अर्थसमस्त क्लेशोंका अन्तकर देना है, इन राणियोंका चारित्र अन्तकृद्दशाङ्ग सूत्रमें वर्णित है अत एव जिज्ञासुजनोंको वहींसे जान लेना चाहिये।सू० ३९।

ये कृष्णकी अग्रमहिषियां वीर्यसे सिद्ध हुई हैं, वीर्यका वर्णन वीर्य प्रवाद पूर्वमें किया गया है, इसलिये अब सूत्रकार वीर्यप्रवादपूर्वका स्वरूप कहते हैं—" विरियपुव्वस्स णं अट्ठ वत्थू " इत्यादि ॥

टीकार्थ—वीर्यप्रवाद नामक तृतीय पूर्वकी मूल वस्तुएँ-अध्ययन

વડે સકલ લોક અને અલોકને જાણનાર. મુક્ત એટલે સમસ્ત કર્મોથી રહિત થયેલો જીવ. પરિનિર્વૃત એટલે કર્મકૃત વિકારોથી રહિત બનીને સ્વસ્થી ભૂત (શીતલીભૂત-સમસ્ત પરિતાપોથી છૂટિ જવું) સર્વદુઃખ પ્રહીણ એટલે સઘળા કલેશોનો અન્ત કરનાર. આ આઠેના ચરિત્રનું વર્ણન અન્તકૃદ્દશાંગમાં વર્ણવેલું છે, તો જિજ્ઞાસુઓએ તે શાસ્ત્રમાંથી તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ ૩૯ ॥

કૃષ્ણવાસુદેવની તે અગ્રમહિષીઓ પોતાના વીર્યના પ્રભાવથી સિદ્ધ પદ પામી હતી. વીર્યપ્રવાહપૂર્વમાં વીર્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વીર્યપ્રવાહ પૂર્વના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

" वीरियपुव्वस्स णं अट्ठ वत्थू " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-વીર્યપ્રવાહ નામના ત્રીજા પૂર્વની મૂલ વસ્તુઓ-અધ્યયન વિશેષો આઠ

रोपणा-प्रायश्चित्तरूपाणि आचाराग्राणि भवन्ति, तथैवात्रापि वस्तूनि चूलिका वस्तूनि च बोध्यानीति ॥ सू० ४० ॥

वस्तुवीर्यादेव गतिर्भवतीति गतिमष्टविधत्वेनाह —

मूलम्--अट्ठगईओ पण्णत्ताओ, तंजहा--णिरयगई १, तिरियगई २, मणुयगई ३ देवगई ४ सिद्धिगई ५, गुरुगई ६, पणोल्लणगई ७, पब्भारगई ८ ॥ सू० ४१ ॥

छाया-अष्ट गतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-निरयगतिः १, तिर्यग्गतिः २, मनुजगतिः ३, देवगतिः ४, सिद्धिगतिः ५ गुरुगतिः ६, प्रणोदनगति ७, प्राग्भारगतिः ८॥सू० ३५॥

टीका—' अट्ठ गईओ ' इत्यादि—

गतयः=गमनक्रियाः अष्ट प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-निरयगतिः-नरके गमनं १, तिर्यग्गतिः-तिरश्चि=तिर्यग्योनौ गमनम् २, मनुजगतिः=मनुष्ययोनौ गमनम् ३,

---

विशेष आठ हैं और चूलिका वस्तुएँ भी आठ हैं। जिस प्रकारसे आचाराङ्ग सूत्रमें परिज्ञा आदि अध्ययन है, तथा लघु प्रायश्चित्त, गुरु प्रायश्चित्त एवं आरोपणा प्रायश्चित्त रूप आचाराग्र हैं, उसी प्रकारसे यहां पर भी वस्तुएं एवं चूलिका वस्तुएँ हैं ऐसा जानना चाहिये।सू० ४०।

वस्तु वीर्यसेही गति होती है, इसलिये अब सूत्रकार आठ भेद रूपसे गतिका वर्णन करते हैं--" अट्ठ गइओ पण्णत्ताओ" इत्यादि ॥

टीकार्थ--गमन क्रिया रूप गतियां आठ कही गई हैं-जैसे-निरय गति १, तिर्यग्गति २, मनुजगति ३, देवगति ४, सिद्धिगति ५. गुरुगति ६, प्रणोदनगति ७, और प्राग्भार गति ८ नरकमें जाना इसका नाम निरय गति है, तिर्यञ्च योनिमें जाना इसका नाम तिर्य-

---

છે, અને ચૂલિકા વસ્તુઓ પણ આઠ છે, જેવી રીતે આચારાંગ સૂત્રમાં પરિજ્ઞા આદિ અધ્યયન છે તથા લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત અને આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ આચારાગ્ર છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ વસ્તુઓ અને ચૂલિકા વસ્તુઓ અને ચૂલિકાઓ છે એમ સમજવું. ॥સૂ. ૪૦॥

વીર્યરૂપ વસ્તુ વડે જ ગતિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ ભેદ-રૂપે ગતિનું વર્ણન કરે છે—" अट्ठ गइओ पण्णत्ताओ " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૫)

ટીકાર્થ–ગમનક્રિયા રૂપ ગતિઓ આઠ કહી છે-(૧) નિરયગતિ, (૨) તિર્યગ્ગતિ, (૩) મનુજગતિ, (૪) દેવગતિ, (૫) સિદ્ધગતિ, (૬) ગુરુગતિ, (૭) પ્રણોદનગતિ અને (૮) પ્રાગ્ભારગતિ. નરકમાં જવું તેનું નામ નિરયગતિ છે. તિર્યંચોમાં જવું

देवगतिः=देवयोनौ गमनम् ४, सिद्धिगतिः—सिद्धौगतिः सिद्धिगत्यां गमनमित्यर्थः५, गुरुगतिः—गुरुशब्दो भावपरः, ततश्च गुरुणा—गौरवेण=ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्स्वभावेन या परमाण्वादीनां स्वभावतो गतिः सा गुरुगतिः६, प्रणोदनगतिः—प्रणोदनेन=प्रेरणेन या गतिः सा, यथा बाणादीनाम् ७ तथा—प्राग्भारगतिः—प्राग्भारेण=ईषदवनतत्या या गतिः सा। यथा—द्रव्यान्तराक्रान्तस्य नावादेः ॥ सू० ४१ ॥

गतिप्रस्तावाद् गतिमन्नद्यादिनद्यधिष्ठात्रीणां देवीनां द्वीपस्वरूपमाह—

मूलम्--गंगा सिंधु रत्ता रत्तवई देवाणं दीवा अट्ठ अट्ठ जोयणाइं आयामविक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० ४२ ॥

छाया—गङ्गा सिन्धुः रक्ता रक्तवती देवीनां द्वीपा अष्टाष्टयोजनानि आयामविष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ४२ ॥

टीका—'गंगा सिंधु' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा। नवरं—गङ्गादयो भरतैरवतनद्यः। एतत्समान नामान एव

गति है, मनुष्य योनिमें जाना इसका नाम मनुष्य गति है, देवयोनिमें जाना इसका नाम देवगति है, सिद्धिमें जाना इसका नाम सिद्धिगति है, गुरु शब्द यहां भाव परक है अतः ऊर्ध्व, अधः तिर्यक्, स्वभावसे जो परमाणु आदिकोंकी स्वभावतः गति होती है वह गुरु गति है ६, प्रेरणासे जो गति होती है, वह प्रणोदन गति है जैसे बाण आदिकोंकी गति ईषद् अवनतिसे जो गति होती वह प्राग्भार गति है, जैसे-द्रव्यान्तरसे आक्रान्त नाव आदिकी ॥ सूत्र ४१ ॥

गतिके प्रस्तावको लेकर अब प्रकार गतिवाली आदि नदियोंकी अधिष्ठात्री देवियोंके द्वीपका स्वरूप कहते हैं—

તેનું નામ તિર્યગ્ગતિ છે મનુષ્યયોનિમાં જવું તેનું નામ મનુજગતિ છે. દેવયોનિમાં જવું તેનું નામ દેવગતિ છે; સિદ્ધોમાં જવું તેનું નામ સિદ્ધગતિ છે. ગુરુ શબ્દ અહીં ભાવપરક છે. તેથી ઉર્ધ્વ, અધઃ તિર્યક્ રૂપે જે પરમાણુ આદિકોની સ્વાભાવિક ગતિ થાય છે તેનું નામ ગુરુગતિ છે. પ્રેરણા વડે જે ગતિ થાય છે તે ગતિનું નામ પ્રણોદનગતિ છે, જેમ કે બાણ આદિકોની ગતિ ઇષદ્ અવનતિ દ્વારા જે ગતિ થય છે તે ગતિનું નામ પ્રાગ્ભાર ગતિ છે. જેમ કે દ્રવ્યાન્તરથી આક્રાન્ત નાવ (હોડી) આદિની ગતિ ॥ સૂ. ૪૧ ॥

ગતિ વિષયક સૂત્રનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ગતિવાળી નદીઓની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓના નિવાસસ્થાન રૂપ દ્વીપોના સ્વરૂપનું કથન કરે છે—

तदधिष्ठात्र्यो देव्यः। आसां निवासद्वीपा गङ्गा प्रपातादिकुण्डमध्यवर्त्तिनो बोध्या इति ॥ सू० ४२ ॥

द्वीपाधिकारादन्तरद्वीपानाह—

मूलम्—उक्कामुहमेहमुहविज्जुमुहविज्जुदंत दीवा णं अट्ठट्ठ जोयणसयाइं आयामविक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० ४३ ॥

छाया—उल्कामुख-मेघमुख-विद्युन्मुख-विद्युदन्त द्वीपाः खलु द्वीपा अष्टाष्ट योजनशतानि आयामविष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ४३ ॥

टीका—' उक्कामुह ' इत्यादि—

हिमवतः शिखरिणश्च वर्षधरपर्वतस्य पूर्वयोरपरयोश्च दंष्ट्रयोः प्रत्येक दंष्ट्रायां स्थितेषु सप्तसु सप्तस्वन्तरद्वीपेषु षष्ठत्वेन प्रथितानाम् उल्कामुखद्वीप-

---

" गंगा सिंधु रत्ता रत्तवई देवाण " इत्यादि

टीकार्थ--गंगा, सिन्धु, रक्ता एवं रक्तवती देवियोंके द्वीप आयाम और विष्कम्भसे आठ २ योजनके कहे गये हैं ये गंगा आदिक नदियां भरत ऐरवतकी नदियां हैं जैसे इन नदियोंके नाम हैं इसी तरहके नाम इनकी अधिष्ठात्री देवियोंके हैं। इनके निवास द्वीप प्रपात आदि कुण्डके मध्यमें हैं ॥ सूत्र ४२ ॥

अब सूत्रकार द्वीपाधिकारको लेकर अन्तरद्वीपोंका कथन करते हैं—

" उक्कामुहमेहमुह विज्जुमुह " इत्यादि ॥

टीकार्थ-हिमवान् पर्वत एवं शिखरी पर्वतकी पूर्व अपर दंष्ट्रामेंसे प्रत्येक दंष्ट्रामें स्थित सात २ अन्तर द्वीपोमें छठे रूपसे प्रसिद्ध उल्कामुख द्वीप

" गंगा सिंधु रत्ता रत्तवई देवाणं " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-ગંગા સિંધુ, રક્તા અને રક્તાવતી આ ચારે દેવીઓના નિવાસ સ્થાન રૂપ દ્વીપોનો આયામ અને વિષ્કંભ આઠ આઠ યોજનનો કહ્યો છે. ગંગા આદિ નદીઓ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની નદીઓ છે. તે નદીઓનાં જેવાં નામો છે એવાં જ તેમની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓનાં નામો છે, તેમના નિવાસદ્વીપ પ્રપાત આદિ કુંડની મધ્યમાં છે ॥ સૂ ૪૨ ॥

આગલા સૂત્રમાં દ્વીપોનું વર્ણન કર્યું. હવે સૂત્રકાર અન્તરદ્વીપોનું વર્ણન કરે છે—" उक्कामुहमेहमुहविज्जुमुह " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-હિમવાન્ પર્વત અને શિખરી પર્વતની પૂર્વ અપર દંષ્ટ્રાઓમાંની પ્રત્યેક દંષ્ટ્રામાં સ્થિત સાત સાત અન્તર દ્વીપોમાં છટ્ઠા રૂપે પ્રસિદ્ધ ઉલ્કામુખ દ્વીપ,

मेघमुखद्वीप–विद्युन्मुखद्वीप–विद्युद्दन्तद्वीप नामकानां द्वीपानां प्रत्येकद्वीपः आयामविष्कम्भमानेन अष्टाष्ट शतयोजनप्रमाणः प्रज्ञप्त इति ॥ सू० ४३ ॥

द्वीपाधिकारादेव द्वीपपरिखाभूतस्य कालोदसमुद्रस्य मानमाख्यातुमाह–

मूलम्—कालोए णं समुद्दे अट्ठ जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पण्णत्ते ॥ सू० ४४ ॥

छाया—कालोदः समुद्रः अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० ४४ ॥

टीका—' कालोए णं ' इत्यादि—

कालोदनामा समुद्रः खलु अष्टौ योजनशतसहस्राणि=अष्ट लक्ष योजनानि चक्रवालविष्कम्भेण=चक्रवद् गोलाकारेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० ४४ ॥

द्वीपाधिकारात् पुष्करार्द्धद्वीपमानमाह—

मूलम्--अब्भंतरपुक्खरद्धे णं अट्ठजोयण सयसहस्साइं चक्कवालविक्खभेणं पण्णत्ते। एवं बाहिरपुक्खरद्धेवि ॥ सू० ४५॥

मेघमुख द्वीप, विद्युन्मुख द्वीप और विद्युद्दन्त द्वीप इन द्वीपोंके बीचमें जो प्रत्येक द्वीप है वह आयाम एवं विष्कम्भसे ८०० सौ ८०० सौ योजन प्रमाणका है ॥ सूत्र ४३ ॥

द्वीपाधिकारको लेकर ही द्वीपकी परिखाभूत जो कालोदसमुद्र है उसका प्रमाण इस प्रकारसे है ।

" कालोएणं समुद्दे अट्ठजोयण " इत्यादि ॥

टीकार्थ–कालोद समुद्र चक्रवाल विष्कम्भकी अपेक्षा आठ लाख योजनका कहा गया है, चक्रवाल विष्कम्भका तात्पर्य है चक्रकी तरह गोलाकार विस्तारको चक्रवाल कहा जाता है ॥सू० ४४ ॥

મેઘમુખદ્વીપ, વિદ્યુન્મુખ દ્વીપ અને વિદ્યદ્દન્ત દ્વીપ નામના પ્રત્યેક દ્વીપને આયામ અને વિષ્કંભ ૮૦૦–૮૦૦ યોજન પ્રમાણ કહ્યો છે. ॥ સૂ ૪૩ ॥

દ્વીપોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દ્વીપોની પરિખાભૂત (ચારે બાજુ વિસ્તીર્ણ) કાલોદસમુદ્રના પ્રમાણનું કથન કરે છે.

"કાલોએણં સમુદ્દે અટ્ઠ જોયણ" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–કાલોદસમુદ્રના ચક્રવાલ વિષ્કંભ આઠ લાખ યોજનનો કહ્યો છે. ચક્રના જેવો ગોલાકાર વિસ્તારને ચક્રવાલ કહેવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૪૪ ॥

छाया—अभ्यन्तरपुष्करार्द्धं खलु अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तम्। एवं बाह्य पुष्करार्द्धमपि ॥ सू० ४५ ॥

टीका—' अब्भंतर पुक्खरद्धेणं ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ४५ ॥

पुष्करार्द्धे च चक्रवर्त्तिनोऽपि भवन्तीति तद्रत्नविशेषम् अष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्—एगमेगस्स णं रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठ सोवण्णिए काकिणिरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्ठकण्णिए अधिकरणि संठिए ॥ सू० ४६ ॥

छाया—एकैकस्य खलु राज्ञः चातुरन्तचक्रवर्त्तिनः अष्ट सौवर्णिकं काकिणी रत्नं षट्तलं द्वादशास्रिकम् अष्ट कर्णिकम् अधिकरणी संस्थितम् ॥ सू० ४६ ॥

टीका—' एगमेगस्स णं ' इत्यादि—

एकैकस्य खलु राज्ञश्चचातुरन्तचक्रवर्त्तिनः काकिणीरत्नम् अष्ट सौवर्णि-

---

द्वीपके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार पुष्कराधं द्वीपके प्रमाणका कथन करते हैं—" अब्भंतरपुक्खरद्धेणं " इत्यादि ॥

टीकार्थ—अभ्यन्तर पुष्करार्ध चक्रवाल विष्कम्भकी अपेक्षा आठ योजनका कहा गयाहै। इसी तरहसे बाह्य पुष्करार्धका भी चक्रवाल विष्कम्भकी अपेक्षा आठ लाख प्रमाण जानना चाहिये ॥ सूत्र ४५ ॥

पुष्करार्द्धमें चक्रवर्ती भी होते हैं, अतः अब सूत्रकार उसके रत्न विशेषका आठ स्थानोंसे कथन करते हैं—

" एगमेगस्स णं रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स " इत्यादि ॥

टीकार्थ—एक एक चातुरन्तचक्रवर्ती राजाका काकिणी रत्न

દ્વીપોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી સૂત્રકાર પુષ્કરાર્ધ દ્વીપના પ્રમાણનું કથન કરે છે—" અબ્ભંતરપુક્ખરદ્ધેણં " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ ચક્રવાલ વિષ્કંભની અપેક્ષાએ આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ છે. એજ પ્રમાણે બાહ્ય પુષ્કરાર્ધનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ પણ આઠ લાખ યોજનનો સમજવો. ॥ સૂ. ૪૫ ॥

પુષ્કરાર્ધમાં ચક્રવર્તીઓ પણ હોય છે. તેમના કાકિણી નામના રત્ન વિશેષોનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે—

" એગમેગસ્સ ણં રન્નો ચાઉરંત ચક્કવટ્ટિસ્સ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–પ્રત્યેક ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી રાજાનું કાકિણી રત્ન આઠ સુવર્ણ પ્રમાણ

कम्-अष्ट सुवर्णमानम् पट् तलम्-पट् तला=मध्यभागा यस्य तत्तथा-षट् तल युक्तं, द्वादशास्त्रिकम्=द्वादश अस्रयः=कोणा यस्य तत्तथा-द्वादशकोणयुक्तम्, अष्टकर्णिकम्-अष्टौ कर्णिकाः=कोणविभागा यस्य तत्तथा, कोणाष्टविभागोपेतम्, अधिकरणे संस्थितम्-अधिकरणी=' एरण ' इति भाषाप्रसिद्धं सुवर्णकारोपकरणं, तद्वत् संस्थितम्=अधिकरणी संस्थानेन संस्थितं च प्रज्ञप्तम्=अभिहितं जिनैरिति। सुवर्णप्रमाणं त्वेवं विज्ञेयम्, तथाहि-चत्वारि मधुरतृणफलान्येकः श्वेतसर्षपः, षोडशश्वेत सर्षपा एकं धान्यमाषफलम् द्वे धान्यमाषफले एका गुञ्जा, पञ्च गुञ्जाः-एकः कर्ममाषकः, षोडशकर्ममाषा एकं सुवर्णमिति। एतानि मधुरतृणफलादीनि मानानि भरतचक्रवर्त्तिकालिकानि विज्ञेयानि, सर्वेषां चक्रवर्त्तिनां काकिणीरत्नस्य तुल्यमानत्वात्। अत्र ' एगमेगस्स ' इति

वजनमें आठ सुवर्ण प्रमाण होता है ६ तलोंवाला होता है, १२ कोनोंवाला होता है ८ कोनोंके विभागोंवाला होता है, और जैसा आकार अधिकरणी-एरणका होता है वैसा आकारवाला होता है, सुवर्णका प्रमाण इस प्रकारसे कहा गया है-चार मधुर तृण फलोंका एक श्वेत सर्षप-सरसोंका एक दाना होता है १६ श्वेत सर्षपोंका एक धान्यमाष फल होता है, दो धान्यमाषक फलोंकी एक गुञ्जा-रत्ती होती है, ५ रत्तियोंका एक कर्ममाषक होता है, एवं १६ कर्ममाषकोंका एक सुवर्ण होता है, ये मधुर तृण फलादि रूप जो प्रमाण यहां प्रकट किये गये हैं वे भरत चक्रवर्तीके जमानेके लेना चाहिये क्योंकि समस्त चक्रवर्तियोंका जो काकिणी रत्न होता है, उसका प्रमाण एक सा होता है, यहां पर " एगमेगस्स " ऐसा जो पद कहा गया है, वह इस बातको

વજનનું હોય છે. તેરત્નને ૬ સપાટી હોય છે, ૧૨ ખૂણા હોય છે અને ૮ ખુણાના વિભાગો હોય છે તેનો આકાર અધિકરણી (એરણ)ના જેવો હોય છે. સુવર્ણ પ્રમાણ વજનનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-ચાર મધુર તૃણફલોનું વજન સરસવના એક સફેદ દાણા જેટલું થાય છે ૧૬ સોળ સરસવના દાણાનું વજન એક ધાન્યમાષ ફલ (અડદના દાણા) જેટલું બે ધાન્યમાષ ફલોની એક રતી (ચણોઠી થાય છે ૫ચ રતીનો એક કર્મમાષક (વાલ) થાય છે અને ૧૬ કર્મમાષકોનો એક સુવર્ણ થાય છે આ મધુરતૃણફલાદિ રૂપ જે પ્રમાણ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણ ભરત ચક્રવર્તીના જમાનામાં પ્રચલિત હતું. સમસ્ત ચક્રવર્તીઓના કાકિણી રત્નોનું પ્રમાણ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ હોય છે. " એગમેગસ્સ " આ પદ દ્વારા એજ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે સમસ્ત

पदं सर्वेषां चक्रवर्त्तिनां काकिणीरत्नं भवतीति सूचनार्थम्। 'रन्नो' इति पदं मूर्धाभिषिक्तत्वबोधनार्थम्। 'चाउरंत-चक्कवट्टिस्स' इति पदं षट्खण्डभरतादिक्षेत्राधिपतित्वसूचनार्थमिति ॥ सू० ४६ ॥

इदं च काकिणीरत्नं चतुरङ्गुलप्रमाणं 'चउरंगुलप्पमाणा सुवण्णवरकागिणी णेया' इति वचनात्। तथा योजनमानमपिअङ्गुलप्रमाणेनैव निष्पद्यते, अतोऽङ्गुलप्रमाणनिष्पन्नं योजनमानमाह—

मूलम्—मागहस्स णं जोयणस्स अट्ठ धणु सहस्साइं णिहत्ते पण्णत्ते ॥ सू० ४७ ॥

छाया—मागधस्य खलु योजनस्य अष्ट धनुस्सहस्राणि निधत्तं प्रज्ञप्तम् ॥ सू० ४७ ॥

सूचित करनेके लिये कहा गया है कि समस्त चक्रवर्तियोंके काकिणी रत्न होता है "रन्नो" यह पद यह प्रकट करता है कि मूर्धाभिषिक्त राजा होते हैं। "चाउरंतचक्कवट्टिस्स" यह पद यह प्रकट करता है कि जो चक्रवर्ती होता है, वह भरतादि क्षेत्रोंका पूर्ण अधिपति होता है, अर्थात् छ खण्डके नाथ होते हैं ॥ सू० ४६ ॥

यह काकिणी रत्न चार अङ्गुल प्रमाणका होता है-जैसा कि "चउरंगुलप्पमाणा सुवण्णवरकागिणी णेया" यह कहा गया है, तथा योजनका प्रमाण भी अङ्गुलके प्रमाणसे बनता है, अतः अब सूत्रकार अङ्गुलके प्रमाणसे निष्पन्न हुए योजनके प्रमाणको प्रकट करते हैं।

ચક્રવર્તીઓની કાકિણી રત્નનું પ્રમાણ એક સરખું હોય છે, અને પ્રત્યેક ચક્રવર્તી પાસે કાકિણી રત્ન અવશ્ય હોય છે. "रन्नो" આ પદ એ વાત સૂચિત કરે છે કે મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનાર સામાન્ય રાજા તો ઘણા હોય છે-તેમની પાસે કાકિણી રત્ન હોતું નથી, પણ "चाउरंत चक्कवट्टिस्स" ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી પાસે જ તે રત્ન હોય છે. ચક્રવર્તી રાજા તો ભરતાદિ ક્ષેત્રોનો સર્વોપરી શાસક હોય છે. એટલે છ ખંડોનો અધિપતિ હોય છે. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં જે કાકિણી રત્નની વાત કરી તે ચાર આંગળ-પ્રમાણ હોય છે. એજ વાત "चउरंगुल पमाणा सुवण्णवरकागिणी णेया" આ સૂત્રમાં કહેવામાં આવી છે. યોજનનું પ્રમાણ પણ આંગળના પ્રમાણ આધારે જ નક્કી થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આંગળના પ્રમાણને આધારે નિષ્પન્ન થતાં યોજન

टीका--' मागहस्स णं ' इत्यादि---

मागधस्य=मगधदेशभवस्य खलु योजनस्य=अध्वमानविशेषस्य अष्ट धनुस्सहस्राणि=अष्टसहस्रसंख्यकानि धनूंषि निधत्तं=निकाचितं निश्चितं प्रमाणं प्रज्ञप्तमिति । इदं च प्रमाणं परमाण्वादिना क्रमेण विज्ञेयम् ।

तदुक्तम्--" परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स ।
लिक्खा जूया य जवो अट्ठ गुणविवड्डिया कमसो ॥१॥"

छाया---परमाणुस्त्रसरेणू रथरेणुरग्रंच वालस्य ।
लिक्षा यूका च यवोऽष्टगुण विवर्द्धिताः क्रमशः ॥१॥ इति ।

अयमर्थः-परमाणुः=अनन्तानन्तानां सूक्ष्मपरमाणूनां समुदायः । अयं चैको-व्यावहारिकः परमाणुरिति ऊर्ध्वरेण्वादि भेदा अपि अनेनैव संगृहीता बोध्याः । स परमाणुरष्टभिर्गुणितस्त्रसरेणुः-त्रस्यति=गच्छति पौरस्त्यादि वायुप्रेरितो यः स इति । त्रसरेणुरष्टगुणितो रथरेणुः=रथगमनोत्खातो भवति । रथरेणुरष्ट-गुणित एकं वालाग्रं भवति । अष्टौ वालाग्राणि एका लिक्षा, अष्टौ लिक्षा एका

" मागहस्स णं जोयणस्स अट्ठ धणुसहस्साइं " इत्यादि

टीकार्थ-मगध देशके योजनका प्रमाण आठ हजार धनुषका कहा गया है, यह प्रमाण परमाणु आदिके प्रमाण क्रमसे होता है-परमाणु आदिका प्रमाण इस प्रकारसे है--" परमाणू तसरेणू रहरेणू " इत्यादि ।

अनन्तानन्त सूक्ष्म परमाणुओंका समुदाय रूप एक परमाणु होता है, यह एक व्यावहारिक परमाणु है, ऊर्ध्वरेणु आदि भेद भी इसीसे संगृहीत हो जाते हैं । आठ परमाणुओंसे गुणित एक त्रसरेणु होता है, आठ गुणा त्रसरेणु एक रथरेणु होता है यह रथरेणु रथके चलनेसे उत्खात होता है । अष्ट गुणित रथरेणुका एक वालाग्र होता है, आठ

પ્રમાણુનું નિરૂપણ કરે છે. 'मागहस्स णं जोयणस्स अट्ठ धणुसहस्साइ" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-મગધ દેશના યોજનનું પ્રમાણ ૮૦૦૦ ધનુષનું કહ્યું છે. તે પ્રમાણ પરમાણું આદિના પ્રમાણક્રમ વડે નક્કી થય છે. પરમાણુ આદિનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે સમજવું.-" परमाणू तसरेणू " ઇત્યાદિ-અનન્તાનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સમુદાય રૂપ એક પરમાણું હોય છે આ એક વ્યાવહારિક પરમાણુ છે ઉર્ધ્વરેણુ આદિ ભેદ પણ તેના દ્વારા જ ગૃહીત થઇ જાય છે. આઠ પરમાણુઓને એક ત્રસરેણુ થાય છે. એવાં આઠ ત્રસરેણુને એક રથરેણુ બને છે. રથ ચાલતી વખતે જે ધૂળ ઊડે છે તેને રથરેણુ કહે છે. એવા આઠ રથરેણુને વાલાગ્ર હોય છે. આઠ વાલાગ્રોથી એક લિક્ષા (લીખ) થાય

यूका, अष्टौ यूका एको यवः, इति । तथा—अष्टौ यवा एकमङ्गुलम् चतुर्विंशतिरङ्गुलानि एको हस्तः, चत्वारो हस्ता एकं धनुः, द्विसहस्रधनूंषि एकं गव्यूतम्, चत्वारि गव्यूतानि एकं योजनमिति । इति मागधं योजनमानम् । मागधग्रहणात् यस्मिन् देशे षोडशभिर्धनुश्शतैर्गव्यूतं भवति तत्र चतुःशताधिक षट् सहस्रैः (६४००) धनुर्भिरेकं योजनं भवतीति ॥ सू० ४७ ॥

योजनप्रस्तावादष्टयोजनप्रमाणान् जम्ब्वप्रभृतीन् निरूपयति—

मूलम्—जंबू णं सुदंसणा अट्ठ जोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं बहुमज्झदेसभाए अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेणं, सातिरेगाइं अट्ठजोयणाइं सव्वग्गेणं पण्णत्ता १। कूडसामली णं अट्ठ जोयणाइं एवं चेव २। तिमिसगुहा णं अट्ठ जोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं एवं चेव ३। खंडप्पवायगुहा णं अट्ठ जोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं एवं चेव ४ ॥ सू० ४८ ॥

बालाग्रोंकी एक लिक्षा होतीहै आठ लिक्षाओंकी एक यूका (जूं) होती है आठ यूकाओंका एक यव होता है, आठ यवोंका एक अंगुल होता है २४ अंगुलोंका एक हाथ होता है चार हाथका एक धनुष होता है, दो हजार धनुषका एक गव्यूत कोश होता है, और चार गव्यूतोंका एक योजन होता है । ऐसा यह मागध देश प्रसिद्ध योजनका प्रमाणहै । "मागध" के ग्रहणसे जिस देशमें १६०० सौ धनुषका एक गव्यूत होता है, वहां ६४०० धनुषका एक योजन होताहै, ऐसा समझना चाहियेसू०४१।

योजनके प्रस्तावको लेकर अब सूत्रकार आठ योजन प्रमाणवाले

છે અને આઠ લિક્ષાની એક યુકા (જૂ) થાય છે. આઠ યૂકાઓ મળીને એક યવ થાય છે. આઠ યવોનો એક આંગળ થાય છે ૨૪ આંગળનો ૧ હાથ થાય છે અને ચાર હાથ મળીને એક ધનુષ થાય છે બે હજાર ધનુષનો એક કોશ (ગવ્યૂત) થાય છે અને ચાર કોશનો એક યોજન બને છે. મગધ દેશમાં યોજનનું આ પ્રકારનું પ્રમાણ ચાલે છે. "માગધ" આ પદ દ્વારા આ પ્રમાણ મગધમાં જ પ્રચલિત છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જે દેશમાં ૧૬૦૦ ધનુષનો એક ગવ્યૂત (કોશ) થાય છે, તે દેશમાં ૬૪૦૦ ધનુષનો યોજન ગણવો જોઈએ ।।સૂ. ૪૧।।

યોજનની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર આઠ યોજનના પ્રમાણ

छाया---जम्बू खलु सुदर्शना अष्ट योजनानि ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन, बहुमध्य-देशभागे अष्टयोजनानि विष्कम्भेण, सातिरेकाणि अष्ट योजनानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ता १। कूटशाल्मली खलु अष्ट योजनानि एवमेव २। तिमिस्रगुहा खलु अष्ट योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन एवमेव ४ ॥सू० ४८॥

टीका---' जंबू णं ' इत्यादि---

जम्बूः–जम्बू नामको वृक्षविशेषः, तदाकारा सर्व रत्नमयी या साऽपि जम्बू रुच्यते, तदधिष्ठितत्वादेवायं जम्बूद्वीपोऽभिधीयते, सेयं जम्बूः सुदर्शनाऽपर-नाम्ना व्यवह्रियते। अस्याः सुदर्शनाया जम्ब्वाः स्थितिरेवं विज्ञेया, तथाहि–उत्तरकुरूणां पूर्वार्द्धे महानद्याः पूर्वे पञ्चशतयोजनायामविष्कम्भस्य द्वादशयोजन मध्यभागस्य क्रमश उच्छ्रायपरिहाण्या पर्यन्तभागे द्विगव्यूतोच्छ्रितस्य, द्विग-व्यूतोच्छ्रिताभिः पञ्चशतधनुर्विस्तीर्णाभिः पद्मवरवेदिकाभिः परिक्षिप्तस्य,

जम्बू आदिकोंका निरूपण करते हैं---

" जंबू णं सुदंसणा अट्ठ जोयणाइं " इत्यादि

टीकार्थ---जम्बू यह वृक्ष विशेषका नाम हैं, इसके आकारवाली जो सर्व रत्नमयी पृथिवी है वह भी जम्बू ऐसी कही जाती है, इस जम्बूसे युक्त होनेके कारण यह द्वीप जम्बूद्वीप कहा गया है, इस जम्बू की जिसका दूसरा नाम सुदर्शना है, स्थिति इस प्रकारसे है, उत्तर कुरुके पूर्वार्धमें स्थित शीता महानदीके पूर्वमें पांचसौ योजनके आयाम विष्कम्भवाली एक पीठ हैं। यह पीठ १२ योजनके मध्य भाग-वाली है एवं क्रमशः उच्छ्रायकी–ऊंचेपनेकी हीनतासे पर्यन्त भागमें द्विगव्यूति प्रमाण ऊँचीहैं, तथा–यह द्विगव्यूति प्रमाण ऊंची एवं पांचसौ

વાળા જમ્બૂ આદિકોનું નિરૂપણ કરે છે—

" जंबू णं सुदंसणा अट्ठ जोयणाइं " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–' જંબૂ ' આ નામનું એક વૃક્ષ થાય છે. તે જંબૂના આકારવાળી જે સર્વરત્નમયી પૃથ્વી છે તેને પણ જંબૂ કહેવામાં આવે છે. આ જંબૂથી યુક્ત જે દ્વીપ છે તે દ્વીપને જંબૂદ્વીપ કહે છે. આ જંબૂનું બીજું નામ સુદર્શના છે. તેની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે–ઉત્તર કુરુના પૂર્વાર્ધમાં આવેલી શીતા મહા નદીની પૂર્વે ૫૦૦ યોજનના આયામ અને વિષ્કંભવાળી એક પીઠ ૧૨ યોજનના મધ્યભાગવાળી છે મધ્યભાગથી છેડા તરફ જતાં તેની ઉંચાઈ ક્રમશઃ ઘટતાં ઘટતાં છેડાના ભાગમાં બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણુ થઇ જાય છે તે બે ગવ્યૂતિ પ્રમાણુ ઉંચાઈની અને ૫૦૦ ધનુષપ્રમાણુ વિસ્તારવાળી એક પદ્માવરવેદિકાથી

द्विगव्यूतोच्छ्रितैः सच्छत्रतोरणैश्चतुर्द्वारैर्युक्तस्य पीठस्य मध्यभागे चतुर्योजनोच्छ्रिता अष्ट योजनायामविष्कम्भा मणिपीठिका व्यवस्थिता। तस्यां मणिपीठिकायां द्वादशवेदिका गुप्ता सुदर्शना जम्बूः प्रतिष्ठिता बोध्येति। सेयं सुदर्शनाजम्बूः अष्ट योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, बहुमध्यदेशभागे-शाखा विस्तारदेशे अष्ट योजनानि विष्कम्भेण, तथा-सातिरेकाणि=अतिरेकयुक्तानि-उद्वेधगव्यूतिद्वयेनाधिकानि अष्ट योजनानि सर्वाग्रेण=सर्वपरिमाणेन प्रज्ञप्तेति। अत्र पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु चतस्रः शाखाः सन्ति। तद्वक्तव्यता अन्यतोऽवसेयेति ।१। एवमेव देवकुरुपश्चि-

---

धनुष प्रमाण ऐसी पद्मवरवेदिकासे परिक्षिप्तहै, तथा द्विगव्यूति प्रमाण ऊँचे एवं छत्र तोरण सहित ऐसे चार द्वारोंसे युक्त है। ठीक इस पीठके मध्य भागमें चार योजन ऊंची एक मणिपीठिका है, इसका आयाम और विष्कम्भ आठ योजनका है, इस मणिपीठिकाके ऊपर यह सुदर्शना जम्बू व्यवस्थित है, यह १२ वेदिकाओंसे सुरक्षित है, यह सुदर्शना जम्बू आठ योजनका ऊंचा है तथा शाखाओंके विस्तार-वाले प्रदेशमें बहु मध्यदेश भागमें आठ योजनका है, तथा कुछ अधिक आठ योजन सर्वाग्रसे है। सर्वाग्रसे यहां सर्व प्रमाण लिया गया है, अतः यहां कुछ अधिकता ऐसा जो कहा गया है, वह दो कोसके उद्वेध (गहराई-ऊंडाई) की अपेक्षासे कहा गया है, इस तरह यह जम्बू सर्व प्रमाणकी अपेक्षा दो कोस से अधिक आठ योजनका है ऐसा वाच्यार्थ समझना चाहिये। यहां पूर्वादि चारों दिशा-ओंमें चार शाखाएँ हैं। इनकी वक्तव्यता अन्य शास्त्रोंसे समझ

પરિક્ષિપ્ત છે, તથા ગવ્યૂતિપ્રમાણુ ઊંચા અને છત્રતોરણોથી યુક્ત ચાર દ્વારોથી યુક્ત છે. તે પીઠના બરાબર મધ્ય ભાગમાં ચાર યોજન ઊંચી એક મણિપીઠિકા છે. તેની લંબાઇ અને પહોળાઈ આઠ યોજનની છે. તે મણિપીઠિકાની ઉપર આ સુદર્શના જંબૂ વ્યવસ્થિત (આવેલો) છે. તે બાર વેદિકાઓ વડે સુરક્ષિત છે. આ સુદર્શના જંબૂ આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા શાખાઓના વિસ્તરવાળા પ્રદેશમાં બહુ મધ્ય દેશ ભાગમાં આઠ યોજનનો તેનો વિષ્કંભ છે, તથા સર્વાગ્રની અપેક્ષાએ આઠ યોજન કરતાં સહેજ અધિક પ્રમાણુવાળો છે. 'સર્વાગ્ર' આ પદ વડે અહીં સર્વપ્રમાણુ ગ્રહણુ કરવામાં આવ્યુ છે. બે ગવ્યૂતિપ્રમાણુ ઉદ્વેધની અપેક્ષાએ અહી આ અધિકતા ગ્રહણુ કરવામાં આવી છે. આ રીતે આ જંબૂ સર્વપ્રમાણુની અપેક્ષાએ આઠ યોજન કરતાં બે ગવ્યૂતિપ્રમાણુ અધિક પ્રમાણુ વાળો છે. એવો વાચ્યાર્થ અહીં સમજવો જોઈએ. અહીં પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં ચાર શાખાઓ છે. તેમની વક્તવ્યતા અન્ય ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવી જોઈએ.

मार्द्धे स्थितस्य भवनपतिदेवविशेषसुपर्णकुमारावासस्य कूटशाल्मलिद्रुमस्यापि प्रमाणं बोध्यम् २। तिमिस्रगुहायाः खण्डप्रपातगुहायाश्चापि प्रमाणमेवमेव बोध्यम् ३-४ ॥ सू० ४८ ॥

एते पूर्वोक्ता जम्बूवृक्षादयः पदार्था जम्बूद्वीपे भवन्तीति जम्बूद्वीपाधिकारात्तद्गतवस्तूनि प्ररूपयितुमाह--

मूलम्-जंबू मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महानईए उभओ कूले अट्ठ वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा-चित्तकूडे १, पम्हकूडे २, नलिणकूडे ३, एगसेले ४, तिकूडे ५, वेसमणकूडे ६, अंजणे ७, मायजंणे ८ ॥१॥ जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सियोयाए महानईए उभओ कूले अट्ठ वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तंजहा-अंकावई १, पम्हावई २, आसीविसे ३ सुहावहे ४, चंदपव्वए ५, सूरपव्वए ६, णागपव्वए ७, देवपव्वए ८।। २॥ जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महानईए उत्तरेणं अट्ठ चक्कवट्टिविजया पण्णत्ता, तंजहा-कच्छे १, सुकच्छे २, महाकच्छे ३, कच्छगावई ४, आवत्ते ५, जाव पुक्खलावई ८ ॥८॥ जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महानईए दाहिणेणं अट्ठ चक्कवट्टीविजया पण्णत्ता, तंजहा-बच्छे १ सुवच्छे २, जाव मंगलावई ॥४॥ जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीयोदा महा नईए दाहिणेणं अट्ठ चक्कवट्टिविजया पण्णत्ता तंजहा-पम्हे १, जाव सलिलावई ८ ॥५॥ जंबू मंदर पच्चत्थिमेणं सीयो-

लेनी चाहिये इसी तरहसे देवकुरुके पश्चिमार्धमें स्थित जो कूटशाल्मलि द्रुम है कि जो भवनपति देव विशेष सुवर्णकुमारका आवासभूत है, उसका भी प्रमाण जानना चाहिये। तिमिस्र गुहाका और खण्ड प्रपात गुहाका भी प्रमाण इसी तरहका समझना चाहिये ॥ सूत्र ४८ ॥

ભવનપતિ દેવવિશેષ સુવર્ણકુમારના નિવાસસ્થાન રૂપ જે કૂટ શાલ્મલિ વૃક્ષ દેવકુરુના પશ્ચિમાર્ધમાં આવેલું છે, તેનું પ્રમાણ પણ આ સુદર્શના જંબૂના પ્રમાણુ મુજબ જ સમજવું તિમિસ્રગુફાનું અને ખંડપ્રપાતગુફાનું પ્રમાણ પણ એટલું જ સમજવું. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

याए महानईए उत्तरेणं अट्ठ चक्कवाट्टिविजया पण्णत्ता, तंजहा--वच्छे १, सुवच्छे २ जाव गंधिलावई ॥ ८॥६॥ जंबूमंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महानईए उत्तरेणं अट्ठ रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तंजहा-खेमा १, खेमपुरी २, चेव जाव पुंडरीगिणी ८ ॥७॥ जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं अट्ठ रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-सुसीमा १, कुंडला २, चेव जाव रयणसंचया ८ ॥ ८ ॥ जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीयोयाए महानईए दाहिणेणं अट्ठ रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-आसपुरा १ जाव वीयसोगा ॥९॥ जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीयोयाए महानईए उत्तरेणं अट्ठ रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-विजया १, वेजयंती २ जाव अउज्झा ८ ॥ १० ॥ सू० ४९ ॥

छाया—जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये सीताया महानद्या उभयतः कूले अष्टौ वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चित्रकूटः १, पक्ष्मकूटः २, नलिनकूटः ३, एकशैलः ४, त्रिकूटः ५, वैश्रमणकूटः ६, अञ्जनः ७, मातञ्जनः ८ ॥ १ ॥ जम्बू मन्दरपाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या उभयतः कूले अष्टौ वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अङ्कावती १, पक्ष्मावती २, आशीविषः ३, सुखावहः ४ चन्द्रपर्वतः ५, सूरपर्वत ६, नागपर्वतः ७, देवपर्वतः ८ ॥२॥ जम्बूमन्दरपौरस्त्ये शीताया महानद्या उत्तरे अष्टौ चक्रवर्त्तिविजयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कच्छः १, सुकच्छः २, महाकच्छः ३, कच्छकावती ४, आवर्त्तः ५, यावत् पुष्कलावती ८ ॥३॥ जम्बूमन्दर पौरस्त्ये शीताया महानद्याः दक्षिणे अष्टौ चक्रवर्तिविजयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-वत्सः १, सुवत्सः २, यावत् मङ्गलावती ८ ॥४॥ जम्बू मन्दर पाश्चात्ये शीतोदा महानद्या दक्षिणे अष्टौ चक्रवर्त्तिविजयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पक्ष्मो १ यावत् सलिलावती ८ ॥ ५ ॥ जम्बू मन्दरपाश्चात्यार्द्धे शीतोदाया महानद्या उत्तरे अष्टौ चक्रवर्त्तिविजयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-वप्रः १, सुवप्रो २, यावद् गन्धिलावती ८ ॥६॥ जम्बू मन्दरपौरस्त्ये शीताया महानद्या उत्तरे अष्टौ राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्षेमा १, क्षेमपुरी २, चैव यावत् पुण्डरीकिणी ८ ॥७॥ जम्बू मन्दरपौरस्त्ये शीताया महानद्या दक्षिणे अष्टौ राजधान्यः प्रज्ञप्ताः,

तद्यथा–सुषीमा १, कुण्डला २, चैव यावद् रत्नसंचया ८ ॥ ८ ॥ जम्बू मन्दर-पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणे अष्टौ राजधान्य प्रज्ञप्ता', तद्यथा–अश्वपुरी १, यावत् वीतशोका ८॥९॥ जम्बू मन्दरपाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या उत्तरे अष्टौ राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–विजया १, वैजयन्ती २ यावत् अयोध्या ८॥१०॥सू०४३॥

टीका--' जंबू मंदरस्स ' इत्यादि--

व्याख्या सुगमा। नवरम्–आद्यमवान्तरसूत्रद्वयं वक्षस्कारपर्वतविषयकम्। ततश्चत्वार्यन्तरसूत्राणि चक्रवर्ति विजयविषयकाणि। तत्र कच्छादिघटिते प्रथ-

---

ये पूर्वोक्त जम्बुवृक्ष आदि पदार्थ जम्बूद्वीपमें हैं, इसलिये अब सूत्रकार जम्बूद्वीपके अधिकारको लेकर जम्बूद्वीपगत अन्य वस्तुओंकी प्ररूपणा करते हैं–" जंबू मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणंसीयाए इत्यादि।

टीकार्थ--जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें सीता महानदीके दोनों तट पर आठ वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं–जैसे–चित्रकूट १, पद्म कूट २, नलिन कूट ३, एकशैल ४, त्रिकूट ५, वैश्रमणकूट ६, अञ्जन ७, एवं मातञ्जन जम्बूमन्दरके पाश्चात्यमें शीतोदा महानदीके दोनों तट पर आठ वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं। जैसे–अङ्कावती १, पद्मावती २, आशीविष ३, सुखावह ४, चन्द्र पर्वत ५, सूर पर्वत ६, नाग पर्वत ७ और देव पर्वत ८ जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतकी पूर्वदिशामें शीता महानदीके उत्तरमें आठ चक्रवर्ति विजय कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं–कच्छ १, सुकच्छ २, महाकच्छ ३, कच्छकावती ४,

---

પૂર્વોક્ત જંબૂવૃક્ષ આદિ પદાર્થ જંબૂદ્વીપમાં આવેલાં છે તેથી હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપમાં આવેલી અન્ય વસ્તુઓનું આઠ સ્થાનની અપેક્ષાએ કથન કરે છે–

" जंबू मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા મહાનદીના બન્ને તટ પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ચિત્રકૂટ, (૨) પક્ષ્મકૂટ, (૩) નલિનકૂટ, (૪) એક શૈલ (૫) ત્રિકૂટ, (૬) વૈશ્રમણકૂટ, (૭) અંજન અને (૮) માતંજન. જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી શીતોદા મહાનદીના બન્ને તટ પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) અંકાવતી, (૨) પક્ષ્માવતી, (૩) આશીવિષ, (૪) સુખાવહ, (૫) ચન્દ્રપર્વત, (૬) સૂરપર્વત, (૭) નાગપર્વત અને (૮) દેવ-પર્વત. જંબૂદ્વીપના મન્દરપર્વતની પૂર્વદિશામાં મહાનદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કચ્છ, (૨) સુકચ્છ, (૩) મહાકચ્છ, (૪) કચ્છ-

मेऽप्यान्तरसूत्रे यावत्पदेन-" मंगलावत्ते, पुक्खले ' छाया-मङ्गलावर्त्तः पुष्कलः- इति नामद्वयं ग्राह्यम् । वत्सादि घटिते द्वितीये-' महावच्छे, वच्छावई, रम्मे, रम्मए, रमणिज्जे' छाया-महावत्सो, वत्सको, रम्यो, रम्यको, रमणीयः-इति पञ्च नामानि ग्राह्याणि । पक्ष्मादि घटिते तृतीये-' सुपम्हे, महापम्हे, पम्हावई, संखे, नलिणे, कुमुए' छाया-सुपक्ष्मः, महापक्ष्मः, पक्ष्मवती, शङ्खः, नलिनः कुमुदः- इति षड् नामानि ग्राह्याणि । वप्रादि घटिते-चतुर्थेतु-यावत्पदेन-' महावप्पे, वप्पावई, वग्गू, सुवग्गू, गंधिले ' छाया-महावप्रः, वप्रावती, वल्गु, सुवल्गुः, गन्धिलः-इति पञ्च नामानि ग्राह्याणि । इति ।

आवर्त ५, यावत् पुष्कलावती ८ यहां यावत् शब्दसे मंगलावर्त और पुष्कल ये दो चक्रवर्ति विजय गृहीत हुए हैं। जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतकी दिशामें शीता महानदीकी दक्षिण दिशामें आठ चक्रवर्ति विजय कहे गये हैं-उनके नाम इस प्रकारसे हैं-वत्स १, सुवत्स २, यावत् मङ्गलावती यहां यावत्पदसे महावत्स, वत्सक, रम्यक और रमणीय ये पांच चक्रवर्ति विजय गृहीत हुए हैं। जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीकी दक्षिण दिशामें आठ चक्रवर्ति विजय कहे गये है-वे ऐसे हैं-पक्ष्म यावत् सलिलावती ८ यहां यावत्पदसे " सुपक्ष्म, महापक्ष्म, पक्ष्मवती, शंख, नलिन और कुमुद " इन चक्रवर्ति विजयोंका ग्रहण है ५, जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके उत्तरमें आठ चक्रवर्ति विजय कहे गये हैं-जैसे-वप्र, सुवप्र यावत् गन्धिलावती यहां यावत् पदसे " महावप्र, वप्रावती वल्गु, सुवल्गु, गन्धिल " इनका ग्रहण

કાવતી, (૫) આવર્ત્ત, (૬) મંગલાવર્ત્ત (૭) પુષ્કલ અને (૮) પુષ્કલાવતી. જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં આઠ ચક્રવર્તી વિજય આવેલાં છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) વત્સ, (૨) સુવત્સ, (૩) મહાવત્સ, (૪) વત્સક, (૫) રમ્યક, (૬) રમણીય (૭) મંગલ હરી (મંગલ) અને (૮) મંગલાવતી. જંબૂદ્વીપ મંદર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં વહેતી શીતોદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં આઠ ચક્રવર્તી વિજય આવેલાં છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) પક્ષ્મ, (૨) સુપક્ષ્મ, (૩) મહા પક્ષ્મ, (૪) પક્ષ્મવતી, (૫) શંખ, (૬) નલિન, (૭) કુમુદ અને (૮) સલિલાવતી. જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં વહેતી શીતોદા મહાનદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી વિજય આવેલાં છે. તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) વપ્ર, (૨) સુવપ્ર, (૩) મહાવપ્ર, (૪) વપ્રાવતી, (૫) વલ્ગુ, (૬) સુવલ્ગુ, (૭) ગન્ધિલ અને

चक्रवर्त्तिविजयास्तु क्षेत्रविभागाः-येषु यान् वा चक्रवर्त्तिनो विजयन्त इति। ततश्चत्वार्यवान्तरसूत्राणि राजधानीविषयकाणि। तत्र क्षेमादि घटिते प्रथमेऽवान्तरसूत्रे यावत्पदेन-'अरिट्ठा, रिट्ठावई, खग्गी, मंजूसा, उसहपुरी—छाया-अरिष्टा, रिष्टावती, खड्गी, मञ्जूषा, ऋषभपुरी-इति पञ्च नामानि ग्राह्याणि। सुषीमादि घटिते द्वितीये-'अपराइया, पहंकरा, अंकावई, पम्हावई, सुभा'-छाया-अपराजिता, प्रभङ्करा, अङ्कावती, पक्ष्मावती, शुभा, इति पञ्च नामानि ग्राह्याणि। तथा-अश्वपुर्यादि घटिते तृतीये-'सीहपुरा,-महापुरा, विजयपुरा, अवराजिया, अवरा, असोगा' छाया-सिंहपुरी, महापुरी, विजयपुरी, अपराजिता अपरा, अशोका,-इति षड् नामानि ग्राह्याणि। विजयादि घटिते चतु-

---

हुआ है, जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें शीता शीतामहानदीके उत्तरमें आठ राजधानियाँ कही गई हैं-जो इस प्रकारसे हैं-क्षेमा १, क्षेमपुरी २, यावत् पुण्डरीकिणी ७ यहां यावत् पदसे " अरिष्टा रिष्टावती, खड्गी, मञ्जूषा, ऋषभपुरी" इनका संग्रह हुआ है ७ जम्बू मन्दरकी पूर्व दिशामें शीता महानदीकी दक्षिण दिशामें आठ राजधानियां कही गई हैं-जो इस प्रकारसे हैं सुषीमा १ कुण्डला २ यावत् रणसंचय ८ यहां यावत् पदसे " अपराजिता, प्रभङ्करा, अङ्कावती, पक्ष्मावती, शुभा" इनका संग्रह हुआ है ८ जम्बू मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीकी दक्षिण दिशामें आठ राजधानियां कही गई हैं जैसे-अश्वपुरी १ यावत् वीतशोका ९ यहां यावत् पदसे "सिंहपुरी, महापुरी, विजयपुरी, अपराजिता अपरा, अशोका" इनका संग्रह हुआ है जम्बू मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा

---

(८) ગન્ધિલાવતી જબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા મહા નદીની ઉત્તરે આઠ રાજધાનીઓ આવેલી છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષેમા, (૨) ક્ષેમપુરી, (૩) અરિષ્ટા. (૪) રિષ્ટાવતી, (૫) ખડ્ગી, (૬) મંજૂષા, (૭) ઋષભપુરી અને પુંડરીકિણી જબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં નીચે દર્શાવેલી આઠ રાજધાનીઓ આવેલી છે-(૧) સુષીમા, (૨) કુંડલા, (૩) અપરાજિતા, (૪) પ્રભંકરા, (૫) અંકવતી, (૬) પક્ષ્માવતી, (૭) શુભા અને (૮) રણસંચયા જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામા શીતોદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં નીચે પ્રમાણે આઠ રાજધાનીઓ છે-(૧) અશ્વપુરી, (૨) સિંહપુરી, (૩) મહાપુરી, (૪) વિજયપુરી, (૫) અપરાજિતા (૬) અપરા (૭) અશોકા અને (૮) વીતશોકા. જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં આઠ રાજધાનીઓ

र्थंतु यावत्करणात्–' जयन्ती, अपराजिता, चक्रपुरी, खड्गपुरी, अवध्या, इति पञ्च नामानि ग्राह्याणि । एताः क्षेमादयो राजधान्यो नव योजनविस्तारा द्वादश योजनायामाः, कच्छादि विजयेषु प्रवहमाणानां शीतादिनदीनां समीपवर्त्ति खण्ड त्रयमध्यखण्डस्थिता बोध्या इति॥ सू० ४९ ॥

एतासु राजधानीषु तीर्थकरादयः संभवन्तीति तीर्थकरादीन् अष्ट स्थानत्वेन प्ररूपयति—

मूलम्--जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए उत्तरेणं उक्कोसपए अट्ठ अरहंता अट्ठ चक्कवट्टी अट्ठ बलदेवा अट्ठ वासुदेवा उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा १। जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं उक्कोसपए एवं चेव २। जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीओयाए महाणईए दाहिणेणं उक्कोसपए एवं चेवं ३। एवं उत्तरेणवि ४ ॥ सू० ५० ॥

छाया--जम्बू मन्दरपौरस्त्ये शीताया महानद्या उत्तरे उत्कर्षपदे अष्टौ अर्हन्तः अष्टौ चक्रवर्त्तिनः अष्टौ बलदेवा अष्टौ वासुदेवा उदपद्यन्त वा उत्पद्यन्त वा उत्पद्यन्ते वा उत्पत्स्यन्ते वा १। जम्बू मन्दरपौरस्त्ये–शीतायाः महानद्या दक्षिणे उत्कर्षपदे एवमेव २। जम्बू मन्दरपाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणे उत्कर्षपदे एवमेव ३। एवमुत्तरेऽपि ॥ सू० ५० ॥

महानदीके उत्तरमें आठ राजधानियाँ कही गई हैं–जैसे विजया १ वैजयन्ती यावत् अयोध्या ८ १० यहां यावत् शब्दसे ' जयन्ती, अपराजिता, चक्रपुरी, खड्गपुरी, अवध्या " इनका संग्रह हुआ है। ये क्षेमादिक राजधानियां नौ योजनकी विस्तारवाली हैं और १२ योजनकी लम्बी हैं। कच्छादिक विजयोंमें बहती हुई शीतादि नदियोंके समीपवर्ती खण्डत्रयके मध्यखण्डोंमें स्थित हैं ॥ सूत्र ४९ ॥

છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે,-(૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયન્તી, (૪) અપરાજિતા, (૫) ચક્રપુરી, (૬) ખડ્ગપુરી, અવધ્યા અને (૮) અયોધ્યા. આ ક્ષેમા આદિ રાજધાનીઓ નવ યોજનના વિસ્તારવાળી (પહોળી) અને ૧૨ યોજન લાંબી છે તેઓ કચ્છાદિક વિજયોમાં વહેતી શીતાદિ નદીઓની પાસેના ત્રણ ખંડોના મધ્યખંડોમાં આવેલી છે ॥ સૂ ૪૯ ॥

टीका--'जंबू मंदरपुरत्थिमेणं' इत्यादि--

जम्बू मन्दरपौरस्त्ये-जम्बू द्वीपस्थ-मन्दरपर्वतस्य पूर्वदिग्भागे शीताया महानद्याश्च उत्तरे याः कच्छादिचक्रवर्त्ति विजयस्थिताः क्षेमादयो राजधान्यस्तत्र उत्कर्षपदे अष्टौ अर्हन्तः, अष्टौ चक्रवर्त्तिनः, अष्टौ बलदेवाः, अष्टौ वासुदेवाश्च उत्पन्नाः वा उत्पद्यन्ते वा, उत्पत्स्यन्ते वेति १। तथा-जम्बू मन्दरस्य पूर्वभागे शीताया महानद्याश्च दक्षिणे भागे याः वत्सादि चक्रवर्त्ति विजयस्थिताः सुषमादयो राजधान्यस्तत्रापि उत्कर्षपदे एवमेव-पूर्ववदेव अष्टौ अर्हच्चक्रवर्त्यादयो बोध्याः २। तथा-जम्बू मन्दरस्य पश्चिमे भागे शीतोदाया महानाद्याश्च

इन राजधानियोंमें तीर्थंकर आदि होते हैं इसलिये अब सूत्रकार तीर्थंकर आदिकोंकी प्ररूपणा आठ स्थानसे करते हैं--

"जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए" इत्यादि ॥

टीकार्थ--जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतके पूर्व दिग्भागमें एवं शीता महा नदीके उत्तरमें जो कच्छादिक चक्रवर्ति विजयोंमें स्थित क्षेमादिक राजधानियां हैं उनमें उत्कृष्टसे आठ अर्हन्त, आठ चक्रवर्ती आठ बलदेव और आठ वासुदेव उत्पन्न हुए हैं उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होंगे तथा-जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतके पूर्व भागमें और शीता महानदीके दक्षिण भागमें जो वत्सादिक चक्रवर्ति विजयस्थित सुषमादिक राजधानियां हैं-उनमें भी उत्कृष्टसे आठ अर्हन्त चक्रवर्ती आदि उत्पन्न हुए हैं और उत्पन्न होंगे २ तथा-जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतके पश्चिम भागमें और शीतोदा महानदीके दक्षिण भागमें जो पक्ष्मादि

આ રાજધાનીઓમાં તીર્થંકર આદિ થતાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તીર્થંકર વગેરેની આઠ સ્થાનની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે—

"जंबू मंदरपुरत्थिमेण सीयाए" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં જે શીતા મહાનદી વહે છે તેની ઉત્તરે જે કચ્છાદિક ચક્રવર્તિ વિજયો આવેલાં છે તેમાં આવેલી ક્ષેમાદિક રાજધાનીઓમાં વધારેમાં વધારે આઠ અર્હંતો, આઠ ચક્રવર્તીઓ, આઠ બલદેવો અને આઠ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા હતા, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે ।૨।. તથા જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા મહાનદીના દક્ષિણ ભાગમાં વત્સાદિક ચક્રવર્તિ વિજયમાં આવેલી જે સુષમાદિક રાજધાનીઓ છે તેમાં પણ વધારેમાં વધારે આઠ અર્હંત આઠ ચક્રવર્તી આદિ ઉત્પન્ન થયા હતા ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે ।૨।. તથા જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા ચક્રવર્તિ વિજયમાં આવેલી

दक्षिणे भागे याः पक्ष्मादि चक्रवर्त्ति विजयस्थिता अश्वपुर्यादयो राजधान्यस्तत्रापि उत्कर्षपदे एवमेव=पूर्ववदेव अष्टाष्ट अर्हच्चक्रवर्त्यादयो बोध्याः ३। तथा-जम्बू मन्दरस्य पश्चिमे भागे शीतोदाया महानद्याश्च उत्तरे भागे या वप्रादिचक्रवर्त्ति विजयस्थिता विजयादयो राजधान्यस्तत्रापि पूर्ववदेव अष्टाष्ट अर्हच्चक्रवर्त्यादयो बोध्या इति। अत्रेदं बोध्यम्-एकैकस्मिन् विजये एकैकस्य अर्हत उत्पत्त्या द्वात्रिंशद्विजयेषु समकालं द्वात्रिंशत्तीर्थकरा भवन्ति। चक्रवर्त्तिनो बलदेवा वासुदेवाश्च उत्कर्षत एककालेऽष्टाविंशतिरेव भवन्ति, यत एषु विजयेषु जघन्यतश्चत्वारो वासुदेवाश्चत्वारश्चक्रवर्त्तिनो भवन्त्येव चक्रवर्त्तिनो वासुदेवाश्च एकस्मिन् क्षेत्रे एक-

चक्रवर्ति विजयस्थित अश्वपुरी आदि राजधानियां हैं उनमें भी उत्कृष्टसे आठ २ अर्हन्त चक्रवर्ती आदि उत्पन्न हुए हैं उत्पन्न होते हैं और भविष्यत्में भी उत्पन्न होंगे ३ तथा जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतके पश्चिम भागमें और शीतोदा महानदीसे उत्तर भागमें जो वप्रादिक चक्रवर्ति विजयस्थित विजयादिक राजधानियां हैं उनमें भी आठ २ अर्हन्त चक्रवर्ति आदि उत्कृष्ट रूपसे उत्पन्न हुए हैं, उत्पन्न होते है और उत्पन्न होंगे यहां पर ऐसा जानना चाहिये-एक एक विजयमें एक २ अर्हन्तकी उत्पत्ति होनेसे ३२ विजयोंमें एक साथ ३२ तीर्थंकर होते हैं। तथा-चक्रवर्ती बलदेव, और वासुदेव उत्कृष्टसे एक कालमें २८ ही होते हैं-क्योंकि इन विजयोंमें जघन्यसे चार वासुदेव, चार चक्रवर्ती होते हैं। चक्रवर्ती और वासुदेव एक क्षेत्रमें एक कालमें

અશ્વપુરી આદિ જે રાજધાનીઓ છે તેમાં પણ વધારેમાં વધારે આઠ અર્હંતો આઠ ચક્રવર્તી આદિ ઉત્પન્ન થયા હતા, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે. તથા જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા વપ્રાદિક જે ચક્રવર્તિ વિજયો છે તેમાં આવેલા વિજયાદિક રાજધાનીઓમાં પણ ભૂતકાળમાં વધારેમાં વધારે આઠ અર્હંતો, આઠ ચક્રવર્તીઓ આદિ ઉત્પન્ન થયા હતા, વર્તમાનમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે ।૪। અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે એક એક વિજયમાં એક એક અર્હંતની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી ૩૨ વિજયોમાં એક સાથે ૩૨ તીર્થંકરો હોય છે. તથા ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવ એક જ કાળમાં વધારેમાં વધારે ૨૮ જ હોય છે, કારણ કે તે વિજયોમાં ઓછામાં ઓછા ચાર વાસુદેવ અને ચાર ચક્રવર્તી તો અવશ્ય હોય જ છે. એક ક્ષેત્રમાં એક જ કાળે ચક્રવર્તી અને વાસુદેવ-બન્નેનો સદ્ભાવ હોતો નથી. તેથી ચક્રવર્તી અને વાસુદેવોની જે

काले न भवन्तीति चक्रवर्त्तिनां वासुदेवानां च अष्टाविंशतिसंख्यकत्वम् । बलदेवाश्च वासुदेवसहचरिता इति बलदेवानामपि अष्टाविंशति संख्यकत्वमिति ॥सू० ५० ॥

अथ दीर्घवैताढ्यादीन् अष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्--जंबू मंदरपुरात्थिमेणं सीयाए महानईए उत्तरेणं अट्ठ दीहवेयड्ढा, अट्ठ तिमिसगुहाओ, अट्ठ खंडपवायगुहाओ, अट्ठ कयमालगा देवा, अट्ठ णट्टमालगा देवा, अट्ठ गंगाकुंडा, अट्ठ सिंधुकुंडा, अट्ठ गंगाओ, अट्ठ सिंधूओ, अट्ठ उसभकूडा, पव्वया, अट्ठ उसभकूडा देवा पण्णत्ता १। जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं अट्ठ दीहवेयड्ढा, एवं चेव जाव अट्ठ उसभकूडा देवा पण्णत्ता, नवरमेत्थ रत्ता रत्तावईओ तासिं चेव कुंडा २। जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीयोयाए महाणईए दाहिणेणं अट्ठ दीहवेयड्ढा जाव अट्ठ नट्टमालगा देवा अट्ठ गंगाकुंडा अट्ठ सिंधुकुंडा अट्ठ गंगाओ अट्ठ सिंधूओ अट्ठ उसभकूडा पव्वया अट्ठ उसभकूडा देवा पण्णत्ता ३। जंबू मंदरपच्चत्थिमेणं सीयोयाए महाणईए उत्तरेणं अट्ठ दीहवेयड्ढा जाव अट्ठ नट्टमालगा देवा अट्ठ रत्ताकुंडा अट्ठ रत्तावई कुंडा अट्ठ रत्ताओ जाव अट्ठ उसभकूडा देवा पण्णत्ता ४ ॥ सू० ५१ ॥

छाया—जम्बू मन्दर पौरस्त्ये शीताया महानद्या उत्तरे अष्टौ दीर्घवैताढ्याः अष्टौ तिमिस्रगुहाः अष्टौ खण्डप्रपातगुहाः अष्टौ कृतमालका देवाः अष्टौ नाट्य-

---

नहीं होते हैं इसलिये चक्रवर्तियों एवं वासुदेवोंकी २८ संख्यामें कोई बाधा नहीं आती है तथा—बलदेव वासुदेव सहचरित होते हैं अतः बलदेवोंकी भी २८ संख्या होनेमें कोई बाधा नहीं आती है ॥ सू० ५०॥

---

२८ नी संख्या कही छे तेनो मेळ मळी जाय छे. तथा बलदेव अने वासुदेव सहचरित होय छे, तेथी बळदेवोनी संख्या पण २८ नी ज थाय छे. ॥सू० ५०॥

मालका देवाः अष्टौ गङ्गाकुण्डानि अष्टौ सिन्धुकुण्डानि, अष्टौ गङ्गाः अष्टौ सिन्धवः अष्टौ ऋषभकूटाः पर्वताः अष्टौ ऋषभकूटा देवाः प्रज्ञप्ताः १। जम्बूमन्दर-पौरस्त्ये शीताया महानद्या दक्षिणे अष्टौ दीर्घवैताढ्या एवमेव यावत् ऋषभकूटा देवाः प्रज्ञप्ताः। नवरमत्र रक्ता रक्तावत्यः, तासामेव कुण्डानि २। जम्बू मन्दर-पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणे अष्टौ दीर्घवैताढ्या यावत् अष्टौ नाट्यमालका

अब सूत्रकार दीर्घवैताढ्य आदिकोंकी प्ररूपणा आठ स्थान रूपसे करते हैं--

"जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महानईए" इत्यादि।

सूत्रार्थ---जंबूद्वीपस्थितमन्दरपर्वतकी पूर्व दिशामें एवं शीता महानदीके उत्तरमें आठ दीर्घवैताढ्य आठ तिमिस्रगुहा, आठ खण्ड प्रपात गुहा, आठ कृतमालक देव, आठ नाट्यमालक देव आठ गङ्गा कुण्ड, आठ सिन्धु कुण्ड, आठ गङ्गा आठ सिन्धु, आठ ऋषभकूटदेव कहे गये हैं।१। जम्बू मन्दरकी पूर्व दिशामें एवं शीता महानदीको दक्षिणदिशामें आठ दीर्घवैताढ्य पर्वत एवं आठ ऋषभकूट देव कहे गये हैं। विशेष-यहां पर रक्ता और रक्तावती नदियां हैं और उन्हींके कुण्ड हैं।२। जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें और शीतोदा महानदीके दक्षिणमें आठ दीर्घवैताढ्य यावत् आठ

હવે સૂત્રકાર દીર્ઘવૈતાઢ્ય આદિકોની પ્રરૂપણા આઠ સ્થાન રૂપે કરે છે-

"जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सियाए महानईए" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં જે શીતા મહાનદી વહે છે તેની ઉત્તર દિશામાં આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્ય, આઠ તિમિસ્રગુફા, આઠ ખંડપ્રપાત ગુફા, આઠ કૃતમાલક દેવ, આઠ નાટ્યમાલક દેવ, આઠ ગંગાકૂંડ, આઠ સિંધુકુંડ, આઠ ગંગા, આઠ સિંધુ, આઠ ઋષભકૂટ પર્વત, અને આઠ ઋષભકૂટ દેવ કહ્યા છે ।૧। જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં જે શીતા મહાનદી વહે છે તેની દક્ષિણ દિશામાં પણ આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતથી લઇને આઠ ઋષભકૂટ દેવ પર્યન્તની ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ કહી છે. વિશેષમાં ત્યાં રક્તા અને રક્તાવતી નદીઓ અને તેમના કુંડો છે ।૨। જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે શીતોદા મહાનદી વહે છે તેની દક્ષિણ દિશામાં દીર્ઘ તાઢ્યથી લઇને આઠ નાટ્યમાલક દેવો આઠ ગંગાકુંડ, આઠ સિંધુકુંડ, નાઠ ગંગા આઠ સિંધુ આઠ ઋષભકૂટ પર્વત અને આઠ ઋષભકૂટ દેવો પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત પદાર્થો છે. (૩) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે શીતોદ મહાનદી વહે

देवा अष्टौ गङ्गाकुण्डानि अष्टौ सिन्धुकुण्डानि अष्टौ गङ्गाः, अष्टौ सिन्धवः ऋषभकूट पर्वताःअष्टौ ऋषभकूटा देवाः प्रज्ञप्ताः३। जम्बू मन्दरपाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या उत्तरे अष्टौ दीर्घवैताढ्या यावत् नाट्यमालका देवा अष्टौ रक्ता कुण्डानि अष्टौ रक्तावती कुण्डानि अष्टौ रक्ताः यावत् अष्टौ ऋषभकूटा देवा प्रज्ञप्ताः ४।सू०५१

टीका--' जंबू मंदर पुरत्थिमेणं ' इत्यादि—

जम्बू मन्दरस्य पूर्वे शीताया महानद्या उत्तरे अष्टाष्ट संख्यका दीर्घवैताढ्या-दयो बोध्याः। 'दीर्घवैताढ्य' इत्यत्र दीर्वेति विशेषणं वर्तुलवैताढ्य व्यव च्छेदार्थम् अष्टसु दीर्घवैताढ्येषु प्रत्येकवैताढ्ये एका तिमिस्रगुहाः एका खण्ड-प्रपातगुहा चास्ति। अतोऽष्टौ तिमिस्रगुहा अष्टौ खण्डप्रपातगुहा बोध्याः। अष्टौ

नाट्यमालक देव, आठ गङ्गाकुण्ड, आठ सिन्धुकुण्ड, आठ गङ्गा, आठ सिन्धु, आठ ऋषभकूट पर्वत, और आठ ऋषभकूट देव कहे गये हैं।३। जम्बूद्वीपस्थित मन्दरपर्वतकी पश्चिम दिशामें और शीतोदा महानदीके उत्तरमें आठ दीर्घवैताढ्य पर्वत यावत् आठ नाट्यमालक देव, आठ रक्ताकुण्ड, आठ रक्तावती कुण्ड, आठ रक्ता, यावत् आठ ऋषभकूट कहे गये हैं।

टीकार्थ–जम्बू मन्दरके पूर्वमें शीनामहानदीके उत्तरमें आठ२ दीर्घ-वैताढ्य आदि कहे गये हैं यहां "दीर्घ वैताढ्य" में जो दीर्घ विशेषण है वह वर्तुल वैताढ्यकी निवृत्तिके लिये है आठ दीर्घवैताढ्योंमेंसे प्रत्येक दीर्घवैताढ्यमें एक तिमिस्र गुहा है और एक खण्डप्रपात गुहा है अतः आठ दीर्घवैताढ्योंकी आठ तिमिस्रगुहाएँ और आठ खण्ड प्रपात

છે, તેની ઉત્તરે આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતથી લઈને આઠ નાટ્યમાલક દેવો, આઠ રક્તાકુંડ, આઠ રક્તાવતી કુંડ, આઠ રક્તા ઇત્યાદિ આઠ ઋષભકૂટ દેવો પર્યન્તની ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ છે ।૪। જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વમાં શીતા મહાનદીની ઉત્તરે આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્ય આદિ હોવાનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં વૈતાઢ્ય પર્વતોની આગળ જે 'દીર્ઘ' વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે તે વર્તુલ વૈતાઢ્યની નિવૃત્તિને માટે લગાડવામાં આવ્યું છે. આઠ દીર્ઘ વૈતાઢ્યોમાના પ્રત્યેક દીર્ઘ વૈતાઢ્યમાં એક તિમિસ્રગુફા અને એક ખંડપ્રપાતગુફા છે. આ રીતે આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્યની કુલ આઠ તિમિસ્ર ગુફાઓ અને આઠ ખંડપ્રપાત ગુફાઓ થઈ જાય છે. જે આઠ

कृतमालका देवा अष्टानां तिमिस्रगुहानामधिष्ठायकाः, अष्टौ नाट्यमालकाश्च अष्टानां खण्डप्रपातगुहानामधिष्ठायका बोध्याः। नीलवद्वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणमेखलास्थितानि षष्टियोजनायामविष्कम्भाणि मध्यस्थितगङ्गादेवी भवनसहितद्वीपयुक्तानि त्रिसृषु दिक्षु बाह्याभ्यन्तरद्वारयुक्तानि अष्टौ गङ्गाकुण्डानि सन्ति। एतेषामष्टानां गङ्गाकुण्डानां प्रत्येकं दक्षिणबहिर्द्वारत एकैका गङ्गानदी विनिर्गच्छतीत्यष्टौ गङ्गानद्यो भवन्ति। एता अष्टावपि गङ्गानद्यो विजयान् विभजन्त्यो भरतगङ्गावत् शीतामनुप्रविशन्तीति। एवं मध्यस्थितसिन्धुदेवी भवनसहितद्वीपयुक्तानि सिन्धुकुण्डान्यपि बोध्यानि। एतेषां कुण्डानां दक्षिण-

गुहाएँ हो जाती हैं। आठ कृतमालक देव हैं ये आठ तिमिस्र गुहाओंके अधिष्ठायक हैं। आठ नाट्यमालक देव हैं—ये आठ खण्डप्रपात गुहाओंके अधिष्ठायक हैं। नीलवद्वर्षधरकीदक्षिण मेखला पर स्थित आठ गङ्गाकुण्ड हैं। ये गङ्गाकुण्ड ६० योजनका आयामविष्कम्भवाले हैं-अर्थात् लम्बे चौडे हैं। इनके मध्यमें जो द्वीप हैं—ये द्वीप गङ्गा देवीके भवनोंसे युक्त है। ये तीन दिशाओंमें हैं। बाह्य और आभ्यन्तर द्वारोंसे ये युक्त हैं। इन आठ गङ्गा कुण्डोंमेंसे प्रत्येक कुण्डके दक्षिण दिशा सम्बन्धी बाह्य द्वारसे एक एक गङ्गा नदी निकली है, इस तरह आठ गंगा नदियां हो जाती हैं। ये आठों गंगा नदियां विजयोंका विभाग करती हुई भरतकी गंगाकी तरह शीता नदीमें प्रवेश करती हैं। इसी तरहसे सिन्धु कुण्ड भी जानना चाहिये. इन सिन्धु कुण्डोंके बीचमें द्वीप हैं, जो सिन्धु देवीके भवनोंसे युक्त हैं।

કૃતમાલક દેવો છે, તેઓ આઠ તિમિસ્ર ગુફાઓના અધિષ્ઠાપકો છે. જે આઠ નાટ્યમાલક દેવો કહ્યાં છે તેઓ આઠ ખંડપ્રપાત ગુફાઓના અધિષ્ઠાપકો છે. નીલવત્ વર્ષધરની દક્ષિણ મેખલા પર આઠ ગંગાકુંડ આવેલા છે. તે ગંગા કુંડોની લંબાઇ તથા પહેળાઈ ૬૦ યોજનની કહી છે તેમની વચ્ચે દ્વીપો છે તે દ્વીપો ગંગાદેવીના ભવનોથી યુક્ત છે. તે ત્રણ દિશાઓમાં છે અને બાહ્ય તથા આભ્યન્તર દ્વારોથી યુક્ત છે આ આઠ ગંગાકુંડોમાંના પ્રત્યેક કુંડની દક્ષિણ દિશાના બાહ્ય દ્વારમાંથી એક એક ગંગા નદી નીકળે છે. આ રીતે કુલ આઠ ગંગા નદીઓ થાય છે. તે આઠે ગંગા નદીઓ વિજયો (ચક્રવર્તી વિજયક્ષેત્રો)નો વિભાગ કરતી થકી ભરતક્ષેત્રની ગંગા નદીની જેમ શીતા નદીમાં પ્રવેશ કરે છે, એજ પ્રમાણે આઠ સિંધુકુંડ વિષે પણ સમજવું. તે સિન્ધુ કુંડોની વચ્ચે દ્વીપો છે. તે દ્વીપો સિંધુદેવીના ભવનોથી યુક્ત છે તે કુંડોના દક્ષિણ દિશાના બાહ્ય દ્વારમાથી આઠ સિંધુ નદીઓ નીકળે છે, અને

वहिर्द्वारतोऽष्टौ सिन्धुनद्यो विनिर्गत्य विजयान् विभजन्त्यः शीतामनुप्रविशन्तीति। ऋषभकूटाः पर्वता अष्टौ, अष्टास्वपि विजयेषु तद्भावात्। त एते ऋषभकूटा पर्वता वर्षधरपर्वतप्रत्यासन्ना म्लेच्छखण्डत्रयमध्यखण्डवर्त्तिनः सर्वेषु विजयेषु भरतेषु ऐरवतेषु च भवन्ति। एतत्प्रमाणं चेत्थमभिहितम्—

" सव्वेवि उसभकूडा, उव्विद्धा अट्ठ जोयणा होंति।

वारस अट्ठय चउरो, मूले मज्झुवरि वित्थिण्णा ॥१॥"

छाया—सर्वेऽपि ऋषभकूटा उद्विद्धा अष्ट योजनानि भवन्ति।

द्वादश अष्टौ च चत्वारो मूले मध्ये उपरि विस्तीर्णाः ॥१॥ इति।

अयमर्थः--सर्वेऽपिऋषभकूटपर्वता अष्टौ योजनानि उद्विद्धाः=उन्नता वोध्याः। मूले द्वादश मध्ये अष्टौ उपरि च चत्वारि योजनानि विस्तीर्णा वोध्या इति। एतत्कूटनिवासिनो देवा अपि ऋषभकूटनाम्ना उच्यन्ते, ते तु अष्टसंख्यका वोध्या इति ॥१॥ तथा-जम्बू मन्दरस्य पूर्वे शीताया महानद्या दक्षिणे-

---

इन कुण्डोंके दक्षिण बाह्य द्वारसे आठ सिन्धु नदियां निकलकर विजयोंका विभाग करती हैं, और शीता नदीमें प्रवेश करती हैं। ऋषभकूट पर्वत आठ हैं-क्योंकि आठोंही विजयोंमें इनका सद्भाव है। ये ऋषभकूट पर्वत वर्षधर पर्वतोंके पासमें हैं, और तीन म्लेच्छ खण्डोंके मध्य खण्डोंमें स्थित हैं। ये समस्त विजयोंमें भरतोंमें और ऐरवत क्षेत्रोंमें होते हैं। इनका प्रमाण इस प्रकारसे कहा गया है—

' सव्वे वि उसभकूडा ' इत्यादि।

ये समस्त ऋषभकूट पर्वत आठ योजन ऊंचे हैं। मूलमें १२ योजन मध्यमें आठ योजन, और ऊपरमें चार योजन विस्तारवाले हैं। इन कूटों पर निवास करनेवाले देव भी ऋषभकूट नामसे कहे जाते हैं।

વિજયોનો વિભાગ કરતી થકી શીતા મહાનદીમાં પ્રવેશ કરે છે. ઋષભકૂટ પર્વતો આઠ છે, કારણ કે આઠે વિજયોમાં એક એક ઋષભકૂટ પર્વત હોય છે. તે ઋષભકૂટ પર્વતો વર્ષધર પર્વતોની પાસે આવેલા છે, અને ત્રણ મ્લેચ્છ ખંડોના મધ્યખંડોમાં સ્થિત છે. સમસ્ત વિજયોમાં, ભરતોમાં અને એરવત ક્ષેત્રોમાં તેમનો સદ્ભાવ નીચે મુજબ છે—

"સવ્વે વિ ઉસભકુડા" ઇત્યાદિ—તે સમસ્ત ઋષભકૂટ પર્વતો આઠ આઠ યોજન ઊંચા છે. તેમનો વિસ્તાર મૂળભાગમાં ૧૨ યોજન, મધ્ય ભાગ આઠ યોજન અને ટોચ ૪ યોજનનો છે. તે કૂટો પર નિવાસ કરનારા દેવોનું નામ પણ ઋષભકૂટ દેવો છે. ઋષભકૂટ દેવો પણ આઠ જ છે. જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વમાં જે

ऽपि अष्टाष्टसंख्यकादीर्घवैताढ्यादयो बोध्याः। नवरम्-अत्र गङ्गाकुण्डस्थाने रक्ताकुण्डानि सिन्धुकुण्डस्थाने रक्तावतीकुण्डानि च बोध्यानि। रक्ताकुण्डाधिष्ठात्र्यो देव्यो रक्ताः, रक्तावतीकुण्डाधिष्ठात्र्यो देव्यश्च रक्तावत्यो बोध्याः। तथा-गङ्गानदीस्थाने रक्तानद्यः सिन्धुनदी स्थाने रक्तावत्यो नद्यो बोध्या इति ॥२॥ तथा-जम्बू मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे अष्टाष्टसंख्यका दीर्घवैताढ्या यावद् नाटयमालका देवा गङ्गाकुण्डानि गङ्गाः सिन्धवः ऋषभकूटपर्वताः ऋषभकूटा देवाश्च बोध्याः ॥३॥ तथा-जम्बू मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या उत्तरे अष्टाष्टसंख्यका दीर्घवैताढ्या यावद् नाटयमालका देवा रक्ताकुण्डानि रक्तावती कुण्डानि रक्ता रक्तावत्य ऋषभकूटपर्वता ऋषभकूटा देवाश्च बोध्याः ४ इति ॥ सू० ५१ ॥

ये ऋषभकूट आठ हैं ॥१॥ तथा-जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतके पूर्वमें और शीता महानदीके दक्षिणमें भी आठ २ दीर्घ वैताढ्य आदिक हैं। विशेष-यहां गंगा कुण्डके स्थानमें रक्ताकुण्ड और सिन्धुकुण्डके स्थानमें रक्तावती कुण्ड हैं ऐसा जानना चाहिये. रक्ताकुण्ड की अधिष्ठात्री देवियांहैं वे रक्तावतीहैं तथा-गंगा नदीके स्थानमें रक्ता नदियां, नदीके स्थानमें रक्तावती नदियां हैं ऐसा जानना चाहिये २ तथा-जम्बूमन्दरके पश्चिममें और शीतोदा महानदीके दक्षिणमें आठ २ दीर्घवैताढय यावत् नाटयमालक देव, गंगाकुण्ड, सिन्धुकुण्ड, गंगा नदियां सिन्धुनदियां, ऋषभकूट पर्वत और ऋषभकूट देव हैं ऐसा जानना चाहिये ३। तथा-जम्बूमन्दरके पश्चिममें और शीतोदा महानदीके उत्तरमें आठ २ दीर्घ वैताढय यावत् नाटयमालक देव, रक्ताकुण्ड

શીતા મહાનદી વહે છે તેની દક્ષિણ દિશામાં પણ આઠ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય આદિ પૂર્વોક્ત વસ્તુઓ છે. વધારામાં ત્યાં ગંગાકુંડને બદલે રક્તાકુંડ છે અને સિંધુકુંડને બદલે રક્તાવતીકુંડ છે, એમ સમજવું. રક્તાકુંડની અધિષ્ઠાત્રી જે દેવીઓ છે તેમનું નામ છે. રક્તાવતી દેવીઓ છે. ત્યાં ગંગાને બદલે રક્તા અને સિંધુને બદલે રક્તાવતી નદીઓ છે, એમ સમજવું. જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમમાં જે શીતોદા મહાનદી વહે છે તેની દક્ષિણમાં પણ આઠ આઠ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વત નાટ્યમાલક દેવો, ગંગાકુંડો, સિંધુકુંડો, ગંગા નદીઓ, સિંધુ નદીઓ, ઋષભ કૂટ પર્વતો અને ઋષભકૂટ દેવો છે, એમ સમજવું જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમમાં જે શીતોદા નામની મહાનદી વહે છે તેની ઉત્તર દિશામાં પણ આઠ આઠ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતો નાટ્યમાલક દેવો, રક્તાકુંડો, રક્તાવતીકુંડો, રક્તા નદીઓ, રક્તાવતી નદીઓ, ઋષભકૂટ પર્વતો અને ઋષભકૂટ દેવો છે, એમ સમજવું જોઇએ. ॥ સૂ ૫૧ ॥

इत्थं जम्बू मन्दरस्थान् पदार्थान् निरूप्य सम्प्रति तस्यैव चूलिकामष्ट-स्थानत्वेनाह —

मूलम्—मंदरचूलिया णं बहुमज्झदेसभाए अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेण पण्णत्ता ॥ सू० ५२ ॥

छाया—मन्दरचूलिका खलु बहुमध्यदेशभागे अष्टौ योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ता ॥ सू० ५२ ॥

टीका—'मंदरचूलियाणं' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ५२ ॥

अनन्तरं जम्बूद्वीपरूपक्षेत्रगताः पदार्था उक्ताः, सम्प्रति क्षेत्रसाधर्म्याद् धातकीखण्डादिस्थपदार्थान् निरूपयति—

मूलम्--धायइसंडदीवे पुरत्थिमद्धेणं धायइरुक्खे अट्ठ जोयणाइं उड्ढ उच्चत्तेणं, बहुमज्झदेसभाए अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेणं, साइरेगाइं अट्ठ जोयणाइं सव्वग्गेणं पण्णत्ता १। एवं धायइरुक्खाओ आढवेत्ता सच्चेव जंबूदीववत्तव्वया भाणियव्वा जाव

रक्तावती कुण्ड, रक्ता, रक्तावती नदियां ऋषभकूट पर्वत और ऋषभकूट देव हैं ऐसा जानना चाहिये ४—॥ सू० ५१ ॥

इस प्रकारसे जम्बूमन्दरस्थ पदार्थोंका निरूपण करके अब सूत्रकार उसकी चूलिकाका आठ स्थानरूपसे कथन करते हैं—

"मंदरचूलियाणं बहुमज्झदेसभाए" इत्यादि

टीकार्थ—मन्दरकी चूलिका बहुमध्यदेशभागमें विष्कम्भकी अपेक्षा आठ योजनकी कही गई है ॥ सू० ५२ ॥

આ પ્રકારે જંબૂદ્વીપની વસ્તુઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મન્દરની ચૂલિકાઓનું આઠ સ્થાન રૂપે નિરૂપણ કરે છે—

"मंदरचूलियाणं बहुमज्झदेसभाए" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—મન્દર પર્વતની ચૂલિકાઓનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) બહુમધ્યદેશ ભાગમાં આઠ આઠ યોજનનો કહ્યો છે. ॥ સૂ ૫૨ ॥

मंदरचूलियत्ति २। एवं पच्चत्थिमद्धेवि महाधायइरुक्खाओ आढवेत्ता जाव मंदरचूलियात्ति ३, एवं पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमद्धेवि पउमरुक्खाओ आढवेत्ता जाव मंदरचूलियात्ति ४। एवं पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धेवि महापउमरुक्खाओ जाव मंदरचूलियत्ति ५ ॥ सू० ५३ ॥

छाया—धातकीखण्डद्वीपे पौरस्त्यार्द्धे धातकीवृक्षः अष्टौ योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, बहुमध्यदेशभागे अष्टौ योजनानि विष्कम्भेण, सातिरेकाणि अष्टौ योजनानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः १। एवं धातकीवृक्षात् आरभ्य सचैव जम्बूद्वीपवक्तव्यता भणितव्या यावत् मन्दरचूलिकेति २। एवं पाश्चात्यार्द्धेऽपि महाधातकीवृक्षादारभ्य यावत् मन्दरचूलिकेति ३। एवं पुष्करवरद्वीपार्द्धपौरस्त्यार्द्धेऽपि पद्मवृक्षादारभ्य यावद् मन्दरचूलिकेति ४। एवं पुष्करवरद्वीपार्द्धपाश्चात्यार्द्धेऽपि महापद्मवृक्षाद् यावद् मन्दरचूलिकेति ॥ सु० ५३ ॥

टीका—"धायइसंडे" इत्यादि—

यथा जम्बूद्वीपे जम्बूवृक्षादारभ्य मन्दरचूलिकान्ता विषया उक्तास्तथैव धातकीखण्डादिष्वपि बोध्याः। धातकीवृक्षादारभ्य मन्दरचूलिकान्ताः पदार्था बोध्याः। तथा-धातकीखण्डस्थ पाश्चात्यार्द्धे महाधातकीवृक्षादारभ्य, पुष्कर-

इस प्रकारसे जम्बूद्वीप रूप क्षेत्रमें रहे हुए पदार्थोंका निरूपण कर अब सूत्रकार क्षेत्रके साधर्म्यको लेकर धातकीखण्डादिमें स्थित पदार्थोंका निरूपण करते हैं—"धायइखंड दीवे पुरत्थिमद्धेणं" इत्यादि।

टीकार्थ—जिस प्रकार जम्बूद्वीपमें जम्बू वृक्षसे लेकर मन्दरचूलिका तक समस्त पदार्थ कहे गयेहैं, उसी तरह धातकीखण्ड आदि द्वीपोंमें भी वे जानना चाहिये. अर्थात् धातकी वृक्षसे लेकर मन्दरचूलिका तक समस्त पदार्थ यहां पर भी कथित कर लेना चाहिये. तथा—धातकी-

આ પ્રકારે જંબૂદ્વીપ રૂપ ક્ષેત્રમાં આવેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રના સાધર્મ્યને લીધે ધાતકીખંડાદિમાં રહેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે—

"धायइखंडदीवे पुरत्थिमद्धेणं" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેવી રીતે જંબૂદ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષથી લઇને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તના સમસ્ત પૂર્વોક્ત પદાર્થોનો સદ્ભાવ છે, એજ પ્રમાણે ધાતકીખંડ આદિ દ્વીપોમાં પણ એ બધા પદાર્થોનો સદ્ભાવ છે. એટલે કે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ધાતકી

वरद्वीपार्द्धपौरस्त्यार्द्धे पद्मवृक्षादारभ्य, पुष्करवरद्वीपार्द्धपाश्चात्यार्द्धे महापद्मवृक्षादारभ्य मन्दरचूलिकान्ताः पदार्था बोध्याः। धातक्यादि वृक्षाणां प्रमाणादिकं जम्बूवृक्षवद् बोध्यम्।

तदुक्तम्--

"जो भणिओ जंबूए विही उ सो चेव होइ एएसिं।

देवकुरासु सामलिरुक्खा जह जंबूदीवम्मि ॥१॥"

छाया--=यो भणितो जम्ब्वा विधिस्तु स एव भवति एतेषाम्।

देवकुरासु शाल्मलिवृक्षा यथा जम्बूद्वीपे ॥१॥ इति ॥सू० ५३॥

खण्डके पाश्चात्यार्द्धमें-पश्चिमार्धमें महाधातकी वृक्षसे लेकर, पुष्करवर द्वीपार्धके पौरस्त्यार्धमें पद्मवृक्षसे लेकर एवं पुष्करवरद्वीपार्धके पाश्चात्यार्द्धमें महा पद्मवृक्षसे लेकर मन्दरचूलिका तकके समस्त पदार्थ कह लेना चाहिये. धातकी आदि वृक्षोंका प्रमाण आदि सब जम्बूवृक्षकी तरह जानना चाहिये. तदुक्तम्-" जो भणिओ जंबूए " इत्यादि।

जो विधि जम्बूवृक्षकी कही गई है वही विधि इनकी कहनी चाहिये। भेद इतनाही है कि जम्बूद्वीपमें जम्बूवृक्ष हैं और देवकुरुओंमें शाल्मली वृक्ष हैं ॥१॥

जिस प्रकार जम्बूद्वीपमें जम्बूवृक्ष है उसी प्रकार देवकुरुमें शाल्मलिवृक्ष है ॥ सूत्र ५३ ॥

વૃક્ષની લઇને મન્દરચૂલિકા પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત બધા પદાર્થો છે, એમ સમજવું જોઈએ. તથા ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ મહાધાતકી વૃક્ષને લઇને ઉપર્યુક્ત બધાં પદાર્થોનો સદ્‌ભાવ સમજવો. એજ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં પણ પદ્મવૃક્ષથી લઇને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તના પદાર્થોનો સદ્‌ભાવ સમજવો. એજ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પશ્ચિમાર્ધમાં પણ મહાપદ્મવૃક્ષથી લઇને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તના પદાર્થોનો સદ્‌ભાવ સમજવો. ધાતકીવૃક્ષ આદિ સમસ્ત પદાર્થોનું પ્રમાણ આગલા સૂત્રમાં જંબૂવૃક્ષ આદિનું જે પ્રમાણ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ સમજવું. કહ્યું પણ છે કે—" जो भणिओ जंबूए " ઈત્યાદિ.

એટલે કે જંબૂવૃક્ષનું જેવું વર્ણન કર્યું છે, એવું જ વર્ણન ધાતકીવૃક્ષ અને પદ્મવૃક્ષનું થવું જોઈએ જંબૂદ્વીપના ઉપર્યુક્ત પદાર્થોના વર્ણન પ્રમાણે જ ધાતકીખંડાદિના ઉપર્યુક્ત પદાર્થોનું વર્ણન સમજવું. અહીં તે કથન કરતાં એટલો જ તફાવત છે કે જંબૂદ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષ છે અને દેવકુરુઓમાં શાલ્મલી વૃક્ષ છે. ॥ સૂ ૫૩ ॥

क्षेत्राधिकारात्पुनरपि जम्बूद्वीपान्तर्गतान् पदार्थान् माह--

मूलम्–जंबूदीवे दीवे मंदरे पव्वए भद्दसालवणे अट्ठ दिसा, हत्थिकूडा पण्णत्ता, तं जहा--पउमुत्तर १, नीलवंते २, सुहत्थि ३, अंजणागिरी ४, कुमुए य ५, पलासए ६, वडिंसे ७ अट्ठमए रोयणागिरी ८॥ जंबूदीवस्स णं दीवस्स जगती अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० ५४ ॥

छाया– जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरे पर्वते भद्रशालवने अष्टौ दिग्हस्तिकूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–पद्मोत्तरः १, नीलवान् २; सुहस्ती ३, अञ्जनगिरिः ४, कुमुदश्च ५, पलाशकः ६, अवतंसः ७ अष्टमको रोचनगिरिः ८। जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य जगती अष्टौ योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन बहुमध्यदेशभागे अष्टौ योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० ५४ ॥

टीका—जंबूदीवे दीवे" इत्यादि--

जम्बूद्वीपे द्वीपे=मध्यजम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य चतुर्दिग्वर्त्तिभद्रशालवने

क्षेत्राधिकारको लेकरही पुनः सूत्रकार जम्बूद्वीपान्तर्गत पदार्थोंका कथन करते हैं ' जंबू दीवे दीवे मंदरे पव्वए ॥

टीकार्थ–जम्बूद्वीप नामके मध्य जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतकी चारों दिशाओंमें रहे हुए भद्रशाल वनमें शीता शीतोदा इन दो महानदियोंके तट पर आठ दिग्हस्तिकूट कहे गये हैं ! ये कूट पूर्वादि चारों दिशाओंमें हस्तिके आकारके जैसे हैं–अतः इन्हें दिग्हस्ति कूट कहा गया है। उनके नाम इस प्रकारसे हैं–पद्मोत्तर १, नीलवान् २, सुहस्ती ३, अञ्जनगिरि ४, कुमुद ५, पलाशक ६, अवतंस ७, एवं आठवां रोचन-

---

ક્ષેત્રાધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપમાં આવેલા બીજાં પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે—" जंबूदीवे दीवे मंदरे पव्वए" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીમાં મન્દર પર્વતની ચારે દિશાઓમાં આવેલા ભદ્રશાલ વનમાં શીતા અને શીતોદા મહાનદીઓના તટ પર આઠ દિગ્હસ્તિકૂટ કહ્યા છે. આ કૂટ પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં હાથીના જેવાં આકારથી વ્યાપેલા હોવાને કારણે તેમને દિગ્હસ્તિકૂટ કહેવામાં આવ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પદ્મોત્તર, (૨) નીલવાન્, (૩) સુહસ્તી, (૪) અંજનાગિરિ, (૫) કુમુદ, (૬) પલાશક, (૭) અવતંસ, અને (૮) રોચનગિરિ.

शीताशीतोदयोर्महानद्योरुभयकुलवर्त्तीनि अष्टौ=अष्टसंख्यकानि दिग्हस्तिकूटानि=दिक्षु=पूर्वादिषु हस्त्याकाराणि कूटानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—पद्मोत्तर इत्यादि। तथा—जम्बूद्वीपाभिधानस्य मध्यजम्बूद्वीपस्य जगती=वेदिकाधारभूता पाली ऊर्ध्वमुच्चत्वेन अष्टौ योजनानि बहुमध्यदेशभागे विष्कम्भेण च अष्टौ योजनानि प्रज्ञप्ता॥ इति॥ सू० ५४॥

सम्प्रति कूटानि निरूपयितुमाह—

मूलम्—जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं महाहिमवंते वासहरपव्वए अट्ठ कूडा पण्णत्ता, तं जहा—सिद्धे १, महाहिमवंते २ हिमवंते ३ रोहिते ४ हरीकूडे ५ हरिकंते ६ हरिवासे ७ वेरुलिए ८ चेवकूडाउ॥१॥ जंबूमंदरउत्तरेणं रुप्पिम्मि वासहरपव्वए अट्ठ कूडा पण्णत्ता, तं जहा—सिद्धे १ य रुप्पी २ रम्मग ३ नरकंता ४ बुद्धि ५ रुप्पकूडे ६ य। हिरण्णवए ७ मणिकंचणे ८ य रुप्पिम्मि कूडा उ॥२॥ जंबू मंदरपुरत्थिमेणं रुयगवरे पव्वए अट्ठ कूडा पण्णत्ता, तं जहा--रिट्ठे १ तवणिज्जे २ कंचण ३ रयय ४ दिसासोत्थिए ५ पलंबे ६ य। अंजण ७ अंजणपुलए ८ रुयगस्स पुरत्थिमे कूडा। तत्थ णं अट्ठ दिसाकुमारिमहत्तरियाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवमट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा- णंदुत्तरा १ य णंदा २ आणंदा ३ णंदिवद्धणा ५। विजया ५ य वेजयंती ६, जयंती ७ अपराइया

गिरि ८. इस जम्बूद्वीपकी जगती—वेदिकाकी आधारभूत पाली—आठ योजनकी ऊंची है तथा मध्य भागमें वह विष्कम्भकी अपेक्षा आठ योजनकी है॥ सूत्र ५४॥

આ જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપની જગતી (વેદિકાની આધારભૂત પાળ-દીવાલ) આઠ યોજન ઊંચી છે, તથા તેના મધ્યભાગે આઠ યોજનના વિષ્કંભ (પહોળાઈ) વાળી છે. ॥ સૂ. ૫૪ ॥

८ ॥३॥ जंबू मंदरदाहिणेणं रुयगवरे पव्वए अट्ठ कूडा पण्णत्ता तं जहा--कणए १ कंचणे २ पउमे ३ नलिणे ४ ससि ५ दिवायरे ६ चेव । वेसमणे ७ वेरुलिए ९ रुयगस्स उदाहिणे कूडा॥ तत्थ णं अट्ठ दिसाकुमारि महत्तरियाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवमट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा--समाहारा १, सुपइण्णा २, सुप्पबुद्धा ३, जसोहरा ४। लच्छिवई ५ सेसवई ६ चित्तगुत्ता ७ वसुंधरा ९ ॥ ४ ॥ जंबू मंदरपच्चत्थिमे रुयगवरे पव्वए अट्ठकुडा पण्णत्ता, तं जहा -सोत्थिए १ य अमोहे २ य हिमवं ३ मंदरे ४ तहा । रुअगे ५ रुयगुत्तमे ६ चंदे ७, अट्ठमे य सुदंसणे ८॥ तत्थ णं अट्ठ दिसाकुमारि महत्तरियाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवमट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा--इलादेवी १, सुरादेवी २, पुढवी ३, पउमावई ४। एगनासा ५ णवमिया ६, सीया ७ भद्दा ८ य अट्ठमा ॥५॥ जंबू मंदरउत्तरे रुयगवरे पव्वए अट्ठ कूडा पण्णत्ता, तं जहा--रयणे१ रयणुच्चए २ य, सव्वरयण ३ रयणसंचए ४ चेव । विजए ५ य वेजयंते ६ जयंते ७ अपराइए ८॥ तत्थ णं अट्ठ दिसाकुमारिमहत्तरियाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवमट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा--अलंबुसा १ मियकेसी २ पोंडरिगी ३ य वारुणी ४। आसाय ५ सवगा ६ चेव सिरी ७ हिरी ९ चेव उत्तरओ ॥६॥ अट्ठ अहेलोगवत्थव्वाओ दिसाकुमारिमहत्तरियाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--भोगंकरा १ भोगवई २ सुभोगा ३ भोगमालिणी ४। सुवच्छा ५

वच्छमित्ता ६ य, वारिसेणा ७ बलाहगा ९ ।७। अट्ठ उड्ढलोग-वत्थव्वाओ दिसाकुमारिमहत्तरियाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-मेघंकरा १ मेघवई २ सुमेघा ३, मेघमालिणी ४। तोयधारा ५ विचित्ता ६ य पुप्फमाला ७ अणिंदिया ९ । सू० ५५ ।

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणे महाहिमवति वर्षधरपर्वते अष्टौ कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सिद्धो १ महाहिमवान् २ हिमवान् ३ रोहिता ४ ह्रीकूटम् ५। हरिकान्ता ६ हरिवर्ष ७ वैडूय ८ चैव कूटानि तु ॥१॥ जम्बू मन्दरोत्तरे रुक्मिणि वर्षधरपर्वते अष्टौ कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सिद्धश्च १ रुक्मी २ रम्यको ३ नरकान्ता ४ बुद्धी ९ रुचककूटश्च ६। हैरण्यवतं ७ मणि-काञ्चनं ८ च रुक्मिणि कूटानि तु ॥ २ ॥ जम्बूमन्दरपौरस्त्ये रुचकवरे पर्वते अष्ट कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रिष्टं १ तपनीयं २ काञ्चनं ३ रजत दिशासौ-वस्तिकं ७ प्रलम्बं ६ च। अञ्जनम् ७ अञ्जनपुलकं ८ रुचकस्य पौरस्त्ये कूटानि ॥ तत्र खलु अष्ट दिक्कुमारीमहत्तरिका महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थि-तिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-नन्दोत्तरा १ च नन्दा २ आनन्दा ३ नन्दिवर्द्धना ४। विजया ८ च वैजयन्ती ८ जयन्ती ७ अपराजिता ८ ॥ ३ ॥ जम्बूमन्दर-दक्षिणे रुचकवरे पर्वते अष्ट कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कनकं १ काञ्चनं २ पद्मं ३ नलिनं ४ शशी ७ दिवाकरश्चैव ६। वैश्रमणो ७ वैडूर्यं ८ रुचकस्य दक्षिणे कूटानि। तत्र खलु अष्ट दिशाकुमारी महत्तरिकाः महर्द्धिका यावत् पल्योपम-स्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-समाहारा १, सुप्रदत्ता २, सुप्रबुद्धा ३, यशोधरा ४,। लक्ष्मीवती ८, शेषवती ८, चित्रगुप्ता ७, वसुन्धरा ८॥ ४ ॥ जम्बूमन्दर-पाश्चात्ये रुचकवरे पर्वते अष्ट कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-स्वस्तिकश्च १, अमो-हश्च २ हिमवान् ३, मन्दरस्तथा ४। रुचको ५ रुचकोत्तम ७ श्चन्द्रः ७, अष्टमश्च सुदर्शनः ८। तत्र खलु अष्ट दिक्कुमारीमहत्तरिका महर्द्धिका यावत् पल्योपम-स्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-इलादेवी १ सुरादेवी २, पृथिवी ३ पद्मावती ४। एकनासा ५ नवमिका ६ सीता ७ भद्रा ८ च अष्टमी ॥ ५ ॥ जम्बूमन्दरोत्तरे रुचकवरे पर्वते अष्टौकूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रत्नं १ रत्नोच्चयश्च २ सर्वरत्नं ३ रत्नसंचयश्चैव ४। विजयश्च ५ वैजयन्तो ६ जयन्तः ७ अपराजितः ८॥ तत्र खलु अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिका महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-अलम्बुषा १, मितकेशी २ पुण्डरीकिणी ३ च वारुणी ४। आशा ५ च

सर्वगा ६ चैव श्रीः ७ ह्रीश्चैव ८ उत्तरतः ॥ ७ ॥ अष्टौ अधोलोकवास्तव्या दिक्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भोगङ्करा १ भोगवती २, सुभोगा ३, भोगमालिनी ४। सुवत्सा ५ वत्समित्रा ६ च, वारिषेणा ७ बलाहका ८ ॥ ७ ॥ अष्टौ ऊर्ध्वलोकवास्तव्या दिक्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मेघङ्करा १ मेघवती २, सुमेघा ३, मेघमालिनी ४। तोयधारा ५ विचित्रा ६ च, पुष्पमाला ७ अनिन्दिता ८ ॥ सू० ५६ ॥

टीका—' जंबुद्दीवे दीवे ' इत्यादि—

जम्बूद्वीपनामक मध्यजम्बूद्वीपे स्थितस्य मन्दरपर्वतस्य दक्षिणदिशि यो महाहिमवान् वर्षधरपर्वतोऽस्ति, तस्मिन् वर्षधरपर्वते अष्टकूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सिद्धो १ महाहिमवान् २ इत्यादि। तत्र सिद्धस्य देवविशेषस्य आयतनोपलक्षितं यत्कूटं तत्सिद्धकूटं बोध्यम् १। इदं कूटं प्राच्यां दिशि विज्ञेयम्। ततः क्रमेण पश्चिमदिशि वर्तमानानि महाहिमवदादिकूटानि विज्ञेयानि। तत्र

अब सूत्रकार कूटोंका निरूपण करते हैं—

" जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " इत्यादि

टीकार्थ-जम्बूद्वीप नामके मध्य जम्बूद्वीपमें स्थित मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें जो महा हिमवान् वर्षधर पर्वत है, उस वर्षधर पर्वत पर आठ कूट कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं-सिद्ध १, महा हिमवान् २, हिमवान् ३, रोहिता ४, ह्रीकूट ५, हरिकान्त ६, हरिवर्ष ७, और वैडूर्यकूट इनमें जो कूट सिद्ध-देव विशेषके आयतनसे उपलक्षित है, वह सिद्ध कूट है, यह कूट प्राची दिशामें-पूर्व दिशामें है, इसके बाद क्रमशः पश्चिम आदि दिशाओंमें वर्तमान महा हिमवान कूट है-यह महा हिमवान कूट महा हिमवान पर्वतका नायक जो देव है उस देवके आवाससे युक्त है। हिमवत्कूट हैमवतवर्षका जो

હવે સૂત્રકાર કૂટોનું નિરૂપણ કરે છે—

" જંબૂદ્દિવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની દક્ષિણદિશામાં જે મહાહિમવાન્ વર્ષધર પર્વત છે, તે વર્ષધર પર્વત પર આઠ કૂટો કહ્યા છે. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સિદ્ધ, (૨) મહાહિમવાન્, (૩) હિમવાન્, (૪) રોહિત, (૫) હ્રીકૂટ, (૬) હરિકાન્ત, (૭) હરિવર્ષ અને વૈડૂર્યકૂટ. સિદ્ધકૂટ નામનું જે કૂટ છે તે સિદ્ધ દેવ વિશેષના આવાસથી યુક્ત છે. તે પૂર્વ દિશામાં આવેલું છે, ત્યારબાદ પશ્ચિમ આદિ દિશામાં મહાહિમવાન્ આદિ કૂટો અનુક્રમે આવેલા છે. મહાહિમવાન્ પર્વતનો અધિષ્ઠાતા જે દેવ છે તે દેવના આવાસથી

महाहिमवत्कूटं महाहिमवत्पर्वतनायकदेवावासयुक्तं विज्ञेयम् २। हिमवत्कूटं हैमवतवर्षस्वामिदेवावासयुक्तम् ३। रोहितकूटं रोहिताख्यनदीदेव्यधिष्ठितम् ४। ह्रीकूटम्-एतत्कूटस्थ महापद्माख्यह्रदनिवासि ह्रीनामकदेव्यधिष्ठितम् ॥ ५ ॥ हरिकान्ताकूटम्-हरिकान्तानाम नदी देवताधिष्ठितम् ॥ ६ ॥ हरिवर्षकूटम्-हरिवर्षनामकदेवाधिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तथा-वैडूर्यकूटम्-वैडूर्यदेवाधिष्ठितं कूटं बोध्यमिति ८॥ १ ॥ तथा-जम्बूमन्दरस्य उत्तरस्यां-दिशि रुक्मिणि वर्षधर-पर्वते अष्टौ कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सिद्धो रुक्मीत्यादि । एतानि सिद्धादीनि कूटानि सिद्धादितत्तद्देवाधिष्ठितानि बोध्यानीति ॥ २ ॥ कूटाधिकारात् सम्प्रति जम्बूद्वीपप्राकारभूतस्य रुचकद्वीपवर्तिनो वलयाकारस्य रुचक पर्वतस्य चतुर्दिग्व-

---

स्वामी देव है उस देवके आवाससे युक्त है। रोहितकूट-रोहिता नामकी नदीकी जो देवी है उस देवीसे अधिष्ठित है। हरिकान्त कूट-हरिकान्ता नामकी नदीकी जो देवी है उस देवीसे अधिष्ठित है। हरिवर्ष कूट-वर्षके नायक देवसे अधिष्ठित है तथा-वैडूर्य जो कूट है वह वैडूर्य नामक देवसे अधिष्ठित है ८ तथा-जम्बू मन्दरकी उत्तर दिशामें जो रुक्मि वर्षधर पर्वत है उस पर्वत पर आठ कूट कहे गये हैं-जैसे-सिद्ध १, रुक्मी२, रम्यक३, नरकान्ता४, बुद्धि ५, रुक्मकूट६, हैरण्यवत ७,और मणिकाञ्चन ये सिद्धादि कूट सिद्धादि नामके उन२ देवोंसे अधिष्ठित हैं।

कूटके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार जम्बूद्वीपका प्राकार भूत एवं रुचक द्वीपवर्ती जो वलयाकार रुचक पर्वत है, उस पर्वतकी चारों

યુક્ત મહાહિમવાન્ કૂટ છે હૈમવત વર્ષના અધિષ્ઠાતા દેવના આવાસથી યુક્ત જે કૂટ છે તેનું નામ હિમવત્કૂટ છે. રોહિતા નામની નદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવીના આવાસથી યુક્ત જે કૂટ છે તેનું નામ રોહિતકૂટ છે. હરિકાન્તા નામની નદીની જે દેવી છે તે દેવી વડે અધિષ્ઠિત જે કૂટ છે તેનું નામ હરિકાન્ત કૂટ છે. હરિવર્ષના નાયક દેવ વડે અધિષ્ઠિત જે કૂટ છે તેનું નામ હરિવર્ષકૂટ છે. વૈડૂર્ય નામના દેવ વડે અધિષ્ઠિત જે કૂટ છે તેનું નામ વૈડૂર્યકૂટ છે. જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે રુક્મિ નામનો વર્ષધર પર્વત છે તે પર્વત પર આઠ કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સિદ્ધ, (૨) રુક્મી, (૩) રમ્યક, (૪) નરકાન્તા, (૫) બુદ્ધિ, (૬) રુક્મકૂટ, (૭) હૈરણ્યવત અને (૮) મણિકાંચન. તે સિદ્ધાદિ કૂટ સિદ્ધાદિ નામના દેવો વડે અધિષ્ઠિત છે. કૂટનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપના પ્રાકાર (કોટ) રૂપ અને રુચક દ્વીપવર્તી જે વલયાકાર રુચક પર્વત છે તે પર્વતની ચારે

त्रीणि कूटानि तन्निवासिनीर्दिक्कुमारीश्च अष्टस्थानत्वेनाह–'जंबूमंदरपुरत्थिमेणं' इत्यादि। जम्बूमन्दरपूर्वस्यां दिशि रुचकवरपर्वते अष्टौ रुचककूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–रिष्टं १, तपनीयं २ काञ्चन ३ मित्यादि। एषु अष्टसु रुचककूटेषु महर्द्धिकाः=विशिष्टभवनपरिवारादियुक्ताः, यावत्पदेन – 'महज्जुइया, महब्बला, महाजसा, महासोक्खा, महाणुभागा, इति, छाया—महाद्युतिका, महाबला, महायशसो, महासौख्या, महानुभागाः–इत्येतानि पदानि ग्राह्याणि। महाद्युतिकाः=विशिष्टशरीराभरणादिप्रभाभास्वराः, महाबलाः=विशेषबलशालिन्यः, महायशसः=विशिष्टकीर्त्तिमत्यः, महासौख्याः=विशिष्टसुखसम्पन्नाः, महानुभागाः=अचिन्त्यप्रभावयुक्ताः, पल्योपमस्थितिकाः=पल्योपमायुष्का अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः=प्रधानतमा दिक्कुमार्यः परिवसन्ति, तद्यथा–नन्दोत्तरा

दिशाओंमें रहे हुए कूटोंका और उनमें रही हुई दिक्कुमारियोंका कथन आठ स्थानरूपसे करते हैं–"जम्बू मन्दरपौरस्त्ये" इत्यादि–जम्बूद्वीपस्थ जो मन्दर पर्वत है उस पर्वतकी पूर्व दिशामें जो रुचकवर पर्वत है उस पर्वत पर आठ रुचक कूट कहे गये हैं–जैसे–रिष्ट १, तपनीय २, काञ्चन ३, रजत ४, दिशासौवस्तिक ५, प्रलम्ब ६, अञ्जन ७ और अञ्जनपुलक ८ इन आठ रुचक कूटोंमें महर्द्धिक विशिष्ट भवन एवं परिवार आदिरूप ऋद्धिवाली, यावत्–महाद्युतिवाली विशिष्ट शारीराभरणादि प्रभासे भास्वर महा बलवाली विशेष बलसंपन्न महा यशवाली–विशिष्ट कीर्तिसंपन्न, महा सौख्यवाली–विशिष्ट सुख सहित, महानुभागयुक्त–अचिन्त्यप्रभाववाली एवं एक पल्योपमकी स्थितिवाली ऐसी आठ दिक्कुमारी महत्तरिकाएँ–प्रधानतम दिक्कुमा-

---

દિશાઓમાં આવેલાં કૂટોનું તથા તે કૂટોમાં રહેતી દિક્કુમારીઓનું આઠ સ્થાન રૂપે નિરૂપણ કરે છે—"जंबूमंदरपौरस्त्ये" ઇત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં જે રુચકવર પર્વત છે તે પર્વત પર આઠ રુચક કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) રિષ્ટ, (૨) તપનીય, (૩) કાંચન, (૪) રજત, (૫) દિશાસૌવસ્તિક, (૬) પ્રલમ્બ, (૭) અંજન અને (૮) અંજનપુલક. આ આઠ રુચકકૂટોમાં મહર્દ્ધિક (વિશિષ્ટ ભવન અને પરિવાર આદિરૂપ ઋદ્ધિવાળી), મહાદ્યુતિવાળી (શરીરાભરણ આદિની પ્રભાથી દેદીપ્યમાન) મહાબલસંપન્ન (વિશેષ બળથી યુક્ત) મહા યશસંપન્ન (વિશિષ્ટ કીર્તિસંપન્ન) મહા સૌખ્ય સંપન્ન (વિશિષ્ટ સુખસંપન્ન) અને મહાનુભાગ સંપન્ન (અતિશય પ્રભાવવાળી). એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી આઠ મહત્તરિકા દિક્કુમારીઓ (પ્રધાનતમ દિક્કુમારીઓ) રહે છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે

नन्दा-इत्यादि। तत्र-रिष्टकूटवासिनी नन्दोत्तरा १, तपनीयकूटवासिनी नन्दा २, काञ्चनकूटवासिनी आनन्दा ३, रजतकूटवासिनी नन्दिवर्द्धना ४, दिशासौवस्तिककूटवासिनी विजया ५, प्रलम्बकूटवासिनी वैजयन्ती ६, अञ्जनकूटवासिनी जयन्ती ७, अञ्जनपुलककूटवासिनी अपराजिता ८। एता नन्दोत्तराद्या दिक्कुमार्यो भगवतोऽर्हतो जन्मनि दर्पणहस्ता गायन्त्यो भगवन्तं पर्युपासते, इति ॥ ३ ॥ तथा-जम्बू मन्दरस्य दक्षिणदिशि रुचकवरपर्वते अष्टौ रुचककूटानि प्रज्ञप्तानि,

रिकाएँ रहती हैं, उनके नाम इस प्रकारसे हैं-नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्द्धना ४, विजया ५, वैजयन्ती ७ और अपराजिता ८ इनमें नन्दोत्तरा रिष्ठकूट पर रहती है, नन्दा तपनीय कूट पर रहती है, आनन्दा काञ्चन कूट पर रहती है, नन्दिवर्द्धना रजत कूट पर रहती है विजया दिशासौवस्तिक कूट पर रहती है, वैजयन्ती प्रलम्बकूट पर रहती है, जयन्ती अञ्जनकूट पर रहती है, और अपराजिता अञ्जनपुलक कूट पर रहती है। ये नन्दोत्तरा आदि दिक्कुमारियां भगवान् अर्हन्तके जन्मकालमें हाथोंमें दर्पण लिये हुए गाती रहती हैं, और भगवान्‌की पर्युपासनामें लगी रहती हैं ३।

तथा--जम्बू मन्दरकी दक्षिण दिशामें जो रुचकवर पर्वत है, उस पर्वत पर आठ रुचककूट कहे गये हैं-उनका नाम इस प्रकारसे है-कनक १, काञ्चन २, पद्म ३, नलिन ४, शशी ५, दिवाकर ६, वैश्रवण ७, एवं वैडूर्य इन कनकादि आठोंही कूटों पर महर्द्धिक यावत् पल्यो-

છે-(૧) નન્દોત્તરા, (૨) નન્દા, (૩) આનન્દા, નન્દિવર્દ્ધના. (૫) વિજયા, (૬) વૈજયન્તી, (૭) જયન્તી (૮) અપરાજિતા.

નન્દોત્તરા નામની દિક્કુમારી રિષ્ટકૂટ પર રહે છે, નન્દા તપનીય કૂટ પર રહે છે, આનંદા કાંચન કૂટ પર રહે છે, નન્દિવર્દ્ધના રજતકૂટ પર રહે છે, વિજયા દિશાસૌવસ્તિક કૂટ પર રહે છે. વૈજયન્તી પ્રલમ્બકૂટ પર રહે છે, જયન્તી અંજનકૂટ પર રહે છે અને અપરાજિતા અંજનપુલકકૂટ પર રહે છે આ નન્દોત્તરા આદિ દિક્કુમારીઓ ભગવાન અર્હંતના જન્મકાળે હાથોમાં દર્પણ લઈને ગીતો ગાય છે અને ભગવાનની પર્યુપાસના કરવા લાગી છે ।૩। તથા જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે રુચકવર પર્વત છે તે પર્વત પર આઠ રુચકકૂટ કહ્યા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) કનક, (૨) કાંચન, (૩) પદ્મ, (૪) નલિન, (૫) શશી, (૬) દિવાકર, (૭) વૈશ્રમણ, અને (૮) વૈડૂર્ય. આ કનકાદિ આઠે કૂટો પર મહર્દ્ધિકથી

तद्यथा—कनकं काञ्चनम्—इति। तत्र—कनकादिषु अष्टास्वपि कूटेषु महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिका अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः परिवसन्ति, तद्यथा—समाहारा सुप्रदत्ता—इत्यादि। तत्र—कनककूटवासिनी समाहारा १, काञ्चनकूटवासिनी सुप्रदत्ता २, पद्मकूटवासिनी सुप्रबुद्धा ३, नलिनकूटवासिनी यशोधरा ४, शशिकूटवासिनी लक्ष्मीवती ५, दिवाकरकूटवासिनी शेषवती ६, वैश्रवणकूटवासिनी चित्रगुप्ता ७ वैडूर्यकूटवासिनी वसुन्धरा ८। एताः समाहाराद्या दिक्कुमार्यो भगवतोऽर्हतो जन्ममहोत्सवे भृङ्गारहस्ता गायन्त्यो भगवन्तं पर्युपासते. इति ॥ ४ ॥ तथा—जम्बूमन्दरस्य पश्चिमदिशि रुचकवरपर्वते अष्टौ रुचककूटानि प्रज्ञ-

पमकी स्थितिवाली आठ दिक्कुमारी महत्तरिकाएँ रहती हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं—समाहारा १, सुप्रदत्ता २, सुप्रबुद्धा ३, यशोधरा ४, लक्ष्मीवती ५, शेषवती ६, चित्रगुप्ता ७ और वसुन्धरा ८ इनमें कनककूट पर समाहारा दिक्कुमारिका रहती है, काञ्चनकूट पर सुप्रदत्ता दिक्कुमारिका रहती है, पद्मकूट पर सुप्रबुद्धा देवी रहती है, नलिन कूट पर यशोधरादेवी रहतीहै, शशिकूट पर लक्ष्मीवती दिक्कुमारिका रहती है दिवाकरकूट पर शेषवती दिक्कुमारिका रहतीहै, वैश्रवणकूट पर चित्रगुप्तादिक्कुमारिका रहतीहै, और वसुन्धरा वैडूर्यकूट पर रहतीहै ये समाहारादिक दिक्कुमारिकाएँ भगवान् अर्हन्त के जन्ममहोत्सवमें भृङ्गारोंको (झारी) हाथमें लेकर गाना गातीहैं, और भगवान् की पर्युपासना करती हैं तथा—जम्बूस्थित मन्दर पर्वत की पश्चिम दिशामें जो रुचकवर पर्वत है

લઈને મહાપ્રભાવસંપન્ન પર્યન્તના પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી આઠ મહત્તરિકા (પ્રધાનતમ) દિક્કુમારીઓ નિવાસ કરે છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સમાહારા, (૨) સુપ્રદત્તા, (૩) સુપ્રબુદ્ધા, (૪) યશોધરા, (૫) લક્ષ્મીવતી, (૬) શેષવતી, (૭) ચિત્રગુપ્તા, અને (૮) વસુન્ધરા. કનકકૂટ પર સમાહારા દિક્કુમારી, કાંચનકૂટ પર સુપ્રદત્તા, દિક્કુમારી, પદ્મકૂટ પર સુપ્રબુદ્ધા દિક્કુમારી, નલિનકૂટ પર યશોધરા દિક્કુમારી, શશીકૂટ પર લક્ષ્મીવતી દિક્કુમારી, દિવાકરકૂટ પર શેષવતી દિક્કુમારી, વૈશ્રમણકૂટ પર ચિત્રાગુપ્તા દિક્કુમારી અને વૈડૂર્યકૂટ પર વસુન્ધરા દિક્કુમારી નિવાસ કરે છે. આ સમાહારા આદિ આઠે દિક્કુમારીઓ ભગવાન અર્હન્તના જન્મ મહોત્સવમાં ભૃંગારો હાથમાં લઇને ગીતો ગાય છે અને ભગવાનની પર્યુપાસના કરે છે. ।૪। તથા જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે રુચકવર પર્વત છે તે

ज्ञानि, तद्यथा-स्वस्तिकः, अमोहः-इत्यादि । तत्र-स्वस्तिकादिषु कूटेषु महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिका अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-इलादेवी सुरादेवीत्यादि । तत्र-स्वस्तिककूटवासिनी इलादेवी १, अमोहकूटवासिनी सुरादेवी २, हिमवत्कूटवासिनी पृथिवीदेवी ३, मन्दरकूटवासिनी पद्मावती देवी ४, रुचककूटवासिनी एकनासादेवी५, रुचकोत्तमकूटवासिनी नवमिका देवी ६, चन्द्रकूटवासिनी सीतादेवी ७, सुदर्शनकूटवासिनी भद्रादेवी ८। एता इलादेव्यादयो दिक्कुमार्यो भगवतोऽर्हतो जन्ममहोत्सवे तालवृन्तहस्ता गायन्त्यो भगवन्तं पर्युपासते, इति ॥ ९ ॥ तथा-जम्बूमन्दरस्य उत्तरस्यां दिशि रुचकवरपर्वते अष्टौ

उस पर्वत पर आठ रुचक कूट कहे गये हैं इनके नाम इस प्रकारसे हैं-स्वस्तिक १, अमोह २, हिमवान् ३, मन्दर ४, रुचक ५, रुचकोत्तम ६, चन्द्र ७, और सुदर्शन ८ इन आठों कूटों पर आठ दिक्कुमारिकाएँ जो महर्द्धिक यावत् पल्योपमकी स्थितिवाली हैं, रहती हैं । इनके नाम इस प्रकारसे हैं-इलादेवी १, सुरादेवी २, पृथिवी ३, पद्मावती ४, एकनासा ५ नवमिका ६ सीता ७ और आठवीं भद्रा। इनमें जो इलादेवी है, वह स्वस्तिक कूट पर रहती है । सुरादेवी अमोह कूट पर रहती है, पृथिवी देवी हिमवत् कूट पर रहती है, पद्मावती देवी मन्दरकूट पर रहती है एकनासा देवी रूचककूट पर रहती है नवमिका देवी रुचकोत्तम कूट पर रहती है, सीतादेवी चन्द्रकूट पर रहती है, भद्रादेवी सुदर्शन कूट पर रहती है ये इला आदि देवियां भगवान् अर्हन्तके जन्म महोत्सव पर तालवृन्त बीजना हाथमें लेकर गाना गाती हैं और भगवान की पर्युपासना करती है । ५ । तथा-जम्बूद्वीपस्थित मन्दर

પર્વત પર આઠ રુચકકૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) સ્વસ્તિક, (૨) અમોહ, (૩) હિમવાન્, (૪) મન્દર, (૫) રુચક, (૬) રુચકોત્તમ, (૭) ચન્દ્ર, અને (૮) સુદર્શન. તે આઠે કૂટો પર મહર્દ્ધિક આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળી અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી આઠ દિક્કુમારીઓ વસે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ઈલાદેવી, (૨) સુરાદેવી, (૩) પૃથિવી. (૪) પદ્માવતી, (૬) એકનાસા, (૬) નવમિકા, (૭) સીતા અને ભદ્રા. ઈલાદેવી સ્વસ્તિકકૂટ પર, સુરાદેવી અમોહકૂટ પર, પૃથિવીદેવી હિમવત્કૂટ પર, પદ્માદેવી મન્દરકૂટ પર, એકનાસાદેવી રુચકકૂટ પર, નવમિકાદેવી રુચકોત્તમકૂટ પર, સીતાદેવી ચન્દ્રકૂટ પર અને ભદ્રાદેવી સુદર્શનકૂટ પર નિવાસ કરે છે. આ ઇલા આદિ આઠે દિક્કુમારિકાઓ અર્હંત ભગવાનના જન્મમહોત્સવના સમયે હાથમાં તાલવૃન્ત (વીંજણો) લઈને ગીતો ગાય છે અને ભગવાનની પર્યુપાસના કરે છે. ।૫।

कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—रत्नं रत्नोच्चय इत्यादि। ––: -रत्नादिषु कूटेषु महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिका अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः परिवसन्ति, तद्यथा—अलम्बुषा, मितकेशीत्यादि। तत्र—रत्नकूटवासिनी अलम्बुषादेवी १, रत्नोच्चयकूटवासिनी मितकेशी देवी २, सर्वरत्नकूटवासिनी पुण्डरीकिणी देवी ३, रत्नसंचयकूटवासिनी वारुणीदेवी ४, विजयकूटवासिनी आशादेवी ५, वैजयन्तकूटवासिनी सर्वगादेवी ६, जयन्तकूटवासिनी श्री देवी ७ अपराजितकूटवासिनी ह्री देवी ८। एता अलम्बुषाद्या दिक्कुमार्यो भगवतोऽर्हतो जन्ममहोत्सवे चामरहस्ता गायन्त्यो भगवन्तं पर्युपासते, इति ॥ ९॥ दिक्कुमार्यधिकारात् ऊर्ध्वाधोलोकस्थिता दिक्कु-

---

पर्वत पर आठ कूट कहे गये हैं—जैसे—रत्न १ रत्नोच्चय २, सर्वरत्न ३, रत्नसंचय ४, विजय ५, वैजयन्त ६, जयन्त ७ और अपराजित ८ इन रत्नादि कूटों पर महर्द्धिक यावत् एक पल्योपमकी स्थितिवाली आठ दिक्कुमारिका महत्तरिकाएँ रहती हैं इनके नाम इस प्रकारसे हैं—अलम्बुषा १, मित्तकेशी २, पुण्डरीकिणी ३, वारुणी ४, आशा ५, सर्वगा ६, श्री ७, और ह्री ८ इनमें रत्नकूटवासिनी अलम्बुषा देवी है, १ रत्नोच्चय कूट वासिनी मितकेशी देवी है २ सर्वरत्न कूट वासिनी पुण्डरीकिणी देवी है ३, रत्नकूटसंचय वासिनी वारुणी देवीहै ४, विजयकूट वासिनी आशादेवी है ५, वैजयन्तकूट वासिनी सर्वगा देवी है, जयन्तकूट वासिनी श्री देवी है ७ और अपराजितकूट वासिनी ह्री देवी है ८ ये अलम्बुषा आदि देवियां भगवान् अर्हन्त जन्म महोत्सव

તથા જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે રુચકવર પર્વત છે, તે પર્વત પર આઠ કૂટ છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) રત્ન, (૨) રત્નોચ્ચય, (૩) સર્વરત્ન, (૪) રત્નસંચય, (૫) વિજય, (૬) વૈજયન્ત, (૭) જયન્ત અને (૮) અપરાજિતા. આઠ રત્નાદિક કૂટો પર મહર્દ્ધિક આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળી અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી આઠ મહત્તરિકા દિક્કુમારીઓ વસે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે.—

(૧) અલમ્બુષા—આ દેવીનું નિવાસસ્થાન રત્નકૂટ છે. (૨) મિતકેશી—આ દેવી રત્નોચ્ચયકૂટ પર વસે છે. (૩) પુંડરીકિણી—આ દિક્કુમારી સર્વરત્નકૂટ પર વસે છે. (૪) વારુણી—આ દેવી રત્નસંચય કૂટ પર વસે છે. (૫) આશા—આ દેવી વિજયકૂટ પર વસે છે. (૬) સર્વગા—આ દેવી વૈજયન્તકૂટ પર વસે છે. (૭) શ્રીઃ—આ દેવી જયન્તકૂટ પર વસે છે અને (૮) હ્રીદેવી—આ દેવીઓ અપરાજિતાકૂટ પર વસે છે આ અલમ્બુષા આદિ આઠે દેવીઓ ભગવાન અર્હંતના

मारीरष्टस्थानत्वेनाह—' अट्ठ अहेलोगवत्थव्वाओ ' इत्यादि। अधोलोकवास्तव्याः=अधोलोकवासिन्योऽष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—भोगङ्करा भोगवतीत्यादि। तत्र—भोगङ्करा भोगवतीदेव्यौ सौमनसपर्वतवासिन्यौ, सुभोगा-भोगमालिनीदेव्यौ गन्धमादनपर्वतवासिन्यौ; सुवत्सावत्समित्रादेव्यौ विद्युत्प्रभपर्वतवासिन्यौ, वारिषेणाबलाहकादेव्यौ माल्यवत्पर्वतवासिन्यौ। तदुक्तम्—

" सोमणसगंधमायणविज्जुप्पभमालवंतवासीओ।
अट्ठदिसि देवयाओ, वत्थव्वाओ अहे लोए ॥ १ ॥"

छाया—सौमनसगन्धमादन विद्युत्प्रभमाल्यवद्वासिन्यः।
अष्ट दिग्देवता वास्तव्या अधोलोके ॥ १ ॥ इति।

के समय चामरोंको हाथोंमें लेकर गाना गाती हैं और भगवानकी सेवा करती हैं।६। दिक्कुमारिकाओंके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार ऊर्ध्वलोक एवं अधोलोकमें स्थित जो दिक्कुमारिकाएँ हैं उनका आठ स्थान रूपसे कथन करते हैं—" अट्ठ अहोलोगवत्थव्वाओ " इत्यादि।

अधोलोकमें आठ कुमारिकाओंका निवास कहा गया है—उनके नाम इस प्रकारसे हैं—भोगङ्करा १, भोगवती २, सुभोगा ३, भोगमालिनी ४, सुवत्सा ५, वत्समित्रा ६, वारिषेणा ७ और बलाहका ८ इनमें भोगङ्करा और भोगवती ये दो देवियां सौमनस पर्वत पर रहती हैं, सुभोगा और भोगमालिनी ये दो देवियां गन्धमादन पर्वत पर रहती हैं सुवत्सा और वत्समित्रा ये दो देवियां विद्युत्प्रभ पर्वत पर रहती हैं वारिषेणा और बलाहका ये दो देवियां माल्य पर्वत पर रहती हैं—कहा भी है—" सोमणस गंधमायण " इत्यादि।

જન્મમહોત્સવના સમયે હાથમાં ચામરો લઈને ગીતો ગાય છે અને ભગવાનની સેવા કરે છે. ।૬।

દિક્કુમારીઓનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ઉર્ધ્વલોકમાં તથા અધોલોકમાં રહેતી દિક્કુમારીઓનું આઠ સ્થાન રૂપે નિરૂપણ કરે છે—

" अट्ठ अहेलोगवत्थव्वाओ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–અધોલોકમાં આઠ દિક્કુમારીઓ વસે છે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ભોગઙ્કરા, અને (૨) ભોગવતી—આ બે દેવીઓ સૌમનસ પર્વત પર રહે છે. (૩) સુભોગા અને (૪) ભોગમાલિની–આ બે દેવીઓ ગન્ધમાદન પર્વત પર રહે છે, (૫) સુવત્સા અને (૬) વત્સમિત્રા–આ બે દેવીઓ વિદ્યુત્પ્રભ પર્વત પર રહે છે. (૭) વારિષેણા અને (૮) બલાહકા–આ બે દેવીઓ માલ્ય પર્વત પર રહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" सोमणसगंधमायण " ઇત્યાદિ—

एता भोगङ्कराद्या अष्टौ दिक्कुमार्यो भगवतोऽर्हतो जन्मभवने संवर्त्तकपवनादिकं कुर्वन्तीति बोध्यम् ॥ ७ ॥ तथा–ऊर्ध्वलोकवास्तव्याः=ऊर्ध्वलोकवासिन्योऽष्टौ दिक्कुमार्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–मेघङ्करा मेघवतीत्यादि । एता मेघङ्कराद्योऽष्टावपि देव्यो नन्दनकूटवासिन्यो बोध्याः । तदुक्तम्—

" णंदणवणकूडेसु एयाओ उड्ढलोगवत्थव्वाउ " ।

छाया—नन्दनवनकूटेषु एता ऊर्ध्वलोकवास्तव्या इति ॥

मेघङ्करादयोऽष्टावपि दिक्कुमार्योऽभ्रवर्द्दलकादिकं कुर्वन्तीति । सर्वा अपि दिक्कुमार्यो भवनपतिदेव्यो बोध्याः ॥ सू० ५५ ॥

अनन्तरं दिक्कुमार्योऽष्टस्थानत्वेन निरूपिताः । दिक्कुमार्यश्च देवजातीया इति देवानां कल्पान् , देवेन्द्रान् , देवेन्द्रविमानानि चाह —

मूलम्–अट्ठ कप्पा तिरियमिस्सोववन्नगा पण्णत्ता. तं जहा–सोहम्मे जाव सहस्सारे ॥ १ ॥ एएसु णं अट्ठसु कप्पेसु अट्ठ

ये भोगङ्करादिक आठ दिक्कुमारिकाएँ भगवान अर्हन्तके जन्मभवनमें संवर्त्तक पवन आदिक करते हैं, ऐसा जानना चाहिये ७ तथा–ऊर्ध्वलोकमें रहनेवाली जो आठ दिक्कुमारिकाएँ हैं वे इस प्रकारसे हैं–मेघङ्करा १, मेघवती २, सुमेघा ३, मेघमालिनी ४, तोयधरा ५, विचित्रा ६, पुष्पमाला ७, और अनिन्दिता ८ ये मेघङ्करा आदि आठों ही देवियां नन्दनकूटवासिनी हैं कहा भी है––

" णंदणवणकूडेसु " इत्यादि ।

ये मेघङ्करादिक आठोंही दिक्कुमारिकाएँ अभ्रवर्द्दल अर्थात् आकाशमें बादल करती हैं आदि करती हैं ये सब दिक्कुमारिकाएँ भवनपति देवियां हैं ॥ सू० ५५ ॥

આ ભોગંકરા આદિ આઠે દિક્કુમારીઓ ભગવાન અર્હન્તના જન્મભવનમાં સંવર્ત્તક પવન આદિ કરે છે, તેમ સમજવું. ।૭।

ઉર્ધ્વલોકમાં નિવાસ કરનારી આઠ દિક્કુમારીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) મેઘંકરા, (૨) મેઘવતી, (૩) સુમેઘા, (૪) મેઘમાલિની, (૫) તોયધરા, (૬) વિચિત્રા, (૭) પુષ્પમાલા અને (૮) અનિન્દિતા આ આઠે દેવીઓ નન્દનકૂટ પર નિવાસ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

"ણંદણવણકૂડેસું" ઇત્યાદિ

આ આઠે દિક્કુમારીઓ અભ્રવર્દ્દલ આદિ કરે છે આ બધી દિક્કુમારિકાઓ ભવનપતિ નિકાયની દેવીઓ છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

इंदा पण्णत्ता, तं जहा-सक्के जाव सहस्सारे ॥ २ ॥ एएसि णं अट्ठण्हं इंदाणं अट्ठ परियाणिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा-- पालए १, पुप्फए २, सोमणसे ३, सिरिवच्छे ४, णंदावत्ते ५, कामकमे ६, पीइमणे ७ विमले ८ ॥ ३ ॥ सू० ५६ ॥

छाया—अष्टौ कल्पाः तिर्यङ्मिश्रोपपन्नकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सौधर्मो यावत् सहस्रारः ॥ १ ॥ एतेषु खलु अष्टसु कल्पेषु अष्टौ इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शक्रो यावत्सहस्रारः ॥ २ ॥ एतेषां खलु अष्टानामिन्द्राणाम् अष्टौ परियानिकानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-पालकं १, पुष्पकं २, सौमनसं ३, श्रीवत्सं ४, नन्दावर्त्तं ५ कामक्रमं ६ प्रीतिमनः ७ विमलम् ८ । ३ ॥ सू०५६ ॥

टीका—' अट्ठ कप्पा ' इत्यादि—

तिर्यङ्मिश्रोपपन्नकाः-अष्टसु देवलोकेषु तिर्यञ्चोऽप्युत्पद्यन्ते इति तिर्यग्भिर्मिश्रास्तिर्यग्मिश्राः-सतिर्यञ्चो मनुष्या उपपन्नाः=देवतया जाता येषु ते तथा

इस प्रकार दिक्कुमारिकाओंका निरूपण आठ स्थान रूपसे करके अब सूत्रकार दिक्कुमारिकाओंको देवजातीय होनेसे देवोंके कल्पोंका देवेन्द्रोंका और देवेन्द्र विमानोंका कथन करते हैं--

" अट्ठकप्पा तिरियमिस्सोववन्नगा पण्णत्ता " इत्यादि

टीकार्थ-तिर्यञ्च एवं मनुष्य जिन कल्पोंमें देव रूपसे उत्पन्न होतेहैं ऐसे आठ कल्प कहे गये हैं-उनके नाम इस प्रकारसे हैं-सौधर्म कल्प यावत् सहस्रार कल्प १।

इन आठ कल्पोंमें आठ इन्द्र कहे गये हैं-जैसे-शक्र यावत् सहस्रार इन आठ इन्द्रोंके आठ पारियानिक विमान कहे गये हैं-

---

આગલા સૂત્રમાં સૂત્રકારે દિક્કુમારિકાઓનું નિરૂપણ કર્યું. દિક્કુમારીઓને પણ દેવજાતિમાં જ ગણાવી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવોના કલ્પોનું દેવેન્દ્રોનું અને દેવેન્દ્ર વિમાનોનું આઠ સ્થાન રૂપે કથન કરે છે—

" अट्ठ कप्पा तिरियमिस्सोववन्नगा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જે કલ્પોમા તિર્યંચો અને મનુષ્યો દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, એવાં કલ્પોઆઠ કહ્યાં છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-સૌધર્મ કલ્પથી લઈને સહસ્રાર કલ્પ પર્યન્તના આઠ કલ્પો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તે આઠ કલ્પોના આઠ ઈન્દ્રો કહ્યા છે તેમનાં નામ—શક્રથી લઇને સહસ્રાર પર્યન્તના આઠ ઈન્દ્રોનો નામો અહિયાં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તે આઠ કલ્પોના આઠ ઈન્દ્રોના આઠ પરિયાનિક વિમાન છે તે વિમાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

भूताः कल्पा अष्टौ प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सौधर्मों यावत्–सहस्रार इति। एषामष्टानां तिर्यङ्मिश्रोपपन्नकत्वं तत्रोत्पन्नानां पूर्वभवापेक्षया बोध्यमिति ॥ १ ॥ तथा–एतेषु अष्टसु कल्पेषु शक्रादिसहस्रारपर्यन्ता अष्टौ इन्द्रा बोध्या इति ॥ २ ॥ तथा–एतेषां शक्रादिसहस्रारान्तानामिन्द्राणां पारियानिकानि–परियायते=गम्यते यैस्तानि पारियानानि, तान्येव पारियानिकानि, यद्वा–परियानं=गमनं प्रयोजनं येषां तानि पारियानिकानि–यानकारकाभियोगिकपालकादिदेवैर्जिनदर्शनाद्यर्थं कृतानि विमानानि अष्टौ प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–पालकं पुष्पकमित्यादि ॥ सू०५६ ॥

इनके नाम इस प्रकारसे हैं–पालक १, पुष्पक २, सौमनस ३ श्रीवत्स ४ नन्दावर्त्त ५ कामरस ६ प्रीतिमन ७ और विमल ८ यहां प्रथम यावत् शब्दसे "ऐशान, सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्मलोक, लान्तक एवं महाशुक्र" इन देवलोकोंका ग्रहण हुआ है जो नाम इन कल्पोंके हैं–वेही नाम उनके इन्द्रोंके हैं सौधर्म कल्पके इन्द्रका नाम शक्र है। इन आठ कल्पोंमें जो तिर्यङ् मिश्रोपपन्नकता कही गई है वह वहां पर उत्पन्न हुओंके पूर्व भवकी अपेक्षासे कही गई है। इन्द्र जिन विमानोंमें बैठकर भगवानके दर्शनोंको आता जाता रहता है वे पारियानिक विमान हैं। इन विमानोंकी रचना आभियोगिक (नौकर देव) जातिके देव करते हैं। भगवानके पांचों कल्याणकोंमें इन्द्र इन विमानोंमें बैठकर जाता है। ये विमान आठ कहे गये हैं॥ सू० ५६ ॥

---

(૧) પાલક, (૨) પુષ્પક, (૩)સૌમનસ, (૪) શ્રીવત્સ, (૫)નન્દાવર્ત્ત (૬) કામરસ, (૭) પ્રીતિમન અને (૮) વિમલ. આ સૂત્રમાં પહેલા 'પર્યન્ત' પદ દ્વારા નીચેનાં કલ્પોનાં નામ ગ્રહણ કરાયા છે–ઐશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક અને મહાશુક્ર. આ કલ્પોના ઇન્દ્રોનાં નામ પણ કલ્પોનાં નામ જેવાં જ છે. સૌધર્મ કલ્પના ઇન્દ્રનું નામ 'શક્ર' છે.

આ આઠ કલ્પોમાં જે તિર્યંગ્ મિશ્રોપપન્નકતા કહેવામાં આવી છે, તે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોના પૂર્વભવની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે, તે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોના પૂર્વભવની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે કે તિર્યંચ અને મનુષ્યભવનું આયુષ્ય પૂરું કરીને જીવો ઉત્પન્ન થતા હોય છે. જે વિમાનમાં બેસીને ઇન્દ્ર અર્હંત ભગવાનના દર્શન કરવા માટે જાય છે અને દર્શન કરીને પાછાં ફરે છે, તે વિમાનનું નામ પારિયાનિક વિમાન છે. આ વિમાનોની રચના આભિયોગિકો (નોકર જાતિના દેવો) કરે છે. ભગવાન અર્હંતના પાંચે કલ્યાણકોમાં જવા માટે ઇન્દ્ર આ વિમાનનો ઉપયોગ કરે છે. એવાં પારિયાનિક વિમાનો આઠ કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

देवत्वं च जीवास्तपश्चरणात्प्राप्नुवन्तीति तपोविशेषमेवाह—

मूलम्—अट्ठट्ठमियाणं भिक्खुपडिमा चउसट्ठीए राइंदिएहिं दोहिय अट्ठासीएहिं भिक्खासएहिं अहासुत्तं जाव अणुपालियावि भवइ ॥ सू० ५७ ॥

छाया—अष्टाष्टमिका खलु भिक्षुप्रतिमा चतुष्षष्ट्या रात्रिन्दिवैर्द्वाभ्यां च अष्टाशीत्या भिक्षाशताभ्यां यथासूत्रं यावत् अनुपालिताऽपि भवति ।सू० ५१।

टीका—'अट्ठट्ठमियाणं' इत्यादि—

अष्टाष्टमिका—अष्टौ अष्टमानि दिनानि यस्यां सा तथाभूता—भिक्षुप्रतिमा=साधूनामभिग्रहविशेषः चतुष्षष्टया=चतुष्षष्टिसंख्यकै रात्रिन्दिवैः=अहोरात्रैः, द्वाभ्यां च अष्टाशीत्या भिक्षाशताभ्याम्=अष्टाशीत्यधिकद्विशतसंख्याभिर्भक्त-

---

जीव देवत्व पदोंको तपस्यासे प्राप्त करते हैं अतः अब सूत्रकार तपोविशेषका कथन करते हैं—

"अट्ठट्ठमियाणं भिक्खुपडिया" इत्यादि ॥

टीकार्थ—आठ अष्टकों द्वारा आराधना करने योग्य भिक्षु प्रतिमा ६४ रातदिनोंकी २८८ भिक्षाओंसे सूत्रके अनुसार यावत् अनुपालित होती है।

तात्पर्य इस कथनका इस प्रकारसे है—साधुजनोंका जो अभिग्रह विशेष है वही भिक्षुप्रतिमा रूपसे यहां प्रकट किया गया है यद्यपि इस भिक्षु प्रतिमामें प्रथम अष्टकके प्रथम दिनसे लेकर आठवें दिन तक भक्तकी एवं पानीकी एक एक दत्तिकी वृद्धिके अनुसार आठवें दिन ८ दत्तियां पानीकी और ८ दत्तियां अन्नकी हो जाती हैं अर्थात्

જીવ તપસ્યાના પ્રભાવથી દેવ પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તપો વિશેષનું કથન કરે છે—"अट्ठट्ठमियाणं भिक्खुपडिमा" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આઠ અષ્ટકો દ્વારા આરાધના કરવા યોગ્ય ભિક્ષુપ્રતિમા ૬૪ રાતદિનોની૨૮૮ ભિક્ષાઓ વડે સૂત્ર અનુસાર આરાધિત થાય છે—

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સાધુઓના અભિગ્રહ વિશેષને જ અહીં ભિક્ષુપ્રતિમા રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધના કરનાર સાધુ પહેલા અષ્ટક (આઠ દિન)માં પહેલા દિવસથી લઈને આઠમા દિવસ સુધી એક એક દત્તિ આહારની અને એક એક દત્તિ પાણીની વધારતાં વધારતાં આઠમે દિવસે આઠ દત્તિ આહારની અને આઠ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે પ્રથમ અષ્ટકના પહેલા દિવસે એક

दत्तिभिश्च यथासूत्रं=सूत्रनिर्दिष्टविध्यनुसार, यावत्पदेन-' अहाकप्पं अहामग्गं अहातच्चं अहासम्मं काएणं फासिया पालिया सोहिया तीरिया किट्टिया आराहिया आणाए " छाया--यथाकल्पं यथामार्गं यथातत्त्वं यथासाम्यं कायेन स्पृष्टा पालिता शोधिता तीरिता कीर्तिता आराधिता आज्ञया-इति संग्रहः, तत्र-यथा कल्पं-कल्पं=स्थविरादिकल्पम् अनतिक्रम्य-कल्पानुसारमित्यर्थः, यथामार्गं= ज्ञानदर्शन-चारित्रलक्षणमोक्षमार्गानतिक्रमेण क्षयोपशमभावानतिक्रमेण वा, यथा-तत्त्वं=तत्त्वानतिक्रमेण, ' यथातथ्यम् ' इतिच्छायापक्षे-सत्यानुसारं, यथासाम्यं= समभावमनतिक्रम्य-सुष्ठुप्रकारेण कर्मनिर्जरणभावनयेत्यर्थः, कायेन=शरीरेण स्पृष्टा=उमुचितकाले सविधिग्रहणात्, न तु मनोरथमात्रेण, पालिता-वारं वार-मुपयोगेन तत्परतया पालनाविषयीकृताः शोधिता पारणकदिने गुर्वादि दत्तावशिष्टभोजनात् अतिचारपङ्कक्षालनाद्वा, तीरिता-पूर्णेऽपि तदवधौ स्वल्पकालावस्थानात्, कीर्तिता-पारणादिने-' अयमयं च अभिग्रहविशेषः कृत आसीत् अस्यां प्रतिमायां, सचाराधित एवाधुना, पारितप्रतिमोऽहं '-मिति गुरुसमक्षं कीर्तनात्, एव च आराधिता=एभिः समस्तैः प्रकारैर्निष्ठां नीता, अत एव-आज्ञया=जिनाज्ञया अनुपालिताऽपि भवतीति । अत्रेदं बोध्यम्-प्रथमाष्टकप्रथम-दिवसे एका दत्ति भक्तस्य एका पानकस्य, द्वितीये दिवसे द्वे दत्ती भक्तस्य द्वे पानकस्य, तृतीये तिस्रो दत्तयो भक्तस्य तिस्रः पानकस्य, इत्येवं क्रमेण प्रति-

---

प्रथम अष्टकके प्रथम दिवसमें एक दत्ति भक्तकी औरएक दत्ति पानीकी, द्वतीय दिन २ दत्ति भक्तकी और २ दत्तियां पानीकी, तीसरा दिनमें ३ दत्तियां अन्नकी और ३ दत्तियां पानीकी, चतुर्थ दिन चार दत्तियां भक्तकी और चार दत्तियां पानीकी, पांचवें दिन पांच दत्तियां भक्तकी और पांच दत्तियां पानीकी, छट्ठे दिन ६ दत्तियां भक्तनी और छह दत्तियां पानीकी ७वें दिन, दत्तियांभक्तकी और ७ दत्तियां पानीकी एवं आठवें दिन ८ दत्तियां भक्तकी आठ दत्तियां पानीकी इस प्रकारसे ये सब दत्तियां भक्त और पानीकी, प्रथम अष्टकमें

દત્તિ આહારની અને એક દત્તિ પાણીની, બીજે દિવસે બે દત્તિ આહારની અને બે દત્તિ પાણીની ત્રીજે દિવસે ત્રણ દત્તિ આહારની અને ત્રણ દત્તિ પાણીની, ચોથે દિવસે ચાર દત્તિ આહારની અને ચાર દત્તિ પાણીની, પાંચમે દિવસે પાંચ દત્તિ આહારની અને પાંચ દત્તિ પાણીની છટ્ઠે દિવસે છ દત્તિ આહારની અને છ દત્તિ પાણીની, સાતમે દિવસે સાત દત્તિ આહારની અને સાત દત્તિ પાણીની, અને આઠમે દિવસે આઠ દત્તિ આહારની અને આઠ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરે છે.

दिनमेकैकदत्तिवृद्ध्याऽष्टमे दिवसे अष्टौ दत्तयो भक्तस्य अष्टौ दत्तयः पानकस्येत्येकस्मिन्नष्टके षट्त्रिंशद्दत्तयो भक्तस्य षट्त्रिंशद्दत्तयः पानकस्य च भवन्ति। एवं क्रमेणैव द्वितीयादिष्वप्यष्टकेषु प्रत्येकमष्टके षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्दत्तयो भक्तपानयो र्बोध्या इति अष्टस्वप्यष्टकेषु अष्टाशीत्यधिके द्वेशते भक्तस्य दत्तयः, तावत्य एव पानकस्य, परन्त्वत्र पानकस्य दत्तयोऽविवक्षिता बोध्याः। यद्वा—प्रथमेऽष्टके प्रतिदिवसमेकैका दत्तिर्भक्तस्य एकैका पानकस्य, द्वितीयेऽष्टके प्रतिदिवसं द्वे द्वे दत्ती भक्तस्य, द्वे द्वे पानकस्य, एवं क्रमेण प्रत्यष्टके एकैका

३६–३६ होती हैं, इसी क्रमसे द्वितीय आदि अष्टकोंमेंसे प्रत्येक अष्टकमें छत्तीस भक्तकी ३६ पानीकी दत्तियां होती है, इस क्रमसे इन सबका जोड २८८–२८८ होता है, परन्तु यहां पर जो २८८ भिक्षाओंसे वह अनुपालित होती है ऐसा जो कहा गया है, वह केवल भक्तकी दत्तियोंको लेकर ही कहा गया है पानीकी दत्तियोंको लेकर नहीं. क्योंकि यहां पर उनकी विवक्षा नहीं हुई है, यद्वा-प्रथम अष्टकमें प्रतिदिन एक एक दत्ति भक्तकी और एक २ दत्ति पानीकी द्वितीय अष्टकमें २–२ दत्तियां भक्तकी और २–२ दत्तियां पानीकी, तृतीय-अष्टकमें प्रतिदिन ३–३ दत्तियां भक्तकी और ३–३ दत्तियां पानीकी, चतुर्थ अष्टकमें प्रतिदिन ४–४ दत्तियां भक्तकी और चार–चार दत्तियां पानीकी, पंचम अष्टकमें ५–५ दत्तियां भक्तकी और ५–५ दत्तियां

આ રીતે પહેલા અષ્ટકમાં બધી મળીને આહારની ૩૬ દત્તિઓ અને પાણીની પણ ૩૬ દત્તિઓ થાય છે. આ રીતે આઠે અષ્ટકમાં આહારની કુલ ૩૬ × ૮ = ૨૮૮ દત્તિઓ અને પાણીની પણ ૨૮૮ દત્તિઓ થાય છે. આ રીતે આહાર અને પાણીની કુલ દત્તિઓ ૨૮૮ + ૨૮૮ = ૫૭૬ થાય છે. અહીં સૂત્રમાં એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે ૨૮૮ ભિક્ષાઓ વડે આ પ્રતિમાની આરાધના થાય છે, તે માત્ર દત્તીઓને અનુલક્ષીને જ કહેવામાં આવ્યું છે–પાણીની દત્તિઓને અહીં ગણતરીમાં લેવામાં આવી નથી, કારણ કે અહીં પાણીની દત્તિઓની વિવક્ષા કરવામાં આવી નથી.

અથવા પ્રથમ અષ્ટકમાં (આઠ દિવસમાં) દરરોજ એક એક દત્તિ આહારની અને એક એક દત્તિ પાણીની, બીજા અષ્ટકમાં પ્રતિદિન બબ્બે દત્તિ આહારની અને બબ્બે દત્તિ પાણીની, ત્રીજા અષ્ટકમાં પ્રતિદિન ત્રણત્રણ દત્તિ આહારની અને ત્રણ ત્રણ દત્તિ પાણીની ચોથા અષ્ટકમાં પ્રતિદિન ચાર ચાર દત્તિ આહારની અને ચાર ચાર દત્તિ પાણીની, પાંચમાં અષ્ટકમાં પ્રતિ દિન પાંચ પાંચ દત્તિ આહારની અને પાંચ પાંચ દત્તિ પાણીની, છઠ્ઠા અષ્ટ-

दत्तिवृद्धयाऽष्टमेऽष्टके प्रतिदिवसमष्टौ दत्तयो भक्तस्य अष्टौ दत्तयः पानकस्य च भवन्तीति। अत्र पक्षेऽपि भक्तपानदत्तिसंख्याः पूर्वोक्ता एव। पानकदत्तयोऽ-त्राऽप्यविवक्षिता बोध्या इति ॥ सू० ५७ ॥

तपोऽनुष्ठायकाश्च जीवा एवेति जीवाधिकारात् सर्वजीवानाह—

मूलम्—अट्ठविहा संसार समावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा—पढमसमयनेरइया १, अपढमसमयनेरइया २, एवं जाव अपढमसमय देवा ८ ॥ १ ॥ अट्ठविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा—नेरइया १, तिरिक्खजोणिया २, तिरिक्खजोणिणीओ ३, मणुस्सा ४, मणुस्सीओ ५, देवा ६, देवीओ ७, सिद्धा ८।२॥ अहवा—अट्ठविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा—आभिणिबोहि-यणाणी १ जाव केवलनाणी ५ मइ अन्नाणी ६, सुयअन्नाणी ७, विभंगणाणी ८ ॥ ३ ॥ सू० ५८ ॥

पानीकी, छठे अष्टकमें छ—छ दत्तियां प्रतिदिन भक्तकी और छ—छ दत्तियां पानीकी सातवें अष्टकमें ७—७ दत्तियां प्रतिदिन भक्तकी और ७—७दत्तियां पानीकी एवं आठवें अष्टकमें८—८दत्तियां प्रतिदिन भक्तकी और ८—८दत्तियां पानीकी इस प्रकारसे भी २८८ दत्तियां पानीकी और २८८ दत्तियांभक्तकी हो जातीहैं। इस प्रकारके कथनमें प्रथम अष्टककी ८ दत्तियां दोनोंकी होतीहैं, द्वितीय अष्टककी १६ दत्तियां होतीहैं, तृतीय अष्टककी २४ दत्तियां होती हैं चतुर्थ अष्टककी ३२ दत्तियां होती हैं पंचम अष्टककी ४० दत्तियां होती हैं। छठे अष्टककी ४८ दत्तियां होती हैं ७ वें अष्टककी ५२ दत्तियां होती हैं और आठवें अष्टककी ६४ दत्तियां होती हैं इन सबका जोड़ २८८ हो जाता है, इस तरहके कथनमें भी पानीकी दत्तियोंकी विवक्षा नहीं की गई है ॥ सूत्र ५७ ॥

કમાં પતિદિન છ-છદત્તિ આહારની અને છ—છ દત્તિ પાણીની, સાતમાં અષ્ટકમાં પ્રતિદિન સાત સાત દત્તિ આહારની અને સાત સાત દત્તિ પાણીની અને આઠમાં અષ્ટકમાં પ્રતિદિન આઠઆઠ દત્તિ આહારની અને આઠ આઠ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પહેલા અષ્ટકની કુલ૮, બીજા અષ્ટકની કુલ ૧૬, ત્રીજા અષ્ટકનીકુલ૨૪, ચોથા અષ્ટકની કુલ ૩૨, પાંચમાં અષ્ટકની કુલ ૪૦, છટ્ઠા અષ્ટકની કુલ ૪૮,સાતમા અષ્ટકની કુલ ૫૬ અને આઠમાં અષ્ટકની કુલ ૬૪ દત્તિઓ થાય છે. આ રીતે આઠે અષ્ટકની મળીને આહારની કુલ ૨૮૮ દત્તિઓ થાય છે. આ પ્રકારના કથનમાં પણ પાણીની ૨૮૮ દત્તિઓની વિવક્ષા થઈ નથી એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૫૭ ॥

छाया—-अष्टविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—प्रथमसमयनैरयिकाः १, अप्रथमसमयनैरयिकाः २, एवं यावत् अप्रथमसमयदेवाः ८ ॥१॥ अष्टविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकाः १, तिर्यग्योनिकाः २, तिर्यग्योनिकाः ३, मनुष्याः ४, मनुष्यः ५, देवाः ६ देव्यः ७, सिद्धाः ८ ॥ २ ॥ अथवा—अष्टविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आभिनिवोधिकज्ञानी १ यावत् केवलज्ञानी ५ मत्यज्ञानी ६, श्रुताज्ञानी ७, विभङ्गज्ञानी ८ ॥ सू० ५८ ॥

तपका अनुष्ठान करनेवाला जीव ही होते हैं इसलिये जीवके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार सर्व जीवोंका कथन करते हैं—

" अट्ठविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " इत्यादि

सूत्रार्थ—संसार समापन्नक जीव आठ प्रकारके कहे गयेहैं । जैसे प्रथम समय नैरयिक १, अप्रथम समय नैरयिक २, प्रथम समय तिर्यग्योनिक ३, अप्रथमसमयतिर्यग्योनिक ४, प्रथमसमयमनुष्य ५, अप्रथमसमयमनुष्य ६ प्रथमसमयदेव ७ और अप्रथमसमय देव ८ (१) समस्त जीव आठ प्रकारके कहे गये हैं जैसे—नैरयिक १ तिर्यग्योनिक २ तिर्यग्योनिका ३ मनुष्य ४ मानुषी ५ देव ६ देवियां ७ एवं सिद्ध ८ अथवा सर्व जीवआठ प्रकारके कहे गयेहैं जैसे—आभिनिवोधिकज्ञानी १ यावत् केवलज्ञानी ५, मत्यज्ञानी ६, श्रुताज्ञानी ७ और विभङ्गज्ञानी ८

તપનું અનુષ્ઠાન જીવો દ્વારા જ થાય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઇને હવે સૂત્રકાર સમસ્ત જીવોનું આઠ સ્થાન રૂપે કથન કરે છે—

" अट्ठविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—સંસાર સમાપન્નક જીવોના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રથમ સમય નૈરયિક, (૨) અપ્રથમ સમય નૈરયિક, (૩) પ્રથમ સમય તિર્યગ્યોનિક, (૪) અપ્રથમ સમય તિર્યગ્યોનિક, (૫) પ્રથમ સમય મનુષ્ય (૬) અપ્રથમ સમય મનુષ્ય. (૭) પ્રથમ સમય દેવ, અને (૮) અપ્રથમ સમય દેવ.

સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે પણ આઠ પ્રકાર પડે છે—(૧) નૈરયિક, (૨) તિર્યંચ, (૩) તિર્યંચિણી. (૪) મનુષ્ય, (૫) માનુષી (સ્ત્રી), (૬) દેવો, (૭) દેવીઓ અને (૮) સિદ્ધો.

સમસ્ત જીવોના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાની (૨) શ્રુતજ્ઞાની અને અવધિજ્ઞાની, (૪) મનઃપર્યયજ્ઞાની, (૫) કેવળજ્ઞાની, (૬) મત્યજ્ઞાની, (૭) શ્રુતાજ્ઞાની અને (૮) વિભંગજ્ઞાની.

टीका--'अट्ठविहा' इत्यादि--

व्याख्या स्पष्टा। नवरं-प्रथमसमयनैरयिकाः=नैरयिकत्वस्य प्रथमे समये वर्त्तमानाः। तद्भिन्नास्तु अप्रथमसमयनैरयिकाः। एवमेव प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाद्यप्रथमसमयदेवान्ता अपि बोध्याः। अत्र-यावत्पदेन-"प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः, अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः, प्रथमसमयमनुष्याः, अप्रथमसमयमनुष्याः प्रथमसमयदेवाः' इति पदानां संग्रहः ॥ १ ॥ तथा-सर्वजीवाः-सर्वे च ते जीवाश्चेति, संसारिणः सिद्धाश्चेत्यर्थः। ते जीवा अष्टविधाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नैरयिका इत्यादि। तत्र-नैरयिका इत्येको भेदः। स्त्रीपुरुषभेदेन द्वौ तिर्यग्भेदौ। एवमेव द्वौ मनुष्यभेदौ, द्वौ देवभेदौ, एकश्च सिद्धभेद इति ॥ २ ॥ अथवा-प्रकारान्तरेण सर्वजीवा अष्टविधा बोध्याः। ते हि-आभिनिबोधिकज्ञानी १, श्रुत-

टीकार्थ-नैरयिक अवस्थाके प्रथम समयमें वर्तमान जो जीवहैं वे प्रथम समय नैरयिक हैं १ और इनसे भिन्न जो जीव हैं वे अप्रथम समय नैरयिक हैं। इसी तरहसे प्रथमसमयतिर्यग्योनिक, अप्रथमसमय तिर्यग्योनिक आदि जीव भी समझ लेना चाहिये इस प्रकारसे भी समस्त जीव आठ प्रकारके कहे गये हैं-जैसे नैरयिक यह एकही भेद है इसमें पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग ये दो लिङ्ग नहीं होते हैं। स्त्रीलिङ्ग तिर्यञ्च और पुल्लिङ्ग पुरुष-तिर्यञ्चके भेदसे तिर्यञ्चके दो भेद हैं इसी तरहसे स्त्रीलिङ्ग मनुष्य और पुल्लिङ्ग पुरुष-मनुष्यके भेदसे मनुष्यके दो भेद हैं इसी तरह स्त्री देव और पुल्लिङ्ग देवके भेदसे देवके दो भेद होते हैं इस प्रकारसे यहां तक सात भेद हो जाते हैं और एक

ટીકાર્થ-હવે પ્રથમ સમય નૈરયિક આદિનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવે છે-જે જીવ નૈરયિક અવસ્થાના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન હોય છે તેને પ્રથમ સમય નૈરયિક કહે છે તે સિવાયના જે નારકો હોય છે તેમને અપ્રથમ સમય નૈરયિક કહે છે. એજ પ્રમાણે પ્રથમ સમય તિર્યગ્યોનિક, અપ્રથમ સમય તિર્યગ્યોનિક આદિ જીવો વિષે પણ સમજવું.

બીજી રીતે સમસ્ત જીવોના જે આઠ ભેદો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

નૈરયિકોમાં નરજાતિ અને નારી જાતિ રૂપ ભેદો હોતા નથી. બધાં નૈરયિકો નપુંસકલિંગના (નાન્યેતર જાતિના) જ હોય છે. તિર્યંચોમાં નરજાતિ અને નારીજાતિ રૂપ બે ભેદો હોય છે. મનુષ્યોમાં પણ નરજાતિ અને નારીજાતિ રૂપ બે ભેદો હોય છે. એજ પ્રમાણે દેવોમાં પણ નર અને નારીજાતિ રૂપ ભેદો (દેવો અને દેવીઓ) હોય છે. સિદ્ધ જીવોમાં નરજાતિ અને નારી

ज्ञानी २, अवधिज्ञानी ३ मनःपर्यवज्ञानी ४, केवलज्ञानी ५, मत्यज्ञानी ६, श्रुताज्ञानी ७, विभङ्गज्ञानीति ८ ॥ सू० ५७ ॥

अनन्तरसूत्रे ज्ञानिन उक्ताः, ते च संयमयुक्ता अपि भवन्तीति संयममष्टस्थानत्वेनाह--

मूलम्--अट्ठविहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा--पढमसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे १, अपढमसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे २, पढमसमयबादरसंपरायसंजमे ३, अपढमसमयबादरसंपरायसंजमे ४, पढमसमयउवसंतकसायवीयरागसंजमे ५, अपढमसमयउवसंतकसायवीयरागसंजमे ६, पढमसमयखीणकसायवीयरागसंजमे ७, अपढमसमयखीणकसायवीयरागसंजमे ८ ॥ सू० ५८ ॥

छाया--अष्टविधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रथमसमयसूक्ष्मसम्परायसरागसंयमः १, अप्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायसरागसंयमः २, प्रथमसमयबादरसंपरायसंयमः ३, अप्रथमसमयबादरसंपरायसंयमः ४, प्रथमसमयोपशान्तकषायवीतरागसंयमः ५, अप्रथमसमयोपशान्तकषायवीतरागसंयमः ६, प्रथमसमयक्षीणकषायवीतरागसंयमः ७, अप्रथमसमयक्षीणकषायवीतरागसंयमः ८ ॥ सू० ५८ ॥

सिद्ध जीव मिलाकर जीवके आठ भेद हो जातेहै अथवा-पूर्वोक्त रूपसे आभिनिबोधिक ज्ञानी आदिके भेदसे जीवके आठ भेद कहे गयेहैं सू.५२

अनन्तर सूत्रमें जो ज्ञानी जीव कहे गये हैं वे संयम युक्त भी होते हैं-इसलिये अब सूत्रकार आठ स्थानक रूपसे संयमका कथन

રૂપ ભેદો હોતા નથી, તે કારણે તેમનો એક જ ભેદ કહ્યો છે. આ રીતે સમસ્ત જીવોના કુલ આઠ ભેદ પડે છે.

પૂર્વોક્ત રૂપે આભિનિબોધિક જ્ઞાની (મતિજ્ઞાની) આદિના ભેદથી પણ જીવોના આઠ પ્રકાર પડે છે. ॥ સૂ ૫૨ ॥

આગલા સૂત્રમાં જ્ઞાની જીવોની વાત કરવામાં આવી. જ્ઞાની જીવો સંયમ યુક્ત પણ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ સ્થાનક રૂપે સંયમનું નિરૂપણ કરે છે.

टीका—'अट्ठविहे संजमे' इत्यादि—

संयमः=चारित्रं, स सरागवीतरागभेदेन द्विविधः। तत्र-सरागसंयमः सूक्ष्मसम्परायबादरसम्परायभेदेन द्विविधः। द्विविधोऽप्ययं प्रथमसमयाप्रथमसमयभेदेन द्विविध इति चतुर्विधः सरागसंयमः। तथा वीतरागसंयमोऽपि उपशान्तकषायक्षीणकषायभेदेन द्विविधः। द्विविधोऽप्ययं प्रथमसमयाप्रथमसमयभेदेन

करते हैं—" अट्ठविहे संजमे पण्णत्ते " इत्यादि

टीकार्थ-संयम आठ प्रकारका कहा गया है—जैसे—प्रथमसमय सूक्ष्मसम्परायसरागसंयम १, अप्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायसराग संयम २ प्रथमसमयबादरसंपरायसरागसंयम ३, अप्रथमसमयबादरसम्परायसरागसंयम ४, प्रथमसमय उपशान्तकषाय वीतरागसंयम ५ अप्रथमसमय उपशान्तकषायवीतरागसंयम ६ प्रथमसमयक्षीणकषायवीतराग संयम ७ एवं अप्रथमसमयक्षीणकषायवीतरागसंयम ८।

संयम नाम चारित्रका है। यह सराग और वीतरागके भेदसे दो प्रकारका होता है। इनमें जो सरागसंयम है वह सूक्ष्मसांपराय और बादरसांपरायके भेदसे दो प्रकार है। दोनों प्रकारका यह संयम प्रथमसमय और अप्रथमसमयके भेदसे दो दो प्रकारका कहा गया है। इस तरह सरागसंयम चार प्रकारका हो जाता है। तथा—वीतराग संयम भी उपशान्तकषाय और क्षीणकषायके भेदसे दो तरहका है। यह भी दोनों प्रकारका संयम प्रथमसमय और अप्रथमसमयके

" अट्ठविहे संजमे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-સંયમના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સમ્પરાય સરાગ સંયમ, (૨) અપ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સમ્પરાય સરાગ સંયમ, (૩)પ્રથમ સમય બાદર સંપરાયસરાગ સંયમ,(૪)અપ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગસંયમ, (૫)પ્રથમ સમય ઉપશાન્ત કષાય વીતરાગ સંયમ (૬)અપ્રથમ સમય ઉપશાન્ત કષાય વીતરાગ સંયમ, (૭) પ્રથમ સમય ક્ષીણુ કષાય વીતરાગ સંયમ અને (૮) અપ્રથમ સમય ક્ષીણુકષાય વીતરાગ સંયમ.

સંયમ એટલે ચારિત્ર. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે-(૧) સરાગ સંયમ અને (૨) વીતરાગ સંયમ. તેમાંનો જે સરાગ સંયમ છે તેના બે ભેદ પડે છે-(૧) સૂક્ષ્મ સાંપરાય અને (૨) બાદર સાંપરાય. આ બન્ને પ્રકારના સંયમના પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમયના ભેદથી બબ્બે પ્રકાર કહ્યા છે. આ રીતે સરાગ સંયમના ચાર પ્રકાર થઇ જાય છે. વીતરાગ સંયમના પણુ ઉપશાન્ત કષાય અને ક્ષીણુકષાય નામના બે ભેદ પડે છે. આ બન્ને પ્રકારના સંયમના પણુ

द्विविध इति चतुर्विधो वीतरागसंयमः। इत्थमष्टविधः संयमः प्रज्ञप्तः। अष्टविधत्वमेवाह-तद्यथा-इत्यादिना। तत्र-प्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायसरागसंयमः-प्रथमः समयः प्राप्तौ यस्य स तथा, तथा-सूक्ष्मः-कृशः-संपरायः=संज्वलनलोभलक्षणो वेद्यमानो यस्मिन् स तथा, तथा-रागेण=अभिष्वङ्गलक्षणेन सहितः स सरागः, एतद्विशेषणत्रयविशिष्टो यः संयमः स तथेति प्रथमः। द्वितीयभेदोऽप्येवमेव। नवरं-प्रथमसमयस्थानेऽत्राप्रथमसमयः। एतौ द्वावपि भेदौ श्रेणीद्वयापेक्षया यद्यपि पुनर्द्विभेदाविति चत्वारो भेदा भवन्ति तथापि श्रेणीद्वयापेक्षं भेदद्वयं नो विवक्षितमिति द्वावेव भेदावत्रोक्तौ, इति ॥ २ ॥ तथा-प्रथमसमयबादरसंपराय-

भेदसे दो प्रकारका हो जाता है इस तरह वीतराग संयम चार प्रकारका हो जाता है। इस तरह दोनोंको चतुष्प्रकारता मिलाकर संयमको आठ प्रकारका कहा गया है। जो संयम रागसे युक्त हो, तथा जिसकी प्राप्तिमें एक समय हो एवं जिसमें संज्वलन लोभरूप कषाय विद्यमान हो रहा हो ऐसा इन तीन विशेषणोंवाला जो संयम है वह प्रथम समय सूक्ष्मसंपरायसरागसंयम है द्वितीय भेद भी ऐसा ही है, परन्तु यहां पर प्रथमसमयके स्थानमें अप्रथमसमय कहा गया है। ये दोनों भेद भी दो श्रेणीकी अपेक्षासे यद्यपि दो दो भेदवाले और हो जाते हैं-इस प्रकारसे इनके चार भेद हो जाते हैं-परन्तु इन भेदोंकी यहां पर विवक्षा नहीं हुई है। अतः दो भेद ही यहां प्रकट किये गये हैं।२।

પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમયના ભેદથી બબ્બે પ્રકાર પડે છે. આ રીતે વીતરાગ સંયમના પણ ચાર પ્રકાર થઈ જાય છે. આ પ્રકારે બન્નેના ચાર ચાર પ્રકારો મળીને સંયમના કુલ આઠ પ્રકારો પડે છે. હવે આ દરેક પ્રકારના સંયમનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ—જે સંયમ રાગથી યુક્ત હોય છે, જેની પ્રાપ્તિમાં એક સમય થતો હોય છે અને જેમાં સંજ્વલન લોભરૂપ કષાય વેદ્યમાન થઈ રહ્યો હોય છે, એવાં આ ત્રણ વિશેષણોવાળા સંયમને પ્રથમ સમયસૂક્ષ્મ સંપરાય કહે છે બીજો ભેદ પણ ઉપર્યુક્ત લક્ષણોવાળો જ છે, પરન્તુ અહીં પ્રથમ સમયને બદલે અપ્રથમ સમય કહેવો જોઈએ. આ બન્ને ભેદો પણ શ્રેણીદ્વયની અપેક્ષાએ બબ્બે ભેદોથી યુક્ત છે, અને તે કારણે તે બન્નેના ચાર ભેદ પડે છે, પરન્તુ અહીં તે ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. અહીં તો ભેદો જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ।૨।

संयमः-प्रथमसमयः-प्रथमसमयोपलब्धिकः, बादरसम्परायः-बादराः = स्थूलाः सम्परायाः=संज्वलनक्रोधादयो यस्मिन् स तथाभूतश्च यः संयमः स इति तृतीयो भेदः। चतुर्थस्तु-अप्रथमसमयबादरसम्परायसंयम इति। एतौ द्वावपि भेदौ श्रेणिद्वयापेक्षया यद्यपि पुनर्द्विभेदाविति चत्वारो भेदा भवन्ति, तथापि श्रेणीद्वयापेक्षं भेदद्वयं नो विवक्षितमिति द्वावेवात्र भेदौ भवत इति। तथा-उपशान्तकषायक्षीणकषायरूपश्रेणीद्वयापेक्षया वीतरागसंयमो द्विविधः। द्विविधोऽप्ययं प्रथमसमयाप्रथमसमयभेदेन द्विविध इति चतुर्विधो वीतराग संयमः। तमेवाह-प्रथमसमयोपशान्तकषायवीतरागसंयम इत्यादिना॥ सू० ५८॥

जिस संयममें संज्वलनकषाय आदिक स्थूल है, और जिसकी प्राप्तिमें प्रथम समय बादर संपराय संयम है। तथा-चतुर्थ संयम अप्रथम समयबादरसम्पराय संयम है ये दोनों भी संयम दो श्रेणीकी अपेक्षासे यद्यपि दो दो भेदवाले और हो जाते हैं-पर श्रेणि द्वयापेक्षा भेदोंकी यहां विवक्षा नहीं हुई है इसलिये ये दोही भेद प्रकट किये गये हैं। तथा-उपशान्तकषाय एवं क्षीणकषाय रूप श्रेणी द्वयकी अपेक्षासे वीतराग संयम भी दो प्रकारका होता है यह दोनों भी प्रकारका संयम प्रथमसमय और अप्रथमसमयके भेदसे दो दो प्रकारका हो जाता है, इस तरह वीतराग संयम चार प्रकारका प्रकट किया गया है। यही बात 'प्रथमसमयोपशान्तकषायवीतरागसंयमः" इत्यादि द्वारा कही गई हैं॥ सू० ५८॥

संयमी जीव पृथिवीके ऊपर होते हैं अतः अब सूत्रकार आठ

પ્રથમ બાદર સંપરાય સંયમ—જે સંયમમાં સંજ્વલન કષાય આદિ સ્થૂલ હોય છે અને જેની પ્રાપ્તિમાં પ્રથમ સમય હોય એવો જે સંયમ છે તેનું નામ પ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સંયમ છે. તથા ચોથો ભેદ અપ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સંયમ છે. આ બન્ને સંયમના પણ શ્રેણીદ્વયની અપેક્ષાએ ભેદોની વિવક્ષા થઇ નથી, તેથી અહીં ઉપર્યુક્ત બે ભેદો જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

તથા-ઉપશાન્ત કષાય અને ક્ષીણ કષાય રૂપ શ્રેણીદ્વયની અપેક્ષાએ વીતરાગ સંયમ પણ બે પ્રકારનો કહ્યો છે આ બન્ને પ્રકારના સંયમના પણ પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય નામના બબ્બે ભેદો પડે છે. આ રીતે વીતરાગ સંયમના કુલ ચાર ભેદ પડે છે. એજ વાત સૂત્રકારે "પ્રથમસમયોપશાન્તકષાયવીતરાગસંયમઃ" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

સંયમી જીવો પૃથ્વીની ઉપર હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ ભેદ

संयमिनश्च पृथिव्युपरि भवन्तीति पृथिवीमष्टविधत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—रयणप्पभा १ जाव अहे सत्तमा ७, ईसिपब्भारा ८ ॥ सू० ५९ ॥

छाया—अष्ट पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—रत्नप्रभा १ यावत् अधः सप्तमी ७ ईषत्प्राग्भारा ८ ॥ सू० ५९ ॥

टीका—' अट्ठ पुढवीओ ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ५९ ॥

प्रक्रान्ताया ईषत्प्राग्भारपृथिव्याः प्रमाणं नामानि चाह—

मूलम्—ईसिपब्भाराए णं पुढवीए बहुमज्झदेसभाए अट्ठजोयणिए खेत्ते अट्ठ जोयणाइं बाहल्लेणं पण्णत्ते ॥ १ ॥ ईसिपब्भाराए णं पुढवीए अट्ठ नामधेज्जा भवंति, तं जहा—ईसीइ वा १, ईसिपब्भाराइ वा २, तणूइ वा ३, तणुतणूइ वा ४, सिद्धीइ वा ५, सिद्धालएइ वा ६, मुत्तीइ वा ७, मुत्तालएइ वा ८ ॥ २ ॥ सू० ६० ॥

छाया—ईषत्प्राग्भारायाः खलु पृथिव्या बहुमध्यदेशभागे अष्टयोजनिकं क्षेत्रम् अष्ट योजनानि बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ १ ॥ ईषत्प्राग्भारायाः खलु पृथिव्या अष्टौ नामधेयानि भवन्ति, तद्यथा—ईषत् इति वा, ईषत्प्राग्भारेति वा, २, तनुरिति वा ३, तनुतनु रिति वा ४, सिद्धिरिति वा ५, सिद्धालय इति वा ६, मुक्तिरिति वा, ७, मुक्तालय इति वा ८ ॥ २ ॥ सू० ६० ॥

भेद रूपसे पृथिवीका कथन करते हैं—

" अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ " इत्यादि

सूत्रार्थ—पृथिवियां आठ कही गईहैं—जैसे—रत्नप्रभा१, यावत् अधःसप्तमी७ और आठवीं ईषत्प्राग्भारा८ इसकी व्याख्या स्पष्टहै॥सू०५९॥

प्रक्रान्त ईषत्प्राग्भारा पृथिवीका प्रमाण एवं उसके नामोंका कथन

રૂપે પૃથ્વીનું કથન કરે છે—" अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પૃથ્વીઓ આઠ કહી છે રત્નપ્રભાથી લઈને અધઃસપ્તમી પર્યન્તની સાત પૃથ્વીઓ અને આઠમી ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે. ।સૂ. ૫૯।

આગલા સૂત્રમાં જે ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી નામનો પ્રકાર કહ્યો તેનું પ્રમાણ

टीका—'ईसिपब्भाराए णं' इत्यादि—

ईषत्प्राग्भारानामकपृथिव्या बहुमध्यदेशभागे अष्टयोजनिकम्=अष्टयोजनात्मकं क्षेत्रम् अष्ट योजनानि बाहल्येन=स्थौल्येन प्रज्ञप्तमिति ॥ १ ॥ तथा-ईषत्प्राग्भारायाः पृथिव्या अष्टौ नामधेयानि=नामानि भवन्ति, तद्यथा-ईषदिति वेत्यादि । तत्र-ईषदिति रत्नप्रभापेक्षया ईषत्त्वात् ॥ १ ॥ ईषत्प्राग्भारेति-प्राग्भारस्य=उच्छ्रयादिलक्षणस्य रत्नप्रभाद्यपेक्षया लघुत्वात् ॥ २ ॥ तथा-तनुरिति प्रतलत्वात् ॥ ३ ॥ तथा-तनुतनुरिति अतिप्रतलत्वात् ॥ ४ ॥ सिद्धिरिति तदुपरि सिद्ध्यमानत्वात् ॥ ५ ॥ सिद्धालय इति सिद्धनिवासस्थानसामीप्यात्

सूत्रकार इस प्रकारसे कहते हैं-"ईसिपब्भाराए णं पुढवीए" इत्यादि

ईषत्प्राग्भारा पृथिवीके बहुमध्यदेशभागमें आठ योजन प्रमाणका क्षेत्र कहा गया है, यह आठ योजनका स्थूल (मोटा) है इस ईषत्प्राग्भारा पृथिवीके आठ नाम हैं। जो इस प्रकारसे हैं। ईषत् १, ईषत्प्राग्भारा २, तनु ३, तनु तनु ४ सिद्धि ५, सिद्धालय ६. मुक्ति७, और मुक्तालय८

टीकार्थ-इस ईषत्प्राग्भारा पृथिवीकाजो ईषत् ऐसा नाम कहा गयाहै, वह रत्नप्रभाकी अपेक्षा कम होनेसे कहा गया है, तथा ईषत् प्राग्भारा ऐसा जो नाम कहा गया है, वह रत्नप्रभा आदिकी अपेक्षा इसका उच्छ्राय-ऊंचाई आदि रूप प्राग्भार लघु होनेसे कहा गया है, प्रतल होनेसे तनु ऐसा इसका नाम कहा गया है, अति प्रतल बहुत पतली होनेसे तनु तनु ऐसा इसका नाम कहा गया है, इसके ऊपर जीव सिद्ध हो जाते हैं, इससे इसका नाम सिद्धि ऐसा कहा गया है। यह

તથા તેના નામોને હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

"ईसिपब्भाराए पुढवीए" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના બહુ મધ્યદેશભાગમાં આઠ યોજન પ્રમાણુનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે. તે આઠ યોજનનું સ્થૂલ છે. ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના આઠ નામો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઇષત્, (૨) ઇષત્પ્રાગ્ભારા, (૩) તનુ, (૪) તનુતનુ, (૫) સિદ્ધિ, (૬) સિદ્ધાલય, (૭) મુક્તિ, અને (૮) મુક્તાલય.

રત્નપ્રભા પૃથ્વી કરતાં નાની હોવાને કારણે તેનું નામ ઇષત્ પડયું છે. રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ કરતાં ઊંચાઈ આદિ રૂપ પ્રાગ્ભાર (પ્રમાણુ)ની અપેક્ષાએ તે લઘુ હોવાને કારણે તેનું બીજું નામ ઇષત્પ્રાગ્ભારા છે. પ્રતલ (પાતળી) હોવાને કારણે તેનું ત્રીજું નામ તનુ છે. ઘણી જ પ્રતલ હોવાને કારણે તેનું ચોથું નામ તનુતનુ છે. ત્યાં જનાર જીવ સિદ્ધ થઇ જાય છે તેથી તેનું નામ

॥ ६ ॥ मुक्तिरिति तदुपरि सकलकर्मभ्यो जीवानां मुच्यमानत्वात् ॥ ७ ॥ मुक्तालय इति मुक्तनिवासस्थानसामीप्यात् ॥ ८ ॥ अत्र सर्वत्र 'इति' शब्दः स्वरूपनिर्देशे 'वे' ति विकल्पार्थे ॥ सू० ६१ ॥

शुभानुष्ठानेषु ये प्रमादरहिता भवन्ति, त एव सिद्धिभाजो भवन्तीति शुभानुष्ठानानि अष्टविधत्वेनाह—

मूलम्—अट्ठहिं ठाणेहिं सम्मं संघडियव्वं जइयव्वं परक्कमियव्वं, अस्सिं च णं अट्ठे णो पमाएयव्वं भवइ, तं जहा—असुयाणं धम्माणं सम्मं सुणणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ १, सुयाणं धम्माणं ओगिण्हणयाए उवधारणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ २, पावाणं कम्माणं संजमेणं अकरणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ३, पोराणाणं कम्माणं तवसा विगिंचणयाए विसोहणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ४, असंगिहीयपरियणस्स संगिण्हणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ५, सेहं आयारगोयरग्गहणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ६, गिलाणस्स अगिलाए वेयावच्चकरणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ७, साहम्मियाणं अधिगरणंसि उप्पण्णंसि तत्थ अणि-

---

सिद्धालयके पास है, इससे इसे सिद्धालय ऐसा कहा गया है, मुक्ति ऐसा जो नाम इसका कहा गया है उसका कारण यह है कि इसके ऊपर सकल कर्मोंसे जीव रहित बनते हैं। तथा—मुक्तालय ऐसा जो इसका नामान्तर कहा गया है, सो उसका कारण ऐसा है कि यह मुक्त जीवोंके निवासस्थानके पास है, यहां सर्वत्र "इति" शब्द स्वरूप निर्देशमें एवं "वा" यह शब्द विकल्प अर्थमें है ॥सू० ६१ ॥

સિદ્ધિ પડયું છે તે સિદ્ધાલયની પાસે છે-અથવા ત્યાં સિદ્ધ જીવોના નિવાસ સ્થાન રૂપ સિદ્ધશિલા આવેલી છે તેથી તેનું છઠ્ઠું નામ સિદ્ધાલય છે. સકલ કર્મોથી રહિત થયેલા મુક્ત જીવો ત્યાં રહે છે તેથી તેનું નામ મુક્તિ છે. તે મુક્ત જીવોનાં નિવાસ સ્થાનની પાસે હોવાથી તેનું નામ મુક્તાલય છે. આ સૂત્રમાં જ્યાં જ્યાં "इति" શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે સ્વરૂપના નિર્દેશને માટે થયો છે અને "वा" પદનો પ્રયોગ વિકલ્પાર્થે થયો છે. ॥સૂ. ૬૧॥

स्सियोवस्सिओ अपक्खग्गाही मज्झत्थभावभूए कहणु साहम्मिया अप्पसद्दा अप्पझंझा अप्पतुमंतुमा उवसामणयाए अब्भुट्ठेयव्वं भवइ ८ ॥ सू० ६२ ॥

छाया—अष्टसु स्थानेषु सम्यक् संघटितव्यं यतितव्यं पराक्रमितव्यं अस्मिंश्च खलु अर्थे नो प्रमादयितव्यं भवति, तद्यथा—अश्रुतानां धर्माणां सम्यक् श्रवणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति १, श्रुतानां धर्माणाम् अवग्रहणतायै उपधारणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति २, पापानां कर्मणां संयमेन अकरणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ३, पुराणानां कर्मणां तपसा विवेचनतायै विशोधनतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ४, असंगृहीतपरिजनस्य संग्रहणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ५, शैक्षम् आचारगोचरग्रहणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ६, ग्लानस्य अग्लान्या वैयावृत्त्यकरणतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ७, साधर्मिकाणाम् अधिकरणे उत्पन्ने तत्र अनिश्रितोपाश्रितोऽपक्षग्राही मध्यस्थभावभूतः कथंनु साधर्मिका अल्पशब्दा अल्पझञ्झा अल्पतुमन्तुमा उपशमनतायै अभ्युत्थातव्यं भवति ८ ॥ सू० ६२ ॥

टीका—'अट्ठहिं ठाणेहिं' इत्यादि—

साधुभिः अष्टसु स्थानेषु=वस्तुषु सम्यक् संघटितव्यम्=अप्राप्तेषु तेषु योगः कर्त्तव्यः, सम्यग् यतितव्यम्=प्राप्तेषु तेषु तदविनाशार्थं प्रयत्नः कार्यः, सम्यक् पराक्रमितव्यम्=शक्तिक्षयेऽपि तद्रक्षणे पराक्रमः=प्रकृष्टोत्साहः कर्त्तव्यः,

---

शुभ अनुष्ठानोंमें जो जीव प्रमाद रहित होते हैं—वे ही सिद्धिको प्राप्त करते हैं, अतः अब सूत्रकार शुभ अनुष्ठानोंका कथन आठ रूपसे करते हैं—"अट्ठहिं ठाणेहिं सम्मं संघडियव्वं" इत्यादि ॥

टीकार्थ—साधु पुरुषोंको आठ स्थानोंमें—आठ वस्तुओंमें अच्छी तरहसे योग करना चाहिये—उनकी अप्राप्तिमें प्राप्त करनेका प्रयत्न करना चाहिये—और जब वे प्राप्त हो जावें तो उनकी अविनाशिताके निमित्त प्रयत्न करना चाहिये शक्ति नहीं रहे तब भी उनकी रक्षा करनेमें

જે જીવ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને શુભ અનુષ્ઠાનોમાં રત રહે છે, એ જીવ જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શુભ અનુષ્ઠાનોનું આઠ સ્થાન રૂપે કથન કરે છે—" अट्ठहिं ठाणेहिं सम्मं संघडियव्वं " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સાધુઓએ નીચેની આઠ વસ્તુઓનો સારી રીતે યોગ કરવો જોઈએ એટલે કે જો તેમની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને જો તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તેમનો નાશ ન થાય તે માટે

तथा-अस्मिन्=वक्ष्यमाणे अष्टकस्थानरूपेऽर्थे खलु नो प्रमादयितव्यं=न कदाचिदपि प्रमादः कर्त्तव्यो भवति। तान्येवाष्टौ स्थानान्याह-तद्यथा-अश्रुतानाम्=अकृतश्रवणविषयाणां धर्माणां=श्रुतभेदानां सम्यक् श्रवणतायै=श्रवणाय अभ्युत्थातव्यम्=उद्यमः करणीयो भवतीति प्रथमः। श्रुतानां=कृतश्रवणविषयाणां धर्माणाम् अवग्रहणतायै=मनोविषयीकरणाय उपधारणतायै=अविच्युतिस्मृतिवासनाविषयीकरणाय च अभ्युत्थातव्यं भवतीति द्वितीयः। पापानां=प्राणातिपातादिलक्षणानां कर्मणां संयमेन=संयमद्वारा अकरणतायै-अननुष्ठानाय अभ्युत्थातव्यं भवतीति तृतीयः। पुराणानां=पुराकृतानां कर्मणां तपसा=तपोद्वारा विवेचनतायै=निर्जरणाय विशोधनतायै=आत्मनः कलङ्कस्य दूरीकरणाय च अभ्युत्थातव्यं भव-

प्रकृष्ट उत्साह रखना चाहिये तथा इन आठ स्थानोंमें कभी भी प्रमाद नहीं करना चाहिये वे ८ स्थान इस प्रकारसे हैं-जिन श्रुतभेदोंको कभी नहीं सुना है, उन श्रुतभेदोंको अच्छी तरहसे सुननेके लिये प्रयत्नशाली होना ऐसा यह प्रथम स्थान है, जिन श्रुतधर्मोंको अच्छी तरहसे सुन लिया है, वे मनमें अच्छी तरहसे जम जावे उनकी च्युति, स्मृति एवं वासना रूप बनी रहे-इसके लिये प्रयत्नशील बने रहना ऐसा यह द्वितीय स्थान है, प्राणातिपात आदि रूप पाप कर्मोंका संयम द्वारा अनुष्ठान हो-विनाश होना रहे-इसके लिये अच्छी तरहसे यत्नशील बने रहना-यह तृतीय स्थान है-पूर्वोपार्जित कर्मोंकी तपस्या द्वारा निर्जरा होती रहे और आत्मासे कर्म मलरूप कलङ्क दूर होता रहे इसके लिये सदा प्रयत्नशील बने रहना यह चतुर्थ स्थान है, जो अभी

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શક્ત ન રહે તો પણ તેમની રક્ષા માટે ખૂબ જ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ તથા આ આઠ સ્થાનોમાં-આઠ બાબતોમાં બિલકુલ પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. તે આઠ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જે શ્રુતભેદોનું કદી પણ શ્રવણ કર્યું નથી. તે શ્રુત ભેદોનું સારીરીતે શ્રવણ કરવાને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

(૨) જે શ્રુતભેદોનું સારી રીતે શ્રવણ થઈ ચૂકયું હોય, તેમની વિસ્મૃતિ ન થાય-મનમાં દૃઢતાથી તેમની સ્થાપના થઇ જાય, તેમની અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ અને વાસનારૂપ ધારણા ટકી રહે તે માટે સાધુજનોએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ

(૩) પ્રાણાતિપાત આદિરૂપ પાપકર્મોનો સંયમ દ્વારા વિનાશ થતો રહે તે માટે તેમણે ખૂબ જ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

(૪) પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની તપસ્યા દ્વા[illegible]ર[illegible]કે-આત્માની ઉપર લાગેલો કર્મમલ રૂપ કાદવ દૂર થતો રહે-[illegible]શીલ રહેવુ જોઇએ

तीति चतुर्थः । असंगृहीतपरिजनस्य-असंगृहीतस्य=अस्त्रीकृतस्य परिजनस्य=शिष्यवर्गस्य संग्रहणतायै=स्त्रीकरणाय अभ्युत्थातव्यं भवतीति पञ्चमः । आचारगोचरग्रहणतायै-आचारो=ज्ञानादिविषयः पञ्चविधः, गोचरो=भिक्षाचर्याप्रतिलेखनादिस्तयोर्ग्रहणतायै=शिक्षणाय शैक्षं=सद्यः प्रव्रजितं शिष्यं प्रति अभ्युत्थातव्यं भवति । इति षष्ठः ॥ ग्लानस्य=व्याधियुक्तस्य अग्लान्या=अखेदेन वैयावृत्त्यकरणतायै=वैयावृत्त्यकरणाय अभ्युत्थातव्यं भवतीति सप्तमः । साधर्मिकाणां=साधूनाम् अधिकरणे=कलहे उत्पन्ने सति तत्र=साधुषु यः अनिश्रितोपाश्रितः-निश्रितं=रागः उपाश्रितं=द्वेषः, तद्द्वयं नास्ति यस्य स तथा-रागद्वेषरहित इत्यर्थः, यद्वा-निश्रितम्=आहाराद्यभिलाषः उपाश्रितं=शिष्यकुलाद्यपेक्षा, तद्द्वयं नास्ति यस्य स तथा-आहाराद्यभिलाष-शिष्यकुलाद्यपेक्षारहित इत्यर्थः, अत एव-अपक्षग्राही-पक्षं=शास्त्रविरुद्धं न गृह्णातीत्येवं शीलः अत एव च-मध्यस्थभावभूतः=माध्यस्थ्यं प्राप्तो भवति, तेन साधुना कथं=केन प्रकारेण 'नु' इति वितर्के, ममैते साध-

---

तक शिष्य मण्डलीमें नहीं आये हैं उन्हे शिष्य मंडलीमें लानेका प्रयत्न करना यह पांचवां स्थान है, ज्ञानादि रूप पांच प्रकारके आचारको एवं भिक्षाचर्या, प्रतिलेखनादिको शिष्यजनको जो नवीन दीक्षित हुआ है, ग्रहण करानेमें शिक्षा देनेमें सदा प्रयत्न करना यह छठा स्थान है, संघमें जो ग्लान साधु हैं-व्याधियुक्त मुनिजन हैं उनको विना खेदके वैयावृत्ति करनेकी इच्छा रखना यह सातवां स्थान है, एवं साधर्मिक साधुजनोंमें जब कलह उत्पन्न हो जावे तो रागद्वेष रहित होकर-अथवा आहार आदिकी अभिलाषा और शिष्यकुल आदिकी अपेक्षा रहित होकर विना किसी पक्षपातके मध्यस्थ भावयुक्त बनकर उस

---

(૫) જેઓ હજી સુધી શિષ્યમંડળમાં સામેલ થયા ન હોય તેમને તેમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૬) જ્ઞાનાદિ રૂપ પાંચ પ્રકારના આચારો, તથા ભિક્ષાચર્યાના નિયમો પ્રતિલેખના આદિનું શિષ્યજનોને-ખાસ કરીને નવદીક્ષિત શિષ્યોને ગ્રહણ કરાવવું જોઈએ. તેમને આ બધાં નિયમોની શિક્ષા આપવાને તેમણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

(૭) સંઘમાં જે ગ્લાન (વ્યાધિ યુક્ત) સાધુઓ હોય તેમનું બિલકુલ ખેદ વિના વૈયાવૃત્ય કરવાને તેમણે સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

(૮) સાધર્મિક સાધુઓમાં જ્યારે કલહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને-અથવા આહારાદિ અભિલાષાથી શિષ્ય સમુદાય આદિની ઇચ્છાથી રહિત થઈને, કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફ પક્ષપાત કર્યા વિના-મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત

र्मिकाः साधवः अल्पशब्दाः=राटी रहिताः, अल्पझञ्झाः=कलहरहिताः, अल्पतुमन्तुमाः=क्रोधकृतमनोविकाररहिता भवेयुरिति चिन्तयता कलहस्य उपशमनतायै=शमनाय अभ्युत्थातव्यं भवतीत्यष्टमो भेदः । सू० ६२ ।

इत्थं ये प्रमादरहिता भवन्ति ते देवलोकगामिनोऽपि भवन्तीति देवलोकविशेषविमानान्यष्टस्थानत्वेनाह—

मूलम्—महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु विमाणा अट्ठ जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता ॥ सू० ६३ ॥

छाया—महाशुक्रसहस्रारयोः खलु कल्पयोः विमानानि अष्टयोजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ६३ ॥

टीका—' महासुक्कसहस्सारेसु णं ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ६३ ॥

साधुको " ये मेरे साधर्मिक साधु राटी (राड़-कलह) रहित एवं क्रोधकृत मनोविकारसे रहित कैसे हो इस प्रकारके विचारसे कलह प्रशमनके लिये प्रयत्न करना यह आठवां स्थान है सू. ६२।

इस प्रकारसे जो प्रमाद रहित होते हैं, वे देवलोक गामी भी होते हैं अब सूत्रकार देवलोक विशेषके विमानोंका कथन आठ स्थान रूपसे करते हैं—" महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु " इत्यादि ॥

टीकार्थ—महाशुक्र और सहस्रार कल्पोंमें विमानोंकी ऊँचाई आठसौ योजनकी कही गई हैं ॥ सूत्र ६३ ॥

બનીને " આ મારા સાધર્મિક સાધુઓ કલહ રહિત તથા કલહ જન્ય ક્રોધાદિ મનોવિકારોથી કેવી રીતે રહિત બને, " એવા શુભ વિચારથી પ્રેરાઈને કલહના શમનને માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

સાધુજનોએ આ આઠ બાબતોમાં બિલકુલ પ્રમાદ સેવવો જોઈએ નહીં સૂ. ૬૨।

ઉપર્યુક્ત આઠ સ્થાનોની અપેક્ષાએ જે જીવો પ્રમાદ રહિત બનીને પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેઓ દેવલોકમાં પણ ગમન કરે છે તેથી હવે સૂત્રકાર દેવલોક વિશેષનાં આઠ સ્થાનરૂપે કથન કરે છે.

" महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु " ઇત્યાદિ—

મહાશુક્ર અને સહસ્રારકલ્પોનાં વિમાનોની ઊંચાઈ ૮૦૦ યોજનની કહી છે. ।।સૂ. ૬૩ ।।

केचिद् वादिनोऽनन्तरोक्तदेवलोकविमानवा सिभिरपि विजिता न भव-न्तीति तानष्टसंख्यकत्वेनाह--

मूलम्-अरहओ णं अरिट्ठणेमिस्स अट्ठ सया वाईणं सदे-वमणुयासुराए परिसाए वादे अपराइयाणं उक्कोसिया वाइसं-पया हुत्था ॥ सू० ६४ ॥

छाया--अर्हतः खलु अरिष्टनेमेः अष्टौ शतानि वादिनां सदेवमनुजासु-रायां परिषदि वादेऽपराजितानाम् उत्कृष्टा वादिसम्पत् अभवत् ॥ सू० ६४ ॥

टीका--' अरहओ णं ' इत्यादि--

व्याख्यास्पष्टा ॥ सू० ६४ ॥

भगवतोऽर्हतोऽरिष्टनेमेरेतेषु शिष्येषु मध्ये कश्चित् केवली भूत्वा वेदनीया-दिचतुष्टयकर्मस्थितीनामायुष्कर्मस्थित्या समीकरणार्थं केवलिसमुद्घातं कृतवानिति

कितनेक वादी अनन्तरोक्त देवलोक विमानमें रहे हुए देवों द्वारा भी विजित नहीं होते हैं अतः अब सूत्रकार उन्हींका आठ स्थानरूपसे कथन करते हैं-"अरहओ णं अरिट्ठणेमिस्स" इत्यादि ॥

टीकार्थ-अर्हन्त अरिष्टनेमिके आठसौ वाद सदेवमनुजासुरपरिषदामें वादमें अपराजित हुए अतः ऐसी उनकी उत्कृष्ट वादि सम्पत् थी।सू.६४।

भगवान अर्हन्त अरिष्टनेमिके इन शिष्योंके बीचमें कोई शिष्य ऐसा भी हुआ है, जिसने केवली होकर वेदनीयादि चार अघातिया कर्मोंकी स्थितिको आयुकर्मकी स्थितिके बराबर करनेके लिये केवलि

આગલા સૂત્રમાં દેવલોકના વિમાનોની વાત કરી કેટલાક વાદી એવાં જ્ઞાની હોય છે કે દેવલોકના વિમાનોમાં રહેતા દેવો પણ તેમને પરાજિત કરી શકતા નથી. તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ સ્થાનરૂપે એવાં વાદીઓનું નિરૂપણ કરે છે-

' अरहओ णं अरिट्ठणेमिस्स " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-અર્હંત અરિષ્ટનેમીની ઉત્કૃષ્ટ વાદિસંપત્તિ ૮૦૦ ની હતી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્હંત અરિષ્ટનેમિના ૮૦૦ શિષ્યો એટલા બધાં જ્ઞાની અને વાદવિવાદમાં નિપુણ હતા કે દેવો અને મનુષ્યોની પરિષદમાંથી કોઈ પણ દેવ કે મનુષ્ય તેમને વાદમાં પરાજિત કરી શકવાને સમર્થ ન હતા ॥સૂ. ૬૪॥

ભગવાન અર્હંત અરિષ્ટનેમિના આ શિષ્યસમુદાયમાં કોઇ કોઇ એવાં શિષ્યો પણ હતાં કે જેમણે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વેદનીય આદિ ચાર અઘાતિયા કર્મોની સ્થિતિને આયુકર્મની સ્થિતિની બરાબર કરવા માટે કેવલિસમુદ્ઘાત

केवलि समुद्घातमाह- –

मूलम्—अट्ठसमइए केवलिसमुग्घाए पण्णत्ते, तं जहा--पढमे समए दंडं करेइ १, बीए समए कवाडं करेइ २, तइए समए मंथानं करेइ ३, चउत्थे समए लोगं पूरेइ ४, पंचमे समए लोगं पडिसाहरइ ५, छट्ठे समए मंथं पडिसाहरइ ६, सत्तमे समए कवाडं पडिसाहरइ ७, अट्ठमे समए दंडं पडिसाहरइ ८ ॥ सू० ६५ ॥

छाया—अष्टसामायिकः केवलिसमुद्घातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रथमे समये दण्डं करोति १, द्वितीये समये कपाटं करोति २, तृतीये समये मन्थानं करोति ३, चतुर्थे समये लोकं पूरयति ४, पञ्चमे समये लोकं प्रतिसंहरति ५, षष्ठे समये मन्थानं प्रतिसंहरति ६, सप्तमे समये कपाटं प्रतिसंहरति ७, अष्टमे समये दण्डं प्रतिसंहरति ॥ सू० ६५ ॥

टीका—' अट्ठ समइए ' इत्यादि--

केवलिसमुद्घातः–केवलिनः अन्तर्मुहूर्त्तभाविपरमपदस्य समुद्घातः= कर्मनिर्जरणार्थं व्यापारविशेषः अष्टसामयिकः–अष्टौ समया यस्मिन् सोऽष्टसमयः, स एवाष्टसामयिकः–अष्टसमयप्रमाणः प्रज्ञप्तः ! तद्यथा–प्रथमे समये

समुद्घात किया है, अतः अब सूत्रकार इसी केवलिसमुद्घातका कथन करते हैं—" अट्ठ समइए केवलिसमुग्घाए पण्णत्ते " इत्यादि ॥

टीकार्थ—जिसे अन्तर्मुहूर्त्तके बाद परमपदकी प्राप्ति होनेवाली है, उसका नाम केवलि है, केवलिका जो समुद्घात है, वह केवलि समुद्घात है, यह केवलिसमुद्घात कर्मनिर्जराके लिये व्यापारविशेषरूप माना गया है, और यह आठ समयकी स्थितिवाला कहा गया है,

---

કર્યો હતો. તેથી હવે સૂત્રકાર એજ કેવલિસમુદ્ઘાતનું આઠ સ્થાન રૂપે નિરૂપણ કરે છે—અટ્ઠ સમઇએ કેવલિસમુગ્ઘાએ પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેમને અન્તમુહૂર્ત્ત બાદ પરમપદની પ્રાપ્તિ થવાનીછે. એવા કેવળજ્ઞાનીને કેવલી કહે છે. તે કેવલીનો જે સમુદ્ઘાત છે તેને કેવલિસમુદ્ઘાત કહે છે કર્મની નિર્જરા માટેના વ્યાપાર વિશેષ રૂપ આ સમુદ્ઘાત હોય છે. તે કેવલિ-

दण्डं करोतीत्यादि। अयं भावः—समुद्घातं कर्तुं प्रवृत्तः केवली अन्तर्मुहूर्तप्रमाणम् उदीरणावलिकायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमावर्जीकरणं करोति। ततः समुद्घातं करोति। तत्र प्रथमे समये केवली स्वशरीरविष्कम्भम् ऊर्ध्वाधश्च आयतमुभयतोऽपि लोकान्तगामिनं जीवप्रदेशसङ्घातं ज्ञानाभोगतो दण्डमिव करोति। द्वितीये समये तु तमेव दण्डं पूर्वापरदिग्द्वये प्रसार्य पार्श्वतो लोकान्तगामिकपाटमिव करोति। तृतीये समये तदेव कपाटं दक्षिणोत्तरदिग्द्वये प्रसार्य लोकान्तगामिनं मन्थानमिव करोति। मन्थानकरणसमकालमेव लोको बहुशः पूरितो भवति। ततश्चतुर्थे समये लोकं पूरयति, एवं च समग्रोऽपि लोकः पूरितो भव-

केवलिसमुद्घातमें प्रथम समयमें केवलि आत्मप्रदेशोंको दण्डरूप करते हैं. तात्पर्य यह है—समुद्घात क्रियामें प्रवृत्त हुए केवलि अन्तर्मुहूर्त प्रमाण आवर्जीकरण करते हैं, यह आवर्जीकरण उदीरणावलिकामें कर्मके प्रक्षेप करनेके व्यापार रूप होता है। इसके बाद वे समुद्घात करते हैं—प्रथम समयमें केवली जीवप्रदेश संघातको ज्ञानाभोगसे दण्डके जैसा करते हैं। यह दण्ड अपने शरीरके जैसाके जैसा चौड़ा होता है, एवं ऊपर नीचे तक लम्बा होता है, एवं दोनों तरफसे लोकान्तगामी होता है, द्वितीय समयमें फिर वे उसी दण्डको पूर्व पश्चिम दोनों दिशाओंमें पसार कर पार्श्वसे लोकान्तगामी कपाटके जैसा करते है। तृतीय समयमें वे उसी कपाटको दक्षिण उत्तर दो दिशामें पसार कर लोकान्तगामी मन्थाके समान करते हैं। मन्था नाम रईका है। मन्थाके करनेके समकालमें ही लोक बहुत अधिक रूपमें पूरित हो जाता है,

સમુદ્ઘાત આઠ સમયની સ્થિતિવાળો કહ્યો છે કેવલિસમુદ્ઘાતના પ્રથમ સમયમાં કેવલી આત્મપ્રદેશોને દંડરૂપ કરે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

સમુદ્ઘાત ક્રિયામાં પ્રવૃત થયેલા કેવલી અન્તમુહૂર્ત પ્રમાણ આવર્જીકરણ કરે છે. ઉદીરણાવલિકામાં કર્મનો પ્રક્ષેપ કરવાના વ્યાપાર રૂપ આ આવર્જીકરણ હોય છે ત્યાર બાદ તેઓ સમુદ્ઘાત કરે છે. પ્રથમ સમયમાં કેવલી જીવ પ્રદેશ સંઘાતને જ્ઞાનાભોગ વડે દંડના જેવો કરે છે. તે દંડ પોતાના શરીર જેવો પહોળો હોય છે અને ઉપરથી નીચે સુધી (શિરથી પગ સુધી) લાંબો હોય છે. અને બન્ને તરફથી લોકાન્તગામી હોય છે. બીજા સમયમાં તેઓ એજ દંડને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં ફેલાવીને લોકાન્તગામી કમાડના જેવો કરે છે. ત્રીજા સમયમાં તેઓ એજ કમાડને દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં ફેલાવીને લોકાન્તગામી મન્થાન (વલોણા)ના જેવો કરે છે. આ મન્થાન દંડ કરવાના સમયમાં જ લોક ઘણે ખરે અંશે તો પૂરિત થઇ જાય છે,

तीति । तदनन्तरं पञ्चमे समये लोकं प्रतिसंहरति=सकर्मकान् जीवप्रदेशान् सङ्कोचयति, ततः षष्ठे समये बहुतरसङ्कोचात् मन्थानं प्रतिसंहरति । ततः सप्तमे समये कपाटं दण्डे प्रतिसंहरति । ततोऽष्टमे समये दण्डं प्रतिसंहरति । एवं च समुद्घातकर्त्ता केवली शरीरस्थो भवतीति । अत्रेदं बोध्यम्–समुद्घातगतः केवली प्रयोजनाभावाद् मनोयोगं वाग्योगं च न युनक्ति । काययोगं तु युनक्ति। काययोगं युञ्जानः केवली औदारिकशरीरकाययोगं युनक्ति, औदारिकमिश्रशरीरकाययोगं युनक्ति, कार्मणशरीरकाययोगं च युनक्ति । तत्र–औदारिकशरीरकाययोगः प्रथमाष्टमसमययोर्बोध्यः । औदारिकमिश्रशरीरकाययोगो

चतुर्थ समयमें वे लोकको पूर्ण रूपसे भर देते हैं, इस तरह आत्मप्रदेशों द्वारा समग्र लोक पूरित हो जाता है । इसके बाद पांचवें समयमें वे समग्र जीवप्रदेशोंको संकुचित करते हैं, छट्ठे समयमें बहुतर जीवप्रदेशोंके संकुचित हो जानेसे मन्थानको संकोच करते हैं, सातवें समयमें कपाटका दण्डमें संकोच करते हैं। और आठवें समयमें दण्डका संकोच करते हैं । इस प्रकारके समुद्धातका कर्ता केवलि शरीरस्थ ही बने रहते हैं । यहां ऐसा समझना चाहिये, समुद्घात केवली प्रयोजनके अभाव हो जानेसे मनोयोग और वाग्योगका व्यापार तो नहीं करता है, किन्तु काययोगका व्यापार करता है । काययोगका व्यापार करते हुए भी वे केवली औदारिकशरीरकाययोगका औदारिकमिश्रशरीरकाययोग और कार्मणशरीरकाययोगका व्यापार करते हैं, औदारिकशरीरकाययोग प्रथमसमय एवं अष्टम

ચોથા સમયમાં તેઓ લોકને પૂર્ણ રૂપે ભરી દે છે. આ રીતે આત્મપ્રદેશો દ્વારા સમગ્ર લોક સંપૂર્ણ રૂપે ભરાઈ જાય છે.

પાંચમાં સમયમાં તેઓ જીવપ્રદેશોને સઘળા સંકુચિત કરે છે. છટ્ઠા સમયમાં ઘણુંખરા જીવપ્રદેશો સંકુચિત થઇ જવાથી તેઓ મન્થાનને સંકુચિત કરે છે અને આઠમા સમયમાં કમાડને દંડ રૂપે સંકુચિત કરી નાખે છે આ પ્રકારને સમુદ્ઘાત કરનાર કેવલી શરીરસ્થ જ ચાલુ રહે છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે સમુદ્ઘાત કરનારા કેવલી પ્રયોજનનો અભાવ થઈ જવાને કારણે અને વાગ્યોગનો વ્યાપાર તો કરતા નથી, પરન્તુ કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. કાયયોગનો વ્યાપાર કરતા તે કેવલી ઔદારિક શરીર કાયયોગનો, ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયયોગનો અને કાર્મણ શરીર કાયયોગનો જ વ્યાપાર કરે છે. ઔદારિકશરીર કાયયોગ પ્રથમ સમયમાં અને આઠમાં સમયમાં થાય છે.

द्वितीयषष्ठसप्तमसमयेषु, कार्मणशरीरकाययोगस्तु तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु। तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु तु समुद्घातकर्ता केवली नियमात् अनाहारको भवतीति। तदुक्तम्—

"औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमसमययो रसाविष्टः।
मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठ द्वितीयेषु ॥ १ ॥
कार्मणशरीरयोगी, चतुर्थके पञ्चके तृतीये च।
समयत्रये च तस्मिन्, भवत्यनाहारको नियमात् ॥२॥" इति. ॥सू.६५॥

अनन्तरसूत्रे केवलिसमुद्घातवक्तव्यतोक्ता, केवलिनश्च मुक्तिभाजो भवन्ति। अथ ये केवलिभिन्ना गुणवन्तस्ते तु देवत्वेन समुत्पद्यन्ने इति देव-

---

समयमें होता है, औदारिकमिश्रशरीरकाययोग द्वितीयसमयमें छट्ठे समयमें एवं सातवें समयमें होता है, और कार्मणशरीरकाययोग तृतीय समयमें, चतुर्थ समयमें पंचम समयमें होताहै। तृतीय चतुर्थ पंचम समयमें समुद्घात कर्ताकेवली नियमसे अनाहारक होता है। तदुक्तम्—"औदारिकप्रयोक्ता" इत्यादि।

प्रथम समयमें और अष्टम समयमें औदारिक शरीर काययोग होता है, छट्ठे सातवें और द्वितीय समयमें मिश्र औदारिक शरीर काययोग होता है ॥१॥

तृतीय, चतुर्थ और पांचवें समयमें कार्मण शरीर काययोग होता है, इन्हीं तृतीय, चतुर्थ पांचवें समयमें केवली अनाहारक रहते हैं ॥ २ ॥ सूत्र ६५ ॥

अनन्तर सूत्रमें केवलिसमुद्घातकी वक्तव्यता कही गई है। केवली मुक्तिगामी होते हैं, परन्तु जो केवलिसे भिन्न होते हैं और गुणवान

ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયયોગ બીજા સમયમાં છટ્ઠા સમયમાં અને સાતમાં સમયમાં થાય છે, અને કાર્મણુ શરીર કાયયોગ ત્રીજા સમયમાં, ચોથા સમયમાં અને પાંચમાં સમયમાં હોય છે. ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા સમયમાં સમુદ્ઘાત કર્તા કેવલી નિયમથી જ અનાહારક હોય છે.કહ્યું પણ છે કે —"ઔદારિકપ્રયોક્તા" ઇત્યાદિ

"પ્રથમ સમયમાં અને આઠમાં સમયમાં ઔદારિક શરીર કાયયોગ થાય છે, છટ્ઠા; સાતમા અને બીજા સમયમાં મિશ્રઔદારિક-શરીર કાયયોગ થાય છે. ।૧। ત્રીજા', ચોથા અને પાંચમાં સમયમાં કાર્મણુ શરીર કાયયોગ થાય છે. એજ ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં સમયમાં કેવલી અનાહારક રહે છે. ॥ સૂ ૬૫ ॥

આગલા સૂત્રમાં કેવલિ સમુદ્ઘાતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. કેવલી તો મુક્તિગામી હોય છે પરન્તુ કેવલી સિવાયના જે ગુણવાન જીવો હોય છે. તેઓ

वक्तव्यतामाह--

मूलम्--समणस्स णं भगवओ महावीरस्स अट्ठ सया अणुत्तरोववाइयाणं देवाणं गइकल्लाणाणं ठिइकल्लाणाणं आगमेसिभद्दाणं उक्कोसिया अणुत्तरोववाइयसंपया होत्था ॥ सू० ६६ ॥

छाया--श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य अष्ट शतानि अनुत्तरोपपातिकानां देवानां गतिकल्याणानां स्थितिकल्याणानाम् आगमिष्यद्भद्राणाम् उत्कृष्टा-अनुत्तरोपपातिकसम्पदोऽभवन् ॥ सू० ६६ ॥

टीका--'समणस्स णं' इत्यादि--

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य अनुत्तरोपपातिकानां देवानाम्=अनुत्तरोपपातिकत्वेन उत्पत्स्यमानानां द्रव्यदेवानां, कीदृशानामेषाम्? इत्याह-गति कल्याणानाम्=गतिः=देवगतिरूपा कल्याणं येषां ते तथा-तेषाम्-अनुत्तरोपपातिकदेवगतिरूपकल्याणभाजाम्, स्थितिकल्याणानाम्-स्थितिः=त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमरूपाऽनुत्तरोपपातिकदेवलोके स्थितिर्येषां ते तथा तेषाम् तथा-आगमिष्यद्भद्रा-

---

होते हैं वे तो देवलोकमें देवरूपसे उत्पन्न होते हैं। अतः अब सूत्रकार देव वक्तव्यताका कथन करते हैं--

"समणस्स णं भगवओ महावीरस्स अट्ठसया" इत्यादि।

टीकार्थ-श्रमण भगवान् महावीरके आठसौ शिष्य ऐसे थे, जिन्हें अनुत्तरोपपातिक देवलोकसे च्यवन होनेके बाद मुक्ति प्राप्त होतीहै। ये आठसौ शिष्य द्रव्य देवरूपसे कहे गये हैं। "गतिकल्याण" विशेषणसे इन्हे इसलिये विशेषित किया गया है, कि देवगति रूप कल्याण इन्हें प्राप्त होता है, "स्थिति कल्याग" से यह प्रकट किया गया है, कि ३३ सागरोपम रूप स्थितिके ये भोक्ता होगें। "आगमेसिभ-

---

તો દેવલોકમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આઠ સ્થાન રૂપે દેવોનું નિરૂપણ કરે છે—"समणस्स णं भगवओ महावीरस्स अट्ठ सया" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ- શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના આ ઠ સો શિષ્યો મનુષ્ય ભવ સંબંધી આયુષ્ય પૂરું કરીને અનુત્તરોપપાતિક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થ ા છે ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ છેલ્લો ભવ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. તે આઠ સો શિષ્યોને અહીં દ્રવ્ય દેવ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. "गतिकल्याण" તેમને 'ગતિકલ્યાણ' વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે દેવગતિ રૂપ કલ્યાણની તેમને પ્રાપ્તિ થઇ છે. "સ્થિતિ કલ્યાણ" આ પદનો અહીં પ્રયોગ થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ૩૩ સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિના ત્યાં ભોક્તા બનવાના છે. "आगमेसिभद्दाणं"

णाम्—अनुत्तरोपपातिकदेवलोकाच्च्यवनानन्तरम् आगमिष्यति काले भद्रं=मोक्षरूपं कल्याणं येषां ते तथा तेषाम्—अनुत्तरोपपातिकदेवलोकाच्च्यवनानन्तरं मुक्तिं प्राप्स्यमानानां शिष्याणाम् अष्ट शतानि अनुत्तरोपपातिकसम्पदः अभवन्निति ॥ सू० ६६ ॥

तीर्थङ्करा देवसेव्या अतएव देवस्वरूपमाह—

मूलम्—अट्ठविहा वाणमंतरा देवा पण्णत्ता, तं जहा--पिसाया १ भूया २ जक्खा ३ रक्खसा ४ किन्नरा ५ किंपुरिसा ६ महोरगा ७ गंधव्वा ॥ १ ॥ एएसि णं अट्ठण्हं वाणमंतरदेवाणं अट्ठ चेइयरुक्खा पण्णत्ता, तं जहा--कलंबो १ य पिसायाणं वडो जक्खाणचेईयं २। तुलसी भूयाणं भवे ३, रक्खसाणं च कंडओ४ ॥१॥ असोओ किन्नराणं च ५, किंपुरिसाण य चंपओ ६। नागरुक्खो भुयंगाणं ७, गंधव्वाण य तेंदुओ ८।२। सू० ६७॥

छाया—अष्टविधा व्यन्तरा देवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पिशाचाः १, भूताः २, यक्षाः ३, राक्षसाः ४, किन्नराः ५, किम्पुरुषाः ६, महोरगाः ७, गन्धर्वाः ८ ॥ १ ॥ एतेषां खलु अष्टानां व्यन्तरदेवानाम् अष्टौ चैत्यवृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कदम्बश्च पिशाचानां १, वटो यक्षाणां चैत्यम् २। तुलसी भूतानां भवेत् ३, राक्षसानां च काण्डकः ४ ॥ १ ॥ अशोकः किन्नराणां च ५, किम्पुरुषाणां च चम्पकः ६ नागवृक्षो भुजङ्गानां ७ गन्धर्वाणां च तिन्दुकः ८।२॥ सू०६६॥

द्दाणं" पदसे यह प्रकट किया गया है, कि अनुत्तरोपपातिक देवलोकसे चवन होनेके बाद ये आगामी कालमें–उसी भवमें मुक्ति प्राप्त करेंगे। सू६०।

तीर्थंकर देवसेव्य होते हैं, अतः अब सूत्रकार देवस्वरूपका कथन करते हैं–" अट्ठविहा वाणमंतरा देवा पण्णत्ता " इत्यादि

આ પદના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે અનુત્તરોપપાતિક દેવલોકમાંથી ચ્યવન થયા બાદ તેઓ આગામી કાળમાં–એજ ભવમાં–મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના છે. ॥ સૂ. ૬૬ ॥

તીર્થંકરોની દેવો દ્વારા પણ પર્યુપાસના કરાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દેવસ્વરૂપનું આઠ સ્થાન રૂપે કથન કરે છે—

" અટ્ઠવિહા વાણમંતરા દેવા પણ્ણત્તા " ઇત્યાદિ—

टीका—' अट्ठविहा ' इत्यादि—

पिशाचादयोऽष्टौ व्यन्तरा देवा बोध्याः ॥ १ ॥ एतेषां पिशाचादीनाम् अष्टानां व्यन्तरदेवानाम् अष्टौ चैत्यवृक्षाः=मणिपीठिकोपरिवर्त्तिनः सर्वरत्नमया उपरिच्छत्रध्वजादिभिरलङ्कृताः सुधर्मादिसभानामग्रतः स्थिता आवासवृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कदम्बश्च पिशाचानामित्यादि । अर्थः स्पष्टः । नवरं—भुजङ्गा महोरगा बोध्या इति ॥ सू० ६६ ॥

टीकार्थ—व्यन्तर देव आठ प्रकारके कहे गये हैं—जैसे—पिशाच १, भूत २, यक्ष ३, राक्षस ४, किन्नर ५, किम्पुरुष ६, महोरग ७, और गन्धर्व ८, इन आठ व्यन्तर देवोंके आठ चैत्यवृक्ष कहे गये हैं—जैसे—पिशाचोंका कदम्ब १, यक्षोंका वट २, भूतोंका तुलसी ३, राक्षसोंका कण्डक४, किन्नरोंका अशोक ५, किम्पुरुषोंका चम्पक ६, भुजङ्गोंका नागवृक्ष७, और गन्धर्वोंका तिन्दुक ८इस प्रकारसे ये आठ चैत्यवृक्ष हैं। ये आठों चैत्यवृक्ष मणिपीठिकाके ऊपर रहे हुए हैं। ये सब सर्वरत्नमय हैं, ऊपरमें ये छत्र ध्वजा आदिकोंसे अलङ्कृत हैं, सुधर्मादि सभाओंके आगे ये स्थित हैं। और ये आवास वृक्ष हैं। भुजङ्गसे महोरग कहे गये हैं ॥सू० ६७॥

ટીકાર્થ–વ્યન્તર દેવોના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) પિશાચ, (૨) ભૂત,(૨) યક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિન્નર, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મહોરગ, અને (૮) ગન્ધર્વ.

આ આઠ વ્યન્તર દેવોના આઠ ચૈત્યવૃક્ષો કહ્યાં છે. તે નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) પિશાચોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ કદમ્બ છે. (૨) યક્ષોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ વડ છે. (૩) ભૂતોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ તુલસી છે. (૪) રાક્ષસોના ચૈત્યવૃક્ષનું નાંમ કંડક છે. (૫) કિન્નરોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ અશોક છે, (૬) કિંપુરુષોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ ચંપક છે. (૭) ભુજંગોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ નાગવૃક્ષ છે અને (૮) ગન્ધર્વોના ચૈત્યવૃક્ષનું નામ તિન્દુક છે. આ પ્રકારે આ આઠ પ્રકારના વ્યન્તરોના આઠ ચૈત્યવૃક્ષો છે. તે આઠ ચૈત્યવૃક્ષો મણિપીઠિકાની ઉપર ઊગ્યાં છે. તેઓ સર્વરત્નમય છે. તેમની ઉપરનો ભાગ છત્ર, ધ્વજા આદિકો વડે વિભૂષિત છે. તે ચૈત્યવૃક્ષો સુધર્માદિ સભાઓની આગળ ઉભેલાં છે અને તેઓ આવાસવૃક્ષો છે. આ સૂત્રમાં ભુજંગ પદ વડે મહોરગ નામનો વ્યન્તરોનો સાતમો પ્રકાર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ. ૬૬ ॥

देवप्रसङ्गात् ज्योतिष्कदेवस्वरूपमाह—

मूलम्--इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ अट्ठ जोयणसए उड्ढमबाहाए सूरविमाणे चारं चरेइ ॥ सू० ६८ ॥

छाया—अस्यां रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागात् अष्ट-योजनशतानि ऊर्ध्वम् अबाधया सुरविमानं चारं चरति ॥ सु० ६८ ॥

टीका—' इमीसे रयणप्पभाए ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ६८ ॥

मूलम्--अट्ठ नक्खत्ता चंदेणं सद्धिं पमद्दं जोगं जोएत्ति, तं जहा--कत्तिया १, रोहिणी २, पुणव्वसु ३, महा ४, चित्ता ५, विसाहा ६, अणुराधा ७, जेट्ठा ८ ॥ सू० ६९ ॥

छाया—अष्टौ नक्षत्राणि चन्द्रेण सार्द्धं प्रमर्दं योगं योजयन्ति, तद्यथा-कृत्तिका १, रोहिणी २, पुनर्वसु ३, मघा ४, चित्रा ५, विशाखा ६, अनुराधा ७, ज्येष्ठा ८। सु० ६८ ॥

देव प्रसङ्गको लेकर अब सूत्रकार ज्योतिष्क देवके स्वरूपका कथन करते हैं " इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए " इत्यादि ॥

इस रत्नप्रभा पृथिवीके बहुसमरमणीय भूमिभागसे आठसौ योजन ऊपर सूर विमानकी गति है ॥ सू० ६८ ॥

" अट्ठ नक्खत्ता चंदेणं सद्धिं " इत्यादि ।

टीकार्थ-आठ नक्षत्र चन्द्रके साथ प्रमर्द योगसे युक्त होते हैं-जैसे-कृत्तिका १, रोहिणी २, पुनर्वसु ३, मघा ४, चित्रा ५ विशाखा ६,

---

આગલા સૂત્રમાં દેવવિશેષોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે સૂત્રકાર જ્યોતિષ્ક દેવોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए" ઈત્યાદિ—

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગથી ૮૦૦ યોજનની ઊંચાઈએ સૂર્યનું વિમાન કોઈ પણ પ્રકારની રુકાવટ વિના ગતિ કરે છે. ॥સૂ. ૬૮॥

" अट्ठ नक्खत्ता चंदेणं सद्धिं " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આઠ નક્ષત્રો ચન્દ્રની સાથે પ્રમર્દ યોગથી યુક્ત હોય છે. તે નક્ષત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) કૃત્તિકા, (૨) રોહિણી, (૩) પુનર્વસૂ, (૪) મઘા, (૫) ચિત્રા, (૬) વિશાખા, (૭) અનુરાધા અને (૮) જ્યેષ્ઠા.

टीका--'अट्ठ नक्खत्ता' इत्यादि--

व्याख्या स्पष्टा । नवरं-प्रमर्दो-योगः=चन्द्रेण सह स्पर्शलक्षणो योग इति। अयं योगः कदाचिदेव, न तु सर्वदा। तदुक्तम्--

" पुणव्वसुरोहिणि चित्ता महजेट्ठणुराहकित्तियविसाहा।

चंदस्स उभयजोगा "

छाया--पुनर्वसुरोहिणी चित्रा मघा ज्येष्ठाऽनुराधाकृत्तिका विशाखाः।

चन्द्रस्य उभययोगाः इति। एतानि नक्षत्राणि चन्द्रस्य उभययोगानि=दक्षिणोत्तररूपोभयपार्श्वे युज्यमानानि भवन्ति। अतस्तानि कदाचित् प्रमर्दयोगीन्यपि भवन्तीति, भावः, एतत्फलं चेदम्-" एतेपामुत्तरगा ग्रहाः सुभिक्षाय चन्द्रमा नितराम् (सुभिक्षाय) " इति ॥ सु० ६९ ॥

अनुराधा ७ और ज्येष्ठा ८ चन्द्रके साथ स्पर्श होना इसका नाम प्रमर्द योग है, यह योग कदाचित् होता है सर्वदा नहीं होता। कहा भी है।

" पुणव्वसु रोहिणी चित्ता " इत्यादि।

इस कथनके अनुसार चन्द्रके उभय योग होते हैं-अर्थात् पुनर्वसु आदि नक्षत्र चन्द्रके दक्षिण उत्तर रूप उभय पार्श्वमें योगवाले होते हैं। इसलिये वे कदाचित् प्रमर्द योगवाले भी होते हैं। इनका फल " एतेषामुत्तरगा ग्रहाः सुभिक्षाय चन्द्रमा नितरां सुभिक्षाय " इस कथनके अनुसार ऐसा प्रकट किया गया है, पुनर्वसु आदि नक्षत्र चन्द्रमासे उत्तरमें रहे तो सुभिक्ष होता है ॥ सू० ६९ ॥

देव निवासके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार देवनिवासभूत जो जम्बूद्वीप आदिक हैं उनका द्वारसूत्र कहते हैं—

ચન્દ્રની સાથે સ્પર્શ થવો તેનું નામ પ્રમર્દયોગ છે. આ પ્રકારનો યોગ ક્યારેક જ સંભવી શકે છે.-કાયમ સંભવતો નથી કહ્યું પણ છે કે-" पुणव्वसु रोहिणी चित्ता " ઈત્યાદિ.

આ કથન અનુસાર ચન્દ્રના ઉભયયોગ થાય છે. એટલે કે પુનર્વસૂ આદિ નક્ષત્ર ચન્દ્રના દક્ષિણ ઉત્તર રૂપ બન્ને પાર્શ્વોમાં યોગવાળાં હોય છે. તેથી તેઓ ક્યારેક પ્રમર્દ યોગવાળા પણ હોય છે. " एतेषामुत्तरगा ग्रहाः सुभिक्षाय चंद्रमा नितरां सुभिक्षाय" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા તેમનું ફલ આવ્યું છે-પુનર્વસૂ આદિ નક્ષત્રો ચન્દ્રમાની ઉત્તરમાં રહે તો સુભિક્ષ (સુકાળ) રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ સૂ ૬૯ ॥

દેવનિવાસનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવનિવાસભૂત જે જંબૂદ્વીપ આદિ ક્ષેત્રો છે તેમનાં દ્વારોનું નિરૂપણ કરે છે—

देवनिवासाधिकाराद् देवनिवासभूतजम्बूद्वीपादिद्वारसूत्रमाह--

मूलम्--जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स दारा अट्ट जोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता १। सव्वेसिंपि दीवसमुद्दाणं दारा अट्ट जोयणाइं उड्ढं अच्चत्तेणं पण्णत्ता । २ । सू० ७० ॥

छाया--जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य द्वाराणि अष्ट योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि १। सर्वेषामपि द्वीपसमुद्राणां द्वाराणि अष्ट योजनानि ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि २ ॥ सू० ७० ॥

टीका--' जंबुद्दीवस्स णं ' इत्यादि--

व्याख्या स्पष्टा । सू० ७० ॥

देवाधिकाराद् यत्कर्मवशाज्जीवा देवत्वं यान्ति तानि कर्माण्याह--

मूलम्--पुरिसवेयणिज्जस्स णं कम्मस्स जहन्नेणं अट्ठ संवच्छराइं ठिई पण्णत्ता १। जसोकित्तिनामयस्स णं कम्मस्स जहण्णेणं अट्ट मुहुत्ताइं बंधठिई पण्णत्ता २। उच्चगोयस्स णं कम्मस्स एवं चेव ३ ॥ सू० ७१ ॥

छाया--पुरुषवेदनीयस्य खलु कर्मणो जघन्येन अष्टौ संवत्सरान् स्थितिः प्रज्ञप्ता १। यशः कीर्त्तिनामकस्य खलु कर्मणो जघन्येन अष्ट मुहूर्त्तान् बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता २। उच्चगोत्रस्य खलु कर्मण एवमेव ३ ॥ सू० ७१ ॥

" जंबूद्दीवस्स णं दीवस्स दारा " इत्यादि ॥

टीकार्थ--जंबूद्वीप नामका जो मध्यद्वीप है, उसके द्वार ऊँचाईमें आठ योजनके कहे गये हैं १। समस्त द्वीप समुद्रोंके द्वार इसी प्रकारसे आठ २ योजनके ऊँचे कहे गये हैं ॥ सूत्र ७० ॥

देव अधिकारको लेकर ही अब सूत्रकार जिस कर्मके वशसे जीव

" जंबूदीवस्स दारा " ઇત્યાદિ--(સૂ. ૬૪)

ટીકાર્થ--જંબૂદ્વીપ નામનો જે મધ્યદ્વીપ છે તેના દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજનની કહી છે. સમસ્ત દ્વીપસમુદ્રોનાં દ્વારો પણ એજ પ્રમાણે આઠ આઠ યોજન ઊંચાં કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૭૦ ॥

દેવનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જે કર્મોના પ્રભાવથી જીવ દેવત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે તે કર્મોનું કથન કરે છે-

टीका—' पुरुषवेयणिज्जस्स ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ७१ ॥

कर्माधिकारात्तन्निबन्धनकुलकोटिसूत्रमाह—

मूलम्--तेइंदियाणं अट्ठ जाइकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा पण्णत्ता । सू० ७२ ॥

छाया—त्रीन्द्रियाणाम् अष्टौ जाति कुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ७२ ॥

टीका—' तेइंदियाणं ' इत्यादि—

त्रीन्द्रियाणां जीवानाम् अष्टसंख्यकानि जातियोनिप्रमुखकुलकोटिशतसहस्राणि-जातौ=त्रीन्द्रियजातौ या योनिप्रमुखाः=द्विलक्ष 'ख्यकत्रीन्द्रियोत्पत्तिस्थान-

---

वेदत्वको प्राप्त करते हैं उन कर्मों का कथन करते हैं—

" पुरिसवेयणिज्जस्स णं कम्मस्स " इत्यादि

टीकार्थ-पुरुष वेदनीय कर्मकी स्थिति जघन्य आठ वर्षकी कही गई है, यशः कीर्त्ति नामक कर्मकी बन्ध स्थिति जघन्यसे आठ मुहूर्त्त की कही गईहै । उच्चगोत्र कर्मकी भी बन्ध स्थिति आठही मुहूर्त्त कही गई है ॥ सूत्र ७१ ॥

कर्मके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार उसके कारणभूत कुल-कोटि-सूत्रका कथन करते हैं—

" ते इंदियाणं अट्ठ जाइकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा " इत्यादि

टीकार्थ-तेइन्द्रिय जीवोंकी तेइन्द्रिय जातिमें जो दो लाख योजनियां-उत्पत्तिस्थान कही गई है उनसे उत्पन्न जो कुल कोटियां है वे आठ लाख

" पुरिसवेयणिज्जस्स णं कम्मस " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-પુરુષ વેદનીય કર્મની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ આઠ વર્ષની કહી છે યશઃકીર્તિ નામના કર્મની બન્ધસ્થિતિ પણ જઘન્યની અપેક્ષાએ આઠ મુહૂર્તની કહી છે, ઉચ્ચગોત્રકર્મની બંધ સ્થિતિઆઠ જ મુહૂર્તની કહી છે ।સૂ૭૧।

કર્મનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તેના કારણભૂત કુલકોટિ સૂત્રનું કથન કરે છે " तेइंदियाणं अट्ठ जाइ कुलकोडी जोणीपमुहसयसहस्सा" ઈત્યાદિ

ટીકાર્થ-તેઇન્દ્રિય જીવોની તેઇન્દ્રિય જાતિમાં જે બે લાખ યોનીઓ (ઉત્પત્તિ રૂપ યોનીઓ) કહી છે, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી જે કુલ કોટીઓ છે તેમની સંખ્યા આઠ લાખની કહી છે, કારણ કે એક જ યોનીમાં અનેક કુલકોટીઓ હોય છે.

द्वारकाः कुलकोटयस्तासां शतसहस्राणि=लक्षाणि प्रज्ञप्तानि=प्ररूपितानि। अयं भावः-त्रीन्द्रियजातौ या योनयः=द्विलक्षसंख्यकानि उत्पत्तिस्थानानि तत्प्रभवाः कुलकोटयस्ता अष्टलक्षसंख्यका बोध्या इति। एकस्यामपि योनौ अनेककुलानि संभवन्ति। यथा-गोमयरूपायामेकस्यां योनौ विचित्राकाराः कृम्यादय उत्पद्यन्ते, अतोऽष्टलक्षसंख्यकाः कुलकोटयो भवन्तीति। 'जोणिपमुह' इति विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वादिति॥ सू० ७२॥

त्रीन्द्रियाश्च कर्मपुद्गलचयादिसत्त्वे एव भवन्तीति चयादीनाह--

मूलम्--जीवा णं अट्ठट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा--पढमसमयनेरइय निव्वत्तिए जाव अपढमसमयदेवनिव्वत्तिए। एवं--चिण उवचिण जाव निज्जरा चेव। अट्ठ पएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता। अट्ठ पएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता जाव अट्ठगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता। सू० ७३॥

॥ अट्ठमं ठाणं सम्मत्तं ॥ ८ ॥

छाया--जीवाः खलु अष्टस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा चिन्वन्ति वा चेष्यन्ति वा, तद्यथा-प्रथमसमयनैरयिकनिर्वर्तितान्

हैं। क्योंकि एक भी योनिमें अनेक कुलकोटियां होती हैं जैसे एक ही गोमय रूप योनिमें विचित्र आकारवाले कृमि उत्पन्न हो जाते हैं। इसलिये इनकी तेइन्द्रिय जीवों की कुलकोटियां आठ लाख कही गई है॥ सूत्र ७२॥

कर्म पुद्गलोंके चयादि सत्व होने पर ही तेइन्द्रिय जीव होते हैं-अतः अब सूत्रकार चयादिकोंका कथन करते हैं--

---

જેમ કે-એક જ ગોમય રૂપ યોનીમાં વિચિત્ર આકારવાળા કૃમિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે કારણે તેમની (ત્રીન્દ્રિય જીવોની) કુલકોટીઓ આઠ લાખ કહેવામાં આવી છે. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

કર્મ પુદ્ગલોના ચયાદિ સત્વનો સદ્ભાવ હોય તો જ તેઈન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચયાદિકોનું નિરૂપણ કરે છે-

यावत् अप्रथमसमयदेवनिर्वर्त्तितान् । एवं चय उपचयो यावद् निर्जरा चैव । अष्टप्रदेशिकाः स्कन्धाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । अष्ट प्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ता यावत् अष्टगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ७२ ॥

॥ अष्टमं स्थानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

टीका--' जीवा णं ' इत्यादि--

जीवा ज्ञानावरणीयाद्यष्टस्थानैर्निर्वर्त्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया 'चिणिंसु चिणंति चिणिस्संति ' ' अचिन्वन् वा ' उपादुः भूतकाले पुद्गलानां चयमुपादानमकार्षुः, चिन्वन्ति वा वर्त्तमानकाले चयं कुर्वन्ति, भविष्यत्काले चयं करिष्यन्ति वा । एवं तेषां पुद्गलानामुपचयं, बन्धम्, उदीरणं, वेदनं निर्जरणं च अकार्षुः कुर्वन्ति, करिष्यन्ति वेति भावः । तत्र चयः-पुद्गलानामुपादानम्, उपचयस्तेषां परिपोषणम्, बन्धः-बन्धनम्, उदीरणम्-इन्द्रि-

" जीवाणं अट्ठट्ठाण णिव्वत्तिए पोग्गले " इत्यादि ॥

टीकार्थ-जीवोंने ज्ञानावरणीय आदि आठ स्थानोंसे निर्वर्तित पुद्गलोंका पापकर्म रूपसे चय-उपादान-अर्थात् ग्रहण किया है, अब भी वे उनका उपादान करते हैं और आगे भी वे ऐसाही करेंगे। इसी प्रकार पुद्गलोंका उपचय अर्थात् परिपोषण बन्ध बांधना, उदीरण-इन्द्रियोंसे खींचकर दलिकोंका उदयमें लाना, वेदन-अनुभव करना, और निर्जरा-आत्म-

" जीवाणं अट्ठट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે આઠ સ્થાનોથી નિવર્તિત પુદ્ગલોનો પાપકર્મ રૂપથી ચય-ઉપાદાન અર્થાત્ ગ્રહણ કર્યો છે. વર્તમાનમાં પણ તેઓ તે ઉપાદાન કરે છે. અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેનો ચય કરશે. એજ રીતે પુદ્ગલોનો ઉપચય અર્થાત્ પરિશોષણ-બંધ બાંધવો, ઉદીરણ-ઇન્દ્રિયોથી ખેંચીને દલિકોનો ઉદયમાં લાવવા વેદન-અનુભવ કરવો. અને નિર્જરા-આત્મપ્રદેશથી

यैराकृष्णकर्मदलिकानामुदये मापणम्, वेदनम्-अनुभवकरणम्, निर्जरणम् आत्मप्रदेशेभ्यस्तेषां पृथक्करणम्। इत्यादि। शेषं सुगममिति॥ सू० ७३॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषा-कलितललितक-
लापालापक प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्री शाहू-
छत्रपति-कोल्हापुरराजप्रदत्त-जैनशास्त्राचार्य-पदभूषित-कोल्हापुर
राजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य -जैनधर्मदिवाकर-पूज्य
श्री घासीलालव्रति-विरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य
सुधाख्यायां व्याख्यायां अष्टमं स्थानं
सम्पूर्णम्॥ ८॥

प्रदेशोंसे परिशाटन अलग करना, जीवोंने ज्ञानावरणीय आदि आठ स्थानोंसे निर्वर्त्तित पुद्गलोंका चय, उपचय, बन्ध, उदीरण, वेदन और निर्जरा ये सब पूर्व कालमें किये हैं, वर्तमानमें करते है और अनागत कालमें करेंगे। इत्यादि शेष व्याख्या सुगम है॥सू० ७३॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलालजी महाराज
रचित " स्थानाङ्ग सूत्र " की सुधा नामकी व्याख्याके आठवां स्थान
समाप्त॥ ८॥

परिशाटन-अलग કરવું. જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે આઠ સ્થાનોથી નિવર્તિત પુદ્ગલોને ચય ઉપચય બન્ધ, ઉદીરણ, વેદન અને નિર્જરા આ બધા પહેલાં કર્યાં છે. વર્તમાનમાં કરે છે, અને ભવિષ્ય કાળમાં કરશે. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત
"સ્થાનાંગ સૂત્ર" ની સુધા નામની ટીકામાં આઠમું સ્થાન
સમાપ્ત ॥ ૮ ॥

अथ नवमं स्थानम् प्रारभ्यते--

पूर्वमष्टमं स्थानमुक्तं, सम्प्रति संख्याक्रमाऽऽगतं नवमं स्थानं प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वेण सहायं सम्बन्धः-तथाहि-पूर्वस्मिन् स्थाने जीवादि धर्मा उक्ताः, इहापि त एव प्रतिपाद्यन्त इत्येवं सम्बन्धेनाऽऽयातस्यास्येदं प्रथमं सूत्रम् । तस्य च पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः-तथाहि-पूर्वसूत्रे पुद्गला उक्ताः, तद्विशेषोदयाच्च कश्चिच्छ्रामण्यं प्राप्तोऽपि धर्माचार्यादीनां प्रत्यनीकतां करोति, तं च सांभोगिकं विसम्भोगिकं कुर्वन्तमपरः सुश्रमणो जिनाज्ञां नातिक्राम्यतीति प्रदर्शयितुमाह--

मूलम्--नवहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संभोइयं विसंभोइयं करेमाणे णाइक्कमइ, तं जहा--आयरियपडिणीयं १, उवज्झा-

---

नववें स्थानका प्रारंभ—

इसके पहिले आठवां स्थान कहा जा चुका है, अब संख्या क्रमानुसार नौवां स्थान प्रारम्भ होता है, इसका पूर्वके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि पूर्वस्थानमें जो जीवादि आठ स्थानसे धर्म कहे गयेहैं, सो यहां पर भी उनकाही कथन किया जायगा-तथा पूर्वके सूत्रके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि पूर्वसूत्रमें पुद्गल कहे गये है-सो इन पुद्गलोंके उदयसे कोई जीव श्रामण्य पर्यायको प्राप्त होने पर भी अपने धर्माचार्यके प्रति विरुद्ध व्यवहार कर देता है, इसलिये उस सांभोगिकको विसंभोगिक करता हुआ कोई दूसरा श्रमण जिनाज्ञाका उल्लङ्घनकर्ता नहीं होता है, यही बात अब सूत्र कार सर्व प्रथम प्रकट करते है--

---

નવમા સ્થાનનો પ્રારંભ-

આઠમું સ્થાન પૂરું થયું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત નવમા સ્થાનનો પ્રારંભ થાય છે તેનો પૂર્વસ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-પૂર્વસ્થાનમાં જીવાદિ ધર્મનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, આ નવમા સ્થાનમાં પણ તેમનુ જ કથન કરવામાં આવશે. આઠમા સ્થાનના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે-આઠમા સ્થાનના છેલ્લા સૂત્રમાં પુદ્દગલોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે પુદ્દગલોના ઉદયથી કોઈ જીવ શ્રામણ્યપર્યાય પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં પણ પોતાના ધર્માચાર્ય પ્રત્યે વિરુદ્ધ વર્તન બતાવે છે. એવા સાંભોગિક સાધુને વિસાંભોગિક જાહેર કરનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. એજ વાતનું સૂત્રકારે આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

यपडिणीयं २, थेरपडिणीयं ३, कुलपडिणीयं ४, गणपडिणीयं ५, संघपडिणीयं ६, णाणपडिणीयं ७, दंसणपडिणीयं ८, चरित्तपडिणीयं ९ ॥ सू० १ ॥

छाया--नवभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः सांभोगिकं विसम्भोगिकं कुर्वन् नातिक्रामति, तद्यथा-आचार्यप्रत्यनीकम् १, उपाध्यायप्रत्यनीकम् २, स्थविरप्रत्यनीकम् ३, कुलप्रत्यनीकम् ४, गणप्रत्यनीकम् ५ सङ्घप्रत्यनीकम् ६, ज्ञानप्रत्यनीकम् ७, दर्शनप्रत्यनीकम् ८, चारित्रप्रत्यनीकम् ९ ॥ सू० १ ॥

टीका--' नवहिं ठाणेहिं ' इत्यादि--

नवभिः-अनुपदं वक्ष्यमाणैः स्थानैः निर्ग्रन्थः श्रमणः सांभोगिकं-संभोगः-समानसमाचाराणां साधूनामेकत्र परस्परमुपध्यादिदानाऽऽदानव्यवहारः सोऽस्त्यस्येति साम्भोगिकः, स एव साम्भोगिकस्तं साम्भोगिकं श्रमणं विसम्भोगिकं सम्भोगवर्जितं कुर्वन् नातिक्रामति-जिनाज्ञां नोल्लङ्घयति, तान्येव स्थानानि प्रदर्शयति-" तं जहे ' त्यादि स्पष्टम् ॥ सू० १ ॥

" नवहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संभोइयं विसंभोइयं" इत्यादि सू० १

टीकार्थ-नौ स्थानोंको लेकर श्रमण निर्ग्रन्थ सांभोगिक साधुको समान समाचारीवाले साधुओंका एकत्र परस्परमें उपधि आदिके लेने देने रूप व्यवहारवाले साधुको विसम्भोगिक-सम्भोगवर्जित करता हुआ जिनाज्ञाका उल्लंघन नहीं करताहै वे नौ स्थान इस प्रकारसेहैं-जोसांभोगिक साधु आचार्यके प्रत्यनीक-विरुद्ध होता है उपाध्यायके प्रत्यनीक होता है स्थविरके प्रत्यनीक होता है, कुलके प्रत्यनीक होता है, गणके प्रत्यनीक होता है, संघके प्रत्यनीक होता है, ज्ञानके प्रत्यनीक होता है दर्शनके प्रत्यनीक होता है और चरित्रके प्रत्यनीक होताहै ॥ सू० १ ॥

" नवहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संभोइयं विसभोइयं " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-સમાન સમાચારીવાળા સાધુઓને-પરસ્પરના ઉપધિ આદિ લેવા દેવાનો વ્યવહાર હોય એવા સાધુઓને-સાંભોગિક સાધુઓ કહે છે. નીચેનાં નવ કારણો ને લીધે કોઇ પણ સંભોગિક સાધુને વિસંભોગિક જાહેર કરનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. (૧) જો કોઇ સાંભોગિક સાધુ આચાર્ય પ્રત્યનીક હોય (વિરોધી, દ્વેષી, અથવા દુશ્મનાવટ રાખનારને પ્રત્યનીક કહે છે.), (૨) જો કોઈ સાધુઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક હોય. (૩) સ્થવિરપ્રત્યનીક હોય, (૪) કુલ પ્રત્યનીક હોય, (૫) ગણ પ્રત્યનીક હોય, (૬) સંઘ પ્રત્યનીક હોય, (૭) જ્ઞાન પ્રત્યનીક હોય, (૮) દર્શન પ્રત્યનીક હોય અને (૯) ચારિત્ર પ્રત્યનીક હોય, તો તેને વિસંભોગિક જાહેર કરનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્તા ગણાતો નથી. ।સૂ. ૧।

पूर्वं जिनाज्ञानतिक्रामकः श्रमण उक्तः, स च ब्रह्मचर्यरत एव भवतीति ब्रह्मचर्यं विभवतुं तत्प्रतिपादकाध्ययनानि दर्शयितुमाह—

मूलम्--णव बंभचेरा पण्णत्ता, तं जहा--सत्थपरिन्ना १, लोगविजओ २, जाव उवहाणसुयं ८ महापरिण्णा ९ ॥सू०२॥

छाया—नव ब्रह्मचर्याणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–शस्त्रपरिज्ञा १, लोकविजयः २, यावत् उपधानश्रुतम्=महापरिज्ञा ९ ॥ सू० २ ॥

टीका--" णव बंभचेरा " इत्यादि--

ब्रह्मचर्याणि–कुशलानुष्ठानानि तत्प्रतिपादकाध्ययनान्याचाराङ्गः–प्रथमश्रुतस्कन्धप्रतिबद्धानि नव प्रज्ञप्तानि, तानि परिगणयति–' तं जहे ' इत्यादिना, तद्यथा–शस्त्रपरिज्ञा–शस्त्रं–द्रव्यभावभेदादनेकविधं तस्य जीवहिंसानिमित्तस्य

पहिले जिनाज्ञाका अनतिक्रामक होता है, ऐसा कहा गया है, सो ऐसा श्रमण ब्रह्मचर्यमें रतही होता है इसलिये अब सूत्रकार ब्रह्मचर्य प्रतिपादक अध्ययनोंको प्रकट करनेके लिये कथन करते हैं--

" णव बंभचेरा पण्णत्ता ' इत्यादि । सूत्र २ ॥

टीकार्थ–कुशल अनुष्ठानोंका नाम ब्रह्मचर्य है, इन कुशलानुष्ठान रूप ब्रह्मचर्यकेप्रतिपादक जो अध्ययनहै–आचाराङ्गके प्रथम श्रुतस्कन्धसे प्रतिबद्ध जो अध्ययन हैं वे नौ कहे गये हैं–जो इस प्रकारसे हैं–जैसे–शास्त्र परिज्ञा १, लोकविजय २, यावत् उपधानश्रुत ८ और महापरिज्ञा ९ इनमें जो शस्त्र, द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकारकाहै, जीव हिंसाके निमित्त भूत शस्त्रका ज्ञानपूर्वक त्याग करना सो शस्त्रपरिज्ञा है, यह शस्त्र परिज्ञा प्रतिपाद्य रूपसे जिस अध्ययनमें है वह अध्ययन भी " शस्त्रपरिज्ञा " इस नामसे कहा गया है, शत्रुकी तरह रागद्वेष रूप भावलोकका दूर करना यह लोक विजय है, इस लोकविजयका प्रतिपादक जो अध्ययन है वह अध्ययन भी " लोकविजय " इस

જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લઘન નહીં કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સદા બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરનારાં અધ્યયનોનું નિરૂપણ કરે છે—" ણવ બંભચેરા પણ્ણત્તા " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–કુશલ અનુષ્ઠાનોનું નામ બ્રહ્મચર્ય છે. આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ રૂપે પ્રતિબદ્ધ જે નવ અધ્યયનો છે તેમાં આ કુશલ અનુષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે. તે નવ અધ્યયનો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) શસ્ત્રપરિજ્ઞા, (૨) લોકવિજય (યાવત્) (૮) ઉપધાનશ્રુત, અને (૯) મહાપરિજ્ઞા

परिज्ञा-ज्ञानपूर्वकं परिहरणं शस्त्रपरिज्ञा, सा प्रतिपाद्यत्वेन यस्मिन्नध्ययनेऽस्ति तदध्ययनमपि शस्त्रपरिज्ञेति व्यवह्रियते १ एवं लोकविजयः-तदाख्यमध्ययनम् तत्र लोकस्य-रागद्वेपलक्षणस्य भावलोकस्य विजयः-शत्रोरिव पराजयः-दूरीकरणं लोकविजयः, तत्प्रतिपादकमध्ययनमपि लोकविजयो व्यपदिश्यते २, 'यावत्' इति पदेन-' सीओसणिज्जं ३, सम्मत्तं ४, आवंती ५, धुयं ६, विमोहायणं ' इत्येतानि संग्राह्याणि, छाया— शीतोष्णीयं ४, सम्यक्त्वं ५, आवन्ती ६, धुतं ७, विमोहः ८, तत्र-शीतोष्णीयं-शीताः-अनुकूलाः परीषहाः, उष्णाः-प्रतिकूलाः परीषहाः, तानधिकृत्य कृतमध्ययनं शीतोष्णीयम् ३, तथा-' सम्यक्त्वम् अचल विधेयं-कष्टतपःसेविनां तापसादीनामणिमाद्यष्टैश्वर्यगुणान् दृष्ट्वा दृष्टि

नामसे कहा गया है। यहाँ यावत्पदसे " सीओसणिज्जं ३, सम्मत्त ४ आवंती ५, धुयं ६ विमोहायणं " इन पदोंका संग्रहण हुआ है शीत-अनुकूल परीषह एवं उष्ण-प्रतिकूल परीषह-इन दोनों प्रकारकी परीषहोंको लेकर जो अध्ययन किया गया है, वह शीतोष्णीय अध्ययन है, ७ कष्टपूर्वक तपका सेवन करनेवाले तापस आदिजनोंकी अणिमा आदि रूप आठ प्रकारके ऐश्वर्यरूप गुणोंको देखकर दृष्टिमोह नहीं करना

અહીં 'યાવત્' પદ વડે "सीओसणिज्जं३, सम्मत्तं४, आवंती५, धुयं६, विमोहायणं." (૩) શીતોષ્ણીયા અધ્યયન, (૪) સમ્યકત્વ અધ્યયન, (૫) અવંતી અધ્યયન, (૬) ધુત અધ્યયન અને (૭) વિમોહ અધ્યયન, આ અધ્યયનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

(૧) શાસ્ત્રપરિજ્ઞા-શસ્ત્રના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ પડે છે. જીવહિંસાના નિમિત્તભૂત શસ્ત્રનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરવો તેનું નામ શસ્ત્રપરિજ્ઞા છે. જે અધ્યયનમાં આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે તે અધ્યયનમાં પણ અહીં 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) લોકવિજય-શત્રુની જેમ રાગદ્વેષ રૂપ ભાવલોકને દૂર કરવો તેનું નામ લોકવિજય છે. આ લોકવિજયનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અધ્યયન છે તેનું નામ પણ અહીં "લોકવિજય" આપવામાં આવ્યું છે.

(૩) શીતોષ્ણીય અધ્યયન-શીત (અનુકૂલ પરીષહ) અને ઉષ્ણ (પ્રતિકૂળ પરીષહ) આ બન્ને પ્રકારના પરીષહો વિષેનું જે અધ્યયન છે તેનું નામ "શીતોષ્ણીય અધ્યયન" છે.

(૪) સમ્યકત્વ અધ્યયન-કષ્ટપૂર્વક તપનું સેવન કરનાર તાપસ આદિના અણિમા આદિ રૂપ આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યરૂપ ગુણોને જોઈ ને દૃષ્ટિમોહ કરવો

मोहो न विधेयः ' इति प्रतिपादकमध्ययनम् ४, आवन्ती–आचाराङ्गस्य नवब्रह्मचर्यान्तर्गतं लोकसाराख्यं पञ्चममध्ययनम्, तच्च अज्ञानाद्यसारनिस्सारणेन लोकसाररत्नत्रयग्रहणप्रवणतामतिपादकम् ५, धुतम्–सङ्गानां त्यागस्तत्प्रतिपादकमध्ययनम् ६, तथा–विमोहः–मोहोत्पन्नपरीषहोपसर्गेषु सत्सु चित्तव्याकुलीभावस्तस्मिन् सति तान् परीषहोपसर्गान् धैर्यपूर्वकं सहेतेति प्रतिपादकमध्ययनम् ७। तथाउपधानश्रुतं–श्रीमहावीराऽऽसेवितस्योपधानस्य तीव्रतपसः प्रतिपादकं श्रुतं–

चाहिये ऐसा जो प्रतिपादन करनेवाला अध्ययन है, वह सम्यक्त्व अध्ययन है ८, आचाराङ्गके नव ब्रह्मचर्यके अन्तर्गत लोकसार नामका जो पांचवां अध्ययन है, वह " अवंती " अध्ययन है ९। यह अध्ययन अज्ञान आदिरूप असार वस्तुके निकाल देनेका एवं लोकमें सारभूत ज्ञानदर्शन चारित्र तपका ग्रहण करनेकी चतुरताका प्रनिपादक है, सङ्ग परिग्रहके त्याग करनेका प्रतिपादक जो अध्ययन है, वह धुन अध्ययन है ६ विमोह–मोहसे उत्पन्न परीषहों और उपसर्गोंके हो जाने पर जो चित्तमें व्याकुलताका भाव होता है वह विमोह है, इस विमोहके होने पर उन परीषहोंका एवं उपसर्गोंको धैर्यपूर्वक सहन करना चाहिये ऐसा प्रतिपादन करनेवाला जो अध्ययन है, वह विमोह अध्ययन है। श्री महावीर स्वामीसे आसेवित तीव्र तप रूप उपधानका जो शास्त्र

જોઈએ નહીં, આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારું જે પ્રકરણ છે તેનું નામ "સમ્યક્ત્વ અધ્યયન" છે.

(૫) અવંતી અધ્યયન–આચારાંગના બ્રહ્મચર્ય વિષયક નવ અધ્યયનોમાં લોકસાર નામનું જે પાંચમું અધ્યયન છે તેનું નામ 'અવંતી' છે. આ અધ્યયનમાં અજ્ઞાન આદિરૂપ અસાર વસ્તુઓને કાઢી નાખીને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા કેવી રીતે આવી શકે, એ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૬) ધુત અધ્યયન–પરિગ્રહના ત્યાગનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અધ્યયન છે તેનું નામ 'ધુત અધ્યયન' છે. (૭) વિમોહ અધ્યયન–મોહ જન્ય પરીષહો અને ઉપસર્ગો આવી પડે ત્યારે ચિત્તમાં જે વ્યાકુલતાનો ભાવ પેદા થાય છે તેનું નામ વિમોહ છે. એવો વિમોહ થાય ત્યારે તે પરીષહો અને ઉપસર્ગોને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરવા જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરનારના અધ્યયનનું નામ "વિમોહ અધ્યયન" છે. (૮) ઉપધાનશ્રુત–મહાવીર સ્વામી દ્વારા આસેવિત તીવ્ર તપ ઉપધાનનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શાસ્ત્રરૂપ શ્રુત છે. તેનું નામ 'ઉપધાન-

गन्धरूपम्=उपधानश्रुतम् ८,तथा-महापरिज्ञा महती=बृहती परिज्ञा=अन्तक्रिया-लक्षणा सम्यग् विधेयेति प्रतिपादकमध्ययनं महापरिज्ञाऽभिधानं बोध्यम् ९॥सू०२॥

पूर्वं ब्रह्मचर्यप्रतिपादकान्यध्ययनानि प्रोक्तानि, तानि च ब्रह्मचर्याण्युक्तानि, तानि च मैथुनविरत्या सम्पद्यन्त इति कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मैथुनविरतिरूपाण्यपि ब्रह्मचर्याणि भवन्तीति ब्रह्मचर्यरक्षाप्रकारलक्षणब्रह्मचर्यगुप्तिः प्राह—

मूलम्-नव बंभचेरगुत्तीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-विवित्ताइं सयणासणाइं सेवित्ता भवइ, णो इत्थिसंसत्ताइं णो पसुसंसत्ताइं णो पंडगसंसत्ताइं १, णो इत्थीणं कहं कहेत्ता भवइ २, णो इत्थिट्ठाणाइं सेवित्ता भवइ ३। णो इत्थीण मिंदियाइं मणोहराइं मणोरमाइं आलोइत्ता णिज्झाइत्ता भवइ ४, णो पणीयरसभोई भवइ ५, णो पाणभोयणस्स अइमत्तं आहारए सया भवइ ६, णो पुव्वरयं पुव्वकीलियं समरेत्ता भवइ ७, णो सद्दाणुवाई णो रूवाणुवाई णो सिलोगाणुवाई ८, णो सातसोक्खपडिबद्धे यावि भवइ ॥ सू० ३ ॥

छाया—नव ब्रह्मचर्यगुप्तयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-विविक्तानि शयनासनानि सेविता भवति, नो स्त्रीसंसक्तानि नो पशुसंसक्तानि नो पण्डकससक्तानि १, नो स्त्रीणां कथां कथयिता भवति २, नो स्त्रीस्थानानि सेविता भवति ३, नो स्त्रीणामिन्द्रियाणि मनोहराणि मनोरमाणि आलोकयिता निध्याता भवति ४, नो प्रणीतरसभोगी भवति ५, नो पानभोजनस्य अतिमात्रमाहारकः सदा भवति ६, नो पूर्वरतं पूर्वक्रीडितं स्मर्ता भवति ७, नो शब्दानुपाती नो रूपानुपाती नो श्लोकानुपाती ८, नो सातसौख्यप्रतिबद्धश्चापि भवति ९ ॥ सू० ३ ॥

रूप श्रुत है वह उपधान श्रुत है ८ महती अन्त क्रियारूप परिज्ञा अच्छी तरहसे विधेय है, इसका प्रतिपादक जो अध्ययन है वह महा परिज्ञा अध्ययन है ॥ सूत्र २ ॥

श्रुत' छे. (९) મહાપરિજ્ઞા અધ્યયન—" મહતી અન્તક્રિયા રૂપ પરિજ્ઞા સારી રીતે વિધેય છે," આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અધ્યયન છે. તેનું નામ " મહાપરિજ્ઞા અધ્યયન " છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

टीका—' नवबंभचेरगुत्तीओ ' इत्यादि—

ब्रह्मचर्यगुप्तयः-ब्रह्मचर्यस्य मैथुनविरतिव्रतस्य गुप्तयः-रक्षाप्रकाराः नव प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-विविक्तानि-स्त्री-पशु-पण्डकरहितानि शयनाऽऽसनानि-संस्तारकपीठकप्रभृतीनि, उपलक्षणतयाऽन्यान्यपि स्थानादीनि सेविता-तत्सेवनशीलो भवति, तथा-स्त्रीसंसक्तानि-देवीनारीतिरश्चीलक्षणस्त्रीसहितानि तानि नो सेविता भवति, तथा-पशुसंसक्तानि गवादि संसर्गयुतानि तानि नो सेविता भवति, गवादिकृतविकारदर्शनतो मनोविकारसम्भवात्, तथा-पण्डकसंसक्तानि-नपुंसकसंस-

इस प्रकारसे ब्रह्मचर्यके प्रतिपादक अध्ययन कहे। इन अध्ययनोंको ब्रह्मचर्य नामसे कहा गया है ये मैथुनकी विरतिसे पालित होते हैं, इस तरह कार्य कारणमें अभेदके उपचारसे मैथुन विरतिरूप ब्रह्मचर्य होता है, अतः अब सूत्रकार ब्रह्मचर्यकी रक्षाके प्रकारभूत ब्रह्मचर्य गुप्तियोंका कथन करते हैं-"नव बंभचेरगुत्तीओ पण्णत्ताओ" इत्यादि

टीकार्थ--मैथुनसे विरमण होनेरूप ब्रह्मचर्यकी गुप्तियां रक्षाके प्रकार--नौ कहीं गई हैं-जैसे-स्त्री, पशु, पण्डकसे रहित शयनासनोंका वसति आदिकोंका तथा-उपलक्षणसे अन्य अन्य स्थानोंका जो सेवन करनेके स्वभाववाला होता है, एवं स्त्री संसक्त-देवी, नारी, तिरश्ची रूप स्त्री सहित-इनके सेवन करनेके स्वभाववाला नहीं होता है तथा-पशु संसक्त-गवादिके संसर्गसे युक्त इनका प्रतिसेवित नहीं होता है, क्योंकि गवादिकृत विकारके देखनेसे मनोविकारके हो जानेका संभव हो सकता है, तथा-पण्डक संसक्त संस्तारक आदिके सेवनसे स्त्री

આ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરનારાં અધ્યયનો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં આ અધ્યયનોને બ્રહ્મચર્યને નામે ઓળખાવ્યાં છે મૈથુનની વિરતિ વડે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન થાય છે. આ રીતે કાર્યકરણમાં અભેદના ઉપચારની અપેક્ષાએ મૈથુનવિરતિ રૂપ બ્રહ્મચર્ય હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિઓનું કથન કરે છે "નવ બંભેચેરગુત્તીઓ પણ્ણત્તાઓ" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—મૈથુનથી વિરમણ થવા રૂપ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓ-(રક્ષાના પ્રકારો) નવ કહી છે (૧) જે વ્યક્તિ સ્ત્રી, પશુ અને પંડક (નપુંસક)થી રહિત શયનાસનોનું વસતિ (નિવાસસ્થાન) આદિનું સેવન કરવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, એજ વ્યક્તિ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી શકે છે. એટલે કે જે વ્યક્તિ સ્ત્રીસંસક્ત (દેવી, નારી, તિર્યંચણી આદિના સંસર્ગથી યુક્ત) શયનાસન આદિનું સેવન કરતી નથી, પશુસંસક્ત (ગાય આદિ પશુઓના સંસર્ગથી યુક્ત) શયનાસનાદિનું સેવન કરતી નથી, અને પંડકસંસક્ત (નપુંસકોના

र्गयुतानि तानि सेवित्ता न भवति, तत्संसर्गे स्त्रीवद्दोषसम्भवात् १, तथा-स्त्रीणाम्-पुरुषसाक्षित्वरहितानां मध्ये, उपलक्षणाद् एकाकिन्या अपि स्त्रियाः समक्षं पुरुष-साक्षित्वंविना कथां-धर्मदेशनादिलक्षणवाक्यप्रबन्धरूपां, यद्वा-जात्यादिचतूरूपां कथां नो कथयिता-नो वर्णयिता भवति २, तथा-स्त्रीस्थानानि-स्त्र्युपवेशनस्थानानि मूहूर्त्तपर्यन्तकालं सेविता न भवति ३, तथा-स्त्रीणां मनोहराणि-दृष्टिपथगतमात्राणि अन्तःकरणहरणप्रवणानि मनोरमाणि-दर्शनानन्तरमनुचिन्तनत-

जैसे-दोषोंका सद्भाव होना संभवित हो सकता है, इसलिये नपुंसक संसक्त शयनासनोंका (वसति आदिका) जो प्रतिसेवन करनेके स्वभाववाला नहीं होता है.। इस तरह ब्रह्मचर्यके रक्षा करनेके प्रकारोंमेंसे यह एक प्रकार यहां तक प्रकट किया गया है, इसका तात्पर्य यही है कि वही व्यक्ति अपने ब्रह्मचर्यकी नौ प्रकारसे रक्षा कर सकता है, जो इस प्रकारके प्रथम प्रकारका सेवन कर्ता होता है-१ दूसरा रक्षाका प्रकार ऐसा है-" णो इत्थीणं कहं कहेत्ता भवइ २ " स्त्रियोंके-पुरुष साक्षित्वसे रहित स्त्रियोंके बीचमें बैठकर उपलक्षणसे अकेली भी स्त्रीके समक्ष बैठकर पुरुष साक्षित्वके विना धर्म देशना रूप कथाका यद्वा जात्यादि चार प्रकारकी कथाओंका वर्णन करनेवाला नहीं होता है २ " णो इत्थिठाणाइं सेवित्ता भवइ " जो एक मुहूर्त्त तक, स्त्री जिस स्थान पर बैठीं हो-उस स्थानका सेवन करनेवाला नहीं होता है, अर्थात्

संसर्गथी युक्त) शयनासनोनुं सेवन करती नथी, तेना द्वारा ज ब्रह्मचर्यनुं पालन थई शके छे. (गत्ताहिकृत विकरो नजरे पडवाथी मनोविकार थई जवानो संभव रहे छे. नपुंसको वडे सेवित थयेलां शयनासनोनो उपयोग करवाथी पण मनोविकार थई जवानो संभव रहे छे ते कारणे एवां शयनासनो तथा वसतिने ब्रह्मचर्य व्रतना पालनमां बाधक गणाववामां आव्यां छे)

(२) " णो इत्थीणं कहं कहेत्ता भवइ " जे साधु स्त्रीओनी वच्चे बेसीने (पुरुषोनी हाजरी न होय अने एकली स्त्रीओनी ज हाजरी होय एवा स्त्री समुदायनी वच्चे बेसीने) अथवा कोई एक ज स्त्रीनी समीपे बेसीने धर्मोपदेश आपतो नथी अथवा जाति आदि चार प्रकारनी कथाओनुं वर्णन करवानास्वभाववाळो होतो नथी, तेना द्वारा पोताना ब्रह्मचर्य व्रतनुं सम्यक् रीते पालन करी शकाय छे.

(३) " णो इत्थिठाणाइं सेवित्ता भवइ " जे स्थान पर कोई स्त्री बेठी होय ते स्थाननुं सेवन न करनार व्यक्ति पोताना ब्रह्मचर्यव्रतनुं पालन करी शके छे.

श्चित्ताह्लादकानि इन्द्रियाणि–अक्षिमुखनासिकादीनि आलोकयिता–द्रष्टा तथा–निर्ध्याता–नितरां चिन्तयिता न भवति ४, तथा नो प्रणीतरसभोजी–क्षरत्स्नेहबिन्दुभोजनकारी न भवति ५, तथा–स पानभोजनस्य रूक्षस्यापि अतिमात्रम्–अतिप्रमाणं–यथा स्यात्तथा सदा–नित्यमहरह इत्यर्थः, आहारक.–आहारकर्ता न

स्त्री जिस स्थान पर बैठी हो उस स्थानका एक मुहूर्त्तके बाद ही ब्रह्मचर्य व्रतकी रक्षा करनेवालेको सेवन करना चाहिये–तभी ब्रह्मचर्य व्रतकी रक्षा हो सकती है, इसके पहिले सेवन करनेवाला व्यक्ति अपने ब्रह्मचर्यकी रक्षा करनेवाला नहीं माना गया है "णो इत्थीणमिंदियाइं मणोहराइं मणोरमाइं आलोइत्ता णिज्झाइत्ता भवइ ४" तथा जो स्त्रियोंके देखतेही अन्तःकरणको हरण करनेवाले एवं मनोरम देखनेके बाद चिन्तवन करनेसे चित्तको विकार करनेवाले ऐसे अक्षि–मुख नासिका आदि अवयवोंको देखकर उनका अत्यन्त चिन्तवन करनेवाला नहीं होता है–जिसके हृदय पर इनका जरा सा भी प्रभाव नहीं पडता है ४ "णो पणीयरसभोइ भवइ" तथा–जो ऐसे भोजनका कि जिसमेंसे घृतकी बिन्दुएँ बाहर टपकती हों ऐसा सरस आहार प्रतिदिन करनेवाला नहीं होता है ५ तथा–"णो पाणभोयणस्स अइमत्तं आहारए सया भवइ" ६ जो रूक्ष भी पान भोजनका

જે સ્થાન પર કોઈ સ્ત્રી બેઠી હોય સ્થાનનો બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી પુરૂષ એક મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ કરવો જોઇએ નહી જો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તોજ તેના બ્રહ્મચર્યવ્રતની રક્ષા થઈ શકેછે સ્ત્રીએ તે સ્થાનનો ત્યાગ કર્યા બાદ એક મુહૂર્તપ્રમાણ કાળ વ્યતીત થયા પહેલાં તે સ્થાનનું સેવન કરનાર પુરુષને પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતની રક્ષા કરનારો ગણવામાં આવ્યો નથી. (૪, "णो इत्थीणमिंदियाइं मणोहराइं मणोरमाइं आलोइत्ता णिज्झाइत्ता भवइ" જે સાધુ સ્ત્રીઓના મનોરમ અને મનોહર નયન, મુખ, નાક આદિ અવયવોને જોઇને પોતાના મનમાં તેનું ચિન્તવન કરનારો હોતો નથી, તે સાધુ જ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી શકે છે એટલે કે સ્ત્રીઓનાં સુંદર અંગો જેના મનને બિલકુલ ચલાયમાન કરી શકતાં નથી એવો સાધુ જ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી શકે છે. સ્ત્રીઓનાં સુંદર અંગો જોતાં જ જેનું ચિત્ત ચંચળ બની જાય છે અને જે તે અંગોનું વારંવાર ચિન્તવન કર્યા કરે છે તેના દ્વારા પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતની રક્ષા થઈ શકતી નથી

(૫) "णो पणीयरसभोई भवइ" જે સાધુ પ્રચુર ઘીથી ભરપૂર આહાર લેતો નથી–જેમાંથી ઘી ટપકતું હોય એવો આહાર લેતો નથી, તે સાધુ પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતની રક્ષા કરી શકે છે.

भवति, आहारप्रमाणमुक्तं च—

" अद्धमसणस्स सव्वंजणस्स कुज्जा दवस्स दो भाए ।
वाऊपवियारणट्ठा, छब्भायं ऊणयं कुज्जा ॥ १ ॥ "

छाया—अर्द्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य कुर्याद् द्रवस्य (जलस्य) द्वौ भागौ ।
वायुप्रविचारणार्थं षष्ठं भागमूनकं कुर्यात् ॥ १ ॥ इति ।

अयं भावः—उदरस्य षड् भागाः-कर्त्तव्याः । तेषु भागत्रयं सव्यञ्जनान्नेन पूरयेत्, भागद्वयं तु जलेन । एकं भागं वायुसंचारणार्थं रिक्तमेव स्थापयेदिति । आहारप्रमाणमन्यत्रैवमुक्तम्—

" अर्द्धमन्नेन सम्पूर्य, तदर्द्धं तु जलेन वै ।
वायु संचरणार्थं तु, चतुर्थमवशेषयेत् " ॥ १ ॥ इति ६।

अति मात्रामें नित्य आहारकर्ता नहीं होता है, आहारका प्रमाण ऐसा कहा गया है-

" अद्धमसणस्स सव्वं जणस्स " इत्यादि ।

तात्पर्य यह है-कि उदरके ६ भाग करना चाहिये-इनमें से ३ भाग तो व्यञ्जन सहित आहारके लिये होना है, दो भाग पानीके लिये होता है और एक भाग वायुके संचरणके लिये खाली रखना चाहिये

अन्यत्र आहारका प्रमाण ऐसा कहा गया है-

" अर्द्धमन्नेन सम्पूर्य " इत्यादि ।

उदरके चार हिस्सा करना चाहिये-इनमें दो भाग अन्नसे भरना चाहिये एक भाग जलसे भरना चाहिये एवं एक भाग खाली रखना चाहिये-

---

(६) "णो पाणभोयणस्स अइमत्तं आहारए सया भवइ" જે સાધુ રૂક્ષ (લૂખા સૂકા) આહારનું પણ અધિક માત્રામાં નિત્ય સેવન કરતો નથી, તેના દ્વારા જ પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતની રક્ષા થઈ શકે છે સાધુએ કેટલો આહાર લેવો જોઈએ તે નીચેની ગાથામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે-" अद्धमसणस्स सव्वं जणस्स " ઈત્યાદિ—

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-ઉદરના છ ભાગ કરો પછી તેમાંના ત્રણ ભાગ વ્યંજન સહિત આહારથી ભરવા જોઈએ, બે ભાગ પાણીથી ભરવા જોઈએ અને એક ભાગ વાયુના સંચરણને માટે ખાલી રાખવો જોઈએ. અન્યત્ર આહારનું પ્રમાણ આ પ્રકારનું કહ્યું છે—

" अर्द्धमन्नेन सम्पूर्य " ઈત્યાદિ-ઉદરના ચાર ભાગ પાડો. તેમાંથી બે ભાગ અન્ન વડે ભરવા જોઈએ, એક ભાગ પાણી વડે ભરવો જોઈએ અને એક ભાગ ખાલી રાખવો જોઈએ.

तथा—नो पूर्वरतं–पूर्व-गृहस्थावस्थायां भवं, रतं-कामवासनानुभवनं, तथा–पूर्वक्रीडितं–पौर्वकालिकं स्त्रिया सह क्रीडनं च स्मर्ता–तद्विषयचिन्तनशीलो न भवति ७. तथा–नो शब्दानुपाती–शब्दं–विषयाभिलाषजनकम्, अनुपतति–अनुसरतीत्येवं शीलस्तथा न भवति, एवं रूपानुपाती–रूपं–स्त्र्यादिरूपम् अनुपततीत्येवं शीलस्तथा स न भवति, एवं स श्लोकानुपाती–यशोऽनुसरणशीलो न भवति ८। तथा–न सातसौख्यप्रतिबद्धः–सातात्–पुण्यप्रकृतेः सकाशात्सौख्यं–सुखं वैषयिकं गन्धरसाद्यनुभवनं सातसौख्यं, तत्र प्रतिबद्धः–आसक्तो न भवति९ ॥सू० ३॥

"णो पुव्वरयं पुव्वकीलियं समरेत्ता भवइ ७" तथा–गृहस्थावस्थामें जिन कामवासनाओंका सेवन किया हो तथा स्त्रीके साथ जो जो २ कामक्रीडाएँ की हों–इन दोनोंका जो स्मरण नहीं करता है ७ "णो सद्दाणुवाई णो रूवाणुवाई णो सिलोगाणुवाई ८" तथा–जो शब्दानुपाती–विषयाभिलाषजनक शब्दका अनुसरण करनेके स्वभाववाला नहीं होता है, और न स्त्री आदिके रूपको देखता है, और न जो यशके अनुसरण करनेके स्वभाववाला होता है–"णो सात सोक्खपडिबद्धे यावि भवइ ८" तथा–जो पुण्य प्रकृतिके उदयसे जन्य वैषयिक सुखमें–गन्ध, रस, आदिके अनुभवनमें–आसक्त नहीं होता है, ऐसा वह व्यक्ति अपने ब्रह्मचर्यकी रक्षा कर सकता है.

तात्पर्य इस कथनका संक्षिप्तमें यही है–कि जो व्यक्ति विविक्त शयनासनोंका सेवन करता है, और स्त्री संसक्त, पशु संसक्त एवं

(७) णो पुव्वरयं पुव्वकीलियं समरेत्ता भवइ" गृहस्थावस्थामां जे काम क्रीडाओनुं सेवन कर्युं होय तथा स्त्रीनी साथे जे कामक्रीडा करी होय तेनुं स्मरण नहीं करनार साधु पोताना ब्रह्मचर्य व्रतनी रक्षा करी शके छे.

(८) "णो सद्दाणुवाई णो रूवाणुवाई णो सिलोगाणुवाई" जे साधु शब्दानुपाती (विषयाभिलाषाजनक शब्दनुं अनुसरण करनार होतो नथी, स्त्री आदिना रूपने देखवाना स्वभाववाळो होतो नथी, ते साधु पोताना ब्रह्मचर्य व्रतनी रक्षा करी शके छे.

"णो सात सोक्खपडिबद्धे यावि भवइ" जे साधु पुण्यप्रकृतिना उदयथी जन्य वैषयिक सुखमां (गन्ध, रस, स्पर्श आदिना सेवनमां) आसक्त थतो नथी ते साधु पोताना ब्रह्मचर्य व्रतनी रक्षा करी शके छे.

आ कथननो संक्षिप्त साराश नीचे प्रमाणे छे.

जे साधु विविक्त (स्त्री आदिना संसर्गथी रहित) शयनासनोनुं सेवन करे छे

पूर्वं ब्रह्मचर्यगुप्तय उक्ता, सम्प्रति तद्विपरीताब्रह्मचर्यागुप्तीराह—

मूलम्—णव बंभचेर अगुत्तीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–णो विवित्ताइं सयणासणाइं सेवित्ता भवइ, इत्थी संसत्ताइं पसुसंसत्ताइं पंडगसंसत्ताइं १, इत्थीणं कहं कहेत्ता भवइ २, इत्थीणं ठाणाइं सेवित्ता भवइ ३, इत्थीणं इंदियाइं जाव निज्झाइत्ता भवइ ४, पणीयरसभोई ५, पाणभोयणस्स अइमायमाहारए सया भवइ ६, पुव्वरयं पुव्वकीलियं सरित्ता भवइ ७, सद्दाणुवाई रूवाणुवाई सिलोगाणुवाई ८, सायासुक्खपडिबद्धे यावि भवइ ९ सू०४॥

पण्डक संसक्त शयनासनोंका (वसति आदिका) सेवन नहीं करता है, वही अपने ब्रह्मचर्यका रक्षक हो सकता है, तथा जो स्त्रियोंके समक्ष उनके साथ एकान्तमें बैठकर कथा नहीं करता है, उनके गुप्ताङ्गोंको देखनेका जो प्रयास नहीं करता है, चित्तको चुरानेवाले एवं मनको लुभानेवाले उनके अवयवोंको राग भावसे जो विलोकन नहीं करता है, सरस भोजन नहीं करता है, रूक्ष भी भोजनको जो अतिमात्रामें (प्रमाणसे अधिक) नहीं खाता है, पूर्वमें सेवित किये कामभोगोंकी जो स्मरण नहीं करता है, एवं जो वैषयिक सुखमें आसक्त भाववाला नहीं होता है, वही अपने गृहीत ब्रह्मचर्यकी रक्षा करनेमें सावधान होता है, ये ही ब्रह्मचर्यकी नौ गुप्तियां (वाडे) हैं ॥ सूत्र ३ ॥

અને સ્ત્રીસંસક્ત, પશુસંસક્ત નપુંસક સંસક્ત શયનાસનોનું (શય્યા, આસન આદિનું) સેવન કરતો નથી, એજ સાધુ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતની રક્ષા કરી શકે છે. જે સાધુ સ્ત્રીઓની પાસે એકાન્તમાં બેસીને કથા કરતો નથી, જે સાધુ સ્ત્રીઓના મનોહર અને મનને ડોલાવનારાં અંગો અને ઉપાંગોનું રાગભાવપૂર્વક અવલોકન કરતો નથી, જે સાધુ સ્ત્રીદ્વારા સેવિત સ્થાનનો એક મુહૂર્ત પર્યન્તનો સમય વ્યતીત થયા બાદ જ ઉપયોગ કરે છે, જે ઘનાદિથી યુક્ત ભોજન કરતો નથી, જે લૂખો સૂકો આહાર પણ અધિક માત્રામાં લેતો નથી, જે ગૃહસ્થાવસ્થામાં સેવેલાં કામભોગોને યાદ કરતો નથી, અને જે વૈષયિક સુખોમાં આસક્તિથી યુક્ત હોતો નથી એવો સાધુ પોતે ગ્રહણ કરેલા બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવાને સમર્થ બને છે. આ નવ સ્થાનોને બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિઓ (વાડો) કહી છે. ॥સૂત્ર-૩॥

छाया– नव ब्रह्मचर्यागुप्तयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नो विविक्तानि शयनाऽऽसनानि सेविता भवति, स्त्रीसंसक्तानि पशुसंसक्तानि पण्डकसंसक्तानि १, स्त्रीणां कथां कथयिता भवति २, स्त्रीणां स्थानानि सेविता भवति ३, स्त्रीणामिन्द्रियाणि यावत् निर्ध्याता भवति ४, प्रणीतरसभोजी ५, पानभोजनस्य अतिमात्रमाहारकः सदा भवति ६, पूर्वरतं पूर्वक्रीडितं स्मर्ता भवति ७, शब्दानुपाती रूपानुपाती श्लोकानुपाती ८ सातसौख्यप्रतिबद्धश्चापि भवति ९ ॥सू०४॥

इस प्रकारसे ब्रह्मचर्यकी गुप्तियोंको कहकर अब सूत्रकार उनसे विपरीत जो ब्रह्मचर्यकी अगुप्तियां हैं उनका कथन करते हैं—

"णव बंभचेरअगुत्तीओ पण्णत्ताओ" इत्यादि ॥ सूत्र ४ ॥

टीकार्थ–ब्रह्मचर्यकी अगुप्तियां नौ कही गई हैं–जैसे जो विविक्त शयन आसनोंका सेवन करनेके स्वभाववाला नहीं होते हैं–स्त्री संसक्त पशु संसक्त एवं पण्डकसंसक्तशयनासनोंका सेवन करनेके स्वभाववाले होते हैं १ स्त्रियोंकी कथा करता है २, स्त्रियोंके स्थानोंका सेवन करनेके स्वभाववाला होता है ३, स्त्रियोंकी इन्द्रियोंका यावत् जो देखनेवाला होता है ४ जो प्रणीतरसभोजी होता है ५, रूक्ष भी पान भोजनका जो अतिमात्रामें भोजन करता है ६, पूर्वमें भोगे गये कामभोगोंका एवं कामक्रीडाओंका जो स्मरणकर्ता होता है ७, जो शब्दानुपाती रूपानुपाती एवं श्लोकानुपाती होता है ८, एवं साता सुखमें जो आसक्त होता है

આ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેનાથી વિપરીત એવી બ્રહ્મચર્યની જે અગુપ્તિઓ છે તેમનું નિરૂપણ કરે છે–

"णवबंभचेर अगुत्तीओ पण्णत्ताओ" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–બ્રહ્મચર્યની અગુપ્તિઓ નવ કહી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે (૧) જે સાધુ વિવિક્ત (સંસર્ગરહિત)શયનાસનોનું સેવન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. એટલે કે જે સાધુ સ્ત્રીસંસક્ત, પશુસંસક્ત અથવા નપુંસક સંસક્ત શયનાસનોનું સેવન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, (૨) જે સ્ત્રીઓની પાસે એકાન્તમાં કથા કરતો હોય છે, (૩) જે સ્ત્રીઓ દ્વારા સેવિત સ્થાનનું સેવન કરનારો હોય છે, (૪) જે સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગોનું રાગ ભાવપૂર્વક નિરીક્ષણ કરનારો હોય છે, (૫) જે પ્રણીત રસભોજી (ઘૃતાદિ જેમાંથી ટપકતાં હોય એવાં આહાર ખાનાર) હોય છે, (૬) જે લૂખાસૂકા ભોજનને પણ અધિક માત્રામાં જમનારો હોય છે, (૭) જે ગૃહસ્થાવસ્થામાં ભોગવેલા કામભોગોનું અને કામક્રીડાઓનું સ્મરણ કરનારો હોય છે, (૮) જે શબ્દાનુપાતી, રૂપાનુપાતી અને શ્લોકાનુપાતી હોય

टीका--' णव बंभचेरअगुत्तीओ ' इत्यादि--

ब्रह्मचर्यगुप्तिसूत्रवत् सर्वं वैपरीत्येन व्याख्येयम् ॥ सू० ४ ॥

पूर्वं नवगुप्तिसहितं ब्रह्मचर्यमुक्तं, तच्च जिनैः प्रज्ञप्तमिति प्राकृतस्थानावतरणद्वारा जिनविशेषावाह--

मूलम्-अभिणंदणाओ णं अरहओ सुमई अरहा नवहिं सागरोवमकोडीसयसहस्सेहिं विइक्कंतेहिं समुपन्ने ॥ सू० ५ ॥

छाया--अभिनन्दनात् खलु अर्हतः सुमतिरर्हन् नवसु सागरोपमकोटिशतसहस्रेषु व्यतिक्रान्तेषु समुत्पन्नः ॥ सू० ५ ॥

टीका--' अभिणंदणाओ ' इत्यादि । सुगमम् ॥ सू० ५ ॥

अभिनन्दन-सुमतिजिनाभ्यां च सद्भूताः पदार्थाः प्ररूपिताः, ते च नवेति

---

९ वह अपने ब्रह्मचर्यकी रक्षा नहीं कर सकता है, इस प्रकारकी ये ९ ब्रह्मचर्यकी अगुप्तियां हैं। पानकी व्याख्या ब्रह्मचर्यसूत्रमें प्रतिपादित गुप्तियोंके स्वरूपसे विपरीत रूपमें कर लेनी चाहिये ।सू० ४॥

नौ गुप्तियों सहित ब्रह्मचर्य होता है, ऐसा जो कहा है, वह जिनेन्द्र द्वारा प्ररूपित ही कहा गया है इसलिये अब सूत्रकार प्रकृत स्थानावतरण द्वारा दो जिनविशेषोंका कथन करते हैं--

" अभिणंदणाओ णं अरहओ " इत्यादि ।

टीकार्थ-अभिनन्द जिनेन्द्रसे सुमति जिनेन्द्र नौ लाख सागरोपम कोटि जब समाप्त हो गये तब उत्पन्न हुए हैं । सू० ५ ॥

---

(૯) જે વૈષયિક સુખમાં આસક્ત હોય છે, એવો સાધુ પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતની રક્ષા કરી શકતો નથી. આ પ્રકારની નવ બ્રહ્મચર્યની અગુપ્તિઓ છે. તેમની વ્યાખ્યા બ્રહ્મચર્ય સૂત્રનાં પ્રતિપાદિત ગુપ્તિઓના સ્વરૂપ કરતાં વિપરીત રૂપે સમજી લેવી જોઈએ ॥ સૂ. ૪ ॥

" નવ ગુપ્તિઓ સહિત બ્રહ્મચર્ય વ્રત હોય છે, " આ પ્રકારનું સૂત્રકારે જે કથન કર્યું છે, તે જિનેન્દ્રો દ્વારા પ્રરૂપિત થયેલું છે પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર હવેના સૂત્રમાં સ્થાન સાથે સુસંગત એવું બે જિનેન્દ્ર વિશેષોનું કથન કરે છે-

" અભિણંણાઓ ણં અરહઓ " ઈત્યાદિ--

ટીકાર્થ-અભિનન્દ જિનેન્દ્ર થઈ ગયા બાદ નવ લાખ સાગરોપમ કોટિ કાળ પૂરો થયા બાદ સુમતિ જિનેન્દ્ર ઉત્પન્ન થયા હતા. ॥ સૂ ૫ ॥

तान् दर्शयितुमाह—

मूलम्—नव सब्भावपयत्था पण्णत्ता, तं जहा—जीवा १ अजीवा २ पुण्णं ३ पावो ४ आसवो ५ संवरो ६ निज्जरा ७ बंधो ८ मोक्खो ९ ॥ सू० ६ ॥

छाया—नव सद्भावपदार्थाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जीवा १ अजीवाः २ पुण्यं ३ पापम् ४ आस्रवः ५ संवरो ६ निर्जरा ७ बन्धो ८ मोक्षः ९ ॥ सू० ६ ॥

टीका—' नव सब्भावपयत्था ' इत्यादि—

सद्भावपदार्थाः—सद्भावः—विद्यमानत्वं तेन पदार्थाः सद्भावपदार्थाः—तत्त्वभूतपदार्थाः, ते च नव प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जीवा—अजीवा इत्यादि, विवरणं प्रथमस्थाने गतम् ॥ सू० ६ ॥

पूर्वं नव पदार्था उक्ताः, तत्र प्रथमो जीवपदार्थोऽस्तीति तद्भेद—गत्यागत्यवगाहनासंसारनिर्वर्तनरोगोत्पत्तिनिमित्तानि प्रतिपादयितुमुपन्यस्यति—

मूलम्--णवविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा--पुढविक्काइया जाव वणस्सइकाइया बेइंदिया जाव पंचिंदियत्ति ।१।

अभिनन्द एवं सुमति जिनेन्द्रने जो सद्भूत पदार्थ प्ररूपित किये हैं वे नौ हैं, इसी बातको दिखानेके लिये अब सूत्रकार कथन करते हैं—

" नव सब्भावपयत्था पण्णत्ता " इत्यादि ।

टीकार्थ—नौ जो सद्भावरूप पदार्थ कहे गयेहैं वे इस प्रकारसेहैं; जीव १, अजीव २, पुण्य ३, पाप ४, आस्रव ५, संवर ६ निर्जरा ७, बन्ध ८, और मोक्ष ९ ।

तत्त्वभूत पदार्थों का नाम सद्भाव पदार्थ हैं, ये पूर्वोक्त रूपसे नौ इनका विवरण प्रथम स्थानमें किया जा चुका है ॥सू० ६॥

અભિનન્દ અને સુમતિ જિનેન્દ્રે જે સદ્ભૂત (તત્ત્વરૂપ) પદાર્થો પ્રરૂપિત કર્યા છે તે નવ છે. એજ વાત સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરે છે—

" नव सब्भाव पयत्था पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સદ્ભાવ રૂપ જે નવ પદાર્થો કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે-(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આસ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બન્ધ અને (૯) મોક્ષ.

તત્ત્વભૂત પદાર્થોનું નામ સદ્ભાવ પદાર્થો છે. ઉપર મુજબ નવ સદ્ભાવ પદાર્થો છે. તેમનું વિવરણ પ્રથમ સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર ૬ ॥

पुढविक्काइया णवगइया णव आगइया पण्णत्ता, तं जहा-पुढविक्काइए पुढविकाइएसु उववज्जमाणे पुढविक्काइएहिंतो वा जाव पंचिंदिएहिंतो वा उववज्जेज्जा, से चेवणं से पुढविक्कायत्तं विप्पजहमाणे पुढविक्काइयत्ताए जाव पंचिंदियत्ताए वा गच्छेज्जा २। एवमाउक्काइयावि ३ जाव पंचिंदियत्ति। १०।

णवविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-एगिंदिया १ बेइंदिया २ तेइंदिया ३ चउरिंदिया ४ नेरइया ५ पंचिंदियातिरिक्खजोणिया ६ मणुस्सा ७ देवा ८ सिद्धा ९ ११।

अहवा णवविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-पढमसमयणेरइया अपढमसमयणेरइया जाव अपढमसमयदेवा ८ सिद्धा ९। १२।

णवविहा सव्वजीवोगाहणा पण्णत्ता, तं जहा-पुढविक्काइयओगाहणा आउकाइयओगाहणा जाव वणस्सइकाइयओगाहणा बेइंदियओगाहणा तेइंदियओगाहणा, चउरिंदियओगाहणा, पंचिंदियओगाहणा। १३।

जीवा णं नवहिं ठाणेहिं संसारं वत्तिंसु वा वत्तंति वा वत्तिस्संति वा, तं जहा-पुढविक्काइयत्ताए जाव पंचिंदियत्ताए। ॥ १४ ॥ सू० ७ ॥

कथित इन नौ पदार्थोंमें प्रथम पदार्थ जीव हैं, अतः अब सूत्रकार उसके भेदोंका गति आगतिका अवगाहनाका संसार निर्वर्तनका एवं

ઉપર્યુક્ત નવ સદ્ભાવ પદાર્થોમાં સૌથી પહેલો પદાર્થ જીવ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તેના ભેદોનું, ગતિ આગતિનું, અવગાહનાનું, સંસાર નિર્વર્તનનું અને

छाया--नवविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकायिकाः यावत् वनस्पतिकायिकाः द्वीन्द्रिया यावत् पञ्चेन्द्रियाः । १ ।

पृथिवीकायिका नवगतिका नवागतिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकेषु उत्पद्यमानः पृथिवीकायिकेभ्यो वा यावत् पञ्चेन्द्रियेभ्यो वा उत्पद्येत, स एव खलु स पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकत्वं विप्रजहत् पृथिवीकायिकतया यावत् पञ्चेन्द्रियतया वा गच्छेत् २। एवमप्कायिका अपि ३, यावत् पञ्चेन्द्रिया इति । १० ।

रोगोत्पत्तिके निमित्तोंका प्रतिपादन करनेके लिये " णवविहा संसारसमावन्नगा " इत्यादि सूत्रका कथन करते हैं—

" णवविहासंसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " इत्यादि ।

टीकार्थ-संसारी जीव नौ प्रकारके कहे गये हैं-जैसे पृथिवीकायिक यावत् वनस्पतिकायिक, द्वीन्द्रिय यावत् पञ्चेन्द्रिय १।

पृथिवीकायिक जीव नवगतिवाले और नव आगतिवाले कहे गये हैं-जैसे-पृथिवीकायिक जीव पृथिवीकायिकमें उत्पद्यमान होता हुआ पृथिवीकायिकोंसे अथवा यावत् पञ्चेन्द्रियोंसे आकर उत्पन्न होता है, तथा वही पृथिवीकायिक जीव जब पृथ्वीकायिक पर्यायको छोड देता है, तो वह पृथिवीकायिक रूपसे यावत् पञ्चेन्द्रिय रूपसे उत्पन्न हो सकता है २ इसी तरहसे अप्कायिक जीवोंके सम्बन्धमें भी यावत् पञ्चेन्द्रिय जीवोंके सम्बन्धमें भी कथन कर लेना चाहिये १० ।

રોગોત્પત્તિના નિમિત્તોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે "णव विहा संसार समावन्नगा जीवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે-

" णव विहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-સંસારી જીવોના નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકારો કહ્યા છે-

પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના પાંચ પ્રકારો તથા (૬) દ્વીન્દ્રિય (૭) ત્રીન્દ્રિય, (૮) ચતુરિન્દ્રિય અને (૯) પંચેન્દ્રિય. ।૧।

પૃથ્વીકાયિક જીવો નવ ગતિવાળા અને નવ આગતિવાળા કહ્યા છે જેમ કે પૃથ્વીકાયિક જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થતો જીવ પૃથ્વીકાયિકોથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોમાંથી આવીને પૃથ્વીકાય જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. વળી એજ પૃથ્વીકાયિક જીવ જ્યારે પૃથ્વીકાયિક પર્યાય છોડી દે છે, ત્યારે પૃથ્વીકાયિકથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તની કોઈ પણ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ।૨।

એજ પ્રકારનું કથન અપ્કાયિકથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોની ગતિ અને આગતિ વિષે પણ સમજવું. ।૧૦।

नवविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एकेन्द्रियाः १, द्वीन्द्रियाः २, त्रीन्द्रियाः ३ चतुरिन्द्रियाः ४ नैरयिकाः ५ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका ६ मनुष्या ७ देवा ८ सिद्धाः ९ । ११ ।

अथवा–नवविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रथमसमयनैरयिकाः अप्रथमसमयनैरयिका यावत् अप्रथमसमयदेवाः सिद्धाः । १२ ।

नवविधा सर्वजीवावगाहना प्रज्ञप्ता,–तद्यथा–पृथिवीकायिकावगाहना १ अप्कायिकावगाहना २ यावत् वनस्पतिकायिकावगाहना ५ द्वीन्द्रियावगाहना ६ त्रीन्द्रियावगाहना ७ चतुरिन्द्रियावगाहना ८ पञ्चेन्द्रियावगाहना ९ । १३ ।

जीवाः खलु नवभिः स्थानैः संसारम् अवर्तन्त वा वर्तन्ते वा वर्तिष्यन्ते वा, तद्यथा–पृथिवीकायिकतया यावत् पञ्चेन्द्रियतया । १४ ॥ सू० ७ ॥

सर्व जीव नौ प्रकारके कहे गये है–जैसे एकेन्द्रिय १, द्वीन्द्रिय २, तेइन्द्रिय ४, चौइन्द्रिय ४, नैरयिक ५, पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक ६, मनुष्य ७ देव ८ और सिद्ध ९–११ ।

अथवा–इस प्रकारसे सर्व जीव नौ प्रकारके कहे गये हैं–जैसे–प्रथमसमयनैरयिक १ अप्रथमसमयनैरयिक २, यावत् अप्रथम देव एवं सिद्ध १२ ।

सर्व जीवोंकी अवगाहना नौ प्रकारकी कही गई है–जैसे–पृथिवीकायिक अवगाहना १, अप्कायिक अवगाहना २, यावत् वनस्पतिकायिक अवगाहना ५, द्वीन्द्रियावगाहना ६, त्रीन्द्रियावगाहना ७, चौइन्द्रियावगाहना ८ एवं पञ्चेन्द्रियावगाहना ९ । १३ ।

સમસ્ત જીવોના નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકાર પડે છે–

(૧) એકેન્દ્રિય, (૨) દ્વીન્દ્રિય, (૩) તેઇન્દ્રિય, (૪) ચૌઇન્દ્રિય, (૫) નૈરયિક, (૬) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિક, (૭) મનુષ્ય, (૮) દેવ અને (૯) સિદ્ધ. ।૧૧।

અથવા–સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે નવ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) પ્રથમ સમય નૈરયિક, (૨) અપ્રથમ સમય નૈરયિક, ઇત્યાદિ (૮) અપ્રથમ સમય દેવ અને (૯) સિદ્ધ. ।૧૨।

સમસ્ત સંસારી જીવોની અવગાહના નવ પ્રકારની કહી છે-(૧) પૃથ્વીકાયિક અવગાહના (૨ થી ૫) અપ્કાયિક અવગાહનાથી લઈને વનસ્પતિકાયિક અવગાહના પર્યન્તની ચાર અવગાહના (૬) દ્વીન્દ્રિય અવગાહના, (૭) ત્રીન્દ્રિય અવગાહના, (૮) ચતુરિન્દ્રિય અવગાહના, (૯) પંચેન્દ્રિય અવગાહના. ।૧૩।

टीका--' णवविहा संसारसमावन्नगा ' इत्यादि--

स्पष्टम् १, नवरम्-पृथिवीकायिकाः १, ' यावत् '-पदेन ' अप्कायिकाः २, तेजस्कायिकाः ३, वायुकायिकाः ४, इति पदत्रयं संग्राह्यम् ,। तथा वनस्पतिकायिकाः ५, द्वीन्द्रियाः ६, ' यावत् ' पदेन-त्रीन्द्रियाः ७, चतुरिन्द्रियाः ८ इति पदद्वयं ग्राह्यम् । तथा पञ्चेन्द्रियाः ९। तत्र पृथिवीकायिकाः पृथिवीकायिकादि पञ्चेन्द्रियान्तनवगतिकाः एवमेव नवाऽऽगतिकाश्च प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकेषूत्पद्यमानः पृथिवीकायिकेभ्यः ' यावत् '-पदेन-अप्कायिकादिचतुरिन्द्रियान्तपञ्चमीबहुवचनान्तपदसप्तकं विज्ञेयम्, तथा-पञ्चे-

---

पांच स्थावर और चार त्रस इन नौ स्थानोंको लेकर जीव पहिले संसारमें रहे। अब भी वे रहते हैं और भविष्यत्कालमें भी वे रहेंगे। वे नौ स्थान इस प्रकारसे हैं-वे पृथिवीकायिक रूपसे यहां रहे हैं, रहते हैं और रहेंगे, यावत् वे पञ्चेन्द्रिय रूपसे रहेहैं रहतेहैं और रहेंगे१४-७

टीकार्थ-इस सूत्रकी व्याख्या स्पष्टहै विशेष-पृथिवीकायिकके प्रथम सूत्रमें आगत यावत्पदसे "अप्कायिक २ तेजस्कायिक ४ वायुकायिक ४" इन तीन पदोंका ग्रहण हुआ है, तथा द्वितीय यावत्पदसे " त्रीन्द्रिय ७ चतुरिन्द्रिय ८ " इन दो पदोंका ग्रहण हुआ है.

पृथिवीकायिकसे लेकर पञ्चेन्द्रियान्त तकके ९ जीव नव गतिक और नवागतिक होते हैं-जैसे-पृथिवीकायिकोंमें उत्पन्न होता हुआ कोई जीव पृथिवीकायिकोंसे आकरके वहां उस रूपसे उत्पन्न हो जाता है,

---

---- પાંચ સ્થાવર અને ચાર ત્રસ આ નવ સ્થાનોમાં જીવે ભૂતકાળમાં રહ્યા છે, વર્તમાનમાં રહે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. તે નવ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે (૧) તેઓ પૃથ્વીકાયિક રૂપ સ્થાનોમાં રહ્યા હતા, રહે છે અને રહેશે. (૨થી૯) એજ પ્રમાણે તેઓ અપ્કાયિકથી લઇને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના આઠસ્થાનોમાં પણ ભૂતકાળમાંરહ્યા હતા, વર્તમાનમાં રહે છે અને ભવિષ્યમાં રહેશે ।૧૪।

ટીકાર્થ-આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે. પહેલા સૂત્રમાં પૃથ્વીકાયિક પર્યન્તના જીવો ગણાવતી વખતે જે 'પર્યન્ત' પદ વાપર્યું છે તેના દ્વારા અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક' આ ત્રણે પદો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

બીજા સૂત્રનું વિવેચન-પૃથ્વીકાયિકને લઇને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના નવે પ્રકારના જીવો નવ ગતિક અને નવ આગતિક હોય છે એટલે કે પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થતો કોઇક જીવ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી આવીને ત્યાં તે રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, અપ્કાયિકોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે

न्द्रियेभ्यो वा उत्पद्येत, स एव खलु सः-पूर्वोक्तः पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकत्वं विप्रजहत्-त्यजन् पृथिवीकायिकतया ' यावत् '-पदेन ' अप्कायिकादिचतुरिन्द्रियान्तत्वप्रत्ययान्तस्ये तृतीयैकवचनान्तपदषट्कं विज्ञेयम्, तथा पञ्चेन्द्रियतया वा गच्छेत् । इति २।

एवमप्कायिका अपि नवगतिका नवागतिका बोध्याः ३, ' यावत् ' पदेन तेजस्कायिकादि चतुरिन्द्रियान्त प्रथमा बहुवचनान्तपदषट्कं ग्राह्यम् ९ तथा पञ्चेन्द्रियाः १० इति ।

अप्कायिकसे आकर वहां पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, तेजस्कायिकोंसे आकरके यहां पृथ्वीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, वायुकायिकोंसे आकरके वहां पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, वनस्पतिकायिकोंसे आकरके पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, दो इन्द्रियोंसे आकरके वहां पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, तेइन्द्रियोंसे आ करके वह वहां पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, चौइन्द्रियोंसे आकरके वहां वह पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, इसी तरहसे पंचेन्द्रियोंसे आकरके भी कोई जीव पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो जाता है, इसी प्रकार कोई पृथिवीकायिक जीव मरकर पृथिवीकायिक रूपसे उत्पन्न हो सकता है, अप्कायिक रूपसे उत्पन्न हो सकता है, तेजस्कायिक रूपसे उत्पन्न हो सकता है, वायुकायिक रूपसे उत्पन्न हो सकता है, वनस्पतिकायिक रूपसे उत्पन्न हो सकता है, दो इन्द्रियसे लेकर पंचेन्द्रिय तकमें वह उत्पन्न हो सकता

તેજસ્કાયિકોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, વાયુકાયિકોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયરૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. વનસ્પતિકાયિકોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. દ્વીન્દ્રિયોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, ત્રીન્દ્રિયોમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, ચતુરિન્દ્રિમાંથી આવીને ત્યાં પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, અને એજ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિયોમાંથી આવીને પણ કોઈક જીવ પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

એજ પ્રમાણે કોઇ પૃથ્વીકાયિક જીવ મરીને પૃથ્વીકાયિક રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અપ્કાયિક રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસ્કાયિક રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુકાયિક રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, વનસ્પતિકાયિક પણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, દ્વીન્દ્રિય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રીન્દ્રિય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ચતુરિન્દ્રિય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાયુ છે, અને પંચેન્દ્રિયરૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય

"णवविहा सव्वजीवा" इत्यादि-स्पष्टम्, नवरं-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः-पञ्चेन्द्रियाश्च ते तिर्यग्योनिका इत्यर्थः ।

"अहवा णवविहा सव्वजीवा" इत्यादि, स्पष्टम्, नवरम्-प्रथमसमयनैरयिकः-प्रथमः समयः-नैरयिकत्वप्राप्तिसमयो येषां ते प्रथमसमयाः १, ते च ते नैरयिकाः-नारकास्तथा, एवमप्रथमसमयनैरयिकाः-येषां नैरयिकत्वप्राप्ते प्रथमः समयो नास्ति ते तथा २,

'यावत्' पदेन प्रथमसमयपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ३ अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ४ प्रथमसमयमनुष्याः ५, अप्रथमसमयमनुष्याः ६, प्रथमसमयदेवाः ७ इति पदपञ्चकं ग्राह्यम् तथा अप्रथमसमयदेवाः ८, तथा सिद्धाः ९ इति नवविधाः सर्वजीवा बोध्याः । ११ ॥

"नवविहा सव्वजीवोगाहणा" इत्यादि-सर्वजीवावगाहना-अवगाहन्ते-अवतिष्ठन्ते आसतेऽस्यां जीवा इत्यवगाहना-शरीरं, सा नवविधा, तद्यथा-पृथि-

है ॥२॥ इसी प्रकारसे अप्कायिक जीव भी नव गतिवाले और नव आगतिवाले हैं, ऐसा समझना चाहिये यहां पर यावत् पदसे तेजस्कायिकसे लेकर चौइन्द्रिय तकके समस्त पदोंका संग्रह हुआ है ।

"णव विहा सव्व जीवा" इत्यादि सूत्र स्पष्ट है ।

नैरयिक पर्यायकी प्राप्तिका समय जिनका प्रथम समय है, ऐसे वे प्रथमसमयनैरयिक हैं, इनसे भिन्न अप्रथमसमयनैरयिक हैं। यहां यावत्पदसे "प्रथमसमय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक ३ अप्रथम समय पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिक ४ प्रथमसमय मनुष्य ५ अप्रथमसमयमनुष्य ६, प्रथम समय देव" इन पांच पदोंका ग्रहण हुआ है ११।

છે, પૃથ્વીકાયિકની જેમ અપ્કાયિક જીવો પણ નવ ગતિવાળા અને નવ આગતિ વાળા હોય છે. એજ પ્રમાણે તેજસ્કાયિકથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના અન્ય સાત પ્રકારના જીવો પણ નવ ગતિવાળા અને નવ આગતિવાળા હોય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

"ણવ વિહા સવ્વ જીવા" આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. નૈરયિક પર્યાયની પ્રાપ્તિનો પ્રથમ સમય જેમને ચાલુ છે એવાં નૈરયિકોને પ્રથમ સમય નૈરયિકો કહે છે, અને તેમના કરતાં ભિન્ન એવાં જે નૈરયિકો છે તેમને અપ્રથમ સમય નૈરયિકો કહે છે. આ સૂત્રમાં વપરાયેલા 'પર્યન્ત' પદ દ્વારા "પ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિક, પ્રથમ સમય મનુષ્ય, અપ્રથમ સમય મનુષ્ય, પ્રથમ સમય દેવ" આ પાંચ પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. ।૧૧।

वीकायिकावगाहना—पृथिवीकायिकशरीरम् १ एवमप्कायिकावगाहना २, 'यावत्' पदेन तेजस्कायिकावगाहना ३, वायुकायिकावगाहना ४ इति पदद्वयं ज्ञेयम्, तथा—वनस्पतिकायिकावगाहना ५ द्वीन्द्रियावगाहना ६ त्रीन्द्रियावगाहना ७ चतुरिन्द्रियावगाहना ८ पञ्चेन्द्रियावगाहना ९। इति।

"जीवा णं" इत्यादि—जीवाः 'खलु'—वाक्यालङ्कारे, नवभिः स्थानैः संसारं—भवभ्रमणम् अवर्तन्त,—वृत्तिरत्र कृ धात्वर्थे, तेन अकुर्वन्नित्यर्थः एवमन्यदपि पदद्वयं करोत्यर्थपरतया विवरणीयम्। तद्यथा—पृथिवीकायिकतया १, 'यावत्' पदेन अप्कायिकतयेत्यादिचतुरिन्द्रियतयेत्यन्तपदसप्तकं ग्राह्यं, तथा पञ्चेन्द्रियतया ९ इति १४ ॥ सू० ७ ॥

जीवानां रोगोत्पत्तिनिमित्तान्याह—

मूलम्—णवहिं ठाणेहिं रोगुप्पत्ती सिया, तं जहा—अच्चासणयाए १, अहियासणयाए २, अइणिद्दाए ३, अइजागरिएणं ४, उच्चारनिरोहेणं ५, पासवणणिरोहेणं ६, अद्धाणगमणेणं ७, भोयणपडिकूलयाए ८, इंदियत्थविकोवणयाए ९ १५॥सू०८॥

छाया—नवभिः स्थानैः रोगोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा—अत्यशनतया १, अहिताशनतया २, अतिनिद्रया ३, अतिजागरितेन ४, उच्चारनिरोधेन ५, प्रस्रवणनिरोधेन ६, अध्वगमनेन ७ भोजनप्रतिकूलतया ८, इन्द्रियार्थविकोपनतया ९ ॥ सू० ८ ॥

अवगाहना शब्दका अर्थ शरीर है, यहां यावत्पदसे तेजस्कायिक अवगाहना ३ वायुकायिक अवगाहना ४ इन दो पदोंका ग्रहण हुआ है

अतः जीवोंने संसार—भवभ्रमण किया है, करते हैं—करेंगे इत्यादि रूपसे अर्थ संगति कर लेनी चाहिये यहां यावत्पदसे "अप्कायिकसे लेकर चौइन्द्रिय तकके ७ पदोंका ग्रहण हुआ है ॥ सूत्र ७ ॥

અવગાહના પદ શરીરના અર્થમાં વપરાયું છે. અવગાહના સૂત્રમાં વપરાયેલા 'પર્યન્ત' પદ દ્વારા "તેજસ્કાયિક અવગાહના અને વાયુકાયિક અવગાહના", આ બે પદો ગ્રહણ કરવા જોઇએ.

૧૪માં સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે જીવોએ પૃથ્વીકાયિક આદિ નવે સ્થાનોમાં ભૂતકાળમાં ભ્રમણ કર્યું છે, વર્તનાનકાળમાં પણ ભ્રમણ કરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ ભ્રમણ કરશે. આ સૂત્રમાં "પર્યન્ત" પદ વડે અપ્કાયિકથી લઇને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સાતે સ્થાનો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. ॥ સૂત્ર ૭ ॥

टीका—'णवहिं ठाणेहिं रोगुप्पत्ती' इत्यादि—नवभिः स्थानै रोगोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा-अच्चशनतया अति-अतिमात्रम् अशनं-भोजनम् अत्यशनं, तस्य भावोऽत्यशनता, तयाऽत्यशनतया-अपमितभोजनेनेत्यर्थः, अत्यशनतयाऽजीर्णतोत्पद्यते, तथा च वायुप्रकोपादयो नाना रोगा उत्पद्यन्ते इति, अत्र स्वार्थे तल् प्रत्ययः प्राकृतत्वात्, एवमग्रेऽपि, 'अच्चासणयाए' इत्यत्र प्राकृतत्वाद्दीर्घः १ । १ । अहिताशनतया-अहितं-प्रतिकूलम् अशनम्-अजीर्णे भोजनमित्यर्थः, अहिताशनं तस्य भावोऽहिताशनता तया तथेति २। अतिनिद्रया-अधिकशयनेन ३, अतिजागरितेन-अधिकजागरणेन ४, उच्चारनिरोधेन ५, प्रस्रवणनिरोधेन ६, अध्वगमनेन-दूरमार्गगमनेन ७, भोजनप्रतिकूलतया-प्रकृत्ययोग्य-भोजनेन ८, इन्द्रियार्थविकोपनतया-इन्द्रियार्थाः इन्द्रियाणाम्-अर्थाः-शब्दादयो विषयाः इन्द्रियार्थास्तेषां विकोपनं विपाकः कामविकार इत्यर्थः इन्द्रियार्थविको-

---

अब सूत्रकार जीवोंके रोगोत्पत्तिके निमित्तोंका कथन करते हैं—
"णवहिं ठाणेहिं रोगुप्पत्ती सिया" इत्यादि ॥ सूत्र ८ ॥

टीकार्थ-जीवोंको नौ कारणोंसे रोगोत्पत्ति होती है-वे नौ कारण इस प्रकारसे हैं-अधिक भोजन करना यह प्रथम कारणहै १, दूसरा कारण अहिताशनताकुपथ्य आहार करना अथवाअध्यसन अर्थात्अजीर्ण अवस्थामें आहार करना-२ तीसरा कारण है-अतिनिद्रा ३ चौथा कारण है अति जागरण ४, पांचवां कारण है-मलका निरोध करना ५, छठा-कारण है-पेशावका रोकना ६, सातवां कारण है बहुत दूर तक रास्ता चलना, ७आठवां कारण है प्रकृतिके विरुद्ध भोजन करना ८, तथा नौवां कारण है-इन्द्रियोंके अर्थ शब्दादिकोंका विपाक अर्थात् काम विकारका उत्पन्नहोना, काम विकार-जब इन्द्रियोंमें कामविकार होता है,

---

હવે સૂત્રકાર જીવોના રોગોત્પત્તિનાં નિમિત્તો (કારણો)નું નિરૂપણ કરે છે-
"णवहिं ठाणेहिं रोगुप्पत्ती सिया" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જીવોને રોગની ઉત્પત્તિ થવાનાં નીચે પ્રમાણે નવ કારણો કહ્યાં છે-(૧) અધિક પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી આ કારણે અજીર્ણ થાય છે અને અજીર્ણ થવાથી વાયુપ્રકોપ આદિ વિવિધ રોગો થાય છે. (૨) અહિતાશનતા-એટલે કે અપથ્ય આહારનું સેવન અથવા અપચો થયો હોય છતાં ભોજન લેવાથી પણ રોગોત્પત્તિ થાય છે. (૩) અતિનિદ્રા, (૪) અતિ જાગરણ, (૫) મળનો નિરોધ થવાથી, (૬) પેશાબ બંધ થઈ જવાથી, (૭) ઘણા જ લાંબા અંતર સુધી ચાલવાથી, (૮) પ્રકૃતિને અનુકૂળ ન હોય એવો ખોરાક ખાવાથી, અને (૯) કામવિકાર-ઇન્દ્રિયોના અર્થ શબ્દાદિકોનો વિકાર-જ્યારે ઇન્દ્રિયોમાં કામવિકાર

पनस्तस्य भावइन्द्रियार्थं विकोपनतावया तथा=इन्द्रियार्थविकोपनेनेत्यर्थः। कामविकारकरणात् स्त्र्यादिसंयोगाभिलापः, तस्माच्च चिन्ता, ततः स्मरणं, ततोगुणकीर्तनं, तत उद्वेगस्ततः प्रलापः ततश्चोन्मादादिरोगोत्पत्ति र्भवति, यत उक्तम्—

" आदावभिलापः स्याच्चिन्ता तदनन्तरं ततः स्मरणम् ।
तदनु गुणानां कीर्तनमुद्वेगश्च प्रलापश्च ।
उन्माद स्तदनु ततोऽव्याधिर्जडतां ततस्ततो मरणम् ।१।" इति९ ॥सू०८॥

पूर्वं विषयप्राप्तौ रोगोत्पत्तिः स्यात्, अत्यासक्तावपि राजयक्ष्मादि रोगोत्पत्तिः स्यादिति शारीररोगोत्पत्तिनिमित्तानि प्रतिपादितानि सम्प्रति आन्तररोगकारणभूतकर्मविशेषान् निरूपयति--

मूलम्—णवविहे दरिसणावरणिज्जे कम्मे पण्णत्ते, तं जहा--निद्दा १, निद्दानिद्दा २, पयला ३, पयलापयला ४, थीणगिद्धी ५ चक्खुदंसणावरणे ६, अचक्खुदंसणावरणे ७, अवधिदंसणावरणे ८, केवलदंसणावरणे ९ ॥ सू० ९ ॥

तवस्त्री आदिके संयोगकी अभिलाषा उत्पन्न होतीहै, उससे फिर चिन्ता होती है, चिन्तासे स्मरण होता है, स्मरणसे गुणकीर्तन होता है–इससे उद्वेग होता है, फिर प्रलाप होता है, बादमें इससे उन्माद आदि रोगोंकी उत्पत्ति होती है, उक्त च–" आदावभिलापः ' इत्यादि ॥ सूत्र ८ ॥

इस तरह विषय प्राप्तिमें रोगोत्पत्ति होती है, अत्यासक्तिमें भी राजयक्ष्मादि रोगोंकी उत्पत्ति होती है, इस प्रकारसे शारीरिक रोगोंकी उत्पत्तिके कारणोंका प्रतिपादन कर अब सूत्रकार आन्तर रोगके कारण भूत कर्म विशेषोंका निरूपण करते हैं—

ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સ્ત્રી આદિના સંયોગની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે, ચિન્તા દ્વારા સ્મરણ થાય છે, સ્મરણ દ્વારા ગુણકીર્તન થાય છે. તેના દ્વારા ઉદ્વેગ થાય છે અને તેમાંથી ઉન્માદ આદિ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે– " આદાવભિલાષઃ " ઇત્યાદિ–॥ સૂત્ર ૮ ॥

આ પ્રકારે વિષયાસકિતને લીધે રોગોત્પત્તિ થાય છે. અતિશય વિષયાસકત મનુષ્યોને ક્ષય રોગ આદિ રોગો થતાં હોય છે. આ પ્રકારે શારીરિક રોગોની ઉત્પત્તિના કારણોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર આન્તર રોગનાં કારણો રૂપ કર્મવિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે–

छाया – नवविधं दर्शनाऽऽवरणीयं कर्म प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–निद्रा १ निद्रा-निद्रा २, प्रचला ३, प्रचला प्रचला ४, स्त्यानगृद्धिः ५, चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् ६, अचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् ७, अवधिदर्शनाऽऽवरणम् ८, केवलदर्शनाऽऽवरणम् ९ ॥सू०९॥

टीका—"णवविहे दरिसणावरणिज्जे" इत्यादि—दर्शनावरणीयं-दर्शनं-सामान्यविशेषलक्षणपदार्थेषु सामान्यमात्रग्रहणरूपो बोधः, तस्य आवरणीयम्-आवृणोतीत्यावरणीयम्–आवरणकारकं कर्म दर्शनाऽऽवरणीयं–दर्शनावरणमित्यर्थः, तच्च नवविधं प्रज्ञप्तं जिनैरिति, तद्यथा–निद्रा नि–नियतं द्राति=चैतन्यं कुत्सि-तत्व-मविस्पष्टत्वं गच्छत्यनयेति निद्रासुखप्रबोधा–स्वापावस्था, यत्र स्वल्पशब्द

"णवविहे दरिसणावरणिज्जे" इत्यादि।

दर्शनावरणीय जो कर्म है, वह नौ प्रकारका जिनेन्द्रदेवने कहा है-जैसे-निन्द्रा १ निद्रा निद्रा २ प्रचला ३, प्रचला प्रचला ४, स्त्यान-गृद्धि ५, चक्षुर्दर्शनावरण ६, अचक्षुर्दर्शनावरण ७, अवधि दर्शनावरण ८ और केवलदर्शनावरण ९।

पदार्थ सामान्य विशेषरूप है-इनमें सामान्य मात्रको ग्रहण करने-वाला जो बोध है, वह दर्शन है. इस दर्शनको आवरण करनेवाला जो कर्म है, वह दर्शनावरणीय कर्म है, यह दर्शनावरणीय कर्म पूर्वोक्त रूपसे जो नौ प्रकारका कहा गया है, उसका अर्थ ऐसा है-जिससे चेतना अविस्पष्टताको प्राप्त कर लेती है उसका नाम निद्रा है ऐसी वह निद्रा सुखप्रबोध स्वापावस्था (सोने) रूप होती है, इस अवस्थामें

"णव विहे दरिसणावरणिज्जे" ईत्यादि—

દર્શનાવરણીય કર્મના નવ પ્રકારજિનેન્દ્ર દેવોએ કહ્યા છે તે નવ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) નિદ્રા, (૨) નિદ્રાનિદ્રા (૩) પ્રચલા, (૪) પ્રચલા પ્રચલા, (૫) સ્ત્યાન ગૃદ્ધિ, (૬) ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, (૭) અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, (૮) અવધિ દર્શનાવરણ, અને (૯) કેવળદર્શનાવરણ

પદાર્થ સામાન્ય વિશેષરૂપ છે. તેમાંથી સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરનારો જે બોધ છે તેનું નામ દર્શન છે. આ દર્શનને આવરણ (આચ્છાદિત) કરનારું જે કર્મ છે તે કર્મનું નામ દર્શનાવરણીય કર્મ છે તેના નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, આદિ નવ પ્રકારો ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. હવે તેમનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે–

જેના દ્વારા ચેતના અવિસ્પષ્ટત્વ પ્રાપ્ત કરી લે છે, એવી અવસ્થાનું નામ નિદ્રા છે. તે નિદ્રા સુખ પ્રબોધ-સ્વાપાવસ્થા (નિદ્રાવસ્થા) રૂપે

मात्रेणापि जागरणं भवति, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि निद्रेत्युच्यते १, निद्रानिद्रा–निद्रातिशायिनी निद्रा निद्रानिद्रा–दुःखप्रबोधा स्वापावस्था, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि निद्रानिद्रेति व्यवह्रियते २, प्रचला–उपविष्ट ऊर्ध्वस्थितो वा प्रचलत्यस्यामिति प्रचला, उपविष्टस्योर्ध्वस्थितस्य वा घूर्णमानस्य स्वापावस्था, तादृशविपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि प्रचलेति व्यपदिश्यते ३, प्रचलाप्रचला–प्रचलातिशायिनी प्रचला प्रचलाप्रचला, प्रचलाप्रचला हि च ङ्क्रमणादि कुर्वतोऽपि भवति। तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि प्रचलाप्रचला कथ्यते ४। स्त्यानगृद्धिः–बहुत्वेन

रहा हुआ जीव थोडेसे शब्द मात्रसे भी जग जाता है, इस निद्रा रूप विपाकसे ही यह निद्रारूप प्रकृति वेद्य होती है, यह प्रकृति कर्मकी है. इसलिये इस कर्म प्रकृतिको भी निद्रा इस रूपसे कह दिया गया है, १ जो नींद पर नींद आती है वह निद्रा निद्रा है, यह निद्रा निद्रा दुःख प्रबोधस्वापावस्था रूप होती है, अतः निद्रा निद्रारूप विपाकसे वेद्य इस कर्मप्रकृतिको भी निद्रा निद्रा इस रूपसे कह दिया गया है, बैठे २ या खडे २ जो नींद आ जाती है, वह प्रचला है, यह प्रचला प्रकृति इसी प्रकारके विपाकसे वेद्य होतीहै, इसलिये इस कर्मप्रकृतिको प्रचला इस रूपसे कह दिया गया है, जो चलते २ ही नींद आ जाती है, वह प्रचला प्रचला है यह इसी रूप विपाकसे वेद्य होती है इसलिये इस कर्मप्रकृतिको प्रचला प्रचला इस रूपसे कहा गया है, जिस निद्रामें जागरित अवस्थामें सोचे हुए कामको करनेका सामर्थ्य हो जाता है

હોય છે. આ અવસ્થામાં રહેલો જીવ સહેજ અવાજ થતાં જ જાગી જાય છે. આ નિદ્રારૂપ વિપાક વડે જ આ નિદ્રારૂપ પ્રકૃતિ વેદ્ય હોય છે આ પ્રકૃતિ કર્મની એક પ્રકૃતિ રૂપ હોવાથી આ કર્મપ્રકૃતિને પણ નિદ્રાને નામે પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

નીંદ પર નીંદ (ઉપરાઉપરી નિદ્રા) આવવા રૂપ અવસ્થાનું નામ ‘નિદ્રા નિદ્રા’ છે. આ નિદ્રાનિદ્રા દુઃખપ્રબોધ સ્વાપાવસ્થારૂપ (નિદ્રાવસ્થા રૂપ) હોય છે. તેથી નિદ્રાનિદ્રા રૂપ વિપાક વડે વેદ્ય આ કર્મપ્રકૃતિને પણ નિદ્રાનિદ્રાને નામે ઓળખવામાં આવેલ છે.

બેઠાં બેઠાં અથવા ઊભાં ઊભાં જે ઊંઘ આવી જાય છે તેને ‘પ્રચલા’ કહે છે આ પ્રચલાપ્રકૃતિ એજ પ્રકારના વિપાક વડે વેદ્ય હોય છે, તેથી આ કર્મપ્રકૃતિને ‘પ્રચલા’ કહેવામાં આવે છે.

ચાલતાં ચાલતાં જ જે ઊંઘ આવી જાય છે તે ઊંઘને ‘પ્રચલાપ્રચલા’ કહે છે. આ પ્રચલાપ્રચલા કર્મપ્રકૃતિને ‘પ્રચલાપ્રચલા’ કહેવામાં આવે છે.

सद्भावं प्राप्ता गृद्धिः-अभिकाङ्क्षा-जाग्रदवस्थाया मनुभूतवस्तुसाधनविषया यस्यां सा स्त्यानगृद्धिः स्वापावस्था, यत्र हि जाग्रदवस्थाऽनुभूतमर्थमुत्थाय साधयति, सा स्वापावस्था। 'स्त्यानर्द्धि'-रिति पाठान्तरम्, तत्पक्षे-स्त्याना-पिण्डीभूता ऋद्धिः-आत्मशक्तिलक्षणा यस्यां सा तथा, यस्यां हि सत्यां स्वप्तुर्जनस्य वासुदेवार्द्धबलसदृशी शक्तिर्भवति, यद्वा-स्त्याना-जडीभूता चैतन्यर्द्धिर्यस्यां सा तथा, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि स्त्यानगृद्धिः स्त्यानर्द्धिरिति वा व्यपदिश्यते ५। इत्येवं निद्रापञ्चकं दर्शनाऽऽवरणक्षयोपशमवतां दर्शनलब्ध्यावारकत्वेन प्रतिपादितम्, साम्प्रतं यद् दर्शनलब्धीनां लाभं मूलत एवाऽऽवृणोति

वह स्त्यानगृद्धि है कहीं २ "स्त्यानर्द्धि" ऐसा भी पाठान्तर है इसका अर्थ है कि जिस निद्रामें सोये हुए मनुष्यमें वासुदेवके अर्धबल जैसी शक्ति हो जाती है तात्पर्य यह है कि इस निद्रामें सहज बलसे कहीं अनेक गुण अधिक बल प्रकट होता है, अथवा-जिसमें चेतना रूप ऋद्धि जडीभूत हो जाती है, वह स्त्यानर्द्धि है इस कर्मप्रकृतिका इसी रूपसे विपाक वेद्य होता है-इसलिये इस कर्म प्रकृतिको भी स्त्यानगृद्धि या स्त्यानगृर्द्धि इस रूपसे कहा गया है, ये निद्रापंचक दर्शनावरणके क्षयोपशमवालोंकी दर्शनलब्धिके आवारक होते हैं। तथा जो दर्शनलब्धियोंके लाभको मूलसेही आवृत करते हैं, ऐसे वे दर्शनावरण चार हैं-जो इस प्रकारसे हैं-"चक्खुदंसणावरणं" इत्यादि-चक्षुसे जो सामान्यमात्र ग्राही बोध होता है वह चक्षुर्दर्शन है-इस चक्षु-

જાગૃતાવસ્થામાં જે કામ કરવાના વિચાર કરવામાં આવ્યા હોય, તે કામને કરી નાખવાનું સામર્થ્ય જે નિદ્રામાં આવી જાય છે તે નિદ્રાનું નામ 'સ્ત્યાન ગૃદ્ધિ' છે. તેને કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્ત્યાનગૃદ્ધિને બદલે 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' પણ કહેવામાં આવેલ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ નિદ્રાવસ્થામાં સ્વાભાવિક બલ કરતાં અનેક ગણું અધિક બળ પ્રકટ થાય છે. અથવા-જેમા ચેતના રૂપ ઋદ્ધિ જડીભૂત (કોઈ જડીબુટ્ટી સમાન) થઈ જાય છે, તે નિદ્રાનું નામ સ્ત્યાનર્દ્ધિ છે. આ કર્મપ્રકૃતિને પણ સ્ત્યાનગૃદ્ધિ અથવા સ્ત્યાનર્દ્ધિને નામે ઓળખવામાં આવે છે નિદ્રાપંચક (પાચ પ્રકારની નિદ્રા) દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમવાળાઓની દર્શનલબ્ધિનું આવરક બને છે તથા દર્શનલબ્ધિઓના લાભને મૂળમાંથી જ આવૃત કરનાર દર્શનાવરણના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-"चक्खुदमणावरणं" ઈત્યાદિ-(૧) ચક્ષુદર્શનાવરણ, (૨) અચક્ષુદર્શનાવરણ, (૩) અવધિદર્શનાવરણ અને કેવળ દર્શનાવરણ.

तद् दर्शनावरणचतुष्टयं क्रमेण दर्शयति–'चक्खुदंसणावरणे' इत्यादिना, तत्र चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणं–चक्षुर्दर्शनं–चक्षुषा दर्शनं सामान्यमात्रग्राही बोधः, तस्याऽऽवरणं चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् ६, अचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम्–अचक्षुर्दर्शनम्–न चक्षुरचक्षुः–चक्षुर्भिन्नेन्द्रियचतुष्टयं मनो वा, तेन दर्शनं–सामान्यग्राहिबोधरूपम् अचक्षुर्दर्शनं, तस्याऽऽवरणम्–आवारकम्–अचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् ७, अवधिदर्शनाऽऽवरणम्–अवधिदर्शनम्–अवधिना–रूपिमर्यादया दर्शनं, यद्वा–अवधिरेव–इन्द्रियनिरपेक्षसामान्यग्राहि बोध एव दर्शनं–प्रागुक्तरूपम् अवधिदर्शनं तस्याऽऽवरणमवधिदर्शनाऽऽवरणम् ८, तथा–केवलदर्शनाऽऽवरणं–केवलदर्शनं–केवलेन–सम्पूर्णवस्तुतत्त्वग्राहकबोधविशेषरूपेण यद्दर्शनं सामान्यांशग्रहणं तत् केवलदर्शनं तस्याऽऽवरणम् केवलदर्शनाऽऽवरणम् ९ ॥ सू० ९ ॥

दर्शनका जो आवरण है वह चक्षुर्दर्शनावरण है चक्षुसे भिन्न इन्द्रिय चतुष्टयका नाम अचक्षु है, अथवा मनका नाम अचक्षु है, अचक्षुसे जायमान जो सामान्य ग्राहीबोध है वह अचक्षुर्दर्शन है, इस दर्शनका जो आवरण है वह अचक्षुर्दर्शनावरण है। रूपी पदार्थोंका मर्यादासे जो दर्शन है, वह अवधिदर्शन है अथवा–इन्द्रियोंकी अपेक्षाके विना जो रूपी पदार्थोंका सामान्यग्राही बोध है, वह अवधिदर्शन है, अवधिदर्शनका स्वरूप पहिले प्रकट किया जा चुका है, इसका जो आवरण है, वह अवधिदर्शनावरण है, केवल दर्शन–समस्त वस्तुको ग्रहण करनेवाले केवलज्ञानसे पहिले जो उनके सामान्य अंशका ग्रहण होताहै, वह केवलदर्शन है, इस दर्शनका जो आवरणहै वह केवलदर्शनावरणहैसू०९॥

ચક્ષુ વડે સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી બોધ થાય છે તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે ચક્ષુર્દર્શનનું જે આવરણુ છે તેનું નામ ચક્ષુર્દર્શનાવરણુ છે. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોને અચક્ષુ કહે છે અથવા મનને પણુ અચક્ષુ કહે છે. અચક્ષુ વડે જે પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય છે તેનું નામ અચક્ષુર્દર્શન છે. આ દર્શનનું જે આવરણુ છે–તેને આચ્છાદિત કરનાર જે કર્મ છે તેનું નામ અચક્ષુર્દર્શનાવરણુ છે. રૂપી પદાર્થોનું મર્યાદાપૂર્વકનું જે દર્શન છે એટલે કે અમુક મર્યાદિત અંતરે અથવા અમુક જ દિશામાં રહેલા રૂપી પદાર્થોનો બોધ થવો તેનું નામ અવધિદર્શન છે. અથવા ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના રૂપી પદાર્થોનો જે સામાન્યગ્રાહી બોધ થાય છે તેનું નામ અવધિદર્શન છે. અવધિદર્શનનું સ્વરૂપ આગળ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તે અવધિદર્શનનું જે આવરણુ છે તેને અવધિદર્શનાવરણુ કહે છે.

કેવલદર્શન–સમસ્ત વસ્તુઓને ગ્રહણુ કરનારા કેવલજ્ઞાનની પહેલાં તેના અંશનું જે ગ્રહણુ થાય છે તેનું નામ કેવલદર્શન છે. આ દર્શનનું આવરણુ સામાન્ય બનનાર કર્મને કેવલદર્શનાવરણુ કહે છે. ॥ સૂત્ર ૯ ॥

जीवानां कर्मवशान्नक्षत्रादिदेवत्वं तिर्यक्त्वं मनुष्यत्वं च भवतीति नक्षत्रादिवक्तव्यताप्रतिबद्धं सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—अभिई णं णक्खत्ते साइरेगे नव मुहुत्ते चंदेणं सद्धिं जोगं जोएइ, अभीइआइआ णं णव नक्खत्ता चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति, तं जहा--अभिई सवणो धणिट्ठा जाव भरणी ॥ सू० १० ॥

छाया—अभिजित् खलु नक्षत्रं सातिरेकान्नव मुहूर्तान् चन्द्रेण सार्द्धयोगं युनक्ति। अभिजिदादीनि खलु नव नक्षत्राणि चन्द्रस्य उत्तरे योगं युञ्जन्ति, तद्यथा-अभिजित् श्रवणा धनिष्ठा यावत् भरणी ॥ सू० १० ॥

टीका—'अभिई णं णक्खत्ते' इत्यादि—सुगमम्, नवरम् सातिरेकान् किञ्चिदधिकान् नव मुहूर्त्तान् अभिजिन्नक्षत्रं चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति। उत्तरे—उत्तरस्यां दिशि स्थितानि अभिजिदादीनि नवनक्षत्राणि चन्द्रस्य उत्तरे=उत्तरभागे-योगं युञ्जन्तीति भावः। तानि परिगणयति 'तद्यथे' त्यादिना, अभिजित् १, श्रवणा २, धनिष्ठा ३, 'यावत्'-पदेन 'शतभिषा ४, पूर्वभाद्रपदा ५, उत्तरभाद्रपदा ६ रेवती ७ अश्विनी ८ इत्येतानि पञ्चनक्षत्राणि ग्राह्याणि, तथा भरणी ९, इति नव ॥ सू० १० ॥

जीवोंके कर्मके वशसे नक्षत्रादि देव पर्याय तिर्यक् पर्याय एवं मनुष्य पर्याय प्राप्त होती है, अतः अब सूत्रकार नक्षत्रादि वक्तव्यतासे प्रतिबद्ध चारका कथन करते हैं—

"अभिईणं णक्खत्ते साईरेगे नवमुहुत्ते" इत्यादि।

टीकार्थ-अभिजित् नक्षत्र कुछ अधिक नौ मुहूर्त्त तक चन्द्रके योगवाला रहता है, स्थित अभिजित् आदि नौ नक्षत्र चन्द्रके उत्तर भागमें योगवाले होते हैं। वे नौ नक्षत्र ये हैं-अभिजित् १ श्रवण २, धनिष्ठा ३,

---

ટીકાર્થ-જીવોને કર્મના પ્રભાવથી નક્ષત્રાદિ દેવપર્યાય તિર્યંચ પર્યાય અને મનુષ્ય પર્યાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નક્ષત્રાદિની વક્તવ્યતાવાળાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે-અભિઈણં ણક્ખત્તે સાઈરેગે નવ મુહુત્તે" ઈત્યાદિ—

અભિજિત નક્ષત્ર નવ મુહૂર્ત કરતાં સહેજ અધિક સમય સુધી ચન્દ્રના યોગવાળું રહે છે. અભિજિત્ આદિ નવ નક્ષત્રો ચન્દ્રના ઉત્તર ભાગમાં યોગ વાળાં હોય છે. તે નવ નક્ષત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) અભિજિત, (૨)

मूलम्–इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ णवजोयणसयाइं उड्ढं अबाहाए उवरिल्ले तारारूवे चारं चरइ ॥ सू० ११ ॥

छाया—अस्याः खलु रत्नप्रभायाः पृथिव्याः बहुसमरमणीयाद् भूमिभागान्नवयोजनशतानि ऊर्ध्वम् अबाधायाम् उपरितनं तारारूपं चारं चरति ॥सू०११॥

टीका—'इमीसे णं' इत्यादि—अस्याः खलु रत्नप्रभायाः पृथिव्याः बहुसमरमणीयात्–बहुः–अत्यन्तो यः समः समतलः, अत एव–रमणीयः–सुशोभनः, तस्माद् भूमिभागात्–तदपेक्षया न तु पर्वतगर्तापेक्षया नवयोजनशतानि ऊर्ध्वम्–उपरि अबाधायाम्–अन्तरे–दूरे तारारूपं–तारामण्डलं चारं–भ्रमणं चरति–करोतीति ॥ सू० ११ ॥

मूलम्–जंबुद्दीवे दीवे णवजोयणिया मच्छा पविसिंसु वा पविसंति वा पविसिस्संति वा ॥ सु० १२ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे नवयोजनिका मत्स्याः प्राविशन् वा प्रविशन्ति वा प्रवेक्ष्यन्ति वा ॥ सू० १२ ॥

शतभिषा ४, पूर्व भाद्रपदा ५, उत्तर भाद्रपदा ६, रेवती ७, अश्विनी ८ और भरणी ॥ सूत्र १० ॥

" इमीसेणं रयणप्पभाए पुढवीए " इत्यादि ।

टीकार्थ–इस रत्नप्रभा पृथिवीके बहुसम–समतलवाले–रमणीय भूमि भागसे भूमि भागकी अपेक्षासे पर्वत गर्त (खड्ढे)की अपेक्षासे नहीं–नौसौ योजनऊपर दूर तारामण्डल भ्रमण करताहै, अर्थात् इसरत्नप्रभा पृथिवीकेसमतल भूमि भागसे९ नौसौ योजन दूर तारा मण्डलहै । सू०११।

શ્રવણ, (૩). ધનિષ્ઠા. (૪) શતભિષા, (૫) પૂર્વભાદ્રપદા, (૬) ઉત્તરભાદ્રપદા, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની અને (૯) ભરણી. ॥ સૂત્ર ૧૦ ॥

"इमीसेणं रयणप्पभाए पुढवीए" ઇત્યાદિ—(સૂ ૧૧)

ટીકાર્થ–આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમ (સમતલવાળા) રમણીય ભાગથી ઉપર –ભૂમિભાગની અપેક્ષાએ પર્વતગર્તની (પર્વતની ખીણની) અપેક્ષાએ નહીં– નવસો યોજનની ઊંચાઈએ તારામંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. એટલે કે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતલ ભૂમિભાગથી ૯૦૦ યોજન ઊંચે તારામંડલ આવેલું છે. ।સૂ. ૧૧।

टीका--' जंबुद्दीवे ' इत्यादि—जम्बूद्वीपे-द्वीपे-मध्यजम्बूद्वीपे नवयोजनिका नवयोजनप्रमाणाः मत्स्या प्राविशन् वा प्रविशन्ति वा, प्रवेक्ष्यन्ति वा। यद्यपि लवणसमुद्रे पञ्चशतयोजनायामा मत्स्याः भवन्ति, तथापि नदीमुखेषु पृथ्वीरन्ध्रयोग्यतयैतावन्त एव मत्स्याः प्रवे कुर्वन्ति ॥ सू० १२ ॥

मूलम्--जंबुद्दीवे णं दीवे भारहेवासे इमीसे ओसप्पिणीए णव बलदेववासुदेवपियरो हुत्था, तं जहा--

पयावई य बंभे य, रोद्दे सोमे सिवेइय।

महासीहे अग्गीसीहे, दसरहनवमे य वसुदेवे ॥ १ ॥

इत्तो आढत्तं जहा समवाये निरवसेसं जाव--" एगा से गब्भवसही सिज्झिस्सइ आगमेस्सेणं "।

जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे आगमेस्साए उस्सप्पिण[ीए] नव बलदेववासुदेव पियरो भविस्संति, नव बलदेववा[सुदेव] मायरो भविस्संति, एवं जहा समवाए निरवसेसं जाव[...] भीमसेण सुग्गीवे य अपच्छिमे।

" जंबूदीवे दीवे णवजोयणिया मच्छा " इत्यादि।

टीकार्थ—इस मध्य जंबूद्वीप नामके द्वीपमें नौ योजन [प्रम]ाणवाले मत्स्य पहिले प्रविष्ट हुए है, अब भी प्रविष्ट होते हैं एवं [आगे] भी प्रवेश करेंगे, यद्यपि लवणसमुद्रमें पांचसौ योजनकी लम्बी [मछ]लियां होती हैं-तब भी नदीमुखोंमें पृथिवीगतरन्ध्र (छिद्र) की यो[ग्यता]से ० इतने प्रमाणवालेही मत्स्य प्रवेश करते हैं ॥ सू० १२॥

" જંબૂદીવે દીવે ણવજોયણિયા મચ્છા " ઇત્યાદિ (સૂ ૧૨)

ટીકાર્થ—આ મધ્ય જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ન[વ ય]ોજન પ્રમાણવાળાં મત્સ્યો પહેલાં પ્રવિષ્ટ થયેલાં છે, વર્તમાનમાં પ્રવિષ્ટ થ[ાય] છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રવિષ્ટ થશે. જો કે લવણસમુદ્રમાં ૫૦૦ યોજન લાંબી માછલીઓ હોય છે, છતાં પણ નદીમુખોમાં પૃથ્વીગતરન્ધ્ર (છિદ્ર)ની યોગ્યતા એવી હોય છે કે તેમાં નવ યોજનની લંબાઇવાળાં જ મત્સ્યો પ્રવેશ કરી શકે છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

एए खलु पडिसत्तू कित्तीपुरिसाण वासुदेवाणं ।
सव्वे वि चक्कजोही हम्मेहंती सचक्केहिं ॥ १ ॥सू० १३ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे भारते वर्षे अस्यामवसर्पिण्यां नव बलदेववासुदेवपितरो बभूवुः, तद्यथा—

प्रजापतिश्च ब्रह्मा च रुद्रः सोमः शिव इति च ।
महासिंहोऽग्निशिखो दशरथो नवमश्च वसुदेवः ॥ १ ॥

इत आरब्धं यथा समवाये निरवशेषं यावद् एका तस्य सगर्भवसतिः सेत्स्यति आगमिष्यति ।

जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां नव बलदेव–वासुदेव पितरो भविष्यन्ति, नव बलदेववासुदेवमातरो भविष्यन्ति एवं यथा समवाये निरवशेषं यावद् महाभीमसेनः सुग्रीवश्च अपश्चिमः ।

एते खलु प्रतिशत्रवः कीर्तिपुरुषाणां वासुदेवानाम् ।
सर्वेऽपि चक्रयोधिनः हनिष्यन्ते स्वचक्रैः ॥ १ ॥ सू० १३ ॥

टीका—'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि—प्रजापतिः १, ब्रह्मा २, रुद्रः ३, [सो]मः ४, शिवः ५, महासिंहः ६, अग्निशिखः [७], दशरथः ८ वसुदेवः ९ नवमः। नव बलदेववासुदेवपितरो बभूवुः । इतः सूत्रादारब्धं यथा समवाये समवा-

'जंबुद्दीवे णं दीवे भारहे वासे" इत्यादि ॥ सूत्र १३ ॥

[अ]र्थ–इस मध्य जंबूद्वीप नामके द्वीपमें स्थित भरतक्षेत्रमें अवसर्पिणी[में नव] बलदेव वासुदेवके पिता हुए हैं–उनके नाम इस प्रकारसे हैं—

"[प्रजा]पतिश्च ब्रह्मा च रुद्रः" इत्यादि ।

प्रजा[पति] १, ब्रह्मा २, रुद्र ३, सोम ४, शिव ५, महासिंह ६, अग्निशि[ख ७,] दशरथ ८ वासुदेव ९ ।

यहांसे [ले]... जैसा समवायाङ्ग सूत्रमें कहा गया है, वैसा ही सब

"जंबूद्दीवे [द]ीवे भारहे वासे" ઇત્યાદિ—(સૂ ૧૩)

આ મધ્ય જંબૂ[દ્વી]પમાં આવેલા ભરતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં નવ બળદેવ અને વાસુદેવોના પિ[તા થ]ઈ ગયા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

"પ્રજાપતિ શ્ચ બ્રહ્મા ચ રુ[દ્રઃ]" ઇત્યાદિ—

(૧) પ્રજાપતિ, (૨) બ્રહ્મા, (૩) રુદ્ર, (૪) સોમ, (૫) શિવ, (૬) મહાસિંહ, (૭) અગ્નિશિખ, (૮) દશરથ અને (૯) વાસુદેવ. ત્યાર પછીનું સમસ્ત કથન સમવાયાંગસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું.

ज्ञसूत्र तथा-निरवशेषं-सर्वं विज्ञेयम्। तच्चार्थत एवम्-वासुदेवबलदेवानां नव मातरो नव पितरश्च, तेषामेव पूर्वभवनामानि, धर्माचार्याः, निदान-कारणानि, प्रतिशत्रवो गतयश्चेति संग्राह्यम्। किमवधि ? इत्याह-' जाव एगासे ' इत्यादि गाथापश्चार्द्धम्। अत्र यावत्पदसंग्राह्यं गाथा पूर्वार्धं संयोज्य गाथा पश्चार्द्धं वक्तव्यम्। तथाहि—

" अट्ठंतकडा रामा, इक्को पुण बंभलोयकप्पम्मि।
एगा से गब्भवसही, सिज्झिस्सइ आगमेस्सेणं " ॥ १ ॥

छाया—अष्टान्तकृतो रामाः, एकः पुनर्ब्रह्मलोककल्पे।
एका तस्य गर्भवसतिः, सेत्स्यति आगमिष्यति ॥ १ ॥ " इति।

अयं भावः-अष्ट-अष्टसंख्यका रामाः अन्तकृतः=सिद्धिं प्राप्ताः। एकः। नवमो रामः-बलरामस्तु ब्रह्मलोककल्पे गतः, तस्य एका गर्भवसति'-गर्भवासः

यहां समझ लेना चाहिये-वह अर्थकी अपेक्षा ऐसा है-वासुदेव एवं बलदेव इन दोनोंके मातापिता एकही होते है अतः नव वासुदेव और नव बलदेवोंके नौ माताएँ और नौ पिता हुए हैं-इनके पूर्वभवके नाम धर्माचार्य निदानबंधके कारण, प्रतिशत्रु, एवं गति यह सब यहां संगृहीत कर कह लेना चाहिये यह सब कथन समवायाङ्ग सूत्रमें " जाव एगासे" इत्यादि गाथाके पश्चार्द्ध तकहै, यहां यावत्पदसे संग्राह्य गाथाके पूर्वाधको संयुक्त करके गाथाका वह पश्चार्द्ध इस प्रकारसे है—

" अट्ठंतकडा रामा " इत्यादि।

तात्पर्य ऐसा है कि नौ बलदेवोंमेंसे एक बलदेव ब्रह्मलोक कल्पमें गया है, बाकीके ८ राम-बलदेव सिद्धिपदको प्राप्त हुए हैं, जो राम

વાસુદેવ અને બળદેવ ભાઈઓ હોય છે અને પિતા પણ એક જ હોય છે તેથી નવ વાસુદેવ અને નવ બળદેવની માતાઓ નવ હોય છે અને પિતા પણ નવ હોય છે. તેમના પૂર્વભવનાં નામ, ધર્માચાર્ય, નિદાનબન્ધનાં કારણો, પ્રતિશત્રુ અને ગતિ, એ બધાનું કથન સમવાયાંગસૂત્રમાં આપ્યા અનુસાર જ અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. " जाव एगासे " ઈત્યાદિ ગાથાના પશ્ચાર્દ્ધ સુધીનું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. સંગ્રહણી ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે પશ્ચાર્દ્ધને જોડવાથી આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ બને છે-

" अट्ठंतकडा रामा " ઈત્યાદિ—

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એવો છે કે નવ બળદેવોમાંનો એક બળદેવ બ્રહ્મલોકકલ્પમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલ છે, બાકીના આઠ બળદેવે સિદ્ધિપદની

मनुष्यजन्म भविष्यति। ततः स आगमिष्यति काले सेत्स्यति–सिद्धिं प्राप्स्यतीति। एतद्विषये विस्तरतः समवायाङ्गसूत्रे प्रतिपादितं ततो विलोकनीयमिति।

"जंबुद्दीवे दीवे भारहे" इत्यादि—स्पष्टम्, नवरम्–आगाम्युत्सर्पिणीसूत्रे नवबलदेववासुदेवपितरो नवबलदेववासुदेवमातरो भविष्यन्तीति समवायाङ्गसूत्रतोऽवसेया एतत्सूत्रयितुमाह–'एवं जहा' इत्यादि–एवं यथा समवाये तथा निरवशेषं–सर्वं विज्ञेयम् 'किमवधि ?" इत्याह–'जाव' इत्यादि–यावत् –महाभीमसेनः सुग्रीवश्च अपश्चिमः' इत्यन्तं वाक्यं विज्ञेयम्।

"एए खलु" इत्यादि–एते–अनन्तरोक्ताः प्रतिशत्रवः नव–नवसंख्यका भविष्यन्ति, केषामित्याह–'कित्तिपुरिसाण' इत्यादि–कीर्तिपुरुषाणां–कीर्ति-

---

ब्रह्मलोक कल्पमें गये हैं वे भी वहांसे चव कर मनुष्य जन्म पा करके आगामी कालमें सिद्धिपदके भोक्ता बनेंगे यह विषय विस्तारसे समवायाङ्ग सूत्रमें प्रतिपादित हुआ है इसलिये वहांसे जान लेना चाहिये.

"जंबुद्दीवे दीवे भारहे" इत्यादि।

इस जम्बूद्वीप नामके द्वीपके भरत क्षेत्रमें आगामी उत्सर्पिणीमें नौ बलदेव–वासुदेवके पिता होंगे, नौ इनकी माताएँ होगी इस प्रकारसे जैसा समावायाङ्ग सूत्रमें "महाभीमसेन एवं सुग्रीव" यहां तक जैसा कहा गया है वैसा सब कथन यहां कह लेना चाहिये नौ वासुदेवके प्रति वासुदेव नौ होंगे ये सब भी प्रतिवासुदेव चक्रयोधन शील होंगे एवं वासुदेवके द्वारा प्रति निवर्तित अपने चक्र द्वारा मारे जावेंगे अर्थात् वासुदेव और प्रतिवासुदेवका जब युद्ध होता है–तब

પ્રાપ્તિ કરી છે બ્રહ્મલોક કલ્પમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલા એક બળદેવ પણ ત્યાંથી ચ્યવીને, મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભવિષ્ય કાળમાં સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત કરશે. આ વિષયનું સમવાયાંગસૂત્રમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી આ વિષયની વધુ માહિતી મેળવી લેવી.

"जंबुद्दीवे दीवे भारहे" ઈત્યાદિ—

આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બલદેવ–વાસુદેવના નવ પિતા થશે, બલદેવ–વાસુદેવની માતાઓ પણ નવ થશે, ઈત્યાદિ સમસ્ત કથન સમવાયાંગ સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર જ અહીં પણ ગ્રહણ કરવાનું છે. "महाभीमसेन एवं सुग्रीव" સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું સમવાયાંગ સૂત્રમાં આવતું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. નવ વાસુદેવોના પ્રતિવાસુદેવ પણ નવ જ થશે. આ નવે પ્રતિવાસુદેવો ચક્રયોધન શીલ (ચક્ર વડે યુદ્ધ કરનારા) હશે. તેઓ

प्रधानपुरुषाणाम् वासुदेवानां नव प्रतिशत्रवः-प्रतिवासुदेवा भविष्यन्तीति सम्बन्धः,

'सव्वे वि' इत्यादि, एते सर्वेऽपि प्रतिवासुदेवाः चक्रयोधिनः-चक्रयोधनशीलाः स्वचक्रैः हनिष्यन्ते-स्वैः शत्रुभूतवासुदेवप्रति निवर्तितैश्चक्रैर्घातं प्राप्स्यन्तीति ॥ सू० १३ ॥

महापुरुषाधिकारान्महापुरुषविशेषाणां चक्रवर्तिनां महानिधीनाह—

मूलम्--एगमेगे णं महानिही णव जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ते एगमेगस्स णं रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स नव महानिहीओ पण्णत्ता, तं जहा—णेसप्पे १, पंडुयए २, पिंगलए ३ सव्वरयणे ४ महापउमे ५।

काले ६ य महाकाले ७, माणवग ८ महानिही संखे ९ ॥१॥
णेसप्पंमि निवेसा, गामागरनगरपट्टणाणं च ।
दोणमुह मडंबाणं, खंधाराणं गिहाणं च ॥ २ ॥
गणियस्स य बीयाणं, माणुम्माणस्स जं पमाणं च ।
धन्नस्स य बीयाणं, उप्पत्ती पंडुए भणिया ॥ ३ ॥

प्रतिवासुदेव वासुदेवको मारनेके लिये चक्र छोडता है, वह चक्र उन पर अपना कोई प्रभाव नहीं दिखलाता है, और वापिस होकर प्रतिवासुदेवका ही घात कर देता है, ऐसी सिद्धान्तकी मान्यता है-इसी मान्यताको लेकर "स्वचक्रैर्हनिष्यन्ते" ऐसा कहा गया है ॥सू० १३ ॥

વાસુદેવોને મારવાને માટે છોડેલા પણ વાસુદેવો દ્વારા પાછા વળાયેલાં પોતપોતાનાં જ ચક્રો વડે જ માર્યા જશે.

એટલે કે વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવની વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ ચાલુ થાય છે. ત્યારે પ્રતિવાસુદેવ વાસુદેવને હણવા માટે પોતાનું ચક્ર તેના તરફ છોડે છે. તે ચક્ર વાસુદેવનો વાળ પણ વાંકો કરી શકતું નથી અને વાસુદેવ પાસેથી પાછું ફરીને પ્રતિવાસુદેવને જ હણી નાખે છે, આ પ્રકારની સિદ્ધાન્તની માન્યતા છે. તેથી જ "સ્વ ચક્રૈર્હનિષ્યન્તે" આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂત્ર. ૧૩ ॥

सव्वा आभरणविही, पुरिसाणं जाय होइ महिलाणं ।
आसाण य हत्थीण य, पिंगलगनिहिंमिसा भणिया ॥ ४ ॥
रयणाइं सव्वरयणे, चोद्दस पवराइं चक्कवट्टिस्स ।
उप्पज्जंति एगिंदियाइं पंचिंदियाइं च ॥ ५ ॥
वत्थण य उप्पत्ती, निप्फत्ती चेव सव्वभत्तीणं ।
रंगाण य धोयाण य, सव्वा एसा महापउमे ॥ ६ ॥
काले कालण्णाणं, भव्वपुराणं च तीसु वासेसु ।
सिप्पसयं कम्माणि य, तिन्नि पयाए हियकराइं ॥ ७ ॥
लोहस्स य उप्पत्ती, होइ महाकालिआगाराणं च ।
रुप्पस्स सुवण्णस्स य, मणिमोत्तिसिलप्पवालाणं ॥ ८ ॥
जोहाण य उप्पत्ती, आवरणाणं च पहरणाणं च ।
सव्वा य जुद्धनीई, माणवए दंडनीई च ॥ ९ ॥
नट्टविही नाडगविही, कव्वस्स चउव्विहस्स उप्पत्ती ।
संखे महानिहिम्मी, तुडियंगाणं च सव्वेसिं ॥ १० ॥
चक्कट्ठपइट्ठाणा, अट्ठुस्सेहा, य नवय विक्खंभे ।
बारसदीहा मंजूससंठिया जण्हवीई मुहे ॥ ११ ॥
वेरुलियमणिकवाडा, कणगमया विविहरयणपडिपुन्ना ।
ससिसूरचक्कलक्खण, अणुसमजुगबाहुवयणा य ॥ १२ ॥
पलिओवमट्ठिईया, णिहिसरिणामाय तेसु खलु देवा ।
तेसिं ते आवासा, अक्किज्जा आहिवच्चा वा ॥ १३ ॥
एए ते नवनिहओ, पभूयधणरयणसंचयसमिद्धा ।
जे वसमुवगच्छंती, सव्वेसिं चक्कवट्टीणं ॥ १४ ॥ सू० १४ ॥

छाया—एकैकः खलु महानिधिः नव नव योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः, एकैकस्य खलु राज्ञः चातुरन्तचक्रवर्तिनः नव महानिधयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—

नैसर्पः १ पाण्डुकः २ पिङ्गलकः ३ सर्वरत्नः ४ महापद्मः ५ ।
कालश्च ६ महाकालः ७ माणवकः ८ महानिधिः शङ्खः ९ ॥ १ ॥
नैसर्पे निवेशाः ग्रामाऽऽकरनगरपत्तनानि च ।
द्रोणमुखमडम्बानां स्कन्धावाराणां गृहाणां च ॥ २ ॥
गणितस्य च बीजानां मानोन्मानस्य यत् प्रमाणं च ।
धान्यस्य च बीजानामुत्पत्तिः पाण्डुके भणिता ॥ ३ ॥
सर्वं आभरणविधिः पुरुषाणां यश्च भवति महिलानाम् ।
अश्वानां च हस्तिनां च पिङ्गलनिधौ स भणितः ॥ ४ ॥
रत्नानि सर्वरत्ने चतुर्दश प्रवराणि चक्रवर्तिनः ।
उत्पद्यन्ते एकेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ ५ ॥
वस्त्राणां च उत्पत्तिः, निष्पत्तिः चैव सर्वभक्तीनाम् ।
रङ्गाणां च धौतानां च सर्वा एषा महापद्मे ॥ ६ ॥
काले कालज्ञानं भव्यपुराणं च त्रिषु वर्षेषु ।
शिल्पशतं कर्माणि च त्रीणि प्रजायाः हितकराणि ॥ ७ ॥
लोहस्य च उत्पत्ति र्भवति महाकाले आकराणां च ।
रूप्यस्य सुवर्णस्य च मणिमुक्ताशिलाप्रवालानाम् ॥ ८ ॥
योधानां च उत्पत्तिरावरणानां च प्रहरणानाम् ।
सर्वा च युद्धनीति' माणवके दण्डनीतिश्च ॥ ९ ॥
नाट्यविधिर्नाटकविधिः काव्यस्य चतुर्विधस्योत्पत्तिः ।
शङ्खमहानिधौ त्रुटिताङ्गाणां च सर्वेषाम् ॥ १० ॥
चक्राष्टप्रतिष्ठानाः अष्टोत्सेधाश्च नव च विष्कम्भाः ।
द्वादशदीर्घाः मञ्जूषासंस्थितिकाः जाह्नव्याः मुखे ॥ ११ ॥
वैडूर्यमणिकपाटाः कनकमयाः विविधरत्नपरिपूर्णाः ।
शशिसूरचक्रलक्षणानु समयुगबाहुवदनाश्च ॥ १२ ॥
पल्योपमस्थितिका' निधिसदृङ्नामानश्च तेषु खलु देवाः ।
येषां ते आवासाः अक्रेयाः आधिपत्या वा ॥ १३ ॥
एते ते नवनिधयः प्रभूतधनरत्नसञ्चयसमृद्धाः ।
ये वशमुपगच्छन्ति सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ १४ ॥ सू० १४ ॥

टीका—' एगमेगे णं ' इत्यादि—एकैको महानिधिः नव नव योजनानि विष्कम्भेण-विस्तारेण प्रज्ञप्तः । एकैकस्य खलु राज्ञः चातुरन्तचक्रवर्तिनः नव महानिधयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैसर्पः १, पाण्डुकः २, पिङ्गलकः ३, सर्वरत्नः ४ ४, महापद्मः ५। कालः ६ महाकालः ७ माणवकः ८, महानिधिः शङ्खः ९ एते नव महानिधयः । १ । चक्रवर्तिराज्योपयोगिसर्ववस्तूनि नवसु निधिषु समवतरन्तीति दर्शयति-' णेसप्पमि ' इत्यादि । प्रथमे नैसर्पे निधौ—नैसर्पो देवः, तदधिष्ठितत्वान्निधिरपि नैसर्पः, तस्मिन् महानिधौ, एवमग्रेऽपि ।, ग्रामाकरनकर पत्तनानां-तत्र-ग्रामः-वृत्तिवेष्ठितः, आकरः-सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्, नक-

---

महा पुरुषाधिकारको लेकर अब सूत्रकार महापुरुषविशेष चक्रवर्तियोंकी महानिधियोंका कथन करते हैं—

" एगमेगे गं महानिही णव णव जोयणाइं " इत्यादि ।

टीकार्थ-विष्कम्भकी(चोडाई)अपेक्षा एक एक महानिधि नौ नौ योजनकी कही गई है, एक एक चातुरन्त चक्रवर्ती राजाकी नौ महानिधियां कही गई हैं-वे इस प्रकारसे हैं-नैसर्प १ पाण्डुक २ पिङ्गलक ३ सर्वरत्न ४, महापद्म ५, काल ६ महाकाल ७ माणवक ८ एवं महानिधिशङ्ख ९ (१) " णो सप्पंमि " इत्यादि-नै सर्पनिधि नैसर्पदेवसे अधिष्ठित होती है, अतः इस निधिको नै सर्प कहा गया है, इसमें ग्राम, आकर, नगर पत्तन, द्रोणमुख, मडम्ब, स्कन्धावार और गृह इन आठकी स्थापना होती है, जो कांटोकी वाडसे वेष्टित होता है, उसका नाम ग्रामहै १, सुवर्ण एवं रत्न आदिकोंकी उत्पत्तिका जो स्थान होताहै, वह आकरहै २,

---

મહાપુરુષોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મહાપુરુષ વિશેષ રૂપ ચક્રવર્તીઓના મહાનિધિઓનું કથન કરે છે-

" एगमेगेणं महानिही णव णव जोयणाइं " ઇત્યાદિ—(સૂ ૧૪)

ટીકાર્થ-પ્રત્યેક મહાનિધિનો વિષ્કંભ નવ નવ યોજનનો કહ્યો છે પ્રત્યેક ચક્રવર્તી રાજાના નવ નવ મહાનિધિઓ કહ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણુ છે-(૧) નવ સર્પ, (૨) પાંડુક, (૩) પિંગલક, (૪) સર્વરત્ન, (૫) મહાપદ્મ, (૬) કાલ, (૭) મહાકાલ, (૮) માણુવક અને (૯) મહાનિધિશંખ.

" णो सप्पमि " ઇત્યાદિ—નૈસર્પનિધિ નૈસર્પ દેવ વડે અધિષ્ઠિત હોય છે, તે કારણે તે નિધિને નૈસર્પનિધિ કહ્યો છે. તેમાં ગ્રામ, આકર, નગર, પત્તન, દ્રોણમુખ, મડમ્બ, સ્કન્ધાવાર; અને ગૃહની સ્થાપના કરે છે. કાંટાવાળી વાડથી ઘેરાયેલા સ્થાનને ગ્રામ કહે છે. સુવર્ણ, રત્ન આદિ જે સ્થાનમાં નીકળે છે. તે

रम्-अष्टादशकरवर्जितम्, पत्तनं-शकटादिगम्यस्थलम्, यद्वा-शकटादिभिर्नौभिर्वा यद्गम्यं तत् पत्तनं, नौभिरेव गम्यं तु पट्टनम्। उक्तंच—

"पत्तनं शकटैर्गम्यं घोटकैर्नौभिरेव च।
नौभिरेव तु यद्गम्यं पट्टनं तत् प्रचक्षते ॥ १ ॥" इति।

तथा द्रोणमुखमडम्बानां-द्रोणमुखानि-जलस्थलोभयमार्गयुक्तानि स्थानानि, मडम्बाः-सार्द्धक्रोशद्वयान्तरग्रामान्तरशून्या ग्रामविशेषाः, तेषां च, पुनः स्कन्धावाराणां-कटकनिवेशानां गृहाणां च निवेशाः-स्थापनानि सन्ति ॥ २ ॥ द्वितीये पाण्डुके महानिधौ गणितस्य-गणितं-गणनया दीयमानं गणिममित्यर्थः, तस्य

अठारह प्रकारके करसे जो रहित होता है, वह नकर है३, जल पत्तन, स्थल पत्तन, और उभय पत्तनके भेदसे पत्तन तीन प्रकारका होता है जहां पर शकट आदि पर बैठकर जाया जाता है, ऐसे स्थानका नाम स्थल पत्तन है, अथवा शकट आदि द्वारा या नौकाओं द्वारा जो स्थान जानेयोग्य होताहै वह उभय पत्तनहै, तथा-केवल नौकाओं द्वारा ही जो स्थान गम्य होताहै, वह जल पट्टन है

उक्तं च—"पत्तनं शकटैर्गम्यं" इत्यादि।

समुद्रकी वेला आनेसे जलमार्ग और वेला न आनेसे स्थलमार्ग इन दोनों मार्गों से होकर जहां जाया जाता है, वह द्रोणमुख है ५॥ अढाई कोश तक जिसके आसपास कोई दूसरा ग्राम नहीं होता है, ऐसा वह ग्रामविशेष मडम्ब है ६, जहां पर छावनी (सेना) पडी रहती है उसका नाम स्कन्धावार है ७, मनुष्योंके निवास स्थानका नामगृह है ८। "गणियस्स य बीयाणं" इत्यादि।

द्वितीय जो पण्डुक महानिधि है, इसका अधिष्ठायक देव पण्डुक है अतः इसीके सम्बन्धसे इसे पण्डुक महानिधि कहा गया है, इस

સ્થાનને 'આકર' કહે છે. ૧૮ પ્રકારનાં કરથી રહિત સ્થાનને નકર (નગર) કહે છે જલપત્તન સ્થલપત્તન અને ઉભયપત્તનના ભેદથી પત્તન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે તેમાં જ્યાં ગાડા આદિમાં બેસીને જઈ શકાય છે એવાં સ્થાનને પત્તન સ્થલ કહે છે અથવા ગાડા આદિ વાહનો વડે અને નૌકાઓ વડે જ્યાં જઈ શકાય છે તે સ્થાનને ઉભયપત્તન કહે છે અથવા માત્ર નૌકાઓ દ્વારા જ જ્યાં જઈ શકાય છે તે સ્થાનને જલપત્તન અથવા પટ્ટન કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે—

"पत्तनं शकटैर्गम्यं" ઈત્યાદિ—

સમુદ્રની ભરતી આવવાથી જ્યાં જળમાર્ગે પણ જઈ શકાય છે અને ભરતી ન આવે ત્યારે સ્થળમાર્ગે જઈ શકાય છે એવાં સ્થાનનું નામ દ્રોણમુખ છે. જે ગામની આસપાસના અઢી ગાઉ સુધીના વિસ્તારમાં બીજું કોઈ ગામ હોતું નથી એવાં ગામને મડમ્બ કહે છે. જ્યાં લશ્કરની છાવણી હોય છે એવાં સ્થાનને સ્કન્ધાવાર કહે છે. મનુષ્યોના નિવાસસ્થાનનું નામગૃહ છે."गणियस्स य बीयाणं" ઈત્યાદિ - ચક્રવર્તીના બીજા મહાનિધિનું નામ પાંડુક મહાનિધિ છે. તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ પાંડુક હોવાથી તેને મહાનિધિ કહે

दीनारादि पूगीफलादि लक्षणस्य, तथा बीजानां शालियवाद्युत्पत्तिकारणभूतानां, तथा मानोन्मानस्य-मानं शेटकपसेटिकादि तद्विषयं यत् तदपि मानं-धान्यादिमेयं, यद्वा-मीयते-परिमीयते-इति मानं धान्यादि, उन्मानं-तुलाकर्षादि, तद्विषयं यत् तदप्युन्मानं शर्करागुडादि यद् उत्तोल्य मीयते तत्, धरिममित्यर्थः, तदुभयस्य च यत् प्रमाणं-मानकरणसाधनं तुलादिकं, तत् पाण्डुके भणितम् ।, तथा-धान्यस्य व्रीह्यादेः बीजानां-सस्यनिष्पत्तिनिमित्तभूतानां सस्यविशेषाणाम् उत्पत्तिश्च पाण्डुके महानिधौ भणिता-कथिता २ ॥ ३ ॥ तृतीये पिङ्ग-

पण्डुक महानिधिमें गणिमका-गिनकर दिये जाने योग्य गणिम पदार्थका-दीनार आदिका एवं पूगीफलादिका-तथा शालि यव आदिकी उत्पत्तिके कारण भूत बीजोंका, तथा मान उन्मानका-सेर पसेरी आदिसे तौलने योग्य धान्यादि रूप मेय पदार्थका अथवा मान रूप धान्यादिका और तुलाकर्ष-तोला मासा आदि रूप उन्मानके विकासभूत पदार्थोंका अथवा-तौलने योग्य गुड शक्कर आदिका-धरिमका-जो प्रमाण है, वह सब रहता हैं, अर्थात् इन गणिम धरिम आदि पदार्थोंका वजन या मापका ज्ञान पण्डुक महानिधिसे होताहै, तथा व्रीहि आदि धान्यकी एवं सस्य आदिकी निष्पत्तिके कारणभूत सस्य (धान्य) विशेषोंकी उत्पत्ति पाण्डुक महानिधिमें कही गई है २ " सर्व आभरणा विधिः ४"

છે આ પાંડુક મહાનિધિમાં ગણીને લેવડદેવડ કરી શકાય એવાં દીનાર આદિ ધનનો તથા ફલાદિકોનો સદ્‌ભાવ હોય છે. આ ગણી શકાય એવાં પદાર્થોને 'ગણિમ' કહે છે તથા તેમાં (માણા આદિ વડે માપી શકાય એવાં) પદાર્થોનો પણ સદ્‌ભાવ હોય છે શાલિ (ચોખા), જવ આદિની ઉત્પત્તિના કારણભૂત બીજોનો પણ તેમાં સદ્‌ભાવ હોય છે. તથા માન ઉન્માનનો પણ તેમાં સદ્‌ભાવ હોય છે. શેર, પાસેરી, મણીકું આદિ વડે તોળવા યોગ્ય ધાન્યોને મેય પદાર્થો કહે છે અથવા માણા, પવાલા વગેરે વડે જેનું માપ કાઢી શકાય છે એવાં પદાર્થોને પણ મેય પદાર્થ કહે છે. તોલા, વાલ, રતી આદિ રૂપ ઉન્માનને વિષયભૂત પદાર્થોનો પણ આ નિધિમાં સદ્‌ભાવ રહે છે. અથવા તોલવાને પાત્ર ગોળ, સાકર આદિ પદાર્થોનો પણ તેમાં સદ્‌ભાવ રહે છે, તોળી શકાય એવાં પદાર્થોને ધરિમ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે ગણિમ, ધરિમ (ગણી શકાય અને જોખી શકાય) આદિ પદાર્થોના વજનનું અથવા માપનું જ્ઞાન પાંડુક મહાનિધિ વડે થાય છે. તથા વ્રીહી આદિ (ચોખા વગેરે) ધાન્યની અને સસ્ય આદિની ઉત્પત્તિના કારણભૂત સસ્ય (ઘાસ) વિશેષોની ઉત્પત્તિ પાંડુક મહાનિધિમાં કહી છે.

लकमहानिधौ पुरुषाणां महिलानामश्वानां हस्तिनां च यः सर्व आभरणविधिः स भणितः ३ ॥ ४ ॥ चतुर्थे सर्वरत्ने महानिधौ चक्रवर्तिनो यानि चतुर्दशप्रवराणि–श्रेष्ठानि रत्नानि भवन्ति तानि उत्पद्यन्ते तानि कीदृशानि? इत्याह— 'एकेन्द्रियाणि' इत्यादि तत्रैकेन्द्रियाणि–एकेन्द्रियजातीनि चक्र १–छत्र २–दण्ड ३–खड्ग ४–चर्म ५–मणि ६–काकिणी ७ रूपाणि सप्त, तथा–पञ्चेन्द्रियाणि–सेनापति १–गाथापति २–वार्धकि ३–पुरोहित ४–स्त्र्य ५ श्व ६–गज ७ रूपाणि सप्तेति संकलनया चतुर्दशरत्नानि ४ ॥ ५ ॥ पञ्चमे महापद्मे महा-

पिङ्गल महानिधिका अधिष्ठायक पिङ्गल देव है, इससे इस महानिधिका नाम पिङ्गल महानिधि है, इस पिङ्गल महानिधिमें पुरुषोंके महिलाजनोंके घोटकों (घोडो)के एवं हाथियोंके आभरणोंकी जो समस्त विधि है, वह प्रकट की गई है, चतुर्थ जो सर्वरत्न महानिधि है, इसका अधिष्ठायक देव सर्वरत्न है, इस सम्बन्धसे इस निधिका नाम सर्वरत्न महानिधि है, इसी तरहसे आगेकी और भी महानिधिके सम्बन्धमें जानना चाहिये. इस सर्वरत्न महानिधिमें चक्रवर्तीके जो श्रेष्ठ १४ रत्न हैं–एकेन्द्रिय जाति सम्बन्धी ७ रत्न और पंचेन्द्रिय जाति सम्बन्धी ७ सात रत्न–वे उत्पन्न होते है–एकेन्द्रिय जाति संबंधी ७ सात रत्न इस प्रकारसे हैं–चक्र १ छत्र २ दण्ड ३, खड्ग ४, चर्म ५, मणि ६ और काकिणी ७ पञ्चेन्द्रिय जाति संबंधी ७ रत्न इस प्रकारसे हैं–सेनापति १, गाथापति ६, वार्धकि ३, पुरोहित ४, स्त्री ५, अश्व ६ और गज ७

"सर्वआभरणाविधि" પિંગલ મહાનિધિમાં પુરુષોનાં, સ્ત્રીઓનાં, અશ્વોનાં અને હાથીઓનાં સમસ્ત આભરણો રહેલાં હોય છે.

ચોથા મહાનિધિનો અધિષ્ઠાતા દેવ સર્વરત્ન છે, અને તે નિધિમાં ચક્રવર્તીના ૧૪ શ્રેષ્ઠ રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે નિધિનું નામ સર્વરત્ન મહા નિધિ છે. એજ પ્રમાણે બાકીના પાંચ નિધિઓનાં નામો વિષે પણ સમજવું. આ સર્વરત્ન મહાનિધિમાં ચક્રવર્તીના જે ૧૪ શ્રેષ્ઠ રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંના ૭ રત્નો એકેન્દ્રિય જાતિના અને ૭ રત્નો પંચેન્દ્રિય જાતિના હોય છે. એકેન્દ્રિય જાતિનાં સાત રત્નો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે–(૧) ચક્ર, (૨) છત્ર, (૩) દંડ, (૪) ખડ્ગ, (૫) ચર્મ, (૬) મણિ અને (૭) કાકિણીરત્ન. પંચેન્દ્રિય જાતિના સાત રત્નો આ પ્રમાણે કહ્યાં છે-(૧) સેનાપતિ, (૨) ગાથપતિ, (૩) વાર્ધકિ, (૪) પુરોહિત, (૫) સ્ત્રી, (૬) અશ્વ અને (૭) ગજ.

निधौ-वस्त्राणाम् उत्पत्तिः-उत्पादनम् तथा-सर्वभक्तीनां-सर्वाः-सर्वप्रकारकाश्च ता भक्तयः-विच्छित्तयः रचनाविशेषाः शुकमयूरादिचित्ररूपाश्चेति सर्वभक्तयस्तासां निष्पत्तिः-उत्पत्तिश्च । कीदृशानां वस्त्राणामित्याह-रङ्गाणां-रङ्गयुक्तानां, धौतानां-क्षालितानां विशुद्धानामित्यर्थः, एषा सर्वा भणिता ५ ॥ ७ ॥ षष्ठे काले महानिधौ कालज्ञानं-शुभाशुभकालबोधः, तस्मात् शुभाशुभकालो ज्ञायत इति भावः, कीदृशं कालज्ञानमित्याह-' भव्यपुराणं ' इत्यादि-त्रिषु वर्षेषु-भव्यं भविष्यद्वर्षत्रयभाविवस्तुविषयकं, पुराणं-पुरातनम् अतीतवर्षत्रयगतपुरातनवस्तुविषयकं च शब्दात् वर्तमानविषयकं च कालज्ञानं जायते । तथा शिल्पशतं-घट १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापितानां ५ पञ्चानां प्रत्येकं यानि शिल्पानि तानि विंशतिर्विंशतिरितिगुणनात् शिल्पसंख्या शतं तत् वर्तते, तथा-

---

पांचवी जो महानिधि महापद्म है, उसमें रंगे हुए एवं धोये हुए समस्त प्रकारके वस्त्रोंकी एवं शुक मयूर आदिके चित्र रूप सर्व प्रकारकी रचनाओंकी निष्पत्ति (उत्पत्ति) होती है ५, छठा जो काल महानिधि है-उसमें शुभ अशुभ कालका ज्ञान होता है-अर्थात् उससे शुभ अशुभ कालका बोध होता है-५, भविष्यत् कालमें तीन वर्षकी आगे होनेवाली वस्तुका ज्ञान होता है, भूतकालमें तीन वर्ष पहिले हो गई वस्तुका ज्ञान होता है, और च शब्दसे वर्तमान सम्बन्धी वस्तुका ज्ञान होता है, यही बात " भव्यपुराणं च त्रिषु वर्षेषु " इन पदों द्वारा प्रकट की गई तथा-घट सम्बन्धी २० प्रकारके शिल्प-बनानेकी पद्धतियां, लोह सम्बन्धी २० प्रकारके शिल्प-चित्रके २० प्रकारके शिल्प, वस्त्रके २० प्रकारके शिल्प एवं नापितोंकेनाईयोंके २० प्रकारके शिल्प,तथा-प्रजाके हितकर-निर्वा-

---

પાંચમો જે મહાપદ્મનિધિ હોય છે તેમાં રંગેલાં અને ધોયેલાં સર્વ પ્રકારનાં વસ્ત્રોની અને મોર, પોપટ, આદિના ચિત્ર રૂપ સર્વ પ્રકારની રચનાઓની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થાય છે.

છઠ્ઠો જે કાળનિધિ છે તેમાં શુભઅશુભ કાળનો બોધ થાય છે. તેના દ્વારા ભવિષ્યમાં ત્રણ વર્ષ પછી બનનારા બનાવનું જ્ઞાન થાય છે, ભૂતકાળના ત્રણ વર્ષ દરમિયાન બનેલા બનાવો જાણી શકાય છે અને " च " પદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે કાલ મહાનિધિ દ્વારા વર્તમાન કાળની વસ્તુઓનો પણ બોધ થાય છે એજ વાત " भव्यपुराणं च त्रिषु वर्षेषु " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તથા ઘટ સંબંધી ૨૦ પ્રકારનાં શિલ્પ-માટીનાં વાસણો બનાવવાની ૨૦ પ્રકારની પદ્ધતિઓ, લોહસંબંધી ૨૦ પ્રકારનાં શિલ્પ, ચિત્રના ૨૦ પ્રકારનાં શિલ્પ, વસ્ત્રના ૨૦ પ્રકારનાં શિલ્પ,

कर्माणि–कृषिवाणिज्यादीनि, एतानि प्रजाया हितकराणि–निर्वाहाभ्युदयनिमित्तत्वेन शुभसम्पादकानि त्रीणि वस्तूनि–कालज्ञानशिल्पकर्मरूपाणि सन्ति ६।७॥ सप्तमे महाकाले निधौ लोहस्य=त्रपुसीसकादेर्धातोरूप्यस्य–रजतस्य, सुवर्णस्य, मणिमुक्ताशिलाप्रवालानां–चन्द्रकान्तादि मणिमुक्ताफल–स्फटिकादिशिला–विद्रुमाणां च आकराणां=खनीनाम् उत्पत्तिर्भवति ७।८॥ अष्टमे माणवके महानिधौ योधानां–भटानां, तथा–आवरणानाम्–कवचानां प्रहरणानां–खड्गादीनां चोत्पत्तिरस्ति, तथा–युद्धनीतिः–व्यूहरचनादिरूपा, दण्डनीतिः–अपराधिनां दण्डकरणप्रकारश्च वर्तते८।९। नवमे शङ्खमहानिधौ नाटयविधिः–नृत्यप्रकारः, तथा–नाटकविधिः – चरितानुसारिचेष्टाप्रदर्शनविधिः – अभिनयप्रकारश्च वर्तते, तथा–चतुर्विधस्य–गद्य–पद्य–कथा–गेयभेदाच्चतुष्प्रकारस्य काव्यस्य–यद्वा–

हके एवं उन्नतिके साधक भूत जो कृषि वाणिज्य आदि कर्म हैं–वे सब कालमहानिधिमें मौजूद रहते हैं ७। सातवां जो महाकाल निधि है उसमें लोहकी, त्रपु–रांगेकी, सीसेकी इत्यादि धातुओंकी–चांदीकी, सोनेकी मणि मुक्ता, शिला प्रवालकी चन्द्रकान्त आदि मणियोंकी मुक्ताफलोंकी स्फटिक आदिकोंकी एवं मूंगा आदिकोंकी खानोंकी उत्पत्ति होती है ७। आठवां जो माणवक महानिधि हैं–उसमें भटोंकी, कवचोंकी एवं खड्ग आदि हथियारोंकी उत्पत्ति होती है, तथा उसमें व्यूह रचना रूप युद्ध नीतिका तथा अपराधियोंको दण्ड देनेके प्रकार रूप दण्ड नीतिका खजाना होता है ८। नौवां जो शङ्ख महानिधि है, उसमें नाट्यविधि होती है, नाटक विधि होती है, चतुर्विध काव्यकी उत्पत्ति होती है, एवं समस्त

નાઈઓના ૨૦ પ્રકારનાં શિલ્પ,તથા પ્રજાનું હિત સાધનારાં અને ઉન્નતિ સાધનારાં જે કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ કર્મો છે, તે સઘળાનો મહાનિધિમાં સદ્ભાવ હોય છે.

સાતમા મહાકાળનિધિમાં લોઢાની, તાંબાની, સીસાની, ચાંદીની, સોનાની, મણિની, મુક્તાફળની, શિલા પ્રવાલની, ચન્દ્રકાન્ત આદિ મણિઓની, મુક્તાફલોની, સ્ફટિકાદિકોની, મૂંગા (રત્નવિશેષ) આદિકોની ખાણોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આઠમો જે માણવક નામનો મહાનિધિ છે. તેમાં ભટોની, બખતરોની અને ખડ્ગ આદિરૂપ હથિયારોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા તેમાં વ્યૂહરચના રૂપ યુદ્ધ નીતિનો, અને ગુનેગારોને દંડ દેવારૂપ દંડનીતિનો ખજાનો હોય છે.

નવમો જે શંખ મહાનિધિ છે તેમાં નાટ્યવિધિ થાય છે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને સમસ્ત ત્રુટિતાંગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. નૃત્યના પ્રકારનું નામ નાટ્યવિધિ છે. જે પાઠ ભજવવાનો હોય તેને અનુરૂપ અભિનય

धर्मार्थकाममोक्षलक्षणा पुरुषार्थप्रतिबद्धस्य ग्रन्थरूपस्य, यद्वा-संस्कृतप्राकृतापभ्रंश सङ्कीर्णभाषाप्रतिबद्धस्य ग्रन्थरूपस्य, यद्वा-समविषमार्द्धसमवृत्तबद्धस्य गद्यतया च ग्रन्थरूपस्य उत्पत्तिः, तथा-सर्वेषां त्रुटिताङ्गानां-मृदङ्गादिवाद्यानां चोत्पत्तिर्भणिता ९ । १० ॥

कीदृशा महानिधयः ? इत्याह—" चक्कट्ठपइट्ठाणा " इत्यादि-चक्राष्टप्रतिष्ठानाः-अष्टचक्रप्रतिष्ठानाः-अष्टसु चक्रेषु प्रतिष्ठानम्-अवस्थानं येषां ते तथा, प्रत्येकं-निधिश्चक्रव्यूहाष्टकमध्यस्थित इति भावः, प्राकृतत्वादष्टशब्दस्य परनिपातः, अष्टोत्सेधाः-अष्टौ योजनान्युत्सेधः-उच्छ्रायो येषां ते तथा=अष्ट

त्रुटिताङ्गोंकी उत्पत्ति होती है, नृत्यके प्रकारका नाम नाटयविधिहै, तथा चरितके अनुसार चेष्टा प्रदर्शन करनेकी विधिका नाम नाटक विधि है इसका दूसरा नाम अभिनयके प्रकारका दिखाना भी है, गद्यपद्य कथा एवं गेयके भेदसे काव्य चार प्रकारका होता है, अथवा-धर्म-अर्थ-काम एवं मोक्ष रूप चतुर्विध पुरुषार्थसे प्रतिबद्ध ग्रन्थरूप काव्य होता है, अथवा-संस्कृत प्राकृत अपभ्रंश एवं सकीर्ण भाषासे प्रतिबद्ध ग्रन्थरूप काव्य होता है, अथवा-समवृत्त विषमवृत्त, अर्द्ध समवृत्त एवं गद्यरूप होनेसे ग्रन्थरूप काव्य होता है, इसकी उत्पत्ति शङ्ख महानिधिसे हुई है, तथा-जितने भी मृदङ्ग आदि वाद्य हैं, उनकी भी उत्पत्ति इसी शंख महानिधिसे हुई हैं । १० ।

ये प्रत्येक महानिधियां आठ चक्रोंमें है, अवस्थान जिन्होंका ऐसी होती है-चक्र व्यूहके अष्टकके मध्यमें स्थित होती हैं । आठ योजनकी इनकी प्रत्येककी ऊंचाई होती है। और विस्तार इनका नौ योजनका

કરવો-ચેષ્ટાઓનું પ્રદર્શન કરવું-તેનું નામ નાટકવિધિ છે. ગદ્ય, પદ્ય, કથા અને ગેયના ભેદથી કાવ્યના ચાર પ્રકાર પડે છે. અથવા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થથી પ્રતિબદ્ધ ગ્રંથરૂપ કાવ્ય હોય છે. અથવા-સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંકીર્ણ ભાષા વડે પ્રતિબદ્ધ ગ્રંથરૂપ કાવ્ય હોય છે. સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્દ્ધસમવૃત્ત અને ગદ્યરૂપ ચાર પ્રકારનું કાવ્ય હોય છે. તેની ઉત્પત્તિ શંખમહાનિધિમાં થઇ છે તથા મૃદંગ આદિ જેટલાં વાદ્યો છે તેમની ઉત્પત્તિ પણ આ શંખમહાનિધિમાંથી થઇ હોય છે.

આ પ્રત્યેક મહાનિધિ ચક્રવ્યૂહના અષ્ટકની મધ્યમાં રહેલ હોય છે એટલે કે મધ્યમાં પ્રત્યેક મહાનિધિ હોય છે અને તેની આસપાસ રહેલાં આઠ ચક્રો તેની રક્ષા કરતાં હોય છે. આ પ્રત્યેક મહાનિધિની ઊંચાઇ આઠ આઠ યોજનની

योजनोच्छ्रिता इत्यर्थः, विष्कम्भे-विस्तारे नव योजनानि, द्वादशदीर्घाः-द्वादशयोजनानि दीर्घाः-आयताः, मञ्जूषासंस्थिताः-मञ्जूषाकारस्थिता । एते नव महानिधयः क्व भवन्तीत्याह-' जण्हवीई मुहे ' इति जाह्नव्याः-गङ्गाया महानद्या मुखे-उद्गमद्वारे भवन्तीति । ११ ।

पुनः कीदृशास्त इत्याह—" वेरुलियमणिकवाडा " इत्यादि, वैडूर्यमणिकपाटा-वैडूर्यमणिमयकपाटयुक्ताः, कनकमयाः-सुवर्णरचिततया सुवर्णमयाः, विविधरत्नपरिपूर्णाः-कर्केतनमरकतवैडूर्यवज्रेन्द्रनीलादिनानारत्नसंभृताः, पुनः शशिसूरचक्रलक्षणानुसमयुगबाहुवदनाः-शशिसूरचक्राण्येव लक्षणानि-चिह्नानि येषां ते तथा=चन्द्रसूर्यचक्रचिह्नवन्तः, ते च ते अनुसमाः-अनुरूपाः अविषमाश्च ते युगबाहुवदनाः-युगः-शकटाङ्गविशेषः 'जूआ' इति भाषाप्रसिद्धः, तदाकारवृत्तत्वाद् दीर्घत्वाच्च बाहवो-द्वारशाखावदनेषु मुखेषु-द्वारेषु येषां ते तथाभूताश्च ते तथा-चक्रसूर्यचक्राङ्कितसमतल-युगवद्वृत्तदीर्घद्वारशाखायुक्तद्वार युक्ता इत्यर्थः । १२ ।

पूर्वं महानिधीनामधिष्ठातृत्वेन देवा सूचिताः, ते देवाः कीदृशाः ? इत्याह-" पलिओवमठिइया " इत्यादि,-तेषु-महानिधिषु खलु पल्योपमस्थितिकाः-

होता है, एवं १२ योजनकी ये दीर्घ होती हैं, अर्थात् लम्बी होती हैं। तथा-इनका आकार मंजूषाके जैसा है, ये महानिधियां गङ्गा महानदीके उद्गम द्वारमें होती हैं।११।

ये नौ महानिधियां वैडूर्य मणियोंसे निर्मित हुए कपाटोंसे युक्त होती हैं, सुवर्णसे रचित होनेके कारण सुवर्णमय होते हैं। कर्केतन, मरकत, वैडूर्य, वज्र, इन्द्रनील आदि नाना रत्नोंसे परिपूर्ण होते हैं। शशि, सूर्य एवं चक्रके चिह्नोंसे युक्त होते हैं, समतलहोते हैं, एवं विषमतासे रहित होते है, जुआंके जैसे ये गोल एवं लम्बे होते है ....

હોય છે, પહોળાઈ નવ નવ યોજનની અને લંબાઈ બાર બાર યોજનની હોય છે. તેમનો આકાર મંજૂષાના જેવો હોય છે. તે મહાનિધિઓ ગંગામહાનદીના ઉદ્ગમ દ્વારોમાં હોય છે.

તે નવ મહાનિધિઓ વૈડૂર્યમણિઓમાંથી બનાવેલાં કપાટો (કમાડો)થી યુક્ત હોય છે. અને કર્કેતન, મરકત, વૈડૂર્ય, વજ્ર, ઇન્દ્રનીલ આદિ વિવિધ રત્નોથી પરિપૂર્ણ હોય છે તે મહાનિધિઓ શશિ, સૂર્ય અને ચક્રના ચિહ્નોથી યુક્ત હોય છે, સમતલ હોય છે અને વિષમતાથી રહિત હોય છે. ધુંસરીના જેવા ગોળ અને લાંબા હોય છે.

पल्योपमावधिस्थायिनः, निधिसदृङ्नामानः—नवमहानिधिनामसदृशनामानो देवाः सन्ति, येषां देवानां ते—पूर्वोक्ता महानिधयः अवासाः—निवासस्थानानि सन्ति। कथम्भूता आवासाः? इत्याह—अक्रेयाः—महामहर्घत्वात्केनापि क्रेतुमशक्याः, च= पुनः आधिपत्याः—देवाधिपत्ययुक्ताः सर्वदैव तदधिष्ठानात् देवाधीनत्वादिति।१३।

'एए ते' इत्यादि—एते—अनन्तरोक्तास्ते—प्रसिद्धा महानिधयः प्रभूतधन-रत्नसञ्चयसमृद्धाः—बहुधनरत्नसमूहेन समृद्धा=अति सम्पन्नाः ये महानिधयः सर्वेषां—चक्रवर्तिनां वशम्—अधीनताम् उपगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति इति।१४॥सू० १४॥

पूर्वं महानिधय उक्ताः ते च चित्तविकार दुर्गति हेतव इति विकृतिप्रसङ्गा-त्तादृशविकृतीर्निरूपयति—

मूलम्—णव विगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा—खीरं १, दहि २, णवणीयं ३, सप्पि ४, तेलं, ५, गुलो ६, महुं ७, मज्जं ८ मंसं ९ ॥ सू० १५ ॥

,..(!) १२ इन महानिधियोंके अधिष्ठायक जो देवता हैं वे एक पल्यो-पमकी स्थितिवाले होते हैं और जैसा निधियोंका नाम है; वैसा ही नाम उन देवताओंका है, अतः ये महानिधियां अपने २ नामके जैसे नामवाले देवताओंके निवासस्थान रूपहैं। ये निवासस्थान अक्रेयहैं महा कीमतवाले होनेसे किसीकेभी द्वारा खरीदे नहीं जा सकतेहैं तथासदाही देवताओंसे अधिष्ठित होनेके कारण देवोंके आधिपत्यसे युक्त हैं।१३।

ये नौ महानिधियां—बहुत अधिक धना, एवं रत्नोंके समूहसे अति संपन्नहैं। ऐसी ये नौही महानिधियां चक्रवर्तियोंके आधीनता स्वीकार करते हैं—अर्थात् चक्रवर्तियोंको प्राप्त होते हैं ॥ सूत्र १४ ॥

આ મહાનિધિઓના અધિનાયક જે દેવો હોય છે. તેમની એક પલ્યો-પમની સ્થિતિ હોય છે. તે પ્રત્યેક નિધિના નામ જેવાં જ નામવાળા દેવ વડે તે પ્રત્યેક મહાનિધિ અધિષ્ઠિત છે એટલે કે તે મહાનિધિઓની જેવાં જ નામો વાળા દેવો ત્યાં નિવાસ કરે છે. આ મહાનિધિઓ અક્રેય છે એટલે કે તેઓ એટલા બધા કીમતિ છે કે તેમને ખરીદી લેવાનું કાર્ય કોઇ પણ માનવીથી શકય બને તેમ નથી. તે મહાનિધિઓ સદા દેવતાઓ વડે અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે દેવોના આધિપત્યથી યુક્ત છે.

આ મહાનિધિઓ ઘણા જ ધાડા છે અને રત્નોના સમૂહથી ચક્રવર્તીઓની અધીનતા સ્વીકારે છે એટલે કે તેમની ચક્રવર્તીઓને પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ સૂત્ર ૧૪ ॥

छाया—नवविकृतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षीरं १, दधि २, नवनीत ३, सर्पिः ४, तैलं ५, गुडः ६, मधु ७, मद्य ८, मांसम् ९ ॥ सू० १५ ॥

टीका—" णव विगईओ " इत्यादि—सुगमम् नवरं–विकृतयः–विकारकारित्वादभेदोपचारेण क्षीरादयो विकृतयः प्रोक्ताः, तद्यथा–क्षीरं–दुग्धं तच्च पञ्चविधं यथा–अजादुग्धं १ मेषीदुग्धं २ गोदुग्धं ३, महिषीदुग्धम् ४ उष्ट्रीदुग्धम् ५ इति भेदात् । तथा–दधि २ नवनीतं ३, सर्पिः–घृतं ४ एतत्त्रिकं चतुर्विधम्, अजामेषी गोमहिषीनां चतसृणां तत्सम्भवात्, उष्ट्रीणां तु तदसम्भ-

ये कथित महानिधियां चित्त विकारकी एवं दुर्गतिके कारणभूत होती हैं अतः विकृतिके प्रसङ्गको लेकर अब सूत्रकार उस प्रकारकी विकृतियोंका निरूपण करते हैं–"णव विगईओ पण्णत्ताओ" इत्यादि ।

विकृतियां नौ कही गई हैं–जैसे–क्षीर (दूध) १, दधि २, नवनीत ३, सर्पि ४, तैल ५, गुड ६, मधु ७, मद्य ८ एवं मांस ९ ।

विकारकारक होनेसे अभेदका उपचार करके क्षीरादिकोंको विकृति रूपसे ९ कहा गया है इनमें क्षीर रूप जो विकृति है–वह पांच प्रकारकी कही गई है–जैसे–अजा दुग्ध१, मेषी दुग्ध २, गो दुग्ध ४, महिषी–भैंस दुग्ध ४, और उष्ट्र दुग्ध ५ तथा–दधि रूप विकृति १ नवनीत (मक्खन) रूप विकृति २ एवं सर्पि–घृत रूप विकृति ३, ये तीनों विकृतियों चार

ઉપર્યુક્ત મહાનિધિઓ ચિત્તવિકારમાં કારણભૂત બને છે અને દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે આ પ્રકારે અહીં વિકાર અથવા વિકૃતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી હવે સૂત્રકાર તે પ્રકારની વિકૃતિઓનું નિરૂપણ કરે છે—

" णव विगईओ पण्णत्ताओ " ઈત્યાદિ--(સૂ ૧૫)

નવ પ્રકારની વિકૃતિઓ કહી છે તે નવ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ક્ષીર, (૨) દધિ, (૩) નવનીત, (૪) સર્પિ (ઘી), (૫) તેલ, (૬) ગોળ, (૭) મધ, (૮) મદ્ય (સુરા) અને (૯) માંસ.

ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ વિકારકારક હોવાથી વિકારકારક વસ્તુમાં અભેદ માનીને ક્ષીરાદિ વસ્તુઓને પણ અહીં વિકૃતિરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

ક્ષીર (દૂધ) રૂપ જે વિકૃતિ છે તેના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) અજાદુગ્ધ–બકરીનું દૂધ, (૨) મેષીદુગ્ધ-ઘેટીનું દૂધ, (૩) ગોદુગ્ધ–ગાયનું દૂધ, (૪) મહિષીદુગ્ધ-ભેંસનું દૂધ અને (૫) ઉષ્ટ્રદુગ્ધ–સાંઢણીનું દૂધ.

દધિરૂપ (દહીંરૂપ) વિકૃતિ, નવનીત (માખણ) રૂપ વિકૃતિ, સર્પિરૂપ (ઘીરૂપ) વિકૃતિ, આ ત્રણે વિકૃતિઓના ચાર ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, કારણ કે–અજા, મેષી, ગાય અને મહિષીના દૂધમાંથી દહીં, માખણ અને ઘી બને છે. તેથી

वात्, तथा-तैलं-प्रसिद्धं तदनेकविधम् ५, गुडः-द्विविधः-द्रवपिण्डभेदात् ६, मधु-त्रिधा-माक्षिक-कौन्तिक-भ्रामरभेदात् ७, मद्यं-मदिरा, तद्विविधं-काष्ठ-पिष्टभेदात् ८, मांसं त्रिधा-जलचर-स्थलचर-खेचरभेदात् ९। इति नव विकृतयः ॥ सू० १५ ॥

पूर्वं विकृतय उक्ताः, ताश्च शरीरस्योपचयहेतव इति शरीरं कियच्छिद्रं भवतीत्याह—

मूलम्--णव सोयपरिस्सवा बोंदी पण्णत्ता, तं जहा-दो सोत्ता २ दो णेत्ता ४ दो घाणा ६ मुहं ७ पोसे ८ पाऊ ९ ॥सू०१६॥

छाया—नवस्रोतः परिस्रवा बोन्दी प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-द्वे श्रोत्रे २ द्वे नेत्रे ४ द्वे घ्राणे ६ मुखं ७ पोसः ८ पायुः ९ ॥ सू० १६ ॥

प्रकारकी कही गई हैं-क्योंकि ये चारोंही विकृतियां अजा, मेषी, गाय एवं महिषीकी होती है। उष्ट्रीके दुग्धकी ये दधि नवनीत एवं सर्पि ये तीन विकृतियां नहीं होती हैं। तैल रूप विकृति अनेक प्रकारकी होती है, गुडरूप विकृति द्रव एवं पिंडके भेदसे दो प्रकारकी होती है मधुरूप विकृति माक्षिक कौन्तिक एवं भ्रामरके भेदसे तीन प्रकारकी होती है, काष्ट और पिष्टके भेदसे मद्य-मदिरारूप विकृति दो प्रकारकी होती है, मांसरूप विकृति-जलचर स्थलचर और खेचरके भेदसे तीन प्रकारकी होती है इस प्रकारसे ये नौ विकृतियां हैं ॥सूत्र १५॥

તે ત્રણે વિકૃતિઓના ચાર ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. સાંઢણીના દૂધમાંથી દહીં, માખણ અને ઘી બનતા નથી, તે કારણે આ ત્રણે વિકૃતિઓના પાંચ પ્રકારને બદલે ચાર જ પ્રકાર પડે છે.

તેલરૂપ વિકૃતિના અનેક પ્રકાર પડે છે કારણ કે તલ, મગફળી આદિ અનેક પદાર્થોમાંથી તેલ મળે છે. ગોળરૂપ વિકૃતિના દ્રવ (પ્રવાહી) અને પિંડના ભેદથી બે પ્રકાર પડે છે મધુ (મધ) રૂપ વિકૃતિના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) માક્ષિક (મધમાખીઓએ બનાવેલું મધ), (૨) કૌતુક(....) ? અને ત્રીજું ભ્રામર મધ (ભમરીઓએ બનાવેલું મધ). કાષ્ઠ અને પિષ્ટના ભેદથી મદ્ય (મદિરા) રૂપ વિકૃતિ બે પ્રકારની કહી છે. માંસરૂપ વિકૃતિ જલચર, સ્થલચર અને ખેચરના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. આ પ્રકારની આ નવ વિકૃતિઓ છે. ।સૂ. ૧૫।

ઉપર્યુક્ત વિકૃતિઓ શરીરના ઉપચયમાં કારણભૂત બને છે. શરીરમાં

टीका—" णवसोयपरिस्सवा " इत्यादि—बोन्दी-शरीरं, तदत्रौदारिकमेव ग्राह्यम्, सा च बोन्दी नवस्रोतः परिस्रवा—नवभिः-अनुपदं वक्ष्यमाणैः स्रोतोभिः=छिद्रैः परिस्रवति-क्षरतीति नवस्रोतः परिस्रवा प्रज्ञ ।, तानि नव स्रोतांसि कानि सन्तीत्याह-' तं जहे ' त्यादि, तद्यथा—द्वे श्रोत्रे-श्रवणेन्द्रिये २, द्वे नेत्रे ४, द्वे घ्राणे-नासिके ६ मुखं ७' पोसः-मूत्रेन्द्रियम्,= पायुः-गुदम् ९, इति नवस्रोतांसि ।। सू० १६ ॥

पूर्वं नवच्छिद्रं शरीरमुक्तं, सम्प्रति तत्साध्यपुण्यभेदानाह—

मूलम्—णवविहे पुण्णे पण्णत्ते, तं जहा-अन्नपुण्णे १, पाणपुण्णे २, वत्थपुण्णे ३, लेणपुण्णे ४, सयणपुण्णे ५, मणपुण्णे ६, वइपुण्णे ७, कायपुण्णे ८नमोक्कारपुण्णे ९ ।सू०१७॥

छाया—नवविध पुण्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-अन्नपुण्यं १, पानपुण्यं २ २, वस्त्रपुण्यं ३, लयनपुण्यं ४ शयनपुण्यं ५ मनःपुण्यं ६, वाक्यपुण्यं ७, कायपुण्यं ८ नमस्कारपुण्यम् ९ ॥ सू० १७ ॥

ये कही गई विकृतियां शरीरके उपचयमें कारणरूप होती हैं-सूत्रकार अब यह प्रकट करते हैं कि शरीरमें कितने छिद्र हैं--

" णवसोयपरिस्सवा " इत्यादि ॥ सूत्र १६ ॥

टीकार्थ-यह औदारिक शरीर नौ छिद्रोंवाला कहा गया है, " बोंदी ,' नाम शरीरका है शरीरसे यहां औदारिकशरीर गृहीत हुआ है, स्रोत शब्दका अर्थ छिद्र है, इन नौ छिद्रोंसे यह औदारिकशरीर बहता रहता है वे नौ छिद्र इस प्रकारसे हैं-दो श्रोत्र, दो नेत्र, दो घ्राण-नासिका मुख, मूत्रेन्द्रिय और गुदा इस प्रकारसे ये नौ द्वार हैं ।सू० १६ ।

કેટલાંક છિદ્રો હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે છિદ્રોની સંખ્યા પ્રકટ કરે છે—

" ણવ સોય પરિસ્સવા " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૬)

ટીકાર્થ-આ ઔદારિક શરીર નવ છિદ્રોવાળું કહ્યુ છે. "બોંદી" આ પદ શરીરના અર્થમાં વપરાયું છે અહીં શરીર પદ વડે ઔદારિક શરીરને જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. 'સ્રોત' પદ છિદ્રના અર્થમાં વપરાયું છે ઔદારિક શરીરના નવ છિદ્ર રૂપ નવ દ્વાર નીચે પ્રમાણે છે-બે શ્રોત્ર (કાન), બે નેત્ર, બે ઘ્રાણ (નસકોરાં), મુખ, મૂત્રેન્દ્રિય અને ગુદા. ॥ સૂત્ર ૧૬ ॥

टीका—'णवविहे पुण्णे' इत्यादि—पुनाति-पवित्रीकरोत्यात्मानमिति पुण्यं-शुभकर्म नवविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-अन्नपुण्यं-सुपात्राद्यन्नदानजन्यं पुण्यं-तीर्थङ्करनामादिपुण्यप्रकृतिबन्धरूपम् १, एवं पानपुण्यं पानपानजनितं पुण्यं २, तथा-वस्त्रपुण्य-वस्त्रदानजन्यपुण्यम् ३ तथा-लयनपुण्यं-वासार्थं स्थानदानजनित-

इस प्रकारसे छिद्रोंवाले शरीरको कहकर अब सूत्रकार तत्साध्य पुण्यके भेदोंका कथन करते हैं—"णव विहे पुण्णे पण्णत्ते" इत्यादि।

टीकार्थ-पुण्य नौ प्रकारका कहा गया है जैसे-अन्न पुण्य १, पान पुण्य २ वस्त्र पुण्य ३ लयन पुण्य ४, शयन पुण्य ५, मनः पुण्य ६, वाक् (वचन) पुण्य ६ काय पुण्य ७ और नमस्कार पुण्य

जो आत्माको पवित्र करता है वह पुण्य है, ऐसा वह पुण्य शुभ कर्मरूप होता है, वह शुभ कर्मरूप पुण्य पूर्वोक्त रूपसे नौ प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्य ऐसा है-सुपात्र आदिकोंको अन्नका दान देना यह अन्न पुण्य है, क्योंकि सुपात्र आदिकोंके लिये आहार दान देनेसे तीर्थंकर नामकर्म आदि पुण्य प्रकृतियोंका बन्ध होता है, इसी प्रकारसे पानदान पेय योग्य वस्तुके दान देनेसे जो पुण्य प्राप्त होता है, वह पान पुण्य है, वस्त्रोंके दान देनेसे जो पुण्य होता है वह वस्त्रपुण्य है, निवासके लिये स्थानके दान देनेसे जो पुण्य होता है वह लयनपुण्य

આ પ્રકારે છિદ્રોવાળા શરીરનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે શરીર દ્વારા સાધ્ય એવાં પુણ્યના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—

"ણવવિહે પુણ્ણે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ....(સૂ. ૧૭)

ટીકાર્થ–પુણ્યના નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકારો કહ્યા છે–(૧) અન્નપુણ્ય (૨) પાનપુણ્ય, (૩) વસ્ત્રપુણ્ય, (૪) લયનપુણ્ય, (૬) મનઃપુણ્ય. (૭) વાક્પુણ્ય, (૮) કાયપુણ્ય અને (૯) નમસ્કારપુણ્ય

જે આત્માને પવિત્ર કરે છે તેનું નામ પુણ્ય છે. એવું તે પુણ્ય શુભકર્મ રૂપ હોય છે. તે શુભકર્મ રૂપ પુણ્યના અન્નપૂર્ણ આદિ નવ પ્રકાર પડે છે. સુપાત્ર આદિકોને અન્નનું દાન દેવું તેનું નામ અન્નપુણ્ય છે, કારણ કે સુપાત્રને અન્નદાન દેવાથી દાતા તીર્થંકર નામકર્મ આદિ પુણ્યપ્રકૃતિઓનો બન્ધ કરે છે. પાણી, દૂધ આદિ પેય પદાર્થોનું સુપાત્રને દાન દેવાથી જે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પુણ્યને પાનપુણ્ય કહે છે.

વસ્ત્રોનું દાન કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને વસ્ત્રપુણ્ય કહે છે. નિવાસ કરવાને માટે સ્થાનનું દાન કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું

पुण्यम् ४, तथा-शयनपुण्यं-संस्तारकादिदानजन्यपुण्यम् ५ तथा मनःपुण्यं-मनसा सद्भावनाभावितेन जायमानं पुण्यम् ६, तथा-वाक्पुण्यं-वाचा-स्वाध्यायादि प्रवणया जायमानं पुण्यम् ७ कायपुण्यम्-कायेन-शरीरेण सद्देवसाधुगुरुशुश्रूषादि तत्परेण जायमानं पुण्यम् ८, तथा-नमस्कारपुण्यं-नमस्कारेण सद्देवगुरुसाधुप्रभृतिपुरुषाणां प्रणामेन जायमानं पुण्यम् ९॥ सू० १७॥

पूर्वं पुण्यभेदा उक्ताः, सम्प्रति तद्विपरीत पापहेतूनाह—

मूलम्—णव पावस्सायतणा पण्णत्ता, तं जहा-पाणाइवाए १ मुसावाए २, जाव परिग्गहे ५, कोहे ६, माणे ७ माया ८ लोभे ९॥ सू० १८॥

छाया—नव पापस्याऽऽयतनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्राणातिपातः १, मृषावादः २, यावत् परिग्रहः ५, क्रोधः ६, मानः ७, माया ८ लोभः ९॥ सू०१८॥

है, संस्तारक आदिके दान देनेसे जो पुण्य होता है, वह शयन पुण्य है, सद्भावनावाले मनसे जो पुण्य होता है, वह मनः पुण्य है, स्वाध्याय आदिके लवलीन हुई वाणीसे जो पुण्य उत्पन्न होता है वह वाक् (वचन) पुण्य है, तथा सुदेव, सुधर्म, एवं सुसाधुकी सेवा आदिमें तत्पर हुए शरीरसे जो पुण्य उत्पन्न होताहै वह कायपुण्य है, तथा सुदेव एवं सुसाधु आदिको नमस्कार करनेसे जो पुण्य उत्पन्न होता है, वह नमस्कार पुण्य है॥ सू० १७॥

इस प्रकारसे पुण्य भेदोंका कथन कर अब सूत्रकार इस पुण्यसे विपरीत पापके कारणोंका कथन करते हैं—

નામ લયનપુણ્ય છે. સંસ્તારક (બિછાનું) આદિનું દાન દેવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ શયનપુણ્ય છે. સદ્ભાવના ભાવનાશ મન વડે જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ મનઃપુણ્ય છે. સ્વાધ્યાય આદિમાં લીન થયેલી વાણી વડે જે પુણ્ય થાય છે તેનું નામ વાક્પુણ્ય છે, સુદેવ સુધર્મ અને સુસાધુની સેવા કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ નામ કાયપુણ્ય છે. તથા સુદેવ અને સુસાધુને નમસ્કાર કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ નમસ્કાર પુણ્ય છે. ॥ સૂત્ર ૧૭ ॥

આ પ્રકારે પુણ્યના ભેદોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર આ પુણ્ય કરતાં વિપરીત એવાં પાપનાં કારણોનું કથન કરે છે—

टीका—'णव पावस्से' इत्यादि—पापस्य—अशुभप्रकृतिरूपस्य आयतनानि बन्धकारणानि नव प्रज्ञप्तानि तद्यथा—प्राणातिपातः—प्राणिहिंसा १, मृषावादः—मिथ्यावचनम् २ 'यावत्'—पदेन 'अदत्ताऽऽदानम् मैथुनम्' इत्येतद्द्वयं ग्राह्यम् ४, परिग्रहः ५, क्रोधः ६, मानः ७, माया ८, लोभश्चे ९ ति नव पापकारणानि ॥ सू० १८ ॥

पूर्वं पापकारणान्युक्तानि, तदधिकारात् पापश्रुतप्रसङ्गानाह—

मूलम्—णवविहे पावसुयप्पसंगे पण्णत्ते, तं जहा—उप्पाए १ निमित्ते २ मंते ३ आइक्खए ४ तिगिच्छए ५, । कला ६, आवरणे ७, ऽन्नाणे ८ मिच्छापावयणेति ९ य ॥ सू० १९ ॥

छाया—नवविधः पापश्रुतप्रसङ्गः, प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उत्पातः १, निमित्तं २, मन्त्रः ३, आख्यायकः ४, चैकित्सिकम् ५, कला ७, आवरणम् ७, अज्ञानं ८, मिथ्याप्रवचनम् ९ इति च ॥ सू० १९ ॥

"णव पावस्सायतणा पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र १८ ॥

टीकार्थ—अशुभ प्रकृतिरूप पापके बन्ध कारण नौ कहे गयेहैं—जैसे—प्राणातिपात १, मृषावाद २, यावत् परिग्रह ५ क्रोध ६, मान ७, माया ८ एवंलोभ ९ प्राणियोंकी हिंसा करनेका नाम प्राणातिपातहै, मिथ्या वचनका नाम मृषावाद है, यहां यावत्पदसे "अदत्तादान, मैथुन" इन दो पदोंका संग्रह हुआ है, बाकीके पापकारणोंका स्वरूप सुगमहै ॥सूत्र१८॥

पाप कारणोंको कहकर अब सूत्रकार इनके सम्बन्धसे पापश्रुत प्रसङ्गोंका कथन करते हैं—

"णवविहे पावसुयप्पसंगे पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र १९ ॥

"णव पावस्सायतणा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૧૮)

ટીકાર્થ—અશુભ પ્રકૃતિ રૂપ પાપનો બન્ધ નીચેનાં નવ કારણો વડે બંધાય છે-(૧) પ્રાણાતિપાત, (૨) મૃષાવાદ, (૩) અદત્તાદાન, (૪) મૈથુન, (૫) પરિગ્રહ, (૬) ક્રોધ, (૭) માન, (૮) માયા અને (૯) લોભ. પ્રાણીઓની હિંસા કરવી તેનું નામ પ્રાણાતિપાત છે. અસત્ય વચન બોલવું તેનું નામ મૃષાવાદ છે બાકીનાં સાતે પદોનો અર્થ સુગમ છે. આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે નવ પાપકારણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥ સૂત્ર ૧૮ ॥

પાપકારણોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર પાપશ્રુત પ્રસંગોનું કથન કરે છે—

"णव विहे पावसुयप्पसंगे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૧૯)

टीका—'णवविहे पावसुये' इत्यादि—पापश्रुतप्रसङ्गः—पापस्य जनकं श्रुतं पापश्रुतं, तस्य प्रसङ्गः—आसेवनम्, यद्वा—विस्तारः—सूत्रवृत्तिवार्तिकरूपः पापश्रुतप्रसङ्गः नवविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उत्पातः—उत्पनमुत्पातः—प्रकृतिविकारः—सहजरुधिरवृष्ट्यादिः, तत्प्रतिपादनपरं श्रुतमपि उपचारादुत्पातशब्दवाच्यम् १ तथा—निमित्तं—अतीतवर्तमानभविष्यत्परिज्ञानोपायभूतशास्त्रम् २ तथा—मन्त्रः—मन्त्रशास्त्रं—जीवोद्धरणगारुडादि ३, तथा—आख्यायकः—मातङ्गविद्या, यदुपदेशाज्जना अतीतादिवृत्तान्तं कथयन्ति ४। तथा—चैकित्सिकं चिकित्सापरम्—आयुर्वेदशास्त्रम्

पाप श्रुतका प्रसङ्ग—पापके जनक श्रुतका सेवन अथवा—पाप श्रुतका सूत्रवृत्ति एवं वार्तिकरूप प्रसङ्ग नौ प्रकारका कहा गया है, जैसे—उत्पात १, निमित्त २, मन्त्र ३, आख्यायक ४, चैकित्सिक ५, कला ६, आवरण ७, अज्ञान ८ और मिथ्या प्रवचन ९ इनमें प्रकृतिके विकारका नाम उत्पात है, और वह यहां स्वभावतः रुधिरकी वृष्ट्यादि रूप समझना चाहिये इसका प्रतिपादक जो श्रुत है, वह भी उपचारसे उत्पात शब्दका वाच्य हुआ है अतीत, वर्तमान एवं भविष्यत्कालके ज्ञान करानेमें उपाय भूत जो श्रुत है वह निमित्त है मन्त्रशास्त्र-जीवोद्धारण गारुड आदि मन्त्र है—मातङ्गविद्या जिसके उपदेशसे मनुष्य अतीतकाल आदिके वृत्तान्तको कहते हैं, वह आख्यायक है ४ आयुर्वेद शास्त्रका नाम चैकि-

પાપશ્રુતના પ્રસંગ-પાપના જનક શ્રુતનું સેવન-અથવા પાપશ્રુતના સૂત્ર-વૃત્તિ અને વાર્તિક રૂપ પ્રસંગ નવ પ્રકારના કહ્યાં છે. તે નવ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ઉત્પાત, (૨) નિમિત્ત, (૩) મંત્ર, (૪) આખ્યાયક, (૫) ચૈકિત્સિક, (૬) કલા, (૭) અજ્ઞાન અને (૯) મિથ્યાપ્રવચન

ઉત્પાત-પ્રકૃતિમાં થતાં વિકારોનું નામ ઉત્પાત છે અહીં સામાન્ય રીતે રુધિરવૃષ્ટિ આદિ રૂપ વિકારોને ઉત્પાત સમજવા જોઈએ. આ પ્રકારના ઉત્પાતોનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શ્રુત છે તેને અહીં ઉત્પાત નામ આપવામાં આવેલ છે.

નિમિત્ત-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન કરાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું જે શ્રુત છે તેનું નામ નિમિત્તશાસ્ત્ર છે

મંત્રશાસ્ત્ર-જીવોદ્ધરણ, ગારુડ આદિ મંત્રો જે શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યા છે, તે શાસ્ત્રનું નામ મંત્રશાસ્ત્ર છે

આખ્યાયક-માતંગવિદ્યા આદિ ભૂતકાળ આદિનાં બનાવોને કહેનારી વિદ્યા જે ગ્રંથો દ્વારા શીખી શકાય છે તે ગ્રંથોને આખ્યાયક કહે છે.

ચૈકિત્સિક-આયુર્વેદશાસ્ત્રને ચૈકિત્સિક કહે છે.

६, तथा–कला–लेखगणितप्रमुखा शकुनरुतपर्यन्ता द्वासप्ततिविधा, तत्प्रतिपादनपरं श्रुतमपि कलापदवाच्यं भवति ७, तथा–आवरणम्–आव्रियते–आच्छाद्यते गगनमनेनेत्यावरणं–भवनप्रासादनगरादि. तन्निर्माणसूचकं श्रुतमपि तथा, वास्तु विद्येत्यर्थः ७, तथा–अज्ञानम्–अज्ञानमबोधः–तज्जनकं श्रुतं तथा, लौकिकशास्त्रं-भारत–काव्य नाटकादिरूपम् ८, तथा–मिथ्याप्रवचनं–बौद्धादिपरतीर्थिकशासनम् ९। इत्येवं नव शास्त्राणि ॥ सू० १९ ॥

हिसक है ५, कलाओंका–लेखगणित आदिसे लेकर शकुनरुत तककी ७२ कलाओंका प्रतिपादक जो शास्त्र है, वह कला है, शास्त्रको जो कला कहा गया है, वह उनका प्रतिपादक होनेसे उपचारसे कला रूप कहा हैं। गगन जिसके द्वारा आच्छादित किया जाता है, वह आवरण है–ऐसा वह आवरण भवन, प्रासाद नगरादि रूप यहां लिया गया हैं, इन भवन आदिकोंके निर्माणका सूचक जो श्रुत है, वह श्रुत भी यहां आवरण शब्दका वाच्य हुआ है। यह आवरण श्रुत वास्तुविद्यारूप पडता है। अज्ञान नाम अबोधका है–जिससे सम्यग्ज्ञान नहीं होता है, ऐसे जो लौकिक शास्त्ररूप भारत काव्य नाटक आदि है वे सब यहां अज्ञानसे लिये गये हैं। बौद्ध आदि परतीर्थिक जनोंका जो शासन है वह मिथ्या प्रवचन है, इस प्रकारसे ये नौ पापश्रुत हैं ॥ सूत्र १९ ॥

કલા- લેખગણિતથી લઈને શકુનરુત પર્યન્તની ૭૨ કલાઓનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ કલા છે. અહીં શાસ્ત્રને કલા કહેવાનું કારણ એ છે કે તે શાસ્ત્રમાં કલાઓનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. કલા અને કલાનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રમાં અભેદ માનીને અહીં શાસ્ત્રને પણ કલા રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

આવરણ-જેના દ્વારા ગગનને આચ્છાદિત કરાય છે, એવી વસ્તુઓને આવરણ કહે છે, અહીં ભવન, પ્રાસાદ અને નગરાદિરૂપ આવરણ ગ્રહણ કરવાના છે તે ભવન આદિકોના નિર્માણનું સૂચક જે શાસ્ત્ર છે તે શાસ્ત્રને પણ અહીં 'આવરણ' કહેવામાં આવ્યું છે. તેને વાસ્તુ વિદ્યારૂપ ગણી શકાય.

અજ્ઞાન-જેના વાંચનથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવાં લૌકિકશાસ્ત્ર રૂપ મહાભારત, કાવ્ય, નાટક આદિને અજ્ઞાનશ્રુત રૂપ સમજવા.

મિથ્યાપ્રવચન -બૌદ્ધ આદિને પરતીર્થિક જનોના જે ધર્મગ્રન્થો છે તેમને મિથ્યાપ્રવચન કહે છે આ પ્રકારના નવ પાપશ્રુત છે. ॥ સૂત્ર ૧૯ ॥

पूर्वमुत्पातादि श्रुतान्युक्तानि, तद्विदो निपुणा भवन्तीति निपुणपुरुषानाह—

मूलम्--णव णेउणिया वत्थू पण्णत्ता, तं जहा- संखाणे १, निमित्ते २, काइय ३, पोराणे ४, पारिहत्थिए ५, परपंडिए ६, वाइए ७, भूइकम्मे ८, तिगिच्छिए ९ ॥ सू० २० ॥

छाया—नव नैपुणिकानि वस्तूनि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–संख्यानं १, निमित्तं २, कायिकं ३, पुराणः ४, पारिहस्तिकः ५, परपण्डितः ६, वादिकः ७, भूतिकर्म ८, चिकित्सकः ९ ॥ सू० २० ॥

टीका—'णव णेउणिया' इत्यादि–नैपुणिकानि–निपुणं–सूक्ष्मं ज्ञानं तेन चरन्ति नैपुणिकानि–सूक्ष्मज्ञानचारीणि, यद्वा–निपुणानि–पटूनि तान्येव नैपुणिकानि वस्तूनि–आचार्यादिपुरुषरूपाणि तानि नव प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–संख्यानं–गणितं तज्ज्ञानवान् पुरुषोऽपि संख्यानपदवाच्यः यद्वा–'संखाणे' इत्यस्य 'संख्याने'

उत्पातादि आदि श्रुतोंका कथन कर अब सूत्रकार उनके जाननेवाले निपुण होतेहैं, इस बातको लेकर निपुण पुरुषोंके स्वरूपका कथन करते हैं

"णव णेउणिया वत्थू पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र २० ॥

टीकार्थ–सूक्ष्म ज्ञानसे जो युक्त होते हैं वे अथवा जो चतुर होते हैं वे नैपुणिक हैं ऐसे वे नैपुणिक आचार्य आदि पुरुष रूप यहां जानना चाहिये ये नैपुणिक नौ कहे गये हैं–जैसे–संख्यात १, निमित्त २ कायिक ३ पुरान ४ परिहस्तिक ५ परपण्डित ६ वादिक ७ भूतिकर्म ८ और चिकित्सक ९।

संख्यान शब्दका अर्थ गणित है, इस गणितका ज्ञानशाली जो पुरुष है वह संख्यान है अथवा–"संखाणे" की संस्कृत छाया "सं-

ઉત્પાત આદિ શ્રુતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તે શ્રુતોને જાણનાર નિપુણ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નિપુણ પુરૂષોના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

"णव णेउणिया वत्थू पण्णत्ता" ઈત્યાદિ... (સૂ. ૨૦)

ટીકાર્થ–જે પુરુષો સૂક્ષ્મજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે તેમને અથવા જેઓ ચતુર હોય છે તેમને નૈપુણિક કહે છે. એવાં તે નૈપુણિકો આચાર્ય આદિ રૂપ સમજવા. નૈપુણિકોના નવ પ્રકાર પડે છે—(૧) સંખ્યાત, (૨) નિમિત્ત, (૩) કાયિક, (૪) પુરાણ, (૫) પારિહસ્તિક, (૫) પરપંડિત, (૭) વાદિક (૮) ભૂતિકર્મ અને (૯) ચિકિત્સક.

સંખ્યાત પદ ગણિતનું વાચક છે. આ ગણિતના વિષયમાં જે માણસ નિપુણ હોય છે તેને 'સંખ્યાત' કહે છે. અથવા "संखाणे" આ પદની છાયા

इति सप्तम्यन्ता छाया, तत्पक्षे–संख्याने–गणितरूपविषये प्रथमो निपुण इत्यर्थः, एवं निमित्तादिष्वपि बोध्यम्, निमित्तम् अतीतानागतशुभाशुभसूचकं पुरुषवस्तु २, कायिकं–शारीरिकम्–इडापिङ्गला सुषुम्णादि प्राणतत्त्वनिरूपकम् ३, पुराणः–पुराभवो वृद्ध इत्यर्थः। स च चिरजीवित्वाद् दृष्टबहुविधप्रसङ्गत्वनैपुणिको भवति, यद्वा पुराणं–पुराभववृत्तं शास्त्रविशेषः, तज्ज्ञाता निपुणप्रायो भवति ४, तथा–पारिहस्तिकः–स्वभावनिपुणः सर्वकार्याणां समुचितसमये कर्ता ५, तथा–परपण्डितः–परः–प्रकृष्टः पण्डितः–विज्ञः परपण्डितः–बहुशास्त्रवित्, यद्वा–परः–

ख्याने" ऐसी भी होती हैं, इस पक्षके जो गणित रूप विषयमें प्रथम निपुण होता है, वह संख्यान है इसी तरहका कथन निमित्त आदि पदोंमें भी जानना चाहिये अतीत अनागत सम्बन्धी शुभ अशुभका सूचक जो पुरुष रूप वस्तु है वह निमित्तहै२ इडा, पिंगला एवं सुषुम्ना आदि प्राण तत्त्वका निरूपक जो शारीरिक शास्त्र है, वह कायिक है, इस शास्त्रका जो ज्ञाता है वह कायिक हैं, पुराण शब्दका अर्थ पुराभव-वृद्ध है यह वृद्ध चिरंजीवी होनेके कारण अनेक प्रकारके प्रसङ्गोका द्रष्टा होता है इसलिये वह नैपुनिक कहा जाता है, अथवा पुराभव वृत्तका नाम पुराण है इस इतिहास रूप पुराभव वृत्तका प्रतिपादक जो शास्त्र विशेष होता है वह भी पुराण शब्द वाच्य होता है इसका जो ज्ञाता हैं वह भी प्रायः निपुण होता है ४, पारिहस्तिक–समस्त कार्योंका समुचित समयमें जो कर्ता होता है, वह भी स्वभावतः

संख्याने" પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની દૃષ્ટિએ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે--ગણિતના જે પ્રથમ નિપુણ થાય છે તેને સંખ્યાન કહે છે એજ પ્રકારનું કથન નિમિત્ત આદિ પદો વિષે પણ સમજવું. અતીત (ભૂત) અને ભવિષ્યકાળ સંબંધ શુભઅશુભનું સૂચક જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ નિમિત્ત છે. તે શાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરૂષ માટે નિમિત્તપદ પ્રયુક્ત થયું છે. ઈડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા આદિ પ્રાણુતત્ત્વનું નિરૂપક જે શારીરિક શાસ્ત્ર છે તેને કાયિક કહે છે. તે શાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય એવા પુરુષને પણ કાયિક કહે છે. પુરાણ પદ પુરાભવ (વૃદ્ધ)નું વાચક છે. તે વૃદ્ધ ચિરંજીવી હોવાને કારણે અનેક પ્રકારના પ્રસંગોનો દૃષ્ટા હોય છે તેથી તેને નૈપુણિક કહેવામાં આવે છે. અથવા પુરાભવવૃત્તનું–પ્રાચીનસમયના ઇતિહાસનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શાસ્ત્રછે, તેને પુરાણ કહે છે, તે શાસ્ત્રનો જે જ્ઞાતા હોય છે તે પણ સામાન્ય રીતે નિપુણ જ હોય છે પરિહસ્તિક -સમસ્ત કાર્યોને જે સમુચિત સમયમાં પૂરાં કરનારો હોય છે તે પણ સ્વાભાવિક રીતે નિપુણ જ હોય છે તેથી એવી નિપુણ વ્યક્તિને પારિહસ્તિક કહેલ

अन्यः मित्रादिः पण्डितो यस्य स तथा, सोऽपि मित्रादिपण्डितजनसंसर्गान्निपुणो भवति ६। तथा-वादी-वादलब्धिसम्पन्नः, स च परेण पराजितो न भवति। यद्वा-वादी-मन्त्रवादी, धातुवादी वा, स एव वादिकः, यद्वा-वादोऽस्यास्तीति वादिकः ७। तथा-भूतिकर्म-भूत्या-भस्मना, उपलक्षणत्वान्मृदा सूत्रेण वा कर्म भूतिकर्म-वशीकरणादि, रक्षार्थं वसत्यादिपरिवेष्टनक्रिया वा, आदिशब्दाज्ज्वरादिस्तम्भनपरिग्रहः। तज्ज्ञाननिपुणो भवति ८। तथा-चैकित्सिकः-रोगप्रतिकारको वैद्य इत्यर्थः। एते नव निपुणा भवन्ति ९ ॥ सू० २० ॥

निपुण होता है अतः ऐसे निपुणको परिहस्तिक कहा गया है, जो असाधारण विद्वान् होता है, अथवा जिसके मित्रादिजन पण्डित होते है, क्योंकि ऐसा मनुष्य मित्रादि पण्डित जनोंके संसर्गसे निपुण हो जाता है, ६ जो वाद लब्धिसे संपन्न होता है, वह वादी है ऐसा वादी परसे पराजित नहीं होता है, यद्वा-वादी-वादी मन्त्रवादी या धातुवादी जो होता है वह वादी ही वादिक है, अथवा-जिसके वाद है वह वादिक है, भस्म लगाकर या मिट्टी शरीरमें पोतकर या किसीका गंडा आदि बांध कर जो दूसरोंको वशमें किया जाता है, या रक्षाके निमित्त जो वसति आदि स्थानोंको परिवेष्टित किया जाता है, या ज्वर आदिको गंडा बांधकर जो रोक दिया जाता है वह सब भूतिकर्म है, इस भूतिकर्मके ज्ञानवाला जो व्यक्ति होता है वह निपुण होता है, तथा-जो

છે જે માણુસ અસાધારણુ વિદ્વાન્ હોય તેને પરપંડિત કહે છે. અથવા જેના મિત્રાદિજન પંડિત હોય છે તેને પરપંડિત કહે છે, કારણ કે એવો પુરુષ મિત્રાદિ પંડિતોના સંસર્ગથી નિપુણુ બની જાય છે. જે માણુસ વાદલબ્ધિથી સંપન્ન હોય છે તેને વાદી કહે છે; એવો વાદી અન્યના દ્વારા પરાજિત કરાતો નથી. અથવા-જે મંત્રવાદી કે ધાતુવાદી હોય છે એવા વાદીને જ વાદિક કહે છે. અથવા જે વાદયુક્ત છે તેને વાદિક કહે છે. ભસ્મ લગાવીને અથવા શરીર પર માટીનો લેપ કરીને અથવા કોઈને માદળિયું બાંધીને બીજા માણુસોને જે વશ કરવામાં આવે છે. અથવા રક્ષાને નિમિત્તે જે વસતિ આદિ સ્થાનોને પરિવેષ્ટિત કરવામાં આવે છે, અથવા તાવ આદિને દોરા ધાગા કે માદળિયું બાંધીને જે રોકવામાં આવે છે, તે સઘળી ક્રિયાઓનું નામ ભૂતિકર્મ છે. આ ભૂતિકર્મના જ્ઞાનવાળો માણુસ પણુ નિપુણુ જ હોય છે. રોગનો પ્રતિકાર કરનાર

पूर्वं निपुणाः पुरुषा उक्ताः, ते च साधवो गणान्तर्भाविनो भवन्तीति गणा-न्निरूपयितुमाह—

मूलम्—समणस्स णं भगवओ महावीरस्स णव गणा हुत्था, तं जहा—गोदासेगणे १, उत्तरबलिस्सहगणे २, उद्देहगणे ३, चारणगणे ४, उद्दवाइयगणे ५, विस्सवाइयगणे ६, कामड्ढियगणे ७, माणवगणे ८, कोडियगणे ९ ॥ सू० २१ ॥

छाया—श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य नव गणा अभवन्, तद्यथा-गोदासो गणः १, उत्तरबलिस्सह गणः २ उद्देहगणः ३, चारणगणः ४, उड्डुवादिकगणः ५, विश्ववादिकगणः ६, कामर्द्धिकगणः ७ मानवगणः ८, कोटिकगणः ९ ॥ सू० २१ ॥

टीका—"समणस्स णं" इत्यादि—स्पष्टम्, गोदासादयो नव गणाः=एकवाचनाऽऽचारक्रियावतां समुदायाः समुपनीताः ॥ सू० २१ ॥

रोगका प्रतिकार करनेवाला वैद्य होता है, वह भी निपुण होता है, इस प्रकारसे ये नौ निपुण माने गये हैं ॥ सूत्र २० ॥

ये जो निपुण पुरुष निरूपित किये गये हैं ऐसे वे गणान्तर्भावी साधु होते हैं अतः अब सूत्रकार गणोंका निरूपण करते हैं—

"समणस्स णं भगवओ महावीरस्स" इत्यादि ।

टीकार्थ—श्रमण भगवान् महावीरके नौ गण हुएहैं जैसे—गोदास गण उत्तरबलिस्सह गण २ उद्देह गण ३ चारण गण ४ उडडुवादिक गण ५ विश्ववादिक गण६ कामर्द्धिकगण ७ मानव गण ८ और कोटिकगण९

વૈદ્યને ચકિત્સક કહે છે. તે પણ નિપુણ જ હોય છે. આ રીતે અહીં નવ પ્રકારની નિપુણ વ્યક્તિઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. ॥ સૂત્ર ૨૦ ॥

નિપુણ પુરુષોનું નિરૂપણ કરવ માં આવ્યું, ગણોની અંદર રહેતા સાધુઓ પણ નિપુણ જ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ગણોનું નિરૂપણ કરે છે—

"समणस्स णं भगवओ महावीरस्स" ઇત્યાદિ—(સૂ ૨૧)

ટીકાર્થ-શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નવ ગણ થયા છે-(૧) ગોદાસગણ, (૨) ઉત્તર બલિસ્સહ ગણ, (૪) ચારણ ગણ, (૫) ઉડુવાદિક ગણ, (૬) વિશ્વવાદિક ગણ,(૭) કામર્દ્ધિક ગણ, (૮) માનવગણ અને (૯) કોટિક ગણ.

ગોદાસ આદિ આ નવ ગણ એક વાચનાવાળા, એક આચારવાળા અને

पूर्वं भगवन्महावीरगणा उक्ताः, ते च भिक्षाजीविन इति भैक्षं निरूपयितुमाह—

मूलम्—समणेणं भगवया महावीरेणं समणाणं णिग्गंथाणं णवकोडिपरिसुद्धे भिक्खे पण्णत्ते, तं जहा—ण हणइ ण हणावइ हणंतं णाणुजाणइ, ण पयइ ण पयावेइ पयंतं णाणुजाणइ, ण किणइ ण किणावेइ किणंतं णाणुजाणइ ॥ सू० २२ ॥

छाया—श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नवकोटिपरिशुद्धं भैक्षं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—न हन्ति १ न घातयति २ घ्नन्तं नानुजानाति ३ न पचति ४ न पाचयति ५ पचन्तं नानुजानाति ६ न क्रीणाति ७ न क्रापयति ८ क्रीणन्तं नानुजानाति ९ ॥ सू० २२ ॥

टीका—" समणेणं भगवये " इत्यादि—स्पष्टम्, नवरं-नवकोटिपरिशुद्धं-नवभिः कोटिभिः-विभागैः परिशुद्धं-निर्दोषं नवकोटिपरिशुद्धं भैक्षं-भिक्षाणां समूहः, प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-साधुः स्वयमेव गोधूमादि दलनेन न हन्ति १ न घात-

ये गोदास आदि नौ गण एक वाचनावाले एक आचारवाले और एक क्रियावाले साधुजनोंके समुदाय रूप होतेहैं और ये प्रसिद्ध हीहैं सू०२१।

कहे गये ये महावीरके गण भिक्षाजीव होते हैं अतः अब सूत्रकार भैक्षका निरूपण करते हैं–" समणेणं भगवया महावीरेणं " इत्यादि।

टीकार्थ–श्रमण भगवान् महावीरने श्रमण निर्ग्रन्थोंकी भिक्षा नौ कोटिसे विशुद्ध कही गईहै–साधु स्वयं गोधूम आदिको दलता नहीं है इसलियेवह जीवका हनन नहीं करता है १ तथा–वह गृहस्थ आदिको गोधूम आदि दलनेके लिये प्रेरित नहीं करता है–इसलिये वह उनसे जीवोंकी

એક ક્રિયવાળા સાધુઓના સામુદાયરૂપ હોય છે. આ ગણો સુવિખ્યાત હોવાથી અહીં તેમનું અધિક વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી. ।।સૂ૦૨૧।।

ઉપર્યુક્ત નવ ગણ ભિક્ષાજીવી હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ભૈક્ષનું નિરૂપણ કરે છે–" समणेणं भगवया महावीरेणं " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૨)

ટીકાર્થ–શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણ નિર્ગ્રંથોની ભિક્ષા નવ પ્રકારે વિશુદ્ધ હોયછે. તે નવ કોટિ વિશુદ્ધતા આ પ્રમાણે સમજવી–(૧)સાધુ પોતે ઘઉં આદિને દળતો નથી અને તે કારણે તે પોતાના આહાર નિમિત્તે જીવ-હિંસા કરતો નથી, (૨) તે ગૃહસ્થ આદિને ઘઉં દળવાનું કહેતો નથી. આ રીતે તે અન્યની પાસે જીવોની વિરાધના કરાવતો નથી. (૩) આ પ્રકારનું કાર્ય કરનારને

यति=परेण गृहस्थादिना न विराधयति २, घ्नन्तं-विराधयन्तं नानुजानाति-नानुमोदयति ३। न पचति-स्वयं न रन्धयति ४, न च पाचयति-गृहस्थादिना न रन्धयति ५ पचन्तं परं नानुजानाति ६, तथा-न क्रीणाति-स्वयम् अशनवसनादिक्रयणं न करोति७,न क्रापयति-परेणापि८ क्रीणन्तं परं नानुजानाति९॥सू०२२॥

पूर्वं श्रमणानां नवकोटिपरिशुद्धं भैक्षमुक्तं, तद्ग्राहिणां कथंचिन् मोक्षाभावे देवगतिर्भवत्येवेति देवगतिवस्तुजातं प्रदर्शयितुमाह—

मूलम् -ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो वरुणस्स महारन्नो णव अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ॥ सू० ३०॥

विराधना नहीं करवाता है २ तथा-जो इस प्रकारका कार्य करते हैं उनकी साधुजन अनुमोदना नहीं करते हैं ३तथा-साधुजन स्वयं भोजन आदि पकाते है १, अपने निमित्त भोजनादि वे दूसरोंसे पकवाते नहीं हैं २ और न पकानेवालेकी वे अनुमोदना करते हैं ३ इसी प्रकारसे वे भोजनादिको न स्वयं खरीदवाते हैं १ तथा न अपने निमित्त परसे भोजनादि खरीदते हैं २ और न भोजनादि खरीदनेवालेकी अनुमोदना ही करते हैं ३ इस प्रकार ये नौ कोटियां हैं मुनिजन जो अशन वसनादि ग्रहण करते हैं-वे नौ कोटियोंसे विशुद्ध होते हैं॥ सू० २२॥

इस प्रकार श्रमण जनोंकी नौ कोटिसे विशुद्ध भैक्षका कथन कर अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि इस प्रकारके भैक्षको ग्रहण करनेवाले साधुजनोंकी यदि किसी कारणवश मुक्ति न हो तो उनको देवगति प्राप्त होती हैं अतः वे अब इसी निमित्तसे देवगति सम्बन्धी

તે તેમ કરવાની અનુમોદના દેતો નથી. (૪) સાધુ પોતે આહાર રાંધતો નથી, (૫) પોતાને માટે બીજા પસે ભોજન રંધાવનો નથી અને (૬) ભોજન રાધનરની અનુમોદન પણ કરતો નથી. (૭) તે પોતાને માટે આહાર વિગેરે ખરીદતો નથી (૮) પોતાને માટે બીજા પાસે ભોજનાદિ ખરીદ કરાવતો નથી અને (૯) અને પોતાને મ ટે ભોજનાદિ ખરીદવાની અનુમોદના પણ કરતો નથી. આ પ્રકારે નવ કોટિ વિશુદ્ધ અશન, વસનાદિ મુનિજનો ગ્રહણ કરે છે.॥સૂત્ર૨૨॥

આ પ્રકારે શ્રમણોના નવ કોટિ (નવ પ્રકારના) વિશુદ્ધ ભૈક્ષનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે આ પ્રકારનો વિશુદ્ધ આહાર ક્રરનાર સાધુ કદાચ કોઈ પણ કારણે મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે તો પણ તેને દેવગતિની પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય થાય જ છે આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર દેવગતિ સંબંધી કેટલીક વસ્તુઓનું નિરૂપણ કરે છે-

छाया—ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य वरुणस्य महाराजस्य नव अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० २३ ॥

टीका—" ईसाणस्स णं " इत्यादि—स्पष्टम् ॥ सू० २३ ॥

मूलम्--ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो अग्गमहिसीणं णव पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता, ईसाणे कप्पे उक्कोसेणं देवीणं णव पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ सू० २४ ॥

छाया—ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य अग्रमहिषीणां नव पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, ईशाने कल्पे उत्कर्षेण देवीनां नव पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ सू० २४ ॥

टीका—ईसाणस्स णं " इत्यादि—सुगमम्, नवरम् – ईशानाग्रमहिषीणां स्थितिरुत्कृष्टेन नवैव पल्योपमानि, तासां सपरिग्रहत्वात्, जघन्येन तु सातिरेकं पल्योपममिति। अपरिगृहीतदेवीनां तु जघन्येन साधिकं पल्योपमम्, उत्कृष्टेन सातिरेकं पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि स्थितिरिति ॥ सू० २४ ॥

वस्तुजातका कथन करते हैं—

" ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो " इत्यादि।

टीकार्थ–देवेन्द्र देवराज ईशानके लोकपाल जो वरुण महाराज हैं उनकी अग्रमहिषियां नौ कही गई हैं ॥ सू० २३ ॥

" ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो " इत्यादि।

टीकार्थ–देवेन्द्रदेवराज ईशानकी अग्रमहिषियोंकी स्थिति नौ पल्योपमकी कही गई है ईशानकल्पमें देवियोंकी स्थिति उत्कृष्टसे नौ पल्योपमकी कही गई है ईशानकल्पके इन्द्रको परिगृहीत होनेके कारण अग्रमहिषियोकी उत्कृष्ट स्थिति नौ ही पल्योपमकी कही गई है और जघन्य

" ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૩)

ટીકાર્થ–દેવેન્દ્ર, દેવરાય ઈશાનના લોકપાલ વરુણ મહારાજને નવ અગ્રમહિષીઓ કહી છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

" ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૪)

ટીકાર્થ–દેવેન્દ્ર દેવરાય ઈશાનની અગ્રમહિષીઓની સ્થિતિ નવ પલ્યોપમની કહી છે. ઈશાન કલ્પનિવાસી દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવ પલ્યોપમની કહી છે. ઈશાન કલ્પના ઇન્દ્રની પરિગૃહીત દેવીઓ હોવાને કારણે અગ્રમહિષીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવ પલ્યોપમની કહી છે અને તેમની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમ

मूलम्--णव देवनिकाया पण्णत्ता, तं जहा-

सारस्सयमाइच्चा, वण्ही वरुणा य गद्दतोया य।

तुसिया अव्वाबाहा, अग्गिच्चा चेव रिट्ठा य ॥१॥सू०२५॥

छाया-नव देवनिकायाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—

सारस्वता आदित्या वह्नयः वरुणा गर्दतोयाश्च।

तुषिता अव्याबाधा आग्नेयाश्चैव रिष्टाश्च १ ॥ १॥ " सू० २५ ॥

टीका—" णव देवनिकाया " इत्यादि—देवनिकायाः नव प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सारस्वताः १, आदित्याः २, वह्नयः ३, वरुणाः ४, गर्दतोयाः ५, तुषिताः ६, अव्याबाधाः ७, आग्नेयाः ८ रिष्टश्च। इत्येतेषु पुनरष्टदेवनिकायाः कृष्ण राज्यन्तरेष्वष्टासु परिवसन्ति, रिष्टास्तु कृष्णराजिमध्यभागवर्तिनि रिष्टाभविमान-प्रस्तटे परिवसन्तीति नव देवनिकायनिवासो ज्ञेयः॥ सू० २५ ॥

स्थिति कुछ अधिक एक पल्योपमकी कही गई है तथा-अपरिगृहीत देवियोंकी जघन्य स्थिति कुछ अधिक एक पल्योपमकी और उत्कृष्ट स्थिति ५५ पल्योपमकी कही गई है ॥ सू० २४ ॥

" णव देवनिकाया पण्णत्ता " इत्यादि।

नौ देवनिकाय कहे गये हैं-जैसे-सारस्वत १, आदित्य २, वह्नि ३ वरुण ४ गर्दतोय५, तुषित६, अव्याबाध७, आग्नेय८, और रिष्ट९ इनमें जो अष्ट देवनिकाय हैं वे आठ कृष्णराजिके अन्तरोंमें रहते हैं तथा-जो रिष्ट हैं वे कृष्णराजिके मध्य भागवर्ती रिष्टाभविमान प्रस्तटमें रहते हैं इस प्रकारसे नव देवनिकायोंका निवास जानना चाहिये ।सू०२५।

કરતાં સહેજ અધિક કહી છે. તથા અપરિગૃહીત દેવીઓની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમ કરતાં સહેજ વધુ સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૫ પલ્યોપમની કહી છે. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

" णव देवनिकाया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—(સૂ ૨૫)

ટીકાર્થ-નવ દેવનિકાય કહ્યા છે-(૧)સારસ્વત, (૨)આદિત્ય, (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ્ટ. આ નવ દેવનિકાયોમાંના પહેલા આઠ દેવનિકાય આઠ કૃષ્ણરાજ્યન્તરોમાં છે. તથા જે રિષ્ટ દેવનિકાયના દેવો છે તેઓ કૃષ્ણરાજિઓની મધ્યમાં આવેલા રિષ્ટાભવિમાન-પ્રસ્તટમાં રહે છે. આ પ્રમાણે નવ દેવનિકાયોના નિવાસસ્થાન વિષે સમજવું ।સૂ. ૨૫।

मूलम्—अव्वाबाहाणं देवाणं णव देवा णव देवसया पण्णत्ता, एवं अग्गिच्चाणवि, एवं रिट्ठाणवि ॥ सू० २६ ॥

छाया—अव्याबाधानां देवानां नव देवा नव देवशतानि प्रज्ञप्तानि, एवमाग्नेयानामपि, एवं रिष्टानामपि ॥ सू० २६ ॥

टीका—'अव्वाबाहाणं' इत्यादि—अव्याबाधानां – लोकान्तिकदेवविशेषाणां नवदेवा मुख्याः, नवशतानि च देवाः सामान्याः सन्तीति। एवमाग्नेयानां रिष्टानामपि बोध्याः। अत्र नव स्थानानुरोधात्त्रय एव विवक्षिताः ॥सू० २६॥

मूलम्—णव गेवेज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता, तं जहा—हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १, हेट्ठिममज्झिमगेविज्जाविमाणपत्थडे २, हेट्ठिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३, मज्झिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे ४, मज्झिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे ५, मज्झिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ६, उवरिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे ७, उवरिममज्झिमगेविज्जाविमाणपत्थडे ८, उवरिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ९। एएसि णं णवण्हं गेविज्जविमाणपत्थडाणं णव नामधिज्जा पण्णत्ता, तं जहा—भद्दे १ सुभद्दे २, सुजाए ३, सोमणसे ४, पियदंसणे ५। सुदंसणे ६, अमोहे ७, य सुप्पबुद्धे ८ जसोहरे ॥ १ ॥ सू० २७ ॥

"अव्वाबाहाणं णव देवा" इत्यादि ॥ सूत्र २६ ॥

टीकार्थ-लोकान्तिक देव विशेष जो अव्याबाध है उनके नौ देव मुख्य हैं और ९०० सौ जो देव हैं वे सामान्य है इसी तरहसे आग्नेयोंके और रिष्टोंके भी जानना चाहिये यहां नौ स्थानोंके अनुरोधसे तीनही लोकपाल विवक्षित हुए हैं ॥ सूत्र २६ ॥

"अव्वाबाहाणं णव देवा" ઈત્યાદિ— , २६)

ટીકાર્થ-લોકાન્તિક દેવવિશેષોમાં જે અવ્યાબાધ (ઉપર્યુક્ત સાતમી દેવનિકાયના) દેવો છે તેમાં નવ મુખ્ય દેવો છે અને ૯૦૦ સામાન્ય દેવો છે. એજ પ્રમાણે આગ્નેય અને રિષ્ટનિકાયના દેવો વિષે પણ સમજવું. અહીં નવ સ્થાનનો અધિકાર હોવાથી નવસ્થાનને અનુરૂપ ત્રણ લોકપાલોની જ વાત કરવામાં આવી છે. ।।સૂ. ૨૬।।

छाया—नव ग्रैवेयकविमानप्रस्तटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, अधस्तनमध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २ अधस्तनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३, मध्यमाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ४ मध्यममध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ५, मध्यमोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ६, उपरितनाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ७, उपरितनमध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ८, उपरितनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ९। एतेषां खलु नवानां ग्रैवेयकविमानप्रस्तटानां नव नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भद्रः १, सुभद्रः २, सुजातः ३ सौमनसः ४ प्रियदर्शनः ५, सुदर्शनः ६, अमोघश्च ७ सुप्रबुद्धः ८ यशोधरः ९ ॥ १ ॥ सू० २७ ।

टीका—'णव गेवेज्जे'-त्यादि—सुगमम् , नवरम्—प्रस्तटः—रचनाविशेषवान् समूहः ॥ सू० २७ ॥

" णव गेवेज्ज विमाणपत्थडा पण्णत्ता " इत्यादि ॥ सूत्र २७ ॥

टीकार्थ—ग्रैवेयक विमान प्रस्तट नौ कहे गये हैं—जैसे—अधस्तनाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट १, अधस्तनमध्यम ग्रैवेयकविमानप्रस्तट २, अधस्तनोपरितनग्रैवेयकविमान प्रस्तट ३, मध्यमाधस्तनग्रैवेयकविमान प्रस्तट ४, मध्यममध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तट ५, मध्यमोपरितन ग्रैवेयकविमानप्रस्तट ६, उपरितनाधस्तन ग्रैवेयकविमानप्रस्तट ७, उपरितन मध्यम ग्रैवेयक विमान प्रस्तट ८, एवं उपरितनोपरितनग्रैवेयक विमान प्रस्तट ९, इन नौ ग्रैवेयक विमान प्रस्तटोंके नौ नाम हैं-जैसे-भद्र १, सुभद्र २ सुजात ३ सौमनस ४, प्रियदर्शन ५ सुदर्शन ६ अमोघ ७, सुप्रबुद्ध ८, और यशोधर ९,

विशेष रचनावाला जो समूह है वह प्रस्तट है ॥ सू० २७ ॥

" णव गेवेज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૭)

ટીકાર્થ—ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તટ નવ કહ્યા છે—(૧) અધસ્તનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૨)અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ,(૩) અધસ્તનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૪) મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૫) મધ્યમમધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૬) મધ્યમોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૭) ઉપરિતનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ, (૮) ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ અને (૯) ઉપરિતનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ. આ નવ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટોનાં નવ નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ભદ્ર, (૨) સુભદ્ર, (૩) સુજાત, (૪) સૌમનસ, (૫) પ્રિયદર્શન, (૬) સુદર્શન, (૭) અમોઘ, (૮) સુપ્રબુદ્ધ અને (૯) યશોધર.

વિશેષ રચનાવાળો જે સમૂહ છે તેને પ્રસ્તટ કહે છે. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

पूर्वं ग्रैवेयकविमानान्युक्तानि, तद्वासिनश्चाऽऽयुष्मन्तो भवन्तीत्यायुःपरिणामभेदान् प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्—णवविहे आउपरिणामे पण्णत्ते, तं जहा—गइपरिणामे १ गइबंधणपरिणामे २, ठिइपरिणामे ३, ठिइबंधणपरिणामे ४, उड्ढंगारवपरिणामे ५, अहेगारवपरिणामे ६, तिरियंगारवपरिणामे ७, दीहंगारवपरिणामे ८, रहस्संगारवपरिणामे९ ॥सू०२८॥

छाया—नवविध आयुः परिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—गतिपरिणामः १, गतिबन्धनपरिणामः २, स्थितिपरिणामः ३, स्थितिबन्धनपरिणामः ४, ऊर्ध्वगौरवपरिणामः ५, अधोगौरवपरिणामः ६, तिर्यग्गौरवपरिणामः ७, दीर्घगौरवपरिणामः ८, ह्रस्वगौरवपरिणामः ९ ॥ सू० २८ ॥

टीका—' णवविहे आउपरिणामे ' इत्यादि—आयुः परिणामः—आयुषः—कर्म प्रकृतिविशेषस्य परिणामः—स्वभाव शक्तिर्धर्म इति यावत् इत्यायुः परिणामः, स नवविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा—गतिपरिणामः—गतिर्देवादिका, तां तत्तदवस्थानादिप्रमाणत्वेन निश्चितां येन स्वभावेनायुर्जीवं प्रापयति स गतिपरिणामः १, तथा—

"णवविहे आउपरिणामे पण्णत्ते" इत्यादि ॥

टीकार्थ—कर्म प्रकृति विशेषरूप आयुका परिणाम स्वभावशक्ति धर्म नौ प्रकारका कहा गया है—जैसे—गति परिणाम १, गतिबन्धन परिणाम २, स्थिति परिणाम ३, स्थिति बन्धन परिणाम ४, ऊर्ध्वगौरव परिणाम ५ अधो गौरव परिणाम ६, तिर्यग् गौरवपरिणाम ७, दीर्घगौरव परिणाम ८ और ह्रस्व गौरव परिणाम ९

गतिसे यहां देवादिक गति ली गई है, उस २, गतिमें रहने आदिके प्रमाणसे निश्चित उस २, देवादिगतिको जिस स्वभावसे आयु जीवको

"णवविहे आउपरिणामे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૮)

ટીકાર્થ—આઠ કર્મપ્રકૃતિઓમાંની એક કર્મપ્રકૃતિનું નામ આયુ છે. તે આયુનું પરિણામ (સ્વભાવ, શક્તિ, ધર્મ નવ પ્રકારનું કહ્યું છે. તે નવ પ્રકારોની નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ગતિ પરિણામ, (૨) ગતિબન્ધન પરિણામ, (૩) સ્થિતિ પરિણામ, (૪) સ્થિતિબન્ધન પરિણામ, (૫) ઉર્ધ્વગૌરવ પરિણામ, (૬) અધોગૌરવ પરિણામ, (૭) તિર્યગ્ગૌરવ પરિણામ, (૮) દીર્ઘગૌરવ પરિણામ અને (૯) હ્રસ્વગૌરવ પરિણામ.

ગતિ પરિણામ—અહીં ગતિ પદ દેવાદિ ગતિનું સૂચક છે. તે તે ગતિમાં (તે દરેક ગતિમાં) રહેવા આદિના પ્રમાણની અપેક્ષાએ નિશ્ચિત એવી તે દેવાદિ

गतिबन्धनपरिणामः-प्रतिनियतगतिकर्मबन्धननिमित्तायुः-स्वभावः, यथा-नरका-ऽऽयुः स्वभावेन जीवो मनुष्यतिर्यग्गतिनामकर्मबध्नाति, न देवनारकगतिनामकर्म. इति स गतिबन्धनपरिणामः २। तथा-स्थितिपरिणामः-अन्तर्मुहूर्तादित्रयस्त्रिंश-त्सागरोपमान्तावस्थानरूपाऽऽयुः स्वभावः ३। तथा-स्थितिबन्धनपरिणामः-परभवायुषो नियतस्थितिबन्धननिमित्तपूर्वभवाऽऽयुःपरिणामः, यथा-तिर्यगा-ऽऽयुः-परिणामेन जीवो देवाऽऽयुष उत्कृष्टतोऽप्यष्टादशसागरोपमाणि स्थितिं बध्नाति, तिरश्चां सहस्रारपर्यन्तगमनात् ४। तथा-ऊर्ध्वगौरवपरिणामः-जीवस्यो-र्ध्वदिग्गमननिमित्तायुः-स्वभावः, इह गौरवशब्दो गमनपरः ५। एवमधोगौरव-परिणामः ६; तिर्यग्गौरवपरिणामः ७, इत्येतौ बोध्यौ। तथा-दीर्घगौरवपरि-

प्राप्त करती है, वह गति परिणाम है १, प्रतिनियत गति कर्मके बन्ध-नका निमित्त जो आयुः स्वभाव है, वह गतिबन्धन परिणाम है २ जैसे-नरकायुके स्वभावसे जीव मनुष्य गति और तिर्यञ्च गति नाम-कर्मका बन्ध करता है, देव एवं नारक गति नामकर्मका बन्ध नहीं करता है. अन्तमुहूर्तसे लेकर ३३ सागरोपम तक अवस्थान रूप जो आयुका स्वभाव है, वह स्थिति परिणाम है, तथा-परभवकी आयुका जो नियत स्थिति बन्धन परिणाम है, जैसे-तिर्यगायुके परिणामसे जीव देवायुका उत्कृष्टसे भी १८ सागरोपमका स्थितिबन्ध करता है, क्योंकि तिर्यञ्च सहस्रार देवलोक तक जाते हैं। जीवका ऊर्ध्व दिशामें गमनका निमित्त जो आयु स्वभाव है वह ऊर्ध्व गौरव परिणाम है-यहां गौरव शब्दका गमन परक है, इसी तरहसे अधो गौरव परिणाम और

ગતિની પ્રાપ્તિ જે સ્વભાવ વડે આયુ જીવને કરાવે છે તે સ્વભાવનું નામ ગતિ પરિણામ છે. જે આયુઃસ્વભાવ પ્રતિનિયત ગતિકર્મના બન્ધનના નિમિત્ત રૂપ હોય હોય છે, તેને ગતિબન્ધન પરિણામ કહે છે. જેમ કે નરકાયુના સ્વભાવથી જીવ મનુષ્યગતિ અને તિર્યંચગતિ નામકર્મનો બન્ધ કરે છે, દેવ અને નારક ગતિ નામકર્મનો બન્ધ કરતો નથી. અન્તર્મુહૂર્તથી લઈને ૩૩ સાગરોપમ પર્યન્તના અવસ્થાન (આયુસ્થિતિ)રૂપ જે આયુનો સ્વભાવ છે તેનું નામ સ્થિતિપરિણામ છે. તથા-પરભવના આયુષ્યના નિયત સ્થિતિબન્ધનના નિમિત્ત રૂપ જે પૂર્વભવના આયુનું પરિણામ છે તેનુ નામ સ્થિતિબન્ધન પરિણામ છે જેમ કે તિર્યગ્ આયુના પરિણામથી જીવ વધારેમાં વધારે ૧૮ સાગરોપમનો દેવાયુનો સ્થિતિબન્ધ કરે છે, કારણ કે તિર્યંચોમાંથી મરીને જીવ સહસ્રાર દેવલોક પર્યન્ત જઈ શકે છે. જીવના ઉર્ધ્વ દિશામાં ગમનના નિમિત્ત રૂપ જે આયુ સ્વભાવ છે. તેનું નામ ઉર્ધ્વ ગૌરવ પરિણામ છે. અહીં ગૌરવ પદ ગમનના અર્થનું વાચક છે. એજ

णामः–लोकान्ताल्लोकान्तं यावद्गमनातिशयनिमित्तभूताऽऽयुः स्वभावः ८, एवं ह्रस्वगौरवपरिणामः ९, सर्वत्र प्राकृतत्वादनुस्वारागमः ॥ सू० २८ ॥

पूर्वमायुः परिणाम उक्तः, तत्रैव चाऽऽयुः परिणामविशेषे सति तपःसामर्थ्यं भवतीति तपोविशेषान्निरूपयितुमाह—

मूलम्–णव णवमिया णं भिक्खुपडिमा एगासिए राइंदिएहिं चउहिं य पंचुत्तरेहिं भिक्खासएहिं अहासुत्ता जाव आराहिया यावि भवइ ॥ सू० २९ ॥

छाया—नव नवमिका खलु भिक्षुप्रतिमा एकाशीत्या रात्रिन्दिवैः चतुर्भिश्च पञ्चोत्तरैः भिक्षाशतैः यथासूत्रं यावत् आराधिता चापि भवति ॥ सू० २९ ॥

टीका—'णव णवमिया णं' इत्यादि—नवनवमिका–नव–नव संख्यानि नवमानि दिनानि यस्यां सा नवनवमिका–एकाशीतिसंख्यकदिनवती भिक्षुप्रतिमा एकाशीत्यारात्रिन्दिवैः–अहोरात्रैः सम्पद्यते, तत्र प्रथमनवके प्रतिदिनमेका

तिर्यग् गौरव परिणाम भी जानना चाहिये लोकान्तसे लोकान्त तक गमनके निमित्त भूत जो आयु स्वभाव है वह दीर्घ गौरव परिणाम है ८ इसी तरहसे ह्रस्व गौरव परिणाम भी जानना चाहिये ।सू० २८।

आयु परिणाम कहकर अब सूत्रकार इस विचारसे कि "आयु परिणाम विशेष होने पर तप सामर्थ्य होता है " तप विशेषोंका निरूपण करते हैं–" णव णवमियाणं भिक्खुपडिमा " इत्यादि ॥ सूत्र २९ ॥

टीकार्थ–नौ संख्यक नौ दिन जिसमें होतेहैं, ऐसी ८१ दिनोंकी भिक्षुप्रतिमा ८१ रातदिनोंमें पालित होती है, यहां प्रथम नवकमें प्रतिदिन

પ્રમાણે અધોગૌરવ પરિણામ અને તિર્યગ્ ગૌરવ પરિણામ વિષે પણ સમજવું. લોકાન્તથી લોકાન્ત પર્યન્ત ગમનના અતિશયના નિમિત્તભૂત જે આયુસ્વભાવ છે, તેનું નામ દીર્ઘ ગૌરવ પરિણામ છે. એજ પ્રમાણે હ્રસ્વ ગૌરવ પરિણામના વિષયમાં પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૮ ॥

આયુપરિણામનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. આયુપરિણામ વિશેષ હોય ત્યારે જ તપઃસામર્થ્ય સંભવી શકે છે. પૂર્વસૂત્ર સાથેના આ પ્રકારના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર તપવિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે–

'ણવણવમિયાણં ભિક્ખુપડિમા' ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૯)

ટીકાર્થ–નવ નવ દિનના નવ સમૂહ રૂપે આરાધિત થતી ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધના ૮૧ દિનરાતમાં આરાધિત કરાય છે. આ ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધના કરનાર સાધુ

दत्तिः पानकस्य एका भोजनस्य चेत्येवमेकोत्तरया वृद्धया नवमे नवके नव नव दत्तयः, ततश्च सर्वसङ्कलनया पञ्चोत्तरैश्चतुर्भिर्भिक्षाशतैः यथासूत्र ' यावत् '-पदेन ' यथाकल्पं, यथामार्गं, यथातत्त्वं, सम्यक्कायेन स्पृष्टा पालिता शोभिता तीरिता कीर्तिता ' इत्येतानि पदानि ग्राह्याणि, आराधिता चापि भवतीति । एतदर्थस्तु सप्तमस्थानके पञ्चमसूत्रे विलोकनीयः । यद्यपि अन्नपानकदत्तयः सम्मिलिता दशाधिकाष्टशतसंख्यका भवन्ति, तथापीहपानकदत्तिसंख्याया अविवक्षणात् पञ्चाधिकचतुश्शतपरिमितैव (४०५) इति संख्या विवक्षितेति ॥ सू० २९ ॥

एक पानीकी और एक दत्ति आहारकी होती है इस तरहसे एक २ की वृद्धिसे नौवें नवकमें नौ २ दत्तियोंकी संख्या ८१० आठसो दस हो जाती है, परन्तु यहां पानकको दत्तियोंकी संख्या अविवक्षित होनेके कारण भोजनकी कुल दत्तियां ४०५ ही विवक्षित हुई हैं। " यथा सूत्रं " पद यह प्रकट करता है कि इस भिक्षु प्रतिमाके पालन करनेकी जैसी विधि शास्त्रमें कही गई है ४०५ दिनोंमें यह वैसीही पालित होती है यावत् पदसे यहां " यथाकल्पं यथा मार्गं यथातत्त्वं सम्यक्कायेन स्पृष्टा पालिता शोभिता, तीरिता, कीर्तिता " इन पदोंका ग्रहण हुआ है इन सबका अर्थ सप्तम स्थानकमें-सातवें ठाणेमें पांचवें सूत्रमें देख लेना चाहिये २९। ॥ सूत्र २९ ॥

પ્રથમ નવકમાં (નવ દિવસમાં) દરરોજ એક દત્તિ પાનકની (પ્રવાહીની) અને એક દત્તિ આહારની લે છે. દરેક નવકમાં આહાર અને પાનકની એક એક દત્તિ વધારતા વધારતાં નવમાં નવકમાં તે પ્રતિદિન પાનકની નવ દત્તિઓ અને આહારની નવ દત્તિઓ ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે ૮૧ દિવસમાં તે સાધુ આહારની કુલ ૪૦૫ દત્તિઓ ગ્રહણ કરે છે અહીં પાનકની દત્તિઓને ગણાવવામાં આવેલ નથી. (જો આહાર અને પાનક બન્નેની દત્તિઓ ગણાવવામાં આવે તો કુલ ૮૧૦ દત્તિઓ થાય છે.) " यथासूत्र " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે આ ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધનાની જેવી વિધિ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે એવી વિધિ અનુસાર ૮૧ દિવસમાં તેની આરાધના થાય છે. " यावत् " પદ દ્વારા અહીં " यथाकल्पं, यथा मार्गं, यथातत्त्वं सम्यक्कायेन, स्पृष्टा पालिता, शोभिता, तीरिता, कीर्तिता " આ સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. આ સૂત્રમાં વપરાયેલાં પદોની વ્યાખ્યા સાતમાં સ્થાનના પાંચમાં સૂત્રમાંથી વાંચી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ॥ સૂ ૨૯ ॥

पूर्वं भिक्षुप्रतिमोक्ता सम्प्रति तत्र संलग्नातीचारस्य प्रायश्चित्तं भवतीति प्रायश्चित्तसूत्रमाह—

मूलम्--णवविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा--आलोयणारिहे जाव मूलारिहे अणवट्ठप्पारिहे ॥ सू० ३० ॥

छाया—नवविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम् तद्यथा–आलोचनार्हं यावत् मूलार्हम् ८ अनवस्थाप्यार्हम् ९ ॥ सू० ३० ॥

टीका—" णवविहे पायच्छित्ते " इत्यादि--प्रायश्चित्तं–पापविशोधनं नवविधं प्रज्ञप्तम् , तद्यथा–आलोचनार्हम्–आलोचना–गुरुं प्रति स्वपापस्य निवेदनं, तद्रूपा शुद्धिः, तामर्हतीत्यालोचनार्हम् १ एवमन्यत्रापि । ' यावत् ' पदेन–प्रतिक्रमणार्हं २, तदुभयार्हं ३, विवेकार्हं ४, व्यु-सर्गार्हं ५. तपोऽर्हं ६, छेदार्हं ७ इति पड्ग्राह्याणि, तथा–मूलार्हम् ८, अनवस्थाप्यार्हम् ९, तत्र प्रतिक्रमणं–

इस प्रकारके भिक्षु प्रतिमोका कथन करके अब सूत्रकार उसमें लगे हुए अतिचारका प्रायश्चित्त होता है, इस अभिप्रायसे प्रायश्चित्त सूत्रका कथन करते हैं–" णवविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " इत्यादि ।

टीकार्थ–पाप विशोधनका नाम प्रायश्चित्त है, यह पापविशोधन रूप प्रायश्चित्त नौ प्रकारका कहा गयाहै, वह इस प्रकारसेहै–आलोचनार्ह१, यावत् मूलार्ह और अनवस्थाप्यार्ह ९, इनमें गुरुके प्रति जो अपने पापका निवेदन है, वह आलोचनार्ह है, इस आलोचना रूप शुद्धिके योग्य जो होता है वह आलोचनार्ह प्रायश्चित्तहै १ इसी प्रकारसे अन्यत्र भी जानना चाहिये यहां यावत्पदसे–" प्रतिक्रमणार्ह २, तदुभयार्ह ३, विवेकार्ह ४ व्युत्सर्गार्ह ५, तपोऽर्ह ६, छेदार्ह ७" इन छह प्रायश्चित्तोंका ग्रहण हुआ है, मिथ्या दुष्कृत देना इसका नाम प्रतिक्रमण है,

---

આ રીતે ભિક્ષુપ્રતિમાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમાં લાગેલા અતિચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. તે અભિપ્રાયથી પ્રાયશ્ચિત્ત સૂત્રનું કથન કરે છે.

" ણવવિહે પાયચ્છિત્તે પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૦)

ટીકાર્થ–પાપવિશોધન (પાપની શુદ્ધિ)નું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે પાપવિશોધન રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત નવ પ્રકારનું કહ્યું છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે–

(૧) આલોચનાર્હ, (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ, (૩) તદુભયાર્હ, (૪) વિવેકાર્હ (૫) વ્યુત્સર્ગાર્હ, (૬) તપઃઅર્હ (૭) છેદાર્હ, (૮) મૂલાર્હ અને (૯) અનવસ્થાપ્યાર્હ

આલોચનાર્હ-ગુરુની પાસે આલોચના (નિવેદન) કરવાથી જ જે પાપની વિશુદ્ધિ થઈ જાય છે એવા પાપને આલોચનાર્હ પાપ કહે છે, અને એવા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું.

मिथ्यादुष्कृतम् २, तदुभयम्-आलोचना-मिथ्यादुष्कृतैतद्‌द्वयम् ३, विवेकः-अशुद्धभक्तादित्यागः ४, व्युत्सर्गः-कायोत्सर्गः ५, तपोनिर्विकृतिकादि ६, छेदः-प्रव्रज्यापर्यायहस्वीकरणम् ७ मूलम्-महाव्रताऽऽरोपणम् ८, अनवस्थाप्यं-कृततपसो व्रताऽऽरोपणम् ९, इत्येतान्यर्हतीनि तत्तद्रूपाणि नव प्रायश्चित्तानि, इह नवस्थानप्रसङ्गान्नवैवोक्तानि, दशमं प्रायश्चित्तं तु पाराञ्चिकम्, तल्लिङ्गादि भेदरूपमिति ॥ सू० ३० ॥

पूर्वं प्रायश्चित्तमुक्तं, तच्च भरतादिक्षेत्रेष्वेव भवतीति तद्गतवस्तुविशेषान्निरूप-

---

आलोचना करना एवं मिथ्या दुष्कृत देना ये दोनों जहां होते हैं ऐसा वह प्रायश्चित्त तदुभयार्ह है, अशुद्ध भक्त आदिका त्याग करना यह विवेक है, कायोत्सर्ग करना इसका नाम व्युत्सर्ग है, निर्विकृतिक आदि तपस्याओंका नाम तप है, एवं प्रव्रज्या पर्यायका कम करना इसका नाम छेद है, महाव्रतोंका आरोपण करना यह मूल है, तथा-जिसने तपस्या की है ऐसे पुरुषमें व्रतोंका आरोपण करना यह अनवस्थाप्य है जो पापशुद्धि इन ९ प्रायश्चित्तोंके योग्य होती है वह प्रतिक्रमणार्ह तदुभयार्ह आदि प्रायश्चित्त हैं यहां नवस्थानके प्रसङ्गसे नौ ही प्रायश्चित्त कहे हैं दशवां प्रायश्चित्त पाराञ्चिक है वह लिङ्गादि भेद रूप होता है ।सू०३०।

कथित यह प्रायश्चित्त भरतादि क्षेत्रोंमेंही होता है, अतः अब

મિથ્યા દુષ્કૃત દેવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણુ છે. આલોચના કરવી અને મિથ્યાદુષ્કૃત દેવું–આ બન્નેનો જે પ્રાયશ્ચિત્તમાં સદ્‌ભાવ રહે છે તે પ્રાયશ્ચિત્તને તદુભયાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

અશુદ્ધ ભક્ત (આહાર) આદિનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ વિવેક છે. કાયોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે. નિર્વિકૃતિક આદિ તપસ્યાઓનું નામ તપ છે. પ્રવ્રજ્યા પર્યાયમાં ઘટાડો કરવો તેનું નામ છેદ છે. મહાવ્રતોનું આરોપણુ કરવું તેનું નામ મૂળ છે, તથા જેણે તપસ્યા કરી છે એવા પુરુષમાં વ્રતોનું આરોપણુ કરવું તેનું નામ અનવસ્થાપ્ય છે જે પાપશુદ્ધિ ઉપર્યુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તોને યોગ્ય હોય છે, તેમનું જ અહીં આલોચનાર્હ, પ્રતિક્રમણાર્હ, તદુભયાર્હ આદિ નવ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં નવ સ્થાનનો અધિકાર હોવાથી નવ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોનું જ નિરૂપણુ કરવામાં આવ્યુ છે પ્રાયશ્ચિત્તનો દસમો પ્રકાર પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે લિંગાદિ ભેદ રૂપ એટલે કે સાધુના રજોહરણુ, વસ્ત્ર આદિનો ત્યાગ કરાવવા રૂપ હોય છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

ઉપર્યુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તોનો સદ્‌ભાવ ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં જ હોય છે, તેથી હવે

यितुमाह—

मूलम्--जंबू मंदर दाहिणेणं भरहे दीहवेयड्ढे नवकूडा पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धे १ भरहे २ खंडग ३, माणी ४ वेयड्ढ ५ पुण्ण ६, तिमिसगुहा७। भरहे ८ वेसमणे९ य भरहे कूडाण णामाइं ॥१॥

जंबूमंदरदाहिणेणं निसहे वासहरपव्वए णवकूडा पण्णत्ता, तं जहा-
सिद्धे १, निसहे २ हरिवासे ३ विदेहे ४, हीरी ५ धिइ ६ य
सीओया ७। अवरविदेहे ८ रुयगे ९ निसहे कूडाण णामाणि ॥१॥

जंबूमंदरपव्वए णंदणवणे णव कूडा पण्णत्ता, तं जहा--
णंदणे १ मंदरे २ चेव निसहे ३ हेमवते ४ रयय ५ रुयए ६ य।
सागरचित्ते ७ वइए ८, बलकूडे ९ चेव बोद्धव्वे ॥ १ ॥

जंबू मालवंतवक्खारपव्वए णवकूडा पण्णत्ता, तं जहा--
सिद्धे १ य मालवंते २, उत्तरकुरु ३ कच्छ ४ सागरे ५ रयए ६।
सीया ७ तह ८ पुण्णणामे ८ हरिस्सहकूडे ९ य बोद्धव्वे ॥ १ ॥

जंबूमालवंतवक्खारपव्वयकच्छे दीहवेयड्ढे णवकूडा पण्णत्ता, तं जहा-
सिद्धे १ कच्छे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५पुण्ण ६ तिमिसगुहा ७।
कच्छे ८ वेसमणे य ९ कच्छे कूडाण णामाइं ॥ १ ॥

जंबू मंदरदाहिणेणं सुकच्छे दीहवेयड्ढे णवकूडा पण्णत्ता तं जहा—सिद्धे १ सुकच्छे २, खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुण्ण ६ तिमिसगुहा ७। सुकच्छे ८ वेसमणे ता, सुकच्छि कूडाण-णामाइं ॥ १ ॥

एवं जाव पोक्खलावयंसि दीहवेयड्ढे, एवं वच्छे दीहवेयड्ढे एवं जाव मंगलावइंमि दीहवेयड्ढे।

जंबू मंदरदाहिणेणं विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए णवकूडा

पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धे य विज्जुणामे २ देवकुरा ३ पम्ह ४ कणग ५ सोवत्थी ६। सीओया ७ य सजले ८ हरिकूडे ९ चेव बोद्धव्वे ॥ १ ॥

जंबू मंदरदाहिणेणं पम्हे दीहवेयड्ढे णवकूडा पण्णत्ता, तं जहा,--सिद्धे १ पम्हे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५। एवं चेव जाव सलिलावइंमि दीहवेयड्ढे, एवं वप्पे दीहवेयड्ढे एवं जाव गंधिलावइंमि दीहवेयड्ढे नव कूडा पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धे १ गंधिल २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुण्ण ६ तिमिसगुहा ७। गंधिलावइ ८ वेसमण ९ कूडाणं होंति णामाइं ॥ १ ॥

एवं सव्वेसु दीहवेयड्ढेसु दोकूडा सरिसणामगा सेसा ते चेव,

जंबूमंदरेणं उत्तरेणं नीलवंते वासहरपव्वए णव कूडा पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धे १, निलवंत २ विदेह ३ सीया ४ कित्ती ५ य नारिकंता ६ य। अवराविदेहे रम्मगकूडे ८ उवदंसणे चेव॥१॥

जंबूमंदर उत्तरेणं एरवए दीहवेयड्ढे णव कूडा पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धे २ रयणे १ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुण्ण ६ तिमिसगुहा ७। एरवए ८ वेसमणे ९, एरवए कूडणामाइं ॥१॥ ॥ सू० ३१ ॥

छाया—जम्बूमन्दरदक्षिणे भरते दीर्घवैताढ्ये नव कूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धः १ भरतः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्यः ५ पूर्णः ६ तिमिसगुहा

सूत्रकार भरतादि क्षेत्रगत वस्तु विशेषोंका निरूपण करते हैं—

" जंबू मंदरदाहिणेणं " इत्यादि ।

जम्बू द्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें रहे हुए भरत

સૂત્રકાર ભરતાદિ ક્ષેત્રગત વસ્તુ વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે—" જંબૂ મંદર દાહિણેણ ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૧)

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં રહેલા ભરત ક્ષેત્રમાં

७। भरतः ८ वैश्रमणः ९ वा भरते कूटानां नामानि ॥ १ ॥

जम्बूमन्दरदक्षिणे निषधे वर्षधरपर्वते नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धाः १ निषधाः २ हरिवर्षः ३ विदेहः ४ ह्रीः ५ धृतिः ६ च शीतोदा ७। अपरविदेहः ८ रुचकः ९ निषधे कूटानां नामानि ॥ १ ॥

जम्बू मन्दरपर्वते नन्दनवने नव कूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दनः १ मन्दरः २ चैव निषधः ३ हिमवान् ४ रजतः ५ रुचकः चा सागरचित्रः ७ वज्रः ८ बलकूटः चैव बोद्धव्यः ॥ १ ॥

जम्बूमाल्यवद्वक्षस्कारपर्वते नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धश्च १ माल्यवान्

क्षेत्रमें जो दीर्घवैताढ्य है उस पर नौ कूट कहे गये हैं–वे इस प्रकारसे हैं–सिद्ध १, भरत २ खण्डक ३, माणि ४, वैताढ्य ५, पूर्ण ६, तिमिस्रगुहा ७ भरत ८ और वैश्रवण ९ ॥१॥

जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें रहे हुए निषध वर्षधर पर्वत पर नौ कूट कहे गये हैं–वे इस प्रकारसे हैं–सिद्ध १ निषध २ हरिवर्ष ३ विदेह ४ ह्री ५ धृति ६ शीतोदा ७ अपरविदेह ८ रुचक ९॥१॥

जम्बूद्वीपस्थित मन्दर पर्वतके नन्दन वनमें नौ कूट कहे गये हैं–जो इस प्रकारसे हैं–नन्दन १, मन्दर २, निषध ३, हिमवान् ४, रजत ५, रुचक ६ सागरचित्र ७ वज्र ८ एवं बलकूट ८ ॥१॥

जम्बूद्वीपके माल्यवान् वक्षस्कार पर्वत पर नौ कूट कहे गये हैं–जो इस प्रकारसे हैं––

જે વૈતાઢ્ય પર્વત છે તેના ઉપર નવ કૂટ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) સિદ્ધ, (૨) ભરત, (૩) ખંડક, (૪) માણિ, (૫) વૈતાઢ્ય. (૬) પૂર્ણ, (૭) તિમિસ્ર ગુહા, (૮) ભરત અને (૯) વશ્રમણ ॥૧॥

જંબૂદ્વીપના મન્દરપર્વતની દક્ષિણદિશામા રહેલા નિષધ વર્ષધર પર્વત પર નવ કૂટ કહ્યાં છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) સિદ્ધ, (૨) નિષધ, (૩) હરિવર્ષ, (૪) વિદેહ, (૫) હ્રી (૬) ધૃતિ, (૭) શીતોદા, (૮) અપરવિદેહ અને (૯) રુચક ॥૧॥

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દરપર્વતના નંદનવનમાં નવ કૂટ કહ્યા છે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે (૧) નંદન, (૨) મન્દર, (૩) નિષધ, (૪) હિમવાન્, (૫) રજત, (૬) રુચક, (૭) સાગરચિત્ર, (૮) વજ્ર અને (૯) બલકૂટ. ॥૧॥

જંબૂદ્વીપના માલ્યવાન્ વક્ષસ્કાર પર્વત પર નવ કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે–(૧) સિદ્ધ, (૨) માલ્યવાન, (૩) ઉત્તરકુરુ, (૪) કચ્છ, (૫) સાગર,

२ उत्तरकुरुः ३, कच्छः ४ सागरः ५ रजतः ६। शीता ७ तथा पूर्णनामा ८ हरिस्सहकूटश्च बोद्धव्यः ॥ १ ॥

जम्बू माल्यवद्वक्षस्कारपर्वतकच्छे दीर्घवैताढये नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा— सिद्धः १ कच्छः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्यः ५ पूर्णः ६ तिमिस्रगुहा ७। कच्छः ८ वैश्रवणश्च ९ कच्छे कूटनामानि ॥ १ ॥

जम्बूमन्दरदक्षिणे सुकच्छे दीर्घवैताढ्ये नव कूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धः १ सुकच्छः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्यः ५ पूर्णः ६ तिमिस्रगुहा ७। सुकच्छः ८ वैश्रवणश्च ९ सुकच्छकूटानां नामानि ॥ १ ॥

एवं यावत् पुष्करावत्यां दीर्घवैताढ्ये, एवं वक्षस्के दीर्घवैताढ्ये, एवं यावत् मङ्गलावत्यां दीर्घवैताढ्ये ।

सिद्ध १ माल्यवान् २ उत्तर कुरु ३ कच्छ ४ सागर ५ रजत ६ शीता ७ पूर्णनामा ८ और हरिसह कूट ९ ॥१॥

जम्बूद्वीप स्थित माल्यवान् वक्षस्कार पर्वतके कक्षमें दीर्घवैताढ्य पर नौ कूट कहे गये हैं—जो इस प्रकारसे हैं——

सिद्ध १ सुकक्ष २ खंडक ३ माणि ४ वैताढ्य ६ पूर्ण ६ तिमिस्रगुहा ७ सुकच्छ ८ और वैश्रवण ९ ॥१॥

इसी तरहसे यावत् पुष्करावतीमें दीर्घवैताढ्य पर इसी तरहसे वक्षस्कारमें दीर्घवैताढ्य पर नौ कूट कहे गये हैं। जम्बूद्वीप स्थित विद्युत्प्रभ नामके वक्षस्कार पर्वत पर नौ कूट कहे गये हैं जो इस प्रकारसे हैं—सिद्ध १ पद्म २ खंडक ३ माणि ४ वैताढ्य ५ पूर्ण ६, तिमिस्रगुहा ७, सुकच्छ ८ वैश्रवण ९, इसी तरहसे यावत्

---

(૬) રજત, (૭) શીતા, પૂર્ણનામા અને (૯) હરિસહકૂટ ॥૧॥

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા માલ્યવાન્ વક્ષસ્કાર પર્વતની કક્ષમાં દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સિદ્ધ, (૨) સુકક્ષ, (૩) ખંડક, (૪) મણિ, (૫) વૈતાઢ્ય, (૬) પૂર્ણ, (૭) તિમિસ્રગુહા (૮) સુકચ્છ અને (૯) વૈશ્રમણ ॥૧॥

એજ પ્રમાણે પુષ્કરાવતી પર્યન્તના ક્ષેત્રોમાં દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટો છે એજ પ્રમાણે વક્ષસ્કારમાં દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટો છે એજ પ્રમાણે મંગલાવતી પર્યન્તમા દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટો કહ્યા છે. જંબૂદ્વીપમાં આવેલા વિદ્યુત્પ્રભ નામના વક્ષસ્કાર પર્વત પર નવ કૂટ કહ્યાં છે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સિદ્ધ, (૨) પદ્મ, (૩) ખંડક (૪) માણિ (૫) વૈતાઢ્ય પૂર્ણ ૬ તિમિસ્ર ગુહા ૭ સુકચ્છ ૮ વૈશ્રવણ ૯

એજ પ્રમાણે સલિલાવતીમાં દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટો કહ્યા છે, વપ્રમાં

जम्बू विद्युत्प्रभे वक्षस्कारपर्वते नवकूटाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—सिद्धश्च १ विद्युत्प्रभः २ देवकुरवः ३ पद्मः ४ कनकः ५ स्वस्तिकः ६। शीतोदा ७ च सजलः ८ हरिकूटः ९ चैव बोद्धव्यः ॥ १ ॥

जम्बूमन्दरदक्षिणे पक्ष्मे दीर्घवैताढ्ये नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धः १ पक्ष्मः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्यः ५। एवं चैव यावत् सलिलावत्यां दीर्घवैताढ्ये, एवं वप्रे दीर्घवैताढ्ये। एवं यावत् गन्धिलावत्यां दीर्घवैताढ्ये नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—

सिद्धाः १ गन्धिलः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्यः ५ पूर्णः ६ तिमिस्रगुहाः ७। गन्धिलावती ८ वैश्रवणः ९ कूटानां भवन्ति नामानि ॥ १ ॥

एवं सर्वेषु दीर्घवैताढ्येषु द्वौ कूटौ सदृशनामकौ, शेषास्तएव।

जम्बू मन्दरे उत्तरे नीलवति वर्षधरपर्वते नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धाः १ नीलवान् २ विदेहः ३ सीता ४ कीर्तिः ५ च हरिकान्ता ६ च। अपरविदेहे रम्यककूटः ८ उपदर्शनः ९ चैव ॥ १ ॥

सलिलावतीमें दीर्घवैताढ्य पर, इसी तरहसे वप्रमें दीर्घवैताढ्य पर और इसी तरहसे गन्धिलावतीमें दीर्घ वैताढ्य पर नौ कूट कहे गये हैं उनके नाम इस प्रकारसे हैं-सिद्ध १ गन्धिल २ खंडक ३ माणि ४ वैताढ्य ५ पूर्ण ६ तिमिस्र गुहा ७ गन्धिलावती ८ और वैश्रवण ९ ॥१॥ इस प्रकारसे समस्त दीर्घवैताढ्योंमें दो कूट समान नामवाले हैं और बाकीके ऊपरमें कहे हुए जैसे हैं।

जम्बूद्वीप स्थित मन्दरके उत्तरमें नीलवान् वर्षधरपर्वत पर नौ कूट कहे गये हैं--जो इस प्रकारसे हैं-सिद्ध १ नीलवान् २ विदेह ३ सीता ४ कीर्ति ५ हरिकान्ता ६ अपर विदेह ७ रम्यककूट ८ और उपदर्शन ९ ॥१॥

દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર નવ કૂટો કહ્યા છે અને ગન્ધિલાવતીમાં પણ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર પણ નવ કૂટો કહ્યાં છે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) સિદ્ધ, (૨) ગન્ધિલ (૩) ખંડક, (૪) માણિ, (૫) વૈતાઢ્ય, (૬) પૂર્ણ, (૭) તિમિસ્રગુહા, (૮) ગન્ધિલાવતી અને (૯) વશ્રવણ. આ પ્રકારે સમસ્ત દીર્ઘવૈતાઢ્યોમાં બે કૂટ સમાન નામવાળાં છે અને બાકીનાં કૂટોમાં નામ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દરપર્વતની ઉત્તરે નીલવાન્ વર્ષધર પર્વત પર નવ કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સિદ્ધ, (૨) નીલવાન્, (૩) વિદેહ, (૪) સીતા, (૫) કીર્તિ, (૬) હરિકાન્તા (૭) અપરવિદેહ (૮) રમ્યક કૂટ અને (૯)ઉપદર્શન ॥૧॥

जम्बूमन्दरस्य उत्तरे ऐरवते दीर्घवैताढये नवकूटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धः १ रजतः २ खण्डकः ३ माणिः ४ वैताढ्य ५ पूर्णः ६ तिमिस्रगुहा ७। ऐरवतः ८ वैश्रवणः ९ ऐरवते कूटनामानि ॥ १ ॥ सू० ३१ ॥

टीका—' जंबू मंदरदाहिणेणं " इत्यादि—एषां व्याख्याऽन्यतोऽवसेया ॥ सू० ३१ ॥

पूर्वं कूटा उक्ताः. ते च तीर्थङ्करैः प्ररूपिता इति नवस्थानप्रसङ्गान्नवरत्नि-प्रमाण जिनविशेषं निरूपयितुमाह—

मूलम्-पासे णं अरहा पुरिसादाणीए वज्जरिसहनाराय संघयणे समचउरंससंठाणसंठिए नव रयणीओ उड्ढं उच्चत्तेणं हुत्था ॥ सू० ३२ ॥

छाया—पार्श्वः खलु अर्हन् पुरुषाऽऽदानीयो वज्रऋषभनाराचसंहननः सम-चतुरस्रसंस्थानसंस्थितः नव रत्नयः ऊर्ध्वमुच्चत्वेनाऽऽसीत् ॥ सू० ३२ ॥

टीका—' पासे णं अरहा ' इत्यादि—

पार्श्वः-पार्श्वनाथः खलु अर्हन्-जिनः कथंभूतः ? इत्याह-' पुरुषादानीय ' इत्यादि-पुरुषैरादानीयः-आश्रयणीयः अतिशयशालित्वात्, पुनः वज्रऋषभनाराच

जम्बूद्वीप स्थित मन्दरके उत्तरमें ऐरवतमें दीर्घवैताढय पर नौ कूट कहे गये हैं जो इस प्रकारसे हैं-सिद्ध १ रजत २ खंडक ३ माणि ४ वैताढय ५ पूर्ण ६ तिमिस्रगुहा ७ ऐरवत ८ और वैश्रवण ९ ॥१॥ इस सूत्रकी व्याख्या अन्य शास्त्रोंसे जान लेनी चाहिये ॥ सू० ३१॥

ये कथित कूट तीर्थंकरोंने कहे गये हैं-अतः नव स्थानके प्रसङ्गसे नव रत्निप्रमाण जिन विशेषका कथन अब सूत्रकार करते हैं—

" पासेणं अरहा " इत्यादि ।

टीकार्थ-पार्श्वनाथ अर्हन्त जो कि पुरुषोंमें श्रेष्ठहैं वज्रऋषभनाराच संहन-

---

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દરપર્વતની ઉત્તરે ઐરવત ક્ષેત્રના દીર્ઘવૈતાઢય પર નવ કૂટ કહ્યાં છે-(૧) સિદ્ધ, (૨) રજત, (૩) ખંડક, (૪) માણિ, (૫) વૈતાઢય, (૬) પૂર્ણ (૭) તિમિસ્રગુહા, (૮) ઐરવત અને (૯) વૈશ્રવણ ॥૧॥

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા અન્ય શાસ્ત્રોની મદદથી સમજી લેવી. ॥ સૂ. ૩૧ ॥

તીર્થંકરો દ્વારા ઉપર્યુક્ત કૂટો પ્રરૂપિત થયેલા છે તેથી સૂત્રકાર નવરત્નિ પ્રમાણુ જિનવિશેષનું (પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું) નવ સ્થાનને અનુરૂપ એવું કથન કરે છે-" पासेणं अरहा ' ઇત્યાદિ—(સૂત્ર ૩૨)

ટીકાર્થ-પાર્શ્વનાથ અર્હંત કે જેઓ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતા, વજ્રઋષભનારાચ સંહનન

संहननः-वज्रं-कीलिकाकारमस्थि, ऋषभः-परिवेष्टनपट्टाकृतिकोऽस्थिविशेषः, नाराचम्-उभयतो मर्कटबन्धः, तथा च-द्वयोरस्थ्नोरुभयतो मर्कटबन्धनेन बद्धयोः पट्टाऽऽकृतिना तृतीयेनास्थ्ना परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयं पुनरपि दृढीकर्तुं तत्र निखातं कीलिकाऽऽकारं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद् वज्रऋषभनाराचम्, तत् संहननं संहन्यन्ते=दृढी क्रियन्ते शरीरपुद्गला अनेनेति संहननम्-अस्थिनिचयो यस्य स वज्रऋषभनाराच संहननः, पुनः समचतुरस्रसंस्थान-

नवाले एवं समचतुस्र संस्थानवाले थे, ये ऊंचाईमें नौ रत्नि अर्थात् नौ हाथके थे इन्हें पुरुषादानीय इसलिये कहा गया है कि ये अतिशयोंसे विराजित थे वज्रऋषभनाराच संहननका तात्पर्य ऐसा है-कीलिकाके आकार जैसी जो हड्डी होती है, उसका नाम वज्र है परिवेष्टन वस्त्रके आकार जैसी जो हड्डी होती है उसका नाम ऋषभ है और दोनों तरफसे जो मर्कट बन्ध है उसका नाम नाराच है इस कथनका तात्पर्य ऐसा होता है, कि दोनों तरफ मर्कट बन्धनसे बन्धी हुई तथा पट्टीके आकार जैसी तृतीय हड्डीसे परिवेष्टित हुई दो हड्डियोंके ऊपर और भी तीन हड्डियोंको दृढ करनेके लिये कीलिकाके आकार जैसी जो वज्र नामक हड्डी विशेष जहां पर गढी रहती है वह वज्रऋषभ नाराच संहनन है, जिसके द्वारा शरीर पुद्गल मजबूत किये जाते हैं उसका नाम संहनन है-संहननका दूसरा नाम अस्थियोंका समूह भी

વાળા હતા અને સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા હતા, તેમના શરીરની ઊંચાઈ નવ રત્નિપ્રમાણુ (નવ હાથની) હતી. તેઓ અતિશયોથી વિરાજિત હતા, તે કારણે તેમને પુરુષાદાનીય કહ્યા છે.

વજ્રઋષભનારાચ સંહનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-કીલિકાના (ખીલીના) આકારનું જે હાડકું હોય છે તેનું નામ વજ્ર છે. પરિવેષ્ટન કરવા માટેના વસ્ત્રના આકારનું જે હાડકું હોય છે તેનું નામ ઋષભ છે, અને બન્ને તરફ જે મર્કટબન્ધ હોય છે તેનું નામ નારાચ છે. આ પ્રકારે વિચાર કરતા વજ્ર ઋષભનારાચ સંહનનનો અર્થ એવો થાય છે કે-બન્ને તરફ મર્કટબન્ધ વડે બાંધેલા તથા પટ્ટીના આકારના ત્રીજા હાડકાથી પરિવેષ્ટિત થયેલા એવા બે હાડકાંઓ ઉપર-આ રીતે તે ત્રણે હાડકાંને દૃઢ કરવાને માટે જે કીલિકા (ખીલી) ના આકારનું વજ્ર નામનું હાડકું જે જગ્યાએ સંધાએલું હોય છે તે જગ્યાનું નામ વજ્રઋષભનારાચ સંહનન છે. જેના દ્વારા શરીરના પુદ્ગલોને મજબૂત કરાય છે તેનું નામ સંહનન છે. અસ્થિઓના સમૂહને પણ સંહનન કહે છે,

संस्थितः=समाः=तुल्याः-अन्यूनाधिकाः चतस्रोऽस्रयो-हस्तपादोपर्यधोरूपाश्चत्वा-रोऽपि विभागा (शुभलक्षणोपेताः) यस्य (संस्थानस्य) तत् समचतुरस्रं-तुल्या-ऽऽरोहपरिणाहं, तच्च संस्थानम्=आकारविशेष इति समचतुरस्रसंस्थानं, तेन संस्थितः=युक्तः समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितः, तथा ऊर्ध्वम् उपरि उच्चत्वेन-उच्छ्रयेण नव रत्नयः-हस्ताः-नवहस्तपरिमित-पार्श्वः प्रभुरासीत् ॥ सू० ३२ ॥

पूर्वं तीर्थंकरविशेष उक्त', इति तत्प्रसङ्गान्महावीराख्यतीर्थङ्करविशेषस्य शासने नवभिर्जीवैस्तीर्थङ्करनामगोत्रमुपार्जितमिति प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्-समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तित्थंसि णवहिं जीवेहिं तित्थयरनामगोत्ते कम्मे णिव्वत्तिए, सेणिएणं १, सुपासेणं २, उदाइणा ३, पोट्टिलेणं अणगारेणं ४, दढाउणा ५, संखेणं ६, सयएणं ७, सुलसाए साविश्राए ८ रेवईए ९॥सू० ३३॥

है, ऐसा जिसका शरीर होता है, वह वज्रऋषभनाराच संहननवाला है, जिस आकारमें ऊपरके नीचेके अवयव, एवं हाथ और पगके विभाग शुभ लक्षणोंसे युक्त होते हैं, कमती बढती नहीं होते हैं ऐसा जो शरीरका आकार होता है वह समचतुरस्रसंस्थान हैं, सम शब्दका अर्थ तुल्य है-शरीरकी अवयवके न्यूनाधिकताका नहीं होना यही तुल्यता है, एवं चतुःशब्दका अर्थ चार है, और अस्रि शब्दका अर्थ हाथ, पैर, ऊपर नीचेके विभाग हैं-इस तरह शरीरका जो तुल्य आरोह परिणाहवाला आकार विशेष है, वह समचतुरस्र संस्थान है, भगवान् पार्श्वनाथके शरीरका आकार ऐसा ही था ॥सू० ३२॥

પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શરીર આ પ્રકારના સંહનનથી યુક્ત હતું. જે સંસ્થાનમાં (આકારમાં) શરીરના ઉપરના ભાગનાં અવયવો, નીચેના ભાગનાં અવયવો, તથા હાથ અને પગરૂપ અવયવો, આ ચારે વિભાગો શુભ લક્ષણુથી યુક્ત હોય છે-સપ્રમાણુ હોય છે, એવા શરીરના આકારને સમચતુરસ્રસંસ્થાન કહે છે. સમ એટલે તુલ્ય (સમાન) અવયવોમાં ન્યૂનાધિકતા ન હોવી-સપ્રમાણુતા હોવી તેનું નામ તુલ્યતા છે. "ચતુઃ" એટલે ચાર. 'અસ્રિ' એટલે હાથ, પગ, શરીરનો ઉપરનો ભાગ અને શરીરનો નીચેનો ભાગ આ રીતે શરીરનો જે સમપ્રમાણુ આકારવિશેષ હોય છે તેને સમચતુરસ્રસંસ્થાન કહે છે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શરીર આ પ્રકારના આકારવાળું હતું. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

छाया—श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य तीर्थे नवभिर्जीवैस्तीर्थकरनामगोत्रं कर्म निर्वर्तितम् , श्रेणिकेण १, सुपार्श्वेन २, उदायिना ३, पोट्टिलेनामनगारेण ४, दृढाऽऽयुषा ५, शङ्खेन ६, शतकेन ७ सुलसया श्राविकया ८ रेवत्या ९ ॥सू० ३३॥

टीका—' समणस्स णं भगवओ ' इत्यादि—

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य तीर्थे=शासने नवभिर्जीवैः तीर्थकरनाम-गोत्र—तीर्थकरत्वनिबन्धनं नाम तीर्थकरनाम, तच्च गोत्रं च=कर्मविशेषश्च तीर्थकरनामगोत्रं—तद्रूपं कर्म । यद्वा—तीर्थकरेति नाम्ना गोत्रं—गोत्राख्यं कर्म निर्वर्तितं—कृतं समुपार्जितम् । तदेव दर्शयति—' सेणिएणं ' इत्यादि—श्रेणिकेन—राजगृहनगराधिपेन प्रसिद्धेन राज्ञा तदुपार्जितम् १। एवं सुपार्श्वेन—भगवतो महावीरस्य पितृव्येन २, तथा—उदायिना कोणिकपुत्रेण श्रेणिकप्रपौत्रेण ३। तथा—पोट्टिलेन—तदाख्येन अनगारेण ४। तथा—दृढाऽऽयुषा ५। तथा—शङ्खेन ६।

इस तरह तीर्थकर विशेषका कथन कर अब सूत्रकार इसी प्रसङ्गसे महावीरतीर्थंकरके शासनमें जिन नौ जीवोंने तीर्थंकर नाम गोत्र कर्मका उपार्जन किया है, उनका नाम प्रकट करनेके लिये सूत्र कहते हैं—

" समणस्स णं भगवओ महावीरस्स " इत्यादि ।

टीकार्थ—श्रमण भगवान् महावीरके तीर्थमें नौ जीवोंने तीर्थंकर नाम गोत्रकर्मका बन्ध किया है, उनके नाम इस प्रकारसे हैं—श्रेणिक १ सुपार्श्व २, उदायी ३, पोट्टिल अनगार ४, दृढायु ५, शंख ६, शतक ७, श्राविका सुलसा ८, और रेवती ९. श्रेणिक यह राजगृह नगरके प्रसिद्ध राजा थे सुपार्श्व ये भगवान् महावीरके काका थे, उदायी ये श्रेणिकके प्रपौत्र

આગલા સૂત્રમા પાર્શ્વનાથ ભગવાન વિષે કેટલુક કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર એવી નવ વ્યક્તિઓનાં નામ પ્રકટ કરે છે કે જેમણે મહાવીર ભગવાનના (તીર્થંકરના) શાસનમાં તીર્થંકર નામગોત્રકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું હતું

" समणस्स णं भगवओ महावीरस्स " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં નવ જીવોએ તીર્થંકર નામ ગોત્ર કર્મનો બન્ધ કર્યો છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) શ્રેણિક, (૨) સુપાર્શ્વ, (૩) ઉદાયી, (૪) પોટ્ટિલ અણગાર, (૫) દૃઢાયુ, (૬) શંખ, (૭) શતક, (૮) શ્રાવિકા સુલસા અને (૯) રેવતી.

શ્રેણિક—તેઓ રાજગૃહ નગરના પ્રસિદ્ધ રાજા થઇ ગયા.

સુપાર્શ્વ—તેઓ મહાવીર પ્રભુના કાકા થતા હતા.—

ઉદાયી-તેઓ શ્રેણિકના પ્રપૌત્ર કોણિકના પુત્ર હતા.

तथा शतकेन ८। तथा-सुलसया तदाख्यया श्राविकया ७। तथा-रेवत्या-भगवत् औषधदात्र्या श्राविकया ९। इति ॥ सू० ३३ ॥

पूर्वं तीर्थङ्करत्वयोग्या जीवा उक्ताः, सम्प्रति तु भाविनो मध्यमतीर्थकरान् केवलिनश्च जीवानाह—

मूलम्- एसणं अज्जो ! कण्हे वासुदेवे १, रामे बलदेवे २, उदये पेढालपुत्ते ३ पुट्टिले ४, सयए गाहावई ५ दारुए नियंठे ६, सच्चई नियंठी पुत्ते, ७, साविययबुद्धे अंवडे परिवायए ८ अज्जावि णं सुपासा पासावच्चिज्जा ९, आगमेस्साए उस्सप्पिणीए चाउज्जामं धम्मं पन्नवइत्ता सिज्झिहिंति जाव अंतं काहिंति ॥ सू० ३४ ॥

छाया—एष खलु आर्याः । कृष्णो वासुदेवः १, रामो बलदेवः २, उदयः पेढालपुत्रः ३, पोट्टिलः ४, शतको गाथापतिः ५, दारुको निर्ग्रन्थः ६, सत्यकि निर्ग्रन्थीपुत्रः ८, श्राविकाबुद्धोऽम्बडः परिव्राजकः ८, आर्याऽपि खलु सुपार्श्वा पार्श्वापत्यीया ९ आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञाप्य सेत्स्यन्ति यावत् अन्तं करिष्यन्ति ॥ सू० ३४ ॥

टीका—' एस णं अज्जो ' इत्यादि—भगवान् महावीरः साधून् संबोध-

एवं कोणिकके पुत्र थे, रेवती यह श्राविका थी इसने भगवान्‌को औषधिका दान दिया था ॥ सू० ३३ ।

तीर्थंकरत्वके योग्य जीवोंका कथन कर अब सूत्रकार भावी मध्यम तीर्थंकरोंका और केवलियोंका कथन करते हैं--

" एसणं अज्जो कण्हे वासुदेवे " इत्यादि ।

टीकार्थ-भगवान् महावीर साधुओंको सम्बोधितकरते हुए कहते हैं-

રેવતી-તે શ્રાવિકા હતી તેણે ભગવાન મહાવીરને માટે ઔષધિનું દાન કર્યું હતું. ॥ સૂ ૩૩ ॥

તીર્થંકરત્વને માટે યોગ્ય હોય એવાં જીવોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર મધ્યમ તીર્થંકરોનું અને કેવલીઓનું કથન કરે છે-

"एस ण अज्जो कण्हे वासुदेवे" ઈત્યાદિ—(સૂ ૩૪)

ટીકાર્થ-ભગવાન મહાવીરે સાધુઓને અનુલક્ષીને આ પ્રમાણે કહ્યું-" હે આર્યો !

यति-" हे आर्याः ! एषः-नवमो वासुदेवानां मध्ये कृष्णो वासुदेवः १, तथा-रामो बलदेवः कृष्णस्य ज्येष्ठो भ्राता २, तथा-उदकः-तन्नामाऽनगारः पेढालपुत्रः पार्श्वनाथजिनशिष्यः सूत्रकृताङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धेनालन्दीयाध्ययनोक्तः, स च राजगृहनगरबाह्यप्रदेशस्थायास्तद्वयभूताया नालन्दाया ऐशान्यां दिशि हस्तिद्वीपवनखण्डे व्यवस्थितः, स च नालन्दाविभागस्थं गौतमस्वामिनं स्वसंदेहं पृष्ट्वाऽपास्तसंशयः सन् चातुर्यामधर्मं विहाय पञ्चयामं धर्मं स्वीकृतवान् ३ तथा-पोट्टिलः-तदाख्योऽनगारः ४, तथा-शतकः-तदाख्यो गाथापतिः

हे आर्यों ! ये नवमें नारायण जो कृष्ण वासुदेव हैं वे, तथा इसके ज्येष्ठ भ्राता जो राम-बलदेव है वे पेढालके पुत्र उदक, पोट्टिल, शतक गाथापति, दारुक निर्ग्रन्थ, निर्ग्रन्थी पुत्र सत्यकि श्राविका बुद्ध, अम्बड परिव्राजक, एवं पार्श्वापत्यीया सुपार्श्वा आर्यिका-ये सब आगामी उत्सर्पिणीमें चातुर्याम धर्मकी प्ररूपणा करके सिद्धिको प्राप्त करेंगे यावत् सर्व दुःखोंका अन्त करेंगे।

९ नारायणोंमेंसे कृष्ण वासुदेव ये नौवें नारायण हुए हैं बलदेव ये कृष्णके बड़े भाई हुए है उदक नामके जो अनगार हुए हैं ये पेढालके पुत्र थे, पार्श्वनाथ भगवान्के शिष्य थे इनका वर्णन सूत्र कृताङ्गके द्वितीय श्रुतस्कन्धमें नालन्दीय अध्ययनमें किया गया है, ये राजगृहनगरके बाह्य प्रदेशमें रही हुई नालन्दाकी ईशान दिशामें वर्तमान हस्तिद्वीप वनखण्डमें रहते थे इन्होंने नालन्दामें रहे हुए गौतम स्वामीसे पूछ कर अपने संदेहको दूर किया था, और चातुर्याम धर्मको छोडकर पंचयाम धर्मको धारण किया था ३।

કૃષ્ણ વાસુદેવ નામના જે નવમાં નારાયણ છે તેઓ તથા તેમના મોટાભાઇ બળદેવ, તથા પેઢાલતે પુત્ર ઉદક, તથા પોટ્ટિલ, તથા શતક ગાથાપતિ, તથા દારુક નિર્ગ્રંથ તથા નિર્ગ્રંથીપુત્ર સત્યકિ તથા શ્રાવિકાબુદ્ધ અમ્બડ પરિવ્રાજક તથા પાર્શ્વાપત્યીયા સુપાર્શ્વા આર્યિકા, આ નવે વ્યક્તિઓ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રરૂપણા કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વૃત્ત અને સમસ્ત દુઃખોના અંત કરનારા થશે.

(૧) નવ નારાયણો (વાસુદેવો)માં નવમાં નારાયણ કૃષ્ણવાસુદેવ થઇ ગયા છે.

(૨) કૃષ્ણના મોટાભાઈનું નામ બળદેવ હતું. (૩) ઉદક નામના જે અણગાર થઇ ગયા તેઓ પેઢાલના પુત્ર હતા તેઓ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્ય હતા. તેમનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્રુત સ્કન્ધના નાલન્દીય નામના અધ્યયનમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેઓ રાજગૃહ નગરના બાહ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાલન્દાની ઇશાન દિશામાં આવેલા હસ્તિદ્વીપ નામના વનખંડમા રહેતા હતા. તેમના મનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો તેનું નાલદામાં તે સમયે રહેતા ગૌતમ સ્વામીએ નિવારણ કર્યું હતું. તેથી તેમણે ચાતુર્યામ ધર્મનો ત્યાગ કરીને પ઼ચ-

५, तथा-दारुको निर्ग्रन्थः, अयं च कृष्णवासुदेवस्य पुत्रो भगवतोऽरिष्टनेमिनाथस्य शिष्योऽनुत्तरौपपातिकसूत्रवर्णितः ६, तथा-सत्यकिः-तदाख्यो निर्ग्रन्थीपुत्रः=साध्वीपुत्रः, कथं 'साध्व्या ब्रह्मचारिण्याः पुत्रः ?' इति तत्कथैवम्--

चेटकमहाराजपुत्री सुज्येष्ठानाम्नी जातसंवेगा प्रव्रजिता, उपाश्रयमध्ये आतापनां कुर्वती, इतश्च पेढालनामा कश्चित् परिव्राजको विद्यासिद्धो विद्यादानेच्छुर्योग्यपुरुषं ब्रह्मचारिणीपुत्रमन्वेषयंस्तत्राऽऽगतः, सुज्येष्ठां साध्वीमुपाश्रयाभ्यन्तर आतापयन्तीमवलोक्य धूमिकाव्यामोहं कृत्वा विद्याप्रभावादलक्षितो बीजं निक्षिप्तवान्, तेन तस्या गर्भो जातः, पुत्रश्चाजनि, तस्य सत्यकिरिति

दारुक निर्ग्रन्थ कृष्ण वासुदेवके पुत्र थे, और भगवान् अरिष्टनेमिनाथ थे, इनका वर्णन अनुत्तरौपपातिक सूत्रमें किया गया है, सत्यकि ये निर्ग्रन्थी साध्वीके पुत्र कैसे थे। तो इसका उत्तर इस कथासे ऐसा है-

सुज्येष्ठा नामकी चेटक महाराजकी एक पुत्री थी किसी निमित्तवश इसे संसारसे वैराग्य हो गया सो यह दीक्षित हो गई एक दिनकी बात है, कि यह उपाश्रयमें आतापना कर रही थी इतनेमें पेढाल नामका कोई परिव्राजक कि जिसे अनेक विद्याएँ सिद्ध थी, विद्यादान देनेकी अभिलाषावाला होकर किसी ब्रह्मचारिणीके योग्य पुत्रकी खोज करता हुआ वहां आया.

उसने सुज्येष्ठा साध्वीको उपाश्रयके भीतर आतापना करती हुई देखा-देखकर उसने धूमिकाव्यामोह (?) करके विद्याके प्रभावसे अलक्षित रूपमें अपने वीर्यका प्रक्षेप उसकी योनिमें कर दिया, इससे

યમ ધર્મને અંગીકાર કર્યો હતો. (૪) દારુક નિર્ગ્રંથ-તેઓ કૃષ્ણવાસુદેવના પુત્ર હતા, અને ભગવાન અરિષ્ટનેમિનાથના શિષ્ય હતા. અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રમાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

(૫) સત્યકી-તેઓ નિર્ગ્રંથી સાધ્વીના પુત્ર હતા. બ્રહ્મચારિણી સાધ્વીને પુત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે, એ વાતનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે-ચેટક મહારાજાને સુજ્યેષ્ઠા નામની એક પુત્રી હતી તેને કોઈ કારણે સંસાર પર વૈરાગ્ય આવી ગયો, તેથી તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી, ત્યારબાદ કોઈ એક દિવસે તે ઉપાશ્રયમાં આતાપના લઈ રહી હતી. ત્યારે પેઢાલ નામનો કોઈ એક પરિવ્રાજક ત્યાં આવ્યો તેણે અનેક વિદ્યાઓ સિદ્ધ કરી હતી તે કોઈ બ્રહ્મચારિણીના પુત્રને પોતાની આ વિદ્યાઓ શિખવવા માગતો હતો તેણે સુજ્યેષ્ઠા સાધ્વીને ઉપાશ્રયમાં આતાપના કરતી નિહાળી તેણે પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવથી ધૂમિકાવ્યામોહ કરીને (ચારે બાજુ અંધકાર કરી દઈને) અલક્ષિત રૂપે (કોઈને ખબર ન પડે

नाम जातम् । ततः सुज्येष्ठा पुत्रः सात्यकिरेकदा भगवत्समवसरणं गतः, इतश्च कालसन्दीपनामा विद्याधरो भगवन्तं वन्दित्वा पृष्टवान्-कस्मान्मे भयमिति, । भगवान् कथितवान्-एतस्मात् सत्यकेः । ततः कालसन्दीपः सात्यकिमुपेत्यावज्ञ-योवाच-' अरे ! रे ! त्वं मां हनिष्यसि ?, इत्युक्त्वा स्वस्थानं गतः । तत एकदा तत्पिता पेढालपरिव्राजको विद्याधरः, सुज्येष्ठापुत्रं सत्यकिमपहृत्य स्वस्थाने नीतवान्, स्वविद्यां च शिक्षितवान् । अथ स सात्यकिः पञ्चसु पूर्वभवेषु रोहिण्या विद्यया मारितः, षष्ठभवे षण्मासावशेषायुरसौ विद्यां नैच्छत् । अस्मिन् सप्तमे

उसको गर्भ रह गया । समय पर उसको पुत्र हुआ उसका "सात्यकि" ऐसा नाम रखा गया, धीरे २ बाल्यावस्था पार कर जब वह समझदार हो गया तो वह एक दिन भगवानके समवसरणमें गया वहां पर उससे पहिले आये हुए कालसन्दीप नामके विद्याधरने भगवान्को वन्दना करके उनसे पूछा-भगवन् ! मुझे भय किससे होगा ? भगवान्ने प्रत्युत्तरमें उससे कहा—

तुम्हें सात्यकिसे भय होगा तब कालसन्दीप सात्यकिके पास जाकर उसका तिरस्कार करते हुए बोला-अरे ! रे ! तू क्या मुझे मारेगा ! ऐसा कहकर वह फिर अपने स्थान पर चला गया एक दिन उसका पिता पेढालपरिव्राजक विद्याधर सुज्येष्ठा के पुत्र सात्यकिको हरण कर अपने घर पर ले आया, और लाकर उसने उसे अपनी विद्या सिखा दी । सात्यकि पांच पूर्वभवोंमें रोहिणी विद्याद्वारा

એવી રીતે) પોતાના વીર્યને તે સાધ્વીની યોનિમાં દાખલ કરી દીધું. તેથી તે સાધ્વીને ગર્ભ રહ્યો અને ત્યાર બાદ યોગ્ય સમયે તેણે એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો તેનું નામ ' સાત્યકી ' રાખવામાં આવ્યું. ધીરે ધીરે બાલ્યાવસ્થા પૂરી કરીને જ્યારે તે સમજણો થયો ત્યારે તે એક દિવસ ભગવાનના સમવસરણમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કાલસંદીપ નામનો એક વિદ્યાધર પણ આવેલો હતો. તે વિદ્યાધરે ભગવાનને વંદણા કરીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-" હે ભગવન્ ! મારે કોનાથી ભય પામવો પડશે ? " ભગવાને તેને કહ્યું-" તારે સાત્યકીથી ભય પામવો પડશે " (સાત્યકી તારી હત્યા કરશે). ભગવાનનો આ પ્રકારનો જવાબ સાંભળીને કાલસંદીપ સાત્યકીની પાસે જઈને તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો-" છોકરા ! શું તું મને મારીશકીશ ! " આ પ્રમાણે કહીને તે પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ ચલ્યો ગયો. ત્યારબાદ કોઈ એક દિવસે સાત્યકીના પિતા પેઢાલ પરિવ્રાજક વિદ્યાધરે સુજ્યેષ્ઠા પાસેથી સાત્યકીનું અપહરણ કર્યું. તે તેને પોતાને

भवे तु सा रोहिणी विद्या सिद्धा, तल्ललाटे विवरं कृत्वा तच्छरीरं प्रविष्टा। ललाटच्छिद्रं च देवेन तृतीयं नेत्रं कृतम्। सात्यकिः स्वपितरं पेढालपरिव्राजकं, कालसंदीपं विद्याधरं च मारितवान्, स्वयं च विद्याधरचक्रवर्ती बभूव ७।

तथा--श्राविका बुद्धः-बुद्धा=ज्ञाता श्राविका-सुलसाभिधाना येन स श्राविकाबुद्धः, आर्षत्वाद्बुद्धस्य परप्रयोगः, अम्बडः-तदाख्यः परिव्राजको विद्याधर-श्रमणोपासकः, तत्कथैवम्--

चम्पानगरीनिवासी अम्बडो विद्याधरः श्रावको महावीरप्रभुसमीपे धर्मं श्रुत्वा राजगृहं प्रयातः। स च भगवता बहुजनोपकारायोक्तः-" सुलसाश्राविका

मारा गया-अतः उसने छठे भवमें जब कि उसकी आयु छ मासकी बाकी रही इस विद्याकी चाहना करना छोड दिया परन्तु इस सातवें भवमें उसे वह रोहिणी विद्या सिद्ध हो गई सो वह उसके ललाटमें छेद करके शरीरमें प्रविष्ट हो गई ललाटके छेदको देवने तृतीय नेत्रके रूपमें परिणमा दिया सात्यकिने अपने पिता पेढालपरिव्राजकको और कालसंदीप विद्याधरको मार दिया और स्वयं विद्याधरोंका चक्रवर्ती बनगया ७।

अम्बडका विशेषण जो 'श्राविका बुद्ध' दिया है सो उस विषयमें कथा ऐसी है-अम्बड नामका कोई एक विद्याधर था, वह चम्पानगरीका रहनेवाला था, श्रावक था, एक दिनकी बात है कि वह महावीर प्रभुके पास धर्म सुनकर राजगृह की ओर जब चला तब भगवान्ने उससे

घेर लई गयो. त्यारबाद तेणे तेने पोतानी विद्याओ शिखवी दीधी. पांच पूर्वभवोमां रोहिणीविद्या द्वारा सात्यकीने मारी नाखवामां आव्यो हतो तेथी पोताना छठ्ठा भवमां ज्यारे पोतानुं छ मासनुं आयुष्य बाकी रह्युं हतुं त्यारे तेणे ते विद्या प्राप्त करवानी अभिलाषा छोडी दीधी. परन्तु आ सातमा भवमां तेने ते रोहिणी विद्या सिद्ध थई गई. ते विद्या तेना कपाळमां छिद्र पाडीने तेना शरीरमां दाखल थई गई तेना कपाळमां जे छिद्र पडयुं हतुं. तेनुं देव द्वारा त्रीजा नेत्रमां परिणमन करवामां आव्युं. त्यार बाद सत्यकीए तेना पिता पेढाल परिव्राजकने अने कालसंदीप विद्याधरने मारी नाख्या अने पोते विद्याधरोनो चक्रवर्त्ती बनी गयो.

(९) अम्बड-अम्बडने श्राविकाबुद्ध विशेषण लगाडवामां आव्युं छे तेने विषे आ प्रकारनी कथा छे-

अम्बड नामनो कोई एक विद्याधर हतो. ते चंपा नगरीमां रहेतो हतो अने श्रमणोपासक (श्रावक) हतो. एक दिवस ते महावीर प्रभुना दर्शन करीने तथा धर्मोपदेश सांभळीने ज्यारे ते राजगृह नगर तरफ जवा उपडयो, त्यारे

धर्माचरणार्थं निवेदनीया "। ततोऽम्बडश्चिन्तयामास–" अहोसुलसा पुण्यवती, या त्रिलोकीनाथेन धर्माचरणार्थं निवेद्यते तस्याः कईदृग्गुणो यत्प्रभावेण भगवता धर्माचरणार्थं निवेद्यत इति तावदहं तस्याः सम्यक्त्वं परीक्षे "। ततः स परिव्राजकवेषधारी गत्वा सुलसामुवाच–' आयुष्मति ! तव धर्मो भविष्यतीति मे भोजनं गुरुबुद्धया देहि "। ततः सुलसोवाच–येभ्यो गुरुबुद्धया भोजनं दीयते ते विदिता एव। ततोऽम्बड आकाशे कमलं रचयित्वा तत्रोपविश्य लोकं विस्मा-

अनेक जीवोंके उपकारके निमित्त ऐसा कहा कि " तुम मेरी तरफसे सुलसा श्राविकाको धर्माचरणके लिये निवेदन करना भगवान्के द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर उसने विचार किया–ओह। सुलसा बडी पुण्यशालिनी है जो धर्माचरणके लिये त्रिलोकीनाथ भगवान् द्वारा प्रेरित की जा रही है, या निवेदित की जा रही है अतः मैं इसके सम्यक्त्वका परीक्षण करूं " ऐसा विचार करके उसने परिव्राजकका वेष धारण कर लिया और सुलसाके पास जाकर वह कहने लगा– अयुष्मति। तुम्हें बहुत धर्म होगा जो तुम गुरुबुद्धिसे मेरे लिये भोजन प्रदान करोगी तो। तब उसकी ऐसी बात सुनकर सुलसा बोली–मैं जिन्हें गुरुबुद्धिसे आहार देती हूँ वे विदित ही है, अर्थात् गुरुबुद्धिसे तुमको आहार नही दूंगी। तब अम्बडने आकाशमें कमल रच-कर और उस पर बैठकर लोगोंको आश्चर्यमें डाल दिया लोकोंने अम्बडको

ભગવાન મહાવીરે અનેક જીવો પર ઉપકાર કરવા નિમિત્તે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું–" સુલસા શ્રાવિકાને ધર્મધ્યાન કરવાનું મારા તરફથી કહેશો." જ્યારે મહાવીર પ્રભુએ તે વિદ્યાધરને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેના મનમાં એવો વિચાર થયો કે " સુલસા કેટલી બધી પુણ્યશાલિની છે. ત્રિલોકીનાથ ભગવાનની તેના પ્રત્યે કેવી કૃપાદૃષ્ટિ છે! અહો! ખુદ મહાવીર પ્રભુ તેને ધર્મધ્યાન કરવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા છે." ત્યાર બાદ તેણે વિચાર કર્યો કે સુલસા શ્રાવિકાના સમ્યક્ત્વની મારે કસોટી કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે પરિવ્રાજકનો વેષ ધારણ કર્યો સુલસાની પાસે જઈને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું–"હે આયુષ્મતિ! જો તું ગુરુબુદ્ધિથી (મને ગુરુ માનીને) મને ભોજન પ્રદાન કરીશ તો તને ખૂબ જ ધર્મલાભ થશે." ત્યારે સુલસાએ તેને જવાબ આપ્યો–" ગુરુબુદ્ધિથી કોને આહાર પ્રદાન કરવો તે હું જાણું છું." એટલે કે હું આપને ગુરુબુદ્ધિથી ભોજન પ્રદાન કરી શકીશ નહીં. ત્યારે અમ્બડે પોતાની

पितवान्, ततोऽम्बडं लोको भोजनाय निमन्त्रितवान्, स तु नैच्छत्। लोकास्तं पप्रच्छुः–भगवन्! भवान् कस्य भोजनेन मासक्षपणान्ते भाग्यं संवर्द्धयिष्यति? स प्रत्युवाच–'सुलसायाः' इति। ततो लोको गत्वा सुलसां निवेदयामास–यथा तव गेहं भिक्षुरयं भोक्तुमिच्छति। सुलसोवाच–गुरुबुद्ध्या दातुं नोचितम्। ततोलोकोऽम्बडमुवाच। स च ज्ञातवान् सुलसापरमसम्यग्दृष्टिः, सा चमत्कारदर्शनापि न विस्मिता। ततोऽम्बडो लोकेन सह सुलसागृहं गतवान्। तत्र नैपे-

---

भोजनके लिये निमन्त्रित किया, परन्तु उसने किसीको भी निमंत्रण स्वीकार नहीं किया तब लोकोंने उससे पूछा–भगवन् मासक्षमणके अन्तमें आप अपने भोजनसे किसके सौभाग्यको संवर्द्धित करेंगे? तब उसने कहा–मैं सुलसाके सौभाग्यका संवर्द्धन करूंगा, उसकी ऐसी बात सुनकर लोगोंने सुलसाके पास जाकर निवेदन किया–कि हे सुलसे! तुम बडी सौभाग्यशालिनी हो–क्योंकि यह भिक्षु तुम्हारे घर पर ही भोजन करना चाहता है, तब सुलसाने कहा–मैं गुरुकी बुद्धिसे तो इसे आहार देना नहीं चाहती हूं, तब लोगोंने जाकर अम्बडसे कहा–तो वह समझ गया कि सुलसा परम सम्यग्दृष्टि जीव है, जो मेरे इस चमत्कारको देखकर भी आश्चर्य चकित नहीं बनी तब अम्बड लोकोंके साथ सुलसाके घर पर स्वयं गया वहां वह नैषेधिकी

વિદ્યાના પ્રભાવથી આકાશમાં કમળનું નિર્માણ કર્યું. તે કમલ પર બેસીને તેણે લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા. લોકોએ તેને ભોજનને માટે આમંત્રણ આપવા માંડ્યું, પણ તેણે કોઈના આમંત્રણનો સ્વીકાર ન કર્યો. ત્યારે લોકોએ તેને પૂછ્યું–"ભગવન્! માસખમણને અન્તે આપ કયા ભાગ્યશાળીના હાથનો આહાર ગ્રહણ કરીને તેના સૌભાગ્યની અભિવૃદ્ધિ કરશો?" ત્યારે અમ્બડે જવાબ આપ્યો–"હું સુલસાને ત્યાંથી આહાર ગ્રહણ કરીને તેના સૌભાગ્યની અભિવૃદ્ધિ કરીશ." તેની આ વાત સાંભળીને લોકોએ સુલસા પાસે જઈને તેને કહ્યું–"હે સુલસા! તું ઘણી ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે માસખમણને અન્તે તે સાધુ તારા ઘરનું ભોજન વહોરીને પારણું કરવાનો છે." ત્યારે સુલસાએ કહ્યું–"હું ગુરુભાવથી (તેને મારો ગુરુ ગણીને) તેને આહાર પ્રદાન કરવા માગતી નથી." લોકોએ અમ્બડ પાસે જઈને આ વાત તેને કહી સંભળાવી. ત્યારે તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે સુલસા પરમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ છે. તેથી જ મારા આ ચમત્કારની પણ તેના ઉપર બિલકુલ અસર થઈ નથી. આ પ્રકારે સુલસાની કસોટી કરીને તે લોકોની સાથે સુલસાને ઘેર ગયો. નૈષેધિકી કરતો

धिकीं कुर्वन् पञ्चनमस्कारमन्त्रमुच्चारयन् प्रविवेश, सुलसाऽप्यम्बडस्याभ्युत्थानादिकशिष्टाचारं कृतवती, अम्बडोऽपि सुलसां प्रशंसितवान्।

यश्चाम्बडऔपपातिकोपाङ्गे, 'महाविदेहे सेत्स्यति' इत्येवमभिधीयते सोऽन्योऽम्बडः सम्भाव्यते ८। तथा-सुपार्श्वा-तदाख्या पार्श्वापत्यीयापार्श्वनाथ शिष्यशिष्या आर्याऽपि ९। एते नव जीवा आगमिष्यन्त्याम् उत्सर्पिण्यां चातुर्यामं-चत्वारो यामा-महाव्रतानि यस्मिन् स 'चातुर्यामोधर्मस्तं धर्मं प्रज्ञाप्य-प्ररूप्य सेत्स्यंति-सिद्धिं गमिष्यन्ति, इत्यारभ्य-'यावत्' पदेन 'भोत्स्यन्ते, मोक्ष्यन्ते, परिनिर्वास्यन्ति, सर्वदुःखानाम्' इतिग्राह्याणि, अन्तं करिष्यन्ति। एतेषु केचिन्मध्यमतीर्थङ्करत्वेनोत्पत्स्यन्ते, केचित्तुकेवलित्वेनेति ॥ सू० ३४ ॥

करता हुआ एवं पंचनमस्कारमंत्रका उच्चारण करता हुआ अन्दर प्रवेश किया सुलसाने भी अम्बडका अभ्युत्थान आदि शिष्टाचार किया एवं अम्बडने भी सुलसाकी प्रशंसा की—

"अम्बड महाविदेहमें सिद्धि पद प्राप्त करेगा" ऐसा जो औपपातिक उपाङ्गमें कहा गया है, सो वह कथन इस अम्बडके विषयमें नहीं कहा गया है, किन्तु वह कथन अन्य अम्बडके विषयमें है ऐसा प्रतीत होता है।

सुपार्श्व—यह आर्यिका थी और पार्श्वनाथके शिष्यकी शिष्या थी ये नौ जीव आगामी उत्सर्पिणीमें चार महा व्रतवाले धर्मकी प्ररूपणा करके सिद्धि पदको प्राप्त करेंगे यहां यावत्पदसे "भोत्स्यन्ते मोक्ष्यन्ते, परिनिर्वास्यन्ति, सर्वदुःखानाम्" इन पदोंका ग्रहण हुआ

થકો અને પંચ નમસ્કાર મંત્રનો જાપ કરતો તે તેના ઘરમાં દાખલ થયો. સુલસાએ પણ અભ્યુત્થાન આદિ શિષ્ટાચાર પૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો. અમ્બડે પણ સુલસાની ખૂબ જ પ્રશંસા કરી.

"અમ્બડ મહાવિદેહમાં સિદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કરશે" આ પ્રકારનું જે કથન ઔપપાતિક ઉપાંગમાં કરવામાં આવ્યુ છે, તે કથન આ અમ્બડને અનુલક્ષીને કરાયું નથી, પરન્તુ તે કથન અન્ય અમ્બડના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે. એમ સમજવું.

સુપાર્શ્વ-તે એક આર્યિકા (સાધ્વી) હતી. તેઓ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્યની શિષ્યા હતાં.

ઉપર્યુક્ત નવે જીવો આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાર મહાવ્રતવાળા ધર્મની પ્રરૂપણા કરીને સિદ્ધ થશે. અહીં "યાવત્" પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ

पूर्वं तीर्थङ्करत्वयोग्या जीवा उक्ताः, तत्र श्रेणिकस्य तीर्थङ्करत्वं प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्—एस णं अज्जो ! सेणिए राया भिंभसारे कालमासे कालं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए सीमंतए नरए चउरासीइ वाससहस्सट्ठिइएसु नेरइएसु णेरइयत्ताए उववज्जिहिति। से णं तत्थ णेरइए भविस्सइ काले कालोभासे जाव परमाकिण्हे वन्नेणं। से णं तत्थ वेयणं वेइहिई उज्जलं जाव दुरहियासं। से णं तओ नरयाओ उव्वट्टेत्ता आगमेस्साए उस्सप्पिणीए इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे वेयड्ढगिरिपायमुले पुंडेसु जणवएसु सयदुवारे णयरे संमुइस्स कुलगरस्स भद्दाए भारियाए कुच्छिंसि पुमत्ताए पच्चायाहिइं। तएणं सा भद्दा भारिया नवण्हं मासाणं बहुपडिपुण्णाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं वीइक्कंताणं सुकुमालपाणिपायं अहीणपडिपुन्नपंचिंदियसरीरं लक्खणवंजणगुणोववेयं जाव सुरूवं दारगं पयाहिइ। जं रयणिं च णं से दारए पयाहिई तं रयणिं च णं सयदुवारे णयरे सब्भिंतरबाहिरए भारग्गसो य कुंभग्गसो य पउमवासे य रयणवासे य वासे वासिहिइ। तएणं तस्स दारयस्स अम्मापियरो एक्कारसमे दिवसे वीइक्कंते जाव बारसाहे दिवसे अयमेयारूवं गोण्णं गुणनिप्फण्णं नामधिज्जं काहिंति-जम्हा णं अम्हं इमंसि दारगंसि जायंसि समाणंसि सयदुवारे नयरे सब्भिंतरबाहिरए भारग्गसो य कुंभग्गसो य पउमवासे य रयणवासे

है, इनमें कितनेक मध्यम तीर्थंकर रूपसे उत्पन्न होंगे और कितनेक केवलि रूपसे उत्पन्न होंगे ॥ सू० ३४ ॥

થયો છે-બુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે, પરિનિર્વૃત થશે અને સમસ્ત દુઃખોનો અન્ત કરશે તેમાંથી કેટલાક મધ્યમ તીર્થંકરો રૂપે ઉત્પન્ન થશે અને કેટલાક કેવળી રૂપે ઉત્પન્ન થશે. ॥ સૂ ૩૪ ॥

य वासे वुड्ढे तं होउ णं अम्हं इमस्स दारगस्स नामधिज्जं महापउमे, तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधिज्जं काहिंति–महापउमेत्ति। तएणं तं महापउमं दारगं अम्मापियरो साइरेगं अट्ठवासजायगं जाणित्ता महया रायाभिसेएणं अभिसिंचिहिंति। से णं तत्थ राया भविस्सइ महया हिमवंत महंतमलयमंदरमहिंदसारे रायवन्नओ जाव रज्जं पसाहेमाणे विहरिस्सइ,। तएणं तस्स महापउमस्स रन्नो अन्नया कयाइं दो देवा महिड्ढिया महज्जुइया महब्बला महाजसा महासोक्खा सेणाकम्मं काहिंति, तं जहा–पुण्णभद्देय १ माणिभद्देय २। तएणं सयदुवारे नयरे बहवे राईसरतलवरमाडंवियकोडुंबिय इब्भसेट्ठिसेणावइसत्थवाहप्पभियओ अन्नमन्नं सद्दावेहिंति एवं वइस्संति--जम्हाणं देवाणुप्पिया! अम्हं महापउमस्स रन्नो दो देवा महिड्ढिया जाव महासोक्खा सेणाकम्मं करेंति, तं जहा–पुण्णभद्देय माणिभद्देय, तं होउ णं अम्हं देवाणुप्पिया महापउमस्स रन्नो दोच्चेवि नामधेज्जे देवसेणे। तएणं तस्स महापउमस्स दोच्चे वि नामधेज्जे भविस्सइ देवसेणेत्ति। तएणं तस्स देवसेणस्स रन्नो अन्नया कयाइं सेए संखतलविमलसान्निगासे चउद्दंते हत्थिरयणे समुप्पज्जिजाहिइ। तएणं से देवसेणे राया तं सेयं संखतलविमलसंनिगासं चउद्दंतं हत्थिरयणं दुरूढे समाणे सयदुवारं नयरं मज्झं मज्झेणं अभिक्खणं २ अइज्जाहिइ य णिज्जाहि य। तएणं सयदुवारे णयरे बहवे राईसरतलवर जाव अन्नमन्नं सद्दाविस्संति, एवं वइस्संति–जम्हाणं देवाणुप्पिया।

अम्हं देवसेणस्स रन्नो सेए संखतलविमलसंनिगासे चउद्दंते हत्थिरयणे समुप्पन्ने तं होउ णं अम्हं देवाणुप्पिया। देवसेणस्स रन्नो तच्चेवि नामधेज्जे विमलवाहणे। तएणं तस्स देवसेणस्स रन्नो तच्चेवि णामधेज्जे भाविस्सइ विमलवाहणे.

तएणं से विमलवाहणे राया तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता अम्मापिईहिं देवत्तगएहिं गुरुमहत्तरएहिं अब्भणुन्नाए समाणे उदुंमिसरए संबुद्धे अणुत्तरे मोक्खमग्गे पुणरवि लोगंतिएहिं जीयकप्पिएहिं देवेहिं ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं पियाहिं मणुन्नाहिं मणामाहिं उरालाहिं कल्लाणाहिं धन्नाहिं सिवाहिं मंगल्लाहिं सस्सिरीआहिं वग्गूहिं अभिणंदिज्जमाणे २ अभिथुवमाणे २ य बहिया सुभूमिभागे उज्जाणे एगं देवदूसमादाय मुंडे भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइहिइ। तस्स णं भगवंतस्स साइरेगाइं दुवालसवासाइं निच्चं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे जे केई उवसग्गा उप्पज्जिस्संति, तं जहा—दिव्वावा माणुसा वा तिरिक्खजोणिया वा, ते उपन्ने सम्मं सहिस्सइ खमिस्सइ तितिक्खिस्सइ अहियासिस्सइ। तएणं से भगवं ईरियासमिए भासासमिए जाव गुत्तबंभयारी अममे अकिंचणे छिन्नगंथे निरुपलेवे जहाभावणाए कंसपाईव मुक्कतोए जाव सुहुयहुयासणेविव तेयसा जलंते।

कंसे संखे जीवे, गगणे वाए य सारए सलिले।
पुक्खरपत्ते कुम्मे, विहगे खग्गी य भारंडे ॥ १ ॥

कुंजर वसहे सीहे, नगरया चेव सागरमखोभे ।
चंदे सूरे कणगे, वसुंधरा चेव सुहुयहुए ॥ २ ॥

नत्थि णं तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिबंधे भवइ, से य पडिबंधे चउव्विहे प०णत्ते, तं जहा--अंडए वा १, पोयएइ वा २, उग्गहेइ वा ३, पग्गहेइ वा ४, जं णं जं णं दिसं इच्छइ तं णं तं णं दिसं अपडिबद्धे सुइभूए लहुभूए अणप्पगंथे संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरिस्सइ । तस्स णं भगवंतस्स अणुत्तरेणं नाणेणं अणुत्तरेणं दंसणेणं अणुत्तरेणं चरित्तेणं एवं आलएणं, विहारेणं अज्जवेणं, मद्दवेणं, लाघवेणं, खंतीए,–मुत्तीए,–गुत्तीए, सच्चसंजम–तवगुणसुचरियसोवचिय फलपरिनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स झाणंतारियाए वट्टमाणस्स अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुन्ने केवलवरनाणदंसणे समुप्पज्जिहिइ । तएणं से भयवं अरहा जिणे भविस्सइ, केवली सव्वन्नू सव्वदरिसी सदेवमणुयासुरस्स लोगस्स परियागं जाणिस्सइ पासिस्सइ सव्वलोए सव्वजीवाणं आगइं गइं ठिइं चयणं उववायं तक्कं मणोमाणसियं भुत्तं पीयं कडं पडिसेवियं अवीकम्मं रहोकम्मं अरहा अरहस्सभागी भविस्सइ । तं तं कालं मणवयकाइए जोगे वट्टमाणाणं सव्वलोए सव्वजीवाणं सव्वभावे जाणमाणे पासमाणे विहरिस्सइ । तएणं से भयवं तेणं अणुत्तरेणं केवलवरनाणदंसणेणं सदेवमणुयासुरलोगं अभिसमिच्चा समणाणं णिग्गंथाणं

पंचमहव्वयाइं सभावणाइं छच्च जीवनिकायधम्मं देसेमाणे विहरिस्सइ ॥ सू० ३५ ॥

छाया—एष खलु आर्याः । श्रेणिको राजा भिम्भसारः कालमासे कालं कृत्वा अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सीमन्तके नरके चतुरशीतिवर्षसहस्रस्थितिकेषु नैरयिकेषु नैरयिकतया उत्पत्स्यते । स खलु तत्र नैरयिको भविष्यति कालः कालावभासः यावत् परमकृष्णो वर्णेन । स खलु तत्र वेदनां वेदयिष्यति—उज्ज्वलां यावत् दुरधिसह्याम् । स खलु तस्मान्नरकात् उद्वृत्त्य आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्याम् इहैव जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे वैताढ्यगिरिपादमूले पुण्ड्रेषु जनपदेषु शतद्वारे नगरे संमुचेः कुलकरस्य भद्राया भार्यायाः कुक्षौ पुंस्तया प्रत्यायास्यति । ततः खलु सा भद्रा भार्या नवसु मासेषु बहुप्रतिपूर्णेषु अर्द्धाष्टमेषु च रात्रिन्दिवेषु व्यतिक्रान्तेषु सुकुमारपाणिपादम् अदीनप्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियशरीरं लक्षणव्यञ्जनगुणोपपेतं यावत् सुरूपं दारकं प्रजनयिष्यति । यस्यां रजनौ च खलु स दारकः प्रजनिष्यते तस्यां रजनौ च खलु शतद्वारे नगरे साभ्यन्तरबाह्यके भाराग्रशश्च कुम्भाग्रशश्च पद्मवर्षश्च रत्नवर्षश्च वर्षो वर्षिष्यति । ततः खलु तस्य दारकस्य मातापितरौ एकादशे दिवसे व्यतिक्रान्ते यावत् द्वादशे दिवसे इदमेतद्रूपं गौणं गुणनिष्पन्नं नामधेयं करिष्यतः—यस्मात् खलु अस्माकमस्मिन् दारके जाते सति शतद्वारे नगरे साभ्यन्तरबाह्यके भाराग्रशश्च कुम्भाग्रशश्च पद्मवर्षश्च रत्नवर्षश्च वर्षो वृष्टः, तत् भवतु खलु अस्माकमस्य दारकस्य नामधेयं महापद्मः । ततः खलु तस्य दारकस्य मातापितरौ नामधेयं करिष्यतः महापद्मेति । ततः खलु तं महापद्मं दारकं मातापितरौ सातिरेकम् अष्टवर्षजातकं ज्ञात्वा महता राज्याभिषेकेण अभिषेक्ष्यतः । स खलु तत्र राजा भविष्यति, महाहिमवन्मलयमन्दरमहेन्द्रसारः राजवर्णकः यावत् राज्यं प्रसाधयन् विहरिष्यति । ततः खलु तस्य महापद्मस्य राज्ञः अन्यदा कदाचित् द्वौ देवौ महर्द्धिकौ महाद्युतिकौ महाबलौ महायशसौ महासौख्यौ सेनाकर्म करिष्यतः, तद्यथा—पूर्णभद्रश्च १, मणिभद्रश्च २। ततः खलु शतद्वारे नगरे बहवो राजेश्वरतलवरमाडम्बिककौटुम्बिकेभ्यश्रेष्ठिसेनापतिसार्थवाहप्रभृतयः अन्योन्यं शब्दयिष्यन्ति, एवं वदिष्यन्ति—यस्मात् खलु देवानुप्रियाः । अस्माकं महापद्मस्य राज्ञो द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् महासौख्यौ सेनाकर्मकुरुतः, तद्यथा—पूर्णभद्रश्च मणिभद्रश्च, तद् भवतु खलु अस्माकं देवानुप्रियाः महापद्मस्यराज्ञो द्वितीयमपि नामधेयं देवसेनः इति । ततः खलु तस्य महापद्मस्य द्वितीयमपि नामधेयं भविष्यति । देवसेन इति । ततः खलु तस्य देवसेनस्य राज्ञोऽन्यदा कदा-

वित् श्वेतशङ्खतलविमलसन्निकाशं चतुर्दन्तं हस्तिरत्नं समुत्पत्स्यते। ततः खलु स देवसेनो राजा तं श्वेतं शङ्खतलविमलसन्निकाशं चतुर्दन्तं हस्तिरत्नम् आरूढः सन् शतद्वारं नगरं मध्यमध्येन अभीक्ष्णमभीक्ष्णमतियास्यति च निर्यास्यति च। ततः खलु शतद्वारे नगरे बहवो राजेश्वरतलवर० यावत् अन्योन्यं शब्दयिष्यन्ति, एवं वदिष्यन्ति–यस्मात् खलु देवानुप्रियाः। अस्माकं देवसेनस्य राज्ञः श्वेतं शङ्खतलविमलसन्निकाशं चतुर्दन्तं हस्तिरत्नं समुत्पन्नं तद् भवतु खलु अस्माकं देवानुप्रियाः। देवसेनस्य राज्ञस्तृतीयमपि नामधेयं विमलवाहनः। ततः खलु तस्य देवसेनस्य राज्ञस्तृतीयमपि नामधेयं भविष्यति विमलवाहन ततः खलु स विमलवाहनो राजा त्रिंशतं वर्षाणि अगारवासमध्ये उषित्वा मातापितृभ्यां देवत्वगताभ्यां गुरुमहत्तरैरभ्यनुज्ञातः सन् ऋतौ शरदि संबुद्धः अनुत्तरे मोक्षमार्गे, पुनरपि लोकान्तिकैः जितकल्पिकैः देवैः ताभिः इष्टाभिः कान्ताभिः प्रियाभिर्मनोज्ञाभिः मनोऽमाभिः उदाराभिः कल्याणाभिः धन्याभिः शिवाभिः मङ्गल्याभिः सश्रीकाभिः वाग्भिः अभिनन्द्यमानः अभिनन्द्यमानः अभिष्टूयमानः अभिष्टूयमानश्च बहिः सुभूमिभागे उद्याने एकं देवदूष्यमादाय मुण्डो भूत्वा आगारात् अनगारितां प्रव्रजिष्यति। तस्य खलु भगवतः सातिरेकाणि द्वादशवर्षाणि नित्यं व्युत्सृष्टकाये, त्यक्ते देहे–ये केऽपि उपसर्गा उत्पत्स्यन्ते, तद्यथा–दिव्या वा मानुषा वा तिर्यग्योनिका वा, तानुत्पन्नान् सम्यक् सहिष्यते क्षमिष्यते तितिक्षिष्यते अध्यासिष्यते। ततः खलु स भगवान् ईर्यासमितो भाषासमितः यावत् गुप्तब्रह्मचारी अममोऽकिञ्चनश्छिन्नग्रन्थो निरुपलेपः यथा भावनायां कांस्यपात्रीव मुक्ततोयः यावत् सुहुतहुताशन इव तेजसा ज्वलन्।

“ कांस्यं शङ्खो जीवः, गगनं वातश्च शारदं सलिलम्।
पुष्करपत्रं कूर्मः, विहगः खड्गी च भारण्डः ॥ १ ॥
कुञ्जरः वृषभः सिंहः, नागराजश्चैव सागरोऽक्षोभः।
चन्द्रः सूरः कनकं, वसुन्धरा चैव सुहुतहुतः ” ॥ २ ॥

नास्ति खलु तस्य भगवतः कुत्रापि प्रतिबन्धो भवति, स च प्रतिबन्धश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अण्डज इति वा १, पोतज इति वा २, अवग्रहिकइति वा ३, प्रग्रहिकइति वा ४। यां यां दिशमिच्छति तां तां दिशमप्रतिबद्धः शुचिभूतो लघुभूतः अनात्मग्रन्थः संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरिष्यति। तस्य खलु भगवतः अनुत्तरेण ज्ञानेन अनुत्तरेण दर्शनेन अनुत्तरेण चारित्रेण एवम् आलयेन, विहारेण, आर्जवेन, मार्दवेन लाघवेन क्षान्त्या मुक्त्या गुप्त्या सत्यसंयमतपोगुणसुचरितसोपचितफलनिर्वाणमार्गेणाऽऽत्मानं भावयतो ध्यानान्तरिकायां वर्तमानस्य

अनन्तमनुत्तरं निर्व्याघातं निरावरणं कृत्स्नं प्रतिपूर्णं केवलवरज्ञानदर्शनं समुत्पत्स्यते। ततः खलु स भगवान् अर्हन् जिनो भविष्यति, केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी सदेवमनुजासुरस्य लोकस्य पर्यायं ज्ञास्यति, द्रक्ष्यति, सर्वलोके सर्वजीवानामागतिं गतिं स्थितिं च्यवनमुपपातं तर्कं मनोमानसिकं भुक्तं पीतं कृतं प्रतिसेवितमाविष्कर्म रहःकर्म अरहाः अरहस्य भागी भविष्यति, तं तं कालं मनोवाक्कायिके योगे वर्तमानानां सर्वलोके सर्वजीवानां सर्वभावान् जानानः पश्यन् विहरिष्यति। ततः खलु स भगवान् तेनानुत्तरेण केवलवरज्ञानदर्शनेन सदेवमनुजासुरलोकमभिसमेत्य श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः पञ्चमहाव्रतानि सभावनानि षड्जीवनिकायधर्मं दिशन् विहरिष्यति ॥ सू० ३५ ॥

टीका– ' एस णं अज्जो ! " इत्यादि––गौतमादिसाधून् संबोधयन्भगवानाह–आर्या ! इति=हे आर्याः ! आर्यशब्दस्य सविस्तरव्याख्या उपासकदशाङ्गसूत्रे मत्कृतायामगारसञ्जीवनीटीकायां विलोकनीया। एषः=अत्रैव त्रयस्त्रिंशत्सूत्रोक्तानां महावीरतीर्थे निर्वर्तिततीर्थकरनामगोत्रकर्मणां नवानां जीवानां

तीर्थंकरत्व योग्य जीवोंका कथन कर अब सूत्रकार श्रेणिकमें तीर्थंकरताका प्रदर्शन करनेके लिये सूत्र कहते हैं––

" एस णं अज्जो ! सेणिए राया " इत्यादि।

टीकार्थ–यहां गौतमादि साधुजनोंको संबोधित करते हुए भगवान् कह रहेहैं–हे आर्यो ! आर्य शब्दकी यदि विस्तृत रूपसे व्याख्या जाननी हो तो उपासकदशाङ्ग सूत्र पर जो मेरे द्वारा अगार संजीवनीटीका की गई है उसमें देख लेनी चाहिये ये महावीरके तीर्थमें जिन नौ जीवोंने तीर्थंकर नामगोत्र कर्मका उपार्जन किया है और इस विषयका कथन ३३ वें सूत्रमें ऊपर यहीं पर किया जा चुका है, उन जीवोंके बीचमें

આગામી કાળમાં જે જીવો તીર્થંકર બનવાના છે તેમનું કથન આગલા સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું. મહારાજા શ્રેણિકનો જીવ પણ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં તીર્થંકર બનવાનો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શ્રેણિકનું કથન કરે છે–

" एस णं अज्जो ! सेणिए राया " ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૫)

" હે આર્યો ! " આ પ્રકારનું સંબોધન કરીને મહાવીર પ્રભુ ગૌતમાદિ સાધુઓને આ પ્રમાણે કહે છે–(" હે આર્યો " અહીં જે આર્ય પદનો પ્રયોગ થયો છે તે આર્ય પદની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા ઉપાસક દશાંગ સૂત્રની મેં લખેલી અગર સંજીવની ટીકામાં આપવામાં આવ્યો છે જે નવ જીવોએ મહાવીર પ્રભુના તીર્થમાં તીર્થંકર નામ ગોત્રનું ઉપાર્જન કર્યું છે તેમનું વર્ણન ૩૩માં સૂત્રમાં

मध्ये यः प्रथमत्वेनोक्तः सः, श्रेणिकोराजा स एव भिम्भसारः-भिम्भसारापरनामा, कालमासे-कालावसरे कालं कृत्वा अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सीमन्तके-प्रथमप्रस्तटे मध्यभागस्थे वृत्ते पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनायामविष्कम्भे नरके चतुरशीतिवर्षसहस्रस्थितिकेषु नैरयिकेषु नैरयिकतया=नारकत्वेनोत्पत्स्यते, सः= श्रेणिकस्तत्र नैरयिकः=नारको जीवो भविष्यति। कीदृशः स भविष्यतीत्याह- "काल" इत्यादि-स्वरूपेण-कालः पुनः कालावभासः=तद्दर्शकानां काल एवावभासमानो भविष्यति, "यावत्"-पदेन-'गम्भीरलोमहर्षः, भीमः, उद्वेगजनकः एतानि पदानि ग्राह्याणि, तत्र-गम्भीरलोमहर्षः-गम्भीरो महान् लोमहर्षो भयविकारो यस्य स तथा, भीमः=विकरालः,उत्त्रासकः=त्रासोत्पादकः, पुनः परमकृष्णः

जो सर्व प्रथम रूपसे गिनाये गये हैं वे श्रेणिक राजा कि जिनका नाम भिम्भसार भी है काल मासमें काल करके इस रत्नप्रभा पृथिवीके सीमन्तक नरकमें ८४ हजार वर्षकी स्थितिवाले नैरयिकोंमें नैरयिककी पर्यायसे उत्पन्न होंगे सीमन्तक यह प्रथम प्रस्तट है यह मध्य भागमें स्थित है, गोल है ४५ लाख योजनका इसका आयाम और विष्कम्भ है, श्रेणिकका जीव वहां ऐसा नारक होगा जो काल कृष्णवर्णवाला होगा, कालावभास देखने वालोंको कालेही रूपसे प्रति भासित होगा, यहां यावत् शब्दसे "गम्भीरलोमहर्षः भीमः उद्वेगजनकः" इन पदोंका ग्रहण हुआहै, इससे वह महानहै लोमहर्ष भय विकार जिसका ऐसा होगा, भीम विकराल होगा, उत्त्रासक-त्रासोत्पादक होगा, और वर्णसे परम कृष्ण होगा, वह श्रेणिक जीव वहां ऐसी पीडाका वेदना

કરવામાં આવ્યું છે. તે નવ વ્યક્તિઓમાં સૌથી પહેલી વ્યક્તિ શ્રેણિક રહી છે. તેઓ મગધના મહારાજા અને તેમનું નામ બિંબિસાર પણ હતું)

કાળનો અવસર આવતા કાળધર્મ પામીને તે શ્રેણિક રાજા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સીમાન્તક નામના નરકાવાસમાં ૮૪ હજાર વર્ષની આયુસ્થિતિવાળા નારકોમાં નારકની પર્યાયે ઉત્પન્ન થશે. સીમન્તક નામનું પ્રથમ પ્રસ્તટ છે તે મધ્યભાગમાં સ્થિત છે અને તેનો આકાર ગોળ છે. તેનો આયામ અને વિષ્કંભ (લંબાઈ, પહોળાઈ) ૪૫ લાખ યોજનપ્રમાણ છે. શ્રેણિક રાજાનો જીવ ત્યાં એવા નરકરૂપે ઉત્પન્ન થશે કે જે કાળા વર્ણવાળો હશે, કાળાવભાસી હશે એટલે કે દેખનાર પણ કાળરૂપે જ પ્રતિભાસિત થશે. અહીં 'યાવત્ (પર્યન્ત)' પદ વડે "गम्भीर, लोमहर्ष भीमः उद्वेगजनकः" આ પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ પદો દ્વારા એવું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેનો ભયવિકાર મહાન્ હશે, તેનું સ્વરૂપ ભીમ (વિકરાળ) હશે, તેનો દેખાવ ત્રાસજનક હશે, અને

वर्णनाति श्यामलो भविष्यति । सः—श्रेणिकजीवः तत्र वेदनां=पीडां वेदयिष्यति= अनुभविष्यति, कीदृशीं वेदनां वेदयिष्यति? इत्याह—"उज्जला—" मित्यादि— उज्ज्वलां—दुःखरूपतया जाज्वल्यमानां सुखलेशेनाऽप्यस्पृष्टां ' यावत्-पदेन " विपुलां, प्रगाढां, कटुकां, कर्कशां, चण्डां, दुःखां, दुर्गां, दिव्याम् " इत्येतानि पदानि ग्राह्याणि, तत्र—विपुलां—पुष्कलां शरीरव्यापिनीमित्यर्थः, तथा—प्रगाढां= प्रकृष्टां, कटुकां—कटुकरसजनितां यद्वा—कटुकां—कटुकद्रववदनिष्टाम्, कर्कशां— कठोरस्पर्शसम्पादितां, यद्वा—कर्कशद्रव्यवत् कठोराम्, चण्डां—वेगवतीं सद्य एव मूर्च्छाकरीम्, दुःखां—सुखादुःखाचेति द्विविधवेदनामध्ये दुःखरूपां, दुर्गां=पर्वतादिदुर्गवद् दुरुल्लङ्घ्यां, दिव्यां=परमाधार्मिकदेवकृतां, किं बहुना दुरधिसहां= सोढुमशक्यां वेदनां वेदयिष्यति ।

करेगा—जो उज्ज्वल होगी—दुःख रूपसे जलती हुई होगी अर्थात् सुखके लेशसे भी जो अस्पृष्ट होगी यहाँ यावत्पदसे—विपुलां, प्रगाढां, कटुकां, कर्कशां, चण्डां, दुःखां, दुर्गां, दिव्याम् " इन पदोंका ग्रहण हुआ है। इससे वह विपुल—पुष्कल—शरीर व्यापिनी वेदनाको भोगेगा प्रगाढ— प्रकृष्ट वेदनाको भोगेगा, कटुक—कटुकरसजनित अथवा—कटुक द्रवकी तरह अनिष्ट, कर्कश—कठोर स्पर्शसे सम्पादित अथवा—कर्कश द्रव्यकी तरह कठोर चण्ड—वेगवाली अर्थात् शीघ्रही मूर्च्छित कर देनेवाली, दुःख रूप, दुर्गपर्वत आदि दुर्गकी तरह दुरुल्लङ्घ्य एवं दिव्य—परमाधार्मिक देवकृत ऐसी वेदनाको भोगेगा अधिक क्या कहा जाय—वह ऐसी वेदनाको भोगेगा जो सहन करनेके लिये भी उसे अशक्य होगी.

તેનો વર્ણ પરમ કૃષ્ણ હશે. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે શ્રેણિક રાજાનો જીવ ત્યાં કેવી પીડા ભોગવશે—

"उज्ज्वलां, विपुलां, प्रगाढां, कटुकां, कर्कशां, चण्डां, दुःखां, दुर्गां, दिव्याम्"

તે પીડા ઉજ્જવળ હશે—એટલે કે આગના જેવી દઝાડનારી હશે, એટલે કે ત્યાં લેશમાત્ર સુખનો પણ સંભવ નહીં હોય તે પીડા વિપુલ હશે, એટલે કે સમસ્ત શરીરમાં વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારી હશે, પ્રગાઢ હશે એટલે કે આખા શરીરમાં ભયંકર વેદના ઉત્પન્ન કરનારી હશે, કટુક હશે એટલે કે કડવા રસના જેવી દુઃખ દાયક અથવા કડવા દ્રવ્યના જેવી અનિષ્ટ હશે, કર્કશ હશે—કઠોર સ્પર્શથી ઉત્પાદિત અથવા કર્કશ દ્રવ્યના જેવી કઠોર હશે, ચંડ હશે—એટલે કે વેગીલી હશે અથવા તુરત જ મૂર્ચ્છિત કરી નાખનારી હશે, દુઃખ રૂપ હશે, પર્વત આદિની જેમ દુરુલ્લઘનીય હશે, અને દિવ્ય હશે. પરમા—ધાર્મિક દેવો વડે તે પીડા કરાતી હોવાથી તેને દિવ્ય કહી છે. આ પ્રકારની અસહ્ય વેદના તેને તે નરકાવાસમાં ભોગવવી પડશે.

"से णं तओ" इत्यादि, सश्रेणिकजीवस्तस्मान्नरकान्निस्सृत्यागामिन्यामुत्सर्पिण्यामस्मिन्नेव जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे वैताढ्यगिरिपादमूले पुण्ड्रजनपदे शतद्वारे नगरे संमुचेः कुलकरस्य भद्राभार्यायाः कुक्षौ जन्मग्रहीष्यति । तस्य जन्मसमये तस्मिन्नगरे भाराग्रशः=भाराग्रप्रमाणेन, कुम्भाग्रशः=अनेककुम्भपरिमाणेन पुञ्जरूपेणेत्यर्थः पद्मवृष्टिः रत्नवृष्टिश्च भविष्यतीत्यतस्तस्य मातापितरौ महापद्मेति नाम करिष्यतः । सातिरेकं=किञ्चिदधिकम् अष्टवर्षीयं तं राज्याभिषेकेणाभिषेक्ष्य-

वह श्रेणिक जीव उस नरकसे निकल कर आगामी उत्सर्पिणी कालमें इसी जम्बूद्वीपमें स्थित भरत वर्षमें वैताढ्यगिरिके पादमूलमें पुण्ड्र जनपदमें शतद्वार नगरमें संमुचिकुलकरकी भद्रा भार्याकी कुक्षिमें पुत्र रूपसे जन्म ग्रहण करेगा, जब नौ मास ७।। सात दिनरात समाप्त हो जावेंगे तब वह भद्राभार्या सुकुमार पाणिपादवाले अहीन प्रतिपूर्ण पंचेन्द्रिय शरीरवाले, लक्षण गुणोंवाले यावत् सुरूपवाले ऐसे पुत्रको उत्पन्न करेगी जिस रात्रिमें यह दारक उत्पन्न होगा उस रात्रिमें उस शतद्वार नगरमें भीतर बाहर भाराग्र प्रमाणसे एवं कुम्भाग्रप्रमाण अनेक कुम्भ परिमाणसे पुंजरूपसे पद्मवर्षा और रत्नवर्षा होगी उस दारकके माता पिता जब ११ वां दिन समाप्त हो जावेगा यावत् १२ वां दिन प्रारम्भ होगा तब उस १२ वें दिनमें इस दारकका इस विचारसे इस प्रकारका गौण-गुणनिष्पन्न नाम करण करेंगे कि जब हमारा

તે નરકમાંથી નીકળીને શ્રેણિકનો જીવ ક્યાં જશે તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-તે શ્રેણિક રાજાનો જીવ ત્યાંથી નીકળીને આગામી ઉત્સર્પિણી કાળમાં આ જંબૂદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં વૈતાઢ્યગિરિની તળેટીમાં આવેલા પુંડ્ર નામના જનપદના શતદ્વાર નામના નગરમાં સંમુચિ કુલકરની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કુખે પુત્ર રૂપે જન્મ લેશે. ભદ્રાના ગર્ભમાં નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ રહીને તે સુંદર પુત્ર રૂપે જન્મ ધારણ કરશે, તેના હાથ પગ સુકુમાર હશે, તેની પાંચે ઇન્દ્રિયો પરિપૂર્ણ હશે એટલે કે ખોડખાંપણથી રહિત હશે, તે ઉત્તમ લક્ષણો અને ગુણોથી યુક્ત હશે અને અત્યંત સૌંદર્યસંપન્ન હશે. જે રાત્રે ભદ્રા આ પુત્રનો જન્મ આપશે, તે રાત્રે શતદ્વાર નગરમાં અને નગરની બહાર ભારાગ્રપ્રમાણ અને કુંભાગ્રપ્રમાણ એટલે કે અનેક કુંભ ભરાય એટલા પદ્મોની અને અનેક રત્નોની વર્ષા થશે. જ્યારે તે પુત્રનો જન્મ થયાને ૧૧ દિવસ પસાર થઈ જશે અને બારમો દિવસ બેસશે ત્યારે તે બાળકના માતાપિતા તેનો નામકરણ વિધિ કરશે. આ બાળકના જન્મ સમયે શતદ્વાર નગરની અંદર અને બહાર ભારાગ્રપ્રમાણ અને કુંભાગ્રપ્રમાણ (અનેક

तथ। स राजा कीदृशो भविष्यतीत्याह–'महया' इत्यादि–"राजवर्णकः" इति–राज्ञो वर्णकः–वर्णनकारकः पदसमूहः स किमवधिरित्याह–'जाव रज्जं' यावद् राज्यं प्रसाधयन्=कुर्वन् विहरिष्यतीति पदपर्यन्तो राजवर्णको ग्राह्यः, स च सविस्तरं ज्ञाताधर्मकथाङ्गसूत्रे विलोकनीयः।

"तएणं तस्स" इत्यादि–तदनन्तरं तत्पुण्यप्रभावात् पूर्णभद्रमाणिभद्राभिधानौ द्वौ देवौ क्रमेण दक्षिणोत्तरनिकायेन्द्रौ सेनाकर्म=सैन्यकार्यं शत्रुवर्गीक-

---

यह दारक उत्पन्न हुआ तब शतद्वार नगरमें भीतर बाहर भाराग्र प्रमाणसे एवं कुम्भाग्र प्रमाणसे अनेक कुम्भ प्रमाणसे अर्थात् पुंजरूपसे पद्मवर्षा एवं रत्नवर्षा हुई इसलिये इस हमारे पुत्रका नाम महापद्म ऐसा होना चाहिये.

ऐसा विचार करके वे उसके मातापिता उसका महापद्म ऐसा नाम करेंगे, बादमें जब वह महापद्मदारक कुछ अधिक आठ वर्षका हो जावेगा तब वे इसके मातापिता उसे अधिक आठ वर्षका हुआ जानकर उसका बडे भारी ठाठबाटसे–उत्सवसे उसका राज्याभिषेक करेंगे वह वहांका राजा होगा। उसमें महाहिमवान्, मलय, मन्दर एवं महेन्द्रकी जैसी शक्तिका निवासहोगा–इस प्रकारसे राजाका वर्णन यहां पर अन्य सूत्रसे "वह राज्य करेगा" यहां तकका लगा लेना चाहिये, । रजाका विस्तारपूर्वक वर्णन ज्ञाता धर्मकथाङ्ग सूत्रमें किया गयाहै,अतः वहांदेखना चाहिये अन्यदा–किसी समय दो महर्द्धिक, महाद्युतिक, महाबलिष्ठ, महायशस्वी,

---

કુંભપ્રમાણ) એટલે કે પુંજરૂપે પદ્મવર્ષા અને રત્નવર્ષા થઈ હતી. તેથી આ પુત્રનું 'મહાપદ્મ' એવું નામ રાખવું જોઈએ. તે નામ જ ગુણસંપન્ન અને અર્થસંપન્ન (સાર્થક) થશે. આ વિચારથી પ્રેરાઈને તેઓ તેનું નામ 'મહાપદ્મ' રાખશે. જ્યારે મહાપદ્મ આઠ વર્ષનો થશે ત્યારે તેના માતાપિતા ઘણી જ ધામધૂમથી તેનો રાજ્યાભિષેક કરાવશે. આ રીતે તે શતદ્વાર નગરનો રાજા બનશે. તે મહાપદ્મ રાજા મહા હિમવાન્, મલય, મન્દર અને મહેન્દ્રના જેવો શક્તિશાળી થશે ઈત્યાદિ તેની શક્તિ, સમૃદ્ધિ આદિનું વર્ણન અન્ય શાસ્ત્રોમાં રાજાઓના વર્ણન પ્રમાણે જ ગ્રહણ થવું જોઈએ. "તે રાજ્ય કરશે" આ કથન પર્યન્તનું રાજાને લગતું સમસ્ત કથન મહાપદ્મના વિષયમાં પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ (જ્ઞાતાધર્મકથાગનું સત્રમાં રાજાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે). ત્યારબાદ બે મહર્દ્ધિક, મહાદ્યુતિક, મહાબલિષ્ઠ, મહા યશસ્વી અને મહા સુખશાળી દેવો તેની સેનાના કાર્યના સંવાહક થશે. તે દેવોનાં

रणरूपं व्यापारं करिष्यतः। तद्विलोक्य तन्नगरनिवासिनो बहवः-राजेश्वरतलवरमाडम्बिककौटुम्बिकेभ्यश्रेष्ठिसेनापतिसार्थवाहप्रभृतयः, तत्र-राजानः-माण्डलिकाः, ईश्वराः=ऐश्वर्यसम्पन्नाः, तलवराः=सन्तुष्टभूपालदत्तपट्टबन्धपरिभूषितराजकल्पाः, माडम्बिकाः=ग्रामपञ्चशतीपतयः, यद्वा-सार्द्धक्रोशद्वयपरिमितप्रान्तरैर्विच्छिद्यविच्छिद्य स्थितानां ग्रामाणामधिपतयः, कौटुम्बिकाः-कुटुम्बभरणे तत्पराः, यद्वा-बहुकुटुम्बप्रतिपालकाः, इभ्याः-इभो-हस्ती, तत्प्रमाणं द्रव्यमर्हन्तीति तथा, ते च जघन्य-मध्यमोत्कृष्टभेदात्त्रिविधाः, तत्र-जघन्या-हस्तिपरिमितमणिमुक्ताप्रवालसुवर्णरजतादिद्रव्यराशिस्वामिनः· मध्यमाः-हस्ति परिमितवज्रमणि-माणिक्यराशिस्वामिनः, उत्कृष्टास्तु-हस्तिपरिमितकेवलवज्रराशिस्वामिनः, श्रेष्ठिनः-लक्ष्मीकृपाकटाक्षप्रत्यक्षलक्ष्यमाण-द्रविणलक्षलक्षणविलक्षणहिरण्यपट्टसमलङ्कृतमूर्धानो नगरप्रधानव्यवहर्तारः, सेनापतयः-चतुरङ्गसेना-नायकाः, सार्थवाहाः-गणिम-धरिम-मेय-परिच्छेद्य-रूपक्रयविक्रेयवस्तु जातमादाय लाभेच्छया देशान्तराणि व्रजतां सार्थं=जनसङ्घं वाहयन्ति=योग-क्षेमाभ्यां परिपालयन्तीति, दीनजनोपकाराय मूलधनं दत्वा तान् समर्द्धयन्तीति तथा, तत्र गणिमम्-एक-द्वि-त्रि-चतुरादिसंख्याक्रमेण गणयित्वा यद् दीयते तद्गणिमम्, तथा-पूगीफल-कदलीफलादिकम्, धरिमं-तुलयाऽऽतोल्य यद् दीयते तद् यथा-व्रीहि-यव-लवणसितादि, मेयं-शरावलघुभाण्डादिना परिमाय यद् दीयते तत्, यथा-दुग्धघृत-तैलप्रभृतिकम्, परिच्छेद्यं च-प्रत्यक्षतो निकषादिपरीक्षया यद् दीयते तत्, यथा-मणिमुक्ता-प्रवालाऽऽभरणादिकम्। एते राजादयो जनाः, अन्योऽन्यं मिलित्वा देवसेव्यत्वेन तस्य द्वितीयं देवसेनेति नाम करिष्यन्ति।

एवं महा सुखशाली देव इसकी सेनाके कार्यके संवाहक होंगे उनके नाम पूर्णभद्र और मणिभद्र होंगे यह देखकर उस शतद्वार नगरमें अनेक राजेश्वर, तलवर, मडम्बिक कौटुम्बिक, इभ्य, श्रेष्ठि, सेनापति एवं सार्थवाह आदि जन परस्परमें दूसरेको बुलायेंगे और फिर ऐसा विचार करेंगे-हे देवानुप्रियो! जिस कारण हमारे महापद्म राजाकी सेनाका

નામ પૂર્ણભદ્ર અને મણિભદ્ર હશે. આ પ્રમાણે તેની સેનાઓનું સંચાલન કરતા દેવોને જોઈને તે શતદ્વાર નગરના અનેક રાજેશ્વરો, તલવરો, મડમ્બિકો, કૌટુમ્બિકો, ઇભ્યો, શ્રેષ્ઠિઓ, સેનાપતિઓ, સાર્થવાહો આદિ ભેગા થઈને એવો વિચાર કરશે કે "આપણા મહારાજા મહાપદ્મની સેનાનું સંચાલન પૂર્ણભદ્ર અને મણિભદ્ર નામના મહર્દ્ધિક, મહાદ્યુતિક. મહાબલિષ્ઠ મહાયશસ્વી અને મહાસુખસંપન્ન દેવો કરે છે. તો હે દેવાનુપ્રિયો! આપણા મહારાજા મહાપદ્મનં

तदनन्तरं तस्यैकदा चतुर्दन्तं श्वेतं शङ्खतलविमलं हस्तिरत्नं समुत्पत्स्यते तेन लोकास्तस्य विमलवाहनेति तृतीयं नाम करिष्यति । ततः किमित्याह–' तएणं से विमलवाहणे " इत्यादि, ततः स विमलवाहनो राजा त्रिंशद्वर्षाणि गृहे उषित्वा

संचालन कार्य महर्द्धिक यावत् महा सौख्यशाली पूर्णभद्र एवं मणिभद्र ये दो देव कर रहे हैं–अतः हमारे महापद्म राजाका दूसरा भी नाम देवसेन क्यों न हो जावे, इस प्रकारका विचार कर वे उसका दूसरा नाम देवसेन भी करेंगे, इस प्रकार जब वह देवसेन इस नामसे प्रथित हो जावेगा–तब कुछ समय बाद उस देवसेन राजाके यहां एक हस्ति रत्न जो वर्णमें सफेद होगा एवं शंख तलके जैसा विमल होगा और चार दांतोवाला होगा उत्पन्न होगा वह देवसेन राजा तब उस श्वेत-शंख तलके जैसे विमल चार दांतोवाले हस्तिरत्न पर सवार होकर शतद्वार नगरमें बीचोंबीचके रास्तेसे बार २ निकलेगा तब शतद्वार नगरमें अनेक वे राजेश्वर तलवर आदि जन आपसमें एकत्रित होकर फिर ऐसा विचार करेंगे–कि हे देवानुप्रियो ! हमारे देवसेन राजाके यहां श्वेत एवं शंखतलके जैसा विमल चार दांतोंवाला हस्तिरत्न उत्पन्न हुआ है, तो इससे हमारे देवसेन राजाका तृतीय नाम विमलवाहन क्यों न हो जावे ? इस प्रकार विचार करनेके बाद देवसेन राजाका तीसरा नाम विमलवाहन भी होगा, वे विमलवाहन राजा जब ३० वर्ष तक घरमें रह चुकेंगे और अपनी आंखोंसेही अपने माता पिताका

બીજું નામ દેવસેન શા માટે ન રાખવું ? " આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેઓ તેનું બીજું નામ દેવસેન રાખશે. આ પ્રકારે તેનું દેવસેન નામ પ્રચલિત થયા બાદ કેટલોક સમય વ્યતીત થયા પછી તેની હસ્તિશાળાની કોઈ એક હાથણી એક સુંદર હસ્તિરત્નનો જન્મ આપશે. તેનો વર્ણ સફેદ હશે, અને તે શંખતલના જેવો વિમલ હશે. તે હાથીને ચાર દંતૂશળો હશે. તે શ્વેત શંખતલના જેવા વિમલ અને ચાર દંતૂશળોવાળા હાથી પર સવાર થઈને તે દેવસેન રાજા શતદ્વાર નગરના રસ્તાઓ ઉપર થઇને વારંવાર અવરજવર કરશે તેને એવા સુંદર હાથી પર બેસીને શતદ્વાર નગરમાં વિચરતો જોઇને પૂર્વોક્ત રાજેશ્વર, તલવર આદિ લોકો ફરી એકત્ર થઇને એવો વિચાર કરશે કે "હે દેવાનુપ્રિયો ! આપણા દેવસેન રાજાને સફેદ વર્ણના, શંખતલ જેવાં વિમલ, ચાર દંતૂશળવાળા હસ્તિરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તો આપણા દેવસેન રાજાનું ત્રીજું નામ વિમલવાહન શા માટે ન રાખવું ? " આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેનું ત્રીજું નામ વિમલવાહન રાખશે. તેઓ ૩૦ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાવાસમાં રહેશે. ત્યાર બાદ દેવત્વ પદની જેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે એવા તેના માતાપિતા દ્વારા તેને આપ

मातापित्रोः परलोकगमनानन्तरं गुरुमहत्तरैः गुरवो=गौरवार्हाः, महत्तरा=अतिशयिमहान्तो वयोवृद्धाः गुरुमहत्तरास्तैः अभ्यनुज्ञातः=आज्ञप्तः सन् शरदि-ऋतौ अनुत्तरे मोक्षमार्गे सम्बुद्धो भविष्यति। ततः स लोकान्तिकदेवैः इष्टादि-विशेषणविशिष्टाभि र्वाग्भिरभिनन्द्यमानः २। अभिष्टूयमानः २ सुभूमिभागाभिधे उद्याने दीक्षितो भविष्यति। कीदृशीभिर्वाग्भिरिति–' इट्ठाहिं ' इत्यादि। इष्टाभिः=वल्लभाभिः, कान्ताभिः=अभिलषिताभिः, प्रियाभिः=प्रेमजनिकाभिः, मनोज्ञाभिः=मनोहराभिः, मनआमाभिः=हृदयाकर्षिकाभिः=उदात्तादिस्पष्टशब्दोच्चारणयुक्ताभिः, कल्याणाभिः=कल्याणकारिकाभिः, धन्याभिः प्रशंसनीयाभिः, शिवाभिः=वाणीदोषवर्जिताभिः, मङ्गल्याभिः=मङ्गलजनिकाभिः, सश्रीकाभिः=अलङ्कारशोभासम्पन्नाभिरिति। ततस्तस्य भगवतः सातिरेकाणि द्वादशवर्षाणि यावत् कृतकायोत्सर्गे त्यक्तदेहममत्वे सति ' जे केइ उवसग्गा ' इत्यादि–येकेऽपि दिव्यादय उपसर्गाः समुत्पत्स्यन्ति तान् सम्यक् यथा कर्मनिर्जरा भवति तथा

देवलोक देख लेगे–तब देवत्व पदको प्राप्त हुए ? मातापिता द्वारा वे संबोधित किये जावेंगे–गुरु ज्येष्ठजन द्वारा अभ्यनुज्ञात होकर फिर वे संबुद्ध हुए विमल वाहन शरदऋतुमें अनुत्तर मोक्षमार्गमें लगनेके लिये जिनकल्पिक लोकान्तिक देवों द्वारा उन इष्ट कान्त प्रिय, मनोज्ञ, मनोऽम, उदार कल्याण स्वरूप, धन्य शिव, मङ्गल विधायक, श्री युक्त ऐसी वाणीसे बार २ अभिनंद्यमान एवं २ अभिष्टूयमान होते हुए सुभूमिभाग नामके उद्यानमें जो नगरसे बाहर होगा पहुंचेगे वहां वे एक देवदूष्यको लेकर एवं मुण्डित होकर आगारावस्थासे अनगारावस्थामें दीक्षित हो जावेंगे.

उन भाग्यशाली विमलवाहन मुनिराजके ऊपर कुछ अधिक १२ वर्ष तक जो कोई भी उपसर्ग आवेंगे चाहे वे दिव्य हों, चाहे मनुष्य

અપાશે. સંબુદ્ધ થયેલા એવા તે વિમલવાહન ગુરુજનોની–કુટુંબના વયોવૃદ્ધ જનોની આજ્ઞા લઈને શરદઋતુમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મુક્તિમાર્ગની આરાધના નિમિત્તે સુભૂમિભાગ નામના ઉદ્યાનમાં જશે. પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવાને માટે જ્યારે તેઓ તે ઉદ્યાન તરફ પ્રયાણ કરશે ત્યારે લોકાન્તિક દેવો ઈષ્ટ, કાન્ત, પ્રિય, મનોજ્ઞ, મનોમ, ઉદાર, કલ્યાણ સ્વરૂપ ધન્ય, શિવ, મંગળવિધાયક અને શ્રીયુક્ત વાણી વડે વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરશે. આ પ્રકારે તેમના અભિનંદનો અને સ્તુતિવચનો ઝીલતો ઝીલતો તે શતદ્વાર નગરની બહાર આવેલા સુભૂમિભાગ નામના ઉદ્યાનમાં પહોંચશે. ત્યાં તે એક દેવદૂષ્ય (દેવો દ્વારા અર્પણ થયેલું વસ્ત્ર) લઈને મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરશે ત્યાર બાદ ૧૨ વર્ષ સુધી તેમના ઉપર જે કોઈ ઉપસર્ગો આવી પડશે ચાહે દેવકૃત

सहिष्यते-मुखाद्यविकारकरणेन, क्षमिष्यते क्रोधाभावेन, तितिक्षिष्यते-अदीनभावेन, अध्यासिष्यते=निश्चलभावेन जीवनाऽऽशामरणभयविप्रमुक्तत्वात्। ततः खलु स भगवान् कीदृशो भविष्यतीत्याह-' इरियासमिए ' इत्यादि-स्पष्टम्, नवरम्-अममः=ममत्ववर्जितः अकिञ्चनः=धर्मोपकरणातिरिक्तवस्तुरहितः, छिन्नग्रन्थः=द्रव्यभावग्रन्थरहितः, अत एव-निरुपलेपः-कर्मबन्धहेतु रागादिलेपलवर्जितः, तथा यथा भावनया=शास्त्रोक्तविशुद्धभावनया भावितः सन् स कांस्यपात्रीव मुक्ततोयः-मुक्तं=त्यक्तं तोयमिवतोयं संसारबन्धहेतुत्वात्स्नेहो येन स तथा, यथा कांस्यपात्र्यां पतितमपि तोयं लिप्तं न भवति तथा संसारबन्धहेतुः

कृत हों, चाहे तिर्यञ्चों द्वारा कृत हों-उन सबको वे अच्छी तरहसे सहन करेंगे, उनके ऊपर थोडा भी क्रोध नहीं करेंगे, सहन करनेमें वे किसी भी प्रकार की दीनताका प्रदर्शन नहीं करेंगे अडिग भावसे-उन्हें सहेंगे ये ईर्यासमितवान् होंगे, भाषा समित होंगे, यावत् गुप्त ब्रह्मचारी होंगे, अकिञ्चन होंगे, छिन्नग्रन्थ होंगे, उपलेप रहित होंगे, और शास्त्रोक्त भावनासे भरे हुए वे कांस्यपात्रीकी तरह मुक्ततोय होंगे-संसारबन्धके हेतुभूत स्नेह भावसे रहित होंगे, एवं घृतादिकी आहुतिसे प्रदीप्त अग्निकी तरह तेजसे प्रदीप्त होते हुए ये विहार करेंगे।

उस विहार अवस्थामें इन्हें कहीं पर भी प्रतिबन्ध-रुकावट नहीं होगा, या किसी पर भी इनकी आसक्ति नहीं होगी-न अण्डज संबंधी

ઉપસર્ગો હોય, ચાહે મનુષ્યકૃત ઉપસર્ગો હોય તે ચાહે તિર્યંચકૃત ઉપસર્ગો હોય) તે ઉપસર્ગોને તે ભાગ્યશાળી વિમલવાહન મુનિરાજ સહન કરશે. ઉપસર્ગ કરનાર પર તેઓ સહેજ પણ ક્રોધ કરશે નહીં, ઉપસર્ગો સહન કરતી વખતે તેઓ બિલકુલ દીનતા નહીં બતાવે, પરન્તુ તેઓ અડગતાથી તે ઉપસર્ગોને સહન કરશે. તેઓ ઇર્યાસમિત બનશે, ભાષાસમિત બનશે, ગુપ્તબ્રહ્મચારી બનશે, અમમ (મમત્વ ભાવથી રહિત) બનશે, અકિંચન (ધર્મોપકરણ સિવાયની સામગ્રીથી રહિત) થશે, છિન્નગ્રંથ (દ્રવ્યગ્રંથ અને ભાવગ્રંથથી રહિત) થશે, ઉપલેપ રહિત (રાગાદિ ભાવરૂપ લેપથી રહિત) થશે, અને શાસ્ત્રોક્ત ભાવનાથી યુક્ત બનેલા એવા તે વિમલવાહન મુનિરાજ કાંસાના પાત્રના જેવાં 'મુક્તતોય' બનશે-સંસારબન્ધના કારણરૂપ સ્નેહભાવથી રહિત બનશે અને ઘી આદિની આહુતિથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિના સમાન તેજથી પ્રદીપ્ત બનીને વિચરશે.

તેમની આ વિહારાવસ્થામાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારની રુકાવટ થશે નહીં-તેઓ અપ્રતિબંધ વિહાર કરશે-એટલે કે તેમને કોઈ પણ વસ્તુ પર આસક્તિ

आसक्ति इन्हें होगी, न पोतज सम्बन्धी आसक्ति इन्हें होगी, और न प्रग्रहिक सम्बन्धी आसक्ति इन्हें होगी ये जिस २ दिशामें जानेको सोचेंगे उस २ दिशामें अप्रतिबद्ध होकर शुचिभूत हुए, लघुभूत हुए, परिग्रह रहित हुए-ये संयम एवं तपसे आत्माको भावित करते हुए विहार करेंगे, अनुत्तर ज्ञानसे अनुत्तर दर्शनसे अनुत्तर चारित्रसे अनुत्तर आलयसे, अनुत्तर विहारसे, अनुत्तर आर्जवसे, अनुत्तर मार्दवसे अनुत्तर लाघवसे, अनुत्तर क्षान्तिसे, अनुत्तर मुक्तिसे, एवं सत्य, संयम तपोगुण की सम्यक् आराधनाके फलभूत निर्वाण मार्गसे अपनी आत्माको भावित करते हुए उन भगवान् विमलवाहनको ध्यानान्तरिकामें वर्त्तमान हो जाने पर अनन्त अनुत्तर, निर्व्याघात, निरावरण, कृत्स्न एवं प्रतिपूर्ण ऐसा श्रेष्ठ दर्शन, केवलदर्शन उत्पन्न होगा, तब वे विमलवाहन मुनिराज भगवान् अर्हन्त जिन हो जावेंगे उस अवस्थामें वे केवली सर्वज्ञ सर्वदर्शी होकर देव मनुष्य असुर सहित लोककी पर्यायोंको जानेंगे, देखेंगे सर्व लोकमें सर्व जीवोंकी आगति एवं गतिको स्थितिको, च्यवनको, उपपातको, तर्कको, मनोमानसिकको भुक्तीको,

નહીં થાય,–અંડજ વિષયક આસક્તિ પણ નહીં થાય, પોતજ વિષયક આસક્તિ પણ નહીં થાય, અવગ્રહિક (રજોહરણ આદિ)માં પણ તેમને આસક્તિ રહેશે નહીં. જે જે દિશામાં જવાનો વિચાર તેઓ કરશે, તે તે દિશામાં તેઓ અપ્રતિબદ્ધ, શુચિભૂત, લઘુભૂત અને પરિગ્રહ રહિત થઈને સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા થકા વિચરશે અનુત્તર જ્ઞાન વડે, અનુત્તર દર્શન વડે, અનુત્તર ચારિત્ર વડે, અનુત્તર આલય વડે, અનુત્તર વિહાર વડે, અનુત્તર આર્જવ વડે, અનુત્તર માર્દવ વડે, અનુત્તર લાઘવ વડે, અનુત્તર ક્ષાન્તિ વડે, અનુત્તર મુક્તિ વડે, અને સત્ય સંયમ અને તપોગુણની સમ્યક્ આરાધનાના ફલરૂપ નિર્વાણ માર્ગ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા એવાં તે વિમલવાહન ભગવાન જ્યારે ધ્યાનાન્તરિકામાં (શુક્લધ્યાનના બીજા પાદની સમાપ્તિમાં) વર્તમાન હશે ત્યારે અનન્ત, અનુત્તર, નિર્વ્યાઘાત, નિરાવરણ, કૃત્સ્ન અને પ્રતિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થશે. ત્યારથી તેઓ છદ્મસ્થ અણગારને બદલે અર્હંત જિન ભગવાન બની જશે. આ રીતે તેઓ કેવળી, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થઈને દેવ, મનુષ્ય અને અસુર આદિથી યુક્ત લોકની પર્યાયોને જાણી શકશે અને દેખી શકશે સમસ્ત લોકમાં સર્વે જીવોની આગતિ અને ગતિને સ્થિતિને, ચ્યવનને, ઉપપાતને, તર્કને, મનોભાવોને મુક્તિને, પ્રતિસેવિત કર્મને, પ્રકટ કર્મને

कृतको, प्रतिसेवितको, प्रकट कर्मको, रहः कर्मको जानेंगे और देखेंगे अतः इससे उनके लिये कोई भी वस्तु अज्ञेय और अदृश्य नहीं रहेगी आगेके पदोंका अर्थ सुगम है।

पूर्णभद्र और मणिभद्र ये दो क्रमशः दक्षिण निकायके एवं उत्तर निकायके इन्द्र हैं, ये जो उसकी सेनाका कार्य शत्रुको वशमें करनेका काम करेंगे सो उसके पुण्य प्रभावसे करेंगे।

राजेश्वर आदि पदोंका अर्थ इस प्रकारसे है-माण्डलिक जो होते हैं-वे राजा कहलाते हैं। ऐश्वर्य सपन्न जो होते हैं वे ईश्वर कहलाते हैं। सन्तुष्ट होकर राजा जिन्हे पट्टबन्ध प्रदान करता है, और जो उससे परिभूषित होते हैं, ऐसे राजकल्पमनुष्य तलवर कहलाते हैं-जो पांचसो ग्रामके अधिपति होते हैं, वे अथवा ढाई ढाई कोशके अन्तरसे वसे ग्रामोंके जो अधिपति होते हैं-वे माडम्बिक कहलाते है। जो अपने कुटुम्बका भरण पोषण करनेमें लगे रहते हैं, वे कौटुम्बिक कहलाते हैं। अथवा-जो अनेक कुटुम्बोंका पालनपोषण करते हैं-वे कौटुम्बिक कहलाते हैं। इभ नाम हाथीका है, हाथी प्रमाण द्रव्यके जो अधिपति

અને એકાન્ત કર્મને જાણી શકાશે અને દેખી શકાશે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ કોઈ પણ વસ્તુ તેમને માટે અજ્ઞેય કે અદૃશ્ય નહીં રહે, ત્યાર બાદ જે પદો વપરાયાં છે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ સૂત્રમાં વપરાયેલાં કેટલાંક પદોનો અર્થ હવે સમજાવવામાં આવે છે-

પૂર્ણભદ્ર દક્ષિણ નિકાયનો ઇન્દ્ર છે અને મણિભદ્ર ઉત્તર નિકાયનો ઇન્દ્ર છે. મહાપદ્મના પુણ્યપ્રભાવને લીધે આ બન્ને ઇન્દ્રો તેની સેનાનું સંચાલન કરશે -શત્રુઓને વશ કરશે.

રાજેશ્વર આદિ જે પદો આ વપરાયાં છે, તે પદોનો અર્થ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે છે-માંડલિક જે હોય છે તેને રાજા કહે છે. ઐશ્વર્ય સંપન્ન વ્યક્તિને ઈશ્વર કહે છે. ઐશ્વર્ય સંપન્ન માંડલિક રાજાને રાજેશ્વર કહે છે.

તલવર-રાજા ખુશી થઈને જેને પટ્ટબન્ધપ્રદાન કરે છે, અને તે પટ્ટબન્ધથી જે વિભૂષિત હોય છે એવા માણુસને તલવર કહે છે.

માડમ્બિક-૫૦૦ ગામના અધિપતિને માડમ્બિક કહે છે અથવા અઢીઅઢી કોશને અંતરે વસેલાં ગામોનો જે અધિપતિ હોય છે તેને માડમ્બિક કહે છે.

કૌટુમ્બિક-પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાના કાર્યમાં લીન રહેનાર માણુસને કૌટુમ્બિક કહે છે, અથવા અનેક કુટુંબોનું પાલનપોષણ કરનારને કૌટુમ્બિક કહે છે.

होते हैं-वे इभ्य कहलाते हैं, वे जघन्य मध्यम एवं उत्कृष्टके भेदसे तीन प्रकारके होते हैं-जो हस्तिप्रमाण मणिमुक्ता प्रवाल सुवर्ण रजत आदि द्रव्यराशिके स्वामी होते हैं वे जघन्य इभ्य हैं। जो हस्ति परिमित वज्रमणि, माणिक्य राशिके स्वामी होते हैं, वे मध्यम इभ्य हैं। और जो हस्तिपरिमित, केवल वज्र (हिरे) राशिकेही स्वामी होते हैं, वे उत्तम इभ्य हैं। जो लक्ष्मी देवीकी कृपाके कटाक्षसे सदा निरीक्ष्य माण बने रहते हैं, एवं इसीसे जिनके घरोंमें लाखोंकी विभूति रहती है, राजा जिन्हें इसी कारण अपने नगरका "नगरसेठ" पद प्रदान करता है, और इसका सूचक जिनके मस्तक पर सुवर्णका पट्ट बन्ध बँधा रहता है, ऐसे भाग्यशालीजन श्रेष्ठी कहलाते हैं। जो चतु रङ्ग सेनाके नायक होते हैं वे सेनापति कहलाते हैं। जो गणिम, धरिम, मेय, एवं परिच्छेद्य रूप क्रेय विक्रेय वस्तुओंको लेकर लाभकी इच्छासे परदेशमें बेचनेके लिये जाते हुए जनसंघका योग क्षेम द्वारा परिपालन करते हैं, तथा-मूलधन देकर जो उन्हे संवर्द्धित करते हैं, वे सार्थवाह

ઇભ-હાથીને ઇભ કહે છે. હાથીના વજન જેટલા વજનના દ્રવ્યના જે અધિપતિ હોય છે તેમને ઇભ્ય કહે છે. તેમના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, એવાં ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. જેમની પાસે હસ્તિપ્રમાણ મણિ, મોતિ, પ્રવાલ, સોનું ચાંદી વિગેરે દ્રવ્યનો સમૂહ હોય છે, તેને જઘન્ય ઇભ્ય કહે છે. જેમની પાસે હસ્તિપ્રમાણ વજ્ર મણિ અને માણેકની દ્રવ્યરાશિ હોય છે તેમને મધ્યમ ઇભ્ય કહે છે, જેમની પાસે હસ્તિપ્રમાણ વજ્ર (હીરા)હોય છે તેમને ઉત્કૃષ્ટ ઇભ્ય કહે છે.

શ્રેષ્ઠી-જેમના ઉપર લક્ષ્મીદેવીની સદા કૃપાદૃષ્ટિ રહે છે, અને તે કારણે જેમના ઘરમાં લાખો રૂપીયા પડયા હોય છે અને તે કારણે રાજા જેને નગર શેઠની પદવી એનાયત કરે છે, અને નગરશેઠની પદવીનો સૂચક સુવર્ણનો પટ્ટબન્ધ જેમના મસ્તક ઉપર શોભતો હોય છે એવા ભાગ્યશાળી પુરુષને શ્રેષ્ઠી પુરુષ કહે છે.

સેનાપતિ-ગજદળ, હયદળ રથદળ અને પાયદળ રૂપ ચતુરંગી સેનાના નાયકને સેનાપતિ કહે છે.

સાર્થવાહ-ગણિમ, ધરિમ, મેય અને પરિચ્છેદ્ય રૂપ ક્રેય, વિક્રેય વસ્તુઓને લઇને લાભની ઇચ્છાથી પરદેશમાં તેનુ વેચાણ કરવા માટે જનારા જનસમૂહનું યોગક્ષેમ દ્વારા પરિપાલન કરનાર તથા પોતાનું ધન તેમને આપીને તેમને સંવર્દ્ધિત કરનારને સાર્થવાહ કહે છે. જે વસ્તુને ગણીને વેચવા કે

कहलाते हैं, जो एक दो तीन चार आदि संख्याक्रमसे गिनकर वस्तु दी जाती है, वह गणिम है, जैसे-पूगीफल (सुपारी) कदली फल आदि तराजूसे तोलकर जो वस्तु दी जाती है, वह धरिम हैं-जैसे-व्रीहि यव, लवण, मिशरी आदि, शरावदीपक, एवं लघुभाण्ड-आदि द्वारा जो भर करके प्रमाणित कर दी जाती है वह वस्तु मेय है, जैसे-दूध, घृत, तैल आदि जो वस्तु प्रत्यक्षमें कसौटी आदि पर कस कर परीक्षा करके दी जाती है, वह परिच्छेद्य वस्तुहै, जैसें-मणि, मुक्ता, प्रवाल एवं आभरणादि वे राजा आदि जब जो उसका देवसेन ऐसा नाम करनेके कारणसे ही करेगे।

जब वे विमलवाहन ३० वर्ष तक घरमें रहेंगे और उनकेही समक्ष उनके मातापिता परलोकमें जावेंगे तब वे देवसेन गुरु-गौरवार्ह ऐसे अपने महत्तरोंसे-अतिशय महान् वृद्धजनोंसे आज्ञा पाकर शरद् ऋतुके निर्मल जल समान सर्वश्रेष्ठ मुक्तिमार्गमें संबुद्ध होंगे, । इनके सम्बुद्ध होने पर लोकान्तिक देव आकर इष्ट आदि वचनोंसे इनका बार२ अभिनन्दन करेंगे, बार २ संस्तवन करेंगे मीठी वाणियोंका नाम इष्ट

ખરીદવામાં આવે છે એવી વસ્તુને ગણિમ કહે છે દાખલા તરીકે નાળિયેર, સોપારી વગેરે. જે વસ્તુને ત્રાજવા વડે જોખીને અપાય છે તે વસ્તુને ધરિમ કહે છે. જેમકે ચોખા, જવ, મીઠું, સાકર વગેરે. પળી, મણુ, પાત્ર આદિ દ્વારા ભરીને જે વસ્તુ અપાય છે તેને મેય કહે છે. જેમ કે દૂધ ઘી, તેલ વગેરે. જે વસ્તુની કસોટી પથ્થર આદિ વડે પ્રત્યક્ષ કસોટી કરીને લેવા-દેવામાં આવે છે તે વસ્તુને પરિચ્છેદ્ય વસ્તુ કહે છે. જેમ કે મણિ, મોતી, પ્રવાલ, આભૂષણો વગેરે. આ રાજેશ્વરોથી લઈને સાર્થવાહ પર્યન્તના લોકો તેનું નામ દેવસેન પાડશે, કારણ કે દેવો પણ તેની સેનાનું સંચાલન કરતા હશે. દેવો દ્વારા તેની સેવા થતી હોવાથી આ નામ રાખવાનું તેમના દ્વારા સૂચન થશે.

હવે વિમલવાહન કેવી રીતે દીક્ષા અંગીકાર કરશે તે સૂ,૦૮ કરવામાં આવે છે-વિમલવાહન ૩૦ વર્ષની ઉંમર સુધી ગૃહસ્થાવાસમાં રહેશે; અને ત્યાર બાદ તેના માતાપિતાનું દેવલોકગમન થશે. દેવપર્યાય પામેલા માતાપિતા દ્વારા પ્રતિબોધિત થઈને તે દીક્ષા લેવાનો વિચાર કરશે. ગુરુજનોની-માનને પાત્ર વડીલોની અને મહત્તરોની-અતિશય મહાન વયોવૃદ્ધજનોની આજ્ઞા લઈને શરદઋતુમાં તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ મુક્તિમાર્ગે સંબુદ્ધ થશે. તે વખતે લોકાન્તિક દેવો તેની પાસે આવીને ઇષ્ટ આદિ પૂર્વોક્ત વચનો વડે વારંવાર તેને અભિનન્દન આપશે, તેઓ વારંવાર તેની સ્તુતિ કરશે. મીઠાં વચનોને ઇષ્ટવાણી કહે છે.

है,जो मनको रुचे ऐसी अभिलाषाकी विषयभूत वाणियोंका नाम कान्तहै, जिन वाणियोंसे प्रेम उत्पन्न हो ऐसी वाणियोंका नाम प्रिय है, मनका हरण जिन वाणियोंसे हो जाता है, ऐसी वाणियोंका नाम मनोज्ञ है, हृदयको आकर्षित करनेवाली वाणियोंका नाम मन आम है, उदात्त आदि स्पष्ट शब्दोंके उच्चारणसे युक्त वाणियोंका नाम उदार है, कल्याणकारक वाणियोंका नाम कल्याण है, प्रशंसनीय वाणियोंका नाम धन्य है, वाणीके दोषोंसे वर्जित वाणियोंका नाम शिव है, मंगल-जनकवाणियोंका नाम मङ्गल्य है, अलंकारोंसे शोभा संपन्न वाणियोंका नाम सश्रीक है।

जब देवसेन अनगारावस्थामें प्रव्रजित होंगे तो वे १२ वर्ष तक कायोत्सर्ग करेंगे, अपनी देहसे ममत्व भावका त्याग कर देंगे, और जो कोई भी देव आदिक उपसर्ग उन पर उत्पन्न होंगे वे उन्हें जिस तरहसे कर्मकी निर्जरा होती है, उस रूपसे सहन करेंगे, उनके सहन करनेमें वे अपने मुखादिमें किसी भी प्रकारकी विकृति नहीं आने देंगे यह बात "सहिष्यते" क्रियापद द्वारा प्रकट की गई है।

"क्षमिष्यते" पद द्वारा यह प्रकट किया गया है, कि वे उन उप-सर्गों पर क्रोध नहीं करेंगे "तितिक्षिष्यते" इस पद द्वारा यह प्रकट

મનને રુચે એવી વાણીને કાન્તવાણી કહે છે. જે વચનો પ્રિય લાગે તે વચનોને પ્રિય વાણી કહે છે જે વાણી વડે મનનું હરણ થાય–જે વાણી મનને મુગ્ધ કરી નાખે છે એવી વાણીને મનોજ્ઞ વાણી કહે છે. હૃદયને આકર્ષિત કરનારી વાણીને મનઃઆમ (मनोऽम) વાણી કહે છે. ઉદાત્ત આદિ સ્પષ્ટ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી યુક્ત હોય એવી વાણીને ઉદારવાણી કહે છે કલ્યાણકારક વચનોને કલ્યાણવાણી કહે છે. પ્રશંસનીય વાણીને ધન્યવાણી કહે છે. જે વચનોમાં વાણીના કોઈ પણ દોષનો અભાવ હોયછે એવી વાણીને શિવ કહેછે. મંગલજન્યવાણીને મંગલ્ય કહે છે અને અલંકારોથી શોભાસંપન્ન બનેલી વાણીને સશ્રીકવાણી કહે છે. પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કર્યા બાદ ૧૨ વર્ષ સુધી તે દેવસેન (વિમલવાહન) અણગાર કાયોત્સર્ગ કરશે–પોતાના શરીરના મમત્વભાવનો ત્યાગ કરશે, અને ત્યારે તેમની સામે જે કોઈ દેવકૃત, મનુષ્યકૃત અથવા તિર્યંચકૃત ઉપસર્ગો આવી પડશે, તેમને સમભાવપૂર્વક સહન કરીને કર્મની નિર્જરા કરશે. "सहिष्यते" આ ક્રિયાપદ દ્વારા એ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે ઉપસર્ગો આવી પડશે ત્યારે તેઓ પોતાના મુખાદિ પર કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ આવવા દીધા વિના તેમને સહન કરશે. "क्षमिष्यते" આ ક્રિયાપદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ

किया गया है, कि वे उन परीषहोंके सहन करनेमें किसी भी प्रकारका दीनभाव प्रदर्शित नहीं करेंगे "अध्यासिष्यते" पद द्वारा यह प्रकट किया गया है, कि वे जीवनकी आशासे एवं मरणके भयसे रहित होकर उन परीषहोंको सहन करेंगे ।

अमम शब्दका अर्थ है, ममत्वसे रहित होना, धर्मोपकरणसे अतिरिक्त अन्य वस्तुओंसे रहित होना, इसका नाम अकिञ्चन है, द्रव्यग्रन्थ और भाव ग्रन्थ इन दोनों ग्रन्थोंसे रहित होना वह छिन्न ग्रन्थ है, निरुपलेप शब्दका अर्थ है-कर्मबन्धके हेतुभूत जो रागद्वेष भाव हैं, उन रागद्वेष भावरूप लेपसे वर्जित होना यथा भावनाको अर्थहै-शास्त्रोक्त विशुद्ध भावनासेयुक्त होना,यहां जो "कांस्यपात्रीव मुक्ततोयः" ऐसा पद कहाहैं,सो उसका भाव इस प्रकारसेहै-कि जैसे कांसेके पात्रमेंपतित भी जल उसमें लिप्त नहीं होताहै, उसी प्रकारसे संसारके बन्धका हेतु भूत जो स्नेह हैं, वह भी उसमें लिप्त नहीं होता है, यहां यावत् शब्दसे "संख इव निरंजणे, जीवो इव अप्पडिहयगई गगणमिव निरालंवणे, वाए

કરવામાં આવી છે કે તેઓ ઉપસર્ગો કરનાર ઉપર ક્રોધ નહીં કરે પણ ક્ષમા ભાવ જ રાખશે "तितिक्षिष्यते" આ ક્રિયાપદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તેઓ તે પરીષહો સહન કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે દીનભાવનું પ્રદર્શન નહીં કરે. "अध्यासिष्यते" આ ક્રિયાપદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓ જીવનની આશાથી અને મરણના ભયથી રહિત થઈને એ પરીષહોને સહન કરશે "अमम"-એટલે મમત્વભાવથી રહિત થવું. રજોહરણ આદિ ધર્મોપકરણો સિવાયની વસ્તુઓથી રહિત હોવું તેનું નામ અકિંચન છે. દ્રવ્ય ગ્રન્થ અને ભાવગ્રન્થ રૂપ બન્ને પ્રકારના ગ્રંથો (બંધનો)થી રહિત હોવું તેનું નામ 'છિન્નગ્રન્થ છે. કર્મબન્ધના કારણરૂપ જે રાગાદિભાવો છે તેનાથી રહિત હોવું તેનું નામ 'નિરુપલેપતા' છે. યથાભાવનાથી યુક્ત થવું એટલે શાસ્ત્રોક્ત વિશુદ્ધ ભાવનાથી યુક્ત થવું. અહીં જે "कांस्य-पात्रीवमुक्ततोयः" આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ આપવામાં આવ્યો છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો -જેવી રીતે કાંસાની થાળીમાં પડેલું જળ પણ તેમાં લિપ્ત થતું નથી-તેલના જેવી ચીકણી વસ્તુ જેમ તે કાંસાની થાળીને ચોંટી જાય છે તેમ તે કાંસાના પાત્ર સાથે ચોંટી જતું નથી એજ પ્રમાણે સંસારના બન્ધના હેતુભૂત (કારણ રૂપ) જે સ્નેહ છે તે પણ તેમાં લિપ્ત થતો નથી. અહીં 'યાવત્' પદ દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે-" संखइवनिरंजणे, जीवो इव अप्पडिहय-

स्नेहोऽपि तस्मिन् लिप्तो न भवति 'जाव' इति यावच्छब्देन-" संख इव निरंजणे जीवोविव अप्पडिहयगई गगणमिव निरालंबणे, वाए इव निरालए, सारयसलिलं व सुद्धहियए पुक्खरपत्तं व निरुवलेवे, कुम्मो इव गुत्तिंदिए, विहग इव सव्वओ विप्पमुक्के, खग्गिविसाणमिव एगजाए, भारंडपक्खीव अप्पमत्ते, कुंजरे इव सोंडीरे, वसभे इव जायथामे, सीहे इव दुद्धरिसे मंदरे इव अप्पकंपे, सागरे इव अक्खोभे, चंदे इव सोमलेसे, सूरे इव दित्ततेए, जच्चकणगं पिव जायरूवे, वसुंधरा इव सव्वफासविसहे" इति संग्रहः। तत्र-शङ्ख इव निरञ्जनः, यथा शङ्खे किमप्यञ्जनं स्थितिं न लभते तथैव तस्मिन्ननगारे रागादिर्न तिष्ठति। जीव इवाप्रतिहतगतिः-यथा जीवः अव्याहतगत्या सर्वत्र याति तथाऽयमपि देशनगरादिषु अप्रतिबन्धविहारी। गगनमिवनिरालम्बनः-कुलग्रामनगराद्यालम्ब-

---

इव निरालए, सारयसलिलं व सुद्धहियए, पुप्फपत्तंव निरुवलेवे कुम्मो इवगुत्तिंदिए, विहग इव सव्वओ विपमुक्के खग्गिविसाणमिव एगजाए, भारंड पक्खीव अप्पमत्ते, कुंजरे इव सोंडीरे वसभे इव जायथामे सीहे इव दुद्धरिसे, मन्दरे इव अप्पकंपे, सागरे इव अक्खोभे, चन्दे इव सोमलेसे, सूरे इव दित्ततेए, जच्चकंगणं पिव जायरूवे वसुन्धरा इव सव्वफासविसहे" इस पाठका संग्रह हुआ है।

जिस प्रकार शंखमें कोई भी अंजन ठहरता नहीं है, उसी प्रकारसे उस अनगारामें रागादि नहीं होंगे, जिस प्रकार जीव अप्रतिहत गतिसे सर्वत्र जाता है-उसी प्रकारसे यह भी देश नगर आदिकोंमें अप्रतिबन्ध विहारी होंगे, गगनकी तरह कुल, ग्राम, नगर आदिकोंमें

गई, गगणमिव निरालंबणे, वाए इव निरालए, सारयसलिलं व सुद्धहियए, पुप्फ पत्तं व निरुवलेवे, कुम्मोइव गुत्तिंदिए, विहग इव सव्वओ विप्पमुक्के खग्गिविसाण मिव एगजाए, भारंडपक्खीव अप्पमत्ते, कुंजरे इव सोंडीरे वसभे इव जायथामे, सीहे इव दुद्धरिसे, मंदरे इव अप्पकंपे, सागरे इव अक्खोभे, चंदे इव सोमलेसे, सूरे इव दित्ततेए, जच्चकणगं पिव जायरूवे, वसुंधरा इव सव्वफासविसहे" હવે આ પદોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

જેવી રીતે શંખમાં કોઇ પણ અંજન રહી શકતું નથી, એજ પ્રમાણે તે વિમલવાહન અણગારમાં પણ રાગાદિ રહેશે નહીં. જેમ જીવ અપ્રતિહત ગતિથી (કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ રહિત ગતિથી) સર્વત્ર ગમન કરે છે, તે પ્રમાણે તે અણગાર પણ ગ્રામ નગર આદિમાં અપ્રતિબંધ વિહારી બનશે. આકાશની જેમ તેઓ પણ ગ્રામ, નગર આદિકોમાં કોઇ પણ જાતના આલં-

नवर्जितः, वात इव निरालयः, यथा वातस्य न कुत्रापि गृहं वर्तते तथाऽयमपि गृहवर्जितः। शारदसलिलमिव शुद्धहृदयः, यथा शरदतौ मलापगमेन जलं निर्मलं भवति तथा रागद्वेषापगमेन निर्मलचित्तः, पुष्करपत्रमिव निरुपलेपः, यथा कमलपत्रं जलोपरिस्थितिकत्वेन निरुपलेपं भवति, तथा स्वजनविषयसङ्गराहित्येन निरुपलिप्तः। कूर्म इव गुप्तेन्द्रियः–कच्छपइव असंयमस्थानेभ्यः संवृतसर्वेन्द्रियः। विहग इव सर्वतो विप्रमुक्तः–परिवारपरित्यागात् नियतवासरहितत्वाच्च प्रतिबन्धवर्जितः। खड्गिविषाणमिव एकजातः, खड्गी–आरण्यकःपशुः तस्य शृङ्गमेकमेव संजायते तथा रागादि सहायवर्जितत्वेन एकीभूतः। भारण्डपक्षीवाप्रमत्तः, यथा

आलम्बन वर्जित होंगे, वायुकी तरह इसका कहीं पर भी घर नहीं होंगे जैसे शरद् ऋतुमें मलके विनाशसे जल निर्मल हो जाता है, उसी प्रकार रागद्वेषके चले जानेसे साधु निर्मल चित्तवाला होंगे, जैसे–कमलपत्र जलके ऊपर रहता हुआ भी उससे लिप्त नहीं होताहै, उसी प्रकारसे ये भी स्वजन विषयसङ्ग रहित होंगे, जिस प्रकार कच्छप अपनी इन्द्रियोंको अपने अपनेमेंही छिपा लेता है, उसी प्रकारसे ये भी असंयत स्थानोंसे समस्त इन्द्रियोंको संवृत्त करेंगे, पक्षी जिस प्रकार सर्वतोविप्रमुक्त होता है, उसी प्रकार ये भी परिवारके परित्यागसे एवं नियतवाससे रहित होंगे, जिस प्रकार गेंडाका एक ही सींग होता है, उसी प्रकार ये भी रागादि रूप सहायसे वर्जित होनेके कारण एकीभूत होंगे, भारण्ड पक्षीकी तरह ये सदा अप्रमत्त होंगे, अर्थात् जैसे–

બનની આશાથી રહિત બનીને વિચરશે વાયુની જેમ તેમનું પણુ કોઇ નિશ્ચિત ઘર નહીં હોય, શરદઋતુમાં મળનો નાશ થઇ જવાથી જેમ જળ નિર્મળ બની જાય છે, તેમ રાગદ્વેષ રૂપ મળ દૂર થઈ જવાને કારણે તે અણગારનું ચિત્ત પણ નિર્મળ બની જશે. જેમ પાણીની ઉપર ઉગવ છતાં કમળપત્ર પાણીથી ભીંજાતુ નથી એજ પ્રમાણે તેઓ પણ સંસારીજનોની વચ્ચે રહેવા છતાં સંસારની વસ્તુઓમાં આસક્ત નહીં થાય જેમ કાચબો પોતાના અંગોને પોતાના શરીરમાં જ સંકોચી લે છે એજ પ્રમાણે તેઓ પણ અસંયતસ્થાનોમાંથી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને સંવૃત્ત કરી લેશે જેમ પક્ષી સંપૂર્ણ મુક્ત થઇને વિચરે છે એજ પ્રમાણે તેઓ પણ પરિવારનો ત્યાગ કરીને તથા નિયત વાસથી રહિત બનીને મુક્તપણે વિચરશે. જેમ ગેંડાને એક જ શીંગડું હોય છે તેમ તેઓ પણ રાગાદિરૂપ સહાયથી વર્જિત હોવાને કારણે માત્ર એક જ માર્ગની –નિર્વાણમાર્ગની આરાધનામાં એકાગ્ર બનશે. તેઓ ભારંડ પક્ષીની જેમ સદા

भारण्डपक्षी द्विजीवकस्त्रिचरणवान् द्वाभ्यां ग्रीवाभ्यां द्वाभ्यां मुखाभ्यां च युक्तः, द्वयोर्जीवयोरेकमेवोदरं भवति, तौ चात्यन्ताप्रमत्ततयैव निर्वाहं कुरुतः, यदि कदाचित्तत्रैकोऽपि जीवः प्रमादं करोति तदा उभयोर्नाशः स्यादतस्तौ सर्वदा चकितचित्तौ प्रमादरहितौ तिष्ठतः, तद्वदप्रमत्तः-तपः संयमादिधर्मरक्षणे प्रमाद-वर्जितः। कुञ्जर इव शौण्डीरः कषायादिरिपुभञ्जनशीलः। वृषभ इव जातस्थामा-वृषभवत्संजातपराक्रमः। सिंह इव दुर्धर्षः-सिंहवत्परीषहोपसर्गादि मृगैर्दुर्जेयः। मन्दर इवाप्रकम्पः-परीषहोपसर्गपवनैर्मेरुवदचलितः। सागर इवाक्षोभः-

भारण्ड पक्षी दो जीववाला होता है, तीन चरणोंवाला होता है, दो ग्रीवावाला होता है, दो मुखोंवाला होता है, और एक ही उदरवाला होता है, परन्तु फिर भी ये दोनों अत्यन्त अप्रमाद रूपसेही-बडी सावधानतासेही-अपना निर्वाह करते हैं-यदि कदाचित् इनमेंसे कोई भी जीव प्रमाद करता है-तो दोनोंका नाश हो जाता है, इसलिये वे दोनों सर्वदा चकित चित्त होकर प्रमाद रहित ही रहते हैं, उसी प्रकारसे ये भी तप संयम आदि धर्मकी रक्षा करनेमें सदा प्रमाद वर्जित होंगे। ये कुञ्जरकी तरह शौण्डीर होंगे-कषाय आदि शत्रुके विनाश करनेमें प्रसिद्ध प्रभावशील होंगे, वृषभके समान वह शक्तिशाली होंगे-संयम भारके वहन करनेमें समर्थ होंगे। सिंहके समान वह दुर्धर्ष होंगे-अर्थात् परीषह एवं उपसर्ग आदि रूप मृगोंसे वह जीता नहीं जा सकेंगे।

मेरुकी तरह वह अप्रकम्प होंगे-परीषह एवं उपसर्ग रूप पवनसे वह मेरुके समान होंगे। सागरके समान वह गम्भीर होंगे-हर्षशोक

અપ્રમત્ત રહેશે. ભારંડ પક્ષીને બે જીવ, ત્રણ પગ, બે મુખ, બે ડોક અને એક જ ઉદર હોય છે. છતાં પણ બન્ને જીવ અપ્રમત્તપણે-ઘણી જ સાવધાની થી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. જો તે બન્નેમાંથી કોઇ પણ એક જીવ પ્રમાદ કરે તો બન્નેનો નાશ થઈ જવાનો ભય રહે છે. તે કારણે તે બન્ને જીવો સદા ઉદ્યમશીલ રહે છે-આ રીતે રહે તો જ તેમનો નિર્વાહ થઈ શકે છે. એજ પ્રમાણે વિમલવાહન અણગાર પણ તપ અને સંયમની આરાધના કરવામાં બિલકુલ પ્રમાદ નહીં કરે તેઓ કુંજરની જેમ શૌન્ડીર (શત્રુઓનો નાશ કરવાને તત્પર) બનશે. એટલે કે ક્રોધાદિ કષાય રૂપ શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહેશે. તેઓ સંયમ રૂપ ભારનું વહન કરવામાં વૃષભના સમાન સમર્થ બનશે. તેઓ સિંહના સમાન દુર્ધર્ષ (અજેય) બનશે એટલે કે પરીષહ અને ઉપસર્ગ રૂપ મૃગો તેમને પરાજિત કરી શકશે નહીં. મેરૂપર્વતની જેમ પ્રકમ્પ વગરના થશે અર્થાત્ પરીષહ અને ઉપસર્ગરૂપ પવનથી તે મેરૂની માફક અડગ રહેશે સાગરની જેમ તેઓ અક્ષુબ્ધ બનશે-

हर्षशोकादिक्षोभवर्जितः। चन्द्रइव सोमलेश्यः–अनुपतापहेतुमनः परिणामधारी। सूर इव दीप्ततेजाः–द्रव्यतः शरीरकान्त्या, भावतोज्ञानेन, सूर्यवद्देदीप्यमानः। जात्यकनकमिव जातरूपः–शोधित सुवर्णमिव रागादिमलराहित्येन समुद्भूततेजस्कः। वसुन्धरेव सर्वस्पर्शविषहः–पृथ्वीवत्कर्कशकठोरादिस्पर्शानुकूलप्रतिकूलपरीषहोपसर्गादिसहनशील इति। तथा–सुहुतहुताशन इव तेजसा ज्वलन्–घृताद्याहुतितर्पिताग्निवत् तपः–संयमतेजसा दीप्यमानो विहरिष्यतीति भावः। अत्र सङ्ग्रहगाथाद्वयं मूले वर्त्तते, तथाहि–" कंसे संखे " इत्यादि। पुनः किमित्याह–

आदिरूपसे रहित होंगे, चन्द्रके समान वह सोमलेश्यावाले होंगे–अनुपतापके हेतुभूत मनः परिणामका धारक होंगे, सूर्यके समान वह दीप्त तेजवाले होंगे–द्रव्यकी अपेक्षा वह शरीर कान्तिसे एवं भावकी अपेक्षा ज्ञानसे देदीप्यमान होंगे। शोधित सुवर्णके समान वह रागादि मलसे रहित होनेके कारण समुद्भूत तेजयुक्त होंगे। पृथिवीके समान वह कर्कश, कठोर आदि स्पर्शोंको एवं अनुकूल प्रतिकूल परीषह और उपसर्गोंको सहन करनेके स्वभाववाले होंगे, तथा–घृतादिककी आहुतिसे तर्पित हुई अग्निकी समान वह सर्वदा तप एवं संयमके तेजसे दीप्यमान होते हुए विचरेंगे, इसी प्रकारसे होकर देवसेन अनगार भी विचरणा करेंगे यहां मूलमें जो ये दो–" कंसे संखे " इत्यादि गाथाएँ

એટલે કે હર્ષ, શોક આદિ રૂપ ક્ષોભથી તેઓ વિહીન હશે. ચન્દ્રના સમાન સૌમ્ય લેશ્યાવાળા હશે–તેઓ અનુપતાપ રૂપ મનઃપરિણામના ધારક હશે તેઓ સૂર્યના જેવા દીપ્ત તેજવાળા હશે એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શારીરિક કાન્તિથી અને ભાવથી અપેક્ષાએ જ્ઞાનથી દેદીપ્યમાન હશે. જેવી રીતે શોધિત સુવર્ણમાં મેલ આદિ રૂપ અશુદ્ધિનો અભાવ હોવાને કારણે ચળકાટ હોય છે તેમ રાગાદિ મળનો અભાવ થઇ જવાને કારણે તેઓ નિર્મળ તેજથી દેદીપ્યમાન થશે. પૃથ્વીની જેમ તેઓ સહનશીલ હશે એટલે કે કર્કશ, કઠોર આદિ સ્પર્શોને તથા અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરીષહોને સહન કરવાના સ્વભાવવાળા હશે. અગ્નિમાં ઘૃતાદિની આહુતિ આપવાથી જેમ અગ્નિ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ તેઓ પણ સદા તપ અને સંયમના તેજથી દેદીપ્યમાન થશે આ પ્રકારે સંયમ અને તપથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા વિમલવાહન અણુગાર ૧૨ વર્ષ પર્યંત છદ્મસ્થ રૂપે વિચરશે.

અહીં મૂળમાં જે "कंसे संखे" ઈત્યાદિ–ઈત્યાદિ બે ગાથાઓ આપી છે. તેમનો અર્થ પણ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ છે.

'नत्थिणं' इत्यादि—नास्ति=न भविष्यति खलु तस्य भगवत एतादृशः पक्षो, यत् कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धः आसक्तिः भवति—भवेदित्यर्थः। स चतुर्विधः—'अंडए इ वा' इत्यादि—अण्डज इति वा, तत्र—अण्डज—हंसमयूरादिः 'ममायं हंसादि' रिति प्रतिबन्धरहितः यद्वा—अण्डजं=पट्टसूत्रजं वस्त्रादिकम्—इदं वस्त्रादिकं ममेति भावनावर्जितः १। पोतजः—हस्त्यादिः, तत्र न प्रतिबन्धः एवं पोतके=बालके, अथवा पोतके कार्पासिकवस्त्रेऽपि विज्ञेयम् २। अवग्रहिकम्—अवग्रहोऽस्यातीति—

हैं—उनका भी अर्थ ऐसा ही है ..."नत्थिणं" इत्यादि उस भगवान्‌का ऐसा पक्ष नहीं होगा कि जिससे उसकी कहीं पर भी आसक्ति हो जाय। आसक्ति चार प्रकारकी जो कही गई है, उसका अभिप्राय ऐसा है—अण्डेसे उत्पन्न हुए जो हंस मयूर आदि पक्षी हैं वे अण्डज हैं—ये हंस मयूर आदि मेरे हैं ये जो आसक्ति हैं, वह अण्डज आसक्ति होंगे उस आसक्तिसे वह रहित होंगे अथवा—पट्टसूत्रसे जो वस्त्रादिक उत्पन्न होते हैं, बनाये जाते हैं—वे अण्डज हैं—इस अण्डज—निर्मित वस्त्रमें ये मेरे हैं ऐसी भावनासे वर्जित होना वह अण्डजासक्ति विहीनता है, इस आसक्तिसे रहित होंगे,पोतज नाम हस्ती आदिकाहै, इसमें जो प्रतिबन्ध रहित है, वह पोतजासक्ति विहीनता है, अथवा—"पोयएइवा"की संस्कृत छाया "पोतके वा" ऐसी भी होती है—इस पक्षमें उसकी बालकमें अथवा कार्पासिक वस्त्रमें—सूती कपडेमें उसे प्रतिबन्ध नहीं

"नत्थिणं" ઇત્યાદિ—આ પ્રકારે વિચરતા વિમલવાહન અણગારમાં કોઇ પણ વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ નહીં રહે. આસક્તિ ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) અંડજ આસક્તિ–ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થતાં હંસ, મોર આદિ જીવોને અંડજ કહે છે. આ હંસ, મયૂર આદિ પક્ષીઓ મારાં છે, આ પ્રમાણે માનવું તેનું નામ અંડજ આસક્તિ છે આ પ્રકારની આસક્તિથી તેઓ રહિત હશે અથવા—સૂત્ર (દોરા) માંથી જે વસ્ત્રાદિક બનાવવામાં આવે છે તેમનું નામ અંડજ છે. આ અંડજ-નિર્મિત વસ્ત્રોમાં મમત્વભાવ ન રાખવો તેનું નામ અંડજઆસક્તિ વિહીનતા છે. (૨) પોતજ આસક્તિ–હાથી, ગાય, આદિ જીવોને પોતજ કહે છે. તે જીવો પ્રત્યે આસક્તિ રાખવી તેનું નામ પોતજ આસક્તિ છે, તે વિમલવાહન અણગાર પોતજ આસક્તિથી રહિત હશે. અથવા—"पोयएइवा" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "पोतके वा" થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે—બાલકમાં અથવા સૂતરાઉ વસ્ત્રમાં તેમને આસક્તિ નહીં રહે. (૩) પ્રગ્રહિક આસક્તિ–રજોહરણ, સદોરક

अवग्रहिकः-वसतिपीठफलकादिः, मग्रहिकः-मकर्षेण ग्रहोऽस्येति-औधिकमुपकरणजातं रजोहरणसदोरकमुखवस्त्रिकादिकं, तयोः प्रशस्तापशस्तविषये हर्षशोकवर्जितः ३-४। 'जं णं' इत्यादि-यां यां दिशं विहर्तुमिच्छति तां तां दिशं प्रत्यप्रतिबद्धः, शुचिभूतः-भावशुद्धया, लघुभूतः-अल्पोपधिकत्वेन गौरवत्यागेन च, अनात्मग्रन्थः-'अ' इति-अविद्यमान आत्मनः सम्बन्धी ग्रन्थः=हिरण्यादिर्यस्येति, यद्वा-अनल्पग्रन्थ इतिच्छाया, तत्पक्षे-बहागमवान्, यद्वा-'अणुप्पगंथे' इति पाठः, तस्य अनुपग्रन्थः इतिच्छाया, तत्पक्षे-अनु-अनुरूपम्-विरतेरौचित्येन प्र-मकर्षेण ग्रन्थः-शास्त्रं यस्येति, वीतरागशास्त्रसम्पन्न इत्यर्थः, एतादृशः सन् संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयमानो विहरिष्यतीति। पुनश्च 'तस्स णं' इत्यादि-तस्य खलु भगवतः अनुत्तरेण ज्ञानदर्शनचारित्रेण एवम्-अनुत्तरेण आल-

होगा जिसका ग्रहण आवश्यक होता है, ऐसे रजोहरण सदोरक मुखवस्त्रिका आदिक प्रग्रहिक हैं-इनके प्रशस्तअप्रशस्त विषयमें उसे हर्ष एवं शोक नहीं होंगे ३-४ "जं णं" इत्यादि-जिस जिस दिशामें वह विहार करना चाहेगा, उस उस दिशामें अप्रतिबद्ध हुए भावशुद्धिसे युक्त हुए, अल्प उपधिवाला होनेसे एवं गौरवका त्यागी होनेसे लघुभूत हुए अनात्म ग्रन्थ-निज सम्बन्धी ग्रन्थसे हिरण्यादि परिग्रहसे रहित हुए अथवा-अनल्प ग्रन्थ हुए-बहुश्रुत हुए-आगमका अधिक रूपमें ज्ञाता हुए-अथवा "अणुप्पगंथे" अनुपग्रन्थ हुए-वीतरागके शास्त्रसे संपन्न हुए ऐसा वह देवसेन अनगार संयम और तपसे आत्माको भावित करते हुए विचरण करेंगे पुनश्च—

"तस्स णं" इत्यादि-उस भगवान् देवसेन अनगारके अनुत्तर-असाधरण-ज्ञान दर्शन चारित्रसे एवं अनुत्तर-वसति रूप आलयसे,

મુહપત્તી આદિ ઉપકરણો સાધુ માટે આવશ્યક ગણાય છે તે ધર્મોપકરણોને પ્રગ્રહિક કહે છે. તેમના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વિષયમાં હર્ષ અને શોક ન કરવો તેનું નામ પ્રગ્રહિત આસક્તિનો ત્યાગ છે. તે વિમલવાહન અણગાર પ્રગ્રહિક સંક્તિથી ત્યાગ રહિત બનશે.

"જં ણં" ઈત્યાદિ-તેઓ જે દિશામાં વિચરવાની ઇચ્છા કરશે તે દિશામાં અપ્રતિબદ્ધ (ભાવ શુદ્ધિથી યુક્ત) થઈને, લઘુભૂત (અલ્પઉપધિવાળા અને ગૌરવના ત્યાગી હોવાને કારણે હળવા) થઈને, અનાત્મગ્રન્થ (સોના, આદિના પરિગ્રહથી રહિત) થઈને, (આગમના અતિશય જ્ઞાતા) થઈને અથવા "અણુપ્પગંથે" અનુપ્રગ્રન્થ (વીતરાગના શાસ્ત્રથી સંપન્ન) થઈને, સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા વિચરશે.

"તસ્સ ણં" ઈત્યાદિ—આ પ્રકારે ૧૨ વર્ષ સુધી સંયમ અને સમ્યક્

येन=वसतिरूपेण, अनुत्तरेण विहारेण एकरात्रादिना, एवम्–अनुत्तरेण–आर्जव–मार्दव–लाघव–क्षान्ति–मुक्तिरूपेण, तथा–सत्य–संयम–तपोगुणसुचरितसोपचितफलपरिनिर्वाणमार्गेण, तत्र सत्य संयमतपोगुणा सुचरिताः=सम्यगाराधिताः, सोपचिताः, उत्कर्षतां प्राप्ताः, त एव 'फल' त्ति फलप्रधानः परिनिर्वाणमार्गः=मोक्षमार्गस्तेन आत्मानं भावयमानस्य ध्यानान्तरिकायां–ध्यानयोः–शुक्लध्यानस्य द्वितीयतृतीयपादरूपयोः अन्तरं मध्यं ध्यानान्तरं, तदेव ध्यानान्तरिका, तस्यां–शुक्लध्यानद्वितीयपादस्य समाप्तौ तृतीयपादस्य चासंप्राप्तौ इत्यर्थः वर्त्तमानस्य अनन्तमनुत्तरं निर्व्याघातं निरावरणं कृत्स्नं प्रतिपूर्णं केवलवरज्ञानदर्शनं समुत्पत्स्यते। पुनश्च–'तएणं से' इत्यादि–ततः खलु स भगवान् जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी भविष्यति। ततश्च स देवमनुजासुररूपस्य लोकस्य पर्यायं, किं

अनुत्तर विहारसे–इसी प्रकार आर्जव मार्दव–लाघव क्षान्ति–मुक्ति (निर्लोभता)से, तथा–सम्यक् रूपसे आराधित एवं उत्कर्षताको प्राप्त ऐसे सत्य, संयम एवं तप गुणोंसे एवं फलप्रधान मुक्ति मार्गसे आत्माको भावित करते हुए उन देवसेन अनगारको जब वे ध्यानान्तरिकामें–शुक्ल ध्यानके द्वितीय तृतीय पदके मध्यरूप ध्यानान्तरिकामें–शुक्लध्यानके द्वितीय पादकी समाप्तिमें और तृतीय पादकी असंप्राप्तिमें–वर्तमान होंगे तब उन्हें अनन्त अनुत्तर निर्व्याघात, निरावरण, कृत्स्न, एवं प्रतिपूर्ण सर्वोत्कृष्ट केवल ज्ञान केवलदर्शन उत्पन्न होंगे।

"तएणं से" तब वे देवसेन अनगार भगवान् अर्हन्त जिन

આરાધના કર્યા બાદ તે વિમલવાહન અણુગારને કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ થશે એજ વાતનું હવે લંબાણુથી વિવેચન કરવામાં આવે છે–

તે વિમલવાહન અણુગાર અનુત્તર (અસાધારણુ) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી, અનુત્તર વસતિ (ઉપાશ્રય) રૂપ આલયથી અનુત્તર વિહારથી અને આર્જવ, માર્દવ, લાઘવ, ક્ષાન્તિ, મુક્તિ (નિર્લોભતા) આદિ વડે, તથા સમ્યક્ પ્રકારે આરાધિત અને ઉત્કૃષ્ટતા યુક્ત સંયમ અને તપથી તથા ફલપ્રધાન મુક્તિમાર્ગથી આત્માને ભાવિત થકા વિચરશે. આ પ્રકારે વિચરતા એવા તે તે અણુગાર જ્યારે ધ્યાનાન્તરિકામાં (શુકલધ્યાનના દ્વિતીય તૃતીયપાદના મધ્ય ભાગ રૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં–એટલે કે શુકલ ધ્યાનના દ્વિતીય પાદની સમાપ્તિમાં અને તૃતીય પાદની અસમાપ્તિમાં) સ્થિત હશે ત્યારે તેમને અનન્ત, અનુત્તર, નિર્વ્યાઘાત, નિરાવરણુ, કૃત્સ્ન અને પ્રતિપૂર્ણ, સર્વોત્કૃષ્ટ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે.

"तएणं से" ત્યારે તે દેવસેન (વિમલવાહન) અણુગાર ભગવાન અર્હંત

बहुना सर्वलोके सर्वजीवानाम् आगत्यादिकं यावत् प्रतिसेवितं, तथा—आविष्कर्म=प्रकटकर्म,—रहः कर्म=एकान्तकर्म च ज्ञास्यति दर्शिष्यति च। स अर्हन् अरहस्य-भागी भविष्यति न तस्य किञ्चिद्गुप्तं भविष्यतीत्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥सू० ३५॥

मूलम्—से जहाणामए अज्जो! मए णिग्गंथाणं एगे आरंभट्ठाणे पण्णत्ते, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं एगं आरंभट्ठाणं पण्णवेहिइ। से जहाणामए अज्जो! मए समणाणं णिग्गंथाणं दुविहे बंधणे पण्णत्ते, तं जहा-पेज्ज-बंधणे दोसबंधणे, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गं-थाणं दुविहं बंधणं पन्नवेहिई तं जहा—पेज्जबंधणं च। दोसबं-धणं च। से जहाणामए अज्जो! मए समणाणं णिग्गंथाणं तओ दंडा पण्णत्ता, तं जहा—मणदंडे वइदंडे कायदंडे, एवामेव महापउमेवि समणाणं णिग्गंथाणं तओ दंडे पण्णवेहिइ, तं जहा—मणोदंडं वइदंडं कायदंडं। से जहाणामए—एएणं अभि-लावेणं चत्तारि कसाया पण्णत्ता, तं जहा—कोहकसाए १ माण-कसाए २ मायाकसाए ३, लोहकसाए ४। पंचकामगुणे पण्णत्ते, तं जहा--सद्दे १ रूवे २ रसे ३ गंधे ४ फासे ५। छज्जीवणिकाया पण्णत्ता, तं जहा--पुढविकाइया जाव तसकाइया, एवामेव जाव

केवली सर्वज्ञ सर्वदर्शी हो जावेगे एवं देव मनुज और असुर रूप लोककी पर्यायको, किं बहुना सर्व लोकमें सर्व जीवोंके आगत्यादिकको यावत् प्रतिसेवित कर्म तथा प्रकट कर्म, एवं एकान्त कर्मके ज्ञाता और द्रष्टा हो जावेंगे, इस तरह उनके लिये संसारकी कोई भी वस्तु अर-हस्य—अज्ञेय नहीं रहेगी ॥ सू० ३५ ॥

જિન કેવલી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થઇ જશે. ત્યાર બાદ તેઓ દેવ, મનુષ્ય અને અસુર રૂપ લોકની પર્યાયને અને સમસ્ત લોકમાં સર્વ જીવોની આગતિ આદિને જાણી શકશે અને દેખી શકશે. અહીં " આદિ " પદ દ્વારા પ્રકટ કર્મ પર્યન્તનું પૂર્વોક્ત બધું તેઓ જાણી-દેખી શકશે એમ સમજવું સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ તેમને માટે અજ્ઞેય કે અદૃષ્ટ નહીં રહે. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

तसकाइए । जे जहाणामए एएणं अभिलावेणं सत्त भयट्ठाणा पण्णत्ता, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं सत्त भयट्ठाणे पन्नवेहिइ ! एवं अट्ठमयट्ठाणे, णवबंभचेरगुत्तीओ, दसविहे समणधम्मे, एवं जाव तेत्तीसं आसायणाउत्ति । से जहा-नामए अज्जो ! मए समणाणं णिग्गंथाणं नग्गभावे मुंडभावे अण्हाए अदंतवणे अच्छत्तए अणुवाणहए भूमिसेज्जा फलग-सेज्जा कट्ठसेज्जा केसलोए बंभचेरवासे जाव परघरपवेसे जाव लद्धावलद्धवित्तीओ पण्णत्ताओ, एवामेव महापउमेऽवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं णग्गभावं जाव लद्धावलद्धवित्तीओ पण्ण-वेहिई । से जहाणामए अज्जो ! मए समणाणं णिग्गंथाणं आहाकम्मिए वा उद्देसिए वा मीसजाए वा अज्झोयरए वा पुइए कीए वा पामिच्चए वा अच्छेज्जे वा, अणिसिट्ठे वा अभि हडे वा कंतारभत्ते वा दुब्भिक्खभत्ते वा गिलाणभत्ते वा वद्द-लियाभत्ते वा पाहुणभत्ते वा मूलभोयणे वा कंदभोयणे वा बीयभोयणे वा हरियभोयणे वा पडिसिद्धे, एवामेव महापउ-मेऽवि अरहा समणाणं निग्गंथाणं आधाकम्मियं वा जाव हरियभोयणं वा पडिसेहिस्सइ । से जहाणामए अज्जो ! मए समणाणं निग्गंथाणं पंचमहव्वइए सपाडिक्कमणे अचेलए धम्मे पण्णत्ते, एवामेव महापउमेऽवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं

"से जहाणामए अज्जो" इत्यादि।

इस सूत्रकी व्याख्या सुगम है,

"एगे आरंभट्ठाणे" प्रमादयोग रूप एक आरम्भ स्थानकी प्रज्ञा-पना करेगे । शेष सुगम है ॥ सूत्र २६ ॥

"से जहाणामए अज्जो !" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૬)

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે. "एगे आरंभट्ठाणे" પ્રમાદ-યોગ રૂપ એક આરંભસ્થાનની પ્રજ્ઞાપના તેઓ કરશે બાકીના કથનનો અર્થ સરળ છે ॥સૂત્ર ૩૬॥

पंचमहव्वइयं जाव अचेलगं धम्मं पण्णवेहिइ । से जहाणामए अज्जो ! मए पंचाणुव्वइए सत्तसिक्खावइए दुवालसविहे सावगधम्मे पण्णत्ते, एवामेव महापउमेऽवि अरहा पंचाणुव्वइयं जाव सावगधम्मं पण्णविस्सइ । से जहाणामए अज्जो। मए समणाणं सेज्जातरापिंडे वा रायपिंडे वा पडिसिद्धे, एवामेव महापउमेऽवि अरहा समणाणं निग्गंथाणं सेज्जायरापिंडं वा रायपिंडं वा पडिसेहिस्सइ । से जहाणामए अज्जो ! मम णव गणा एगारसगणधरा एवामेव महापउमस्सवि अरिहओ णव गणा एगारस गणधरा भविस्संति । से जहाणामए अज्जो ! अहं तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए, दुवालससंवच्छराइं तेरसपक्खछउमत्थपरियागं पाउणित्ता तेरसहिं पक्खेहिं ऊणगाइं तीसं वासाइं केवलिपरियागं पाउणित्ता बायालीसं वासाइं सामण्णपरियागं पाउणित्ता बावत्तरिवासाइं सव्वाउयं पालइत्ता सिज्झिसं जाव सव्वदुक्खाणमंतं करिस्सं, एवामेव महापउमेऽवि अरहा तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता जाव पव्विहिइ, दुवालससंवच्छराइं जाव बावत्तरिवासाइं सव्वाउयं पालइत्ता सिज्झिहिइ जाव सव्वदुक्खाणमंतं काहिई—

"जं सीलसमायारो, अरहा तित्थंकरो महावीरो ।
तस्सील समायारो होहिइ अरहा महापउमे ॥१॥" सू० ३६॥

॥ इय महापउमचरियं समत्तं ॥

इस ऊपरके सूत्रमें महापद्म जिन कहे गये हैं। उनके महावीर स्वामीकी तरह उत्तरफाल्गुनी नक्षत्र जन्मादिके प्रसङ्ग समयमें था, अतः अब सूत्रकार नक्षत्र विशेषोंका निरूपण करते हैं—

આગલા બે સૂત્રમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થનારા મહાપદ્મ જિનેશ્વર વિષે કહેવામાં આવ્યું. મહાવીર સ્વામીના જન્માદિ વખતે જેમ ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર ચાલતું હતું, તેમ મહાપદ્મ જિનેશ્વરના જન્માદિના સમયે ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર

छाया—तद् यथा नामकम्-आर्याः! मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्य एकमारम्भस्थानं प्रज्ञप्तम्, एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्य एकमारम्भस्थानं प्रज्ञापयिष्यति। तद् यथानामकम्-आर्याः! मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो द्विविधं बन्धनं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-प्रेमबन्धनं च द्वेषबन्धनं च एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो द्विविधं बन्धनं प्रज्ञापयिष्यति, तद्यथा-प्रेमबन्धनं च द्वेषबन्धनं च। तद् यथा नामकम्-आर्याः! मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यस्त्रयोदण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मनोदण्डः १ वाग्दण्डः २ कायदण्डः ३ एवमेव महापद्मोऽपि श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यस्त्रीन् दण्डान् प्रज्ञापयिष्यति, तद्यथा-मनोदण्डं वाग्दण्डं कायदण्डम्। तद्यथा-नामकम्-एतेन अभिलापेन चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधकषायः १, मानकषायः २, मायाकषायः ३, लोभकषायः ४। पञ्च कामगुणाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शब्दः १, रूपं २, रसः ३, गन्धः ४ स्पर्शः ५। षड्जीवनिकायाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकायिकाः १ यावत् त्रसकायिकाः ६। एवमेव यावत् त्रसकायिकान्। तद् यथानामकम्-एतेनाभिलापेन सप्तभयस्थानानि प्रज्ञप्तानि, एवमेव महापद्मोऽप्यर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः सप्त भयस्थानानि प्रज्ञापयिष्यति। एवमष्ट मदस्थानानि, नव ब्रह्मचर्यगुप्तीः, दशविधान् श्रमणधर्मान् एवं यावत् त्रयस्त्रिंशतमाशातना इति। तद् यथानामकम्-आर्याः! मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो नग्नभावः, मुण्डभावः अस्नानकम्, अदन्तधावनम्, अच्छत्रकम्, अनुपानत्कम्, भूमिशय्या, फलकशय्या, काष्ठशय्या, केशलोचः, ब्रह्मचर्यवासः, परगृहप्रवेशः, यावत् लब्धापलब्धवृत्तयः प्रज्ञप्ताः, एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो नग्नभावं यावत् लब्धापलब्धवृत्तीः प्रज्ञापयिष्यति। तद् यथानामकम्-आर्याः। मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्य आधाकर्मिकं वा औद्देशिकं वा मिश्रजातं वा अध्यवपूरकं वा पूतिकं वा क्रीतं वा प्रामित्यकं वा आच्छेद्यं वा अनिसृष्टं वा अभ्याहृतं वा कान्तारभक्तं वा, दुर्भिक्षभक्तं वा ग्लानभक्तं वा वार्दलिकाभक्तं वा प्राघुणभक्तं वा मूलभोजनं वा कन्दभोजनं वा फलभोजनं वा बीजभोजनं वा हरितभोजनं वा प्रतिषिद्धम् एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्य आधाकर्मिकं वा यावत् हरितभोजनं वा प्रतिषेधिष्यति। तद् यथानामकम्-आर्याः। मयाश्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः पञ्चमहाव्रतिकः सप्रतिक्रमणः अचेलको धर्मः प्रज्ञप्तः एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः पञ्चमहाव्रतिकं यावत् अचेलकं धर्मं प्रज्ञापयिष्यति। तद् यथानामकम्-आर्याः। मया पञ्चाणुव्रतिकः सप्तशिक्षाव्रतिकः द्वादशविधः श्रावकधर्मः प्रज्ञप्तः, एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् पञ्चाणुव्रतिकं यावत् श्रावकधर्मं प्रज्ञापयि-

ष्यति । तद्यथानामकम्—आर्याः ! मया श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः शय्यातरपिण्डो वा राजपिण्डो वा प्रतिषिद्धः, एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यः शय्यातरपिण्डं वा राजपिण्डं वा प्रतिषेधिष्यति । तद् यथानामकम्—आर्याः ! मम नव गणा एकादश गणधराः एवमेव महापद्मस्यापि अर्हतः नव गणा एकादश गणधरा भविष्यन्ति । तद्यथानामकम्—आर्याः ! अहं त्रिंशतं वर्षाणि अगारवासमध्ये उषित्वा मुण्डो भूत्वा यावत् प्रव्रजितः, द्वादशसंवत्सरान् त्रयोदशपक्षान् छद्मस्थपर्यायं पालयित्वा त्रयोदशभिः पक्षैः ऊनकानि त्रिंशतं वर्षाणि केवलिपर्यायं पालयित्वा द्विचत्वारिंशतं वर्षाणि श्रामण्यपर्यायं पालयित्वा द्वासप्ततिं वर्षाणि सर्वायुः पालयित्वा सेत्स्यामि यावत् सर्वदुःखानामन्तं करिष्यामि एवमेव महापद्मोऽपि अर्हन् त्रिंशतं वर्षाणि अगारवासमध्ये उषित्वा यावत् प्रव्रजिष्यति, द्वादशसंवत्सरान् यावत् द्वासप्ततिं वर्षाणि सर्वायुः पालयित्वा सेत्स्यति यावत् सर्वदुःखानामन्तं करिष्यति—(सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनं प्राह—)

" यच्छील समाचारोऽर्हन् तीर्थङ्करो महावीरः ।
तच्छीलसमाचारो भविष्यति अर्हन् महापद्मः ॥१॥ सू० ३६ ॥

॥ इति महापद्मचरित्र समाप्तम् ॥

टीका—तथा—' से जहाणामए ' इत्यादि, सुगमं, नवरम्—' एगे आरंभट्ठाणे ' इति—एकमारम्भस्थानं—प्रमादयोगलक्षणं प्रज्ञापयिष्यति । शेषं सुगमम् ॥ ॥ सू० ३६ ॥

पूर्वं महापद्मजिन उक्तः, तस्य च महावीर स्वामिन इवोत्तरफाल्गुनी नक्षत्र जन्मादि प्रसङ्गोऽस्तीति नक्षत्र विशेषान्निरूपयति—

मूलम्—णव णक्खत्ता चंदस्स पच्छंभागा पण्णत्ता, तं जहा-अभिई १ सवणो २ धणिट्ठा ३ रेवई ४ अस्सिणि ५ मग्गसिर ६ पुस्सो ७। हत्थो चित्ता य तहा, पच्छंभागा णव हवंति।१सू०३७॥

" णव णक्खत्ता चंदस्स पच्छंभागा ,' इत्यादि ।

नौ नक्षत्र चन्द्रके पृष्ठ भागमें स्थित कहे गये हैं। चन्द्रमा नौ नक्षत्रोंको अतिक्रम करके पीठ देकर भोगता है ।

टीकार्थ-वे नक्षत्र ये हैं-अभिजित् १, श्रवण २, धनिष्ठा ३, रेवती ४, अश्विनी ५, मृगशिर ६, पुष्य ७, हस्त ८ और चित्रा ९ ॥ सू० ३७॥

ચાલતું હતું. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર નક્ષત્ર વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે–" णव णक्खत्ता चंदस्स पच्छंभागा " ઇત્યાદિ–(સૂ ૩૭)

ટીકાર્થ–નવ નક્ષત્ર ચન્દ્રના પૃષ્ઠ ભાગમાં સ્થિત કહ્યા છે. ચન્દ્રમાં નવ નક્ષત્રોને અતિક્રમ કરીને પીઠ દઈને ભોગવે છે એટલે કે આ નવ નક્ષત્રો ચન્દ્રની પાછળ રહેલાં છે–(૧) અભિજિત્, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) રેવતી, (૫) અશ્વિની, (૬) મૃગશીર્ષ, (૭) પુષ્ય, (૮) હસ્ત અને (૯) ચિત્રા ॥ સૂત્ર ૩૭ ॥

छाया—नव नक्षत्राणि चन्द्रस्य पश्चाद्भागानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अभिजित् १, श्रवणं २, धनिष्ठा ३ रेवती ४ अश्विनी ५ मृगशिरः ६ पुष्यः ७। हस्तः ८ चित्रा ९ च तथा पश्चाद्भागानि नव भवन्ति ॥ १ ॥ सू० ३६ ॥

टीका—" णव णक्खत्ता " इत्यादि,-नव-अनुपदं वक्ष्यमाणानि नवसंख्यकानि नक्षत्राणि चन्द्रस्य पश्चाद्भागानि-पृष्ठभागस्थितानि प्रज्ञप्तानि, नवनक्षत्राणि चन्द्रोऽतिक्रम्य पृष्ठं दत्वा भुङ्क्ते इति भावः, तद्यथा-अभिजिदित्यादि सुगमम् ॥ सू० ३७ ॥

पूर्वं नक्षत्रविशेषा उक्ताः, ते च विमानयुक्ता भवन्तीति विमानप्रसङ्गात्कल्पविशेषगतविमानसंख्याप्रमाणमाह—

मूलम्—आणयपाणय आरणच्चुएसु विमाणा णव जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता ॥ सू० ३८ ॥

छाया—आनत-प्राणतारणाच्युतेषु कल्पेषु विमानानि नवयोजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ३८ ॥

टीका—' आणयपाणये "-त्यादि—सुगमम् ॥ सू० ३८ ॥

उक्त ये नक्षत्र विशेष विमान युक्त होते हैं-अतः विमानके प्रसङ्गसे अब सूत्रकार कल्प विशेषगत विमान संख्याका प्रमाण कहते हैं—

" आणयपाणयआरणच्चुएसु " इत्यादि ।

आरण, प्राणत, आरण एवं अच्युत, इन कल्पोंमें विमान नौ योजनके ऊंचे कहे गये हैं ॥ सू० ३८ ॥

विमान विशेषोंकी ऊंचाईके प्रसङ्गसे अब सूत्रकार कुल विशेषकी ऊंचाईका कथन करते हैं—" विमलवाहणेणं कुलगरे " इत्यादि ।

विमल वाहन कुलकर नौ सौ धनुषके ऊंचे थे ॥ सू० ३९ ॥

આગલા સૂત્રમાં નક્ષત્રોની વાત કરી. નક્ષત્ર વિશેષોમાં વિમાનોનો સદ્ભાવ હોય છે. વિમાનોનો પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ હોવાથી હવે સૂત્રકાર આ નવમાં સ્થાન સાથે સુસંગત એવું કલ્પવિશેષગત વિમાનોનું કથન કરે છે-" आणयपाणयआरणच्चुएसु " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૮)

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત, આ ચાર કલ્પોમાં જે વિમાનો છે તેમની ઊંચાઇ નવ યોજનની કહી છે. ॥ સૂત્ર ૩૮ ॥

વિમાન વિશેષોની ઊંચાઇનું કથન કરીને સૂત્રકાર કુલકર વિશેષની ઊંચાઈનું કથન કરે છે-विमलवाहणेणं कुलगरे " ઈત્યાદિ—(સૂ ૩૯)

વિમલવાહન કુલકર ૯૦૦ ધનુષપ્રમાણ ઊંચા હતા. (સૂ ૩૯)

पूर्वं विमानविशेषाणामुच्चत्वमुक्तम्, इति उच्चत्वप्रसङ्गात् कुलकरविशेषस्योच्चत्वमाह—

मूलम्—विमलवाहणे णं कुलगरे णव धणुसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं होत्था ॥ सू० ३९ ॥

छाया—विमलवाहनः खलु कुलकरः नवधनुः शतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन आसीत् ॥ सू० ३९ ॥

टीका—' विमलवाहणे णं ' इत्यादि—' सुगमम् ॥ सू० ३९ ॥

पूर्वं कुलकरविशेष उक्तः, तत्प्रसङ्गात् कुलकरविशेषेण ऋषभेण तीर्थं प्रवर्तितमित्याह—

मूलम्—उसभेणं अरहया कोसलिएणं इमीसे ओसप्पिणीए णवहिं सागरोवमकोडाकोडीहिं विईक्कंताहिं तित्थे पवत्तिए ॥ सू० ४० ॥

कुलकर विशेषके प्रसङ्गको लेकर अब सूत्रकार कुल विशेष ऋषभने तीर्थकी प्रवृत्तिकी इस विषयका कथन करते हैं--

" उसभेणं अरहया कोसलिएणं " इत्यादि ।

कोशल देशमें जन्मे हुए ऋषभ अर्हन्तने इस अवसर्पिणी कालमें नौ सागरोपम कोटाकोटीके समाप्त जाने पर तीर्थकी प्रवृत्ति की॥सू४०॥

ऋषभ कुलकरने तीर्थकी प्रवृत्ति की ऐसा कहा सो ये कुलकर मनुष्य ही होते हैं, अतः अब सूत्रकार इसी प्रसङ्गसे अन्तरद्वीपज मनुष्योंके क्षेत्रका प्रमाण कहते हैं-" घणदंतलट्ठदंत " इत्यादि ।

કુલ કર વિશેષની ઉંચાઇનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર કુલકર વિશેષ ઋષભદેવે તીર્થની જે પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેનું નિરૂપણ કરે છે—

" उसभेण अरहया कोसलिएणं " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૦)

કોશલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષભદેવ અહંતે આ અવસર્પિણી કાળની નવ સાગરોપમ કોટી કોટી સમાપ્ત થઈ ગયા બાદ તીર્થની પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ॥ સૂત્ર ૪૦ ॥

આગલા સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું કે ઋષભ કુલકરે તીર્થની પ્રવૃતિ કરી. તે કુલકર મનુષ્ય જ હોય છે પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઇને હવે સૂત્રકર અન્તરદ્વીપજ મનુષ્યોના ક્ષેત્રનું પ્રમણુ કહે છે-

घणदंत लट्ठदंत " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૪૧)

छाया—ऋषभेण अर्हता कौशलिकेन अस्या अवसर्पिण्या नवसु सागरोपम-कोटीकोटिषु व्यतिक्रान्तासु तीर्थं प्रवर्तितम् ॥ सू० ४० ॥

टीका—" उसभेणं अरहा " इत्यादि—सुगमम्, नवरम्-कौशलिकेन कौशलाख्यदेशभवेन ॥ सू० ४० ॥

पूर्वं वृषभकुलकरप्रवर्तितं तीर्थमित्याह,-स च कुलकरो मनुष्य इत्यन्तरद्वीपजमनुष्यक्षेत्रप्रमाणं दर्शयितुमाह—

मूलम्—घणदंतलट्ठदंतगूढदंतसुद्धदंतदीवाणं दीवा णवणवजोयणसयाइं आयामविक्खंभेणं पणत्ता ॥ सू ४१ ॥

छाया—घनदन्तलष्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तः द्वीपाः खलु द्वीपा नव नव योजनशतानि आयामविष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ४१ ॥

सूत्रका अर्थ सुगम है-घनदन्त १, लष्टदन्त २, गूढदन्त ३, एवं शुद्धदन्त ये चार अन्तर द्वीप हैं। ये प्रत्येक अन्तर द्वीप आयाम एवं विष्कम्भकी अपेक्षा नौ नौ सौ योजनके ऊंचे हैं ॥ सूत्र ४१ ॥

नौ नौ सौ योजन प्रमाणवाले अन्तर द्वीप हैं, ऐसा कहकर अब सूत्रकार समभूमि भागसे ऊपर नौ सौ योजनके भीतर चलनेवाले ग्रहविशेषकी विधिका प्रमाण कहते हैं—

" सुक्कस्स णं महागहस्स णव वीहिओ" इत्यादि।

शुक्र महाग्रहकी नौ वीथियां कही गई है-जैसे-हयवीथि १, गजवीथि २, नागवीथि ३, वृषभवीथि ४, गोवीथि ५, उरगवीथि ६ अजवीथि ७, मृगवीथि ८ और वैश्वानरवीथि ९।

સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ઘનદન્ત, લષ્ટદન્ત, ગૂઢદન્ત અને શુદ્ધદન્ત આ ચાર અન્તરદ્વીપ છે. તે પ્રત્યેક અન્તરદ્વીપનો આયામ (લંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઈ) ૯૦૦-૯૦૦ યોજનની કહી છે. ॥ સૂ ૪૧ ॥

નવસો યોજનના પ્રમાણવાળા અન્તર દ્વીપોની વાત કરીને હવે સૂત્રકાર સમભૂમિભાગથી ઉપર ૯૦૦ યોજનપ્રમાણ ઊંચાઈની નીચે ગમન કરનારા ગ્રહ વિશેષની વીથિના પ્રમાણનું કથન કરે છે—

" સુક્કસ્સ ણં મહાગહસ્સ ણવ વીહિઓ " ઈત્યાદિ—(સૂ ૪૨)

શુક્ર મહાગ્રહની નવ વીથિઓ (માર્ગો) કહી છે-જેમ કે-(૧) હયવીથિ, (૨) ગજવીથિ, (૩) નાગવીથિ, (૪) વૃષભવીથિ, (૫) ગોવિથી, (૬) ઉરગવીથિ, (૭) અજવીથિ, (૮) મૃગવીથિ, અને (૯) વૈશ્વાનરવીથિ.

टीका—' घणदंते ' इत्यादि—सुगमम् , नवरं—घनदन्तः १ लष्टदन्तः २, गूढदन्तः ३, शुद्धदन्तः, इमे चत्वारोऽप्यन्तरद्वीपाः प्रत्येकं नव नव योजनशतानि आयामविष्कम्भेण—दैर्घ्यविस्तारेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ४१ ॥

पूर्वमन्तरद्वीपा नवनव योजनशतप्रमाणा उक्ता इति समभूमिभागादुपरिष्टान्नवयोजनशताभ्यन्तरचारिणो ग्रहविशेषस्य वीथिप्रमाणमाह—

मूलम्—सुक्कस्स णं महागहस्स णव वीहिओ पण्णत्ताओ, तं जहा, हयवीही १, गयवीही २, णागवीही ३, वसहवीही ४, गोवीही ५, उरगवीही ६, अयवीही ७; मियवीही ८, वेसाणरवीही ॥ सू० ४२ ॥

छाया—शुक्रस्य खलु महाग्रहस्य नववीथयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—हयवीथिः १, गजवीथिः २, नागवीथिः ३, वृषभवीथिः ४, गोवीथिः ५, उरगवीथिः ६, अजवीथिः ७, मृगवीथिः ८, वैश्वानरवीथिः ९ ॥ सू० ४२ ॥

वीथि शब्दका अर्थ है मार्ग-क्षेत्र विभाग, ये वीथियां प्रायः तीन २ नक्षत्रोंसे होती हैं । सूत्र ४२ ॥

वीथि विशेषमें चलनेसे शुक्र आदि ग्रह मनुष्य आदिकोंका अनुग्रह एवं निग्रह करते हैं, अतः अब सूत्रकार द्रव्यादि सामग्रीके निमित्तसे कर्मोंके उदयादिके सद्भावको लेकर कर्म स्वरूपका अब सूत्रकार कथन करते हैं-" णवविहे नोकसायवेयणिज्जे कम्मे पण्णत्ते " इत्यादि ।

नो कषाय वेदनीय कर्म नौ प्रकारका कहा गया है, जैसे-स्त्री वेद १, पुरुष वेद २, नपुंसक वेद ३, हास्य ४, रति ५, अरति ६, भय ७, शोक ८ और जुगुप्सा ९ ।

વીથિ એટલે માર્ગ અથવા ક્ષેત્રવિભાગ. આ વીથિઓ સામાન્ય રીતે ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો વડે થાય છે. ॥ સૂત્ર ૪૨ ॥

વીથિ વિશેષમાં ચાલવાથી શુક્ર આદિ ગ્રહો મનુષ્ય આદિકો પર અનુગ્રહ અને નિગ્રહ કરે છે. તેથી સૂત્રકાર દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના નિમિત્ત વડે કર્મોના ઉદયાદિના સદ્ભાવને લઈને કર્મસ્વરૂપનું કથન કરે છે–

णवविहे नोकसायवेयणिज्जे कम्मे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૪૩)

નો કષાય વેદનીય કર્મના નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) પુરુષવેદ, (૩) નપુંસકવેદ, (૪) હાસ્ય, (૫) રતિ, (૬) અરતિ, (૭) ભય (૮) શોક અને (૯) જુગુપ્સા.

टीका—' सुक्कस्स णं महागहस्से '-त्यादि—शुक्रस्य-तदाख्यस्य महाग्रहस्य नववीथयः-मार्गाः क्षेत्रविभागरूपाः, प्रायस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै र्भवन्ति, ताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हयवीथ्यादयो नववीथयः प्रसिद्धाः ॥ सू० ४२ ॥

वीथिविशेषचारेण शुक्रादयो ग्रहा मनुष्यादीननुगृह्णन्त्युपघ्नन्ति चेति द्रव्यादि सामग्र्या कर्मणामुदयादि सद्भावादिति कर्मस्वरूपमाह—

मूलम्—णवविहे नो कसायवेयणिज्जे कम्मे पण्णत्ते, तं जहा-'इत्थिवेए १, पुरिसवेए २, णपुंसगवेए ३, हासे ४, रई ५, अरई ६, भये ७, सोगे ८ दुगुंछा ९ ॥ सू० ४३ ॥

छाय—नवविध नो कषायवेदनीयं कर्म प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-स्त्रीवेदः १, पुरुषवेदः २, नपुंसकवेदः ३, हास्यं ४, रतिः ५, अरतिः ६, भयं ७ शोकः ८ जुगुप्सा ॥ सू० ४३ ॥

यहां " नो " शब्द सहचरके अर्थमें है, अतः कषायोंके जो सहचर हैं, वे नोकषाय हैं " कषाय नोवेदनीय " ऐसा पाठ होना चाहिये था, पर ऐसा न होकर जो कषायवेदनीय पाठ हुआ है, वह नौ कषाय रूपसे जो कर्म वेदित किया जाता है, वह नोकषाय वेदनीय है अवशिष्ट पाठ सुगम है ॥ सू० ४३ ॥

उक्त कर्मके अधीन हुए जीव नाना कुलकोटियोंमें उत्पन्न होते हैं-अतः अब सूत्रकार कुलकोटियोंका कथन करते हैं—

" चउरिंदियाणं णव जाइ कुलकोडी "इत्यादि ।

नौ इन्द्रिय जीवोंकी कुलकोटि संख्या ९ लाख कही गई है, भुज-

અહીં "નો" શબ્દ સહચરના અર્થમાં વપરાયો છે. તેથી કષાયોના જે સહચર છે તેમને નોકષાય રૂપ સમજવા જોઈએ. " कषाय नो वेदनीय " એવો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે, તેનો શબ્દ આર્ષ હોવાથી તેનો પૂર્વનિપાત (પૂર્વ મૂકવાની ક્રિયા) કરી નાખવાને લીધે આપવામાં આવેલ છે. નોકષાય રૂપે જે કર્મનું વેદન કરવામાં આવે છે તે કર્મને નોકષાય વેદનીય કહે છે. બાકીનો પાઠ સુગમ છે. ॥ સૂત્ર ૪૩ ॥

ઉપર્યુક્ત કર્મના પ્રભાવથી જીવ અનેક કુલ કોટિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર લકોટિઓનું કથન કરે છે-

"चउरिंदियाणं णव जाइ कुलकोडी" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૪)

ચતુરિન્દ્રિય જીવોની કુલકોટિ સંખ્યા નવ લાખ કહી છે. ભુજપરિસર્પ

टीका—' णवविहे णोकसायवेयणिज्जे ' इत्यादि—नो कषायवेदनीय-कषायाणां–नो=सहचरा नो कषायाः नो शब्दस्य सहचरार्थकत्वादुक्तार्थः, ' कषाय नो वेदनीयं ' इति वक्तव्ये नो शब्दस्य आर्षत्वात्पूर्वनिपातश्च। नो कषायतया वेद्यते यत्कर्म तत्–नोकषायवेदनीयम्। शेषं सुगमम् ॥ सू० ४३ ॥

पूर्वं कर्मोक्तं, तद्वशवर्तिनश्च जीवा नानाकुलकोटिषु समुत्पद्यन्त इति कुलकोटीः प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्-चउरिंदियाणं णव जाइकुलकोडी जोणिप्पमुहसय-सहस्सा पण्णत्ता भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणि-याणं णव जाइकुलकोडिजोणिप्पमुहसयसहस्सा पण्णत्ता।सू० ४४।

छाया—चतुरिन्द्रियाणां नव जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, भुजपरिसर्प स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां नव जातिकुलकोटी-योनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ४४ ॥
परिसर्प स्थलचर तिर्यञ्चोंकी कुलकोटि संख्या नौ लाख कही गई है। इस सूत्रकी व्याख्या स्पष्ट है ॥ सू० ४४ ॥

" जीवाणं णव ट्ठाण णिवत्तिए " इत्यादि।
टीकार्थ-जीवोंने नौ स्थानोंमें मिथ्यात्व आदि कारणोंसे उपार्जित पुद्ग-लोंका कर्म दलिकोंका पाप कर्म रूपसे संग्रह कियाहै, वर्तमानमें व ऐसा करते है, और भविष्यत्कालमें भी वे ऐसा ही करेगे, वे नौ स्थान इस प्रकारसे हैं–पृथिवीकाय यावत् पञ्चेन्द्रिय यहां यावत्पदसे–" अप्-काय, तेजस्काय, वायुकाय, और वनस्पतिकाय। तथा–दो इन्द्रिय, तेइ-न्द्रिय, एवं चौइन्द्रिय " इन सबका ग्रहण हुआ है ॥ सू० ४५ ॥

સ્થલચર તિર્યંચોની કુલકોટિસંખ્યા નવ લાખ કહી છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ॥ સૂત્ર ૪૪ ॥

" જીવાણં ણવટ્ઠાણણિવત્તિપ " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૫)
ટીકાર્થ–જીવોએ નવ સ્થાનોમાં મિથ્યાત્વ આદિ કારણો વડે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોનો—કર્મદલિકોનો પાપકર્મ રૂપે ચય (સંગ્રહ) કર્યો છે, વર્તમાનમાં પણ તેઓ તેમનો ચય કરતા જ રહેશે તે નવ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે–(૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય, (૩) તેજસ્કાય, (૪) વાયુકાય (૫) વનસ્પતિકાય, (૬) દ્વીન્દ્રિય, (૭) ત્રીન્દ્રિય, (૮) ચતુરિન્દ્રિય અને (૯) પંચેન્દ્રિય. ॥ સૂ. ૪૫ ॥

टीका—'चउरिंदियाणं' इत्यादि— स्पष्टम् ॥ सू० ४४ ॥

पूर्वं कर्मवशवर्तिजीवानां कुलकोटिरुक्ता, तद्गताश्च जीवाः कर्मचिन्वन्तीति प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्—जीवा णं णवट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा ३ पुढविकाइयणिव्वत्तिए जाव पंचिंदियणिव्वत्तिए, एवं चिण उवचिण जाव णिज्जराचेव ॥ सू० ४५ ॥

छाया—जीवाः खलु नवस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा ३ पृथिवीकायिकनिर्वर्तितान् यावत् पञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान् एवं चिण उपचिण यावत् निर्जराचैव ॥ सू० ४५ ॥

टीका—'जीवा णं' इत्यादि—जीवाः खलु नवस्थाननिर्वर्त्तितान्-नवसु स्थानेषु निर्वर्त्तितान्-मिथ्यात्वादिभिरुपार्जितान् पुद्गलान्=कर्मदलिकान् पापकर्मतया अचिन्वन् ३। तदेवाह-पृथिवीकायनिर्वर्त्तितान् यावत्, यावत्पदेन-अप्तेजो वायुवनस्पतिकाय-द्वित्रिचतुरिन्द्रियनिर्वर्त्तितान्, इति सप्तस्थानानि संग्राह्याणि, तथा पञ्चेन्द्रियनिर्वर्त्तितान्। शेषं सुगमम् ॥ सू० ४५ ॥

पूर्वं कर्मपुद्गलचयनाद्युक्तमिति पुद्गलप्रस्तावात् पुद्गलान्निरूपयति—

मूलम्—णव पएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता, णवपएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता, जाव णवगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥ सू० ४६ ॥

॥ इय णवमं ठाणं समत्तं ॥

कर्म पुद्गलोंके चयन आदिका कथन कर अब सूत्रकार पुद्गलके प्रस्तावको लेकर पुद्गलोंका निरूपण करते हैं—

"णव पएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता" इत्यादि।

नौ प्रदेशोंवाले स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं, नौ प्रदेशोंमें अवगाढ

કર્મપુદ્ગલોના ચય આદિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેની સાથે સુસંગત એવું પુદ્ગલોનું નિરૂપણ કરે છે-

ણવ પએસિયા ખંધા અણંતા" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૬)

નવ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ અનન્ત કહ્યા છે. નવ પ્રદેશોમાં અવગાઢ (રહેલાં)

छाया--नव प्रदेशिकाः स्कन्धाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, नवप्रदेशावगाढाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः यावत् नवगुणरूक्षाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ता ॥सू४६॥

॥ इति नवमं स्थानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

टीका--"णव पएसिया" इत्यादि--सुगमम् ॥ सू० ४६ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषा-कलितललितकलापालापक प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्री शाहू-छत्रपति-कोल्हापुरराजप्रदत्त-जैनशास्त्राचार्य-पदभूषित-कोल्हापुर राजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य -जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलालव्रति-विरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां नवमं स्थानं सम्पूर्णम् ॥ ९ ॥

पुद्गल अनन्त यावत् कहे गये हैं, यावत् नवगुण रूक्ष पुद्गल अनन्त कहे गये हैं ॥ सूत्र ४६ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलालजी महाराज रचित "स्थानाङ्ग सूत्र" की सुधा नामकी व्याख्याके नववां स्थान समाप्त ॥ ९ ॥

પુદ્ગલ અનંત કહ્યાં છે. (યાવત્) નવ ગણાં રૂક્ષ પુદ્ગલ અનંત કહ્યાં છે સૂ. ૪૬।

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત "સ્થાનાંગ સૂત્ર" ની સુધા નામની ટીકામાં નવમું સ્થાન સમાપ્ત ॥ ૯ ॥

अथ दशमं स्थानम् प्रारभ्यते-

उक्तं नवमं स्थानम् । सम्प्रति संख्याक्रमप्राप्तं दशमं स्थानमाह । अस्य च पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः-अनन्तरस्थाने जीवा अजीवाश्च नव संख्यकत्वेनोक्ताः, इह तु तएव दशसंख्यकत्वेन प्ररूप्यन्ते, इत्येवं-सम्बन्धेनायातस्य अस्य स्थानस्येदमादिमं सूत्रम्--

तथा-अस्य च अनन्तरस्थानान्तिमसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः-अनन्तर स्थानान्ते हि नवगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्तत्वेनोक्ता· ते च असंख्येयप्रदेशात्मके लोके व्याप्ता भवन्तीति तेषां लोकस्थितिरिति लोकस्थितिमस्य स्थानस्य प्रथमसूत्रे प्राह--

---

॥ दशवें स्थानका प्रारम्भ ॥

नौवां स्थान कहा-अब संख्या क्रमसे प्राप्त दशवां स्थान कहा जाता, है इसका पूर्व स्थानके साथ सम्बन्ध ऐसा है-नौवें स्थानमें जीव और अजीव नौकी संख्या रूपसे प्रतिपादित किये गये हैं-वे ही यहां दशवें स्थानमें दशकी संख्या रूपसे प्रतिपादित किये जावेंगे तथा-इस स्थानका नौवें स्थानके अन्तिम सूत्रके साथ सम्बन्ध ऐसा है, कि उस स्थानके अन्तमें नौ गुणवाले रूक्ष पुद्गल अनन्त कहे गये हैं सो वे पुद्गल असंख्यात प्रदेशात्मक लोकमें व्याप्त हैं, ऐसी उनकी लोकस्थिति है इसी लोकस्थितिको सूत्रकार इस स्थानके प्रथम सूत्रमें प्रकट कर रहे हैं—

દશમા સ્થાનનો પ્રારંભ

નવમાં સ્થાનની પ્રરૂપણા પૂરી કરીને હવે સૂત્રકાર દસમાં સ્થાનની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે. નવમા સ્થાન સાથે આ દસમાં સ્થાનનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે-નવમાં સ્થાનમાં જીવ અને અજીવનું નવ સ્થાનોની દૃષ્ટિએ પ્રતિ પાદન કરાયું છે. આ દસમાં સ્થાનમાં દસ સ્થાનોની અપેક્ષાએ તેમનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે. નવમાં સ્થાનના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે-નવમાં સ્થાનના અન્તિમ સૂત્રમાં નવ ગણાં રૂક્ષ ગુણવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે. તે પુદ્ગલો અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં વ્યાપ્ત છે-આ પ્રકારની તેમની લોકસ્થિતિ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રમાં તે લોકસ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે-

मूलम्—दसविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा—जण्णं जीवा उद्दाइत्ता उद्दाइत्ता तत्थेव तत्थेव भुज्जो भुज्जो पच्चायंति, एवं एगा लोगट्ठिई पण्णत्ता १। जण्णं जीवाणं सया समियं पावे कम्मे कज्जइ, एवं पेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता २। जण्णं जीवा णं सया समियं मोहणिज्जे पावे कम्मे कज्जइ एवं-पेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ३। ण एवं भूयं वा भव्वं वा भविस्सइ वा जं—जीवा अजीवा भविस्संति, अजीवा वा जीवा भवि-स्संति, एवंपेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ४। ण एवं भूयं वा भव्वं वा भविस्सइ वा जं--तसा पाणा वोच्छिज्जिस्संति थावरा पाणा भविस्संति, थावरा पाणा वोच्छिज्जिस्संति तसा पाणा भवि-स्संति वा, एवंपेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ५। ण एवं भूयं वा भव्वं वा भविस्सइ वा जं--लोगे अलोगे भविस्सइ, अलोगे लोगे भविस्सइ, एवंपेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ६। ण एवं भूयं वा भव्वं वा भविस्सइ वा जं--लोए अलोए पविसिस्सइ, अलोए लोए पविसिस्सइ, एवं पेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ७। जाव ताव लोगे ताव ताव जीवा, जाव ताव जीवा ताव ताव लोगे, एवं-पेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ८। जाव ताव जीवाण य पोग्गलाण य गइपरियाए ताव ताव लोए, जाव ताव लोए ताव ताव जीवाण य पोग्गलाण य गइपरियाए, एवंपेगा लोगट्ठिई पण्णत्ता ९। सव्वेसु वि णं लोगंतेसु अबद्धपासपुट्ठा पोग्गला

लुक्खत्ताए कज्जंति, जे णं जीवा य पोग्गला य नो संचा- यंति बहिया लोगंता गमणयाए, एवं पेगालोगट्ठिई पण्णत्ता १० ॥ सू० १ ॥

छाया—दशविधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-यत्खलु जीवा अपद्राय अपद्राय तत्रैव तत्रैव भूयो भूयः प्रत्यायान्ति. एवम् एका लोकस्थितिः-प्रज्ञप्ता १। यत् खलु जीवानां सदा समितं पापं कर्म क्रियते, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता २। यत् खलु जीवानां सदा समितं मोहनीयं पापं कर्म क्रियते, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ३। न एवं भूतं वा भव्यं वा भविष्यति वा यत्-जीवा अजीवा भविष्यन्ति, अजीवा वा जीवा भविष्यन्ति, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ४। न एवं भूतं वा भव्यं वा भविष्यन्ति वा यत्-त्रसाः प्राणा व्युच्छेत्स्यन्ति स्थावराः प्राणा भविष्यन्ति, स्थावराः प्राणा व्युच्छेत्स्यन्ति त्रसाः प्राणा भविष्यन्ति वा, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ५। न एव भूतं वा भव्यं वा भविष्यति वा यत्-लोकः अलोको भविष्यति, अलोको लोको भविष्यति, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ६। न एवं भूतं वा भव्यं वा भविष्यति वा यत्-लोकोऽलोके प्रवेक्ष्यति, अलोको वा लोके प्रवेक्ष्यति, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ७। यावत् तावद् लोकः तावत् तावद् जीवाः, यावत् तावद् जीवाः तावत् तावद् लोकः, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ८। यावत् तावद् जीवानां च पुद्गलानां च गतिपर्यायः तावत् तावद् लोकः, यावत् तावद् लोकः तावत् तावद् जीवानां च पुद्गलानां च गतिपर्यायः, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता ९। सर्वेष्वपि खलु लोकान्तेषु अवद्धपार्श्वस्पृष्टाः पुद्गला रूक्षतया क्रियन्ते, ये खलु जीवाश्च पुद्गलाश्च नो शक्नुवन्ति वहिर्लोकान्ताद् गमनाये, एवमप्येका लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता १० ॥ सू० १ ॥

टीका—'दसविहा लोगट्ठिई' इत्यादि—

लोकस्थितिः-लोकस्य=पञ्चास्तिकायात्मकस्य स्थितिः=स्वभावः खलु दश विधा प्रज्ञप्ता। दशविधत्वमेवाह-यत् खलु जीवा अपद्राय अपद्राय=मृत्वा मृत्वा

"दसविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र १ ॥

टीकार्थ-पंच अस्तिकाय रूप इस लोककी स्थिति स्वभाव दश प्रकारकी कही गई है, जो इस प्रकारसे है-जीव बार २ मरकर लोकरूप देशमें

"દસવિહા લોગટ્ઠિઈ પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—(સૂ ૧)

ટીકાર્થ-પંચ અસ્તિકાયરૂપ આ લોકની સ્થિતિ (લોકનો સ્વભાવ) દસ પ્રકારની કહી છે, જે આ પ્રમાણે છે-(૧) જીવો વારંવાર મરીને લોકરૂપ દેશમાં અથવા

तत्रैव तत्रैव=लोकदेशे गतौ योनौ जातौ कुले वा सान्तरं निरन्तरं वा औचित्येन भूयो भूयः=पुनः पुनः प्रत्यायान्ति=उत्पद्यन्ते, एवम्=अमुना प्रकारेण एका लोकस्थिति र्भवतीति प्रथमो भेदः १। तथा–यत्खलु जीवानां सदा=प्रवाहतोऽनाद्यपर्यवसितं कालं समितं=निरन्तरं पापं=मोक्षविघातहेतुत्वात् पापमयं कर्म=ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधं क्रियते=बध्यते बद्धं भवति, एवमप्येका=अपरा–द्वितीया लोकस्थिति र्भवतीति द्वितीयो भेदः २। तथा–यत् खलु जीवानां सदा समितं मोहनीयं–मोहनीयस्य प्राधान्येन मोहनीयं मोहनीयाद्यष्टविधं पापं कर्म क्रियते=बध्यते –बद्धं भवति, एवम्=अनेन प्रकारेणापि एका=अपरा–तृतीया लोकस्थिति र्भवतीति तृतीयो भेदः ३। तथा–न एवं भूतं वा भव्यं वा भविष्यति वा–कालत्रयेऽप्येवमसंभवि, यत्–जीवा अजीवा भविष्यन्ति, अजीवा वा जीवा भविष्यन्ति, न कदाचिदपि जीवा अजीवत्वमापन्ना भविष्यन्ति, नापि कदाचित् अजीवा जीव-

---

अथवा गतिमें अथवा जातिमें अथवा कुलमें वार वार सान्तर रूपसे या निरन्तर रूपसे उत्पन्न होते रहते हैं, इस प्रकारसे यह पहिली लोकस्थिति कही गई है, यह इसका प्रथम भेद है १, द्वितीय लोकस्थिति ऐसी है, जीवोंके सदा–प्रवाहकी अपेक्षा अनादि अनन्तकाल तक–निरन्तर मोक्षके विघातका हेतु होनेसे पाप–ज्ञानावरण आदि आठ प्रकारका पापमय कर्मबद्ध होता रहता है २। तीसरी लोकस्थिति ऐसी है–जीवोंके आदि अनन्त काल तक निरन्तर मोहनीयकी प्रधानता लेकर मोहनीय आदि आठ प्रकारका पापकर्म बंधता रहता है ३। चौथी लोकस्थिति ऐसी है—

यह वात न हुई है, न होगी न हो रही है अर्थात् काल त्रयमें भी यह असंभव है कि जीव अजीव हो जावें अजीव जीव हो जावें

ગતિમાં અથવા જાતિમાં અથવા કુલમાં વારંવાર સાન્તરરૂપે કે નિરન્તરરૂપે ઉત્પન્ન થતાં રહે છે. આ પ્રકારની પહેલી લોકસ્થિતિ કહી છે (૨) બીજી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–જીવો દ્વારા સદા–પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્તકાળ સુધી –નિરન્તર મોક્ષના વિઘાતક પાપકર્મરૂપ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારનાં પાપ કર્મોનો બન્ધ થતો રહે છે. (૩) ત્રીજી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–જીવો દ્વારા અનન્તકાળ સુધી નિરન્તર મોહનીય કર્મની પ્રધાનતાને લીધે મોહનીય આઠ પ્રકારનાં પાપકર્મોનો બંધ થતો રહે છે. (૪) ચોથી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–ત્રણે કાળમાં એવું કદી બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનવાનું પણ નથી એટલે કે એ વાત બિલકુલ અસંભવિત છે કે જીવ અજીવ બની જાય અને

त्वमापन्ना भविष्यन्तीति भावः, एवमप्येका लोकस्थिति र्भवतीति चतुर्थो भेदः ४। तथा–न च कालत्रयेऽप्येवं संभवि यत्, त्रसाः प्राणा व्युच्छेत्स्यन्ति=त्रसप्राणिनो विनष्टा भविष्यन्ति केवलं स्थावरा प्राणा भविष्यन्ति=स्थास्यन्ति, अथवा–स्थावराः प्राणा व्युच्छेत्स्यन्ति केवलं त्रसाः प्राणा एव स्थास्यन्तीति। एवमप्येका लोकस्थिति र्भवतीति पञ्चमो भेदः ५। तथा–न च कालत्रयेऽप्येवं संभवि, यत्–लोकः अलोको भविष्यति=अलोकत्वेन परिणतो भविष्यति, अलोको वा लोको भविष्यति=लोकत्वेन परिणतो भविष्यति, इत्येवमपि एका लोकस्थिति र्भवतीति षष्ठो भेदः ६। तथा–न चैवं कालत्रयेऽपि सम्भवि, यत्–लोकः अलोके प्रवेक्ष्यति=समाविष्टो भविष्यति, अलोको वा लोके समाविष्टो भविष्यतीति, एवमपि एका लोकस्थिति र्भवतीति सप्तमो भेदः ७। तथा–यावद् लोकः तावत् जीवाः–यावति क्षेत्रे लोकव्यपदेशो भवति तावति क्षेत्रे जीवाः, यावत् जीवाः–यावति

क्योंकि कभी भी जीव अजीव रूपताको और अजीव जीव रूपताको प्राप्त नहीं हो सकते हैं ४। पांचवीं लोकस्थिति इस प्रकारसे है–ऐसा त्रिकालमें भी नहीं हो सकताहै, कि इस लोकमें त्रस प्राणियोंका व्युच्छेद हो जावे, और केवल स्थवर प्राणियोंकाहीसद्भावबना रहे ५। छठी लोक स्थिति ऐसी है, यह बात भी काल त्रयमें सर्वथा असंभव है, कि लोक अलोक रूपसे परिणम जावे और अलोक लोक रूपसे परिणम जावे ६। सातवीं लोकस्थिति ऐसीहै–यह बातभी काल त्रयमें संभवित नहीं हो सकतीहै कि लोकका प्रवेश अलोकमें हो जावे और आलोकका प्रवेश लोकमेंहो जावे७। आठवीं लोकस्थिति ऐसीहै–जितने क्षेत्रमें लोकका व्यप-

---

અજીવ જીવ બની જાય એટલે કે જીવ કદી પણ અજીવ રૂપતાને પ્રાપ્ત કરતો નથી. (૫) પાંચમી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–ત્રણે કાળમાં એવું કદી સંભવી શકતું નથી કે આ લોકમાંથી ત્રસ જીવોનો વ્યુચ્છેદ (સંદતર નાશ થઈ જાય અને માત્ર સ્થાવર જીવોનો જ સદ્ભાવ રહે.—

(૬) છટ્ઠી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–લોક અલોક રૂપે પરિણમન પામી જાય, અને અલોક લોક રૂપે પરિણમી જાય, એવી વાત પણ ત્રણે કાળમાં બની નથી, એટલે કે એ વાત પણ સર્વથા અસંભવિત છે.

(૭) સાતમી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–એ વાત પણ ત્રણે કાળમાં કદી સંભવી શકવાની નથી કે લોકનો અલોકમાં પ્રવેશ થઈ જાય અને અલોકનો પ્રવેશ લોકમાં થઈ જાય.

આઠમી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–જેટલા ક્ષેત્રમાં લોકનો વ્યપદેશ થાય

क्षेत्रे जीवाः तावत् लोकः=तावति क्षेत्रे लोकव्यपदेशः, इत्येवमपि एका लोकस्थितिरिति अष्टमो भेदः ८। अत्र भेदे 'जाव ताव, ताव ताव' इत्येवं यदुक्तं, तद् वाक्यविन्यासलौष्ठवार्थम्। एवमग्रेऽपि। तथा–यावति क्षेत्रे जीवानां पुद्गलानां च गतिपर्यायः, तावति क्षेत्रे लोकव्यपदेशः, यावति क्षेत्रे च लोकव्यपदेशस्तावति क्षेत्रे जीवानां पुद्गलानां च गतिपर्यायः, इत्येवमपि एका लोकस्थिति र्भवतीति नवमो भेदः ९। तथा–सर्वेष्वपि लोकान्तेषु खलु=निश्चयेन अबद्धपार्श्वस्पृष्टाः–बद्धाः=गाढसंश्लिष्टा पार्श्वस्पृष्टा=स्पृष्टमात्राश्च न ये ते तथा, रूक्षद्रव्यान्तरेण सह गाढसंश्लेपपार्श्वस्पर्शाभ्यां रहिता इत्यर्थः, द्रव्यान्तरसम्पर्काद-

---

देश होता है–उतनेमें जीव हैं, और जितने क्षेत्रमें जीव हैं उतने क्षेत्रमें लोक है ८। नौवीं लोकस्थिति ऐसी है–इस भेदमें जो "जाव, ताव, ताव, ताव," ऐसे पदोंका प्रयोग हुआ है, यह वाक्यविन्यासकी सुन्दरताके लिये हुआ है, इसी प्रकारसे आगे भी समझना चाहिये नौवीं लोकस्थिति ऐसी है–जितने क्षेत्रमें जीवों और पुद्गलोंकी गतिरूप पर्याय हैं उतने क्षेत्रमें लोक व्यपदेश है, उतने क्षेत्रमें जीवोंकी एवं पुद्गलोंकी गति पर्याय है ९, दशवीं लोकस्थिति ऐसी है–समस्त लोकान्तोंमें निश्चयसे पुद्गल अबद्ध पार्श्वस्पृष्ट हैं–अर्थात् न वे गाढ रूपसे संश्लिष्ट हैं और न स्पृष्ट मात्र हैं–इस तरहसे वे पुद्गल रूक्ष द्रव्यान्तरके साथ गाढसंश्लेप और पार्श्वस्पर्श इन दोनोंसे रहित है, तात्पर्य यह है कि वे यद्यपि द्रव्यान्तरके संपर्कसे असंजात रूक्ष

છે–જેટલા ક્ષેત્રને લોકને નામે ઓળખવામાં આવે છે, એટલાં ક્ષેત્રમાં જીવોનું અસ્તિત્વ છે અને જેટલાં ક્ષેત્રમાં જીવોનું અસ્તિત્વ છે એટલાં જ ક્ષેત્રમાં લોક છે.

(૯) નવમી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–(આ ભેદમાં જે "જાવ તાવ, તાવ, તાવ" આ પદોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે વાકયવિન્યાસની સુંદરતાને માટે કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું) જેટલાં ક્ષેત્રમાં જીવો અને પુદ્‌ગલોની ગતિરૂપ પર્યાય છે એટલાં ક્ષેત્રમાં લોકવ્યપદેશ (લોક શબ્દનો પ્રયોગ) છે અને જેટલાં ક્ષેત્રમાં લોકવ્યપદેશ છે એટલાં ક્ષેત્રમાં જીવોની અને પુદ્‌ગલોની ગતિપર્યાય છે.

(૧૦) દસમી લોકસ્થિતિ આ પ્રકારની છે–સમસ્ત લોકાન્તોમાં પુદ્‌ગલો અબદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ જ છે. એટલે કે તેઓ ગાઢ રૂપે સંશ્લિષ્ટ પણ નથી અને માત્ર નામના જ સ્પૃષ્ટ પણ નથી. આ પ્રકારે તે પુદ્‌ગલો રૂક્ષ દ્રવ્યાન્તરની સાથે ગાઢ સંશ્લેષ અને પાર્શ્વસ્પર્શ આ બન્નેથી રહિત છે. આ કથનનો

संजातरूक्षपरिणामाः सन्त इति भावः, पुद्गलाः स्वभावात् रूक्षतया क्रियन्ते=परिणता भवन्ति, अथवा-सर्वेष्वपि लोकान्तेषु स्वभावतो या रूक्षता भवति तया ते पुद्गला=अबद्धपार्श्वस्पृष्टाः=परस्परमसंबद्धाः क्रियन्ते, तत्र गत्वा विकीर्णा भवन्तीत्यर्थः। ते सर्वथा न विकीर्णा भवन्ती किन्तु तावदेव विकीर्णा भवन्ति येन जीवाः=कर्मपुद्गलसहिताः, पुद्गलाश्च परमाण्वादयो लोकान्ताद् बहिर्गमनतायै=बहिर्गन्तुं नो शक्नुवन्ति। एवमपि एका लोकस्थितिर्भवतीति दशमो भेदः१०॥सू०१॥

लोकस्थितिवशादेव पुरुषेण मोच्यमानाः शब्दपुद्गला लोकान्ते गच्छन्तीति प्रस्तावाच्छब्दभेदानाह—

मूलम्—दसविहे सद्दे पण्णत्ते, तं जहा-नीहारि १ पिंडिमे २ लुक्खे ३ भिन्ने ४ जज्जरिए ५ इय। दीहे ६ रहस्से ७ पुहुत्ते ८ य, काकली ९ खिंखिणिस्सरे १० ॥ सू० २ ॥

परिणामवाले हैं-क्योंकि वे स्वभावसेही रूक्ष रूपसे परिणत होते है, अथवा-समस्त भी लोकान्तोंमें जो स्वभावसे रूक्षता होती है, उससे वे पुद्गल अबद्ध पार्श्व स्पृष्ट-परस्परमें असम्बद्ध किये जाते हैं-अर्थात् वहां जाकर वे विकीर्ण (बिखर) जाते है-वे वहां सर्वथा विकीर्ण नहीं होते हैं, किन्तु उतनेही विकीर्ण होते हैं कि जिससे कर्मपुद्गल सहित और पुद्गल परमाणु आदि लोकान्तसे बाहर जानेके लिये समर्थ नहीं हो सकते हैं ॥ सूत्र १ ॥

लोकस्थितिके वशसे पुरुष द्वारा उच्चरित शब्दपुद्गल लोकान्तमें जाते हैं, इस प्रस्तावसे अब सूत्रकार शब्दभेदोंका कथन करते हैं—

ભાવાર્થ એ છે કે તે પુદ્ગલો જો કે દ્રવ્યાન્તરના સંપર્કથી અસંજાત રૂક્ષ પરિણામવાળાં છે, કારણ કે તેઓ સ્વભાવતઃજ રસ રૂપે પરિણત થાય છે, અથવા સમસ્ત લોકાન્તોમાં જે સ્વભાવથી જ રૂક્ષતા હોય છે તેના વડે તે પુદ્ગલો અબદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ-પરસ્પરમાં અસંબદ્ધ-કરાય છે એટલે કે ત્યાં જઈને તેઓ વિકીર્ણ થઈ જાય છે.અર્થાત્ વેરાઈજાય છે તેઓ ત્યાં સંપૂર્ણ વિકીર્ણ થતાં નથી. પરન્તુ એટલાં જ વિકીર્ણ થાય છે. કે જેટલાં વિકીર્ણ થવાને લીધે કર્મપુદ્ગલ અને પરમાણુપુદ્ગલઆદિલોકાન્તમાંથી બહાર જવાને માટે સમર્થ બની શકે નહીં.।સૂ ૧।

લોકસ્થિતિ (લોક સ્વભાવ) એવો છે કે પુરુષ દ્વારા ઉચ્ચારિત શબ્દ પુદ્ગલો લોકાન્તમાં જાય છે. આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર શબ્દભેદોનું કથન કરે છે-दसविहे सद्दे पण्णत्ते ઈત્યાદિ (સૂ. ૨)

छाया—दशविधः शब्दः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-निर्हारी १ पिण्डिमो २ रूक्षः ३ भिन्नो ४ जर्जरित ५ इति। दीर्घो ६ ह्रस्वः ७ पृथक्त्वंच ८ काकणी ९ किङ्किणीस्वरः १० ॥ सू० २ ॥

टीका—'दसविहे सद्दे' इत्यादि

शब्दः=श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यनियतक्रमवर्णात्मको ध्वनिः दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-'निर्हारी' इत्यादि। तत्र-निर्हारी-घण्टाशब्दवत् घोपयुक्तः शब्दः १, पिण्डिमः-पिण्डेन निर्वृत्तः-ढक्कादिशब्दवद् घोपवर्जितः शब्दः २, रूक्ष-काकादिशब्दवत् ३, भिन्नः=कुष्ठादिरोगोपहतशब्दवत ४, जर्जरितः-सतन्त्रीककरटिकादिवाद्य-

---

"दसविहे सद्दे पण्णत्ते" इत्यादि। सूत्र २ ॥

मूलार्थ-शब्द १० प्रकारका कहा गया है, जैसे-निर्हारी १, पिण्डिम २, रूक्ष ३ भिन्न ४, जर्जरित ५, दीर्घ ६, ह्रस्व ७, पृथक्त्व ८ काकणी ९ एवं किङ्किणी स्वर १०।

टीकार्थ-श्रोत्रेन्द्रिय द्वारा ग्राह्य जो नियतक्रम वर्णवाला ध्वनिहै, उसका नाम शब्द है, यह जो निर्हारी आदिके भेदसे १० प्रकारका कहा गया है, सो उसका अर्थ इस प्रकारसे है-जैसे-घंटा शब्द होता है, इसी प्रकारका जो शब्द घोषसे युक्त होता है वह निर्हारी शब्द है, ढक्का आदिके शब्दकी तरह जो शब्द घोपसे रहित होता है वह पिण्डिम शब्द है काक आदिके शब्दकी तरह जो शब्द होता है, वह रूक्ष है, कुष्ट आदि रोगसे उपहत प्राणीके शब्दकी तरह जो शब्द होता है, वह भिन्न शब्द है, तन्त्रीक-वीणासहित करटिक (!) आदि वाद्यके

મૂલાર્થ-શબ્દના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) નિર્હારી (૨) પિંડિમ, (૩) રૂક્ષ, (૪) ભિન્ન, (૫) જર્જરિત, (૬) દીર્ઘ, (૮) હ્રસ્વ, (૮) પૃથક્ત્વ (૯) કાકણી અને (૧૦) કિંકિણી.

ટીકાર્થ-શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્ય જે નિયત ક્રમવર્ણવાળો ધ્વનિ હોય છે તેનું નામ શબ્દ છે. હવે આ દસે પ્રકારના શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-

ઘંટના અવાજ જેવો જે ધ્વનિ થાય છે તે ધ્વનિને નિર્હારી શબ્દ કહે છે. આ શબ્દ ઘોષથી યુક્ત હોય છે. મોટા ઢોલ, નગારાં આદિના અવાજની જેમ જે શબ્દઘોષથી રહિત હોય છે તેને "પિંડિમ શબ્દ" કહે છે. કાગડા આદિના અવાજ જેવો જે અવાજ હોય છે તેને "રૂક્ષશબ્દ" કહે છે. કુષ્ઠ રોગ આદિથી પીડિત જીવના અવાજ જેવો જે અવાજ હોય છે તે અવાજને 'ભિન્નશબ્દ' કહે છે. તંત્રીક (તારવાળાં વાદ્યોને

शब्दवत् ५, दीर्घः–दीर्घवर्णाश्रितः 'आ' इत्यादि शब्दवत् दूरतः श्रवणीयो वा मेघादिशब्दवत् ६, ह्रस्वः–ह्रस्ववर्णाश्रयः 'अ' इत्यादि शब्दवत्, समीपतः श्रवणीयो वा वीणादि शब्दवत् ७, पृथक्त्वः=नानातुर्यादिद्रव्यसंयोगे युग्मशङ्खादि शब्दतुल्यो यः शब्दः ८, काकली–सूक्ष्मकण्ठगीतध्वनिः, तत्तुल्यो यः शब्दः ९। तथा–किङ्किणीस्वरः–किङ्किणी=क्षुद्रघण्टिका तस्याः स्वरो=ध्वनिः, तत्सदृशो यः शब्दः १० ॥ सू० २ ॥

शब्दकी तरह जो शब्द होताहै, वह जर्जरित शब्दहै "आ" इत्यादि दीर्घ वर्णकी तरह जो शब्द दीर्घ वर्णके आश्रित होता है, वह दीर्घ शब्द है, अथवा जो शब्द मेघ आदिके शब्दकी तरह दूरसे सुनने योग्य होता है वह दीर्घ शब्द है "आ" इत्यादि शब्दकी तरह जो वीणादिके शब्दकी तरह समीपसेही सुनने योग्य होता है, वह ह्रस्व शब्द है अनेक तुर्यादि द्रव्यके संयोगमें नाना प्रकारके वादित्रोंके संयोगमें युग्म शंखादिके शब्दके जैसा जो शब्द होता है वह पृथक्त्व शब्द है, तथा–सूक्ष्म कण्ठसे गाई गई जो गीत ध्वनि है वह काकली है, इस काकलीके तुल्य जो शब्दहै वह काकली शब्द है, क्षुद्र घण्टिका नाम किङ्किणी है, इस किङ्किणीकी ध्वनिके जैसा शब्द है वह किङ्किणी स्वर है ॥ सूत्र २ ॥

तंत्रीક કહે છે) કરટિકા આદિ વાદ્યના અવાજ જેવા જે અવાજ હોય છે તેને 'જર્જરિત શબ્દ' કહે છે. "આ" આદિ દીર્ઘ વર્ણના ઉચ્ચારણની જેમ જે શબ્દ દીર્ઘવર્ણવાળો હોવાને કારે દીર્ઘ ઉચ્ચારવાળો હોય છે તેને 'દીર્ઘશબ્દ' કહે છે. અથવા જે અવાજ મેઘ આદિના અવાજની જેમ દૂરથી શ્રવણ કરવાને યોગ્ય હોય છે તે અવાજને "દીર્ઘશબ્દ" કહે છે. "अ, इ" ઇત્યાદિના ઉચ્ચારનની જેમ જે શબ્દ હ્રસ્વવર્ણવાળાં અક્ષરને કારણે હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાળો હોય છે તેને 'હ્રસ્વશબ્દ' કહે છે અથવા વીણા આદિના સૂરની જેમ જે સૂર સમીપમાંથી જ સાંભળવા યોગ્ય હોય છે તેને 'હ્રસ્વશબ્દ' કહે છે. અનેક તુરી આદિ વાજિત્રોના સયોગથી–વિવિધ પ્રકારનાં વાજિંત્રોના સંયોગથી–યમલ શંખાદિના ધ્વનિ જેવો જે ધ્વનિ થાય છે તેનું નામ "પૃથકત્વશબ્દ" છે. સૂક્ષ્મ કંઠ વડે ગવાતાં ગીતનો જે ધ્વનિ હોય છે તેને 'કાકલી શબ્દ' કહે છે. નાની ઘંટડીને કિંકિણી કહે છે. તે કિંકિણીના ધ્વનિ જેવા અવાજને "કિંકિણી સ્વર" કહે છે. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

શબ્દના ઉપર્યુક્ત ૧૦ ભેદો શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્ય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાળભેદને અનુલક્ષીને ઇન્દ્રિયાર્થોનું કથન કરે છે–

अनन्तरसूत्रे शब्द भेदा उक्ताः, शब्दश्च इन्द्रियार्थ इति कालभेदेन इन्द्रियार्थानाह—

मूलम्--दस इंदियत्था तीया पण्णत्ता, तं जहा—देसेण वि एगे सद्दाइं सुणिंसु, सव्वेणावि एगे सद्दाइं सुणिंसु, देसेणावि एगे रूवाइं पासिंसु, सव्वेणावि एगे रूवाइं पासिंसु। एवं गंधाइं रसाइं फासाइं जाव सव्वेणावि एगे फासाइं पडिसंवेदेंसु ॥ १ ॥ दस इंदियत्था पडुप्पन्ना पण्णत्ता, तं जहा—देसेणावि एगे सद्दाइं सुणेंति, सव्वेणावि एगे सद्दाइं सुणेंति, एवं जाव फासाइं पडिसंवेदेंति ॥ २ ॥ दस इंदियत्था अणागया पण्णत्ता, तं जहा—देसेणवि एगे सद्दाइं सुणिस्संति, सव्वेणावि एगे सद्दाइं सुणिस्संति। एवं जाव सव्वेणवि एगे फासाइं पडिसंवेदेस्संति ॥ सू० ३ ॥

छाया—दश इन्द्रियार्था अतीताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-देशेनापि एके शब्दान् अशृण्वन्, सर्वेणापि एके शब्दान् अशृण्वन्, देशेनापि एके रूपाणि अपश्यन्, सर्वेणापि एके रूपाणि अपश्यन्। एवं गन्धान् रसान् स्पर्शान् यावत् सर्वेणापि एके स्पर्शान् प्रति समवेदयन् ॥ १ ॥ दश इन्द्रियार्थाः प्रत्युत्पन्नाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—देशेनापि एके शब्दान् शृण्वन्ति, सर्वेणापि एके शब्दान् शृण्वन्ति। एवं यावत् स्पर्शान् प्रतिसंवेदयन्ति ॥ २ ॥ दश इन्द्रियार्था अनागताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—देशेनापि एके शब्दान् श्रोष्यन्ति, सर्वेणापि एके शब्दान् श्रोष्यन्ति। एवं यावत् सर्वेणापि एके स्पर्शान् प्रतिसंवेदयिष्यन्ति । ३ ॥ सू० ३ ॥

टीका—' दस इंदियत्था ' इत्यादि—

अतीताः=भूतकालिका इन्द्रियार्थाः=इन्द्रियविषयाः पदार्थाः दशसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-देशेनापि=विवक्षितशब्दसमूहापेक्षया देशतोऽपि काँश्चित् शब्दान्

कहे गये ये शब्द भेद श्रवणेन्द्रियके विषय होते हैं, अतः अब सूत्रकार काल भेदसे इन्द्रियार्थोंका कथन करते हैं—

" दस इंदियत्था तीया पण्णत्ता " इत्यादि।

टीकार्थ—भूतकालिक इन्द्रियार्थ दश कहे गयेहैं जैसे कोई एक पुरुष ऐसे

"दस इंदियत्था तीया पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ ૩)

ટીકાર્થ-ભૂતકાલિક ઇન્દ્રિયાર્થ દસ કહ્યા છે. તે દસ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે સમજવા-

एके अशृण्वन्=श्रुतवन्तः, तथा-एके सर्वेणापि=समुदायेनापि शब्दान् अशृण्वन्= श्रुतवन्तः। इन्द्रियापेक्षया देशतः=श्रोत्रेन्द्रियेण एके शब्दान् अशृण्वन्, संभिन्न श्रोतोलब्धियुक्तावस्थायामेके सर्वतः=सर्वैरिन्द्रियैः शब्दान् अशृण्वन्। अथवा- देशतः=एकेन कर्णेन सर्वत=उभाभ्यामपि कर्णाभ्याम्। तथा-एके देशेनापि रूपाणि अपश्यन्=दृष्टवन्त., सर्वेणापि=सर्वतोऽपि चैके रूपाण्यपश्यन्। एवम्= अनेन प्रकारेण देशतः सर्वतश्च गन्धान् रसान् स्पर्शान् एके समवेदयन्=अनुभूत-

हुए हैं जिन्होंने विवक्षित शब्द समूहकी अपेक्षा एक देशसे कितनेक शब्दोंको सुना है, कई एक ऐसे हुए हैं, जिन्होंने समुदाय रूपसे भी शब्दोंको सुना है, तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि जिनको संभिन्न- श्रोतालब्धि हो गईहैं उन्होंने उस अवस्थामें समस्त इन्द्रियां से शब्दोंको सुना है और जिन्हे यह लब्धि नहीं हुई है उन्होंने इन्द्रियोंकी अपेक्षासे केवल एक श्रोत्रेन्द्रियसेही शब्दोंको सुना है अथवा-देशतः शब्दका अर्थ एक कान है और सर्वतः का अर्थ दो कान है, तथा कितनेक पुरुषोंने एक कानसे शब्दादिकोंको सुना है और कितनेकोने उन्हें दोनों कानोंसे सुना है ऐसा भी इसका अर्थ हो सकता है, इसी तरहसे कितनेक पुरुषोंने भूत कालमें एक देशसे भी रूपोंका अवलोकन किया है और पुरुषोंने सर्वदेशसे भी रूपोंका अवलोकन किया है, इसी प्रकारसे देश और सर्व रूपसे गन्धोंका, रसोंका, स्पर्शोंका कितनेक पुरुषोंने अनुभवन किया है (१) इसी

કેટલાક પુરુષો એવાં થયાં છે કે જેમણે વિવક્ષિત શબ્દ સમૂહની અપેક્ષાએ એક દેશ (ભાગ)રૂપે કેટલાક શબ્દોને સાંભળ્યા છે. કેટલાક પુરુષો એવાં થયાં છે કે જેમણે સમુદાયરૂપે પણ શબ્દોને સાંભળ્યા છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેમને સંભિન્ન શ્રોતાલબ્ધિ થઈ ગઈ છે તેમણે તે અવ- સ્થામાં સમસ્ત ઈન્દ્રિયો વડે શબ્દોને સાંભળ્યા છે અને જેમને તે લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ નથી તેમણે ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જ શબ્દોને સાંભળ્યા છે અથવા દેશતઃ એટલે એક કાન વડે અને સર્વતઃ એટલે બે કાન, વડે આ અર્થની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો અહીં આ સૂત્રપાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-કેટલાક પુરુષોએ એક કાનથી શબ્દાદિકોને સાંભળ્યા છે અને કેટલાક પુરુષોએ બન્ને કાન વડે શબ્દાદિકોને સાંભળ્યા છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષોએ ભૂતકાળમાં એક દેશથી પણ રૂપોતે અવલોકન કર્યું છે અને કેટલાક પુરુષોએ ભૂતકાળમાં સર્વદેશથી (સર્વદેશતઃ) પણ રૂપોનું અવ- લોકન કર્યું છે. એજ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં કેટલાક પુરુષોએ દેશ અને સર્વ રૂપે ગન્ધોનું, રસોનું અને સ્પર્શોનું અનુભવન કર્યું છે (૧)

वन्त इति ॥ १ ॥ तथा-प्रत्युत्पन्नाः=वर्त्तमानकालिका इन्द्रियार्था अपिदश संख्यकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-देशेनापि एके शब्दान् शृण्वन्ति । सर्वेणाप्येके शब्दान् शृण्वन्ति । तथा-केचित् देशतः सर्वतश्चापि रूपाणि पश्यन्ति । एवमेव केचित् देशतः सर्वतोऽपि च गन्धान् रसान् स्पर्शान् संवेदयन्ति=अनुभवन्ति ॥ २ ॥ तथा-अनागता =भविष्यत्कालिका इन्द्रियार्था दशसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-देशतः सर्वतोऽपि चैके शब्दान् श्रोष्यन्ति । देशतः सर्वतश्चैके रूपाणि द्रक्ष्यन्ति । देशतः सर्वतश्चैके गन्धान् रसान् स्पर्शान् संवेदयिष्यन्ति ॥ ३ ॥ इति ॥सू० ३॥

तरहसे वर्तमानकालिक इन्द्रियार्थ भी दश संख्यावाले कहे गये है जैसे-देशसे भी कितनेक शब्दोंको सुनते हैं और सर्वदेशसे भी कितनेक देश और सर्व रूपसे भी रूपोंको देखते हैं इसी तरहसे कितने देशसे और सर्व रूपसे भी गन्धोंको, रसोंको, और स्पर्शोंको अनुभवित करते हैं। भविष्यत्कालिक इन्द्रियार्थ भी इसी तरहसे १० प्रकारके कहे गये हैं जैसे-देशसे भी और सर्व रूपसे भी कितनेक पुरुष शब्दोंको सुनेगें। देशसे और सर्व रूपसे भी कितनेक रूपोंको देखेंगे, देशसे और सर्व रूपसे भी कितनेक गन्धोंका, रसोंका और स्पर्शोंका संवेदन करेंगे। इस सूत्रका तात्पर्य केवल यही है कि पांच इन्द्रियोंके जो पांच विषय कहे गये हैं-उनके मूलभूत वर्तमान और

એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાલિક ઇન્દ્રિયાર્થ પણ દસ કહ્યા છે. જેમ કે કેટલાક પુરુષો દેશરૂપ શબ્દોને સાંભળે છે અને કેટલાક સર્વતઃ (સર્વરૂપે) પણ શબ્દોને સાંભળે છે. કેટલાક દેશતઃ રૂપોને દેખે છે અને કેટલાક સર્વતઃ રૂપોને દેખે છે કેટલાક દેશરૂપે ગંધોનું અનુભવન કરે છે અને કેટલાક સર્વરૂપે ગંધોનું અનુભવન કરે છે એ જ રીતે કેટલાક દેશ રૂપે રસોનું અને કેટલાક સર્વ રૂપે રસોનું અનુભવન કરે છે. કેટલાક દેશ રૂપે સ્પર્શોનું અને કેટલાક સર્વરૂપે સ્પર્શોનું અનુભવન કરે છે. (૨)

ભવિષ્યકાલિક ઇન્દ્રિયાર્થ પણ એજ પ્રમાણે દસ પ્રકારના કહ્યા છે. જેમ કે-કેટલાક લોકો દેશ રૂપે શબ્દોને સાંભળશે અને કેટલાક સર્વ રૂપે શબ્દોને સાંભળશે. કેટલાક દેશ રૂપે રૂપોનું અવલોકન કરશે અને કેટલાક સર્વ રૂપે રૂપોનું અવલોકન કરશે કેટલાક દેશ રૂપે ગન્ધોનું અનુભવન કરશે અને કેટલાક દેશ રૂપે અને કેટલાક સર્વ રૂપે રસોનું અનુભવન કરશે. કેટલાક દેશ રૂપે અને કેટલાક સર્વ રૂપે સ્પર્શોનું સંવેદન કરશે. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય કહ્યા છે. જેમ કે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દોનું શ્રવણ કરવાનો છે. ભૂતકાળ, વર્તમાન કાળ અને ભવિષ્યકાળની અપે-

इन्द्रियविषयीभूताः पदार्थाः पुद्गलधर्मा इति पुद्गलस्वरूपमाह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले चलेज्जा, तं जहा—आहारिज्जमाणे वा चलेज्जा १, परिणामिज्जमाणे वा चलेज्जा २, उस्सासिज्जमाणे वा चलेज्जा ३, निस्ससिज्जमाणे वा चलेज्जा ४, वेइज्जमाणे वा चलेज्जा ५, णिज्जरिज्जमाणे वा चलेज्जा ६, विउव्विज्जमाणे वा चलेज्जा ७, परियारिज्जमाणे वा चलेज्जा ८, जक्खाइट्ठे वा चलेज्जा ९, वायपरिगए वा चलेज्जा १० ॥ सू० ४ ॥

छाया—दशभिः स्थानैरच्छिन्नः पुद्गलः चलेत्, तद्यथा—आह्रियमाणो वा चलेत् १, परिणम्यमानो वा चलेत् २, उच्छ्वस्यमानो वा चलेत् ३, निःश्वस्यमानो वा चलेत् ४, वेद्यमानो वा चलेत् ५, निर्जीर्यमाणो वा चलेत् ६, विक्रियमाणो वा चलेत् ७, परिचार्यमाणो वा चलेत् ८, यक्षाविष्टो वा चलेत् ९, वातपरिगतो वा चलेत् १० ॥ सू० ४ ॥

भविष्यत् कालकी अपेक्षा लेकर ५-५-ही भेद किये गये हैं और इन पांचके एकदेशसे और सर्वदेशसे अपनी २ इन्द्रियों द्वारा ग्रहण करनेकी अपेक्षा दो दो भेद कर दिये गये हैं, इस तरह भूतकालिक इन्द्रियार्थ १० प्रकारके और भविष्यत्कालिक इन्द्रियार्थ १० प्रकारके हो जाते हैं ॥ सूत्र ३ ॥

इन्द्रियोंके विषयभूत जो पदार्थ हैं, वे पुद्गलोंके धर्म हैं अतः अब सूत्रकार पुद्गलका स्वरूप कहते हैं—

“ दसहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले.” इत्यादि ।

क्षाએ તેમનો વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક કાળની અપેક્ષાએ તેમના પાંચ-પાંચ ભેદ પડે છે. તે પાંચ ઇન્દ્રિયાર્થોને એક દેશ રૂપે અને સર્વ દેશ રૂપે પોતપોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ બબ્બે ભેદ પડી જાય છે. આ રીતે ભૂતકાલિક ઇન્દ્રિયાર્થ ૧૦ પ્રકારના, વર્તમાનકાલિક ઇન્દ્રિયાર્થ પણ દસ પ્રકારના થઇ જાય છે. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત જે પદાર્થો છે તેઓ પુદ્ગલોના ધર્મ રૂપ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

“ दसहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪)

टीका—'दसहिं ठाणेहिं' इत्यादि—

दशभिः स्थानैः=कारणैः अच्छिन्नः=अपृथग्भूतः-शरीरे विवक्षितस्कन्धे वा सम्बद्धः पुद्गलः चलेत्=स्थानान्तरे गच्छेत्, तद्यथा-आह्रियमाणः=खाद्यमानः पुद्गलश्चलेत् १। परिणम्यमानः=जठराग्निना परिणतिमापद्यमानो वा पुद्गलः चलेत् २। उच्छ्वस्यमानो वा पुद्गलः=उच्छ्वासवायुपुद्गलः चलेत् ३। निःश्वस्यमानो वा पुद्गलः=निःश्वासपुद्गलः चलेत् ४। वेद्यमानः=अनुभूयमानो वा पुद्गलःकर्मपुद्गलश्चलेत् ५। निर्जीर्यमाणो देशतः क्षीयमाणो वा पुद्गलः=कर्मपुद्गलः चलेत् ६।

टीकार्थ-दश कारणोंसे अच्छिन्न-अपृथग्भूत शरीरमें अथवा विवक्षित स्कन्धमें सम्बद्ध पुद्गल स्थानान्तरमें जा सकता है, वे दश कारण इस प्रकारसे हैं-इनमें एक कारण है-जो खाया गया पुद्गल होता है वह एक स्थानसे दूसरे स्थानमें जा सकता है, दूसरा कारण ऐसा है जो परिणम्यमान-जठराग्निसे परिणतिको प्राप्त हुआ-पुद्गल होता है, वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर जा सकता है, तीसरा कारण ऐसा है-उच्छ्वस्यमान पुद्गल जो उच्छ्वास वायुरूप पुद्गल होता है वह एक स्थानसे दूसरे स्थान जा सकता है। चतुर्थ कारण ऐसा है-जो निःश्वस्यमान पुद्गल होता है-निःश्वास वायुरूप पुद्गल होता है, वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर जा सकता है, पांचवां कारण ऐसा है-जो वेद्यमान पुद्गल अनुभूयमान कर्म पुद्गल होता है वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर जा सकता है, छठा कारण ऐसा है, जो पुद्गल निर्जीर्यमाण होता है-एकदेशसे क्षीयमाण होता है, वह एकस्थानसे दूसरे

ટીકાર્થ–દશ કારણોને લીધે અચ્છિન્ન–અલગ નહીં પડેલું–શરીરમાં અથવા અમુક સ્કન્ધમાં સંબદ્ધ હોય એવું પુદ્ગલ સ્થાનાન્તરમાં જઈ શકે છે. તે દસ કારણો નીચે પ્રમાણે છે–

(૧) આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલું પુદ્ગલ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. (૨) જે પરિણમ્યમાન (જઠરાગ્નિ વડે પરિણતિને પામેલું) પુદ્ગલ હોય છે તે પણ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. (૩) ઉચ્છ્વસ્યમાન પુદ્ગલ (જે ઉચ્છ્વાસના વાયુરૂપ પુદ્ગલ હોય છે તે) પણ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. (૪) નિઃશ્વસ્યમાન પુદ્ગલ (નિઃશ્વાસ વાયુરૂપ પુદ્ગલ) પણ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ગમન કરી શકે છે. (૫) જે વેદ્યમાન પુદ્ગલ (અનુભૂયમાન કર્મપુદ્ગલ) હોય તે પણ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. (૬) જે પુદ્ગલો નિર્જીર્યમાન હોય છે–એક દેશથી ક્ષીયમાણ હોય છે–તે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ

विक्रियमाणः=वैक्रियशरीरत्वेन परिणम्यमानो वा पुद्गलः चलेत् ७। परिचार्य-माणः=मैथुनसंज्ञया विषयीक्रियमाणो वा पुद्गलः=शुक्रपुद्गलादिः चलेत् ८। यक्षा-विष्टः=भूताद्यधिष्ठितो वा पुद्गलश्चलेत् ९। वातपरिगतः-देहगतवायुप्रेरितो वा पुद्गलः चलेत् १० ॥ 'वा' शब्दः सर्वत्र विकल्पार्थः। यद्वा-'आहरिज्जमाणे' इत्यादौ सर्वत्र सप्तम्यन्तता बोध्या। ततश्च-आह्रियमाणे=आहारे भुज्यमाने सति पुद्गलश्चलेत् १। परिणम्यमाने=जठराग्निना भोजने खलरसभावेन परिणति-मापद्यमाने वा पुद्गलश्चलेत् २। उच्छ्वस्यमाने=उदरवातेन उच्छ्वसिते क्रियमाणे वा ३, निःश्वस्यमाने=उदरवातेन निःश्वसिते क्रियमाणे वा ४, वेद्यमाने=अनु-भूयमाने वा कर्मणि ५, निर्जीर्यमाणे=देशतः क्षीयमाणे वा कर्मणि ६, वैक्रिय-लब्धिमता विक्रियमाणे शरीरे वा७,परिचार्यमाणे=संभुज्यमाने स्त्रीशरीरादौ पुद्गलः= शुक्र पुद्गलः ८, यक्षाविष्टे सति पुरुषे पुद्गलः=तच्छरीरलक्षणः. ९। वातपरिगते वा=वातेन व्याप्ते शरीरे, वाह्यवातेन वा उत्क्षिप्ते शरीरे पुद्गलः चलेदिति १०॥सू० ४॥

स्थान पर जा सकता है, सातवां कारण ऐसा है-जो विक्रियमाण पुद्गल होता है, वैक्रियशरीर परिणतिको प्राप्त होता हुआ पुद्गल होता है-वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर जा सकता है, आठवां कारण ऐसा है जो परिचार्यमाण पुद्गल होता है मैथुनसंज्ञासे विषय किया जाता पुद्गल होता है, अर्थात् वीर्यरूप पुद्गल होता है वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर जा सकता है, नौवां कारण ऐसा है, जो पुद्गल यक्षाविष्ट होता है भूत आदिसे अधिष्ठित होता है वह एक स्थानसे दूसरे स्थान पर चलायमान होता है और दशवां कारण ऐसा है कि जो पुद्गल वात परिणत होता है-देहगतवायुसे प्रेरित होता है, वह एक स्थानसे दूसरे स्थान चलायमान हो सकता है ॥ सूत्र ४ ॥

શકે છે. (૭) જે વિક્રિયમાણુ પુદ્ગલ હોય છે-વૈક્રિય શરીરરૂપ પરિણુતિને પામેલું પુદ્ગલ હોય છે, તે પણુ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. (૮) જે પરિચાર્યમાણુ પુદ્ગલ હોય છે, એટલે કે જે મૈથુનક્રિયા દ્વારા જન્ય પુદ્ગલ હોય છે અથવા જે વીર્યરૂપ પુદ્ગલ હોય છે તે પણુ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે (૯) યક્ષાવિષ્ટ પુદ્ગલ ભૂતાદિ વડે અધિષ્ઠિત હોય એવું પુદ્ગલ પણુ ચલાયમાન થાય છે એટલે કે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઇ શકે છે.

(૧૦) જે પુદ્ગલ વાતપરિણુત હોય છે-દેહગત વાયુથી પ્રેરિત હોય છે. તે પણુ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

पुद्गलधर्मान् इन्द्रियार्थानाश्रित्य क्रोधोत्पत्ति र्भवतीति पुद्गलाधिकारात्तामेव दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती सिया, तं जहा—मणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइमवहरिंसु १, अमणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइमुवहरिंसु २, मणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइं अवहरइ ३, अमणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइं उवहरइ ४, मणुण्णाइं मे सद्दफरिस रसरूवगंधाइं अवहरिस्सइ ५, अमणुन्नाइं मे सद्दफरिसरस रूवगंधाइं उवहरिस्सइ ६, मणुण्णाइं मे सद्द जाव गंधाइं अवहरिंसु वा अवहरइ अवहरिस्सइ ७, अमणुण्णाइं मे सद्द जाव उवहरिंसु वा उवहरइ उवहरिस्सइ ८, मणुण्णामणुण्णाइं सद्द जाव अवहरिंसु अवहरइ अवहरिस्सइ उवहरिंसु उवहरइ उवहरिस्सइ ९, अहं च णं आयरिय उवज्झायाणं सम्मं वट्टामि ममं च णं आयरिय-उवज्झाया मिच्छं पडिवन्ना १० ॥ सू० ५ ॥

छाया—दशभिः स्थानैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा—मनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् अपाहार्षीत् १, अमनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् उपाहार्षीत् २, मनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् अपहरति ३, अमनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् उपहरति ४, मनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् अपहरिष्यति ५, अमनोज्ञान् मे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् उपहरिष्यति ६। मनोज्ञान् मे शब्द यावद् गन्धान् अपाहार्षीद् वा अपहरति अपहरिष्यति ७, अमनोज्ञान् शब्द यावद् गन्धान् उपाहार्षीद् वा उपहरति उपहरिष्यति ८, मनोज्ञामनोज्ञान् शब्द यावत् अपाहार्षीत् अपहरति अपहरिष्यति, उपाहार्षीत् उपहरति उपहरिष्यति ९, अहं च खलु आचार्योपाध्यायानां सम्यग्वर्त्ते मां च खलु आचार्योपाध्याया मिथ्या प्रतिपन्नाः १० ॥ सू० ५ ॥

टीका—' दसहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

दशभिः स्थानैः=कारणैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा-अयं पुरुषो मे=मम मनोज्ञान् शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् अपाहार्षीत्=अपहृतवान् इति प्रथमं क्रोधोत्पत्तिस्थानम् १। अयं मम अमनोज्ञान् शब्दादीन् उपाहार्षीत्=मह्यम् अमनोज्ञान् शब्दादीन् समर्पितवान् इति द्वितीयम् २। एवं वर्तमानकालिकभविष्यत्कालिकौ मनोज्ञामनोज्ञशब्दादिविषयकापहारोपहारावाश्रित्य चत्वारि स्थानानीति उक्तद्वय-संयोजनेन षट्क्रोधोत्पत्तिस्थानानि ६। तथा-कालत्रयेऽप्येककर्तृक मनोज्ञशब्दादि विषयकापहारमाश्रित्य सप्तमम् ७। कालत्रयेऽप्येककर्तृकम् अमनोज्ञशब्दादिविष-

---

इन्द्रियोंके विषयभूत पुद्गल धर्मों को आश्रित करके क्रोधकी उत्पत्ति होती है अतः इसी अभिप्रायको लेकर अब सूत्रकार इसीका दशविध रूपसे कथन करते हैं-"दसहिं ठाणेहिं को हुप्पत्ती सिया" इत्यादि ॥ सूत्र५ ॥

टीकार्थ-दश कारणोंसे क्रोधकी उत्पत्ति होतीहै वे दश स्थान इस प्रकारसे हैं-जैसे इस पुरुषने मेरे मनोज्ञ शब्द, स्पर्श, रस, रूप, एवं गन्धोंका अपहरण किया था १ इस पुरुषने मुझे अमनोज्ञ शब्दादिकोंको समर्पित किया था २ इसी प्रकारसे वर्तमानकालिक और भविष्यत्कालिक मनोज्ञ-अमनोज्ञ शब्दादि विषयक अपहार और उपहारको आश्रित करके चार स्थान बना लेना चाहिये, इनमें पूर्वोक्त स्थान द्वयके संयोग करनेसे क्रोधोत्पत्तिके ये ६ स्थान हो जाते हैं। तथा-कालत्रयमें भी एक कर्तृक मनोज्ञ शब्दादि विषयक अपहारको आश्रित करके सप्तम

ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પુદ્ગલ ધર્મોનો આશ્રય લઈને ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર ક્રોધની ઉત્પત્તિના દશ કારણોનું નિરૂપણ કરે છે-"दसहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती सिया" ઈત્યાદિ (સૂ. ૫)

ટીકાર્થ-દશ કારણોને લીધે ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે દશ કારણો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આ પુરુષે મારાં મનોજ્ઞ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગન્ધનું હરણ કરાવ્યું હતું (૨) આ પુરુષે મને અમનોજ્ઞ શબ્દાદિકો સમર્પિત કર્યા હતા. એજ પ્રકારે વર્તમાનકાલિક અને ભવિષ્યકાલિક મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયક અપહાર અને ઉપહારનો આશ્રય લઈને બીજાં ચાર કારણોનું કથન કરી શકાય. પૂર્વોક્ત બે કારણો સાથે આ ચાર કારણોનો સંયોગ કરવાથી ક્રોધોત્પત્તિનાં ૬ સ્થાનો (કારણો)નું પ્રતિપાદન અહીં સુધીમાં પૂરૂં થાય છે.

ત્રણે કાળમાં કર્તૃક (કરાયેલ) મનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયક એક અપહારનો (તેનાથી વંચિત કરવાની ક્રિયાનો) જ આશ્રય લઈને સાતમું સ્થાન (કારણ)

यकमुपहारमाश्रित्य चाष्टमम् ७। तथा—कालत्रयेऽप्येककर्तृकौ मनोज्ञामनोज्ञशब्दादि विषयरूपापहारोपहारावाश्रित्य नवमम् ९। तथा—अहं च खलु आचार्योपाध्यायानां विषये सम्यग्=याथातथ्येन वर्त्ते=प्रतिपत्तिमान् भवामि, परन्तु मां प्रति आचार्योपाध्याया मिथ्या=वैपरीत्येन प्रतिपन्ना इति दशमं क्रोधोत्पत्तिस्थानम् ॥सू०५॥

क्रोधोत्पत्तिस्तु संयमिनां न भवतीति संयमान्, तत्प्रतिपक्षभूतान् असंयमान् तथा संवरान् तद्विरुद्धान् असंवरांश्च प्राह—

मूलम्—दसविहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा—पुढविकाइयसंजमे १, जाव वणस्सइकाइयसंजमे ५ बेइंदियसंजमे ६, तेइंदियसंजमे ७, चउरिंदियसंजमे ८, पंचिंदियसंजमे ९, अजीवकायसंजमे १०। १। दसविहे असंजमे पण्णत्ते, तं जहा—पुढविकाइयअसंजमे १, आउकाइयअसंजमे २, तेउकाइयअसंजमे ३ वाउकाइयअसंजमे ४, वणस्सइकाइयअसंजमे ५, जाव अजीवकायअसंजमे १०। २। दसविहे संवरे पण्णत्ते, तं जहा—सोइंदिय-

---

स्थान हो जाता है, तथा कालत्रयमें भी एक कर्तृक अमनोज्ञ शब्दादिक विषयक उपहारको आश्रित करके आठवां स्थान हो जाताहै ८ तथा—कालत्रयमें भी एककर्तृक मनोज्ञ और अमनोज्ञ शब्दादि विषयक अपहार एवं उपहारको आश्रित करके नौवां स्थान हो जाता है तथा दशवां स्थान ऐसा है कि मैं तो आचार्य उपाध्यायोंके विषयमें सम्यक्रूपसे प्रतिपत्तिवाला रहता हूं परन्तु वे मेरे प्रति विपरीत रूप सेही बने रहते हैं—ऐसा यह दशवां क्रोधोत्पत्तिको स्थान है ॥ सूत्र ५ ॥

નક્કી થઈ જાય છે. ત્રણે કાળમાં કર્તૃક અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષય ઉપર (તેનો સંયોગ કરાવવાની ક્રિયા)નો આશ્રય લઈને આઠમું સ્થાન (કારણ) નક્કી કરી શકાય છે. તેથી ત્રણે કાળમાં કર્તૃક એક મનોજ્ઞ અને અમોનજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયક અપહાર અને ઉપહારનો આશ્રય લઈને ક્રોધોત્પત્તિનું નવમું સ્થાન (કારણ) નક્કી કરી શકાય છે. દસમું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—કોઇ વ્યક્તિ એવી માન્યતા સેવતી હોય છે કે હું તો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયો પ્રત્યે સમ્યક્ વર્તન રાખું છું-તેમનો આદર કરું છું, પણ તેઓ મારા પ્રત્યે વિપરીત રૂપે જ વર્તે છે. આ પ્રકારના કારણને લીધે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ સૂત્ર-૫ ॥

संवरे १, जाव फासिंदियसंवरे ५, मणसंवरे ६, वयसंवरे ७, कायसंवरे ८, उवगरणसंवरे ९, सूईकुसग्गसंवरे १० ।३। दसविहे असंवरे पण्णत्ते, तं जहा—सोइंदियअसंवरे, जाव सूचीकुसग्गअसंवरे ४ ॥ सू० ६ ॥

छाया—दशविधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—पृथ्वीकायिकसंयमः १, यावद् वनस्पतिकायिकसंयमः ५, द्वीन्द्रियसंयमः ६, त्रीन्द्रियसंयमः ७, चतुरिन्द्रियसंयमः ८, पञ्चेन्द्रियसंयमः ९, अजीवकायसंयमः १० ।१। दशविधोऽसंयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—पृथ्वीकायिकासंयमः १, अप्कायिकासंयमः २, तेजस्कायिकासंयमः ३, वायुकायिकासंयमः ४, वनस्पतिकायिकासंयमः ५, यावत् अजी-

---

क्रोधकी उत्पत्ति संयमी जीवोंको नहीं होती है अतः सूत्रकार संयमका, संयमसे विरुद्ध असंयमका तथा संवरका और संवरविरुद्ध असंवरको कथन करतेहैं—"दसविहे संजमे पण्णत्ते" इत्यादि ॥सूत्र६॥

सूत्रार्थ—संयम १० प्रकारका कहा गयाहै जैसे—पृथिवीकायिक संयम १, यावत् वनस्पतिकायिक संयम ५, द्वीन्द्रिय संयम ६, त्रीन्द्रिय संयम ७, चतुरिन्द्रिय संयम ८ पंचेन्द्रिय संयम ९ एवं अजीवकाय संयम १० असंयम १० प्रकारका कहा गया है जैसे—पृथिवीकायिक असंयम १ अप्कायिक असंयम २ तेजस्कायिक असंयम ३, वायुकायिक असंयम ४ वनस्पतिकायिक असंयम ५, यावत् अजीवकाय

આગલા સૂત્રમાં ક્રોધોત્પત્તિનાં કારણોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. સંયમી જીવો ક્રોધ કરતા નથી. તેથી સંયમના, સંયમથી વિપરીત એવા અસંયમના, સંવરના તથા સવરથી વિરૂદ્ધ એવાં અસંવરના ભેદોનું સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहे संजमे पण्णत्त" ઇત્યાદિ—(સૂ ६)

સૂત્રાર્થ—સંયમના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે

(૧) પૃથ્વીકાયિક સંયમ (૨ થી ૫) અપ્કાયિકથી લઈને વનસ્પતિ કાયિક સંયમ પર્યન્તના ચાર પ્રકારો. (૬ થી ૯) દ્વીન્દ્રિય સંયમથી લઈને પંચેન્દ્રિય સંયમ પર્યન્તના ચાર પ્રકારો અને (૧૦) અજીવકાય સંયમ.

અસંયમના પણ નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે.—

(૧) પૃથ્વીકાયિક અસંયમ, (૨) અપ્કાયિક અસંયમ, (૩) તેજસ્કાયિક અસંયમ, (૪) વાયુકાયિક અસંયમ, વનસ્પતિકાયિક અસંયમ (૬ થી ૯)

चकायासंयमः १० । २ । दशविधः संवरः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियसंवरो यावत् स्पर्शेन्द्रियसंवरः ५ मनःसंवरः ६, वाक्संवरः ७, कायसंवरः ८, उपकरणसंवरः ९, सूचीकुशाग्रसंवरः १० । ३ । दशविधः असंवरः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियासंवरो, यावत् सूचीकुशाग्रासंवरः ॥ सू० ६ ॥

असंयम १०–२ सम्वर १० प्रकारका कहा गया है जैसे–श्रोत्रेन्द्रिय संयम १ यावत् स्पर्शेन्द्रिय संवर ५ मनःसंवर ६, वाक् संवर ७, कायसंवर ८ उपकरणसंवर ९ एवं सूचीकुशाग्रसंवर १० (३)

असंवर १० प्रकारका कहा गया है जैसे–श्रोत्रेन्द्रिय असंवर यावत् सूचीकुशाग्र असंवर १० ।

उपकरण संवर–परिमाणसे अधिक एवं अकल्पनीय वस्त्र पात्र आदिकोंका जो ग्रहण नहीं करना अथवा–फैले हुए वस्त्रादि उपकरणोंका एकट्ठा करना यह उपकरण संवर है, यह औपधिक उपकरणकी अपेक्षासे तथा–सूचीके अग्रभाग बराबर या कुशके अग्रभाग बराबर भी वस्तुका यतनाके साथ ग्रहण करना और यतनाके साथ रखना यह सूचीकुशाग्रसंवर है, यहां दश भेदोंमें अन्तिम दो उपकरणसंवर

દ્વીન્દ્રિય અસંયમથી લઈને પંચેન્દ્રિય અસંયમ પર્યન્તના ચાર પ્રકારો. (૧૦) અજીવકાય અસંયમ.

સંવરના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧ થી ૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર થી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિય સંવર સુધીના પાંચ પ્રકારો, (૬) મન સંવર, (૭) વચન-સંવર, (૮) કાયસંવર, (૯) ઉપકરણસંવર અને (૧૦) સૂચીકુશાગ્રસંવર.

અસંવરના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકારો કહ્યા છે–શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવરથી લઈને સૂચીકુશાગ્રઅસંવર પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત દસ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

ઉપકરણ સંવરનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે–પરિમાણથી અધિક અને અકલ્પનીય વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ગ્રહણ ન કરવા તેનું નામ ઉપકરણ સંવર છે. અથવા ફેલાયેલા (વિખરાયેલાં) વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોને એકઠાં કરવા તેનું નામ ઉપકરણ સંવર છે. ઔપધિક ઉપકરણોના પ્રમાણને મર્યાદિત કરવાથી ઉપકરણ સંવર થાય છે.

સૂચીકુશાગ્ર સંવર–સોય અથવા દર્ભની અણી પર રહી શકે એટલી અલ્પ પ્રમાણ વસ્તુને પણ યતનાપૂર્વક નીચે મૂકવી તેનું નામ સૂચીકુશાગ્ર સંવર છે.

टीका—' दसविहे ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा, नवरम्–उपकरणसंवरः–परिमाणाधिकस्य अकल्पनीयस्य च वस्त्रपात्रादेरग्रहणरूपो, विप्रकीर्णस्य वस्त्राद्युपकरणस्य संवरणं वा । अयं चौधिकोपकरणापेक्षः । तथा–सूचीकुशाग्रसंवरः–सूच्यग्रकुशाग्रमात्रस्यापि वस्तुनो यतनयाऽऽदानं निक्षेपः सः । अत्र दशसु भेदेषु अन्तिमौ उपकरणसंवर–सूचीकुशाग्रसंवररूपौ द्वौ भेदौ यतनया आदाननिक्षेपणरूपौ द्रव्यविषयकावितिः । एतद्विपरीतश्च दशविधोऽसंयमो बोध्यः ॥ सू० ६ ॥

असंवरो दशविधत्वेनोक्तः । अथ तस्यैव विशेषमाह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं अहमंतीइ थंभिज्जा, तं जहा–जाइमएण वा, कुलमएण वा, जाव इस्सरियमएण वा ८, णागसुवण्णा वा मे अंतियं हव्वमागच्छंति ९, पुरिसधम्माओ वा मे उत्तरिए अहोहिए णाणदंसणे समुप्पन्ने ॥ सू० ७ ॥

छाया—दशभिः स्थानैः अहमन्तीति स्तभ्नीयात्, तद्यथा–जातिमदेन वा, कुलमदेन वा, यावत् ऐश्वर्यमदेन वा ८ नागसुपर्णा वा मे अन्तिकं हव्यमागच्छन्ति ९, पुरुषधर्माद् वा मे औत्तरिकम् यथावधिकं ज्ञानदर्शनं समुत्पन्नम् १० ॥सू०७॥

टीका—' दसहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

दशभिः स्थानैर्जनः अहमन्ती–अन्तः=जात्यादिप्रकर्षपर्यन्तः, सोऽस्त्यस्येति–अन्ती, अहमेव अन्ती–अहमन्ती–अहमेव जात्यादिना उत्तमोऽस्मीति कृत्वा स्तम्भी

और सूचीकुशाग्र संवर ये भेद द्रव्यविषयक है तथा–इनसे विपरीत १० प्रकारका असंयम होता है ॥ सूत्र ६ ॥

अब सूत्रकार कथित १० प्रकारके असंवरके विषयमें विशेष कथन करते हैं—" दसहिं ठाणेहिं अहमंतीइ थंभिज्जा " इत्यादि ।

टीकार्थ–दश स्थानोंको लेकर मनुष्यमेंही जाति आदिसे उत्तम हूं इस प्रकारसे अहङ्कारी होता है, यह अन्तशब्दका अर्थ जाति आदिका

અહીં જે દસ ભેદોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંના છેલ્લા બે ભેદો (ઉપકરણ સંવર અને સૂચીકુશાગ્રસંવર દ્રવ્યવિષયક છે. અસંવરના દસ ભેદો સંવરના દસ ભેદો કરતાં વિપરીત સ્વરૂપવાળા હોય છે. ॥ સૂત્ર ૬ ॥

આગલા સૂત્રમાં ૧૦ પ્રકારના અસંવરો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. હવે સૂત્રકાર તે અસંવરના વિષયમાં વિશેષ કથન કરે છે–

" दसहिं ठाणेहिं अहमंतीइ थंभिज्जा " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૭)

ટીકાર્થ–"હું જાતિ આદિની અપેક્ષાએ "શ્રેષ્ઠ છું," આ પ્રકારે ગર્વ કરવો

ात्=अहङ्कारी भवेत्। कैः स्थानैः ? इत्याह-तद्यथा-जातिमदेन जातिः=विशुद्धो ातृवंशः, तस्य मदोऽहङ्कारस्तेन १, कुलमदेन-कुलं=पैतृको वंशः, तस्य मदस्तेन , यावत्पदेन-' बलमएण रूवमएण सुयमएण तवमएण लाभमएण '-छाया- ालमदेन रूपमदेन श्रुतमदेन तपोमदेन लाभमदेन-इत्येषां संग्रहः। ' वा ' शब्दा- ालादि मदेष्वपि योजनीयाः। अर्थः स्पष्टः। तथा-ऐश्वर्यमदेन-वैभवप्रभुता-

ाकर्ष है, यह प्रकर्ष जिसके होता है, वह अन्ती है, मैं ही अन्ती हूँ ाति आदिसे उत्तम हूँ ऐसा जिसको गर्व होता है वह अहमन्ती है ऐसा अहमन्ती जीव इन दश स्थानोंके कारणसे होता है-उनमें एक स्थान है जातिमद १ विशुद्ध मातृवंशका नाम जाति है इसका जो मद-अहंकार है वह जातिमद है, इस जातिमदको लेकर मनुष्य अहमन्ती होता है १ दूसरा स्थान है-कुलमद-पैतृकवंशका नाम कुल है, इस कुलका जो मद अहंकार है वह कुलमद है, यहां याव- पदसे-" बलमएणं, रूवमएणं, सुयमएणं, तवमएणं, लाभमएणं " ान पदोंका ग्रहण हुआ है " वा " शब्दोंका योग बलादि मदोंमें भी लगा लेना चाहिये, इन पदोंका अर्थ स्पष्ट है, इस प्रकारसे ये यहां तक ७ स्थान हो जाते हैं, ८ वां स्थान ऐश्वर्य मद है, वैभवका या प्रभुताका मद करना यह ऐश्वर्य मद है, इस मद रूप कारणको लेकर भी मनुष्य अहमन्ती होता है, नागकुमार एवं सुपर्णकुमार

તેનું નામ 'અહમ્' અથવા અભિમાન છે. अहम् + अन्ती = अहमन्ती "હું અન્તી છું" એટલે કે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ હું શ્રેષ્ઠ છું. આ પ્રકારને અહંકાર કરનારને 'અહમન્તી' કહે છે. આ પ્રકારના અહમન્તીના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર પડે છે-

(૧) જાતિમદ-માતૃવંશને જાતિ કહે છે. "હું વિશુદ્ધ માતૃવંશમાં ઉત્પન્ન થયો છું," આ પ્રકારને જાતિને મદ કરવાથી માણુસ અહમન્તી બને છે.

(૨) કુલમદ-પિતૃવંશને કુળ કહે છે. "હું વિશુદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છું, આ પ્રકારને મદ કરવો તેનું નામ કુળમદ છે. એવો મદ કરનાર માણુસ પણ અહમન્તી (અહંકારી) ગણાય છે. અહીં 'યાવત્' પદથીનીચેને સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે-" बलमएणं, रूवमएण, सुयमएणं, तवमएणं, लाभमएणं " (૩) બલમદ, (૪) રૂપમદ, (૫) શ્રુતમદ, (૬) તપમદ અને (૭) લાભમદ, આ મદોને કારણે પણ માણુસ અહંકારી બને છે. આ પદોને અર્થ સમજી શકાય એવો છે હવે અહંકારના બાકીનાં ત્રણ સ્થાને પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૮) ઐશ્વર્યમદ-પોતાને વૈભવ ઘણો જ છે એવો મદ પણ માણુસને થાય છે અને તે કારણે પણ તે અહંકારી બને છે. (૯) લબ્ધિમદ-" મારી પાસે એવી લબ્ધિ

दिमदेन ८, अथवा-नागसुपर्णाः-नागकुमाराः सुपर्णकुमाराश्च मम अन्तिकं=सन्निधिं हव्यम्=शीघ्रम् आगच्छन्ति, अहो मे लब्धिरिति भावनया यो मदस्तेन ९। तथा-पुरुषधर्मात्-पुरुषाणां=साधारणपुरुषाणां धर्मो=ज्ञानपर्यायलक्षणस्तस्मात्-तदपेक्षया औत्तरिकम्-उत्तरमेव औत्तरिकम्-प्रधानम् यथावधिकम्=यावत्परिमितं ज्ञानदर्शनं तावत्परिमितं सर्वं मे समुत्पन्नमिति हेतोर्यो मदस्तेनेति १० ॥सू०७॥

जात्यादिमदविपरीतश्च समाधिरिति समाधिं तद्विपरीतम् असमाधिं चाह—

सूत्रम्—दसविहा समाही पण्णत्ता, तं जहा—पाणाइवायवेरमणे १, मुसावायवेरमणे २, अदिन्नादानवेरमणे ३, मेहुणवेरमणे ४, परिग्गहवेरमणे ५, ईरियासमिई ६, भासासमिई ७, एसणासमिई ८, आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमिई ९, उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाणगपरिट्ठावणियासमिई १० ।१। दसविहा असमाही पण्णत्ता, तं जहा—पाणाइवाए जाव परिग्गहे ईरियाअसमिई जाव उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाणगपरिट्ठावणिया असमिई २ ॥ सू० ८॥

मेरे पास बहुत जल्दी आ जाते हैं ऐसी मुझमें लब्धि है सो इस भावनासे भी मनुष्य अहमन्तो होता है, यह ९ वां स्थान है, १० वां स्थान ऐसा है कि सधार पुरुषोंका जो ज्ञानपर्यायरूप धर्म है, उसकी अपेक्षा मुझमें ज्ञान अधिक है, अर्थात् ज्ञान और दर्शन जितना उत्पन्न होना चाहिये उतना मुझे उत्पन्न हो चुका है इस प्रकारके मदसे भी मनुष्य अहमन्ती होता है ॥ सूत्र ७॥

કે નાગકુમાર અને સુપર્ણકુમાર પણ મારી પાસે જ્યારે હું ધારું ત્યારે તુરત જ આવી જાય છે" આ પ્રકારના મદને લબ્ધિમદ કહે છે. આ મદને કારણે પણ માણસ અહંકારી બને છે. દસમું સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે. સાધાર પુરુષો કરતાં પણ મેં વધારે જ્ઞાનદર્શનની પ્રાપ્તિ કરી છે અથવા જ્ઞાન અને દર્શન જેટલું ઉત્પન્ન થવું જોઇએ, તેટલું મારામાં ઉત્પન્ન થઇ ગયું છે, આ પ્રકારનો મદ કરવાથી પણ માણસ અહમન્તી થઇ જાય છે ॥ સૂત્ર ૭॥

छाया—दशविधः समाधिः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्राणातिपातविरमणं १, मृषावादविरमणम् २, अदत्तादानविरमणम् ३, मैथुनविरमणम् ४, परिग्रहविरमणम् ५, ईर्यासमितिः ६, भाषासमितिः ७, एषणासमितिः ८ आदानभाण्डामत्रनिक्षेपणासमितिः ९, उच्चारप्रस्रवणश्लेष्मजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिकासमितिः १० ।१। दशविधोऽसमाधिः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्राणातिपातो यावत् परिग्रहः, ईर्याऽसमितिर्यावत् उच्चारप्रस्रवणश्लेष्मजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिकाऽसमितिः।२।सू०८॥

टीका—'दसविहा' इत्यादि—

समाधिः-समाधानं समाधिः—समता—सामान्यतो रागाद्यभावः। स च उपाधिभेदात् प्राणातिपातविरमणादिरूपो दशविधो बोध्य इति १। समाधिविपरीतोऽसमाधिरपि प्राणातिपातादिभेदेन दशविधो बोध्य इति २ ॥ सू० ८ ॥

जात्यादि मदोंसे विपरीत समाधि होती है, अतः अब सूत्रकार समाधिका और उससे विपरीत असमाधिका कथन करते हैं—

"दसविहा समाही पण्णत्ता" इत्यादि।

टीकार्थ—सामान्य रूपसे रागादिकोंका अभाव होना इसका नाम समाधि है, यह उपाधि भेदसे प्राणातिपातविरमण आदिरूप दश प्रकारकी होती है, जो इस प्रकारसे है—प्राणातिपातविरमण १, मृषावादविरमण २, अदत्तादान विरमण ३, मैथुनविरमण ४, परिग्रहविरमण ५ ईर्यासमिति ६, भाषा समिति ७, एषणा समिति ८ आदान भाण्डमत्रनिक्षेपणा समिति ९ और उच्चारप्रस्रवणश्लेष्मजल्लशिङ्घाणपरिष्ठापनिका समिति १० असमाधि १० प्रकारकी कही गई है जैसे—प्राणा·

જાત્યાદિ મદોથી વિપરીત સમાધિ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સમાધિના ભેદોનું કથન કરે છે અને ત્યારબાદ સમાધિથી વિપરીત એવી અસમાધિના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—"दसविहा समाही पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ ૮)

ટીકાર્થ—સામાન્ય રૂપે રાગાદિકોનો અભાવ હોવો તેનું નામ સમાધિ છે. ઉપાધિભેદની અપેક્ષાએ તે સમાધિના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર પડે છે—(૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણુ, (૨) મૃષાવાદ વિરમણુ, (૩) અદત્તાદાન વિરમણુ, (૪) મૈથુન વિરમણુ, (૫) પરિગ્રહ વિરમણુ, (૬) ઈર્યાસમિતિ, (૭, ભાષાસમતિ, (૮) એષણાસમિતિ, (૯) આદાનભાંડમત્રનિક્ષેપણા સમિતિ, અને (૧૦) ઉચ્ચારપ્રસ્રવણશ્લેષ્મ જલ્લશિઘાણ પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ.

અસમાધિના પણ દસ પ્રકાર પડે છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧ થી ૫) પ્રાણાતિપાતથી લઈને પરિગ્રહ પર્યન્તના પાંચ પ્રકારો. (૬) ઈર્યાઅસમિતિ

समाधेराश्रयः सुप्रव्रज्या, असमाधेराश्रयश्च दुष्प्रव्रज्या, इति सामान्यतः प्रव्रज्यां दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा—छंदा १ रोसा २ परिजुण्णा ३ सुविणा ४ पडिस्सुया ५ चेव। सारणिया ६ रोगिणिया ७ अणाढिया ८, देवसन्नत्ती ९। वच्छाणुबंधिया १०॥सू० ९॥

छाया—दशविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा—छन्दा १ रोषा २ परिद्यूना ३, स्वप्ना ४, प्रतिश्रुता ५ चैव। स्मारणिका ६, रोगिणिका ७, अनादृता ८, देवसंज्ञप्ति ९। वत्सानुबन्धिका १० ॥ सू० ९ ॥

टीका—'दसविहा' इत्यादि—

प्रव्रज्या-प्रव्रजनं प्रव्रज्या-सावद्यव्यापारविरमणलक्षणा दशविधा-प्रज्ञप्ता:, तद्यथा-छन्दा-छन्दोऽभिमानः, स च स्वकीयः परकीयश्चेति, तद्वशाद् या प्रव्रज्या

तिपात यावत् परिग्रह ईर्या असमिति यावत् उच्चारप्रस्रवणश्लेष्म जल्लशिङ्घाण परिष्ठापनिका असमिति ॥ सूत्र ८ ॥

समाधिको आश्रयभूत सुप्रव्रज्या होती है, और असमाधिकी आश्रयभूत दुष्प्रव्रज्या होती है अतः अब सूत्रकार सामान्य रूपसे प्रव्रज्याका दशविध रूपसे कथन करते हैं—

"दसविहा पव्वज्जा पण्णत्ता" इत्यादि।

टीकार्थ—सावद्य व्यापारसे रहित होना—सावद्य कर्म करनेका परित्याग करना इसका नाम प्रव्रज्याहै, यह प्रव्रज्या दश प्रकारकी कही गईहै जैसे—छन्दा १ रोषा २, परिद्यूना ३, स्वप्ना ४ प्रतिश्रुता ५ स्मारणिका ६ रोगिणिका ७ अनादृता ८ देवसंज्ञप्ति ९ और वत्सानुबंधिका १०

(७) ભાષાઅસમિતિ, (૮) એષણાઅસમિતિ, (૯) આદાનભાંડમત્ર નિક્ષેપણાઅસમિતિ, અને (૧૦) ઉચ્ચાર પ્રસ્રવણ–શ્લેષ્મજલ્લશિંઘાણ પરિષ્ઠાપનિકા અસમિતિ. ।સૂ ૮।

સુપ્રવ્રજ્યાનો આધાર સમાધિ પર રહે છે અને અસમાધિને કારણે પ્રવ્રજ્યા દુષ્પ્રવ્રજ્યા રૂપ બની જાય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર પ્રવ્રજ્યાના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहा पव्वज्जा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—(સૂ ૯)

ટીકાર્થ—સાવદ્ય વ્યાપારોથી નિવૃત્ત થવું. સાવદ્ય કૃત્યોનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ પ્રવ્રજ્યા છે. તે પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) છન્દા, (૨) રોષા, (૩) પરિદ્યૂના, (૪) સ્વપ્ના, (૫) પ્રતિશ્રુતા, (૬) સ્મારણિકા, (૭) રોગિણિકા, (૮) અનાદૃતા, (૯) દેવ સંજ્ઞપ્તિ, અને (૧૦) વત્સાનુબન્ધિકા.

सा। तत्र स्वकीयाभिप्रायवशाद् यथा—भगवता सह वादार्थमागतस्य गौतमादेः। परकीयाभिप्रायवशाद् यथा—भ्रातृवशाद् भवदत्तस्येति १। रोषारोषवशाद् या सा, यथा—शिवभूतेः २। परिद्यूना दारिद्र्यवशाद् या सा, यथा—काष्ठहारकस्य ३। स्वप्नाभ्यन्नात् स्वप्ने वा या प्रव्रज्या सा, यथा—पुष्पचूलायाः ४। प्रतिश्रुता—प्रतिश्रुतात्=प्रतिज्ञावशाद् या सा, यथा—शालिभद्रभगिनीपतेर्धन्यस्य ५। स्मार-

जो प्रव्रज्या स्वकीय या परकीय अभिप्रायके वशसे धारण की जाती है वह छंदा प्रव्रज्या है जैसे स्वकीय अभिप्रायके वशसे भगवान् साथ-वाद विवाद करनेके लिये आये हुए गौतमादिने धारण की है परकीय अभिप्रायके वशसे जैसे भवदत्तने भ्राताके वशसे प्रव्रज्या धारण की है १ जो प्रव्रज्या शिवभूतिकी तरह रोषके वशसे धारण की जाती है वह रोषा प्रव्रज्या है २ परिद्यून शब्दका अर्थ है दारिद्र्य काष्ठहारककी तरह जो प्रव्रज्या दारिद्र्यके वशसे ग्रहण की जाती है वह परिद्यूना प्रव्रज्या है ३ स्वप्नसे अथवा—स्वप्नमें जो प्रव्रज्या पुष्पचूलाकी तरह धारण की जाती है वह प्रव्रज्या स्वप्नहै ४ शालिभद्रके बहनोई धन्यकी तरह प्रव्रज्या प्रतिज्ञाके वशसे धारण की जाती है वह प्रतिश्रुत है ५

જે પ્રવ્રજ્યા પોતાના અથવા પરકીય અભિપ્રાયને આધારે ધારણ કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને છન્દા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. જેમ કે ભગવાન મહાવીરની સાથે વાદવિવાદ કરવા આવેલા ગૌતમાદિએ જે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હતી તે સ્વકીય અભિપ્રાયને કારણે અંગીકાર કરી હતી. ભવદત્તે જે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હતી તે પોતાના ભાઈના અભિપ્રાયને કારણે અંગીકાર કરી હતી આ રીતે સ્વકીય અથવા પરકીય અભિપ્રાયથી પ્રેરાઈને જે દીક્ષા અંગીકાર કરવામાં આવે છે તેને છન્દા પ્રવ્રજ્યા કહે છે.

(૨) રોષ—રોષને કારણે જે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાનું નામ રોષાપ્રવ્રજ્યા છે. જેમ કે શિવભૂતિએ રોષને કારણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હતી. તેથી તે પ્રવ્રજ્યાને રોષા પ્રવ્રજ્યા કહી શકાય.

(૩) પરિદ્યૂન એટલે દારિદ્રય કાષ્ઠહારકની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા દારિદ્રયને કારણે લેવામાં આવે છે તેને પરિદ્યૂના પ્રવ્રજ્યા કહે છે.

(૪) કોઈ વિશિષ્ટ સ્વપ્નને કારણે અથવા પુષ્પચૂલાની જેમ સ્વપ્નમાં જે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરવામાં આવે છે તેને સ્વપ્ના પ્રવ્રજ્યા કહે છે.

(૫) શાલિભદ્રના બનેવી ધન્યની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા પ્રતિજ્ઞાને કારણે ધારણ કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને પ્રતિશ્રુત પ્રવ્રજ્યા કહે છે.

णिका-स्मारणाद् या सा, यथा-मल्लिनाथ स्मारितपूर्वभवानां प्रतिबुद्ध्यादीनां षण्णां भूपानाम् ६। रोगिणिका-रोग आलम्बननया विद्यते यस्यां सा रोगिणी, सैव रोगिणिका, यथा-सनत्कुमारस्य ७। अनादृता-अनादृतात्=अनादराद्धेतोः या प्रव्रज्या सा, यथा नन्दिषेणस्य ८। देवसंज्ञप्तिः-देवस्य संज्ञप्त्या=देवकृतप्रतिबोधनेन या सा, यथा-मेतार्यादेः ९। तथा-वत्सानुबन्धिका-वत्सा=पुत्रः, तस्य अनुबन्धः=स्नेहो हेतुर्यस्यां सा, यथा-वैरस्वामिमातुः १० इति ॥ सू० ९ ॥

प्रव्रज्यावानेव श्रमणधर्माधिकारी भवतीति श्रमणधर्मान् दशविधत्वेनाह—

मूलम्--दसविहे समणधम्मे पण्णत्ते, तं जहा--खंती १ मुत्ती २ अज्जवे ३, मद्दवे ४, लाघवे ५, सच्चे ६, संजमे ७, तवे ८, चियाए ९, बंभचेरवासे १० ॥ सू० १० ॥

जो प्रव्रज्या मल्लिनाथके द्वारा स्मरण कराया गया है पूर्वभव जिन्होंको ऐसे प्रतिबुद्ध हुए ६ राजाओंकी तरह स्मरणसे ग्रहण की जाती है वह स्मारणिका प्रव्रज्या है ६ सनत्कुमारकी तरह जो प्रव्रज्या रोगके कारण ग्रहण की जाती है वह रोगिणिका प्रव्रज्या है ७ नन्दिषेण की जैसे जो प्रव्रज्या अनादरके कारण की जाती है वह अनादृता प्रव्रज्या है ८ मेतार्य आदिकी तरह जो प्रव्रज्या देवकृत प्रतिबोधनके वशसे धारण की जाती है वह प्रव्रज्या देवसंज्ञप्ति प्रव्रज्या है ९ जो प्रव्रज्या वैर स्वामीकी माताकी तरह पुत्रके स्नेहके वशसे धारण की जाती है वह वत्सानुबन्धिका प्रव्रज्या है १० ॥ सूत्र ९ ॥

(૬) જે પ્રવ્રજ્યા પૂર્વભવ આદિના સ્મરણને કારણે ધારણ કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને સ્મારણિકા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. મલ્લિનાથ ભગવાન દ્વારા જે છ રાજાઓને પૂર્વભવનું સ્મરણ કરાવવામાં આવ્યું હતું તે રાજાઓની પ્રવ્રજ્યાને સ્મારણિકા પ્રવ્રજ્યા કહી શકાય (૭) સનત્કુમારની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા રોગને કારણે ગ્રહણ કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને રોગિણિકા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. (૮) નન્દિષેણની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા અનાદરને કારણે લેવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને અનાદૃતા પ્રવ્રજ્યા કહે છે.

(૯) મેતાર્ય આદિની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા દેવકૃત પ્રતિબોધથી પ્રેરાઇને લેવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને દેવસંજ્ઞપ્તિ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. (૧૦) વૈર સ્વામીની માતા જેમ જે પ્રવ્રજ્યા પુત્ર પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે લેવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને વત્સાનુબન્ધિપ્રવ્રજ્યા કહે છે. ॥ સૂત્ર ૯ ॥

छाया—दशविधः श्रमणधर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-क्षान्तिः१. मुक्तिः२, आर्जवं३, मार्दवं४, लाघवं५, सत्यं६, संयमः७, तपः८, त्यागः९, ब्रह्मचर्यवासः१० ॥सू० १०॥

टीका—' दसविहे ' इत्यादि—

श्रमणधर्मो दशप्रकारकः प्रोक्तः, तथाहि-क्षान्ति =निन्दादिश्रवणेऽपि क्रोधत्यागः १, मुक्तिः =बाह्याभ्यन्तरवस्तुषु लोभपरित्यागः २, आर्जवम्=मायापरित्यागः ३, मार्दवं=मानपरित्यागः ४, लाघवम्-द्रव्यतोऽल्पोपधित्वं, भावतो ऋद्धि, रस शातरूपं गौरवत्रयत्यागः ५, सत्यम्=सत्यवादित्वम् ६, संयमः=प्राणातिपातादिविरमणम् ७, तपः-तपति=दहति अष्टप्रकारकं कर्मेति तपः-तपश्चर्या ८, त्यागः=

प्रव्रज्यावालाही श्रमण धर्मका अधिकारी होता है अतः अब सूत्रकार श्रमणधर्मोंका दश प्रकारसे वर्णन करते हैं—

" दसविहे समणधम्मे पण्णत्ते " इत्यादि ।

टीकार्थ-श्रमण धर्म १० प्रकारका कहा गयाहै-जैसे-क्षान्ति १ मुक्ति २ आर्जव ३ मार्दव ४ लाघव ५ सत्य ६ संयम ७ तप ८ त्याग ९ और ब्रह्मचर्य वास १० ।

निन्दा आदिके सुनने पर भी क्रोध नहीं करना क्षान्ति है १ बाह्य आभ्यन्तर वस्तुओंमें लोभका परित्याग करना इसको नाम मुक्ति है २ माया (कपट)का त्याग करना आर्जवहै ३ मानका परित्याग करना मार्दव है ४ द्रव्यकी अपेक्षा अल्प उपधि रखना और भावकी अपेक्षा ऋद्धि, रस शाता गौरव त्रयका त्याग करना लाघवहै५ सत्य बोलना सत्यहै६ प्राणातिपात आदिका त्याग करना संयम है ७ आठ प्रकारके कर्मोंको जो

પ્રવ્રજ્યાયુક્ત વ્યક્તિ જ શ્રમણધર્મની અધિકારી થઇ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શ્રમણધર્મોના દસ પ્રકારોનું વર્ણન કરે છે.

" दसविहे समणधम्मे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૦)

ટીકાર્થ-શ્રમણધર્મ દસ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ક્ષાન્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ. (૪) માર્દવ, (૫) લાઘવ, (૬) સત્ય, (૭) સંયમ, (૮) તપ, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્યવાસ.

પોતાની નિન્દા થતી સાંભળવાથી પણ ક્રોધ ન કરવો અથવા પોતાનું અહિત કરનાર પ્રત્યે પણ ક્ષમાભાવ રાખવો તેનું નામ ક્ષાન્તિ છે. બાહ્ય અને આભ્યન્તર વસ્તુઓ પ્રત્યેના લોભનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ મુક્તિ છે. માયા (કપટ)નો ત્યાગ કરવો તેનું નામ આર્જવ છે. માનનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ માર્દવ છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પ ઉપધિ (ઉપકરણો) રાખવી અને ભાવની અપેક્ષાએ ગૌરવત્રયનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ લાઘવ છે સત્ય બોલવું તેનું નામ સત્ય છે. પ્રાણાતિપાત આદિના ત્યાગનું નામ સંયમ છે. આઠ પ્રકારના

संभोगिमुनिभ्यो भक्तादीनां दानम् ९, ब्रह्मचर्यवासः=ब्रह्मचर्येणावस्थानम् १० ॥ सू० १० ॥

वैयावृत्त्यमपि श्रमणधर्म एवेति वैयावृत्यं दशविधत्वेनाह—

मूलम्--दसविहे वेयावच्चे पण्णत्ते, तं जहा--आयरियवेयावच्चे १, उवज्झायवेयावच्चे २, थेरवेयावच्चे ३, तवस्सिवेयावच्चे ४, गिलाणवेयावच्चे ५, सेहवेयावच्चे ६, कुलवेयावच्चे ७, गणवेयावच्चे ८, संघवेयावच्चे ९, साहम्मियवेयावच्चे १०॥सू०११॥

छाया—दशविधं वैयावृत्त्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आचार्यवैयावृत्त्यम् १, उपाध्यायवैयावृत्यम् २, स्थविरवैयावृत्यम् ३, तपस्विवैयावृत्यम् ४, ग्लानवैयावृत्यम् ५, शैक्षवैयावृत्यम् ६, कुलवैयावृत्यम् ७, गणवैयावृत्यम् ८, संघवैयावृत्यम् ९ साधर्मिकवैयावृत्यम् ११ ॥ सू० २१ ॥

टीका—'दसविहे वेयावच्चे' इत्यादि—

वैयावृत्त्यम्–व्यावृत्तस्य=शुभव्यापारवतो भावः कर्म वा वैयावृत्यम्–भक्तादिभिर्धर्मोपग्रहकारिवस्तुभिरुपग्रहकरणम् । अथवा–वैयावृत्त्यम्–व्यापृतस्य भावः

जलाता है वह तप है ८ संभोगि मुनिजनोंके लिये भक्तादिका देना त्याग है ९ तथा ब्रह्मचर्यसे रहना नाम ब्रह्मचर्यवास १० ॥ सू० १० ॥

वैयावृत्य भी श्रमण धर्म ही है अतः अब सूत्रकार वैयावृत्यका वर्णन दश प्रकारसे करते हैं–"दसविहे वेयावच्चे पण्णत्ते" इत्यादि ।सूत्र११॥

टीकार्थ–शुभ व्यापारवालेका जो भाव अथवा कर्म है वह वैयावृत्य है–धर्मोपग्रहकारी वस्तु रूप भक्त आदि द्वारा ग्लान आदि साधुजनोंकी सहायता उनकी सेवा करना यह वैयावृत्य है अथवा–व्यावृत (सेवा)का

કર્મોને જે બાળી નાખે છે તેને તપ કહે છે. સાંભોગિક મુનિઓને આહારાદિ આપવા તેનું નામ બ્રહ્મચર્યવાસ છે ॥ સૂત્ર ૧૦ ॥

વૈયાવૃત્ય પણ શ્રમણધર્મ જ ગણાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર વૈયાવૃત્યના દસ પ્રકારોનું વર્ણન કરે છે–"दसविहे वेयावच्चे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૧૧)

ટીકાર્થ–શુભ વ્યાપારવાળાનો જે ભાવ અથવા તેનું જે કર્મ હોય છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. ધર્મોપગ્રહકારી વસ્તુરૂપ ભક્ત (આહાર) આદિ દ્વારા ગ્લાન (બીમાર, અશક્ત) આદિ સાધુઓની સેવા કરવી તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. તે અથવા વ્યાવૃત

कर्मवेति, पृषोदरादित्वाच्छिद्धिः, अर्थस्तु स एव। तद्वैयावृत्त्यं दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आचार्यवैयावृत्यमित्यादि । आचार्यादीनामर्थः स्पष्टः । नवरम्-साधर्मिकाः-समानो धर्मः सधर्मः, तेन चरन्तीति साधर्मिकाः=साधव इति ॥सू०११॥

वैयावृत्त्यं च जीवधर्म इति जीवपरिणामानाह—

मूलम्—दसविहे जीवपरिणामे पण्णत्ते, तं जहा-गइपरिणामे १, इंदियपरिणामे २, कसायपरिणामे ३, लेसापरिणामे ४, जोगपरिणामे ५, उवओगपरिणामे ६, णाणपरिणामे ७, दंसणपरिणामे ८, चरित्तपरिणामे ९, वेयपरिणामे १० ॥ सू०१२॥

छाया—दशविधो जीवपरिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-गतिपरिणामः १, इन्द्रियपरिणामः २, कषायपरिणामः ३, लेश्यापरिणामः ४, योगपरिणामः ५, उपयोगपरिणामः ६, ज्ञानपरिणामः ७, दर्शनपरिणामः ८ चारित्रपरिणामः ९, वेदपरिणामः १० ॥ सू० १२ ॥

जो भाव अथवा कर्म है वैयावृत्य है, यह वैयावृत्य आचार्य वैयावृत्त्य १ उपाध्याय वैयावृत्त्य २ स्थविर वैयावृत्त्य ३ तपस्वि वैयावृत्त्य ४ ग्लान वैयावृत्त्य ५ शैक्ष वैयावृत्त्य ६ कुल वैयावृत्य ७ गण वैयावृत्त्य ८ संघ वैयावृत्य ९ और साधर्मिक वैयावृत्यके भेदसे १० प्रकारका कहा गया है, आचार्य आदिकोंका अर्थ स्पष्ट है समान धर्मका नाम सधर्म है, इस समान धर्मसे रहते हैं इस समान धर्मवाले जो होते हैं वे साधर्मिक हैं ऐसे साधर्मिक साधु होते हैं। सू. ११।

(સેવા)નો જે ભાવ છે અથવા સેવાનું જે કાર્ય છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. તે વૈયાવૃત્યના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર પડે છે-(૧) આચાર્ય વૈયાવૃત્ય, (૨) ઉપાધ્યાય વૈયાવૃત્ય, (૩) સ્થવિર વૈયાવૃત્ય, (૪) તપસ્વી વૈયાવૃત્ય, (૫) ગ્લાન વૈયાવૃત્ય, (૬) શૈક્ષ વૈયાવૃત્ય, (૭) કુલ વૈયાવૃત્ય, (૮) ગણ વૈયાવૃત્ય, (૯) સંઘ વૈયાવૃત્ય અને (૧૦) સાધર્મિક વૈયાવૃત્ય.

પહેલાં નવ પ્રકારોનો અર્થ આજ ગ્રન્થમાં આગળ આપવામાં આવેલ છે. સમાન ધર્મનું નામ સધર્મ છે. સમાન ધર્મથી રહેનારા અથવા સમાન સધર્મવાળા જે સાધુઓ હોય છે તેમને સાધર્મિક કહે છે તેમના વૈયાવૃત્યને સાધર્મિક વૈયાવૃત્ય કહે છે. ॥ સૂત્ર ૧૧ ॥

टीका—' दसविहे जीवपरिणामे ' इत्यादि—

जीवपरिणामः—परिणमनं परिणामः, स च द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयमतेन द्विविधः । तत्र-द्रव्यार्थिकनयमतेन-यद् द्रव्यं कथंचित् सदेव उत्तरपर्यायरूपं धर्मान्तरं गच्छति । तत्र द्रव्ये पूर्वपर्यायस्य सर्वथाऽवस्थानमपि नो भवति, न चाप्येकान्तेन विनाशो भवति । तदुक्तम्—

" परिणामोह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।
न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥ १ ॥ " इति ।

वैयावृत्त्य यह जीव धर्महै अतः अब सूत्रकार जीव परिणामोंका कथन करतेहैं-"दसविहे जीव परिणामे पण्णत्ते" इत्यादि ।

टीकार्थ-जीव परिणमन रूप परिणाम दश प्रकारका कहा गयाहै जैसे-गतिपरिणाम १ इन्द्रियपरिणाम २ कषायपरिणाम ३ लेश्यापरिणाम ४ योगपरिणाम ५ उपयोगपरिणाम ६ ज्ञान परिणाम ७ दर्शन परिणाम ८ चारित्रपरिणाम ९ और वेदनापरिणाम १०

परिणमन रूप परिणाम द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नयके मतसे दो प्रकारका होता है, जो द्रव्य किसी अपेक्षासे अपना अस्तित्व रखता हुआ उत्तर पर्याय रूप धर्मान्तरको प्राप्त करता है-धारण करता है वह द्रव्यार्थिक नय मतानुसार परिणमन है इस विवक्षाके अनुसार द्रव्यमें पूर्वपर्यायका सर्वथा अवस्थान भी नहीं होता है और एकान्ततः उसका विनाश भी नहीं होता है तदुक्तम्--

---

વૈયાવૃત્ય જીવધર્મરૂપ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જીવપરિણામોનું નિરૂપણ કરે છે-

" दसविहे जीवपरिणामे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—(સૂ ૧૨)

ટીકાર્થ-જીવ પરિણમનરૂપ પરિણામ દસ પ્રકારનું કહ્યું છે. તે દસ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ગતિપરિણામ, (૨) ઈન્દ્રિયપરિણામ, (૩) કષાયપરિણામ, (૪) લેશ્યાપરિણામ, (૫) યોગપરિણામ, (૬) ઉપયોગપરિણામ. (૭) જ્ઞાનપરિણામ, (૮) દર્શનપરિણામ, (૮) ચારિત્રપરિણામ અને (૧૦) વેદનાપરિણામ.

પરિણમનરૂપ પરિણામના બે પ્રકાર પડે છે-(૧) દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણેનું પરિણમન અને પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણેનું પરિણમન.

જે દ્રવ્ય કોઈ અપેક્ષાએ (રીતે) પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખીને ઉત્તર પર્યાયરૂપ ધર્માન્તરને ધારણ કરે છે, તે પ્રકારના પરિણમનને દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણેનું પરિણમન કહે છે.

આ કથન અનુસાર દ્રવ્યમાં પૂર્વપર્યાયનું સર્વથા અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) પણ હોતું નથી અને તેનો સંપૂર્ણતઃ નાશ પણ થતો નથી. કહ્યું પણ છે કે-

पर्यायार्थिकनयमतेन तु-पूर्वसत्पर्यायापेक्षया विनाशः, उत्तरेण चासता पर्यायेण प्रादुर्भावः। तदुक्तम्—

" परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं " इत्यादि।

तात्पर्य इसका ऐसा है कि एक पर्यायसे दूसरी पर्यायका होना द्रव्यमेंही होता है, क्योंकि पर्यायोंका आधार द्रव्य है, अतः द्रव्य जब एक पर्यायका परित्याग करता हुआ पर्यायान्तरको प्राप्त करता है उस अवस्थामें वह द्रव्य अपने मौलिक रूपसे नष्ट नहीं होता है, प्रथम पर्यायमें जैसा अस्तित्व था वैसाही उसका रूप अस्तित्व पर्यायान्तरमें रहता है, इसलिये अर्थान्तरगमन ही परिणामहै, द्रव्यका सदा एकसी स्थितिमें रहना यह परिणाम नहीं है, इस अवस्थामें भी पूर्वपर्यायका उस द्रव्यमें सर्वथा विनाश भी नहीं होता है, और उसका सर्वथा अवस्थान भी नहीं रहता है क्योंकि जब एक पर्यायसे द्वितीय पर्यायमें प्रवृत्ति होतीहै तो वह प्रथम पर्याय उस द्रव्यमें अन्तर्हित (छिप) हो जाती है-यही उसका प्रथम पर्यायसे रहित होना है.

पर्यायार्थिक नयके मतानुसार जब द्रव्यमें उत्तर पर्यायका उत्पाद होता है, तो यह उत्तर पर्याय उस द्रव्यमें असत् होती है, और इसका

" परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं " ઈત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—એક પર્યાયમાંથી બીજી પર્યાયમાં પરિણમન થવાની વાત દ્રવ્યમાં જ સંભવી શકે છે, કારણ કે પર્યાયોના આધાર રૂપ દ્રવ્ય હોય છે. તેથી જ્યારે એક પર્યાયનો પરિત્યાગ કરીને પર્યાયાન્તર (અન્યપર્યાય)ને ધારણ કરે છે ત્યારે તે દ્રવ્યના મૌલિક રૂપનો નાશ થતો નથી. પૂર્વપર્યાયમાં તેનું જેવું અસ્તિત્વ હતું એવું જ તેનું અસ્તિત્વ પર્યાયાન્તરમાં પણ ટકી રહે છે. તેથી અર્થાન્તરગમન જ પરિણામ છે,-દ્રવ્યનું સદા એક સરખી સ્થિતિમાં રહેવું તેનું નામ પરિણામ (પરિણમન) નથી. આ અવસ્થામાં પણ પૂર્વપર્યાયનો તે દ્રવ્યમાં સર્વથા વિનાશ પણ થતો નથી અને તેનું સર્વથા અવસ્થાન પણ રહેતું નથી, કારણ કે જ્યારે કોઈ એક પર્યાયમાં જ્યારે તે દ્રવ્યનું પરિણમન થાય છે, ત્યારે તે પૂવપર્યાય દ્રવ્યમાં અન્તર્હિત થઈ જાય છે-એજ તેનું પ્રથમ પર્યાયથી રહિત થવાનું કાર્ય (પરિણમન) છે.

પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા આ પ્રકારની છે-જ્યારે દ્રવ્યમાં ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) થાય છે, ત્યારે તો તે દ્રવ્યમાં તે ઉત્તર પર્યાય અસત્ (અવિદ્યમાન) હોય છે અને તેનો તેમાં ઉત્પાદ થાય છે, તેથી આ ઉત્તરપર્યાયની

" सत्पर्यायेण नाशः, प्रादुर्भावोऽसता च पर्ययतः ।
द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनयस्य ॥ १ ॥" इति ।

जीवस्य परिणामः–जीवपरिणामः । अयं प्रयोगकृतः । स चायं जीवपरिणामो दशविधः प्रज्ञप्तः । तथाहि–गतिपरिणामः–गतिः–गतिनामकर्मोदयान्नारकादिव्यपदेशहेतुः, तद्रूपः परिणामः । अयं परिणामश्च नारकादिभेदेन चतुर्विधो भवक्षयावधिको बोद्धव्य इति ॥ १ ॥ तथा–इन्द्रियपरिणामः–इन्द्रियाण्येव परिणामः–इन्द्रियरूपो जीवपरिणामः । स चायं श्रोत्रादिभेदेन पञ्चविधः । २ । तथा–कषायपरिणामः–कषायरूपः परिणामः । अयं च क्रोधादि भेदेन चतुर्विधः । ३ ।

उसमें उत्पाद होता है–अतः इस उत्तर पर्यायकी अपेक्षासे द्रव्यका उत्पाद और वर्तमानमें सत् पर्यायकी अपेक्षासे उसका विनाश होता है–
तदुक्तम्–" सत्पर्ययेण नाशः " इत्यादि ।

जीवका जो परिणाम है वह जीव परिणाम प्रयोग कृत होता है वह जो दश प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्य इस प्रकारसे है–गतिनामकर्मके उदयसे जो जीव, जीवमें नारक आदि रूप व्यपदेश होता है वह गतिपरिणाम है, यह परिणाम नारक आदिके भेदसे चार प्रकारका होता है, और यह गतिपरिणाम जब तक भवका क्षय नहीं होता है–तब तक जीवमें रहता है, द्रव्येन्द्रिय एवं भावेन्द्रिय रूप जीवका परिणाम है वह इन्द्रिय परिणाम है, यह इन्द्रिय परिणाम श्रोत्रादिके भेदसे पांच प्रकारका होता है कषाय रूप जो जीवका परिणाम है, वह कषाय परिणाम है, यह क्रोधादिके भेदसे चार प्रकारका होता

અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અને વર્તમાનમાં સત્ (વિદ્યમાન) પર્યાયની અપેક્ષાએ તેનો વિનાશ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે–" सत्पर्ययेण नाशः " ઇત્યાદિ—

જીવનું જે પરિણામ છે તે જીવપરિણામ પ્રયોગકૃત હોય છે. તેના જે દસ પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–ગતિ નામકર્મના ઉદયથી જીવમાં નારક આદિરૂપ જે ઓળખવામાં આવે છે–તેનું નામ ગતિપરિણામ છે તે ગતિપરિણામના નારક આદિ ચાર ભેદ પડે છે જ્યાં સુધી ભવનો ક્ષય થતો નથી, ત્યાં સુધી જીવમાં આ ગતિપરિણામનો સદ્ભાવ રહે છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય રૂપ જીવનું પરિણામ છે તેને ઇન્દ્રિયપરિણામ કહે છે. તે ઇન્દ્રિયપરિણામ શ્રોત્રાદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે–

કષાયરૂપ જે જીવનું પરિણામ છે તેને કષાયપરિણામ કહે છે. તે ક્રોધાદિના ભેદથી ચાર પ્રકારનું હોય છે.

तथा-लेश्यापरिणामः-लेश्या-लेश्यारूपः परिणामः । अयं च-कृष्णादिभेदेन षड्विधः । ४ । तथा-योगपरिणामः-योगो=व्यापारः, स एव परिणामः । अयं च-मनोवाक्कायभेदेन त्रिविधः । ५ । उपयोगपरिणामः-उपयुज्यते=वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते इत्युपयोगः, बोधरूपो जीवस्य तत्त्वभूतो व्यापारः, तद्रूपः परिणामः । अयं च साकारानाकारभेदेन द्विविधः । ६ ॥ ज्ञानपरिणामः-ज्ञानरूपः परिणामः । अयं च-आभिनिबोधिकादिभेदेन पञ्चविधः । यद्यपि मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानत्वेन प्रसिद्धानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानानि अज्ञानपरिणामत्वेन अज्ञानान्येव, तथापि विशेषग्रहणसाधर्म्यात् तान्यप्यत्र ज्ञानपरिणामग्रहणेनैव गृहीता-

---

है । लेश्या रूप जो जीवका परिणाम है वह लेश्या परिणाम है, यह कृष्णलेश्या आदि रूपसे ६ प्रकारका होता है, योग रूप जो जीवका परिणाम है, वह योग परिणाम है, यह योग परिणाम मन वचन एवं कायके भेदसे तीन प्रकारकाहै वस्तुको जाननेके प्रति जो जीवका व्यापार होना है, वह उपयोग है, यह उपयोग यहां बोधरूप लिया गया है, इस उपयोग रूप जो व्यापार जीवका होता है, वह उपयोग परिणामहै यह साकार और अनाकारके भेदसे दो प्रकार होता है ६ ज्ञान रूप जो जीवका परिणाम है वह ज्ञान परिणामहै, यह ज्ञान परिणाम आभिनिबोधिक आदिके भेदसे पांच प्रकारका कहा गया है, यद्यपि मिथ्यादृष्टि जीवके ज्ञान रूपसे प्रसिद्ध मत्यज्ञान, श्रुताज्ञान, एवं विभङ्गज्ञान अज्ञान रूप परिणामवाले होनेसे अज्ञानही हैं, तो भी विशेष ग्रहणके साधर्म्यको लेकर वे भी यह ज्ञान परिणामके ग्रहणसे गृहीत हुए हैं,

---

લેશ્યારૂપ જે જીવનું પરિણામ છે તેનું નામ લેશ્યાપરિણામ છે તેના કૃષ્ણલેશ્યા આદિ રૂપ છ પ્રકાર કહ્યા છે.

યોગરૂપ જે જીવનું પરિણામ છે તેને યોગપરિણામ કહે છે મનઃયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગના ભેદથી તે યોગપરિણામ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. વસ્તુને જાણવાને માટે જીવ જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) કરે છે, તેનું નામ ઉપયોગ રૂપ જે વ્યાપાર હોય છે તેને ઉપયોગ પરિણામ કહે છે. તેના સાકાર અને અનાકાર એવા બે ભેદો છે.

જ્ઞાનરૂપ જે જીવનું પરિણામ છે તેને જ્ઞાનપરિણામ કહે છે. તે જ્ઞાન પરિણામના આભિનિબોધિક આદિ પાંચ પ્રકાર છે જો કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના જ્ઞાન રૂપે પ્રસિદ્ધ મત્યજ્ઞાન, શ્રુતાજ્ઞાન, અને વિભંગજ્ઞાન, આ ત્રણે અજ્ઞાનરૂપ પરિણામવાળાં હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે, છતાં પણ વિશેષ ગ્રહણના સાધર્મ્યને

नीतिबोध्यम् ॥ ७ ॥ दर्शनपरिणामः-दर्शनं=श्रद्धानम्, तद्रूपपरिणामः । अयं च-सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-मिश्र-भेदात् त्रिविधः ॥ ८ ॥ चारित्रपरिणामः-चारित्रं=क्रिया, तद्रूपः परिणामः । अयं च सामायिकादिभेदात् पञ्चविधः ॥ ९ । तथा-वेदपरिणामः-वेदरूपः परिणामः । अयं च-स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिविधः ॥ १० ॥ अत्र गतिपरिणामइन्द्रियपरिणामः, इत्यादिक्रमेण यो निर्देशः कृतस्तत्रायं हेतुः-गतिपरिणामे सत्येव इन्द्रियादिपरिणामाः संभवन्ति, अतः प्रथमं स निर्दिष्टः । गतिपरिणामानन्तरं प्रथमत इन्द्रियपरिणाम एव भवतीति-इन्द्रियपरिणाम उक्तः । इन्द्रियपरिणामे सति इष्टानिष्टविषयसम्बन्धः, ततश्च रागद्वेषौ समुत्पद्येते

ऐसा जानना चाहिये दर्शन रूप जो जीवका परिणाम है वह दर्शन परिणाम है-यह दर्शन परिणाम सम्यक्त्व, मिथ्यात्व और मिश्रके भेदसे तीन प्रकारका है, चारित्र शब्दका अर्थ क्रिया है, इस क्रिया रूप जो जीवका परिणाम है, वह चारित्र परिणाम है, यह सामायिक आदिके भेदसे पांच प्रकारका है, वेद रूप जो जीवका परिणाम है वह वेद परिणाम है, यह स्त्रीवेद पुंवेद और नपुंसक वेदसे तीन प्रकारका है गति परिणाम इन्द्रिय परिणाम इत्यादि क्रमसे जो निर्देश किया गया है, उसमें यह कारण कि गतिपरिणामके होने पर ही इन्द्रियादि परिणाम होते हैं, इसी कारण उसका प्रथम निर्देश हुआ है, गतिपरिणामके अनन्तर प्रथमतः इन्द्रिय परिणाम ही होता है-इस कारण उसके बाद उसका निर्देश हुआ है, इन्द्रिय परिणामके होने पर इष्ट अनिष्ट विषयका सम्बन्ध होता है, इससे रागद्वेष उत्पन्न होते हैं इस कारण उसके

લીધે તેઓ પણ જ્ઞાનપરિણામના ગ્રહણથી જ ગૃહીત થયાં છે, એમ સમજવું જોઈએ. દર્શનરૂપ જીવનું જે પરિણામ છે તેને દર્શનપરિણામ કહે છે. તે દર્શન-પરિણામના સમ્યકત્વ, મિથ્યાત્વ અને મિશ્રરૂપ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે ચારિત્રનો અર્થ ક્રિયારૂપ જે જીવનું પરિણામ છે તેને ચારિત્રપરિણામ કહે છે. તે સામાયિક આદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું હોય છે. વેદ રૂપ જીવનું જે પરિણામ છે તેને વેદપરિણામ કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે. સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ અને નપુંસકવેદ.

અહીં જીવના પરિણામનો ગતિપરિણામ, ઇન્દ્રિયપરિણામ, સંભવી શકે છે. આ કારણે સૌથી પહેલાં ગતિપરિણામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગતિ-પરિણામ પછી સૌથી ઇન્દ્રિયપરિણામ જ થાય છે, તે કારણે ગતિપરિણામનો નિર્દેશ કરીને ત્યારબાદ ઇન્દ્રિયપરિણામનો નિર્દેશ કરાયો છે ઇન્દ્રિયપરિણામનો સદ્ભાવ હોય તો જ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયનો સંબંધ થાય છે, અને તે કારણે જ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણે ઇન્દ્રિયપરિણામનો નિર્દેશ કર્યા

इति कषायपरिणामः। कषायपरिणामे सति लेश्या परिणमतीति लेश्यापरिणामः। ननु कषाये परिणते सति लेश्यापरिणामो भवतीति यदुक्तं, तत्र का युक्तिः? इति चेत्, आह-क्षीणकषायस्य लेश्यापरिणति भवति, न तु क्षीणलेश्यस्य कषायपरिणामः। अत एव क्षीणकषायस्य देशोनपूर्वकोटिं यावत् शुक्ललेश्यापरिणति भवति? यदुक्तम्—

" मुहुत्तद्धं तु जहन्ना, उक्कोसा होइ पुव्वकोडीओ।
नवहिं वरिसेहिं ऊण, नायव्वा सुक्कलेसाए॥ १ ॥"

बाद कषाय परिणाम कहा है, कषाय परिणामके होने पर ही लेश्या परिणाम होता है इस कारण उसके बाद लेश्या परिणाम कहा है।

शंका—कषाय परिणामके होने पर लेश्या परिणाम होता है ऐसा जो तुम कह रहे हो इसमें युक्ति क्या है?

उत्तर—क्षीण कषायवाले जीवको लेश्या परिणति होती है परन्तु जो क्षीण लेश्यावाला जीव है, उसके कषाय परिणाम नहीं होता है तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि क्षीण कषायवालेको बारहवां गुणस्थान होता है और वहां लेश्या परिणाम भी होता है परन्तु जब लेश्या क्षीण हो जाती है ऐसे १४ वें गुणस्थानवाले जीव को कषाय परिणाम नहीं होता है। इसी कारण क्षीण कषायवालेकी शुक्ल लेश्या परिणति देशोन पूर्वकोटि तक होती है। तदुक्तम्—

" मुहुत्तद्धं तु जहन्ना " इत्यादि।

બાદ કષાયપરિણામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કષાયપરિણામનું અસ્તિત્વ હોય તો જ લેશ્યાપરિણામ સંભવી શકે છે, તે કારણે ત્યાર બાદ લેશ્યાપરિણામનો નિર્દેશ કરાયો છે.

શંકા—આપ એવું કઈ દલીલને આધારે કહો છો કે કષાયપરિણામ હોય ત્યાને જ લેશ્યાપરિણામ સંભવી શકે છે?

ઉત્તર—ક્ષીણકષાયવાળા જીવોમાં લેશ્યાપરિણત હોય છે, પરન્તુ જે ક્ષીણ લેશ્યાવાળો જીવ છે તેમાં કષાયપરિણામ હોતું નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—બારમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવ ક્ષીણકષાયવાળો હોય છે, ત્યાં લેશ્યાપરિણામનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. પરન્તુ જ્યાં લેશ્યા ક્ષીણ થઈ જાય છે એવાં ૧૪માં ગુણસ્થાનવાળા જીવમા કષાયપરિણામનો સદ્ભાવ હોતો નથી. એજ કારણે ક્ષીણકષાયવાળાની શુકલલેશ્યા પરિણતિ દેશોન પૂર્વ કોટિ પર્યન્ત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—" મુહુત્તદ્ધં તુ જહન્ના " ઇત્યાદિ—

छाया—मुहूर्त्तार्द्धं तु, जघन्या उत्कृष्टा भवति पूर्वकोटयः।
नवभिर्वर्षैरूना, ज्ञातव्या शुक्ललेश्यायाः॥ इति।

अत एव-कषायपरिणामानन्तरं लेश्यापरिणाम उक्तः। अयं लेश्यापरिणामो योगपरिणामे सत्येव भवति। यतो विरुद्धयोगस्य लेश्यापरिणामोऽपगच्छति। अत एवोक्तम्—"समुच्छिन्नक्रियं ध्यानमलेश्यस्य भवती-ति, अतो लेश्यापरिणामानन्तरं योगपरिणाम उक्तः। संसारिणां च योगपरिणामे सत्युपयोगपरिणामो भवतीति योगपरिणामानन्तरमुपयोगपरिणाम उक्तः। सति चोपयोगपरिणामे ज्ञानपरिणाम इति ज्ञानपरिणामः। सति च ज्ञानपरिणामे सम्यक्त्वादिप-

इसीलिये कषाय परिणामके अनन्तर लेश्या परिणाम कहा गया है यह लेश्या परिणाम योग परिणामके होने पर ही होता है, क्योंकि जिसको योगका वियोग हो गया है ऐसे जीवका १४ वे गुणस्थानवाले जीवका-लेश्या परिणाम दूर हो जाता है। इसलिये कहा गया है—"समुच्छिन्नक्रियं ध्यानमलेश्यस्य भवति" समुच्छिन्न क्रियावाला ध्यान अलेश्या जीवको होता है, इस कारण लेश्या परिणामके अनन्तर योग परिणाम कहा गया है, संसारी जीवोंके योग परिणाम होने पर उपयोग परिणाम होता है—इसलिये योग परिणामके अनन्तर उपयोग परिणाम कहा गया है, उपयोग परिणामके होने पर ज्ञान परिणाम होता है, इसलिये उसके बाद ज्ञान परिणाम कहा गया है, ज्ञानपरिणामके होने पर जीवकी सम्यक्त्वादिरूप परिणति होती है, इसलिये उसके अनन्तर दर्शन परिणाम कहा गया है, सम्यक्त्वके होने पर

તે કારણે કષાય પરિણામનો નિર્દેશ કર્યા બાદ લેશ્યાપરિણામનો નિર્દેશ કરાયો છે. યોગપરિણામનો સદ્‌ભાવ હોય ત્યારે જ લેશ્યાપરિણામનો સદ્‌ભાવ રહે છે; કારણ કે જેના યોગનો નિરોધ થઈ ગયો છે એવાં જીવનું-૧૪મા ગુણસ્થાનવાળા જીવનું-લેશ્યાપરિણામ દૂર થઈ જાય છે. તેથી જ એવું કહ્યું છે કે "સમુચ્છિન્નક્રિય ધ્યાનમલેશ્યસ્ય ભવતિ" સમુચ્છિન્ન ક્રિયાવાળું ધ્યાન અલેશ્ય જીવમાં હોય છે." આ કારણે લેશ્યાપરિણામનો નિર્દેશ કર્યા પછી યોગપરિણામનો નિર્દેશ કરાયો છે.

સંસારી જીવોમાં યોગપરિણામ હોય ત્યારે જ ઉપયોગ પરિણામનો પણ સદ્‌ભાવ રહે છે, તેથી યોગપરિણામનું કથન કર્યા બાદ ઉપયોગ પરિણામનો સદ્‌ભાવ હોય તો જ જ્ઞાનપરિણામનો સદ્‌ભાવ રહે છે. તેથી ઉપયોગપરિણામ પછી જ્ઞાનપરિણામનો નિર્દેશ કરાયો છે.

જ્ઞાનપરિણામનો સદ્‌ભાવ હોય તો જ જીવમાં સમ્યક્ત્વ આદિરૂપ પરિણતિ

रिणतिरिति दर्शनपरिणामः । सति च सम्यक्त्वे चारित्रमिति तत्परिणाम उक्तः । स्त्र्यादिवेदपरिणामे सति चारित्रपरिणामो भवति, न तु चारित्रपरिणामे सति वेदपरिणामः । यतोऽवेदकस्यापि यथाख्यातचारित्रपरिणामो दृष्ट इति चारित्रपरिणामानन्तरं वेदपरिणाम उक्त इति ॥ सू० १२ ॥

इत्थं जीवपरिणामो दशविधत्वेनोक्तः । सम्प्रति जीवविपरीतानामजीवानां परिणामं दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसविहे अजीवपरिणामे पण्णत्ते, तं जहा—बंधणपरिणामे १, गतिपरिणामे २, संठाणपरिणामे ३, भेदपरिणामे ४, वण्णपरिणामे ५, गंधपरिणामे ६, रसपरिणामे ७, फासपरिणामे ८, अगुरुलहुपरिणामे ९, सद्दपरिणामे १० ॥सू०१३॥

छाया—दशविधोऽजीवपरिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—बन्धनपरिणामः १, गतिपरिणामः २, संस्थानपरिणामः ३, भेदपरिणामः ४, वर्णपरिणामः ५, गन्धपरिणामः ६, रसपरिणामः ७, स्पर्शपरिणाम ८, अगुरुलघुपरिणामः ९, शब्दपरिणामः १० ॥ सू० १३ ॥

चारित्र होता है, इसलिये उसके बाद चारित्र परिणाम कहा गया है, स्त्री आदि रूप वेद परिणामके होने पर चारित्र परिणाम होता है, न कि चारित्र परिणाम होने पर वेदपरिणाम होता है, क्योंकि अवेदकको भी यथाख्यात चारित्र परिणाम देखा गया है, इसलिये चारित्र परिणामके अनन्तर वेद परिणाम कहा गया है । सू० १२ ॥

હોઈ શકે છે, તે કારણે જ્ઞાનપરિણામનું કથન કરીને ત્યારબાદ દર્શનપરિણામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

સમ્યકત્વનો સદ્‌ભાવ હોય ત્યારે જ ચારિત્રનો સદ્‌ભાવ રહે છે, તે કારણે દર્શનપરિણામનો નિર્દેશ કર્યા પછી ચારિત્ર પરિણામનો નિર્દેશ થયો છે. સ્ત્રી આદિરૂપ વેદપરિણામનો સદ્‌ભાવ હોય ત્યારે જ ચારિત્રપરિણામનો સદ્‌ભાવ રહે છે. ચારિત્રપરિણામનો સદ્‌ભાવ હોય ત્યારે વેદપરિણામનો સદ્‌ભાવ રહે છે, એવી વાત શક્ય નથી, કારણ કે અવેદકમાં પણ યથાખ્યાત (શાસ્ત્રોક્ત) ચારિત્રપરિણામ જોવામાં આવે છે. તે કારણે ચારિત્રપરિણામનું કથન કર્યા પછી વેદપરિણામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર ૧૨ ॥

टीका—'दसविहे' इत्यादि—

अजीवपरिणामः—अजीवाः=पुद्गलाः, तेषां परिणामो दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—बन्धनपरिणामः—बन्धनं=पुद्गलानां संयोगः, स एव परिणामः। विषममात्राणां स्निग्धानां च रूक्षाणां च पुद्गलानां संयोगरूपः परिणामइत्यर्थः अत्रेदं बोध्यम्—समगुणस्निग्धस्य पुद्गलस्य समगुणस्निग्धेन, समगुणरूक्षस्य पुद्गलस्य च समगुण-रूक्षेण पुद्गलेन संयोगो न भवति। अपि तु विषममात्राणां स्निग्धानां रूक्षाणां

इस प्रकारसे जीवका परिणाम दश प्रकारका कहा अब सूत्रकार जीवसे विपरीत अजीवोंके परिणामका दशविध रूपसे कथन करते हैं—

" दसविहे अजीवपरिणामे पण्णत्ते " इत्यादि।

टीकार्थ-पुद्गल रूप अजीवोंका परिणाम दश प्रकारका कहा गयाहै जैसे-बन्धन परिणाम १, गतिपरिणाम २, संस्थानपरिणाम ३ भेदपरि-णाम ४ वर्ण परिणाम ५, गन्धपरिणाम ६, रसपरिणाम ७, स्पर्श परिणाम ८ अगुरुलघु परिणाम ९ एवं शब्द परिणाम १०

पुद्गलोंका जो संयोगहै, वह बन्धन है—इस बन्धन रूप जो परिणामहै वह बन्धन परिणामहै। यह परिणाम विषम मात्रावाले स्निग्ध पुद्गलोंका एव रूक्ष पुद्गलोंका संयोगरूप होताहै यह इस प्रकारसे जानना चाहिये—सम-गुण स्निग्धवाले पुद्गलका समगुण स्निग्धवाले पुद्गलके साथ समगुण रूक्षवाले पुद्गलका समगुण रूक्षवाले पुद्गलके साथ संयोग नहीं होता

પૂર્વસૂત્રમાં જીવના દસ પ્રકારના પરિણામનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર જીવથી વિપરીત એવા અજીવના દસ પ્રકારના પરિણામનું નિરૂપણ કરે છે—"दसविहे अजीवपरिणामे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૩)

ટીકાર્થ–પુદ્ગલરૂપ અજીવોનું પરિણામ દસ પ્રકારનું કહ્યું છે તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) બન્ધન પરિણામ, (૨) ગતિ પરિણામ, (૩) સંસ્થાન પરિણામ (૪) ભેદ પરિણામ, (૫) વર્ણ પરિણામ, (૬) ગન્ધ પરિણામ, (૭) રસ પરિ ણામ, (૮) સ્પર્શ પરિણામ, (૯) અગુરુ-લઘુ પરિણામ અને (૧૦) શબ્દ પરિણામ

પુદ્ગલોનો જે સંયોગ છે તેનું નામ બન્ધન છે. તે બન્ધનરૂપ જે પરિણામ છે તેને બન્ધન પરિણામ કહે છે. તે બન્ધનરૂપ વિષમમાત્રાવાળાં સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોના અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનાં સંયોગરૂપ હોય છે. આ સંયોગ આ પ્રકારે થાય છે-સમગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલનો સમગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલ સાથે સંયોગ થતો નથી અને સમગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલનો રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે સંયોગ થતો નથી. પરન્તુ વિષમમાત્રાવાળા સ્નિગ્ધ

च पुद्गलानां संयोगो भवति । तदुक्तम्—

"समनिद्धयाए बंधो, न होइ समलुक्खयाय वि न होइ।
वेमायनिद्धलुक्खत्तणेण बंधो उ खंधाणं ॥ १ ॥"

छाया—समस्निग्धतया बन्धो न भवति समरूक्षतयाऽपि न भवति ।
विमात्रस्निग्धरूक्षत्वेन बन्धस्तु स्कन्धानाम् ॥ १ ॥ इति ॥

विषममात्राणां पुद्गलानां संयोगो भवतीति यदुक्तम् , यत्र मात्रावैषम्यमेवं

है, किन्तु विषम मात्रावाले ही स्निग्धोंका और रूक्षोंका स्निग्ध पुद्गलोंके साथ और रूक्ष पुद्गलोंके साथ बन्ध होता है तदुक्तम्—

"समनिद्धाए बंधो" इत्यादि ।

तात्पर्य यही है कि विषम स्निग्ध रूक्ष गुणवाले पुद्गलोंकाही बन्ध होता है-सम गुणवाले स्निग्ध रूक्ष पुद्गलोंका बन्ध नहीं होता है यदि स्निग्ध गुणवाले परमाणु समान हैं तो उनका बन्ध अन्य समान स्निग्ध गुणवाले परमाणुओंके साथ नहीं होगा और न समान रूक्ष गुणवाले परमाणुओंके साथ होगा इसी तरहसे रूक्ष गुणवाले परमाणु समान हैं तो उनका भी बन्ध अन्य समान रूक्ष गुणवाले परमाणुओंके साथ नहीं होगा और न अन्य समान स्निग्ध गुणवाले परमाणुओंके साथ होगा बन्ध होनेके लिये विषम गुणता कारण होती है, वह विषमता द्व्यधिकतासे ली गई है ।

પુદ્ગલોને અને રૂક્ષ પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધપુદ્ગલોની સાથે અને રૂક્ષ પુદ્ગલોની સાથે સંયોગ (બન્ધ) થઈ શકે છે. કહ્યું પણ છે કે-

"સમનિદ્ધાએ બંધો" ઇત્યાદિ-

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે વિષમ સ્નિગ્ધ રૂક્ષ ગુણવાળાં પુદ્ગલોનો જ બન્ધ થાય છે-સમગુણવાળા (સમાન માત્રામાં) સ્નિગ્ધરૂક્ષ પુદ્ગલોનો બન્ધ થઇ શકતો નથી. જો સ્નિગ્ધ ગુણવાળાં પરમાણુ સમ ન હોય તો તેમનો બન્ધ અન્ય સમાન સ્નિગ્ધ ગુણવાળાં પરમાણુઓની સાથે પણ થશે નહીં અને સમાન રૂક્ષ ગુણવાળાં પરમાણુઓની સાથે પણ થશે નહીં. એજ પ્રમાણે જો રૂક્ષગુણ-વાળાં પુદ્ગલો સમાન હોય તો તેમનો બન્ધ પણ અન્ય સમાન રૂક્ષ ગુણવાળાં પરમાણુઓની સાથે પણ થશે નહીં અને અન્ય સમાન સ્નિગ્ધગુણવાળાં પરમા-ણુઓની સાથે પણ થશે નહીં. બન્ધ થવાને માટે વિષમ માત્રામાં સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો દ્વયધિક સ્નિગ્ધ રૂક્ષ ગુણતા હોવી આવશ્યક ગણાય છે. તે વિષમતા

बोध्यम्–स्निग्धस्य पुद्गलस्य द्विकाधिकेन स्निग्धेन पुद्गलेन, रूक्षस्य पुद्गलस्य च द्विकाधिकेन रूक्षेण पुद्गलेन संयोगः। स्निग्धरूक्षयोस्तु पुद्गलयोः जघन्यवर्जः समो विषमो वा बन्धो भवति। तदुक्तम्—

"निद्धस्स निद्धेण दुहाहिएणं, लुक्खस्स लुक्खेण दुहाहिएणं।
निद्धस्स लुक्खेण उवेइ बंधो, जहन्नवज्जो विसमो समो वा ॥१॥"

स्निग्ध पुद्गलका द्वयधिक स्निग्ध पुद्गलके साथ संयोग होता है, जघन्य गुणवाले यदि स्निग्ध और रूक्ष पुद्गल हैं तो उनका बंध नहीं होता है, समगुणवालोंका बन्ध नहीं होता है परन्तु द्वयधिक समगुणवालोंका और विषम गुणवालोंका बंध होता है। तदुक्तम्—

"निद्धस्स निद्धेण दुहाहिएणं" इत्यादि।

तात्पर्य यह है कि एक तरफ दो गुण अधिक स्निग्ध परमाणु हैं, और दूसरी तरफ ४ गुणवाले स्निग्धके परमाणु हैं, तो इनका बन्ध हो जावेगा। परन्तु यदि एक तरफ १ गुणवाला स्निग्धका परमाणु है तो इनका बंध नहीं होगा क्योंकि जघन्य गुणवालोंको बंध होनेका निषेध किया गयाहै इसी प्रकार ४ गुणवाले स्निग्ध परमाणुओंका और ४ गुणवाले रूक्ष परमाणुओंका अथवा स्निग्ध परमाणुओंका आपसमें बन्ध

દ્વયધિકતાવાળી હોવી જોઈએ. એટલે કે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો દ્વયધિક સ્નિગ્ધ પુદ્ગલની સાથે સંયોગ થઈ શકે છે, અને રૂક્ષ પુદ્ગલનો દ્વયધિક રૂક્ષ પુદ્ગલની સાથે સંયોગ થઈ શકે છે. જઘન્ય ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો એટલે કે ઓછામાં ઓછી સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલોનો ઓછામાં ઓછી રૂક્ષતાવાળા પુદ્ગલની સાથે બન્ધ (સંયોગ) થઈ શકતો નથી સમગુણવાળાં (સમમાત્રામાં સ્નિગ્ધતા અથવા રૂક્ષતાવાળા) પુદ્ગલોનો બન્ધ થતો નથી, પરન્તુ દ્વયધિક સમગુણવાળાં પુદ્ગલોનો અને વિષમ ગુણવાળાં પુદ્ગલોનો બન્ધ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે–

"निद्धस्स निद्धेण दुहाहिएणं" ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–ધારો કે એક તરફ બે ગણી સ્નિગ્ધતાવાળાં પરમાણુઓ હોય અને બીજી તરફ ચાર ગણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ હોય, તો તેમનો બન્ધ થઈ જશે. પરન્તુ જો એક તરફ એક ગણી સ્નિગ્ધતાવાળું પરમાણુ હોય, તો તેમનો બન્ધ નહીં થાય, કારણ કે જઘન્ય ગુણવાળાં (ઓછામાં ઓછા પ્રમાણની સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના ગુણવાળા) પરમાણુઓના બન્ધનો નિષેધ કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે ચાર ગણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુઓ અને ચાર ગણી રૂક્ષતાવાળાં પરમાણુઓનો બન્ધ પણ એક બીજા

छाया—स्निग्धस्य स्निग्धेन द्विकाधिकेन रूक्षस्य रूक्षेण द्विकाधिकेन ।
स्निग्धस्य रूक्षेण उपैति बन्धो जघन्यवर्जो विषमः समो वा ॥१॥

इति प्रथमो भेदः ।

तथा—गतिपरिणामः । अयं द्विविधः—स्पृशद्गतिपरिणामः अस्पृशद्गतिपरिणामश्च । तत्र—येन परिणामेन पुद्गलः प्रयत्नविशेषमाश्रित्य क्षेत्रप्रदेशान् स्पृशन् गच्छति स परिणामः स्पृशद्गतिपरिणामः । तथा—येन परिणामेन पुद्गलः प्रयत्न विशेषमाश्रित्य क्षेत्रप्रदेशान् अस्पृशन्नेव गच्छति स परिणामः अस्पृशद्गतिपरिणामः । गतिमद् द्रव्याणां प्रयत्नभेद उपलभ्यते एव । अतः प्रयत्नभेदेन परिणाम-

---

नहीं होगा क्योंकि सम गुणोंवाला बन्ध नहीं होता है, इस तरह दो गुण अधिक स्निग्धका स्निग्धके साथ और रूक्षका स्निग्धके साथ बंध होता है इस प्रकारका यह प्रथम भेद है (१)

गति परिणाम स्पृशद्गति परिणाम और अस्पृशद्गति परिणामके भेदसे दो प्रकारका है, इनमें जिस परिणामसे पुद्गल प्रयत्न विशेषको आश्रित करके क्षेत्र प्रदेशोंको छूता हुआ जाता है वह परिणाम स्पृशद्गतिपरिणाम है तथा—जिस परिणामसे पुद्गल प्रयत्न विशेषको आश्रित करके क्षेत्र प्रदेशोंको नही छूता हुआ ही चलता है, ऐसा वह परिणाम अस्पृशद्गतिपरिणाम है, गतिवाले जो द्रव्य होते हैं उनमें प्रयत्न भेद पाया ही जाता है, इसलिये प्रयत्न भेदसे परिणाममें भेद

સાથે થતો નથી, ચારગણી સ્નિગ્ધતાવાળાં પરમાણુઓનો ચાર ગણી સ્નિગ્ધતાવાળાં અન્ય પરમાણુઓ સાથે પણ બન્ધ થતો નથી, કારણ કે સમગુણોવાળાં પરમાણુઓનો બન્ધ થઇ શકતો નથી.

આ રીતે અહીં એવો નિયમ સમજવો કે બે ગણી અધિક સ્નિગ્ધતા વાળા પરમાણુઓનો સ્નિગ્ધની સાથે, રૂક્ષનો રૂક્ષની સાથે, બે ગણાં અધિક સ્નિગ્ધનો રૂક્ષની સાથે અને રૂક્ષનો સ્નિગ્ધની સાથે બન્ધ–સંયોગ થાય છે. આ પ્રકારનો આ પહેલો ભેદ છે.

ગતિપરિણામના બે પ્રકાર છે-(૧) સ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ, (૨) અસ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ.—

જે પરિણામ વડે પુદ્ગલ પ્રયત્ન વિશેષનો આશ્રય લઈને ક્ષેત્રપ્રદેશોને સ્પર્શતું સ્પર્શતું ચાલ્યું જાય છે તે પરિણામને સ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ કહે છે. જે પરિણામ વડે પુદ્ગલ પ્રયત્નવિશેષનો આશ્રય લઈને ક્ષેત્રપ્રદેશોનો સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યું જાય છે તે પરિણામને અસ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ કહે છે. જે દ્રવ્યો ગતિવાળાં હોય છે તેઓમાં પ્રયત્નભેદ તો જોવામાં આવે જ છે; તેથી

भेदो भवत्येव । दृश्यतेच अत्युच्चप्रासादस्थितपुरुषैककालप्रक्षिप्तानां पाषाणानां पतने कालभेदः, तथा–समभूमिगतपुरुषप्रक्षिप्तानां सततगतिप्रवृत्तानां लोष्टादीनां देशान्तरप्राप्तिकालभेदश्च, अतः सम्भाव्यते एवं द्विविधोऽपि गतिपरिणामः। अथवा–लघु गुरु भेदाद् द्विविधोऽयं गतिपरिणामः इति द्वितीयः।तथा–संस्थानपरिणामः–संस्थानं–परिमण्डल–वृत्त–त्र्यस्र–चतुरस्रायतलक्षणं, तद्रूपः परिणामः। अयं परिमण्डलादि भेदेन पञ्चविधः। इति तृतीयः। तथा–भेदपरिणामः –भेदरूपः परिणामः। अयं खण्डभेद–प्रतर–भेदानुतटभेद–चूर्णभेदो–त्करिका-

होता ही है। यह बात तो प्रत्यक्षसे देखनेमें आती है कि बहुत ऊंचे प्रासाद परसे खडे हुए अनेक पुरुषों द्वारा एकही समयमें जो पाषाण खण्ड प्रक्षिप्त किये जाते हैं, उनके गिरनेमें कालभेद होता है तथा इसी तरहसे समभूमिमें खडे हुए पुरुषों द्वारा–जो पाषाण खण्ड फेंके जाते हैं, वे यद्यपि एक सी गतिसे चलते हैं फिर भी ऐसे उन पाषाणोंकी देशान्तर प्राप्तिमें कालभेद देखा जाता है, अथवा–गुरु और लघु के भेदसे भी गतिपरिणाम दो प्रकारका होता है––

संस्थान परिणाम––संस्थान नाम आकार है, यह आकार, परिमण्डल, वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत रूपसे अनेक प्रकारका होता हैं, अर्थात् पांच प्रकारका होता है, इस तरह संस्थान रूप जो परिणाम है, वह संस्थान परिणाम है, तथा–भेद रूप जो परिणाम है वह भेद परिणाम हैं यह भेद परिणाम – खण्डभेद प्रतरभेद,

પ્રયત્નભેદને લઈને પરિણામમાં ભેદ પડી જાય છે. એ વાત તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે કોઇ ઊંચા મકાનની અગાશીમાં ઊભેલાં અનેક માણસો દ્વારા એક જ સમયે જો અનેક પથ્થરો નીચે ફેંકવામાં આવે તો તે પથ્થરો એકી સાથે જમીન પર પડતાં નથી પણ તેમનાં પતનના કાળમાં તફાવત જોવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે સમતલ ભૂમિ પર ઊભેલાં અનેક માણસો દ્વારા જે પથ્થરો ફેંકવામાં આવે છે તેઓ જો કે એકધારી ગતિથી આગળ વધે છે, છતાં પણ દેશાન્તર પ્રાપ્તિમાં કાળભેદ જોવામાં આવે છે. અથવા–ગુરુ અને લઘુના ભેદથી પણ ગતિપરિણામ બે પ્રકારનું કહ્યું છે.

સંસ્થાન પરિણામ–સંસ્થાન એટલે આકાર તે આકારના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે–પરિમંડલ, વૃત્ત ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત. આ રીતે સંસ્થાન રૂપ જે પરિણામ છે તેને સંસ્થાનપરિણામ કહે છે.

ભેદપરિણામ–ભેદ રૂપ જે પરિણામ છે તેને ભેદ પરિણામ કહે છે. તે ભેદપરિણામના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે–ખંડભેદ, પ્રતરભેદ, અનુતટ ભેદ, ચૂર્ણભેદ અને ઉત્કરિકાભેદ.

भेदेन पञ्चविधः। तत्र-खण्डभेदो-यथा क्षिप्तमृत्पिण्डस्य १, प्रतरभेदो-यथा मेघसमूहस्य २ अनुतटभेदो-यथा-वंशस्य ३, चूर्णभेदः प्रतीतः ४ उत्करिकाभेदो यथा समुत्कीर्यमाणप्रस्थकस्य ५। इति चतुर्थो भेदः। तथा-वर्णपरिणामः-वर्णरूपः परिणामः। वर्णः कृष्ण-नील-पीत-रक्त-श्वेत भेदात् पञ्चविधः, अतस्तत्परिणामोऽपि पञ्चविधो बोध्यः। इति पञ्चमः। गन्धपरिणामः-गन्धरूपः परिणामः। गन्धः सुरभिदुरभिभेदाद् द्विविधः, अतस्तत्परिणामोऽपि द्विविधो बोध्य इति षष्ठः। रसपरिणामः-रसरूपः परिणामः। अयं च मधुरादि भेदात्पञ्चविधः।

अनुतट भेद, चूर्ण भेद और उत्करिका भेदसे पांच प्रकारका होता है इनमें फेंके गये मृत्पिण्डके जो टुकडे २ हो जाते हैं वह खण्डभेद है। मेघ समूहके जो स्वतः टुकडे २ हो जाते हैं वह प्रतर भेद है। वांसका जो भेद है वह अनुतट भेद है, चूर्ण रूप जो भेद है वह चूर्णभेद है। समुत्कीर्यमाण प्रस्त के जो भेद हैं वह उत्करिका भेद हैं वर्ण परिणाम वर्ण रूप जो परिणाम है, वह वर्णपरिणाम है, वर्ण, कृष्ण-नील, पीत, रक्त एवं श्वेतके भेदसे पांच प्रकारका होता है, इसलिये वर्णका परिणाम भी पांच प्रकारका होता है।

गन्ध परिणाम--गन्ध रूप जो परिणाम है, वह गन्ध परिणाम है सुरभि और दुरभिके भेदसे गन्ध दो प्रकार है इसलिये गन्ध परिणाम भी दो प्रकारका होता है, रस रूप जो परिणाम है, वह रस परिणाम

માટીના ઢેફાને ફેંકવાથી તેના જે ટુકડે ટુકડા થાય છે તેને ખંડભેદ કહે છે. મેઘસમૂહના જે સ્વતઃ (આપમેળે) ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે તેને પ્રતરભેદ કહે છે. વાંસ ફાટવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને અનુતટભેદ કહે છે, કોઈ પણ વસ્તુનો તદ્દન ભૂકો થઈ જવો તેનું નામ ચૂર્ણભેદ છે. પહાડના ભેદનની જે ક્રિયા થાય છે તેરે ઉત્કરિકા ભેદ કહે છે.

વર્ણ પરિણામ-વર્ણરૂપ જે પરિણામ છે તેને વર્ણપરિણામ કહે છે. તે વર્ણપરિણામના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે-કૃષ્ણ, નીલ, પીત, રક્ત અને શ્વેત.

ગન્ધપરિણામ-ગન્ધરૂપ જે પરિણામ છે તેને ગન્ધપરિણામ કહે છે. ગન્ધના બે પ્રકાર છે-(૧) સુરભિ અને (૨) દુરભિ. તેથી ગન્ધપરિણામના પણ સુરભિ ગન્ધપરિણામ અને દુરભિગન્ધપરિણામ નામના બે ભેદ પડે છે.

રસપરિણામ-રસરૂપ જે પરિણામ છે તેને રસપરિણામ કહે છે. રસના મધુરાદિ પાંચ પ્રકાર છે, તેથી રસપરિણામના પણ પાંચ પ્રકાર પડે છે.

इति सप्तमः। स्पर्शपरिणामः-स्पर्शरूपः परिणामः। अयं च-मृदुकठिनादिभेदेन अष्टविधः, इत्यष्टमः। अगुरुलघुपरिणामः-गुरु=अधोगमनस्वभावं लघु=ऊर्ध्वगमनस्वभावम्, उभयोर्द्वन्द्वे गुरुलघु, न तथा यद् द्रव्यं तत् अगुरुलघु=भाषामनः कर्मद्रव्यादि, तदेवपरिणामः-परिणामतद्वतोरभेदात्-अगुरुलघुपरिणामः। एतद्ग्रहणेन एतद्विपरीतो गुरुलघुपरिणामोऽपि गृह्यते इति बोध्यम्। तत्र-विवक्षया गुरु, विवक्षया च लघु यद् द्रव्यं तद् गुरुलघु=औदारिकादि, स्थूलतरमित्यर्थः, तद्रूपः परिणामः-परिणामपरिणामवतोरभेदाद् गुरुलघुपरिणामः। इदं अगुरुलघु-गुरुलघु भेदेन निश्चयनयमाश्रित्य द्विविधमपि, व्यवहारतश्चतुर्विधम्। तत्र-गुरु

हैं. यह रस तिक्त कटु कषाय अम्ल (खट्टा) मधुरके भेदसे पांच प्रकारका होता हैं, स्पर्श रूप जो परिणाम है वह स्पर्शपरिणाम है, स्पर्श शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष कर्कश कठोर, गुरु लघुके भेदसे आठ प्रकारकाहै।

अगुरु लघु परिणाम--अधोगमन स्वभावका नाम गुरु है, तथा-ऊर्ध्वगमन स्वभावका नाम लघु है, जो द्रव्य न गुरु स्वभाववाला होता है, और न लघु स्वभाववाला होता है ऐसा वह द्रव्य अगुरु-लघु स्वरूप माना गया है, भाषा, मन, कर्म आदि रूप जो द्रव्य है वह अगुरु लघु रूप होता है, इस अगुरु लघुरूप जो परिणाम है, वह अगुरु लघु परिणाम है, यद्यपि अगुरु लघु गुण माना गया है, और गुण होनेसे यह द्रव्याश्रित होता है, परन्तु यहां जो द्रव्यको अगुरु लघुरूप कहा गया है वह परिणाम और परिणामी द्रव्यमें अभेदके उपचारसे ही कहा गया है, यहां अगुरु लघुके ग्रहणसे इससे विपरीत जो गुरु लघु परि-

---

સ્પર્શપરિણામ-સ્પર્શરૂપ પરિણામને સ્પર્શપરિણામ કહે છે સ્પર્શના મૃદુ, કઠિન આદિ આઠ પ્રકાર છે, તેથી સ્પર્શપરિણામના પણ આઠ પ્રકાર પડે છે.

અગુરુ લઘુપરિણામ-જે દ્રવ્ય ગુરુ સ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી અને લઘુસ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી. એવાં દ્રવ્યને અગુરુ-લઘુરૂપ ગણવામાં આવે છે. ભાષા, મન, કર્મ આદિ રૂપ દ્રવ્ય હોય છે તે અગુરુલઘુરૂપ હોય છે. આ અગુરુલઘુરૂપ જે પરિણામ છે તેનું નામ અગુરુલઘુપરિણામ છે. જો કે અગુરુલઘુને ગુણ માનવામાં આવેલ છે અને ગુણ રૂપ હોવાને લીધે તે દ્રવ્યાશ્રિત હોય છે, પરન્તુ અહીં જે દ્રવ્યને અગુરુલઘુ રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તે પરિણામ અને પરિણામી દ્રવ્યમાં અભેદનો ઉપ-ચારની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં અગુરુલઘુના ગ્રહણને લીધે

कम्-अधोगमनस्वभावं वज्रादि, लघुकम्=ऊर्ध्वगमनस्वभावं दीपशिखादि, गुरुल-घुकं=तिर्यग्गामि वायुज्योतिष्कविमानादि, अगुरुलघुकम्=आकाशादीति नवमो भेदः । तथा-शब्दपरिणामः-शब्दरूपः परिणामः, शब्दश्च शुभाशुभभेदेन द्विविध इति शब्दपरिणामोऽपि द्विविधो बोध्य इति दशमो भेदः ॥ सू० १३ ॥

णाम है, वह भी गृहीत हुआ है, विवक्षावश जो द्रव्य गुरु होता है, वह द्रव्य गुरु है, और विवक्षा वश जो द्रव्य लघु होता है वह द्रव्य लघु है, ऐसा वह गुरु लघु औदारिक आदि द्रव्यरूप होता है, क्योंकि गुरु लघु द्रव्य स्थूलतर होता है, इस गुरुलघु रूप जो परिणाम है, वह गुरु लघु परिणाम है, यहां परिणाम और परिणामवालेमें अभेद सम्बन्धसे गुरु लघु परिणाम कहा गया है यह अगुरु लघु परिणाम और गुरु लघु परिणाम इस प्रकारके भेद निश्चयनयके मतानुसार दो प्रकारका होता है, फिर भी व्यवहारके अनुसार चार प्रकारका है, इनमें अधोगमन स्वभाववाला गुरुक होता है, जैसे वज्रादि द्रव्य, ऊर्ध्व गमन स्वभाववाला लघुक होता है जैसे दीपशिखा आदि, गुरु लघु स्वभाववाला गुरु लघुक होता है, जैसे-तिर्यग्गामी वायु एवं ज्योतिष्क विमान आदि एवं अगुरु लघुक आकाश आदि द्रव्य होते हैं। शब्द रूप जो परिणाम है, वह शब्द परिणाम हैं, शुभ और अशुभके भेदसे

તેનાથી વિપરીત જે ગુરુલઘુ પરિણામ છે, તેને પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જે દ્રવ્યની ગુરુ દ્રવ્ય રૂપે વિવક્ષા થાય છે, તે દ્રવ્ય ગુરુ હોય છે અને જે દ્રવ્યની લઘુદ્રવ્ય રૂપે વિવક્ષા થાય છે,તે દ્રવ્ય લઘુ હોય છે.એવું તે ગુરુલઘુ દ્રવ્ય ઔદારિક આદિ દ્રવ્ય-રૂપ હોય છે. કારણ કે ગુરુલઘુ દ્રવ્ય સ્થૂલતર હોય છે આ ગુરુલઘુરૂપ જે પરિણામછે તેને ગુરુલઘુપરિણામ કહે છે. અહીં પરિણામ અને પરિણામવાળામાં અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ આ પરિણામને ગુરુલઘુપરિણામ કહેવામાં આવ્યું છે. નિશ્ચય નયની માન્યતા પ્રમાણે અગુરુલઘુપરિણામ અને ગુરુલઘુપરિણામરૂપ બે ભેદ પડે છે, છતાં પણ વ્યવહાર નયની માન્યતા અનુસાર તેના ચાર પ્રકાર પડે છે. જેમ કે અધોગમનના સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય ગુરુક હોય છે. વજ્રાદિ દ્રવ્યને આ કારણે ગુરુક કહી શકાય. ઉર્ધ્વગમનના સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય લઘુક હોય છે જેમ કે દીપ શિખાને લઘુક કહી શકાય

ગુરુલઘુ સ્વભાવવાળા દ્રવ્યને ગુરુલઘુક કહે છે જેમ કે તિર્યગ્ગામી વાયુ, જ્યોતિષ્ક વિમાન આદિ.—આકાશ આદિ દ્રવ્ય અગુરુલઘુક હોય છે.

શબ્દપરિણામ-શબ્દરૂપ જે પરિણામ હોય છે તેને શબ્દપરિણામ કહે છે. શબ્દના બે ભેદ પડે છે-(૧) શુભશબ્દ અને (૨) અશુભશબ્દ તેથી શબ્દપરિણામ

अजीवपरिणामोऽधिकृत इति पुद्गललक्षणाजीवपरिणामम् अन्तरीक्षलक्षणाजीवपरिणामं चाश्रित्य अस्वाध्यायिकं निरूपयति—

मूलम्—दसविहे अंतलिक्खिए असज्झाइए पण्णत्ते, तं जहा—उक्कावाए १, दिसिदाहे २, गज्जिए ३, विज्जुए ४, निग्घाए ५, जुयए ६, जक्खालित्ते ७, धूमिया ८, महिया ९, रयउग्घाए १०। दसविहे ओरालिए असज्झाए पण्णत्ते, तं जहा—अट्ठि १, मंसं २, सोणिए ३, असुइसामंते ४, सुसाणसामंते ५, चंदोवरागे ६, सूरोवरागे ७, पडणे ८, रायवुग्गहे ९, उवस्सयस्स अंतो ओरालिए सरीरगे १० ॥ सू० १४ ॥

छाया—दशविधम् आन्तरीक्षिकम् अस्वाध्यायिकं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—उल्कापातः १, दिग्दाहः २, गर्जितम् ३, विद्युत् ४, निर्घातः ५, यूपकम् ६, यक्षादीप्तम् ७, धूमिका ८, मिहिका ९, रजउद्घातः १०। दशविधम् औदारिकम् अस्वाध्यायिकं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अस्थि १, मांसम् २, शोणितम् ३, अशुचिसामन्तम् ४, श्मशानसामन्तम् ५, चन्द्रोपरागः ६, सूर्योपरागः ७, पतनं ८, राजव्युद्ग्रहः ९, उपाश्रयस्यान्तः औदारिकं शरीरकम् १० ॥ सू० १४ ॥

टीका—'दसविहे अंतलिक्खिए' इत्यादि—

आन्तरीक्षिकम्-अन्तरीक्षम्=आकाशं, तत्र भवमान्तरीक्षिकम्—अस्वाध्यायिकम्—अस्वाध्यायः=पठितमूलपाठस्यावर्त्तनमस्ति यस्मिंस्तत् स्वाध्यायिकं, न स्वा-

---

शब्द दो प्रकारका होता हैं, इसलिये शब्द परिणाम भी दो प्रकारका होता कहा गया है इस तरहसे यह अजीव परिणाम १० प्रकारका कहा गया है ॥ सूत्र १३ ॥

अजीव परिणामके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार पुद्गल रूप अजीवके परिणामको और अन्तरीक्षरूप अजीवके परिणामको आश्रित करके अस्वाध्यायिकका निरूपण करते हैं—

ના બે પ્રકાર પડે છે. આ રીતે અજીવપરિણામના દસ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં સમાપ્ત થાય છે. ॥ સૂત્ર ૧૩ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં અજીવપરિણામનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલરૂપ અજીવના પરિણામને અને અન્તરીક્ષરૂપ અજીવના પરિણામને આધારે અસ્વાધ્યાયિકોનું નિરૂપણ કરે છે-

ध्यायिकम्-अस्वाध्यायिकम्-स्वाध्यायस्याकरणकारणं दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-'उल्कापातः' इत्यादि। तत्र-उल्कापातः=तारापतनम्, अत्र प्रहरपर्यन्तमस्वाध्यायः। भूकम्पोऽप्यत्रैव संगृहीत इति प्रथमः। दिग्दाहः-पूर्वादिकायां दिशि छिन्नमूलोदाहः=प्रज्वलनं दिग्दाहः। कस्यांचिद्दिशि महानगरप्रज्वलनमिव उपरि प्रकाशः, अधस्तादन्धकारः। अत्र च यावद्दिशोऽरुणिमा तावदस्वाध्यायः।

"दसविहे अंतलिक्खिए पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र १४ ॥

आन्तरीक्षिक अस्वाध्यायिक दश प्रकारका कहा गयाहै जैसे-उल्कापात १, दिग्दाह २, गर्जित ३, विद्युत् ४, निर्घात ५ यूपक ६ यक्षादीप्त ७ धूमिका ८ मिहिका ९ और रज उद्घात १०।

अन्तरीक्ष नाम आकाशका है, इसमें जो होताहै वह आन्तरीक्षिक हैं, पठित मूलपाठका आवर्तन करना यह स्वाध्याय है, यह स्वाध्याय जिसमें होता है, वह स्वाध्यायिक हैं, और यह जिसमें नहीं होता है वह अस्वाध्यायिक है, अर्थात् आकाशसे सम्बन्ध रखनेवाली इन दश बातोंमें स्वाध्याय करना वर्जित है, ताराका पतन होना यह उल्कापात है-उल्कापातके समय १ प्रहर तक स्वाध्याय करना निषिद्ध है भूकम्प यहीं पर अन्तर्भूत हो जाता है पूर्वादि दिशाओंमें छिन्नमूलवाला जो दाह-प्रज्वलन होता है वह दिग्दाह है किसी दिशामें महानगरके जल

"દસવિહે અંતલિક્ખિએ પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—(સૂ ૧૪)

અન્તરીક્ષિક (આકાશ સાથે સંબંધ રાખનારાં) અસ્વાધ્યાયિક (સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ હોય એવી બાબતો દસ પ્રકારના કહ્યા છે. જેમ કે (૧) ઉલ્કાપાત (૨) દિગ્દાહ, (૩) ગર્જિત, (૪) વિદ્યુત, (૫) નિર્ઘાત, (૬) યૂપક, (૭) યક્ષાદીપ્ત, (૮) ધૂમિકા, (૯) મિહિકા અને (૧૦) રજઉદ્ઘાત.

અન્તરીક્ષ એટલે આકાશ. આકાશમાં જે હોય છે તેને આન્તરીક્ષિક કહે છે. શીખેલા મૂલપાઠનું આવર્ત્તન (પુનરાવર્તન) કરવું તેનું નામ સ્વાધ્યાય છે. તે સ્વાધ્યાય જે કાળમાં થાય છે તે કાળને સ્વાધ્યાયિક કહે છે. જ્યારે તે સ્વાધ્યાય કરી શકતો નથી તે કાળને અસ્વાધ્યાયિક કહે છે આકાશ સાથે સંબંધ ધરાવતી નીચેની દસ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે.

(૧) ઉલ્કાપાત-તારાનું પતન થવું તેનું નામ ઉલ્કાપાત છે. ઉલ્કાપાત થાય ત્યારથી એક પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. ભૂકમ્પનો પણ આ કારણમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૨) દિગ્દાહ-પૂર્વાદિ દિશાઓમાં જે છિન્નમૂલવાળું પ્રજ્વલન થાય છે તેને દિગ્દાહ કહે છે. કેટલીક વખત કોઈ મહાનગરને આગ લાગી હોય એવી રીતે

इति द्वितीयः। गर्जितम्=मेघगर्जितम्। आर्द्रादि स्वातिपर्यन्तदशनक्षत्राणि विहाय अन्यनक्षत्रेषु मेघस्य गर्जने प्रहरमात्रमस्वाध्यायः। इति तृतीयः। विद्युत्=विद्युतो विद्योतनम्। अत्रापि पूर्ववत् प्रहरपर्यन्तमस्वाध्यायः इति चतुर्थः। निर्घात = साभ्रनिरभ्रे वा व्योम्नि व्यन्तरकृतो महागर्जितसमो ध्वनिः। अत्र चतस्रः अष्टौ, द्वादश वा प्रहरान् यावदस्वाध्यायः इति पञ्चमः। यूपक -सन्ध्याप्रभाचन्द्रप्रभयोर्मिश्रत्वम्, स च शुक्लपक्षप्रतिपद् द्वितीयातृतीयारूपेषु त्रिषु दिनेषु भवति। तत्र च

नेकी तरह ऊपर प्रकाश और नीचे अन्धकार दिखलाई देता है वही दिग्दाह है, यहां पर जब तक दिशामें ललाई रहती हैं तब तक अस्वाध्याय कहा गया है, गर्जितसे यहां मेघ गर्जन लिया गया है, आर्द्रासे लेकर स्वाति नक्षत्र तक दश नक्षत्रोंको छोडकर अन्य नक्षत्रोंमें मेघके गर्जन होने पर प्रहर मात्रका अस्वाध्याय कहा गया है बिजलीका चमकना-यह विद्युत् है, यहां पर भी एक प्रहरका अस्वाध्याय कहा गया हैं चाहे आकाशमें बादर छाये हों, चाहे न छाये हो उस समय आकाशमें जो व्यन्तरदेवकृत जो महा गर्जनाकी जैसी ध्वनि होती है वह निर्घात है, ऐसी अवस्थामें चार प्रहर तक, आठ प्रहर तक अथवा १२ प्रहर तक अस्वाध्याय काल कहा गया है, सन्ध्याकी प्रभा और चंद्रकी प्रभा इन दोनोंकी प्रभाका जो मिश्रण है वह यूपक है, यह शुक्ल पक्षकी प्रतिपदाको द्वितीयाको और तृतीयाको होता है इन दिनोंमें चन्द्र सन्ध्या-

ઉપર પ્રકાશ અને નીચે અંધકાર નજરે પડે છે. તેનું નામ જ દિગ્દાહ છે. જ્યાં સુધી તે દિશામાં રતાશ દેખાતી બંધ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં.

(૩) ગર્જિત-આ પદ મેઘગર્જનાનું વાચક છે. આ આર્દ્રા નક્ષત્રથી લઈને સ્વાતિ પર્યન્તના દસ નક્ષત્રો સિવાયના નક્ષત્રોમાં જ્યારે મેઘગર્જના સંભળાય ત્યારે એક પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે.

વિદ્યુત-વિજળીનો ચમકારો થાય ત્યારે પણ એક પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાયનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે.

નિર્ઘાત-આકાશ વાદળાઓથી ઘેરાયેલું હોય કે ઘેરાયેલું ન હોય એવી સ્થિતિમાં આકાશમાં વ્યન્તર દેવકૃત જે મહાગર્જના જેવો અવાજ-કડાકા જેવો અવાજ-થાય છે તેનું નામ નિર્ઘાત છે એવો કડાકો થાય ત્યારે પણ ચાર પ્રહર સુધીનો, આઠ પ્રહર સુધીનો અને બાર પ્રહર સુધીનો અસ્વાધ્યાય કાળ સમજવો.

યૂપક-સંધ્યાના તેજનું અને ચન્દ્રના તેજનું જે મિશ્રણ હોય છે તેનું નામ યૂપક છે. આ પ્રકારનું યૂપક શુક્લપક્ષની પડવે, બીજ અને ત્રીજની

चन्द्रः सन्ध्यागत इति हेतोः सन्ध्या न ज्ञायते, सन्ध्याप्रभाचन्द्रप्रभयोर्मिश्रितत्वात्। अयं च लोके 'बालचन्द्र' इति नाम्ना प्रसिद्धः। अत्र रजनीमुखप्रहरमात्रमस्वाध्यायः। इति षष्ठः। यक्षादीप्तम्=एकस्यां दिशि अन्तराऽन्तरा दृश्यमानो विद्युत्सदृशः प्रकाशः। अत्र यावत्तद्दर्शनं तावदस्वाध्यायः। इति सप्तमः। धूमिका=धूमाकारा 'धूंअर' इति भाषाप्रसिद्धा। इयं यावत्पतति तावदस्वाध्यायः। इत्यष्टमः। मिहिका=जलकणसहिता धूमिका। इयं यावत्तिष्ठति तावदस्वाध्यायो बोध्यः। इति नवमः। धूमिकामिहिकयोः पातस्तु कार्त्तिकादिषु गर्भमासेषु भवतीति बोध्यम्। तथा-रजउद्घातः-पवनादिप्रेरणया गगने सम-

गत होता है इस कारण सन्ध्या मालूम नहीं होती है क्योंकि सन्ध्या प्रभा और चन्द्रमा ये दोनों मिश्रित हो जाती हैं। "बालचन्द्र" इस नामसे यह यूपक लोकमें प्रसिद्ध हैं, यहां पर रजनी मुखसे एक प्रहर तक अस्वाध्याय काल कहा गयाहै। एक दिशामें बीच २ में जो विद्युत् जैसा प्रकाश प्रतीत होता है वह यक्षदीप्त है, जब तक वह प्रकाश दिखलाई देताहै तबतक अस्वाध्यायकाल कहा गयाहै, आकाशमें जो धूमांके जैसी धूर दिखलाई देतीहै वह धूमिका है यह धूमिका जब तक गिरतीहै तब तक अस्वाध्याय काल कहा गयाहै, जलकण सहित धूमिकाही मिहिका कहलाती है-यह मिहिका जब तक रहती है तब तक अस्वाध्याय काल कहा गया है, धूमिका एवं मिहिका इन दोनोंका पात कार्तिक आदि

તિથિએ થાય છે. આ તિથિઓમાં ચન્દ્ર સધ્યાગત હોય છે, તે કારણે સંધ્યા નજરે પડતી નથી, કારણ કે ત્યારે ચન્દ્રપ્રભા અને સંધ્યાપ્રભાનું મિશ્રણ થઇ જાય છે. આ યૂપક લોકમાં "બાલચન્દ્ર"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે રાત્રિના પ્રથમ એક પ્રહર સુધીના સમયને અસ્વાધ્યાય કાળ કહ્યો છે.

યક્ષદીપ્ત–કોઇ એક દિશામાં રહી રહીને જે વિજળી જેવો પ્રકાશ દેખાય છે તેને યક્ષદીપ્ત કહે છે. જ્યાં સુધી તે પ્રકાશ દેખાયા કરે ત્યાં સુધીના સમયને અસ્વાધ્યાયકાળ કહ્યો છે.

ધૂમિકા–આકાશમાં ધુમાડાના જેવી જે ધૂળ દેખાય છે તેને ધૂમિકા કહે છે. તે ધૂમિકા રૂપ રજ જ્યાં સુધી ખર્યા કરતી હોય ત્યાં સુધીના કાળને અસ્વાધ્યાય કાળ કહ્યો છે.

મિહિકા–જલકણ સહિતની ધૂમિકાને મિહિકા કહે છે. જ્યાં સુધી આ મિહિકાનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધીના કાળને અસ્વાધ્યાયકાળ કહ્યો છે. ધૂમિકા-

न्ताद् रेणुव्यापनम्। अत्रास्वाध्यायो यावद्रजसः उद्घातस्तावद् बोध्यः। इति दशमो भेदः। इति दशविधमान्तरीक्षिकमस्वाध्यायिकमिति।

तथा-औदारिकम्-उदारं=मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिर्यक्शरीरं, तस्येदमौदारिकम्-मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिर्यक्शरीरमाश्रित्य जातम् अस्वाध्यायिकं दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-'अट्ठिमंसं' इत्यादि। अस्थिमांसशोणितानि प्रतीतानि। तत्र-पञ्चेन्द्रियतिरश्चाम् अस्थिमांसशोणितानि द्रव्यतोऽस्वाध्यायिकानि। उपलक्षणाच्चर्मापि गृह्यते, ततश्च-चर्मापि द्रव्यतोऽस्वाध्यायिकं भवति। उक्तं च—

गर्भ मासोमें होता है। तथा-रज उद्घात पवन आदिकी प्रेरणासे जो धूलि आकाशमें व्याप्त हो जाती है वह रज उद्घात है, यह उद्घात जब तक रहता है, तब तक अस्वाध्याय काल कहा गया है। इस तरहसे यह १० प्रकारका अन्तरीक्षिक अस्वाध्याय काल कहा गया है।

मनुष्य एवं पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चका जो शरीर है वह उदार है, यह उदार ही औदारिक है, इस औदारिक शरीरको लेकर जो अस्वाध्यायिक हैं, वह भी दश प्रकारका कहा गया है जैसे-अस्थि १ मांस २ शोणित ३ अशुचि सामन्त ४, श्मशानसामन्त ५, चन्द्रोपराग ६, सूर्योपराग ७ पतन (राजमरण) ८ राजव्युद्ग्रह ९ एवं उपाश्रयस्यान्त औदारिक पञ्चेन्द्रिय का जीव रहित शरीर रक १० पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोंके अस्थि मांस और शोणित ये सब द्रव्यकी अपेक्षा अस्वाध्यायिक है, यहां उपलक्षणसे चर्मका भी ग्रहण हुआ है

પાત અને મિહિકાપાત કારતક આદિ ગર્ભ મહિનાઓમાં જ થાય છે.

રજઉદ્ઘાત-પવન આદિને કારણે જે ધૂળ આકાશમાં ઊંચે ચડે છે અને આખું આકાશ તેનાથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે ત્યારે રજઉદ્ઘાત થયો કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તે રજઉદ્ઘાત રહે ત્યાં સુધીના કાળને અસ્વાધ્યાયકાળ કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે દસ પ્રકારના આન્તરીક્ષિક અસ્વાધ્યાયકાળ કહ્યા છે—

મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિયતિર્યંચના શરીરને ઔદારિક શરીર કહે છે. તે ઔદારિક શરીર વિષયક નીચે બતાવેલી દસ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં એટલે કે ઔદારિક શરીરસંબંધી નીચેનાં કારણો જ્યારે ઉદ્ભવે તે કાળને અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો-(૧) અસ્થિ, (૨) માંસ, (૩) શોણિત, (૪) અશુચિસામન્ત, (૫) શ્મશાનસામન્ત, (૬) ચન્દ્રોપરાગ, (૭) સૂર્યોપરાગ, (૮) પતન, (૯) રાજવ્યુદ્ગ્રહ અને (૧૦) ઉપાશ્રયસ્યાન્તઃ ઔદારિક શરીરક.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનાં અસ્થિ, માંસ અને શોણિત, આ ત્રણે પદાર્થો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસ્વાધ્યાયિકો છે, અહીં ઉપલક્ષણથી ચર્મને પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

" सोणियमंसं चम्मं अट्ठि त्ति य होंति चत्तारि "।

छाया—शोणितं मांसं चर्म अस्थ्यपि च भवन्ति चत्वारि। इति।

क्षेत्रतो मनुष्यकलेवरे शतहस्ताभ्यन्तरे, तिर्यक् शरीरे षष्टिहस्ताभ्यन्तरे। कालतो यावत्कालं दृश्यते तावत्। भावतो मनसाऽप्यपठनमिति। मनुष्याणाम् अस्थि-चर्म-मांस-शोणितानि द्रव्यतोऽस्वाध्यायिकानि भवन्ति। क्षेत्रतः—अस्थि हस्तशताभ्यन्तरे पतितमस्वाध्यायिकं भवति। अथ तत्स्थानमग्निकायेन ध्मातं

इसलिये चर्म भी द्रव्यकी अपेक्षा अस्वाध्यायिक है। अर्थात् इनकी उपस्थितिमें स्वाध्याय नहीं किया जाता है, अतः ये अस्वाध्याय करनेके कारण हैं। उक्तञ्च—" सोणियमंसं चम्मं " इत्यादि।

क्षेत्रकी अपेक्षा मनुष्यका कलेवर यदि सौ हाथके भीतर २ में विद्यमानहै तो वह स्वाध्यायके नहीं करनेका कारणहै तथा तिर्यञ्चपंचेन्द्रियका शरीर यदि साठ हाथके भीतर २ है तो वह भी स्वाध्यायके नहीं करने में कारण है, कालकी अपेक्षा जितने काल तक वह दिखलाई देता रहता है, उतने काल तक वह स्वाध्यायके नहीं करनेमें कारण है, भावकी अपेक्षा उस समय मनसे भी उसका पठन नहीं किया जाता है, मनुष्योंके अस्थि, चर्म, मांस एवं शोणित ये सब द्रव्यकी अपेक्षा अस्वाध्यायिक है, क्षेत्रकी अपेक्षा यदि ये १०० हाथके भीतर २ मौजूद हैं तो ये अस्वाध्यायके करनेमें कारण हैं।

જોઈએ. એટલે કે ચર્મ પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસ્વાધ્યાયિક જ છે. એટલે કે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને ચર્મની જ્યાં ઉપસ્થિતિ (વિદ્યમાનતા) હોય, ત્યાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. એટલે જ તેમને અસ્વાધ્યાયના કારણો રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. કહ્યું પણ છે કે–" सोणियमंसं चम्मं " ઈત્યાદિ.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જો મનુષ્યનું શબ ૧૦૦ હાથ સુધીના અંતરે પડેલું, હોય તો સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ નહીં. જો તિર્યંચનું કલેવર સાઠ હાથ સુધીના અંતરે પડેલું હોય તો જ્યાં સુધી તે કલેવરને ત્યાંથી દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધીનો કાળ અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો. કાળની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો જેટલા કાળ સુધી તે નજરે દેખાતું રહે તેટલા કાળ સુધી સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ નહીં. ભાવની અપેક્ષાએ એટલા સમય પર્યન્ત તે પાઠનું મનમાં પણ પઠન કરવું જોઈએ નહીં. મનુષ્યોનાં અસ્થિ, માંસ, ચર્મ અને શોણિતને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસ્વાધ્યાયિક કહ્યા છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જો તે ૧૦૦ હાથના અંતર સુધીમાં પડેલાં હોય તો સ્વાધ્યાય નહી કરવામાં કારણભૂત બને છે પરન્તુ જ્યાં તે અસ્થિ આદિ અસ્વાધ્યાયિકો પડયાં હોય તે સ્થાનને પાણીથી ધોઇને સાફ

पानीयप्रवाहेण वा धौतं तदा अस्वाध्यायो न भवति । चर्ममांसशोणितानि तु हस्तशताभ्यन्तरे स्थितानि यदि भवन्ति तदा स्वाध्यायो न कल्पते । कालतो यावत्कालं तिष्ठन्ति तावदस्वाध्यायः । यदि कस्याश्चित् सप्तगृहाभ्यन्तरे प्रसूताया दारको जातस्तदा सप्त दिनान्यस्वाध्यायः, अष्टमे दिवसे स्वाध्यायः कर्त्तव्यः । अथ दारिका जाता, तर्हि तस्यां जातायामष्टौ दिनान्यस्वाध्यायः, नवमे दिने स्वाध्यायः कल्पते इति भेदत्रयम् । अशुचि सामन्तम्-अशुचीनाम्=अपवित्राणाम्, उच्चारादीनां सामन्तं=सामीप्यम् अस्वाध्यायिकं भवति । उच्चारादिषु घ्राणालोकविषयेषु सत्सु अस्वाध्यायो बोध्यः । इति चतुर्थो भेदः । श्मशानसामन्तम्=

हां यदि ये जिस स्थानमें पडे हों वह स्थान यदि पानीसे धोकर साफ कर दिया गया हो या वहां अग्नि जलाकर उस स्थानकी शुद्धि कर दी गई हो तो ऐसी स्थितिमें वह स्थान अस्वाध्यायका कारण नहीं बनता है, चर्म, मांस, शोणित यदि सौ हाथके भीतर २ स्थित हैं तब स्वाध्याय नहीं करना चाहिये, कालकी अपेक्षा ये चीजें जितने समय तक पडी रहती हैं-उतने समय तक अस्वाध्याय कहा गया है, यदि किसी सात घरके भीतर २ में बच्चा उत्पन्न हुआ है, तो सात दिन तक अस्वाध्याय कहा गया है, और यदि उसको लडकी उत्पन्न हुई है तो आठ दिन तक अस्वाध्याय काल कहा गया है नौवें दिन स्वाध्याय करना कहा गया है, अशुचिसामन्त--अशुचि पदार्थोंका उच्चार आदि अपवित्र चीजोंका-सद्भाव यदि पासमें हो-और वे घ्राण

કરી નાખવામાં આવે અથવા તે સ્થાન પર અગ્નિ સળગાવીને શુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે સ્થાન અસ્વાધ્યાયને યોગ્ય રહેતું નથી, પણ સ્વાધ્યાયને યોગ્ય બની જાય છે. અસ્થિ, માંસ, ચર્મ, શોણિત આદિ ચીજો સ્વાધ્યાય કરનાર વ્યક્તિથી ૧૦૦ હાથ સુધીને અંતરે હોય તો તેણે સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં કાળની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો જેટલા સમય સુધી તે ચીજો ત્યાં પડી હોય, તેટલા સમયને અસ્વાધ્યાયકાળ ગણવો જોઈએ ઉપાશ્રયની સમીપના સાત ઘર સુધીના ક્ષેત્રમાં કોઈ સ્ત્રીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હોય તો જન્મકાળથી સાત દિવસ સુધીનો અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો અને જો કોઈ સ્ત્રીએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો હોય તો આઠ દિવસ સુધીનો અસ્વાધ્યાયકાળ ગણવો. નવમાં દિવસે સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે.

અશુચિ સામન્ત-અશુચિ પદાર્થ એટલે મળ, મૂત્ર આદિ અપવિત્ર પદાર્થ

श्मशानसामीप्यम् अस्वाध्यायिकं भवति । अत्र अस्वाध्यायो यावत् श्मशानं ज्वलितं दृश्यते तावद् बोध्य इति पञ्चमो भेदः । चन्द्रोपरागः=चन्द्रग्रहणम् अस्वाध्यायिको भवति । अत्र स्वल्पग्रासे चतुष्प्रहरमात्रमस्वाध्यायः, ततोऽधिकग्रासे अष्टप्रहरपर्यन्तम्, सर्वग्रासे द्वादशप्रहरपर्यन्तमिति षष्ठो भेदः । सूर्योपरागः=सूर्यग्रहणमस्वाध्यायिको भवति । एवं सूर्यग्रहणे स्वल्पग्रासेऽष्टप्रहरपर्यन्तम्, ततोऽधिग्रासे द्वादशः सर्वग्रासे षोडशप्रहरात् यावदस्वाध्यायः । इति सप्तमः ।

आदि इन्द्रियोंके विषय हो रहे हों तो ऐसी स्थितिमें भी स्वाध्याय करना वर्जित है, इसी प्रकारसे यदि श्मशानकी समीपता हो तो भी वहां स्वाध्याय करना वर्जित है, इसका तात्पर्य ऐसा है कि जब तक श्मशान ज्वलित होता हुआ प्रतीत होता रहता है-तब तककी स्वाध्याय करना वर्जित समझना चाहिये।

चन्द्रोपराग—जब तक चन्द्र ग्रहण हो रहा हो तब तक भी स्वाध्याय करना वर्जित कहा गया है, यदि चन्द्र ग्रहणमें चन्द्रमाका ग्रास स्वल्प हो तो उस अवस्थामें चार प्रहर तकका अस्वाध्याय कहा गया है, और यदि इससे अधिक ग्रास हो तो उस अवस्थामें आठ प्रहरका अस्वाध्याय काल कहा गयाहै और यदि सर्व ग्रास हो तो उस अवस्थामें बारह प्रहरका अस्वाध्याय काल कहा गया है, इसी तरहसे सूर्य ग्रहणमें भी अस्वाध्याय काल कहा गया है, अल्प ग्रास में आठ उससे अधिक ग्रासमें बारह एवं सर्व ग्रास अवस्थामें सोलह प्रहरका अस्वाध्याय काल जानना

એવાં અશુચિ પદાર્થો સમીપમાં પડેલાં હોય અથવા તેમની દુર્ગંધનો ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા અનુભવ થતો હોય, તો એવી સ્થિતિમાં પણ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે.

શ્મશાન સામન્ત–શ્મશાનની સમીપમાં પણ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે. અહીં એવો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે કે જ્યાં સુધી શ્મશાનમાં કોઈ શબનો અગ્નિદાહ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી–એટલે કે શ્મશાનનો અગ્નિ દૃષ્ટિગોચર થતો હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં.

ચન્દ્રોપરાગ–જ્યાં સુધી ચન્દ્રગ્રહણ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી પણ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે જો ચન્દ્રગ્રહણ વખતે ચન્દ્રનો સ્વલ્પગ્રાસ હોય તો તે અવસ્થામાં ચાર પ્રહર પર્યન્તનો અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો. જો અધિકગ્રાસ હોય તો આઠ પ્રહરપર્યન્તનો અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો અને જ્યારે સર્વગ્રાસ થયો હોય ત્યારે બાર પ્રહર સુધીનો અસ્વાધ્યાય કાળ સમજવો.

સૂર્યોપરાગ–સૂર્યગ્રહણ વખતે પણ સ્વાધ્યાયનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે. અલ્પગ્રાસમાં આઠ, તેથી અધિકગ્રાસમાં બાર અને સર્વગ્રાસ અવસ્થામાં સોળ પ્રહરનો અસ્વાધ્યાયકાળ સમજવો,

पतनम्-मरणं राजादीनाम् । तत्र-राजमरणे यावत्सिंहासनारूढोऽपरो राजा न भवति तावदस्वाध्यायो भवति । एवं यथासंभवमन्यविषयेऽपि अस्वाध्यायोऽन्यतोऽवसेयः, इत्यष्टमः । राजव्युद्ग्रहः-राज्ञां व्युद्ग्रहः=संग्रामः अस्वाध्यायिको भवति । अत्रास्वाध्यायो यत्र क्षेत्रे यावद्राजयुद्धं तावदस्वाध्यायो बोध्यः, इति नवमो भेदः । तथा-उपाश्रयस्य अन्तः=मध्ये वर्त्तमानम् औदारिकं मनुष्यादि सम्बन्धिशरीरकं यदि भवति तदा अस्वाध्यायिकं भवति । परिष्ठापिते तु तस्मिन् तत् स्थानं शुद्धं भवतीति दशमो भेदः । अस्वाध्यायविषये विशेषजिज्ञासुभि-

चाहिये इसी प्रकारसे जब राजा आदिकोंका पतन-मरण हो जाताहै तो उस अवस्था तक अस्वाध्याय काल कहा गयाहै कि जब तक दूसरा राजा नहीं हो जाता है इसी तरहसे यथासंभव अन्य विषयमें अस्वाध्याय काल अन्य शास्त्रोंसे जान लेना चाहिये इसी प्रकारसे राजाओंमें जब संग्राम छिड जाता है तो वह भी अस्वाध्यायका हेतु हो जाता है अर्थात् जिस क्षेत्रमें जब तक राजयुद्ध हो रहा है तब तक वहां अस्वाध्याय काल है, ऐसा समझना चाहिये.

तथा-मनुष्य सम्बन्धी मृत शरीर जब तक उपाश्रयके भीतर मौजूद रहता है, तब तक स्वाध्याय करना वर्जित है, परन्तु जब वह शरीर परिष्ठापित हो जाता है तो वह स्थान शुद्ध हो जाताहै, और अवस्थामें स्वाध्याय वर्जित नहीं होता है । अस्वाध्यायके विषयमें विशेष जिज्ञा-

પતન-જ્યારે કોઇ રાજા આદિનું મરણ થાય ત્યારે પણ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે. જ્યાં સુધી બીજા રાજાની વરણી ન થાય ત્યાં સુધીનો અસ્વાધ્યાય કાળ આ સ્થિતિમાં સમજવો. એવી જ અન્ય પરિસ્થિતિમાં અસ્વાધ્યાયકાળ કેટલો કહ્યો છે તે અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવું

રાજવ્યુદ્ગ્રહ-બે રાજાઓ વચ્ચેના યુદ્ધને રાજવ્યુદ્ગ્રહ કહે છે. આ રીતે જ્યારે યુદ્ધ ચાલતું હોય, ત્યારે પણ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે. જે ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી આ રાજવ્યુદ્ગ્રહ ચાલતો હોય ત્યાં સુધીના કાળને અસ્વાધ્યાયકાળ ગણવો જોઇએ દસમો અસ્વાધ્યાયકાળ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે-

જ્યાં સુધી મનુષ્યનું મૃતશરીર ઉપાશ્રયમાં પડયું હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ નહીં. પરન્તુ જ્યારે ત્યાંથી તે મૃતશરીરને બહાર લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્થાન શુદ્ધ થઈ જાય છે; તેથી ત્યાર બાદ સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ નથી.

અસ્વાધ્યાયકાળના વિષયમાં વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા પાઠકોએ

रन्यत्र द्रष्टव्यमिति ॥ सू० १४ ॥

अनन्तरसूत्रे पञ्चेन्द्रियशरीरमस्वाध्यायादिकं भवतीत्युक्तम् । पञ्चेन्द्रियाधिकारादाश्रितं संयममसंयमं च माह—

मूलम्–पंचिंदियाणं जीवा असमारभमाणस्स दसविहे संजमे कज्जइ,–तं जहा–सोयामयाओ सोक्खाओ अववरोवेत्ता भवइ १, सोयामएणं दुक्खेणं असंजोएत्ता भवइ २, एवं जाव फासामएणं दुक्खेणं असंजोएत्ता भवइ १०। एवं असंजमो वि भणियव्वो ॥ सू० १५ ॥

छाया—पञ्चेन्द्रियान् खलु जीवान् असमारभमाणस्य दशविधः संयमः क्रियते, तद्यथा–श्रोत्रमयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता भवति १, श्रोत्रमयेण दुःखेन असंयोजयिता भवति २, एवं यावत् स्पर्शमयेन दुःखेन असंयोजयिता भवति १०। एवमसंयमोऽपि भणितव्यः १० ॥ सू० १५ ॥

टीका—'पंचिंदियाणं' इत्यादि—

पञ्चेन्द्रियान् जीवान् खलु असमारभमाणस्य=अव्यापादयतो दशविधः संयमः क्रियते=भवति, तद्यथा–श्रोत्रमयात् सौख्यात् अव्यपरोपयिता=अपृथक्कर्त्ता भवति–

सुओंको अन्यत्र देख लेना चाहिये ॥ सूत्र १४ ॥

पञ्चेन्द्रिय शरीर अस्वाध्यायिक होना है, ऐसा ऊपरके सूत्रमें कहकर अब सूत्रकार पञ्चेन्द्रियके अधिकार को लेकर यह प्रकट करते हैं कि इनके आश्रित जो संयम और असंयमहै वह इस प्रकारसे १० प्रकारका होताहै–"पंचिंदिया णं जीवा असमारभमाणस्स" इत्यादि ॥सू० १५॥

टीकार्थ–पंचेन्द्रिय जीवोंको विराधना नहीं करनेवाले मनुष्यको दश प्रका-

---

અન્યત્ર જોઈ લેવું. ॥ સૂત્ર ૧૪ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં પંચેન્દ્રિયના કલેવરને અસ્વાધ્યાયિક રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હવે પંચેન્દ્રિયઆશ્રિત સંયમ અને અસંયમનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પંચિંદિયાણં જીવા અસમારભમાણસ્સ" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૫)

ટીકાર્થ–પંચેન્દ્રિય જીવોની વિરાધના ન કરનાર જીવ દ્વારા દસ પ્રકારના સંયમનું

इति प्रथमो भेदः। तथा-श्रोत्रमयेण दुःखेन असंयोजयिता भवतीति द्वितीयो भेदः। एवमेव चक्षुघ्राणरसनस्पर्शेन्द्रियाणां प्रत्येकमाश्रित्य द्वौ द्वौ भेदौ बोध्यौ। एतदेव सूचयितुमाह-' एवं जाव फासामएणं दुक्खेणं असंजोएत्ता भवइ ' इति। इत्थं दशभेदा भवन्तीति। एतद्वैपरीत्येनासंयमस्यापि दश भेदा भवन्ति। ते श्रोत्रमयात् सौख्यात् व्यपरोपयिता भवति १, तथा श्रोत्रमयेण दुःखेन संयोज-

रका संयम होता है जैसे-श्रोत्रेन्द्रियके सुखसे वह उसका अपृथक् कर्त्ता होता है।

श्रोत्रेन्द्रियके दुःखसे वह उसका असंयोजयिता होता है २ इसी प्रकारसे चक्षुइन्द्रिय, घ्राणइन्द्रिय, रसनेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय इनमेंसे प्रत्येक इन्द्रियको आश्रित करके दो दो भेद बना कर पूर्वोक्त रूपसे कहना चाहिये।

इस प्रकार कहनेसे संयमका १० वां भेद " वह स्पर्शमय दुःखसे उसका असंयोजिता होता है " यह आ जाता है, यही बात एवं जाव फासामएणं दुक्खेणं " इत्यादि सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है।

इस संयमके विपरीत असंयम होता है-अतः असंयमके भी १० भेद होते हैं-जो इस प्रकारसे हैं—

जो संयमी जीव नहीं होता है, असंयमी होता है वह श्रोत्रमय सुखसे उसका व्यपरोपिता होता है १

પાલન થાય છે. તે દસ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયના સુખથી વંચિત કરવાનું પાપકૃત્ય કરતો નથી. (૨) તે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય વિષયક દુઃખથી યુક્ત કરતો નથી. એજ પ્રમાણે ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય વિષયક બબ્બે પ્રકારો પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયવિષયક બે પ્રકારો જેવાં જ સમજી લેવા. આ પ્રકારે સંયમના છેલ્લા બે ભેદ નીચે પડશે-(૯) તે તેને સ્પર્શમય સુખથી વંચિત કરનારો બનતો નથી (૧૦) તે તેને સ્પર્શમય દુઃખનો સંયોગ કર્તા બનતો નથી. એજ વાત " एवं जाव फासामएणं दुक्खेणं " ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

આ સંયમથી વિપરીત અસંયમ હોય છે. હવે સૂત્રકાર તે અસંયમના દસ પ્રકારો પ્રકટ-કરે છે-જે જીવ સંયમી હોતો નથી તેને અસંયમી કહે છે. તે દસ પ્રકારે જીવોની વિરાધના કરતો હોય છે, તેથી અસંયમના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર પડે છે-

(૧) અસંયમી જીવ શ્રોત્રેન્દ્રિયવિષયક સુખથી પંચેન્દ્રિય જીવને વંચિત

यिता भवति २, इत्यादिक्रमेण विज्ञेयः। एतदेव सूचयितुमाह-' एवं असंजमोवि भाणियव्वो ' इति ॥ सू० १५ ॥

संयमासंयमौ पूर्वं प्ररूपितौ, तदधिकारात् तद्विषयाणि सूक्ष्माणि प्राह—

मूलम्-दस सुहुमा पण्णत्ता, तं जहा-पाणसुहुमे १, पणगसुहुमे २, जाव सिणेहसुहुमे ८, गणियसुहुमे ९, भंगसुहुमे १० ॥ सू० १६ ॥

छाया--दश सूक्ष्माणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्राणसूक्ष्मम् १, पनकसूक्ष्मम् २, यावत् स्नेहसूक्ष्मम् ८, गणितसूक्ष्मम् ९ भङ्गसूक्ष्मम् १० ॥ सू० १६ ॥

टीका—'दस सुहुमा ' इत्यादि—

सूक्ष्माणि वस्तूनि दशसंख्यकानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्राणसूक्ष्मम् इत्यादि। तत्र-प्राणसूक्ष्मम्-प्राणः=प्राणी तद्रूपं सूक्ष्मम्। यः प्राणी संचरन्नेव उपलक्ष्यते

तथा-श्रोत्रमय दुःखसे उसका संयोजयिता होता है २ इत्यादि क्रमसे यहां पर असंयमको प्रकट करनेके लिये कथन कर लेना चाहिये यही बात " एवं असंजमो वि भाणियव्वो " इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है ॥ सूत्र १५ ॥

इस प्रकारसे संयम और असंयमकी प्ररूपणा करके अब सूत्रकार इसी अधिकारको लेकर तद्विषयक सूक्ष्मोंका कथन करते हैं--

" दस सुहुमा पण्णत्ता " इत्यादि ॥ सूत्र १६ ॥

टीकार्थ-सूक्ष्म दश कहे गयेहैं-जैसे-प्राणसूक्ष्म १ पनकसूक्ष्म २ यावत् स्नेहसूक्ष्म ८ गणितसूक्ष्म ९ और भङ्गसूक्ष्म १०

કરે છે (૨) અસંયમી જીવ શ્રોત્રેન્દ્રિય વિષયક દુઃખનો તેને સંયોગ કરાવનાર બને છે. એજ પ્રમાણે બાકીની ચારે ઇન્દ્રિયોના સુખથી તેમને વંચિત કરવા રૂપ ચાર બીજા ભેદો અને દુઃખથી યુક્ત કરવા રૂપ ચાર ભેદો મળીને અસંયમના કુલ દસ ભેદ થાય છે. એજ વાત " एवं असंजमो वि भाणियव्वो " ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. ॥ સૂત્ર ૧૫ ॥

આ પ્રકારે સંયમ અને અસંયમની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર એજ વિષય સાથે સુસંગત એવાં સૂક્ષ્મ જીવોનું નિરૂપણ કરે છે–

" दस सुहुमा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ-(સૂ. ૧૬)

ટીકાર્થ-સૂક્ષ્મ જીવોના દસ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે પડે છે (૧ થી ૮) પ્રાણસૂક્ષ્મથી લઈને સ્નેહસૂક્ષ્મ પર્યન્તના આઠ પ્રકારો, (૯) ગણિતસૂક્ષ્મ અને (૧૦) ભંગસૂક્ષ્મ.

न तु स्थितः, स कुन्थ्वादिकः प्राणसूक्ष्मम् ॥ १ ॥ पनकसूक्ष्मम्-पनकः=वर्षाकाले भूमिकाष्ठादौ समुत्पन्नः पञ्चवर्णः 'फूलन' इति भाषाप्रसिद्धो जीवविशेषः, तद्रूपं सूक्ष्मम्। यावत्पदेन-"बीयसुहुमे ३ हरियसुहुमे ४, पुप्फसुहुमे ५, अंडसुहुमे ६ लेणसुहुमे ७, छाया—बीजसूक्ष्मं ३, हरितसूक्ष्मं ४, पुष्पसूक्ष्मम् ५, अण्डसूक्ष्मम् ६, लयनसूक्ष्मम् ७, इत्येतानि पदानि=संग्राह्याणि। तत्र-बीजसूक्ष्मम् बीजं=शाल्यादितुषमुखं, यतोऽङ्कुरः समुत्पद्यते, बीजरूपं सूक्ष्मं-बीजसूक्ष्मम् इति ॥ ३ ॥ हरितसूक्ष्मम्-हरितः=उत्पद्यमानो नवीनो भूमितुल्यवर्णतया दुर्लक्ष्यो वनस्पतिः, तद्रूपं सूक्ष्मं हरितसूक्ष्ममिति ॥ ४ ॥ पुष्पसूक्ष्मम्-पुष्पम्=उदुम्बरादि

सूक्ष्म वस्तुएँ दश कही गई हैं जैसे-जो प्राणी चलता हुआ ही दिखलाई देता है, अर्थात्-जो चलने पर ही प्रतीत होता है-स्थित होने पर प्रतीत नहीं होता है वह प्राणसूक्ष्म-प्राणिरूप सूक्ष्म वस्तु है-जैसे कुन्थु आदिक जीव, वर्षाकालमें जो भूमिकाष्ठ आदिमें उत्पन्न हो जाते हैं ऐसी फूलनका नाम पनक है, इस पनक रूप जो सूक्ष्म वस्तु है-वह पनक सूक्ष्महै यह पनक पांच वर्णका होताहै २ यहां यावत् पदसे "बीयसुहुमे ३ हरियसुहुमे ४ पुप्फसुहुमे ५ लेणसुहुमे" यह पाठ संगृहीत हुआ है बीज रूप जो सूक्ष्म है वह बीजसूक्ष्म है-जिससे अङ्कुर उत्पन्न होता है वह बीजसूक्ष्म होता है, हरित रूप जो सूक्ष्म है वह हरितसूक्ष्म है यह हरितसूक्ष्म एक प्रकारकी वनस्पति विशेष

સૂક્ષ્મ જીવોના દસ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) પ્રાણુસૂક્ષ્મ-જે જીવો ચાલતાં હોય ત્યારે જ નજરે પડે છે એવાં જીવોને પ્રાણુસૂક્ષ્મ કહે છે. પ્રાણુ એટલે પ્રાણી અથવા જીવ. અને સૂક્ષ્મ એટલે બારીક આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર "પ્રાણિ (જીવ) રૂપ સૂક્ષ્મ વસ્તુને 'પ્રાણુસૂક્ષ્મ' કહે છે. જેમ કે કુન્થુ (કુંથવા) વગેરે જીવો.

(૨) પનકસૂક્ષ્મ-વર્ષાઋતુમાં જમીન, કાષ્ઠ આદિ પર જે પંચવર્ણી લીલ ફુગ થાય છે તેને પનક કહે છે. આ પનકરૂપ જે સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે તેનું નામ પનકસૂક્ષ્મ છે

પ્રાણુસૂક્ષ્મ પછી જે 'યાવત્' પદનો પ્રયોગ થયો છે તેના દ્વારા "પનક સૂક્ષ્મ, બીજસૂક્ષ્મ, હરિતસૂક્ષ્મ, પુષ્પસૂક્ષ્મ, અંડસૂક્ષ્મ અને લયનસૂક્ષ્મ" આ પ્રકારોનો સંગ્રહ થયો છે.

(૩) બીજસૂક્ષ્મ-જેમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેને બીજ કહે છે. આ બીજરૂપ જે સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે તેને બીજસૂક્ષ્મ કહે છે.

(૪) હરિતસૂક્ષ્મ-હરિતરૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તેને હરિતસૂક્ષ્મ કહે છે. આ હરિતસૂક્ષ્મ એક પ્રકારની વનસ્પતિવિશેષરૂપ હોય છે. તે જ્યારે નવીન રૂપે

पुष्पम्, तद्रूपं सूक्ष्मं-पुष्पसूक्ष्ममिति ॥५॥ अण्डसूक्ष्मम्-अण्डम्=मक्षिका-पिपीलिका-गृहगोधिका-कृकलासाद्यण्डकं, तदेव सूक्ष्मम् इति ॥६॥ लयनसूक्ष्मम्-लयनं=सत्त्वानामाश्रयः-कीटनगरादि, यत्र कीटिकाः सूक्ष्माश्चान्ये जीवास्तिष्ठन्ति तदिति, तदेव सूक्ष्मम् लयनसूक्ष्मम्। कीटिकानगरादि हि पृथिव्यादिवत्प्रतिभासमानं जीवत्वेन दुर्लक्ष्यं भवतीति बोध्यम् ॥७॥ तथा-स्नेहसूक्ष्मम्-स्नेहः=अवश्याय-हिम-महिकादिरूपः, तद्रूपं सूक्ष्मं स्नेहसूक्ष्मम् इति ॥८॥

रूप होता है और यह जब नवीन रूपमें उत्पन्न होता है तब इसका वर्ण भूमिके वर्ण जैसा होता है, अतः उस समय यह भूमिसे पृथक् प्रतीतिमें नहीं आता है-पुष्प रूप जो सूक्ष्म है वह पुष्पसूक्ष्म है ऐसा यह पुष्पसूक्ष्म उदुम्बर आदिके पुष्प रूप होता है अण्ड रूप जो सूक्ष्म है वह अण्ड सूक्ष्म है ऐसा यह अण्डसूक्ष्म-मक्षिका, पिपीलिका, गृह गोधिका, कृकलास गिरगिट आदिके अण्डे रूप होताहै सत्वोंके आश्रयभूत जो कीट नगर है उसका नाम लयन है इस लयनमें सूक्ष्म कीटिकाएँ और सूक्ष्म जीव रहते हैं अतः इस लयन रूप सूक्ष्म है कीटिकानगरादि पृथिवी आदिकी तरह प्रतीत होता है और यह सजीव है, इस रूपसे बडी कठिनाईसे प्रतीति कोटिमें आता है स्नेह रूप जो सूक्ष्म है वह स्नेहसूक्ष्म है अवश्याय-बर्फ, हिम एवं महिका आदि

ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેનો વર્ણ ભૂમિનાવર્ણ જેવો હોય છે, તે કારણે તે ભૂમિથી અલગ કોઈ વસ્તુ રૂપે દેખાતાં નથી.

(૫) પુષ્પસૂક્ષ્મ-પુષ્પરૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તેને પુષ્પસૂક્ષ્મ કહે છે. ઉદુમ્બર (ઉમરડા) આદિના ફૂલને પુષ્પસૂક્ષ્મ જીવ કહી શકાય.

(૬) અંડ (ઇંડાં)રૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તેને અંડસૂક્ષ્મ કહે છે. તે માખી, કીડી, ગરોળી, કાંચીડા આદિનાં ઈંડાંરૂપ હોય છે.

લયનસૂક્ષ્મ-કીડિયારાંને લયન કહે છે. તેમાં કીડી આદિ સૂક્ષ્મ જીવો રહે છે. તેથી તેને લયનસૂક્ષ્મ કહે છે. આ કીડિયારાં આદિ પૃથ્વીના જેવાં જ લાગે છે, અને "આ સજીવ છે" એવું સમજતાં ઘણી જ મુશ્કેલી ખડી થાય છે. -તે સજીવ છે એવી ખાતરી સરલતાથી થતી નથી.

સ્નેહસૂક્ષ્મ-સ્નેહરૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તેને સ્નેહસૂક્ષ્મ કહે છે. બરફ, હિમ, ધુમસ, ઝાકળ, આદિ રૂપ તે સ્નેહસૂક્ષ્મ હોય છે.

गणितसूक्ष्मम्-गणितं=संख्यानं-सङ्कलनादि, तदेव सूक्ष्मं सूक्ष्मबुद्धिभिर्विज्ञेयमिति गणितसूक्ष्ममिति ॥ ९ ॥ तथा भङ्गसूक्ष्मम्-भङ्गाः=भेदा-वस्तुविकल्पाः, एत-द्रूपं सूक्ष्मं-भङ्गसूक्ष्ममिति । सूक्ष्मताचास्य भजनीयपदानां बाहुल्ये गहनभावेन सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वादिति १० ॥ सू० १६ ॥

गणितसूक्ष्ममित्युक्तं, सम्प्रति तद्विषयविशेषभूतानि 'जंबूमंदर' इत्यारभ्य 'एवं कुंडलवरे वि' इति पर्यन्तं सूत्राणि प्ररूपयति—

मूलम्—जंबूमंदरदाहिणेणं गंगासिंधु महानईओ दस महानईओ समप्पेंति, तं जहा--जउणा १, सरऊ २, आदी ३, कोसी ४, मही ५, सिंधू ६, विवच्छा ७, विभासा ८, एरावई ९, चंदभागा १० ॥ जंबूमंदर उत्तरेण रत्तारत्तवईओ महानईओ दस महानईओ समप्पेंति, तं जहा--किण्हा १, महाकिण्हा २, नीला ३, महानीला ४, तीरा ५, महातीरा ६, इंदा ७, इंदसेणा ८, वारिसेणा ९, महाभोगा १० ॥ सू० १७ ॥

ऐसा रूप स्नेह होता है, जो गणितसूक्ष्म बुद्धिवालोंके द्वारा विज्ञेय होता हैं, ऐसा वह सङ्कलन-व्यवकलन आदि गणित-गणितसूक्ष्महै, वस्तुविकल्पोंका नाम भङ्गहै इन भङ्गों रूप जो सूक्ष्महै वह भङ्गसूक्ष्म है भङ्गोंमें जो सूक्ष्मता कही गईहै वह भजनीय पदोंकी बहुलतामें गहन भावको लेकर सूक्ष्म बुद्धिवालों द्वारा गम्य होनेके कारणसे कही गईहै ॥ सू०१६ ॥

अब सूत्रकार गणितसूक्ष्मके विषयभूत "जंबू मंदर" यहांसे लेकर "एवं कुंडलवरे वि" यहां तकके सूत्रोंका कथन करते हैं—

ગણિતસૂક્ષ્મ-જે ગણિત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાં જીવો દ્વારા સમજી શકાય એવું હોય છે-એવું તે સંકલન-વ્યવકલન આદિ જે ગણિત છે તેને ગણિતસૂક્ષ્મ કહે છે.

ભંગસૂક્ષ્મ-વસ્તુવિકલ્પોનું નામ ભંગ છે. તે ભંગો (વિકલ્પો) રૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તેને ભંગસૂક્ષ્મ કહે છે. ભંગોમાં જે સૂક્ષ્મતા કહી છે તે ભજનીય (વૈકલ્પિક) પદોની બહુલતામાં ગહન ભાવને લઈને સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા ગમ્ય હોવાને કારણે કહી છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

હવે સૂત્રકાર ગણિતસૂક્ષ્મના વિષયરૂપ "જંબૂમંદર"થી લઈને "एवं कुंडलवरे वि" 'કુંડલવર' પર્યન્તનાં સૂત્રોનું કથન કરે છે-

छाया—जम्बूमन्दरदक्षिणे गङ्गासिन्धु महानद्यौ दश महानद्यः समर्पयन्ति, तद्यथा-यमुना १ सरयूः २, आदी ३, कौशिकी ४, मही ५, सिन्धु ६ वितस्ता ७, विभासा ८, ऐरावती ९ चन्द्रभागा १० ॥ जम्बूमन्दरोत्तरे रक्तारक्तवत्यौ महानद्यौ दश महानद्यः समर्पयन्ति, तद्यथा-कृष्णा १, महाकृष्णा २, नीला ३, महानीला ४, तीरा ५, महातीरा ६, इन्द्रा ७, इन्द्रसेना ८, वारिषेणा ९, महाभोगा १० ॥ सू० १७ ॥

टीका—' जंबूमंदरदाहिणेणं ' इत्यादि—

जम्बूमन्दरदक्षिणे-जम्बूद्वीपस्य मेरुपर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि गङ्गा सिन्धु महानद्यौ=गङ्गामहानदीं सिन्धुमहानदी च दश महानद्यः आत्मानं समर्पयन्ति=संगमयन्ति, तद्यथा-यमुना सरयुरित्यादि । तथा-जम्बूमन्दरोत्तरे=जम्बूद्वीपस्य मेरुपर्वतस्योत्तरस्यां दिशि रक्ता रक्तवत्यो महानद्यौ=रक्तामहानदीं रक्तवतीं महानदीं च दश महानद्यः आत्मानं समर्पयन्ति=संगमयन्ति, तद्यथा-कृष्णा, महाकृष्णा इत्यादि ॥ सू० १७ ॥

" जंबू मंदरदाहिणेणं गंगासिंधु महानईओ इत्यादि ॥ सू० १७ ॥

टीकार्थ-जम्बूद्वीपस्थ मेरु पर्वतकी दक्षिण दिशामें गंगा महानदीमें एवं सिन्धु महानदीमें दश महानदियां मिली है-जो इस प्रकारसे हैं-यमुना १ सरयु २ आदी ३ कौशिकी ४ मही ५ सिन्धु ६ वितस्ता ७ विभासा ८, ऐरावती ९ और चन्द्रभागा १० तथा जम्बू द्वीपस्थ मेरु पर्वतकी उत्तर दिशामें रक्ता और रक्तवती इन दो महानदियोंमें दश महा नदियां मिली हैं जैसे-कृष्णा १, महाकृष्णा २ नीला ३, महानीला ४ तीरा ५, महातीरा ६, इन्द्रा ७, इन्द्रसेना ८ वारिषेणा ९ और महाभोगा १० ॥ सूत्र १७ ॥

जंबू मंदरदाहिणेणं गंगासिंधु महानईओ" ઇત્યાદિ—(સૂ ૧૭)

ટીકાર્થ—જંબૂદ્વીપસ્થ મેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે ગંગા અને સિંધુ નામની મહાનદીઓ મળે છે તેમને નીચે દર્શાવેલી દસ મહાનદીઓ મળે છે-(૧) યમુના (૨) સરયૂ, (૩) આદી, (૪) કૌશિકી, (૫) મહી, (૬) સિન્ધુ (૭) વિવત્સા, (૮) વિભાસા, (૯) ઐરાવતી અને (૧૦) ચન્દ્રભાગા.

જંબૂદ્વીપસ્થ મેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે રક્તા અને રક્તાવતી નામની બે મહાનદીઓ છે, તે નદીઓને આ દસ મહાનદીઓ મળે છે-(૧) કૃષ્ણા, (૨) મહાકૃષ્ણા, (૩) નીલા, (૪) મહાનીલા, (૫) તીરા, (૬) મહાતીરા, (૭) ઈન્દ્રા, (૮) ઈન્દ્રસેના, (૯) વારિષેણા અને (૧૦) મહાભોગા. ॥ સૂત્ર ૧૭ ॥

मूलम्--जंबुद्दीवे दीवे भरहे वासे दस रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-चंपा १ महुरा २, वाणारसी ३, य सावत्थी ४, तह य साएयं ५। हत्थिणउर ६, कंपिल्लं ७। मिहिला ८, कोसंबि ९ रायगिहं १०। एयासु णं दस रायहाणीसु दस रायाणो मुंडा भवेत्ता जाव पव्वइया, तं जहा--भरहे १ सागरो २, मघवं ३, सणंकुमारो ४, संती ५, कुंथू ६, अरे ७, महापउमे ८ हरिसेणो ९ जयणामे १० ॥ सू० १८ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे दश राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चम्पा १ मथुरा २ वाराणसी ३ च, श्रावस्ती ४ तथा च साकेतम् ५। हस्तिनापुरं ६ काम्पिल्यं ७, मिथिला ८ कौशाम्बी ९, राजगृहम् १०। एतासु खलु दशराजधानीषु दशराजानो मुण्डा भूत्वा यावत् प्रव्रजिताः, तद्यथा-भरतः १ सागरो २ मघवा ३ सनत्कुमारः ४ शान्तिः ५, कुन्थुः ६, अरः ७, महापद्मः ८ हरिषेणो ९ जयनामा १० ॥ सू० १८

टीका—' जंबुदीवे दीवे ' इत्यादि—

जम्बूद्वीपाभिधानद्वीपस्थे दक्षिणभरते वर्षे दश राजधान्यः-राजानो धीयन्ते=स्थाप्यन्ते-अभिषिच्यन्ते यासु ता राजधान्यः-जनपदानां प्रधाननगर्यः

" जंबूदीवे दीवे भरहे वासे " इत्यादि ॥ सूत्र १८ ॥

टीकार्थ-जम्बूद्वीप स्थित भरत वर्षमें-दश राजधानियां कही गई हैं-जैसे-चम्पा १ मथुरा २ वाराणसी ३ श्रावस्ती ४ साकेत ५ हस्तिनापुर ६ काम्पिल्य ७ मिथिला ८ कौशाम्बी ९ और राजगृह १० जिनमें राजाओंका अभिषेक होता है वे राजधानी कहलाती हैं, ये राजधानी जनपदोंकी प्रधान नगरी रूप होती हैं। अङ्ग जनपदकी राजधानी चम्पा थी

"जंबूदीवे दीवे भरहे वासे" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૮)

ટીકાર્થ-જંબૂદ્વીપમાં આવેલા ભરતવર્ષમાં દસ રાજધાનીઓ આવેલી છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ચંપા, (૨) મથુરા, (૩) વારાણસી, (૪) શ્રાવસ્તી, (૫) સાકેત, (૬) હસ્તિનાપુર, (૭) કાંપિલ્ય, (૮) મિથિલા, (૯) કૌશામ્બી અને (૧૦) રાજગૃહ. જે નગરોમાં રાજાઓનો અભિષેક થાય છે, તે નગરોને રાજધાનીઓ કહે છે. રાજધાની જનપદની મુખ્ય નગરીરૂપ હોય છે. અંગ જનપદની રાજધાની ચંપા

प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चम्पा, मथुरा इत्यादि। तत्र—चम्पा—अङ्गजनपदस्य राजधानी १, मथुरा शूरसेनजनपदस्य २, वाराणसी काशीराजजनपदस्य ३, श्रावस्तीकुणालायाः ४, साकेतम्=अयोध्या, सा च कोसलदेशस्य ५, हस्तिनापुरम् कुरुजनपदस्य ६, काम्पिल्यं पञ्चालस्य ७, मिथिला विदेहस्य ८, कौशाम्बीवत्सदेशस्य ९, राजगृहम्—मगधस्य। अत्रैता राजधान्यो दश स्थानकानुरोधेनोक्ताः। वस्तुतस्तु सार्द्धपञ्चविंशतौ आर्यजनपदेषु षड्विंशती राजधान्यो भवन्तीति। तथा—एतासु दशसु राजधानीषु मध्येऽन्यतमासु राजधानीषु दश राजानो मुण्डा भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिताः, तद्यथा—भरतः सगर इत्यादि। तत्र भरतसगरौ साकेते

सूरसेन जनपदकी राजधानी मथुरा थी, काशी जनपदकी राजधानी वाराणसी थी, कुणालकी राजधानी श्रावस्ती थी, अयोध्या—साकेत राजधानी कोसल देशकी थी, कुरुजनपदकी राजधानी हस्तिनापुर थी, पञ्चालकी राजधानी काम्पिल्य थी, विदेहकी राजधानी मिथिला थी, वत्सदेशकी राजधानी कौशाम्बी थी, और मगध देशकी राजधानी राजगृह नगर थी, यहां दश स्थानकोंके अनुरोधसे ही ये १० राजधानियां कही गई हैं। वैसे तो २५ ॥ आर्य जनपदोंमें २६ राजधानियां हैं। तथा—इन १० राजधानियोंमेंसे किन्हीं राजधानियोंमें इन दश राजाओंने मुण्डित होकर अगारावस्थासे अनगारितावस्थाको धारण किया है, उनके नाम—इस प्रकारसे हैं—भरत १, सगर २ मघवा ३, सनत्कुमार ४, शान्ति ५, कुन्थु ६ और ७ महपद्म ८ हरिषेण ९ और

નગરી હતી, સૂરસેન જનપદની રાજધાની મથુરામાં હતી, કાશી જનપદની રાજધાની વારાણસીમાં હતી, કુણાલા જનપદની રાજધાની શ્રાવસ્તી હતી, કોસલ દેશની રાજધાની અયોધ્યા (સાકેત) નામની નગરી હતી, પંચાલની રાજધાની કાંપિલ્યમાં હતી; કુરુજનકપદની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં હતી, વત્સદેશની રાજધાની કૌશામ્બી નગરીમાં હતી, વિદેહની રાજધાની મિથિલામાં હતી અને મગધની રાજધાની રાજગૃહ નગરમાં હતી. અહીં દસ સ્થાનની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે તેથી દસ રાજધાનીઓનાં નામો જ અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. આમ તો ૨૫॥ આર્યજનપદોની ૨૬ રાજધાનીઓ હતી.

ઉપર્યુક્ત દસ રાજધાનીઓમાંની કોઈ પણ રાજધાનીઓમાંથી મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરનાર દસ રાજાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—(૧) ભરત, (૨) સગર, (૩) મઘવા, (૪) સનત્કુમાર, (૫) શાન્તિ, (૬) કુન્થુ, (૭) અર, (૮) મહાપદ્મ, (૯) હરિષેણ અને (૧૦) જયનામા. આ દસ રાજાઓમાંના ભરત અને સગરે સાકેતમાં પ્રવ્રજ્યા

प्रव्रजितौ, मघवा श्रावस्त्याम्; सनत्कुमारः शान्तिः कुन्थुररोमहापद्मश्च हस्तिनापुरे, हरिषेणः काम्पिल्ये, जयनामा च राजगृहे। पूर्वोक्तासु दशसु राजधानीषु दश राजानः क्रमतो नो वाच्याः, शास्त्रान्तरविरोधात्। अतएवात्र 'दशराजधानीषु' इत्यस्य 'दशराजधानीषु मध्येऽन्यतमासु राजधानीषु' इत्यर्थः कृत इति ॥सू१८॥

मूलम्--जंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए दसजोयणसयाइं उव्वेहेणं, धरणितले दसजोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, उवरिं दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं, दसदसाइं जोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पण्णत्ते ॥ सू० १९ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरः पर्वतो दश योजनशतानि उद्वेधेन, धरणितले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, उपरि दश योजनशतानि विष्कम्भेण, दशदशकानि योजनसहस्राणि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० १९ ॥

जय इनमें-भरत सगर ये दो साकेतमें प्रव्रजित हुए हैं। मघवा श्रावस्तीमें प्रव्रजित हुआ है. सनत्कुमार, शान्ति, कुन्थु, अर, और महापद्म ये हस्तिनापुरमें प्रव्रजित हुए हैं। हरिषेण काम्पिल्यमें प्रव्रजित हुआ है, और राजगृहमें जयनामके तीर्थंकर प्रव्रजित हुए हैं इन पूर्वोक्त राजधानियोंके ये १० राजा क्रमशः नहीं कहना क्योंकि शास्त्रान्तरसे ऐसा कथन करनेमें विरोध आता है, इसीलिये यहां "दश राजधानीषु" इस पाठका अर्थ-"दश राजधानियोंमें से किन्हीं२ राजधानियोंमें" ऐसा अर्थ किया गयाहै॥सू. १८॥

લીધી હતી. મઘવાએ શ્રાવસ્તીમાં અને સનત્કુમાર શાન્તિ, કુન્થુ, અર અને મહાપદ્મે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. હરિષેણે કાંપિલ્યમાં અને જય-નામના તીર્થંકરે રાજગૃહ નગરમાં પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હતી. ઉપર્યુક્ત ૧૦ રાજધાનીઓમાં ઉપર્યુક્ત ૧૦ રાજાઓએ ક્રમશઃ પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી, એવું કથન કરવું જોઈએ નહીં કેમકે-એવું કથન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત કથન કરતાં વિપરીત કથન કરવાનો દોષ લાગે છે તે કારણે અહીં "दश राजधानीषु" આ સૂત્રપાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો જોઈએ-

"દસ રાજધાનીઓમાંની કોઈ પણ રાજધાનીઓમાં" ક્યાં રાજાએ કઈ રાજધાનીમાં દીક્ષા લીધી હતી, તે વાત પણ ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેથી આ સૂત્રપાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ સૂત્ર ૧૮ ॥

टीका—'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि--

जम्बूद्वीपाभिधद्वीपस्थो मन्दरः पर्वतो दश योजनशतानि=एकसहस्रयोजनानि उद्वेधेन=भूम्यन्तर्गतेन भागेन। धरणितले दश योजनसहस्राणि=दशसहस्रयोजनानि विष्कम्भेण=पृथुत्वेन। उपरि=पण्डकवने दशयोजनशतानि=एकसहस्रयोजनानि विष्कम्भेण। सर्वाग्रेण=सर्वपरिमाणेन च दशदशकानि-दशभिर्गुणितानि दशकानि योजनसहस्राणि-लक्षयोजनानि प्रज्ञप्तः। मेरोः समग्रं परिमाणं लक्षयोजनात्मकं बोध्यमित्यर्थः॥ सू० १९॥

मूलम्- जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स बहुमज्झदेसभाए इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उवरिमहेट्ठिल्लेसु खुड्डगपयरेसु एत्थणं अट्ठपएसिए रुयगे पण्णत्ते, जओ णं इमाओ दस दिसाओ पवहंति, तं जहा-पुरत्थिमा १, पुरत्थिमदाहिणा २, दाहिणा ३, दाहिणपच्चत्थिमा ४, पच्चत्थिमा ५, पच्चत्थिमुत्तरा ६, उत्तरा ७, उत्तरपुरत्थिमा ८, उड्ढा ९ अहो १०। एएसि णं दसण्हं दिसाणं दस नामधिज्जा पण्णत्ता, तं जहा—इंदा १ अग्गीई २ जमा ३ णेरई ४ वारुणी ५ य वायव्वा ६। सोमा ७ ईसाणावि ८ य विमला ९ तमा १० य बोद्धव्वा॥ सू० २०॥

"जंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए" इत्यादि॥ सूत्र १९॥

टीकार्थ-जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें रहा हुआ जो सुमेरु पर्वत है, वह एक हजार योजन तो जमीनके भीतर है, तथा भूमिके ऊपर १० हजारका चौडा है, और पण्डकवनमें एक हजार योजनका है, इस तरह वह सर्व प्रमाणकी अपेक्षा दश गुणित दश हजार योजनका है, अर्थात् १ लाख योजनका है॥ सूत्र १९॥

"जंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए" ઈત્યાદિ-(સૂ ૧૯)

ટીકાર્થ-જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં જે મંદર (સુમેરુ) પર્વત છે, તે તેની પહોળાઈ ૧૦ હજાર યોજનની છે, અને પંડકવનમાં તેનો વિસ્તાર એક હજાર યોજનનો છે આ રીતે સર્વપ્રમાણની અપેક્ષાએ તેનું પ્રમાણ દસ હજાર યોજન કરતાં ૧૦ ગણું-એટલે કે એક લાખ યોજનપ્રમાણ છે. ॥ સૂત્ર ૧૯ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य बहुमध्यदेशभागे अस्याः रत्न-प्रभायाः पृथिव्या उपरितनाधस्तनयोः क्षुल्लकप्रतरयोः अत्र खलु अष्ट प्रदेशिको रुचकः प्रज्ञप्तः। यतः खलु इमा दश दिशः प्रवहन्ति, तद्यथा-पौरस्त्या १, पौर-स्त्यदक्षिणा २, दक्षिणा ३ दक्षिणपाश्चात्त्या ४ पाश्चात्त्योत्तरा ६, उत्तरा ७ उत्तर-पौरस्त्या ८, ऊर्ध्वा ९ अधः १०। एतासां खलु दशानां दिशां दशनामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एन्द्री १, आग्नेयी २ यामी ३, नैर्ऋती ४, वरुणी ५ च वाय व्या ६। सौम्या ७ ऐशानी ८ अपि च विमला ९, तमा १९ च बोद्धव्या। सू २०॥

टीका—' जंबुद्दीवे दीवे ' इत्यादि—

जम्बूद्वीपाभिधद्वीपस्थस्य मन्दरस्य पर्वतस्य बहुमध्यदेशभागे स्थिताया अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरितनाधस्तनयोः क्षुल्लकप्रतरयोः-क्षुल्लकौ= सर्वप्रतरापेक्षया ह्रस्वौ, तयोरुपरितनानामधस्तनानां च प्रतराणां वर्द्धमानतरत्वात्, तौ च तौ प्रतरौ तयोः खलु अष्ट प्रदेशिकः-अष्टौ च ते प्रदेशाश्चेति-अष्टप्रदेशाः, ते सन्त्यस्य इत्यष्टप्रदेशिकः-उपरितने प्रतरे गोस्तनाकाराश्चत्वारः प्रदेशाः, अध-

---

" जम्बुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " इत्यादि ॥ सू० २० ॥

टीकार्थ-जम्बूद्वीपके द्वीपमें रहे हुए मंदर पर्वतके बहुमध्यदेशभागमें स्थित इस रत्नप्रभा पृथिवी नामके द्वीपमें रहे हुए मंदरपर्वतके बहु मध्यमें स्थित इस रत्नप्रभा पृथिवीके उपरितन अधस्तन दो क्षुल्लक प्रतरमें आठ प्रदेशिक रुचक कहा गया है, तात्पर्य यह है कि मन्दर पर्वतके ठीक मध्य भागमें स्थित जो यह रत्नप्रभा पृथिवी है उस पृथिवीके ऊपरके एवं नीचेके जो क्षुल्लक प्रतर हैं-इनमें ऊपरके क्षुल्लक प्रतरमें गोस्तनाकार चार प्रदेश एवं नीचेके प्रतरमें भी चार प्रदेश

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૨૦)

ટીકાર્થ—જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં સ્થિત આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરિતન અને અધસ્તન બે ક્ષુલ્લક (હ્રસ્વ) પ્રતરોમાં આઠ પ્રદેશિક રુચક કહ્યા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

મન્દર પર્વતના બરાબર મધ્યભાગમાં જે રત્નપ્રભા પૃથ્વી આવેલી છે તે પૃથ્વીનું ઉપરનું અને નીચેનું જે ક્ષુલ્લક પ્રતર છે (આ રીતે જે બે ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે) તેમાં કુલ આઠ રુચકાકાર પ્રદેશો છે. ગાયના આંચળને રુચક કહે છે ગાયનાં આંચળના જેવા આકારને રુચકાકાર કહે છે. એવાં ચાર રુચકાકાર પ્રદેશો ઉપરના પ્રતરમાં છે અને ચાર રુચકાકાર પ્રદેશો નીચેના પ્રતરમાં છે. આ રીતે ત્યાં કુલ આઠ રુચકાકાર પ્રદેશો આવેલા છે. ત્યાં ઉપરના તથા

स्तनेऽपि चत्वार इति अष्टप्रदेशिको रुचकः प्रज्ञप्तः। यतो रुचकात् खलु इमाः=वक्ष्यमाणा दश दिशः प्रवहन्ति=प्रवर्त्तन्ते। तद्यथा-पौरस्त्या १ पौरस्त्यदक्षिणा २ इत्यादि। एतासां दशानां दिशां दश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऐन्द्री १, आग्नेयी २ इत्यादि। तत्र-विमला-तमोरहितत्वेन निर्मलत्वात् ऊर्ध्वदिगिति। तमा-अन्धकारयुक्तत्वेन रात्रितुल्यत्वात्, अधोदिगिति॥ सू० २०॥

इस तरहसे अष्ट प्रदेशिक रुचक कहा गया है, ऊपरके और नीचेके क्षुल्लक प्रतरों सिवाय जो ऊपर नीचे के और प्रतर हैं, वे वर्द्धमान प्रतर हैं, इसलिये इनकी अपेक्षा ऊपर नीचेके वे ही प्रतर लिये गये हैं जो सर्व प्रतरोंकी अपेक्षा क्षुल्लक ह्रस्व हैं, ऐसे ये क्षुल्लक प्रतर ऊपरके और नीचेके ये दोही हैं, इनमें ही अष्ट-प्रदेशिक रुचक कहा गया हैं इस रुचकसे ये दश दिशाएँ बनती हैं- पूर्व १ पूर्व दक्षिण २ दक्षिण ३ दक्षिण पाश्चात्य ४, पाश्चात्य ५, पाश्चात्योत्तर ६, उत्तर ७, उत्तर पाश्चात्य ८, ऊर्ध्व ९ और अधः १०

इन दश दिशाओंके ये १० नाम कहे गयेहैं जैसे-ऐन्द्री १ आग्नेयी २ यामी ३, नैर्ऋती ४, वारुणी ५, वायव्य ६, सौम्य ७, ऐशानी ८, विमला ९, और तमा १० इनमें उर्ध्व दिशाका नाम विमला इसलिये कहा गया है, कि वह तमो रहित होनेसे निर्मल हैं, अधो दिशाका नाम तमा इसलिये कहा गया है, कि वह अन्धकार युक्त होनेसे रात्रिके तुल्य है॥ सूत्र २०॥

નીચેના ક્ષુલ્લક પ્રતરો સિવાયના જે પ્રતરો છે તેઓ વર્દ્ધમાન (દીર્ઘ) પ્રતરો છે. ઉપર અને નીચેના પ્રતરો તેમના કરતાં ક્ષુલ્લક (હ્રસ્વ) છે આ રીતે સૌથી ક્ષુલ્લક બે પ્રતરો જ છે તેમાંનું એક ઉપર છે, અને બીજું નીચે છે. તે બે ક્ષુલ્લક પ્રતરોમાં જ આઠ રુચકાકાર પ્રદેશો છે, તે રુચકાકાર આઠ પ્રદેશોને અહીં અષ્ટપ્રદેશિક રુચક કહેવામાં આવ્યા છે. આ રુચકને આધારે જ ૧૦ દિશાઓ બને છે. તે દસ દિશાઓના નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે-(૧) પૂર્વ, (૨) પૂર્વદક્ષિણ, (અગ્નિકોણ) (૩) દક્ષિણ, (૪) દક્ષિણપશ્ચિમ (નૈઋત્ય), (૫) (૫) પશ્ચિમ, (૬) પશ્ચિમોત્તર (વાયવ્ય), (૭) ઉત્તર, (૮) ઉત્તરપૂર્વ (ઈશાન) (૯) ઉર્ધ્વ અને (૧૦) અધઃ આ દસ દિશાઓનાં નીચે પ્રમાણે દસ નામ પણ કહ્યાં છે-(૧) ઐન્દ્રી, (૨) આગ્નેયી, (૩) યામી (૪) નૈઋતી (૫) વારુણી, (૬) વાયવ્ય, (૭) સૌમ્ય, (૮) ઐશાની, (૯) વિમલા અને (૧૦) તમા.

ઉર્ધ્વ દિશા અંધકાર રહિત હોવાને કારણે નિર્મળ હોવાથી તેનું નામ વિમલા છે. અધોદિશા અંધકાર યુક્ત હોવાથી રાત્રિસમાન છે તે કારણે તેને "તમા" કહી છે. ॥ સૂત્ર ૨૦ ॥

मूलम्—लवणस्स णं समुद्दस्स दस जोयणसहस्साइं गोतित्थविरहिए खेत्ते पण्णत्ते। लवणस्स णं समुद्दस्स दसजोयणसहस्साइं उदगमाले पण्णत्ते। सव्वे वि णं महापायाला दस दसाइं जोयणसहस्साइं उव्वेहेणं पण्णत्ता, मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, बहुमज्झदेसभाए एगपएसियाए सेढीए दसदसाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, उवरिं मुहमूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। तेसि णं महापायालाणं कुड्डा सव्ववइरामया सव्वत्थ समा दस जोयणसयाइं बाहल्लेणं पण्णत्ता। सव्वे वि णं खुड्डा पायाला दसजोयणसयाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता, मूले दसदसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, बहुमज्झदेसभाए एगपएसियाए सेढीए दसजोयणसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, उवरि मुहमूले दसदसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। तेसि णं खुड्डपायालाणं कुड्डा सव्ववइरामया सव्वत्थसमा दस जोयणाइं बाहल्लेणं पण्णत्ता ॥ सू०२१॥

छाया—लवणस्य खलु समुद्रस्य दश योजनसहस्राणि गोतीर्थविरहितं क्षेत्रं प्रज्ञप्तम्। लवणस्य खलु समुद्रस्य दश योजनसहस्राणि उदकमाला प्रज्ञप्ता। सर्वेऽपि खलु महापातालाः दश दशकानि योजनसहस्राणि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः, मूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः, बहुमध्यदेशभागे एकप्रदेशिकया श्रेण्या दशदशकानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः, उपरि मुखमूले दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु महापातालानां कुड्यानि सर्ववज्रमयाणि सर्वत्र समानि दशयोजनशतानि बाहल्येन प्रज्ञप्तानि। सर्वेऽपि खलु क्षुद्राः पातालाः दश योजनशतानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः, मूले दशदशकानि योजनानि विष्कम्भेण, प्रज्ञप्ता बहुमध्यदेशभागे एकप्रदेशिकया श्रेण्या दश योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः, उपरि मुखमूले दशदशकानि योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु क्षुद्रपातालानां कुड्यानि सर्ववज्रमयाणि सर्वत्र समानि दश योजनानि बाहल्येन प्रज्ञप्तानि ॥ सू० २१ ॥

टीका—' लवणस्स णं ' इत्यादि—

लवणस्य खलु समुद्रस्य गोतीर्थविरहितं-गवां तीर्थम् - तडागादौ अवतरणभूमिः-गोतीर्थम्, तद्वद् यत्तदपि गोतीर्थमित्युच्यते, ततो विरहितम्-अर्थात् समं यत् क्षेत्रं तद् दशयोजनसहस्रं प्रज्ञप्तम्। इदं च पूर्वभागतः पश्चिमभागतश्च पञ्चनवतियोजनसहस्रपरिमितां गोतीर्थरूपां भूमिं विहाय मध्ये स्थितं क्षेत्रं बोध्यमिति। लवणस्य खलु समुद्रस्य मध्यभागादुत्थिता उदकमाला=उदकशिखा-वेला दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण=पृथुत्वेन प्रज्ञप्ता। उच्चैस्त्वेन तु षोडशसहस्राणि बोध्येति। तथा-सर्वेऽपि=पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु सद्भावाच्चत्वारोऽपि महापातालाः=वलयामुखकेयूरयूपकेश्वरनामानो महापातालकलशाः दशदशकानि-दशगुणितानि दशकानि योजनसहस्राणि=लक्षयोजनानि उद्वेधेन=गाम्भी-

"लवणस्स णं समुद्दस्स दस जोयणसहस्साइं" इत्यादि ॥सूत्र२१॥

टीकार्थ-लवण समुद्रका गोतीर्थसे रहित क्षेत्र-क्षेत्रसम दश हजार योजन कहा गयाहै, गाय आदिकोंको तालाव आदिमें उतरनेकी जो भूमि होती है वह गोतीर्थ है, इस गोतीर्थसे रहित जो क्षेत्र है, वह समक्षेत्र है, यह समक्षेत्र पूर्व भागसे और पश्चिम भाग ९५ हजार योजनकी गोतीर्थ रूप भूमिको छोडकर मध्यमें स्थित है, लवणसमुद्रकी मध्य भागसे उठी हुई उदकवेला विष्कम्भकी अपेक्षा दश हजार योजनकी कही गई है, तथा इसकी ऊंचाई १६ हजार योजनकी कही गई है, तथा पूर्वादि चारों दिशाओंमें जो एक एक पाताल कलशहै, इस तरहसे जो चार पाताल कलश है-कि जिनके नाम वलयामुख, केयूर यूपक और ईश्वरहैं, उद्वेधकी अपेक्षा-गंभीरताकी अपेक्षा-एक २लाख योजनके

"लवणस्स णं समुद्दस्स दसजोयणसहस्साइं" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૧)

ટીકાર્થ-લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થથી રહિત ક્ષેત્ર-સમક્ષેત્ર-દસ હજાર યોજનનું કહ્યું છે. ગાય આદિકોને તળાવ આદિ જળાશયોમાં ઉતરવાની જે ભૂમિ હોય છે તેને ગોતીર્થ કહે છે. આ ગોતીર્થથી રહિત જે ક્ષેત્ર છે તેને સમક્ષેત્ર કહે છે. પૂર્વની ૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણુ અને પશ્ચિમની ૯૫ હજાર યોજનપ્રમાણુ ગોતીર્થરૂપ ભૂમિને છોડી દેતાં બાકીનું જે ૧૦ હજાર યોજનપ્રમાણુ સમક્ષેત્ર છે તેને અહીં ગોતીર્થથી રહિત ક્ષેત્ર રૂપ કહ્યું છે. લવણુસમુદ્રના મધ્યભાગમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઉદકવેલા (પાણીની ભરતી) વિષ્કંભની અપેક્ષાએ દસ હજાર યોજનપ્રમાણુ કહી છે, તથા તેની ઊંચાઇ ૧૬ હજાર યોજનની કહી છે તથા પૂર્વાદિ દિશાઓમાં જે એક એક પાતાલ કલશ છે તેમનો ઉદ્વેગ (ઊંડાઇ) એક એક લાખ યોજનની કહી છે. એવાં ચાર પાતાળ કલશ છે. તેમનાં નામ વલયામુખ, કેયૂર, યૂપક

र्येण प्रज्ञप्ताः । मूले=मूलभागे चैते महापाताला दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः । तथा-मूलविष्कम्भादुभयत एकैकप्रदेशवृद्धया, विस्तरं गच्छतां या एकप्रदेशिका श्रेणिस्तया, एते बहुमध्यदेशभागे दशदशकानि योजनसहस्राणि= लक्षयोजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः । अथवा-एकप्रदेशिकायाः श्रेण्या बहुमध्यदेशभागे=अत्यन्तमध्यभागे दशदशकानि योजनसहस्राणि=लक्षयोजनानि विष्कम्भेणं प्रज्ञप्ताः । इत्थं मूले मध्ये च विष्कम्भतो महापातालप्रमाणमभिधाय सम्प्रति उपरितनभागमादाय विष्कम्भतस्तत्प्रमाणमाह-' उपरि ' इत्यादि । उपरि=उपरितनभागे मुखमूले=मुखप्रदेशे दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु महापातालकलशानां कुडयानि=भित्तयः सर्ववज्रमयाणि=सर्वात्मना वज्रमयाणि सर्वत्र समानि=तुल्यानि, बाहल्येन=स्थौल्येन दश योजनशतानि=एक सह-

---

कहे गये हैं । मूल भागमें इनका विष्कम्भ दश हजार योजनका है, एवं बहु मध्यदेश भागमें इनका विष्कम्भ मूल भागकी अपेक्षा दोनों तरफ एक एक प्रदेशकी वृद्धिसे वृद्धि होता है, वही श्रेणि वृद्धि है, अथवा-एक एक प्रदेशवाली श्रेणीके बहुमध्य देश भागमें बिलकुल मध्य भागमें-ये एक लाख योजनके विस्तारवाले कहे गये हैं । इस तरह मूलमें और मध्यमें कहकर अब सूत्रकार उपरितन भागको लेकर विष्कम्भकी अपेक्षा उसका प्रमाण कहते हैं-" उवरि " इत्यादि-इन महापाताल कलशोंका मुखके मूलमें मुख प्रदेशमें दश हजार योजनका विष्कम्भ कहा गया है, इन महापाताल कलशोंकी भित्तियां हैं-वे वज्रमय हैं, और सर्वत्र समान हैं, अर्थात् इनकी मोटाई

અને ઈશ્વર છે. મૂલ ભાગમાં તેમનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) દસ હજાર યોજનનો છે. બન્ને બાજુના મૂળભાગથી એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ થતાં થતાં તે પાતાળ કળશોના બરાબર મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક એક લાખ યોજનનો થઈ જાય છે. એક એક પ્રદેશની જે વૃદ્ધિ છે તેનું નામ શ્રેણિવૃદ્ધિ છે અથવા-એક પ્રદેશ વાળ શ્રેણીના બહુમધ્યદેશભાગમાં-તદ્દન મધ્યભાગમાં-તે કળશોનો વિસ્તાર એક એક લાખ યોજનનો કહ્યો છે. આ રીતે તે મહાપાતાલ કલશોના મૂલભાગ અને મધ્યભાગના વિસ્તારનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તે મહાપાતાલ કલશોના ઉપરિતન ભાગના વિષ્કંભનું પ્રમાણ પ્રકટ કરે છે-" उवरि " ઈત્યાદિ-

તે મહાપાતાલ કળશોના મુખપ્રદેશનો વિસ્તાર દસ દસ હજાર યોજનનો કહ્યો છે. આ પાતાળકળશોની જે ભીંતો છે તે સંપૂર્ણ રૂપે વજ્રમય છે અને તેની જાડાઈ એક સરખી છે. તે ભીંતોની જાડાઈ એક હજાર યોજનપ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે

स्रयोजनानि प्रज्ञप्तानि । इत्थं महापातालकलशानभिधाय सम्प्रति क्षुद्रपातालक-
लशानाह–' सव्वे वि णं खुड्डा पायाला ' इत्यादि । सर्वेऽपि खलु क्षुद्राः=महापा-
तालकलशापेक्षया लघवः पातालाः=पातालकलशा दशयोजनशतानि=एकसहस्रयो-
जनानि प्रज्ञप्ताः । अथवा–एकप्रादेशिकायाः श्रेण्या बहुमध्यदेशभागे विष्कम्भेण
दशयोजनशतानि प्रज्ञप्ताः । तथा–उपरि=उपरितनभागे मुखमूले=मुखप्रदेशे विष्क-
म्भेण दशशतकानि योजनानि=शतयोजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु
क्षुद्रपातालकलशानां कुड्यानि सर्वात्मना वज्रमयाणि सर्वत्र समानि बाहल्येन दश-
योजनानि प्रज्ञप्तानि ॥ सू० २१ ॥

१ हजार योजनकी है इस प्रकार महापातालकलशोंके सम्बन्धमें
कथन करके अब सूत्रकार क्षुद्रपाताल कलशोंके सम्बन्धमें कथन करते हैं
"सव्वे वि णं खुड्डा पायाला" इत्यादि ।

टीकार्थ-महापाताल कलशोंकी अपेक्षा जो छोटे २ पातालकलश हैं–
वे गम्भीरताकी अपेक्षा एक हजार योजनके कहे गये हैं । मूलमें ये क्षुद्र
पाताल कलश विष्कम्भकी अपेक्षा १०० योजनके कहे गये हैं । तथा
मूलके विष्कम्भकी अपेक्षा दोनों तरफ एक २ प्रदेशकी वृद्धिसे जो
इनका मध्य भागका विष्कम्भ है वह एक हजार योजनका है, अथवा
एक प्रदेशिक श्रेणिके बहुमध्य देशमें इनका जो विष्कम्भ है वह एक
हजार योजनका है, तथा–मुख प्रदेशमें जो इनका विष्कम्भ है–वह सौ
योजनका है, इन क्षुद्रपाताल कलशोंकी जो भित्तियां हैं वे वज्रमय
है और सर्वत्र समान हैं–अर्थात् इनकी मोटाई दश योजनकी है ॥सू.२१॥

મહાપાતાલકળશો વિષે કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષુદ્ર પાતાળકળશોનું
વર્ણન કરે છે–" सव्वे वि णं खुड्डा पायाला " ઈત્યાદિ–

મહાપાતાલ કળશો કરતાં નાનાં જે પાતાળ કળશો છે તેમનો ઉદ્વેધ (ઊંડાઇ)
એક એક હજાર યોજનની કહી છે. તે ક્ષુદ્રપાતાલ કળશોના મૂળભાગનો (તળિયાનો)
વિસ્તાર ૧૦૦-૧૦૦ યોજનનો કહ્યો છે. તેની બન્ને તરફથી એક એક પ્રદેશની
વૃદ્ધિ થતાં થતાં તેમના મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક એક હજાર યોજનનો થાય
છે. અથવા એક પ્રદેશિક શ્રેણીના બિલકુલ મધ્ય ભાગમાં તે પ્રત્યેક ક્ષુદ્રપાતાળ
કળશનો વિસ્તાર ૧૦૦૦ યોજનનો છે તે કળશોના મુખપ્રદેશોનો વિસ્તાર ૧૦૦
–૧૦૦ યોજનનો કહ્યો છે. આ ક્ષુદ્ર પાતાળ કળશોની ભીંતો સર્વત્ર એક સરખી
જાડી છે અને એકલા વજ્રની જ બનેલી છે તેમની ભીંતોની જાડાઇ દસ યોજનની
કહી છે. ॥ સૂત્ર ૨૧ ॥

मूलम्—धायइसंडगा णं मंदरा दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं, धरणितले देसूणाइं दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, उवरि दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता । पुक्खरवरदीवड्ढगा णं मंदरा दस जोयणसयाइं एवं चेव ॥ सू० २२ ॥

छाया—धातकीखण्डगौ खलु मन्दरौ दशयोजनशतानि उद्वेधेन, धरणितले देशोनानि दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण, उपरि दशयोजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तौ । पुष्करवरद्वीपार्द्धकौ खलु मन्दरौ दश योजनशतानि एवमेव ॥सू०२२॥

टीका—' धायइसडगा ' इत्यादि—

धातकीखण्डगौ—धातकीखण्डक्षेत्रस्थितौ मन्दरौ—पूर्वपश्चिमभागस्थितौ मेरुपर्वतौ प्रत्येकम्—एकैकमेरुपर्वतः उद्वेधेन—दीर्घत्वमधिकृत्यान्तःप्रवेशापेक्षया भूम्यन्तर्गतभागेन दशयोजनशतानि—एकसहस्रयोजनपरिमित इत्यर्थः । तथा धरणितले—भूम्युपरिभागे विष्कम्भेण देशोनानि देशतः षड् योजनशतरूपात् ऊनानि—न्यूनानि दशसहस्रयोजनानि चतुर्नवतिशतयोजनपरिमितः मूले पञ्चनवतिशतयोजनप्रमाणत्वात् उपरि भागे शिखरप्रदेशे विष्कम्भेण सहस्रयोजनानि एकसहस्रयोजनपरिमित इत्यर्थः एकैको उच्चत्वेन चतुरशीतिसहस्रयोजनपरिमितो वर्तते एव प्रमाणौ पूर्वपश्चिममेरुपर्वतौ प्रज्ञप्तौ । ' पुक्खरवर-

---

" धायइसंडगा णं मंदरा " इत्यादि ॥ सूत्र २२ ॥

टीकार्थ—धातकी खण्ड क्षेत्रमें स्थित जो पूर्व एवं पश्चिम सम्बन्धी दो मेरु पर्वत हैं वे प्रत्येक उद्वेध(गहराई) भूमिके अन्दर रहे हुए भागकी अपेक्षा १ एक हजार योजनके हैं, अर्थात् इनका एक हजार योजनका भाग भूमिमें अदृश्य है, तथा जमीनके ऊपर इनका विष्कम्भ कुछ कम दस हजार योजनका है तथा ऊपरमें इनका विष्कम्भ १ हजार योजनका है पुष्क-

---

" धायइसंडगा णं मंदरा " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૨)

ટીકાર્થ—ધાતકીખંડદ્વીપના પૂર્વ ભાગમાં એક મેરુ પર્વત છે અને પશ્ચિમ-ભાગમાં પણ એક મેરુ પર્વત છે તે બન્ને પર્વતોનો ઉદ્વેગ—ભૂમિમાં રહેલો ભાગ—એક એક હજાર યોજનપ્રમાણુ છે. એટલે કે આ બન્ને મેરુ પર્વતોનો એક એક હજાર યોજન પ્રમાણુ ભાગ ભૂમિની અંદર રહેલો હોવાથી અદૃશ્ય છે-જમીનની ઉપર તેમનો વિષ્કંભ દસ હજાર યોજન કરતાં કંઈક ન્યૂન છે, અને ઉપરિતન ભાગમાં તેનો વિષ્કંભ એક હજાર યોજનનો છે. પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના બે મન્દર (મેરુ) પર્વતોનું કથન પણ ધાતકી ખંડના મેરુ પર્વતોના

दीवद्धगाणं' इत्यादि पुष्करवरद्वीपार्द्धगतौ अपि मन्दरौ दशयोजनशतानि उद्वेधेन, इत्यादि, एवमेव धातकीखण्डमन्दरवदेव विज्ञेयौ ॥

उक्तञ्च-'धायइसंडे मेरू, चुलसीइसहस्स ऊसिया दोन्नि ।

ओगाढा य सहस्सं, होंति य सिहरंमि वित्थिण्णा ॥१॥ मूले पणनउइसया, चउणउइसया य होंति धरणियले ॥" इति छाया-धातकी खण्डे मेरू चतुरशीति सहस्राणि उच्छ्रितौ द्वावपि । अवगाढौ च सहस्रं, भवतश्च शिखरे विस्तीर्णौ ॥१॥ मूले पञ्चनवतिशतानि चतुर्नवतिशतानि च भवन्ति धरणितले इति ॥ सू० २२ ॥

मूलम्-सव्वे वि णं वट्टवेयड्ढपव्वया दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं सव्वत्थ समा पल्लगसंठाणसंठिया, दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० २३ ॥

छाया—सर्वेऽपि खलु वृत्तवैताढ्यपर्वता दशयोजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दशगव्यूतशतानि उद्वेधेन, सर्वत्र समाः पल्यकसंस्थानसंस्थिताः, दशयोजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० २३ ॥

टीका—'सव्वे वि णं' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा । नवरं-सर्वेऽपि विंशतिसंख्यका अपि वृत्तवैताढ्यपर्वताः । विंशतिसंख्यकत्वमेतेषां-पञ्चसु हैमवतेषु पञ्चानां शब्दापातिनां, पञ्चसु ऐरण्यवतेषु पञ्चानां विकटापातिनां, पञ्चसु हरिवर्षेषु पञ्चानां गन्धापातिनां, पञ्चसु रम्यकवर्षेषु पञ्चानां माल्यवतां च सद्भावादिति । 'वृत्तवैताढ्य' इत्यत्र वृत्तेति विशेषणं दीर्घवैताढ्यव्यवच्छेदार्थम् ॥ सू० २३ ॥

रवर द्वीपार्धमें भी दो मन्दर पर्वतोंका कथन इसी प्रकारसे है, यही बात "पुक्खरवरदीवद्धगाणं मंदरा" इत्यादि सूत्र पाठसे प्रकट की गई है ॥सू. २२॥

"सव्वे वि णं वट्टवेयड्ढपव्वया" इत्यादि ॥ सूत्र २३ ॥

टीकार्थ-समस्त वृत वैताढ्य पर्वत २० कहे गये हैं-क्योंकि पांच हैमवतोंमें ५ शब्दापाती हैं, पांच ऐरण्यवतोंमें पांच विकटापाती हैं पांच हरिवर्षोंमें पांच गन्धापाती हैं, और पांच रम्यक क्षेत्रोंमें पांच माल्यवान् हैं ।

કથન અનુસાર જ સમજવું એજ વાત "पुक्खरवरदीवद्धगाणं मंदरा" ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે ॥ સૂ ૨૨ ॥

"सव्वे वि णं वट्टवेयड्ढपव्वया" ઈત્યાદિ—(સૂ ૨૩)

ટીકાર્થ-વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતોની કુલ સંખ્યા ૨૦ ની કહી છે, કારણ કે પાંચ હૈમવતોમાં પાંચ શબ્દાપાતી છે, પાંચ ઐરણ્યવતોમાં પાંચ વિકટાપાતી છે પાંચ હરિવર્ષોમાં પાંચ ગન્ધાપાતી છે, અને પાંચ રમ્યકક્ષેત્રોમાં પાંચ માલ્યવાન્ છે.

मूलम्--जंबुद्दीवे दीवे दस खेत्ता पण्णत्ता, तं जहा--भरहे १, एरवए २, हेमवए ३, हेरन्नवए (एरण्णवए) ४, हरिवस्से ५, रम्मगवस्से ६, पुव्वविदेहे ७। अवरविदेहे ८ देवकुरा ९ उत्तरकुरा १० ॥ सू० २४ ॥

छाया--जम्बूद्वीपे द्वीपे दशक्षेत्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भरतम् १, ऐरवतं २, हैमवतं ३, हैरण्यवतं (ऐरण्यवतं) ४, हरिवर्षं, ५, रम्यकवर्षं ६. पूर्वविदेहः ७ अपरविदेहः ८ देवकुरवः ९, उत्तरकुरवः १० ॥ सू० २४ ॥

टीका--' जंबुद्दीवे दीवे ' इत्यादि--

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० २४ ॥

मूलम्--माणुसुत्तरे णं पव्वए मूले दसबावीसे जोयणसए विक्खंभेणं पण्णत्ते ॥ सु० २५ ॥

छाया--मानुषोत्तरः खलु पर्वतो मूले दश द्वाविंशति योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० २५ ॥

वैताढ्योंमें जो " वृत्त " (गोल) ऐसा विशेषण दिया है वह दीर्घ वैताढ्य पर्वतकी निवृत्तिके लिये दिया है ॥ सूत्र २३ ॥

" जंबुद्दीवे दीवे दस खेत्ता पणत्ता " इत्यादि ॥ २४ ॥

टीकार्थ--जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें १० क्षेत्र कहे गये हैं। जैसे--भरत १, ऐरवत २, हैमवत ३, हैरण्यवत ४, हरिवर्ष ५, रम्यक वर्ष ६, पूर्व विदेह ७, अपर विदेह ८, देवकुरु ९, और उत्तार कुरु १० ॥सूत्र २४॥

" माणुसुत्तरेणं पव्वए मूले " इत्यादि २५ ॥

टीकार्थ--मानुषोत्तरपर्वत मूलमें विष्कम्भकी अपेक्षा एक हजार २२ योज-

---

વૈતાઢ્યોની આગળ જે " વૃત્ત " વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યુ છે તે દીર્ઘવૈતાઢ્યપર્વતોની નિવૃત્તિને માટે લગાડવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર ૨૩ ॥

" જંબુદ્દીવે દીવે દસ ખેત્તા પણ્ણત્તા " ઈત્યાદિ--

ટીકાર્થ--જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ૧૦ ક્ષેત્ર કહ્યાં છે. તે ૧૦ ક્ષેત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) ભરત, (૨) ઐરવત (૩) હૈમવત, (૪) હૈરણ્યવત, (૫) હરિવર્ષ, (૬) રમ્યકવર્ષ, (૭) પૂર્વવિદેહ (૮) અપરવિદેહ, દેવકુરુ અને (૧૦) ઉત્તરકુરુ ॥ સૂત્ર ૨૪ ॥

टीका—' माणुसुत्तरे णं ' इत्यादि—

मानुषोत्तरः=अर्द्धतृतीयद्वीपमर्यादाकारकः चक्रवालपर्वतो मूले=मूलभागे दश द्वाविंशति योजनशतानि=द्वाविंशत्यधिकानि एकसहस्रयोजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः ॥ सू० २५ ॥

मूलम्—सव्वेवि णं अंजणगपव्वया दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, उवरिं दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। सव्वे वि णं दहिमुहपव्वया दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लगसंठाणसंठिया दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। सव्वे वि णं रइकरपव्वया दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं, सव्वत्थ समा झल्लरीसंठाणसंठिया दसजोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० २६ ॥

छाया—सर्वेऽपि खलु अञ्जनकपर्वता दश योजनशतानि उद्वेधेन, मूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, उपरि दशयोजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। सर्वेऽपि खलु दधिमुखपर्वता दशयोजनशतानि उद्वेधेन सर्वत्र समाः पल्यकसंस्थानसंस्थिता दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। सर्वेऽपि खलु रतिकरपर्वता दशयोजन शतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दशगव्यूतशतानि उद्वेधेन, सर्वत्र समा झल्लरी संस्थानसंस्थिता दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥सू०२६॥

टीका—' सव्वे वि णं ' इत्यादि—

अञ्जनकपर्वता—नन्दीश्वरद्वीपस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तररूपेषु चतुर्षु दिक्षु

नका कहा गया है ॥ सूत्र २५ ॥

" सव्वे वि णं अंजणगपव्वया " इत्यादि ।

टीकार्थ—नन्दीश्वर द्वीपकी पूर्व पश्चिम उत्तर और दक्षिण रूप चारों दिशा-

---

" माणुसुत्तरेणं पव्वए मूले " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૫)

માનુષોત્તર પર્વતના મૂળભાગનો વિસ્તાર એક હજાર બાવીશ યોજનનો કહ્યો છે. ॥ સૂત્ર ૨૫ ॥

સવ્વે વિ णं अंजणगपव्वया " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૬)

चत्वारो श्यामवर्णा पर्वताः। तेषां मध्ये एकैकस्य पर्वतस्य चतुर्दिक्षु चतस्रश्च-तस्रः पुष्करिण्यः सन्ति, तथाहि—पूर्वदिक् स्थितस्याञ्जनपर्वतस्य चतुर्दिक्षु नन्दोत्तरा नन्दाऽऽनन्दा नन्दिवर्धनाभिधाश्चतस्रः पुष्करिण्यः ४, दक्षिणदिक्स्थितस्याञ्जनपर्वतस्य चतुर्दिक्षु भद्रा विशाला कुमुदा—पुण्डरिकिणीनाम्न्यश्चतस्रः पुष्करिण्यः ८। पश्चिमदिक् स्थितस्याञ्जनपर्वतस्य चतुर्दिक्षु नन्दिषेणा—ऽमोघा—गोस्तूपा—सुदर्शनाभिधाश्चतस्रः पुष्करिण्यः १२। उत्तरदिक्स्थितस्याञ्जनपर्वतस्य चतुर्दिक्षु विजया—वैजयन्ती—जयन्त्यपराजिताभिधाश्चतस्रः पुष्करिण्यः १६ सन्ति। आसु षोडशसु पुष्करिणीषु प्रत्येकस्यां पुष्करिण्यामेकैको दधिमुखपर्वत इति षोडश-

ओंमें चार श्यामवर्णके पर्वत कहे गये हैं उनके मध्यमें एक एक पर्वतकी चारों दिशाओंमें चार २ पुष्करिणियां (गोल बावडियां) हैं—जैसे—पूर्व दिशामें स्थित जो अंजन पर्वत है, उसकी चार दिशाओंमें नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, और नन्दिवर्धना इस नामकी चार पुष्करिणियां हैं। दक्षिण दिशामें स्थित जो अंजनपर्वत है उसकी चार दिशाओंमें भद्रा १, विशाला २, कुमुदा ३, और पुण्डरिकिणी ४ ये चार पुष्करिणियां हैं। पश्चिम दिशामें स्थित जो अंजन पर्वत है, उसकी चार दिशाओंमें नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३, एवं सुदर्शना ४, ये चार पुष्करिणियां हैं। उत्तर दिशामें स्थित जो अंजन पर्वत है उसकी चार दिशाओंमें विजया, वैजयन्ती, जयन्ती और अपराजिता ये चार पुष्करिणियां हैं। इन १६ पुष्करिणियोंमेंसे प्रत्येक पुष्करिणीमें एक एक दधिमुख पर्वत हैं, इस तरहसे १६ दधिमुख पर्वत हैं। नन्दी-

નન્દીશ્વર પર્વતની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણરૂપ ચારે દિશાઓમાં ચાર શ્યામવર્ણના પર્વતની ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર અંજન પર્વતો કહેલા છે તે તે દરેક શ્યામવર્ણના પર્વતની ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર પુષ્કરિણીઓ (ગોળાકારની વાવો) છે. પૂર્વ દિશામાં જે અંજનપર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં ચાર પુષ્કરિણીઓ છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) નન્દોત્તરા, (૨) નન્દા, (૩) આનન્દા અને (૪) નન્દિવર્ધના. દક્ષિણ દિશામા જે અંજનપર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં ભદ્રા, વિશાલા, કુમુદા અને પુંડરિકિણી નામની ચાર પુષ્કરિણીઓ છે. પશ્ચિમ દિશાના જે અંજનપર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં નન્દિષેણા, અમોઘા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના નામની ચાર પુષ્કરિણીઓ છે. ઉત્તર દિશામા જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમા વિજયા, વૈજયન્તી, જયન્તી અને અપરાજિતા નામની ચાર પુષ્કરિણીઓ છે. આ રીતે ૧૬ પુષ્કરિણીઓ

संख्यकाः दधिमुखपर्वताः। रतिकरपर्वताः=नन्दीश्वरद्वीपे विदिग्व्यवस्थिताश्चतुः स्थानकप्रोक्ताश्चत्वारः पर्वताः। इति॥ ०२६॥

मूलम्—रुयगवरे णं पव्वए दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं, मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, उवरिं दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ते। एवं कुंडलवरे वि॥ सू० २७॥

छाया--रुचकवरः खलु पर्वतो दश योजनशतानि उद्वेधेन, मूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, उपरि दश योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। एवं कुण्डलवरोऽपि॥ सू० २७॥

श्वर द्वीपमें विदिशाओंमें चार स्थानमें कहे गये चार जो पर्वत हैं वे रतिकर पर्वत हैं। इन समस्त अञ्जनक पर्वतोंका जमीनके भीतर १ हजार योजन प्रमाण भाग हैं मूलमें इनका विष्कम्भ १० हजार योजनका है। अब दधिमुख पर्वत उद्वेध (गहराई)की अपेक्षा १ हजार योजन प्रमाण हैं। ये सब सर्वत्र सम हैं। इनका आकार पल्यकके आकार जैसाहै, इन सबका विस्तार १० हजार योजनकाहै, प्रत्येक रतिकर पर्वत १० दस दस हजार योजनके ऊंचे कहे गयेहैं। उसका उद्वेध एक हजार गव्यूत (दो हजार कोश)काहै, ये सर्वत्र सम हैं, इनका आकार झालरके आकार जैसा है, इनका विष्कम्भ दश हजार योजनका है २६

છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરિણીમાં એક એક દધિમુખ પર્વત છે. આ રીતે કુલ ૧૬ દધિમુખ પર્વતો છે. નન્દીશ્વર પર્વતની વિદિશાઓમાં (ઇશાન, અગ્નિ આદિ ચાર ખૂણે) એક એક રતિકર પર્વત છે. આ રીતે ચારે વિદિશામાં કુલ ચાર રતિકર પર્વતો આવેલા છે.

ઉપર્યુક્ત ચારે અંજનક પર્વતોનો ઉદ્વેધ (જમીનની અંદર રહેલો ભાગ) એક હજાર યોજનપ્રમાણ છે મૂળમાં (તળેટીમાં) તેમનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) દસ હજાર યોજનનો છે અને ટોચ પરનો તેમનો વિસ્તાર એક હજાર યોજનનો છે. ઉપર્યુક્ત ૧૬ દધિમુખ પર્વતોમાંના પ્રત્યેક દધિમુખ પર્વતનો ઉદ્વેગ એક હજાર યોજનનો છે. અને મૂળથી મુખ સુધીનો તેમનો વિસ્તાર એક સરખો—દસ દસ હજાર યોજનનો છે. આ કારણે તે પ્રત્યેકના આકાર પલ્યંક (પલંગ) ના જેવો છે. પ્રત્યેક રતિકર પર્વત દસ હજાર યોજન ઉંચાઈવાળા છે—પ્રત્યેક રતિકર પર્વતનો ઉદ્વેધ એક હજાર ગવ્યૂત (બે હજાર કોસ) પ્રમાણ છે. તે સર્વત્ર સમપ્રમાણ છે—એટલે કે મૂળભાગથી ટોચ ભાગ પર્યન્તનો તેમનો વિસ્તાર ૧૦–૧૦ હજાર યોજનનો છે. તેમનો આકાર ઝાલરના જેવો છે. ॥ સૂત્ર ૨૬॥

टीका—‘ रुयगवरे णं ’ इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा। नवरम् रुचकवरः=रुचकनामा त्रयोदश द्वीपवर्त्ती चक्रवालपर्वतः। कुण्डलवरवक्तव्यताऽपि रुचकवरवक्तव्यतावद् बोध्या। कुण्डलवरः=एकादशद्वीपवर्त्ती कुण्डलनामा चक्रवालपर्वत इति ॥ सू० २७ ॥

अनन्तरं गणितानुयोग उक्तः। सम्प्रति द्रव्यानुयोगस्वरूपं सभेदमाह—

मूलम्—दसविहे दवियाणुओगे पण्णत्ते, तं जहा—दवियाणुओगे १, माउयाणुओगे २, एगट्ठियाणुओगे ३, करणाणुओगे ४, अप्पियाणप्पिए ५, भावियाभाविए ६, बाहिराबाहिरे ७, सासयासासए ८, तह णाणे ९, अतहणाणे १०॥ सू०२८ ॥

“ रुयगवरेणं पव्वए दसजोयणसयाइं ” इत्यादि ॥ सू. २७ ॥

टीकार्थ—रुचकवर पर्वत उद्वेध (गहराई)की अपेक्षा एक हजार योजनका है, मूलमें इसका विष्कम्भ १० हजार योजनका है, तथा ऊपरमें इसका विष्कम्भ १ हजार योजनका है, इसी तरहका वर्णन कुण्डलवर द्वीपका भी जानना चाहिये।

यह रुचकवर पर्वत रुचक नामका जो तेरहवां द्वीप है, उसमें रहा हुआ है यह गोल है—कोटके आकार जैसा है कुण्डलवर पर्वतकी वक्तव्यता भी रुचकवर पर्वतकी वक्तव्यताकी जैसी जाननी चाहिये यह कुण्डलवर पर्वत ११ वां जो द्वीप है, उसमें रहा हुआ है और यह भी प्राकारके जैसा गोल है इसलिये रुचकवर और कुण्डलवर ये दोनों पर्वत चक्रवाल पर्वत कहे गये हैं ॥ सूत्र २७ ॥

“ रुयगवरेणं पव्वए दसजोयणसयाइं ” ઈત્યાદિ—(સૂ. ૨૭)

ટીકાર્થ—રુચકવર પર્વતનો ઉદ્વેધ (જમીનની અંદરનો અદૃશ્ય ભાગ) એક હજાર યોજનનો છે. મૂળભાગમાં તેનો વિષ્કંભ દસ હજાર યોજનનો અને ઉપરના ભાગમાં એક હજાર યોજનનો છે. એવું જ વર્ણન કુંડલવર પર્વતના વિષયમાં પણ સમજવું

રુચક નામનો જે તેરમો દ્વીપ છે તેમાં રુચકવર પર્વત આવેલો છે તે ગોળ છે અને કોટના જેવા આકારનો છે કુંડલવર પર્વતનું વર્ણન પણ રુચકવર જેવું જ સમજવું આ કુંડલવર પર્વત અગિયારમો જે દ્વીપ છે તેમાં આવેલો છે. તેનો આકાર પણ પ્રાકાર (કોટ)ના જેવો ગોળ છે. આ બન્ને પર્વતો (રુચકવર અને કુંડલવર પર્વતો) ગોળાકારના હોવાથી તેમને ચક્રવાલ પર્વતો કહ્યા છે ॥સૂ ૨૭॥

छाया—दशविधो द्रव्यानुयोगः प्रज्ञप्तः तद्यथा-द्रव्यानुयोगः १, मातृकानुयोगः २, एकार्थिकानुयोगः ३, करणानुयोगः ४, अर्पितानर्पितम् ५, भावितामावितम् ६, बाह्याबाह्यम् ७, शाश्वताशाश्वतम् ८, तथाज्ञानम् ९, अतथाज्ञानम् १० ॥ सू० २८ ॥

टीका—'दसविहे' इत्यादि—

अनुयुज्यते=अनुरूपतया अनुकूलतया या भगवदुक्तार्थेन सह संबध्यते इति-अनुयोगः=भगवद्भाषितार्थतो न्यूनाधिकविपरीतभाववैलक्षण्यवर्जितो गणधरकर्तृकप्रतिपादनलक्षणो व्यापार इति । अनुयोगो व्याख्यानमिति चैकार्थकौ ।

इस प्रकारसे गणितानुयोगका कथन कर अब सूत्रकार सभेद द्रव्यानुयोगका कथन करते हैं—

"दसविहे दविद्याणुओगे पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र २८ ॥

टीकार्थ–द्रव्यानुयोग १० प्रकारका कहा गया है जैसे–द्रव्यानुयोग १, मातृकानुयोग २, एकार्थिकानुयोग ३, करणानुयोग ४, अर्पितानर्पित ५, भावितामावित ६, बाह्याबाह्य ७, शाश्वताशाश्वत ८ तथाज्ञान ९ और अतथाज्ञान १०,

गणधरों द्वारा किया जो प्रतिपादन रूप व्यापार भगवद्द्वारा प्रतिपादित अर्थसे न्यूनतासे अधिकतासे एवं विपरीत भावसे रहित होता है, वही अनुयोग है, तात्पर्य इसका यह है, कि भगवान्ने जिस अर्थका प्रतिपादन किया है, उसीसे मेल खानेवाला जो गणधरोंका कथन है वही अनुयोग है, अनुयोग एवं व्याख्यान ये दोनों शब्द एक अर्थवाले

આ પ્રકારે ગણિતાનુયોગનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર સભેદ દ્રવ્યાનુયોગનું કથન કરે છે–"દસવિહે દવિયાણુઓગે પણ્ણત્તે" ઇત્યાદિ—(સૂ ૨૮)

ટીકાર્થ–દ્રવ્યાનુયોગ દસ પ્રકારને કહ્યો છે-(૧) દ્રવ્યાનુયોગ, (૨) માતૃકાનુયોગ (૩) એકાર્થિકાનુયોગ, (૪) કરણાનુયોગ, (૫) અર્પિતાનર્પિત, (૬) ભાવિતાભાવિત, (૭) બાહ્યાબાહ્ય, (૮) શાશ્વતાશાશ્વત, (૯) તથાજ્ઞાન અને (૧૦) અતથાજ્ઞાન.

ગણધરો દ્વારા કરાયેલા પ્રતિપાદનરૂપ વ્યાપારમાં તીર્થંકર ભગવાનો દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થની અપેક્ષાએ ન્યૂનતા પણ હોતી નથી, અધિકતા પણ હોતી નથી અને વિપરીત ભાવને પણ સદ્ભાવ હોતો નથી. એટલે કે ભગવાને જે અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય છે તેની સાથે સુસંગત અને સુમેળયુક્ત જ ગણધરોનું કથન હોય છે. તે પ્રકારના જિનેન્દ્ર ભગવાનોના કથન સાથેના સુમેળ યુક્ત એવા ગણધરોના કથનનું નામ અનુયોગ છે અનુયોગ અને વ્યાખ્યાન આ

अनुयोगशब्दस्य विस्तरतो व्याख्या उपासकदशाङ्गस्य मत्कृतायामगारधर्मसञ्जीवनीटीकायां विलोकनीया। अयं चानुयोगः-चरणकरणानुयोगः=धर्मकथानुयोगः-गणितानुयोगः-द्रव्यानुयोगभेदाच्चतुर्विधाः। तत्र-द्रव्यानुयोगः-द्रव्यस्य=जीवादेरनुयोगो=विचारः। स च द्रव्यानुयोग मातृकानुयोगादि भेदेन दशविधः। तत्र-द्रव्यानुयोगः=जीवादेर्द्रव्यत्वविचारणा, यथा-द्रवति=गच्छति-प्राप्नोति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यम्, द्रूयते=गम्यते-प्राप्यते तैस्तैः पर्यायैरिति वा द्रव्यम्=गुणपर्यायवान् पदार्थः। एवम्भूतश्च जीवोऽस्ति, यतस्तस्मिन् सहभाविनो ज्ञानादयो गुणाः सन्ति, तदभावे तु जीवत्वमेव न स्यात्। पर्याया अपि तस्मिन्

है। अनुयोग शब्दकी विस्तृत व्याख्या उपासकदशाङ्गकी जो अगार धर्म संजीवनी टीका है, उसमें की गई है-अतः जिज्ञासुओंको वहांसे इस विषयकी व्याख्या देख लेनी चाहिये, यह अनुयोग चरणकरणानुयोग धर्मकथानुयोग, गणितानुयोग और द्रव्यानुयोगके भेदसे चार प्रकारका है, जीवादि द्रव्यका जो विचार है, वह द्रव्यानुयोग है, यह द्रव्यानुयोग मातृकानुयोग आदिके भेदसे १० प्रकारका है, जीवादिमें जो द्रव्यत्वका विचार है, वह द्रव्यानुयोग है, जैसे-जो उन उन पर्यायोंको प्राप्त करता है, वह द्रव्य है, अथवा उन २ पर्यायों द्वारा जो प्राप्त किया जाता है, वह द्रव्य है।

ऐसा वह द्रव्य गुण और पर्यायवाला वह पदार्थ जीव है, अतः वह द्रव्यरूप है, क्योंकि उसमें सहभावी जो ज्ञानादिक गुण हैं वे हैं अन्यथा उनके अभावमें उसमें जीवत्वही नहीं बन सकता है, इसी

બન્ને શબ્દો એક અર્થવાળા છે. અનુયોગ શબ્દની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા જાણવાને ઉત્સુક પાઠકોએ ઉપાસકદશાંગની અગારધર્મસંજીવની ટીકા વાંચી જવી.

આ અનુયોગના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ચરણકરણાનુયોગ, (૨) ધર્મકથાનુયોગ, (૩) ગણિતાનુયોગ અને (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

જીવાદિ દ્રવ્યવિષયક જે વિચાર કરવામા આવે છે તેનું નામ દ્રવ્યાનુયોગ છે તે દ્રવ્યાનુયોગના દ્રવ્યાનુયોગ, માતૃકાનુયોગ આદિ ઉપર્યુક્ત ૧૦ પ્રકારો કહ્યા છે.

દ્રવ્યાનુયોગ-જીવાદિમાં જે દ્રવ્યત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેને દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે. જેમ કે-આત્મત્વ આદિ પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું નામ દ્રવ્ય છે, અથવા તે તે પર્યાયો દ્વારા જે પ્રાપ્ત કરાય છે તેનું નામ દ્રવ્ય છે, અથવા તે તે પર્યાયો દ્વારા જે પ્રાપ્ત કરાય છે તે દ્રવ્ય છે. એવું તે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયવાળા પદાર્થરૂપ હોય છે એવો ગુણપર્યાયવાળો તે પદાર્થ જીવ છે. તેથી તે દ્રવ્યરૂપ છે, કારણ કે તેમા સહભાવી જ્ઞાનાદિક ગુણોનો સદ્ભાવ હોય છે. જો જ્ઞાનાદિક ગુણોનો તે [illegible]ભાવ હોય તો તેમાં જીવત્વ જ

मानुषत्वबालत्वादयः सन्त्येव, अतो गुणपर्यायवत्त्वाज्जीवो द्रव्यमित्यादि द्रव्यानुयोगः १। तथा-मातृकानुयोगः-मातृका=प्रवचनपुरुषस्य उत्पादव्ययध्रौव्यरूपा पदत्रयी, तस्या अनुयोगः। स यथा-जीवद्रव्यम् उत्पादवत्-बालत्वादिपर्यायाणां प्रतिक्षणमुत्पादात्, अनुत्पादे च वृद्धाद्यवस्थानामप्राप्तिप्रसङ्गात्। तथा-जीवद्रव्यं व्ययवत्, प्रतिक्षणं बाल्याद्यवस्थानां व्ययदर्शनात्, अव्ययत्वे च तासां नित्यत्वप्राप्तेः। तथा-जीवद्रव्यं द्रव्यत्वेन ध्रौव्यवत्। यदि तथा न स्यात्तदा द्रव्यं सर्वथा

तरह उसमें क्रमभावी जो पर्यायें हैं वे भी हैं, जीवमें मानुषत्व, बालत्व आदि पर्यायें होती हुई प्रतीत ही होती हैं। इस प्रकार गुण एवं पर्यायवाला होनेसे जीव द्रव्यरूप है, इत्यादि रूप जो विचार है, वह द्रव्यानुयोग हैं, प्रवचन पुरुषकी उत्पाद व्यय एवं ध्रौव्यरूप जो पदत्रयी है, वह मातृका है, इस मातृकाका जो अनुयोग है, वह मातृकानुयोग है जैसे-ऐसा विचार करना-कि जीव द्रव्य उत्पादवाला है, क्योंकि बालत्व आदि पर्यायोंका प्रतिक्षण उसमें उत्पाद होता है, यदि ऐसा नहीं हो तो वृद्ध आदि अवस्थाओंकी उसमें प्राप्ति नहीं होनेका प्रसङ्ग प्राप्त होता है, इसी प्रकारसे जीव द्रव्य व्ययवाला भी है, क्योंकि उसमें प्रतिक्षण बाल्य आदि अवस्थाओंका व्यय होता हुआ देखा जाता है, यदि इन पर्यायोंका उसमें व्यय न हो तो उनका उसमें नित्यरूपसे सद्भाव रहनेका प्रसङ्ग प्राप्त होता है, इसी तरहसे जीव द्रव्य ध्रौव्य स्वभाववाला भी है, यदि वह इस स्वभाववाला न हो तो वह उत्पादवालाही होनेसे

સંભવી શકે નહીં. એ જ પ્રમાણે ક્રમભાવી પર્યાયોનો પણ તેમાં સદ્ભાવ હોય છે. જીવમાં માનુષત્વ, બાલત્વ આદિ પર્યાયોના સદ્ભાવની પ્રતીતિ તો અવશ્ય થતાં જ હોય છે. આ રીતે ગુણ અને પર્યાયવાળો હોવાને લીધે જીવ દ્રવ્યરૂપ છે, ઈત્યાદિ રૂપ જે વિચારણા છે તેનું નામ જ દ્રવ્યાનુયોગ છે.

માતૃકાનુયોગ-પ્રવચનપુરુષની ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ જે પદત્રયી છે તેનું નામ માતૃકા છે આ માતૃકાનો જે અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) છે, તેનું નામ જ માતૃકાનુયોગ છે. જેમ કે-એવી વિચારણા કરવી કે જીવદ્રવ્ય ઉત્પાદવાળું છે, કારણ કે બાલત્વ આદિ પર્યાયોનો પ્રતિક્ષણ તેમાં ઉત્પાદ થતો રહે છે જો એવું ન હોત તો વૃદ્ધત્વ આદિ અવસ્થાઓની તેમાં પ્રાપ્તિ ન થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. એજ પ્રમાણે જીવદ્રવ્ય વ્યયવાળું પણ છે, કારણ કે તેમાં પ્રતિક્ષણ બલ્યાદિ અવસ્થાઓનો વ્યય થતો રહે છે. જો આ પર્યાયોનો તેમાં વ્યય થતો ન હોત તો તેમાં તેનો નિત્યરૂપે સદ્ભાવ રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. એજ પ્રમાણે જીવદ્રવ્ય ધ્રૌવ્ય સ્વભાવ

उत्पादव्ययवदेव स्यात् । ततश्च—अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्राप्त्या पूर्वदृष्टानां भावानामनुस्मरणाभिलाषाद्यभावप्रसङ्गेन च ऐहिकपारलौकिकानां सर्वेषां कृत्यानामुच्छेदः प्रसज्जेत, अतो द्रव्यतयाऽस्य ध्रौव्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं च—यतो जीव उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तः, अतो द्रव्यमित्यादि रूपो मातृकानुयोग इति । २ । तथा—एकार्थिकानुयोगः—एकः=समानः अर्थो=जीवादिर्येषां ते—एकार्थिकाः शब्दाः, तैरनुयोगः । स यथा—जीवद्रव्यमुद्दिश्य—जीवः प्राणी भूतं सत्त्व इत्यादि । अथवा—एकार्थिकानां शब्दानामनुयोगः, यथा—जीवनात्=प्राणधारणाज्जीवः, प्राणानाम्=

अकृताभ्यागम कृत विप्रणाश इन दोषोंकी प्राप्तिके वशवाला हो जावेगा, और इससे उसमें पूर्वदृष्ट भावोंको स्मरण करनेकी अभिलाषा आदिके होनेका अभाव प्रसक्त होगा इससे ऐहिक एवं पारलौकिक जितने भी कृत्य हैं उन सबके उच्छेद होनेका भी प्रसङ्ग प्राप्त होगा, इसलिये इनका उच्छेद प्राप्त न हो, जीवको द्रव्य रूपसे ध्रौव्यरूप मानना चाहिये इस तरह जिस कारणसे जीव व्यय एवं ध्रौव्यसे युक्त है, इसी कारणसे वह द्रव्यरूप है, इत्यादि रूप जो विचार है, वह मातृकानुयोग है २ ।

एकार्थिकानुयोग—जिन शब्दोंका अर्थ समान है वे एकार्थिक शब्द हैं, इन शब्दोंको लेकर जो अनुयोग है, वह एकार्थिकानुयोग है, जैसे जीव द्रव्यको लेकर—जीव, प्राणी, भूत, सत्त्व ये शब्द एक जीवके ही वाचक है, ऐसा विचार एकार्थिकानुयोग हैं, अथवा—एकार्थिक शब्दोंका

વાળું પણ છે જો તે આ સ્વભાવવાળું ન હોત તો ઉત્પાદ સ્વભાવવાળું જ હોવાને કારણે તે 'અકૃતાભ્યાગમ અને કૃત વિપ્રણાશ' આ દોષોની પ્રાપ્તિના પ્રસંગવાળું થઇ જાત, અને તે પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તેમાં પૂર્વદૃષ્ટ ભાવોનું સ્મરણ કરવાની અભિલાષા આદિનો અભાવ હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત તે કારણે જેટલાં ઐહિક અને પારલૌકિક કૃત્યો છે તે બધાનો ઉચ્છેદ થવાનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. આ પ્રકારે તેમના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ ત્યારે જ પ્રાપ્ત નહીં થાય કે જ્યારે જીવને દ્રવ્યરૂપે ધ્રૌવ્યરૂપ માનવામાં આવશે તેથી જ જીવદ્રવ્યને ધ્રૌવ્યસ્વભાવવાળું પણ માનવું જ પડશે. આ રીતે જે કારણે જીવ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ગુણથી યુક્ત છે એજ કારણે તે દ્રવ્યરૂપ છે. આ પ્રકારની જે વિચારણા થાય છે તેનું નામ માતૃકાનુયોગ છે.

એકાર્થિકાનુયોગ—જે શબ્દોનો અર્થ સમાન હોય છે, તે શબ્દોને એકાર્થિક શબ્દો કહે છે. આ શબ્દોને અનુલક્ષીને જે અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) થાય છે. તેને એકાર્થિકાનુયોગ કહે છે. જેમ કે—જીવ, પ્રાણી, ભૂત અને સત્ત્વ, આ ચારે શબ્દો એક જીવના જ વાચક છે, આ પ્રકારની વિચારણાનું નામ એકાર્થિકાનુયોગ છે. અથવા એકાર્થિક શબ્દોનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ એકાર્થિકાનુયોગ છે—

उच्छ्वासादीनां विद्यमानत्वात् प्राणी, सदा भवनाद् भूतम्, सदा सत्त्वात् सत्त्वः, इति ॥ २ ॥ तथा-करणानुयोगः-क्रियते एभिरिति करणानि-क्रियासिद्धौ साधकतमानि, तेषामनुयोगः, यथाकर्तुर्जीवद्रव्यस्य भिन्नभिन्नक्रियासु साधकतमानि कालस्वभावनियतिकर्मपुरुषकाराणि, तान्यनुपादाय जीवो न किमपि कर्तुं शक्नोति, अतः कालादीनि करणानि। अथवा-मृद्‌द्रव्यं कुलालचक्रचीवरदण्डादीनि करणानि विना घटरूपेण निष्पत्तुमशक्यम्, अत एतानि घटद्रव्यस्य कर-

जो अनुयोग है, वह एकार्थिकानुयोग है, जैसे-प्राणधारण करनेवाला होनेसे वह जीव हैं, उच्छ्वास आदि प्राण जीवमें क्रियमाण हैं इस कारण वह प्राणी है, यह जीव त्रिकालमें भी विच्छेदको प्राप्त नहीं होता है, अर्थात् सदा इसका सद्भाव रहता हैं इस कारण इसे भूत कहा गया है, इसी तरहसे इसकी सत्ता सदा कायम रहती है, इस कारण इसे सत्त्व कहा गयाहै ।२।।

करणानुयोग-क्रिया सिद्धिमें जो साधकतम होते हैं, वे कारण हैं। इन कारणोंका जो अनुयोग है, वह करणानुयोग है जैसे-कर्ता रूप जीव द्रव्यको भिन्न २ क्रियाओंमें साधकतम काल, स्वभाव नियति कर्म, पुरुषकार ये कारण होतेहैं। क्योंकि इनके उपादन किये विना जीव कुछ भी कार्य नहीं कर सकता है। इस कारण जीवको क्रिया सिद्धिमें प्रकृष्ट साधक होनेसे कारण होते हैं। अथवा-मृत्तिका रूप द्रव्य कुलाल (कुंभकार) चक्र (चाक) चीवर, दण्ड आदिरूप कारणोंके विना घटरूप

જેમ કે જીવને માટે વપરાતા ચારે સમાનાર્થી શબ્દોનો આ પ્રમાણે એકાર્થિકાનુયોગ કરી શકાય-પ્રાણુ ધારણુ કરનારો હોવાથી તે જીવરૂપ છે, ઉચ્છ્વાસ આદિ પ્રાણુ જીવમાં ક્રિયમાણુ હોય છે, તે કારણે પ્રાણીરૂપ છે, ત્રણે કાળમા તેનો સદ્‌ભાવ રહે છે-કદી તેનો વિચ્છેદ થતો નથી, તે કારણે તેને ભૂત પણુ કહે છે. તેની સત્તા (વિદ્યમાનતા) કાયમ ટકી રહે છે, તે કારણે તેને સત્ત્વ પણુ કહે છે.

કરણાનુયોગ-ક્રિયાસિદ્ધિમાં જે સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ સાધકરૂપ) હોય છે તેમને કરણુ કહે છે. તે કરણોનો જે અનુયોગ છે તેનુ નામ કરણાનુયોગ છે. જેમ કે.... કર્તારૂપ જીવદ્રવ્યને જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં કાળ સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષકારરૂપ કરણો સાધકતમ નીવડે છે, કારણુ કે તેમનુ ઉપાદન કર્યા વિના જીવ કોઈ પણુ કાર્ય કરી શકતો નથી. આ કારણે જીવ ક્રિયાસિદ્ધિમાં તેઓ અત્યંત આવશ્યક હોવાથી તેમને કરણુરૂપ કહ્યાં છે. અથવા-મૃત્તિકા (માટી)રૂપ દ્રવ્ય

णानि। इत्थं योऽनुयोगः स करणानुयोग इति ४। तथा-अर्पिताऽनर्पितम्-अर्पितं=विशेषितम्, अनर्पितम्,=अविशेषितम्, उभयोः कर्मधारयः। विशेषिताविशेषितरूपो द्रव्यानुयोगः। तत्र-अर्पितं यथा-जीवद्रव्यं किंविधम्? संसारि। संसार्यपि त्रसरूपम्, त्रसरूपमपि पञ्चेन्द्रियं, तदपि नररूपमित्यादि। अनर्पितं यथा-जीवद्रव्यमिति। इत्थमेकस्य जीवद्रव्यस्य विशेषिताविशेषितरूपेण यद् व्याख्यानं तत् अर्पितानर्पितरूपो द्रव्यानुयोगः ॥ ५। तथा-भाविताभावितम्-भावितं=

पर्यायसे उत्पन्न होनेके लिये समर्थ नहीं हैं, इसलिये ये घट द्रव्यके कारण हैं। इस प्रकारसे जो अनुयोग-विचार है, वह करणानुयोग है, द्रव्यका विशेषिता विशेषित रूपसे जो व्याख्यान है-वह अर्पिताऽनर्पित रूप द्रव्यानुयोग है, अर्पित शब्दका अर्थ विशेषित और अनर्पित शब्दका अर्थ अविशेषित है जैसे-जीव द्रव्यसे लेकर ऐसा विचार करना कि जीवद्रव्य कैसा है? संसारी है-तो कैसा संसारी त्रस रूप संसारी है या स्थावर रूप संसारी है यदि वह त्रसरूप संसारी है, दोइन्द्रियादि त्रस संसारी है, या पंचेन्द्रिय रूप त्रस संसारी है? यदि वह पंचेन्द्रिय रूप त्रस संसारी है तो क्या वह नररूप पंचेन्द्रिय संसारी है या और कोई रूप पंचेन्द्रिय संसारी है? इत्यादि तथा-जीव द्रव्य ऐसा जो कथन है वह अविशेषित कथन है। ४ ॥

ઘટ (ઘડા)રૂપ પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાને સમર્થ ત્યારે જ બની શકે છે કે જ્યારે તેને કુંભાર, ચક્ર (ચાકડો), ચીવર, દંડ આદિરૂપ કરણોનો યોગ મળે છે. તેથી તે વસ્તુઓને ઘટરૂપ દ્રવ્યનાં કરણરૂપ ગણી શકાય. આ પ્રકારનો જે અનુયોગ (વિચારણા) છે તેને કરણાનુયોગ કહે છે.

અર્પિતાનર્પિતરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ-દ્રવ્યનું વિશેષિત અવિશેષિતરૂપે જે વ્યાખ્યાન છે તેનું નામ અર્પિતાનર્પિતરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ છે. 'અર્પિત' શબ્દનો અર્થ વિશેષિત થાય છે અને 'અનર્પિત' શબ્દનો અર્થ અવિશેષિત થાય છે. જેમ કે—

જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એવો વિચાર કરવો કે "જીવદ્રવ્ય કેવું છે? સંસારી છે. જો તે સંસારી હોય તો કયા પ્રકારનું સંસારી છે-શું ત્રસરૂપ સંસારી છે કે સ્થાવરરૂપ સંસારી છે? જો તે ત્રસરૂપ સંસારી હોય તો શું દ્વીન્દ્રિયરૂપ છે કે ત્રીન્દ્રિયરૂપ છે, કે ચતુરિન્દ્રિયરૂપ છે, કે પંચેન્દ્રિયરૂપ ત્રસસંસારી છે? જો તે પંચેન્દ્રિયરૂપ ત્રસસંસારી હોય તો શું નરરૂપ પંચેન્દ્રિયસંસારી છે, કે કોઈ અન્ય પ્રકારનું પંચેન્દ્રિયસંસારી છે?" ઈત્યાદિ જે વિચારણા છે તે વિશેષિત કથનરૂપ છે, તથા 'જીવદ્રવ્ય' એવું જે કથન છે તે અવિશેષિત કથન છે.

वासितं द्रव्यान्तरसंसर्गतः, अभावितम्=अवासितम्-द्रव्यान्तरासंसर्गतः। उभयोः कर्मधारयः। भाविताभावितरूपो द्रव्यानुयोगः! तत्र-भावितं यथा-किंचिद् जीवद्रव्यं भावितम्। तत् प्रशस्तभावितं चाप्रशस्तभावितं च। तत्र प्रशस्तभावितं संयमिभावितम्। अप्रशस्तभावितम्-असंयमिभावितम्। द्विविधमपि तद् वमनीयमवमनीयं च। तत्र वमनीयं-यत् संसर्गजातं गुणं दोषं वा अन्यसंसर्गेण वमति। अवमनीयं तु तद्विपरीतम्। अभावितं यथा-किंचिज्जीवद्रव्यम् अभावितम्। तत् असंसर्गप्राप्तम् संसर्गप्राप्तं वा 'कोरडु-इति भाषाप्रसिद्धवज्रमुद्गतुल्यं न वास-

भाविताभावित-एक द्रव्यका जो भावित अभावित रूपसे व्याख्यान है, वह भाविताभावित रूप द्रव्यानुयोग है, वह द्रव्यान्तरके संसर्गसे जो वासित होता है, वह भावित है, और द्रव्यान्तरके संसर्गसे वासित नहीं होता है, वह अवासित है, इसका विचार जीवद्रव्यके ऊपर इस प्रकारसे किया गया है, जैसे-कोई जीवद्रव्य भावित होता है, और अप्रशस्त भावोंसे भी भावित होता है, संयमी जीव प्रशस्त भावोंसे भावित होता है, और जो असंयमी जीव होता है, वह अप्रशस्त भावोंसे भावित होता है, प्रशस्त अप्रशस्त भावित भी वमनीय और अवमनीयके भेदसे दो प्रकारका होता है, वमनीय वह है जो संसर्गसे प्राप्त हुए गुण अथवा दोष अन्यके संसर्गसे वमित (निकलजाते) हो जाते हैं इनसेविपरीत अवमनीयहै। जो किसी भी तरहसे वासित नहीं होताहै-

ભાવિતાભાવિત-એક દ્રવ્યનું જે ભાવિત અભાવિતરૂપે વ્યાખ્યાન છે, તેનું નામ ભાવિતાભાવિતરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ છે. અન્ય દ્રવ્યના સંસર્ગથી વાસિત (યુક્ત) થવું-તેના સંસર્ગની અસર થવી તેનુ નામ ભાવિત છે, પરન્તુ અન્ય દ્રવ્યના સંસર્ગથી વાસિત ન થવું તેનું નામ અવાસિત છે જીવદ્રવ્યને અનુલક્ષીને તેનો વિચાર આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે-કોઇ દ્રવ્ય ભાવિતરૂપ હોય છે. તે પ્રશસ્ત ભાવોથી પણ ભાવિત (યુક્ત) થાય છે અને અપ્રશસ્ત ભાવોથી પણ ભાવિત થાયછે. સંયમી જીવ પ્રશસ્ત ભાવોથી ભાવિત થાય છે અને અસંયમી જીવ અપ્રશસ્ત ભાવોથી ભાવિત થાય છે પ્રશસ્ત અપ્રશસ્તભાવિતા પણ વમનીય અને અવમનીયના ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે. વમનીયભાવિતા એવી હોય છે કે જેમાં સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલા ગુણો અથવા દોષોનું અન્યના સંસર્ગથી વમન (પરિત્યાગ) થઇ જાય છે. તેના કરતાં વિપરીત અવમનીયનું સ્વરૂપ હોય છે.

જે કોઇ પણ પ્રકારે-કોઇના પણ સંસર્ગથી-વાસિત થતું નથી, કોઇના પણ સંસર્ગની જેના ઉપર બિલકુલ અસર થતી નથી એવાં જીવદ્રવ્યને અભાવિત

यितुं शक्यम् । एवं घटादिद्रव्यविषयेऽपि स्वधियाऽऽलोचनीयम् । इत्थमेकस्य-द्रव्यस्य भावितामावितरूपेण यद् व्याख्यानं तद् भावितामावितरूपो द्रव्यानुयोग इति ॥ ६ ॥ तथा-बाह्याबाह्यम्-बाह्यं च तदबाह्यंचेति, बाह्याबाह्यरूपो द्रव्यानुयोगः । तत्र बाह्यं यथा-जीवद्रव्यं चैतन्यधर्मेण आकाशास्तिकायादिभ्यो विलक्षणत्वाद् बाह्यम् । अबाह्यं यथा-जीवद्रव्यम् अमूर्तत्वादिना धर्मेण आकाशास्तिकायतुल्यत्वात् अबाह्यम् । अथवा-जीवद्रव्यं चैतन्यधर्मेण जीवास्तिकायतुल्यत्वात् अबाह्यम् । इत्थमेकस्य जीवद्रव्यस्य बाह्याबाह्यरूपो द्रव्यानुयोग इति । अथवा-घटादिद्रव्यं बाह्यं दृष्टिगोचरत्वात्, कर्मचैतन्यादि तु अबाह्यम्-आध्यात्मिकत्वादित्यन्योऽपि बाह्याबाह्यरूपो द्रव्यानुयोग इति ॥ ७ ॥ तथा-शाश्वताशाश्वतम्-शाश्वतं

वह अभावित है, यह कोरडु मूंग (सिझाने पर भी सिझना नहीं है) के तुल्य होता है, यह किसी भी तरहसे-संसर्ग प्राप्त गुणादिसे या असंसर्ग प्राप्त गुणादिसे वासित नहीं किया जा सकता है, इसी तरहका विचार घटादि द्रव्यके विषयमें भी कर लेना चाहिये । ५

बाह्याबाह्य-बाह्य एवं अबाह्य रूपसे जो द्रव्यका विचार है, वह बाह्याबाह्य द्रव्यानुयोगहै, जैसे-जीवद्रव्य चैतन्य धर्मको लेकर आकाशास्तिकाय आदिकोंसे विलक्षण होनेके कारण बाह्य है, तथा अमूर्तत्व स्वभावको लेकर वह आकाशास्तिकायसे तुल्य होनेके कारण अबाह्य है, अथवा-घटादि द्रव्य दृष्टिगोचर होनेसे बाह्य है, एवं आध्यात्मिक होनेसे कर्मचैतन्य आदि अबाह्य है, ऐसा दूसरा भी बाह्य अबाह्यरूप द्रव्यानुयोग है ७ शाश्वताशाश्वत द्रव्यानुयोग इस प्रकारसे हैं-

---

કહે છે. તે 'કોરડુ' મગ આદિના જેવું હોય છે. જેમ કોરડુ મગને ગમે તેટલો પલાળવામાં આવે છતાં પણ તે પોચો પડતો નથી એજ પ્રમાણે અભાવિત જીવ-દ્રવ્યને પણ સંસર્ગપ્રાપ્ત ગુણાદિ વડે વાસિત કરી શકાતું નથી. સંસર્ગ કે અસંસર્ગ-પ્રાપ્ત ગુણદેોષોની તેના ઉપર કોઇ અસર થતી નથી. આ પ્રકારનો વિચાર ઘટાદિ દ્રવ્યના વિષયમાં પણ કરી લેવો જોઈએ.

બાહ્ય બાહ્ય દ્રવ્યાનુયોગ-બાહ્ય અને અબાહ્યરૂપે જે દ્રવ્યનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેને બાહ્યાબાહ્ય દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે જેમ કે-જીવદ્રવ્ય ચૈતન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાય આદિથી ભિન્ન હોવાને કારણે બાહ્ય છે તથા જીવ દ્રવ્ય અમૂર્તત્વ સ્વભાવની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાયના જેવું જ હોવાને કારણે અબાહ્ય છે. અથવા-ઘટાદિ દ્રવ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું હોવાને કારણે બાહ્ય છે અને આધ્યાત્મિક હોવાને કારણે કર્મ, ચૈતન્ય આદિ અબાહ્ય છે, એવો બીજો પણ બાહ્ય અબાહ્યરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ છે.

च अशाश्वतं चेति, शाश्वताशाश्वतरूपो द्रव्यानुयोग इति । तत्र-जीवद्रव्यम् आद्यन्तरहितत्वात् शाश्वतम्, तदेव अन्यान्यपर्यायैः परिणमनात् अशाश्वतम् । इत्थमेकस्य जीवद्रव्यस्य शाश्वताशाश्वतरूपो द्रव्यानुयोग इति ॥ ८ ॥ तथा-तथाज्ञानम्-यथा वस्तु तथा ज्ञानं यस्य तत्तथाज्ञानम् । यथा-सम्यग्दृष्टिजीवद्रव्यं तथा ज्ञानं, तस्यैव अवितथज्ञानत्वादिति । अथवा-तथा-ज्ञानम्-यथा तद्वस्तु तथैव ज्ञानम्=अवबोधः-प्रतीतिर्यस्मिंस्तत् । यथा-घटादिद्रव्यं तथाज्ञानं, घटादितयैव प्रतिभासमानत्वादिति । अथवा-परिणामिद्रव्यं तथाज्ञानं, परिणामितयैव प्रतिभा-

जैसे-आदि अन्त रहित होनेसे जीव द्रव्य शाश्वत है, तथा वही अन्य पर्यायोंसे परिणत रहता है, इस कारण अशाश्वत है, इस तरह एक जीव द्रव्य सम्बन्धी शाश्वत अशाश्वतके विचारसे यह शाश्वताशाश्वत रूप द्रव्यानुयोग होता है ८।

तथा ज्ञानरूप द्रव्यानुयोग इस प्रकारसे है-जैसे वस्तु है वैसे ही उसका ज्ञान जिस विचारमें होता है वह तथाज्ञान रूप द्रव्यानुयोग है, जैसे-सम्यग्दृष्टि जीव है, उसी प्रकारका उसके विचारमें ज्ञान होता है, यह तथाज्ञानरूप द्रव्यानुयोग है। क्योंकि उसका ही ज्ञान अवितथ होता है, अथवा-जैसी वस्तुहै, उसका वैसाही जिस विचारमें ज्ञान होता है वह तथाज्ञान है, जैसे-घटका घटरूपसे जो ज्ञान होता है वह तथाज्ञान है, क्योंकि घटज्ञानका घटरूपसे ही प्रतिभास होता है, अथवा-द्रव्य परिणामी है ऐसा जो ज्ञान है, वह तथाज्ञान है, क्योंकि

શાશ્વતાશાશ્વત દ્રવ્યાનુયોગ-આદિ અન્ત રહિત હોવાથી જીવદ્રવ્ય શાશ્વત છે અને અન્ય પર્યાયોરૂપે પરિણત થતું રહેતું હોવાને કારણે એજ જીવદ્રવ્ય અશાશ્વત છે. આ પ્રકારે એક જીવદ્રવ્ય સંબંધી શાશ્વતાશાશ્વત દ્રવ્યાનુયોગ છે.

તથાજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ આ પ્રકારનો છે-વસ્તુ જેવી હોય એવું જ તેનું જ્ઞાન જે વિચારણામાં થાય છે, તે વિચારણાને તથાજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે જેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને તેના જ્ઞાન વડે જીવદ્રવ્ય જેવું હોય છે એવું જ દેખાય છે, કારણ કે તેનું જ જ્ઞાન અવિતથ હોય છે. તે તેની જ વિચારણા વડે જીવદ્રવ્યને યથાર્થ રૂપે જાણે છે તે જીવદ્રવ્યને યથાર્થ રૂપે જાણે છે તે વિચારણુ રૂપ તેના જ્ઞાનને તથાજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે. અથવા જેવી વસ્તુ હોય એવું જ યથાર્થ તેનું રૂપ જે વિચાર દ્વારા સમજાય છે, તે પ્રકારની વિચારણાને તથા જ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે. જેમ કે ઘટનું ઘટરૂપે જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ તથાજ્ઞાન છે, કારણ કે ઘટજ્ઞાનનો ઘટરૂપે જ પ્રતિભાસ થાય

समानत्वादिति। इत्थं तथा ज्ञानरूपो द्रव्यानुयोग इति। ९॥ तथा-अतथाज्ञानम्-न विद्यते यथा वस्तु तथा ज्ञानं यस्य तत्तथा। यथा-मिथ्यादृष्टि जीवद्रव्यम्, तस्य विपरीतज्ञानत्वादिति। अथवा-नास्ति यथा तद्वस्तु तथैव ज्ञानं=प्रतीतिर्यस्मिंस्तत्-अतथाज्ञानम्, यथा-अलातद्रव्यम्। तद्धि यथा भवति न तथा प्रतीयते इति। अथवा-वक्रतयाऽवभासमानम् एकान्तवाद्यभ्युपगतं वस्तु। तद्धि एकान्तवादिभिरेकान्तेन नित्यमनित्यं वाऽभ्युपगम्यते, प्रतिभाति च परिणामितया तदिति। इत्थमयथाज्ञानरूपो द्रव्यानुयोग इति १०॥ सू० २८॥

द्रव्यका परिणामी रूपसेही प्रतिभास होता है। इस प्रकारसे यह तथाज्ञान रूप द्रव्यानुयोग है। जो वस्तु जैसी नहीं है, उसका वैसा ज्ञान जिस विचारमें होता है, जैसे-मिथ्यादृष्टि जीव द्रव्यका जो ज्ञान है, वह अतथाज्ञानहै, क्योंकि मिथ्यादृष्टि जीवका ज्ञान विपरीत होताहै, अथवा-जो वस्तु जैसी नहीं है, उसकी वैसी प्रतीति होना यह अतथाज्ञान है, जैसे अलात द्रव्य (जलता अंगार) गोल नहीं होताहै-पर वह गोल फिराने पर प्रतीत होता है. और जैसा वह है, वैसा वह प्रतीत नहीं होता है, अथवा-वक्र रूपसे अवभासित होती हुई जो एकान्तवादियों द्वारा मान्य वस्तु है, वह अतथाज्ञान है, क्योंकि एकान्तवादियों द्वारा वह एकान्त रूपसे नित्य अथवा-अनित्य मानी गई है, परन्तु वह परिणामी रूपसे भासित होती है, इस प्रकारसे अतथाज्ञान रूप द्रव्यानुयोग होता है। सूत्र २८।

છે. અથવા દ્રવ્ય-પરિણામી છે એવું જે જ્ઞાન છે તેને તથા જ્ઞાન કહે છે, કારણ કે દ્રવ્યને પરિણામી રૂપે જ પ્રતિભાસ થાય છે. આ પ્રકારનો આ તથાજ્ઞાન રૂપ દ્રવ્યાનુયોગ છે.

અતથાજ્ઞાન-જે વસ્તુ જેવી નથી એવી જે વિચાર દ્વારા પ્રતિભાસિત થાય છે એવા વિચારને અતથાજ્ઞાન કહે છે. જેમ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનું દ્રવ્યવિષયક જે જ્ઞાન હોય છે તે અતથાજ્ઞાન જ હોય છે, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન વિપરીત હોય છે. અથવા જે વસ્તુનું જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપ કરતાં વિપરીત (અયથાર્થ) સ્વરૂપ હોવાની પ્રતીતિ થવી તેનું નામ અતથાજ્ઞાન છે. જેમ કે-અલાતદ્રવ્ય ગોળ હોતું નથી, પરન્તુ તેને ચક્કર ચક્કર ફેરવવામાં આવે તો તે ગોળ લાગે છે, અને તે પ્રકારે તે જેવું છે તેનું દેખાતું નથી અથવા એકાન્તવાદીઓ દ્વારા વિપરીતરૂપે સ્વીકારવામાં આવતી જે વસ્તુઓ છે તેમને પણ અતથાજ્ઞાન કહે છે, કારણ કે એકાન્તવાદીઓ દ્વારા તેમને એકાન્ત (સંપૂર્ણ) રૂપે નિત્ય અથવા અનિત્ય માનવામાં આવેલ છે, પરન્તુ તે પરિણામીરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. આ પ્રકારનો અતથાજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ હોય છે. ॥ સૂત્ર૨૮ ॥

पुनर्गणितानुयोगमेवाधिकृत्य चमराद्यच्युतेन्द्राणामुत्पातपर्वतान् सप्रमाण-माह—

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो तिगिच्छि-कूडे उप्पायपव्वए मूले दसबावीसे जोयणसए विक्खंभेणं पण्णत्ते। चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सोमस्स महारन्नो सोमप्पभे उप्पायपव्वए दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्च-त्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं, मूले दसजोयणसयाइं विक्खं-भेणं पण्णत्ते। चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररण्णो जमस्स महारन्नो जमप्पभे उप्पायपव्वए एवं चेव। एवं वरुणस्सवि। एवं वेसमणस्सवि ॥ १ ॥ बलिस्सवि ॥ १ ॥ बलिस्स णं वइ-रोयणिंदस्स वइरोयणरण्णो रुयगिंदे उप्पायपव्वए मूले दसबा-वीसे जोयणसए विक्खंभेणं पण्णत्ते। बलिस्स णं वइरोयणिं-दस्स वइरोयणरन्नो सोमस्स एवं चेव। जहा चमरस्स लोग-पालाणं तं चेव बलिस्सवि ॥ २ ॥ धरणस्स णं णागकुमारिं-दस्स णागकुमाररन्नो धरणप्पभे उप्पायपव्वए दस जोयणस-याइं उड्ढं उच्चत्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं. मूले दस जोय-णयसयाइं विक्खंभेणं पण्णत्ते। धरणस्स णं णागकुमारिंदस्स णागकुमाररन्नो कालवालस्स महारण्णो कालप्पभे उप्पायपव्वए दस जोयणसयाइं उड्ढं एवं चेव। एवं जाव संखवालस्स ३। एवं भूयाणंदस्स वि। एवं लोगवालाणं वि से, जहा धरणस्स एवं जाव थणियकुमाराणं सलोगपालाणं भाणियव्वं। सव्वेसिं उप्पायपव्वया भाणियव्वा सरिसणामगा ४। सक्कस्स णं देविं-

दस्स देवरण्णो सक्कप्पभे उप्पायपव्वए दस जोयणसहस्साइं उड्ढं उच्चत्तेणं, दस गाउयसहस्साइं उव्वेहेणं, मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ते। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो सोमस्स महारन्नो जहा सक्कस्स तहा सव्वेसिं लोगपालाणं, सव्वेसिं च इंदाणं जाव अच्चुयस्सत्ति। सव्वेसिं पमाणमेगं॥ सू.२९॥

छाया--चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य तिगिच्छिकूटः उत्पातपर्वतो मूले दश द्वाविंशति योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य सोमस्य महाराजस्य सोमप्रभउत्पातपर्वतो दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दशगव्यूतशतानि उद्वेधेन, मूले दश योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य यमस्य

गणितानुयोगको लेकर ही अब सूत्रकार चमर आदि अच्युतेन्द्रोंके उत्पात पर्वतोंका प्रमाण सहित कथन करते हैं—

"चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो" इत्यादि ।सू० २९।

शब्दार्थ–असुरेन्द्र असुरकुमार राज चमरका जो तिगिच्छकूट नामका उत्पात पर्वत है, वह मूलमें एकहजार २२ योजन प्रमाण विष्कम्भवाला है, इन असुरेन्द्र असुर कुमारराज चमरके जो लोकपाल सोम महाराज हैं, उनका सोमप्रभ नामका उत्पात पर्वत ऊंचाईमें १० सौ योजनका कहा गयाहै, तथा उद्वेधसे (गहराई) वह १० सौ गव्यूत प्रमाणका कहा गया अर्थात् जमीनमें इसका मूल भाग नीचे १००० कोश गहरा गया है, और मूलमें इसका विष्कम्भ १ हजार योजन कहा है तथा–इन असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरके लोकपाल जो यम महाराज हैं उसका यमप्रभ नामका उत्पात पर्वत भी इसी प्रकारके प्रमाणवाला है, वरुण

ગણિતાનુયોગનો આધાર લઈને હવે સૂત્રકાર ચમર આદિ અચ્યુત પર્યન્તના ઈન્દ્રોના પર્વતોનું પ્રમાણ સહિત કથન કરે છે–

"चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૯)

શબ્દાર્થ–અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમરનો જે તિગિચ્છકૂટ નામનો ઉત્પાત પર્વત છે તે મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજનપ્રમાણ વિષ્કંભવાળો છે. અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમરના લોકપાલ સોમ મહારાજનો સોમપ્રભ નામનો જે ઉત્પાત પર્વત છે તેની ઊંચાઈ દસ સો (૧૦૦૦) યોજનની, અને તેનો ઉદ્વેધ (મૂળભાગ નીચેની ઊંડાઈ) દસ સો ગવ્યૂત પ્રમાણ–૧૦૦૦ કોસની છે તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ એક હજાર યોજનનો કહ્યો છે. અસુરેન્દ્ર, અસુરરાજ ચમરના લોકપાલ યમ

महाराजस्य यमप्रभ उत्पातपर्वत एवमेव । एवं वरुणस्यापि । एवं वैश्रवणस्यापि ॥ १ ॥ बलेः खलु वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य रुचकेन्द्र उत्पातपर्वतो मूले दश द्वाविंशतिं योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः । बलेः खलु वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य सोमस्य एवमेव । यथा चमरस्य लोकपालानां तथैव बलेरपि ॥२॥ धरणस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य धरणप्रभो उत्पातपर्वतो दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दशगव्यूतशतानि उद्वेधेन, मूले दश योजनशतानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः । धरणस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य कालवालस्य महाराजस्य कालप्रभ उत्पातपर्वतो दश योजनशतानि ऊर्ध्वमेवमेव । एवं

का भी इसी प्रकारके प्रमाणवाला वरुणप्रभ नामका उत्पात पर्वत है, तथा–इसी प्रकारके प्रमाणवाला वैश्रवणका वैश्रवण नामका उत्पात पर्वत है १ । वैरोचनेन्द्र वैरोचनराज बलिके जो लोकपाल सोम महाराज हैं उनका जो उत्पात पर्वत है, वह भी चमरके लोकपाल सोम महाराजके उत्पात पर्वतके जैसा प्रमाणवाला कहा गया है. इसी प्रकारके उनके जो शेष तीन लोकपाल हैं, उनके भी उत्पात पर्वतोंका प्रमाण चमरके लोकपालोंके उत्पात पर्वतोंके जैसा ही है, नागकुमारेन्द्र नागकुमार राज धरणका जो धरणप्रभ नामका उत्पात पर्वत है, वह एक हजार योजनकी ऊंचाईवाला है, उद्वेध (गहराई) इसका १ हजार योजनका है, और मूलमें भी इसका विष्कम्भ १ हजार योजनका है, इन नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज धरणके जो लोकपाल कालवाल महाराज हैं उनके कालप्रभ नामके उत्पात पर्वतकी भी ऊंचाई १ हजार

મહારાજના યમપ્રભ નામના ઉત્પાત પર્વતનું પ્રમાણ પણ સોમપ્રભ જેટલું જ છે. તેમના ત્રીજા લોકપાલ વરુણના વરુણપ્રભ નામના ઉત્પાત પર્વતનું પ્રમાણ પણ એટલું જ છે, અને ચોથા લોકપાલ વૈશ્રવણના વૈશ્રવણપ્રભ નામનો ઉત્પાત પર્વતનું પ્રમાણ પણ સોમપ્રભ ઉત્પાત પર્વત જેટલું જ કહ્યું છે. ॥૧॥

વૈરોચનેન્દ્ર, વૈરોચનરાજ બલિનો જે સોમ મહારાજ નામનો લોકપાલ છે. તેના ઉત્પાતપર્વતનું પ્રમાણ પણ ચમરના લોકપાલ સોમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતના પ્રમાણ જેટલું જ છે. એજ પ્રમાણે તેમના બીજાં ત્રણે લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું પ્રમાણ પણ ચમરના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોના પ્રમાણ જેટલું જ છે.

નાગકુમારેન્દ્ર, નાગકુમારરાજ ધરણનો જે ધરણપ્રભ નામનો ઉત્પાત પર્વત છે, તે એક હજાર યોજન ઊંચો છે, તેનો ઉદ્વેધ પણ એક હજાર યોજનનો

यावत् शङ्खवालस्य ३' एवं भूतानन्दस्यापि। एवं लोकपालानामपि तस्य, यथा धरणस्य, एवं यावत् स्तनितकुमाराणां सलोकपालानां भणितव्यम्। सर्वेषामुत्पातपर्वता भणितव्याः सदृशनामकाः ॥ ४ ॥ शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य शक्रप्रभ उत्पातपर्वतो दशयोजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन दश गव्यूतसहस्राणि उद्वेधेन, मूले दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य सोमस्य महाराजस्य यथा शक्रस्य तथा सर्वेषां लोकपालानां सर्वेषां च इन्द्राणां यावत् अच्युतस्येति। सर्वेषां प्रमाणमेकम् ५ ॥ सू० २९ ॥

योजनकी है, इसी प्रकारसे यावत् शङ्खवालके उत्पातपर्वतकी ऊंचाई है, इसी तरहसे भूतानन्दके उत्पातपर्वतके एवं इसके लोकपालोंके उत्पातपर्वतोंके सम्बन्धमें भी कथन जानना चाहिये जैसा कथन धरणके उत्पात पर्वतके विषयमें किया गया है, इसी तरहका कथन यावत् लोकपाल सहित स्तनितकुमारोंके उत्पातपर्वतोंके विषयमें कह लेना चाहिये, जैसा जिनका नाम है, उसी नामके उन सबके उत्पात पर्वत हैं ४। देवेन्द्र देवराज शक्रका शक्रप्रभ नामका जो उत्पातपर्वत है, वह १० हजार योजनकी ऊंचाईवाला है, इसका उद्वेध १० हजार गव्यूत प्रमाण है, मूलमें इसका विष्कम्भ १० हजार योजनका है, देवेन्द्र देवराज शक्रके लोकपाल सोम महाराजके उत्पातपर्वतका वर्णन तथा

છે અને તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ એક હજાર યોજનનો છે. આ નાગકુમારેન્દ્ર, નાગકુમારરાજ ધરણના લોકપાલ કાલવાલ મહારાજના કાલપ્રભ નામના ઉત્પાત પર્વતની ઊંચાઈ પણ એક હજાર યોજનની છે. શંખવાલ પર્યન્તના તેમના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોની ઊંચાઈ પણ એટલી જ કહી છે.

ભૂતાનન્દના ઉત્પાત પર્વતનું તથા તેના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનું પણ એવું જ સમજવું. જેવું કથન ધરણના ઉત્પાત પર્વત વિષે કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના ઇન્દ્રોના ઉત્પાત પર્વતોના વિષયમાં તથા તેમના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોના વિષયમાં પણ સમજવું. જેવું ઇન્દ્રનું નામ છે એવું જ તે સૌના ઉત્પાત પર્વતનું નામ સમજવું પરન્તુ તે નામની સાથે 'પ્રભ' પદ લગાડવાથી ઉત્પાત પર્વતનું નામ બની જાય છે ।૪।

દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રના ઉત્પાત પર્વતનું નામ શક્રપ્રભ છે. તે શક્રપ્રભ ઉત્પાત પર્વતની ઊંચાઈ દસ હજાર યોજનની, ઉદ્વેધ દસ હજાર ગવ્યૂતપ્રમાણ અને તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ દસ હજાર યોજનનો છે.

टीका—' चमरस्स णं ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा । नवरम्-उत्पातपर्वतः-उत्पतनमुत्पातः, स चासौ पर्वतश्चेति । तिर्यग्लोकं गन्तुं यत्र पर्वते समागत्य देवा वैक्रियशरीरं प्रकल्प्य उत्पतन्ति=उत्प्लुत्य अवतरन्ति स पर्वत इत्यर्थः । अयं पर्वतश्चमरादीनां देवानां प्रत्येकं पृथक् पृथगेव भवति । तत्र-दाक्षिणात्यस्य असुरकुमारेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य चमरस्योत्पातपर्वतः तिगिच्छिकूटनामकम् तिगिच्छिः=किञ्जल्कः केसर इत्यर्थः, तत्प्रधानत्वादयं तिगिच्छिकूट इत्युच्यते । तिगिच्छिप्राधान्यं च तत्र

और भी इसके लोकपालोंके उत्पातपर्वतोंका वर्णन शक्रके उत्पात पर्वतके ही जैसा है तथा शक्रसे अतिरिक्त और जो इन्द्र है, उनके उत्पातपर्वतोंका वर्णन यावत् अच्युत तकके उत्पातपर्वतका वर्णन सबका शक्रके उत्पातके जैसा ही है, तिर्यक् लोकमें जानेके लिये जिस पर्वत पर आ करके देव वैक्रिय शरीरको बनाते हैं-और फिर वहांसे वे तिर्यग् लोकमें आते हैं उस पर्वतका नाम उत्पात पर्वत है यह उत्पात पर्वत प्रत्येक चमरादिक देवोंका भिन्न २ ही होता है, दक्षिण दिशाके अधिपति असुरकुमारोंके इन्द्र जो असुर राज चमर हैं, उनके उत्पात पर्वतका नाम तिगिच्छिकूट है तिगिच्छि नाम किञ्जल्क-केसरका है, केसरकी प्रधानतावाला होनेसे इस पर्वतका नाम तिगिच्छकूट हुआ है, केशरकी प्रधानता यहां इसलिये है कि यहां कमलोंकी बहुलता है,

દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રના લોકપાલ સોમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતનું વર્ણન તથા તેમના બીજાં લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનું વર્ણન પણ શક્રના ઉત્પાત પર્વતના વર્ણન જેવું જ સમજવુ. શક્ર સિવાયના અચ્યુત પર્યન્તના જે ઇન્દ્રો છે, તેમના ઉત્પાત પર્વતોનું વર્ણન પણ શક્રના ઉત્પાત પર્વતના વર્ણન જેવું જ સમજવું.

હવે ઉત્પાત પર્વતનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે–

તિર્યક્ લોકમાં જવા માટે જે પર્વત પર આવીને દેવ વૈક્રિય-શરીરની રચના કરે છે, અને જ્યાંથી તિર્યગ્લોકમાં આવે છે તે પર્વતનું નામ ઉત્પાત-પર્વત છે. ચમરાદિ પ્રત્યેક ઇન્દ્રના જૂદા જૂદા ઉત્પાત પર્વતો છે. દક્ષિણ દિશાના અધિપતિ અસુરકુમારોનો ઇન્દ્ર અસુરરાજ ચમર છે. તેના ઉત્પાત પર્વતનું નામ તિગિચ્છિકૂટ છે તિગિચ્છિ એટલે કેસર. તિગિચ્છિકૂટ પર્વત કેસરની પ્રધાનતા વાળો હોવાથી તેનું એવું નામ પડયું છે. ત્યાં કમલોની અધિકતાને લીધે કેસરની પ્રધાનતા સમજવી. આ ઉત્પાતપર્વત ક્યાં આવેલો છે તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે–

कमलानां बाहूल्यात् । अत्रेदं बोध्यम्-रुचकवरनाम्नस्त्रयोदशात् समुद्रात् दक्षिणतोऽसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिक्रम्य अरुणवरद्वीपारुणवरसमुद्रौ स्तः । तत्र अरुणवरसमुद्रस्य दक्षिणतो द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवगाह्य अयं पर्वतस्तिष्ठति । सोऽयं पर्वतो रत्नमयः पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च परिवेष्टितोऽस्ति । अयं च मूले-मूलभागे 'दसबावीसे जोयणसए' त्ति दशद्वाविंशतिं योजनशतानि, द्वाविंशत्यधिकानि दशशतानि योजनानि-द्वाविंशत्यधिकैकसहस्रपरिमितो विष्कम्भेण मज्ञप्तः । तथा-चमरस्य लोकपालाः सोमयमवरुणवैश्रवणाः सन्ति । तत्र-सोमस्य महाराजस्य=लोकपालस्य उत्पातपर्वतः सोमप्रभः । अयं च एकसहस्रयोजनपरिमित ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकसहस्रगव्यूतपरिमित उद्वेधेन, मूले विष्कम्भेण एक सहस्रयोजनप्रमित इति । अयम्-अरुणोदसमुद्रे एवाऽस्ति । तथा-

---

यहां इस प्रकारसे समझना चाहिये-रुचकवर नामके १३ वे समुद्रमें दक्षिण दिशाकी ओर असंख्यात द्वीपसमुद्रोंको पार करके अरुणवर द्वीप और अरुणवरसमुद्र आताहै, यहां अरुणवरसमुद्रकी दक्षिण दिशासे ४२ हजार योजन आगे चलने पर यह पर्वत है, वह यह पर्वत रत्नमय है, पद्मवर वेदिकासे और वन खण्डसे परिवेष्टित हैं, यह मूलमें विष्कम्भकी अपेक्षा १०२२ योजन प्रमाण है तथा-चमरके लोकपाल सोम, यम, वरुण एवं वैश्रवण हैं, इनमें जो सोम महाराज लोकपाल हैं उनके उत्पात पर्वतका नाम सोमप्रभ है, यह सोमप्रभ उत्पातपर्वत एक हजार योजनकी ऊंचाईवालाहै, तथा उद्वेधकी अपेक्षा यह १ हजार गव्यूत परिमितहै, एवं मूलमें इसका विष्कंभ एक हजार योजन प्रमाण वाला है

રુચકવર નામના ૧૩માં સમુદ્રથી દક્ષિણ દિશા તરફ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોને પાર કરવાથી અરુણવરદ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર આવે છે તે અરુણવર સમુદ્રની દક્ષિણ દિશામાં ૪૨ હજાર યોજન આગળ જતાં આ ઉત્પાત પર્વત આવે છે. આ તિગિચ્છિકૂટ પર્વત રત્નમય છે, અને પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડથી પરિવેષ્ટિત (વીંટળાયેલો) છે. તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ ૧૦૨૨ યોજનનો છે.

ચમરને ચાર લોકપાલો છે. તેમનાં નામ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ છે. સોમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતનું નામ સોમપ્રભ છે તે સોમપ્રભ પર્વતની ઊંચાઈ એક હજાર યોજનની છે, તેનો ઉદ્વેધ (જમીનની અંદર રહેલા અદૃશ્ય ભાગની ઊંડાઈ) એક હજાર ગવ્યૂત (કોસ) પ્રમાણ છે અને તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ પણ એક હજાર યોજનપ્રમાણ છે આ પર્વત અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો

यमवरुणवैश्रवणानां यमप्रभवरुणप्रभवैश्रवणप्रभनामान उत्पातपर्वताः क्रमेण उक्त-प्रमाण एव बोध्याः। एतेऽप्यरुणोदे स्थिता विज्ञेयाः ॥ १ ॥ तथा-बलेः-औदीच्यस्य असुरकुमारराजस्य वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य उत्पातपर्वतो रुच-केन्द्रो नाम। स च मूले विष्कम्भेण द्वाविंशत्यधिकैकसहस्रयोजनपरिमितोऽरुण-वरसमुद्रो वर्त्तते। तदुक्तम्--

" अरुणस्स उत्तरेणं, बायालीसं भवे सहस्साइं।
ओगाहिऊण उदहिं, सिलनिचयो रायहाणीओ ॥ १ ॥

छाया--अरुणस्य उत्तरे द्विचत्वारिंशत् भवेत् सहस्राणि।
अवगाह्य शिलानिचयो राजधान्यः॥ १ ॥ इति

अयं भावः-अरुणवरसमुद्रस्य उत्तरस्यां दिशि द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि योज-नानि अरुणवरोदधिम् अवगाह्य रुचकेन्द्रो नाम शिलानिचयः=पर्वतोऽस्ति। तत्र

इसी तरहसे चमरके जो बाकीके यम वरुण एवं वैश्रवण लोकपाल हैं, उनके यमप्रभ, वरुण, एवं वैश्रवणप्रभ, इस नामके अपने २ उत्पात पर्वत हैं, इनके मूल भागका विष्कम्भ प्रमाण, ऊंचाई आदिका प्रमाण सोम महाराजके उत्पात पर्वतके प्रमाण जैसा ही है, ये सब उत्पात पर्वत भी अरुणोदसमुद्रमें ही स्थित हैं।१।

बलि यह उत्तरार्धका अधिपति है. और असुरका इन्द्र है इसके उत्पातपर्वतका नाम रुचकेन्द्र है, यह रुचकेन्द्र उत्पातपर्वत मूलमें विष्कम्भकी अपेक्षा १०२२ योजनका है, और अरुणवरसमुद्रमें है। तदुक्तम्—" अरुणस्स उत्तरेणं " इत्यादि।

इसका तात्पर्य यह है-अरुणवरसमुद्रकी उत्तर दिशामें ४२ हजार योजन आगे जाकर रुचकेन्द्र नामका शिलानिचय पर्वत है।

છે. યમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતનું નામ યમપ્રભ છે, વરુણ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વરુણપ્રભ છે, અને વૈશ્રવણ લોકપાલના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વૈશ્રવણપ્રભ છે. આ ત્રણે લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોની ઊંચાઈ, ઉદ્વેધ, મૂળભાગનો વિષ્કંભ વગેરેનું પ્રમાણ સોમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતના પ્રમાણ જેટલું જ સમજવું. આ ત્રણે ઉત્પાતપર્વતો અરુણોદય સમુદ્રમાં જ આવેલા છે.।૧।

બલિ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તે અસુરકુમારોનો ઇન્દ્ર છે. તેના ઉત્પાત પર્વતનું નામ રુચકેન્દ્ર છે. આ રુચકેન્દ્ર ઉત્પાત પર્વતના મૂળભાગનો વિષ્કંભ ૧૦૨૨ યોજનનો છે, અને તે પર્વત અરુણવરસમુદ્રમાં આવેલો છે. કહ્યું પણ છે કે—' अरुणस्स उत्तरेणं " ઇત્યાદિ –

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–અરુણવર સમુદ્રના ઉત્તર દિશામાં ૪૨ હજાર યોજન આગળ જતાં રુચકેન્દ્ર નામનો શિલાનિચય (પર્વત) આવે

चतस्रो राजधान्यः सन्तीति । बलेर्वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य सोमस्य लोकपालस्य सोमप्रभो नाम उत्पातपर्वतः चमरेन्द्रस्य सोमलोकपालस्येवास्ति । तथा-चमरेन्द्रलोकपालानां यमवरुणवैश्रवणानामिव बलेर्यमवरुणवैश्रवणानां लोकपालानामुत्पातपर्वता बोध्याः । २ । तथा-धरणस्य दाक्षिणात्यस्य नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य अरुणोदसमुद्रवर्ती उत्पातपर्वतो धरणप्रभो नाम । अयं चैकसहस्रयोजनपरिमित ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकसहस्रगव्यूतपरिमित उद्वेधेन, मूले विष्कम्भेन एकसहस्रयोजनपरिमितो वर्त्तते । तल्लोकपालानां कालपाल-कोलपाल-शैलपाल-शङ्खपालानामुत्पातपर्वताः क्रमेण कालपालप्रभ-कोलपालप्रभ-शैलपाल-

---

वहां चार राजधानियां हैं। वैरोचनेन्द्र वैरोचनराज बलिके लोकपाल जो सोम महाराज है, उनका जो उत्पातपर्वत है, उसका नाम सोमप्रभ है, इस सोमप्रभ उत्पातपर्वतका वर्णन चमरेन्द्रके लोकपाल यम वरुण, और वैश्रवण हैं, उसी प्रकारसे बलिके भी येही लोकपाल हैं, अर्थात् वरुणके जो लोकपाल है, उनका भी ऐसा ही नाम हैं और इनके भी अपने २ उत्पात पर्वत हैं ।२। नागकुमारके इन्द्र एवं नागकुमारोंके राजा जो दक्षिणार्धके अधिपति धरण हैं, उनका जो उत्पात पर्वतहै, वह धरणप्रभ नामकाहै, यह भी अरुणोद समुद्रवर्ती है, इसकी ऊंचाई एक हजार योजनकी है, उद्वेधकी अपेक्षा यह एक हजार गव्यूत (दो हजार कोश) परिमित है मूलमें यह विष्कम्भकी अपेक्षा एक हजार योजनका है । धरणके जो लोकपाल है, उनके नाम हैं कालपाल

છે. ત્યાં ચાર રાજધાનીઓ છે. વૈરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાજ બલિના જે સોમ મહારાજ નામના લોકપાલ છે તેમના ઉત્પાતપર્વતનું નામ સોમપ્રભ છે. તે સોમપ્રભ ઉત્પાત પર્વતનું વર્ણન ચમરના લોકપાલ સોમ મહારાજના ઉત્પાત પર્વતના વર્ણન જેવું જ સમજવું. બલિના બીજાં ત્રણ લોકપાલોનાં નામ પણ ચમરના બીજાં ત્રણ લોકપાલોનાં જેવાં જ છે એટલે કે યમ, વરુણ અને વૈશ્રમણ જ છે. તે પ્રત્યેકના પણ અલગ અલગ ઉત્પાત પર્વતો છે. તે ઉત્પાતપર્વતોનું વર્ણન સોમપ્રભના ઉત્પાત પર્વતના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું. ।૨।

નાગકુમારોના ઇન્દ્ર, નાગકુમારરાજ ધરણ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે તેના ઉત્પાત પર્વતનું નામ ધરણપ્રભ છે. તે પણ અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો છે તેની ઊંચાઈ ૧૦૦૦ યોજન, ઉદ્વેધ ૧૦૦૦ ગવ્યૂત (બે કોશ) અને તેના મૂળભાગનો વિષ્કંભ એક હજાર યોજન છે ધરણના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને (૪) શંખપાલ તેમના

प्रभ–शङ्खपालप्रभनामानोऽरुणोदेस्थिता विज्ञेया इति। एषामेकैकस्य प्रमाणं यथा–एकसहस्रयोजनपरिमित ऊर्ध्वमुच्चत्वेन 'एवं चेव' त्ति एवमेव धरणेन्द्रस्य धरणप्रभोत्पातपर्वतवदेव एकसहस्रगव्यूतपरिमित उद्वेधेन, मूले विष्कम्भेन एक सहस्रयोजनपरिमित इति। यथा–धरणस्य तथैव औदीच्यस्य नागकुमारेन्द्रस्य भूतानन्दस्य उत्पातपर्वतो वाच्यः। केवलं स नाम्ना भूतानन्दप्रभः। अयमपि अरुणोदसमुद्रेऽस्ति, परमयमुत्तरतो वाच्यः। धरणस्य लोकपालानामिव तस्य=भूतानन्दस्यापि लोकपालानामुत्पातपर्वता लोकपालसदृशनामानो वाच्याः। लोकपालास्तु–कालपालः, कोलपालः, शङ्खपालः, शैलपालश्चेति। एषामुत्पातपर्वतास्तु–कालपालप्रभ – कोलपालप्रभ–शैलपालप्रभ – शङ्खपालप्रभनामानोऽरुणोदे

कोलपाल शैलपाल और शङ्खपाल और इनके अपने २ जो उत्पात पर्वत है, इनके नाम क्रमशः कालपालप्रभ, कोलपालप्रभ, शैलपाल प्रभ और शङ्खपाल प्रभ हैं। और ये सब अरुणोदसमुद्रमें स्थित हैं। इनमें एक एकका प्रमाण पूर्वोक्त रूपसेही है–अर्थात् ऊंचाईमें ये सब एक २ हजार योजनके ऊंचे हैं, उद्वेधकी अपेक्षा ये सब एक२ हजार गव्यूत परिमित हैं। मूलमें इन सबका विष्कम्भ एक एक हजार योजनका है उत्तर दिशाके अधिपति जो नागकुमारके इन्द्र भूतानन्द हैं, उनका भी उत्पातपर्वत है उसका नाम भूतानन्द प्रभहैं, यह भी अरुणोद समुद्रमें हैं और उत्तर दिशाकी तरफ हैं, धरणके लोकपालोंकी तरह भूतानन्दके भी लोकपालोंके उत्पात पर्वत हैं। इनके नाम लोकपालोंके जैसे ही हैं। भूतानन्दके लोकपालोंके नाम कालपाल, कोलपाल, शङ्खपाल, और शैलपाल हैं। इनके उत्पातपर्वत कालपाल प्रभ, कोलपालप्रभ, शङ्खपाल

ઉત્પાત પર્વતોના નામ અનુક્રમે કાલપાલપ્રભ કોલપાલપ્રભ, શૈલપાલપ્રભ અને શંખપાલપ્રભ છે. તે ચારે ઉત્પાત પર્વતો અરુણોદ સમુદ્રમાં જ આવેલાં છે. તે પ્રત્યેક પર્વત પણ એક એક હજાર યોજન ઊંચો, એક એક હજાર ગવ્યૂત પ્રમાણ ઉદ્વેધવાળો અને મૂળભાગમાં એક એક હજાર યોજનના વિષ્કંભવાળો છે.

નાગકુમારેન્દ્ર, નાગકુમારરાજ ભૂતાનન્દ ઉત્તર દિશાનો અધિપતિ છે. તેનો જે ઉત્પાત પર્વત છે તેનું નામ ભૂતાનન્દપ્રભ છે. તે પણ અરુણોદ સમુદ્રમાં છે અને ઉત્તર દિશામાં આવેલો છે ભૂતાનન્દના લોકપાલોનાં નામ ધરણના લોકપાલોનાં નામ જેવાં જ છે એટલે કે કાલપાલ, કોલપાલ, શંખપાલ અને શૈલપાલ છે. તે ચારે લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ અનુક્રમે કાલપાલપ્રભ, કોલપાલપ્રભ, શંખપાલપ્રભ અને શૈલપાલપ્રભ છે આ ચારે ઉત્પાત પર્વતો અરુણોદ સમુદ્રમાં

स्थिता द्रष्टव्याः । 'जहा धरणस्से'-त्यादि-यथा=यत्प्रमाणो धरणस्य उत्पातपर्वतः, एवम्=अनेन प्रकारेण यावत्स्तनितकुमाराणाम्=सुपर्णादिस्तनितकुमारान्तानां लोकपालसहितानामुत्पातपर्वतविषये भणितव्यम् । उत्पातपर्वताश्च तत्समाननामानो बोध्याः ।

अयं भावः—वेणुदेवस्य दाक्षिणात्यस्य सुवर्णकुमारेन्द्रस्य सुपर्णकुमारराजस्य उत्पातपर्वतो वेणुदेवप्रभ नाम । वेणुदेवस्य लोकपालास्तु-चित्र-विचित्र-चित्रपक्ष-विचित्रपक्ष-नामानो विज्ञेयाः । उत्पातपर्वतास्तु चित्रप्रभ-विचित्रप्रभ-चित्रपक्षप्रभ-विचित्रपक्षप्रभ-नामानः । तथा-वेणुदाले रौदीच्यस्य सुवर्णकुमारेन्द्रस्य सुपर्णकुमारराजस्य उत्पातपर्वतो वेणुदालिप्रभः । वेणुदालेर्लोकपालास्तु

प्रभ और शैलपालप्रभ हैं। ये सब भी अरुणोदमें स्थितहैं। जितने प्रमाणका धरणका उत्पातपर्वत कहा गया है, इतने ही प्रमाणके अपने २ लोकपाल सहित सुपर्णसे लेकर स्तनितकुमारों तकके उत्पातपर्वत भी कहना चाहिये। ये उत्पातपर्वत सब अपने २ लोकपालों एवं इन्द्रोंके समान नामवाले हैं—

तात्पर्य यह है-सुपर्णकुमारोंके इन्द्र जो सुपर्णकुमार राज वेणुदेव हैं, जो कि दक्षिणार्धके अधिपति हैं-उनका जो उत्पातपर्वत है, वह वेणुदेव प्रभ नामका है।

वेणुदेवके लोकपाल-चित्र, विचित्र, चित्रपक्ष एवं विचित्रपक्ष ये हैं, वेणुदालिक जो कि उत्तरार्द्धके अधिपति एवं सुपर्णकुमारोंके इन्द्र और सुपर्णकुमारोंके राजा हैं, उनका जो उत्पात पर्वत है, उसका नाम

આવેલા છે તેમનું પ્રમાણ પણ ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વતના પ્રમાણ જેટલું જ કહ્યું છે.

સુપર્ણકુમારોથી સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના જે ઇન્દ્રો છે તેમના ઉત્પાત પર્વતોનું પ્રમાણ તથા તેમના લોકપાલોનાં નામની પાછળ 'પ્રભ' પદ લગાડવાથી તેમના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ બની જશે.

આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

સુપર્ણકુમારોનો ઇન્દ્ર જે સુપર્ણકુમારરાજ વેણુદેવ છે, તે દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વેણુદેવપ્રભ છે તે વેણુદેવના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) ચિત્રપક્ષ અને (૪) વિચિત્રપક્ષ ઉત્તરનિકાયના સુપર્ણકુમારોના ઇન્દ્ર સુપર્ણકુમારરાજ વેણુદાલિક છે તેમના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વેણુદાલિપ્રભ છે. તેમના લોકપાલોનાં નામ ચિત્ર, વિચિત્રપક્ષ અને

चित्र-विचित्र-चित्रपक्ष-विचित्रपक्ष-नामानो विज्ञेयाः। उत्पातपर्वतास्तु चित्रप्रभ-विचित्रप्रभ-चित्रपक्षप्रभ-विचित्रपक्षप्रभ-नामानः। तथा-वेणुदाले औदीच्यस्य सुवर्णकुमारेन्द्रस्य सुवर्णकुमारराजस्य उत्पातपर्वतो वेणुदालिप्रभः। वेणुदाले लोकपालास्तु चित्र-विचित्र-विचित्रपक्ष-चित्रपक्षनामानः। चित्रप्रभ-विचित्रप्रभ-विचित्रपक्षप्रभ-चित्रपक्षप्रभ नामान एषामुत्पातपर्वताः। तथा-हरिकान्तस्य दक्षिणात्यस्य विद्युत्कुमारेन्द्रस्य विद्युत्कुमारराजस्य उत्पातपर्वतो हरिकान्तप्रभः। एतल्लोकपालानां प्रभ-सुप्रभ-प्रभकान्त-सुप्रभकान्तानामुत्पातपर्वताः प्रभप्रभ-सुप्रभप्रभ-प्रभकान्तप्रभ - सुप्रभकान्तप्रभनामानो बोध्याः। तथा-हरिषहस्य औदीच्यस्य विद्युत्कुमारेन्द्रस्य विद्युत्कुमारराजस्य उत्पातपर्वतो हरिषहप्रभः। एतल्लोकपालास्तु-प्रभः सुप्रभः सुप्रभकान्तः प्रभकान्तश्च। उत्पातपर्वतास्त्वेषाम्-प्रभप्रभः सुप्रभप्रभः सुप्रभकान्तप्रभः प्रभकान्तप्रभश्चेति। तथा-अग्निशिखस्य

वेणुदालिप्रभ है, और इसके जो चित्र विचित्र आदि लोकपाल हैं, उनके उत्पात पर्वत क्रमशः चित्रप्रभ विचित्रप्रभ, विचित्रपक्षप्रभ और चित्रपक्षप्रभ इन नामोंके हैं।

तथा-दक्षिण दिशाके अधिपति जो हरिकान्त हैं, जो विद्युत्कुमारोंके इन्द्र और विद्युत्कुमारोंके राजा हैं, उनका उत्पातपर्वत हरिकान्त प्रभ नामका है, इनके लोकपाल प्रभ, सुप्रभ, प्रभकान्त, और सुप्रभकान्त हैं। इनके उत्पात पर्वतोंका नाम प्रभ प्रभ, सुप्रभप्रभ, प्रभकान्त प्रभ और सुप्रभकान्त प्रभ है। विद्युत्कुमारोंके इन्द्र एवं विद्युत्कुमारोंके राजा जो हरिषहहै, एवं जो उत्तरार्द्ध के अधिपति हैं उनके उत्पात पर्वतका नाम हरिषह प्रभ है, इनके लोकपालोंके नाम प्रभ, सुप्रभ, सुप्रभकान्त और प्रभकान्त हैं, इनके उत्पातपर्वतोंके नाम प्रभ प्रभ, सुप्रभप्रभ, सुप्रभकान्तप्रभ एवं प्रभकान्तप्रभ है, दक्षिण दिशाके

ચિત્રપક્ષ છે તે લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે ચિત્રપ્રભ, વિચિત્ર પ્રભ, વિચિત્રપક્ષપ્રભ અને ચિત્રપક્ષપ્રભ છે.

દક્ષિણાર્ધના વિદ્યુત્કુમારેન્દ્ર વિદ્યુત્કુમારરાજ હરિકાન્તના ઉત્પાત પર્વતનું નામ હરિકાન્તપ્રભ છે. તેના લોકપાલોનાં નામ પ્રભ, સુપ્રભ, પ્રભકાન્ત અને સુપ્રભકાન્ત છે. તે ચારે લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે પ્રભપ્રભ, સુપ્રભપ્રભ, પ્રભકાન્તપ્રભ અને સુપ્રભકાન્તપ્રભ છે.

ઉત્તરાર્ધના વિદ્યુત્કુમારેન્દ્ર વિદ્યુત્કુમારરાજ હરિવર્ષના ઉત્પાત પર્વતનું નામ હરિષહપ્રભ છે. તેમના લોકપાલોનાં નામ પ્રભ, સુપ્રભ, સુપ્રભકાન્તપ્રભ અને પ્રભકાન્તપ્રભ છે.

दाक्षिणात्यस्य अग्निकुमारेन्द्रस्य अग्निकुमारराजस्य अरुणद्वीपस्थितउत्पातपर्वतो-ऽग्निशिखप्रभः। एतल्लोकपालास्तु–तेजाः, तेजश्शिखः, तेजस्कान्तः तेजःप्रभ इति। अरुणद्वीपस्थिता एषामुत्पातपर्वतास्तु–तेजः प्रभः, तेजश्शिखप्रभः, तेजस्कान्तप्रभः, तेजः प्रभप्रभ इति। तथा–अग्निमाणवकस्य औदीच्यस्य अग्निकुमारेन्द्रस्य अग्निकुमारराजस्य अरुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतोऽग्निमाणवकप्रभः। एतल्लोकपालास्तु–तेजाः, तेजश्शिखः, तेजःप्रभः तेजस्कान्त इति। अरुणद्वीपस्थिता उत्पातपर्वतास्तु–तेजः प्रभः, तेजःशिखप्रभः, तेजःप्रभप्रभः तेजस्कान्तप्रभ इति। तथा–पूर्णस्य दाक्षिणात्यस्य द्वीपकुमारेन्द्रस्य द्वीपकुमारराजस्य

अधिपति एवं अग्निकुमारोंके इन्द्र तथा अग्निकुमारोंके राजा जो अग्निशिख हैं, उत्पातपर्वतका नाम अग्निशिख प्रभ है, यह उत्पात पर्वत अरुण द्वीपमें स्थित है, अग्निशिखके जो लोकपाल हैं उनके नाम इस प्रकारसे हैं–तेज, तेजशिख तेजस्कान्त और तेजःप्रभ इनके जो उत्पातपर्वत हैं–वे अरुण द्वीपमें स्थित हैं। इनका नाम क्रमशः तेजःप्रभ, तेजःशिखप्रभ, तेजस्कान्तप्रभ और तेजःप्रभप्रभ है। तथा–अग्निकुमारेन्द्र और अग्निकुमारराज जो अग्निमाणवक है, उनका अरुण द्वीपस्थित जो उत्पातपर्वत है, उसका नाम अग्निमाणवकप्रभ हैं, इनके जो लोकपाल हैं, उनका नाम तेज तेज.शिखप्रभ, तेजःप्रभप्रभ, और तेजस्कान्तप्रभ है।

तथा ये अग्निमाणवक उत्तरार्धके अधिपति हैं। दक्षिणार्धके अधिपति द्वीपकुमारेन्द्र एवं द्वीपकुमारराज जो पूर्ण हैं, उनका जो उत्पात

દક્ષિણાર્ધના અગ્નિકુમારોના ઇન્દ્ર, અને અગ્નિકુમારોના રાજાનું નામ અગ્નિશિખ છે તેમના ઉત્પાતપર્વતનું નામ અગ્નિશિખપ્રભ છે આ ઉત્પાત પર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે અગ્નિશિખના લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) તેજ, (૨) તેજશિખ, (૩) તેજસ્કાન્ત અને (૪) તેજપ્રભ. તેમના ઉત્પાતપર્વતો પણ અરુણદ્વીપમાં આવેલા છે તે ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ અનુક્રમે નીચે આપ્યા પ્રમાણે છે–(૧) તેજપ્રભ, (૨) તેજશિખપ્રભ, (૩) તેજસ્કાન્તપ્રભ અને (૪) તેજપ્રભપ્રભ

ઉત્તરનિકાયના અગ્નિકુમારોના ઇન્દ્ર અને અગ્નિકુમારોના રાજાનું નામ અગ્નિમાણવકપ્રભ છે. તે ઉત્પાત પર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે. તે અગ્નિમાણવકના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃપ્રભ અને (૪) તેજસ્કાન્ત છે તેમના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ તેજઃપ્રભ, તેજઃશિખપ્રભ, તેજઃપ્રભપ્રભ અને તેજસ્કાન્તપ્રભ છે.

अरुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतः पूर्णप्रभः। एतल्लोकपालाः–रूप–रूपांश–रूपकान्त–रूपप्रभा इति। अरुणद्वीपस्थिता एतेषामुत्पातपर्वतास्तु- रूपप्रभ–रूपांशप्रभ–रूपकान्तप्रभ–रूपप्रभप्रभा इति। तथा–विशिष्टस्य औदीच्यस्य द्वीपकुमारेन्द्रस्य द्वीपकुमारराजस्य अरुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतो विशिष्टप्रभः। एतल्लोकपालास्तु–रूप–रूपांश–रूपप्रभ–रूपाकान्ता। इति। अरुणद्वीपस्थिता उत्पातपर्वतास्त्वेषां–रूपप्रभ–रूपांशप्रभ–रूपप्रभ–रूपकान्तप्रभा इति। तथा–जलकान्तस्य दाक्षिणात्यस्य उदधिकुमारेन्द्रस्य उदधिकुमारराजस्य अरुणोदस्थित उत्पातपर्वतो जलकान्तप्रभः। एतल्लोकपालास्तु–जलो जलरयो जलकान्तो जलप्रभश्चेति। अरुणो-

पर्वत है, वह अरुणद्वीपमें स्थित है, उसका नाम पूर्णप्रभ है, इनके लोकपालोंका नाम रूप, रूपांश, रूपकान्त, और रूपप्रभहै, इनके उत्पात पर्वत रूपप्रभ, रूपांशप्रभ, रूपकान्तप्रभ और रूपप्रभप्रभ नामकेहैं, एवं ये अरुणसमुद्रमें स्थित हैं। द्वीपकुमारेन्द्र एवं द्वीपकुमार राज जो विशिष्ट हैं, उनका उत्पातपर्वत विशिष्ट प्रभ है, और यह अरुण द्वीपमें स्थित है, ये विशिष्ट उत्तरार्धके अधिपति हैं। इनके लोकपालोंके नाम इस प्रकारसे हैं–

रूप १, रूपांश २, रूपप्रभ ३, और रूपकान्त ४, इनके उत्पात पर्वत अरुण द्वीपमें स्थित हैं, इनका नाम रूपप्रभ, रूपांशप्रभ रूपप्रभप्रभ, और रूपकान्त प्रभ है, उदधिकुमारोंके इन्द्र एवं उदधिकुमारोंके राजा जो जलकान्त हैं, उनके उत्पातपर्वतका नाम जलकान्त प्रभ

દક્ષિણનિકાયના દ્વીપકુમારેન્દ્ર દ્વીપકુમારરાજ પૂર્ણના ઉત્પાત પર્વતનું નામ પૂર્ણપ્રભ છે તે ઉત્પાતપર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે. પૂર્ણના લોકપાલોનાં નામ, રૂપ, રૂપાંશ, રૂપકાન્ત અને રૂપપ્રભ છે. તેમના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે રૂપપ્રભ, રૂપાંશપ્રભ, રૂપકાન્તપ્રભ અને રૂપપ્રભપ્રભ છે તે ચારે ઉત્પાત પર્વતો અરુણદ્વીપમાં આવેલા છે.

ઉત્તરનિકાયના દ્વીપકુમારેન્દ્ર દ્વીપકુમારરાય વિશિષ્ટના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વિશિષ્ટપ્રભ છે. તે ઉત્પાત પર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે. તેના લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–રૂપ, રૂપાંશ, રૂપપ્રભ અને રૂપકાન્ત. તેમના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ રૂપપ્રભ, રૂપાંશપ્રભ, રૂપપ્રભપ્રભ અને રૂપકાન્તપ્રભ છે. તે ચારે ઉત્પાત પર્વતો પણ અરુણદ્વીપમાં આવેલા છે દક્ષિણનિકાયના ઉદધિકુમારોના ઇન્દ્ર અને ઉદધિકુમારરાજ જલકાન્તના ઉત્પાતપર્વતનું નામ જલકાન્તપ્રભ છે. તે ઉત્પાતપર્વત અરુણોદમાં આવેલો છે, જલકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ

दस्थिता उत्पातपर्वतास्तेषाम्–जलप्रभो जलरयप्रभो जलकान्तप्रभो जलप्रभप्रभ इति । तथा जलप्रभस्य औदीच्यस्य उदधिकुमारेन्द्रस्य उदधिकुमारराजस्य अरुणोदस्थित उत्पातपर्वतो जलप्रभप्रभः । एतल्लोकपालास्तु–जलो जलरयो जल प्रभो जलकान्त इति । अरुणोदस्थिता उत्पातपर्वतास्तेषाम्–जलप्रभो जलरयप्रभो जलप्रभप्रभो जलकान्तप्रभ इति । तथा–अमितगते दाक्षिणात्यस्य दिक्कुमारेन्द्रस्य दिक्कुमारराजस्य अरुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतोऽमितगतिप्रभः । एतल्लोकपालास्तु–त्वरितगतिः क्षिप्रगतिः सिंहगतिः सिंहविक्रमगतिरिति । अरुणद्वीपस्थिता उत्पा-

---

है, यह अरुणोदमें स्थित है, इनके लोकपाल जल, जलरय, जलकान्त और जलप्रभ हैं इनके भी उत्पातपर्वत अरुणोदमें स्थित हैं. इनका नाम है–जलप्रभ १, जलरयप्रभ २, जलकान्तप्रभ ३, और जलप्रभप्रभ ४, उदधिकुमारोंके इन्द्र एव उदधिकुमारोंके राजा जलप्रभका जो उत्पातपर्वत है उसका नाम जलप्रभ प्रभ है यह अरुणोदमें स्थित है, इनके लोकपालोंका नाम जल, जलरय, जलप्रभ और जलकान्त हैं, इनके जो उत्पात पर्वत हैं उनके नाम जलप्रभ, जलरय प्रभ, जलप्रभ एवं जलकान्त प्रभ है, ये सब अरुणोदमें स्थित हैं, दिक्कुमारेन्द्र एवं दिक्कुमारराज जो अमितगति हैं, उनके उत्पात पर्वतका नाम अमितगतिप्रभ है, यह अरुणद्वीपमें स्थित है, इनके लोकपालोंके नाम त्वरितगति, क्षिप्रगति, सिंहगति, एवं सिंहविक्रमगति हैं. इनके

નીચે પ્રમાણે છે–(૧) જલ, (૨) જલરય, (૩) જલકાન્ત અને (૪) જલપ્રભ. તેમના ઉત્પાત પર્વતોના નામ અનુક્રમે જલપ્રભ, જલરયપ્રભ, જલકાન્તપ્રભ, અને જલપ્રભ પ્રભ છે. આ ઉત્પાત પર્વતો પણ અરુણોદમાં આવેલા છે ઉત્તરનિકાયના ઉદધિ કુમારોના ઇન્દ્ર અને ઉદધિકુમારરાય જલપ્રભના ઉત્પાતપર્વતનું નામ જલપ્રભ છે. તે ઉત્પાદ પર્વત અરુણોદમાં આવેલો છે. જલપ્રભના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) જલ, (૨) જલરય, (૩) જલપ્રભ, અને (૪) જલકાન્ત. તેમના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે જલપ્રભ, જલરયપ્રભ, જલપ્રભપ્રભ અને જલકાન્તપ્રભ છે. આ ચાર ઉત્પાતપર્વતો અરુણોદમાં આવેલા છે.

દક્ષિણનિકાયના દિક્કુમારોના ઇન્દ્ર અને દિક્કુમારરાય અમિતગતિના ઉત્પાતપર્વતનું નામ અમિતગતિપ્રભ છે, આ ઉત્પાતપર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે અમિતગતિના લોકપાલોનાં નામ (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ અને (૪) સિંહવિક્રમગતિ છે. તેમના ઉત્પાતપર્વતો

त्पर्वतास्तेषां-त्वरितगतिप्रभः क्षिप्रगतिप्रभः सिंहगतिप्रभः सिंहविक्रमगतिप्रभ इति। तथा-अमितवाहनस्य औदीच्यस्य दिक्कुमारेन्द्रस्य दिक्कुमारराजस्य अरुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतोऽमितवाहनप्रभः। एतल्लोकपालास्तु-त्वरितगतिः क्षिप्रगतिः सिंहविक्रमगतिः सिंहगतिश्चेति। अरुणद्वीपस्थिता उत्पातपर्वतास्त्वेषां-त्वरितगतिप्रभः क्षिप्रगतिप्रभः सिंहविक्रमगतिप्रभः सिंहगतिप्रभश्चेति। तथा-वेलम्बस्य दाक्षिणात्यस्य वायुकुमारेन्द्रस्य वायुकुमारराजस्योत्पातपर्वतो वेलम्बप्रभो नाम। एतल्लोकपालास्तु-कालो महाकालः अञ्जनो रिष्ट इति। उत्पातपर्वतास्तु-कालप्रभो महाकालप्रभः अञ्जनप्रभो रिष्टप्रभ इति। तथा-प्रभञ्जनस्य

उत्पात पर्वत अरुण द्वीपमें स्थित हैं, इन उत्पातपर्वतोंके नाम हैं—त्वरितगतिप्रभ १, क्षिप्रगतिप्रभ २, सिंहगतिप्रभ ३, एवं सिंह विक्रमगति प्रभ ४।

ये इनके उत्पातपर्वत अरुणद्वीपमें स्थित हैं। दिक्कुमारेन्द्र दिक्कुमारराज जो अमितवाहन हैं, सो इनका जो उत्पातपर्वत है उसका नाम अमितवाहनप्रभ है, यह उत्तरार्धका अधिपति है, त्वरितगति, क्षिप्रगति, सिंहविक्रमगति, और सिंहगति इस नामके इनके लोकपाल हैं। इनके उत्पातपर्वतोंके ये नाम हैं—त्वरितगति प्रभ, क्षिप्रगति प्रभ, सिंहविक्रमगतिप्रभ और सिंहगतिप्रभ ये चारोंही उत्पात-पर्वत अरुणद्वीपमें स्थित हैं। वायुकुमारेन्द्र, वायुकुमारराज जो वेलम्ब है उनके उत्पातपर्वतका नाम वेलम्बप्रभ है, इनके लोकपालोंके नाम इस प्रकारसे हैं, काल १, महाकाल २, अञ्जन ३, एवं रिष्ट ४ इनके उत्पातपर्वत क्रमशः कालप्रभ १, महाकालप्रभ २, अञ्जन-

અરુણદ્વીપમાં આવેલા છે. તેમના નામ અનુક્રમે ત્વરિતગતિપ્રભ, ક્ષિપ્રગતિપ્રભ, સિંહગતિપ્રભ અને સિંહવિક્રમગતિપ્રભ છે. ઉત્તરનિકાયના દિક્કુમારરાય અમિતવાહનના ઉત્પાતપર્વતનું નામ અમિતવાહનપ્રભ છે તેમના લોકપાલોના નામ (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ છે અને સિંહવિક્રમગતિ (૪) તેમના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ત્વરિતગતિપ્રભ, (૨) ક્ષિપ્રગતિપ્રભ, (૩) સિંહગતિ પ્રભ અને (૪) સિંહવિક્રમગતિપ્રભ છે. ઉત્પાત પર્વતો અરુણદ્વીપમાં આવેલા છે.

દક્ષિણાર્ધના વાયુકુમારોના ઇન્દ્ર અને વાયુકુમારરાજ વેલમ્બના ઉત્પાત પર્વતનું નામ વેલમ્બપ્રભ છે. તેમના લોકપાલોનાં નામ (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન અને (૪) રિષ્ટ છે આ ચારે લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ અનુક્રમે કાલપ્રભ, મહાકાલપ્રભ, અંજનપ્રભ અને રિષ્ટપ્રભ છે. ઉત્ત

औदीच्यस्य वायुकुमारेन्द्रस्य वायुकुमारराजस्य उत्पातपर्वतः प्रभञ्जनप्रभ इति। एतल्लोकपालास्तु कालो महाकालो रिष्टोऽञ्जन इति। उत्पातपर्वतास्त्वेषाम्-कालप्रभो महाकालप्रभो रिष्टप्रभोऽञ्जनप्रभ इति। तथा-घोषस्य दाक्षिणात्यस्य स्तनितकुमारेन्द्रस्य स्तनितकुमारराजस्यारुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतो घोषप्रभः। एतल्लोकपालास्तु-आवर्त्तो व्यावर्त्तो नन्द्यावर्त्तो महानन्द्यावर्त्त इति। अरुणद्वीपस्थिता उत्पातपर्वतास्त्वेषाम्-आवर्त्तप्रभो व्यावर्त्तप्रभो नन्द्यावर्त्तप्रभो महानन्द्यावर्त्तप्रभ इति। तथा—महाघोषस्य औदीच्यस्य स्तनितकुमारेन्द्रस्य स्तनितकुमारराजस्यारुणद्वीपस्थित उत्पातपर्वतो महाघोषप्रभ इति। एतल्लोकपालास्तु-आवर्त्तो व्यावर्त्तो महानन्द्यावर्त्तो नन्द्यावर्त्त इति। अरुणद्वीपस्थिता उत्पातपर्वतास्त्वेषाम्-

---

प्रभ ३, और रिष्टप्रभ है, वायुकुमारेन्द्र वायुकुमारराज जो प्रभञ्जन हैं, उनका उत्पातपर्वत प्रभञ्जन प्रभ हैं, इनके लोकपाल चारहैं-उनके नाम इस प्रकारसे हैं-काल १, महाकाल २, रिष्ट ३ एवं अञ्जनप्रभ ४ ये प्रभञ्जन उत्तरार्धके अधिपति हैं। स्तनितकुमारेन्द्र स्तनितकुमार राज जो घोष हैं, उनके उत्पातपर्वतका नाम इस प्रकारसे है-आवर्त्त १, व्यावर्त्त २, नन्द्यावर्त्त ३ और महानन्द्यावर्त्त ४, घोषका उत्पात पर्वत अरुण द्वीपमें स्थित है। तथा लोकपालोंके ये चार आवर्त्तप्रभ, व्यावर्त्त प्रभ २, नन्द्यावर्त्त प्रभ ३ एवं महानन्द्यावर्त प्रभ जो चार उत्पात पर्वतहैं वे भी अरुण द्वीपमेंही स्थित हैं। स्तनितकुमारेन्द्र एवं स्तनितकुमार राज जो महाघोषहै, उनका उत्पातपर्वत महाघोष नामका है इनके जो लोकपाल हैं वे इस नामके हैं-आवर्त्त १, व्यावर्त्त २ महानन्द्या-

---

રાર્ધના વાયુકુમારેન્દ્ર વાયુકુમારરાજ પ્રભંજનના ઉત્પાત પર્વતનું નામ પ્રભંજન પ્રભ છે. તેમના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કાલ, (૨) મહાકાલપ્રભ, (૩) રિષ્ટ અને (૪) અંજન. તેમના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ અનુક્રમે કાલપ્રભ, મહાકાલપ્રભ, રિષ્ટપ્રભ અને અંજનપ્રભ છે.

દક્ષિણાર્ધના સ્તનિતકુમારેન્દ્ર સ્તનિતકુમારરાજ ઘોષના ઉત્પાતપર્વતનું નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આવર્ત્ત, (૨) વ્યાવર્ત્ત (૩) નન્દ્યાવર્ત્ત અને (૪) મહાનન્દ્યાવર્ત્ત. ઘોષનો ઉત્પાતપર્વત અરુણદ્વીપમાં આવેલો છે અને તેના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો પણ અરુણદ્વીપમાં જ છે. આવર્ત્ત આદિ લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે આવર્ત્તપ્રભ, વ્યાવર્ત્તપ્રભ, નન્દ્યાવર્ત્તપ્રભ, અને મહાનન્દ્યાવર્ત્તપ્રભ છે. ઉત્તરાર્ધના સ્તનિતકુમારેન્દ્ર સ્તનિતકુમારરાજ મહાઘોષના ઉત્પાત પર્વતનું નામ મહાઘોષપ્રભ છે. તેમના લોકપાલોનાં નામ (૧) આવર્ત્ત, (૨) વ્યાવર્ત્ત, (૩) મહાનન્દ્યાવર્ત્ત અને (૪) નન્દ્યાવર્ત્ત છે. તેમના

आवर्त्तप्रभो व्यावर्त्तप्रभो महानन्द्यावर्त्तप्रभो नन्द्यावर्त्तप्रभ इति। एते उत्पातपर्वताः स्थानमाश्रित्यैव विज्ञेयाः—

" असुराणां नागाणं, उदहिकुमाराणं होंति आवासा।
अरुणोदए समुद्दे, तत्थेव य तेसि उप्पाया ॥ १ ॥
दीवदिसा अग्गीणं, थणियकुमाराण होंति आवासा।
अरुणवरे दीवम्मि, तत्थेव य तेसिं उप्पाया ॥ २ ॥

छाया—असुराणां नागानाम्, उदधिकुमाराणां भवन्त्यावासाः।
अरुणोदये समुद्रे तत्रैव च तेषामुत्पाताः ॥ १ ॥
द्वीपदिगग्नीनां, स्तनितकुमाराणां भवन्त्यावासाः।
अरुणवरे द्वीपे तु, तत्रैव च तेषामुत्पाताः ॥ २ ॥ इति।

उक्ताः भवनपतीनां तल्लोकपालानां चोत्पातपर्वताः, साम्प्रतं वैमानिकानां तानाह–' सक्कस्स ' त्यादि शक्रस्य दाक्षिणात्यस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य उत्पात-

वर्त्त ३ और नन्द्यावर्त्त ४ इन चार लोकपालोंके आवर्त्तप्रभ १, व्यावर्त्त प्रभ २, महानन्द्यावर्त्त प्रभ एवं नन्द्यावर्त्त प्रभ नामके चार पर्वत हैं, स्तनितकुमारका उत्पातपर्वत और इनके लोकपालोंके उत्पात पर्वत ये सब अरुण द्वीपमें ही स्थित हैं। ये उत्पातपर्वत स्थानोंको आश्रित करके इस प्रकारसे कहे गये जानना चाहिये—
" असुराणं नागाणं " इत्यादि।

इन गाथाओंका अर्थ स्पष्ट है, इस प्रकार भवनपतियोंके और उनके लोकपालोंके पर्वत कहे अब वैमानिकोंके उत्पातपर्वतोंके सम्बन्धमें कहा जाता है—" सक्कस्स " इत्यादि।

देवेन्द्र देवराज शक्रके उत्पात पर्वतका नाम शक्रप्रभ है, यह शक्र

ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ અનુક્રમે (૧) આવર્ત્તપ્રભ, (૨) વ્યાવર્ત્તપ્રભ, (૩) મહા નન્દ્યાવર્ત્તપ્રભ અને (૪) નન્દ્યાવર્ત્તપ્રભ છે સ્તનિતકુમારનો ઉત્પાત પર્વત અરુણ-દ્વીપમાં આવેલો છે અને તેના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતો પણ અરુણદ્વીપમાં જ છે.

આ ઉત્પાતપર્વતોનું સ્થાન દર્શાવતી ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—
" असुराणं नागाणं " ઇત્યાદિ—આ ગાથાઓનો અર્થ ઉપરના લખાણમાં સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યો છે.

આ રીતે ભવનપતિ દેવોના ૨૦ ઈન્દ્રો, તેમના ઉત્પાત પર્વતો, તેમના લોકપાલો અને તે લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વૈમાનિકોનાઉત્પાત પર્વતોનું કથન કરે છે—

" सक्कस्स " ઇત્યાદિ—દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રના ઉત્પાત પર્વતનું નામ શક્રપ્રભ

पर्वतः शक्रप्रभनामकः। तल्लोकपालानां सोमयमवरुणवैश्रवणानामुत्पातपर्वताः सोमप्रभ-यमप्रभ-वरुणप्रभ-वैश्रवणप्रभनामानः। शक्रस्योत्पातपर्वतस्य यत्प्रमाणं तदेव प्रमाणं तल्लोकपालोत्पातपर्वतानामपि बोध्यम्। कुण्डलवरद्वीपस्थितकुण्डलपर्वते दक्षिणतः शक्रेन्द्रस्य षोडश राजधान्यः सन्ति, तासु चतसृणां चतसृणां राजधानीनां मध्ये शक्रस्य चतुर्णां लोकपालानामुत्पातपर्वता यथाक्रमं बोध्याः। तथा-ईशानस्य औदीच्यस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य उत्पातपर्वतः ईशानप्रभनामकः। स च शक्रोत्पातपर्वतप्रमाणः। तल्लोकपालानां सोमयमवैश्रवणवरुणानामुत्पात-

---

दक्षिण दिशाका अधिपति है, इसके चार लोकपाल हैं-जिनके नाम इस प्रकारसे हैं-सोम १, यम २, वरुण ३, और वैश्रवण इनके भी अपने २ उत्पात पर्वत हैं-जिनका नाम-सोमप्रभ १ यमप्रभ २ वरुणप्रभ ३ और वैश्रवणप्रभ ४ इस प्रकारसे है, शक्रके उत्पातपर्वतका जो प्रमाण है वही प्रमाण उसके लोकपालोंके उत्पातपर्वतोंका है, कुण्डलवरद्वीपमें स्थित जो कुण्डल पर्वत है उस कुण्डलपर्वत पर दक्षिण दिशाकी ओर शक्रेन्द्रकी १६ राजधानियां हैं। उनमेंसे चार चार राजधानियोंके बीचमें शक्रके चार २ लोकपालोंके उत्पातपर्वत यथाक्रमसे जानना चाहिये, तथा-देवेन्द्र देवराज ईशानका जो उत्पात पर्वत है, उसका नाम ईशान प्रभ है, यह ईशान उत्तर दिशाका अधिपति है. इसके उत्पातपर्वतका प्रमाण शक्रके उत्पातपर्वतके जैसा है, इसके भी जो लोकपाल हैं, उनका नाम भी सोम, यम वैश्रमण

છે. શક્ર દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ અને (૪) વૈશ્રવણ. તે ચારે લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ હવે ક્રમશઃ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) સોમપ્રભ, (૨) યમપ્રભ, (૩) વરુણપ્રભ અને (૪) વૈશ્રવણપ્રભ. શક્રના ઉત્પાત પર્વતનું જે પ્રમાણ આ સૂત્રમાં આગળ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, એટલું જ તેના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનું પ્રમાણ પણ સમજવું. કુંડલવર દ્વીપમાં જે કુંડલપર્વત છે તે કુંડલપર્વત પર દક્ષિણ દિશા તરફ શક્રેન્દ્રની ૧૬ રાજધાનીઓ છે. તેમાંની ચાર ચાર રાજધાનીઓની વચ્ચે શક્રના ચાર લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનાં ક્રમશઃ આવેલા છે. એમ સમજવું. ઉત્તર દિશાના અધિપતિ દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના ઉત્પાત પર્વતનું નામ ઇશાનપ્રભ છે. આ ઇશાનપ્રભ ઉત્પાતપર્વતનું પ્રમાણ શક્રના શક્રપ્રભ ઉત્પાત પર્વતના જેવું જ છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રવણ અને (૪)

पर्वताः सोमप्रभयमप्रभ-वैश्रवणप्रभ-वरुणप्रभनामानो बोध्याः । एते पर्वताः कुण्डलवरद्वीपस्य कुण्डलपर्वते उत्तरतः ईशानेन्द्रस्य याः षोडशराजधान्यः सन्ति, तासु शक्रलोकपालोत्पातपर्वतवद् बोध्याः । एतेषां पर्वतानां प्रमाणं शक्रोत्पातपर्वतवद् बोध्यम् । यथा शक्रस्योत्पातपर्वतप्रमाणं तथैव सलोकपालानां सनत्कुमाराद्यच्युतान्तानामिन्द्राणामप्युत्पातपर्वतप्रमाणं बोध्यम् । एतमेवार्थं मनसि कृत्याह-' सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो ' इत्यादि । तत्र दाक्षिणात्यानां सनत्कुमार-ब्रह्म-महाशुक्राख्यानां देवेन्द्राणामुत्पातपर्वताः सनत्कुमारप्रभ-ब्रह्मप्रभ-

और वरुण है, इनके उत्पातपर्वतोंका नाम सोमप्रभ, यमप्रभ, वैश्रवणप्रभ और वरुणप्रभ है, ये उत्पात पर्वत कुण्डलवर द्वीपके कुण्डल पर्वत पर उत्तर दिशाकी ओर ईशानेन्द्रकी जो १६ राजधानियां हैं उसमें शक्रके लोकपालोंके उत्पात पर्वतोंकी तरह उत्पात पर्वत जानना चाहिये, तथा इन पर्वतोंका प्रमाण भी शक्रके उत्पात पर्वतके जैसा समझना चाहिये।

जैसा शक्रके उत्पात पर्वतका प्रमाण है, वैसा ही प्रमाण लोकपाल सहित सनत्कुमार आदि अच्युत तकके इन्द्रोंके उत्पात पर्वतोंका प्रमाण है, ऐसा जानना चाहिये, इसी बातको मनमें धारण कर अब सूत्रकार "सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो" इत्यादि सूत्रका कथन करतेहैं-दक्षिण दिशाकी ओर रहनेवाले जो सनत्कुमार, ब्रह्म, एवं महाशुक्र नामके देवेन्द्र हैं, सो उनके उत्पातपर्वतोंके क्रमशः नाम इस प्रकारसे है- सनत्कुमारप्रभ, ब्रह्मप्रभ, और महाशुक्रप्रभ.

વરુણ. તે ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ અનુક્રમે સોમપ્રભ, યમપ્રભ, વૈશ્રવણપ્રભ અને વરુણપ્રભ છે કુંડલવર દ્વીપમાં કુંડલપર્વતની ઉત્તર દિશા તરફ ઇશાનેન્દ્રની જે ૧૬ રાજધાનીઓ આવેલી છે, તેમાં શક્રના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોની જેમ ઇશાનેન્દ્રના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતો પણ આવેલા છે. તે ઉત્પાત પર્વતોનું પ્રમાણ શક્રના ઉત્પાતપર્વતોના પ્રમાણ જેવું જ સમજવું.

સનત્કુમારથી લઇને અચ્યુત પર્યન્તના ઇન્દ્રોના અને તેમના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું પ્રમાણ પણ શક્રના ઉત્પાત પર્વતના પ્રમાણ જેવું જ સમજવું. એજ વાત સૂત્રકારે "सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આ કથનનું હવે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-દાક્ષિણાત્ય ઇન્દ્રાનાં નામ સનત્કુમાર, બ્રહ્મ, અને મહાશુક્ર છે. તેમના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ ક્રમશઃ શક્રપ્રભ, સનત્કુમારપ્રભ, બ્રહ્મપ્રભ અને મહાશુક્રપ્રભ છે શક્રના ઉત્પાત

महाशुक्रप्रभाख्या बोध्याः। एतल्लोकपालास्तु शक्रलोकपालतुल्याः अत एषामुत्पातपर्वतास्तदुत्पातपर्वततुल्या एव बोध्याः। तथा-औदीच्यानां माहेन्द्र-लान्तक-सहस्रार-प्राणताच्युतानां देवेन्द्राणामुत्पातपर्वताः माहेन्द्रप्रभ-लान्तकप्रभ-सहस्रारप्रभ-प्राणतप्रभाच्युतप्रभनामानो बोध्याः। एतेषां लोकपाला लोकपालोत्पातपर्वताश्च शक्रेन्द्रलोकपालानामिव बोध्याः, अतएवाह-' सव्वेसिं पमाणमेगं ' इति सर्वेषां तुल्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ सू० २९ ॥

योजनसहस्राधिकारात् योजनसहस्रात्मिकां शरीरावगाहनां प्ररूपयति—

मूलम्—बायरवणस्सइकाइयाणं उक्कोसेणं दस जोयणसयाइं सरीरोगाहणा पण्णत्ता। जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं उक्कोसेणं दस जोयणसयाइं सरीरोगाहणा पण्णत्ता। उपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं उक्कोसेणं एवं चेव ॥सू. ३०॥

तथा-इनके जो लोकपाल हैं वे शक्रके लोकपाल जैसे हैं-इसलिये इनके उत्पातपर्वत शक्रके लोकपालोंके जैसे ही हैं। तथा-उत्तर दिशामें रहनेवाले जो-माहेन्द्र, लान्तक, सहस्रार-प्राणत एवं अच्युत देवेन्द्र हैं-सो उनके उत्पातपर्वतोंके नाम क्रमशः इस प्रकारसे हैं-माहेन्द्रप्रभ १, लान्तकप्रभ २, सहस्रारप्रभ ३, प्राणतप्रभ ४, और अच्युतप्रभ तथा इनके जो लोकपाल हैं, और इन लोकपालोंके जो उत्पातपर्वत हैं सो यह सब कथन शक्रेन्द्रके लोकपालों एवं इनके उत्पात पर्वतोंके जैसा ही है-ऐसा जानना चाहिये। इसी बातको लेकर सूत्रकारने " सव्वेसिं पमाणमेगं " ऐसा पाठ कहा है। सूत्र २९॥

પર્વત અને લોકપાલોનાં નામ આગળ આપવામાં આવ્યાં છે. બાકીના ત્રણે દાક્ષિણાત્ય દેવન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ શક્રના લોકપાલોના જેવાં જ છે, અને તેમના ઉત્પાતપર્વતો પણ શક્રના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો જેવાં છે. ઉત્તર દિશામાં રહેતા દેવેન્દ્રોનાં નામ ઇશાન માહેન્દ્ર, લાન્તક, સહસ્રાર, પ્રાણુત અને અચ્યુત છે. તેમના ઉત્પાતપર્વતોના નામ અનુક્રમે ઇશાનપ્રભ, માહેન્દ્રપ્રભ, લાન્તકપ્રભ, સહસ્રારપ્રભ, પ્રાણુતપ્રભ અને અચ્યુતપ્રભ છે તેમના લોકપાલોના નામ શક્રેન્દ્રના લોકપાલોનાં નામ જેવાં જ છે. તે લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોનાં નામ, પ્રમાણુ વગેરે શક્રના લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોના કથન અનુસાર જ સમજવું. એજ વાત સૂત્રકારે "सव्वेसिं पमाणमेगं" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.॥સૂત્ર.૨૯॥

छाया—बादरवनस्पतिकायिकानाम् उत्कर्षेण दशयोजनशतानि शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता। जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् उत्कर्षेण दशयोजनशतानि शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता। उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् उत्कर्षेण एवमेव ॥ सू० ३० ॥

टीका—'बायरवणस्सइकाइयाणं' इत्यादि—

बादरवनस्पतिकायिकानां—बादराः=स्थूला ये वनस्पतिकायिकास्तेषां शरीरावगाहना उत्कर्षेण दशयोजनशतानि=एकसहस्रयोजनानि प्रज्ञप्ता। बादरेति विशेषणं सूक्ष्मव्यावृत्त्यर्थम्। सूक्ष्माणां शरीरावगाहना तु अङ्गुलासंख्येयभागमात्रप्रमाणा। इदं शरीरावगाहनाप्रमाणमुत्सेधाङ्गुलमानेन गृह्यते, न तु प्रमा-

ये योजन सहस्रके अधिकारको लेकर अब सूत्रकार योजन सहस्रात्मिक जो शरीरकी अवगाहना है-उसका कथन करते हैं--

"बायरवणस्सइकाइयाणं" इत्यादि। सूत्र ३० ॥

टीकार्थ-बादर वनस्पतिकायिक जीवोंकी शरीरावगाहना उत्कृष्टसे १ हजार योजनकी कही गई है, जलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवोंकी शरीरावगाहना उत्कृष्टसे १ हजार योजनकी कही गई है, उरःपरिसर्प स्थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चोंकी शरीरावगाहना उत्कृष्टसे १ हजार योजनकी कही गई है, स्थूल जो वनस्पतिकायिक जीव हैं, वे बादरवनस्पतिकायिक जीव हैं यहां बादरविशेषण सूक्ष्म वनस्पतिकायिक जीवोंकी व्यावृत्तिके लिये दिया गया है, क्योंकि सूक्ष्म वनस्पतिकायिक जीवोंकी अवगाहना अङ्गुलके असंख्यातवें भाग प्रमाण कही गई है, यह शरीरावगाहना

પૂર્વસૂત્રમાં હજાર યોજનના પ્રમાણુવાળા ઉત્પાત પર્વતોની વાત કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર હજારયોજનની અવગાહનાવાળાં જે શરીરો છે તેમનું નિરૂપણુ કરે છે-"બાયરવણસ્સઇકાઇયાણં" ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૦)

ટીકાર્થ-બાદર વનસ્પતિકાયિકોના શરીરની ઉત્કૃષ્ટ (અધિકમાં અધિક) અવગાહના એક હજાર યોજનની કહી છે. જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની શરીરાવગાહના વધારેમાં વધારે એક હજાર યોજનની કહી છે. ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના એક હજાર યોજનની કહી છે.

જે સ્થૂલ વનસ્પતિકાયિક જીવો છે તેમને બાદરવનસ્પતિકાયિક જીવો કહે છે. અહીં સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક જીવોની વ્યાવૃત્તિને નિમિત્તે (તેમનું ગ્રહણુ કરવાનું ન હોવાથી) સ્થૂલ વિશેષણુ લગાડવામાં આવ્યું છે, કારણુ કે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોની અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણુ જ કહી

णाङ्गुलमानेन । तदुक्तम्–' उस्सेहपमाणाउ मिणे देहं ' छाया–उत्सेधप्रमाणाद् मिनुयाद् देहम् ' इति । शरीरावगाहनातु येषु प्रदेशेषु शरीरमवगाढं सा । बादर-वनस्पतिकायिकानामियं शरीरावगाहना तथाविधमहानद्यादिस्थितपद्मनालापेक्षया विज्ञेयेति । एवमेव जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम्, उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च शरीरावगाहना विज्ञेया । ' जलचरपञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकानाम् ' इत्यत्र जलचरा मत्स्याः, ते च गर्भजाः संमूर्च्छिमाश्च संगृह्यन्ते । तदुक्तम्–' मच्छजुयले सहस्सं ' छाया–मत्स्ययुगले सहस्रम् ' इति । एते च स्वयम्भूरमणे समुद्र एव भवन्तीति । तथा–उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्तु गर्भजा महोरगा बोध्याः । तदुक्तम्–" उरगेसु गब्भजाएसु "

प्रमाण उत्सेधाङ्गुल प्रमाणसे गृहीत हुआ है, प्रमाणाङ्गुलके प्रमाणसे नहीं क्योंकि–" उस्सेहपमाणा उ मिणे देहं " शरीरावगाहनाका प्रमाण उत्सेधके प्रमाणसे नापना चाहिये ऐसा कहा गया है, जिन प्रदेशोंमें शरीर अवगाढ होता है, वह शरीरावगाहना है, बादर वनस्पतिकायिकोंकी यह शरीरावगाहना तथाविध महानद आदिमें स्थित पद्मनाल (कमलनाल) की अपेक्षासे कही गई जानना चाहिये " जलचर पञ्चेन्द्रिय " इत्यादिमें जलचरसे मत्स्य–जीव गृहीत हुए हैं ये मत्स्य गर्भज और संमूर्च्छिम दोनों प्रकारके किये गये है, क्योंकि–" मच्छजुयले सहस्सं " मत्स्य युगलमें एक हजार योजनकी अवगाहना है, ऐसा पाठ है, ये मत्स्य स्वयंभूरमण समुद्रमें ही होते हैं।

तथा–उरःपरिसर्परूप जो स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च हैं वे यहां

આ શરીરાવગાહના પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણુનીઅપેક્ષાએ ગ્રહણ થયું છે–પ્રમાણાંગુલના પ્રમાણ વડે ગ્રહણ થયું નથી, કારણ કે " उस्सेहपमाणा उ मिणे देह " " શરીરાવગાહનાનું પ્રમાણ ઉત્સેધના પ્રમાણ વડે માપવું જોઇએ, " એવું કહેવામાં આવ્યું છે. જે પ્રદેશોમાં શરીર અવગાઢ હોય છે તે પ્રદેશોને શરીરાવગાહના કહે છે બાદરવનસ્પતિકાયિકોની આ ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના તથાવિધ મહાનદ આદિમાં સ્થિત પદ્મનાલ (કમલનાલ)ની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે એમ સમજવું.

" जलचरपंचेन्द्रिय " આ કથન દ્વારા મત્સ્યોને જળચરજીવોરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે અહીં ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ, આ બન્ને પ્રકારના મત્સ્યો ગ્રહણ કરાયા છે, કારણ કે " मच्छजुयले सहस्सं " મત્સ્ય યુગલની શરીરાવગાહના ૧૦૦૦ યોજનની હોય છે," એવુ શાસ્ત્રવાકય છે. આ મત્સ્યો સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં જ હોય છે.

તથા અહીં જે ઉરઃપરિસર્પરૂપ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની શરીરાવ-

छाया–उरगेषु गर्भजातेषु–इति। एते तु बाह्यद्वीपेषु जलनिश्रिता भवन्तीति ॥ सू० ३० ॥

एवंविधार्थप्ररूपकाश्च जिना भवन्तीति तत्सम्बन्धिकं सूत्रमाह—

मूलम्–संभवाओ णं अरहाओ अभिणंदणे अरहा दसहिं सागरोवमकोडिसयसहस्सेहिं वीइक्कंतेहिं समुप्पन्ने ॥ सू. ३१॥

छाया—संभवात् खलु अर्हतः अभिनन्दनोऽर्हन् दशसु सागरोपमकोटिशतसहस्रेषु व्यतिक्रान्तेषु समुत्पन्नः ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'संभवाओ णं' इत्यादि।

व्याख्या स्पष्टा। नवरं-सागरोपमकोटिशतसहस्रेषु = सागरोपमकोटिलक्षे इति ॥ सू० ३१ ॥

उक्तप्रमाणा अवगाहनादयस्तदितरे च पदार्था जिनैरनन्ता दृष्टा इत्यनन्तं

गर्भज ही लिये गये हैं। "उरगेसु गब्भजाएसु" क्योंकि ऐसी बड़ी अवगाहना गर्भज उरगोंमें ही होती है, ये गर्भज उरग बाह्यद्वीपोंमें जल निश्रित जलाश्रित होते हैं॥ सूत्र ३० ॥

इस प्रकारके अर्थके प्ररूपक जिन होतेहैं–अब सूत्रकार जिन सम्बन्धी सूत्रका कथन करते हैं—

"संभवाओ णं अरहाओ" इत्यादि ॥ सूत्र ३१ ॥

टीकार्थ–संभवनाथ अर्हन्तसे अभिनन्दन अर्हन्त १० लाख सागरोपम कोटि समाप्त हो जाने पर उत्पन्न हुए हैं॥ सूत्र ३१ ॥

उक्त प्रमाणवाले अवगाहनादिक पदार्थ और इनसे भिन्न पदार्थ

ગાહનાની વાત કરવામાં આવી છે તે ગર્ભજના વિષયમાં જ કરવામાં આવી છે, એમ સમજવું. "उरगेसु गब्भजाएसु" કારણ કે એટલી બધી વિશાળ અવગાહનાનો સદ્ભાવ માત્ર ગર્ભજ ઉરગોમાં જ હોય છે. તે ગર્ભજ ઉરગો બાહ્યદ્વીપોમાં જલનિશ્રિત (જળમાં રહેતા) હોય છે. ॥ સૂત્ર ૩૦ ॥

આ પ્રકારના અર્થના પ્રરૂપક જિનેન્દ્ર ભગવાનો હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જિનેન્દ્ર ભગવાન સંબંધી સૂત્રનું કથન કરે છે–

"संभवाओ णं अरहाओ" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૧)

ટીકાર્થ–સંભવનાથ અર્હંતને થઈ ગયાને ૧૦ લાખ સાગરોપમ કોટિ સમાપ્ત થઈ ગયા બાદ અભિનન્દન અર્હંત ઉત્પન્ન થયા હતા. ॥ સૂત્ર. ૩૧ ॥

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણુવાળા અવગાહનાદિક પદાર્થોને તથા તે સિવાયના પણ અનેક

दशभिः स्थानैराह—

मूलम्—दसविहे अणंतए पण्णत्ते, तं जहा—णामाणंतए १, ठवणाणंतए २, दव्वाणंतए ३, गणणाणंतए ४, पएसाणंतए ५, एगओऽणंतए ६, दुहओऽणंतए ७, देसवित्थाराणंतए ८, सव्ववित्थाराणंतए ९, सासयाणंतए १० ॥ सू. ३२ ॥

छाया—दशविधमनन्तकं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—नामानन्तकं, १ स्थापनानन्तकं २, द्रव्यानन्तकं ३, गणनानन्तकं ४, प्रदेशानन्तकम् ५, एकतोऽनन्तकं ६, द्विधातोऽनन्तकं ७, देशविस्तारानन्तकं ८, सर्वविस्तारानन्तकं ९, शाश्वतानन्तकम् १० ॥ सू० ३२ ॥

टीका—'दसविहे' इत्यादि—

अनन्तकम्—अनन्तमेव अनन्तकं दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा नामानन्तकमित्यादि। तत्र—अनन्तकम्—इत्येषा या नामभूता वर्णानुपूर्वी सा नामानन्तकम्। यद्वा—

जिनेन्द्रोंने अनन्तरूपसे देखेहैं—अतः अब सूत्रकार दश स्थानोंसे अनन्तका कथन करते हैं—"दसविहे अणंतए पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ३२ ॥

टीकार्थ—अनन्त १० प्रकारका कहा गयाहै—जैसे—नामानन्तक १ स्थापनानन्तक २ द्रव्यानन्तक ३, गणनानन्तक ४ प्रदेशानन्तक ५ एकतोऽनन्तक ६ द्विधातोऽनन्तक ७ देशविस्तारानन्तक ८ सर्वविस्तारानन्तक ९ और शाश्वतानन्तक १०।

अनन्तही अनन्तक है यह अनन्तक जो १० प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्य इस प्रकारसे है—"अनन्तक" इस नामवाली जो वर्णानुपूर्वी है—वह नामानन्तक है।

પદાર્થોને જિનેન્દ્રોએ અનન્તરૂપે જોયાં છે તેથી હવે સૂત્રકાર ૧૦ પ્રકારના અનન્તનું નિરૂપણ કરે છે—" दसविहे अणंतए पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—(સૂ ૩૨)

ટીકાર્થ—અનન્તના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નામાનન્તક (૨) સ્થાપનાનન્તક, (૩) દ્રવ્યાનન્તક, (૪) ગણનાનન્તક, (૫) પ્રદેશાનન્તક, (૬) એકતઃઅનન્તક, (૭) દ્વિધાતઃઅનન્તક, (૮) દેશવિસ્તારાનન્તક, (૯) સર્વવિસ્તારાનન્તક અને (૧૦) શાશ્વતાનન્તક.

અનન્ત જ અનન્તકરૂપ છે. તેના ૧૦ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

" અનન્તક " આ નામવાળી જે વર્ણાનુપૂર્વી છે તેનું નામ 'નામાનન્તક' છે. અથવા—જે સચેતન આદિ પદાર્થને " અનન્તક " એવી સંજ્ઞા વડે ઓળ-

यस्य सचेतनादेः पदार्थस्य अनन्तकमिति संज्ञा क्रियते स नामानन्तकमिति १। स्थापनानन्तकम्—अक्षादौ यदनन्तकमिति स्थापना क्रियते, तदक्षादिकं स्थापनानन्तकम् २। द्रव्यानन्तकम्—द्रव्याणां=जीवद्रव्याणां पुद्गलद्रव्याणां वा यदनन्तत्वं तत् ३। गणनानन्तकम् गणना=संख्यानं,—तल्लक्षणमनन्तकम्—अविवक्षिताण्वादिसंख्येयविषयः संख्याविशेष इत्यर्थः ४। प्रदेशानन्तकम्—आकाशप्रदेशानामानन्त्यम्, अलोकाकाशप्रदेशानामानन्त्यम् ५। एकतोऽनन्तकम्=अतीताद्धा अनागताद्धा वा ६। द्विधातोऽनन्तकम्—सर्वाद्धा ७। देशविस्तारानन्तकम्—एक आकाशप्रतरः। इदमलोकाकाशापेक्षया बोध्यम् ८। सर्वविस्तारानन्तकम्=सर्वाकाशास्तिकायः ९ शाश्वतानन्तकम्=अक्षयं जीवादिद्रव्यम् १० इति ॥ सू० ३२ ॥

अथवा–जिस सचेतन आदि पदार्थकी "अनन्तक" ऐसी संज्ञा की जाती है, वह नामानन्तक है, अक्ष आदिकोंमें जो यह अनन्तक है, ऐसी स्थापना की जाती है, वह स्थापनानन्तक है, जीव द्रव्योंमें अथवा पुद्गल द्रव्योंमें जो अनन्तता है वह द्रव्यानन्तक है, संख्यारूप जो अनन्तताहै वह गणनानन्तकहै, यह गणनानन्तक ऐसी संख्या विशेषरूप होताहै. कि जिसमें अणु आदि संख्या विशेष अविवक्षित होताहै आकाश प्रदेशोंकी जो अनन्तता है, वह प्रदेशानन्तक है, यह प्रदेशानन्तकता अलोकाकाशके प्रदेशोंकी अपेक्षासे कही गई है अतीताद्धा अथवा अनागताद्धा रूप एकतोऽनन्तक सर्वाद्धारूप द्विधातोऽनन्तक है, एक आकाश प्रतर देश विस्तारानन्तकहै यह अलोकाकाशकी अपेक्षासे जानना चाहिये. सर्वाकाश रूप जो अस्तिकाय है, वह सर्व विस्तारानन्तक है, अक्षय जो जीवादि द्रव्यहै, वह शाश्वतानन्तकहै १० ॥सूत्र३२॥

ખવામાં આવે છે, તેને પણ નામાનન્તક કહે છે. અક્ષ આદિકોમાં જે આ અનન્તક છે," એવી સ્થાપના કરાય છે, તેને 'સ્થાપનાનન્તક' કહે છે. જીવદ્રવ્યો અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં જે અનન્તતા છે તેને 'દ્રવ્યાનન્તક' કહે છે સંખ્યારૂપ જે અનન્તતા છે તેનું નામ "ગણનાનન્તક" છે તે ગણનાનન્તક એવી સંખ્યાવિશેષરૂપ હોય છે કે જેમાં અણુ આદિ સંખ્યાવિશેષ અવિવક્ષિત હોય છે. આકાશપ્રદેશોની જે અનન્તતા છે તેનું નામ "પ્રદેશાનન્તક" છે આ પ્રદેશાનન્તકતા અલોકાકાશના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે. અતીતાદ્ધા (ભૂતકાળ) અથવા અનાગતાદ્ધા (ભવિષ્યકાળ રૂપ 'એકતઃઅનન્તક' હોય છે. સર્વાદ્ધારૂપ 'દ્વિધાતઃઅનન્તક હોય છે એક આકાશપ્રતર દેશવિસ્તારાનન્તકરૂપ હોય છે, અલોકાકાશની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. સર્વાકાશરૂપ જે અસ્તિકાય છે તે 'સર્વવિસ્તારાનન્તક'રૂપ છે. અક્ષય જે જીવાદિ દ્રવ્ય છે. તેને 'શાશ્વતાનન્તક'રૂપ સમજવું ॥ સૂત્ર ૩૨ ॥

अनन्तस्य दशविधत्वरूपार्थप्रतिपादकं तु पूर्वगतश्रुतमिति पूर्वश्रुतविशेषमाह-

मूलम्--उप्पायपुव्वस्स णं दसवत्थू पण्णत्ता । अत्थिणत्थिप्पवायपुव्वस्स णं दस चूलवत्थू पण्णत्ता ॥ सू. ३३ ॥

छाया-उत्पातपूर्वस्य खलु दश वस्तूनि प्रज्ञप्तानि । अस्ति नास्ति प्रवादपूर्वस्य खलु दश चूला वस्तूनि प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ३३ ।

टीका- ' उप्पायपुव्वस्स ' इत्यादि--

उत्पादपूर्वस्य=प्रथमपूर्वस्य खलु दशवस्तूनि=अध्ययनविशेषाः प्रज्ञप्तानि । अस्तिनास्तिप्रवादपूर्वस्य=चतुर्थस्य पूर्वस्य खलु दश चूलावस्तूनि=मूलवस्तूनामुपरि चूलारूपाणि वस्तूनि प्रज्ञप्तानीति ॥ सू० ३३ ॥

पूर्वश्रुतेषु साधूनां दशविधा प्रतिसेवना प्रतिषिद्धेति तामाह--

मूलम्--दसविहा पडिसेवणा पण्णत्ता, तं जहा--दप्प १, पमाय २, णाभोगे ३, आउरे ४, आवईसु ५, य । संकिए ६ सहसक्कारे ७ भय ८ प्पओसा ९ य वीमंसा १० ॥ सू. ३४ ॥

अनन्त दश प्रकारका है-ऐसा प्रतिपादन करनेवाला पूर्वगतश्रुत है, अतः अब सूत्रकार पूर्वश्रुत विशेषका कथन करते हैं--

" उप्पायपुव्वस्स णं दसवत्थू पण्णत्ता " इत्यादि ॥ सूत्र ३३ ॥

टीकार्थ-उत्पात पूर्व यह १४ पूर्वोमेंसे पहिला पूर्व है, इसकी वस्तुएँ अध्ययन विशेष १० कहे गये हैं, अस्तिनास्ति प्रवाद पूर्व जो चौथा पूर्व है सो इसकी दस चूलिका रूप वस्तुएँ कही गई हैं । मूल वस्तुओंके ऊपर जो चूला रूप वस्तुएँ हैं, वे चूलिका वस्तुएँ हैं ॥ सूत्र ३३ ॥

" અનન્તના દસ પ્રકારો છે, " આ બાબતનું પ્રતિપાદન કરનારું જે શ્રુત છે તેનું નામ પૂર્વગતશ્રુત છે તેથી હવે સૂત્રકાર પૂર્વશ્રુતવિશેષનું કથન કરે છે-

" उप्पायपुव्वस्सणं दस वत्थू पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૩)

ટીકાર્થ-૧૪ પૂર્વોમાંના પહેલા પૂર્વનું નામ ઉત્પાતપૂર્વ છે. તેની વસ્તુઓ (અધ્યયન વિશેષો) ૧૦ કહી છે. અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદપૂર્વ નામનું જે ચોથું પૂર્વ છે તેની ૧૦ ચૂલિકારૂપ વસ્તુઓ કહી છે. મૂળ વસ્તુઓની ઉપર જે ચૂલારૂપ વસ્તુઓ હોય છે, તેમને ચૂલિકાવસ્તુઓ કહે છે. ॥ સૂત્ર. ૩૩ ॥

छाया—दशविधा प्रतिसेवना प्रज्ञप्ता, तद्यथा—दर्पं १ प्रमादा २, नाभोगे ३ आतुरे ४ आपत्सु ५ शङ्किते ६ सहसाकारे ७ भय ८ प्रद्वेषाश्च ९ विमर्शात् १० ॥ सू० ३४ ॥

टीका—'दसविहा' इत्यादि—

प्रतिसेवना=प्रतिषिद्धा सेवना—प्रतिषिद्धप्राणातिपातादि वस्तुसेवनरूपा दशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—'दर्प—प्रमादा—नाभोगे' इत्यादि। तत्र=दर्प—प्रमादा—नाभोगे-दर्पश्च प्रमादश्च अनाभोगश्चेति समाहारद्वन्द्वे दर्पप्रमादा—नाभोगम्, तस्मिन् सति प्रतिसेवना भवति। अयं भावः—दर्पोऽहङ्कारः, तस्मिन् सति या प्रतिसेवना= आगमविरुद्धप्राणातिपाताद्यासेवना सा प्रथमा। तथा—प्रमादः=परिहासविकथादिः, तदुक्तम्—'कंदप्पाइप्पमाओ' छाया—कन्दर्पादिः प्रमाद इति। अथवा—प्रमादः= कर्तव्येषु प्रयत्नाभावः। तस्मिन् सति या प्रतिसेवना सा द्वितीया। तथा—अना-

---

पूर्वगत श्रुतोंमें साधुजनोंको दश प्रकारकी प्रतिसेवना प्रतिषिद्ध है—अतः अब सूत्रकार उसीका कथन करते हैं—

"दसविहा पडिसेवणा पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र ३४ ॥

टीकार्थ—प्रतिषिद्ध प्राणातिपातादि वस्तुकी जो सेवना है, वह प्रतिसेवना है, यह प्रतिसेवना १० प्रकारकी कही गई है, जो इस प्रकारसे है—दर्प नाम अहङ्कारका है, इस अहंकारके होने पर जो प्रतिसेवना है—आगम विरुद्ध प्राणातिपात आदिकी जो आसेवना है, वह दर्प नामकी प्रथम प्रतिसेवना है, परिहास विकथा आदि रूप प्रमाद होता है, तदुक्तम्— "कंदप्पाइप्पमाओ" कन्दर्प आदि प्रमाद है, अथवा—करने योग्य कर्तव्यमें प्रयत्नका अभाव इसका नाम प्रमाद है, इस प्रमादके होने

પૂર્વગતશ્રુતમાં સાધુજનોને દસ પ્રકારની પ્રતિસેવના પ્રતિષિદ્ધ ગણાવી છે. —ન કરવા યોગ્ય કહી છે. હવે સૂત્રકાર તે પ્રતિસેવનાનું નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहा पडिसेवणा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૪)

ટીકાર્થ—પ્રતિષિદ્ધ (નિષેધયુક્ત) પ્રાણાતિપાત આદિ વસ્તુનું જે સેવન કરાય છે તેનું નામ પ્રતિસેવના છે. આ પ્રતિસેવના ૧૦ પ્રકારની કહી છે—પ્રથમ પ્રતિસેવના દર્પનામની કહી છે, દર્પ એટલે અહંકાર—અહંકારને કારણે જે પ્રતિસેવના (આગમ વિરૂદ્ધની પ્રાણાતિપાત આદિની આસેવના) કરાય છે તેનું નામ દર્પપ્રતિસેવના છે.

પ્રમાદપ્રતિસેવના—પરિહાસ, વિકથા આદિ રૂપ પ્રમાદ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—"कंदप्पाइप्पमाओ" "કન્દર્પ આદિરૂપ પ્રમાદ છે" અથવા કરવા યોગ્ય કર્તવ્યમાં પ્રયત્નનો અભાવ હોવો તેનું નામ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે જે પ્રતિસેવના થાય છે તે પ્રતિસેવનાનું નામ પ્રમાદપ્રતિસેવના છે.

भोगो=विस्मृतिः, तस्मिन् सति या प्रतिसेवना सा तृतीया । तथा–आतुरे–ग्लाने सति तदुपचारार्थं या प्रतिसेवना सा, अथवा–आतुरशब्दोऽत्र भाववचकः, ततश्च–स्वस्यैवातुरत्वे सति या प्रतिसेवना सा । अयं भावः–क्षुत्पिपासाव्याधिभिरभिभूतः सन् साधुः यां प्रतिसेवनां करोति सेति । तदुक्तम्—

"पढमबीउद्दुओ वाहिओव जं सेवइ आउरा एसा"

छाया–प्रथमो द्वितीयोपद्रुतः (क्षुत्पिपासोपद्रुत.) व्याधितो वा यत् सेवते आतुरा एषा इति चतुर्थी । तथा–आपत्सु=द्रव्य–क्षेत्र–काल भावभेदाच्चतुर्विधासु आपत्तिषु या प्रतिसेवना सा । तत्र–द्रव्यतः प्रासुकद्रव्यं दुर्लभम्, क्षेत्रतो मार्गवर्त्तित्वम्, कालतो–दुर्भिक्षत्वम् , भावतो ग्लानत्वमिति । तदुक्तम्—

पर जो प्रतिसेवना है, वह प्रमाद नामकी द्वितीय प्रतिसेवना है, अनाभोग नाम विस्मृतिका है–इस विस्मृतिके होने पर जो प्रतिसेवना है, वह अनाभोग प्रतिसेवना है ।

आतुर–ग्लानके होने पर उसके उपचारके लिये जो प्रतिसेवना है, वह अथवा–आतुर शब्द यहां भाववाचक हैं, इससे अपनी ही आतुरतामें जो प्रतिसेवना है, वह आतुर प्रतिसेवना है तात्पर्य यह है कि क्षुधा एवं पिपासा आदिसे दुःखित हुआ साधु जो प्रतिसेवना करता है, वह आतुर प्रतिसेवना है तदुक्तम्––

"पढमबीउद्दुओ वहिओव जं सेवइ आउरा एसा" क्षुधासे पिपासासे अथवा–व्याधिसे युक्त हुआ साधु जो सेवन करता है वह आतुरा प्रतिसेवना है, द्रव्य, क्षेत्र, काल एवं भावके भेदसे चार प्रकारकी आपत्तियोंमें जो प्रतिसेवना है, वह आपत्ति प्रतिसेवना है, प्रासुक जलकी

---

(૩) અનાભોગપ્રતિસેવના–અનાભોગ એટલે વિસ્મૃતિ તે વિસ્મૃતિના સદ્ભાવમાં જે પ્રાણાતિપ ત આદિનું સેવન કરાય છે તેને અનાભોગ પ્રતિસેવના કહે છે.

(૪) આતુરાપ્રતિસેવના–બીમારીનું નામ ગ્લાનાવસ્થા છે. બીમારીનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે તેના ઉપચ રને માટે જે પ્રતિસેવના થાય છે તેને આતુરપ્રતિસેવના કહે છે. અથવા–આતુર શબ્દ અહીં ભાવવાચક છે. એટલે પોતાની જ આતુરતાને કારણે જે પ્રતિસેવના થાય છે તેનું નામ આતુરપ્રતિસેવના છે એટલે કે ક્ષુધા, પિપાસા આદિથી વ્ય કુળ થયેલો સાધુ જે પ્રતિસેવના કરે છે તેને આતુરપ્રતિસેવના કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-"પઢમબીઉદ્દુઓ વાહિઓવ જં સેવઇ આઉરાએસા" સાધુ ક્ષુધાને કારણે. પિપાસ ને કારણે અથવા વ્યાધિથી યુક્ત થવાને કારણે જે પ્રતિસેવના (પ્રાણાતિપાત આદિનું સેવન કરે છે તેને આતુરાપ્રતિસેવના કહે છે.

(૫) આપત્તિ પ્રતિસેવના–દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારની આપત્તિઓમાં જે પ્રતિસેવના થાય છે તેને આપત્તિપ્રતિસેવના કહે છે.

"दव्वाइ अलंभे पुण चउव्विहा आवया होंति"

छाया—द्रव्याद्यलाभे पुनश्चतुर्विधा आपदो भवन्ति—इति ।

इयमापद्विषया पञ्चमी । तथा—शङ्किते=एषणीयेऽप्यनेषणीयतया संदिग्धे=संदेहरूपे या प्रतिसेवना सा, तदुक्तम्—'जं संकेतं समावज्जे" यत् शङ्कते तत् समापद्यते—इति, इयं षष्ठी । तथा—सहसाकारे—सहसाकरणं सहसाकारस्तस्मिन्—अकस्मात्करणे या प्रतिसेवना सा । सहसाकारलक्षणं चेदम्—

" पुव्वं अपासिऊणं, पाए छूढंमि जं पुणो पासे ।
न चएइ नियत्ते उं, पायं सहसाकरणं मेगं ॥

छाया—पूर्वम् अदृष्ट्वा पादे त्यक्ते यत्पुनः पश्यति ।
न शक्नोति निवर्तयितुं पादं सहसाकरणमेतत्—इति । इयं सप्तमी । तथा—

दुर्लभता यह द्रव्यसे आपत्ति है मार्गमें रहना यह क्षेत्रसे आपत्ति है, दुर्भिक्षता यह कालसे आपत्ति है, ग्लानता यह भावसे आपत्ति है, तदुक्तम्—"दव्वाइ अलंभे पुण चउव्विहा आवया होंति" द्रव्यादिके अलाभमें चार प्रकारकी आपत्ति होती हैं ।

एषणीयके अनेषणीय रूपसे संदिग्ध होने पर जो प्रतिसेवना है वह शङ्कित प्रतिसेवना है । तदुक्तम्—"जं संकेतं समावज्ज" । इत्यादि

अकस्मात् करनेका नाम सहसाकार है, इस एकदम रूप अकस्मात् करनेमें जो प्रतिसेवना है, वह सहसाकार प्रतिसेवना है, सहसाकारका लक्षण इस प्रकारसे है—"पुव्वं अपासिऊणं इत्यादि । राजा

આસુક જળની દુર્લભતા હોવી તેનું નામ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આપત્તિ કહેવાય છે, માર્ગમાં રહેવું પડે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આપત્તિ કહેવાય છે. દુર્ભિક્ષતા (દુષ્કાળ) રૂપ આપત્તિને કાળની અપેક્ષાએ આપત્તિ કહી શકાય અને ગ્લાનતા (બીમારી)ને ભાવની અપેક્ષાએ આપત્તિ ગણાય. કહ્યું પણ છે કે—"दव्वाइ अलंभे पुण चउव्विहा आवया होंति" દ્રવ્યાદિના અલાભ આદિરૂપ ચાર પ્રકારની આપત્તિ હોય છે."

(૬) શંકિતપ્રતિસેવના—આહારાદિની એષણીયતાના વિષયમાં અનેષણીયતા રૂપ સંદેહ હોવા છતાં તે આહારાદિની એષણીયતારૂપ સંદેહ હોવા છતાં તે આહારાદિનું સેવન કરવારૂપ જે પ્રતિસેવના છે તેને શંકિતપ્રતિસેવના કહે છે. કહ્યું પણ છે કે "जं संकेतं समावज्जे"

(૭) સહસાકારપ્રતિસેવના—અકસ્માત કરવો તેનું નામ સહસાકાર છે આ પ્રકારે અકસ્માત થવાનું કારણ વધુ પડતી ઉતાવળ અને સાવધાનીનો અભાવ હોય છે. અકસ્માત થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ સહસાકારપ્રતિસેવના છે. સહસાકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—"पुव्वं अपासिऊणं" ઇત્યાદિ.

भयप्रद्वेषात्-भयं च प्रद्वेषश्च-भयप्रद्वेषं, तस्मात्-भयात् प्रद्वेषा चेत्यर्थः। तत्र-भयात्=राजादिभयात् प्रतिसेवना मार्गादि प्रदर्शनरूपा, सिंहादि भयाद् वा प्रतिसेवना द्रुतद्रुतगमनादि रूपा। तदुक्तम्—

" भयमभि उग्गेण सीहमाईवा "

छाया—भयम् अभियोगेन-सिंहादिना वा इति। इयमष्टमी। प्रद्वेषात्=क्रोधादिकात् कषायात् प्रतिसेवना-प्रद्वेषप्रतिसेवना। अत्र 'प्रद्वेष' शब्देन क्रोधादि कषायो गृह्यते, तदुक्तम्-' कोहाईओ पओसो ' छाया-क्रोधादिकः प्रद्वेष इति। इयं नवमी। तथा-विमर्शात्-शिष्यादि परीक्षणात् प्रतिसेवना-' किमेष-क्षोभयितुं शक्यो नवेति कृत्वा क्षोभकवचनोच्चारणादि रूपा। उक्तञ्च—

' वीमंसा सेहमाईणं ' विमर्शः शैक्षादीनाम् ' इति इयं दशमी ॥सू० ३४॥

आदिके भयसे जो मार्ग आदिके प्रदर्शन रूप प्रतिसेवना है, वह भय प्रतिसेवना है। अथवा सिंह आदिके भयसे जल्दी २ आदि रूपसे चलना है वह भय प्रतिसेवना है।

तदुक्तम्—" भयमभि उग्गेण सीहमाई वा।"

क्रोध आदि कषायके वशसे जो प्रतिसेवना है, वह प्रद्वेष प्रतिसेवना है, यहां प्रद्वेष शब्दसे क्रोधादि कषायोंका ग्रहण हुआ हैं। तदुक्तम्-" कोहाईओ पओसो "। शिष्य आदिकी परीक्षा करनेके लिये जो क्षोभक वचनादिकोंका उच्चारण करना है, यह विमर्शके प्रति क्षोभक वचन " यह शिष्य क्षुभित हो सकता है, या नहीं " इस बातकी परीक्षा करनेके अभिप्रायसे कहे जातेहैं। उक्तंच-"वीमंसा सेहमाईणं ' ॥ सूत्र ३४ ॥

---

(८) ભયપ્રતિસેવના-રાજા આદિના ભયથી જે માર્ગ આદિના પ્રદર્શનરૂપ પ્રતિસેવના થાય છે તેનું નામ ભયપ્રતિસેવના થાય છે. અથવા-સિંહ આદિના ભયથી જે જલ્દી જલ્દી ચાલવાનું થાય છે તેનું નામ ભયપ્રતિસેવના છે. કહ્યું પણ છે કે-" भयममिउग्गेण सीहमाईंवा "

(૯) પ્રદ્વેષ પ્રતિસેવના-ક્રોધાદિ કષાયને વશ થઈને જે પ્રતિસેવના થાય છે તેને પ્રદ્વેષ પ્રતિસેવના કહે છે. અહીં પ્રદ્વેષ પદ વડે ક્રોધ વિગેરે કષાયોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે-" कोहाइओ पओसो ઇત્યાદિ.

(૧૦) વિમર્ષ પ્રતિસેવના-શિષ્ય વિગેરેની પરીક્ષા કરવા નિમિત્તે જે ક્ષોભક વચનોનું ઉચ્ચારણ થાય છે, તેને વિમર્શ કહે છે. આ પ્રકારના વિમર્શની પ્રતિસેવનાનું નામ વિમર્ષ પ્રતિસેવના છે.

આ પ્રકારના વિમર્શ વચનો-પ્રતિક્ષોભક વચનો-" આ શિષ્ય ક્ષોભ પામે છે કે નહી એ વાતની કસોટી કરવા માટે વપરાય છે. કહ્યું પણ છે કે-" वीमंसा सेहमाईग ' ॥ સૂ ૩૪ ॥

साधुभिर्यदि प्रतिसेवना कथंचित् क्रियते, तदा तैरालोचना कर्त्तव्येति तत्र परिहरणीयान् दोषान् दशभिः स्थानैराह—

मूलम्—दस आलोयणा दोसा पण्णत्ता, तं जहा आकंपइत्ता १, अणुमाणइत्ता २, जं दिट्ठं ३, बायरं ४ व सुहुमं वा। छण्णं ६ सद्दाउलगं ७ बहुजण ८ उव्वत्त ९ तस्सेवी १०॥सू. ३५॥

छाया—दश आलोचना दोषाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-आकम्प्य १, अनुमान्य २ यद्दृष्टं ३, बादरं ४ वा सूक्ष्मं ५ वा छन्नं ६ शब्दाकुलकम् ७ बहुजनम् ८ अव्यक्तम् ९ तत्सेवी १० ॥ सू० ३५ ॥

टीका—' दस आलोयणा दोसा ' इत्यादि—

आलोचनमालोचना-गुरुसमीपे स्वदोषप्रकाशनम्, तत्र ये दोषास्ते आलोचना दोषाः, ते दशसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-' आकम्प्य ' इत्यादि। तत्र-आकम्प्य=आवर्ज्य-वैयावृत्यादिना गुरुनानुकूल्य याऽऽलोचना क्रियते स आकम्प्य

साधुजनों द्वारा यदि प्रतिसेवना कथंचित् की जाती है तो उन्हें आलोचना अवश्य ही करनी पडती है, अतः अब सूत्रकार उस आलोचनामें परिहरणीय दोषोंका दश स्थानोंसे कथन करते हैं——

" दस आलोयण दोसा पण्णत्ता " इत्यादि ॥सूत्र ३५॥

टीकार्थ-गुरुके समीप अपने दोषोंका प्रकाशन करना इसका नाम आलोचना है इस आलोचनामें जो दोष हैं वे आलोचना दोष हैं। ये आलोचना दोष १० प्रकारके कहे गये हैं-जैसे-आकम्प्य १ अनुमान्य २ यद्दृष्ट ३ बादर ४ सूक्ष्म ५ छन्न ६ शब्दाकुलक ७ बहुजन ८ अव्यक्त ९ एवं तत्सेवी १०।

સાધુઓ દ્વારા કદાપિ પ્રતિસેવના થઈ જાય, તો તેમને અવશ્ય આલોચના કરવી પડે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આલોચનામાં પરિહરણીય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષોનું ૧૦ સ્થાનને અનુલક્ષીને કથન કરે છે-

દસ આલોયણદોસા પણ્ણત્તા " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૩૫)

ટીકાર્થ- ગુરુની સમીપે પોતાના દોષોને પ્રકટ કરવા તેનું નામ આલોચના છે. આ આલોચનામાં જે દોષો થાય છે તેને આલોચનાદોષો કહે છે. તે આલોચના દોષોના ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આકમ્પ્ય, (૨) અનુમાન્ય, (૩) યદ્દૃષ્ટ, (૪) બાદર, (૫) સૂક્ષ્મ, (૬) છન્ન, (૭) શબ્દાકુલક, (૮) બહુજન, (૯) અવ્યક્ત, અને (૧૦) તત્સેવી.

दोषः प्रथमः १। तथा-अनुमान्य=किमयमाचार्यादिको मृदुदण्डदायको यद्वा-उग्रदण्डदायकः ? इत्यनुमानं कृत्वा मृदुदण्डदायकसमीपे याऽऽलोचना क्रियते, स द्वितीयः २। तथा-यद् दृष्टम्-अतीचारकर्त्तुर्यद् दोषजातमाचार्यादिना दृष्टं तदेव आचार्यप्रसादनार्थम् आलोचयति, तैरदृष्टं तु नालोचयति गुरुकर्मत्वाद्, सोऽयं तृतीयः ३। तथा-बादरं वा-बादर मेव=स्थूलमेव अतीचार जातम् आलोचयति न सूक्ष्ममिति चतुर्थः ४। सूक्ष्मं वा=सूक्ष्ममेव अतिचारजातमालोचयति। ननु यः खलु सूक्ष्ममालोचयति स बादरमप्यालोचयेत्, कथं तदुक्तं 'सूक्ष्ममेव'

इनमें जो वैयावृत्त्य आदि द्वारा गुरुको अपने अनुकूल करके आलोचना की जाती है वह आकम्प्य दोष है, यह आचार्यादिक कठोर दण्ड देनेवाला है या मृदु दण्ड देनेवाला है इस प्रकारका अनुमान करके जो आलोचना मृदु दण्ड देनेवाले आचार्य आदिके पास की जाती है वह अनुमान्य दोषहै, जो आलोचना करनेवालेका दोष आचार्यादिकी दृष्टिमें आ गया हो उसी दोषकी आलोचना आचार्य आदिको प्रसन्न करनेके लिये यह यद्दृष्ट दोष हैं इस दोषमें आलोचनकर्ता आचार्यादि द्वारा अदृष्ट दोषोंकी आलोचना गुरुकर्मा होनेसे नहीं करता है, जो आलोचनकर्ता अपने स्थूलदोषोंकी ही आलोचना करता है-वह बादर दोष है, जो सूक्ष्म दोषोंकी ही आलोचना करता है यह सूक्ष्मदोष है।

शंका--जो सूक्ष्म अतिचार रूप दोषोंकी आलोचना करता है वह

વૈયાવૃત્ય આદિ દ્વારા ગુરુને પોતાને અનુકૂળ કરીને જે આલોચના કરાય છે, તે આલોચનાને આકંપ્યદોષયુક્ત આલોચના કહે છે અમુક આચાર્ય કઠોર દંડ (પ્રાયશ્ચિત્ત) દેનારા છે અને અમુક આચાર્ય મૃદુ દંડ દેનારા છે, આ પ્રકારનું અનુમાન કરીને મૃદુ દંડ દેનારા આચાર્યની સમીપે જે આલોચના કરાય છે તે આલોચનાને અનુમાન્ય દોષયુક્ત આલોચના કહે છે આલોચના કરનારનો જે દોષ આચાર્ય આદિની નજરે પડી ગયો હોય તે દોષની જ આલોચના, આચાર્ય આદિને ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવે તો તે આલોચના યદ્દૃષ્ટ દોષ યુક્ત આલોચના કહેવાય છે. અહીં એવું બને છે કે આલોચના કર્ત્તા સાધુ ગુરુકર્મા હોવાને કારણે પોતાના જે દોષો ગુરુ આદિના જાણવામાં ન આવ્યા હોય તેની આલોચના કરતો નથી. જ્યારે આલોચનાકર્ત્તા પોતાના સ્થૂલ દોષોની જ આલોચના કરે છે ત્યારે તેની આલોચના બાદર દોષયુક્ત ગણાય છે જ્યારે આલોચનાકર્ત્તા પોતાના સૂક્ષ્મ દોષોની જ આલોચના કરે છે ત્યારે તે આલોચનાને સૂક્ષ્મદોષયુક્ત આલોચના કહેવાય છે.

इति ? अत्रोच्यते–' यः सूक्ष्ममतिचारजातमालोचयति स बादरमप्यालोचये देवेत्याचार्यस्य स्वविषये विश्वाससम्पादनार्थमिति पञ्चमः '५। तथा–छन्नं=प्रच्छन्नम् आलोचयति, यथा आत्मनैव स शृणोति नत्वाचार्यादिरिति षष्ठः ६। तथा–शब्दाकुलकम् शब्देन आकुलं-शब्दाकुलं तदेव शब्दाकुलकम्–बृहद्ध्वनियुक्तम् आलोचयति। अयं भावः–तथा महता शब्देनालोचनां करोति यथाऽन्येऽप्यगीतार्थाः शृण्वन्ति, स सप्तमः ७ तथा–बहुजनम्–बहवो जना आलोचनाचार्यत्वेन यत्र तद् इत्यष्टमः ८। तथा–अव्यक्तम्–अव्यक्तस्य=अगीतार्थस्य पुरतो याऽऽलोचना क्रियते

बादर भी अतिचारोंकी आलोचना कर सकता है तो फिर आप " सूक्ष्म ही " दोषोंकी आलोचना करता है ऐसा क्यों कहते हैं ?

उत्तर––जो सूक्ष्म अतिचारोंकी आलोचना करता है वह बादरोंकी आलोचना करता ही है. ऐसा अपने विषयमें आचार्यका विश्वास सम्पादनके लिये यह दोष कहा गया है।

जो इस रूपसे आलोचना करता है कि जिसे स्वयं सुनता है, आचार्यादि नहीं यह छन्न दोष है, जो बडे जोरोंसे अपने दोषोंका उच्चारण करके आलोचना करता है–कि जिससे उन्हें अन्य अगीतार्थ भी सुन लेते है इसका नाम शब्दाकुलक दोष है, जहां आलोचनाके आचार्य रूपसे अनेकजन होतेहै वह बहुजन दोषहै, जो आलोचना अगीतार्थके समक्ष की जाती है वह अव्यक्त दोष है, तथा जिस आलोच्य दोषोंका

શંકા–જે સાધુ સૂક્ષ્મ અતિચારરૂપ દોષોની આલોચના કરતો હોય છે તે બાદર અતિચારોની આલોચના પણ કરી શકે છે. તો આપે ' સૂક્ષ્મદોષોની જ આલોચના કરે છે,' આ પ્રકારનું કથન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર–" જે સૂક્ષ્મદોષોની આલોચના કરે છે તે બાદર અતિચારોની આલોચના પણ કરતો જ હશે," આ પ્રકારનો પોતાને વિષે આચાર્યનો અભિપ્રાય એવી માન્યતાથી જો સૂક્ષ્મદોષોની જ આલોચના કરાય તો બાદર દોષનો સદ્ભાવ રહે છે.

જે સાધુ કૃત અતિચારોની આલોચના પોતે જ સાંભળી શકે એવી રીતે કરે છે–આચાર્ય આદિ સાંભળી ન શકે એવી રીતે કરે છે–તે આલોચનાને છન્નદોષયુક્ત આલોચના કહે છે. અન્ય અગીતાર્થ સાધુ આદિને પણ સંભળાય એવી રીતે મોટા અવાજે આલોચના કરવામાં આવે, તો તેને શબ્દાકુલક દોષયુક્ત આલોચના કહેવાય છે જ્યારે આલોચના કરનારના આચાર્યરૂપે અનેક માણસો હોય છે, ત્યારે તે આલોચના બહુજન દોષયુક્ત ગણાય છે જે આલો-

सेति नवम. ९। तथा—तत्सेवी तान् आलोचयितव्यान् दोषान् सेवितुं शीलमस्येति तथा—यो गुरुः स्वयमेव आलोच्यान् दोषान् सेवते, तदग्रे याऽतीचारालोचना सेति दशमः १०। इति॥ सू० ३५॥

आलोचना दोषा उक्ता इत्यालोचनायाः प्रस्तावात् सम्प्रति आलोचनाया दातुर्ग्रहीतुश्च गुणान् दशभिर्दशभिः स्थानैराह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहइ अत्तदोसमालोइत्तए, तं जहा--जाइसंपन्ने १, कुलसंपन्ने २, एवं जहा अट्ठट्ठाणे जाव खंते ७, दंते ८, अमाई ९ अपच्छाणुयावी १०। दसहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहइ आलोयणं पडिच्छित्तए, तं जहा--आयारवं १, अवहारवं २, जाव अवायदंसी ८, पियधम्मे ९ दढधम्मे १० ॥ सू. ३६ ॥

छाया—दशभिः स्थानैः सम्पन्नोऽनगारः अर्हति आत्मदोषमालोचयितुं तद्यथा—जातिसम्पन्नः १, कुलसम्पन्नः २, एवं यथा अष्टमस्थाने यावत् क्षान्तः ७,

---

सेवन स्वयं आचार्य करताहै, ऐसे उस आचार्यके समक्ष जो आलोचना करता है वह तत्सेवी दोष है ॥सूत्र ३५॥

इस प्रकारसे आलोचनाके दोषोंका कथन कर अब सूत्रकार आलोचना देनेवालेके और आलोचना करनेवालेके गुणोंका दश दश स्थानोंसे कथन करतेहैं—"दसहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे" इत्यादि ॥सूत्र ३६॥

टीकार्थ—जो अनगार दश स्थानोंसे गुणोंसे सम्पन्न होताहै—वही अपने अपने अपराधकी आलोचना करनेके लिये योग्य होता है, वे दश स्थान इस प्रकारसे हैं—जातिसंपन्न १ कुलसम्पन्न २ अष्टम स्थानोक्त

ચના અગીતાર્થની સમીપે કરવામાં આવે છે, તે આલોચનાને અવ્યક્તદોષયુક્ત ગણાય છે. આલોચના કરવાને યોગ્ય દોષોનું સેવન કરનારા આચાર્યની સમીપે જે આલોચના કરવામાં આવે છે તે આલોચનાને તત્સેવીદોષયુક્ત આલોચના કહે છે ॥સૂ. ૩૫॥

પૂર્વસૂત્રમાં આલોચનાના દોષોનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર આલોચના દેનાર અને આલોચના કરનારના ગુણોનું દસ સ્થાનને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—"दसहिं ठाणेहिं सपन्ने अणगारे" ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૬)

ટીકાર્થ—જે અણગાર નીચે દર્શાવેલાં ૧૦ સ્થાનોથી (ગુણોથી) યુક્ત હોય છે તે અણગાર જ આલોચના કરવાને અધિકારી ગણાય છે—(૧) જાતિસંપન્ન, (૨)

दान्तः ८, अमायी ९ अपश्चादनु तापी १०। दशभिः स्थानैः सम्पन्नोऽनगारोऽर्हति आलोचनां प्रत्येष्टुम्, तद्यथा—आचारवान् १, अवधारवान् २, यावत् अपायदर्शी ८, प्रियधर्मा ९ दृढधर्मा १० ॥ सू० ३६ ॥

टीका—' दसहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

दशभिः स्थानैः=गुणैः सम्पन्नोऽनगारः अर्हति=योग्यो भवति आत्मदोषं=स्वापराधम् आलोचयितुम्, तद्यथा—जातिसम्पन्न इत्यादि। तत्र—जाति सम्पन्नः—जातिः=मातृको वंशः तेन सम्पन्नो=युक्तः॥१॥ कुलसम्पन्नः—कुलं पैतृको वंशः, तेन सम्पन्नः ॥२॥ एवंविधः पुरुषः मायोऽकृत्यं न कुरुते, यदि कथंचित् करोति तदा पश्चात्तापतप्तः सन् स आलोचयत्येवेति "जातिसम्पन्नः कुलसम्पन्नः" इति स्थानद्वयमुक्तम्। तदुक्तम्—

" जाईकुलसंपण्णो पायमकिच्चं न सेवई किंचि।
आसेविउं च पच्छा तग्गुणओ सम्ममालोए " ॥१॥ इति।

छाया—जातिकुलसम्पन्नः प्रायोऽकृत्यं न सेवते किंचित्।
आसेवितुं च पश्चात् तद्गुणतः सम्यगालोचयति ॥१॥ इति।

विनयसम्पन्न ३ ज्ञानसम्पन्न ४ दर्शनसम्पन्न ५ चारित्रसम्पन्न ६ क्षान्त ७ दान्त ८ अमायी ९ एवं अपश्चादनुतापी १०

माताके वंशका नाम जाति और पिताके वंशका नाम कुल है जो शुद्ध माताके वंशवाला एवं पिताके वंशवाला होता है, ऐसा वह पुरुष प्रायः करके अकृत्यका सेवन नहीं करता है, और यदि किसी प्रकारसे वह अकृत्यका सेवन कर लेता है, तो वह पश्चात्तापसे तप्त होकर अपने दोषोंकी आलोचना करता ही है। जाति सम्पन्न कुल सम्पन्न ये दो स्थान हैं। कहा भी है- " जाई कुलसंपण्णो " इत्यादि।

કુલસંપન્ન, (૩) વિનયસંપન્ન, (૪) જ્ઞાનસંપન્ન, (૫) દર્શનસંપન્ન, (૬) ચારિત્ર સંપન્ન, (૭) ક્ષાન્ત, (૮) દાન્ત, (૯) અમાયી અને (૧૦) અપશ્ચાદનુતાપી

માતાના વંશનું નામ જાતિ અને પિતાના વંશનું નામ કુળ છે. જે પુરુષ શુદ્ધમાતાના વંશવાળો અને શુદ્ધપિતાના વંશવાળો હોય છે એવો પુરુષ તો સામાન્ય રીતે અકૃત્યનું સેવન કરતો જ નથી. પરન્તુ ક્યારેક તેના દ્વારા જો અકૃત્યનું સેવન થઈ જાય છે તો તેનું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપરૂપી અગ્નિ વડે તપ્ત થઈ જાય છે. એવો પુરુષ પોતાના દોષોની આલોચના અવશ્ય કરે જ છે. આ પ્રકારના જાતિસંપન્ન અને કુલસંપન્નરૂપ પહેલાં બે સ્થાનો સમજવા. કહ્યું પણ છે કે-" જાઈ કુલસંપણ્ણો "ઈત્યાદિ આ પ્રકારે આઠમાં સ્થાનમાં જેવું પ્રતિ

'एवं जहा अट्ठ ट्ठाणे जाव' एवम्=अनेन प्रकारेण यथाऽष्टमस्थाने तथाऽत्र विज्ञेयं, यावत्-यावत्पदेन-विनयसम्पन्नः ३, ज्ञानसम्पन्नः ४, दर्शनसम्पन्नः ५, चारित्रसम्पन्नः ६, इति चत्वारि पदानि संग्राह्याणि. तत्र-विनयसम्पन्नः= विनीतः। एवं विधः शिष्योऽनायासेनैव सर्वमालोचयति ३। ज्ञानसम्पन्नः= ज्ञानवान्, एतादृशो मुनिर्दोषविपाकं प्रायश्चित्तं चानायासेन-ज्ञात्वाऽऽलोचयति।

तदुक्तम्—

" नाणेण उ संपण्णो, दोसविवागं वियाणिउं घोरं।
आलोएइ सुहं चिय, पायच्छित्तं च आगच्छे " ॥१॥ इति।

छाया—ज्ञानेन तु सम्पन्नो, दोषविपाकं विज्ञाय घोरम्।
आलोचयति सुखमेव, प्रायश्चित्तं च आगच्छति ॥१॥ इति।४।

दर्शनसम्पन्नः=श्रद्धावान्-एवंविधः पुरुषः 'दोषा अनर्थकरा'-इति श्रद्धां

इस तरहसे जैसा कथन अष्टम स्थानमें किया गया है, वैसा ही यहां पर भी कर लेना चाहिये यहां यावत्पदसे "विनयसम्पन्न, ज्ञानसम्पन्न, दर्शनसम्पन्न चारित्रसम्पन्न" इन चार पदोंका ग्रहण हुआ है, जो शिष्य विनय-गुण सम्पन्न होता है-विनीत होता है, ऐसा शिष्य अनायास ही अपने सब दोषोंकी आलोचना कर लेता है, जो शिष्य ज्ञानसम्पन्न होता है-सम्यग्ज्ञानसे युक्त होता है, ऐसा शिष्य दोष विपाकवाले-दोषोंकी शुद्धि करनेवाले प्रायश्चित्तको जान कर अनायास भावसेही अपने दोषोंकी आलोचना करता है-कहा भी है—

"नाणेण उ संपण्णे" इत्यादि।

इसका भाव स्पष्ट है, दर्शन सम्पन्न जो शिष्य श्रद्धासे युक्त होता

પાદન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ પ્રતિપાદન અહીં પણ ક્ષાન્ત પર્યન્તના ગુણોવાળા અણગાર વિષે પણ કરવું જોઈએ. અહીં "પર્યન્ત" પદ વડે "વિનયસંપન્ન, જ્ઞાનસંપન્ન, દર્શનસંપન્ન ચારિત્રસંપન્ન અને ક્ષાન્ત" આટલાં પદોને ગ્રહણ કરવમાં આવ્યાં છે

વિનયસંપન્ન—જે સાધુ વિનીત હોય છે, તે અનાયાસે જ (કોઈ ન કહે તો પણ) તે પોતાના બધા દોષોની આલોચના અવશ્ય કરી જ લે છે.

જે સાધુ જ્ઞાનસંપન્ન હોય છે સમ્યગ્જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તે દોષવિપાક વાળા-દોષોની શુદ્ધિ કરનારા-પ્રાયશ્ચિત્તને જાણીને અનાયાસ ભાવથી જ પોતાના દોષોની આલોચના કરે છે કહ્યું પણ છે કે—

"નાણેણ ઉ સંપણ્ણે" ઇત્યાદિ. આ કથનનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે.

દર્શનસંપન્ન—જે શિષ્ય શ્રદ્ધાસંપન્ન હોય છે તે એવો દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવે

कृत्वाऽऽलोचयति ॥ ५ ॥ चारित्रसम्पन्नः=क्रियावान्, स च भूयस्तमपराधं न करोति, सम्यगालोचयति, प्रायश्चित्तं च निर्वाहयति ॥ ६ ॥

तदुक्तम्-"दोसाणत्थकर-त्ति य, सम्मं सद्दहइ दंसणेण संपन्नो।
चरणेण य संपन्नो, न कुणइ भुज्जो तमवराहं ॥ १ ॥" इति।

छाया—दोषा अनर्थकरा इति च सम्यक् श्रद्धत्ते दर्शनेन सम्पन्नः ॥
चरणेन तु सम्पन्नो न करोति भूयस्तमपराधम् ॥ १ ॥ इति।

तथा-क्षान्तः=क्षमाशीलः, एतादृश आचार्यैः कठोरवचनेनोक्तोऽपि न कदाचिदपि रोषमावहति। तदुक्तम्—

है ऐसा शिष्य "दोष अनर्थकारी होते हैं" ऐसा दृढ विश्वास करके अपने दोषोंकी अच्छे प्रकारसे आलोचना करता है ५। जो शिष्य चारित्र सम्पन्न-क्रियाशाली होता है वह प्रायः पुन उस अपराधका सेवन नहीं करता है, और यदि किसी कारणवश अपराध सेवित हो जाता है, तो वह उसकी अच्छी तरहसे आलोचना करता है, और दिये गये प्रायश्चित्तका निर्वाह करता है-कहा भी है—

"दोसा णत्थकर-त्तिय" इत्यादि।

दर्शन संपन्न शिष्य "दोष अनर्थकर हैं" ऐसा पूर्ण रूपसे श्रद्धान करता है-तथा जो शिष्य चारित्रसे युक्त होता है, वह पुनः उस अपराधका सेवन नहीं करता है ६, जो शिष्य क्षान्त-क्षमाशील होता है, ऐसा वह शिष्य आचार्य द्वारा कठोर वचनसे कहे जाने पर भी रोष धारण नहीं करता है, कहा भी है--

---

છે કે "દોષ અનર્થકારી હોય છે." તે કારણે તે પોતાના દોષોની આલોચના કર્યા વિના રહેતો નથી.

ચારિત્રસંપન્ન-જે શિષ્ય ચારિત્રસંપન્ન હોય છે-ક્રિયાશાળી હોય છે-તે સામાન્ય રીતે ફરી એવા દોષનું સેવન કરતો નથી, અને કદાચ કોઈ કારણે દોષનું સેવન થઈ જાય તો તેની સમ્યક્ રીતે આલોચના કરે છે અને તેને જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવ્યું હોય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત યથાવિધિ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે-"दोसा णत्थकर-त्तिय" ઇત્યાદિ—

ભાવાર્થ-"દોષ અનર્થકર છે," એવી પૂર્ણશ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનસંપન્ન શિષ્ય પોતાના દોષોની આલોચના કરે છે. જે શિષ્ય ચારિત્રસંપન્ન હોય છે તે ફરીથી અપરાધનું સેવન કરતો નથી.

ક્ષાન્ત-જે શિષ્ય ક્ષાન્ત-ક્ષમાશીલ-હોય છે તે આચાર્યના કઠોર વચનો સાંભળીને પણ રોષ ધારણ કરતો નથી. કહ્યું પણ છે કે-

" खंतो आयरिएहिं, फरुसं भणिओवि न य रूसे "।

छाया—क्षान्त आचार्यैः परुषं भणितोऽपि न च रूष्येत् इति ॥ ७ ॥

तथा-दान्तः=निगृहीतेन्द्रियः, अयं हि दत्तं प्रायश्चित्तं वोढुं समर्थो भवति। तदुक्तम्—" दंतो समत्थो वोढुं पच्छित्तं जमिह दिज्जए तस्स "।

छाया—दान्तः समर्थो वोढुं प्रायश्चित्तं यदिह दीयते तस्मै—इति ॥ ८ ॥

तथा-अमायी=मायावर्जितः-स्वकृतातिचारजातस्यानिह्नोता ॥ ९ ॥

अपश्चादनुतापी-न पश्चादनुतप्तुं शीलमस्येति, आलोचनां कृत्वा 'किमर्थं मया स्वापराधा आलोचिताः' इति पश्चात्तापवर्जितः १० ॥ तदुक्तम्—

" नो पलिउंचे अमायी अपच्छयावी न परितप्पे "

छाया—नो अपह्नुवीत अमायी अपश्चात्तापी न परितप्येत्—इति।

" खंतो आयरिएहिं " इत्यादि।

जो शिष्य-दान्त-अपनी इन्द्रियोंका निग्रह करनेवाला होता है-वह शिष्य दिये गये प्रायश्चित्तको अच्छे प्रकारसे वहन कर लेता है, जो शिष्य अमायी-मायासे वर्जित होता है-अपने द्वारा सेवित अतिचारोंको छिपानेवाला नहीं होता है, वह अपने दोषोंको स्पष्ट रूपसे प्रकट कर देता है, और दिये गये प्रायश्चित्तको शान्तिके साथ स्वीकार कर लेताहै, तथा-जो शिष्य अपश्चादनुतापी होताहै, १० वह आलोचना करके "मैंने अपने अपराधोंकी आलोचना क्यों कि" ऐसा पश्चात्ताप नहीं करता है कहा भी है—" नो पलिउंचे अमायी " इत्यादि।

इस प्रकारसे दश गुण विशिष्ट आलोचकका कथन कर अब सूत्र-

" खंतो आयरिएहिं " ઈત્યાદિ.

દાન્ત-જે શિષ્ય દાન્ત (પોતાની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારો) હોય છે, તે તેને જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવ્યું હોય છે તેનું સારી રીતે વહન કરે છે.

અમાયી-જે શિષ્ય અમાયી (માયા અથવા કપટથી રહિત) હોય છે, તે પોતાના દ્વારા સેવવામાં આવેલા દોષોને છુપાવતો નથી તે પોતાના દોષોને ગુરુ સમીપે સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરે છે અને તેને જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે તેનો શાન્તિથી સ્વીકાર કરે છે.

અપશ્ચાદનુતાપી જે શિષ્ય અપશ્ચાદનુતાપી હોય છે તે પોતાના દોષોની આલોચના કર્યા બાદ આલોચના કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—" નો પલિઉંચે અમાયી " ઈત્યાદિ.

આ પ્રકારે ૧૦ ગુણોથી સંપન્ન આલોચકનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર આલોચના કરાવનારા પુરુષમાં જે દશ ગુણો હોવા જોઇએ તેમનું નિરૂપણ

इत्थं दशगुणविशिष्टमालोचकमुक्त्वा सम्प्रति यद्गुणविशिष्टसमीपे आलोचना कर्त्तव्या तमाह—' दसहिं ठाणेहिं इत्यादि । दशभिः स्थानैः=गुणैः सम्पन्नोऽनगारोऽर्हति आलोचनाम्=आलोचकेन श्राव्यमाणम् अतीचारजातं प्रत्येष्टुम्=प्रतीतुं श्रोतुमित्यर्थः, तद्यथा-आचारवान्-आचारो=ज्ञानादिपञ्चविधः, सोऽस्ति ज्ञानासेवनाभ्यां यस्य स तथा-ज्ञानादिपञ्चविधाचारज्ञस्तदासेवकश्च१, अवधारवान्-अवधारः=अवधारणम्-आलोचकेन आलोच्यमानानामतीचाराणां निश्चयकरणं, सोऽस्यास्तीति तथा-अतीचारप्रकारनिर्णायक इत्यर्थः । उक्तंचात्र—

" आयारवमायारं पंचविहं मुणइ जो य आयरइ ।
ओहारवमवहारे आलोइंतस्स सव्वंपि ॥ १ ॥

छाया--आचारवान् आचारं पञ्चविधं जानाति यश्च आचरति ।
अवधारवान् अवधारयति आलोचयतः सर्वमपि ॥ १ ॥

कार " जिन गुणोंसे विशिष्ट पुरुषके पास आलोचना करनी चाहिये उस पुरुषका कथन करते हैं -" दसहिं ठाणेहिं " इत्यादि ।

दश स्थानोंसे युक्त हुआ अनगार आलोचकके द्वारा सुनाये गये अतिचारों सुननेके योग्य होता है, वे दश स्थान इस प्रकारसे हैं-जो गुरु आचारवाला होता है-ज्ञानादि रूप पांच प्रकारके आचारका जो ज्ञान एवं आसेवनकी अपेक्षासे जाननेवाला और सेवन करनेवाला होता है १-अवधारणवाला (निश्चय करनेवाला) होता है २-आलोच्यमान अतीचारोंके प्रकारका निर्णायक होता है, कहा भी है--

" आयारवमायारं " इत्यादि ।

કરે છે આ દસ ગુણોથી સંપન્ન હોય એના આચાર્ય આદિ પાસે જ પોતાના દોષોની આલોચના કરવી જોઇએ—

" दसहिं ठाणेहिं " ઇત્યાદિ—દસ સ્થાનોથી (ગુણોથી) યુક્ત હોય એવા અણુગાર જ આલોચક દ્વારા પ્રકટ કરાતાં અપરાધોને શ્રવણ કરવાનો અધિકાર (યોગ્યતા) ધરાવે છે તે દસ ગુણો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—

(૧) જે ગુરુ આચારસંપન્ન હોય છે તેમની આગળ પોતાના દોષોની આલોચના કરી શકાય છે. જ્ઞાનાદિરૂપ પાંચ પ્રકારના આચારનું જ્ઞાન ધરાવનારા તથા તે આચારોનું સ્વયં સેવન કરનારા ગુરુને આચારસંપન્ન કહે છે.

(૨) અવધારણાસંપન્ન-જે આચાર્ય આલોચ્યમાન અતિચારોના પ્રકારનો નિર્ણય કરવાનો સમર્થ હોય છે, તે આચાર્ય જ આલોચકની પાસે આલોચના કરાવવાને પાત્ર ગણાય છે કહ્યું પણ છે કે—

" आयारवमायारं " ઇત્યાદિ. અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

'जाव' इति यावत्पदेन-व्यवहारवान् ३, अपव्रीडकः ४, प्रकारकः ५, अपरिस्रावी ६, निर्यापकः ७ इति संग्राह्याणि, तत्र-व्यवहारवान्=आगमश्रुताज्ञा धारणाजीतलक्षणानां पञ्चानां व्यवहाराणामभिज्ञः ३। अपव्रीडकः-अपव्रीडयति= अपगतव्रीडं-मृदुवचनादिना विगतलज्जं करोति य आलोचमानं साधुं सः ॥ ४ ॥ उक्तं च--

"ववहारवं ववहारं आगममाई उ मुणइ पंचविहं।
ओवीलवगूहंतं जह आलोएइ तं सव्वं" ॥ १ ॥

छाया---व्यवहारवान् व्यवहारम् आगमादि तु जानाति पञ्चविधम्।
अपव्रीड उपगूहन्तं यथा आलोचयति तत्सर्वम् ॥ १ ॥ इति।

अयं भावः-यस्तु आगमादिं पञ्चविधं व्यवहारं जानाति स व्यवहारवानि त्युच्यते। तथा-यः स्वातिचारान् उपगूहन्तं=निह्नुवानं साधु तथाविधया युक्त्या

इसका अर्थ पूर्वोक्त रूपसे ही हैं, यहां यावत्पदसे "व्यवहारवान् ३ अपव्रीडक ४, प्रकारक ५ अपरिस्रावी ६ निर्यापकः ७" इन पदोंका संग्रह हुआ है-इनमें आगम, श्रुत, आज्ञा, धारणा और जीतके भेदसे व्यवहार पांच प्रकारका है, जो इन पांच प्रकारके व्यवहारोंका ज्ञाता होता है वह व्यवहारवान् ३ "अपव्रीडक"-जो अपने दोषोंको कहनेमें लज्जापाता हो ऐसे साधुको जो मृदु वचन आदि द्वारा लज्जासे रहित कर देता है वह अपव्रीडक है कहा भी है-

"ववहारवं ववहारं" इत्यादि।

इस गाथाका अर्थ पूर्वोक्त रूपसेही है, तात्पर्य इस कथनका यही है कि जो आगमादि रूप पांच प्रकारके व्यवहारको जानता है, वह

આલોચના કરાવનાર આચાર્યમાં આ સિવાય નીચે પ્રમાણે પણ યોગ્યતા હોવી જોઈએ—(૩) વ્યવહારવાન્, (૪) અપવ્રીડક, (૫) પ્રકારકઃ, (૬) અપરિસ્રાવી, (૭) નિર્યાપક.

આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતના ભેદથી વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. જે આચાર્ય આ પાંચે પ્રકારના વ્યવહારનો જાણકાર હોય છે તેને વ્યવહારવાન્ કહે છે.

પોતાના દોષોને પ્રકટ કરનાર સાધુને મૃદુ વચન દ્વારા લજ્જા સંકોચ આદિથી રહિત કરાવવાને સમર્થ આચાર્યને અપવ્રીડક કહે છે કહ્યું પણ છે કે—"ववहारवं ववहारं" ઈત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ચુકયો છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે—

જે આગમાદિ પાંચે પ્રકારના વ્યવહારનો જ્ઞાતા હોય છે, તેને વ્યવહા-

तत् सर्वमतीचारजातं प्रकटी कारयति सोऽपव्रीडः=अपव्रीडक इत्युच्यते, इति। प्रकारकः-आलोचनानन्तरं योऽतीचारवतः साधोः शुद्धिकारकः सः। तदुक्तम्--

" आलोइयम्मि सोहिं, जो कारावेइ सो पकुव्वओ "।

छाया--आलोचिते शोधिं यः कारयति स प्रकारकः-इति ॥ ५ ॥

अपरिस्रावी-परिस्रवतीति परिस्रावी, न परिस्रावीत्यपरिस्रावी-आलोचकदोषाणामन्येभ्योऽकथनशीलः, तदुक्तम्--

" जो अन्नस्स उ दोसे, न कहेई य अपरिसाई सो होइ "।

छाया-योऽन्यस्मै तु दोषान् न कथयति चाऽपरिस्रावी स भवति-इति ॥ ६ ॥

निर्यापकः-निर्यापयति-तथाविधया युक्त्या गुर्वपि प्रायश्चित्तं शिष्येण निर्वाहयति यः स तथा। तदुक्तम्--

" निज्जवगो तह कुणइ निव्वहई जेण पच्छित्तं "।

छाया-निर्यापकस्तथा करोति निर्वहति येन प्रायश्चित्तम्-इति ॥ ७ ॥

व्यवहारवान् है, एवं जो अपने अतिचारोंको छुपाते हुए साधुसे तथाप्रकारकी युक्ति द्वारा सर्व अतिचारोंको प्रकट करा लेता है, वह अपव्रीडक है, आलोचनाके पश्चात् जो अतीचारवाले साधुकी शुद्धिकरता है वह प्रकारक है कहा भी है--" आलोइयम्मि सोहिं " इत्यादि।

जो आलोचकके दोषोंको अन्यके प्रति प्रकट नहीं करता है उसे अपरिस्रावी कहा गया है कहा भी है--

" जो अन्नस्स उ दोसे " इत्यादि।

जो तथाप्रकारकी युक्तिसे भयंकरसे भयंकर बहुत भारी भी प्रायश्चित्तको शिष्यसे पलवा लेता है वह निर्यापक है कहा भी है--

" निज्जवओ तह कुणइ " इत्यादि।

વાન્ કહે છે પોતાના અતિચારોને છુપાવનારા સાધુ પસે યુક્તિપ્રયુક્તિથી અતિચારો પ્રકટ કરાવનાર સાધુને અપવ્રીડક કહે છે.

આલોચના કરાવ્યા બાદ અતિચારોનું સેવન કરનાર સાધુની શુદ્ધિ કરાવનારને પ્રકારક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" आलोइयम्मि सोहिं " ઇત્યાદિ

આલોચકના દોષોને અન્યની આગળ પ્રકટ નહીં કરનારને અપરિસ્રાવી કહે છે, કહ્યું પણ છે કે-" जो अन्नस्स उ दोसे " ઇત્યાદિ.

નિર્યાપક-જે યુક્તિપ્રયુક્તિ પૂર્વક-સમજાવી-પટાવીને-ભયંકરમાં ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્તનું પણ શિષ્યની પાસે પાલન કરાવે છે, તેને નિર્યાપક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" निज्जवओ तह कुणइ" ઇત્યાદિ.

तथा-अपायदर्शी-अपायान्=अनर्थान् पश्यतीत्येवं शीलः-दुर्भिक्षदौर्बल्यादिकृतशिष्यचित्तभङ्गानिर्वाहादिरूपानर्थदर्शी । यद्वा- सम्यगनालोचितशिष्येभ्यो दुर्लभबोधिकत्वादिकान् अनर्थान् दर्शयति यः स तथा । तदुक्तम्--

" दुब्भिक्ख दुब्बलाई, इहलोए जाणए अवाए उ ।
दंसेइ य परलोए, दुल्लहबोहित्ति संसारे ॥ १ ॥

छाया-दुर्भिक्षदौर्बल्यादीन् इहलोके जानाति अपायांस्तु ।
दर्शयति च परलोके दुर्लभबोधित्वं संसारे ॥ १ ॥ इति ॥ ८ ॥

तथा-प्रियधर्मा-प्रियो धर्मो यस्य स तथा धर्मप्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृढधर्मा-दृढो धर्मो यस्य स तथा-सम्प्राप्तेऽपि महासंकटे धर्मादप्रचलनशील इति ॥१०॥ सू०२६॥

जो दुर्भिक्ष, दुर्बलता आदि कृत शिष्य चित्तभङ्गसे प्रायश्चित्तके अनिर्वाह आदि रूप अनर्थों को जानता है वह अथवा-अच्छे प्रकारसे अपने अतिचारोंकी आलोचना नहीं करनेवाले शिष्योंके लिये जो दुर्लभ बोधिकता आदि रूप अनर्थों को दिखलाता है वह अपायदर्शी है कहा भी है--" दुब्भिक्ख दुब्बलाई " इत्यादि ।

जो गुरुप्रायश्चित्तसे अपने दोषोंकी शुद्धि नहीं करनेवाले शिष्यजनोंके इहलोक सम्बन्धी दुर्भिक्ष दौर्बल्य आदि अपायोंको जानता है, एवं परलोकमें उनकी दुर्लभबोधिकता प्रकट करताहै, वह अपायदर्शी है धर्म जिसे प्रिय होता है, ऐसा वह प्रियधर्मवाला गुरु प्रियधर्मा

---

(८) અપાયદર્શી-દુર્ભિક્ષ, દુર્બલતા આદિને કારણે શિષ્યના મનને ડામાડોળ થયેલું અને પ્રાયશ્ચિત્તનું પાલન કરવામાં શિથિલ થયેલું જોઈને તેને તેના વિપાકનું ભાન કરાવનાર સાધુને અપાયદર્શી કહે છે. અપાયદર્શી આચાર્ય અતિચારોની આલોચના નહીં કરનાર શિષ્યને કહે છે કે " આલોચના નહીં કરવાથી દુર્લભબોધિકતા આદિરૂપ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે " કહ્યું પણ છે કે-

" દુબ્ભિક્ખદુબ્બલાઈ " ઇત્યાદિ.

જે ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા પોતાના દોષોની શુદ્ધિ નહીં કરનારા શિષ્યોના આ લોક સંબંધી દુર્ભિક્ષ, દૌર્બલ્ય આદિ અપાયોને જાણે છે અને પરલોકમાં (પરભવમાં) તેમની દુર્લભબોધિકતાને પ્રકટ કરે છે, તે આચાર્યને અપાય-દર્શી કહે છે (૯) પ્રિયધર્મા-જેમને ધર્મ પ્રિય હોય છે એવા ગુરુને પ્રિયધર્મા કહે છે

(૧૦) દૃઢધર્મા-મોટામાં મોટું સંકટ આવી પડવા છતાં પણ પોતાના ગૃહીત ધર્મમાંથી ચલાયમાન થતા નથી એવા આચાર્યને દૃઢધર્મા કહે છે.

अथालोचना प्रस्तावाद्दशभिः स्थानैः प्रायश्चित्तमाह—

मूलम्--दसविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा--आलोयणारिहे १, जाव अणवट्ठप्पारिहे ९ पारंचियारिहे १० ॥ सू. ३७ ॥

छाया—दशविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—आलोचनार्हं यावत् अनवस्थाप्यार्हं ९ पाराञ्चिकार्हम् १० ॥ सू० ३७ ॥

टीका—'दसविहे' इत्यादि—

प्रायश्चित्तं—'प्रायश्चित्त'—शब्दोऽपराधे तच्छुद्धौ च दृश्यते । अत्र—अपराधोऽर्थो विज्ञेयः । तत्र—प्रायश्चित्तम्=अपराधो दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आलोचनार्हम्—आलोचना=निवेदना तल्लक्षणां शुद्धिमर्हति यत्तत् १। यावत्पदेन—प्रतिक्रमणार्हं २ तदुभयार्हम् ३, विवेकार्हम् ४, व्युत्सर्गार्हम् ५, तपोऽर्हम् ६,

है, जो महा संकटके प्राप्त होने पर भी अपने गृहीत धर्मसे चलायमान नहीं होता है, वह दृढधर्मा है । सूत्र ३६ ।

आलोचनाके प्रस्तावको लेकर अब सूत्रकार दश प्रकारके प्रायश्चित्तोंका कथन करतेहैं—"दसविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ३७ ॥

टीकार्थ—प्रायश्चित्त दश प्रकारका कहा गयाहै—यह प्रायश्चित्त शब्द अपराध और अपराधकी शुद्धिमें प्रयुक्त हुआ देखा जाताहै, यहां यह शब्द अपराधार्थक है, इस तरह प्रायश्चित्त अपराध दश प्रकारका जो कहा गया है, उसका तात्पर्य इस प्रकारसे है, जो अपराध आलोचना रूप शुद्धिके योग्य होता है, वह आलोचनार्ह प्रायश्चित्त है १, यहां यावत् पदसे—"प्रतिक्रमणार्हं २, तदुभयार्हम् ३. विवेकार्हम् ४ व्युत्सर्गार्हम् ५ तपो-

આચારવત્વથી લઈને દઢધર્મા પર્યન્તના ગુણોથી યુક્ત હોય એવા આચાર્યને જ આલોચકના અતિચારોને શ્રવણ કરવાના અધિકારી ગણાય છે ॥ સૂત્ર ૩૬ ॥

આલોચનાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર ૧૦ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું કથન કરે છે—"दसविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૭)

ટીકાર્થ—પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકાર કહ્યા છે પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ અપરાધ અને અપરાધની શુદ્ધિના અર્થમાં વપરાતો જોવામાં આવે છે અહીં આ શબ્દ અપરાધાર્થક છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારો એટલે અપરાધના જ પ્રકારો અહીં બતાવ્યા છે. તેના દસ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આલોચનાર્હ જે અપરાધની માત્ર આલોચના દ્વારા જ શુદ્ધિ થઈ જાય છે તે અપરાધને આલોચનાર્હ કહે છે. અહીં "યાવત્" પદ દ્વારા (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ, (૩) તદુભયાર્હ, (૪) વિવે-

छेदार्हम् ७, मूलार्हम् ८ इत्येतानि सप्तस्थानानि ग्राह्याणि। तत्र-प्रतिक्रमार्हम्-प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतं तदर्हति यत्तत् २। तदुभयार्हम्=आलोचना प्रतिक्रमणेऽप्युभयार्हम् ३। विवेकार्हम्-विवेकः=अशुद्धभक्तादि त्यागरूपः, तदर्हम् ४, व्युत्सर्गार्हम्-व्युत्सर्गः=कायोत्सर्गस्तदर्हम् ५। तपोऽर्हम्-तपः=निर्विकृतिकादिरूपम्, तदर्हम् ६। छेदार्हम्-छेदः=प्रव्रज्यापर्यायस्य लघूकरणं,७ तदर्हम्-मूलं=महाव्रतारोपणं, तदर्हम् ८। तथा-अनवस्थाप्यार्हम्-यस्मिन्नपराधे आसेविते साधुः कतिपय कालं व्रतेष्वनवस्थाप्यो भवति। ततस्तपश्चरणेन दोषनिर्मुक्तो व्रतेष्ववस्थाप्यते।

ऽर्हम् ६ छेदार्हम् ७ मूलार्हम् " इन पदोंका संग्रह हुआ है, जो प्रायश्चित्त मिथ्या दुष्कृतके योग्य होता है, वह प्रतिक्रमणार्ह प्रायश्चित्त हैं २, जो प्रायश्चित्त आलोचना एवं प्रतिक्रमण इन दोनोंके योग्य होता है वह तदुभयार्ह प्रायश्चित्तहै ३ जो प्रायश्चित्त अशुद्ध भक्त आदिके त्यागरूप विवेकके योग्य होताहै वह विवेकार्ह प्रायश्चित्तहै ४ जो प्रायश्चित्त कायोत्सर्गरूप व्युत्सर्गके योग्य होता है, वह व्युत्सर्गार्ह प्रायश्चित्त है ५ जो प्रायश्चित्त निर्विकृतिकादि रूप तपके योग्य होता है वह तपोऽर्ह प्रायश्चित्त है ६, जो प्रायश्चित्त प्रव्रज्या पर्यायके कम करनेके योग्य होता है, वह छेदार्ह प्रायश्चित्तहै ७, महाव्रतोंका आरोपण करना इसका नाम मूल है, मूलके योग्य होता है, वह मूलार्ह प्रायश्चित्तहै ८ जिस अपराधके सेवन करने पर साधु कुछ समय तक व्रतोंमें अनवस्थाप्य (जिसको फिरसे दीक्षा न दी जा सके ऐसा गुरु अपराध करनेवाला) होता है और फिर तप करनेसे दोष-निर्मुक्त हो जाता हैं, इस तरह वह व्रतोंमें

कार्ह, (५) व्युत्सर्गार्ह, (६) तपःअर्ह, (७) छेदार्ह अने मूलार्ह " आ आठ पदोनो संग्रह थयो छे आठमां स्थानकमां आ प्रायश्चित्तोनुं स्वरूप समजाववामां आव्युं छे. जे प्रायश्चित्त मिथ्यादुष्कृतने योग्य होय छे तेने प्रतिक्रमणार्ह कहे छे. जे प्रायश्चित्त आलोचना अने प्रतिक्रमण, आ बन्नेने योग्य होय छे तेने तदुभयार्ह प्रायश्चित्त कहे छे.

जे प्रायश्चित्त अशुद्ध भक्त (आहार) आदिना त्यागरूप विवेकने योग्य होय छे तेने विवेकार्ह प्रायश्चित्त कहे छे. जे प्रायश्चित्त कार्योत्सर्गरूप व्युत्सर्गने पात्र होय छे तेने व्युत्सर्गार्ह प्रायश्चित्त कहे छे जे प्रायश्चित्त निर्विकृतिक आदिरूप तपने योग्य होय छे तेने तपोर्ह प्रायश्चित्त कहे छे. जे प्रायश्चित्त प्रव्रज्या पर्यायने न्यून करवाने योग्य होय छे तेने छेदार्ह प्रायश्चित्त कहे छे. महाव्रतोनुं आरोपण करवुं तेनुं नाम मूल छे. जे प्रायश्चित्त आ प्रकारना मूलने योग्य होय छे तेने मूलार्ह प्रायश्चित्त कहे छे.

नवमो प्रकार अनवस्थाप्यार्ह-जे अपराधनुं सेवन करवामां आवे त्यारे

तदर्हति तत्प्रायश्चित्तमनवस्थाप्यार्हम् ९। पाराञ्चिकार्हम्—यस्मिन्नतीचारे आसेविते संघुर्लिङ्गक्षेत्रकालतपोभिः पाराञ्चिको=बहिर्भूतः क्रियते, तदर्हति यत् तत् पाराञ्चिकार्हमिति ॥ सू० ३७ ॥

पाराञ्चिकः कदाचिन्मिथ्यात्वमप्यनुभवेदतो मिथ्यात्वं निरूपयति--

मूलम्—दसविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते, तं जहा—अधम्मे धम्मसण्णा १, धम्मे अधम्मसण्णा २, उम्मग्गे मग्गसण्णा ३, मग्गे उम्मग्गसण्णा ४ अजीवेसु जीवसण्णा ५, जीवेसु अजीवसण्णा ६, असाहुसु साहुसण्णा ७, साहुसु असाहुसण्णा ८, अमुत्तेसु मुत्तसण्णा ९, मुत्तेसु अमुत्तसण्णा १० ॥ सू. ३८ ॥

छाया—दशविधं मिथ्यात्वं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अधर्मे धर्मसंज्ञा १, धर्मे अधर्मसंज्ञा २, उन्मार्गे मार्गसंज्ञा ३, मार्गे अमार्गसंज्ञा ४, अजीवेषु जीवसंज्ञा ५ जीवेषु अजीवसंज्ञा ६, असाधुषु साधुसंज्ञा ७, साधुषु असाधुसंज्ञा ८, अमुक्तेषु मुक्तसंज्ञा ९ मुक्तेषु अमुक्तसंज्ञा १०। सू० ३८॥

स्थापित कर दिया जाता है—ऐसे प्रायश्चित्तके योग्य जो होता है वह अनवस्थाप्यार्ह है ९। जिस अतिचारके सेवन करने पर साधु लिङ्ग, क्षेत्र, काल, एवं तप इनसे बहिर्भूत कर दिया जाता है, उसका नाम पाराञ्चिक हैं इस पाराञ्चिकके योग्य जो होता है, वह पाराञ्चिकार्ह प्रायश्चित्त है १० ॥ सूत्र ३७ ॥

जो पाराञ्चिक होता है, वह कदाचित् मिथ्यात्व कभी अनुभव कर सकता हैं अतः अब सूत्रकार मिथ्यात्वका निवेदन करते हैं—

સાધુને અમુક સમય સુધી વ્રતોમાંથી અનવસ્થાપ્ય થવું પડે છે અને ત્યારબાદ તપ દ્વારા દોષની શુદ્ધિ થઈ ગયા બાદ તેને વ્રતમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, તે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બનનાર સાધુના તે અપરાધને અનવસ્થાપ્યાર્હ કહે છે.

દસમો પ્રકાર—પારાંચિકાર્હ—જે અતિચારનું સેવન કરવાથી સાધુને લિંગ, ક્ષેત્ર, કાળ અને તપથી બહિર્ભૂત કરી નાખવામા આવે છે—તેનો સાધુવેષ કઢાવી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને પારાંચિકાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. । સૂ૩૭ ।

જે પારાંચિક હોય છે તે ક્યારેક મિથ્યાત્વનો પણ અનુભવ કરી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર મિથ્યાત્વના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરી શકે છે—

टीका—' दसविहे मिच्छत्ते ' इत्यादि—

मिथ्यात्वं=विपरीतज्ञानं दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-अधर्मे=प्राणातिपातादौ धर्मसंज्ञा=धर्मबुद्धिरिति प्रथमम् १। तथा-धर्मे प्राणातिपातविरमणादि लक्षणे आप्तवचने अधर्मसञ्ज्ञा-अधर्मत्वेन श्रद्धानं, विपरीतबुद्धित्वात्। विपरीत बुद्धिस्तु भगवद्विषये अनाप्तत्वाभिमतत्वेन। तथाहि-' सर्वे एव पुरुषा रागादिमन्तोऽसर्वज्ञाश्च पुरुषत्वाद् यथाऽहम् ' इत्यनुमानेन पुरुषभूतास्तीर्थंकरा अपि रागादिमन्तोऽसर्वज्ञाश्च,

"दसविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ३८ ॥

टीकार्थ-मिथ्यात्व दश प्रकारका कहा गयाहै विपरीत अज्ञानका नाम मिथ्यात्व है यह मिथ्यात्व जो दश प्रकारका कहा गया है-सो उसका तात्पर्य इस प्रकारसे है-" अधर्मे धर्मसंज्ञा " प्राणातिपात आदि रूप अधर्ममें धर्मबुद्धि रखना (धर्मका श्रद्धान करना) यह मिथ्यात्वका प्रथम भेद है " धर्मे अधर्म संज्ञा " प्राणातिपात विरमण आदिरूप धर्ममें इस प्रकारके आप्रवचनमें अधर्म रूपताका ध्यान करना-विपरीत (श्रद्धान करना) यह मिथ्यात्वका द्वितीय भेद है क्योंकि इस प्रकारकी बुद्धि रखनेवालेकी बुद्धि विपरीत इसलिये मानी गई है कि वह भगवान्को अनाप्त-आप्त-वीत सर्वज्ञ रूपसे मानता है उसका कहना ऐसा है कि जितने भी पुरुष हैं वे सब रागादिवाले एवं असर्वज्ञ हैं क्योंकि वे पुरुष हैं जैसे कि हम, इस प्रकारके अनुमानसे पुरुष रूप तीर्थंकर भी रागादियुक्त और असर्वज्ञ कोटिमें आ जाते

"દસવિહે મિચ્છત્તે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—(સૂ ૩૮

ટીકાર્થ-વિપરીત જ્ઞાનને મિથ્યાત્વ કહે છે. તે મિથ્યાત્વના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) અધર્મે ધર્મસંજ્ઞા "-પ્રાણાતિપાત આદિ અધર્મને જ ધર્મરૂપ માનવો તે મિથ્યાત્વનો પહેલો ભેદ છે. (૨) " ધર્મે અધર્મ સંજ્ઞા " પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિરૂપ ધર્મમાં-આ પ્રકારના આપ્તવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે તેના કરતાં વિપરીત બાબતમાં શ્રદ્ધા રાખવી, આ મિથ્યાત્વનો બીજો ભેદ છે. આ પ્રકારનો વિચાર કરનારની બુદ્ધિને વિપરીત કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ભગવાનને અનાપ્તરૂપે માને છે આ પ્રકારની માન્યતાવાળા લોકો એવું કહે છે કે જેટલા પુરુષો છે તે બધાં રાગાદિથી યુક્ત હોય છે અને અસર્વજ્ઞ હોય છે, કારણ કે તેઓ પણ આપણી જ જેમ પુરુષો જ છે. આ પ્રકારની માન્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો પુરુષરૂપ તીર્થંકરોને પણ રાગાદિથી યુક્ત અને અસ-

अतश्च तेऽनाप्ताः । ततश्च तदुपदिष्टे शास्त्रे न धर्मता । इत्थं कुतर्कवशाद् यस्य तीर्थकरोक्ते आगमेऽपि अधर्मत्वेन श्रद्धानमिति द्वितीयम् । २ । तथा-उन्मार्गे=यथार्थतत्त्वापेक्षया विरुद्धश्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपे मोक्षपुरींप्रत्यमार्गभूते मार्गसंज्ञा=कुसंस्कारतो मार्गबुद्धिरिति तृतीयम् ३। तथा-मार्गे=मोक्षपुरीप्रापके रत्नत्रयात्मके वास्तविकमार्गे अमार्गसंज्ञेति चतुर्थम् ४। तथा-अजीवेषु=आकाशपरमाण्वादिषु जीवसंज्ञा=जीवबुद्धिरिति पञ्चमम् ५। तथा-जीवेषु पृथिव्यादिषु अजी-

हैं इसलिये वे अनाप्त हैं। इसलिये इनके द्वारा उपदिष्ट शास्त्रमें धर्मता नहीं आती हैं, इस प्रकारसे कुतर्कके वश जो तीर्थंकरोक्त आगममें भी अधर्म रूपताका श्रद्धान करता है वह मिथ्यात्वका द्वितीय भेद है यथार्थतत्त्वकी अपेक्षासे विरुद्ध श्रद्धान एवं विरुद्ध ज्ञानसे आचरित हुए तथा मोक्ष पुरीके प्रति अमार्गभूत ऐसे उन्मार्गमें कुसंस्कारके वशसे जो मार्गकी बुद्धि है वह मिथ्यात्वका तृतीय भेद हैं मोक्षके प्राप्त करानेमें वास्तविक मार्गरूप ऐसे रत्नत्रयमें जो अमार्गकी मान्यता है वह मिथ्यात्वका चतुर्थ भेद है-अजीवोंमें आकाश परमाणु आदिकोंमें जो जीव होनेकी मान्यता है वह मिथ्यात्वका पांचवा भेद है, पृथिवी आदिक जीवोंमें जो अजीव होनेकी मान्यता है वह मिथ्यात्वका छठा भेद है, इस विषयमें इस मान्यतावालेका ऐसा कहना है कि पृथिवी

વંજ્ઞ માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેથી આ પ્રકારના લોકો દ્વારા ઉપદિષ્ટ શાસ્ત્રમાં ધર્મતાનો સદ્ભાવ હોતો નથી. આ પ્રકારના કુતર્કથી પ્રેરાઈને જે લોકો તીર્થંકરોક્ત આગમમાં પણ અધર્મરૂપતા હોવાની શ્રદ્ધા રાખે છે એવા લોકોને આ બીજા પ્રકારના મિથ્યાત્વના ઉપાસકો કહી શકાય છે.

(૩) યથાર્થતત્ત્વ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે તેના કરતાં વિરૂદ્ધ અર્થ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખનારી અને વિરૂદ્ધ જ્ઞાન વડે આચરિત થતા, મોક્ષપુરી, પ્રત્યે નહી લઈ જનાર હોવાને કારણે અમાર્ગરૂપ એવા ઉન્માર્ગને કુસંસ્કારને કારણે માર્ગરૂપ માનનારી જે બુદ્ધિ છે તેને મિથ્યાત્વના ત્રીજા ભેદ રૂપ કહી શકાય.

(૪) મોક્ષપુરીને પ્રાપ્ત કરાવનારા વાસ્તવિક માર્ગરૂપ રત્નત્રયમાં જે અમાર્ગની માન્યતા છે, તે મિથ્યાત્વના ચોથા ભેદરૂપ છે.

(૫) અજીવોમાં-આકાશ, પરમાણુ આદિકોમાં-જે જીવ માન્યતા છે તેને મિથ્યાત્વના પાંચમાં ભેદ રૂપ સમજવી.

(૬) જીવને અજીવ માનવા, તે મિથ્યાત્વનો છઠ્ઠો ભેદ છે. કેટલાક લોકો પૃથ્વી આદિ જીવોને અજીવરૂપ માને છે તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે

वसंज्ञा यथा-पृथिव्यादयोऽजीवाः उच्छ्वासादीनां जीवधर्माणां तत्रानुपलम्भात् घटवदिति षष्ठम् ६। तथा-असाधुषु=पृथिव्यादिषड्जीवनिकायवधाद् निवृत्तेषु औद्देशिकादि भोजिषु ब्रह्मचर्यरहितेषु साधुसंज्ञेति सप्तमम् ७। तथा-साधुषु= सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रैर्मोक्षसाधकेषु मुनिषु असाधु-सञ्ज्ञेत्यष्टमम् ८। तथा-अमुक्तेषु=सकर्मकेषु लोकव्यापारप्रवृत्तेषु मुक्तसंज्ञेति नवमम् ९। तथा-मुक्तेषु=सकल कर्मकृतविकाररहितेषु अनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्ययुक्तेषु सिद्धेषु अमुक्तसंज्ञेति दशमम् १०। ॥ सू० ३८ ॥

आदिकोंमें उच्छ्वास आदि जो जीव धर्म हैं वे वहीं उपलब्ध होते हैं, अतः उनकी अनुपलब्धिसे घटकी तरह वह जीवत्व नहीं है, पृथिव्यादि जीवनिकायके वधसे निवृत्त हुए एवं औद्देशिक आदि आहारके करनेवाले ऐसे ब्रह्मचर्य रहित साधुओंको साधु मानना यह मिथ्यत्वका सातवां भेद है, सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान एवं सम्यक् चारित्र, सम्यक् तप इनसे मोक्षके साधकभूत मुनिजनोंमें असाधुकी मान्यता यह मिथ्यात्वका आठवां भेदहै, जो कर्मसेअमुक्तहै-लोक व्यवहारमें निरतहैं-सकर्मक है, उसमें मुक्तकी मान्यता यह मिथ्यात्वका ९ वां भेद है तथा- जो सकल कर्मों द्वारा कृत विकारसे रहित हैं, एवं अनन्तज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख और अनन्त वीर्यसे जो युक्त है ऐसे सिद्ध परमेष्ठीमें अमुक्तकी मान्यता यह मिथ्यात्वका दशवां भेद हैं ॥ सूत्र ३८ ॥

પૃથ્વીકાય આદિમાં શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ આદિ જીવધર્મો જોવામાં આવતા નથી. તેમાં આ ગુણોનો અભાવ હોવાથી તેમને તેઓ ઘટાદિની જેમ અજીવ જ માને છે. તેમની આ પ્રકારની માન્યતાને મિથ્યાત્વ જ ગણી શકાય. (૭) પૃથ્વી આદિ જીવનિકાયના વધથી નિવૃત્ત થયેલા ઔદ્દેશિક આદિ આહાર કરનારા એવા બ્રહ્મચર્યરહિત સાધુઓને સાધુ માનવા તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે. આ મિથ્યાત્વનો સાતમો ભેદ છે. (૮) સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપને મોક્ષના સાધનરૂપ માનનારા સાધુઓને અસાધુરૂપ માનવા તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે. આ મિથ્યાત્વનો નવમો ભેદ છે. (૯, જેઓ અમુક્ત છે-લોકવ્યવહારમાં નિરત છે-સકર્મક છે, તેમને મુક્ત માનવા તે પણ મિથ્યાત્વનો નવમો ભેદ છે. (૧૦) જેઓ સકલ કર્મો દ્વારા કૃત વિકારોથી રહિત છે અને અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અને અનંત વીર્યથી યુક્ત છે એવાં સિદ્ધ પરમાત્માને અમુક્ત માનવા તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે. આ મિથ્યાત્વનો દસમો ભેદ છે. ॥ સૂત્ર ૩૮ ॥

अनन्तरसूत्रे मिथ्यात्वस्वरूपमुक्तं, तच्च तीर्थङ्करैः प्ररूपितमिति चन्द्रप्रभादीनां तीर्थङ्कराणां, तीर्थङ्कराश्च महापुरुषा इति महापुरुषप्रस्तावाद् वासुदेवद्वयस्य च सम्बन्धिकं किमपि दशस्थानत्वेनाह—

मूलम्—चंदप्पभे णं अरहा दस पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जाव प्पहीणे १। धम्मे णं अरहा दस वाससयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे २। णमी णं अरहा दसवाससहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे ३। पुरिससीहेणं वासुदेवे दस वाससयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता छट्ठीए तमाए पुढवीए नेरइत्ताए उववण्णे ४। नेमीणं अरहा दस धणूइं उड्ढं उच्चत्तेणं दस य वाससहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे ५। कण्हे णं वासुदेवे दसधणुइं उड्ढ उच्चत्तेणं दस य वाससयाइं सव्वाउयं पालइत्ता तच्चाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइत्ताए उववण्णे ६ ॥ सू. ३९ ॥

छाया—चन्द्रप्रभः खलु अर्हन् दश पूर्वशतसहस्राणि सर्वायुष्कं पालयित्वा सिद्धो यावत्प्रहीणः १। धर्मः खलु अर्हन् दशवर्षशतसहस्राणि सर्वायुष्कं पालयित्वा सिद्धो यावत्प्रहीणः २। नमिः खलु अर्हन् दशवर्षसहस्राणि सर्वायुष्कं पालयित्वा

इस प्रकारसे मिथ्यात्वके स्वरूपका जो प्रतिपादन किया गया है, वह तीर्थंकरों द्वारा सम्बन्धित एवं तीर्थंकरोंके महा पुरुषत्वके साधर्म्यसे दो वासुदेवसे सम्बन्धित होनेसे विषयका दश स्थान रूपसे प्रतिपादन करतेहैं—"चंदप्पभेणं अरहा दस" इत्यादि ॥ सूत्र ३९ ॥

टीकार्थ—चन्द्रप्रभ अर्हन्त १० लाख पूर्व तक सर्वायुष्कका पालन करके सिद्ध यावत् सर्व दुःखोंसे रहित हुए हैं। धर्मनाथ अर्हन्त १० लाख

આ પ્રકારે મિથ્યાત્વના સ્વરૂપનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં તીર્થંકરો સાથે સંબંધ રાખનારી વાતનો ઉલ્લેખ થયો છે. તીર્થંકરોના મહા પુરુષત્વના સાધર્મ્યને લીધે હવે બે વાસુદેવોના વિષે દસ સ્થાન સાથે સુસંગત એવું થોડું કથન કરવામાં આવે છે-ચંદપ્પભેણં અરહા દસ' ઇત્યાદિ- (સૂ ૩૯)

ટીકાર્થ-ચન્દ્રપ્રભ અર્હંત ૧૦ લાખ પૂર્વ સુધીના સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, યાવત્ સર્વદુઃખોથી રહિત થયા છે.

सिद्धो यावत् प्रहीणः ३। पुरुषसिंहः खलु वासुदेवो दशवर्षशतसहस्राणि सर्वायुष्कं पालयित्वा षष्ठ्यां तमायां पृथिव्यां नैरयिकतया उपपन्नः ४। नेमिः खलु अर्हन् दश धनूंषि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन दशचवर्षसहस्राणि सर्वायुष्कं पालयित्वा सिद्धो यावत्प्रहीणः ५। कृष्णः खलु वासुदेवो दशधनूंषि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन दशच वर्षशतानि सर्वायुष्कं पालयित्वा तृतीयस्यां वालुकाप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकतया उपपन्नः६॥सू०३९॥

टीका—'चंदप्पभेणं' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा। अत्रेदं बोध्यम्—आदितश्चत्वारि सूत्राणि आयुर्मात्र विषयाणि। ततः सूत्रद्वयम् उच्चत्वविषयमायुर्विषयं चेति। 'सिद्धे जावप्पहीणे'

वर्ष तक सर्वायुष्कका पालन करके सिद्ध यावत् सर्व दुःखोंसे रहित हुए हैं। नमि अर्हन्त १० लाख वर्ष तक सर्वायुष्कका पालन करके सिद्ध यावत् सर्व दुःखोंसे रहित हुए हैं। पुरुषसिंह वासुदेव १० लाख वर्ष तक सर्वायुष्कका पालन करके छठी तमा नामकी पृथिवीमें नैरयिक रूपसे उत्पन्न हुए हैं ४। नेमिनाथ अर्हन्त दश धनुष ऊंचे थे वे १० हजार वर्ष तक सर्वायुष्कका पालन करके सिद्ध यावत् समस्त कर्मोंसे रहित हुए हैं। कृष्ण वासुदेव दश धनुष ऊंचे थे वे १० सौ वर्ष तककी समस्त आयुका पालन करके तीसरी पृथिवीमें उत्पन्न हुए हैं।

इस ३९ वें सूत्रमें आदिके चार सूत्र आयुके सम्बन्धमें कहे गये हैं। तथा दो सूत्र ऊंचाईके सम्बन्धमें एवं आयुके सम्बन्धमें कहे गये

ધર્મનાથ અર્હંત ૧૦ લાખ વર્ષ સુધીના સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને સિદ્ધ યાવત્ સર્વદુઃખોથી રહિત થઈ ગયા છે.

નમિ અર્હંન્ત ૧૦ લાખ વર્ષ સુધીના સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને સિદ્ધ યાવત્ સર્વદુઃખોથી રહિત થયા છે. પુરુષસિંહ વાસુદેવ ૧૦ લાખ વર્ષ સુધીના સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને છઠ્ઠી 'તમા' નામની પૃથ્વીમાં (નરકમાં) નૈરયિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે. ।૪।

નેમિનાથ અર્હંત ૧૦ ધનુષપ્રમાણુ ઊંચા હતા. ૧૦ હજાર વર્ષ સુધી સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને તેઓ સિદ્ધ (યાવત્) સર્વદુઃખોથી રહિત થઈ ગયા છે. કૃષ્ણુ વાસુદેવ ૧૦ ધનુષપ્રમાણુ ઊંચા હતા. ૧૦ સો (૧૦૦૦) વર્ષ પર્યન્ત સર્વાયુષ્કનું પાલન કરીને તેઓ ત્રીજા નરકમાં નારકની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયા છે.

આ ૩૯માં સૂત્રનાં પહેલાં ચાર સૂત્રો આયુના વિષયમાં આપવામાં આવ્યા છે બાકીનાં બે સૂત્રોમાં ઊંચાઇ અને આયુનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

इत्यत्र 'यावत्' पदेन 'बुद्धे मुत्ते परिनिव्वुडे सव्वदुक्खप्पहीणे' इत्येतानि पदानि ग्राह्याणि। व्याख्यात्वेषां पूर्वं गता ॥ सू० ३९ ॥

"नैरयिकतया उत्पन्नः" इति पूर्वमुक्तम्। क्षेत्रतो नारकसमीपवर्त्तिनो भवननवासिन इति भवनवासिनो दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसविहा भवणवासी देवा पण्णत्ता, तं जहा-असुरकुमारा जाव थणियकुमारा। एएसि णं दसविहाणं भवनवासीणं देवाणं दस चेइयरुक्खा पण्णत्ता, तं जहा-आसत्थ १, सत्तिवन्ने २, सामलि ३, उंबर ४, सिरीस ५ दहिवन्ने ६। वंजुल ७ पलास ८ वप्पा-यए ९ य कणियाररुक्खे १० ।सू०४०॥

छाया—दशविधा भवनवासिनो देवा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-असुरकुमारा यावत् स्तनितकुमाराः। एतेषां खलु दशविधानां भवनवासिनां देवानां दशचैत्यवृक्षाः

हैं। "सिद्धे जावप्पहीणे" में यावत्पदसे "बुद्धे मुत्ते, परिनिव्वुडे सव्वदुक्खप्पहीणे" इन पदोंका संग्रह हुआ है, इन पदोंकी व्याख्या पहिले की जा चुकी है ॥ सूत्र ३९ ॥

३९ वें सूत्रमें "नैरयिककी पर्यायसे उत्पन्न हुए हैं" ऐसा अन्तमें कहा गया है, सो क्षेत्रकी अपेक्षा भवनवासी नारकके समीपवर्ती होते हैं-इसलिये अब सूत्रकार भवनवासियोंका दशविध रूपसे कथन करतेहैं

"दसविहा भवणवासी देवा पण्णत्ता" इत्यादि ॥सूत्र ४० ॥

टीकार्थ-भवनवासी देव दश प्रकारके कहे गयेहैं-जैसे-असुरकुमार यावत् स्तनितकुमार इन १० प्रकारके भवनवासी देवोंके १० चैत्यवृक्ष कहे

"सिद्धे जावप्पहीणे" આ સૂત્રમાં જે "जाव (પર્યન્ત)" પદ વપરાયું છે. તેના દ્વારા "बुद्धे, मुत्ते, परिनिव्वुडे सव्वदुक्खप्पहीणे" આ ચાર પદોનો સંગ્રહ થયો છે. આ પદોનો અર્થ આગળ સ્પષ્ટ થઈ ચૂકયો છે. ॥ સૂત્ર ૩૯ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણવાસુદેવ નરકમાં ઉત્પન્ન થયા છે. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો ભવનવાસી દેવો પણ નારકોની સમીપના ક્ષેત્રમાં જ રહે છે. આ સંબંધને કારણે હવે સૂત્રકાર ભવનવાસી દેવોના દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

"दसविहा भवणवासी देवा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૦)

ટીકાર્થ—ભવનવાસી દેવો દસ પ્રકારના કહ્યા છે. (૧) અસુરકુમાર, (૨) નાગકુમાર, (૩) સુપર્ણકુમાર, (૪) વિદ્યુતકુમાર, (૫) અગ્નિકુમાર, (૬) દ્વીપકુમાર, (૭) ઉદ

प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अश्वत्थः १ सप्तपर्णः २, शाल्मलिः ३, उदुम्बरः ४ शिरीषः ५, दधिपर्णः ६। वञ्जुलः ७, पलाशः ८, वप्रातक ९, श्च कर्णिकारवृक्षश्च १०॥सू०४०॥

टीका—' दसविहा ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा। नवरं—यावत्पदेन—नाग—सुपर्ण विद्युदग्नि—द्वीपोदधि—दिक् वायु—नामानो ग्राह्या इति। असुरादीनां दशानां क्रमेण अश्वत्थादयश्चैत्यवृक्षाः= आवासवृक्षा बोध्याः ॥ सू० ४० ॥

अनन्तरोक्ता भवनवासिनो देवाः किल सुखेन तिष्ठन्ति, अतः सुखं दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसविहे सोक्खे पण्णत्ते, तं जहा-आरोग्ग १ दीहमाऊ २ अड्ढेज्जं ३ काम ४ भोग ५ संतोसे ६। अत्थि ७ सुहभोग ८ निक्खम्ममेव ९ तत्तो अणाबाहे १० । सू. ४१ ॥

छाया—दशविधं सौख्यं प्रज्ञप्तं तद्यथा—आरोग्यं १ दीर्घमायुः २ आढ्यत्वं ३ कामौ ४ भोगाः ५ सन्तोषः। अस्ति ७ शुभभोगः ८ निष्क्रम एवं ९ ततोऽनाबाधम् १०॥सू०४१॥

गये हैं—जैसे—अश्वत्थ १ सप्तपर्ण २, शाल्मलि ३, उदुम्बर ४, शिरीष ५, दधिपर्ण ६, वञ्जल ७ पलाश ८ वप्रातक ९ एवं कर्णिकार १० यहां यावत्पदसे " नागकुमार, सुवर्णकुमार, विद्युत्कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिक्कुमार एवं वायुकुमार इन आठ भवनवासियोंका ग्रहण हुआ है, चैत्यवृक्षसे आवासवृक्ष गृहीत हुए हैं ॥सू ४०।

ये कथित भवनवासी देव सुखसे रहते हैं, अतः अब सूत्रकार सुखका कथन १० विध रूपसे करते हैं—

" दसविहे सोक्खे पण्णत्ते " इत्यादि ॥ सूत्र ४१ ॥

धिकुमार, (८) दिक्कुमार, (९) वायुकुमार अने (१०) स्तनितकुमार. आ दस प्रकारना भवनवासी देवोना १० चैत्यवृक्षो कह्यां छे. तेमनां नाम नीचे प्रमाणे छे—(१) अश्वत्थ, (२) सप्तपर्ण, (३) शाल्मलि, (४) ઉदुम्बर, (५) शिरीष, (६) दधिपर्ण, (७) वञ्जल, (८) पलाश, (९) वप्रातक अने (१०) कर्णिकार अहीं चैत्यवृक्ष पद द्वारा आवासवृक्ष गृहीत थयां छे. ॥ सूत्र ४० ॥

ઉपर्युक्त भवनवासी देवो सुखपूर्वक रहे छे. तेथी हवे सूत्रकार सुखना दस प्रकारोनुं निरूपण करे छे—"दसविहे सोक्खे पण्णत्ते " ईत्यादि—(सू. ४१)

टीका—' दसविहे सोक्खे ' इत्यादि—

सौख्यं-सुखमेव सौख्यं, तद् दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आरोग्यम्=निरोगिता १, दीर्घम् आयुः=शुभं चिरजीवितत्वम् २ । आढ्यत्वम्=समृद्धियुक्तता ३। कामौ=शब्दरूपलक्षणौ ४ भोगाः=गन्धरसस्पर्शलक्षणाः ५। कामभोगशब्दावत्र लुप्तविभक्तिकौ निर्दिष्टौ । तथा-सन्तोषः=तृष्णायाः अभावः । सन्तोषोऽपि सुखमेव सुखरूपत्वात्तस्य ६। उक्तं च—

" आरोग्गसारियं मणुसत्तणं सच्चसारिओ धम्मो ।
विज्जा निच्छयसारा सुहाइं संतोससाराइं ॥१॥"

छाया—आरोग्यसारं मनुष्यत्वं सत्यसारो धर्मः ।
विद्या निश्चयसारा सुखानि सन्तोषसाराणि ॥१॥ इति ।

सुख १० प्रकारका कहा गया है-जैसे-आरोग्य १, निरोगिता दीर्घ आयु २ शुभ चिरजीवित आढयना-समृद्धिसे युक्तता ३, इच्छानुकूल शब्द रूप काम ४, शुभ गन्धरस स्पर्श रूप भोग ५, तृष्णाका अभाव रूप सन्तोष ६, आवश्यकताके अनुसार वस्तुकी प्राप्ति ७, शुभ भोग ८ प्रव्रज्या ९ और अनाबाध रूप मोक्ष सुख १० यहां सन्तोषको सुख इसलिये कहा गया है कि वह सुख रूप होता है कहा भी है—

" आरोग्गसारियं " इत्यादि ।

मनुष्यभव आरोग्यसारवालाही सुखरूप माना गया है, सत्यसारवालाही धर्म माना गया है, निश्चिय रूप सारवाली विद्या मानी गई गई है, और सन्तोषसारवाला सुख माना गया है ।

સુખના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આરોગ્ય, (નિરોગિતા) (૨) દીર્ઘ આયુ, (શુભચિરજીવિત) (૩) આઢયના, સમૃદ્ધિ (સંપન્નતા) (૪ ઈચ્છાનુકૂલ શબ્દરૂપ કામ (૫) શુભ ગન્ધરસસ્પર્શ ભોગ, (૬) તૃષ્ણાના અભાવરૂપ સંતોષ, (૭) આવશ્યકતા પ્રમાણે વસ્તુની પ્રાપ્તિ, (૮) શુભયોગ, (૯) પ્રવ્રજ્યા અને (૧૦) અનાબાધરૂપ મોક્ષસુખ. અહીં કામભોગ આ શબ્દો લુપ્તવિભક્તિવાળા છે. સંતોષને સુખ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે સુખરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે કે—

" આરોગ્ગસારિયં " ઈત્યાદિ.

આરોગ્યસારવાળા મનુષ્યભવને જ સુખરૂપ માનવામાં આવ્યો છે. સત્યસારવાળો જ ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે. નિશ્ચયરૂપ સારવાળી વિદ્યાને જ વિદ્યા મનાય છે, સંતોષરૂપ સારવાળું સુખ મનાય છે. અથવા-"સન્તોષામૃતતૃપ્તાનાં"

अथवा–" सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥१॥ " इति" ॥६॥

अस्ति=यदा यदा यद् यद् वस्तु प्रयोजनीयतामुपगच्छति, तदा तदा तत्तद् वस्तु अस्ति=जायते उपलभ्यते तत्, तस्यापि सुखहेतुत्वादिति ॥७॥ शुभ भोगः= शुभः=प्रशस्तो भोगः=शुभभोगः । अयमपि सुखमेव सातोदय–निष्पन्नत्वात् ।८॥ निष्क्रमः–निष्क्रमणं निष्क्रमः–संसारपङ्कान्निर्गमनं प्रव्रज्येत्यर्थः । एवकारोऽत्र निश्चये, ततश्च–निष्क्रमणमेव संसारस्थितानां सुखम्, निष्कण्टकस्वाधीन सुखरूपत्वात्तस्य । अत एवोक्तम्—

अथवा–" सन्तोषामृततृप्तानां " इत्यादि ।

सन्तोष रूप अमृत पानसे तृप्त हुए ऐसे शान्त चित्तवाले मनुष्योंको सुख प्राप्त होता है, वह धनके लुब्धकोंको जो कि इधर उधर दौड लगाते रहते हैं कहांसे प्राप्त हो सकता है ।

अस्ति––जब जब जो वस्तु प्रयोजनीय होती है–तब तब उस वस्तुकी जो प्राप्ति हो जाती है, यह भी सुखका हेतु होनेसे सुखरूप है, शुभ भोग–प्रशस्त भोगका नाम शुभ भोग है, यह शुभभोग साता वेदनीय कर्मके उदयसे निष्पन्न होनेसे सुख रूप कहा गया है, संसार पङ्क (कीचड)से बाहर निकलना–अर्थात् प्रव्रज्या ग्रहण करना यह भी सुखरूप है, यहां जो एव " शब्दका प्रयोग किया गया है, निश्चय अर्थमें हुआ है, अतः निष्क्रमणही संसारस्थ जीवोंको सुखरूप है, क्योंकि वह निष्कण्टक स्वाधीन सुखरूप होता है । सोही कहा है–

ઈત્યાદિ—સંતોષરૂપ અમૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત થઈ ગયેલા શાન્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એવા સુખની પ્રાપ્તિ ધનની લાલસામાં રઘવાયાની જેમ આમતેમ દોડતા માણસને કદી થતી નથી.

જે વસ્તુની જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ જવી તેને પણ સુખના હેતુરૂપ હોવાને કારણે સુખરૂપ માનવામાં આવે છે. શુભભોગ–પ્રશસ્ત ભોગને શુભભોગ કહે છે. સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી એવા શુભભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારના ભોગ સુખદાયી હોવાને કારણે તેમને સુખરૂપ કહ્યા છે. સંસારરૂપ કાદવમાંથી બહાર નીકળવું–એટલે ગૃહસ્થાવાસનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવી તેને પણ સુખરૂપ ગણવામાં આવેલ છે. અહીં જે " एव " શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે નિશ્ચયાર્થ કરવામાં આવ્યો છે એટલે કે સંસારમાંથી નિષ્ક્રમ કરવા પ્રવ્રજ્યા જ સંસારસ્થ જીવોના સુખરૂપ હોય છે, કારણ કે તે નિષ્કંટક સ્વાધીન સુખરૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે

"दुवालसमासपरियाए समणे निग्गंथे अनुत्तराणं देवाणं तेउल्लेसं वीइवयइ।"

छाया—द्वादशमासपर्यायः श्रमणो निर्ग्रन्थोऽनुत्तराणां देवानां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति—इति।

तथा च—"नैवास्ति राजराजस्य, तत्सुखं नैव देवराजस्य।
यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥१॥" इति।

इतोऽतिरिक्तं सुखं तु दुःखप्रतीकारमात्रत्वेन सुखाभिमानजनकमात्रमेव। तदुक्तम्—

"प्रतीकारं व्याधेः सुखमिति व्यवस्यति जनः" इति।

'सुखं हि दुःखप्रतिकारसेवया स्थिते च दुःखे तनुनि व्यवस्यति' इति च।

'निक्खम्मं' इत्यत्र नपुंसकत्वं मकारस्य द्वित्वं च प्राकृतत्वादिति ९। ततो=

"दुवालसमासपरियाए समणे" इत्यादि।

एक वर्षकी दीक्षा पर्यायवाला श्रमण निर्ग्रन्थ अनुत्तर देवोंकी लेश्याको उल्लङ्घन कर देता है तथा च—

"नेवास्तिराजराजस्य" इत्यादि।

जो सुख इस लोकमें लौकिक व्यापारसे रहित हुए साधुको है, वह सुख न तो कुबेरको है और न देवराज इन्द्रको है।

इससे अतिरिक्त जो सुख है वह तो दुःखका प्रतीकार होनेसे सुखकी कल्पना मात्रका जनक ही है।

कहा भी है—' प्रतीकारं व्याधेः" इत्यादि।

व्याधिका प्रतीकारकोही मनुष्य सुखरूप मानताहै, दुःखका प्रतिकार करते २ जब दुःख अल्प मात्रामें अवशिष्ट रह जाता है लोग उसेही सुख मान लेते हैं।

"दुवालसमासपरियाए समणे" ઇત્યાદિ—

આ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળો શ્રમણનિર્ગ્રંથ અનુત્તર દેવોની તેજોલેશ્યાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી નાખે છે. વળી—' नेवास्ति राजराजस्य" ઇત્યાદિ—

આ લોકમાં લૌકિક વ્યવહારથી રહિત થયેલા સાધુને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવા સુખની પ્રાપ્તિ કુબેરને પણ થતી નથી અને દેવરાજ ઇન્દ્રને પણ થતી નથી. આ સિવાયનું જે સુખ છે તે તો માત્ર દુઃખના પ્રતીકારરૂપ હોવાથી સુખની કલ્પના માત્રનું જ જનક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—" प्रतीकारं व्याधेः" ઇત્યાદિ—

વ્યાધિના પ્રતીકારને જ મનુષ્ય સુખરૂપ માને છે. દુઃખનો ઇલાજ કરતાં જ્યારે દુઃખ અલ્પ માત્રામાં બાકી રહી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય તેને જ સુખ માની લે છે.

निष्क्रमणसुखानन्तरम् अनाबाधम्—न विद्यते आबाधा—जन्मजरामरणक्षुत्पिपासादि रूपा पीडा, यत्र तदनाबाधम्—मोक्षसुखम् । इदं च सुखं सर्वोत्कृष्टम् ।

तदुक्तम्—

" नवि अत्थि माणुसाणं, तं सोक्खं नवि य सव्वदेवाणं ।
जं सिद्धाणं सोक्खं, अव्वाबाहं उवगयाणं ॥१॥"

छाया—नाप्यस्ति मनुष्याणां तत् सुखं नापि च सर्वदेवानाम् ।
यत् सिद्धानां सौख्यम् अव्याबाधम् उपगतानाम् ॥१॥इति॥१०॥सू०४१॥

अनन्तरसूत्रे निष्क्रमणसुखमनाबाधसुखं च प्रोक्तम् । तत्र—निष्क्रमण-सुखं=चारित्रसुखं, तच्चेदनुपहतं भवति तदैवानाबाधसुखमुत्पद्यते । अतएव—चारित्रस्य तत्साधनस्य भक्तादेर्ज्ञानादेश्चोपघातं तद्विपरीतां विशोधिं च दशभि-

---

निष्क्रमण सुखके पश्चात् जिसमें जन्म जरा, मरण क्षुधा तृषा आदि रूप पीडा नहीं है ऐसा मोक्ष सुख है वह अनाबाध सुख है यह सुख सर्वोत्कृष्ट सुखहै—कहा भी है—"न वि अत्थि माणुसाणं" इत्यादि ।

जो सुख सिद्धोंको प्राप्त है, वह सुख न मनुष्योंको प्राप्त है और न सर्व देवोंको प्राप्त है ॥ सूत्र ४१ ॥

इस ४१ वें सूत्रमें निष्क्रमण सुख एवं अनाबाध सुख कहा गयाहै निर्मल इनमें जो निष्क्रमण सुखहै वह चारित्रसुखरूपहै, यह चारित्रसुख यदि अनुपहत होता है, तब ही अनाबाध सुख उत्पन्न होता है। अतः अब सूत्रकार चारित्रके एवं चारित्रके साधन रूप भक्त आदिके तथा ज्ञान आदिके उपघातका एवं उपघातसे विपरीत विशोधिका दश

સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ તો મોક્ષસુખને જ કહી શકાય કારણ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરનાર જીવને જન્મ, જરા, મરણ, ક્ષુધા, તૃષા આદિ રૂપ પીડા રહેતી જ નથી. મોક્ષસુખ તો અનાબાધ સુખ છે. કહ્યું પણ છે કે—

" ન વિ અત્થિ માણુસાણ " ઈત્યાદિ—

જે સુખ સિદ્ધ જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ મનુષ્યોને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી અને દેવોને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ॥ સૂ ૪૧ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં નિષ્ક્રમણસુખ (સંસાર ત્યાગરૂપ પ્રવ્રજ્યા સુખ) અને અનાબાધ સુખરૂપ મોક્ષસુખનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ બન્નેમાંથી જે નિષ્ક્રમણ સુખ છે તે ચારિત્રસુખરૂપ છે. જો આ ચારિત્રસુખ અનુપ્રહત (અખંડિત હોય છે. તો જ અનાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચારિત્રના અને ચારિ- ત્રના સાધનરૂપ ભક્તાદિ (આહારાદિ)ના તથા જ્ઞાનાદિના ઉપઘા-

दशभिः स्थानैराह—

मूलम्–दसविहे उवघाए पण्णत्ते, तं जहा–उग्गमोवघाए १, उप्पायणोवघाए २, जह पंचट्ठाणे जाव परिहरणोवघाए ५ णाणोवघाए ६, दंसणोवघाए ७, चरित्तोवघाए ८, अचियत्तोवघाए ९, सारक्खणोवघाए १०। दसविहा विसोही पण्णत्ता, तं जहा–उग्गमविसोही १ उप्पायणविसोही २ जाव सारक्खणविसोही १० ॥ सू. ४२ ॥

छाया—दशविध उपघातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उद्गमोपघातः १, उत्पादनोपघातः २, यथा पञ्चमस्थाने यावत्परिहरणोपघातः ५, ज्ञानोपघातः ६ दर्शनोपघातः ७, चारित्रोपघातः ८, अप्रीतिकोपघातः ९, संरक्षणोपघातः १०। दशविधा विशोधिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–उद्गमविशोधिः १, उत्पादनाविशोधिः ९, यावत्संरक्षणविशोधिः १० ॥ सू० ४२ ॥

दश स्थानों द्वारा कथन करते हैं—

"दसविहे उवघाए पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ४२॥

सूत्रार्थ–उपघात १० प्रकारका कहा गयाहै–जैसे–उद्गमोपघात १ उत्पादनोपघान २ तथा पंचम स्थानमें कहे गये अनुसार यावत्परिहरणोपघात ५ ज्ञानोपघात ६ दर्शनोपघात ७ चारित्रोपघात ८, अप्रीतिकोपघात ९ एवं संरक्षणोपघात १०।

विशोधि १० प्रकारकी कही गई है, जैसे–उद्गम विशोधि १ उत्पादना विशोधि ९ यावत् संरक्षण विशोधि १०।

તનું તથા ઉપઘાતથી વિરૂદ્ધ એવી વિશુદ્ધિનું દસ સ્થાનો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે.

"दसविहे उवघाए पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૪૨)

ઉપઘાતના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ઉદ્ગમોપઘાત, (૨) ઉત્પાદનોપઘાત. ત્યારબાદના પરિહરણોપઘાત પર્યન્તના ઉપઘાતોનાં નામ પાંચમાં સ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવા, (૬) જ્ઞાનોપઘાત, (૭) દર્શનોપઘાત, (૮) ... (૯) અપ્રીતિકોપઘાત અને (૧૦) સંરક્ષણોપઘાત. વિશોધિ (વિશુદ્ધિ)ના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે–ઉદ્ગમવિશોધિ, ઉત્પાદનાવિશોધિ આદિ સંરક્ષણ વિશોધિ પર્યન્તની ૧૦ પ્રકારની વિશોધિ સમજવી.

टीका—' दसविहे ' इत्यादि—

उपघातः=चारित्रोपघातकत्वात्, अशुद्धतेत्यर्थः, स दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उद्गमोपघातः—उद्गमैः=उद्गमदोषैराधाकर्मादिभिः षोडशविधैर्भक्तपानोपकरणवसतीनाम् उपघातः=अशुद्धता १। उत्पादनोपघातः—उत्पादनाभिः धात्र्यादिभिः=षोडशभिरुत्पादनादोषैर्भक्तपानादीनाम् उपघातः २। यावत्पदेन—एषणोपघातपरिकर्मोपघातौ गृह्येते। अतएवोक्तम्—'जह पंचट्ठाणे जाव' इति। तत्र—एषणोपघातः—एषणया=शङ्कितादिभिर्दशभिरेषणादोषैरुपघातः ३। परिकर्मोपघातः—परिकर्मवस्त्रपात्रादेश्छेदनसीवनादिकं, तेन उपघातः=अकल्पनीयता। यद्वा—उपघातः=स्वाध्यायस्य श्रमादिना शरीरस्य, संयमस्य वा जायते, तत्र—वस्त्रस्य परिकर्मोपघातः—

टीकार्थ—उपघात शब्दका अर्थ अशुद्धताहै, क्योंकि यह अशुद्धता चारित्रकी उपघातक होती है, यह उपघात जो दश प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है. आधाकर्म आदि १६ प्रकारके उद्गमदोषोंसे भक्तपानोपकरणके स्थानोंकी जो अशुद्धता है, वह उद्गमोपघात है १ धात्री आदि १६ प्रकारके उत्पादना दोषोंसे भक्तपान आदिकोंका जो उपघात है वह उत्पादनोपघात दोष है २ " जह पंचठाणे जाव " जैसा पांचवें स्थानके दूसरे उद्देशेमें कहा है, वैसे यहां " एषणोपघात और परिकर्मोपघात " इन दो पदोंका ग्रहण कर लेना चाहिए शङ्कित आदि १० एषणा दोषोंसे जो भक्तपान आदिकी अशुद्धता है, वह एषणोपघात है ३. वस्त्र पात्र आदिकोंका फाडना, फोडना सीना आदि जो काम है वह परिकर्म है, इस परिकर्मसे जो उपघात अकल्पनीयता है—वह परिकर्मोपघातहै वस्त्र सम्बन्धी परिकर्मोपघात इस प्रकारसेहैं—

ઉપઘાત એટલે અશુદ્ધતા, કારણ કે આ અશુદ્ધતા ચારિત્રનો ઉપઘાત (ખંડન) કરે છે. ઉપઘાતના દસે પ્રકારો હવે સમજાવવામાં આવે છે—

ઉદ્દ્ગમોપઘાત—આધાકર્મ આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉદ્દ્ગમદોષોવાળા આહારાદિને ગ્રહણ કરવાથી ચારિત્રમાં જે અશુદ્ધતા આવી જાય છે તેનુ નામ ઉદ્દ્ગમોપઘાત છે. ધાત્રી આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉત્પાદના દોષોને લીધે આહારાદિમાં જે અશુદ્ધતા આવી જાય છે તેનું નામ ઉત્પાદના ઉપઘાત છે. અહીં " યાવત્ (પર્યન્ત) " પદથી એષણોપઘાત અને પરિકર્મોપઘાત સૂત્રકારે " जहपंचट्ठाणे जाव " આ સૂત્રપાઠ મૂકયો છે.

એષણોપઘાત—શંકિત આદિ ૧૦ પ્રકારના એષણાદોષો કહ્યા છે. આ દોષોને કારણે આહારાદિમાં જે દોષો આવી જાય છે તે દોષોરૂપ અશુદ્ધિને એષણોપઘાત કહે છે.

પરિકર્મોપઘાત—વસ્ત્ર, પાત્ર આદિને ફાડવા, સીવવા, સાંધવા આદિ રૂપ ક્રિયાને પરિકર્મની અપેક્ષાએ જે અકલ્પનીયતા છે તેનું નામ પરિકર્મોપઘાત છે.

" तिण्हुवरिफालियाणं, वत्थं जो फालियं तु संसीवे ।
पंचण्हं एगयरं, सो पावइ आणमाईणि " ॥ १ ॥

छाया—त्रयाणामुपरि पाटितानां वस्त्रं यः पाटितं तु संसीव्येत् ।
पञ्चानामेकतमत् स प्राप्नोति आज्ञादीनि ॥ १ ॥ इति ।

अयं भावः-यः पञ्चानाम्=ऊर्णादिपञ्चविधानां वस्त्राणां मध्ये एकतमम्=अन्यतमं वस्त्रं त्रयाणां पाटितानां=तिसृणां थिग्गलिकानाम् उपरि पाटित, तंतु यदि संसीव्येत् तदा स साधुः आज्ञादीनि=आज्ञाविराधनादीन् दोषान् प्राप्नोतीति । पात्रस्य परिकर्मोपघातस्तु—

" अनलक्खणेगवंधे, दुगतिग अइरेग बंधणं वावि ।
जो पायं परियट्टइ, परं दिवड्ढाओ मासाओ " ॥ १ ॥

छाया—अपलक्षणैकबन्धे द्विकत्रिकातिरेकबन्धनं वापि ।
जो पात्रं परिवर्त्तयति परं द्व्यपार्द्धाद् मासात् ॥ १ ॥ इति ।

अयं भावः-यत् पात्रम् अपलक्षणैकबन्धम्-अपगतं लक्षणं=स्वरूपं यस्य तत, एवंभूतं सत् एकबन्धम्=एकबन्धयुक्तं भवेत्, तत् पात्रं यः साधुः द्व्यपार्द्धात्-द्वितीयम् अपार्द्धं यस्मिस्तद् द्व्यपार्द्धं, तस्मात्-सार्द्धात् मासात् परं परिवर्त्तयति=

" तिण्हुवरिफलियाणं वत्थं " इत्यादि ।

तात्पर्य यह है कि जो साधु ऊर्णादि पांच प्रकारके वस्त्रोंमेंसे किसी एक फटे हुए वस्त्रको तीन थिगलेसे अधिक थिगले लगाता है, अर्थात् किसी एक वस्त्रमें तीन थिगलेसे अधिक थिगला लगाता है, वह साधु आज्ञा आदिकी विराधनाजन्य दोषोंको प्राप्त होता है, पात्र सम्बन्धी परिकर्मोपघात इस प्रकारसे है--" अवलक्खणेग बंधे " इत्यादि ।

जो पात्र अपगत है, स्वरूप जिसका ऐसा होता हुआ एक बन्धनयुक्त होताहै, ऐसे उस पात्रको जो साधु १॥ डेढ माससे अधिक समय

વસ્ત્રવિષયક પરિકર્મોપઘાત આ પ્રકારનો સમજવો-

" तिण्हुवरिफालिय.णं वत्थं " ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે સાધુ ઊર્ણાદિ (ઉનના બનાવેલા આદિ) પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રોમાંના કોઈ પણ પ્રકારના ફાટેલ વસ્ત્રને ત્રણ કરતાં વધારે થિગડાં લગાવે છે, તે સાધુ આજ્ઞાદિની વિરાધના રૂપ દોષ કરે છે. પાત્રસંબંધી પરિકર્મોપઘાત આ પ્રકારનો કહ્યો છે–" अवलक्खणेगबंधे " ઇત્યાદિ

જે પાત્ર અપગત થઈ ગયું હોય-અપગત થઈ જવાને કારણે એક બન્ધનયુક્ત હોય, એવાં પાત્રનો ૧॥ માસ કરતાં અધિક સમય સુધી રાખે છે. તે તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો વિરાધક ગણાય છે. સુલક્ષણ પાત્ર એક બન્ધનથી યુક્ત હોય તો ૧॥

परिभुङ्क्ते, स आज्ञाविराधनादिदोषयुक्तो भवति। सुलक्षणं पात्रमेकबन्धनयुक्तमपि सार्धमासादरमपि परिभुञ्जानः साधुः आज्ञाविराधनादिदोषभाग् नो भवति। तथा–द्विकत्रिकातिरेकबन्धनं=द्वाभ्यां बन्धनाभ्यां त्रिभ्यो बन्धनेभ्यश्चाधिकबन्धनयुक्तं–चतुर्बन्धनयुक्तं सुलक्षणमपि पात्रं सार्धमासात् परं परिभुञ्जानः साधुराज्ञादिविराधको भवति। किंचिदूनचतुर्बन्धनयुक्तं पात्रं परिभुञ्जानः साधुस्तु आज्ञादिविराधको न भवतीति बोध्यम्। वसतेः परिकर्मोपघातस्तु—

" दूमिय धूमिय वासिय, उज्जोइय बलिकडा अवत्ता य।
सित्ता संमट्ठावि य, अकप्पणीया उ सा वसही " । २ ॥

छाया—–धवलिता धूमिता वासिता उद्योतिता बलिकृता अव्यक्ता च।
सिक्ता सम्मृष्टाऽपि च अकल्पनीया तु सा वसतिः ॥ १ ॥ इति।

तक अपने उपयोगमें लाता है, ऐसा वह साधु आज्ञा विराधना आदि दोषोंसे युक्त होता है। सुलक्षण पात्र यदि एक बन्धनसे युक्त भी हो तो उसे १॥ माससे भी अधिक समय अपने उपयोगमें लानेवाला साधु आज्ञा विराधना आदि दोषोंका पात्र नहीं होता है। तथा सुलक्षण भी पात्र यदि दो बन्धनोंसे तीन बन्धनोंसे अधिक बन्धनोंसे युक्त होता है–चार बन्धनोंसे युक्त होता है–तो ऐसे दो तीन बन्धनोंसे अधिक बन्धनवाले सुलक्षण भी पात्रको जो साधु १॥ डेढ माससे अधिक समय तक अपने उपयोगमें लाता है तो ऐसा वह साधु आज्ञा विराधना आदि दोषोंका पात्र होता है, परन्तु कुछ कम चार बन्धनवाले पात्रको अपने उपयोगमें लाता हुआ आज्ञा विराधना आदि दोषोंका पात्र नहीं होता है. वसति सम्बन्धी परिकर्मोपघात इस प्रकारसे है—

" दूमिय धूमिय वासिय " इत्यादि।

માસ કરતાં અધિક સમય સુધી તેનો ઉપયોગ કરનારો સાધુ આજ્ઞાવિરાધના આદિ દોષોને પાત્ર થતો નથી તથા સુલક્ષણ પાત્ર પણ જો બે અથવા ત્રણ બન્ધનો કરતાં અધિક બન્ધનવાળું હોય–ચાર આદિ બન્ધનવાળું હોય, તો તેનો ૧॥ માસ કરતાં અધિક સમય સુધી ઉપયોગ કરનાર સાધુ આજ્ઞાવિરાધના આદિ દોષોને પાત્ર બને છે, પરન્તુ ચાર બન્ધનો કરતાં ઓછાં બન્ધનોવાળો પાત્રનો ૧॥ માસ કરતાં અધિક સમય સુધી ઉપયોગ કરનાર સાધુ આજ્ઞાવિરાધના આદિ દોષોને પાત્ર થતો નથી.

વસતિ (નિવાસસ્થાન) સંબંધી પરિકર્મોપઘાત આ પ્રકારનો કહ્યો છે–
" दूमिय धूमिय वासिय " ઇત્યાદિ—

अयं भावः-या वसतिः धवलिता=शुभ्रीकृता, धूमिता=दंशमशकादीनां विनाशाय कृतधूमा, वासिता=सुगन्धिता, उद्द्योतिता=प्रदीपादिना प्रकाशिता, बलिकृता-कूरादिना भूतार्थं बलिः कृतो यस्यां सा, अव्यक्ता=गोमयादिना उपलिप्ता, सिक्ता=जलसेकयुक्ता, तथा सम्मृष्टा=संमार्जिताचापि भवति, सा वसतिः अकल्पनीया बोध्येति । ४ । तथा-परिहरणोपघातः-परिहरणम्=आसेवनं, तेन उपघातः=उपध्यादेरकल्पनीयत्वम् । तत्र उपधेः परिहरणोपघातो यथा-एककविहारिणा साधुना यदासेवितमुपकरणं तद्ग्रहीतुं न कल्पते इति । परन्तु स गच्छनि-

जो वसति धवलित हों-चुना आदिसे पोतकर सफेद कर दी गई हो-धूमित हों-दंशमशक आदि जीवोंके विनाशके निमित्त जिसमें धूम किया गया हो-वासिता हो-सुगन्धित की गई हो धूपबत्ती आदि जला कर जिसे सुगन्धयुक्त किया गया हो, उद्योतिता हो, प्रदीप आदिके प्रकाशसे जिसे प्रकाशित किया गया हो जो बलिकृता हो-भूतोंके लिये जिसमें भात आदि रांधकर बलि की गई हो जो अव्यक्ता हो-गोबर आदिसे जो लीपकर साफ की गई हो, जो सिक्ता हो, जलका जिसमें छिडकाव किया गया हो, जो सम्मृष्टा हो-बुहारी आदिसे जिसका कूडा साफ कर दिया गया हो ऐसी वह वसति-उपाश्रय-साधु जनोंके लिये अकल्पनीय कही गई है, ऐसा जानना चाहिये ४ परिहरणोपघात इस प्रकारसे है-परिहरण शब्दका अर्थ आसेवन है, इससे जो उपघात है-उपधि आदिकी अकल्पनीयता है, वह परिहरणोपघात है-जैसे-सकल

જે વસતિ (રહેઠાણુ) ચૂના આદિ વડે ધોળીને સફેદ કરવામાં આવી હોય, ડાંસ, મચ્છર આદિ જીવોનો નાશ કરવાને માટે જેમાં ધુમાડો કરવામાં આવ્યો હોય, ધૂપ, ધૂપસળી આદિ સુગન્ધિદાર ચીજોને સળગાવીને જેને સુગન્ધ યુક્ત કરવામાં આવેલ હોય, દીવો આદિ સળગાવીને જેને પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ હોય, ભૂત આદિને ભાત, અડદ આદિ રાંધીને નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવેલ હોય, છાણુ આદિ લીંપીને જે વસતિને સાફ કરવામાં આવી હોય, જે વસતિમાં જળ છાંટીને ધૂળ માટી આદિને ઊડતાં અટકાવવામાં આવ્યાં હોય, પાવડા આદિ વડે જ્યાંથી કચરો સાફ કરવામાં આવ્યો હોય એવી વસતિ અથવા ઉપાશ્રય સાધુઓને માટે અકલ્પનીય ગણાય છે. એવા સ્થાનમાં ઉતરવાથી સાધુને વસતિસંબંધી પરિકર્મોપઘાતરૂપ અશુદ્ધિ લાગે છે.

પરિહરણોપઘાત-પરિહરણુ એટલે આસેવન. અકલ્પનીયઉપધિ આદિનો ઉપયોગ કરવાને કારણે ચારિત્રમાં જે અશુદ્ધિ આવે છે તેનું નામ પરિહરણો-

गतः साधुरेकाकी सन्नपि जागर्त्ति, दुग्धादिविकृतिषु प्रतिबद्धो न भवति, तदाचिरेणापि गच्छे समागच्छतोऽस्य साधोरुपधिर्ग्रहीतुं कल्पते । तदुक्तम्--

" जग्गण अप्पडिवज्झग, जइवि चिरेणं न उवहंमे " ।

छाया--जागरणम् अप्रतिबन्धो यद्यपि चिरेण नोपहन्यते-इति ।

तथा-वसतेः परिहरणोपघातो यथा-यः कश्चित् साधुर्यत्र वसत्यां शेषकालस्य मासमेकं वर्षाकालस्य वा चातुर्मासीं स्थित्वा पुनस्तत्रैव तिष्ठति, ततः सा वसतिः कालातिक्रान्तदोषदुष्टा भवति । यः साधुर्यत्र वसत्यां शेषकालस्य मासमेकं तिष्ठति, वर्षाकालस्य वा चातुर्मासीं तिष्ठति, ततो विहृत्य तद्द्विगुणं कालमनति-

---

विहारी साधु द्वारा आसेवित उपकरण ग्रहण करना योग्य नहीं कहा गया है, यदि कोई साधु गच्छसे निर्गत होकर एकाकी विहारमें हो और वह अपने कर्तव्यमें जागरूक हो एवं दुग्ध आदि विकृतियोंमें प्रतिबद्ध न हो ऐसा वह साधु बहुत समय के बाद भी यदि अपने गच्छमें आ जाता है तो ऐसे साधुकी उपधिका ग्रहण करना उचित माना गया है कहा भी है--" जग्गण अप्पडिवज्झण " इत्यादि ॥

वसतिका परिहरणोपघात इस प्रकारसे है जैसे कोई साधु जिस वसतिमें शेषकालके एक मास तक अथवा वर्षाकालके चार मास तक रहकर पुनः वहीं पर रह जाता है, तो ऐसी वसति कालातिक्रान्त दोषसे दूषित होती है, जो साधु जिस वसतिमें शेषकालके एक मास

પઘાત છે. જેમ કે એકલવિહારી સાધુ દ્વારા જે ઉપકરણોનું સેવન કરાયું હોય તે ઉપકરણોને અન્ય સાધુએ ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહીં. છતાં એવા સાધુના ઉપકરણો કોઈ સાધુ ગ્રહણ કરે તો તેના ચારિત્રમાં પરિહરણોપઘાતરૂપ અશુદ્ધિ આવી જાય છે. પરન્તુ કોઈ સાધુ ગચ્છમાંથી નીકળી જઈને એકાકી વિહાર કરવા લાગ્યા હોય અને પોતાના કર્તવ્યના પાલનમાં પુરતો જાગૃત હોય, દૂધ આદિ વિકૃતિઓમાં પ્રતિબદ્ધ ન થયો હોય, એવો સાધુ ઘણા લાંબા સમય પછી પોતાના ગચ્છમાં પાછો આવી જાય તો તે સાધુનાં ઉપધિને ગ્રહણ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અકલ્પનીયતા કહી નથી. કહ્યું પણ છે કે-

" જગ્ગણ અપ્પડિવજ્ઝણ " ઈત્યાદિ.

વસતિ (ઉપાશ્રય) સંબંધી પરિહરણોપઘાત આ પ્રકારનો છે-કોઈ સાધુ કોઈ વસતિમાં એક માસ પર્યન્તનો શેષકાળ વ્યતીત કરે અને ત્યાર બાદ પણ ત્યાંજ રહેવાનું ચાલુ રાખે તો તે વસતિ કાલાતિક્રાન્તદોષથી દૂષિત થાય છે.

વર્ષાકાળના ચાર માસ પૂરા થયા બાદ પણ જો સાધુ એજ વસતિમાં રહે-ત્યાંથી વિહાર ન કરે-તો તે વસતિ પણ કાલાતિક્રાન્ત દોષથી દૂષિત થાય

क्रम्य यदि पुनस्तत्रैव वसतौ समायाति तदा सा वसतिरुपस्थानदोषदुष्टा भवति।
तदुक्तम्--

"उउवासा समईया, कालातीया उ सा भवे सेज्जा।
सा चेव उवट्ठाणा, दुगुणा दुगुणं अवज्जित्ता ॥ १ ॥"

छाया--ऋतुवर्षाः समतीताः कालातीता तु भवेत् शय्या।
सा एव उपस्थाना द्विगुणं द्विगुणम् अवर्जयित्वा ॥१॥ इति।

तथा-भक्तस्य परिहरणोपघातः परिष्ठापकं प्रति भवति। तदुक्तम्—

"विहिगहियं विहिभुत्तं, अइरेगं भत्तपाण भोत्तव्वं।
विहिगहिए विहिभुत्ते, एत्थ य चउरो भंगा ॥१॥
अहवावि य विहिगहियं, विहिभुत्तं तं गुरुहऽणुन्नायं।
सेसा नाणुन्नाया, गहणे दिन्ने य निज्जुहणं ॥२॥"

छाया-विधिगृहीतं विधिभुक्तम् अतिरेकं भक्तपानभोक्तव्यम्।
विधिगृहीते विधिभुक्ते अत्र च चत्वारो भवेयुर्भङ्गाः ॥१॥
अथवाऽपि च विधिगृहीतं विधिभुक्तं तद् गुरुभिरनुज्ञातम्।
शेषा नानुज्ञाता, गृहीते दत्ते च निर्यूहणा ॥२॥ इति।

निर्यूहणा=त्यागः। गुरुभिरशनादिकं परिष्ठापयितुमाज्ञप्तं शिष्यं प्रति परि-

---

तक ठहरता हैं अथवा वर्षाकालके चार मास तक ठहरता है फिर वहांसे विहार कर द्विगुणित कालके भीतर २ ही फिरसे वहीं आकर ठहर जाता हैं, तो ऐसी वह वसति उपस्थान दोषसे दूषित होती है, कहा भी है--"उउवासा समईया" इत्यादि ॥

तथा--भक्तका परिहरणोपघात परिष्ठापकके प्रति होता है कहा भी हैं---विहिगहियं विहिभुत्तं" इत्यादि।

निर्यूहणा शब्दका अर्थ त्याग हैं। गुरुने शिष्यको आज्ञा दी कि तुम अशन आदिका परिष्ठापन यथाविधि नहीं करता हैं तो उस

છે. જો સાધુ કોઈ ઉપાશ્રયમાં વર્ષાકાળના ચાર માસ સુધી રહે અથવા શેષકાળના એક માસ સુધી રહે અને ત્યાર બાદ ત્યાંથી વિહાર કરીને ઉપર્યુક્ત સમય કરતાં બમણો સમય વ્યતીત થયા પહેલાં એજ સ્થાનમાં આવીને ઉતરે, તો વસતિ (ઉપાશ્રય) ઉપસ્થાન દોષથી દૂષિત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે-"उउवासा समईया" ઈત્યાદિ—તથા—આહારનો પરિહરણોપઘાત પરિષ્ઠાપના કરનારને લાગે છે. કહ્યું પણ છે કે—"विहिगहियं विहिभुत्तं" ઈત્યાદિ—"निर्यूहणा" આ પદનો અર્થ ત્યાગ છે. ગુરુ દ્વારા શિષ્યને અશનાદિનું પરિષ્ઠાપન (પરઠવાની ક્રિયા) કરવાનું કામ સોંપાયું હોય. જો તે શિષ્ય તે અશનાદિનું વિધિ

ऽऽपनीयाशनादेरविधिविषयकः परिहरणोपघातो भवतीति बोध्यम् ॥१॥ तथा-ज्ञानोपघातः-ज्ञाने श्रुतज्ञाने-उपघातः=प्रमादवशात् अविशुद्धता ॥ दर्शनोपघातः=शङ्कादिभिः सम्यक्त्वविराधना ॥७॥ चारित्रोपघातः=समितिभङ्गादिभिश्चारित्रावऽविशुद्धता ॥ ८ ॥ 'अचियत्तोपघाए' अप्रीतिकोपघातः-अप्रीतिकेन=अप्रीत्या विनयादेरुपघातः ॥९॥ तथा-संरक्षणोपघातः-संरक्षणेन=शरीरादिविषये मूर्च्छया परिग्रहविरतेरुपघातः १० इति । तत्र-विशोधिः-विशोधनं विशोधिः-कल्पनीयता दशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-उद्गमविशोधिरित्यादि । तत्र-उद्गमविशोधिः-उद्गमदोप-

---

शिष्यको परिष्ठापनीय अशन आदिका अविधि विषयक परिहरणोपघात होता है ॥

ज्ञानोपघात--प्रमादके वशसे जो श्रुतज्ञानमें अविशुद्धता है, वह ज्ञानोपघात है दर्शनोपघात--शङ्का आदिको द्वारा जो सम्यक्त्वकी विराधना हैं वह दर्शनोपघात है, चारित्रोपघात-समितिके भङ्ग आदिसे जो चारित्रमें अविशुद्धता आती है वह चारित्रोपघात है, अप्रीतिकोपघात-अप्रीतिके कारण जो विनय आदिका उपघात है, वह अप्रीतिकोपघात है, संरक्षणोपघात-शरीर आदिके विषयमें मूर्च्छाके परिग्रह विरतिका उपघात है, वह संरक्षणोपघात है, विशोधि शब्दका अर्थ कल्पनीयता है, यह कल्पनीयता रूप विशोधि १० प्रकारकी जो कही गई है सो उसका तात्पर्य ऐसा है-उद्गम दोषसे रहित होनेके कारण

પૂર્વક પરિષ્ઠાપન ન કરે, તો તે શિષ્યને પરિષ્ઠાપનીય અશન આદિની અવિધિ વિષયક પરિહરણોપઘાત લાગે છે.

જ્ઞાનોપઘાત-પ્રમાદને કારણે શ્રુતજ્ઞાનમાં જે અવિશુદ્ધતા આવી જાય છે તેનું નામ જ્ઞાનોપઘાત છે. દર્શનોપઘાત-શંકા આદિ દ્વારા સમ્યકત્વની જે વિરાધના થાય છે તેનું નામ દર્શનોપઘાત છે.

ચારિત્રોપઘાત-સમિતિ આદિ ભંગને કારણે ચારિત્રમાં જે અવિશુદ્ધતા આવી જાય છે, તેનું નામ ચારિત્રોપઘાત છે.

અપ્રીતિકોપઘાત-અપ્રીતિને કારણે જે વિનય આદિનો ઉપઘાત થાય છે, તેનું નામ અપ્રીતિકોપઘાત છે.

સંરક્ષણોપઘાત-શરીર આદિ પ્રત્યેની મૂર્ચ્છા (આસક્તિ)ને કારણે પરિગ્રહવિરતિનો જે ઉપયોગ થાય છે, તેનું નામ સંરક્ષણોપઘાત છે.

'વિશોધિ' આ પદ કલ્પનીયતાના અર્થમાં વપરાયું છે. આ કલ્પનીયતા રૂપ વિશોધિ ૧૦ પ્રકારની કહી છે.

रहितत्वेन भक्तपानादीनां विशुद्धता १, उत्पादनाविशोधिः–उत्पादनादोषरहितत्वेन भक्तपानादीनां विशुद्धता २, यावत्पदेन–' एषणाविशोधिः ३, परिकर्मविशोधिः ४, परिहरणविशोधिः ५, ज्ञानविशोधिः ६, दर्शनविशोधिः ७, चारित्रविशोधिः ८ ' अचियत्तविसोही '–अप्रीतिकविशोधिः ९, इत्येतानि सप्तपदानि ग्राह्याणि । तत्र–एषणाविशोधिः–एषणया=शङ्कितादिदोषरहितत्वेन भक्तपानादीनां विशोधिः ३। परिकर्मविशोधिः–परिकर्मणा=क्रियमाणया वस्त्रादिसमारचनया संयमस्य विशोधिः ४। परिहरणविशोधिः–परिहरणेन=वस्त्रादीनां शास्त्रानुसारतः सेवनया विशोधिः ५। ज्ञानविशोधिः=ज्ञानस्य=ज्ञानाचारस्य परिपालनेन विशोधिः ६।

जो भक्तपान आदिकोंकी विशुद्धता है, वह उद्गम विशोधि है, दोषोंसे रहित होनेके कारण जो भक्त पान आदिकोंकी विशुद्धता है, वह उत्पादना विशोधि हैं, यहां यावत्पदसे–" एषणाविशोधि परिकर्मविशोधि, परिहरणविशोधि, ज्ञानविशोधि, दर्शनविशोधि, चारित्र विशोधि, अप्रीतिकविशोधि " इन विशोधियोंका ग्रहण हुआ है। शङ्कित आदि दोषोंसे रहित होनेके कारण जो भक्त पान आदिकोंकी विशोधि है, वह एषणा विशोधि है। परिकर्म (शोभा नहीं बढाना) से क्रियमाण वस्त्रादि समारचनासे जो संयमकी विशोधि है वह परिकर्म विशोधि है वस्त्रादिकोंकी शास्त्राज्ञानुसार सेवनासे जो विशोधि है, वह परिहरणविशोधि है ज्ञानाचारके परिपालनसे जो ज्ञानकी

ઉદ્ગમદોષથી રહિત હોવાને કારણે જે આહારાદિમાં વિશુદ્ધતા હોય છે, તે વિશુદ્ધતાને ઉદ્ગમ વિશોધિ કહે છે. ઉત્પાદના રહિત હોવાને કારણે જે આહાર પાણી આદિમાં વિશુદ્ધતા રહેલી હોય છે, તે આહારાદિને ઉત્પાદના વિશોધિયુક્ત કહે છે. અહીં "યાવત્" પદથી "એષણા વિશોધિ, પરિકર્મ વિશોધિ, પરિહરણ વિશોધિ, જ્ઞાન વિશોધિ, દર્શન વિશોધિ, ચારિત્ર વિશોધિ, અને અપ્રીતિક વિશોધિ," આટલી વિશોધિઓને ગ્રહણ કરવામાં આવી છે.

ભક્તપાન આદિકોમાં શંકિત આદિ દોષોનો અભાવ હોવો જોઈએ તેનું નામ એષણા વિશોધિ છે.

પરિકર્મ વિશોધિ–શોભા વધારવાના ખ્યાલ વિના વસ્રાદિકોનું જે પરિકર્મ કરવામાં આવે છે. તે પરિકર્મમાં અકલ્પનીયતા કહી છે. આ પ્રકારના પરિકર્મથી સંયમની વિશુદ્ધતા જળવાય છે, તેથી તેને પરિકર્મ વિશોધિ કહે છે.

પરિહરણ વિશોધિ–વસ્રાદિકોની શાસ્રાજ્ઞાનુસારની સેવના રૂપ જે વિશોધિ છે તેને પરિહરણવિશોધિ કહે છે.

दर्शनविशोधिः-दर्शनस्य=दर्शनाचारस्य परिपालनेन विशोधिः ७। चारित्रविशोधिः-चारित्रस्य=चारित्राचारस्य परिपालनेन विशोधिः ८। 'अचियत्तविशोधिः'=अमीतिकविशोधिः अमीतकस्य=अमीतेः अविनयाद्यकरणाद्विशोधिः ९। तथा-संरक्षणविशोधिः-उपध्यादेः संयमार्थं संरक्षणेन चारित्रस्य विशोधिः १०। अथवा-उद्गमादिदोपपरिहारतो दशधाऽपीयं विशोधिश्चित्तविषया बोध्येति ॥ सू० ४२ ॥

अनन्तरसूत्रे चित्तविषया विशोधिरुक्ता, सम्प्रति विशोधिविपरीतम् उपध्यादि संक्लेशं, तद्विपक्षमसंक्लेशं च दशभिर्दशभिः स्थानैरभिधातुमाह—

मूलम्—दसविहे संकिलेसे पण्णत्ते, तं जहा-उवहिसंकिलेसे १, उवस्सयसंकिलेसे २, कसायसंकिलेसे ३, भत्तपाणसंकिलेसे ४, मणसंकिलेसे ५, वइसंकिलेसे ६, कायसंकिलेसे ७, णाणसंकिलेसे ८, दंसणसंकिलेसे ९ चरित्तसंकिलेसे १०। दसविहे

विशोधि है, वह ज्ञानविशोधि है, दर्शनाचारके परिपालनसे जो दर्शनकी विशोधिहै, वह दर्शनविशोधिहै, चारित्राचारके परिपालनसे जो चारित्रकी विशोधिहै वह चारित्र विशोधिहै, अप्रीति रूप अविनय आदिके नहीं करनेसे जो विशोधि है, वह अप्रीतिक विशोधि है, उपधि आदिके संयमके निमित्त संरक्षणसे जो चारित्रकी विशोधि है, वह संरक्षण विशोधि है, अथवा-उद्गमादि दोषोंके परिहारसे दश प्रकारकी भी यह विशोधि चित्त विषयवाली जानना चाहिये ॥सू० ४२॥

જ્ઞાનવિશોધિ-જ્ઞાનાચારની પરિપાલના દ્વારા જ્ઞાનની જે વિશુદ્ધિ જળવાય છે તેને જ્ઞાનવિશોધિ કહે છે.

દર્શનવિશોધિ-દર્શનાચારની પરિપાલના દ્વારા દર્શનની જે વિશુદ્ધિ જળવાય છે તેને દર્શનવિશોધિ કહે છે.

ચારિત્રવિશોધિ-ચારિત્રાચારના પરિપાલન દ્વારા ચારિત્રમાં જે વિશુદ્ધિ આવે છે તેને ચારિત્રવિશોધિ કહે છે.

અપ્રીતિકવિશોધિ-અપ્રીતિરૂપ અવિનય વિગેરે ન કરવાથી જે વિશુદ્ધિ આવે છે, તેને અપ્રીતિકવિશોધિ કહે છે.

સંરક્ષણવિશોધિ-સંયમના નિભાવને માટે ઉપધિ આદિના સંરક્ષણ વડે ચારિત્રમાં જે વિશોધિ આવે છે, તેને સંરક્ષણ વિશોધિ કહે છે. અથવા-ઉદ્દ્ગમાદિ દોષોના પરિહારવાળી દશ પ્રકારની આ વિશોધિને ચિત્તવિષય વાળી સમજવી ॥ સૂત્ર ૪૨ ॥

असंकिलेसे पण्णत्ते, तं जहा–उवहिअसंकिलेसे १ जाव चरित्त असंकिलेसे १० ॥ सू० ४३ ॥

छाया—दशविधः संक्लेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उपधिसंक्लेशः १ उपाश्रयसंक्लेशः २, कषायसंक्लेशः ३ भक्तपानसंक्लेशः ४, मनःसंक्लेशः ५, वाक्संक्लेशः ६, कायसंक्लेशः७, ज्ञानसंक्लेशः८, दर्शनसंक्लेशः९, चारित्रसंक्लेशः १०। दशविधोऽसंक्लेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उपध्यसंक्लेशो१ यावत् चारित्राऽसंक्लेशः१०॥सू०४३॥

इस ऊपरके ४२ वें सूत्रमें विशोधि चित्त विषयवाली होती है, ऐसा वहां कहा गयाहै, सो इस विशोधिसे विपरीत जो उपधि आदिका संक्लेश है और इसके विपक्षभूत जो असंक्लेश है, उसका अब सूत्रकार दश दश स्थानोंसे कथन करते हैं—

"दसविहे संकिलेसे पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ४३ ॥

सूत्रार्थ–संक्लेश १० प्रकारका कहा गयाहै, असमाधिका नाम संक्लेशहै, इसके दश प्रकार ये हैं––

उपधिसंक्लेश १, उपाश्रयसंक्लेश २, कषायसंक्लेश ३, भक्तपान संक्लेश ४, मनः संक्लेश ५, वचन संक्लेश ६, काय संक्लेश ७, ज्ञान संक्लेश ८ दर्शन संक्लेश ९ और चारित्र संक्लेश १० असंक्लेश १० प्रकार कहा गयाहै,जैसे उपधि असंक्लेश यावत् चारित्र असंक्लेश१०

આગલા સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું કે વિશોધિ ચિત્તવિષયવાળી હોય છે. આ વિશોધિથી વિપરીત એવો ઉપધિ આદિ વિષયક જે સંકલેશ છે. તેનું તથા સંકલેશથી વિપરીત એવા અસંકલેશનું હવે સૂત્રકાર દસ દસ સ્થાનોની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहे संकिलेसे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ–(સૂ ૪૩)

સૂત્રાર્થ–અસમાધિનું નામ સંકલેશ છે તે સંકલેશના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઉપધિ સંકલેશ, (૨) ઉપાશ્રય સંકલેશ, (૩) કષાય સંકલેશ, (૪) ભક્તપાન સંકલેશ, (૫) મનઃસંકલેશ, (૬) વાક્ સંકલેશ, (૭) કાય સંકલેશ, (૮) જ્ઞાન સંકલેશ, (૯) દર્શનસંકલેશ અને (૧૦) ચારિત્રસંકલેશ.

અસંકલેશના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે—

ઉપધિ અસંકલેશથી લઈને ચારિત્ર અસંકલેશ પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત દસ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

टीका—' दसविहे संकिलेसे ' इत्यादि—

संक्लेशः–संक्लेशनं संक्लेशः–असमाधिः, स दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उपधिसंक्लेश इत्यादि। तत्र–उपधीयते स्थिरी क्रियते संयमः शरीरं वा येन स उपधिः=वस्त्रादिः, तद्विपयोऽलाभेन प्रशस्तालाभेन वा संक्लेशोऽसमाधिः–उपधिसंक्लेश इति १। उपाश्रयसंक्लेशः–उपाश्रयो=वसतिः, तद्विषयः संक्लेशः २। कषायसंक्लेशः–कषायरूपः संक्लेशः, कषायैर्वा संक्लेशः ३। भक्तपानसंक्लेशः–भक्तपानविपयोऽलाभेन प्रशस्तालाभेन वा संक्लेशः ४। मनःसंक्लेशः–मनसो मनसि वा संक्लेशः ६। कायसंक्लेशः–कायविपयः संक्लेशः ७। ज्ञानसंक्लेशः–ज्ञानस्य संक्लेशः=अविशुद्धिः ८। दर्शनसंक्लेशः–दर्शनस्याविशुद्धिः ९। तथा–चारित्रसंक्लेशः–चारित्रस्याविशुद्धिः। तथा–असंक्लेशः=समाधिः दशविधः प्रज्ञप्तः,

संयम अथवा शरीर जिससे स्थिर किया जाता है, वह उपधि है, ऐसी उपधि वस्त्रादि रूप होती है, इस वस्त्रादि रूप उपधिके अलाभसे अथवा प्रशस्त रूप उसके अलाभसे जो चित्त संक्लेश रूप समाधि हो जाती है, वह उपधि संक्लेश है, उपाश्रय विषयक जो संक्लेश है वह उपाश्रय संक्लेश है, कषाय रूप अथवा कषायोंसे जो संक्लेश है वह कषाय संक्लेश है, अलाभसे अथवा प्रशस्तके अलाभसे भक्त पान विपयक जो संक्लेश है, वह भक्तपान संक्लेशहै, मनका अथवा मनमें जो संक्लेश है वह मनः संक्लेश है, वचन द्वारा जो संक्लेश है वह वाक् संक्लेश है, काय विषयक जो संक्लेश है वह कायसंक्लेश है, ज्ञानकी जो अविशुद्धि है वह ज्ञानसंक्लेश है, दर्शनकी जो अविशुद्धि

સંયમ અથવા શરીરની સ્થિરતાને માટે જરૂરી વસ્તુને ઉપધિ કહે છે. તે ઉપધિ વસ્ત્રાદિ રૂપ હોય છે. આ વસ્ત્રાદિ રૂપ ઉપધિ પ્રાપ્ત ન થવાને કારણે અથવા પ્રશસ્ત રૂપે તેની પ્રાપ્તિ ન થવાને કારણે ચિત્તમાં જે સંક્લેશ રૂપ અસમાધિ થાય છે, તેને ઉપધિસંક્લેશ કહે છે. ઉપાશ્રય વિષયક ચિત્તમાં જે અસમાધિ થાય છે તેને ઉપાશ્રય સંક્લેશ કહે છે. કષાયરૂપ અથવા કષાયોથી જન્ય જે સંક્લેશ થાય છે તેને કષાયસંક્લેશ કહે છે.

આહારાદિની પ્રાપ્તિ ન થવાથી અથવા અપ્રશસ્ત આહારાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી ચિત્તમાં જે સંક્લેશ થાય છે તેને ભક્તપાન સંક્લેશ કહે છે મનનો અથવા મનમાં જે સંક્લેશ થાય છે તેને મન સંક્લેશ કહે છે વચન દ્વારા જે સંક્લેશ થાય છે તેને વાક્ સંક્લેશ કહે છે. કાયવિષયક સંક્લેશનું નામ કાય સંક્લેશ છે. જ્ઞાનની જે અવિશુદ્ધિ છે તેને જ્ઞાનસંક્લેશ કહે છે. દર્શનની જે અવિશુદ્ધિ છે તેને દર્શન સંક્લેશ કહે છે. ચારિત્રની જે અવિશુદ્ધિ છે તેને

तद्यथा-उपध्यसंक्लेश इत्यादि। एषां व्याख्या उपधिसंक्लेशादिभ्यो वैपरीत्येन भावनीया। ॥ सू० ४३ ॥

असंक्लेशयुक्ताश्च जीवा विशिष्टवीर्यबलवन्तो भवन्तीति बलं दशविधत्वेनाह-

मूलम्-दसविहे बले पण्णत्ते, तं जहा-सोइंदियबले १, जाव फासिंदियबले ५ णाणबले ६, दंसणबले ७, चरित्तबले ८, तवबले ९ वीरियबले १० ॥ सू० ४४ ॥

छाया—दशविधं बलं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियबलं १ यावत् स्पर्शेन्द्रिय-बलं ५, ज्ञानबलम् ६, दर्शनबलं ७, चारित्रबलं ८, तपोबलं ९, वीर्यबलम् १० ॥ सू० ४४ ॥

है, वह दर्शनसंक्लेश है, चारित्रकी जो अविशुद्धि है वह चारित्र संक्लेश है, इसी प्रकारसे असंक्लेश रूप जो समाधि है, वह भी दश प्रकारकी कही गई है, इसके प्रकारोंकी व्याख्या उपधि संक्लेश आदि की व्याख्यासे विपरीत है ऐसा जानना चाहिये ॥ सूत्र ४३ ॥

असंक्लेश युक्त जीव विशिष्ट वीर्य बलवाले होते हैं एवा विचार करके अब सूत्रकार दश प्रकारसे बलका कथन करते हैं--

"दसविहे बले पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ४४ ॥

सूत्रार्थ—बल १० प्रकारका कहा गयाहै. जैसे-श्रोत्रेन्द्रिय बल १, यावत् स्पर्शनेन्द्रिय बल ५, ज्ञान बल६, दर्शन बल ७, चारित्र बल ८, तपो बल ९ एवं वीर्य बल १०।

ચારિત્ર સંકલેશ કહે છે. એજ પ્રમાણે અસંકલેશ રૂપ જે સમાધિ છે, તેના પણ દસ પ્રકાર પડે છે. તેમની વ્યાખ્યા ઉપધિ સંકલેશ આદિની વ્યાખ્યા કરતાં વિપરીત સમજવી. ॥ સૂત્ર. ૪૩ ॥

અસંકલેશ યુક્ત જીવો વિશિષ્ટ વીર્યબળવાળા હોય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકરના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર દસ પ્રકારના બળનું નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहे बले पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૪૪)

સૂત્રાર્થ—સામર્થ્યને બળ કહે છે. તે બળના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય બળથી લઇને સ્પર્શેન્દ્રિયબળ પર્યન્તના પાંચ પ્રકારનાં બળ, (૬) જ્ઞાનબળ, (૭) દર્શનબળ, (૮) દર્શનબળ, (૮) ચારિત્રબળ, (૯) તપોબળ અને (૧૦) વીર્યબળ.

टीका—' दसविहे बले ' इत्यादि—

बलं-सामर्थ्यं, तद् दशविधं प्रज्ञप्तम् , तद्यथा-' श्रोत्रेन्द्रियबलम् ' इत्यादि। तत्र-श्रोत्रेन्द्रियबलम्=श्रोत्रेन्द्रियविषयग्रहणसामर्थ्यम्। यावत्पदेन-' चक्षुरिन्द्रियबलं घ्राणेन्द्रियबलं रसनेन्द्रियबलम् ' इति पदत्रयं ग्राह्यम्। तथा-स्पर्शेन्द्रियबलम् ५। एषामर्थस्तु पूर्ववद्विज्ञेयः। तथा—ज्ञानबलम्—अतीतानागतवस्तुपरिज्ञानसामर्थ्यम् , चारित्रसाधनतया मोक्षसाधनसामर्थ्यं वा ६। दर्शनबलम्—अतीन्द्रियाणां तर्कमात्रेण अनवबोध्यानां पदार्थानां जिनवचनप्रामाण्याद् रोचनम्—अभिरुचीकर-

---

सामर्थ्यका नाम बल है, यह बल जो १० प्रकारका कहा गया है, उसका तात्पर्य ऐसा है, श्रोत्रेन्द्रिय की अपने विषयको ग्रहण करनेकी जो सामर्थ्य है वह श्रोत्रेन्द्रिय बल है।

यहां यावत्पदसे " चक्षुरिन्द्रिय बल, घ्राणेन्द्रिय बल, रसनेन्द्रिय बल " इन तीन बलोंका ग्रहण हुआ है, चक्षुन्द्रियकी जो अपने विषयको ग्रहण करनेकी शक्ति है वह चक्षुइन्द्रिय बल है, घ्राणइन्द्रियकी जो अपने विषयको ग्रहण करनेकी शक्ति है वह घ्राणेन्द्रिय बल है, रसनाइन्द्रियकी जो अपने विषयको ग्रहण करनेकी शक्तिहै, वह रसनेन्द्रियबल है, तथा—स्पर्शनेन्द्रियकी जो अपने विषयको ग्रहण करनेकी शक्ति है, वह स्पर्शनेन्द्रिय बल है। ज्ञानमें जो अतीत अनागत वस्तुओंको जाननेकी शक्ति है वह अथवा—चारित्रके साधनसे जो मोक्षके साधनकी सामर्थ्य है वह ज्ञानबल है, तर्क मात्रसे अनवबोध्य अतीन्द्रिय

શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયબળ કહે છે. અહીં " યાવત્ (પર્યન્ત) " પદથી " ચક્ષુરિન્દ્રિયબળ, ઘ્રાણેન્દ્રિયબળ અને રસનેન્દ્રિયબળ," આ ત્રણ પ્રકારનાં બળ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે ચક્ષુઇન્દ્રિયની જે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે, તેને ચક્ષુરિન્દ્રિયબળ કહે છે ઘ્રાણેન્દ્રિયની જે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે, તેને ઘ્રાણેન્દ્રિયબળ કહે છે રસના ઇન્દ્રિયની જે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે તેને રસનેન્દ્રિયબળ કહે છે. સ્પર્શેન્દ્રિયની જે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. તેને સ્પર્શેન્દ્રિયબળ કહે છે.

જ્ઞાનમાં જે ભૂતકાલિન અને ભવિષ્યકાલિન વસ્તુઓને જાણવાની શક્તિ છે તેનું નામ જ્ઞાનબળ છે. અથવા-ચારિત્રના સાધન વડે મોક્ષ રૂપ સાધ્યને સાધવાનું જે સામર્થ્ય છે તેનું નામ જ્ઞાનબળ છે.

જિનેન્દ્ર ભગવાનના વચનોને પ્રમાણભૂત માનવા અને તે વચનોને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવવો તેનું નામ દર્શનબળ છે. એટલે કે તર્કમાત્રથી

णम् ७। तथा-चारित्रबलम्-एतदवलम्ब्य जीवो दुष्करमपि सांसारिकपदार्थासक्तिपरित्यागं कृत्वाऽनन्तमव्याबाधमैकान्तिकमात्यन्तिकमात्मानन्दमनुभवतीति ८। तपोबलम्-तपसोऽनशनादेः सामर्थ्यम्। एतत्प्रभावेण जीवोऽनेकजन्मार्जितं दुःखनिदानभूतं निविडतया बद्धं कर्मग्रन्थिं क्षपयति ९। तथा-वीर्यबलम्-वीर्यम्=आत्मशक्तिः, तदेव बलम्। येन जीवो विभिन्नप्रकारासु गमनागमनादि क्रियासु प्रवृत्तो भवति, तथा येन च जीवः सकलकलिमलपटलमपनीय शाश्वतामन्दानन्दसन्दोहभाग्भवतीति १० ॥ सू० ४४ ॥

पदार्थोंका जिन वचनकी प्रमाणतासे जो अपनी रुचिका विषय बनाना है वह दर्शन बल है, जिसके अवलम्बनसे जीव दुष्कर भी सांसारिक पदार्थोंकी आसक्तिका परित्याग करके अनन्त अव्याबाध रूप जो ऐकान्तिक आत्यन्तिक आत्माका आनन्द है उसका अनुभव करता है, वह चारित्र बल है, अनशन आदि तपकी जो शक्ति है वह तपोबल है इसके प्रभावसे जीव अनेक जन्मान्तरोंमें उपार्जित किये गये, दुःखके आदि कारण एवं गाढरूपसे बन्धको प्राप्त हुए ऐसे कर्मोंको नष्ट कर देता है, आत्मशक्ति रूप जो बल है, वह वीर्यबल है, इसके प्रभावसे जीव विभिन्न प्रकारकी गमनागमनादि रूप क्रियाओंमें प्रवृत्त होता है, तथा इसीके प्रभावसे जीव समस्त कर्मरूप मलको निवारण करके शाश्वत आनन्द सन्दोहको प्राप्त करनेवाला होता है ॥ सू० ४४ ॥

ન સમજી શકાય એવાં અતીન્દ્રિય પદાર્થોના વિષયમાં જિનેન્દ્ર ભગવાનોએ જે કહ્યું છે તેને જ પ્રમાણ માનવું તેનું નામ દર્શનબળ છે. જેનું અવલંબન લઈને જીવ દુષ્કર સાંસારિક પદાર્થોની આસક્તિનો પણ ત્યાગ કરીને અનંત, અવ્યાબાધ એવાં એકાન્તિક અને આત્યન્તિક આત્માના આનંદનો અનુભવ કરે છે, તેનું નામ ચારિત્રબળ છે.

અનશનાદિ તપની જે શક્તિ છે તેને તપોબળ કહે છે. તપના પ્રભાવથી જીવ અનેક જન્માન્તરોમાં ઉપાર્જિત કરેલાં, દુઃખના આદિ કારણ રૂપ, અને ગાઢ રૂપે બન્ધદશાને પામેલાં એવાં કર્મોનો નાશ કરી નાખે છે.

આત્મશક્તિ રૂપ જે બળ છે તેનું નામ વીર્યબળ છે. તેના પ્રભાવથી જીવ વિભિન્ન પ્રકારની ગમનાગમનાદિ રૂપ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તેના જ પ્રભાવથી જીવ સમસ્ત કર્મરૂપ મળને સાફ કરીને શાશ્વત, અમન્દ આનંદ સંદોહને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ સૂત્ર ૪૪ ॥

अनन्तरं चारित्रबलमुक्तम्, चारित्रबलयुक्तश्च सर्वदा सत्यभाषी भवतीति सत्यं तद्विरुद्धं मृषादिकं च प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—दसविहे सच्चे पण्णत्ते, तं जहा—जणवय १ सम्मय २ ठवणा ३ नामे ४ रूवे ५ पडुच्च सच्चे ६ य। ववहार ७ भाव ८ जोगे ९, दसमे ओवम्मसच्चे १० य ॥ १ ॥ दसविहे मोसे पण्णत्ते, तं जहा—कोहे १ माणे २ माया ३ लोहे ४ पिज्जे ५ तदेव दोसे ६ य हास ७ भए ८ अक्खाइय ९, उवघायनिस्सिए १० दसमे दसविहे सच्चामोसे पण्णत्ते—तं जहा—उप्पन्नमीसए २ विगयमीसए २ उप्पण्णविगयमीसए ३ जीवमीसए ४ अजीवमीसए ५ जीवाजीवमीसए ६ अणंतमीसए ७ परित्तमीसए ८ अद्धामीसए ९ अद्धद्धामीसए १० ॥ ३ ॥सू०४५॥

छाया—दशविधं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—जनपदं १, सम्मतं २, स्थापना ३, नाम ४, रूपं ५, प्रतीत्यसत्यं ६ च। व्यवहारो ७, भावो ८, योगो ९ दशममौपम्यसत्यं १० च ॥ १ ॥ दशविधं मृषा प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—क्रोधो १ मानो २ माया ३ लोभ ४ प्रेम ५ तथैव दोषश्च ६। हासो ७ भयम् ८ आख्यायिका ९ उपघातनिश्रितं १० दशमम् ॥ २॥ दशविधं सत्यमृषा प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—उत्पन्नमिश्रकम् १, विगतमिश्रकम् २, उत्पन्नविगतमिश्रकम् ३ जीवमिश्रकम् ४ अजीवमिश्रकम् ५ जीवाजीवमिश्रकम् ६ अनन्तमिश्रकम् ७, परीतमिश्रकम् ८, अद्धामिश्रकम् ९ अद्धाद्धा मिश्रकम् १० ॥ ३ ॥ सू० ४५ ॥

ऊपरके ४४ वें सूत्रमें चारित्र बलके विषयमें कथन किया गया है, सो इस चारित्र बलसे युक्त जो जीव होता है, वह सर्वदा सत्यभाषी होता है, अतः अब सूत्रकार सत्यका और इस सत्यसे विरुद्ध मृषा आदिका कथन करतेहैं—"दसविहे सच्चे पण्णत्ते" इत्यादि ॥सू०४५॥

પૂર્વસૂત્ર ચારિત્રબલ વિષે કહેવામાં આવ્યું. આ ચારિત્રબળથી સંપન્ન હોય એવો જીવ સર્વદા સત્યભાષી હોય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના લીધે હવે સૂત્રકાર સત્યના ૧૦ પ્રકારોનું અને તેના કરતાં વિપરીત એવાં મૃષા (અસત્ય)ના દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

દસવિહે સચ્ચે પણ્ણત્તે" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૫)

टीका--' दसविहे सच्चे ' इत्यादि--

सद्भ्यः-प्राणिभ्यः पदार्थेभ्यो मुनिभ्यो वा हितं सत्यं, तद्दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-' जनपदः ' इत्यादि। अत्र-जनपदादयः शब्दा उत्तरपदलोपेन निर्दिष्टाः। अत एतेषु सत्यमिति पदं संयोजनीयम्। तथाहि-जनपदसत्यं-तं तं जनपदमधिकृत्य इष्टार्थप्रतिपत्तिजनकतया व्यवहारहेतुत्वात् सत्यमित्यर्थः। यथा-कोङ्कणादिषु पयः पिच्च, इत्यादि-कथ्यते १। सम्मतसत्यम्-सकललोक सम्मतया सत्यतया प्रसिद्धम्। यथा-कुमुदकुवलयोत्पलतामरसानां पङ्कजातत्वे

सत्य १० प्रकारका कहा गया है।

जो प्राणियोंके लिये पदार्थोंके लिये अथवा मुनिजनोंके लिये हित रूप होता है, वह सत्य है वह सत्य इस प्रकारसे १० भेदोंवाला कहा गया है, जैसे-जनपद सत्य १, सम्मत सत्य २, स्थापना सत्य ३ नाम सत्य ४, रूप सत्य ५, प्रतीत्य सत्य ६ व्यवहार सत्य ७ भावसत्य ८ योगसत्य ९ और औपम्य सत्य १०।

इसलिये इनमें " सत्य " पद लगा लेना चाहिये उस उस जनपदको लेकर जो वचन इष्ट अर्थकी प्रतिपत्तिका जनक होनेसे व्यवहारका हेतु होता है, और इसी कारण जो सत्य माना जाताहै, वह वचन जनपद सत्य है, जैसे कोङ्कण आदि देशोंमें पय-पानीको " पिच्च " कहा जाता है १ जो वचन सकल लोकोंकी सम्मतिसे सत्य रूपसे प्रसिद्ध होता है वह सम्मत सत्य है, जैसे कुमुद, कुवलय, उत्पल, तामरस ये सब

સત્ય દસ પ્રકારનું કહ્યું છે. જે પ્રાણીઓને માટે, પદાર્થોને માટે અથવા મુનિજનોને માટે હિતરૂપ હોય છે, તેનું નામ સત્ય છે. તેના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સમ્મત સત્ય, (૩) સ્થાપનાસત્ય, નામસત્ય, (૫) રૂપસત્ય, (૬) પ્રતીત્યસત્ય, (૭) વ્યવહારસત્ય (૮) ભાવસત્ય, (૯) યોગસત્ય અને (૧૦) ઔપમ્યસત્ય.

હવે આ દસે પ્રકારના સત્યનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવે છે–જે જે જનપદમાં જે વચન ઇષ્ટ અર્થની પ્રતિપત્તિનું જનક હોવાને કારણે વ્યવહારના હેતુરૂપ બનતું હોય છે અને એજ કારણે જેને સત્ય માનવામાં આવે છે, એવાં વચનને જનપદસત્ય સમજવું. જેમ કે કોંકણમાં પય (પાણી)ને " પિચ્ચ " કહે છે પાણીને " પિચ્ચ " કહેવું તે જનપદસત્યના દૃષ્ટાંત રૂપ સમજવું. જે જે વચન સકળ લોકની સંમતિથી સત્યરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે વચનને સંમત સત્ય કહે છે. જેમ કે કુમુદ, કુવલય, ઉત્પલ, તામરસ વગેરે પંકમા પેદા થાય

समानेऽपि सूर्योदयविकसनशील अरविन्दमेव पङ्कजत्वेन सकलसम्मतं न शेषम्, इति । २ । स्थापनासत्यम्—स्थाप्यते तत्तद्रूपेण या सा स्थापना, तद्रूपं सत्यम् । इदं च तथाविधमङ्कादिविन्यासं मुद्राविन्यासं चोपलभ्य मयुज्यते । तत्राङ्कादि विन्यासमुपलभ्य यथा—पुरस्थितबिन्दुद्वयसहितमेकमङ्कमुपलभ्य शतमिदमिति, बिन्दुत्रय सहितमेकमङ्कमुपलभ्य सहस्रमिदमिति । तथाविधमुद्रादिविन्यासमुपलभ्य तु मृतिकादिषु माषोऽयं कार्षापणोऽयमिति । ३ । नामसत्यम्—नामतः सत्यं, यथा—कुलमवर्द्धयन्नपि कुलवर्द्धन इति नाम ४। रूपसत्यम्—रूपतः सत्यम्, यथा—

पङ्कसे उत्पन्न होते हैं फिर भी सूर्योदयके होने पर विकसनशील होनेके कारण अरविन्दही पंकज रूपसे सकल जन सम्मत है, शेष नहीं २, स्थापना रूपसे जो सत्य है, वह स्थापनासत्य है यह स्थापनासत्य अङ्क आदिके विन्यासको लेकर देखा जाता है, अङ्क आदिके विन्यासको लेकर स्थापना सत्य इस प्रकारसे हैं जैसे—१ संख्याके आगे ० ० बिन्दुओंसे १०० की जो संख्या मानी जाती है, तीन बिन्दुओंके रखने से हजारकी संख्या मानी जाती है वह सब स्थापनासत्य हैं इसी प्रकारसे मृत्तिकादिकोंमें जो यह एक माषा है यह एक तोला है, इत्यादि रूप जो व्यवहार है वह मुद्राविन्यास रूप स्थापना सत्य है ३, नामसे जो सत्य है वह नामसत्य है जैसे—कुलको नहीं बढाने पर भी व्यवहार में कुलवर्द्धन ऐसा नाम रख लिया जाता है, सो यह नामसत्य है ।४।

છે. છતાં પણ સૂર્યોદય થાય ત્યારે જ વિકસવાના સ્વભાવવાળા અરવિંદને જ સકળલોકમાં પંકજને નામે ઓળખવામાં આવે છે–અન્ય ફૂલોને (કુમુદાદિને) પંકજ રૂપે ઓળખવામાં આવતાં નથી. અરવિંદ (કમળ)ને પંકજ કહેવું તે લોકસમ્મત સત્ય છે.

સ્થાપના સત્ય સ્થાપના રૂપે જે સત્ય છે તેનું નામ સ્થાપના સત્ય છે. અંક આદિના વિન્યાસની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે સ્થાપના સત્ય જોવામાં આવે છે.–'એક' સંખ્યાની જમણી બાજુએ (બે શૂન્ય) મૂકવાથી જે ૧૦૦ સંખ્યા માનવામાં આવે છે અને ૦૦૦ (ત્રણ શૂન્ય) મૂકવાથી જે ૧૦૦૦ ની સંખ્યા માનવામાં આવે છે તે સ્થાપના સત્યના દૃષ્ટાંત રૂપ છે એજ પ્રમાણે માટી આદિને માટે "આ એકમાષો છે, આ એક તોલો છે" ઈત્યાદિ રૂપ જે વ્યવહાર થાય છે તે મુદ્રાવિન્યાસરૂપ સ્થાપના સત્ય છે.

નામસત્ય–નામની અપેક્ષાએ જ (નહીં કે ગુણની અપેક્ષાએ) જે સત્ય છે તેને નામસત્ય કહે છે. જેમ કે કુળની વૃદ્ધિ નહીં કરનારને પણ 'કુલવર્દ્ધન' એવી સંજ્ઞા દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે ધન વિનાના આદમીનું નામ "ધનપાલ" હોય છે, આ નામસત્યનાં દૃષ્ટાન્તો છે.

दम्भतोऽपि प्रव्रजित इत्युच्यते । ५ । प्रतीत्य सत्यम्-प्रतीत्य=वस्त्वन्तरमाश्रित्य सत्यम् । यथा-अनामिकायाः कनिष्ठिकामाश्रित्य दीर्घत्वं, मध्यमामाश्रित्य तु ह्रस्वत्वमिति ६। व्यवहारसत्यम्-व्यवहारो=लोकव्यवहारः, तदपेक्षया सत्यम् । यथा-गिरिर्दह्यते भाजनं स्रवति, अलोमिका एडका, इत्यादि । अयं भावः-लोके गिरिगततृणादिदाहेऽपि तृणादिना सह गिरेरभेदमाश्रित्य गिरिर्दह्यते, इति । भाजनगतजलस्रावेऽपि जलभाजनयोरभेदविवक्षणाद् भाजनं स्रवति, इति, कर्त्तन-योग्यलोमाभावे सूक्ष्मलोमसद्भावेऽपि अलोमिका एडकेति च प्रयुज्यते, इति ७।

जो रूपसे सत्य होता है, वह रूप सत्य है जैसे-कोई दम्भसे भी चाहे प्रव्रजित क्यों न हुआ हो पर फिर भी वह प्रव्रजित कहा ही जाता है, सो यह रूपसत्य है ॥५॥

वस्त्वन्तरको आश्रित करके जो सत्य है वह प्रतीत्य सत्य है, जैसे-अनामिका अङ्गुलीमें कनिष्ठिका अङ्गुलीकी अपेक्षा दीर्घता है, और मध्यमा अङ्गुलीकी अपेक्षा ह्रस्वता है ६ लोक व्यवहारकी अपेक्षासे जो सत्य है वह व्यवहार सत्य है, जैसे लोकमें कहा जाता है कि पहाड जल रहा है घर चू रहा है एडका (घेटा) लोम बिना की है, यद्यपि पर्वत नहीं जलता है पहाडमें रहा तृणादि पदार्थ पर तृणादिके साथ गिरिका अभेद मानकर पहाड जल रहा है, ऐसा लोकमें व्यवहार होता है इसी तरहसे घर चूता है परन्तु जल और घरमें अभेदकी विवक्षा करके लोक कह देता है कि घर चू रहा है इसी

રૂપસત્ય-જે રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય હોય છે તેને રૂપસત્ય કહે છે જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ દંભને ખાતર પ્રવ્રજિત થાય, છતાં પણ તેનો વેષ જોઈને તેને પ્રવ્રજિત જ કહેવામાં આવે છે. આ રૂપસત્યના દૃષ્ટાન્તરૂપ છે.

પ્રતીત્યસત્ય શું વસ્ત્વન્તર (અન્ય વસ્તુનો)નો આશ્રય લઈને જે સત્ય રૂપ મનાય છે તેને પ્રતીત્ય સત્ય કહે છે. જેમ કે અનામિકા નામની જે આંગળી છે તે ટચલી આગળી કરતાં મોટી છે અને વચલી આંગળી કરતાં નાની છે.

વ્યવહાર સત્ય-લોકવ્યવહારની અપેક્ષાએ જે વચન સત્ય ગણાય છે તે વચનને વ્યવહાર સત્ય કહે છે. તેનાં દૃષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે છે-" પહાડ સળગી રહ્યો છે, ઘર ચૂવે છે, ઘેટું રુવાટી વિનાનું છે," ઇત્યાદિ વાકયો વ્યવહાર સત્યના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. ખરી રીતે પહાડ બળતો નથી, પણ તૃણાદિની પદાર્થ બળતાં હોય છે. છતાં તૃણાદિની સાથે પહાડને અભેદ માનીને "પહાડ બળે છે," એવો લોકમાં વ્યવહાર થાય છે. ઘર ચૂતું નથી, પણ પાણી ચૂવે છે. છતાં પણ ઘર અને જલમાં અભેદ માનીને "ઘર ચૂવે છે," એવું લોકો કહે

भावसत्यम्—भावो=वर्णादिः, ततः सत्यम् । अयं भावः—यो भावो वर्णादिर्यस्मिन्नु-त्कटो भवति, तं भावमाश्रित्य तस्मिन् यः शब्दप्रयोगः स भावसत्यम् । यथा शुक्ला बलाका—बकपङ्क्तिः श्वेता इति। बलाकायां यद्यपि निश्चयेन पञ्चवर्णसद्भावः, तथापि सा शुक्लवर्णस्य प्राचुर्यात् शुक्लेति व्यपदिश्यते, इति ॥ ८ ॥ योगसत्यम्—योगः= सम्बन्धः, ततः सत्यम् । यथा—छत्री दण्डीति । छत्रयोगवान् दण्डयोगवान् कदाचित् छत्रदण्डयोर्योगाभावेऽपि छत्री दण्डीति प्रोच्यते, इति ॥ ९ ॥ तथा—

प्रकारसे कतरनेके योग्य लोमोंके अभावमें सूक्ष्म लोमोंके सद्भाव होने पर भी भेड बिना लोम की है ऐसा व्यवहार होता है ७।

भावसत्य--भाव नाम वर्ण आदिका है, इस वर्णादिकके आश्रित जो सत्य है वह भावसत्य है जैसे—बलाका—बगले की पक्ति शुक्ल है देखा जावे तो निश्चय नयकी अपेक्षा से बलाकामें पांचों ही वर्ण होते हैं—पर उसमें शुक्ल वर्ण अधिक होता है इसलिये उसकी प्रचुरताको लेकर बलाका शुक्ल है ऐसा व्यवहार होता है, अतः यह भावसत्य है इस प्रकार जिसमें जिस वर्णकी अधिकता होतीहै, उस वर्णकी अधिकताको लेकर होनेवाला व्यवहार नयकी अपेक्षासे ही भावसत्य है ८।

योगसत्य--सम्बन्ध रूप योगसे जो सत्यहै वह योगसत्यहै जैसे—छत्री दण्डी आदि रूप व्यवहार—जो सदा अपने पास दण्ड एवं छत्र रखता है, व्यवहारमें वह छत्ते वाला दण्डेवाला कहा जाता है परन्तु यदि उसके पास दण्ड और छत्ता नहीं भी होते हैं तब भी वह दण्डी और छत्री ऐसा कहा जाता है ९।

કહે છે. કાતરવા લાયક રુવાંટીનો અભાવ હોય અને સૂક્ષ્મ રુવાંટીનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે "ઘેટું રુવાંટી વિનાનું છે," એવું લોકો કહે છે.

ભાવસત્ય—વર્ણ આદિનું નામ ભાવ છે કોઇ પણ વસ્તુમાં જે રંગની અધિકતા હોય તે પ્રકારનો તે વસ્તુનો રંગ કહેવો. તે ભાવસત્ય છે. જેમ કે "બલાકા શુકલવર્ણની છે." ખરી રીતે બલાકામાં પાંચે વર્ણોનો સદ્ભાવ હોય છે, પરન્તુ તેમાં શુકલવર્ણ અધિક હોય છે—તેથી શુકલવર્ણની પ્રચુરતાને લીધે "બલાકા શુકલ છે," એવો વ્યવહાર થાય છે આ પ્રકારે વર્ણની અધિકતાની અપેક્ષાએ જે વ્યવહાર થાય છે. તેને ભાવસત્ય કહે છે.

યોગસત્ય—સબંધરૂપ યોગની અપેક્ષાએ જે સત્ય છે તેને યોગસત્ય કહે છે. જેમ કે જે પોતાની પાસે દંડ રાખે છે તેને દંડાવાળો અને છત્રી રાખે છે તેને છત્રીવાળો કહે છે; ભલે ક્યારેક તેની પાસે, દંડો અથવા છત્રી ન હોય, તોપણ તેમને માટે 'દંડાવાળા, છત્રીવાળા,' ઈત્યાદિ જે વ્યવહાર થાય છે તે યોગસત્ય રૂપ સમજવો.

औपम्यसत्यम्-औपम्यम्=उपमा, ततः सत्यम् । यथा-समुद्रवत्तडाग इति १०।१॥

तथा-मृषा=असत्यं, तद् दशविधं प्रज्ञप्तम् । तद्यथा-क्रोध इत्यादि । अत्राऽपि क्रोधादिपदेन 'क्रोधमृषा' इत्यादिरूपेण बोध्यम् तथाहि-क्रोधमृषा=क्रोधाश्रितम् असत्यम् । यथा-क्रोधवशात्पिता पुत्रं प्रति कथयति-'नासित्वं मम पुत्रः' इति १। मानमृषा-मानमाश्रित्यासत्यम् । यथा-अपण्डितोऽपि मानवशादाह-'महापण्डितोऽह'-मिति २। मायामृषा=मायावशादसत्यम् । यथा-न्यासरक्षकेण

औपम्यसत्य-उपमासे जो सत्यहै वह औपम्य सत्य है जैसे-व्यवहारमें ऐसा कह दिया जाताहै कि यह तडाग तालाव, समुद्रकी तरहहै १०।

इसी प्रकारसे मृषा वचन भी दश प्रकारका कहा गया है-मृषा नाम असत्यका है जैसे-क्रोध १ मान २ माया ३ लोभ ४ प्रेम ५ द्वेष ६ हास ७ भय ८ आख्यायिका ९ एवं उपघात निश्रित यहां प्रत्येक पदके साथ मृषा शब्दका योग कर लेना चाहिये जैसे-क्रोध मृषा इत्यादि जैसे-क्रोधके आश्रित होता है, वह क्रोधमृषा है जैसे-क्रोधके वशसे पिता पुत्रसे ऐसा कहने लगता है कि तूं मेरा पुत्र नहीं है १।

मानके आश्रित जो असत्य होता है, वह मान मृषाहै-जैसे-कोई अपण्डित मनके आवेशमें आकर कहने लगता है कि मैं बहुत बडा पण्डित हूँ । २।

मायाके वशसे जो असत्य कहा जाता है, वह माया मृषा है-जैसे-

ઔપમ્યસત્ય-ઉપમાની અપેક્ષાએ જે સત્ય છે તેનું નામ ઔપમ્યસત્ય છે. જેમ કે લોકોમાં એવું કથન થાય છે કે "આ તળાવ તો સમુદ્ર જેવું છે"

એજ પ્રમાણે મૃષાવચન પણ ૧૦ પ્રકારનાં કહ્યાં છે-

અસત્ય વચનને મૃષાવચન કહે છે. તેના ૧૦ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા, (૪) લોભ, (૫) પ્રેમ, (૬) દ્વેષ, (૭) હાસ, (૮) ભય, (૯) આખ્યાયિકા અને (૧૦) ઉપઘાત નિશ્રિત

અહીં પ્રત્યેક શબ્દની સાથે 'મૃષા'નો યોગ કરવો જોઈએ જેમ કે ક્રોધમૃષા ઈત્યાદિ.

ક્રોધને કારણે જે અસત્ય બોલાય છે તેને ક્રોધમૃષા કહે છે. જેમ કે કોઈ વાર ક્રોધને કારણે પિતા પુત્રને કહે છે કે "તું મારો પુત્ર નથી.

માનમૃષા-માનને કારણે જે અસત્ય બોલાય છે તેને માનમૃષા કહે છે. જેમ કે કોઈ અપંડિત માનના આવેશમાં આવીને બોલી જાય છે કે "હું ઘણો મોટો પંડિત છું."

निक्षेप्ता प्रोच्यते—' नष्टस्ते न्यासः ' थापण ' इति प्रसिद्धः ' इति ३। लोभमृषा—लोभमाश्रित्य असत्यम्। यथा—अन्यथा क्रीत्वा ' इत्थमेवेदं क्रीत '—मितिवणिक् प्रभृतीनामुक्तिरिति ४। प्रेममृषा—प्रेम=प्रीतिमाश्रित्य मृषा=असत्यम्। यथा—' तव दासोऽह ' मित्यादि ५। द्वेषमृषा=द्वेषाश्रितमसत्यम्। यथा—मत्सरिणां गुणसम्पन्नेऽपि ' निर्गुणोऽय ' मित्यादिकथनम् ६। हासमृषा—हासमाश्रित्य असत्यम्।

कोई २ धरोहर रखनेवाला व्यक्ति अन्य किसी गहना रखनेवालेसे मायाके वशसे ऐसा कह देना है कि तेरी धरोहर नष्ट हो गई है ३।

लोभके आश्रित जो असत्य होता है वह लोभमृषा है जैसे—जितने भावमें जो वस्तु नहीं खरीदी गई होती है—वेचनेवाला वणिक् उस वस्तुको लेनेवालेसे ऐसा कह दिया करता है कि मैंने यह वस्तु इतनेमेंही खरीदी है ४।

प्रीतिको आश्रित करके जो असत्य कहा जाता है वह प्रीतिमृषा है, जैसे—कितनेक मनुष्य प्रीतिके आवेशसे ऐसा कह दिया करते हैं, कि मैं तो आपका सेवक हूँ ५, द्वेषको आश्रित करके जो असत्य वचन बोले जाते हैं वह द्वेषामृषा है, जैसे—कितनेक मत्सरीजन (ईर्ष्यालु) अपने गुणवान् विपक्षीके प्रति ऐसा कह देते हैं कि वह तो बिलकुल मूर्ख है, हँसी मजाक में जो असत्य वचन बोल दिये जाते हैं वह हास

માયામૃષા—માયા (કપટ)ને કારણે જે અસત્ય બોલવામાં આવે છે તેને માયામૃષા કહે છે. જેમ કે કોઇ માણુસ કોઈને ત્યાં પોતાનાં ઘરેણાં આદિ થાપણુ મૂકી ગયો હોય, તે પચાવી પડવાના હેતુપૂર્વક " તે ઘરેણાં આદિ ચોર ચોરી ગયા અથવા ઘરમાં આગ લાગવાથી નાશ પામ્યાં ", એવું અસત્ય બોલવું તેનું નામ માયામૃષા છે.

લોભમૃષા—લોભને કારણે જે અસત્ય બોલાય છે તેને ' લોભમૃષા ' કહે છે જેમ કે કોઇ વેપારી પોતે ચાર રૂપીયે ખરીદેલી વસ્તુ પાંચ રૂપીયે ખરીદે છે, એવું જે અસત્ય કથન ગ્રાહક પાસે કરે છે તેને લોભમૃષા કહે છે.

પ્રેમમૃષા—પોતાના પ્રેમ પ્રકટ કરવાને માટે જે અસત્ય વચન બોલાય છે તેનું નામ પ્રીતિમૃષા છે. જેમ કે પ્રેમના આવેશમાં કોઇ માણુસ કોઈને એવું કહી નાખે કે " હું આપનો સેવક છુ," આ પ્રેમમૃષનો દાખલો થયો.

દ્વેષમૃષા—દ્વેષને કારણે અસત્ય બોલાય છે તેને દ્વેષમૃષા કહે છે. જેમ કે કોઈ ગુણવાન વિરોધીને માટે એવું કહેવું કે " આ માણુસ તો તદ્દન મૂર્ખ છે."

હાસમૃષા-મજાકમાં જે અસત્ય વચન બોલવામાં આવે છે. તેને હાસ-મૃષા કહે છે. જેમ કે કોઈની મજાક કરવા માટે તેની કોઈ વસ્તુ સંતાડી

यथा-कस्यचित् केनापि कस्मिंश्चिद् वस्तुनि गृहीते पृष्टो हास्यवशात् स आह-' न मया दृष्ट '-मिति ७। भयमृषा-भयमाश्रित्य मृषा। यथा-राजपुरुषैर्गृहीतानां चौराणामयथातथभाषणम् ८। आख्यायिका मृषा-आख्यायिकामाश्रित्य मृषा= अत्युक्त्यादिरूपा। यथा-गजमदजलैर्नदीजातेति ९। तथा-दशमं मृषा उपघात-निश्रितम्-उपघाते=प्राणिवधे निश्रितम्=आश्रितम्। यथा-अघातके ' घातको-ऽय ' मित्याद्यभ्याख्यानवचनम् १० ॥ २ ॥ तथा-सत्यमृषा-सत्यं च तन्मृषा

मृषा है-जैसे-कोई व्यक्ति हँसी हंसीमें जब किसी की कोई वस्तु छिपा लेता है, तो जिसकी वह वस्तु होती है वह उससे पूछता है कि तुमने मेरी वह वस्तु देखी है? तो वह कह देता है कि मैंने तेरी वह वस्तु नहीं देखी है ॥७॥

भयको आश्रित करके जो असत्य बोला जाताहै, वह भयमृषाहै-जैसे-राजपुरुषों द्वारा पकडे गये चौर भयके वशसे-झूठ बोल देतेहैं ॥८।

आख्यायिका मृषा--कथा-कहानीके प्रसङ्गमें जो चढा बढाकर बात कही जाती है वह आख्यायिका मृषा है-जैसे-वहां इतना मदजल हाथियोंका झरा कि उससे एक नदी बहने लगी, जो असत्य प्राणि-वधमें आश्रित होता है, वह उपघात निश्रित मृषा है जैसे-अघातकके विषयमें यह घातक है, इत्यादि रूप अभ्याख्यान वचन १० इसी तरहसे

દેવામાં આવે. જ્યારે તે માણસ એવું પૂછે કે "શું તમે મારી આ વસ્તુ લીધી છે?" ત્યારે એવો જવાબ આપવામાં આવે કે "મેં તે વસ્તુ લીધી નથી" તો આ પ્રકારના અસત્ય વચનને હાસમૃષા કહે છે.

ભયમૃષા-ભયને કારણે જે અસત્ય બોલવામાં આવે છે. તેને ભયમૃષા કહે છે. જેમ કે રાજ્યના પોલીસો દ્વારા પકડવામાં આવેલો ચોર સજાના ભયથી જૂઠું બોલે છે.

આખ્યાયિકામૃષા-કથા કહેતી વખતે અથવા કોઈ પ્રસંગનું વર્ણન કરતી વખતે જે મીઠું મરચું ભભરાવીને અતિશયોક્તિભરી વાત કરવામાં આવે છે તેનું નામ આખ્યાયિકામૃષા છે. જેમ કે "ત્યાં હાથીઓના ગંડસ્થળમાંથી એટલો બધો મદ ઝર્યો કે મદની નદી વહેવા લાગી."

ઉપઘાતનિશ્રિતમૃષા-પ્રાણીવધનો આશ્રય લઈને જે અસત્ય બોલાય છે તેને ઉપઘાતનિશ્રિતમૃષા કહે છે. જેમ કે અઘાતકને ઘાતક કહેવો તે આ પ્રકારનું મૃષાવચન ગણાય છે. આ પ્રકારના અભ્યાખ્યાન વચનને ઉપઘાતનિશ્રિતમૃષા કહે છે.

चेति, सत्यानृतात्मकं मिश्रवचनं दशविधं प्रज्ञप्तम् । तद्यथा–उत्पन्नमिश्रकम्–इत्यादि । तत्र–उत्पन्नमिश्रकम्–उत्पन्नम्=उत्पन्नविषयं मिश्रं=सत्यमृषारूपम्–उत्पन्नमिश्रं, तदेव–उत्पन्नमिश्रकमिति । यथा–'श्वस्ते शतं दास्यामी'–त्युक्त्वा पञ्चाशद्ददत', यद्वा–'अस्मिन्नगरे दशदारका जाताः' इति कथयतस्तन्न्यूनाधिकभावे सत्यामृषात्वात्तदिति ।

सत्य मृषा वचन भी–सत्यानृतात्म वचन भी दश प्रकारका कहा गया है जैसे–उत्पन्न मिश्रक १, विगत मिश्रक २, उत्पन्नविगतमिश्रक ३ जीवमिश्रक ४, अजीवमिश्रक ५, अनन्तमिश्रक ६, अनन्त मिश्रक ७, परीतमिश्रक ८, अद्धा मिश्रक ९ और अद्धाद्धा मिश्रक १०

इनमें उत्पन्न विषयक जो सत्य मृषा रूप वचन है, वह उत्पन्न मिश्रक है–जैसे–मैं तुम्हें कल सौ रुपया दूंगा इस प्रकार कह कर ५० पचास देनेवालेके वचन उत्पन्न मिश्रक हैं–क्योंकि जितने रुपया देनेको कहा है उतने रुपया नहीं देनेसे तो मृषापन वचनमें आया–परन्तु दिये अवश्य हैं–अतः इस अपेक्षा वचनमें सत्यता आई इस तरह ऐसे वचन सत्य और मृषा इन दोनोंसे मिले हुए होनेके कारण उत्पन्न विषयमें सत्यमृषा मिश्रक हैं । इसी तरहसे इस नगरमें १० बालक उत्पन्न हुए हैं–इस प्रकारके वचनमें भी न्यूनाधिक भावके होने पर सत्यमृषा मिश्रकता जाननी चाहिये १ ।

એજ પ્રમાણે સત્યમૃષા (સત્યાનૃતાત્મ) વચન પણ ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) ઉત્પન્નમિશ્રક, (૨) વિગતમિશ્રક, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક, (૪) જીવ. મિશ્રક, (૫) અજીવમિશ્રક, (૬) જીવાજીવમિશ્રક, (૮) અનન્તમિશ્રક, (૯) અદ્ધા મિશ્રક અને (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્રક.

ઉત્પન્નમિશ્રક–ઉત્પન્ન વિષયક જે સત્યમૃષારૂપ વચન છે તેને ઉત્પન્નમિશ્રક કહે છે. જેમ કે કોઇને બીજે દિવસે ૧૦૦ રૂપીયા દેવાનો વાયદો કર્યો હોય, પરન્તુ ૫૦ રૂપીયા દેવામાં આવે, તો તે પ્રકારનો વાયદો કરનારના વચનને ઉત્પન્નમિશ્રક કહે છે, કારણ કે વાયદા પ્રમાણેની પૂરી રકમ ન દેવાને કારણે તેમાં સત્યનો અંશ જળવાયો છે આ વચનોમાં સત્ય અને મૃષા બન્ને સમ્મિલિત હોવાને કારણે આ પ્રકારનાં વચનોને ઉત્પન્ન વિષયની અપેક્ષાએ સત્યમૃષામિશ્રક કહે છે. તથા કોઇ નગરમાં ૧૦ બાળકો ઉત્પન્ન થયાનું કથન કરવામાં આવે, તો તેમાં પણ ન્યૂનાધિકતા સંભવી શકે છે. તેથી આ પ્રકારનાં વચનને પણ સત્યમૃષામિશ્રક કહી શકાય છે

विगतमिश्रकम्-विगतविषयं मिश्रकम्। यथा-कस्मिंश्चिद् ग्रामे नगरे वा ऊनेषु अधिकेषु वा मृतेषु-'अद्यास्मिन् नगरे दशजना मृताः' इति २। उत्पन्नविगतमिश्रकम्-उत्पन्नविषयं विगतविषयं च यन्मिश्रकं तत्। यथा-एकस्मिन् ग्रामे ऊनेषु अधिकेषु वा दारकेषु उत्पन्नेषु=जातेषु ऊनेषु अधिकेषु वा जनेषु विगतेषु=मृतेषु-'अद्यास्मिन्नगरे दश बालका जाताः, दश जनाश्चाद्यास्मिन् नगरे मृताः' इति ३। जीवमिश्रकम्=जीवविषयं मिश्रकम्। यथा-प्रभूतानां जीवतां स्तोकानां च मृतानां शङ्ख शङ्खनकादीनामेकं महाराशिं दृष्ट्वा कश्चिद्वदति-'अहो! महानयं जीवराशि'-रिति। अत्र सत्यमृषात्वं जीवतामजीवतां च महाराशौ महा-

विगतमिश्रक--विगत विषय सम्बन्धी जो सत्यमृषा वचन है, वे विगत मिश्रक वचन हैं-जैसे-किसी एक ग्राममें कम या अधिक मनुष्योंके मर जाने पर ऐसा कहना कि आज इस ग्राममें दश आदमी मर गये हैं २।

उत्पन्नविगत मिश्रक वचन वे हैं जो उत्पन्न विषयक और विगत मिश्रक होते हैं-जैसे-किसी एक ग्राममें कम या अधिक लडकोंके उत्पन्न हो जाने पर या कम अधिकके मर जाने पर ऐसा कहना कि आज इस नगरमें १० बालक उत्पन्न हुए हैं और १० आज मरे हैं ३॥

जीवमिश्रक--जीव विषयक जो सत्य मृषा वचन है वे जीव मिश्रक वचन हैं-जैसे-बहुत अधिक जीवित एवं कम मरे हुए शंख शंखनक (!) आदिकोंकी एक महा राशिको देखकर कोई ऐसा कहने लगे-कि अहो! यह जीव राशि बहुत बडी है इस प्रकारके वचनमें जो

વિગતમિશ્રક-વિગત વિષય સબધી જે સત્યમૃષા વચન છે, તેને વિગત મિશ્રક વચન કહે છે. જેમ કે કોઇ ગામમાં ૧૦ કરતાં ઓછાં કે વધારે માણસો કોઈ દિવસ મરી ગયા હોય છતાં, તે ગામમાં તે દિવસે ૧૦ માણસો મરી ગયા, એવું કથન કરવું તેને વિગતમિશ્રક વચન કહે છે

ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક-ઉત્પન્ન વિષયક અને વિગતવિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે તેને ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક કહે છે. જેમ કે કોઈ નગરમાં ૧૦ થી અધિક કે ઓછાં બાળકોનો જન્મ થયો હોય અને ૧૦ થી ન્યૂન અથવા અધિક માણુસોનું મૃત્યુ થયું હોય છતા એવુ કહેવું કે "આજે આ ગામમાં ૧૦ બાળકોનો જન્મ થયો છે અને ૧૦ માણુસોનાં મરણ થયાં છે"

જીવમિશ્રક-જીવવિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે તેને જીવમિશ્રક વચન કહે છે. જેમ કે-ઘણાં જીવિત અને થોડા મૃત (અજીવિત) શંખ, શંખનક આદિનો એક મોટો ઢગલો જોઈને કોઇ એવુ કહે કે-"અરે, આ જીવરાશિ

जीवराशित्वव्यपदेशेनेति ४। अजीवमिश्रकम्-अजीवविषयं मिश्रकम्। यथा-प्रभूतानां मृतानां स्तोकानां जीवतां च शङ्खशङ्खनकादीनामेकं महाराशिं दृष्ट्वा कश्चिद्वदति-'अहो महानयम् अजीवराशि'-रिति ५। जीवाजीवमिश्रकम्-जीवाजीवविषयं मिश्रकम्। यथा-तस्मिन्नेव जीवन्मृतशङ्खशङ्खनकादिराशौ 'एतावन्तो जीवन्ति एतावन्तो मृताः' इति नियमतोऽभिधानम् ६। अनन्तमिश्रकम्-अनन्तविषयं मिश्रकम्। यथा-मूलकादिकमनन्तकायं तस्यैव सम्बन्धिभिः पाण्डुरैः पत्रैः अन्येन वा केनचिद् वनस्पतिना मिश्रमवलोक्य कश्चित् प्राह-'सर्वोऽप्ये-

---

सत्य मृषात्व प्रकट किया गया है वह जीते हुए और नहीं जीते हुए शङ्खादिकोंकी महाराशिमें महाजीवराशिके व्यपदेशसे प्रकट किया गया है।४। अजीवमिश्रक--अजीव विषयक जो सत्य मृषा वचन हैं-वे अजीव मिश्रक वचन हैं-जैसे-अधिक मरे हुए और कम जीते हुए शङ्ख शंखनक आदिकोंकी एक महाराशिको देखकर कोई कहने लगे कि यह अजीव राशि महान् है ५।

जीवाजीवमिश्रक--जीवाजीव विषयक जो मृषा वचन है वे जीवाजीवमिश्रक हैं-जैसे-उसी जीती हुई और मरी हुई शंख-शंखनक आदि राशिमें ऐसा नियमसे प्रकट करना कि इसमें इतने जीवित हैं, और इतने मरे हैं ६, अनन्तमिश्रक--अनन्त विषयक जो सत्य मृषा वचन हैं-वे अनन्तमिश्रक वचन हैं-जैसे-मूलक आदि अनन्त

ઘણી મોટી છે," તો આ પ્રકારનાં વચનને જીવમિશ્રક વચન કહે છે, કારણ કે શંખાદિકોની મહારાશિમાં જીવિત શંખાદિ વધારે હોવાથી તેણે આ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. તે મહારાશિમાં જીવન્ત શંખાદિ અધિક હોવાને કારણે સત્યતા પણ છે અને થોડા અજીવન્ત શંખાદિને કારણે મૃષાપનનો પણ સદ્ભાવ છે.

જીવાજીવમિશ્રક-જીવ અને અજીવ વિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે તેને જીવાજીવમિશ્રક કહે છે જેમ કે ઉપર્યુક્ત જીવન્ત અને અજીવન્ત શંખ-શંખનક આદિ રાશિમાં આટલાં મૃત છે એવું નિશ્ચય પૂર્વક પ્રકટ કરવું.

અનન્તમિશ્રક-અનન્ત વિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે તેને અનન્તમિશ્રક કહે છે. જેમ કે મૂલક (મૂળા) આદિ અનન્ત કાયને, તેના પીળાં પીળાં પાન સાથે અથવા કોઈ અન્ય વનસ્પતિ સાથે મિશ્રિત થયેલ જોઈને એવું કહેવું કે 'આ બધાં અનન્તકાયિક છે,' આ પ્રકારના કથનને અનન્તમિશ્રક કહે છે,

पोऽनन्तकायिकः ' इति ७। परीतमिश्रकम्-परीतविषयं मिश्रकम् । यथा-प्रत्येक-वनस्पतिसंघातमनन्तकायिकलेशेन सहितमवलोक्य कोऽपि वदति-' सर्वोऽपि प्रत्येकवनस्पतिरय ' मिति ८। अद्धामिश्रकम्-अद्धा=कालः, स चेह प्रस्तावात् दिवसो रात्रिर्वा गृह्यते, तद्विषयं मिश्रकम् । यथा-कश्चित् कमपि जनं त्वरयन् परिणतप्राये दिवसे वदति-' शीघ्रं कुरु रात्रिर्जायते '-ति । रात्रौ वा परिणतप्रायायां वदति-' उत्तिष्ठ सूर्य उद्गतः ' इति ९। तथा-अद्धाद्धामिश्रकम्-दिवसस्य रात्रेर्वा एकदेशोऽद्धाद्धा, तद्विषयं मिश्रकम् । यथा कश्चित् कमपि जनं प्रथमपौरुष्यामेव जातायां त्वरयन्नेवं वदति-' गच्छ मध्याह्नो जातः ' इति १० । सू० ४९॥

कायको उसीके सम्बन्धी पाण्डु २-सफेद पत्तोंसे अथवा और किसी दूसरी वनस्पतिसे मिश्रित हुआ देखकर कोई ऐसा कहने लगे कि यह सब अनन्तकायिक है ।७।

परीतमिश्रक--परीत विषयक जो सत्यमृषा वचन है वह परीत मिश्रक वचन है जैसे प्रत्येक वनस्पतिके समूहको अनन्तकायिकके लेशसे सहित देख कर कोई ऐसा कहे कि यह सब प्रत्येक वनस्पतिहै८।

अद्धा मिश्रक--रात्रि या दिवस रूप कालका नाम यहां अद्धा शब्दसे गृहीत हुआ है, इस अद्धा रूप काल विषयक जो सत्य मृषा वचन है वह अद्धा मिश्रक वचन है, जैसे-जब दिवस समाप्ति की ओर जा रहा हो तब कोई किसीको जल्दी की ओर प्रेरित करता हुआ कहता है कि तुम जल्दी करो रात हो गई है, अथवा-जब रात समाप्त होनेकी ओर होती हैं तब कहता है-तुम शीघ्र उठो-सूर्य निकल आया है ? दिवस

પરીતમિશ્રક-પરીત વિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે તેને પરીતમિશ્રક કહે છે. જેમ કે પ્રત્યેક વનસ્પતિના સમૂહને અનન્તકાયિકના અંશથી યુક્ત જોઈને કોઈ એવું કહે કે આ બધી પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે, તો તે કથનને પરીતમિશ્રક કહેવાય

અદ્ધામિશ્રક-રાત્રિ અથવા દિવસ રૂપ કાળને અહીં "અદ્ધા" પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ અદ્ધારૂપ કાળવિષયક જે સત્યમૃષા વચન છે. તેને અદ્ધામિશ્રક કહે છે. જેમ કે દિવસ પૂરો થવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે કોઈની પાસે કોઈ કામની ઝડપ લાવવા માટે એવું જે કહેવામાં આવે છે કે "તમે ઉતાવળ કરો, રાત પડી ગઈ છે" અથવા રાત્રિ પૂરી થવાની તૈયારી હોય ત્યારે એવું જે કહેવામા આવે છે કે "તમે જલ્દી ઊઠો, સૂર્યોદય થઈ ગયો છે," આ પ્રકારના વચનને અદ્ધામિશ્રક કહે છે.

અદ્ધાદ્ધ મિશ્રક-રાત્રિ અથવા દિવસનો જે એક દેશ (વિભાગ) હોય છે તેનું નામ "અદ્ધાદ્ધા" છે. તે અદ્ધાદ્ધા વિષયક જે સત્યમૃષારૂપ વચન

अनन्तरसूत्रे भाषायाः प्रस्तावः कृतः । अतः सकलभाषणीयार्थव्यापकं सत्यभाषारूप दृष्टिवादं पर्यायतो दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दिट्ठिवायस्स णं दस नामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा—दिट्ठिवाएइवा १, हेउवाएइ वा २, भूयवाएइ वा ३, तच्चावाएइ वा ४, सम्मावाएइ वा ५, धम्मावाएइ वा ६, भासाविचएइ वा ७, पुव्वगएइ वा ८, अणुजोगगएइ वा ९, सव्वपाण भूयजीवसत्तसुहावहेइ वा १० ॥ सू० ४६ ॥

छाया—दृष्टिवादस्य खलु दश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—दृष्टिवाद इति वा १, हेतुवाद इति वा २, भूतवाद इति वा ३, तत्त्ववाद इति वा ४, सम्यग्वाद इति वा ५, धर्मवाद इति वा ६, भाषाविचय इति वा ७, पूर्वगतइति वा ८, अनुयोगगत इति वा, ९, सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वसुखावह इति वा १०॥सू०४६॥

अथवा रात्रिका जो एकदेश है वह अद्धाद्धा है इस अद्धाद्धा विषयक जो सत्य मृषा रूप वचन हैं वह अद्धाद्धा मिश्रक वचन है, जैसे—कोई किसी किसी मनुष्यको प्रथम पौरुषीके ही जाने पर शीघ्रताकी ओर प्रेरित करता हुआ ऐसा कहे कि-तुम जाओ दो पहर हो गया है।१०। सू० ४५।

इस ऊपरके सूत्रमें भाषाका प्रस्ताव किया गया है, अतः सकल भाषणीय अर्थमें व्यापक जो सत्य भाषारूप दृष्टिवाद है उसका कथन पर्यायकी अपेक्षा लेकर सूत्रकार दशविध रूपसे करते हैं—

"दिट्ठिवायस्स णं दस नामधेज्जा पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र४६ ॥

दृष्टिवादके दश नाम कहे गये हैं-जैसे—दृष्टिवाद १, हेतुवाद २

છે. તેને અદ્ધાદ્ધામિશ્રક કહે છે. જેમ કે પહેલે પ્રહર પૂરો થવાની તૈયારી હોય ત્યારે કામમાં ઉતાવળ કરાવવા માટે કોઇને એવું કહેવામાં આવે કે "તમે ઉતાવળ કરો, બીજો પ્રહર શરૂ થઈ ગયો," આ પ્રકારના સત્યમૃષા વચનને અદ્ધાદ્ધામિશ્રક કહે છે. ॥ સૂત્ર ૪૫ ॥

આગલા સૂત્રમાં ભાષાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

હવે સમસ્ત ભાષણીય અર્થમાં વ્યાપક જે સત્યભાષારૂપ દૃષ્ટિવ દ છે તેનું કથન પર્યાયની અપેક્ષાએ દશવિધ રૂપે કરે છે—

"दिट्ठिवायस्स णं दसनामधेज्जा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ ૪૬)

દૃષ્ટિવાદના નીચે પ્રમાણે દસ નામ કહ્યાં છે-(૧) દૃષ્ટિવાદ, (૨) હેતુવાદ, (૩) ભૂતવાદ, (૪) તત્ત્વવાદ, (૫) સમ્યગ્વાદ, (૬) ધર્મવાદ (૭) ભાષાવિચય,

टीका--'दिट्ठिवायस्स णं' इत्यादि--

दृष्टिवादस्य-दृष्टयो दर्शनानि, वदनं वादः, दृष्टीनां वादो दृष्टिवादस्तस्य, यद्वा-'दृष्टिपातस्य' इतिच्छाया, दृष्टीनां=सर्वनयदृष्टीनां पातो यस्मिन्नसौ दृष्टिपातस्तस्य, खलु दश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि। तद्यथा-दृष्टिवाद इति वा। इति शब्दोऽत्र स्वरूपनिरूपणे। वा शब्दो विकल्पे। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। दृष्टिवाद शब्दस्यार्थस्त्वभिहित एवेति १। हेतुवादः-हिनोति-गमयति जिज्ञासाविषयीभूतमर्थं यः स हेतुः-अनुमानोत्पादकं लिङ्गम्, उपचारादनुमानमेव वा, तस्य वादो

भूतवाद ३ तत्त्ववाद ४, सम्यग्वाद ५, धर्मवाद ६, भाषा विचय ७ पूर्वगत ८ अनुयोग गत ९, और सर्वप्राण, भूत, जीव, सत्त्व सुखावह १०

दृष्टि नाम दर्शनोंका है, और वाद नाम कहनेका है, इस तरह दृष्टियोंका जो वाद है वह दृष्टिवाद है अथवा-'दिट्ठिवायस्स "की संस्कृत छाया " दृष्टिपातस्य " ऐसी भी हो सकती है इस पक्षमें ऐसा अर्थ होता है कि जिसमें समस्त नयरूप दृष्टियोंका पात (निर्णय) होताहै वह दृष्टिपातहै इसके दश नाम जो कहे गयेहैं उनका तात्पर्यार्थ ऐसा है यहां दृष्टिवाद आदि नामोंके साथ जो "इति शब्द आया है तथा वा शब्द विकल्पमें आया है, दृष्टिवाद शब्दका अर्थ तो कह ही दिया गया है, जो जिनाज्ञाके विषयभूत अर्थ जानता है, वह हेतु है, ऐसा वह हेतु अनुमानका उत्पादक लिङ्ग रूप होता है अथवा-उपचारसे अनुमान रूप ही होताहै इस हेतुका जो कथनहै वह हेतुवादहै २ भूतवाद वास्तविक जो

---

(૮) પૂર્વગત, (૯) અનુયોગગત અને (૧૦) સર્વપ્રાણ, ભૂત, જીવ, સત્ત્વસુખાવહ.

દર્શનોનું નામ દૃષ્ટિ છે. અને મત પ્રકટ કરવો અથવા કહેવું તેનું નામ વાદ છે. આ રીતે દૃષ્ટિઓનો જે વાદ છે તેનું નામ દૃષ્ટિવાદ છે. અથવા-"दिट्ठिवायस्स" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "दृष्टिपातस्य" પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-જેમાં સમસ્ત નય રૂપ દૃષ્ટિઓનો પાત થાય છે તેને દૃષ્ટિપાત કહે છે. હવે તેના દશ નામોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-અહીં દૃષ્ટિવાદ આદિ નામોની સાથે જે 'इति' તથા "वा" પદ આવ્યાં છે, તે વિકલ્પના અર્થમાં આવ્યાં છે, દૃષ્ટિવાદનો અર્થ તો ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

હેતુવાદ-જિજ્ઞાસાના વિષયભૂત જે અર્થ જનતા છે, તેનું નામ હેતુ છે. એવો તે હેતુ અનુમાનના ઉત્પાદક લિંગ (લક્ષણ) રૂપ હોય છે. અથવા ઉપચારની અપેક્ષાએ અનુમાનરૂપ જ હોય છે. આ હેતુનું જે કથન કરે છે, તેને હેતુવાદ કહે છે,

हेतुवाद इति २। भूतवादः-भूताः=वास्तविकाः पदार्थास्तेषां वाद इति ३। तत्त्ववादः-तत्त्वानि=जीवादीनि, तेषां वादः। अथवा-तथ्यवाद इतिच्छाया। तत्र-तथ्यः=सत्यो वाद इति। सम्यग्वादः-सम्यग्=अविपरीतो वादः इति ५। धर्मवादः-धर्माणां=वस्तुपर्यायाणां धर्मस्य=श्रुतचारित्रलक्षणस्य वाद इति ६। तथा-भाषाविचयः-भाषा=सत्यादिका तस्या विचयो=निर्णय इति। अथवा-भाषाविजयइति, पाठः। भाषायाः=वाचो विजयः=समृद्धिर्यस्मिन् स भाषाविजय इति ७। पूर्वगतः-पूर्वाणि-सर्वश्रुतात् पूर्वं क्रियन्ते इति पूर्वाणि-उत्पादपूर्वादीनि चतुर्दश तेषु गतः=अभ्यन्तरीभूतस्तथाविधस्वभावत्वादिति। यद्वा-पूर्वाणि-उत्पाता-

पदार्थहैं, वे भूतहैं इन भूतोंका जो वादहैं वह भूतवादहै३। जीवादिक तत्त्वोंका जो वादहै वह तत्त्ववादहै अथवा-"तच्चावाएइ वा"की संस्कृतच्छाया तथ्यवाद ऐसी भी हो सकती हैं इस पक्षमें जो सत्यवाद है वह तथ्यवाद है। अविपरीत वादका नाम सम्यग्वाद है। धर्मोंका-वस्तुकी पर्यायोंका-अथवा-श्रुतचारित्र रूप धर्मका जो वाद हैं वह धर्मवाद है सत्यादिक रूप भाषाओंको जो विचय-निर्णय है, वह भाषा विचय है अथवा-"भासाविचएइ वा"की संस्कृतच्छाया "भाषा विजय" ऐसी भी होती है, इस पक्षमें भाषाका-वाणीका विजय-समृद्धि जिसमें है वह भाषा विजय हैं समस्त श्रुतोंसे जो पूर्वमें किये गये हैं वे पूर्व

ભૂતવાદ-વાસ્તવિક જે પદાર્થો છે તેમને ભૂત કહે છે તે ભૂતોનો જે વાદ છે તેને ભૂતવાદ કહે છે

તત્ત્વવાદ-જીવાદિક તત્ત્વોનો જે વાદ છે તેને તત્ત્વવાદ કહે છે. અથવા "तच्चावाएइवा" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "તથ્યવાદ" પણ થાય છે. આ તથ્યવાદનો અર્થ સત્યવાદ થાય છે.

(૫) સમ્યગ્વાદ-અવિપરીત વાદને સમ્યગ્વાદ કહે છે.

(૬) ધર્મવાદ-ધર્મોનો (વસ્તુની પર્યાયોનો અથવા શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનો જે વાદ છે તેનું નામ ધર્મવાદ છે.

(૭) ભાષાવિચય-સત્યાદિકરૂપ ભાષાઓનો જે વિચય (નિર્ણય) છે તેનું નામ ભાષાવિચય છે અથવા-"भासाविचएइवा" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "ભાષાવિજય" પણ થાય છે.

ભાષાવિજય એટલે વાણીનો વિજય અથવા વાણીની સમૃદ્ધિ જેમાં છે એવી ભાષાના કથનનું નામ ભાષાવિજય છે.

दीनि चतुर्दशगतानि-समाविष्टानि यत्र स तथा (८) अनुयोगगतः-अनुयोगो द्विविधः-मूलप्रथमानुयोगः, गण्डिकानुयोगश्चेति । तत्र-मूलप्रथमानुयोगः-मूलं=धर्मप्रणयनात्तीर्थकराः, तेषां प्रथमः=सम्यक्त्वप्राप्तिरूपपूर्वभवादिगोचरो योऽनुयोगः=व्याख्यानं सः । तथा-गण्डिकानुयोगः-गण्डिका=इक्षुखण्डं, गण्डिकेव गण्डिका=एकाधिकारा ग्रन्थपद्धतिः, सा च इक्ष्वाकुप्रभृतिवंशजातानां निर्वाणगमनानुत्तरविमानवक्तव्यता, तस्या अनुयोगः=व्याख्यानग्रन्थ इति । एवं द्विरूपेऽयोगे गत इति ९। पूर्वगतोऽनुयोग गतश्चेत्येतन्नामद्वयं यद्यपि दृष्टिवादस्यांशभूतं, तथा-

ऐसे पूर्व उत्पाद पूर्व आदि १४ हैं इनमें तथाविध स्वभाव होनेसे जो अभ्यन्तरी भूत है वह पूर्वगत है, अथवा-उत्पाद आदि १४ पूर्व जहां पर समाविष्ट है, वह पूर्वगत है अनुयोग गत-मूलप्रथमानुयोग और गण्डिकानुयोगके भेदसे अनुयोग दो प्रकारका है, इनमें धर्मके प्रणयनकर्ता होनेसे तीर्थंकर मूल हैं, इनका जो सम्यक्त्व प्राप्ति रूप पूर्व भवादि सम्बन्धी अनुयोग है, वह मूल प्रथमानुयोग है अनुयोग शब्दका अर्थ व्याख्यान है, इक्षु खण्डका नाम गण्डिका है गण्डिकाके समान जो गण्डिका है, एकाधिकारवाली ग्रन्थपद्धति है, वः गण्डिका है, ऐसी वह गण्डिका इक्ष्वाकु आदि वंशमें उत्पन्न हुओंकी निर्वाण गमन सम्बन्धी वक्तव्यता रूप होती है, इस गण्डिकाका जो व्याख्यान ग्रन्थ है, वह गण्डिकानुयोग है इस तरह द्विरूप अनुयोगमें जो गत हैं वह

બધાં શ્રુતો કરતાં જેની રચના પહેલા કરાઈ છે, તે શ્રુતનું નામ પૂર્વ છે. ઉત્પાદપૂર્વ આદિ એવાં ૧૪ પૂર્વ છે. તેમાં આ પ્રકારનું લક્ષણ હોવાથી તેમને પૂર્વગત કહે છે. એટલે કે ઉત્પાદ આદિ ૧૪ પૂર્વનો જે શાસ્ત્રગ્રન્થમાં સમાવેશ થાય છે તે શાસ્ત્રગ્રંથનું નામ પૂર્વગત છે.

અનુયોગગત-અનુયોગ બે પ્રકારનો છે (૧) મૂલ પ્રથમાનુયોગ, અને (૨) ગંડિકાનુયોગ ધર્મના પ્રણયનકર્તા (પ્રવર્તક) હોવાથી તીર્થંકરોને મૂળરૂપ કહી શકાય, તેમના સમ્યકત્વપ્રાપ્તિરૂપ પૂર્વભવાદિ સંબંધી જે અનુયોગ છે તેનું નામ પ્રથમાનુયોગ છે. અનુયોગ શબ્દ વ્યાખ્યાનનો વાચક છે. શેરડીના પતીકાનું નામ ગંડિકા છે આ ગંડિકા જેવી જે એકાધિકારવાળી ગ્રંથપદ્ધતિ છે. તેનું નામ ગંડિકા છે. એવી તે ગંડિકા ઈક્ષ્વાકુ આદિ વંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની નિર્વાહપ્રાપ્તિના અથવા અનુત્તર વિમાનમાં તેમના ગમનના વર્ણનરૂપ હોય છે. આ ગંડિકાનો જે વ્યાખ્યાનગ્રંથ છે તેનું નામ ગંડિકાનુયોગ છે. આ પ્રકારે આ બે પ્રકારના અનુયોગમાં જેનો સમાવેશ થાય છે. તેને અનુયોગગત

पीदम् अवयवेऽवयव्युपचाराद् दृष्टिवादतयोक्तमिति ९। तथा-सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वसुखावहः-सर्वे=समस्ता ये प्राणाः=द्वित्रिचतुरिन्द्रियादयश्च, भूता-तरवश्च, जीवाः=पञ्चेन्द्रियाश्च, सत्त्वाः=पृथिव्यप्तेजोवायवश्चेति सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वाः, तेषां सुखावहः, संयमप्रतिपादकत्वात् निर्वाणहेतुत्वाच्चेति १०॥ सू० ४६॥

अनन्तरसूत्रे दृष्टिवादोऽशस्त्ररूपत्वात् प्राण्यादीनां सुखावहतया दशविधत्वेनोक्तः। अशस्त्रविपरीतं शस्त्रं तु दुःखावहमिति शस्त्रं दशविधत्वेनाह—

मूलम्--दसविहे सत्थे पण्णत्ते, तं जहा--सत्थमग्गी १, विसं २, लोणं ३, सिणेहो ४, खार ५, मंबिलं ६। दुप्पउत्तो मणो ७, वाया ८, काया भावो ९, अविरई १० ॥१॥ दसविहे दोसे पण्णत्ते, तं जहा-तज्जायदोसे १ मइभंगदोसे २, पसत्थदोसे ३ परिहारदोसे ४। सलक्खण ५ कारण ६ हेउदोसे ७, संकामणं

अनुयोग गत ये दो नाम यद्यपि दृष्टिवादके अंशभूत हैं फिर भी पूर्व गत एवं अनुयोग गत ऐसे नाम जो इसके कहे गये हैं वे अवयवमें अवयवीका उपचार करके दृष्टिवाद रूपसे कहे गये हैं तथा-"सर्व प्राणभूत जीवसत्वसुखावह" जो ऐसा नाम इसका कहा गया है वह उनको समस्त प्राणादिकोंको संयमका प्रतिपादक होनेसे एवं निर्वाणका हेतु होनेसे सुखावह है, इसलिये कहा गया है।

यहां दोइन्द्रिय, तेइन्द्रि, चौइन्द्रिय आदि प्राण शब्दसे, वृक्षभूत शब्दसे, पंचेन्द्रिय जीव शब्दसे. और पृथिवी अप् तेज एवं वायु, ये सत्व शब्दसे गृहीत हुए हैं ॥सू० ४६॥

કહે છે. જો કે પૂર્વગત અને અનુયોગગત આ બન્ને નામ દૃષ્ટિવાદના અંશરૂપ છે, છતાં પણ તેમના પૂર્વગત અને અનુયોગગત એવાં જે બે નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે અવયવમાં અવયવીનો ઉપયોગ કરીને દૃષ્ટિવાદ રૂપે કહેવામાં આવેલ છે,

"સર્વપ્રાણભૂતજીવ સત્ત્વ સુખાવહ" એવું જે તેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તે સંયમનું પ્રતિપાદક અને નિર્વાણના હેતુ રૂપ હોવાથી સમસ્ત પ્રાણાદિકોને માટે સુખાવહ (સુખદાયક) છે પ્રાણ પદ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોનું વાચક છે, ભૂત પદ વનસ્પતિકાયોનું વાચક છે, જીવ પદ પંચેન્દ્રિયોનુ વાચક છે અને પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાયનું વાચક 'સત્ત્વ' પદ છે, એમ સમજવું. ॥ સૂત્ર ૪૬ ॥

१ 'तज्जायदोसे०' इन्द्रवज्रा छन्दः।

८, निग्गह ९ वत्थुदोसे १० ॥२॥ दसविहे विसेसे पण्णत्ते, तं जहा--वत्थु १ तज्जायदोसे २ य, दोसे एगट्ठिएइ य ३। कारणे ४ य पडुप्पन्ने ५ दोसे ६ निच्चे ७ हि अट्ठमे ८ ॥ ३॥ अत्तणा ९ उवणीए १० य विसेसेइ य ते दस ॥ सू० ४७ ॥

छाया—दशविधं शस्त्रं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—शस्त्रमग्निः १ विषं २ लवणः ३ स्नेहः ४ क्षारः ५ अम्लम् ६। दुष्प्रयुक्तोमनो ७ वाक् ८ काया-भावः ९ अविरतिः १० ॥ १ ॥ दशविधो दोषः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—तज्जातदोषः १, मतिभङ्गदोषः २, प्रशास्तृदोषः ३, परिहारदोषः ४। स्वलक्षण ५—कारण ६—हेतुदोषः ७ संक्रामण ८—निग्रह ९—वस्तुदोषः १० ॥ २ ॥ दशविधो विशेषः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—

अशस्त्ररूप होनेसे दृष्टिवाद प्राणादिकोंको सुखावह (सुखदायक) है, इसलिये उसे ४६ वें सूत्रमें १० नामवालों कहा गयाहैं परन्तु अशस्त्रसे विपरीत शस्त्र होता है और वह दुःखावह होता है इसलिये उसे भी अब सूत्रकार दश प्रकारसे कहते हैं—

शस्त्र दश प्रकारका कहा गया है जैसे—अग्नि शस्त्र १ विष शस्त्र २ लवण शस्त्र ३ स्नेह शस्त्र ४ क्षार शस्त्र ५ अम्ल शस्त्र ६, दुष्प्रयुक्त मनःशस्त्र ७ दुष्प्रयुक्त वचन शस्त्र ८, दुष्प्रयुक्त कायचेष्टा शस्त्र ९, और अविरति शस्त्र १०।

दोष दश प्रकारका कहा गयाहै—जैसे—तज्जात दोष १, मतिभङ्ग दोष २ प्रशास्तृ दोष ३ परिहार दोष ४ स्वलक्षण दोष ५ कारण दोष ६ हेतु दोष ७ संक्रमण दोष ८ निग्रह दोष ९ और वस्तु दोष १०

અશસ્ત્રરૂપ હોવાથી દૃષ્ટિવાદ પ્રાણાદિકોને માટે સુખાવહ છે. તેથી ૪૬માં સૂત્રમાં તેને ૧૦ નામોવાળો કહ્યો છે. પરન્તુ અશસ્ત્રથી વિપરીત જે શસ્ત્ર છે તે પ્રાણાદિકોને માટે દુઃખાવહ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શસ્ત્રના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—"दसविहे सत्थे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૭)

શસ્ત્રના દસ પ્રકારો કહ્યા છે-(૧) અગ્નિશસ્ત્ર, (૨) વિષશસ્ત્ર, (૩) લવણશસ્ત્ર, (૪) સ્નેહશસ્ત્ર, (૫) ક્ષારશસ્ત્ર, (૬) અમ્લશસ્ત્ર, (૭) દુષ્પ્રયુક્તમનઃશસ્ત્ર, (૮) દુષ્પ્રયુક્ત કાયચેષ્ટાશસ્ત્ર અને (૧૦) અવિરતિશસ્ત્ર.

દોષના પણ નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) તજ્જાતદોષ, (૨) મતિભંગદોષ, (૩) પ્રશાસ્તૃદોષ, (૪) પરિહારદોષ, (૫) સ્વલક્ષણદોષ, (૬) કારણદોષ, (૭) હેતુદોષ, (૮) સંક્રમણદોષ, (૯) નિગ્રહદોષ અને (૧૦) વસ્તુદોષ.

वस्तु १ तज्जातदोषश्च २, दोष ३ एकार्थिक इति ४। कारणे ५ च प्रत्युत्पन्नो दोषः ६ नित्यो ७ऽधिकम् अष्टमः ८ ॥ ३ ॥ आत्मना ९. उपनीतं १० च विशेष इति च ते दश ॥ सू० ४७ ॥

टीका--'दसविहे' इत्यादि--

शस्यते=हिंस्यते-प्राणवियोजनं क्रियतेऽनेनेति शस्त्रं, तद् दशविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा-शस्त्रमग्निरित्यादि। अयं भावः-शस्त्र हिंसकं वस्तु, तच्च द्रव्यतो भावतश्चेति द्विविधम्। तत्र-द्रव्यतस्तावत्-अग्निः शस्त्रं भवति। अयमग्निर्विजातीयाग्निमपेक्ष्य स्वकायशस्त्रं, पृथिव्यादिकायमपेक्ष्य परकायशस्त्रम्, अयोगोलप्रविष्टोऽग्निरुभयकायशस्त्रं भवतीति प्रथमो भेदः १। तथा विषं=स्थावरजङ्गमेति भेदद्वयं शस्त्रं भवति। 'शस्त्र'-पदमत्रापि संबध्यते, अन्यत्रापि न संबन्धनीय-

---

विशेष दोष १० दश प्रकारका कहा गया है जैसे-वस्तु दोष १ तज्जात दोष २ इत्यादि "शस्यते-हिंस्यते-प्राणवियोजन क्रियते अनेनेति शस्त्रम्" इस व्युत्पत्तिके अनुसार जिसके द्वारा प्राणियोंके प्राणोंका उनसे वियोजन किया जाता है वह शस्त्र है, वह शस्त्र जो १० प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है-शस्त्र हिंसक वस्तुरूप होता है, और वह द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकार कहा गया है. द्रव्यकी अपेक्षा अग्निको शस्त्र कहा है यह अग्निशस्त्र विजातीय अग्निकी अपेक्षासे स्वकाय शस्त्ररूप है।

पृथिवी आदि कायकी अपेक्षासे परकाय शस्त्ररूपहै एवं अयोगोलकमें (लोहेके गोलेमें) प्रविष्ट अग्नि उभयकाय शास्त्र रूपहै १ स्थावर जङ्गमके भेदसे विष दो प्रकारका होताहैं। इस शब्दके साथ भी "शस्त्र" पदका

વિશેષદોષના પણ દસ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) વસ્તુદોષ, (૨) તજ્જાદોષ ઇત્યાદિ.

"शस्यते-हिंस्यते-प्राणवियोजनं-क्रियते-अनेनेति शस्त्रम्"

આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જેના દ્વારા પ્રાણીઓના પ્રાણોનું વિયોજન કરવામાં આવે છે-જીવોની હત્યા કરવામાં આવે છે, તેનું નામ શસ્ત્ર છે તે શસ્ત્રના ઉપર મુજબ દસ પ્રકાર પડે છે તે દરેક પ્રકારના શસ્ત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-શસ્ત્ર હિંસક સાધનરૂપ હોય છે. તેના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ પડે છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અગ્નિને શસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ અગ્નિશસ્ત્ર વિજાતીય અગ્નિની અપેક્ષાએ સ્વકાયશસ્ત્ર રૂપ છે, અને પૃથ્વી આદિ કાયની અપેક્ષાએ પરકાયશસ્ત્રરૂપ છે, અને અયોગોલકમાં (લોખંડના ગોળામાં) પ્રવિષ્ટ અગ્નિ ઉભકાયશસ્ત્રરૂપ છે.

मिति ॥ २ ॥ तथा-लवणः=सैन्धवादिकः प्रसिद्धः ३। स्नेहः=तैलघृतादिकं च ४। क्षारम्=भस्मादिकम् ५। तथा-अम्लं=काञ्जिकादिकम् ६। अग्न्याद्यम्लान्तानि षट् द्रव्यतः शस्त्राणि बोध्यानि भावतः शस्त्राणि तु-' दुष्प्रयुक्तोमनो० ' इत्यादि। दुष्प्रयुक्तः-अकुशलः मनोवाक्कायभावः-मनोवाक्कायचेष्टा ९। अविरतिः-विरत्यभावः १० ॥ १ ॥

अविरत्यादयो दोषाः शस्त्रमित्युक्तमिति दोषप्रस्तावाद् दोषविशेषान् दशविधत्वेनाह-' दसविहे दोसे ' इत्यादि । दोषः=दूषणं-दुर्गुणो दशविधः प्रज्ञप्तः।

सम्बन्ध किया गया है, अन्यत्र भी इसी प्रकारसे समझना चाहिये २ सैंधव आदि लवण हैं और ये द्रव्य रूपसे शस्त्र हैं क्योंकि ये भी प्राणियोंके प्राणोंके विनाशक होते हैं। स्नेहसे यहां तैल घृत आदि गृहीत हुए हैं क्षारसे भस्म आदि और अम्लसे काञ्जिक आदि अग्निसे लेकर अम्ल तक सब द्रव्य शस्त्र हैं। भावकी अपेक्षा दुष्प्रयुक्त मनः, वचन एवं काय ये शस्त्र हैं, क्योंकि अकुशल मन, वचन काय इनके व्यापारको भावशस्त्र कहा गया है, विरतिका अभाव भी भावशस्त्र रूपसे प्रतिपादित हुआ है क्योंकि अविरति रूप परिणाम हिंसा आदि पापोंका विधायक होता है १ अब सूत्रकार दोषके प्रस्तावको लेकरही विशेष रूपसे दोषोंका कथन दश स्थान रूपसे करते है—

વિષશસ્ત્ર-સ્થાવર અને જંગમના ભેદથી વિષ બે પ્રકારનું કહ્યુ છે. આ શબ્દની સાથે પણ "શસ્ત્ર" પદને યોજવામાં આવ્યું છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ દરેક શબ્દની સાથે "શસ્ત્ર" પદ યોજવાનું છે.

લવણશસ્ત્ર-સિંધાલુણ આદિને લવણ કહે છે. તે પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શસ્ત્રરૂપ છે, કારણ કે તે પણ પ્રાણીઓના પ્રાણોનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય છે.

સ્નેહશસ્ત્ર-અહીં "સ્નેહ" પદ વડે તેલ, ઘી આદિ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

ક્ષારશસ્ત્ર-ક્ષારથી ભસ્મ આદિ પદાર્થો ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

અમ્લશસ્ત્ર-' અમ્લ ' પદ વડે અહી કાંજી (આથો લાવીને બનાવેલા પદાર્થો) આદિ પદાર્થો ગ્રહણ કરાયા છે

અગ્નિથી લઈને અમ્લ પર્યન્તના શસ્ત્રો દ્રવ્યશસ્ત્રરૂપ છે. ભાવની અપેક્ષાએ દુષ્પ્રયુક્ત મન, વચન અને કાય શસ્ત્રરૂપ છે, કારણ કે અકુશલ મન, વચન કાયની પ્રવૃત્તિને ભાવશાસ્ત્રરૂપ કહેવાય છે. વિરતિનો અભાવ પણ ભાવશાસ્ત્ર રૂપ છે. કારણ કે-અવિરતિ રૂપ પરિણામ હિંસા વિગેરે પાપોનું વિધાયક હોય છે. હિંસા આદિ પાપોનું વિધાયક હોય છે.

હવે સૂત્રકાર દોષના દસ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

तद्यथा-तज्जातदोष इत्यादि । एते दोषा गुरुशिष्ययोर्वादि प्रतिवादिनोर्वा वादमाश्रित्य जायन्ते । तत्र-तज्जातदोषः-तस्य=गुर्वादेर्जातं=जातिः जन्ममर्मकर्मादिलक्षणः प्रकारो वा तज्जातम्, तदेव दूषणमिति कृत्वा दोषस्तज्जातदोषः । तथाविधकुलादिना दोषवत्तेत्यर्थः । अथवा-तस्मात्=प्रतिवादिनः सकाशाद् जातः क्षोभान्मुखस्तम्भादिलक्षणो दोष इति तज्जातदोष इति प्रथमो भेदः १। तथा-मतिभङ्गदोषः-मतेः=बुद्धेर्भङ्गो विनाशो मतिभङ्गः, तन्निमित्तो विस्मृत्यादिरूपो दोष इति २। प्रशास्तृदोषः-प्रशास्ता=वादिप्रतिवादिनोर्वादनिर्णायकः, स यदि द्वेषयुक्त उपेक्षको भवेत्ततो यो दोषः-प्रतिवादिनो विजयप्रदानरूपो विस्मृतप्रमे

दोष-दूषण दुर्गुण ये सब पर्याय शब्द हैं यह जो दश प्रकारका कहा गया सो उसका तात्पर्य ऐसा है-तज्जात दोष ये सब दोष गुरु एवं शिष्यके या वादी-प्रतिवादीके वादको आश्रित करके होते हैं अतः गुरु आदीकोंमें कुल जाति आदीकी जो दोषवत्ता है वह तज्जात दोष है अथवा-प्रतिवादीसे उत्पन्न हुए क्षोभसे जो वादीका मुख स्तम्भ आदि हो जाता है वह तज्जातदोष है १ ।

मतिभङ्ग--बुद्धिका जो विनाश है वह मतिभङ्ग है इस मतिभङ्गको लेकर जो विस्मृति आदि दोष उत्पन्न हो जाता है वह मतिभङ्ग दोष है २। प्रशास्तृ दोष--वादी और प्रतिवादीके वादका जो निर्णायक होता है, वह प्रशास्ता है, वह यह यदि दोषयुक्त होता है या उपेक्षक होता है तो इससे प्रतिवादीको जो विजय प्रदान रूप दोष होता है अथवा

દોષ, દૂષણ દુર્ગુણ, આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે.

તજ્જાત દોષ-આ બધાં દોષો ગુરુ અને શિષ્યના અથવા વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદનો આશ્રય લઈને થતાં હોય છે. તેથી ગુરુ આદિકોમાં કુળ, જાતિ આદિની અપેક્ષાએ જે દોષવત્તા હોય છે તેનું નામ તજ્જાત દોષ છે અથવા પ્રતિવાદી દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષોભને કારણે વાદીના મુખ પર જે અચંબાનો ભાવ પ્રકટ થાય છે અથવા તેની જવાબ આપવાની શક્તિનો જ લોપ થઈ થઇ જાય છે તેનું નામ તજ્જાતદોષ છે.

મતિભંગ-બુદ્ધિના વિનાશનું નામ મતિભંગ છે. આ મતિભંગને લીધે જે વિસ્મૃતિ આદિ દોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેને મતિભંગ દોષ કહે છે.

પ્રશાસ્તૃદોષ-વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદનો જે નિર્ણાયક હોય છે તેને 'પ્રશાસ્તા' કહે છે. તે જો દોષયુક્ત હોય અથવા ઉપેક્ષક હોય તો તેના દ્વારા પ્રતિવાદીને વિજય પ્રદાન કરાવવારૂપ જે દોષ થાય છે તેને પ્રશાસ્તૃદોષ કહે

यस्य प्रतिवादिनः प्रमेयस्मारणादिरूपो वा स प्रशास्तृदोष इति ३। परिहार-दोषः-परिहरणं-परिहारः=शास्त्रनिषिद्धस्य लोकरूढ्या वा निषिद्धस्य वस्तुन आसेवनं तदेव दोषः। यद्वा-परिहारदोषः-वादिना दत्तस्य दूषणस्याऽसम्यक् परिहारः। यथा-शब्दनित्यत्ववादिनो मीमांसकस्य मते बौद्धेन दूषणं दत्तम्-'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवदिति।' अत्र मीमांसकः प्राह यद् भवता शब्दस्यानित्यत्वसाधनाय कृतकत्वादिति हेतुत्वेनोपन्यस्तम्, तत् कृतकत्वं घटगतं किंवा शब्दगतम्? यदि घटगतं कृतकत्वं तदा तच्छब्दे नास्तीति हेतोरसिद्धत्वम्। अथ शब्दगतं कृतकत्वं तन्न अनित्यत्वेन व्याप्तमुपलब्धम्-इत्यस्यासाधारणाऽनैका-

उसे-उससे जो प्रमेयका स्मरण करवा देनेरूप दोष होता है वह प्रशास्तृ दोष है ३ परिहार दोष-जिस वस्तुका सेवन करना शास्त्रसे निषिद्ध है अथवा-लोकरूढिसे निषिद्ध है ऐसी वस्तुका जो सेवन है वह परिहार दोष है अथवा-वादीके द्वारा दिये गये दूषणका जो असम्यक् परिहार है वह परिहार दोष है जैसे-शब्दको नित्य माननेवाले मीमांसकके मतमें बौद्धने इस प्रकारसे दूषण दिया-जब बौद्धने ऐसा उससे कहा कि "घटकी तरह कृतक होनेसे शब्द अनित्य है" इस पर मीमांसकने उससे कहा-हे बौद्ध! तुम जो शब्दमें अनित्यता सिद्ध करनेके लिये "कृतकत्वात्" इस हेतुका उपन्यास कर रहे हो-सो हमारा तुमसे ऐसा पूछना है कि यह कृतकता शब्दमें क्या घटगत आई है या शब्दगत आई है, अर्थात् घटगत कृतकताको लेकर शब्दको तुम अनित्य सिद्ध करते हो या शब्दगत कृतकताको लेकर अनित्यता

છે. અથવા તે નિર્ણાયક દ્વારા તેને પ્રમેયનું સ્મરણ કરાવી દેવા રૂપ જે દોષ થાય છે તેને પ્રશાસ્તૃદોષ કહે છે.

પરિહારદોષ-જે વસ્તુનું સેવન કરવાનો શાસ્ત્રોએ નિષેધ કર્યો હોય અથવા લોકરૂઢિ દ્વારા જેના સેવનનો નિષેધ હોય એવી વસ્તુનું સેવન કરવું તેનું નામ પરિહારદોષ છે. અથવા વાદિ દ્વારા અપાયેલ દૂષણનો જે અસમ્યક પરિહાર છે તેનું નામ પરિહાર દોષ છે. જેમ કે-શબ્દને નિત્ય માનનારા મીમાંસકની માન્યતામાં કોઇ બૌદ્ધ મતવાદીએ આ પ્રમાણે દૂષણ (દોષ) બતાવ્યો-"ઘટની જેમ કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે." ત્યારે મીમાંસક મતવાદીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું-"હે બૌદ્ધમતવાદી! તમે શબ્દમાં અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે "કૃતકત્વાત્" આ હેતુનો ઉપન્યાસ કરી રહ્યા છો, તો હું તમને પૂછું છું કે તે કૃતકતા શબ્દમાં શું ઘટગત આવી છે કે શબ્દગત આવી છે? એટલે કે ઘટગત કૃતકતાને આધારે શબ્દને તમે અનિત્ય સિદ્ધ કરો છો કે શબ્દગત

न्तिकोऽयं हेतुरिति । अयं मीमांसकोक्तः परिहारो न सम्यक् परिहारः । एवं सति सर्वानुमानोच्छेदः प्रसज्जेत । अनुमानं हि-साधनधर्ममात्रात् साध्यधर्ममात्र निश्चयलक्षणम् । अन्यथा धूमादग्नेरनुमानमपि न सिध्येत् । तथाहि-पर्वतो वह्निमान् धूमाद् यथा महानसमित्यत्र पर्वतैकप्रदेशादिगतो धूमोऽग्निसाधनायोपात्तः उत महानसगतः ? यदि पर्वतादिगतो धूमोऽग्निसाधनाय विवक्ष्यते तदा सोऽग्निव्या-

सिद्ध करते हो यदि घटगत कृतकताको लेकर शब्दमें अनित्यता सिद्ध करते हो तो वह शब्दमें नहीं आ सकनेके कारण हेतु असिद्ध हो जाता है, और यदि शब्दगत कृतकताको लेकर अनित्यता सिद्ध करते हो तो वह अनित्यके साथ व्याप्ति उपलब्ध नहीं होती है, अतः "कृतकत्वात्" यह हेतु असाधारण नैकान्तिक है, सो इस प्रकारका यह किया गया मीमांसक द्वारा परिहार सम्यक् परिहार नहीं है, क्योंकि इस प्रकारके परिहार रूप कथनसे सर्वानुमान उच्छेद प्राप्त होता है वह इस प्रकारसे-

साधनरूप धर्म मात्रसे साध्यरूप धर्मि मात्रका निश्चय करना यही अनुमान है, और वह "पर्वतोऽयं अग्निमान् धूमत्वात् महानसवत्" इत्यादि रूप होता है, अब इस पर पूछनेवाला ऐसा पूछ सकता है कि आपने अग्निको सिद्ध करनेके लिये जो धूम रूप हेतु दिया है, वह पर्वतके एक प्रदेशमें रहा हुआ हेतु दिया है, या महानसगत धूम हेतु रूपसे प्रयुक्त किया है, यदि पर्वतादि प्रदेशगत धूम अग्निको सिद्ध

કૃતકતાને આધારે તેની અનિત્યતા સિદ્ધ કરો છો ? જો ઘટગત કૃતકતાને આધારે તમે શબ્દમાં અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માગતા હો, તો તે શબ્દમાં નહીં આવી શકવાને કારણે હેતુ અસિદ્ધ થઇ જાય છે, અને જો શબ્દગત કૃતકતાનો આધાર લઇને તમે તેમાં અનિત્યતા સિદ્ધ કરતા હો, તો તે અનિત્યની સાથે વ્યાપ્તિ ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેથી "कृतकत्वात्" કૃતકતા રૂપ આ હેતુ અસાધારણ નૈકાન્તિક છે મીમાંસક દ્વારા આ પ્રકારનો જે પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે તે સમ્યક્ પરિહાર રૂપ નથી, કારણ કે આ પરિહાર રૂપ કથન વડે સર્વાનુમાન ઉચ્છેદનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન કરી શકાય-સાધનરૂપ ધર્મમાત્રથી જ સાધ્યરૂપ ધર્મિમાત્રનો નિશ્ચય કરવો તેનું નામ જ અનુમાન છે. અને ને "पर्वतोऽयं अग्निमान् धूमत्वात् महानसवत्" ઇત્યાદિ રૂપ હોય છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને કોઇ એવો પ્રશ્ન પણ પૂછી શકે છે કે "આપે અગ્નિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જે ધૂમ (ધુમાડા) રૂપ હેતુ દીધો છે તે શું પર્વતાદિ એક પ્રદેશમાં રહેલો હેતુ દીધો છે કે મહાનસગત ધૂમને હેતુ રૂપે પ્રયુક્ત કર્યો છે ? જો પર્વતાદિ પ્રદેશગત ધૂમને અગ્નિનું

प्यो न स्यादित्यसाधारणानैकान्तिको हेतुः। अथ महानसगतो धूमो विवक्ष्यते तदा नासौ पर्वतैकदेशे वर्त्तते इत्यसिद्धो हेतुरित्ययं मीमांसकोक्तः परिहारः सर्वानुमानोच्छेदकत्वेन असम्यक्परिहाररूपः परिहारदोष इति ४। तथा–स्वलक्षणकारण-हेतुदोषः–स्वलक्षणं च कारणं च हेतुश्चेति–स्वलक्षणकारणहेतवस्तेषां दोषस्तथा। द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते। ततश्च–स्वलक्षणदोषः ५, कारणदोषो ६, हेतुदोष ७ श्चेति। त्रयो भेदा ग्राह्याः। तत्र–स्वलक्षणदोषः–लक्ष्यते=तदन्य पृथक्कारेण अवधार्यते वस्त्वनेनेति लक्षणं, स्वं च तल्लक्षणं चेति–

करनेके लिये दिया गया है, तो वह अग्नि व्याप्त नहीं हो सकता है, अतः यह असाधारण-नैकान्तिक हेत्वाभास रूप हो जाता है, और यदि महानस गत धूप अग्निको पर्वतमें सिद्ध करनेके लिये दिया गया है तो वह पर्वतके एकदेशमें नहीं रहताहै, वह तो महानसमेंही रहता है, इस तरहसे यह हेतु असिद्ध हो जाता है, इस पूर्वोक्त प्रकारसे मीमांसक द्वारा किया गया परिहारसे इस रूपसे समस्त अनुमानके उच्छेद होनेका प्रसङ्ग प्राप्त हो जाता है, अतः इस प्रकारका मीमांसकका कृत परिहार असम्यक् परिहार होनेसे परिहार दोष रूप है ४।

द्वन्द्वके अन्तमें और द्वन्द्वके आदिमें प्रयुक्त शब्द प्रत्येकके साथ सम्बन्धित होता है–इस नियमके अनुसार स्वलक्षण दोष, कारणदोष और हेतुदोष ये तीन दोष हैं–जिसके द्वारा अनेक वस्त्वन्तरसे वस्तु भिन्न की जाती है, वह लक्षण है, ऐसा अपना जो लक्षण है वह स्वल-

અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે અહીં પ્રકટ કરવામાં હોય તો તે અગ્નિ વ્યાપ્ત હોઈ શકે નહીં. તેથી તે અસાધારણ નૈકાન્તિક હેત્વાભાસરૂપ બની જાય છે, અને જો મહાનસગત ધૂમને અગ્નિનું પર્વતમાં અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે અહીં દેવામાં આવ્યો હોય, તો તે પર્વતના એકદેશમાં રહેતો નથી–તે તો મહાનસમાં જ રહે છે. આ રીતે આ હેતુ અસિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પણ મીમાંસક દ્વારા કરવામાં આવેલા પરિહાર વડે આ રીતે સમસ્ત અનુમાનના ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ પ્રકારનો મીમાંસક દ્વારા કરાયેલો પરિહાર અસમ્યક પરિહાર રૂપ હોવાને કારણે પરિહારદોષરૂપ છે.

દ્વન્દ્વને અન્તે અને દ્વન્દ્વને પ્રારંભે પ્રયુક્ત શબ્દ પ્રત્યેકની સાથે સંબધિત હોય છે, આ નિયમ અનુસાર સ્વલક્ષણ દોષ, કરણદોષ અને હેતુદોષ, આ ત્રણ દોષ છે જેના દ્વારા અનેક વસ્ત્વન્તરમાંથી વસ્તુને જુદી પાડી શકાય છે તેનું નામ લક્ષણ છે. એવું પોતાનું જે લક્ષણ છે, તેનું નામ સ્વલક્ષણ છે, જેમકે

स्वलक्षणम् , यथा जीवस्योपयोगवत्त्वम् , यथा वा-प्रमाणस्य स्वपरावभासकज्ञानत्वम् । तस्य स्वलक्षणस्य दोषः=अव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । तत्र-अव्याप्तिर्यथा-पदार्थस्य स्वलक्षणं सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदः । इदं च इन्द्रिय-प्रत्यक्षमेवाश्रित्य घटते, न तु योगिज्ञानमाश्रित्य । योगिज्ञाने हि सन्निधानासन्निधानाभ्यां प्रतिभासभेदो नास्तीति तत्रेदं स्वलक्षणं न घटते इत्यव्याप्तिरत्र

क्षण है, जैसे-जीवका लक्षण उपयोग अथवा-प्रमाणका लक्षण स्व और पर पदार्थों का अवभास न करनेवाला ज्ञान इस लक्षणके दोष दो होते हैं-अव्याप्ति और अतिव्याप्ति जो लक्षण अपने पूरे लक्ष्यमें नहीं रहता है लक्ष्यके एकदेशमें रहता है-वह अव्याप्ति दोष है-जैसे किसीने पदार्थका ऐसा लक्षण किया कि जिस की सन्निधानतासे और असन्निधानतासे ज्ञानमें प्रतिभास भेद होता है, वह पदार्थ है, ऐसा यह लक्षण अव्याप्ति दोषसे दूषित हो जाता है क्योंकि इन्द्रिय प्रत्यक्ष रूप ज्ञानमें तो ऐसा प्रतिभास भेद पदार्थकी सन्निधानता और असन्निधानतासे हो जाता है, पर जो योगि ज्ञान है उसमें ऐसा नहीं होता है, इसलिये पदार्थका यह लक्षण अव्याप्ति दोषवाला है-क्योंकि पूर्ण लक्ष्यमें इसकी वृत्ति नहीं है-लक्ष्यके एक देशमें ही इसकी वृत्ति है, जो सदोष होता है वह लक्षण नहीं होता है स्वलक्षणकी अतिव्याप्ति वहां होती है जहां लक्षण अपने लक्ष्यमें

જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. અને પ્રમાણનું લક્ષણ સ્વ અને પર પદાર્થોનું અવભાસન કરનારું જ્ઞાન છે આ લક્ષણના નીચે પ્રમાણે બે દોષ કહ્યા છે—

(૧) અવ્યાપ્તિ અને (૨) અતિવ્યાપ્તિ. જે લક્ષણ પોતાના પૂરા લક્ષ્યમાં રહેતું નથી, પણ લક્ષ્યના એક દેશમા રહે છે, તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગણાય છે. જેમ કે કોઇએ પદાર્થનું આ પ્રકારનું લક્ષણ બતાવ્યું-" જેની સન્નિધાનતાથી (સમીપમાં હોવાથી) અને અસન્નિધ.નતાથી જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસભેદ થાય છે, તે પદાર્થ છે." આ પ્રકારનું લક્ષણ અવ્યાપ્તિદોષથી દૂષિત થઇ જાય છે. કારણ કે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાનમાં તો પદાર્થની સન્નિધાનતા અને અસન્નિધાનતાથી એવો પ્રતિભાસભેદ થઈ જાય છે, પરન્તુ જે યોગિજ્ઞાન છે તેમાં એવું થતું નથી. તેથી પદાર્થનું આ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગણાય છે, કારણ કે પૂર્ણ લક્ષ્યમાં તેની વૃત્તિ (વ્યાપ્તિ) નથી, પણ લક્ષ્યના એક દેશમાં જ તેની વૃત્તિ છે. જે સદોષ હોય તેને લક્ષણ રૂપ ગણી શકાય નહીં.

સ્વલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ત્યાં થાય છે કે જ્યાં લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાં

बोध्येति । तथा-स्वलक्षणस्यातिव्याप्तिर्यथा-प्रमाणस्य लक्षणम्-अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्युक्तम् । अर्थोपलब्धिहेतुस्तु चक्षुर्दध्योदन भोजनादीन्यनन्तानि वस्तूनीति प्रमाणानामानन्त्यं प्रसज्जेतेति प्रमाणेयत्ता न स्यादित्यतिव्याप्तिदोष इति । अथवा-स्वः=दार्ष्टान्तिकोऽर्थो लक्ष्यतेऽनेनेति स्वलक्षणं=दृष्टान्तस्तस्य दोषः=साध्यवैकल्यम् । यथा-शब्दो नित्यो मूर्तत्वाद् घटवदिति । अत्र घटे नित्यत्वं नास्तीति

रहता हुआ भी अलक्ष्यमें रहता है, जैसे अर्थोपलब्धि हेतु-पदार्थोंकी ज्ञप्ति करानेमें जो कारण होता है-वह प्रमाण है, यहां प्रमाण लक्ष्य है और अर्थोपलब्धि हेतु यह लक्षण है, यहां अर्थोपलब्धिके हेतुभूत चक्षु, दधि, ओदन आदि अनन्त वस्तुएँ भी होती है अतः लक्षण किया गया है प्रमाणका और चला गया वह अप्रमाणभूत दधि आदि वस्तुओंमें यदि इन्हें भी प्रमाण माना जावे तो प्रमाणोंकी अनन्तता हो जानेका प्रसङ्ग प्राप्त होता है अतः प्रमाणकी संख्यामें बाधा आती है इसलिये यह लक्षण उपलक्ष्यमें रहनेके कारण सदोष है।

अथवा-स्वशब्दसे यहां दार्ष्टान्तिक अर्थ लिया गया है सो दार्ष्टान्तिक रूप अर्थ जिसके द्वारा लक्ष्य होता है वह स्वलक्षण है ऐसा वह स्वलक्षण दृष्टान्त है इस दृष्टान्तका जो साध्य विकलता रूप दोष है वह स्वलक्षण दोष है जैसे-किसीने कहा कि-" शब्दो नित्यो मूर्तत्वात्

રહેવા છતાં પણ અલક્ષ્યમાં રહે છે. જેમ કે....

અર્થોપલબ્ધિ હેતુ-પદાર્થોની જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન) કરાવવામાં કારણભૂત હોય છે-તેનું નામ પ્રમાણ છે. અહીં પ્રમાણ લક્ષ્ય છે અને અર્થોપલબ્ધિહેતુ તે લક્ષણ છે. અહીં અર્થોપલબ્ધિના હેતુરૂપ ચક્ષુ, દધિ (દહીં) ઓદન (ભાત) આદિ અનંત વસ્તુઓ પણ હોઈ શકે છે. તેથી પ્રમાણના લક્ષણની વાત ચાલી રહી હોવા છતાં પણ અપ્રમાણભૂત દધિ આદિ વસ્તુઓની વાતમાં પડી જવાથી અહીં અતિવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. જો દધિ આદિને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પ્રમાણોની અનંતતા થઈ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેથી પ્રમાણની સંખ્યામાં અવરોધ આવી જાય છે. તેથી આ લક્ષણ ઉપલક્ષ્યમાં રહેવાને કારણે સદોષ છે.

અથવા સ્વ શબ્દ વડે દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થ લેવામાં આવ્યો છે. તેથી દાર્ષ્ટાન્તિક રૂપ અર્થ જેના દ્વારા લક્ષ્ય થાય છે તે સ્વલક્ષણ છે. એવું તે સ્વલક્ષણ દૃષ્ટાન્તરૂપ હોય છે, આ દૃષ્ટાન્તનો જે સાધ્યવિકલતારૂપ દોષ છે તેનું નામ સ્વલક્ષણદોષ છે. જેમ કે-કોઈએ એવું કહ્યું કે "શબ્દો નિત્યો મૂર્તત્વાત્ ઘટ-

दृष्टान्तदोष इति ५। तथा–कारणदोषः–करोतीति कारणम्=परोक्षार्थनिर्णयार्थमुपपत्तिमात्रम्। यथा–सिद्धो निरुपमसुखो ज्ञानानाबाधमकर्षात्। अत्र साध्यसाधनधर्मानुगतः सकललोकप्रसिद्धो दृष्टान्तो नास्तीत्युपपत्तिमात्रता बोध्येति। कारणस्य दोषः कारणदोषः–साध्यव्यभिचारित्वम्। यथा–वेदोऽपौरुषेयो वेदकारणस्याश्रूयमाणत्वादिति। अत्र वेदकारणस्याश्रूयमाणता कारणान्तरादपि सम्भवतीति

घटवत्" घटकी तरह मूर्त होनेसे शब्द नित्य है यहां दृष्टान्तमें साध्य जो नित्य है वह नहीं रहता है इसलिये वह साध्य विकलता रूप दृष्टान्त दोष है ५।

कारण दोष—"करोतीति कारणम्" इस व्युत्पत्तिके अनुसार "जो करता है" वह कारण है ऐसा वह कारण परोक्ष अर्थको निर्णय करानेके लिये उपपत्ति मात्र रूप होता है जैसे–"ज्ञानके बाधक कारणोंके अभावकी प्रकर्षतासे सिद्ध निरुपम सुखवाले है" ऐसा किसीने कहा सो इस परोक्ष अर्थको निर्णय करानेवाला यह ऐसा कोई दृष्टान्त नहीं हैं जो साध्य एवं साधन धर्मसे युक्त हो और सकल लोकप्रसिद्ध हो इसलिये ऐसे कथनको केवल उपपत्ति मात्र ही जानना चाहिये कारणका जो दोष है वह कारण दोष है यह कारणदोष साध्यविकलता रूप होता है जैसे–किसीने ऐसा कहा कि "वेदके कारण सुने नहीं जाते हैं इसलिये वह अपौरुषेय है–किसी भी पुरुषके द्वारा बनाया नहीं

वत्" "घटनी જેમ મૂર્ત હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે." અહીં દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્ય જે નિત્ય છે તે રહેલું નથી, તેથી તેને સાધ્યવિકલતારૂપ દૃષ્ટાન્તદોષ કહી શકાય–

કારણદોષ–"करोतीति कारणम्" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર "જે કરે છે. તે કારણ છે" એવું તે કારણ પરોક્ષ અર્થનો નિર્ણય કરાવવામાં ઉપપત્તિ માત્ર રૂપ હોય છે. જેમ કે...."જ્ઞાનમાં અવરોધ કરનારાં કારણોના અભાવની પ્રકર્ષતાને લીધે સિદ્ધ નિરૂપમ સુખવાળા હોય છે" આ પ્રમાણે કોઇએ કહ્યું છે. પરંતુ આ પરોક્ષ અર્થનો નિર્ણય કરાવનારૂં એવું કોઇ દૃષ્ટાન્ત નથી કે જે સાધ્ય અને સાધનધર્મથી યુક્ત હોય અને સકળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેથી આ પ્રકારના કથનને માત્ર ઉપપત્તિ રૂપ જ સમજવું જોઇએ. કારણનો જે દોષ છે તેનું નામ કારણદોષ છે. તે કારણદોષ સાધ્ય વિકલતારૂપ હોય છે. જેમ કે–કોઇએ એવું કહ્યું છે કે 'વેદના કારણ (વેદની રચના કરનાર પુરુષરૂપ કારણ સાંભળવામાં આવતાં નથી, તેથી વેદો અપૌરુષેય છે–એટલે કે કોઇ પણ પુરુષ દ્વારા તેમની રચના થઇ નથી" અહીં વેદનાં કારણોની અશ્રૂયમાણતા તેના

कारणस्य साध्यव्यभिचारित्वमिति ६। तथा – हेतुदोषः–हिनोति=गमयतीति हेतुः–साध्यसद्भावे हेतुसद्भावः, साध्याभावे हेतोरभाव इति । दृष्टान्तसद्भावे कारणमेव हेतुरिति व्यपदिश्यते । तस्य हेतोरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वलक्षणः दोषो हेतुदोष इत्युच्यते । तत्रासिद्धत्वलक्षणो हेतुदोषो यथा–अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वाद् घटवदित्यत्र चाक्षुषत्वं शब्दे न सिध्यतीति । विरुद्धत्वलक्षणो हेतुदोषो यथा–

गया है " यहां वेदके कारणोंकी अश्रूयमाणता उसके अपौरुषेयको लेकर नहीं है किन्तु अन्य कारणोंसे भी हो सकती है, अतः साध्य विकलता रूप कारण दोष है ६।

हेतुदोष—साध्यके सद्भावमें हेतुका सद्भाव और साध्यके अभावमें हेतुका अभाव इस तरहके अविनाभाव साध्यके साथ अन्यथानुपपत्ति रूप नियमसे जो बंधा होता है, वह हेतु होता है दृष्टान्त के सद्भावमें कारण हेतु रूपसे कहा जाता है (!) हेतुके असिद्ध, विरुद्ध और अनेकान्तिक ये तीन दोष होते हैं ये ही हेतुदोष कहे गये हैं इनमें असिद्ध रूप हेतुदोष ऐसा होता है " अनित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् घटवत्" चाक्षुष होनेसे चक्षु इन्द्रियका विषय होनेसे घटकी तरह शब्द अनित्य है, यहां चक्षुषत्व यह हेतुदोष रूप है क्योंकि शब्दमें चाक्षुषना नहीं रहती है । अतः पक्षमें साधनका अभाव होना यही असिद्ध दोष है विरुद्ध रूप हेतु दोष जैसे–" शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत्"

અપૌરુષેયને લીધે નથી, પરન્તુ અન્ય કારણોને લીધે પણ હોઇ શકે છે. તેથી આ પ્રકારના કથનમાં સાધ્યવિકલતારૂપ કારણદોષનો સદ્‌ભાવ રહેલો છે.

હેતુદોષ–સાધ્યના સદ્‌ભાવમાં હેતુનો સદ્‌ભાવ હોવો અને સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો અભાવ હોવો, આ પ્રકારના અવિનાભાવ સંબંધવાળો હેતુ હોય છે. એટલે કે સાધ્યની સાથે અન્યથાનુપપત્તિ રૂપ નિયમથી જે બંધાયેલો છે. તેનું નામ હેતુ છે. દૃષ્ટાન્તના સદ્‌ભાવમાં કારણને હેતુરૂપે કહેવામાં આવે છે. હેતુના ત્રણ દોષ કહ્યા છે–(૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરૂદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક. અહીં આ ત્રણને જ હેતુદોષ રૂપ સમજવા જોઈએ.

અસિદ્ધરૂપ હેતુદોષનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે–

" अनित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् घटवत् " ચાક્ષુષ (ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ હોવાથી) હોવાથી ઘટની જેમ શબ્દ અનિત્ય છે. અહીં ' ચક્ષુષત્વ ' હેતુદોષ રૂપ છે. કારણ કે શબ્દમાં ચક્ષુઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્યતા) હોતી નથી તેથી પક્ષમાં સાધનનો અભાવ હોવો તેનું નામ જ અસિદ્ધદોષ છે.

शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवदिति। अत्र कृतकत्वं नित्यत्वविरुद्धमनित्यत्वं साधयतीति। अनैकान्तिकत्वलक्षणे हेतुदोषो यथा-शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादाकाशवदिति। अत्र प्रमेयत्वं शब्दे नित्यत्वसाधनायोपात्तम्। प्रमेयत्वं त्वनित्येष्वपि वर्त्तते इति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति ७। मूले 'क्कारण' शब्दे ककारस्य द्वित्वं पद्यानुरोधाद् बोध्यमिति। तथा-संक्रमण-निग्रह-वस्तुदोषः-संक्रामणं च निग्रहश्च वस्तुचेति संक्रमण-निग्रह-वस्तूनि, तेषां दोषः। अत्रापि दोषशब्दः संक्रमणादिषु त्रिषु

शब्द घटकी तरह कृतक होनेसे अनित्य है इस कथकमें कृतकत्व रूप हेतु अपने साध्य नित्यसे विरुद्ध अनित्यके साथ व्याप्त होनेके कारण अनित्यका साधक होता है नित्यका नहीं, अनैकान्तिक हेतुदोष- "शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् आकाशवत्" प्रमेय होनेसे शब्द आकाशकी तरह नित्य है इस कथनमें प्रमेयत्वरूप हेतु जिस प्रकारसे नित्यके साथ आकाशमें रहता है उसी तरहसे वह अनित्य घट पटादिकोंमें भी रहता है। इस कारण यह हेतु पक्ष सपक्षमें रहता हुआ भी विपक्षके साथ रहनेके कारण अनैकान्तिक है ७।

संक्रामण दोष--प्रस्तुत प्रमेयमें अप्रस्तुत प्रमेयका जो प्रवेशन है प्रमेयान्तरमें गमन है वह संक्रमण दोष है अथवा-प्रतिवादीके मतमें जो खुदका प्रवेशन है। अर्थात् प्रतिवादी के मतका समर्थन है। वह संक्रामण दोष है ८।

વિરૂદ્ધરૂપ હેતુદોષનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-

"शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत्" "શબ્દ ઘટની જેમ કૃતક હોવાથી નિત્ય છે" આ કથનમાં કૃતકત્વ રૂપ હેતુ પોતાના સાધ્ય-નિત્યથી વિરૂદ્ધ એવાં અનિત્યની સાથે વ્યાપ્ત હોવાને કારણે અનિત્યનો સાધક થાય છે-નિત્યનો સાધક થતો નથી.

અનૈકાન્તિક હેતુદોષ-"शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् आकाशवत्" "પ્રમેય હોવાથી શબ્દ આકાશની જેમ નિત્ય છે." આ કથનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ જે પ્રકારે નિત્યની સાથે-આકાશમાં-રહે છે એજ પ્રમાણે તે અનિત્ય ઘટ, પટ વગેરેમાં પણ રહે છે આ કારણે આ હેતુ પક્ષમાં (સપક્ષમાં) રહેવા છતાં વિપક્ષની સાથે પણ રહેવાને કારણે અનૈકાન્તિક છે,

સંક્રામણદોષ-પ્રસ્તુત પ્રમેયમાં અપ્રસ્તુત પ્રમેયનો જે પ્રવેશ છે-તેનું પ્રમેયાન્તરમાં જે કથન છે તેને સંક્રામણદોષ કહે છે. અથવા પ્રતિવાદીના મત સાથે પોતાના મતને પણ મળતો કરી નાખવો એટલે કે પ્રતિવાદીના મતનું સમર્થન કરવું તેને સંક્રામણદોષ કહે છે

पदेषु प्रत्येकमत्र सम्बध्यते। ततश्च-संक्रमणदोषो ८ निग्रहदोषो ९ वस्तुदोष १० श्चेति पदत्रयमुपलभ्यते। तत्र-संक्रमणदोषः-संक्रमणं-प्रस्तुत प्रमेयेऽप्रस्तुत प्रमेयस्य प्रवेशन-प्रमेयान्तरगमनमित्यर्थः। अथवा-प्रतिवादिनो मते स्वस्य संक्रमणं-प्रतिवादिमतसमर्थनमित्यर्थः, तदेव दोषः-संक्रमणदोष इति ८। तथा-निग्रहदोषः-निग्रहः=छलवितण्डादिना प्रतिवादिनः पराजयस्थान-प्रापणं, स एव दोषो निग्रहदोष इति ९। तथा-वस्तुदोषः-साध्यसाधनधर्मौ वसतोऽत्रेति वस्तु प्रस्तावात् पक्षः, तस्य दोषः-प्रत्यक्षनिरासरूपः। यथा-शब्दः श्रवणविषयागोचरः। अत्र शब्दे श्रवण विषयागोचरत्वं प्रत्यक्षतो निरस्तमिति १०।

अनन्तरं तज्जातादयो दश दोषाः सामान्यतोऽभिहिता इति तेषां विशेषतोऽभिधानाय प्राह—' दसविहे विसेसे ' इत्यादि।

निग्रहदोष—छलके द्वारा या वितण्डा आदिके द्वारा जो प्रतिवादीको पराजयके स्थानमें प्राप्त करा देना होता है वह निग्रह है-यह निग्रह रूप ही जो दोष है वह निग्रहदोष है। ९

वस्तुदोष—साध्य और साधन रूप धर्म जहां पर रहते हैं वह वस्तु है एसी उस वस्तु रूप पक्ष होता है उस पक्षका जो दोष है-प्रत्यक्ष निराशय रूप वह वस्तु दोष है जैसे-श्रवण विषयागोचर शब्द है यहां पक्ष रूप शब्दमें श्रवण विषयक अगोचरता प्रत्यक्षसेही निरस्त है क्योंकि वह तो उसका विषय ही माना गया है १०।

तज्जात आदि जो दश दोष सामान्यसे कहे गये हैं अब उन्हींको विशेष रूपसे कहनेके लिये सूत्रकार " दसविहे विसेसे " इत्यादि रूपसे प्रारम्भ करते हैं—

નિગ્રહદોષ-છલ દ્વારા અથવા વિતંડાવાદ દ્વારા પ્રતિવાદીને પરાજિત કરવો તેનું નામ નિગ્રહ છે. આ નિગ્રહરૂપ જે દોષ છે તેને નિગ્રહદોષ કહે છે.

વસ્તુદોષ-સાધ્ય અને સાધનરૂપ ધર્મ જ્યાં રહે છે, તેને વસ્તુ કહે છે. એવી તે વસ્તુરૂપ પક્ષ હોય છે. તે પક્ષનો જે દોષ છે-તેનું નામ વસ્તુદોષ છે. જેમ કે શ્રવણ વિષય.ગોચર શબ્દ છે", અહીં પક્ષરૂપ શબ્દમાં શ્રવણ વિષયક અગોચરતા પ્રત્યક્ષ રૂપે જ નિરસ્ત છે, કારણ કે તેને તો તેનો વિષય રૂપ જ માનવામાં આવેલ છે.

તજ્જાત આદિ જે સામાન્ય દોષોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમનું જ વિશેષ દોષો રૂપે કથન કરવાને માટે હવે સૂત્રકાર "દસવિહે વિસેસે" ઇત્યાદિ સૂત્રોનું કથન કરે છે—'વિશેષ' પદ અહીં "વિશેષ દોષોનું" વાચક છે. વિશેષદોષના પણ વસ્તુદોષ, તજ્જાતદોષ આદિ ૧૦ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–

विशेषः-विशेषदोषस्तु दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-' वस्तुतज्जातदोष ' इत्यादि । तत्र-वस्तु=पक्षः, तस्य=गुर्वादेर्जातं=जातिः-जन्ममर्मकर्मादि लक्षणः प्रकारो वा तज्जातम् । वस्तु च तज्जातं चेति वस्तुतज्जातं तद्रूपो दोषः । ततश्च वस्तुदोषस्तज्जातदोषश्चेति पदद्वयमुपलभ्यते । तत्र-वस्तुदोषः=पक्षदोषः, तज्जात दोषः=जात्याद्यभिधानपूर्वकम् अवहेलना । एतौ च सामान्यदोषापेक्षया विशेषौ बोध्यौ । अथवा-वस्तुदोषे तज्जातदोषे इति सप्तम्यन्ताच्छाया कर्त्तव्या । तत्र-वस्तुदोषे=वस्तुदोषविषये विशेषो=भेदः-प्रत्यक्षनिरासादिः । तत्र-प्रत्यक्षनिरस्तो यथा-शब्दः श्रवणविषयागोचर इति, । अनुमाननिरस्तो यथा-शब्दो नित्य

विशेषसे यहां विशेष दोष कहे गये हैं-वे विशेषदोष भी १० प्रकारके हैं जैसे-वस्तुदोष, तज्जातदोष आदि इनमें वस्तु नाम पक्षका है, पक्षका जो दोष है, वह वस्तुदोष है, जाति आदिके अभिधानपूर्वक जो अवहेलना है वह तज्जातदोष है, ये दोनों सामान्य दोषोंकी अपेक्षा विशेष दोष जानना चाहिये अथवा-" वस्तुदोषे तज्जात दोषे " यहां ऐसी सप्तम्यन्त छाया करनी चाहिये-इस पक्षमें वस्तु दोषके विषयमें जो विशेष भेदहै वह अनेक प्रकारका है-जैसे-" शब्दः श्रवणविषयागोचरः " शब्द श्रवणेन्द्रियका विषय नहीं है, यहां शब्द रूप जो पक्षमें श्रवणेन्द्रिय अगोचरता प्रत्यक्षसे निरस्त है । अतः श्रवणेन्द्रियागोचरता विशिष्ट शब्द रूप पक्ष प्रत्यक्षसे बाधित है अनुमानसे बाधित पक्ष इस प्रकारसे है जैसे-" शब्दो नित्यः " यहां

વસ્તુદોષ-વસ્તુ એટલે પક્ષ. પક્ષનો જે દોષ છે તેને વસ્તુદોષ કહે છે. જાતિ આદિના અભિધાન (નિર્દેશ) પૂર્વક જે અવહેલના થાય છે, તે તજ્જાત દોષરૂપ છે. સામાન્ય દોષો કરતાં આ દોષમાં અધિકતા હોવાને કારણે આ પ્રકારના વસ્તુદોષને વિશેષદોષરૂપ કહ્યો છે.

અથવાં-" वस्तुदोषे तज्जातदोषे " આ પ્રકારની સાતમી વિભક્તિવાળી સંસ્કૃત છાયા અહીં કરવી જોઈએ આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ અહીં આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-

વસ્તુદોષના વિષયમાં જે વિશેષ-ભેદ છે તે અનેક પ્રકારનો છે જેમ કે—" शब्दः श्रवणविषयागोचरः " ' શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય નથી " અહીં શબ્દરૂપ પક્ષમાં શ્રવણેન્દ્રિય અગોચરતા પ્રત્યક્ષ રૂપે નિરસ્ત છે તેથી શ્રવણેન્દ્રિયાગોચરતા વિશિષ્ટ શબ્દરૂપ પ્રત્યક્ષ વડે બાધિત છે.

અનુમાન વડે બાધિત પક્ષ આ પ્રકારનો છે-" शब्दो नित्यः " અહીં

इति। स्ववचननिरस्तो यथा-यदहं ब्रवीमि तदनृतमिति। लोकरूढिनिरस्तो यथा-नरकपालं पवित्रमिति १। तज्जातदोषे=तज्जातदोषविषये विशेषः भेदो जन्ममर्मकर्मादिभिः। तत्र-जन्माश्रित्य तज्जातदोषविषये विशेषो यथा—

"कच्छुल्लयाए घोडीए, जाओ जो गद्दहेण छूढेण।
तस्स महायणमज्झे आयारा पायडा होंति ॥१॥"

छाया-कच्छुमत्यां (कण्डूयनरोगमत्यां) घोटयां जातो यो गर्दभेन क्षिप्तेन।
तस्य महाजनमध्ये आकाराः प्रकटा भवन्ति ॥१॥

शब्दमें नित्यता अनुमानसे बाधित है अतः नित्यत्व विशिष्ट शब्द रूप पक्ष अनुमान निरस्त है।

प्रतीति निरस्त पक्ष इस प्रकारसे है जैसे-"शशीन चन्द्रः" स्ववचन निरस्त पक्ष इस प्रकारसेहै-"यदहं ब्रवीमि तदनृतम्" जो मैं कहता हूं वह झूठ कहता हूँ, लोकरूढिसे निरस्त पक्ष इस प्रकारसे है "नरकपालपवित्रम्" यहां नरकपाल रूप पक्ष पवित्रता लोक रूढिसे निरस्त है १।

इसी प्रकारसे तज्जात दोषके विषयमें जो जन्म, मर्म, कर्म आदि द्वारा भेद है, वह भी अनेक प्रकारका है-इनमें जन्मको लेकर जो तज्जातदोषके विषयमें भेद है वह इस प्रकारसे है—

"कच्छुल्लयाए घोडीए" इत्यादि।

कण्डयन रोगवाली घोडीमें जो गर्दभके संयोगसे सन्तान उत्पन्न होती है उसके आकारमें भेद होता है और उसका वह आकार महा-

---

શબ્દમાં નિત્યતા અનુમાન વડે બાધિત છે. તેથી નિત્યત્વ વિશિષ્ટ શબ્દરૂપ પક્ષ અનુમાન નિરસ્ત છે.

પ્રતીતિ નિરસ્ત પક્ષ આ પ્રકારનો છે-"शशीन चन्द्रः" સ્વવચન નિરસ્ત પક્ષ આ પ્રકારનો છે-यदहं ब्रवीमि तदनृतम्" હું જે કહું છું તે જૂઠું કહું છું"

લોકરૂઢિ નિરસ્ત પક્ષ આ પ્રકારનો છે-"नरकपालपवित्रम्" અહીં નરકપાલ રૂપ પક્ષ પવિત્રતા લોકરૂઢિની અપેક્ષાએ નિરસ્ત (બાધિત) છે.

એજ પ્રમાણે તજ્જાતદોષના જન્મ, મર્મ, કર્મ આદિ દ્વારા અનેક ભેદ પડે છે. તજ્જાત દોષનો જે જન્મની અપેક્ષાએ ભેદ પડે છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-"कच्छुल्लयाए घोडीए" ઇત્યાદિ—

કંડૂયન રોગવાળી ઘોડી સાથે ગર્દભનો સંયોગ થવાથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે તેની આકૃતિમાં ઘણો તફાવત હોય છે. તેથી તેનો તે આકાર

वर्णसंकरो न प्रच्छन्नो भवतीति । इत्यादि रनेकविधः । एवं मर्मकर्माद्या-दायापि तज्जातदोषविषये विशेषः स्वधिया भावनीय इति २। तथा-'दोसे' त्ति अत्र 'दोष' शब्देन पूर्वसूत्रोक्त 'तज्जातदोष वस्तुदोषद्वयमध्यगता मति-भङ्गदोषादारभ्य निग्रहदोषपर्यन्ता अष्टौ दोषा ग्राह्या इति तृतीयः ३। अथवा-दोषे इति सप्तम्यन्तत्वेन छाया कार्या । एकवचनंतु जात्याश्रयेण बोध्यम् । ततो दोषे=दोषेष्विति बोध्यम् । अर्थस्तु-दोषेषु=मतिभङ्गादि शेषदोषविषये विशेषो=भेदो द्रष्टव्य इति । अयं विशेषोऽनेकविधः स्वधिया भावनीय इति ३। तथा-

जनोंके बीचमें प्रकट हो जाता है छिपता नही है। तात्पर्य इसका यही है कि वर्णसंकर प्रच्छन्न नहीं रहता है इसी तरहसे मर्मको लेकर एवं कर्मको लेकर भी तज्जात दोषके विषयमें सामान्य दोषकी अपेक्षा भेद अपनी वुद्धिसे उद्भवित कर लेना चाहिये यह दोष शब्दसे पूर्व सूत्रोक्त तज्जात दोषसे लेकर अन्तिम वस्तु दोष, मध्यमें आये हुए मति भंग दोष, प्रशास्तृ दोष, परिहार दोष, स्वलक्षण दोष, कारणदोष, हेतु-दोष, संक्रामण दोष और निग्रह दोष ये आठ दोष ग्रहण किये गये हैं ३ अथवा-"दोसे"की संस्कृतच्छाया "दोषे" ऐसी सप्तमी विभ-क्तिवाली भी होती है, एकवचन यहां जातकी अपेक्षासे हुआ है ऐसा जानना चाहिये, इसलिये "दोषे" यहां पर "दोषेषु" ऐसा बहुवचन समझना-तथा च-मतिभङ्ग आदि शेष दोषोंके विषयमें भी भेद अनेक प्रकारकाहै, और वह उनकी अनेक प्रकारता अपनी वुद्धिसे उद्भावित कर लेना चाहिये ३ ।

મહાજનોની વચ્ચે અવશ્ય પ્રકટ થઇ જાય છે એટલે કે વર્ણસંકરતા છાની રહી શકતી નથી. એજ પ્રકારે મર્મ અને કર્મની અપેક્ષાએ તજ્જાત દોષના વિષયમાં સામાન્ય દોષ કરતાં શી વિશેષતા છે તે પાઠકે પોતાની જાતે જ સમજી લેવું આ સૂત્રમાં વિશેષદોષના વસ્તુદોષ, તજ્જાતદોષ આદિ ૧૦ પ્રકાર છે. વસ્તુ-દોષ અને તજ્જાતદોષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. બાકીનાં આઠ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—(૩) મતિભગદોષ, (૪) પ્રશાસ્તૃદોષ, (૫) પરિહારદોષ, (૬) સ્વ-લક્ષણદોષ, (૭) કારણદોષ, (૮) હેતુદોષ, (૯) સંક્રામણદોષ અને (૧૦) નિગ્રહદોષ. અથવા-"दोसे" પદની સંસ્કૃત છાયા "दोषे" પણ થાય છે. "दोषे" પદ સાતમી વિભક્તિનું પદ છે. અહીં જાતની અપેક્ષાએ એક વચન વપરાયું છે, એમ સમજવુ તેથી અહીં "दोषे" આ પદ 'दोषेषु" આ બહુવચનાન્ત પદનું વાચક સમજવું. મતિભંગ આદિ દોષોના વિષયમા પણ અનેક પ્રકારના ભેદ પડે છે. પાઠકોએ તે ભેદોની અનેક પ્રકારતા પોતાની જાતે જ ઉદ્ભાવિત કરી લેવી.

एकार्थिकः एकश्चासौ अर्थः=अभिधेयश्चेति एकार्थः, स विद्यते यस्यासावेकार्थिकः एकार्थवाचकः शब्द इत्यर्थः। तद्रूपो दोष एकार्थिक दोष इति, यथा घटमानयेति वक्तव्ये घटं कुम्भं कलशमानयेत्येकार्थिकानेकशब्दकथनरूपो दोषः ४। तथा कारणदोषः-अयं पूर्वं व्याख्यातो, दोषसामान्यापेक्षया विशेषो बोध्य इति ५। प्रत्युत्पन्नो दोषः=वर्तमानकालिको दोष इत्यर्थः। अयं चातीतादिदोषसामान्यापेक्षया विशेषः। अथवा-प्रत्युत्पन्ने इति सप्तम्यन्तत्वेन छाया कार्या। ततश्च प्रत्युत्पन्ने=पदार्थे सर्वथाऽधिगते यो दोषः=अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिः,

एक अर्थ जिसका हो वह एकार्थिक है ऐसा एकार्थिक शब्द एक ही अर्थका कहनेवाला होता है ऐसा एकार्थिक रूप जो दोष है वह एकार्थिक दोष है जैसे " घटमानय " घडा लाओ ऐसे वक्तव्यमें ऐसा कहना कि " घटं, कुम्भं, कलशं, आनय " घट, कुम्भ, कलश लाओ यहां पर एक अर्थवाले अनेक शब्दोंका प्रयोग जो किया गया है वही दोष है ४ तथा-कारण दोष—यह दोष पूर्वमें व्याख्यात हो चुका है, सो यह उक्त व्याख्यात सामान्य दोष की अपेक्षा विशेष दोष जानना चाहिये ५। प्रत्युत्पन्न दोष-यह दोष वर्तमान कालिक होता है, अतः अतीतादि दोष सामान्यकी अपेक्षा इसे विशेष दोष समझना अथवा "प्रत्युतपन्ने" जब ऐसी सप्तमी विभक्तिवाली संस्कृतछाया की जातीहै तो इसका अर्थ ऐसा होताहै कि जो पदार्थ सर्वथा अधिगत होता (जाना-

જેનો એક જ અર્થ થતો હોય એવા શબ્દને એકાર્થિક કહે છે. એકાર્થિક શબ્દો એક જ અર્થના વાચક હોય છે. એવો એકાર્થિકરૂપ જે દોષ તે તેનું નામ એકાર્થિકદોષ છે. જેમ કે " घटमानय " 'ઘડો લાવો' આમ કહેવાને બદલે એવું કહેવું કે " घट, कुम्भं, कलशं, आनय " "ઘડો, કુંભ, કળશ, લાવો" આ વાકયમાં એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દોનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, એજ દોષ છે.

કારણદોષ-આ દોષનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં જ આગળ કરવામાં આવી ગયેલ છે. પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાત સામાન્ય કારણ દોષ કરતાં અહીં વિશેષ કારણ દોષ ગ્રહણ થવો જોઈએ.

પ્રત્યુત્પન્નદોષ-આ દોષ વર્તમાનકાલિક હોય છે. તેથી ભૂતકાલિન આદિ દોષ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેને વિશેષદોષરૂપ સમજવો જોઈએ. અથવા અહીં " प्रत्युत्पन्न " આ પ્રકારની સાતમી વિભક્તિવાળી સંસ્કૃત છાયા કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જે સર્વથા અધિગત હોય છે તેમાં અકૃતા-

स एव दोषसामान्यापेक्षया विशेष इति ६। नित्यो दोषः=अभव्यजीवानां-मिथ्यात्वादिः, अनाद्यपर्यवसितत्वात्। अयं दोषसामान्यापेक्षया विशेषो बोध्यः। अथवा-'नित्ये' इति सप्तम्यन्तत्वेन च्छाया कार्या। सर्वथा नित्ये पदार्थेऽधिगते सति यो बाल्यकुमाराद्यवस्थानाम् अभावापत्तिलक्षणो दोषः सदोषसामान्यापेक्षया विशेषो बोध्य इति ७। तथा-अधिकम्=अधिकनामको दोषः-वादसमये परेषां बोधनार्थं यदतिरिक्तं दृष्टान्तनिगमनादि, तदेव दोषोऽधिकदोषः। अति-

---

जाता) है सो उसमें जो अकृताभ्यागम कृतविप्रणाश आदि दोष होताहै वही दोष सामान्यकी अपेक्षा विशेष दोष होताहै ६ अभव्य जीवोंका जो मिथ्यात्व आदि दोषहै यह नित्य दोष है क्योंकि उनका वह मिथ्यात्व अनादि अनन्त रूप होता है, यह दोष, दोष सामान्यकी अपेक्षा विशेष दोष रूप है अथवा-" नित्ये " जब ऐसी संस्कृत छाया सप्तमी विभक्तिवाली की जाती है तब इस पक्षमें ऐसा अर्थ होता है कि जब पदार्थ सर्वथा नित्य है ऐसी मान्यता होती है तब उसमें बाल्यकुमार आदि अवस्थाओंके अभाव होने रूप दोषकी आपत्ति आती है यह नित्यदोष सामान्यकी अपेक्षा विशेष दोष है ७।

अधिक-अधिक नामका दोष-यह दोष उस समय होता है जब वादके समयमें दूसरोंको समझानेके लिये अतिरिक्त दृष्टान्त निगमन आदिका प्रयोग किया जाता है तात्पर्य यह है कि वादमें प्रतिज्ञा हेतु ये दोही अनुमानके अङ्ग माने गये हैं उदाहरणादिका प्रयोग अधिक दोष

भ्यागम कृतविप्रणाश आदि जे दोष होय छे ते दोषने सामान्य गणी शकाय नहीं पण विशेषदोषरूप गणी शकाय छे.

अभव्य जीवोमां जे मिथ्यात्व आदि दोषोनो सद्भाव होय छे ते नित्य दोषरूप होय छे, कारण के तेमनुं ते मिथ्यात्व अनादि अनंतरूप होय छे. तेथी आ दोषने दोषसामान्य करतां अधिकदोषरूप गणी शकाय छे अथवा-

जो तेनी संस्कृत छाया सातमी विभक्तिवाळुं 'नित्ये' पद लेवामां आवे तो तेनो अर्थ आ प्रमाणे थाय छे-

जो पदार्थ सर्वथा नित्य होय छे एवी मान्यता स्वीकारवामां आवे तो तेमां बाल्यावस्था, आदि अवस्थाओनो अभाव होवा रूप दोषनी सद्भावना रहे छे. आ नित्यदोष सामान्यनी अपेक्षाए विशेष दोष रूप छे.

अधिकदोष-आ दोष त्यारे थाय छे के ज्यारे वाद करती वखते अन्यने समजाववाने माटे दृष्टान्त निगमन आदिनो प्रयोग करवामां आवे छे. आ

रिक्तदृष्टान्तनिगमनादिकं विनैव वक्तव्यस्यार्थस्य बोधात्तत्कथनस्याऽनर्थक्यं बोध्यम् । तदुक्तम्—

" जिणवयणं सिद्धं चेव भन्नए कत्थई उदाहरणं ।
आसज्ज उ सोयारं, हेऊ वि कहिंचि भन्नेज्जा ॥१॥
" कत्थइ पंचावयवं, दस हावा सव्वहा न पडिकुट्ठं ' इति ।

छाया—जिनवचनं सिद्धमेव भणति क्वचिदुदाहरणम् ।
आसाद्य तु श्रोतारं हेतुमपि कुत्रचिद् भणेत् ॥१॥
कथयति पञ्चावयवं दशधा वा न प्रतिक्रुष्टम्, इति च ।
अयमधिक दोषोऽपि दोषसामान्यापेक्षया विशेषो बोध्य इति ।

अथवा–' अधिके ' इति सप्तम्यन्तत्वेन च्छाया कर्तव्या । अधिके दृष्टान्तादौ सति यो दोषो=वादिनो दूषणं सोऽधिकदृष्टान्तादिविषयो दोषो दोष–सामान्या-

---

रूप है क्योंकि प्रतिज्ञा हेतुसेही वक्तव्यार्थका बोध हो जाता है–अतः उदाहरणादिके प्रयोगकी वादमें आवश्यकता नहीं रहती है फिर भी जो इनका प्रयोग है वह इसी कारण अधिक दोष रूप माना गया है कहा भी है—" जिणवयणं सिद्धं चेव " इत्यादि ।

जिन वचनोंमें स्वतः प्रमाणता है परन्तु कहीं २ पर इन वचनोंकी सत्यता सिद्ध करनेके लिये उदाहरणादिका भी प्रयोग किया जाता है और श्रोताजनकी अपेक्षासे उसे समझानेके लिये हेतुका भी प्रयोग किया जाता है आदि यह अधिक दोष भी दोष सामान्यकी अपेक्षा वशेष दोषरूप है अथवा–" अधिके " जब ऐसी सप्तमी विभक्तिवाली

કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે–વાદમાં પ્રતિજ્ઞા હેતુ એ બેને જ અનુમાનના અંગ રૂપ માનવામાં આવેલ છે–ઉદાહરણ આદિને અનુમાનના અંગરૂપ માનવામાં આવતાં નથી. તેથી તે બે સિવાયના ઉદાહરણાદિકના પ્રયોગને અધિકદોષરૂપ માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે પ્રતિજ્ઞા હેતુ વડે જ વક્તવ્યતાના અર્થનો બોધ થઈ જાય છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત આદિની વાદમાં આવશ્યકતા રહેતી નથી. છતાં પણ તેનો જો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને દોષરૂપ માનવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે કે—" जिणवयण सिद्धं चेव " ઇત્યાદિ

જિનેન્દ્ર ભગવાનોનાં વચનોમાં સ્વતઃપ્રમાણતા છે. છતાં પણ ક્યારેક તેમનાં વચનોની સત્યતાને સિદ્ધ કરવાને માટે ઉદાહરણાદિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને શ્રોતાજનોને આ વાત સમજાવવા માટે હેતુનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને પાંચ અવયવોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ

पेक्षया विशेषो बोध्य इति । अत्र-अकारः प्रश्लिष्यते । ततश्च-'अहीय' इति पदं लुप्तविभक्तिकं विभावनीयम् । 'अट्ठमे' इत्यस्याकारलोपश्चापि द्रष्टव्यः । अयं दोष आदितोऽष्टमो बोध्य इति ८। तथा-आत्मनेति । अत्र कृतमित्यध्याहियते । ततश्च-आत्मना कृत इति आत्मना कृतश्च दोषो दोषसामान्यापेक्षया विशेष इति ९। तथा-परोपनीतः=परेण प्रापितः । अयं-परोपनीतो दोषोऽपि दोषसामान्यापेक्षया विशेषो बोध्य इति, त-एते दशविशेषा इति विशेषदोषा-बोध्याः ॥ सू० ४७ ॥

संस्कृत छाया की जाती है-तब इस पक्षमें ऐसा अर्थ होताहै-कि अधिक दृष्टान्त आदिके प्रयोग होने पर जो वादीको दूषण दिया जाता है वह अधिक दृष्टान्तादि दोषहै और यह दोष सामान्य दोषकी अपेक्षा विशेष दोष है यहां अकारका प्रश्लेष हुआहै अतः " अहीय " यह लुप्त विभक्तिवाला पद है " अहमें " अकारका लोप भी हो गया है यह दोष आदि दोषकी अपेक्षा आठवां है । आत्माके साथ कृत इस पदका अध्याहार कर लेना चाहिये इस तरह आत्माके द्वारा किया गया दोष, दोष सामान्यकी अपेक्षासे विशेष दोष होता है ९ परके द्वारा दिया गया ऐसा परोपनीत दोष भी दोष सामान्यकी अपेक्षा विशेष दोष होता है १० इस प्रकारके ये दश विशेष दोष हैं ॥ सूत्र ४७ ॥

" अधिके " अधिक पदनी सातमी विभक्तिवाळी संस्कृत छाया लेवामां आवे, तो ते संस्कृत छायानो अर्थ आ प्रमाणे थाय छे—

अधिक दृष्टान्त आदिनो प्रयोग करवामां आवे त्यारे वादीमां जे दोष बतावतामां आवे छे ते दोषनुं नाम अधिक दृष्टान्त आदि विषयकदोष छे, अने ते दोषने सामान्यदोषरूप ज गणवामां आवे छे. अहीं 'अ' कारनो प्रश्लेष थयो छे. तेथी " अहीय " आ पद लुप्तविभक्तिवाळुं पद छे. 'अहमें' आ पदमां अकारनो लोप थई गयो छे. पहेलेथी गणवामां आवे तो आ दोषने आठमां प्रकारनो दोष गणी शकाय.

आत्मानी साथे कृतपदने अध्य हार राखवु जोईए. आ रीते आत्मा द्वारा करायेला दोषने पण सामान्यदोषरूप गणवाने बदले विशेषदोषरूप ज समजवो जोईए परना द्वारा करायेलो परोपनीतदोष पण सामन्यरूप गणी शकाय नहीं. परोपनीतदोषने विशेषदोष रूप ज गणवो जोईए. आ प्रकारना १० विशेषदोषोनुं अहीं निरूपण करवामां आव्युं छे. ॥ सूत्र ४७ ॥

विशेषादयो ये भावा अनन्तरसूत्रे प्रोक्तास्तेऽनुयोगगम्याः। अनुयोगश्च अर्थं वाचं चाश्रित्य भवति। तत्रार्थमाश्रित्यानुयोगो यथा-" अहिंसासंजमोतवो " इत्यत्राहिंसादीनां स्वरूपस्य भेदप्रकथनम्। वाचमाश्रित्यानुयोगस्तु एषामेवाहिंसादिपदार्थानां शब्दाश्रितो विचार इति। तत्र वाचमाश्रित्यानुयोगं दशविधत्वेन प्राह-

मूलम्--दसविहे सुद्धवायाणुओगे पण्णत्ते, तं जहा—चंकारे १ मंकारे २ पिंकारे ३ सेयंकारे ४ सायंकारे ५ एगत्ते ६ पुहत्ते ७ संजुहे ८ संकामिए ९ भिन्ने १० ॥ सू० ४८ ॥

छाया—दशविधः शुद्धवाचाऽनुयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-चकारः १ माकारः २ अपिकारः ३ सेकारः ४ सायंकारः ५ एकत्वं ६ पृथक्त्वं ७ संयूथं ८ संक्रामितं ९ भिन्नम् १० ॥ सू० ४८ ॥

विशेषादिक जो भाव ऊपरके सूत्रमें कहे गये हैं वे अनुयोग गम्य होते हैं अर्थ और वचनको आश्रित करके अनुयोग होता है अर्थको आश्रित करके जो अनुयोग होता है वह " अहिंसा संजमो तवो " इत्यादि रूप होता है क्योंकि यहां पर अहिंसा आदिके स्वरूपका भेद कथन हुआ है वाणीको आश्रित करके जो अनुयोग होता है, वह इन्हीं अहिंसा आदि पदार्थोंके शब्दाश्रित विचाररूप होता है अतः अब सूत्रकार वचनको आश्रित करके अनुयोगकी दशविधता का कथन करते हैं

" दसविहे सुद्धवायाणुओगे पण्णत्ते " इत्यादि ॥ सूत्र ४८ ॥

सूत्रार्थ—वाक्यार्थकी अपेक्षा रहित सूत्रका व्याख्यान रूप अनुयोग दश प्रकारका कहा गया है जैसे-चकार १ माकार २ अपिकार ३ सेकार ४ सायंकार ५ एकत्व ६ पृथक्त्व ७ संयुथ ८ संक्रामित ९ और भिन्न १०

વિશેષાદિક જે ભાવોનું ઉપરના સૂત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે ભાવો અનુયોગગમ્ય (વ્યાખ્યાન દ્વારા સમજી શકાય એવાં) હોય છે અર્થ અને વચનનો આશ્રય લઈને અનુયોગ થાય છે તે " अहिंसा संजमो तवो " ઈત્યાદિ રૂપ હોય છે; કારણ કે આ કથન દ્વારા અહિંસા આદિના સ્વરૂપનું ભેદ કથન થયું છે. વાણીનો આધાર લઇને જે અનુયોગ થાય છે તે એજ અહિંસા આદિ પદાર્થોના શબ્દાશ્રિત વિચારરૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર વચનનો આધાર લઈને અનુયોગના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

" दसविहे सुद्धवायाणुओगे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—(સૂ ૪૮)

સૂત્રાર્થ—વાકયાર્થની અપેક્ષાથી રહિત એવો સૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ દસ પ્રકારનો કહ્યો છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ચકાર, (૨) માકાર, (૩) અપિકાર, (૪) સેકાર, (૫) સાયંકાર, (૬) એકત્વ, (૭) પૃથકૃત્વ, (૮) સંયૂથ, (૯) સંક્રામિત અને (૧૦) ભિન્ન.

टीका—' दसविहे ' इत्यादि—

शुद्धवाचानुयोगः-शुद्धा=वाक्यार्थापेक्षारहिता या वाचा=वचनं-सूत्रं, तस्या अनुयोगो=व्याख्यानम् दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-चकार इत्यादि । तत्र-चकारानुयोगः-चकारस्य अनुयोगो । यथा-समाहारेतरेतरयोगसमुच्चयान्वाचयावधारणपादपूरणाधिकवचनादिरूपश्चार्थ इति । तत्र-संज्ञापरिभाषं-संज्ञा च परिभाषा-

वाक्यार्थकी अपेक्षासे रहित होना यह शुद्ध शब्दका अर्थ है और वाचा शब्दका अर्थ वचन है यह वचन यहां सूत्र रूप लिया गया है, अनुयोग शब्दका अर्थ वचन है यह वचन यहां सूत्ररूप लिया गया है अनुयोग शब्दका अर्थ व्याख्या है इस तरह वाक्यार्थकी जिसमें अपेक्षा नहीं है ऐसे सूत्रका जो व्याख्यान है वह अनुयोग है अर्थात् शुद्ध वाचानुयोग है इसके जो चकार आदिके भेदसे १० प्रकार कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है चकारादि पदोंके साथ अनुयोगको सम्बन्ध कर लेना चाहिये इस तरह चकारका जो अनुयोग है वह चकारानुयोग है जैसे-चकारका-चका इतने अर्थमें प्रयोग होता है-समाहार द्वन्द्वमें इतरेतर योग द्वन्द्वमें समुच्चयमें, अन्वाचयमें, अवधारणमें, पाद पूरण और अधिक वचन आदिमें व्याकरणके इस नियमानुसार "कार ग्रहणे केवलग्रहणं वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं" जिस शब्दके साथ "कार" का ग्रहण होताहै उस शब्दसे केवल इसी शब्दका ग्रहण होताहै और जिस शब्दके

વાકયાર્થની અપેક્ષાથી રહિત હોવું, એવો શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ છે અને વાચા શબ્દનો અર્થ વચન છે. તે વચનને અહીં સૂત્રરૂપ લેવામાં આવ્યું છે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ વચન થાય છે. તે વચનને અહીં સૂત્રરૂપ ગણવામાં આવેલ છે. અથવા-અનુયોગ શબ્દ અહીં વ્યાખ્યાનના અર્થમા પ્રયુક્ત થયો છે. આ રીતે વાકયાર્થની જેમાં અપેક્ષાએ (આવશ્યકતા) રહેતી નથી એવા સૂત્રનું જે વ્યાખ્યાન છે તેને અનુયોગ-શુદ્ધ વાચાનુયોગ-કહે છે. તેના ચકાર આદિ જે દસ ભેદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, તેમનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-

ચકાર અનુયોગ-ચકારનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ ચકાર અનુયોગ છે. જેમ કે "च" આ પદનો પ્રયોગ આટલા અર્થમાં થાય છે-સમાહાર દ્વન્દ્વમાં ઈતરેતરયોગદ્વન્દ્વમાં, સમુચ્ચયમાં, અન્વાચયમાં, અવધારણમાં, પાદ પૂરણમાં અને અધિક વચન આદિમાં.

"कारग्रहणे केवलग्रहणं वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं"

વ્યાકરણના આ નિયમ અનુસાર જે શબ્દની સાથે "કાર"નું ગ્રહણ થાય છે તે શબ્દ દ્વારા કેવળ એજ શબ્દનું ગ્રહણ થાય છે, અને જે શબ્દની

चेति। अत्र चकारः समाहारे। धवखदिरौ–धवश्च खदिरश्चेति। अत्र चकार इतरेतरयोगे। 'इत्थीओ सयणाणि य' इत्यत्र चकारः समुच्चये। ततश्च स्त्रीणां शयनानां चापरिभोग्यतायास्तुल्यत्वं प्रतिपादितम्। 'भिक्षामट ग्लानसेवां च कुरु' इत्यत्र चकारोऽन्वाचये। एवमेव अवधारणादिष्वपि चकारोऽनुयोक्तव्य इति। 'चंकार' इत्यत्र अनुस्वारोऽलाक्षणिकः। यथा–'सुंके सणिंचरे' छाया–

साथ वर्णका ग्रहण होता उस शब्दसे उसके सवर्ण वर्णोंका ग्रहण होता है, यहां चकारसे चका ग्रहण हुआ है "संज्ञा परिभाषाम्" इस शब्दमें "संज्ञा च परिभाषा च" इस प्रकारके द्वन्द्व समासमें समाहार द्वन्द्वके अर्थमें "च" शब्दका प्रयोग हुआ है "धवश्चखदिरश्च" धवखदिरौ" यहां चकार इतरेतरयोग द्वन्द्वके अर्थमें प्रयुक्त हुआहै "इत्थीओ सयणाणिय" यहां पर चकार समुच्चय अर्थमें प्रयुक्त हुआ है स्त्रियोंमें एवं शयनोंमें इससे अपरिभोग्यताका तुल्य रूपसे प्रतिपादन किया गयाहै "भिक्षामट ग्लानसेवां च कुरु" भिक्षा लाओ और ग्लानकी सेवा करो–यहां पर "च" का प्रयोग अन्वाचयं (एक कार्य करनेमें दूसरा कार्य करनेके लिये कहना) अर्थमें हुआहै इसी प्रकारसे अवधारणं आदि अर्थमें भी चकारका प्रयोग समझ लेना चाहिये "मूलमें" "चंकार" ऐसा पाठ है सो इसमें जो अनुस्वारका प्रयोग हुआ है वह अलाक्षणिक है।

સાથે વર્ણનું ગ્રહણ થાય છે. તે શબ્દ વડે તેના સવર્ણ વર્ણોનું ગ્રહણ થાય છે. અહીં ચકાર વડે 'ચ'નું ગ્રહણ થયું છે "संज्ञा परिभाषाम्" આ શબ્દમાં "संज्ञा च परिभाषा च" આ પ્રકારનો દ્વન્દ્વસમાસ બન્યો છે. અહીં 'च' પદના પ્રયોગ દ્વારા સમાહારદ્વન્દ્વસમાસ બનાવવામાં આવ્યો છે. "धवश्च खदिरश्च" "धवखदिरौ" અહી ચકાર ઈતરેતરયોગ દ્વન્દ્વસમાસના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.

इत्थीओ सयणाणि य" અહીં ચકાર સમુચ્ચયના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો સ્ત્રીઓમાં અને શયનોમાં તેના દ્વારા અપરિભોગ્યતાનું તુલ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

"भिक्षामट ग्लानसेवां च कुरु" "ભિક્ષા લાવો અને ગ્લાનની (બીમારની) સેવા કરો" આ સૂત્રમાં "च" પદનો પ્રયોગ અન્વયાર્થે થયો છે. (એક કાર્ય કરવાનું કહેવું તેનું નામ અન્વય છે). એજ પ્રમાણે અવધારણ આદિ અર્થમાં પણ ચકારનો પ્રયોગ કેવી રીતે થાય છે તે સમજી લેવું જોઈએ. મૂળ સૂત્રમાં

शुक्रः शनैश्वरः इत्यादौ। एवमग्रेऽपि अनुस्वारविषये भावनीयमिति। तथा-माकारः। 'मा' शब्दो निषेधे। ततः कारप्रत्यये माकार इति। तस्य अनुयोगो=व्याख्यानमपि माकारः। यथा-'समणं व माहणं वा' इत्यत्र माहणशब्दे मा शब्दो निषेधे। अथवा-'मकार' इतिच्छाया। यथा-'जेणामेव समणे भगवं महावीरे तेणामेव' इत्यत्र 'जेणामेव' 'तेणामेव' इति पदद्वये मकारागम आर्षत्वात्। अन्यथा-'जेणेव' तेणेव' इत्यनेनैव विवक्षितार्थप्रतीतेरिति २।

जैसा "सुंके सणिंचरे" में हुआ है इसी तरहका कथन आगेके पदोंमें आगत अनुस्वारके विषयमें भी जानना चाहिये "माकार" में "मा" शब्द निषेध अर्थमें आया है इससे कार प्रत्यय करने पर "माकार" ऐसा शब्द बन गया है इसका जो अनुयोग है वह भी माकार है जैसे "समणं वा माहणं वा" इसमें "माहण" शब्दमें मा शब्द निषेधमें प्रयुक्त हुआ है।

अथवा-"मंकार" की संस्कृतच्छाया "मकार" ऐसी भी होती है सो मकारका जो अनुयोग है वह मकार है जैसे-"जेणामेव समणे भगवं महावीरे तेणामेव" यहां पर "जेणामेव" में और "तेणामेव" मकारका आर्ष होनेसे हुआ है नहीं तो "जेणेव तेणेव" इतने मात्रसेही विवक्षित अर्थकी प्रतीति हो जाती है तथा-"अपिकार"

"चकार" આ પદનો પ્રયોગ થયો છે. તેમાં જે અનુસ્વારનો પ્રયોગ થયો છે તે અલાક્ષણિક છે. જેમ કે આ પ્રકારનો પ્રયોગ નીચેના સૂત્રપાઠમાં પણ થયો છે-"सुंके सणिंचरे" પછીના પદોમાં પણ મૂળસૂત્રમાં જે અનુસ્વાર વપરાયો છે. તેના વિષે પણ આ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ સમજી લેવું.

(૨) માકાર અનુયોગ-"માકાર" પદમાં મા" શબ્દ નિષેધાર્થે વપરાયો "मा" પદને "कार" પ્રત્યય લગાડવાથી "माकार" માકાર પદ બન્યું છે. તેનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ માકાર અનુયોગ છે. જેમ કે-"समणं वा माहणं वा" આ સૂત્રપાઠમાં "મહણ" પદમાં "મા" પદનો પ્રયોગ નિષેધાર્થે થયેલો છે.

અથવા "मंकार" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "मकार" પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે-"મકારનો જે અનુયોગ છે તેને મકારઅનુયોગ કહે છે" જેમ કે "जेणामेव समणे भगवं महावीरे तेणामेव" આ સૂત્રપાઠમા "जेणामेव" પદમાં અને "तेणामेव" પદમાં 'મકાર'નો આર્ષ થવાને લીધે "जेणेव....तेणेव" ને બદલે "जेणामेव....

तथा-अपिकारः, अपि शब्दात्कारप्रत्यये साधुः। 'पिंकार' इति तु आकार लोपेऽनुस्वारागमे च सति साधुः। अपिकारस्य=अपिशब्दस्यानुयोगेऽपि अपिकारः। स यथा-'अपि संभावना प्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये।

"तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च॥" इति।

तत्र-संभावनायाम्-'अपि स्तुयाज्जिन'-मिति। 'अपि स्तुहि' इति कामचारक्रियायाम्। धिग्देवदत्तमपि स्तुयादधर्मिण'-मिति गर्हायाम्। अपि

अपि शब्दसे कार प्रत्यय करने पर "अपिकार" ऐसा शब्द सिद्ध होता है "पिंकार" में अकारके लोप होने पर और अनुस्वारके आगम होने पर "पिंकार" ऐसा शब्द बन गया है। अपि शब्दका जो अनुयोग है वह अपिकार है जैसे-अपि शब्द संभावनामें प्रश्नमें शंकामें गर्हामें और समुच्चयमें प्रयुक्त हुआ है तथा-अपि शब्दका प्रयोग "युक्त पदार्थे च कामचारक्रियासुच" इस कथनके अनुसार युक्त पदार्थमें और कामचार (यथारुचि कार्य करनेका कहना) क्रियामें भी होता है "अपि स्तुयाज्जिनमिति" में संभावना करता हूं कि आपने जिनेन्द्रकी स्तुति करली होगी-यहां "अपि" शब्द संभावनामें प्रयुक्त हुआ हैं "अपिस्तुहि" तुम्हारी इच्छा-तुम स्तुति करो-यहां अपि शब्द कामचार क्रियामें प्रयुक्त हुआ है "धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयात्

तेणामेव" थयुं छे तो मात्र 'जेणेव तेणेव" आ पदोना प्रयोगथी ज विवक्षित अर्थनी प्रतीति थइ जाय छे.

अपिकार अनुयोग-'अपि' पदने "कार" प्रत्यय लगाडवाथी 'अपिकार' पद बन्युं छे. पिंकार" आ पद अकारनो लोप थवाथी अने अनुस्वारनु आगमान थवाथी 'अपिकार" मांथी बन्युं छे अपि शब्दनो जे अनुयोग छे, तेनुं नाम अपिकार अनुयोग छे. 'अपि' शब्द प्रयोग संभावनना अर्थमां, प्रश्नार्थम', शंकाना अर्थमां, गर्हाना अर्थमां अने समुच्चयना अर्थमां थाय छे तथा "युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च" आ कथन अनुसार युक्त पदार्थमां अने कामचारमां (रुचि अनुसार कार्य करवानुं कहेवामां पण 'अपि' शब्दनो प्रयोग थाय छे.

"अपि स्तुयाज्जिनमिति" "हुं धारुं छुं के आपे जिनेन्द्रनी स्तुति करी लीधी हशे" अहीं अपि पद संभावनार्थे वपरायुं छे "अवि स्तुहि" तमारी इच्छा होय तो तमे स्तुति करो," आ वाक्यमां अपि पद कामचार क्रियामां प्रयुक्त थयुं छे.

सिञ्च,-अपि स्तुहि-इति समुच्चये। एवमेव अन्येष्वर्थेष्वपि स्वधिया भावनीय-मिति ३। तथा-सेकार इति। 'से' इति अथार्थवाचकः प्राकृतः शब्दः। ततः कारप्रत्यये सेकारः। तस्य अनुयोगः=व्याख्यानमपि सेकारः। अथार्थे सेकारस्तु 'से भिक्खुवा' इत्यत्र। अथार्थश्च-संशयाधिकारमङ्गलविकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारम्भ समुच्चयाः। 'से भिक्खू वा' इत्यत्र 'से' शब्द आनन्तर्ये। मूले

अधर्मिणम्" देवदत्तको धिक्कार है उसने अधर्मीकी स्तुति की है यहां पर अपि शब्द गर्हामें प्रयुक्त हुआ है, "अपि सिञ्च-अपि स्तुहि" तुम पानी सींचो और स्तुति करो-यहां अपि समुच्चयमें प्रयुक्त हुआ है इसी प्रकारसे अन्य अर्थों में भी अपनी बुद्धिसे अपि शब्दका प्रयोग करके समझ लेना चाहिये ३ तथा-"सेकार" "से" यह "अथ" अर्थका वाचक प्राकृत शब्द है इससे कार प्रत्यय करने पर 'सेकार" ऐसा सिद्ध होता है। इस साकारका जो अनुयोगका व्याख्यान है वह भी सेकार है अथार्थमें 'सेकार"का प्रयोग जैसे-से भिक्खू वा" यहां पर हुआ है। अथ शब्दके इतने अर्थ होते हैं-संशय, अधिकार, मङ्गल, विकल्प, अनन्तर, प्रश्न, कार्त्स्न आरम्भ और समुच्चय" से भिखूवा यहां "से" शब्द आनन्तर्य अर्थमें प्रयुक्त हुआ है मूलमें

"धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयात् अधर्मिणम्" દેવદત્તને ધિક્કાર હો, કારણ કે તેણે અધર્મીની સ્તુતિ કરી છે. આ વાકયનાં ગર્હાના અર્થમાં અપિ પદ વપરાયું છે.

"अपि सिञ्च-अपि स्तुहि" "તમે પાણીનું સિંચન કરો અને સ્તુતિ કરો"-આ વાકયમાં અપિ પદ સમુચ્ચયના અર્થમાં વપરાયું છે એજ પ્રમાણે 'अपि' પદનો અન્ય અર્થોમાં પણ જાતે જ પ્રયોગ કરી લઈએ તેનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ —

સેકાર અનુયોગ-'से" પદ સંસ્કૃત શબ્દ "अथ"નું વાચક પ્રાકૃત ભાષાનું પદ છે. તેને "કાર પ્રત્યય લગાડવાથી 'सेकार' પદ બને છે. તે સેકારનો જે અનુયોગ-વ્યાખ્યાન-છે તેને સેકાર અનુયોગ કહે છે. 'अथ'ના અર્થમાં 'से' પદનો પ્રયોગ નીચેના સૂત્રપાઠમાં થયો છે—

"से भिक्खु वा" 'अथ' પદ નીચેના અર્થ દર્શાવે છે—સંશય, અધિકાર, મંગળ, વિકલ્પ, અનન્તર પ્રશ્ન, કાત્સ્ન્ય આરંભ અને સમુચ્ચયના "से भिक्खु वा" આ સૂત્રાંશમાં 'से' પદ આનન્તર્યના અર્થમાં વપરાયું છે. મૂળ સૂત્રમાં "सेयंकारे" આ પ્રકારનો પાઠ છે. તેમાં 'यं' આર્ષ હોવાથી આવ્યું

'सेयंकार' इत्यत्र 'य' इति आर्षत्वात्। क्वचित् 'से' इत्यसावित्यर्थे। क्वचित्तु-तस्यार्थे। अथवा-'सेयंकार' इत्यस्य श्रेयस्कार इतिच्छाया। श्रेयसः करणं श्रेयस्कार इति विग्रहः। श्रेयस उच्चारणमित्यर्थः। एतदनुयोगो यथा-'सेयं मे अहिज्जिउं अज्झयणं धम्मपण्णत्ती' इत्यत्र श्रेयः-अतिशयेन प्रशस्यं-कल्याणमिति। अथवा-'सेयंकारः' इत्यस्य 'सेयकार' इतिच्छाया। 'सेय' शब्दो भविष्यदर्थे। ततः कारप्रत्ययः। तदनुयोगो यथा-'सेयकाले अकम्मं नाविभवई' इत्यत्र सेयशब्दो भविष्यदर्थवाचक इति। अत्रानुस्वारः प्राकृतत्वादिति ४।

"सेयंकारे" ऐसा पाठ है सो यहां "यं" यह आर्ष होनेसे आयाहै कहीं पर "से" यह "असौ" इस अर्थमें आता है अथवा-"सेयंकार" की संस्कृतच्छाया श्रेयस्कार ऐसी भी होती है, इसका विग्रह "श्रेयस करणम्-श्रेयस्कारः" ऐसा होता है इसका अर्थ है श्रेयका-कल्याणका-उच्चारण करना इसका अनुयोग इस प्रकारसे है-जैसे-"सेयं मे अहिज्जउं अज्झयणं धम्मपण्णत्ती" यहां श्रेय शब्द यह है कि धर्म प्रज्ञप्तिका अध्ययन मुझे अधिकसे अधिक रूपमें प्रशस्य है कल्याणकर है। अथवा-"सेयंकार" की छाया "सेयकारः" ऐसी भी होती है इस पक्षमें 'सेय' शब्द भविष्यत् अर्थमें प्रयुक्त होगा-और फिर उससे कार प्रत्यय होकर "सेयकार" ऐसा शब्द निष्पन्न हो जावेगा इस सेयकारका जो अनुयोग होगा वह भी सेयकार होगा इसका अनुयोग जैसे-"सेयकाले अकम्मं वा विभवइ" ऐसा है यहां "सेय" शब्द भविष्यत् अर्थका वाचक है यहां अनुस्वार प्राकृत होनेसे

છે. ક્યારેક 'से' પદ 'असौ' આ સંસ્કૃત પદના અર્થમાં પણ વપરાય છે અથવા "सेयकार" છાયા "श्रेयस्कार" પણ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-"श्रेयसः करणम् श्रेयस्कारः" એટલે કે 'શ્રેયનું-કલ્યાણનું-ઉચ્ચારણ કરવું'. તેનો અનુયોગ આ પ્રમાણે સમજવો-"सेयं मे अहिज्जिउ अज्झयणं धम्म पण्णत्ती" અહીં 'શ્રેય' શબ્દ એવું પ્રકટ કરે છે કે ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિનું અધ્યયન મારે માટે અધિકમાં અધિકરૂપે પ્રશસ્ય-કલ્યાણકારક છે. અથવા "सेयंकार"ની સંસ્કૃત છાયા "सेयकारः" પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ "सेय" પદ ભવિષ્યકાલિક અર્થના સંબંધમાં પ્રયુક્ત થશે. અને તેને 'કાર' પ્રત્ય લાગવાથી 'સેયકાર' શબ્દ બનશે. આ સેયકારનો જે અનુયોગ થશે તે પણ સેયકાર હશે. જેમ કે-"सेयकाले अकम्मं वा विभवइ" અહીં 'સેય' શબ્દ ભવિષ્યકાલિન અર્થનો વાચક છે. અહીં અનુસ્વાર પ્રાકૃત

तथा-सायङ्कारः। सायमिति सत्यार्थको निपातः। ततश्छान्दसत्वात् कारप्रत्यये सायङ्कारः। अथवा-करणं कारः, सायं=सत्यस्य कारः सायङ्कार इति। तदनुयोगोऽपि सायङ्कार इति। स यथा-सत्यं तथा वचनसद्भावप्रश्नेष्विति ५। चकारादयो निपाता उपलक्षणपराः। ततश्चकारादीनामनुयोग इव शेषनिपातानामप्यनुयोगः स्वधिया कल्पनीय इति। तथा-एकत्वम्=एकवचनं, तदनुयोगोऽपि एकत्वम्। यथा-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपांसि मोक्षमार्ग इति सूत्रे मोक्षमार्ग इत्येक-

हो गया है तथा-"सायङ्कार" में साय यह पद निपात है और इसका अर्थ होता है सत्य, इससे कार प्रत्यय करने पर सायङ्कार ऐसा शब्द बन जाता है अथवा-"करणं कारः" करनेका नाम कार है सत्यका जो कार है वह सायकार है इसका अनुयोग इस प्रकारसे है-सत्य यह शब्द तथा वचनमें सद्भावमें एवं प्रश्नमें प्रयुक्त होता है। चकार आदि जो निपात हैं वे उपलक्षण परक हैं इससे चकार आदिकोंके अनुयोगकी तरह शेष निपातोंका भी अनुयोग अपनी बुद्धिसे जान लेना चाहिये तथा-एकत्व-एक वचनका नाम एकत्व है इसका जो अनुयोग है वह भी एकत्व है जैसे-"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपांसि मोक्ष मार्गः" यहां पर जो सूत्रमें "मोक्षमार्गः" ऐसे एकवचनका प्रयोग हुआ है वह इस बातको प्रकट करनेके लिये हुआ है कि सम्यग्दर्शन

पदने કારણે થયો છે. તથા "सायङ्कार"માં 'સાય' તે પદ નિપાત છે, અને તેનો અર્થ 'સત્ય' થાય છે તેને 'કાર' પ્રત્યય લગાવવાથી 'સાયંકાર' પદ બન્યું છે. અથવા-"करणं कारः" કરવું તેનું નામ કાર છે. સત્યનું જે કાર છે અથવા જે સત્ય કરવામાં આવે છે તેનું નામ સાયંકાર છે. આ સાયંકારનો જે અનુયોગ છે. તેને પણ સાયંકાર કહે છે. તેનો અનુયોગ આ પ્રકારનો સમજવો- 'સત્ય' પદ શબ્દ તથા વચનમાં, સદ્ભાવમાં અને પ્રશ્નમાં પ્રયુક્ત થાય છે. ચકાર આદિ જે નિપાત છે તેઓ ઉપલક્ષણપરક છે. તેથી ચકાર આદિના અનુયોગની અનુસાર જ બાકીના નિપાતોનો અનુયોગ પણ પાઠકોએ પોતાની બુદ્ધિથી સમજી લેવો જોઇએ

એકત્વ અનુયોગ-એક વચનનું નામ એકત્વ છે. તેના અનુયોગનું નામ એકત્વ અનુયોગ છે. જેમ કે... सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपांसि मोक्षमार्गः" આ સૂત્રપાઠમાં "मोक्षमार्ग." 'મોક્ષમાર્ગ' આ પદ એક વચનમાં વપરાયું છે. તે પદનો આ રીતે એક વચનમાં પ્રયોગ થવાનું કારણ એ છે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપ, આ ચારેને અલગ અલગ રૂપે

त्वेन निर्देशः सम्यग्दर्शनादीनां समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वप्रदर्शनार्थो, नत्वेकैकस्येति। यथा वा—

"शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" ॥ १ ॥

इत्यत्र हेतुरित्येकत्वेन निर्देशः शक्त्यादीनां समुदितानामेव कवित्वे हेतुत्वं न तु शक्त्यादेरेकैकस्य हेतुत्वमिति प्रदर्शयितुमिति ६। तथा—पृथक्त्वम्=भेदो द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः। तदनुयोगोऽपि पृथक्त्वम्। स यथा—' धम्मत्थिकाये धम्म-

सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र तथा सम्यक् तप ये अलग २ से मुक्तिके मार्ग नहीं हैं किन्तु एक ही आत्मामें समुदित हुए ये मुक्तिके मार्ग हैं। इस तरह यह एक वचन समुदित सम्यग्दर्शनादिकोंमें मुक्ति मार्गत्वका समर्थक है और यही यहां इसका अर्थ है इसी तरहसे—

"शक्तिर्निपुणता लोक" इत्यादि।

यहां पर "हेतुः" यह एक वचनमें निर्दिष्ट हुआ है सो इससे यह प्रदर्शित किया गया है कि ये शक्ति आदि गुण समुदित अवस्थामें ही कवित्वमें कारण हैं- भिन्न २ रूपसे ये कवित्वमें कारण नहीं हैं- एक वचनका अनुयोग है तथा—पृथक्त्व—पृथक्त्व नाम भेदका है और यह भेद द्विवचन एवं बहुवचनका वाचक है इस पृथक्त्वका जो अनुयोग है वह भी पृथक्त्व है इसका अनुयोग इस प्रकारसे है जैसे—

મુક્તિના માર્ગરૂપ સમજવાના નથી, પરન્તુ એક જ આત્મામાં સમુદિત થયેલ આ ચારે વસ્તુ જ મુક્તિના માર્ગરૂપ છે. આ રીતે આ એક વચનવાળા શબ્દનો પ્રયોગ સમુદિત સમ્યગ્દર્શન આદિકોમાં મુક્તિમાર્ગનું સમર્થન કરે છે, એવો અહીં અર્થ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. એજ પ્રમાણે...

"શક્તિ નિંપુણતા લોક" ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપાઠમાં "હેતુઃ" પદ એક વચનમાં વપરાયું છે. અહીં તેનો એક વચનમાં પ્રયોગ કરીને એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે શક્તિ આદિ ગુણો અલગ અલગ રૂપે જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં રહેલા હોય તો તે વ્યક્તિઓને કવિ બનાવવામાં કારણભૂત બનતા નથી, પરન્તુ એક જ વ્યક્તિમાં આદિ ગુણોનો સમુદિત રૂપે સદ્‌ભાવ હોય તો તે વ્યક્તિમાં કવિત્વ શક્તિ ખીલી ઉઠે છે. આ પ્રકારનું એકત્વ અનુયોગનું સ્વરૂપ છે.

પૃથક્ત્વ અનુયોગ—પૃથક્ત્વ એટલે અલગતા અથવા ભેદ. આ ભેદ દ્વિવચન અને બહુવચનનો વાચક છે. આ પૃથક્ત્વનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ પૃથક્ત્વ અનુયોગ છે. તેનો અનુયોગ આ પ્રકારનો સમજવો—

त्थिकायदेसे धम्मत्थिकायप्पदेसा ' इत्यत्र ' धम्मत्थिकायप्पदेसा ' इति बहुवचनं तेषामसंख्यातत्वप्रदर्शनार्थमिति ७। तथा–संयूथं संगतं यूथं–पदानां पदयोर्वा समुचितः समूहः–समास इति यावत्। तदनुयोगोऽपि संयूथम्। यथा–सम्यग्दर्शनशुद्धम्–सम्यग्दर्शनेन सम्यग्दर्शनाय सम्यग्दर्शनाद् वा शुद्धमित्यादिरनेकविधः समास इति ८। तथा-संक्रामितम्–भिन्नविभक्तिवचनादितया परिणामितम्। तदनुयोगोऽपि संक्रामितम्। तथा–' साहूणं वंदणेणं नासइ पावं असंकिया भावा"

" धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायदेसे, धम्मत्थिकायप्पदेसा " में जो बहुवचन है उनमें असंख्यतताके प्रदर्शनके लिये है क्योंकि धर्मास्तिकायके प्रदेश सिद्धान्तमें असंख्यात ही कहे गये हैं संख्यात अनन्त आदि नहीं अतः बहुवचनमें यहां असंख्यात हो कहे हैं। तथा–संयूथ–संगत जो यूथ है अनेक पदोंका समुचित समूह है वह संयूथ है वह संयूथ समास रूप होता है इस संयूथका जो अनुयोग है वह भी संयूथ है जैसे" सम्यग्दर्शनशुद्धम्" यह एक संयूथ है इसका अनुयोग–" सम्यग्दर्शन, सम्यग्दर्शनाय, सम्यग्दर्शनात् वा " इत्यादि अनेक प्रकारसे होता है तथा–संक्रामित भिन्न विभक्तियोंके रूप एवं भिन्न वचनों आदिके रूपमें जहां शब्दको बदल दिया जाता है वह संक्रामित है इस संक्रामितका जो अनुयोग है वह भी संक्रामित है जैसे–" साहूणं

" धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायदेसे, धम्मत्थिकायप्पदेसा "

આ સૂત્રપાઠમાં જે બહુવચનને ઉપયોગ થયો છે, તે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોમાં અસંખ્યાતતા પ્રકટ કરવા માટે થયો છે, કારણ કે સિદ્ધાન્તના કથન અનુસાર ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાત જ કહ્યા છે—

સંખ્યાત પણ કહ્યા નથી અને અનંત પણ કહ્યા નથી. તેથી બહુવચનમાં તે પ્રદેશોને અસંખ્યાત જ કહ્યા છે.

સંયૂથ અનુયોગ-સાથે ઉપયોગમાં આવતા શબ્દસમૂહને સંયૂથ કહે છે એટલે કે–અનેક પદોના સમુચિત સમૂહને સંયૂથ કહે છે. તે સંયૂથ સમાસરૂપ હોય છે તે સંયૂથનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ સંયૂથ અનુયોગ છે જેમ કે ... " सम्यग्दर्शनशुद्धम् " આ એક સયૂથ છે તેનો અનુયોગ " सम्यग्दर्शन, सम्यग्दर्शनाय, सम्यग्दर्शनात् वा " ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે થાય છે.

સંક્રામિત અનુયોગ–જુદી જુદી વિભક્તિયોનાં રૂપમાં અથવા જુદાં જુદાં વચનાદિકોનાં રૂપમાં શબ્દને બદલવો–શબ્દનો જુદી જુદી વિભક્તિયોમાં કે વચનમાં પ્રયોગ કરવો તેનું નામ સક્રામિત છે. સંક્રામિતનો જે અનુયોગ થાય છે તેનું

इत्यत्र 'साहूणं' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणामं कृत्वा साधूनां सकाशात् अशङ्किता भावा जायन्ते' इत्येवं विभक्तिविपरिणामरूपोऽनुयोगः क्रियते। तथा– 'अच्छंदा जे न भुंजंति, न से चाइ त्ति वुच्चइ' इत्यत्र 'न स त्यागीत्युच्यते' इत्येकवचनं बहुवचनतया विपरिणमय्य 'न ते त्यागिनः' इति वचनविपरिणामरूपोऽनुयोगः कर्त्तव्य इति ९। तथा–भिन्नं–विसदृशम्। वैसादृश्यं च क्रमकालभेदादिमादाय बोध्यम्। तदनुयोगोऽपि भिन्नम्। तत्र–क्रमभिन्नानुयोगो यथा–

वंदणेणं नासइ पावं असंकिया भावा" यहां पर 'साहूणं' षष्ठी विभक्ति है परन्तु पंचमी विभक्तिमें इसका विपरिणाम करके "साधुभ्य" ऐसा बनाया गया है, इसका अर्थ होता है साधुओंसे–साधुओंके सम्बन्धसे आशंकित शङ्का रहित–निःसंदिग्ध भाव उत्पन्न होते हैं। यहां यह विभक्ति विपरिणाम रूप अनुयोगहै तथा–"अच्छंदा जे न भुंजंति नसे चाइ त्ति वुच्चइ" यहां पर "से" यह शब्द एक वचनवाला है परन्तु इसे बहुवचनमें विपरिणमित किया गया है इसका अर्थ होता है–जो इच्छानुसार खाते पीते हैं वे त्यागी नहीं कहलाते हैं। इस तरह यहां विभक्तिका विपरिणाम रूप यह अनुयोग है ९

भिन्न–शब्दका अर्थ यहां विसदृश लिया गया है वैसादृश्य क्रमभेदको लेकर एवं कालभेद आदिको लेकर होता है इस भिन्न रूप वैसादृश्यका जो अनुयोग है वह भी भिन्न है इसमें क्रमभिन्नानु-

નામ સંક્રામિત અનુયોગ છે. જેમ કે "साहूणं वंदणेणं नासइ पावं असंकिया भावा" આ વાકયમાં "साहूणं" આ પદ છટ્ઠી વિભક્તિમાં વપરાયું છે. પરન્તુ પાંચમી વિભક્તિમાં તેને ફેરવી નાખીને "साधुभ्य" પદ બનાવવામાં આવ્યું છે. આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે–સાધુઓના સંબંધથી અશંક્તિ (શંકારહિત, નિઃસંદિગ્ધ) ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વિભક્તિ વિપરિણામરૂપ સંક્રામિત અનુયોગ થયો. વિભક્તિના વિપરિણામરૂપ સંક્રામિત અનુયોગનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—"अच्छंदा जे न भुंजति, न से चाइ त्ति वुच्चइ" અહીં "से" પદ એક વચનમાં વપરાયું છે. પરન્તુ તેને બહુવચનમાં વિપરિણમિત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે–જેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખાય છે અને પીવે છે, તેમને ત્યાગી કહી શકાતા નથી. આ રીતે અહીં વચનના વિપરિણામરૂપ આ અનુયોગ થયો છે.

ભિન્નઅનુયોગ–ભિન્ન એટલે વિસદૃશ (અસમાન) આ પ્રકારનું વૈસાદૃશ્ય (ભિન્નતા) ક્રમભેદને લીધે અને કાળભેદને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભિન્ન રૂપ વૈસાદૃશ્યનો જે અનુયોગ છે તેનું નામ ભિન્ન અનુયોગ છે જેમ કે,...

'तिविहं तिविहेणं' इति सामान्यत उक्त्वा ततः 'तिविहेणं' इत्यस्य विवरणं 'मणेणं' इत्यादिना कृतम्। क्रमेण विवरणे तु-'तिविहं' इत्येतस्य 'न करोमि' इत्यादिना विवरणं कृत्वा ततः 'तिविहेणं' इत्यस्य विवरणं कर्त्तव्यम्। ततश्च यथासंख्यमन्वयः स्यात्। तथा सति-'न करोमि मनसा, न कारयामि-वाचा, कुर्वन्तं नानुजानामि कायेन' इत्यनिष्टोऽर्थः प्रसज्जेत। इष्टोऽर्थस्तु-मनःप्रभृतिष्वेकैकेन करणकारणानुमोदनानां निषेध इति क्रमभिन्नस्यानुयोगः।

योग इस प्रकारसे जैसे "तिविहं तिविहेणं" ऐसा सामान्य रूपसे करके फिर "तिविहेणं" का विवरण मनसे वचनसे और कायसे ऐसा किया गया है अर्थात् मैं पापकार्य-हिंसादिक कार्य न मनसे करूंगा न मनसे कराऊंगा और न करनेवालेकी मनसे अनुमोदना ही करूंगा, इसी तरहसे वचन और कायके साथ भी ऐसा ही संबन्ध कृत, कारित एवं अनुमोदना इन पदोंका किया गया है परन्तु जब इसका विवरण क्रमसे किया जावेगा तब इसका अर्थ ऐसा होगा कि मनसे न करूंगा वचनसे न करवाऊंगा और कायसे करानेवालेकी अनुमोदना नहीं करूंगा अर्थात् क्रमशः विवरण इन "तिविहं तिविहेणं" का करने पर त्रिविधका त्रिविधके साथ होगा मन, वचन काय ये इस तरफ त्रिविध हैं और कृतकारित एवं अनुमोदना ये दूसरी तरफ त्रिविध हैं अतःयथासंख्य मन वचन आदिका कृतकारित आदिके साथ सम्बन्ध हो जावेगा सो ऐसा सम्बन्ध इष्ट नहीं है क्योंकि ऐसा अर्थ सिद्धान्तकी

"तिविहं तिविहेणं" આવું સામાન્યરૂપે કહીને પુનઃ "तिविहेणं" ત્રિવિધનું વિવરણ મનથી, વચનથી અને કાયથી કરવામાં આવ્યું છે એટલે કે હું હિંસા-દિક પાપકૃત્ય મનથી કરીશ નહીં, મનથી કરાવીશ નહીં અને પાપકૃત્ય કરનારની અનુમોદના કરીશ નહીં. એજ પ્રમાણે વચન અને કાયની સાથે પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદનાની અપેક્ષાએ પણ એવો જ સંબંધ સમજીને એવું જ કથન કરી શકાય છે. પરન્તુ જો તેનું વર્ણન અનુક્રમે કરવામાં આવશે, ત્યારે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે-હું મનથી પાપકર્મ નહીં કરું, વચનથી નહીં કરાવું અને કાયથી કરનારની અનુમોદના નહીં કરું, વચનથી નહીં કરાવું એટલે કે "तिविहं तिविहेणं" આ પદનું ક્રમશઃ વિવરણ કરતા ત્રિવિધનું ત્રિવિધની સાથે વિવરણ થશે. એક તરફ મન, વચન અને કાયરૂપ ત્રિવિધ છે અને બીજી તરફ કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ ત્રિવિધ છે, તેથી યથાસંખ્ય મન, વચન આદિનો કૃત કારિત આદિની સાથે સંબંધ થઇ જશે, પરન્તુ એવો સંબંધ ઇષ્ટ નથી,

कालभिन्नतातु—अतीतादिना निर्देशे कर्त्तव्ये वर्त्तमानादिना निर्देशः । तदनुयोगो-यथा—' सक्के देविंदे देवराया वंदइ नमंसइ ' इति ऋषभस्वामिवर्णने अतीत-कालिके प्रयोगे कर्त्तव्ये वर्त्तमानकालिकः प्रयोगस्त्रैकालिकेष्वपि तीर्थकरेषु शक्र-स्यायमेव समुदाचार इति सूचयितुमिति १०। इदं सूत्रम्, अनन्तरोक्तं दोषसूत्रं च अर्थगौरवयुक्तत्वादन्यथाऽपि प्रवचनानुकूलं व्याख्येयमिति ॥ सू० ४८ ॥

मान्यतासे इस प्रकारके सम्बन्धमें विरुद्ध पडता है, सिद्धान्तकी मान्यता तो मनके साथ कृत कारित एवं अनुमोदनाके सम्बन्ध मानने की है, वचनके साथ कृत, कारित, अनुमोदनाके सम्बन्ध माननेकी है और कायके साथ कृत, कारित एवं अनुमोदनाके सम्बन्ध मानने की है। इस प्रकार मन वचन और कायसे एक एकके साथ करण, कारण और अनुमोदनाका जो निषेध है वह क्रमभिन्नका अनुयोग है। काल भिन्नता तो जहां अतीत आदिसे निर्देश करने योग्य होने पर जो वर्तमान आदिसे निर्देश होता है वहां होती है जैसे—" सक्के देविंदे देवराया वंदइ, नमंसइ " ऋषभ स्वामीके वर्णनमें ऐसा वर्णन किया गया है वैसे देखा जावे तो यहां अतीत कालको लेकर अतीतकालिक क्रियाओंका प्रयोग सूत्रकारको करना चाहिये था, परन्तु ऐसा न करके जो वर्तमानकालिक क्रियाओंका प्रयोग किया गया है यही कालभिन्नानु योग है और यह कालभिन्नानुयोग इस बातकी सूचना देता है कि त्रैकालिक भी तीर्थंकरोंके विषयमें शक्रका यही समुदाचार है यह सूत्र

કારણ કે આ પ્રકારનો સંબંધ સિદ્ધાંતની માન્યતા અનુસાર તો મનની સાથે કૃત, કારિત અને અનુમોદનાનો સંબંધ માનવો જોઈએ, વચનની સાથે પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદનાનો સંબંધ માનવો જોઇએ અને કાયાની સાથે પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદનાનો સંબંધ માનવો જોઇએ. આ રીતે મન, વચન અને કાય, આ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેકની સાથે કરણ, કારણ અને અનુમોદનાનો નિષેધ છે, તે ક્રમભિન્નનો અનુયોગ છે જ્યાં ભૂતકાળનો નિર્દેશ કરવાનો હોય, ત્યાં વર્તમાન આદિ કાળનો નિર્દેશ કરાય તો કાળભિન્નતા આવી જાય છે. જેમ કે "सक्के देविंदे देवराया वंदइ नमंसइ" ઋષભસ્વામીના વર્ણનમાં આ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં ભૂતકાલીન પ્રસંગનું વર્ણન હોવાથી સૂત્રકારે ભૂતકાળના ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કરવો જોઇતો હતો, પરન્તુ એ પ્રમાણે ન કરતાં જે વર્તમાનકાલિક ક્રિયા-પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેને જ કાલભિન્નાનુયોગરૂપ ગણી શકાય. આ કાલભિ-ન્નાનુયોગ એ વાતનું પણ સૂચન કરે છે કે ત્રણે કાળના તીર્થંકરોના વિષયમાં

वचनानुयोगानन्तरम् अर्थानुयोगः प्रवर्त्तते इति दानरूपस्यार्थस्य भेदानामनुयोगमाह—

मूलम्—दसविहे दाणे पण्णत्ते, तं जहा—अणुकंपा १ संगहे चेव २, भए ३ कालुणिएइ य ४। लज्जाए ५ गारवेणं च ६, अहम्मे उण सत्तमे ७ ॥ १ ॥ धम्मे य अट्ठमे वुत्ते ८, काहीइ य ९ कयंतिय १० ॥ सू० ४९ ॥

छाया—दशविधं दानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अनुकम्पा १ संग्रहश्चैव २ भयं ३ कारुण्यमिति च ४। लज्जया ५ गौरवेण च ६ अधर्मः पुनः सप्तमम् ७ ॥ १ ॥ धर्मश्च अष्टममुक्तं ८ करिष्यतीति च ९ कृतमिति च १० ॥ सू० ४९ ॥

और इसके ऊपर का दोषसूत्र अर्थ गौरवसे युक्त होनेके कारण प्रवचनकी मान्यताके साथ बाधा न आवे इस रूपसे दूसरे प्रकारसे भी व्याख्यात कर लेना चाहिये ॥ सूत्र ४८ ॥

वचनानुयोगके अनन्तर अर्थानुयोगकी प्रवृत्ति होती है अतः अब सूत्रकार दानरूप अर्थके भेदोंका अनुयोग कहते हैं—

" दसविहे दाणे पण्णत्ते " इत्यादि ॥ सूत्र ४९ ॥

सूत्रार्थ—दान १० प्रकारका कहा गयाहै जैसे—अनुकंपा दान १, संग्रह दान २, भयदान ३, कारुण्य दान ४, लज्जा दान ५, गौरवदान ६, अधर्मदान ७, धर्मदान ८, करिष्यति दान ९, और कृतदान १०।

अपनी शक्तिके अनुसार जो दूसरोंकी भलाईके निमित्त प्रत्युप-

જ સમુદાચાર છે. આ સૂત્ર અને તેના ઉપર દોષસૂત્ર અર્થ ગૌરવથી યુક્ત હોવાને કારણે પ્રવચનની માન્યતામાં બાધા (વાધો) ન આવે એવે રૂપે બીજી રીતે પણ વ્યાખ્યાત કરી લેવું જોઈએ ॥ સૂ. ૪૮ ॥

વચનાનુયોગ પછી અર્થાનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દાનરૂપ અર્થના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—

" दसविहे दाणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૯)

સૂત્રાર્થ—દાનના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનુકંપાદાન, (૨) સંગ્રહ દાન, (૩) ભયદાન, (૪) કારુણ્યદાન, (૫) લજ્જાદાન, (૬) ગૌરવદાન, (૭) અધર્મદાન, (૮) ધર્મદાન, (૯) કરિષ્યતિદાન અને (૧૦) કૃતદાન.

બીજાનું હિત કરવા નિમિત્તે પ્રત્યુપકારની આશા વિના, પોતાની શક્તિ

टीका—'दसविहे दाणे' इत्यादि—

दानं=स्वसत्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरसत्त्वोत्पादनव्यापारः, तद्दशविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा-'अनुकम्पा' इत्यादि। दानमिति सर्वत्र संबन्धनीयम्। ततश्च-अनुकम्पया यद् दानं पङ्ग्वन्धबधिरदीनानाथेभ्यस्तदनुकम्पादानम्। अथवा-अनुकम्पावशाद् यद् दानं तदप्युपचारादनुकम्पेति। तदुक्तम्—

"कृपणाऽनाथदरिद्रव्यसनागतरोगशोकविवशेभ्यः।
यद्दीयते कृपार्थादनुकम्पा तद्भवेद्दानम्" ॥१॥ इति ॥१॥

तथा—संग्रहः-संग्रहणं संग्रहो-व्यसनादौ सहायकरणं, तदर्थं दानं संग्रहदानम्। अथवा-संग्रहाय दानमप्युपचारात् संग्रहः। तदुक्तम्—

"अभ्युदये च विपत्तौ यत्किंचिद् दीयते सहायार्थम्।
तत् संग्रहतोऽभिमतं, तीर्थङ्करगणधरैर्मुनिभिः" ॥१॥ इति ॥२॥

पकारकी अभिलाषा किये विना द्रव्यका देना वह दान है ऐसा यहदान १० प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य इस प्रकारसे है-अनुकम्पा आदि शब्दोंके साथ दान पद लगा लेना चाहिये-इसलिये अनुकम्पा आदि ऐसे ये १० दान बन जाते हैं।

दयाके वश होकर जो पङ्गुको अन्धे लूले बहिरेको, दीनोंको एवं अनाथोंको दान दिया जाता है वह अनुकम्पा दान है। अथवा अनुकम्पाके वशसे जो दान दिया जाताहै वह दान भी उपचारसे अनुकम्पाहै।

तदुक्तम्-"कृपणानाथ दरिद्रव्यसना" इत्यादि।

व्यसन आदि अवस्थामें सहायता करना इसका नाम संग्रह दान है। अथवा-व्यसन आदि अवस्थामें किया गया दान भी उपचारसे संग्रह है कहा भी है"अभ्युदये च विपत्तौ" इत्यादि।

પ્રમાણે જે દ્રવ્ય આપવામાં આવે છે તેને દાન કહે છે. તેના અનુકંપાદાન આદિ ૧૦ પ્રકાર પડે છે. તે દરેકનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે—

અનુકંપાદાન—દયાથી પ્રેરાઈને આંધળા, લૂલા, લંગડા, બેરા, બોબડા, દીન, અનાથ, આદિ વ્યક્તિઓને જે દાન આપવામાં આવે છે તેને અનુકંપાદાન કહે છે. અથવા અનુકંપાથી પ્રેરાઈને જે દાન દેવામાં આવે છે તેને પણ ઔપચારિક રીતે અનુકંપા જ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

"कृपणानाथदरिद्रव्यसना" ઈત્યાદિ—

સંગ્રહદાન-વ્યસન આદિ અવસ્થામાં સહાયતા કરવી તેનું નામ સંગ્રહદાન છે. અથવા વ્યસન આદિ અવસ્થામાં અપાયેલા દાનને પણ ઔપચારિક રીતે સંગ્રહ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-"अभ्युदये च विपत्तौ" ઈત્યાદિ।

तथा—भयं-भयदानं-भयाद् यद् दानं तदिति। अथवा-भयनिमित्तं दान मप्युपचाराद् भयमिति। उक्तंच—

" राजारक्षपुरोहितमधुमुखमावल्लदण्डपाशिषु च।
यद्दीयते भयार्थात्तद् भयदानं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १ ॥ " इति ॥ ३ ॥

मधुमुख इति दुर्जनः पिशुनः खल इत्यर्थः। तथा-कारुण्यं=कारुण्यदानम्। कारुण्यं=करुणा-पुत्रादिवियोगजनितः शोकः, तेन हेतुना यद् दानं तत् कारुण्यदानम्। अथवा-कारुण्यहेतुत्वाद्दानमप्युपचारात् कारुण्यमिति। अत्र-इति शब्दः स्वरूपोपप्रदर्शने। च शब्दः समुच्चये ॥ ४ ॥ तथा-लज्जया यद् दानं तद् लज्जा दानम्। तदुक्तत्—

" अभ्यर्थितः परेण तु, यद् दानं जनमध्यसमूहगतः।
परचित्तरक्षणार्थं, लज्जायास्तद् भवेद्दानम् ॥ १ ॥ इति ।५॥

भयसे जो दान दिया जाता है-वह भयदान है, अथवा-भयके निमित्तसे दिया गया दान भी उपचारसे भय कहा गया है कहा भी है-

" राजा रक्षपुरोहितमधुमुख " इत्यादि।

मधुमुख शब्दका अर्थ दुर्जन, पिशुन-चुगल खोर एवं खब दुष्ट है

कारुण्य दान-पुत्रादिके वियोगसे जनित जो शोक है, उसका नाम कारुण्य है, इस कारुण्यको लेकर जो दान दिया जाता है, वह कारुण्य दान हैं, अथवा-कारुण्य है हेतु जिसका ऐसा होनेसे वह दान भी उपचारसे कारुण्य है यहां पर इति शब्द स्वरूप प्रदर्शनमें और च शब्द समुच्चय अर्थमें आया है।

लज्जादान-लज्जासे दान दिया जाता है वह-लज्जादान है।

ભયદાન-ભયને કારણે જે દાન દેવામાં આવે છે તેને ભયદાન કહે છે. અથવા ભયને કારણે અપાતાં દાનને પણ ઔપચારિક રીતે ભય કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

" राजा रक्ष पुरोहित मधुमुख " ઇત્યાદિ

ઉપરના સૂત્રમાં મધુમુખ એટલે દુર્જન, પિશુન એટલે ચાડીખોર અને ખલ એટલે દુષ્ટ અર્થ થાય છે

કારુણ્યદાન-પુત્રાદિના વિયોગથી જનિત જે શોક છે તેનું નામ કારુણ્ય છે. આ કારુણ્યને લીધે જે દાન દેવામાં આવે છે તેનું નામ કારુણ્યદાન છે. અથવા-કારુણ્યથી પ્રેરિત થઇને જે દાન દેવામાં આવે છે તેને પણ ઉપચારની અપેક્ષાએ કારુણ્ય કહે છે. મૂળસૂત્રમાં " इति " પદ સ્વરૂપના પ્રદર્શન માટે " च " પદ સમુચ્ચય અર્થમાં વપરાયું છે.

લજ્જાદાન-લજ્જાથી પ્રેરાઈને જે દાન દેવામાં આવે છે તેને લજ્જાદાન કહે

तथा—गौरवेण=गर्वेण–अहङ्कारेण यद्दानं दीयते तद् दानं गौरवदानम् । तदुक्तम्–" नटनर्त्तमौष्टिकेभ्यो, दानं सम्बन्धिबन्धुमित्रेभ्यः ।
यद्दीयते यशोऽर्थं, गर्वेण तु तद् भवेद्दानम् " ॥१॥ इति ॥६॥
तथा–अधर्मः–अधर्मदानम्=अधर्मस्य=पापस्य अवष्टम्भकं दानम् । अधर्महेतुत्वाद् वा दानमुपचारादधर्म इति । तदुक्तम्—
" हिंसाऽनृतचौर्योद्यतपरदारपरिग्रहप्रसक्तेभ्यः ।
यद्दीयते हि तेभ्यस्तज्जानीयादधर्माय " ॥१॥ इति ।७॥
तथा–धर्मः–धर्मदानम्=धर्महेतुकं दानम् । अथवा–धर्महेतुकं दानमुपचाराद

कहा भी है—" अभ्यर्थितः परेण तु " इत्यादि ।

गौरव दान—जो दान अहंकारसे दिया जाता है नट नर्तक मुष्टिसे युद्ध करनेवाले तथा बन्धुवर्ग, मित्रके लिये और यशके लिये जो दान दिया जाता है वह गौरवदान है कहा भी है—
" नटनर्त्तमौष्टिकेभ्यो " इत्यादि ।

अधर्म दान—पापको बढानेके लिये जो दान दिया जाता है, वह अधर्मदान है, हिंसाके लिये, झूठके लिये, चोरीके लिये, परस्त्रीमें आसक्तके लिये जो दान दिया जाता है वह अधर्मदान है । अथवा–अधर्मका हेतु होनेसे दान भी उपचारसे अधर्म कहा गया है कहा भी है
" हिंसाऽनृतचौर्योद्यत " इत्यादि ।

धर्मदान—धर्म है हेतु जिसका ऐसा जो दान है वह धर्मदान है अथवा–धर्म हेतुक जो दान है वह भी उपचारसे धर्म है कहा भी है

છે. કહ્યું પણ છે કે—" अभ्यर्थितः परेण तु " ઈત્યાદિ.

ગૌરવદાન–જે દાન અહંકારથી પ્રેરાઈને આપવામાં આવે છે. તે દાનને ગૌરવદાન કહે છે. નટોને, નર્તકોને, મુષ્ટિયુદ્ધ કરનારા મલ્લોને, બંધુજનોને અને મિત્રને જે દાન દેવામાં આવે છે તે દાનને ગૌરવદાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" नटनर्त्तमौष्टिकेभ्यो " ઈત્યાદિ.

અધર્મદાન–પાપની વૃદ્ધિ કરવાને માટે જે દાન દેવામાં આવે છે તેને અધર્મ દાન કહે છે. એટલે કે હિંસાને નિમિત્તે, પરસ્ત્રી પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે –ઈત્યાદિ પાપપ્રવૃત્તિને માટે–જે દાન દેવામાં આવે છે તેને અધર્મદાન કહે છે. અથવા તે પ્રકારનું દાન અધર્મના હેતુરૂપ હોવાથી ઉપચારની અપેક્ષાએ તે દાનને પણ અધર્મ કહે છે કહ્યું પણ છે કે–" हिंसाऽनृतचौर्योद्यत " ઈત્યાદિ.

ધર્મદાન–જે દાન આપવામાં ધર્મ કારણરૂપ હોય છે અથવા ધર્મને નિમિત્તે જે દાન દેવામાં આવે છે તેને ધર્મદાન કહે છે. અથવા ધર્મને નિમિત્તે

धर्म इति। तदुक्तम्—

" समतृणमणिमुक्तेभ्यो, यद् दानं दीयते सुपात्रेभ्यः।
अक्षयमतुलमनन्तं, तद्दानं भवति धर्माय " ॥१॥ इति ॥८॥

तथा—करिष्यति ममायं कमप्युपकारमिति धिया यद् दानं तत् करिष्यतिदानमुच्यते ॥९॥ तथा—अनेन मम कार्यं कृतमित्युपलक्ष्य यद्दानं तत् कृतदानमुच्यते। तदुक्तम्—

" शतशः कृतोपकारो, दत्तं च सहस्रशो ममानेन।
अहमपि ददामि किंचित्, प्रत्युपकाराय तद् दानम् ॥१॥" इति१०॥सू.४९।

" समतृणमणिमुक्तेभ्यो " इत्यादि।

तृण, मणि, एवं मुक्ताको समान गिननेवाले ऐसे सुपात्रोंके लिये जो दान दिया जाता है वह दान धर्मके लिये होता है, एवं वह दान दाताके लिये अक्षय अतुल एवं अनन्त रूप होता है ८।

करिष्यतिदान—यह मेरा कुछ भी उपकार करेगा इस बुद्धिसे जो दान दिया जाता है वह करिष्यति दान है ९।

तथा—इसने मेरा कार्य किया है ऐसा ध्यान रखकर जो दान दिया वह कृतदान है कहा भी है—" शतशः-कृतोपकारो " इत्यादि।

જે દાન દેવામા આવે છે તેને પણ ઔપચારિક રૂપે ધર્મ કહે છે કહ્યું પણ છે કે—

" समतृणमणिमुक्तेभ्यो " ઇત્યાદિ—

તૃણ, મણિ અને મોતિને સમાન ગણનારા સુપાત્રને જે દાન દેવામાં આવે છે. તે દાન, ધર્મને માટે જ થયું ગણાય છે. અને તે દાન દાતાને અક્ષય, અતુલ અને અનંત સુખદાયક નિવડે છે,

કરિષ્યતિદાન-જો હુ અમુક માણુસને ધન આપીશ તો તે કોઈ પ્રકારે મારા ઉપકારનો બદલો વાળી દેશે. આ રીતે પ્રત્યુપકારની આશાથી પ્રેરાઈને જે દાન દેવામાં આવે છે તેનું નામ " કરિષ્યતિ દાન " છે,

कृतदान—આ માણુસે મારું કાર્ય કર્યું છે—અથવા મારા ઉપર ઘણા ઉપકારો કર્યા છે, આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જે દાન દેવામાં આવે છે તે દાનને કૃતદાન કહે છે કહ્યુ પણ છે કે—" शतशः कृतोपकारो " ઇત્યાદિ—

" આ માણુસે મારા સેંકડો ઉપકારો કર્યા છે, તથા તેણે મને હજારો રૂપીઆની મદદ કરી છે, તેથી મારે પણ તેના ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે

अनन्तरोक्तदानात् शुभाशुभगतिर्भवतीति सामान्यतो गतिं निरूपयति—

मूलम्—दसविहा गई पण्णत्ता, तं जहा—निरयगई १ निरयविग्गहगई २, तिरियगई ३ तिरियविग्गहगई ४ एवं जाव सिद्धिगई ९ सिद्धिविग्गहगई १० ॥ सू० ५० ॥

छाया—दशविधा गतिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–निरयगतिः १ निरयविग्रहगतिः २ तिर्यग्गतिः ३ तिर्यग्विग्रहगतिः ४ एवं यावत् सिद्धिगतिः ९ सिद्धिविग्रहगतिः १० ॥ सू० ५० ॥

टीका—' दसविहा गई ' इत्यादि—

गतिः=गमनं पर्यायविशेषो वा, सा दशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–'निरयगति'–

इसने मेरे सैकडों उपकार किये हैं तथा हजारोंकी सहायता भी इसने मुझे पहुँचाई है अतः मैं भी प्रत्युपकारके निमित्त इसे कुछ देता हूँ ॥ सूत्र ४९ ॥

इस ४९ वें सूत्रमें जो दान कहा गया है उससे जीवकी शुभ अशुभ गति होती है अर्थात् धर्म दानसे शुभ गति होती है और अधर्म दान अशुभ गति होती है। अतः अब सूत्रकार सामान्यतः गतिका निरूपण करते हैं—" दसविहा गई पण्णत्ता " इत्यादि ॥ सूत्र ५० ॥

टीकार्थ–गति दश प्रकारकी कही गईहै जैसे–नरक गति १, नरक विग्रह गति २ तिर्यग्गति ३ तिर्यग् विग्रह गति ४ यावत् सिद्धि गति ९ और सिद्धि विग्रह गति १०।

गमन अथवा पर्याय विशेषका नाम गति है, यह गति जो नरक

તેને કંઈક આપવું જોઈએ." આ પ્રકારની ભાવનાથી જે દાન અપાય છે તેને કૃતદાન કહેવામાં આવે છે. ॥ સૂત્ર ૪૯ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં દાનની વાત કરવામાં આવી છે તેનાથી જીવની શુભઅશુભ ગતિ થાય છે. અને અધર્મદાનથી જીવની અશુભગતિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ગતિના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

दसविहा गई पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૫૦)

ટીકાર્થ–ગતિના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નરકગતિ, (૨) નરકવિગ્રહ ગતિ, (૩) તિર્યગ્ગતિ, (૪) તિર્યગ્વિગ્રહગતિ, એજ પ્રમાણે મનુષ્ય ગતિથી લઈને (૯) સિદ્ધિગતિ અને (૧૦) સિદ્ધિવિગ્રહગતિ પર્યન્તના પ્રકારો સમજવા.

रित्यादि । तत्र – निरयगतिः–निरयाणां=नारकाणाम् – गतिर्गम्यमानत्वात् । अथवा–निरयगतिः–निरयगतिनामकर्मोदयजन्यो नारकत्वलक्षणः पर्यायविशेषः । इति १। तथा–निरयविग्रहगतिः–निरयाणां विग्रहात्=क्षेत्रविभागातिक्रमणपूर्वकं- गतिः=गमनम् । अथवा–निरयाणां विहायोगति कर्मजन्या स्थितिनिवृत्तिरूपा ऋजुवक्रा गतिर्निरयविग्रहगतिरिति २। एवमेव–तिर्यग्गतिः ३ तिर्यग्विग्रहगतिः ४ यावत्पदग्राह्याः–मनुजगतिः ५ मनुजविग्रहगतिः ६ देवगतिः ७ देवविग्रहग- तिश्च व्याख्येयाः । तथा–सिद्धिगतिः–सिध्यन्ति=परिनिष्ठितार्थाः भवन्ति जीवा यत्र सा सिद्धिः, सैव गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिगतिः–लोकाग्ररूपा ९। तथा–

गति आदीके भी दस १० प्रकारकी कही गईहै सो उसका तात्पर्य ऐसा है–नारकोंकी जो गति है वह निरय गति हैं क्योंकि यह उन पापीयोंके जीवों द्वारा प्राप्तिके योग्य होतीहै अथवा नरक गति नाम कर्मके उदयसे जन्य जो नारक रूप पर्याय है वह निरय गति है १।

निरयविग्रह गति—नारकोंकी क्षेत्र विभागके अतिक्रमणपूर्वक जो गति गमन है वह निरयविग्रहगति है अथवा–नारकोंकी जो विहायोगति कर्म जन्य स्थिति निवृत्ति रूप ऋजु गति अथवा वक्रगति है वह निरयविग्रहगति है २।

इसी प्रकारसे तिर्यग्गति और तिर्यग् विग्रहगतिके विषयमें भी जानना चाहिये यह यावत् शब्दसे मनुजगति ५ मनुजविग्रहगति ६ देवगति ७ और देवविग्रहगति ८ इन गतियोंका ग्रहण हुआ है नरक गति और नरक विग्रह गतिके अनुसार इन मनुज गति आदि

ગમન અથવા પર્યાય વિશેષનું નામ ગતિ આદિ ૧૦ પ્રકાર છે. હવે તે પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

નરકગતિ–નારકોની જે ગતિ છે તેને નિરયગતિ અથવા નરકગતિ કહે છે, કારણ કે આ ગતિ નારકો દ્વારા પ્રાપ્ત કરાય છે અથવા નરકગતિ નામકર્મના ઉદયથી જન્ય જે નારક રૂપ પર્યાય છે તેનું નામ નિરયગતિ છે.

નિરયવિગ્રહગતિ–નારકોની ક્ષેત્રવિભાગના અતિક્રમણપૂર્વક જે ગતિ (ગમન ક્રિયા) છે, તેનું નામ નિરયવિગ્રહગતિ છે. અથવા–નારકોની જે વિહાયોગતિ કર્મજન્ય સ્થિતિ નિવૃત્તિરૂપ ઋજુગતિ અથવા વક્રગતિ છે તેને નિરયવિગ્રહ ગતિ કહે છે એજ પ્રમાણે તિર્યગ્ગતિ અને તિર્યગ્વિગ્રહગતિના વિષયમાં પણ સમજવું. સૂત્રમાંના 'યાવત્' પદથી અહીં (૫) મનુજગતિ, (૬) મનુજવિગ્રહ ગતિ, (૭) દેવગતિ અને (૮) દેવવિગ્રહગતિ, આ ચાર ગતિઓને ગ્રહણ કર-

सिद्धिविग्रहगतिः—सिद्धौ=लोकान्ते विग्रहात्=आकाशविभागातिक्रमणपूर्वकं गतिः= गमनमिति १०। विग्रहगतिर्यद्यपि वक्रगतिः तथापि सिद्धस्य तदभावात् तत्साहचर्यान्नारकादीनामपि सा प्रोक्ता। अथवा—अत्र प्रथमपदैर्निर्विशेषणतया ऋजुगतिरुक्ता, द्वितीयपदैस्तु वक्रगतिरिति। अत्र पक्षे—सिद्धिगतिरित्यनेन सामान्यगतिरुक्ता। 'सिद्धिविग्गहगई' इत्यस्य तु सिद्ध्यविग्रहगतिरितिच्छाया। सिद्धौ=लोकाग्रे अविग्रहेण=अवक्रेण गतिः=गमनमित्यर्थः। अनेन विशेषगतिरुक्ता। सामान्यविशेषापेक्षयैव पदद्वयस्य भेदो बोध्य इति ॥सू० ५०॥

गतियोंका व्याख्यान कर लेना चाहिये. जिस गतिमें जीव कृतकृत्य हो जाते हैं वह सिद्धि है वही उनके द्वारा गम्यमान होनेके कारण गति है यह सिद्धिगति लोकके अग्रभाग रूप है तथा—लोकान्तमें जो आकाश विभागका अतिक्रमण करते हुए उनकी गति होती है वह सिद्धि विग्रहगति है विग्रह गति यद्यपि वक्रगति रूप होती है परन्तु सिद्धको विग्रहगति—मोढेवाली गति होती नहीं है अतः उसके साहचर्यसे वह नारकादिकोंके भी नहीं कही गई है अथवा—प्रथम पदों द्वारा विना विशेषके ऋजु गति कही गई है और द्वितीय पदों द्वारा वक्रगति कही गई है।

इस पक्षमें सिद्धिगति इस पदसे तो सामान्य गति कही है और "सिद्धिविग्गह गई" इस पदसे सिद्ध्यविग्रहगति कही गई है. क्योंकि इसकी छाया सिद्ध्यविग्रह गति ऐसी होती है सिद्धिमें—लोकके

વામાં આવી છે નરકગતિ અને નરકવિગ્રહગતિના વિષયમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન મનુજગતિ આદિના વિષયમાં પણ સમજી લેવું.

જે ગતિમાં જીવ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે તે ગતિનું નામ સિદ્ધગતિ છે. કર્મોનો સંપૂર્ણરૂપે ક્ષય કરીને થયેલા જીવોનું જ સિદ્ધગતિમાં ગમન થાય છે. આ સિદ્ધગતિ લોકના અગ્રભાગરૂપ છે. તથા—આકાશવિભાગનું અતિક્રમણ કરીને લોકાન્તમાં જે તેમની ગતિ થાય છે તેનું નામ સિદ્ધિવિગ્રહગતિ છે વિગ્રહગતિ જો કે વક્રગતિરૂપ હોય છે, પરન્તુ સિદ્ધજીવોમા વિગ્રહગતિ—મોડ (વળાંકવાળી) ગતિ—હોતી નથી. તેથી તેના સાહચર્યથી નારકાદિકોમાં પણ એવી ગતિનો સદ્ભાવ કહ્યો નથી અથવા પ્રથમ પદો દ્વારા કોઈ પણ જાતની વિશેષતા વિના ઋજુગતિની વાત કરવામાં આવી છે અને બીજાં દ્વારા વક્રગતિની વાત કરવામાં આવી છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો "સિદ્ધિગતિ" આ પદ દ્વારા તો સામાન્યગતિની વાત કરવામાં આવી છે અને "સિદ્ધિવિગ્ગહગઇ" 'સિદ્ધિવિગ્રહગતિ' આ પદ દ્વારા સિદ્ધ્યવિગ્રહગતિની વાત કરવામાં આવી છે, કારણ

सिद्धिगतिस्तु मुण्डानामेव भवतीति मुण्डान् दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दस मुंडा पण्णत्ता, तं जहा--सोइंदियमुंडे १ जाव फासिंदियमुंडे ५ कोहमुंडे ६ जाव लोहमुंडे ९ दसमे सिरमुंडे १० ॥ सू० ५१ ॥

छाया—दश मुण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियमुण्डो १ यावत् स्पर्शेन्द्रियमुण्डः ५ क्रोधमुण्डो ६ यावद् लोभमुण्डो ९ दशमः शिरोमुण्डः ॥ १० ॥सू०५१॥

टीका—' दस मुंडा ' इत्यादि—

मुण्डयति=अपनयति-दूरीकरोतीति मुण्डः । तद्बहुत्वे मुण्डाः । ते दशसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः । तद्यथा-' श्रोत्रेन्द्रियमुण्ड ' इत्यादि । तत्र-श्रोत्रेन्द्रियमुण्डः=

अग्रभागमें-अविग्रहसे विना मोडेके जो सिद्ध जीवका गमन है वह सिद्धयविग्रहगतिहै इससे विशेष गति उक्त हुईहै इस तरह सामान्य और विशेषकी अपेक्षासे ही दो पदोंका भेद जानना चाहिये ॥सू० ५०॥

सिद्धि गति जो गति होती है वह मुण्डोंकी ही होती है-इसलिये अब सूत्रकार १० प्रकारके मुण्डोंका कथन करते हैं—

"दस मुंडा पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र ५१ ॥

टीकार्थ-मुण्ड दस प्रकारके कहे गयेहैं-जैसे-श्रोत्रेन्द्रिय मुण्ड १ यावत् स्पर्शेन्द्रिय मुण्ड ५ क्रोध मुण्ड ६ यावत् लोभ मुण्ड ९ और शिरो मुण्ड १०-जो दूर करता है उसका नाम मुण्ड है ऐसे ये मुण्ड जो १० कहे

के तेनी छाया "सिद्धयविग्रहगति" आ प्रकारनी थाय छे सिद्धिमां-लोकना अग्रभागमां-अविग्रहगतिथी (मोड विनानी गतिथी) जे सिद्ध जीवोनुं गमन छे तेनुं नाम सिद्धयविग्रहगति छे. तेना द्वारा विशेषगति प्रकट करवामां आवी छे आ रीते सामान्य अने विशेषनी अपेक्षाए ज बन्ने पदो वच्चे भेद समजवो जोईए. ॥ सूत्र ५० ॥

मुंडित जीवो ज सिद्धिगतिमां जाय छे. आ प्रकारना पूर्वसूत्र साथेना संबंधने अनुलक्षीने मुंडो (मुंडितो)ना प्रकारोनुं सूत्रकार कथन करे छे—

"दसमुंडा पण्णत्ता" इत्यादि—(सू. ५१)

मुंड दस प्रकारना कह्या छे—(१) थी (५) श्रोत्रेन्द्रियमुंडथी लईने स्पर्शेन्द्रिय मुंड पर्यन्तना पांच प्रकारो, (६ थी ९) क्रोधमुंडथी लईने लोभमुंड पर्यन्तना चार प्रकारो अने (१०) शिरोमुंड. जे दूर करे छे तेनुं नाम मुंड छे. हवे आ दसे प्रकारना मुंडोनो भावार्थ स्पष्ट करवामां आवे छे—

श्रोत्रेन्द्रियविषयदूरीकर्त्ता १। यावत्पदेन-चक्षुरिन्द्रियमुण्डो २ घ्राणेन्द्रियमुण्डो ३ रसनेन्द्रियमुण्डश्च ४। ग्राह्याः। तथा-द्वितीययावत्पदेन-मानमुण्डमायामुण्डौ। ग्राह्यौ। अर्थस्तु-श्रोत्रेन्द्रियमुण्डवद्विज्ञेयः। नवरं-शिरोमुण्डः=हस्तेन केशलुञ्चक इति ॥ सू० ५१ ॥

'दस मुंडा पण्णत्ता' इत्यत्र 'दस' इति संख्यानमिति संख्यानं दशविधत्वेनाह—

मूलम्-दसविहे संखाणे पण्णत्ते, तं जहा--परिकम्मं १ ववहारो २ रज्जु ३ रासी ४ कलासवन्ने ५ य। जावंतावति ६ वग्गो ७ घणो ८ य तह वग्गवग्गो वि ९॥ ६॥ कप्पो य १०॥ सू० ५२॥

गये हैं-उसका तात्पर्य ऐसा है जो श्रोत्रेन्द्रियके विषयको दूर कर देता है-श्रोत्रेन्द्रियके विषयमें रागद्वेष करनेका सर्वथा त्याग कर देता है वह श्रोत्रेन्द्रिय मुण्ड है यहां यावत्पदसे चक्षुरिन्द्रिय मुण्ड, घ्राणेन्द्रिय मुण्ड, रसनेन्द्रिय मुण्ड इन चार मुण्डोंका ग्रहण हुआ है तथा द्वितीय यावत्पदसे "मान मुण्ड एवं माया मुण्ड" इन दो मुण्डोंका ग्रहण हुआ है। इन सब काल अर्थको श्रोत्रेन्द्रिय मुण्डके जैसे जानना चाहिये जो क्रोध कषायको दूर करता है वह क्रोधमुण्ड है इसी प्रकारसे "मान माया लोभ" इन मुण्डोंके विषयमें भी जानना चाहिये जो अपने हाथसे मस्तकके केशोंका लुंचन करता है वह शिरोमुण्ड है ॥सू० ५१॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયમુંડ-જે માણસ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયને દૂર કરી નાખે છે, એટલે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડ કહે છે.

સૂત્રમાં વપરાયેલા 'યાવત્' પદ વડે અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિયમુંડ ઘ્રાણેન્દ્રિય-મુંડ અને રસનેન્દ્રિયમુંડ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. પાંચમો પ્રકાર સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ છે. આ દરેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિઓને માટે આ પદો વપરાયાં છે.

(૬) ક્રોધમુંડ-ક્રોધને દૂર કરનાર વ્યક્તિને ક્રોધમુંડ કહે છે. (૭) માન-મુંડ-માનનો પરિત્યાગ કરનારને માનમુંડ કહે છે. (૮) માયામુંડ-માયા (કપટ) નો ત્યાગ કરનારને માયામુંડ કહે છે. (૯) લોભમુંડ-લોભનો ત્યાગ કરનારને લોભમુંડ કહે છે. (૧૦) શિરોમુંડ-પોતાના હાથે જ મસ્તકના વાળનું લુંચન કરે છે તેને શિરોમુંડ કહે છે. ॥ સૂત્ર ૫૧ ॥

छाया—दशविधं संख्यानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-परिकर्म १ व्यवहारः २ रज्जुः ३ राशिः ४ कलासवर्णश्च ५। यावत्तावत् ६ वर्गो ७ घनश्च ८ तथा वर्ग-वर्गोऽपि ९ ॥ १ ॥ कल्पश्च १० ॥ सू० ५२ ॥

टीका—' दसविहे संखाणे ' इत्यादि—

संख्यानं=गणना दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-' परिकर्म ' इत्यादि। तत्र-परिकर्म-संकलितादिरूपं बहुविधं गणितशास्त्रप्रसिद्धम्, तद्द्वारा यत्संख्येयस्य गणना क्रियते साऽपि परिकर्मेति बोध्यम् ॥ १ ॥ तथा-व्यवहारः=पाटीगणित-प्रसिद्धः श्रेणीव्यवहारादिरूपोऽनेकविधः। तेन यत्संख्येयस्य गणना क्रियते साऽपि-

---

मुण्ड १० दश कहे हैं सो दश संख्या रूप होता है अतः अब सूत्रकार संख्याकी दशविधताका कथन करते हैं—

" दसविहे संखाणे पण्णत्ते " इत्यादि ॥ सूत्र ५२ ॥

टीकार्थ-संख्या-गिनती १० प्रकारकी कही गई है जैसे-परिकर्म १ व्यवहार २ रज्जु ३ राशि ४ कलासवर्ण ५ यावत्तावत् ६ वर्ग ७ घन ८ वर्गावर्ग ९ और संख्या १० नाम गणना-गिनतीका है सो जो परिकर्म आदिके भेदसे दश १० प्रकारकी कही गई है, सो उसका तात्पर्य ऐसा है परिकर्म संकलित आदि रूपसे अनेक प्रकार होता है, और यह गणित शास्त्रमें प्रसिद्ध है, इस परिकर्म द्वारा जो संख्येयकी गणना की जाती है वह भी परिकर्म है १ व्यवहार-यह पाटी गणित रूपसे प्रसिद्ध है और यह श्रेणी व्यव-

---

ઉપરના સૂત્રમાં મુંડના ૧૦ પ્રકાર કહ્યા. દસનો આંકડો સંખ્યારૂપ ગણાય છે. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર સંખ્યાના દસ પ્રકારો પ્રકટ કરે છે—" दसविहे संखाणे पण्णत्ते "—(સૂ. ૫૨)

સંખ્યા (ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ) દસ પ્રકારની કહી છે-(૧) પરિકર્મ (૨) વ્યવહાર, (૩) રજ્જુ, (૪) રાશિ, (૫) કલાસવર્ણ, (૬) યાવત્તાવત્, (૭) વર્ગ, (૮) ઘન, (૯) વર્ગવર્ગ અને (૧૦) કલ્પ.

ગણતરી કરવાની પદ્ધતિનું નામ સંખ્યા છે તેના પરિકર્મ આદિ ૧૦ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

પરિકર્મ-સંકલિત (સરવાળા) આદિ રૂપે અનેક પ્રકારનું પરિકર્મ કહ્યું છે આ પરિકર્મ ગણિતશાસ્ત્રમાં જાણીતું હોવાથી અહીં તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. આ પરિકર્મ દ્વારા જે સંખ્યેયની ગણતરી કરાય છે તેનું નામ પણ પરિકર્મ છે

વ્યવહાર-તે પાટી ગણિત રૂપે પ્રખ્યાત છે, અને તે શ્રેણિ વ્યવહાર આદિ

व्यवहारः। एवमेवाग्रेऽपि अष्टसु भेदेषु बोध्यम्। ॥ २ ॥ तथा-रज्जुः-रज्ज्वा यत्क्षेत्रस्य संख्यानं क्रियते तद्रज्जुः। रज्जुरिति क्षेत्रगणितम् ॥ ३ ॥ तथा-राशिः=धान्यादिसमूहविषयं गणितम्। अयं च पाटीगणिते राशिव्यवहार इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥ ४ ॥ तथा-कलासवर्णम्-कलानाम्=अंशानां सवर्णः=सवर्णनं-सदृशीकरणं यस्मिन् संख्याने तत् कलासवर्णनम् इति ॥ ५ ॥ तथा-यावत्तावत्-'जावं तावंति वा गुणाकारो त्ति वा एगट्ठम्' इति-वचनाद् यावत्तावदिति गुणकारः, तेन यत्संख्यानं क्रियते तद् यावत्तावदित्युच्यते। इदं च लोके प्रत्युत्पन्नमिति रूढम्। अथवा-यावतः कुतोऽपि तावत एव यथेष्टाद् गुणकराद् यत्र यथेष्टं

हार आदि रूपसे अनेक प्रकारका है इस व्यवहारसे जो संख्येय की गणना की जाती है वह भी व्यवहार है इसी प्रकारसे आगे भी आठ भेदोंमें जानना चाहिये तथा-रज्जुसे जो क्षेत्रकी गिनती की जाती है वह रज्जु है रज्जु यह क्षेत्र गणित है ३ धान्यादि समूहके प्रमाणको बतानेवाला जो गणित है वह राशि है यह पाटी गणितमें राशि व्यवहार इस नामसे प्रसिद्ध है ४ अंशोंका सदृशीकरण जिस संख्यानमें गिनतीमें होता है, वह संख्यान कलास वर्ण है ५, यावत्तावत्-"जावं तावंति वा गुणाकारो त्ति वा एगट्ठम्" इस वचनके अनुसार यावत् तावत् गुणकारका नाम है, इस गुणाकारसे जो गिनती की जाती है वह यावत्तावत् ऐसा कहा गया है। यह लोकमें प्रत्युत्पन्न इस रूपसे रूढ है। अथवा-कहींसे भी यथेष्ट गुणाकारसे जहां यथेष्ट संकलित

રૂપે અનેક પ્રકારનો છે. આ વ્યવહારથી જે સંખ્યેયની ગણતરી કરાય છે તેને પણ વ્યવહાર કહે છે. એજ પ્રમાણે પછીના આઠ ભેદોમાં પણ સમજવું.

રજ્જુ-રજ્જુ વડે ક્ષેત્રની જે ગણતરી કરાય છે તેનું નામ રજ્જુ છે. ક્ષેત્રફળને લગતા ગણિતને (ગણતરીને) રજ્જુગણિત કહે છે.

રાશિગણિત-ધાન્યાદિના જથ્થાનું પ્રમાણ બતાવનાર જે ગણિત છે તેને રાશિગણિત કહે છે. આ પ્રકારે જે ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ છે તેનું નામ રાશિ વ્યવહાર પણ છે.

સંખ્યાનકલા સવર્ણ જે ગણતરીમાં અંશોને સમાન બનાવીને ગણતરી કરવામાં આવે છે તે ગણતરીનું નામ 'સંખ્યાનકલાસવર્ણ' છે.

યાવત્તાવત્ ગણિત-"જાવં તાવંતિ વા ગુણાકારો ત્તિ વા એગટ્ઠમ્" આ કથન અનુસાર ગુણાકારને 'યાવત્તાવત્" કહે છે. આ શબ્દ લોકમાં 'પ્રત્યુત્પન્ન' આ નામથી પણ રૂઢ છે અથવા-કોઈ પ્રકારે-યથેષ્ટ ગુણાકાર આદિ વડે યથેષ્ટ

संकलितादिकमानीयते तद् यावत्तावत्संख्यानमुच्यते । तदुदाहरणं यथा—

" गच्छो वाञ्छाभ्यस्तो, वाञ्छयुतोगच्छसंगुणः कार्यः ।
द्विगुणीकृतवाञ्छहृते, वदन्ति संकलितमचार्याः ॥१॥ " इति ।

अयं भावः-गच्छोऽत्र दशसंख्यको ग्राह्यः । स दश संख्यको गच्छो वाञ्छाभ्यस्तः-वाञ्छया=यथेष्टेन गुणकारेण अष्ट संख्यकेन अभ्यस्तः=गुणितः सन्जातोऽशीतिसंख्यकः । स पुनः वाञ्छायुतः=गुणकारयुतः कार्यः । ततोऽष्टाशीतिः । ततो गच्छेन=दशभिः संगुणः-गुणनं कर्त्तव्यम् । ततो जातानि अष्टाशीत्यधिकानि अष्टौ शतानि । ततो द्विगुणीकृतगुणकारेण अर्थात् षोडशभिर्भागो देयः । ततो लब्धा पञ्चपञ्चाशदिति । पञ्चपञ्चाशदिति तु दशानां संकलितम् । इदं च पाटीगणितत्वेन प्रसिद्धमिति ॥ ६ ॥ तथा-वर्गः=वर्गसंख्यानम् । यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारः,

---

आदि लाया जाता है वह यावत्तावत्संख्यात कहा जाता है इसका उदाहरण इस प्रकारसे है—" गच्छो वाञ्छाभ्यस्तो ' इत्यादि ।

इसका भाव ऐसा है-यहां गच्छसे १० लेना और वाञ्छासे ८ लेना १० गच्छको वाञ्छा ८ से अभ्यस्त-गुणित करने पर ८० आते हैं अब पुनः इस ८० में वाञ्छाको जोड़ देना चाहिये तब ८८ हो जाते हैं । अब ८८ को गच्छ १० से गुणा करने पर ८८० हो जाते हैं। अब ८८० में गुणाकार ८ को द्विगुणित करके उसका भाग देना चाहिये तब ५५ लब्ध आये इस तरह १० का संकलित ५५ हुआ यह संकलित पाटी गणित रूपसे प्रसिद्ध है ६ वर्गका नाम वर्ग है जैसे दोका वर्ग ४ होता

સંકલિત (સંખ્યા) લાવી દેવી તેનું નામ "યાવત્તાવત્" સંખ્યા છે. તેનું નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે—

" ગચ્છો વાઞ્છાભ્યસ્તો " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-અહીં ' ગચ્છ " આ પદ ૧૦ નું વાચક છે અને "વાઞ્છા" પદ ૮ નું વાચક છે ગચ્છને વાંછા (૧૦ ને ૮ વડે) ગુણવાથી ૮૦ આવે છે ત્યારબાદ ૮૦ માં વાંછા (આઠ) ઉમેરવાથી ૮૮ આવે છે. હવે તે ૮૮ ને ગચ્છ (૧૦) વડે ગુણતા ૮૮૦ આવે છે તે ગુણાકારને (૮૮૦) ને બમણી વાંછા (૨ × ૮ = ૧૬) વડે ભાગવાથી ૫૫ આવી જાય છે આ રીતે સંકલિત ૫૫ થયો આ પદ્ધતિનું બીજું નામ સંકલિત પાટી ગણિત છે.

વર્ગ ગણિત : કોઈ પણ રકમને એજ રકમ વડે ગુણવાથી તેનો વર્ગ આવે છે જેમ કે બેનો વર્ગ ૪ અને ૩નો વર્ગ ૯ થાય છે.

'सदृशद्विराशिघातः' इति वचनात् ॥ ७ ॥ तथा घनः=घनसंख्यानम्। यथा-द्वयोर्घनोऽष्टौ 'समत्रिराशिरिति' इति वचनात् ॥ ८ ॥ तथा-वर्गवर्गः-संख्यानम्। यथा-वर्गस्य=द्वयोर्वर्गस्य चतुर्णां वर्गः=चतुर्गुणः षोडशेति ९। तथा-कल्पः संख्यानम्। कल्पश्च क्रकचेन काष्ठस्य छेदः, तद्विषयं संख्यानमपि कल्प इत्युच्यते। इदं संख्यानं पाटीगणिते क्राकचव्यवहार इति नाम्ना प्रसिद्धमिति ॥ १० ॥ इदं च संख्यानविषये संक्षेपेण व्याख्यानं कृतम्। विशेषजिज्ञासोपशमस्तु गणितशास्त्रात्कर्त्तव्य इति ॥ सू० ५२ ॥

है "सदृश द्विराशिघातः" ऐसा वर्गका लक्षण है ७ संख्यामें तीन बार गुणा करने पर जो राशि आती है वह घन है जैसे २ का घन ८ होताहै "सम त्रिराशि इति" ऐसा घनका लक्षणहै। वर्गके वर्गका नाम वर्गवर्ग है, जैसे दोका वर्ग ४ होताहै और ४ का वर्ग १६ होताहै इस तरह दोके वर्गका वर्ग १६ होता ९ क्रकच करोंतसे जो काष्ठका छेदनहै वहकल्पहै इस विषयमें जो संख्या है वह भी कल्प है यह गणित पाटी गणितमें क्राकच व्यवहार इस नामसे प्रसिद्ध है १०, यह संख्यातके विषयमें संक्षेपसे व्याख्या की गई है जो विशेष रूपसे अपनी जिज्ञासाकी शान्ति चाहते हों वे गणितशास्त्रका अवलोकन करें ॥ सू० ५२ ॥

"सदृशद्विराशिघातः" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વર્ગનું ઉપર કહ્યા મુજબનું લક્ષણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

ઘનગણિત: કોઈ પણ સંખ્યાને ત્રણ વાર ગુણાકાર કરવાથી તેનો ઘન આવે છે. જેમ કે ૨ નો ઘન ૨×૨×૨=૮ થાય છે "समत्रिराशिइति" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ઘનનું આ લક્ષણ પ્રકટ કર્યું છે

વર્ગવર્ગ-વર્ગના વર્ગનું નામ વર્ગવર્ગ (ચતુર્ઘાત) છે. જેમ કે બેનો વર્ગ ૪ અને ચારનો વર્ગ ૧૬ થાય છે. તેથી બેનો વર્ગવર્ગ ૧૬ થાય છે. ત્રણનો વર્ગવર્ગ ૮૧ થાય છે.

કલ્પગણિત-કરવતી વડે લાકડાને કાપવુ તેનું નામ 'કલ્પ' છે તે કલ્પ-વિષયક જે સંખ્યા છે તેનું નામ પણ કલ્પ છે. આ ગણિત પાટીને (આ પ્રકારની ગણિત પાટીને) ગણિતમાં 'ક્રાકચવ્યવહાર' કહે છે.

અહીં ગણિતના (ગણતરીના) દસ પ્રકારનું સંક્ષિપ્તમાં વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે, આ વિષયની વધુ માહિતી મેળવવા માટે ગણિતશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

संख्यानप्रस्तावात् प्रत्याख्यानसंख्यामाह—

मूलम्—दसविहे पच्चक्खाणे पण्णत्ते, तं जहा—अणागय १ मइक्कंतं २ कोडीसहियं ३ नियंटियं ४ चेव। सागर ५-मणागारं ६ परिमाणकडं ७ निरवसेसं ८ ॥ १ ॥ संकेयं ९ चेव अद्धाए १० पच्चक्खाणं दसविहं तु ॥ सू० ५३ ॥

छाया—दशविधं प्रत्याख्यानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अनागतम् १ अतिक्रान्तम् २ कोटीसहितं ३ नियन्त्रितं ४ चैव। साकारम् ५ अनाकारं ६ परिमाणकृतं ७ निरवशेषम् ८ ॥१॥ संकेतं ९ चैव अद्धायाः १० प्रत्याख्यानं दशविधं तु ॥सू० ५३॥

टीका—'दसविहे पच्चक्खाणे' इत्यादि—

प्रत्याख्यानम्—प्रति=प्रतिकूलत्वेन आ=मर्यादया ख्यानं=गुर्वादिसमीपे प्रकटनं प्रत्याख्यानं—निवर्त्तनम्, तद् दशविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा—'अनागतम्' इत्यादि, तत्र—अनागतकरणादनागतम्। अयं भावः—पर्युषणादिकाले आचार्यादिवैयावृत्त्यक-

---

संख्यानके प्रस्तावसे अब सूत्रकार प्रत्याख्यान संख्याका कथन करते हैं

"दसविहे पच्चक्खाणे पण्णत्ते" इत्यादि ॥ सूत्र ५३ ॥

टीकार्थ—प्रत्याख्यान १० प्रकारका कहा गया है जैसे—अनागत १ अतिक्रान्त २ कोटी सहित ३ नियन्त्रित ४ साकार ५ अनाकार ६ परिमाण कृत ७ निरवशेष ८ संकेत ९ और अद्धा प्रत्याख्यान १०।

प्रतिकूल रूपसे मर्यादाके अनुसार गुर्वादीके समीपमें कथन करना इसका नाम प्रत्याख्यान है इसका दूसरा नाम निवर्तन भी है, यह प्रत्याख्यान जो १० प्रकारका कहा गया है सो उसका तात्पर्य ऐसा

સંખ્યાનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રત્યાખ્યાનસંખ્યાનું (પ્રત્યાખ્યાનના પ્રકારોનું) નિરૂપણ કરે છે—

"दसविहे पचक्खाणे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૫૩)

ટીકાર્થ—પ્રત્યાખ્યાનના નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અનાગત, (૨) અતિક્રાન્ત, (૩) કોટીસહિત, (૪) નિયંત્રિત, (૫) સાકાર, (૬) અનાકાર, (૭) પરિમાણકૃત, (૮) નિરવશેષ, (૯) સંકેત અને (૧૦) અદ્ધાપ્રત્યાખ્યાન.

પ્રતિકૂળ રૂપે મર્યાદા અનુસાર ગુર્વાદિકની સમીપે કથન કરવું તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. તેને નિવર્તન પણ કહે છે. તેના દસ પ્રકારો કહ્યા છે હવે આ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

रणादन्तरायः संभवेत्, अतः प्रथममेव यत्तपः करणं तदनागतमिति ।
तदुक्तम्-" होही पज्जोसवणा, मम य तया अंतराइयं होज्जा ।
गुरुवेयावच्चेणं, तवस्सिगेलन्नयाए वा ॥ १ ॥
सो दाइ तवोकम्मं, पडिवज्जइ तं अणागए काले ।
एयं पच्चक्खाणं, अणागयं होइ णायव्वं ॥२॥ "
छाया— भविष्यति पर्युषणा मम च तदाऽन्तरायिकं भवेत् ।
गुरुवैयावृत्त्येन तपस्विग्लानतया वा ॥ १ ॥
स तदानीं तपःकर्म प्रतिपद्यते तत् अनागते काले ।
एतत् प्रत्याख्यानम्, अनागतं भवति ज्ञातव्यम् ॥२॥ इति ॥१॥
तथा—अतिक्रान्तम्-अतिकारणादतिक्रान्तम् । अयं भावः-पर्युषणादिकाले

है अनागत कालमें करने योग्य जो प्रत्याख्यान वर्तमानमें पहिले ही कर लिया जाता है वह अनागत प्रत्याख्यान है इस प्रत्याख्यानमें प्रत्याख्यान करनेवाला ऐसा विचार करता है कि पर्युषणा आदि कालमें आचार्यादि का वैयावृत्ति करनेसे प्रत्याख्यानमें अन्तराय हो सकता है इसलिये पहिलेसे ही मैं प्रत्याख्यान रूप तपको धारण कर लूं तो अच्छा है अतः इस अभिप्रायसे प्रेरित हुआ वह प्रत्याख्यानको पहिलेसे ही जो धारण कर लेता है वह अनागत प्रत्याख्यान है सो ही कहा है-
" होही पज्जोसवणा " इत्यादि ।

अतिक्रान्तप्रत्याख्यान—अतिक्रान्तके करने पर प्रत्याख्यान अतिक्रान्त होताहै तात्पर्य इसका यहहै कि प्रत्याख्यान करनेवाला ऐसा सोचताहै कि

અનાગત પ્રત્યાખ્યાન-ભવિષ્યમાં જે પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય હોય તે પ્રત્યાખ્યાન વર્તમાનકાળે જ કરી લેવામાં આવે, તો તેને અનાગત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. આ પ્રત્યાખાનમાં પ્રત્યાખ્યાન કરનાર વ્યક્તિ એવો વિચાર કરે છે કે પર્યુષણાદિ કાળમાં આચાર્ય આદિની વૈયાવચ્ચ કરવાની હોવાથી પ્રત્યાખ્યાનમાં અંતરાય નડી શકે છે તેથી આ પ્રત્યાખ્યાન રૂપ તપ પર્યુષણ પહેલાં જ કરી લેવું જોઈએ આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઇને વ્યક્તિ અમુક નિશ્ચિત સમય કરતાં અગાઉના સમયે જે પ્રત્યાખ્યાન ધારણ કરે છે તેને અનાગત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે-"हो ही पज्जोसवणा" ઇત્યાદિ-

અતિક્રાન્ત પ્રત્યાખ્યાન-વર્તમાનકાળે કરવા યોગ્ય પ્રત્યાખ્યાન ભવિષ્યમાં કરવામાં આવે-કાળ અતિક્રાન્ત (વ્યતીત) થયા બાદ કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યાખ્યાનને અતિક્રાન્ત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. પર્યુષણાદિકાળમાં આચાર્યઆદિનું વૈયાવચ્ચ કરવાનું હોય છે. તે કારણે પ્રત્યાખ્યાનમાં અન્તરાય નડવાનો સંભવ

आचार्यादिवैयावृत्त्यकरणादन्तरायसद्भावात्तपः कर्म न प्रतिपद्यते। अतिक्रान्ते तु पर्युषणादि काले तत्प्रतिपद्यते। तत्तपः करणम् अतिक्रान्तमित्युच्यते। तदुक्तम्—

" पज्जोसवणाए तवं, जो खलु न करेइ कारणज्जाए।
गुरुवेयावच्चेणं, तवस्सि गेलन्नयाए वा ॥ १ ॥
सो दाइ तवोकम्मं, पडिवज्जइ अइच्छिए काले।
एयं पच्चक्खाणं, अइक्कंतं होइ नायव्वं ॥ २ ॥"

छाया—पर्युषणायां तपो यः खलु न करोति कारणतः।
गुरुवैयावृत्त्येन तपस्विग्लानतया वा ॥ १ ॥
स तदानीं तपः कर्म, प्रतिपद्यते तदतीते काले।
एतत्प्रत्याख्यानम्, अतिक्रान्तं भवति ज्ञातव्यम् ॥१॥ इति ॥२॥

तथा—कोटिसहितम्-प्रथमस्य चतुर्थादेरन्तविभाग एका कोटिः, द्वितीयस्य

पर्युषणादिके समयमें आचार्यादिकी वैयावृत्ति करनेसे प्रत्याख्यानमें अन्तराय हो सकता है इससे तपः कर्म धारण नहीं किया जा सकताहै, पर्युषणादि कालके निकल जाने पर ही वह धारण किया जा सकता है अतः इस अभिप्रायसे जो तपः पर्युषणाके निकल जाने पर धारण किया जाता है वह अतिक्रान्त प्रत्याख्यान है-तदुक्तम्—

" पज्जोसवणाए तवं " इत्यादि।

कोटि सहित प्रत्याख्यान-एक तपस्या समाप्ति होते ही द्वितीय तपस्याका जो प्रारम्भ करना वह कोटिसहित प्रत्याख्यान हैं जैसे-किसी तपस्वीने प्रथम चतुर्थादिकी तपस्या की और जब इसकी समाप्ति हुई तो द्वितीय चतुर्थादि तपस्या प्रारम्भ कर दी यहां प्रथम तपस्याका जो अन्त है वह एक कोटि है और द्वितीय तपस्याका जो प्रारम्भ है

રહે છે આ પ્રકારનો વિચાર કરીને પર્યુષણાદિકાળે ધારણ કરવા યોગ્ય પ્રત્યાખ્યાનને પર્યુષણ વ્યતીત થઇ ગયા બાદ ધારણ કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યાખ્યાનને અતિક્રાન્ત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" पज्जोसवणाए तवं " ઇત્યાદિ

કોટિસહિત પ્રત્યાખ્યાન-એક તપસ્યા પૂરી થયા બાદ તુરત જ બીજી તપસ્યાનો પ્રારંભ કરવો તેનું નામ કોટિસહિત પ્રત્યાખ્યાન છે. જેમ કે કોઇ તપસ્વીએ પહેલાં ચતુર્થાદિની (એક ઉપવાસ આદિની) તપસ્યા કરી. તે તપસ્યાની સમાપ્તિ થતાં જ તેણે દ્વિતીય ચતુર્થાદિની તપસ્યાનો આરંભ કરી દીધો. તો તેણે કોટિસહિત પ્રત્યાખ્યાન કર્યા ગણાય. અહી પહેલાં તપસ્યાનો જે અન્ત છે તેને એક કોટિ કહેવાય છે અને બીજી તપસ્યાના આરંભને બીજી કોટિ કહેવાય છે આ પ્રમાણે

चतुर्थादेशादिर्विभागोऽपरा कोटिरित्येताभ्यां द्वाभ्यां कोटिभ्यां सहितं=युक्तं कोटीसहितं-संयुक्तं द्विविध प्रत्याख्यानकोटेश्चतुर्थभक्तादेः करणमित्यर्थः। तदुक्तम्-

" पट्ठवणओ उ दिवसो, पच्चक्खाणस्स निट्ठवणओ य ।
जहियं समिंति दुन्नि उ, तं भन्नइ कोडिसहियं तु ॥ १ ॥ "

छाया—प्रस्थापनकस्तु दिवसः प्रत्याख्यानस्य निष्ठापनकश्च ।
यत्र समितो द्वौ तु, तद् भण्यते कोटिसहितं तु ॥ १ ॥ इति ।२॥

' समितः ' इति पूर्वकस्य ' इण '-धातोर्लेटि द्विवचने रूपम् '

तथा —नियन्त्रितम्-नि=नितराम् - अतिशयेन यन्त्रितं=प्रतिज्ञातदिवसे ग्लानत्वादि विघ्नसद्भावेऽपि नियमतः कर्त्तव्यं यत्तत् प्रत्याख्यानं नियन्त्रितम् । तदुक्तम्—

" मासे मासे य तवो, अमुगो अमुगदिवसे य एवइयो ।
हट्ठेण गिलालेण व, कायव्वो जाव ऊसासो ॥ १ ॥
एयं पच्चक्खाणं, नियंटियं धीरपुरिसपन्नत्तं ।
जं गिण्हंतऽणगारा, अणिस्सियप्पा अपडिबद्धा " ॥२॥

वह द्वितीय कोटि है इस प्रकार प्रथम कोटि और द्वितीय कोटिसे युक्त चतुर्थ भक्तादिका करना यह कोटि सहित प्रत्याख्यान है सो ही कहा है-

" पट्ठवणओ उ दिवसे " इत्यादि ।

नियन्त्रित प्रत्याख्यान —प्रतिज्ञात दिवसमें ग्लानत्वादि रूप विघ्नके सद्भावमें भी जो तप नियमसे कर्तव्य होता है ऐसा वह प्रत्याख्यान नियन्त्रित प्रत्याख्यान है अर्थात् तकलीफमें भी जो तप और प्रत्याख्यानको नहीं छोडता हैं वह नियन्त्रित प्रत्याख्यान है ।

" मासे मासे य तवो " इत्यादि ।

પહેલી કોટિ અને બીજી કોટિથી યુક્ત જે ઉપવાસ (ચતુર્થ ભક્ત) આદિ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ કોટિસહિત પ્રત્યાખ્યાન છે. કહ્યું પણ છે કે—

" पट्ठवणओ उ दिवसे " ઇત્યાદિ

નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન-માંદગી આદિ વિઘ્નો આવી પડે છતાં પણ જેટલા માટે કોઈ તપસ્યા આદિ કરવાના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા હોય તેટલા કાળ સુધી તે તપ અને પ્રત્યાખ્યાન કર્યા હોય તેટલા કાળ સુધી તે તપ અને પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ ન થવા દેવો તેનું નામ નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન છે. એટલે કે ગમે તેવું વિઘ્ન આવી પડે તો પણ ધારણ કરેલા તપ અને પ્રત્યાખ્યાનનો ત્યાગ ન કરનારના પ્રત્યાખ્યાનને નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" मासे मासे य तवो " ઇત્યાદિ-

छाया—मासे मासे च तपोऽमुकम् अमुकदिवसे च एतावत् ।
हृष्टेन ग्लानेन वा कर्त्तव्यं यावदुच्छ्वासः ॥१॥
एतत् प्रत्याख्यानं नियन्त्रितं, धीरपुरुषप्रज्ञप्तम् ।
यद् गृह्णन्तोऽनगारा अनिश्रितात्मानोऽप्रतिबद्धाः ॥२॥

तथा–साकारम्–आक्रियन्ते इत्याकाराः=प्रत्याख्यानापवादहेतवोऽनाभोगाद्याः, तैः सहितं साकारम् । अनाभोगादिसहितं प्रत्याख्यानमित्यर्थः ॥५॥ तथा–अनाकारम्–न सन्ति आकाराः=महत्तरपरिष्ठापनीयाद्याकाराः प्रत्याख्यानग्रहीतुर्यस्मिस्तत् प्रत्याख्यानम् अनाकारम् । मुखेऽङ्गुल्यादिप्रक्षेपसम्भावनयाऽत्र प्रत्याख्यानेऽनाभोग सहसाकारनामानौ आकारौ भवत एवेति । ६॥ तथा–परि-

---

जब तक मेरे भीतर सांस है तब तक मैं चाहे स्वस्थ होऊं चाहे अस्वस्थ होऊं किसी भी अवस्थामें क्यों न होऊं अमुक अमुक महिनेमें अमुक २ दिवसमें इतनी तपस्या तो अवश्य ही करूंगा ऐसे नियमसे बद्ध होकर जो मुनिजन तपस्या करते है वह नियन्त्रित प्रत्याख्यान है ।

साकार प्रत्याख्यान–प्रत्याख्यानके अपवादके हेतुभूत जो अनाभोग आदि हैं वे आकार शब्दसे गृहीत हुए हैं इन आकारोंसे सहित जो प्रत्याख्यान है वह साकार प्रत्याख्यान है ।

अनाकार प्रत्याख्यान–प्रत्याख्यान ग्रहीताको जिसमें महत्तर (पर्याय ज्येष्ठ) परिष्ठापनीय आदि आकार नहीं होते हैं ऐसा वह प्रत्याख्यान अनाकार प्रत्याख्यान है मुखमें अङ्गुली आदिके डालनेकी सम्भावनासे

" જ્યાં સુધી મારા શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી કોઇ પણ અવસ્થામાં (કોઈ બીમારી આવી પડે અથવા ગમે તેવું વિઘ્ન આવી પડે છતાં પણ) અમુક અમુક મહિનાના અમુક અમુક દિવસોમાં હું આટલી તપસ્યા તો અવશ્ય કરીશ જ " આ પ્રકારના નિયમપૂર્વક જે મુનિજનો તપસ્યા કરે છે અથવા કોઇ પણ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન ધારણ કરે છે, તો તે પ્રત્યાખ્યાનને નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.

સાકાર પ્રત્યાખ્યાન–પ્રત્યાખ્યાનના અપવાદના હેતુભૂત જે અનાભોગ આદિ છે. તેમને અહીં આકાર શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ આકારોસહિત જે પ્રત્યાખ્યાન છે તેને સાકાર પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.

અનાકાર પ્રત્યાખ્યાન–પ્રત્યાખ્યાન લેનારને જેમાં મહત્તર (પર્યાય જ્યેષ્ઠ) પરિષ્ઠાપનીય આદિ આકાર હોતા નથી, એવાં તે પ્રત્યાખ્યાનનું નામ અનાકાર પ્રત્યાખ્યાન છે.

મુખમાં આંગળી આદિ નાખવાની સંભાવનાથી આ પ્રત્યાખ્યાનમાં અના-

माणकृतम्-परिमाणं=परिगणनं कृतं दत्तिकवलगृहभिक्षादीनां यस्मिंस्तत् प्रत्याख्यानं परिमाणकृतम् । तदुक्तम्—

" दत्तीहि व कवलेहिं व, घरेहिं भिक्खाहिं अहवदव्वेहिं ।
जो भत्तपरिच्चायं, करेइ परिमाणकडमेयं ॥१॥ "

छाया—दत्तीभिर्वा कवलैर्वा, गृहैर्भिक्षाभिरथवाद्रव्यैः ।
यो भक्तपरित्यागं, करोति परिमाणकृतमेतत् ॥१॥ इति ॥७॥

तथा—निरवशेषम्-निर्गतम् अवशेषम्=न्यूनातिन्यूनमपि अशनादिकं यस्मिंस्तत् । अथवा-निरवशेषस्य=चतुर्विधस्य आहारस्य परित्यागान्निरवशेषं प्रत्याख्यानम् । तदुक्तम्—

" सव्वं असणं सव्वं, च पाणगं सव्वखज्जपेज्जविहिं ।
परिहरइ सव्वभावेणं, एयं भणियं निरवसेसं ॥१॥ "

इस प्रत्याख्यानमें अनाभोग एवं सहसाकार नामके दो आकार तो होते ही हैं । षष्ठ आदि तप और संथारा इन दोनोंमें बडोंका आगार नहीं होता है ।

परिमाण कृत प्रत्याख्यान-जिस प्रत्याख्यानमें दत्तियोंकी कवलोंकी गृहोंकी एवं भिक्षा आदिकोंकी गिनती की गई होती है ऐसा वह प्रत्याख्यान परिमाण कृत प्रत्याख्यान है सो ही कहा है–

" दत्तीहिं व कवलेहिं व " इत्यादि ।

निरवशेष प्रत्याख्यान-जिस प्रत्याख्यानमें चतुर्विध आहारका न्यूनातिन्यून अंश परित्यक्त होना है ऐसा चतुर्विध आहारका त्यागकरनेवाला जो प्रत्याख्यान होता है वह निरवशेष प्रत्याख्यान है—

ભોગ અને સહસાકાર નામના બે આકાર તો હોય છે જ. છટ્ઠ આદિ તપમાં અને સંથારામાં મોટાઓનો આગાર હોતો નથી.

પરિમાણ કૃત પ્રત્યાખ્યાન-જે પ્રત્યાખ્યાનમાં આહારાદિની દત્તિઓની, કોળીઆઓની, ઘરોની અને ભિક્ષા આદિકોની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી હોય છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને પરિમાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–

"दत्तीहिं व कवलेहिं व" ઇત્યાદિ.

નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન–જે પ્રત્યાખ્યાનમાં ચારે પ્રકારના આહારના ન્યૂનાતિ ન્યૂન અંશનો પણ પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે–એટલે કે ચતુર્વિધ આહારનો પ્રત્યાખ્યાનમાં સંપૂર્ણતઃ પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" सव्वं असणं सव्वं च पाणगं " ઇત્યાદિ—

छाया—सर्वमशनं सर्वं, च पानकं सर्वखाद्यपेयविधिम् ।

परिहरति सर्वभावेन, एतद् भणितं निरवशेषम् ॥१॥ इति ॥८॥

तथा—सङ्केतम्—केतः=केतन-चिह्नम् अङ्गुष्ठमुष्टिग्रन्थिगृहादिकं, तेन सह वर्त्तते यत् प्रत्याख्यानं तत्, सङ्केतम् । तदुक्तम्—

"अंगुट्ठमुट्ठि गंठीघरसेउस्सास थिबुगजोइक्खे ।

भणियं सकेयमेयं, धीरेहिं अणंतणाणीहिं ॥१॥"

छाया—अङ्गुष्ठमुष्टिग्रन्थि गृहस्वेदोच्छ्वासस्तिबुक (जलबिन्दु) ज्योतिष्कम् (दीपमाश्रित्य) । भणितं सङ्केतमेतद् धीरैरनन्तज्ञानिभिः ॥१॥ इति ।

इदं प्रत्याख्यानमभिग्रहविषयं बोध्यम् । तथा—अद्धायाः=कालस्य पौरुष्यादिरूपस्य प्रमाणमाश्रित्य यत् प्रत्याख्यानं तत् अद्धाप्रत्याख्यानम् । तदुक्तम्—

"सव्वं असणं सव्वं च पाणगं" इत्यादि ।

सर्वभाव शब्दका अर्थ है मन, वचन और काय अर्थात् निरवशेष प्रत्याख्यानमें चारों प्रकारके आहारका परित्याग मन, वचन और कायसे तथा चौविहार तपस्या करना.

संकेत प्रत्याख्यान—केत नाम चिह्नका है जो प्रत्याख्यान अंगुष्ठ, मुष्टि, ग्रन्थि एवं गृहादि रूप चिह्नसे सहित होता है, वह संकेत प्रत्याख्यान है कहा भी है—" अंगुट्ठमुट्ठिगंठीघर " इत्यादि ।

स्वेद नाम पसीनाका है स्तिबु नाम जल बिन्दुका है । तथा ज्योतिष्कसे यहां दीपकी रोशनी लीहै । यह प्रत्याख्यान अभिग्रह विषयक होताहै।

अद्धा प्रत्याख्यान—पौरुषी आदिरूप कालको आश्रित करके जो प्रत्याख्यान होता है वह अद्धा प्रत्याख्यान है कहा भी है—

આ ગાથામાં વપરાયેલા "સર્વભાવ" પદ દ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાનમાં ચારે પ્રકારના આહારનો મન વચન અને કાયાથી પરિત્યાગ કરવો પડે છે તથા ચૌવિહાર તપસ્યા કરવી પડે છે.

સંકેત પ્રત્યાખ્યાન–'કેત' એટલે "ચિહ્ન" જે પ્રત્યાખ્યાન અંગુષ્ઠ, મુષ્ટિ, ગ્રન્થિ, ગૃહ આદિ રૂપ ચિહ્નથી યુક્ત હોય છે તે પ્રત્યાખ્યાનનું નામ સંકેત પ્રત્યાખ્યાન છે. કહ્યું પણ છે કે—"अंगुट्ठ मुट्ठि गंठी घर" ઇત્યાદિ. સ્વેદ એટલે પરસેવો. સ્તિબુ એટલે જળબિન્દુ, તથા જ્યોતિષ્ક એટલે દીપનો પ્રકાશ. આ પ્રત્યાખ્યાન અભિગ્રહ વિષયક હોય છે.

અદ્ધા પ્રત્યાખ્યાન–પૌરુષી (પ્રહર) આદિરૂપ કાળને અનુલક્ષીને જે પ્રત્યાખ્યાન થાય છે તે પ્રત્યાખ્યાનને અદ્ધા પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–

" अद्धापच्चक्खाणं, तं जं कालप्पमाणच्छेएणं ।
पुरिमड्ढपोरिसीहिं, मुहुत्तमासद्धमासेहिं ॥१॥ "

छाया—अद्धाप्रत्याख्यानं, तत् यत् कालप्रमाणच्छेदेन ।
पुरिमार्द्ध पौरुषीभिः, मुहूर्तमासार्द्धमासैः ॥१॥ इति ॥१०॥

इत्थमिदं दशविधं तु=दशविधमेव प्रत्याख्यानं विज्ञेय, न तु ततोऽधिकमिति । तु शब्दोऽवधारणार्थकोऽत्र बोध्य इति ॥ सू० ५३ ॥

प्रत्याख्यानं दशविधत्वेन पूर्वसूत्रे निरूपितम् । प्रत्याख्यानं च साधुसामाचारीति सामाचारीं दशविधत्वेन निरूपयति—

मूलम्—दसविहा सामाचारी पण्णत्ता, तं जहा—इच्छा १ मिच्छा २ तहक्कारो ३ आवस्सिया ४ निसीहिया ५। आपुच्छणा ६ य पडिपुच्छा ७ छंदणा ८ य निमंतणा ९ ॥१॥ उवसंपया १० य काले सामाचारी भवे दसविहा उ ॥ सू० ५४ ॥

छाया—दशविधा सामाचारी प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इच्छा १ मिथ्या २ तथाकारः ३ आवश्यकी ४ नैषेधिकी ५। आप्रच्छना ६ च प्रतिपृच्छा ७ छन्दना ८ च निमन्त्रणा ९ ॥१॥ उपसम्पत् १० च काले सामाचारी भवेद् दशविधा तु॥सू०५४॥

टीका—' दसविहा सामाचारी ' इत्यादि—

समाचरणं समाचारः-शिष्टजनाचरितः क्रियाकलापः स एव सामाचारी,

" अद्धापच्चक्खाणं " इत्यादि ।

इस प्रकारसे ये १० प्रकारके ही प्रत्याख्यान होते हैं, इनसे अधिक प्रत्याख्यान नहीं होतेहैं। यहां "तु" इसी अवधारण अर्थमें आया है ५३।

इस प्रकारसे १० प्रकारका प्रत्याख्यान कह कर अब सूत्रकार प्रत्याख्यान साधु सामाचारी रूप होनेसे १० प्रकारकी साधु सामाचारीका कथन करतेहैं—" दसविहा सामाचारी पण्णत्ता " इत्यादि ॥ सू० ५४ ॥

टीकार्थ—सामाचारी १० प्रकारकी कही गईहै, शिष्टजनों द्वारा आचरित

" अद्धा पच्चक्खाणं " ઈત્યાદિ. આ પ્રમાણે દસ પ્રકારના જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. આ દસ પ્રકારના અધિક પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન હોતા નથી. અહીં "तु" પદ અવધારણાર્થે વપરાયું છે. ॥ સૂત્ર ૫૩ ॥

ટીકાર્થ—આગલા સૂત્રમાં દસ પ્રકાર કરતાં પ્રત્યાખ્યાનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. પ્રત્યાખ્યાન સાધુસામાચારી રૂપ હોવાથી હવે સૂત્રકાર દસ પ્રકારની સાધુ સામાચારીનું કથન કરે છે–" दसविहा सामाचारी पण्णत्ता " ઈત્યાદિ–(સૂ. ૫૪)

स्वार्थे ष्यञ् पित्त्वान्ङीप्। सा दशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-इच्छा मिथ्येत्यादि। अत्र-कृत द्वन्द्व समासानाम् इच्छा मिथ्या तथा शब्दानां कारशब्देन सह सम्बन्धः। ततश्च-इच्छाकारो मिथ्याकारस्तथाकार इति त्रीणि पदानि भवन्ति। तत्र-इच्छाकारः-इच्छाया बलाभियोगमन्तरेण करणम् ॥१॥ मिथ्याकारः-मिथ्या=" यदेतन्मया कृतं तदस '-दिति मनसि करणम्। कस्मिंश्चिदकृत्ये कर्मणि कृते सति भव्येनैवं चिन्त्यते-" यदिदं मया कृतं तद् भगवताऽनुक्तत्वाद् मिथ्याभूतम्,

जो क्रिया कलाप है, उसका नाम समाचार है, समाचारसे स्वार्थमें ष्यञ् प्रत्यय करने पर सामाचार ऐसा शब्द बन जाता है, बादमें ङीष् प्रत्यय करनेसे सामाचारी बन जाता है, यह सामाचारी जो १० प्रकारकी कही गई है, वह इच्छा १ मिथ्या २ तथाकार ३ आवश्यक ४, नैषेधिकी ५, प्रच्छना ६, प्रतिपृच्छा ७, छन्दना ८, निमंत्रणा ९ और उपसंपत् १० इस नामोंवाली है, तथा के साथ आया हुआ कार शब्द इच्छा और मिथ्या इन शब्दोंके साथ लगा लेना चाहिये, क्योंकि इच्छा, मिथ्या, तथा शब्दोंमें द्वन्द्व समास हुआ द्वन्द्व समासमें जो शब्द आदि या अन्तमें आता है, वह समासान्तर्गत सब शब्दोंके साथ लगाया जाता है, इस नियमके अनुसार इच्छाकार, मिथ्याकार ये इस प्रकारके पद बन जाते हैं, जिस सामाचारीमें जबर्दस्ती किये विना स्वयं ही इच्छा की जाती है, वह सामाचारी इच्छाकार है १।

સામાચારી દસ પ્રકારની કહી છે. શિષ્યજનો દ્વારા આચરિત જે ક્રિયા કલાપ છે તેનું નામ સમાચાર છે તે સમાચારયુક્ત ક્રિયાનું નામ સામાચારી છે. તેના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઇચ્છા (ઇચ્છાકાર) (૨) મિથ્યા (મિથ્યાકાર), (૩) તથાકાર, (૪) આવશ્યક, (૫) નૈષેધિકી, (૬) આપ્રચ્છના, (૭) પ્રતિપૃચ્છા, (૮) છન્દના, (૯) નિમંત્રણા અને ઉપસંપત્ ત્રીજા પ્રકારની સામાચરીમાં જેમ તથાની સાથે કાર શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે, એજ પ્રમાણે ઇચ્છા અને મિથ્યા પદ સાથે પણ કાર શબ્દ લગાડવો જોઇએ, કારણ કે ઇચ્છા, મિથ્યા અને તથા, આ ત્રણે પદોનો દ્વન્દ્વસમાસ બન્યો છે. એવો નિયમ છે કે દ્વન્દ્વ સમાસમાં જે શબ્દ આદિ કે અન્તમાં આવે છે, તે શબ્દને સમાસના દરેક શબ્દોની સાથે લગાડવો પડે છે આ નિયમ પ્રમાણે ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર અને તથાકાર પદો બને છે.

ઇચ્છાકાર-જે સામાચારીમાં જબર્દસ્તી (જોર તલબી) કર્યા વિના જાતે જ ઇચ્છા કરાય છે તે સામાચારીનું નામ ઇચ્છાકાર છે.

अतो मयेदं दुष्कृतं कृत "-मित्येवं यदसत्क्रियातो निवृत्तिः स मिथ्याकार इति ॥२॥ तथाकारः-सूत्रव्याख्यानादौ प्रवृत्ते गुरुभिः कस्मिंश्चिद् वचस्युदीरिते सति " यथा भदन्त उदीरयन्ति तथैवैतत् " इत्येवं करणम् वितर्कमकृत्वैव गुर्वाज्ञाऽभ्युपगम इत्यर्थ ॥३॥ आवश्यकी-ज्ञानाद्यर्थमुपाश्रयादवश्यं वहिर्गमने समुपस्थिते

मिथ्याकार—" जो मैंने यह (अतिचार-पाप) किया है, वह मेरा कार्य मिथ्यानिष्फल हो जाओ " ऐसी जो विचारधारा मनमें उठती है, वह मिथ्याकार सामाचारी है, यह मिथ्याकार उस समय होता है, जब कोई अकृत्य कर्म सेवित हो जाता है, उस समय वह भव्य ऐसा विचार करता है, कि जो यह कार्य मैंने किया है, वह भगवान्के द्वारा अनुक्त होनेके कारण मिथ्यारूप है, फिर भी मैंने इसे अज्ञान एवं प्रमादादिके वशवर्ती होकर कर दिया है-अतः मेरा यह दुष्कृत्य मिथ्या हो जाओ-इस प्रकारसे जो असत्क्रियासे (अकल्पनीय कार्यसे) निवृत्ति है, वह मिथ्याकार है २. तथाकार-गुरुजनों द्वारा जब सूत्रका व्याख्यान आदि किया जाता हो उस समय उनके कथनमें किसी भी प्रकारकी तर्कणा किये विना ही " हे भदन्त ! आप जो कहते हैं वह ऐसा ही है-" इस प्रकारका कहना सो तथाकार है, अर्थात् वितर्क किये विना ही गुरुकी आज्ञाको स्वीकार करना सो तथाकार है ३।

મિથ્યાકાર-" મેં આ જે અતિચાર (પાપ) કર્યો છે, તે મારા અતિચાર મિથ્યા હો," આ પ્રકારની જે વિચારધારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ મિથ્યાકાર સામાચારી છે. જ્યારે કોઈ અકૃત્યનું (ન કરવા યોગ્ય પાપકર્મનું) સેવન થઈ જાય છે ત્યારે આ મિથ્યાકાર કરવામાં આવે છે. અકૃત્યનું સેવન થઈ જાય ત્યારે તે ભવ્ય જીવ એવો વિચાર કરે છે કે મેં આ જે કાર્ય કર્યું છે તે ભગવાન દ્વારા અનુક્ત હોવાને કારણે-એવું કરવાનો નિષેધ હોવાને કારણે-મિથ્યારૂપ છે છતાં પણ અજ્ઞાન, પ્રમાદ આદિને કારણે તે અકૃત્યનું મારા દ્વારા સેવન થઈ ગયું છે. તેથી મારું આ દુષ્કૃત્ય મિથ્યા હો આ પ્રકારે અસત્ક્રિયામાંથી અકલ્પનીય કાર્યમાંથી-જે નિવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ મિથ્યાકાર છે.

તથાકાર-ગુરુજનો દ્વારા જ્યારે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન આદિ કરાતું હોય, ત્યારે તેમના કથન સામે કોઈ પણ પ્રકારની દલીલ અથવા વિતર્ક કર્યા વિના એવું કહેવું કે " હે ભગવન્ ! આપ જે કહો છો તે યથાર્થ જ છે," તેનું નામ તથાકાર છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારનો વિતર્ક કર્યા વિના જ ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકાર કરવો તેનું નામ 'તથાકાર' છે.

'अवश्यमिदं कर्त्तव्यमतोऽहं गच्छामि' इत्येवं या गुरुं प्रति निवेदना साऽऽवश्यकीति तात्पर्यम् ॥४॥ नैषेधिकी–निषेधे भवा नैषेधिकी–उपाश्रयाद् बहिः कर्त्तव्यव्यापारं परिसमाप्य पुनस्तत्रैव प्रविशतः साधोः शेषसाधूनामुत्त्रासादिदोषपरिजिहीर्षया बहिर्व्यापारनिषेधेन उपाश्रयप्रवेशसूचनम् ॥५॥ आपृच्छना–"भदन्त! करोमीदम्" इति गुरुं प्रति प्रच्छनम् ॥६॥ प्रतिपृच्छा–किंचित्कर्त्तव्यमुद्दिश्य शिष्येण पृष्टो–गुरुस्तत्कार्यं प्रतिषिद्धवान् पुनः किंचित् कालं स्थित्वा शिष्यः कथयति–"अनेनं चेदं न कारणमस्ति, अतो यदि पूज्या आदिशन्ति तदा

आवश्यकी–ज्ञान आदिके निमित्त यदि उपाश्रयके बाहर अवश्य जाना पडे तो ऐसी स्थितिसे गुरुजनसे ऐसा निवेदन करना कि यह कार्य आवश्यक है, अतः मैं जाता हूं यह आवश्यकी है ४।

नैषेधिकी–उपाश्रयसे बाहरके कर्तव्य कार्यको समाप्त कर पुन उपाश्रयमें प्रवेश करनेवाले उस साधुको, शेष साधुजनोंके उद्वेग आदि दोषोंकी निवृत्तिके लिये अपने उपाश्रयमें आनेकी सूचना देना और अब मुझे बाहर कोई काम नहीं है ऐसा कहना नैषेधिकी है ५।

आपृच्छना–हे भदन्त! मैं यह कार्य करता हूं ऐसा गुरुसे पूछना सो आपृच्छना है ६।

प्रतिपृच्छा–किसी कार्यको करनेके लिये गुरुसे पूछना और यदि वे उस कार्य करनेकी आज्ञा नही देते हैं, पुनः कुछ देर तक ठहर कर ऐसा कहना कि हे भदन्त! यह कार्य आवश्यक है और इसमें ये ये

આવશ્યકી–જ્ઞાન આદિને નિમિત્તે જે ઉપાશ્રયની બહાર જવું પડે તેમ હોય તો ગુરુને એવી વિનંતિ કરવી કે "આ કાર્ય આવશ્યક છે, તેથી હું જઉં છું," તેનું નામ "આવશ્યકી" છે.

નૈષેધિકી–ઉપાશ્રયની બહાર ગયેલો સાધુ પોતાના બહારના કાર્ય પૂરું કરીને જ્યારે ઉપાશ્રયમાં પાછો ફરે, ત્યારે તેણે બીજા સાધુઓનો ઉદ્વેગ આદિ દોષોની નિવૃત્તિને માટે પોતે ઉપાશ્રયમાં આવી જવાની સૂચના આપવી પડે છે અને હવે તેને બહારનું કોઇ કામ બાકી રહ્યું નથી એવું જે કહેવું પડે છે તેનું નામ નૈષેધિકી છે.

આપ્રચ્છના–"હે ભગવન્! હું આ કાર્ય કરું છું,' આ પ્રકારે ગુરુની અનુજ્ઞા લઇને કામ કરવું તેનું નામ આપ્રચ્છના છે.

પ્રતિપૃચ્છા–કોઈ કાર્ય કરવા માટે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવી હોય અને ગુરુ દ્વારા તે માટે આજ્ઞા દેવામાં ન આવી હોય તો થોડી વાર થોભી

करोमि" इत्येवं कार्यकरणसमये यद् गुरुं प्रति पुनः प्रच्छनं सा प्रतिपृच्छा। अथवा-ग्रामान्तरगमनाय गुरुणाऽऽदिष्टः शिष्यो गमनकाले यत्पुनर्गुरुं प्रति पृच्छति सा प्रतिपृच्छा। एवं प्रत्येकं कार्ये प्रतिपृच्छा विज्ञेया॥ ७॥ छन्दना-साधुः स्वानीताशनाद्युपभोगविषये गुर्वाज्ञया "परिभुङ्क्ष्वेदं कुरु मयिकृपाम्" इत्येवं यथारात्निकमन्यसाधून् प्रति आग्रहं करोति सा छन्दना॥ ८॥ निमन्त्रणा-"इमं पदार्थमुपलभ्याहं तुभ्यं दास्यामि" इत्येवं पदार्थप्राप्तेः पूर्वमेव यत्साधूनामामन्त्रणं सा निमन्त्रणा। उक्तं च—

कारण हैं अतः आप पूज्य यदि हमें आज्ञा देते हैं तो मैं इसे कर लूं इस तरहसे कार्य करनेके समयमें जो गुरुसे पुनः पूछना हैं वह प्रतिपृच्छा है। अथवा ग्रामान्तर जानेकी गुरुने आज्ञा दी हो तो वह शिष्य जो पुनः गमन कालमें गुरुसे पूछता है वह प्रतिपृच्छा है, इसी तरहसे प्रत्येक कार्यमें प्रतिपृच्छा समझ लेना चाहिये ७।

छन्दना-साधु जो अपने लिये आहार आदि लाया हो उसके उपभोगके विषयमें गुरुकी आज्ञा लेकर जो यथारात्निक अन्य साधु जनोंसे ऐसा आग्रह करके कहता है कि "आप इसे लीजिये, मेरे ऊपर कृपा कीजिये" इसका नाम छन्दना है ८।

निमन्त्रणा-"इस पदार्थको ला करके मैं आपके लिये दूंगा" इस प्रकारसे पदार्थ प्राप्तिके पहिले ही जो साधुजनोंको आमंत्रण कर देना वह निमंत्रण है ९ सोही कहा है—

જઈને ફરીથી ગુરુને એવું કહેવું કે "હે ભગવન્! આ કાર્ય આવશ્યક છે અને આ કારણોને લીધે તે કરવા યોગ્ય છે. તો આપ મને અનુજ્ઞા આપો તો હું તે કાર્ય કરું" આ પ્રકારે કાર્ય કરતી વખતે ગુરુને જે ફરીથી પૂછવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રતિપૃચ્છા છે અથવા-ગ્રામાન્તરમાં જવાની ગુરુએ આજ્ઞા ફરમાવી છે. એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્યવિષયક પ્રતિપૃચ્છનાના વિષયમાં પણ સમજવું.

છન્દના-સાધુ પોતાને માટે જે આહાર વહોરી લાવ્યા હોય તેના ઉપભોગને માટે ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને અન્ય સાધુજનોને તે સાધુ એવી વિનંતિ કરે છે કે "આપ કૃપા કરીને ગ્રહણ કરો" આ પ્રકારના સાધુના આચારનું નામ છન્દના છે.

નિમંત્રણા-"આ પદાર્થ લાવીને હું આપને આપીશ," આ પ્રકારે પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં જ સાધુજનોને જે આમંત્રણ કરી દેવામાં આવે છે તેનું નામ નિમંત્રણા છે કહ્યું પણ છે કે—

" पुव्वग्गहिएण छंदणा, निमंतणा होइ अगहीएणं । "

छाया—पूर्वगृहीतेन छन्दना, निमन्त्रणा भवति अगृहीतेन ॥ इति ॥९॥

तथा–उपसम्पत्–" त्वदीयोऽहम् ' इत्यादि रूपेणान्यसत्ताऽभ्युपगमः ॥१०॥इति ।

सामाचार्याः क्रमविन्यासस्त्वेवम्–इह धर्मस्य परानुपतापमूलत्वात् इच्छाकारस्य आज्ञाबलाभियोगलक्षणपरोपघातवर्जकत्वात् प्राधान्येन प्रथममुपन्यासः १।

" पुव्वग्गहिएण छंदणा " इत्यादि ।

उपसम्पत्—" मैं तो आपका ही हूं " इत्यादि रूपसे जो अपनेमें दूसरेकी सत्ताका अभ्युपगम है, वह उपसम्पत् है, अर्थात् ज्ञान दर्शन चारित्र आदिके लिये गुरुकी सेवा करना १०।

इस साधु सामाचारीका जो इस प्रकारके क्रमसे विन्यास हुआ है, सो उसका कारण इस प्रकारसे है–परको किसी भी तरहसे बाधा न हो ऐसे विनय मूलवाला धर्म होता है–अतः इच्छाकारका इसीलिये प्रथम उपन्यास किया गया–क्योंकि जहां कोई भी वस्तु इच्छाके अभावमें जबर्दस्तीसे ग्रहण कराई जाती है, वहां जीवको संक्लेश परिणाम हो जानेके कारण उसको उपताप–संताप होता है, इच्छाकारमें जीव स्वयं हार्दिक उल्लाससे क्रियाओंको ग्रहण करनेकी अपनी इच्छा

" पुव्वग्गहिएणं छंदण " ઇત્યાદિ

ઉપસમ્પત્–" હું તો આપનો જ છુ," ઇત્યાદિ કથન દ્વારા બીજાની સત્તા (પ્રભાવ)નો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ ઉપસમ્પત્ છે. અથવા જ્ઞાન, દર્શનચારિત્ર આદિને માટે ગુરુની સેવા કરવી તેનું નામ ઉપસમ્પત્ છે.

સાધુ સામાચારીનું આ પ્રકારના ક્રમે જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

અન્યને કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના તરફથી બાધા (મુશ્કેલી) ન રહે, એવું વિનયમૂળવાળા ધર્મનું લક્ષણ ગણાય છે. અહીં ઇચ્છાકારનો ઉપન્યાસ (નિર્દેશ) સૌથી પહેલાં કરવાનું કારણ એ છે કે–જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા ન હોય છતા પણ જો તે વસ્તુને બળજબરીથી કે ખોટા દબાણથી ગ્રહણ કરાવવામાં આવે, તો ગ્રહણકર્તાને ક્લેશ થાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના દબાણ–વિના–પોતાની જ ઈચ્છાથી કોઈ વસ્તુ અથવા ક્રિયાને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જીવ ઉત્સાહપૂર્વક તેને ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે ઈચ્છાકાર સામાચારીનો સદ્ભાવ હોય તો જીવ પોતાની હાર્દિક ઈચ્છા અને ઉમળકાથી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. માટે ઈચ્છાકારનો ઉપન્યાસ સૌથી પહેલા કરવામાં આવ્યો છે. ઈચ્છાકાર પૂર્વક કરાતી ક્રિયાઓમાં કોઈ અતિચાર (દોષ) લાગી જાય, તો

परानुपतापकेनापि च कथंचित् स्खलने मिथ्यादुष्कृतं दातव्यमिति तदनन्तरं मिथ्याकारस्योपन्यासः ।२। एतौ च गुरुवचनप्रतिपत्तावेव ज्ञातुं शक्यौ, गुरुवचनं च तथाकारकरणेनैव सम्यक्प्रतिपन्नं भवतीति तदनन्तरं तथाकारस्योपन्यासः ३। गुरुवचनं स्वीकृत्यापि शिष्य उपाश्रयाद् बहिर्निर्गमनकाले गुरुं पृष्ट्वैव निर्गच्छेत्, अतस्तथाकारानन्तरं गुरुपृच्छारूपाया आवश्यक्याः कथनम् ४। बहिर्निर्गतः शिष्यो नैषेधिकीपूर्वकमेवोपाश्रये प्रविशेदिति आवश्यक्या अनन्तरं नैषेधिक्याः कथनम् ५। ततः किञ्चित्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तः शिष्यो गुरुं पृच्छतीति नैषेधिक्या अन-

---

प्रकट करता है १, तो ऐसी स्थितिमें वह अपने आपको संभालनेके लिये मिथ्यादुष्कृत देता है, इसलिये द्वितीय नम्बरमें इसे स्थान दिया गया है २ इच्छाकार और मिथ्यादुष्कृत ये दोनों गुरुके वचनकी स्वीकृतिमेंही जान सकते हैं, क्योंकि तथाकार करनेसे गुरुवचन अच्छी तरहसे स्वीकृत होते हैं, इसीलिये उसके बाद तथाकार उपन्यास किया गया है ३, गुरु वचनको स्वीकृत करके भी शिष्य जब उपाश्रयसे बाहर जाने लगे तो उसका ऐसा कर्तव्य है कि वह गुरु आज्ञा अवश्य २ जानेके लिये प्राप्त करे इसी बातको सूचित करनेके लिये तथाकारके बाद गुरु पृच्छा रूप आवश्यकीका कथन हुआ है ४। बाहरसे अपना कर्तव्य कार्य समाप्त करके जब शिष्य पुनः उपाश्रयके भीतर प्रविष्ट होता है तो वह नैषेधिकी पूर्वक ही उपाश्रयमें प्रविष्ट हो इसी बातको सूचित करनेके लिये आवश्यकीके अनन्तर नैषेधिकीका कथन हुआ है, जो कुछ भी कर्तव्य कार्य शिष्य करता है, तो उसका यह अवश्य

જીવ પોતાની ભૂલ સુધારી લેવાને માટે 'તે દુષ્કૃત્ય મિથ્યા હો,' એવી ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રકટ કરે છે. તેથી મિથ્યાકારને બીજો નંબર આપવામાં આવ્યો છે. ઇચ્છાકાર અને મિથ્યાદુષ્કૃત, એ બન્ને ગુરુના વચનનો સ્વીકાર કરવાથી જ સંભવી શકે છે. "આપની વાત યથાર્થ છે," આ પ્રકારે તથાકાર કરવાથી જ ગુરુના વચનોની સંપૂર્ણતઃ સ્વીકૃતિ થાય છે તેથી જ મિથ્યાકારનો ઉપન્યાસ કર્યા બાદ તથાકારનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુની અનુજ્ઞા સ્વીકારીને શિષ્ય જ્યારે ઉપાશ્રયની બહાર જાય ત્યારે પણ તેણે ગુરુની આજ્ઞા અવશ્ય લેવી જ જોઈએ એ વાત પ્રકટ કરવા માટે તથાકારનું કથન કર્યા પછી તુરત જ ગુરુપૃચ્છારૂપ આવશ્યકીનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપાશ્રયની બહારનું પોતાનું કાર્ય પતાવીને શિષ્ય જ્યારે ઉપાશ્રમાં પાછો ફરે ત્યારે નૈષધિકીપૂર્વક જ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરે, એ વાતને સૂચિત કરવાને માટે આવશ્યકીનું કથન કરીને નૈષધિકીનું

न्तरम् आमच्छनायाः कथनम् ६। इत्थं शिष्येणापृष्टे गुरुस्तत्कार्यं नानुमोदितवान्। पुनः शिष्यस्तत्कार्यं प्रति गुरोरनुमतिं प्राप्तुकामः कारणप्रदर्शनपूर्वकं पुनः पृच्छेदिति आप्रच्छनाया अनन्तरं प्रतिपृच्छायाः कथनम् ६। प्रतिपृष्टेन गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्योऽशनाद्यानीय तत्परिभोगार्थं साधूनामन्त्रयेदिति तदनन्तरं छन्दनाया उपन्यासः ७. छन्दना तु गृहीत एवाशनादौ संभवेत् ८, अगृहीते तु निमन्त्रणैवेति छन्दनायाः अनन्तर निमन्त्रणाया उपन्यासः ९। इच्छाकारादि निमन्त्र-

ही कर्तव्य है कि वह विना गुरुको पूछे न करे-गुरुसे पूछ करही करे इसी बातको सूचित करनेके लिये नैषधिकीके बाद आपृच्छनाका कथन हुआ है ६, कर्तव्यकार्य करनेके लिए पूछे गये गुरुदेव यदि अपनी अनुमति उस कार्यको करनेकी नहीं देते हैं, तो शिष्यका यह कर्तव्य है कि वह पुनः उस कार्यको उन्हें आवश्यक रूपसे निवेदित करे-और जब वे अपनी आज्ञा प्रदान करें तभी शिष्य उस अपने आवश्यक कार्यको करें-यही बात समझानेके लिये आपृच्छनाके बाद प्रतिपृच्छनाका पाठ रखा गया है ७। गुरुसे आज्ञा प्राप्त कर आहारादिकी सामग्री लाकर शिष्यको चाहिये कि वह उस अशनादिके उपभोगके लिए साधुजनोंके लिये आमंत्रित करें यही बात समझानेके लिये उसके बाद छन्दनाका पाठ रखा गया है ८। छन्दना जो होती है गृहीत हुए

કથન કરવામા આવ્યું છે. શિષ્ય જે કોઈ કાર્ય કરે તે ગુરુને પૂછયા વિના ન કરે, પરન્તુ ગુરુની આજ્ઞા લઈને કરે, તે પ્રકટ કરવાને માટે નૈષેધિકીનું કથન કર્યા બાદ આપૃચ્છનાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે આપૃચ્છનાનું કથન કરવાનું કારણ એ છે કે કોઇ કાર્ય કરવા માટે ગુરુદેવ અનુમતિ ન આપે, અને શિષ્યને એમ લાગતું હોય કે તે કાર્ય કરવું આવશ્યક છે, તો તેણે ફરીથી ગુરુની અનુમતિ માગવી જોઈએ, તે કાર્ય કેવી રીતે આવશ્યક છે તે ગુરુને સમજાવવુ જોઈએ જો ગુરુદેવ તે કાર્ય કરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરે તો જ તે કાર્ય કરવું જોઈએ. આ રીતે આપૃચ્છના બાદ જ પ્રતિપૃચ્છનાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો હોવાથી તેનુ કથન આપૃચ્છનાનું કથન કર્યા બાદ કરવામાં આવ્યું છે.

ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને આહારાદિ સામગ્રી લાવ્યા બાદ તે આહારાદિ સામગ્રીનો ઉપભોગ કરવા માટે સાંભોગિક સાધુઓને આમંત્રિત કરવા જોઇએ. એજ વાત પ્રકટ કરવાને માટે પ્રતિપૃચ્છનાનું કથન કર્યા બાદ છંદનાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રહણ કરવામાં આવેલા આહારાદિના વિષયમાં જ આમંત્રણ

णान्ता सर्वाऽपि सामाचारी गुरुसामीप्यमन्तरेण न ज्ञायते इति सर्वान्ते उपसम्पदू उपन्यासः १० इति ॥ सू० ५४ ॥

पूर्वोक्त सामाचारी प्ररूपकश्च भगवान् महावीरस्वामीति तत्स्वप्नमाश्रित्य दश स्थानान्याह—

मूलम्—समणे भगवं महावीरे छउमत्थकालियाए अंतिमराइयंसि इमे दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे, तं जहा—एगं च णं महं घोरदित्तरूवधरं तालपिसायं सुमिणे पराजियं पासित्ता णं पडिबुद्धे १, एगं च णं महं सुक्किल्लपक्खगं पुंसकोइलयं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे २, एगं च णं महं चित्तविचित्तपक्खगं पुंसकोइलं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ३, एगं च णं महं दामदुगं सव्वरयणामयं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ४, एगं च णं महं सेयं गोवग्गं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ५, एगं च णं महं पउमसरं सव्वओ समंता कुसुमियं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ६, एगं च णं महासागरं उम्मीवीचिसहस्सकलियं भुयाहिं तिण्णं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ७, एगं च णं महं दिणयरं तेयसा जलंतं सुमिणे पासित्ता णं

अशनादिमेंही होती है और निमंत्रणा अगृहीत अशनादिमें होती है, इसी बातको प्रकट करनेके लिये छन्दनाके बाद निमंत्रणाका पाठ रखा गया है ९। इच्छाकारसे लेकर निमंत्रणा तककी यह समस्त सामाचारी गुरुकी समीपताके विना जानी नहीं जा सकती है इसलिये सबके अन्तमें उपसम्पत्का उपन्यास किया गया है ॥ सूत्र ५४ ॥

—છન્દના—સંભવી શકે છે. પરન્તુ અગૃહીત આહારાદિના વિષયમાં નિમંત્રણાનો સદ્ભાવ રહે છે. તેથી છન્દનાનું કથન કર્યા બાદ નિમંત્રણાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે–ઈચ્છાકારથી લઈને નિમંત્રણા પર્યન્તની સામાચારી ગુરુની સમીપતા વિના જાણી શકાતી નથી, તે કારણે સૌથી છેલ્લું ઉપસમ્પત્‌નું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૫૪ ॥

पडिबुद्धे ८, एगं च णं महं हरिवेरुलियवन्नाभेणं नियए णमंतेणं माणुसुत्तरं पव्वयं सव्वओ समंता आवेढियं परिवेढियं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ९। एगं च णं महं मंदरे पव्वए मंदरचूलियाओ उवरिं सीहासणवरगयमत्ताणं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुध्धे १० ॥ सू० ५५ ॥

छाया—श्रमणो भगवान् महावीर श्छद्मस्थकालिक्यामन्तिमरात्रौ इमान् दश महास्वप्नान् दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः, तद्यथा-एकं च खलु महान्तं घोरदीप्तरूपधरं तालपिशाचं स्वप्ने पराजितं दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः १, एकं च खलु महान्तं शुक्लपक्षकं पुँस्कोकिलं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः २, एकं च खलु महान्तं चित्रविचित्रपक्षकं पुँस्कोकिलं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ३, एकं च खलु महत् दामद्विकं सर्वरत्नमयं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ४, एकं च खलु महान्तं श्वेतगोवर्गं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ५, एकं च खलु महत् पद्मसरः सर्वतः समन्वात् कुसुमितं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ६, एकं च खलु महासागरं ऊर्मिवीचिसहस्रकलितं भुजाभ्यां तीर्णं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ७, एकं च खलु महान्तं दिनकरं तेजसा ज्वलन्तं स्वप्ने दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः ८, एकं च खलु महान्तं हरिवैडूर्यवर्णाभेन निजकेन अन्त्रेण मानुषोत्तरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् आवेष्टितं परिवेष्टितं स्वप्ने दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः ९, एकं च खलु महति मन्दरे पर्वते मन्दरचूलिकाया उपरि सिंहासनवरगतम् आत्मानं दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः १० ॥ सू० ५५॥

टीका—'समणे भगवं' इत्यादि—

छद्मस्थकालिक्याम्=छद्मस्थकाल संबन्धिन्याम् अन्तिमरात्रौ अन्तिमयामे श्रमणो भगवान् महावीर इमान्=अनन्तरं वक्ष्यमाणान् दश महास्वप्नान्=प्रश-

---

इस पूर्वोक्त सामाचारीके प्ररूपक भगवान् महावीर स्वामी हुएहैं अतः अब सूत्रकार उनके स्वप्नोंको, आश्रित करके १० स्थानोंको कथन करते हैं—"समणे भगवं महावीरे छउमत्थ कालियाए" इत्यादि ॥सूत्र ५५॥

टीकार्थ-श्रमण भगवान् महावीरने छद्मस्थकाल सम्बन्ध रात्रिके अन्तिम

આગલા સૂત્રમાં સાધુસામાચારીની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તે સાધુસામાચારીના પ્રરૂપક મહાવીર પ્રભુ હતા. તેથી સૂત્રકાર તે મહાવીર પ્રભુને કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જે ૧૦ સ્વપ્નો આવ્યાં હતાં તે પ્રકટ કરે છે—

"समणे भगवं महावीरे छउमत्थकालियाए" ઇત્યાદિ—(સૂ ૫૫)

ટીકાર્થ-પોતાની છદ્મસ્થાવસ્થાની છેલ્લી રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરમાં શ્રમણ ભગવાન

स्तान् स्वप्नान् दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः=जागरितः । तद्यथा—ते स्वप्ना यथा—'एकं च खलु महान्तं घोरदीप्तरूपधरम्' इत्यादि । व्याख्या स्पष्टा । नवरम्—महान्तं =विशालं घोरदीप्तरूपधरम्—घोरम्=अतिभयङ्करं दीप्तं=क्रोधाध्मातं यत् रूपं तद्धरम् । 'दित्त' इत्यस्य दृप्तेतिच्छायापक्षे=दृप्तम्=दर्पयुक्तमिति । तालपिशाचम् तालवृक्षवद् दीर्घपिशाचम् पराजितं=भगवता स्वपराक्रमेण परास्तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः । इति प्रथमः स्वप्नः । १ । द्वितीयस्वप्ने शुक्लपक्षकम्=शुक्लपक्षयुक्तं पुंस्कोकिलं=पुरुषजातीयं कोकिलम् २। तृतीये चित्रविचित्रपक्षकम्—चित्रेण=चित्रकर्मणा विचित्रौ=विविधवर्णयुक्तौ पक्षौ यस्य स तथा तम् ३। चतुर्थे दामद्विकम्=माल्यद्वयम् ४। पञ्चमे—श्वेतं गोवर्गम्=शुक्लं गोसमूहम् ५। षष्ठे महत्=विशालं पद्मसरः=पद्मानि यत्र जायन्ते तत् सरः । सर्वतः समन्तात्=सर्वासु दिक्षु विदिक्षु कुसुमितं कुसुमानि=कमलरूपाणि पुष्पाणि संजातानि यत्र तत्तादृशम् ६।

प्रहरमें इन १० महा स्वप्नोंको देखा और देखकर वे प्रतिबुद्ध हुए वे १० महास्वप्न इस प्रकारसे हैं, प्रथम स्वप्नमें उन्होंने ऐसा देखा कि मैंने एक बहुतही विशाल मोटे-ताजे भयंकर पिशाचको परास्त कर दिया है, यह पिशाच ताड़के जैसा लम्बा-ऊचा था, एवं क्रोधसे लाल, पीला हो रहा था अथवा अभिमानसे भरा हुआ था (१)

द्वितीय महास्वप्नमें उन्होंने एक दोनों पक्ष जिसके शुक्ल वर्णवाले हैं ऐसे पुरुषजातीय कोकिलको देखा (२)

तृतीय स्वप्नमें भी उन्होंने एक पुरुष जातीय कोकिलको ही देखा पर इसके दोनों पंख चित्रकर्मसे विविध वर्णोंसे युक्त हो रहे थे (३)

चतुर्थ स्वप्नमें उन्होंने दो सुन्दर मालाएँ देखी (४) पांचवें महास्वप्नमें सफेद वर्ण संपन्न गायोंके समूहको देखा (५) छठे महास्वप्नमें

મહાવીરે આ દસ મહાસ્વપ્નો જોયાં હતાં અને તે સ્વપ્નો દેખીને તેઓ પ્રતિબુદ્ધ થયા હતા—પહેલા સ્વપ્નમાં તેમણે એક બહુ જ વિશાળ કાય, તાડના જેવો ઊંચો અને ક્રોધથી લાલપીળો થઈ રહેલો—અથવા અભિમાનથી ભરેલો—પિશાચ જોયો અને તેમણે તે પિશાચને પોતાના બળથી પરાસ્ત (પરાજિત) થતો જોયો. બીજા મહાસ્વપ્નમાં તેમણે સફેદ વર્ણની બન્ને પાંખોવાળો નરકોયલ દેખ્યો ત્રીજા સ્વપ્નમા તેમણે એક એવા નરજાતિના કોયલને જોયો કે જેની બન્ને પાંખો વિવિધ વર્ણોથી યુક્ત હતી. ચોથા મહાસ્વપ્નમા તેમણે બે સુંદર માળાઓ દેખી. (૫) પાંચમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે એક સફેદ રંગની ગાયોનું ધણ જોયું (૬) છઠ્ઠા મહાસ્વપ્નમાં તેમણે દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં વિકસિત

सप्तमे ऊर्मिवीचिसहस्रकलितम्-ऊर्मयो गुरुतरङ्गाः, वीचयो लघुतरङ्गाः, तेषां यानि सहस्राणि तैः कलितं=युक्तम्। ऊर्मिवीच्योर्यद्यपि समानार्थता, तथाप्यत्र गुरुत्व-लघुत्वभेदमादाय द्वयोरुक्तौ पौनरुक्त्यशङ्काऽपनेयेति ७। अष्टमे तेजसा ज्वलन्तं=जाज्वल्यमानं दिनकरं=सूर्यम् ८। नवमे-हरिवैडूर्यवर्णाभेन-हरिः=पिङ्गलवर्णो मणिः, वैडूर्यं=नीलवर्णो मणिविशेषः तयोर्वर्णयोरिव आभाः=कान्तिर्यस्य तद् हरिवैडूर्यव-र्णाभं तेन तथोक्तेन निजकेन स्वकीयेन, अन्त्रेण=उदारान्तर्गतशरीरावयवविशे षेण, 'आँत' इति भाषा प्रसिद्धेन आवेष्टितं=सकृद्वेष्टितम्, परिवेष्टितम्=असकृद्वेष्टितम् ९। दशमे-सिंहासनवरगतम्-सिंहासनानां मध्ये यद् वरं-श्रेष्ठं सिंहासनं तत्र गतं-स्थितं स्वात्मानं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः १०। इति ॥ सू० ५५ ॥

भगवता ये दश स्वप्ना दृष्टास्तेषां कीदृशं फलं जातमिति प्रतिपादयितुमाह-

सूत्रम्-जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं घोरदित्तरूव-धरं तालपिसायं सुमिणे पराजियं पासित्ता णं पडिबुध्धे, तन्नं

उन्होंने एक पद्मसरोवर देखा-कि जिसमें चारों दिशाओंमें एवं विदि-शाओंमें कमल खिल रहे हैं (६)

सातवें महास्वप्नमें उन्होंने एक विशाल समुद्र देखा जो उर्मियोंसे गुरु तरङ्गोंसे एवं वीचियोंसे. लघु तरङ्गोंसे युक्त हो रहा था (७) आठवें महास्वप्नमें उन्होंने तेजसे जाज्वल्यमान सूर्यको देखा (८) नौवें महा-स्वप्नमें उन्होंने मानुषोत्तर पर्वत देखा जो हरिपिङ्गल वर्णवाले मणिकी एवं वैडूर्य मणिकी नीलवर्णवाले मणिकी कान्ति जैसी कान्तिवाले अपनी आंतसे आवेष्ठित और परिवेष्ठित वार वार वेष्टित हो रहा है (९)

दशवें महास्वप्नमें उन्होंने अपने आपको सिंहासनोंके बीचमें श्रेष्ठ सिंहासन पर बैठे हुए देखा इस प्रकारके महास्वप्नोंको देखकर वे प्रतिबुद्ध हो गये ॥ सूत्र ५५ ॥

કમળોથી યુક્ત એવું પદ્મસરોવર દેખ્યુ. (૭) સાતમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે એક વિશાળ સમુદ્ર જોયો કે જે ઉર્મિંઓ (વિશાળ મોજાંઓ) અને વીચિઓ (મંદમંદ તરંગો)થી યુક્ત હતો. (૮) આઠમાં મહાસ્વપ્નમાં તેજથી જાજ્વલ્યમાન સૂર્યને જોયો. (૯) નવમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે માનુષોત્તર પર્વત જોયો તે માનુષોત્તર પર્વત પિંગલ વર્ણવાળા મણિની અને નીલવર્ણવાળા વૈડૂર્યમણિની કાન્તિ જેવી કાન્તિવાળા પોતાના આંતરડા વડે વેષ્ટિત અને પરિવેષ્ટિત (વારંવાર વીંટળાતો) થઈ રહ્યો હતો (૧૦) દસમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે પોતાને સૌથી શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર બેઠેલાં જોયાં. આ પ્રકારના આ દસ મહાસ્વપ્નોને દેખીને તેઓ પ્રતિબુદ્ધ થઇ ગયા ॥ સૂ. ૫૫ ॥

समणेणं भगवया महावीरेणं मोहणिज्जे कम्मे मूलाओ उग्घाइए १। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं सुक्किल्लपक्खगं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणे भगवं महावीरे सुक्कज्झाणोवगए विहरइ २। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं चित्तविचित्तपक्खगं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणे भगवं महावीरे ससमयपरसमइयं चित्तविचित्तं दुवालसंगं गणिपिडगं आघवेइ पण्णवेइ परूवेइ दंसेइ निदंसेइ उवदंसेइ, तं जहा—आयारं जाव दिट्ठिवायं ३। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं दामदुगं सव्वरयणामयं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणे भगवं महावीरे दुविहं धम्मं पण्णवेइ ५, तं जहा—अगारधम्मं च अणगारधम्मं च ४। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं सेयं गोवग्गं सुमिणे जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणस्स भगवओ महावीरस्स चाउवण्णाइण्णे संघे जाए, तं जहा—समणा समणीओ सावगा साविचाओ ५। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं पउमसरं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणे भगवं महावीरे चउव्विहे देवे पण्णवेइ, तं जहा—भवणवासी, वाणमंतरा, जोइसवासी, वेमाणवासी ६। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं उम्मिवीइ—जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणेणं भगवया महावीरेणं अणाइए अणवदग्गे दीहमद्धे चाउरंतसंसारसागरे तिण्णे ७। जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं दिणयरं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणस्स भगवओ महावीरस्स अणुत्तरे जाव समुप्पण्णे ८। जन्नं समणे

भगवं महावीरे एगं महं हरिवेरुलिय जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणस्स भगवओ महावीरस्स सदेव मणुयासुरलोगे उराला कित्तिवन्नसद्दसिलोगा परिगुव्वंति–' इइ खलु समणे भगवं महावीरे, इइ खलु समणे भगवं महावीरे ' ९। जन्नं समणे भगवं महावीरे मंदरे पव्वए मंदरचूलियाए उवरि जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणे भगवं महावीरे सदेवमणुयासुराए परिसाए मज्झगए केवलिपन्नत्तं धम्मं आघवेइ पण्णवेइ जाव उवदंसेइ १० ॥ सू० ५६ ॥

छाया—यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं घोरदीप्तरूपधरं तालपिशाचं स्वप्ने पराजितं दृष्ट्वा खलु प्रतिबुद्धः, तत् खलु श्रमणेन भगवता महावीरेण मोहनीयं कर्म मूलात् उद्घातितम् १। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं शुक्लपक्षकं यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरः शुक्लध्यानोपगतो विहरति २। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं चित्रविचित्रपक्षकं यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरः स्वसमयपरसमयिकं चित्रविचित्रं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम् आख्यापयति प्रज्ञापयति प्ररूपयति दर्शयति निदर्शयति उपदर्शयति, तद्यथा–आचारं यावद् दृष्टिवादम् ३,। यत् खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महद् दामद्विकं सर्वरत्नमयं यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरो द्विविधं धर्मं प्रज्ञापयति ५। तद्यथा–अगारधर्मं च अनगारधर्मं च ४। यत् खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं श्वेतं गोवर्गं स्वप्ने यावत् प्रतिबुद्धः, तत् खलु श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य चातुर्वर्ण्याकीर्णः संघो, जातः, तद्यथा–श्रमणाः श्रमण्यः श्रावकाः श्राविकाः ५। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महत् पद्मसरो यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरश्चतुर्विधान् देवान् प्रज्ञापयति, तद्यथा–भवनवासिनो व्यन्तरान् ज्योतिर्वासिनो विमानवासिनः ६। यत् खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तम् ऊर्मिवीचि–यावत् प्रतिबुद्धः, तत् खलु श्रमणेन भगवता महावीरेण अनादिकम् अनवदग्रं दीर्घाध्वानं चातुरन्तसंसारसागरं तीर्णम् ७। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं दिनकरं यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणस्य भगवतो महावी-

रस्य अनन्तम् अनुत्तरं यावत् समुत्पन्नम् ८। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीर एकं महान्तं हरिवैडूर्यं यावद् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य सदेवमनुजासुरे लोके उदाराः कीर्त्तिवर्णशब्दश्लोकाः परिगूयन्ते–' इति खलु श्रमणो भगवान् महावीर–इति खलु श्रमणो भगवान् महावीरः ' ९। यत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरो मन्दरे पर्वते मन्दरचूलिकाया उपरि यावत् प्रतिबुद्धः, तत्खलु श्रमणो भगवान् महावीरः सदेवमनुजासुरायां परिषदि मध्यगतः केवलि प्रज्ञप्तं धर्मम् आख्यापयति प्रज्ञापयति यावत् उपदर्शयति १० ॥ सू० ५६ ॥

टीका—' जण्णं समणे भगवं ' इत्यादि—

यत्खलु भगवान् महावीरः प्रथमे स्वप्ने स्वपराक्रमेण क्रोधाध्मातं महान्तं घोरं तालवृक्षवद् दीर्घं पिशाचं पराजितं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः। तेन भगवता महावीरेण मोहनीयं कर्म मूलात् उद्घातितम्=उत्पाटितम्–विनाशितमिति प्रथमस्वप्नफलम् १। तथा–भगवान् द्वितीये स्वप्ने एकं महान्तं शुक्लपक्षयुक्तं कोकिलं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः। तेन भगवान् महावीरः शुक्लध्यानोपगतः=शुक्लध्यानयुक्तः सन् विहरति=शुक्लध्यानं ध्यायतीत्यर्थं इति द्वितीयम् २। तथा–भगवान् तृतीये स्वप्ने

भगवान्ने जो ये १० महास्वप्न देखे उनका फल कैसा हुआ अब इस बातको सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—

" जन्नं समणे भगवं महावीरे एगं महं " इत्यादि ॥ सूत्र ५६ ॥

टीकार्थ–श्रमण भगवान् महावीरने जो प्रथम स्वप्नमें अपने द्वारा परास्त किये गये एक भयङ्कर तालवृक्षके जैसे लम्बे मोटे ताजे क्रोधी पिशाचको देखा सो उसका फल उन्होंने ऐसा प्राप्त किया कि उन्हों समस्त कर्मोंके प्रधान मोहनीय कर्मको जडमूलसे विध्वंस कर दिया१। द्वितीय स्वप्नमें जो उन्होंने एक पुरुष जातीय शुक्ल वर्णके पांखोवाले कोकिलको देखा सो उसका फल उन्होंने यह प्राप्त किया कि उन भगवान्ने शुक्ल ध्यानको

મહાવીર પ્રભુએ જે ઉપર્યુક્ત દસ મહાસ્વપ્ન દેખ્યાં, તે મહાસ્વપ્નોનું ફલ હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

"જન્નં સમણે ભગવં મહાવીરે એગં મહં" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૬)

ટીકાર્થ–શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જે પહેલા મહાસ્વપ્નમાં એક ભયંકર, મહાકાય તાડ જેવા ઊંચા અને ક્રોધી રાક્ષસને પોતાના દ્વારા પરાજિત થયેલો જોયો, તેનું તેમને આ પ્રકારનું ફલ મળ્યું–તેમણે સમસ્ત કર્મોમાં મુખ્ય એવાં મોહનીય કર્મનો જડમૂળમાંથી ઉચ્છેદ (વિનાશ) કરી નાખ્યો. તેમણે બીજા મહાસ્વપ્નમાં, શુક્લવર્ણની પાંખોવાળા નરકોયલના જે દર્શન કર્યા તેના ફલસ્વરૂપે તેમણે

एकं महान्तं चित्रविचित्रपक्षयुक्तं कोकिलं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः। तेन भगवान् महावीरः स्वसमयपरसमयिकं – स्वसमयाः=जिनसिद्धान्ताः परसमयाः=परतीर्थिकसिद्धान्ताः, ते उभयेऽपि सन्ति यत्र तं तादृशम्, अत एव–चित्रविचित्रं=स्याद्वादयुक्तं द्वादशाङ्गं–द्वादश अङ्गानि–अङ्गानीव अङ्गानि–अवयवा यस्मिंस्तं तथाविधं गणिपिटकं–गणिनः=आचार्यस्य पिटक इव=रत्नाधारमञ्जूषेव यः स तं तथाविधम् आख्यापयति–सामान्यतः, प्रज्ञापयति–वचनपर्यायेण नामादिभेदेन वा, प्ररूपयति–प्रतिसूत्रमर्थप्ररूपणतः, दर्शयति–तत्तत्सूत्रनिर्दिष्टप्रत्युपेक्षणादिक्रियाणां प्रदर्शनतः। निदर्शयति–पराऽनुकम्पया भव्यकल्याणापेक्षया वा नितराम्=अतिशयेन दर्शयति, उपदर्शयति–सकलनययुक्तिभिरिति, तान्यङ्गानि तु आचारादिदृष्टिवादान्तानि बोध्यानीति तृतीयम् ३, तथा–श्रमणो भगवान् महावीरः चतुर्थस्वप्ने

होगया २। तृतीय महास्वप्नमें जो उन्होंने जो एक विशाल चित्रविचित्र पक्ष युक्त पुरुष जातीय कोकिलका निरीक्षण किया सो इससे उन्होंने स्वसिद्धान्त एवं परसिद्धान्तवाले ऐसे गणिपिटकका जो १२ अङ्गोवालाहै, एवं स्याद्वादसे युक्त द्वादशांगका सामान्य रूपसे कथन किया, प्रज्ञापन किया वचन पर्यायसे या नामादि रूपसे कथन किया, प्ररूपण किया, अर्थकी प्ररूपणासे प्रति सूत्रका कथन किया, तत्तत्सूत्र निर्दिष्ट प्रत्युपेक्षणादि क्रियाओंका प्रदर्शन किया, निदर्शन किया, दूसरे जीवोंकी अनुकम्पासे अथवा–भव्य जीवोंके कल्याणकी अपेक्षासे अतिशय रूपसे उसे दिखलाया एवं समस्त नय एवं युक्तियों द्वारा उसका उपदर्शन किया ये अङ्ग आचाराङ्गसे लेकर दृष्टिवाद तक हैं।३।

શુકલધ્યાન ધર્યું. ત્રીજા મહાસ્વપ્નમાં તેમણે વિવિધ વર્ણોથી યુક્ત પાંખોવાળા નરકોયલના જે દર્શન કર્યા તેના ફલસ્વરૂપે તેમણે ગણિપિટકનું કથન કર્યું, પ્રજ્ઞાપન કર્યું, પ્રરૂપણા કરી, ઇત્યાદિ અહીં ગ્રહણ થવું જોઇએ આ ગણિપિટકના આચારાંગથી લઇને દૃષ્ટિવાદ પર્યન્તના બાર અંગો છે. તેમાં સ્વસિદ્ધાન્ત અને પર સિદ્ધાન્તનું તથા સ્યાદ્વાદયુક્ત દ્વાદશાંગનું સામાન્ય રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે પ્રજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું છે,–એટલે કે વચન પર્યાયપૂર્વક અથવા નામાદિરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે, પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે એટલે કે અર્થની પ્રરૂપણા પૂર્વક પ્રત્યેક સૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે–તે સૂત્રનિર્દિષ્ટ પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયાઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે એટલે અન્ય જીવો પ્રત્યે અનુકંપાથી પ્રેરાઇને અથવા ભવ્ય જીવોનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવનાથી પ્રેરાઇને અતિશયરૂપે તેને પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે અને સમસ્ત નયો (માન્યતાઓ) અને યુક્તિઓ દ્વારા તેનું ઉપદર્શન કરવામાં આવ્યુ છે–ત્રીજા મહાસ્વપ્નના ફલસ્વરૂપે

एकं महत् सर्वरत्नमयं मालायुगलं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भगवान् आगारानगारलक्षणं द्विविधं धर्मं प्रज्ञापयतीतिचतुर्थम् ४। तथा-पञ्चमे स्वप्ने भगवान् एकं महान्तं श्वेतवर्णं गोसमूहं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भगवतो महावीरस्य चातुर्वर्ण्याकीर्णः चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं श्रमणश्रमणीश्रावक श्राविकारूपं, तेन आकीर्णो=व्याप्तः सङ्घो जात इति पञ्चमम् ५। तथा-षष्ठे स्वप्ने भगवान् विकसितकमलसमूहसहितं सरोवरं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भगवान् भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकरूपान् चतुर्विधान् देवान् प्रज्ञापयति=कथयतीति षष्ठम् ६। तथा-भगवान् सप्तमे स्वप्ने तरङ्गपरम्परायुक्तं महासागरं बाहुभ्यां स्वयं तीर्णं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धास्तेन भगवता अनादिकम्-नास्ति आदिर्यस्य तत्-आदिरहितम्, अनवदग्रहम्-नास्ति अवदग्रः=अन्तो यस्य तत्अन्तरहितम्, तथा-दीर्घाध्वानं दीर्घः अध्वा=चतुर्गतिपरिभ्रमणरूपो मार्गो यस्मिस्तत्, पुनः पुनस्तत्रैव भ्रमणाद्, एवं विधं चातुरन्तसंसारसागरं-चत्वारः=

चतुर्थ महास्वप्नमें जो श्रमण भगवान् महावीरने एवं विशाल सर्व रत्नमय माला युगल देखा, सो इसके फलस्वरूप उन्होंने आगार और अनगार धर्मकी प्ररूपणा की (४) पांचवें स्वप्नमें जो श्रमण भगवान महावीरने जो एक महान् श्वेत वर्णवाले गो समूहको देखा सो इसके फल स्वरूप उनका सङ्घ, श्रमण, श्रमणी, श्रावक और श्राविका इन चार वर्णोंवाला हुआ ५। छठे स्वप्न देखे गये पद्म सरोवरके फल स्वरूप उन्होंने भवनवासी, व्यन्तर, ज्योतिष्क एवं वैमानिक रूपसे चार प्रकारके देवोंकी प्रज्ञापना की ६। सातवें स्वप्नमें जो उन्होंने तरङ्ग परम्पराओंसे युक्त महासागरको अपनी भुजाओं द्वारा पार किया गया देखा सो इसके फलस्वरूप उन्होंने अनादि अनन्त इस चतुर्गति परिभ्रमण रूप

મહાવીર પ્રભુને આ બાર અંગવાળા ગણિપિટકનું કથન આદિ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ. ચોથા મહાસ્વપ્નમાં તેમણે જે બે સુંદર માળાઓ દેખી તેના ફળ સ્વરૂપે તેમણે અગારધર્મની અને અનગારધર્મની પ્રરૂપણા કરી. પાંચમાં મહાસ્વપનમાં તેમણે જે સફેદ વર્ણની ગાયોનો સમૂહ જોયો તેના ફલસ્વરૂપે તેમણે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવકો અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી. છટ્ઠા મહાસ્વપ્નમાં તેમણે ચારે દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં વિકસિત કમળોથી યુક્ત એવું જે પદ્મસરોવર દેખ્યું તેના ફલસ્વરૂપે તેમણે ભવનવાસી વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકરૂપ ચાર પ્રકારના દેવોની પ્રજ્ઞાપના કરી. સાતમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે તરંગ પરંપરાઓથી યુક્ત મહાસાગરને પોતાના દ્વારા જે તરી જવાતો દેખ્યો, તેના ફલ સ્વરૂપે તેમણે અનાદિ અનંત અને દેવગતિરૂપ ચારગતિવાળા (નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ

चतुस्संख्यका अन्ताः=नरकतिर्यङ्मनुजदेवरूपा गतयो यस्मिंस्तादृशो यः संसार-सागरः स एव सागरः=दुर्गमवर्त्म तत् तीर्णमिति सप्तमम् ७। तथा-भगवान् अष्टमे स्वप्ने एकं महान्तं तेजसा ज्वलन्तं दिनकरं=सूर्यं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भगवतः अनन्तम्=अन्तरहितम् अनुत्तरम्-नास्ति उत्तरम्=प्रधानं=यस्मात् तत्-सर्वोत्कृष्टम्, तथा-यावत्पदेनात्र-' निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदंसणे ' छाया-निर्व्याघातं निरावरणं कृत्स्नं प्रतिपूर्णं केवलवरज्ञानदर्शनम्-इति पञ्चपदानि गृह्यन्ते। तत्र-निर्व्याघातम्=व्याघातरहितम्, निरावरणम्=आवरणरहितम्, कृत्स्नं=सम्पूर्णम्, प्रतिपूर्णम्=सर्वथा सम्पूर्णम्, एतादृशं यत् केवलवरज्ञानदर्शनं, तत् समुत्पन्नमित्यष्टमम् ८। तथा-भगवान् नवमे स्वप्ने हरिवैडूर्य-

---

मार्गवाले एवं नरक, तिर्यञ्च, मनुज, देव इन चार गतियोंवाले संसार तैर गये हैं ७। आठवें स्वप्नमें जो उन्होंने तेजसे देदीप्यमान सूर्यको देखा हैं, सो इसके फलस्वरूप उन्हें अनन्त-अन्त रहित, अनुत्तर, जिसके जैसा कोई ज्ञान प्रधान नहीं है-सर्वोत्कृष्ट ऐसा केवलज्ञान एवं केवलदर्शन प्राप्त हुआ है, यहाँ पर यावत्पदसे-" निव्वाघाए, निरावरणे, कसिणे, पडिपुण्णे, केवलवरनाणदंसणे " इस पाठका ग्रहण हुआ है, यह केवलज्ञान केवलदर्शन व्याघात रहित होनेके कारण निर्व्याघात होता है, आवरण-ज्ञानावरणादिसे सर्वथा रहित होनेके कारण-निरावरण होताहै सम्पूर्ण होनेके कारण कृत्स्न होताहै, तथा-सर्वथा सम्पूर्ण होनेके कारण प्रतिपूर्ण होता है ८।

ચાર ગતિવાળા) આ સંસાર કાનનને અથવા તો આ સંસારસાગરને પાર કરીને સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરી. આઠમાં મહાસ્વપ્નમાં તેમણે જે તેજથી દેદીપ્યમાન સૂર્યને જોયો, તેના ફલસ્વરૂપે તેમને અનંત (અંતરહિત), અનુત્તર (સર્વોત્કૃષ્ટ-અનુપમ) નિર્વ્યાઘાત, નિરાવરણ, કૃત્સ્ન અને પ્રતિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થયાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એક વાર પ્રાપ્ત થયા બાદ કાયમને માટે ટકી રહે છે-કદી તેમનો અન્ત આવતો નથી, તેથી તેમને અનંત વિશેષણ લગાડયું છે. બીજા કોઈ પણ જ્ઞાન કરતાં તે પ્રધાન-સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે તેથી તેને અનુત્તર વિશેષણ લગાડયું છે. આ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન વ્યાઘાત રહિત હોય છે તેથી તેમને નિર્વ્યાઘાત વિશેષણ લગાડયું છે, જ્ઞાનાવરણ આદિ આવરણોથી રહિત હોવાને કારણે તેને નિરાવરણ વિશેષણ લગાડયું છે, સંપૂર્ણ હોવાને કારણે તેમને 'કૃત્સ્ન' વિશેષણ લગાડયું છે અને સર્વથા સંપૂર્ણ હોવાને કારણે "પ્રતિપૂર્ણ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યુ છે. ભગવાન મહાવીરે નવમા મહા-

वर्णाभेन स्वकीयेन अन्त्रेण एकं महान्तं मानुषोत्तरं पर्वतम् आवेष्टितं परिवेष्टितं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भगवतः सदेवमनुजासुरे=देवमनुजासुरैः सहितं सदेवमनुजासुरं तस्मिंस्तथोक्ते लोके उदाराः=उत्कृष्टाः=प्रधाना इति यावत् कीर्त्तिवर्णशब्द-श्लोकः-तत्र-कीर्त्तिः=सर्वदिग्व्यापिनी, वर्णः=एकदिग्व्यापी, शब्दः=अर्द्धदिग्व्यापी, श्लोकः=तत्तस्थान एव गुणकीर्त्तनम्, एषामितरेतरयोगद्वन्द्वस्ते तथाभूताः परि-

---

भगवानने जो नौवें महास्वप्नमें हरि वैडूर्य मणिकी आभा जैसी आभावाली अपनी आंतसे एक महान मानुषोत्तर पर्वतको आवेष्टित परिवेष्टित हुआ देखा हैं, सो इसके फलस्वरूप उनकी देवलोकमें मनुष्य लोकमें एवं असुरलोकमें ऐसी उत्कृष्ट कीर्ति गाई गई ऐसा उत्कृष्ट वर्ण यश गाया गया, ऐसा उत्कृष्ट शब्द और ऐसा उत्कृष्ट श्लोक गाया कि श्रमण भगवान् महावीर सर्वज्ञ हैं, सर्वदर्शी हैं, सब प्रकारके संशयके नाशनहारे हैं, सर्वजीव सुखपूर्वक समझ सके, ऐसी भाषाके बोलनेवाले हैं, षट् कायके जीवोंके रक्षक हैं, सुर, असुर एवं मनुष्योंसे सेवित चरण युगलवाले हैं, एवं सकल संयति जनोंके शिरोभूषण रूप हैं. समस्त दिशाओंमें जो यश प्राप्त होना है, उसका नाम कीर्त्ति है, एक दिशामें जो यश व्याप्त होता है, उसका नाम वर्ण है, अर्ध दिशामें जो व्याप्त होना है, उसका नाम शब्द है, और केवल उसी स्थानमें जो गुण कीर्त्तन होता है, वह श्लोक है ९। तथा

સ્વપ્નમાં પિંગલમણિ અને નીલ વૈડૂર્યમણિ જેવી પ્રભાવાળા પોતાના આંતરડા વડે માનુષોત્તર પર્વતને આવેષ્ટિત અને પરિવેષ્ટિત થતો જોયો. આ મહા-સ્વપ્નના ફલસ્વરૂપે દેવલોકમાં, મનુષ્યલોકમાં અને અસુરલોકમાં તેમની એવી ઉત્કૃષ્ટ કીર્તિ ગવાવા લાગી, એવો ઉત્કૃષ્ટ યશ ગવવા લાગ્યો, એવા ઉત્કૃષ્ટ શબ્દ અને એવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રશંસા ગવાવા લાગી કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે અને સઘળા સંશયોનો નાશ કરનારા છે. તેઓ એવી ભાષા બોલનારા છે કે સઘળા જીવો તેમની વાણીને સરળતાથી સમજી શકે છે. તેઓ છકાયના જીવોનું રક્ષણ કરનારા છે, સુર, અસુર અને મનુષ્યો પણ તેમના ચરણયુગલની સેવા કરે છે. તેઓ સકળ સંયમીજનોના શિરોભૂષણરૂપ છે. સમસ્ત દિશાઓમાં યશનો ફેલાવો થવો તેનું નામ 'કીર્તિ' છે, એક જ દિશામાં યશનો ફેલાવો થવો તેનું નામ 'વર્ણ' છે અર્ધા દિશામાં જ જે વ્યાપ્ત થાય છે તેનું નામ 'શબ્દ' છે અને ફક્ત અમુક જ સ્થાનમાં જે ગુણ કીર્તન થાય છે તેનું નામ 'શ્લોક' છે. દસમાં સ્વપ્નમાં તેમણે મન્દર પર્વતની

गूयन्ते-कीर्त्यन्ते, कथं कीर्त्यन्ते ? इत्याह-' इति खलु इत्यादि । इति=एवंविधः, अर्थात्-सर्वज्ञः सर्वदर्शी सर्वसंशयव्यवच्छेदकः सर्वजीवाभिगम्यभाषाभाषी षट्काय-जीववत्सलः सुरासुरमनुजसेवितचरणयुगलः सकलसंयतिशिरोभूषणः श्रमणो भगवान् महावीरः, इति खलु श्रमणो भगवान् महावीर इति । अत्र द्विरुक्तिः कीर्त्त-यितुर्बाहुल्यात् आदराद् वा बोध्येति नवमम् ९। तथा भगवान् दशमे स्वप्ने मन्दरपर्वतस्य चूलिकाया उपरि आत्मानं सिंहासनवरगतं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धस्तेन भग-वान् देवासुरमनुजपरिषदि मध्यगतः सन् केवलिप्रज्ञप्तं पूर्ववर्त्तितीर्थकरोक्तं आख्यापयति प्रज्ञापयति यावत् उपदर्शयतीति । आख्यापयतीत्यादि व्याख्यात-पूर्वम् १०। इति दशस्वप्नफलम् । इति ॥ सू० ५६ ॥

यदा भगवान् दशविधान् स्वप्नान् दृष्टवान्, तदा स सरागसम्यग्दर्शन-युक्त आसीदिति सरागसम्यग्दर्शनं दशविधत्वेनाह—

मूल—दसविहे सरागसम्मदंसणे पन्नत्ते, तं जहा—निसग्गु १ वएसरुई २ आणरुई ३ सुत्त ४ बीयरुइमेव ५। अभिगम ६ वित्थाररुई ७ किरिया ८ संखेव ९ धम्मरुई १० ॥सू० ५७॥

छाया—दशविधं सरागसम्यग्दर्शनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-निसर्गो १, पदेशरुचिः २ आज्ञारुचिः ३ सूत्र ४ बीजरुचिरेव ५। अभिगम ६ विस्ताररुचिः ७ क्रिया ८ संक्षेप ९ धर्मरुचिः १० ॥ सू० ५७ ॥

---

१० वें महास्वप्नमें जो उन्होंने मन्दर (मेरु) पर्वतकी चूलिकाके ऊपर अपने आपको श्रेष्ठ सिंहासनके ऊपर विराजमान देखा है, सो इसके फल स्वरूप उन्होंने देव, मनुज, एवं असुर सम्पन्न परिषदामें बैठकर केवलि प्रज्ञप्ति अपने पूर्ववर्ति तीर्थ करोक्त धर्मका कथन किया है, यावत् उसका उपदर्शन किया है, यहां यावत् शब्दसे गृहीत प्रज्ञापयति आदि पदोंका अर्थ पूर्वमें व्याख्यात किया जा चुका है, इस प्रकारसे यह फल दश स्वप्नोंका हैं ॥ सू० ५६ ॥

ચૂલિકા (શિખર) ઉપર રહેલા શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર પોતાને વિરાજમાન થયેલા દેખ્યા હતા. આ મહાસ્વપ્નના ફલસ્વરૂપે તેમણે દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોથી સંપન્ન પરિષદમાં કેવલિપ્રજ્ઞપ્તિનું પોતાના પહેલાં થઈ ગયેલા તીર્થંકરોક્ત ધર્મનું કથન કર્યું, પ્રજ્ઞાપન કર્યું, ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ અહીં પણ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આ રીતે "ઉપદર્શન કરવા" પર્યન્તનો સૂત્રપાઠ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારનું દસ મહાસ્વપ્નોનું ફલ સમજવું. ॥ સૂત્ર ૫૬ ॥

टीका—' दसविहे ' इत्यादि—

सरागसम्यग्दर्शनम्–सरागः=अनुपशान्ताक्षीणमोहः, तस्य यत् सम्यग्दर्शनं= तत्त्वार्थश्रद्धानम्, अथवा–सरागं च तत्सम्यग्दर्शनंचेति सरागसम्यग्दर्शनमिति। तद् दशविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा–' निसर्गोपदेशरुचि '–रित्यादि। तत्र–निसर्गोपदेशशब्दयोः कृतद्वन्द्वयो रुचि शब्देन सह सम्बन्धः। ततश्च निसर्गरुचि रुपदेशरुचिश्चेति पदद्वयम्। एवमग्रेऽपि यथासंभवं बोध्यम्। तत्र–निसर्गरुचिः=निसर्गः= स्वभावः, तेन रुचिः=तत्त्वाभिलाषः १, तथा–उपदेशरुचिः–उपदेशः=तीर्थंकरगणधरगुरुप्रभृतीनामाप्तपुरुषाणां वचनं, तेन रुचिः २। तथा–आज्ञारुचिः–

जिस समय भगवानने १० प्रकारके स्वप्नोंको देखा तब वे सराग सम्यग्दर्शनसे युक्त थे अतः अब सूत्रकार सम्यग्दर्शन १० प्रकारसे कथन करते हैं–"दसविहे सरागसम्मदंसणे पन्नत्ते" इत्यादि॥ सू० ५७॥

टीकार्थ–सराग सम्यग्दर्शन–जिस जीवका मोह न उपशान्त हो न क्षीण हो उस जीवका जो सम्यग्दर्शनहै, वह सराग सम्यग्दर्शन है, तत्त्वार्थके श्रद्धानका नाम सम्यग्दर्शन है, अथवा–राग सहित जो सम्यग्दर्शन है, वह सरागसम्यग्दर्शन है, यह सरागसम्यग्दर्शन १० प्रकारका कहा गया है, जैसे–निसर्गरुचि उपदेश रुचि आदि–स्वभावतः जो रुचि तत्त्व विषयक अभिलाषा होती है, वह निसर्ग रुचि है १, तीर्थंकर गणधर गुरु आदि आप्त पुरुषोंके वचनसे जो रुचि होती है वह उपदेश

જ્યારે મહાવીર પ્રભુએ ઉપર્યુક્ત દસ મહાસ્વપ્નાં દેખ્યાં, ત્યારે તેઓ સરાગ સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત હતા. તેથી હવે સૂત્રકાર સમ્યગ્દર્શનના દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે–" दसविहे सरागसम्मदंसणे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ–(સૂ ૫૭)

ટીકાર્થ–સરાગ સમ્યગ્દર્શનનો અર્થ આ પ્રમાણે કહ્યો છે–જે જીવનો મોહ ઉપશાન્ત પણ ન હોય અને ક્ષીણ પણ ન હોય એવા જીવનું જે સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેનું નામ સરાગ સમ્યગ્દર્શનના છે. અથવા રાગસહિતનું જે સમ્યગ્દર્શન છે તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. તે સરાગસમ્યગ્દર્શનના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નિસર્ગરુચિ, (૨) ઉપદેશરુચિ, (૩) આજ્ઞારુચિ, (૪) સૂત્રરુચિ, (૫) બીજરુચિ, (૬) અભિગમરુચિ, (૭) વિસ્તારરુચિ, (૮) ક્રિયારુચિ (૯) સંક્ષેપરુચિ અને (૧૦) ધર્મરુચિ. હવે આ દસે પ્રકારોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

નિસર્ગરુચિ–કુદરતી રીતે જ તત્ત્વવિષયક જે રુચિ (અભિલાષા) થાય છે તેનું નામ નિસર્ગરુચિ છે.

ઉપદેશરુચિ–તીર્થંકર, ગણધર, આદિ આપ્તપુરુષોનાં વચનોને લીધે જે રુચિ થાય છે તે રુચિનું નામ ઉપદેશરુચિ છે.

आज्ञा=तीर्थंकरवचनरूपा, तया रुचिः ३, तथा-सूत्ररुचिः-सूत्रेण=आगमेन रुचिः ४, बीजरुचिः-बीजमिव बीजम्=अनेकार्थाभिधायकमेकं वचनं तेन रुचिः ५, अभिगमरुचिः-अभिगमेन=ज्ञानेन रुचिः ६। तथा-विस्ताररुचिः-विस्तारो=धर्मास्तिकायादिपदार्थानां सर्वनयप्रमाणै विंस्तरतो ज्ञानं, तेन रुचिः ७, क्रिया=प्रतिलेखनाप्रमार्जनादिरूपा, तत्र रुचिः ८, संक्षेपः-जिनोक्ततत्त्वानां संग्रहस्तत्र रुचिः ९। तथा-धर्मरुचिः-धर्मे=श्रुतचारित्रलक्षणे रुचिरिति १०।

यद्वा-दशविधः सरागसम्यग्दर्शनः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-इत्यादिरूपेण छाया-कर्त्तव्या। अत्र पक्षेत्वेवं व्याख्या। तथाहि—

रुचि है २, तीर्थंकरके वचन रूप आज्ञासे जो रुचि होती है, उसका नाम आज्ञा रुचि है ३, आगमसे जो रुचि होती है, वह सूत्ररुचि है ४, अनेक अर्थका अभिधायक जो एक वचन है, वह बीज हैं, इस बीजसे जो रुचि है वह बीजरुचि है ५, अभिगमसे ज्ञानसे जो रुचि है, वह अभिगम रुचि है ६, धर्मास्तिकायादिक पदार्थोंका जो सर्वनय एवं प्रमाणोंसे विस्तारपूर्वक ज्ञान होताहै, वह विस्तार रुचि है ७, प्रतिलेखना प्रमार्जन आदि रूप क्रियामें जो रुचि होती है, वह क्रियारुचि है ८, संक्षेप-जिनोक्त तत्त्वोंका संग्रहमें जो रुचि है वह संक्षेपरुचि है ९। तथा-श्रुत चारित्र रूप धर्ममें जो जो रुचि है वह धर्मरुचि है १०,

---

આજ્ઞારુચિ-તીર્થંકરોનાં વચનો રૂપ આજ્ઞાને લીધે જે રુચિ થાય છે તે રુચિને આજ્ઞારુચિ કહે છે.

સૂત્રરુચિ-આગમને લીધે જે રુચિ થાય છે તે રુચિને સૂત્રરુચિ કહે છે.

બીજરુચિ-અનેક અર્થનું અભિધાયક જે એક વચન છે તેનું નામ બીજ છે. આ બીજને લીધે જે રુચિ થાય છે તેનું નામ બીજરુચિ છે.

અભિગમરુચિ-જ્ઞાનને અભિગમ કહે છે. તે જ્ઞાનને લીધે જે રુચિ થાય છે તેને અભિગમરુચિ કહે છે.

વિસ્તાર-ધર્માસ્તિકાય આદિ પદાર્થોનું જે સર્વનય અને પ્રમાણોથી વિસ્તાર પૂર્વકજ્ઞાન થાય છે તેનું નામ વિસ્તાર છે. તે વિસ્તારને લીધે જે રુચિ થાય છે તેનું નામ વિસ્તારરુચિ છે.

ક્રિયારુચિ-પ્રતિલેખના, પ્રમાર્જના આદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યે જ રુચિ હોય છે. તેને ક્રિયારુચિ કહે છે.

સંક્ષેપરુચિ-જિનોક્ત તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરવાની જે રુચિ હોય છે તેનું નામ સંક્ષેપરુચિ છે.

ધર્મરુચિ-શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ પ્રત્યેની રુચિનું નામ ધર્મરુચિ છે. અથવા

सरागसम्यग्दर्शनः-सरागं सम्यग्दर्शनं यस्य स तथा-अनुपशान्ताऽक्षीणमोह-युक्त तत्त्वार्थश्रद्धानवान् पुरुषो दशविधः प्रज्ञप्तः । तद्यथा-निसर्गरुचिः-निसर्गेण= स्वभावेन रुचिः=तत्त्वाभिलाषो यस्य स तथा। यो हि-जातिस्मरणादिरूपया स्वमत्या ज्ञातेषु जिनोक्तेषु वास्तविकेषु जीवाजीवादिपदार्थेषु रुचियुक्तो भवति स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" जो जिणदिट्ठे भावे, जीवा इय सद्दहाइ सयमेव ।
एमेव नन्नहत्ति य, निसग्गरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥ "

छाया—यो जिनदृष्टान् भावान् जीवादिकान् श्रद्धाति स्वयमेव ।
एवमेव नान्यथेति च निसर्गरुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ॥१॥

अथवा-" दसविहे सरागसम्मदंसणे " इत्यादि सूत्रकी व्याख्या-इस प्रकारसे भी की जा सकती है, इस पक्षमें सराग सम्यग्दर्शन पदसे सराग सम्यग्दर्शनवाला पुरुष गृहीत हुआ है, और वह इस प्रकारसे १० प्रकारका होता है-जिसमें मोह न उपशान्त हुआ है और न क्षीण ही हुआ है ऐसा सराग सम्यग्दर्शन जिसका है वह सराग सम्यग्दर्शन है सराग सम्यग्दर्शनवाला है-इनमें निसर्ग रुचिवाला वह पुरुष है कि जिसकी तत्त्वाभिलाष रूप रुचि स्वभावसे हैं-जातिस्मरण आदि रूप स्वमति द्वारा ज्ञात जिनोक्त जीवाजीवादि पदार्थों में जो रुचि युक्त होता है कहा भी है—" जो जिणदिट्ठे भावे " इत्यादि ।

" दसविहे सरागसम्मदंसणे " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય છે-' સરાગસમ્યગ્દર્શન ' આ પદથી સરાગસમ્યગ્દર્શનવાળા પુરુષને ગ્રહણ કરવામા આવે તો તે સરાગસમ્યગ્દર્શનવાળા પુરુષના પણ નિસર્ગરુચિવાળો ઇત્યાદિ દસ પ્રકાર પડે છે. જેમાં મોહ ઉપશાન્ત થયો નથી પણ ક્ષીણ જ થયો છે એવા સમ્યગ્દર્શનને સરાગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. એવા સરાગસમ્યગ્દર્શનવાળા પુરુષના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર પડે છે—

(૧) નિસર્ગરુચિવાળો-જે પુરુષમાં તત્ત્વાભિલાષારૂપ રુચિનો સ્વભાવથી જ નૈસર્ગિક રીતેજ સદ્ભાવ હોય છે-જાતિસ્મરણ આદિ રૂપ સ્વમતિ દ્વારા જ્ઞાત જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થોમાં જે રુચિયુક્ત હોય છે. એવા પુરુષને નિસર્ગ રુચિથી યુક્ત સરાગસમ્યગ્દર્શનવાળો કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" जो जिणदिट्ठे भावे " ઇત્યાદિ—

જે પુરુષ એવી શ્રદ્ધા રાખે છે કે જીવાદિક પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ જિનેન્દ્ર

तथा—उपदेशरुचिः—उपदेशेन=तीर्थकरगणधरगुरुप्रभृतीनामाप्तपुरुषाणां वचनेन रुचिर्यस्यासौ तथा। यो हि तीर्थङ्करप्ररूपितानेव जीवादिपदार्थान्, तीर्थकर-गणधरगुर्वाद्याप्तपुरुषोपदेशेन श्रद्दधाति स इत्यर्थः। तदुक्तम्—

"एए चेव उ भावे, उवइट्ठे जो परेण सद्दहइ।
छउमत्थेण जिणेण व, उवएसरुई मुणेयव्वो ॥१॥"

छाया—एतानेव तु भावान्, उपदिष्टान् यः परेण श्रद्दधाति।
छद्मस्थेन जिनेन वा, उपदेशरुचिर्ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ॥२॥

तथा—आज्ञारुचिः—आज्ञाया=सर्वज्ञवचनरूपया रुचिर्यस्य स तथा। यो हि

जो जिनदृष्ट जीवादिक पदार्थोंकी अपने आप श्रद्धान करता है, किये पदार्थ इसी तरहसे जैसा स्वरूप जिनेन्द्रदेवने कहा है, वैसाही इनका स्वरूपहै, अन्य रूपसे इनका स्वरूप नहीं हैं, इसीका नाम निसर्ग रुचि है और इस निसर्गरुचिसे युक्त जो हैं वह निसर्ग रुचिवाला है १।

उपदेश रुचि—जिस जीवको जीवादिक पदार्थोंमें रुचि तीर्थंकर गणधर गुरु आदि आप्त पुरुषोंके वचनसे होती है, वह उपदेश रुचि है, उपदेश रुचिवाला है, जो जीव तीर्थकर प्ररूपित जीवादिक पदार्थों तीर्थंकर गणधर गुरु आदि आप्त पुरुषके उपदेशासे श्रद्धाका विषय बनता है वह उपदेश रुचिवाला है—कहा भी है—

"एए चेव उ भावे" इत्यादि।

आज्ञा रुचि—सर्वज्ञकी वचन रूप आज्ञासे जिसको रुचि होती है, वह आज्ञारुचिवाला सम्यग्दृष्टि पुरुष है ऐसा आज्ञारुचि जीव प्रतनु-

---

દેવાએ કહ્યું છે એવું જ સ્વરૂપ છે કોઇ બીજા પ્રકારનું તેમનું સ્વરૂપ હોઈ શકે જ નહીં. આ પ્રકારની રુચિનું નામ નિસર્ગરુચિ છે. આ પ્રકારની રુચિનો જે પુરુષમાં સદ્ભાવ હોય છે તે પુરુષને નિસર્ગરુચિવાળો કહે છે.

ઉપદેશરુચિ- તીર્થંકર, ગણધર, ગુરુ આદિ આપ્તપુરુષોનાં વચનો સાંભળીને જે પુરુષમાં જીવાદિક પદાર્થો પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પુરુષને ઉપદેશ-રુચિવાળો કહે છે. એટલે કે જીવ તીર્થંકર પ્રરૂપિત જીવાદિક પદાર્થો પ્રત્યે તીર્થંકર ગણધર ગુરુ આદિના ઉપદેશથી શ્રદ્ધાભાવવાળો થાય છે તે જીવને ઉપદેશરૂચિવાળો કહે છે. કહ્યુ પણ છે—"एए चेव उ भावे" ઈત્યાદિ

આજ્ઞારૂચિ—સર્વજ્ઞોના વચનરૂપ આજ્ઞાપ્રત્યે જેને રૂચિ હોય છે એવા પુરુષને આજ્ઞારૂચિવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. એવા આજ્ઞારુચિવાળા જીવના રાગદ્વેષ અને મિથ્યાજ્ઞાન ક્ષીણ થઈ ગયા હોય છે અને તે કદાગ્રહથી રહિત હોવાને કારણે

प्रतनुरागद्वेषमिथ्याज्ञानत्वात् कदाग्रहराहित्येन आचार्यादीनामाज्ञयैव=उपदेशेनैव माषतुषादिवत् जीवादीन् पदार्थान् श्रद्धाति स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" रागो दोसो मोहो, अन्नाणं जस्स अवगयं होई ।
आणाए रोयंतो, सो खलु आणारुई होई ॥ १ ॥ "

छाया—रागो द्वेषो मोहः, अज्ञानं यस्य उपगतं भवति ।
आज्ञया रोचयन् स खलु आज्ञारुचि र्भवति ॥ १ ॥ इति ॥ ३ ॥

तथा—सूत्ररुचिः=सूत्रेण=आगमेन रुचिर्यस्य स तथा । यो हि द्वादशाङ्ग्यादिरूपं सूत्रं पठँस्तेनैव सूत्रेण सम्यक्त्वं लभते स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" जो सुत्तमहिज्जंतो, सुएण ओगाहई उ सम्मत्तं ।
अंगेण वाहिरेण व, सो सुत्तरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥ "

छाया—यः सूत्रमधीयानः, श्रुतेन अवगाहते तु सम्यक्त्वम् ।
अङ्गेन बाह्येन वा, स सूत्ररुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ४ ॥

रागद्वेष मिथ्या ज्ञानवाला होनेसे एवं कदाग्रह रहित होनेसे आचार्यादिकोंके आज्ञारूप उपदेशसेही माषतुष आदिकी तरह जीवादिक पदार्थोंका श्रद्धान करनेवाला होता है कहा भी है—

" रागो दोसो मोहो " इत्यादि ।

सूत्र रुचि-आगमसे जिस जीवको जिनोक्त तत्त्वोंमें रुचि होती है ऐसा वह जीव आज्ञारुचि-आज्ञा रुचिवाला है-अर्थात् जो द्वादशाङ्गीरूप सूत्रको पढता हुआ उसी सूत्रसे सम्यक्त्वको पालताहै, ऐसा जीव आज्ञा रुचि रूप सम्यक्त्ववाला है । कहा भी है-" जो सुत्तमहिज्जंतो " इत्यादि ।

तात्पर्य यही है कि अङ्ग प्रविष्ट रूप श्रुतसे या अङ्ग बाह्यरूप श्रुतसे पढकर सम्यक्त्वको प्राप्त कर लेता है वह सूत्र रुचिवाला जीव है-

---

આચાર્યાદિકોના ઉપદેશ દ્વારા જ—આજ્ઞારૂપ ઉપદેશ દ્વારા જ—માષ, તુષ આદિ પ્રત્યક્ષ પદાર્થોની જેમ જીવાદિક પદાર્થો પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા રાખતો થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—" रागो दोसो मोहो " ઇત્યાદિ.

સૂત્રરુચિ—આગમ દ્વારા જે જીવમાં જિનોક્ત તત્ત્વો પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જીવને સૂત્રરુચિવાળો કહે છે. એટલે કે જે જીવો બાર અંગરૂપ સૂત્રને આધારે જ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે એવા જીવને સૂત્રરુચિરૂપ સમ્યક્ત્વવાળો કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" जो सुत्तमहिज्जंतो " ઇત્યાદિ.

એટલે કે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતનું અથવા અંગ બાહ્યરૂપ શ્રુતનું અધ્યયન કરીને જે જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે તે જીવને સૂત્રરુચિવાળો કહે છે.

तथा—बीजरुचिः–बीजेन=अनेकार्थबोधकेन एकेन पदेनापि रुचिर्यस्य स तथा। यो हि ज्ञातेन जीवादिना एकेन पदेन अनेकेषु पदार्थेषु श्रद्धावान् भवति स इत्यर्थः। तदुक्तम्—

" एगपए णेगाइं, पयाइं जो पसरई उ सम्मत्ते।
उदएव्व तिल्लबिंदु, सो बीयरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥"

छाया—एकपदेन अनेकानि पदानि यः प्रसरति तु सम्यक्त्वम्।
उदके इव तैलविन्दुः स बीजरुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ॥५॥

तथा—अभिगमरुचिः–अभिगमेन=ज्ञानेन रुचिर्यस्य स तथा। यो हि पूर्वमाचारादिरूपस्य श्रुताङ्गस्यार्थज्ञो भवति पश्चात्तु श्रद्धावान् भवति स इत्यर्थः।

अनेक अर्थके बोधक एक पदसे भी जिसकी रुचि जीवादिक पदार्थ विषयक होती है वह बीज रुचि सम्यक्त्ववाला जीव है। तात्पर्य यही है कि जो जीव ज्ञात एक जीवादि पदसे भी अनेक पदार्थोंसे श्रद्धावाला होता है ऐसा वह जीव बीजरुचि सम्यक्त्ववाला है। कहा भी है–

" एग पए णेगाइं " इत्यादि।

जिस प्रकार तैलकी बिन्दु पानीमें डालने पर सर्वत्र फैल जाती है उसी प्रकारके जो जीव एक आगमके पदको जानकर अन्य और समस्त विषयको जान लेता है वह बीजरुचि सम्यक्त्ववाला जीव है।

अभिगम रुचि–अभिगम शब्दका अर्थ ज्ञान है, जो जीव पहिले आचाराङ्ग आदि रूप श्रुताङ्गके अर्थका ज्ञाता होता है बादमें श्रद्धावाला

બીજરુચિ–અનેક અર્થના બોધક એક પદ દ્વારા પણ જે જીવમાં જીવાદિક પદાર્થો પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે જીવને બીજરુચિ સમ્યક્‌ત્વવાળો કહે છે.–

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવ માત્ર એક જ જીવાદિ પદના જ્ઞાન દ્વારા અનેક તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખનો થાય છે, તે જીવને બીજરુચિ સમ્યક્‌ત્વવાળો કહે છે કહ્યું પણ છે કે–" एग पए णे गाइं " ઈત્યાદિ.

જે રીતે તેલનું એક જ ટીપું પાણીમાં નાખવામાં આવે, તો તે પાણીમાં સર્વત્ર ફેલાઇ જાય છે, એજ પ્રમાણે જે જીવ આગમના એક જ પદને જાણીને અન્ય પદોને–બાકીના સમસ્ત વિષયને જાણી લે છે અથવા બાકીના સમસ્ત જિનોક્ત પદાર્થો વિષે પણ શ્રદ્ધાભાવયુક્ત બની જાય છે, એવા જીવને બીજ રુચિવાળો જીવ કહે છે.

અભિગમરુચિ–અભિગમ એટલે જ્ઞાન. જે જીવ પહેલાં આચારાંગ આદિ રૂપ શ્રુતાંગના અર્થનો જ્ઞાતા થાય છે અને ત્યાર બાદ જિનોક્ત તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવયુક્ત થાય છે, એવા જીવને અભિગમરુચિ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ કહે

तदुक्तम्—

" सो होइ अभिगमरुई, सुयनाणं जस्स अत्थओ दिट्ठं ।
एक्कारस अंगाइं, पइण्णयं दिट्ठिवाओ य ॥ १ ॥ "

छाया—स भवति अभिगमरुचिः श्रुतज्ञानं यस्य अर्थतो दृष्टम् ।
एकादश अङ्गानि, प्रकीर्णकम् दृष्टिवादश्च ॥ १ ॥ इति ॥६॥

तथा—विस्ताररुचिः-विस्तारः-धर्मास्तिकायादीनां पदार्थानां विस्तारेण=सर्वनयप्रमाणैर्ज्ञानं, तेन रुचिर्यस्य स तथा । यो हि धर्मास्तिकायादीन् पदार्थान् सर्वनयप्रमाणै जानाति स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" दव्वाण सव्वभावा, सव्व पमाणेहि जस्स उवलद्धा ।
सव्वाहि नयविहीहिं, वित्थाररुई मुणेयव्वो ॥ १ ॥

छाया— द्रव्याणां सर्व भावाः, सर्वप्रमाणैर्यस्य उपलब्धाः ।
सर्वै नयविधिभिर्विस्ताररुचिः स ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ इति ।७॥

तथा—क्रियारुचिः-क्रिया=प्रतिलेखनादिरूपा तत्र रुचि र्यस्य स तथा । यो हि प्रतिलेखनादिरूपायां क्रियायां श्रद्धावान् भवति स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" पडिलेहणाइकरणे, रुइजुत्तो जो य संजओ होइ ।
केवलनाणिवरेहिं, सो खलु किरियारुई भणिओ ॥१॥ "

होता है ऐसा जीव अभिगम रुचि सम्यक्त्ववाला होता है। कहा भी है— " सो होइ अभिगमरुई " इत्यादि ।

इसका अर्थ स्पष्ट है विस्तार रुचि—सर्वनय एवं प्रमाणोंसे जो धर्मास्तिकायादिक पदार्थोंका ज्ञाना होता है ऐसा वह जीव विस्तार रुचि सम्यक्त्ववाला है कहा भी है—" दव्वाणसव्व भावा " इत्यादि ।

क्रियारुचि-प्रतिलेखनादि क्रियाओंमें जिसकी रुचि होती है प्रतिलेखनादि रूप क्रियामें जो श्रद्धावाला होता है वह जीव क्रियारुचि सम्यक्त्ववाला होता है । कहा भी है—" पडिलेहणाइ करणे " इत्यादि ।

છે. કહ્યું પણ છે કે—" सो होई अभिगम रूई " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ છે,

વિસ્તારરુચિ—સર્વનય અને પ્રમાણોનો આધાર લઇને જ ધર્માસ્તિકાય આદિ પદાર્થોનો ज्ञाता થાય છે, એવા જીવને વિસ્તારરુચિ સમ્યક્ત્વવાળો કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—" दव्वाणसव्वभावा " ઇત્યાદિ.

ક્રિયારુચિ—પ્રતિલેખના આદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યે જે જીવને રુચિ હોય છે એટલે કે પ્રતિલેખના આદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યે જે જીવને શ્રદ્ધા હોય છે તે જીવને ક્રિયારુચિ સમ્યક્ત્વવાળો કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

छाया—प्रतिलेखनादिकरणे रुचियुक्तो यश्च संयतो भवति ।
केवलज्ञानिवरैः स खलु क्रियारुचि र्भणितः ॥१॥ इति ॥८॥

तथा—संक्षेपरुचिः-संक्षेपे रुचिर्यस्य स तथा । अयं भावः-यो हि कपिलादिपरतीर्थिकदर्शनं न जानाति तथा जिनप्रवचनेष्वभिज्ञो न भवति, एतादृशश्चिलातिपुत्रवद् यः उपशमादिपदत्रयेण जिनोक्ततत्त्वेऽभिरुचिं प्राप्नोति स संक्षेपरुचिरित्युच्यते इति । तदुक्तम्—

" अणभिग्गहियकुदिट्ठी, संखेवरुइत्ति होइ नायव्वो ।
अविसारओ पवयणे, अणभिग्गाहिओ य सेसेसु ॥ १ ॥

छाया—अनभिगृहीतदृष्टिः संक्षेपरुचिरिति भवति ज्ञातव्यः ।
अविशारदः प्रवचने, अनभिगृहीतश्च शेषेषु ॥१॥ इति ॥९॥

तथा—धर्मरुचिः-धर्मे=श्रुतचारित्रलक्षणे रुचिर्यस्य स तथा । यो हि जिनोक्तेऽस्तिकायधर्मे श्रुतधर्मे चारित्रधर्मे च श्रद्धावान् भवति स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

" जो अत्थिकायधम्मं, सुयधम्मं खलु चरित्तधम्म च ।
सद्दहइ जिणाभिहियं, सो धम्मरुइत्ति नायव्वो ॥१॥ "

छाया—यः अस्तिकायधर्मं श्रुतधर्मं खलु चारित्रधर्मं च ।
श्रद्दधाति जिनाभिहितं, स धर्मरुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ॥१०सू.५७॥

संक्षेप रुचि-संक्षेपमें जिसकी रुचि होती है अर्थात् कपिलादि प्रणीत परतीर्थिक दर्शनको जो नहीं जानताहै तथा-जिन प्रवचनमें जो अभिज्ञ नहीं होता है ऐसा जीव चिलाति पुत्रकी तरह केवल उपशम आदि पदत्रयसे जिनोक्त तत्वमें अभिरुचिक सम्यत्ववाला है कहा भी है-

" अणभिग्गहियकुदिट्ठी " इत्यादि ।

धर्मरुचि-श्रुत चरित्र रूप धर्ममें रुचि होती है अर्थात् जो जिनेन्द्रदेव द्वारा कथित अस्तिकाय धर्ममें श्रुत धर्ममें एवं चारित्र धर्ममें श्रद्धा-

---

" पडिलेहणाइकरणे " ઇત્યાદિ.

સંક્ષેપરુચિ-સંક્ષેપમાં જેમને રુચિ હોય છે, એટલે કે કપિલાદિ પ્રણીત પરતીર્થિકોના દર્શનને જે જાણતો નથી, તથા જિનપ્રવચનોનો પણ જે જ્ઞાતા હોતો નથી એવો જીવ ચિલાતિ-પુત્રની જેમ કેવળ ઉપશમ આદિ પદત્રય વડે જિનોક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે અભિરુચિવાળો બની જાય છે; તેથી એવા જીવને સંક્ષેપ રુચિ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" અણભિગ્ગહિયકુદિટ્ઠી " ઇત્યાદિ.

ધર્મરુચિ-જેને શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય છે-એટલે કે જિનેન્દ્ર દેવ દ્વારા પ્રરૂપિત અસ્તિકાયધર્મ, શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે જે જીવ શ્રદ્ધા-

सरागसम्यग्दृष्टिस्तु दशविधा अपि संज्ञाः क्रमेण व्यवच्छिनत्तीति संज्ञानां दशविधत्वमाह—

मूलम्—दस सण्णाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—आहारसण्णा १ जाव परिग्गहसण्णा ४ कोहसण्णा ५ जाव लोहसण्णा ८ लोगसण्णा ९ ओहसण्णा १०। नेरइयाणं दस सण्णाओ एवं चेव। एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं ॥ सू० ५८ ॥

छाया—दश संज्ञा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आहारसंज्ञा १ यावत् परिग्रहसंज्ञा ४ क्रोधसंज्ञा ५ यावद् लोभसंज्ञा ८ लोकसंज्ञा ९ ओघसंज्ञा १०। नैरयिकाणां दश- संज्ञा एवमेव। एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकानाम् ॥ सू० ५८ ॥

टीका—' दस सण्णाओ ' इत्यादि—

संज्ञायते=अवगम्यते आहाराद्यर्थी जीवोऽनयेति संज्ञा, वेदनीयमोहनीयो- दयाश्रया ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रया च आहारादिप्राप्त्यर्थी विचित्रा क्रिया-

---

वाला होता है ऐसा वह जीव धर्मरुचि सम्यक्त्ववाला है कहा भी है—

" जो अत्थिकायधम्मं " इत्यादि ॥ सूत्र ५७ ॥

सराग सम्यग्दृष्टि १० प्रकारकी भी संज्ञाओंको क्रमशः नष्ट करते हैं इसलिये अब वे संज्ञाओंकी दशविधताका कथन करते हैं—

" दस सण्णाओ पण्णत्ताओ " इत्यादि ॥ सूत्र ५८ ॥

टीकार्थ—संज्ञाएँ १० प्रकारकी कही गईहैं—आहार संज्ञा यावत् परिग्रह संज्ञा ४ क्रोधसंज्ञा ५ यावत् लोभसंज्ञा ८ लोकसंज्ञा ९ और ओघसंज्ञा

जिसके द्वारा यह जीव आहार आदिका अर्थी इच्छावालाहै ऐसा जाना जाताहै, संज्ञाहै वे विचित्र प्रकारकी क्रिया रूप होतीहै, वेदनीय एवं मोह-

---

વાળો હોય છે એવા જીવને ધર્મરુચિ સમ્યકત્ત્વવાળો કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-

" जो अत्थिकायधम्मं " ઇત્યાદિ. ॥ સૂત્ર ૫૭ ॥

ટીકાર્થ—સરાગ સમ્યદૃષ્ટિ જીવ દસે પ્રકારની સંજ્ઞાઓને ક્રમશઃ નાશ કરે છે, તેથીહવે સૂત્રકાર સંજ્ઞાઓના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે—

" दस सण्णाओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—(સૂત્ર ૫૮)

સંજ્ઞાના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકારો કહ્યા છે-(૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા, (૫) ક્રોધસંજ્ઞા, (૬) માનસંજ્ઞા, (૭) માયાસંજ્ઞા, (૮) લોભસંજ્ઞા અને (૧૦) ઓઘસંજ્ઞા.

જેના દ્વારા જીવ આહારાદિ અભિલાષાવાળો બને છે, તેનું નામ સંજ્ઞા છે. તે વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયારૂપ હોય છે, વેદનીય અને મોહનીય કર્મના

तस्या बहुत्वे संज्ञाः। तादृश प्रज्ञप्ता', तद्यथा–आहारसंज्ञा इत्यादि। तत्र–आहार-संज्ञा–आहाराभिलापः। इयं तैजसशरीरनामकर्मोदयादसातोदयाच्च भवति १। भयसंज्ञा=त्रासरूपा २, मैथुनसंज्ञा=स्त्र्यादिवेदोदयरूपा ३, परिग्रहसंज्ञा=मूर्च्छा-रूपा ४। एता भयसंज्ञादयस्तिस्रः संज्ञा मोहनीयोदयजन्याः। त. ।–क्रोधसंज्ञा=अप्रीतिरूपा ५, मानसंज्ञा–गर्वरूपा ६ मायासंज्ञा=कपटरूपा ७ लोभसंज्ञा=गृद्धि-रूपा ८। एताः क्रोधसंज्ञादयश्चतस्रः संज्ञा मोहकर्मोदयजन्याः। तथा–लोकसंज्ञा=

नीय कर्मके उदयाधीन होती है ज्ञानावरण और दर्शनावरणके क्षयो-पशमाधीन होती हैं एवं आहार आदिको प्राप्त करनेके प्रयोजनवाली होतीहै, यह संज्ञा दस प्रकारकी होतीहै इसलिये यहां बहुवचनका निर्देश किया गया है वे सब अनेक प्रकार इन १० प्रकारोंमेंही अन्तर्हित हो जाते हैं आहारकी अभिलाषाका नाम आहार संज्ञा है यह संज्ञा जीवके तैजस शरीर नामकर्मके उदयसे एवं असातावेदनीय कर्मसे होती है १

भय संज्ञा–त्रासरूप होती है, मैथुन संज्ञा–स्त्री आदि वेदके उदय रूप होती है, और परिग्रह संज्ञा मूर्च्छारूप होती है, भय संज्ञासे लेकर परिग्रह संज्ञा तककी ३ संज्ञाएँ मोहनीय कर्मके उदयसे जन्य होती हैं। क्रोध संज्ञा अप्रीति रूप होती है, मानसंज्ञा गर्वरूप होतीहै, माया संज्ञा कपटरूप होती है, लोभसंज्ञा गृद्धि रूप होती है, ये क्रोध आदि धार्मिक चार संज्ञाएँ मोहनीय कर्मके उदयसे होती हैं। लोकसंज्ञा अपनी

ઉદયાધીન હોય છે, જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમાધીન હોય છે અને આહારાદિપ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોજનવાળી હોય છે. આ સંજ્ઞા અનેક પ્રકારની હોય છે, તેથી અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ કરાયો છે. આ અનેક પ્રકારનો તેના દસ પ્રકારોમાં સમાવેશ થઇ જતો હોવાને કારણે અહીં તેના દસ પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે.

આહારની અભિલાષા થવી તેનું નામ આહારસંજ્ઞા છે. તૈજસશરીર નામ કર્મના ઉદયથી જીવમાં અને અસાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જીવમાં આ સંજ્ઞા ઉદ્ભવે છે.

ભયસંજ્ઞા ત્રાસરૂપ હોય છે. મૈથુનસંજ્ઞા–આ સંજ્ઞા સ્ત્રી આદિ વેદના ઉદય રૂપ હોય છે અને પરિગ્રહસંજ્ઞા મૂર્ચ્છારૂપ (પદાર્થ પ્રત્યેની આસક્તિરૂપ) હોય છે. ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞા, આ ત્રણે સંજ્ઞાઓ મોહનીય કર્મના ઉદયથી જન્ય હોય છે.

ક્રોધસંજ્ઞા અપ્રીતિરૂપ હોય છે, માનસંજ્ઞા ગર્વરૂપ હોય છે, માયાસંજ્ઞા

स्वच्छन्दमतिकल्पिता । यथा–' न सन्त्यनपत्यस्य लोकाः, श्वानो यक्षाः, विप्रा देवाः, काकाः पितामहाः, बर्हिणां पक्षवातेन गर्भः ' इत्येवमादिरूपा । इयं च ज्ञानावरणक्षयोपशमान्मोहोदयाच्च भवतीति ९। तथा–ओघसंज्ञा–अव्यक्तोपयोगरूपा वल्लिवितानारोहणादिलिङ्गा । इयं ज्ञानावरणीयाल्पक्षयोपशमजन्या बोध्या १०। अत्र प्रथम यावत्पदेन ' भयसंज्ञा मैथुनसंज्ञा च गृह्येते, द्वितीयेन तु–मान-

स्वच्छन्द मतिसे कल्पित होती है, जैसे–जिसके लडका नहीं होता है उसकी परलोकमें गति अच्छी नहीं होती है, श्वान–कुत्ते यक्ष हैं, विप्र देव हैं, कौएँ पितामह हैं, एवं पांखोंकी हवासे मयूरोंके गर्भ रहता है, इत्यादि। यह संज्ञा ज्ञानावरणीय कर्मके क्षयोपशमसे और मोहनीय कर्मके उदयसे होती है ९।

ओघ संज्ञा–अव्यक्त उपयोग रूप होतीहै और यह वेलों (लताओं) का जो पासमें पडी हुई वस्तु होतीहै उस पर चढने आदिरूप लिङ्गसे अनुमित होती है, ज्ञानावरणीय कर्मके अल्प क्षयोपशमसे होती है यहां प्रथम यावत्पदसे " भय संज्ञा मैथुन सज्ञा " इन दो संज्ञाओंका ग्रहण हुआ है तथा दूसरे यावत्पदसे मान संज्ञा माया संज्ञा आदि संज्ञाओंका

કપટરૂપ હોય છે અને લોભસંજ્ઞા ગૃદ્ધિ (લાલચ)રૂપ હોય છે. ક્રોધાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ મોહનીયકર્મના ઉદયથી જન્ય હોય છે.

લોકસંજ્ઞા–પોતાની સ્વચ્છંદ મતિથી કોઇ પણ કલ્પના કરવારૂપ લોકસંજ્ઞા હોય છે. જેમ કે એવી કલ્પના કરવી કે અપુત્ર માનવીની પરલોકમાં સદ્દગતિ થતી નથી, કૂતરાઓ યક્ષ છે, બ્રાહ્મણો દેવો છે, કાગડાઓ પિતામહ છે, પાંખોની હવાથી મયૂરોને (માદા પક્ષીઓને) ગર્ભ રહે છે, ઇત્યાદિ જે કલ્પના કરવામાં આવે છે તેને લોકસંજ્ઞા કહે છે.

આ સંજ્ઞા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી જન્ય હોય છે.

ઓઘસંજ્ઞા–આ સંજ્ઞા અવ્યકત ઉપયોગરૂ। હોય છે, અને વેલાઓ પાસે રહેલી વસ્તુઓનો આધાર લઇને ઊંચા વધે છે, તે લક્ષણ અને બીજાં લક્ષણો વડે આ સંજ્ઞાનું અનુમાન કરી શકાય છે આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અલ્પક્ષયોપશમથી જન્ય હોય છે.

આ સૂત્રમાં " યાવત્ " પદથી ભયસંજ્ઞા આદિને ગ્રહણ કરવાની છે અને બીજા યાવત્ પદથી માનસંજ્ઞા માયાસંજ્ઞા વિગેરે સંજ્ઞાઓ સમજવાની છે. તે બધી સંજ્ઞાઓનાં નામ ઉપર આપી દેવામાં આવ્યા છે. અહીં સામાન્ય જીવ પદને આશ્રિત કરીને આ સંજ્ઞાઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે–પંચેન્દ્રિય

संज्ञा मायासंज्ञा चेति । एताः संज्ञाः पञ्चेन्द्रियानाश्रित्य व्याख्याताः एकेन्द्रिया-दीनां तु यथोक्त क्रियाप्रयुक्त कर्मोदयादिपरिणतिरूपा एव ता बोध्या इति ।

इत्थं सामान्यतः सज्ञाभेदानभिधाय संप्रति ता एव चतुर्विंशतिदण्डकस्थप्रत्येकजीवमाश्रित्याह-' नेरइयाणं ' इत्यादि । नैरयिकाणां=नारकजीवानाम् एव-मेव=अनन्तरोक्तसंज्ञावदेव दश संज्ञा बोध्या । एताः संज्ञा न केवलं नारकाणामेव अपि तु नारकाधारभ्य वैमानिकान्तानां चतुर्विंशतिदण्डकोक्तानां समस्तजीवानां भवतीति दर्शयितुमाह-' एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं ' इति । सू० ५८ ॥

अनन्तरसूत्रे नैरयिकादि वैमानिकान्तानां सज्ञा उक्ताः । तत्र वैमानिकाः

ग्रहण हुआ है। ये संज्ञाएँ यहां पञ्चेन्द्रिय जीवोंके आश्रित नहीं करके व्याख्यात हुई हैं। एकेन्द्रिय आदि जीवोंके तो ये यथोक्त क्रिया प्रयुक्त कर्मोदय आदिकी परिणति रूपही होती हैं ऐसा जानना चाहिये।

इस तरहसे सामान्य रूपसे संज्ञा भेदोंको कहकर अब सूत्रकार उनका कथन चौबीस दण्डकोंमें प्रत्येक जीवको आश्रित करते हैं-- " नेरइयाणं " इत्यादि-

इस सूत्र द्वारा यह प्रकट किया गया है कि नारक जीवोंको अनन्तरोक्त संज्ञाओंकी तरह ही १० संज्ञाएँ होती हैं-ये संज्ञाएँ केवल नारकियोंको ही होती हैं ऐसी बात नहीं हैं किन्तु नारकसे लेकर वैमानिक तकके समस्त जीवोंको होती है। यही बात-" एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं " इत्यादि सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है ॥ सूत्र ५८ ॥

इस पूर्वोक्त ५८ वें सूत्रमें नैरयिकसे लेकर वैमानिक तकके समस्त जीवोंके संज्ञाएँ होती हैं ऐसा कहा गया है-इनमें वैमानिक जो जीव

જીવોને આશ્રિત કરીને આ સંજ્ઞાઓનું વિવેચન કરવામાં આવ્યુ નથી એકેન્દ્રિય આદિ જીવોમાં તો તે સંજ્ઞાઓ યથોકત ક્રિયાપ્રયુકત કર્મોદય આદિની પરિણતિ રૂપ જ હોય છે, એમ સમજવું.

આ રીતે સામાન્ય રૂપે સંજ્ઞાના ભેદોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ૨૪ દંડકોમાંના પ્રત્યેક દંડકના જીવને અનુલક્ષીને આ સંજ્ઞાઓનું કથન કરે છે— " नेरइयाणं " ઇત્યાદિ–આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ઉપર્યુકત દસે પ્રકારની સંજ્ઞાઓનો નારકોમાં સદ્ભાવ હોય છે. આ સંજ્ઞાઓનો એકલાં નારકોમાં જ સદ્ભાવ હોય છે, એવું નથી પરન્તુ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં પણ આ સંજ્ઞાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. એજ વાત સૂત્રકારે " एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं " ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે ॥ સૂ ૫૮ ॥

આગલા સૂત્રમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે આહારસંજ્ઞા આદિ દસે સંજ્ઞાઓનો નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ

सुखवेदनानुभविनो भवन्ति । नैरयिकास्तु दुःखवेदनानुभविन इति नैरयिकाणां या दुःखवेदना भवन्ति ताः प्रसङ्गतः प्राह—

मूलम्- नेरइया णं दसविहं वेयणं पच्चणुभवंति, तं जहा- सीयं १ उसिणं २ खुहं ३ पिवासं ४ कंडुं ५ परज्झं ६ भयं ७ सोगं ८ जरं ९ वाहिं १० ॥ सू० ५९ ॥

छाया—नैरयिकाः खलु दशविधां वेदनां प्रत्यनुभवन्ति, तद्यथा—शीताम् उष्णाम् २ क्षुधां ३ पिपासां ४ कण्डुं ५ परतन्त्रतां ६ भयं ७ शोकं ८ जरां ९ व्याधिम् १० ॥ सू० ५९ ॥

टीका—' नेरइया णं ' इत्यादि—

नैरयिकाः खलु=निश्चयेन दशविधां वेदनां=पीडाम् प्रत्यनुभवन्ति, तद्यथा-

---

होते हैं वे सुख वेदनानुभवी होते हैं, और जो नैरयिक जीव होते हैं वे दुःख वेदनानुभवी होते हैं-इसलिये अब सूत्रकार नैरयिक जीवोंकी जो दुःख वेदनाएँ होती हैं उनका प्रसङ्गतः कथन करते हैं—

" नेरइयाणं दसविहं वेयणं " इत्यादि ॥ सूत्र ५९ ॥

टीकार्थ-नैरयिकों १० प्रकारकी वेदनाका अनुभव करतेहैं-जैसे-शीत वेदना१, उष्ण वेदना२, क्षुधा वेदना३, पिपासा वेदना४, कुण्ड वेदना५, परतन्त्रता वेदना ६, भयवेदना ७, शोकवेदना ८, जरा वेदना ९, एवं व्याधि वेदना १० ।

वेदना शब्दका अर्थ पीडा है, नैरयिक १० प्रकारकी वेदनाका जो

હાય છે. ઉપર્યુક્ત ૨૪ દંડકના જે જીવો છે તેમાંના વૈમાનિક દેવો સુખ-વેદનાનુભવી (સાતાવેદનીયનો અનુભવ કરનારા) હાય છે. અને નારકો દુઃખ વેદનાનુભવી (અસાતા વેદનાનો અનુભવ કરનારા) હાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નારક જીવોની દુઃખવેદનાઓનું નિરૂપણ કરે છે—

" नेरइयाणं दसविहं वेयणं " ઈત્યાદિ—(સૂ ૫૯)

ટીકાર્થ-નારકો દસ પ્રકારની વેદનાઓનું વેદન કરે છે. તે વેદનાઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે—

(૧) શીતવેદના, (૨) ઉષ્ણુવેદના, (૩) ક્ષુધાવેદના, (૪) પિપાસાવેદના, (૫) કંડૂવેદના, (૬) પરતંત્રતાવેદના, (૭) ભયવેદના, (૮) શોકવેદના, (૯) જરા વેદના અને (૧૦) વ્યાધિવેદન.

વેદના એટલે પીડા. નારક જીવો શીતવેદના આદિ દસ વેદનાઓનું વેદન કરે છે.

શીત સ્પર્શ વડે જનિત જે વેદના છે. તેનું નામ શીતવેદના છે, ઉષ્ણુ

'शीताम्' इत्यादि। तत्र-शीता=शीतस्पर्शजनिता वेदना १। उष्णा=उष्णस्पर्शजनितावेदना २। क्षुत्=बुभुक्षा ३। पिपासा-प्रसिद्धा ४। कण्डूः=खर्जूः ५। 'परज्झे' इति देशीयशब्दः परतन्त्रतार्थवाचकः। ततश्च-परतन्त्रता=पराधीनता ६। भयं-प्रसिद्धम् ७। शोकः दैन्यम् ८। जरा=वृद्धता ९। व्याधिः=ज्वरकुष्ठादिरूपः १० इति ॥ सू० ५९ ॥

अयं च वेदनादिरूपोऽर्थोऽमूर्त्तः। अमूर्त्तमर्थं च जिन एव जानाति न तु छद्मस्थ इति दर्शयितुमाह—

मूलम्—दस ठाणाइं छउमत्थे णं सव्वभावेणं ण जाणइ ण पासइ, तं जहा—धम्मत्थिकायं १ जाव वायं ८। अयं जिणे भविस्सइ वा ण वा भविस्सइ ९; अयं सव्वदुक्खाणमंतं करिस्सइ वा ण वा करिस्सइ १०। एयाणि चेव उप्पन्ननाणदंसणधरे अरहा जाव अयं सव्वदुक्खाणमंतं करिस्सइ वा ण वा करिस्सइ १० ॥ सू० ६० ॥

अनुभव करते हैं, सो उसका तात्पर्य ऐसा है—शीत स्पर्शसे जनित जो वेदना होती है, वह शीत वेदना है, उष्ण स्पर्शसे जनित जो वेदना होती है वह उष्ण वेदना है, भूखकी वेदनाका नाम क्षुत् वेदना हैं, प्यासकी वेदनाका नाम पिपासा वेदना है, खुजलीकी वेदनाका नाम कण्डु वेदना है "परज्झ" यह देशीय शब्द है और यह परतन्त्रता रूप अर्थका वाचक है परतन्त्रता—पराधीनता एवं भय—डर ये तथा शोक—दैन्य, जरा वृद्धता, एवं ज्वर, कुष्ठादि रूप व्याधि ये सब भोगी जाती हैं इसलिये वेदना रूप हैं ॥ सूत्र ५९ ॥

સ્પર્શ વડે જનિત જે વેદના છે તેનું નામ ઉષ્ણવેદના છે. ભૂખને કારણે જીવ જે વેદનાનો અનુભવ કરે છે તે વેદનાનું નામ ક્ષુધાવેદના અને પ્યાસ (તૃષા)ને કારણે જે વેદના અનુભવે છે તેને પિપાસાવેદના કહે છે. ખજવાળરૂપ વેદનાનું નામ કંડૂવેદના છે "પરજ્ઝ" આ ગામઠી શબ્દ છે અને તે પરતંત્રતાનું વાચક છે. નારક જીવને પરતંત્રતારૂપવેદના, ભયરૂપવેદના, (દૈન્ય) રૂપ વેદના, જરા (વૃદ્ધત્વ)રૂપ વેદના અને તાવ આદિ વ્યાધિયો રૂપ વેદના પણ ભોગવવી પડે છે. ॥ સૂત્ર ૫૯ ॥

छाया—दश स्थानानि छद्मस्थः खलु सर्वभावेन न जानाति न पश्यति, तद्यथा–धर्मास्तिकायं १ यावद् वायुम् ८, अयं जिनो भविष्यति वा न वा भविष्यति ९, अयं सर्व दुःखानामन्तं करिष्यति वा न वा करिष्यति १०। एतान्येव उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् यावत् अयं सर्वदुःखानामन्तं करिष्यति वा न वा करिष्यति १०। ॥ सू० ६० ॥

टीका—' दस ठाणाइं ' इत्यादि—

छद्मस्थः–परमावधिज्ञान युक्तो मुनिः दश स्थानानि सर्वभावेन=साक्षात्कारेण–प्रत्यक्षतयेत्यर्थः, न जानाति न पश्यति । तानि स्थानान्याह–तद्यथा–

वेदना आदी रूप अर्थ अमूर्त होता है, और जो अमूर्त होता है उसे जिनही जानतेहैं छद्मस्थ नहीं इसी बातको अब सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं–" दस ठाणाइं छउमत्थेणं सव्वभावेणं " इत्यादि ॥ सूत्र ६० ॥

टीकार्थ–१० स्थानोंको छद्मस्थ सर्व भावसे जानताहै न देखताहै–ये १० स्थान इस प्रकारसे हैं–धर्मास्तिकाय १ यावत् वायु ८ यह जिन होगा या नहीं होगा ९ और यह सर्व दुःखोंका अन्त करेगा या नहीं करेगा इन्हीं १० स्थानोंको उत्पन्न ज्ञान दर्शन धारी जिन अर्हन्त यावत् यह सर्व दुःखोंका अन्त करेगा या नहीं करेगा यह सब जानते हैं--

छद्मस्थ पदसे यहाँ परम अवधिज्ञान वर्जित मुनि लिया गया है, ऐसा छद्मस्थ मुनि इन पूर्वोक्त १० स्थानोंको नहीं जानता है धर्मास्तिकायके साथ आगत यावत्पदसे अधर्मास्तिकाय आका-

---

વેદનારૂપ પદાર્થો અમૂર્ત હોય છે. એવાં અમૂર્ત પદાર્થોને જિનેન્દ્ર ભગવાનો જ જાણી શકે છે-છદ્મસ્થ જીવો તેમને જાણી-દેખી શકતા નથી. એજ વાતને સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે—

" दस ठाणाइं छउमत्थेण सव्वभावेणं " ઈત્યાદિ—(સૂ ૬૦)

ટીકાર્થ–નીચેનાં દસ સ્થાનોને છદ્મસ્થ સર્વભાવ (પ્રત્યક્ષરૂપે) જાણતો પણ નથી અને દેખતો પણ નથી–(૧ થી ૮) ધર્માસ્તિકાયથી લઈને વાત પર્યન્તના આઠ પદાર્થો (૮) અમુક વ્યક્તિ જિન (કેવળી) થશે કે નહી. (૯) અને અમુક વ્યક્તિ સમસ્ત દુઃખોનો અન્ત કરશે કે નહીં કરે. ૧૦

પરન્તુ જેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે એવાં અર્હંત જિનેન્દ્ર ભગવાન ઉપર્યુક્ત દસે સ્થાનોને જાણે છે અને દેખે છે.

આ સૂત્રમાં અવધિજ્ઞાનથી રહિત મુનિને છદ્મસ્થ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. એવો છદ્મસ્થ મુનિ ધર્માસ્તિકાય આદિ

धर्मास्तिकायमित्यादि । अत्र-यावत्पदेन-अधर्मास्तिकायम् २, आकाशास्तिकायं३, जीवमशरीरप्रतिबद्धम्४, परमाणुपुद्गलम्५, शब्दं६, गन्धमिति७ षट् पदानि गृह्यन्ते । ततश्च धर्मास्तिकायादि गन्धान्तानि सप्त स्थानानि छद्मस्थः साक्षात्कारेण न जानाति न पश्यतीति सप्त स्थानानि कथितानीति सप्त स्थानानि ७। तथा-छद्मस्थः सर्वभावेन वातं=वायुम् न जानाति न पश्यतीत्यष्टमं स्थानम् ।८। तथा-'अयं जनो जिनः=केवली भविष्यति न वा भविष्यति'-इति छद्मस्थः साक्षात्कारेण न जानाति न पश्यतीति नवमं स्थानम् ।९। तथा-अयं जनः सर्वदुःखानां=शारीरिकमानसिकसकलदुःखानाम् अन्तम्=अवसानं करिष्यति न वा करिष्यति-इति छद्मस्थः सर्वभावेन न जानाति न पश्यतीति दशमं स्थानम् ॥ १० ॥ एतानि दश स्थानानि छद्मस्थः श्रुतज्ञानेन तु जानात्येव । अत्रेदं बोध्यम्-पर-

---

शास्तिकाय अशरीरप्रतिबद्ध जीव, परमाणु पुद्गल, शब्द एवं गन्ध इन छह पदोंका ग्रहण हुआ है, इस तरह छद्मस्थ इन धर्मास्तिकायादिक गन्धान्तके सात स्थानोंको साक्षात् रूपसे नहीं जानता है, और न देखता है तथा-छद्मस्थ सर्वभावसे वायुको नहीं जानता है ८, और नहीं देखताहै, तथा छद्मस्थ यह जन जिन होगा या नहीं होगा ९ इस बातको भी स्पष्ट रूपसे नहीं जानता है, और न देखता है तथा-यह जन शारीरिक मानसिक सकल दुःखोंका नाश करेगा या नहीं करेगा यह बात भी साक्षात् रूपसे वह नहीं जानता है और नहीं देखता है १० पर वह छद्मस्थ इन सब स्थानोंको श्रुतज्ञानके बलसे तो जानता ही है । यहाँ ऐसा समझना चाहिये-अवधिज्ञानी यद्यपि छद्मस्थही है, पर उस छद्मस्थकी यहाँ विवक्षा नहीं हुई है, क्योंकि

દસ સ્થાનોને જાણતો-દેખતો નથી. સૂત્રમાં ધર્માસ્તિકાયની પછી જે, 'યાવત્ (પર્યન્ત) પદ વપરાયું છે તેના દ્વારા નીચેનાં ૭ સ્થાનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે-અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અશરીર પ્રતિબદ્ધજીવ, પરમાણુપુદ્ગલ, શબ્દ અને ગંધ. આ રીતે છદ્મસ્થજીવ ધર્માસ્તિકાયથી લઇને શબ્દ પર્યન્તના સાત અમૂર્ત પદાર્થોને સાક્ષાત્ રૂપે જાણતો નથી, તથા (૮) છદ્મસ્થ જીવ વાયુને પણ સર્વભાવે-સાક્ષાત્રૂપે જાણતો નથી અને દેખતો નથી. (૯) આ માણસ જિન (કેવળી) થશે કે નહીં, આ વાત પણ તે સ્પષ્ટ રૂપે જાણી દેખી શકતો નથી. (૧૦) અમુક માણસ સમસ્ત દુઃખોનો -શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો નાશકર્તા થશે કે નહીં, એ વાતને પણ છદ્મસ્થ સાધૂ સાક્ષાત્ રૂપે જાણતો નથી અને દેખતો નથી. પરંતુ તે છદ્મસ્થ જીવ શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવથી આ દસે સ્થાનોને સામાન્યરૂપે તો જાણે જ છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે અવધિજ્ઞાની જો કે છદ્મસ્થ જ હોય છે,

मात्रधिज्ञानी यद्यपि छद्मस्थ एव तथापि स नेह विवक्षितः, परमाणुपुद्गलस्य शब्दस्य गन्धस्य वायोश्च तत्साक्षा त्कारविषयत्वात् ।

ननु 'सर्वभावेन' इत्यस्य 'सर्वपर्यायेण' इत्यर्थः, एवं च अवधिज्ञानी सर्वपर्यायेण परमाणुपुद्गलादीन् न जानाति न पश्यतीति छद्मस्थपदेन अवधिमनःपर्ययज्ञानिनोऽपि ग्रहणे का हानिः ? इतिचेत्, अत्रोच्यते—यदि 'सर्वभावेन' इत्यस्य 'सर्वपर्यायेण' इत्यर्थः स्वीक्रियते, तर्हि 'अशरीरप्रतिबद्धं जीवं छद्मस्थः सर्वपर्यायेण न जानाति न पश्यति' इत्युक्ते शरीरप्रतिबद्धं जीवं तु सर्वपर्यायेण जानाति पश्यतीत्यर्थो गम्यते । न च शरीर-

---

अवधिज्ञानी रूप छद्मस्थ परमाणु पुद्गलको शब्दको गन्धको एवं वायुको साक्षात् रूपसे जानता है ।

शंका—यहां सूत्रमें "सर्व भाव पद" आया है, सो इसका अर्थ सर्व पर्याय ऐसा यदी माना जावे तो यह बात भी स्पष्ट हो जाती है, कि अवधिज्ञानी भी परमाणु आदि पुद्गलोंको सर्व भावसे नहीं जानता है, तो फिर इससे जो आप इनके ग्रहणका निषेध करते हैं—वह नहीं हो सकता है, नहीं होनेसे इनके भी ग्रहणमें छद्मस्थ पदसे आपको क्या बाधा है ?

उत्तर—यदि आपकीही बात मान ली जावे—तो फिर इसका ऐसा अर्थ निकलता है कि छद्मस्थ जीव अशरीर प्रतिबद्ध जीवको सर्व पर्यायसे नहीं जानता है, नहीं देखता है परन्तु वह शरीर प्रतिबद्ध जीवको तो सर्व पर्यायसे जानता और देखता है सो ऐसा अर्थ हो जाने पर

પરન્તુ એવા છદ્મસ્થની વાત અહીં કરવામાં આવી નથી, કારણ કે અવધિજ્ઞાની રૂપ છદ્મસ્થ પરમાણુપુદ્ગલને, શબ્દને, ગંધને અને વાયુને સાક્ષાત્ રૂપે જાણે છે.

શંકા—અહીં સૂત્રમાં "સર્વભાવે (સાક્ષાત્રૂપે)" પદ આવ્યું છે. જો તે પદનો અર્થ "સર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ" એવો માનવામાં આવે તો એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ પરમાણુ આદિ પુદ્ગલોને સર્વભાવે (સર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ) જાણતો નથી. આ પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવે તો અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યવજ્ઞાનીને પણ છદ્મસ્થ જીવ તરીકે ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ આપ શા કારણે કરો છો ? તેમને પણ છદ્મસ્થ જીવો જ કહેવામાં શો વાંધો આવે છે ?

ઉત્તર—જો તેમને પણ છદ્મસ્થ માની લેવામાં આવે, તો એવું માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે કે છદ્મસ્થ જીવ અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવને સર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જાણતો અને દેખતો નથી, પરન્તુ તે શરીર-પ્રતિબદ્ધજીવને તો સર્વ

प्रतिबद्धं जीवम् अवधिज्ञानी सर्वपर्यायेण जानाति । अतः 'सर्वभावेन' इत्यस्य 'साक्षात्कारेण' इत्येवार्थो युक्तः । परमाणुपुद्गलादीस्तु साक्षात्कारेण अवध्यादिज्ञानी जानात्येव, अतश्छद्मस्थपदेनात्र अवध्यादिरहित एव ग्राह्य इति । जिनस्तु -एतानि दशस्थानानि साक्षात्कारेण जानात्येवेत्यत आह-'एयाणि चेव' इत्यादीति ॥ सू० ६० ॥

"सर्वज्ञो जिनो दशविधान् भावान् सर्वभावेन जानाति पश्यति" इत्युक्तम् । स च सर्वज्ञो जिनो यान् परोक्षार्थप्रदर्शकान् श्रुतविशेषान् प्रणीतवान्, तानेव दशस्थानकोपयुक्तान् श्रुतविशेषानाह—

मूलम्—दस दसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—कम्मविवागदसाओ १, उवासगदसाओ २ अंतगडदसाओ ३ अणुत्तरो-

भी आपके अभिमतकी सिद्धि नहीं होती है क्योंकि अवधिज्ञानी रूप छद्मस्थ शरीर प्रतिबद्ध जीवको सर्व पर्यायसे नहीं जानता है और नहीं देखता है, इसलिये सर्वभाव शब्दका अर्थ "साक्षात्कार रूपसे" ऐसा ही करना चाहिये "सर्व पर्यायसे" ऐसा अर्थ नहीं करना चाहिये अवधिज्ञानी पुद्गलादीकोंको साक्षात्कार रूपसे तो जान लेही हैं। इसलिये छद्मस्थ पदसे यहां अवधि आदि ज्ञानसे विहीन जो छद्मस्थ हैं-वही गृहीत हुआ है ऐसा समझना चाहिये जब छद्मस्थ इन्हें साक्षात् रूपसे नहीं जानता है, तो फिर इन्हें साक्षात् रूपसे कौन जानता है ? तो इसके लिये कहा गया है-"एयाणिचेव" इत्यादि-इन १० स्थानोंको जो जिन हैं वे तो साक्षात् रूपसे जानलेही हैं ॥ सूत्र ६० ॥

પર્યાયેની અપેક્ષાએ જાણે છે અને દેખે છે. જો આ પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ આપની જે માન્યતા છે તે સિદ્ધ થતી નથી કારણ કે અવધિ-અને...મનઃપર્યવજ્ઞાનીરૂપ છદ્મસ્થ જીવ (સાધુ) શરીર પ્રતિબદ્ધ જીવને સર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ જાણતો અને દેખતો નથી. તેથી "સર્વભાવ" પદનો અર્થ "સાક્ષાત્કારરૂપે, (સ્પષ્ટરૂપે)" જ થવો જોઈએ નહીં. અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યવજ્ઞાની પુદ્ગલાદિકોને સાક્ષાત્ રૂપે (સ્પષ્ટરૂપે) તો જાણતા જ નથી. તેથી છદ્મસ્થ પદ દ્વારા અહીં અવધિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોથી રહિત જીવ જ ગ્રહણ થવો જોઈએ જો છદ્મસ્થ તેમને સાક્ષાત્ રૂપે જાણતો નથી, તો તેમને સાક્ષાત્ રૂપે કોણ જાણે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ "एयाणि चेव" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે અર્હંત જિન કેવલી આ પુદ્ગલાદિ દસે સ્થાનોને સાક્ષાત્ રૂપે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

ववाइयदसाओ ४ आयारदसाओ ५ पण्हावागरण-दसाओ ६ बंधदसाओ ७ दोगिद्धिदसाओ ८ दीहदसाओ ९ संखेवियदसाओ १०। कम्मविवागदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा-मियापुत्ते १ य गोत्तासे २, अंडे ३ सगडे ४ त्तियावरे। माहणे ५ णंदिसेणे ६, य सोरियत्ति ७ उदुंबरे ८ ॥१॥ सहसुद्दाहे आमलए ९ कुमारे लेच्छई १० इय ॥ १ ॥ उवासगदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा-आणंदे १ कामदेवे २ य गाहावइ चुलणीपिया ३। सुरादेवे ४ चुल्लसयए ५ गाहावइ कुंडकोलिए ६। सद्दालपुत्ते ७ महासयए ८ णंदिणीपिया ९ सालइयापिया १० ॥ २ ॥ अंतगडदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा-णमि १ मातंगे २ सोमिले ३ रामगुत्ते ४ सुदंसणे ५ चेव। जमाली ६ य भगाली ७ य, किंकम्मे ८ पल्लए ९ य ॥ १ ॥ फाले अंबडपुत्ते १० य, एमेए दस आहिया ॥ ३ ॥ अणुत्तरोववाइयदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा-इसिदासे १ य धन्ने २ य सुनक्खत्ते ३ य काइए ४ इय। सट्ठाणे ५ सालिभद्दे ६ य, आणंदे ७ तेयली ८ इय ॥ १ ॥ दसन्नभद्दे ९ अइमुत्ते १०, एमेए दस आहिया ॥ ४ ॥ आयारदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा-वीसं असमाहिट्ठाणा १ एगवीसं सबला २ तेत्तीसं आसायणाओ ३ अट्ठविहा गणिसंपया ४ दस चित्तसमाहिठाणा ५ एगारस उवासगपडिमाओ ६ बारस भिक्खुपडिमाओ ७ पज्जोसवणाकप्पो ८ तीसं मोहणिज्जठाणा

९ आयाइट्ठाणाइं १० ॥ ५ ॥ पण्हावागरणदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा–उवमा १ संखा २ इसिभासियाइं ३ आयरियभासियाइं ४ महावीरभासियाइं ५ खोमगपसिणाइं ६ कोमलपसिणाइं ७ अद्दागपसिणाइं ८ अंगुट्ठपसिणाइं ९ बाहुपसिणाइं १० ॥ ६ ॥ बंधदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा–बंधे १ य, मोक्खे २ य, देवद्धि ३, दसारमंडले ४ वि य, आयरिय विप्पडिवत्ती ५, उवज्झायविप्पडिवत्ती ६, भावणा ७, विमुत्ती ८ साओ ९ कम्मे १० ॥ ७ ॥ दोगिद्धिदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा–वाए१ विवाए२ उववाए३ सुखित्ते कसिणे ४ बायालीसं सुमिणा ५ तीसं महासुमिणा ६ बावत्तरिं सव्व सुमिणा ७ हारे८ रामे ९ गुत्ते १० एमेए दसआहिया ॥८॥ दीहदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा–चंदे १ सूरिए २ सुक्के ३ य सिरिदेवी ४ पभावई ५ दीवसमुद्दोववत्ती ६ बहुपुत्ती ७ मंदरेइय ८; थेरे संभूयविजए ८ पम्ह ऊसासनीसासे १० ॥ ८ ॥ संखेवियदसाणं दस अज्झयणा पण्णत्ता, तं जहा–खुड्डिया विमाणपविभत्ती १ महल्लिया विमाणपविभत्ती २ अंगचूलिया ३ वंगचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणोववाए ६ वरुणोववाए ७ गरुलोववाए ८ वेलंधरोववाए ९ वेलमणोववाए १०॥सू०६१॥

छाया–दश दशाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कर्मविपाकदशाः१ उपासकदशाः२ अन्तकृद्दशाः ३ अनुत्तरोपपातिकदशाः ४ आचारदशाः ५ प्रश्नव्याकरणदशाः ६ बन्धदशाः ७ द्विगृद्धिदशाः८ दीर्घदशाः९ संक्षेपिकदशाः१०। कर्मविपाकदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–मृगापुत्रः १ उज्झितकः २ अभग्नः ३ शकटं इति चापरे ४ बृहस्पतिः ५ नन्दिषेणः ६। शौरिदत्तः ७ उदुम्बरः ८ देवदत्ताः ९ अञ्जूश्च १० ॥१॥ उपासकदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आनन्दः १ कामदेवश्च २

गाथापतिचुलनीपिता ३। सुरादेवः ४ क्षुद्रशतकः ५ गाथापतिकुण्डकौलिकः ६। सद्दालपुत्रः ७ महाशतकः ८ नन्दिनीपिता ९ शालेयिकापिता १० ॥२॥ अन्तकृतदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—गौतमः १ समुद्रः २ सागरः ३ गम्भीरश्चैव ४ भवति स्तिमितश्च ५। अचलः ६ काम्पिल्यः ७ खलु अक्षोभः ८ प्रसेनजित् ९ विष्णुः ॥३॥ अनुत्तरोपपातिकदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—ऋषिदासश्च १ धन्यश्च २ सुनक्षत्रश्च ३ आख्यातः। पेल्लको ४ रामपुत्रश्च ५ चन्द्रिकः ६ पुष्टिमातृकः ७ ॥ १ ॥ पेढालपुत्रः अनगारः ८ नवमः पोट्टिलोऽपि ९ च। वेहल्लो १० दशम उक्तः इमे च दश आख्याताः ॥ २ ॥४॥ आचारदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विंशतिरसमाधिस्थानानि १, एकविंशतिशबलाः २ त्रयस्त्रिंशत् आशातनाः ३ अष्टविधा गणिसंपत् ४ दश चित्तसमाधिस्थानानि ५ एकादश उपासकप्रतिमाः ६ द्वादशभिक्षुप्रतिमाः ७ पर्युषणाकल्पः ८ त्रिंशद् मोहनीयस्थानानि ९ आयतिस्थानानि १० ॥ ५ ॥ प्रश्नव्याकरणदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—उपमा १ संख्या २ ऋषिभाषितानि ३ आचार्यभाषितानि ४ महावीरभाषितानि ५ क्षौमकप्रश्नाः ६ कोमलप्रश्नाः ७ आदर्शप्रश्नाः ८ अङ्गुष्ठप्रश्नाः ९ बाहुप्रश्नाः १० ॥ ६ ॥ बन्धदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बन्धश्च १ मोक्षश्च २ देवर्द्धिः ३ दशारमण्डलम् ४ अपि च आचार्यविप्रतिपत्तिः ५ उपाध्यायविप्रतिपत्तिः ६ भावना ७ विमुक्तिः ८ सातं ९ कर्म: १० ॥ ७ ॥ द्विगृद्धिदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—वातः १ विवातः २ उपपातः ३ सुक्षिप्तं कृत्स्नं ४ द्विचत्वारिंशत् स्वप्नाः ५ त्रिंशद् महास्वप्नाः ६ द्वासप्ततिः सर्वस्वप्नाः ७ हारो ८ रामो ९ गुप्तः १०, एवमेतानि दश आख्यातानि ॥ ८ ॥ दीर्घदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—चन्द्रः १ सूर्यः २ शुक्रश्च ३ श्रीदेवो ४ प्रभावती ५ द्वीपसमुद्रोपपत्तिः बहुपुत्री ७ मन्दर इति च ८ स्थविरः सम्भूतविजयः ९ पक्ष्मोच्छ्वासनिःश्वासम् १० ॥ ९ ॥ संक्षेपिकदशानां दश अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्षुद्रिका विमानप्रविभक्तिः १ महती विमानप्रविभक्तिः २ अङ्गचूलिका ३ वङ्गचूलिका ४ विवाहचूलिका ५ अरुणोपपातः ६, वरुणोपपातः ७ गरुडोपपातः ८ वेलन्धरोपपातः ९ वैश्रवणोपपातः १० ॥ सू० ६१ ॥

सर्वज्ञ जिन दश प्रकारके भावोंको सर्व भावसे जानते देखते हैं, ऐसा तो कह दिया गया है अब उन सर्वज्ञ जिनने जिन परीक्षार्थ प्रका-

---

આગલા સૂત્રમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે સર્વજ્ઞ જિન (કેવળજ્ઞાની) દસ પ્રકારનાં ઉપર્યુક્તભાવોને સાક્ષાત્ રૂપે જાણે છે અને દેખે છે.

टीका—'दस दसाओ' इत्यादि—

दशाः—दशाध्ययनयुक्तत्वाद् दशायाः=अवस्थायाः प्रतिपादकत्वाद् दशाः—शास्त्रविशेषाः दश प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मविपाकदशा, उपासकदशा—इत्यादि। तत्र—कर्मविपाकदशाः—कर्मणः=अशुभस्य कर्मणो यो विपाकः=परिणामः=फलं, तत्प्रतिपादिकाः दशाः। अत्र कर्मविपाकदशाशब्देन दुःखविपाकरूपः प्रथमश्रुतस्कन्ध एव गृह्यते, तस्याध्ययनानामेवात्र वक्ष्यमाणत्वादिति, १। उपासकदशाः—उपासकाः=श्रमणोपासकाः—श्रावकाः इति यावत्, तदनुष्ठेयक्रियाकदम्बप्रतिपादिका-

शास्त्र श्रुत विशेषोंका प्रणयन—रचना किया गया है उन्हें सूत्रकार दश-अध्ययन रूप दश स्थानसे प्रकट करते हैं—

"दस दसाओ पण्णत्ताओ" इत्यादि ॥ सूत्र ६१ ॥

टीकार्थ—दशा शब्दसे यहां शास्त्र विशेष गृहीत किये गयेहैं, क्योंकि वे दश अध्ययनोंसे युक्त हैं, और दशा—अवस्थाओंके प्रतिपादक हैं वे इस प्रकारसे हैं—कर्म विपाक दशा १, उपासक दशा २, अन्तकृत दशा ३, अनुत्तरोपपातिक दशा ४, आचार दशा ५, प्रश्न व्याकरण दशा ६, बन्ध दशा ७, द्विगृद्धि दशा ८, दीर्घ दशा ९ एवं संक्षेपिक दशा १०।

अशुभ कर्मके फलको प्रतिपादन करनेवाली जो दशाएँ हैं वे कर्म-विपाक दशा है, यहां कर्मविपाक दशा शब्दसे दुःखविपाक रूप प्रथम श्रुतस्कन्धही गृहीत हुआ है, क्योंकि यहां उसके अध्ययन ही कहे जावेंगे, उपासक दशा—श्रमणोपासक श्रावक उपासक कहे गये हैं,

તે સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રોએ જે પરોક્ષાર્થ પ્રકાશક શ્રુતવિશેષોની રચના કરી છે, તેમને સૂત્રકાર દશાધ્યયનરૂપ દસ સ્થાનો દ્વારા પ્રકટ કરે છે—

"दस दसाओ पण्णत्ताओ" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૬૧)

ટીકાર્થ—'દશા' આ પદ દ્વારા અહીં અમુક શાસ્ત્રવિશેષોને ગ્રહણ કરવામાં આવેલા છે, કારણ કે તેઓ દસ અધ્યયનોથી યુકત છે અને દશા (અવસ્થાઓ)નું પ્રતિપાદન કરે છે. તે દસ શાસ્ત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કર્મવિપાકદશા, (૨) ઉપાસકદશા, (૩) અન્તકૃદ્દશા, (૪) અનુત્તરોપપાતિકદશા, (૫) આચારદશા, (૬) પ્રશ્નવ્યાકરણદશા, (૭) બન્ધદશા, (૮) દ્વિગૃદ્ધિદશા, (૯) દીર્ઘદશા અને (૧૦) સંક્ષેપિકદશા.

અશુભ કર્મના ફલનું પ્રતિપાદન કરનારી જે દશાઓ છે તેમને કર્મવિપાકદશા કહે છે, અહીં "કર્મવિપાકદશા" પદ દ્વારા દુઃખવિપાકરૂપ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેમાં તેના અધ્યયનો જ કહેવામાં આવ્યા છે.

दशा २। इति २। अन्तकृतदशाः-अन्तः=आयुषोऽवसानसमये केवलं प्राप्य धर्म-देशनामदत्त्वैव कर्मणां तत्फलभूतस्य संसारस्य च नाशः कृतो यैस्तेऽन्तकृताः, तच्चरित्रप्रतिपादिका दशा इति ३। अनुत्तरोपपातिकदशाः-नास्ति उत्तर=उत्कृष्टतरः=प्रधान उपपातो यस्मात् सोऽनुत्तरोपपातः=सर्वार्थसिद्धादिषु पञ्चसु विमानेषूपपात इत्यर्थः, स विद्यते येषां तेऽनुत्तरोपपातिकाः, तत्प्रतिबद्धकथाप्रतिपादिका दशा इति ॥ ४ ॥ आचारदशाः-आचारो=ज्ञानाचारादिः पञ्चविधः, तत्प्रतिपादिका दशाः-दशाश्रुतस्कन्ध इति रूढाः ॥ ५ ॥ प्रश्नव्याकरणदशाः-

---

इन श्रावकों द्वारा करने योग्य क्रियाओंके प्रतिपादक जो दशा हैं वे श्रमणोपासक दशा हैं २, अन्तःकृत दशा-अन्तमें-आयुके अवसानके समयमें केवलज्ञानको प्राप्त करके धर्मदेशना दिये विना ही जिन्होंने कर्मों का एवं कर्मों के फलभूत संसारका नाश कर दियाहै वे अन्तकृतहैं इनके चरित्रका प्रतिपादन करनेवाली जो दशाएँहैं वे अन्तकृत दशाहैं ३,अनुत्तरोपपातिक दशा-जिस उपपातसे उत्कृष्टतर उपपात और कोई नहीं होता है वह अनुत्तरोपपातहै, ऐसा वह उपपात सर्वार्थसिद्ध आदि पांच विमानोंमें होता है, यह अनुत्तरोपपात जिनके होता है वे अनुत्तरोपपातिक हैं। इनके सम्बन्धकी कथाको प्रतिपादन करनेवाली जो दशाएँ हैं वे अनुत्तरोपपातिक दशा हैं ४।

आचारदशा-ज्ञानाचार आदिके भेदसे आचार पांच प्रकारका

ઉપાસકદશા-શ્રમણોપાસક શ્રાવકોને માટે અહીં ઉપાસક શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે શ્રમણોપાસકો દ્વારા કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનો (ક્રિયાઓ)નું પ્રતિપાદન કરનાર જે દશા છે-જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ શ્રમણોપાસકદશા છે

અન્તકૃતદશા-આયુષ્યના અન્તકાળે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને ધર્મદેશના દીધા વિના જ જેમણે કર્મોનો અને કર્મોના ફલસ્વરૂપ સંસારનો અન્ત કરી દીધો છે, તેમને અન્તકૃત કહે છે. તેમના ચરિત્રનું પ્રતિપાદન કરનારી જે દશાઓ છે તેમનું નામ અન્તકૃતદશા છે.

અનુત્તરોપપાતિકદશા-જે ઉપપાત કરતા વધારે સારો ઉત્પાત બીજો કોઈ હોતો નથી, તે ઉપપાતને અનુત્તરોપપાત કહે છે. એવો તે ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધ આદિ પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં થાય છે. જેમણે આ અનુત્તર ઉપપાત પ્રાપ્ત કર્યો છે એવાં જીવોને અનુત્તરોપપાતિક કહે છે એવા જીવો સંબંધીકથાનું પ્રતિપાદન કરનારી જે દશાઓ છે તેમને અનુત્તરોપપાતિક દશાઓ કહે છે.

આચારદશા-જ્ઞાનાચાર આદિના ભેદોથી આચાર પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે.

प्रश्नाः-प्रच्छनानि, व्याकरणानि=उत्तराणि, तदुभयप्रतिपादिका दशा इति ॥६॥ बन्धदशा -बन्धमोक्षादि प्रतिपादिका दशाः । बन्धाध्ययनस्य प्राथम्यात् अस्य सूत्रस्य बन्धदशाइति नाम बोध्यमिति ॥ ७ ॥ द्विगृद्धिदशाः-वातविवातादिदशाध्ययनात्मिकाः ॥ ८ ॥ दीर्घदशाः-चन्द्रसूर्याद्यध्ययनात्मिकाः ॥ ९ ॥ तथा-संक्षेपिकदशाः=क्षुद्रिका विमानप्रविभक्तिरित्यादिदशाध्ययनात्मिका ॥ १० ॥ इति । एतासु दशसु दशासु बन्धदशा द्विगृद्धिदशादीर्घदशासंक्षेपिकदशाख्याश्चतस्रो दशा विच्छिन्ना इति । इत्थं दशदशानां नामान्यभिधाय सम्प्रति प्रत्येकदशानां दशा-

---

कहा गया हैं, इस आचारकी प्रतिपादक जो दशाएँ हैं वे आचार दशा हैं ५ इसे दशाश्रुतस्कन्ध भी कहा गया है, प्रश्न व्याकरण दशा-प्रश्न और उत्तर इन दोनोंका कथन करनेवाली जो दशाएँ हैं वे प्रश्न व्याकरण दशा हैं ६ ।

बन्धदशा—बन्ध, मोक्ष आदिकी प्रतिपादक जो दशाएँ हैं वे बन्ध दशाहैं ७ इस सूत्रका जो बन्ध दशा ऐसा नामकरणहै, वह बन्धाध्ययनकी प्रथमताको लेकर है द्विगृद्धि दशा-वात विवात आदि १० अध्ययनोंसे यह सूत्र युक्त है दीर्घ दशा ९-चन्द्र सूर्य सम्बन्धी अध्ययनोंसे युक्त होनेके कारण सूत्रका नाम दीर्घ दशा हुआ है, संक्षेपिक दशा १०-यह सूत्र क्षुद्रिका विमानप्रविभक्ति, इत्यादि १० अध्ययनोंवाला है इन १० दशाओंमेंसे बन्ध दशा, द्विगृद्धि दशा, दीर्घ दशा एवं संक्षेपिक दशा ये चार दशाएँ सूत्र विच्छिन्न हो गये हैं । इस प्रकारसे १० दशा

આ આચારોનું પ્રતિપાદન કરનારી જે દશાઓ છે તેમને આચારદશા કહે છે. તેનું બીજું નામ દશાશ્રુતસ્કન્ધ પણ છે

પ્રશ્નવ્યાકરણદશા-પ્રશ્ન અને ઉત્તર આ બન્નેનું કથન કરનારી જે દશાઓ છે, તેમને પ્રશ્નવ્યાકરણદશા કહે છે.

બન્ધદશા-બન્ધ, મોક્ષ આદિની પ્રતિપાદક જે દશાઓ છે તેમને બન્ધ દશા કહે છે. આ સૂત્રનું 'બન્ધદશા' નામ આપવાનું કારણ એ છે કે તે સૂત્રના પહેલા અધ્યયનનું નામ બંધ અધ્યયન છે.

દ્વિગૃદ્ધિદશા-વાત, વિવાત આદિ દસ અધ્યયનોથી એ સૂત્રયુક્ત છે.

દીર્ઘદશા-આ સૂત્રમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય વિષયક અધ્યયનો છે

સંક્ષેપિકદશા-આ સૂત્ર ક્ષુદ્રિકા વિમાન પ્રવિભક્તિ આદિ દસ અધ્યયનોથી યુક્ત છે.

ઉપર્યુક્ત ૧૦ દશાઓ (સૂત્રો)માંથી બન્ધદશા, દ્વિગૃદ્ધિદશા, દીર્ઘદશા અને સંક્ષેપિકદશા, આ ચાર દશાઓ (સૂત્રગ્રન્થો) વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલ છે. આ

ध्ययनानि नामतः माह-' कम्मविवागदसाणं ' इत्यादि। तत्र-कर्मविपाकदशानां मृगापुत्र गोत्रासादीनि दशाध्ययनानि विज्ञेयानि। इमानि नामानि वाचनान्तरापेक्षया बोध्यानि। उपासकदशानाम् आनन्दादिगाथापतिचरित्रनिबद्धानि आनन्दादिनाम्ना प्रसिद्धानि दशाध्ययनानि विज्ञेयानीति ॥ २ ॥ अन्तकृतदशानां प्रथमवर्गे ' णमिमातंगे ' इत्यादि नामधेयानि दशाध्ययनानि। वाचनान्तरापेक्षाण्येतान्यध्ययनानि विज्ञेयानीति ॥ २ ॥ अनुत्तरोपपातिकदशानां तृतीयवर्गे ऋषिदासधन्यादीनि दशाध्ययनानि मज्ञप्तानीति। वाचनान्तरापेक्षाण्येतानि विज्ञेयानीति ॥ ४ ॥ आचारदशानां दशाश्रुतस्कन्धदशानां विंशतिः असमाधिस्थानानि एकविंशतिः शबलाः ' इत्यादीनि दशाध्ययनानि विज्ञेयानीति ॥ ५ ॥ प्रश्नव्या-

---

ओंके सूत्रोंके नामोंका कथन करके अब सूत्रकार इन दशाओंमेंसे प्रत्येक दशाके १० अध्ययनोंके नाम कहते हैं-" कम्मविवागदसाणं " इत्यादि कर्मविपाकदशाके मृगपुत्र (मृगापुत्र) गोत्रासादिक आदि १० दश अध्ययन हैं ये नाम वांचनान्तरकी अपेक्षासे हैं, उपासक दशाके आनन्द आदि गाथापतिके चरित्रसे निबद्ध आनंद आदि नामसे प्रसिद्ध १० अध्ययन हैं। अन्तकृत दशाके प्रथम वर्गमें "णमिमातंगे" इत्यादि। नामक १० दश अध्ययन हैं ये अध्ययन वाचनान्तरकी अपेक्षासे हैं ऐसा जानना चाहिये अनुत्तरोपपातिक दशाके तृतीय वर्गमें ऋषिदास, धन्य आदि १० अध्ययन कहे गये हैं। ये भी वाचनान्तरकी अपेक्षासे हैं। दशाश्रुतस्कन्ध रूप जो आचारदशा है उसके २० असमाधि स्थानके और २१ शबल आदि दश प्रतिपादक १० अध्ययन हैं। प्रश्नव्याकरण दशाके उपमा

પ્રકારે દસ દશાઓ (સૂત્રો)નાં નામોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તે પ્રત્યેક દશાના દસ દસ અધ્યયનોનાં નામ પ્રકટ કરે છે—

" कम्मविवागदसाणं " ઇત્યાદિ—

કર્મવિપાકદશાના મૃગપુત્ર; ગોત્રાસાદિક વિગેરે દસ અધ્યયનો છે. આ નામો વાચનાન્તરની અપેક્ષાએ આપ્યાં છે. ઉપાસકદશાના આનંદ આદિ ગાથાપતિનું ચરિત્રનું નિરૂપણ કરનારા આનંદ આદિ નામના દસ અધ્યયનો છે.

અન્તકૃતદશાના "णमिमातंगे" ઇત્યાદિ નામના દસ અધ્યયનો છે. આ અધ્યયનો વાચનાન્તરની અપેક્ષાએ સમજવાના છે, અનુત્તરોપપાતિક દશાંના તૃતીય વર્ગમાં ઋષિદાસ, ધન્ય આદિ દસ અધ્યયનો કહ્યાં છે. આ અધ્યયનો પણ વાચનાન્તરની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે, એમ સમજવું. દશાશ્રુતસ્કન્ધરૂપ જે આચારદશા છે તેના દસ અધ્યયનો છે. તે અધ્યયનોમાં ૨૦ અસમાધિસ્થાનોનું અને ૨૧ શબલ આદિ દશાઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રશ્નવ્યાકરણ

करणदशानाम् उपमासंख्यादीनि दशाध्ययनानि विज्ञेयानि। सम्प्रत्येतानि विच्छिन्नानि। प्रचलितप्रश्नव्याकरणदशासु पञ्चास्रवद्वाराध्ययनानि पञ्चसंवरद्वाराध्ययनानि च दृश्यन्ते इति ॥ ६ ॥ बन्धदशानां बन्धमोक्षादीनि दशाध्ययनानि सन्ति। न चैतानि सम्प्रत्युपलभ्यन्ते। अतो बन्धदशानामशेषतां प्राप्ता इति ॥ ७ ॥ वातविवातादिदशाध्ययनात्मिका द्विगृद्धिदशा अपि विच्छिन्नत्वान्नामशेषतामेव प्राप्ता इति ॥ ८ ॥ तथा-चन्द्र-सूर्य-शुक्रादिदशाध्ययनात्मिका दीर्घदशा अपि विच्छिन्ना एव। तथाप्यासां कानिचिदध्ययनानि निरयावलिकासूत्रे दृश्यन्ते। तथाहि-चन्द्र-सूर्य-शुक्र-बहुपुत्रिकेति चत्वार्यध्ययनानि पुष्पितानामक तृतीयवर्गे दृश्यन्ते, श्रीदेवीनामकमध्ययनं तु पुष्पचूलिकानामके चतुर्थे वर्गे। अवशिष्टान्यध्ययनानि

संख्या आदि १० दश अध्ययन हैं, इस समयमें ये विच्छिन्न हो गये हैं। प्रचलित प्रश्नव्याकरण दशामें पांच आस्रवद्वार अध्ययन और पांच संवरद्वार अध्ययन उपलब्ध हैं। बन्ध दशाके बन्ध मोक्ष आदि १० अध्ययन हैं। ये इस समय उपलब्ध नहीं हैं। केवल "बन्ध दशा" यह नाम ही नाम रह गया है। वात विवात आदि १० अध्ययन रूप द्विगृद्धि दशा भी व्युच्छिन्न हो गई है, केवल इसका भी नाम रह गया है, चन्द्र सूर्य शुक्र आदि १० अध्ययन रूप दीर्घ दशा भी नष्ट हो गई है, फिर भी इसके कितनेक अध्ययन निरयावलिका सूत्रमें देखनेमें आते हैं। जैसे-चन्द्र, सूर्य, शुक्र बहुपुत्रिका ये चार अध्ययन पुष्पिता नामक तृतीय वर्गमें देखे जातेहैं, एवं श्रीदेवी नामका अध्ययन पुष्प चूलिका नामके चतुर्थ वर्गमें देखा जाताहै, परन्तु अवशिष्ट अध्य-

---

દશાના ઉપમા, સંખ્યા આદિ દસ અધ્યયન છે હાલમાં તે અધ્યયના વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલા હોવાથી અપ્રાપ્ય છે. પરન્તુ પ્રચલિત પ્રશ્નવ્યાકરણદશામાં પાંચ આસ્રવ દ્વાર અધ્યયનો અને પાંચ સંવર દ્વાર અધ્યયનો ઉપલબ્ધ છે. બન્ધદશાના બન્ધ, મેક્ષ આદિ દસ અધ્યયનો છે. આ અધ્યયનો વિચ્છિન્ન થઇ ગયા હોવાથી "બન્ધદશા" આ નામ સિવાયનું તેમાં પ્રતિપાદિત કોઇ પણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ નથી. વાત, વિવાત આદિ દસ અધ્યયનોયુકત દ્વિગૃદ્ધિદશા નામનું સૂત્ર પણ વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે અને તેનું નામ માત્ર જ રહી ગયું છે. ચન્દ્ર, સૂર્ય, શુક્ર આદિ દસ અધ્યયનોથી યુકત દીર્ઘદશા નામનું સૂત્ર પણ વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે; પરન્તુ તેના કેટલાક અધ્યયનો નિરયાવલિકા સૂત્રમાં જોવા મળે છે. જેમ કે-ચન્દ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, બહુપુત્રિકા, આ ચાર અધ્યયનો પુષ્પિતા નામના ત્રીજા વર્ગમાં જોવા મળે છે, અને શ્રીદેવી નામનું અધ્યયન પુષ્પચૂલિકા નામના ચોથા વર્ગમાં જોવા મળે છે, પરન્તુ બાકીના અધ્યયનો

तु न क्वाऽप्युपलभ्यन्ते इति ॥ ९ ॥ तथा–'क्षुद्रिका विमानप्रविभक्तिः १ महती विमानप्रविभक्तिः २' इत्यादिदशाध्ययनात्मिकाः संक्षेपिकदशा अपि विच्छिन्नत्वान्नोपलभ्यन्ते इति । १० ॥ सू० ६१ ॥

इत्थं च श्रुतं कालविशेष एव भवतीति कालविशेषमाह—

मूलम्—दस सागरकोडाकोडीओ कालो उस्सप्पणीए, दस सागरकोडाकोडीओ कालो ओसप्पणीए ॥ सू० ६२ ॥

छाया—दशसागरकोटीकोटिकः कालः उत्सर्पिण्याः, दशसागरकोटीकोटिकः कालः अवसर्पिण्याः ॥ सू० ६२ ॥

टीका—'दससागर' इत्यादि—

उत्सर्पिण्याः कालः दशसागरकोटीकोटिप्रमाणः । एवमेव अवसर्पिण्या अपि बोध्य इति ॥ सू० ६२ ॥

उपाधिवशाद्यथा कालद्रव्यस्य भेदा भवन्ति, एवमेवोपाधिवशाद् नारकादिजीवद्रव्याणामपि भेदा भवन्तीति दर्शयितुमाह--

मूलम्—दसविहा नेरइया पण्णत्ता, तं जहा—अणंतरोव-

यनोंकी उपलब्धि कहीं पर भी नहीं है क्षुद्रिकाविमानप्रविभक्ति १ महती विमानप्रविभक्ति २, इत्यादि रूप १० अध्ययनोंवाली संक्षेपिक दशा भी विच्छिन्न हो गईहै, अतः उसकी भी उपलब्धि नहीं है सू.६१॥

ऐसा श्रुतकाल विशेषमें ही होता है, अतः अब सूत्रकार काल विशेषका कथन करते हैं—

"दस सागरकोडा कोडीओ कालो" इत्यादि ॥ सूत्र ६२ ॥

टीकार्थ–उत्सर्पिणी काल १० सागरोपमकोटी कोटि प्रमाण कहा गयाहै, इसीसे अवसर्पिणी काल भी जानना चाहिये ॥ सू. ६२ ॥

અપ્રાપ્ય છે ક્ષુદ્રિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ, મહતી વિમાન પ્રવિભક્તિ, ઇત્યાદિ દસ અધ્યયનોથી યુકત સંક્ષેપિકદશા નામનું સૂત્ર પણ વિચ્છિન્ન થઇ ગયેલું હોવાથી અપ્રાપ્ય ગણાય છે. ॥ સૂ. ૬૧ ॥

આગલા સૂત્રમાં શ્રુતની વાત કરી. શ્રુતનો કાળવિશેષમાં જ સદ્ભાવ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાળવિશેષનું કથન કરે છે.

"दस सागरकोडाकोडीओ कालो" ઇત્યાદિ—(સૂ ૬૨)

ટીકાર્થ–ઉત્સર્પિણીકાળનું દસ સાગરોપમ કોટીકોટીનું પ્રમાણ કહ્યું છે. એટલું જ પ્રમાણ અવસર્પિણીકાળનું પણ સમજવું ॥ સૂ. ૬૨ ॥

वन्ना १, परंपरोववन्ना २ अणंतरावगाढा ३ परंपरावगाढा ४ अणंतराहारगा ५ परंपराहारगा ६ अणंतरपज्जत्ता ७ परंपरपज्जत्ता ८ चरिमा ९ अचरिमा १० एवं जाव वेमाणिया ॥१॥ चउत्थीए णं पंकप्पभाए पुढवीए दस निरयावाससयसहस्सा पण्णत्ता ॥ २॥ रयणप्पभाए पुढवीए जहन्नेणं नेरइयाणं दस-वाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता ॥ ३ ॥ चउत्थीए णं पंकप्पभाए पुढवीए उक्कोसेणं नेरइयाणं दससागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ ४ ॥ पंचमाए णं धूमप्पभाए पुढवीए जहन्नेणं नेरइयाणं दस सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ ५ ॥ असुरकुमाराणं जहन्नेणं दसवाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता ॥ ६॥ एवं जाव थणियकुमाराणं ॥ ७॥ बायरवणस्सइकाइयाणं उक्कोसेणं दस वाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता ॥ ८ ॥ वाणमंतरदेवाणं जहन्नेणं दस-वाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता ॥ ९॥ बंभलोगे कप्पे उक्कोसेणं देवाणं दससागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ १० ॥ लंतए कप्पे देवाणं जहन्नेणं दस सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता। ११ ॥सू०६३॥

छाया—दशविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अनन्तरोपपन्नाः १ परम्परोपपन्नाः २ अनन्तरावगाढाः ३ परम्परावगाढाः ४ अनन्तराहारकाः ५ परम्पराहारकाः ६ अनन्तरपर्याप्ताः ७ परम्परपर्याप्ताः ८ चरमाः ९ अचरमाः १०। एवं यावद् वैमानिकाः ॥ १ ॥ चतुर्थ्यां खलु पङ्कप्रभायां पृथिव्यां दश निरयावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ २ ॥ रत्नप्रभायां पृथिव्यां जघन्येन नैरयिकाणां दशवर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ३ ॥ चतुर्थ्यां खलु पङ्कप्रभायां पृथिव्याम् उत्कर्षेण नैरयिकाणां दश सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ४ ॥ पञ्चम्यां खलु धूमप्रभायां पृथिव्यां जघन्येन नैरयिकाणां दश सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ५ ॥ असुरकुमाराणां जघन्येन दश वर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ६ ॥ एवं

यावत् स्तनितकुमाराणाम् ॥ ७ ॥ बादरवनस्पतिकायिकानाम् उत्कर्षेण दश वर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ८ ॥ व्यन्तरदेवानां जघन्येन दशवर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ ९ ॥ ब्रह्मलोके कल्पे उत्कर्षेण देवानां दश सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ १० ॥ लान्तके कल्पे देवानां जघन्येन दश सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता ११ ॥ सू० ६३ ॥

टीका—'दसविहा' इत्यादि—

नैरयिकाः=नारका दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—'अनन्तरोपपन्ना' इत्यादि। तत्र—अनन्तरोपपन्नाः—न विद्यते अन्तरं=व्यवधानमस्येति अनन्तरः=अव्यवहितः—वर्तमानः समयः, तत्र उपपन्नाः=सद्योजाता इत्यर्थः। येषां नैरयिकाणामेकोऽप्युत्पत्तिसमयो नातिक्रान्तस्ते नैरयिका अनन्तरोपपन्ना इति भावः ॥ १ ॥ तथा—

उपधिके वशसे जिस प्रकार कालद्रव्यके भेद होतेहैं, इसी प्रकारसे उपधिके वशसे नारकादि जीवद्रव्योंके भी भेद होते हैं, यही बात अब सूत्रकार प्रकट करतेहैं—"दसविहा नेरइया पण्णत्ता" इत्यादि ॥सूत्र६३॥

टीकार्थ—नारक जीव १० प्रकारके कहे गयेहैं—जैसे—अनन्तरोपपन्न १, परम्परोपपन्न २ अनन्तरावगाढ ३, परम्परावगाढ ४ अनन्तराहारक ५, परम्पराहारक ६, अनन्तरपर्याप्त ७ परम्परपर्याप्त ८ चरम ९, और अचरम १०

इनमें सद्योजात—उसी समय—उत्पन्न हुए जो नारक हैं वे अनन्तरोपपन्न हैं अन्तर नाम व्यवधानका है, जिसका व्यवधान नहीं है वह अनन्तरहै, ऐसा अनन्तर वर्तमान समय रूप होता है, इस वर्तमान समयमें जो उत्पन्न हुए हैं वे अनन्तरोपपन्न नैरयिक हैं। अर्थात् जिन

ઉપધિને આધારે જેમ કાળદ્રવ્યના ભેદ પડે છે, એજ પ્રમાણે ઉપધિને આધારે નારકાદિ જીવોના પણ ભેદ પડે છે. એજ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

"दसविहा नेरइया पण्णत्ता"—(સૂ. ૬૩)

ટીકાર્થ—નારક જીવના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનન્તરોપપન્ન, (૨) પરમ્પરોપપન્ન, (૩) અનન્તરાવગાઢ, (૪) પરમ્પરાવગાઢ, (૫) અનન્તરાહારક, (૬) પરમ્પરાહારક, (૭) અનન્તરપર્યાપ્ત, (૮) પરમ્પરપર્યાપ્ત, (૯) ચરમ અને (૧૦) અચરમ,

જે નારકો સદ્યોજાત—આ સમયે જ નારક રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા છે તેમને અનન્તરોપપન્ન નારકો કહે છે અન્તર એટલે સમયનું વ્યવધાન જેને લાગુ પડયું હોતું નથી તેને અનન્તર કહે છે. એવું અનન્તર વર્તમાન સમયરૂપ હોય છે. તેથી આ વર્તમાન સમયમાં જ જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને અનન્તરોપપન્ન

परम्परोपपन्नाः–अतीतद्वयादिसमयोत्पत्तिका नारका इत्यर्थः। येषामुत्पत्तौ द्व्यादिसमया व्यतीतास्तथाविधा नारकाः परम्परोपपन्ना इति भावः ॥२॥ इदं भेदद्वयं कालकृतं बोध्यम्। तथा–अनन्तरावगाढाः–अनन्तरेषु=अव्यवहितक्षेत्रप्रदेशेषु अवगाढाः=अवगाहनावन्तो नैरयिकाः। अथवा–अनन्तरावगाढाः=प्रथमसमये क्षेत्रप्रदेशेष्ववगाढा नैरयिकाः ॥ ३ ॥ तथा–परम्परावगाढाः–परम्परेषु=व्यवहित क्षेत्रप्रदेशेषु अवगाहनावन्तो नैरयिकाः। अथवा–द्व्यादिसमयव्यवधानेन क्षेत्रप्रदेशेषु अवगाहनावन्त इति ॥ ४ ॥ इदं भेदद्वयं क्षेत्रकृतम्। तथा–अनन्तराहारकाः–अनन्तरान्=अव्यवहितान् जीवप्रदेशैराक्रान्तान् स्पृष्टान् वा पुद्गलान् आहारयन्ति

नारकोंका एक भी उत्पत्ति समय अभी अतिक्रान्त नहीं हुआ है, जो ठीक वर्तमान समयमें नहीं मोजूद हैं, ऐसे वे नारक यहां अनन्तर समयोपपन्न कहे गये हैं १, परम्परोपपन्न–जिन नारकोंकी उत्पत्तिमें दो आदि समय निकल चुके हैं, ऐसे नारक परम्परोपपन्न हैं। ये दो भेद कालकृत हैं २, अनन्तरावगाढ–जो नारक अव्यवहित क्षेत्र प्रदेशोंमें अवगाहनावाले हैं, ऐसे वे नारक अनन्तरावगाढ हैं। अथवा प्रथम समयमें जो क्षेत्र प्रदेशोंमें अवगाढ हैं वे नैरयिक अनन्तरावगाढ हैं। जो नैरयिक व्यवहित क्षेत्र प्रदेशोंमें अवगाढ हैं अवगाहनावाले हैं– वे नैरयिक परम्परावगाढ हैं ४।

अथवा–द्विआदि समयके व्यवधानसे जो क्षेत्र प्रदेशोंमें अवगाहनावाले हैं वे परम्परावगाढ हैं। ये दो भेद क्षेत्रकृत हैं। अनन्तराहारक–

કહે છે. એટલે કે જે નારકોને ઉત્પન્ન થયા બાદ એક પણ સમય વ્યતીત થઈ ગયો નથી–જેઓ બરાબર આ સમયે જ ત્યાં ઉત્પન્ન થયા છે, એવા નારકોને અનન્તરોપપન્નક નારકો કહે છે.

પરમ્પરોપપન્ન–જે નારકોને નારક રૂપે ઉત્પન્ન થયાને બે આદિ સમય વ્યતીત થઈ ગયા છે તે નારકોને પરમ્પરોપપન્ન કહે છે. આ બન્ને કાળકૃત ભેદો છે.

અનન્તરાવગાઢ–જે નારકો અવ્યવહિત ક્ષેત્રપ્રદેશોમાં અવગાહનાવાળા છે, તે નારકોને અનન્તરાવગાઢ કહે છે. અથવા–પ્રથમ સમયમાં જે નારકો ક્ષેત્રપ્રદેશોમાં અવગાઢ છે તે નારકોને અનન્તરાવગાઢ છે કહે છે.

પરમ્પરાવગાઢ–જે નારકોને પરમ્પરાવગાઢ (અવગાહનાવાળા) છે, તે નારકોને પરમ્પરાવગાઢ કહે છે. અથવા બે આદિ સમયના વ્યવધાનથી જે નારકો ક્ષેત્રપ્રદેશોમાં અવગાહનાવાળા છે, તે નારકોને પરમ્પરાવગાઢ કહે છે, ત્રીજો અને ચોથો ભેદ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પાડવામાં આવ્યો છે.–

ये ते तथा। अथवा-प्रथमसमये ये पुद्गलानाहारयन्ति तेऽनन्तराहारकाः ॥५॥ तथा-परम्पराहारकाः-परम्परान्=पूर्वंव्यवहितान् जीवप्रदेशागतान् पुद्गलानाहारयन्ति ये ते तथा। अथवा-द्वयादिसमयव्यवधानेन जीवप्रदेशागतान् पुद्गलानाहारयन्ति ये ते तथा ॥ ६ ॥ इदं भेदद्वयं द्रव्यकृतम्। तथा-अनन्तरपर्याप्ताः-न विद्यते अन्तरं=व्यवधानं पर्याप्तत्वे येषां तेऽनन्तराः, ते च ते पर्याप्ताश्चेति तथा। प्रथमसमयपर्याप्तका इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथा-परम्परपर्याप्ताः-द्वयादिसमयपर्याप्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इदं भेदद्वयं भावकृतम्। पर्याप्ते र्भावत्वादिति। तथा-चरमाः=अन्तिमभविका नारकाः। ये नरकान्निर्गताः सन्तो न पुनर्नारका

जो नैरयिक जीव प्रदेशोंसे आक्रान्त अथवा स्पृष्ट-अव्यवहित पुद्गलोंका आहार करते हैं वे अनन्तराहारक हैं। अथवा-प्रथम समयमें जो नैरयिक पुद्गलोंका आहार करते हैं वे अनन्तराहारक हैं। ५। परम्पराहारक-पूर्वमें व्यवहित हुए ऐसे जीवप्रदेशागत पुद्गलोंका जो नैरयिक आहार करते हैं वे अथवा-द्वि आदि समयके व्यवधानसे जीवप्रदेशागत पुद्गलोंका जो आहार करते हैं वे परम्पराहारक नैरयिक हैं।६। ये दो भेद द्रव्यकृत हैं। अनन्तरपर्याप्तक-जिन्हें पर्याप्त होनेमें कोई व्यवधान-अन्तर नहीं है ऐसे प्रथम समयमें पर्याप्त हुए नैरयिक जीव अनन्तर पर्याप्त हैं।७। परम्परपर्याप्त-जो दोआदि समयोंमें पर्याप्त होते हैं वे परम्पर पर्याप्त हैं-ये दो भेद भावकृतहैं।८। जो चरम नैरयिक नरकसे

અનન્તરાહારક-જે નારકો જીવપ્રદેશોથી આક્રાન્ત અથવા જીવપ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ એવાં અવ્યવહિત પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે તે નારકોને અનન્તરાહારક કહે છે. અથવા જે નારકો પ્રથમ સમયમાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, તે નારકોને અનન્તરાહારક કહે છે.

પરમ્પરાહારક-પૂર્વે વ્યવહિત થયેલાં જીવપ્રદેશાગત પુદ્ગલોનો જે નારકો આહાર કરે છે તે નારકોને પરમ્પરાહારક કહે છે. અથવા બે આદિ સમયના વ્યવધાન બાદ બે આદિ સમય વ્યતીત થઈ ગયા બાદ-જીવપ્રદેશાગત પુદ્ગલોનો જે નારકો આહાર કરે છે, તે નારકોને પરમ્પરાહારક કહે છે. આ બન્ને ભેદો દ્રવ્યકૃત ભેદો છે.

અનન્તર પર્યાપ્ત જે નારકોને પર્યાપ્ત થવામાં કોઈ પણ વ્યવધાન (સમયનું અંતર) પડતું નથી એવા પ્રથમ સમયમાં પર્યાપ્ત બનેલા નારક જીવોને અનન્તર પર્યાપ્ત કહે છે.

પરમ્પરપર્યાપ્ત-જે નારકો બે આદિ સમય વ્યતીત થયા બાદ પર્યાપ્ત થાય છે તેમને પરમ્પરપર્યાપ્ત કહે છે. આ બન્ને ભેદ ભાવકૃત છે.

भविष्यन्ति ते जीवा इति भावः ॥ ९ ॥ तथा—अचरमाः=अग्रेऽपि नारकत्वेनोत्पत्स्यमानाः ॥ १० ॥ एतद् भेदद्वयमपि भावकृतम् , चरमाचरमत्वयोर्जीवपर्यायत्वादिति ॥ १ ॥ इति चतुर्विंशतिदण्डकस्थप्रथमभेदस्य दश भेदा उक्ताः । एवमेव नरकातिरिक्तानां चतुर्विंशतिदण्डकस्थानां त्रयोविंशतिसंख्यकानां जीव भेदानां प्रत्येकम् अनन्तरोपपन्नादिका दश भेदाः स्वयमूहनीयाः । एतदेव सूचयितुमाह—' एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं ' इति ॥ २ ॥ चतुर्विंशतिदण्डकस्थ-

निकलकर पुनः नैरयिक नहीं होतेहैं वे और अचरम—जो नरकसे निकलकर पुनः नारक होनेवाले होते हैं, क्रमशः चरम और अचरम नैरयिक हैं । ये दो भेद भी भावकृत होते हैं । क्योंकि चरमता और अचरमता ये जीवकी पर्याय रूप होती हैं इस प्रकारसे चतुर्विंशति दण्डकस्थ प्रथम भेदके ये १० भेद कहे हैं, सो इसी तरहसे १० भेद और भी चतुर्विंशति दण्डकस्थमें २३ जीव भेदोंमेंसे प्रत्येक भेद कह लेना चाहिये यही बात " एवं निरंतरं जाव वेमाणियाणं " इत्यादि सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है ॥२॥

इस प्रकारसे चतुर्विंशति दण्डकस्थ नारक जीवके भेद कहे सो अब सूत्रकार इसी प्रसङ्गसे नैरयिकोंके निवासस्थान भूत जो नारकावास हैं उनका कथन १० स्थानक रूपसे कहते हैं—

" चउत्थीएणं " इत्यादि—चौथी पङ्कप्रभा पृथिवीमें १० लाख निरयावास कहे गये हैं । रत्नप्रभा पृथिवीमें जघन्यसे नैरयिकोंकी १०

ચરમ નારક—જે નારકો નરકગતિમાંથી નીકળ્યા બાદ ફરી નરકગતિમાં જતા નથી તેમને ચરમ નારકો કહે છે.

અચરમનારક—જે નારકો નરકમાંથી નીકળીને ફરી નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેમને અચરમનારકો કહે છે. આ બન્ને ભેદ પણ ભાવકૃત છે, કારણ કે ચરમતા અને અચરમતા, આ બન્ને જીવની પર્યાયરૂપ હોય છે આ પ્રકારે દંડકમાંથી પહેલા દંડકના જીવોના ભેદોનું કથન કરીને હવે બાકીના ૨૩ દંડકના ભેદોનું સૂત્રકાર કથન કરે તે—" एवं निरंतरं वेमाणियाणं " ઈત્યાદિ —આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે વૈમાનિકો પર્યન્તના બાકીના ૨૩ દંડકોના જીવોના પણ નારકોના જેવા જ દસ દસ પ્રકાર સમજવા.

આ પ્રકારે ૨૪ દંડકના નારકાદિ જીવોના ભેદોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર નારકોના નિવાસસ્થાનરૂપ જે નરકાવાસો છે તેમનું દસ સ્થાનકરૂપે કથન કરે છે—

" चउत्थीएणं " ઈત્યાદિ—

ચોથી પંકપ્રભા નામની નરકમાં દસ લાખ નિરયાવાસો કહ્યા છે. પહેલી

नारकजीवस्य दश भेदा उक्ताः, अतः प्रसङ्गतस्तन्निवासस्थानभूतान् नरकावासान् दशस्थानानुपातित्वेनाह–' चउत्थीए णं ' इत्यादि । व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ६३॥

अनन्तरसूत्रे लान्तकदेवानां स्थितिरुक्ता। लान्तकदेवाश्च प्राप्तभद्रा भवन्तीति भद्रकारिकर्मणां कारणान्याह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं जीवा आगमेसिभद्दत्ताए कम्मं पगरेंति, तं जहा–अणियाणयाए १ दिट्ठिसंपन्नयाए २ जोगवाहियत्ताए ३ खंतिखमणयाए ४ जिइंदिययाए ५ अमाइल्लयाए ६ अपासत्थयाए ७ सुसामण्णयाए ८ पवयणवच्छल्लयाए ९ पवयण उब्भावणयाए १० ॥ सू० ६४ ॥

छाया—दशभिः स्थानैः जीवाः आगमिष्यद्भद्रतायै कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा–अनिदानतया १ दृष्टिसम्पन्नतया २ योगवाहिकतया ३ क्षान्तिक्षमणतया ४

हजार वर्षकी जघन्य स्थिति कही गई है, चतुर्थ पङ्कप्रभा पृथिवीमें उत्कृष्टसे नैरयिकोंकी १० सागरोपमकी स्थिति कही गई है, पांचवी धूमप्रभा पृथिवीमें जघन्यसे नैरयिकोंकी स्थिति १० सागरोपमकी कही गई है। असुरकुमारोंकी स्थिति जघन्यसे १० हजार वर्षकी कही गई है, इसी प्रकारसे यावत् स्तनितकुमारोंकी स्थिति भी जाननी चाहिये।

बादर वनस्पतिकायिकोंकी स्थिति उत्कृष्टसे १० हजार वर्षकी कही गई है, ब्रह्मलोककल्पमें देवोंकी उत्कृष्ट स्थिति १० सागरोपमकी कही गई है, लान्तक कल्पमें देवोंकी जघन्य स्थिति दस सागरोपमकी कही गई है॥ सूत्र ६३ ॥

રત્નપ્રભા નરકના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની કહી છે. ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમની કહી છે.

પાંચમી ધૂમપ્રભા નરકમાં નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ સાગરોપમની કહી છે અસુરકુમારોની જઘન્યસ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની કહી છે સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના બાકીના ભવનપતિ દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ પણ દસ હજાર વર્ષની કહી છે. બાદર વનસ્પતિકાયિકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની કહી છે. વ્યન્તર દેવોની દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની કહી છે. બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દસ સાગરોપમની કહી છે અને લાન્તક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ સાગરોપમની કહી છે. ॥ સૂત્ર ૬૩ ॥

जितेन्द्रियतया ५ अमायिकतया ६ अपार्श्वस्थतया ७ सुश्रामण्यतया ८ प्रवचनवत्सलतया ९ प्रवचनोद्भावनतया १० ॥ सू० ६४ ॥

टीका—' दसहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

दशभिस्थानैः=हेतुभिः जीवाः आगमिष्यद्भद्रतायै=आगमिष्यति=आगामिनिकाले भद्रं=सुमानुषत्वप्राप्त्या मोक्षरूपं, यद्वा—सुदेवत्वरूपम्, अनन्तरं सुमानुषत्वप्राप्त्या मोक्षरूपं च कल्याणं येषां ते—आगमिष्यद्भद्राः, तेषां भावस्तत्ता तस्यै—भाविकल्याणार्थं कर्म=शुभप्रकृतिरूपं प्रकुर्वन्ति=प्रकर्षेण प्राशस्त्येन कुर्वन्ति=आचरन्ति। तद्यथा—अनिदानतया—निदायते=छिद्यते आनन्दरससंवलितमोक्ष-

---

इस ऊपरके सूत्रमें लान्तक देवोंकी स्थिति कही गई है—सो ये लान्तक देव प्राप्त भद्रवाले—प्राप्त कल्याणवाले होते हैं, अतः अब सूत्रकार भद्रकारी कर्मोंके कारणोंको कथन करते हैं—

" दसहिं ठाणेहिं जीवा " इत्यादि । सूत्र ६४ ॥

टीकार्थ—जीव १० कारणों से आगमिष्यद् भद्रता के लिये कार्य करते हैं—आगामी कालमें सुमानुषत्वकी प्राप्तिसे मोक्षरूप, अथवा—सुदेवत्वरूपके अनन्तर सुमानुषत्वकी प्राप्तिसे मोक्षरूप कल्याण जिनका होनेवाला होता है, वे आगमिष्यद् भद्र जीव हैं, इनका जो भाव है, वह आगमिष्यद् भद्रता है, इस भद्रताके लिये—भावि कल्याणके लिये जीव निदान (नियाणा) आदि बंध रहित होकर शुभ प्रकृतिरूप कर्म प्रकर्षसे अच्छी तरहसे करते हैं वे १० कारण इस प्रकारसे हैं, अनिदानता—आनन्द रससे मिश्रित, एवं मोक्षरूप फलको उत्पन्न करनेवाली ऐसी

આગલા સૂત્રમાં લાન્તક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તે લાન્તક આદિ કલ્પના દેવો પ્રાપ્ત ભદ્રવાળા—પ્રાપ્ત કલ્યાણવાળા હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ભદ્રકારી (કલ્યાણકારી) કર્મોનાં કારણોનું નિરૂપણ કરે છે—' દસહિં ઠાણેહિં જીવા " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૬૪)

ટીકાર્થ—જીવ દસ કારણોને લીધે આગમિષ્યદ્ ભદ્રતાને માટે—ભાવી કલ્યાણને માટે—કર્મ કરે છે. ભવિષ્યકાળમાં સુમાનુષત્વની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષરૂપ અથવા સુદેવત્વરૂપ અને ત્યારબાદ સુમાનુષત્વની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષરૂપ કલ્યાણની જેને પ્રાપ્તિ થવાની હોય છે, એવા જીવને " આગમિષ્યદ્ભદ્રજીવ " કહે છે, અને તેનો જે ભાવ છે તેનું નામ આગમિષ્યદ્ ભદ્રતા છે આ ભદ્રતાને માટે—આ ભાવિકલ્યાણને માટે જીવ નિદાન આદિ બંધરહિત થઈને શુભ પ્રકૃતિ રૂપ કર્મ સારામાં સારી રીતે કરે છે. તે દસ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

रूपफलप्रसविनी ज्ञानाद्याराधनलता येन चक्रवर्तिदेवेन्द्रादि समृद्धिसंप्राप्तिप्रार्थनाऽध्यवसानेन तद् निदानम्, नास्ति निदानं यस्य सोऽनिदानः, तस्य भावस्तत्ता तया, निदानरहिततयेत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा-दृष्टिसम्पन्नतया-दृष्टिः=सम्यग्दृष्टिः, तया सम्पन्नो=युक्तो दृष्टिसम्पन्नः, तस्य भावस्तत्ता तया-सम्यग्दृष्टियुक्तत्वेनेत्यर्थः ॥२॥ तथा-योगवाहिकतया योगेन=सर्वत्र निस्पृहतारूपेण समाधिना वहति=गच्छतीत्येवंशीलः योगवाही, स एव योगवाहिकस्तस्य भावस्तत्ता-

ज्ञानादि-आराधना रूप लता जिस चक्रवर्तीकी देवेन्द्रादिकी समृद्धिकी संप्राप्तिकी प्रार्थनाके अध्यवसायसे छेद दी जाती है वह निदान है, जिसके ऐसा निदान नहीं है वह अनिदान है, इस अनिदानका जो भाव है, वह अनिदानता है-निदान रहितता है, इस निदान रहिततासे जीव आगामी कालमें अपनी भद्रताके लिये कर्मका-प्रशस्त कर्मका आचरण करते हैं १ दृष्टि सम्पन्नता-दृष्टि नाम सम्यग्दृष्टिका है-इस सम्यग्दृष्टिसे युक्त जो जीव है वह दृष्टिसंपन्न है, इस दृष्टि संपन्नका जो भाव है, वह दृष्टिसम्पन्नता है, इस दृष्टिसंपन्नतासे भी जीव अपनी भावि भद्रताके लिये शुभ कर्मका आचरण करते हैं।

(१) અનિદાનતા-આનંદ રસથી મિશ્રિત, અને મોક્ષરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ કરાવનારી એવી જ્ઞાનાદિની આરાધના રૂપલતા જેના દ્વારા છેદાઈ જાય છે તે પ્રાર્થના અથવા નિયાણાનું નામ નિદાન છે. જેમ કે જ્ઞાનાદિની આરાધના કરનારો કોઇ જીવ નિયાણું બાંધે કે મારા તપના પ્રભાવથી મને ચક્રવર્તી પદની પ્રાપ્તિ થાય અથવા દેવેન્દ્રોની સમૃદ્ધિની મને સંપ્રાપ્તિ થાય, તો આ પ્રકારના તેના નિદાન દ્વારા તે મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરવાને બદલે સંસારમાં ભટકવાયા કરે છે-

જે જીવમાં આ પ્રકારના નિદાનનો અભાવ હોય છે તે જીવને અનિદાનતાવાળો જીવ કહે છે. એટલે કે નિદાન રહિતતાના ભાવને અનિદાનતા કહે છે આ નિદાન રહિતતાપૂર્વક પ્રશસ્ત કર્મનું સેવન કરીને જીવ ભવિષ્યમાં ભદ્રતા-કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ રીતે અનિદાનતારૂપ કારણ પણ તેના ભાવિ કલ્યાણનું સાધક બને છે.

(૨) દષ્ટિસંપન્નતા-સમ્યગ્દષ્ટિને દષ્ટિ કહે છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિથી યુકત જે જીવ હોય છે તેને દષ્ટિસંપન્ન કહે છે. આ દષ્ટિસંપન્નનો જે ભાવ છે તેનું નામ દષ્ટિસંપન્નતા છે. આ દષ્ટિસંપન્નતાને કારણે પણ જીવ પોતાની ભાવિ ભદ્રતાને નિમિત્તે શુભકર્મનું આચરણ કરે છે આ રીતે દષ્ટિસંપન્નતા પણ ભાવિકલ્યાણ સાધવાનું કારણભૂત બને છે.

तया सर्वत्रानुत्कण्ठाशालितयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ क्षान्ति क्षमणतया-शक्तेः सद्भावेऽपि क्षान्त्या=क्षमया क्षमते यः स क्षान्तिक्षमणः, तस्य भावस्तत्ता तया । शक्तिसद्भावेऽपि क्षमागुणेन सह न शक्तिमत्तयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ जितेन्द्रियतया=इन्द्रियनिग्रहेण ॥ ५ ॥ अमायिकतया=अमायया सरलतयेति यावत् ॥ ६ ॥ अपार्श्वस्थतया-

योगवाहिकता-जो सर्वत्र निस्पृहता रूप समाधिसे चलता है, युक्त रहता है-वह योगवाही है या योगवाहिक है, इस योगवाहिकका जो भाव है वह योगवाहिकता है, अर्थात् सर्वत्र अनुत्कण्ठाशालिना (उत्सुकपनसे रहित) रूप योगवाहिकतासे भी जीव अपनी आगामी कालमें होनेवाली भद्रताके प्रशस्त कर्मका आचरण करता है, क्षान्ति क्षमणता शक्ति के सद्भावमें भी जो शान्तिसे क्षमा भावसे परकृत अपराधोंको सहन कर लेता है, वह क्षान्ति क्षमण है, इस क्षान्ति क्षमणका जो भाव है, वह क्षान्ति क्षमणता है, इस क्षान्ति क्षमणतासे भी जीव आगामी कालमें जिन कर्मोंसे भद्रता आती है, उन कर्मोंका आचरण करता है, जितेन्द्रियता-इन्द्रियोंको अपने वशमें करनेवाला जितेन्द्रिय कहा गया है-जितेन्द्रियका जो भावहै, वह जितेन्द्रियताहै, इसे जितेन्द्रियताके कारण भी जीव आगामी कालमें होनेवाले अपने कल्याणके योग्य प्रशस्त

(૩) યોગવાહિકતા-જે જીવ સદા નિઃસ્પૃહતારૂપ સમાધિથી યુકત રહે છે તે જીવને યોગવાહી અથવા યોગવાહિક કહે છે આ યોગવાહિકને જે ભાવ છે તેનું નામ યોગવાહિકતા છે એટલે કે સર્વત્ર અનુત્કંઠા (અનુત્સુકતા અથવા નિઃસ્પૃહતા) ભાવ રાખનારે જીવ યોગવાહિક કહેવાય છે એવો જીવ પણ પોતાની યોગવાહિકતાને કારણે પોતાની ભાવિભદ્રતાને નિમિત્તે શુભકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ રીતે યોગવાહિકતા પણ ભાવિ કલ્યાણની સાધક બને છે.

(૪) ક્ષાન્તિ ક્ષમણુતા-શકિતને સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ક્ષમાભાવપૂર્વક અન્યના અપરાધોને સહન કરી લેનાર વ્યકિતને ક્ષાન્તિક્ષમણુતા કહે છે. આ ક્ષાન્તિક્ષમણુતાને લીધે પણ જીવ આગામી કાળમાં પોતાનું કલ્યાણ થાય એવાં શુભ કર્મોનું સેવન કરે છે. આ પ્રકારે ક્ષાન્તિક્ષમણુતા પણ ભાવિકલ્યાણની સાધક બને છે.

(૫) જિતેન્દ્રિયતા-જે જીવ ઇન્દ્રિયોને પોતાના કાબૂમાં રાખે છે તે જીવને જિતેન્દ્રિય કહે છે. જિતેન્દ્રિયને જે ભાવ છે તેનું નામ જિતેન્દ્રિયતા છે. આ જિતેન્દ્રિયતાને કારણે પણ જીવ એવાં પ્રશસ્ત કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે કે જેને લીધે તેને ભવિષ્યમા ભદ્રતા (કલ્યાણ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે જિતેન્દ્રિયતા પણ ભાવિકલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બને છે.

पार्श्वे=ज्ञानादीनां बहिर्देशतः सर्वतो वा तिष्ठति यः स पार्श्वस्थः, न पार्श्वस्थोऽपार्श्वस्थः, तस्य भावस्तत्ता तया। ज्ञानदर्शनचारित्राचारित्रतया क्रियापात्रतरेत्यर्थः, शय्यातराभिहृतनित्यपिण्डाद्यभोजितया वा। पार्श्वस्थलक्षणंचेदमुक्तम्—

"सो पासत्थो दुविहो, देसे सव्वे य होइ नायव्वो।
सव्वम्मिनाणदंसण, चरणाणं जो य पासत्थो ॥ १ ॥

देसम्मि उ पासत्थो, सेज्जायरभिहडनियपिंडं च।
नीयं च अग्गपिंडं, भुंजइ जो सो उ नायव्वो ॥ २ ॥

छाया—स पार्श्वस्थो द्विविधो देशे सर्वस्मिंश्च भवति ज्ञातव्यः।
सर्वस्मिन् ज्ञानदर्शनचरणानां यः पार्श्वस्थः ॥ १ ॥

देशे तु पार्श्वस्थः शय्यातराभिहृतनियतपिण्डं च।
नित्यं चाग्रपिण्डं भुङ्क्ते यः स तु ज्ञातव्यः ॥ २ ॥ इति ॥७॥

कर्मका आचरण करता है, इसी तरहसे अमायिकतासे सरलतासे-जीव भाविभद्रताके लिये शुभ प्रकृति रूप कर्मके आचरणमें सन्नद्ध रहता है, इसी तरह जीव पार्श्वस्थ नहीं होता है, ज्ञान दर्शन एवं चारित्र रूप आत्म परिणतिमें रमण करता है, अथवा शय्यातर के पिण्डका अभोजी होता है, ऐसा वह जीव भी भावि भद्रताके लिये शुभ प्रवृत्ति रूप कर्मके आचरणमें सन्नद्ध रहता है, पार्श्वस्थका लक्षण इस प्रकारसे कहा गया है—"सो पासत्थो दुविहो" इत्यादि।

ज्ञान, दर्शन एवं चारित्रका जो ऊपरसेही पालन करता है, वह सर्व रूपसे पार्श्वस्थ है, सुश्रामण्यता-जिसका श्रामण्य-चारित्र पार्श्वस्थ

અમાયિકતા-સરલતા અથવા નિષ્કપટતા યુક્ત જીવને અમાયિકતાને કારણે પણ જીવ ભાવિભદ્રતાને યોગ્ય પ્રશસ્ત કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ રીતે અમાયિકતા પણ ભાવિકલ્યાણની પ્રાપ્તિ બને છે.

(૭) અપાર્શ્વસ્થતા—જે જીવ પાર્શ્વસ્થ હોતો નથી—એટલે કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ આત્મપરિણતિમાં જે જીવ રમણ કરે છે તેને અપાર્શ્વસ્થ કહે છે. અથવા જે જીવ શય્યાતરના નિત્ય પિંડનો અભોજી હોય છે એવો જીવ પણ ભાવિ ભદ્રતાને યોગ્ય શુભ પ્રવૃત્તિરૂપ કર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પાર્શ્વસ્થલક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—"सो पासत्थो दुविहो" ઈત્યાદિ—

જે જીવ ઉપર ઉપરથી જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું પાલન કરે છે તેને પાર્શ્વસ્થ કહે છે.

तथा-सुश्रामण्यतया-पार्श्वस्थत्वादिदोषाभावेन मूलोत्तरगुणयुक्तत्वेन च सुष्ठु=शोभनं श्रामण्यं=चारित्रं यस्य स सुश्रामण्यस्तस्य भावस्तत्ता तया ॥ ८ ॥ प्रवचनवत्सलतया-प्रवचनं=द्वादशाङ्गीलक्षणं आगमस्तदाधारः संघो वा, तत्र वत्सलता=प्रत्यनीकताराहित्येन हितकारिता तया ॥ ९ ॥ तथा-प्रवचनोद्भावनतया-प्रवचनस्य=द्वादशाङ्गीलक्षणस्य उद्भावनः=तस्य सर्वतो वैशिष्टयप्रदर्शनरूपवर्णवादादिना प्रभावकः, तस्य भावस्तत्ता तया। प्रवचनप्रभावनयेत्यर्थः

आदि रूप दोषके अभावसे एवं मूल गुण और उत्तर गुणसे युक्त होनेसे शोभन है, वह सुश्रामण्य है, इस सुश्रामण्यका जो भाव है, वह सुश्रमण्यता है, इस सुश्रामण्यतासे भी आगामी कालमें होनेवाली अपनी भद्रताके योग्य प्रशस्त कर्मका आचरण करनेके लिये सन्नद्ध रहता है, प्रवचनवत्सलता-द्वादशाङ्गी रूप आगमका नाम प्रवचन है, अथवा इसका आधारभूत जो संघ है, वह प्रवचन है, इस प्रवचनमें वत्सलताका होना-इसके विपरीत व्यवहारसे रहित होकर उसका हितकारी होना-इससे भी जीव आगामी कालमें होनेवाली अपनी भद्रताके योग्य प्रशस्त कर्मका आचरण करता है, प्रवचनोद्भावनता-जो द्वादशाङ्गी रूप प्रवचनकी सर्व तरफसे सब प्रकार विशिष्टताका प्रदर्शन करता है उसकी प्रभावना करता है, वह प्रवचनोद्भावन है, इसका जो भाव है वह प्रवचनोद्भावनता है, अर्थात् प्रवचनकी

(૮) સુશ્રામણ્યતા-જેમનું શ્રામણ્ય (ચારિત્ર) પાર્શ્વસ્થ આદિરૂપ દોષોના અભાવથી અને મૂળગુણ અને ઉત્તર ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે સુંદર (પ્રશસ્ત) હોય છે એવા સાધુને સુશ્રમણ કહે છે. તે સાધુમાં રહેલા ગુણનું નામ સુશ્રામણ્યતા છે. આ સુશ્રામણ્યતાને કારણે પણ જીવ પોતાની આગામી ભદ્રતાને યોગ પ્રશસ્ત કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

(૯) પ્રવચનવત્સલતા-દ્વાદશાંગીરૂપ આગમનું નામ પ્રવચન છે. અથવા તેના આધારરૂપ જે સંઘ છે તેનું નામ પ્રવચન છે. આ પ્રવચન પ્રત્યે વત્સલતા હોવી -તેના વિરૂદ્ધનો વ્યવહાર કરવાને બદલે તેના હિતકારી થવું તેનું નામ પ્રવચન વત્સલતા છે. તેને કારણે પણ જીવ પોતાના ભાવિકલ્યાણને યોગ્ય પ્રશસ્ત કર્મોનું આચરણ કરે છે.

(૧૦) પ્રવચનોદ્ભાવનતા-જે જીવ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચનની સઘળી વિશિષ્ટતાઓનુ પ્રદર્શન કરે છે-તેની પ્રભાવના કરે છે-તે જીવના તે શુભ કાર્યને પ્રવચનોદ્ભાવન કહે છે. તે પ્રવચનોદ્ભાવનનો જે ભાવ છે તેનું નામ પ્રવચનોદ્ભાવનતા

॥ १० ॥ इति। एभिः अनिदानत्वादि प्रवचनोद्भावनतान्तैर्दशभिः स्थानैः जीवा भाविभद्रतार्थं शुभप्रकृतिरूप कर्माचरणे सर्वदा सन्नद्धा भवन्तीति सूत्राशयः॥सू. ६४॥

भाविभद्रकारणं शुभप्रकृतिकं कर्मकुर्वता साधुना न कदाप्याशंसाप्रयोगः कर्तव्य इत्याशंसाप्रयोगं दशविधत्वेनाह—

मूलम्--दसविहे आसंसप्पओगे पण्णत्ते, तं जहा--इहलोगासंसप्पओगे १ परलोगासंसप्पओगे २ दुहओलोगासंसप्पओगे ३, जीवियासंसप्पओगे ४ मरणासंसप्पओगे ५ कामासंसप्पओगे ६ भोगासंसप्पओगे ७ लाभासंसप्पओगे ८ पूयासंसप्पओगे ९ सक्कारासंसप्पओगे १० ॥ सू० ६५ ॥

छाया—दशविधः आशंसाप्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—इहलोकाशंसाप्रयोगः १, परलोकाशंसाप्रयोगः २, द्विगतो लोकाशंसाप्रयोगः ३, जीविताशंसाप्रयोगः ४ मरणाशंसाप्रयोगः ५, कामाशंसाप्रयोगः ६, भोगाशंसाप्रयोगः ७, लाभाशंसाप्रयोगः=पूजाशंसाप्रयोगः ९, सत्काराशंसाप्रयोगः ॥ सू० ६५ ॥

प्रभावना है, इस प्रवचन प्रभावना रूप प्रवचनोद्भावनतासे भी जीव अपनी भद्रताके योग्य प्रशस्त कर्मका आचरण करनेके लिये सर्वदा सन्नद्ध (तैयार) रहता है, इस तरह अनिदानतासे लेकर प्रवचनोद्भावनता तकके इन १० कारणोंको लेकर जीव भावि भद्रताके लिये शुभ प्रकृतिरूप कर्मके आचरणमें सर्वदा कटिबद्ध रहते हैं, ऐसा आशय इस सूत्रका है ॥ सूत्र ६४ ॥

भावि भद्रताके कारणभूत शुभ प्रकृति रूप कर्मका आचरण करते हुए साधुओ कभी आशंसा प्रयोग नहीं करना चाहिये, अतः अब सूत्रकार इसी आशंसा प्रयोगको दशविध रूपसे कहते हैं--

---

છે. એટલે કે પ્રવચનની પ્રભાવનાનું નામ પ્રવચનોદ્ભાવનતા છે. તેને કારણે પણ જીવ આગામી કાળમાં ભદ્રતા (કલ્યાણ) સાધવામાં કારણભૂત બને એવાં પ્રશસ્ત કર્મો કરવાને સદા તત્પર રહે છે આ પ્રકારે અનિદાનતાથી લઈને પ્રવચનોદ્ભાવનતા સુધીના દસ કારણોને લીધે જીવ ભાવિભદ્રતા (કલ્યાણ)ને યોગ્ય શુભપ્રકૃતિ રૂપ કર્મના આચરણ માટે કટિબદ્ધ રહે છે, એવો આ સૂત્રનો આશય છે. ।સૂ. ૬૪।

ભાવિ ભદ્રતાના (કલ્યાણના કારણભૂત શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મનું આચરણ કરતા સાધુઓએ કદી પણ આશંસાપ્રયોગ (ઈચ્છારૂપ મનોવ્યાપાર) કરવો જોઈએ નહીં. હવે સૂત્રકાર આશંસાપ્રયોગના દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

टीका—' दसविहे ' आसंसप्पओगे ' इत्यादि—

आशंसाप्रयोगः—आशंसनमाशंसा=इच्छा, तस्याः प्रयोगः=करणम्, यद्वा—आशंसा=इच्छा, सैव प्रयोगो=व्यापारः, इच्छारूपो व्यापार इत्यर्थः। स दशविधः प्रज्ञप्तः। तद्यथा—इहलोकाशंसाप्रयोग इत्यादि। तत्र—इहलोकाशंसाप्रयोगः—इह-लोके=एतल्लोकविषय आशंसाप्रयोगः। यथा—एतत्तपः समाराधनेनाहमिहलोके समृद्धयादि सम्पन्नो भवेयमिति ॥१॥ परलोकाशंसाप्रयोगः=परलोके=परलोक विषय आशंसाप्रयोगः। स यथा—एतत्तपश्चरणादह परलोके इन्द्र इन्द्रसामानिको वा

" दसविहे आसंसप्पओगे पण्णत्ते " इत्यादि ॥ सूत्र ६५ ॥

टीकार्थ—आशंसा प्रयोग १० प्रकारका कहा गया है-जैसे-इह लोकाशंसा प्रयोग १ परलोकाशंसाप्रयोग २, द्विधातो लोकाशंसा प्रयोग ३ जीविताशंसाप्रयोग ४, मरणाशंसाप्रयोग ५, कामाशंसा प्रयोग ६, भोगाशंसा प्रयोग ७, लाभाशंसा प्रयोग ८, पूजाशंसा प्रयोग ९ और सत्काराशंसा प्रयोग १० आशंसा नाम इच्छाका है, इस इच्छाका जो करना है, वह आशंसा प्रयोग अथवा इच्छारूप जो व्यापार है, वह आशंसा प्रयोग है, यह आशंसा प्रयोग १० प्रकारका जो कहा गया है, उसका तात्पर्य ऐसा है कि इस तपके समाराधनसे मैं इस लोकमें समृद्धयादि संपन्न होजाऊं, सो इहलोकाशंसा प्रयोग है, परलोकाशंसा प्रयोग—यह ऐसा होता है कि मैं इस तपश्चरणसे परलोकमें इन्द्र या इन्द्रका

" दसविहे आसंसप्पओगे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—(સૂ ૬૫)

ટીકાર્થ—આશંસાપ્રયોગના દસ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ, (૨) પરલોકાશંસાપ્રયોગ, (૩) દ્વિધાતોલોકાશંસાપ્રયોગ, (૪) જીવિતાશંસાપ્રયોગ, (૫) મરણાશંસાપ્રયોગ, (૬) કામાશંસાપ્રયોગ, (૭) ભોગાશંસાપ્રયોગ, (૮) લાભાશંસાપ્રયોગ, (૯) પૂજાશંસાપ્રયોગ અને (૧૦) સત્કારાશંસાપ્રયોગ.

ઇચ્છાને આશંસા કહે છે. કોઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી તેનું નામ આશંસાપ્રયોગ છે. અથવા વ્યાપારનું નામ આશંસાપ્રયોગ છે હવે આ દસે પ્રકારના આશંસાપ્રયોગોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ—મારા આ તપના પ્રભાવથી મને આ લોકમાં ધન આદિ સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય, એ પ્રકારની અભિલાષા સેવવી તેનું નામ ઇહલોકાશંસા પ્રયોગ છે.

પરલોકાશંસા પ્રયોગ—મારા આ તપના પ્રભાવથી મને પરભવમાં દેવ, ઇન્દ્ર, સામાનિક દેવ, ચક્રવર્તી આદિ પદની પ્રાપ્તિ થાય, આ પ્રકારની અભિલાષા સેવવી તેનું નામ પરલોકાશંસા પ્રયોગ છે.

देवश्चक्रवर्ती वा भवेयमिति ॥ २ ॥ द्विधातो लोकाशंसाप्रयोगः-द्विधातो=द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यवस्थितौ यौ लोकौ तौ द्विधातो लोकौ=इहलोकपरलोकावित्यर्थः, तद्विषय आशंसाप्रयोगः। यथा-एतत्तपश्चरणादहमिहलोके समृद्ध्यादिसम्पन्नः परलोके च इन्द्रादिपदधारको भवेयमिति ३॥ जीविताशंसाप्रयोगः-जीविते= जीवने-जीवनविषय आशंसाप्रयोगः। यथा-चिरायुष्कत्वं मे भूयादिति ॥४॥ मरणाशंसाप्रयोगः=जीवितपरित्यागविषय आशंसाप्रयोगः। यथा-रोगादिपी- डितस्य मे मरणं भूयादिति ॥ ५ ॥ कामाशंसाप्रयोगः-कामौ=मनोज्ञे शब्दरूपे, तद्विषय आशंसाप्रयोगः। यथा-मनोज्ञे शब्दरूपे मे भूयास्तामिति ॥ ६ ॥ भोगा- शंसाप्रयोगः-भोगाः=मनोज्ञा गन्धरसस्पर्शाः, तद्विषयः आशंसाप्रयोगः। यथा- मनोज्ञा गन्धरसस्पर्शा मे भूयासुरिति ॥ ७ ॥ लाभाशंसाप्रयोगः-लाभः=प्राप्तिः,

---

सामानिक देव या चक्रवर्ती हो जाऊं, द्विधातोलोकाशंसा प्रयोग इस प्रकारसे होता है, कि मैं इस तपश्चरणसे इस लोक और परलोक दोनों लोकोंमें क्रमशः समृद्धयादि संपन्न और इन्द्रादि पदका धारक होजाऊं। जीविताशंसाप्रयोग-ऐसा होता है कि मैं चिरजीवि होजाऊं, मरणा शंसाप्रयोग-ऐसा होता है कि मैं अब रोगसे पीडित हो रहा हूं, सो अच्छा हो मैं जल्दी मरजाऊं, मनोज्ञ शब्द और रूप ये काम शब्दसे यहां लिये गये हैं-इस काम विषयक जो आशंसा प्रयोग है, वह कामाशंसा प्रयोग है, वह इस प्रकारका होता है, कि मनोज्ञ शब्द- रूप मेरे पास सदा होवे, भोगाशंसा प्रयोग-मनोज्ञ गन्ध, रस और स्पर्श ये भोग शब्दसे लिये गये हैं, इस भोग विषयक जो आशंसा

દ્વિધાતોલોકાશંસાપ્રયોગ–મારા તપના પ્રભાવથી હું આ લોકમાં સમૃદ્ધિ આદિથી સંપન્ન બનું અને પરલોકમાં પણ દેવ, ઇન્દ્ર આદિ પદની પ્રાપ્તિ કરૂં, આ પ્રકારની બન્ને લોકસંબંધી અભિલાષા સેળવી તેનું નામ દ્વિધાતોલોકા શંસા પ્રયોગછે,

જીવિતાશંસા પ્રયોગ–તપ આદિના પ્રભાવથી દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ ઇચ્છવી તેનું નામ જીવિતાશંસા પ્રયોગ છે.

મરણાશંસાપ્રયોગ–રોગાદિથી કંટાળીને મરણ અભિલાષા કરવી તેનું નામ મરણાશંસા પ્રયોગ છે.

કામાશંસાપ્રયોગ–મનોહર શબ્દ સાંભળવાની અને સુંદરરૂપ નિહાળવાની અભિલાષા સેવવી તેનું નામ કામાશંસા પ્રયોગ છે.

ભોગાશંસાપ્રયોગ–મનોજ્ઞ ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને ભોગ કહે છે, આ ભોગવિષયક જે અભિલાષા થાય છે તેનું નામ ભોગાશંસાપ્રયોગ છે. એટલે કે

तद्विषय आशंसाप्रयोगः । यथा—कीर्तेः श्रुतादीनां च लाभो मे भूयादिति ॥ ८ ॥ पूजाशंसाप्रयोगः—पूजा=पूजनीयता—सकलजनाभिवन्दनीयता, तद्विषय आशंसाप्रयोगः । यथा—सकलजनाभिवन्द्यो भवेयमिति ॥ ९ ॥ तथा—सत्काराशंसाप्रयोगः—सत्कारः=वस्त्रादिप्रदानपूर्वकं सम्मानः, तद्विषय आशंसाप्रयोगः । यथा—वस्त्रादिप्रदानपूर्वकं जना मां सम्मानयेयुरिति ॥ सू० ६५ ॥

इहलोके आशंसाप्रयोगपूर्वकमपि केचिद्धर्ममाचरन्तीति धर्मं दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसविहे धम्मे पण्णत्ते, तं जहा—गामधम्मे १ नगरधम्मे २ रट्ठधम्मे ३ पासंडधम्मे ४ कुलधम्मे ५ गणधम्मे ६ संघधम्मे ७ सुयधम्मे ८ चरित्तधम्मे ९ अत्थिकायधम्मे १० ॥ सू० ६६ ॥

प्रयोग है, इच्छा करता है, वह भोगाशंसाप्रयोग हैं, जैसे मनोज्ञ गन्ध, रस, स्पर्श मुझे प्राप्त होवें, लाभाशंसा प्रयोग—लाभ नाम प्राप्तिका है इस प्राप्ति विषयक जो आशंसा प्रयोग है, वह लाभाशंसा प्रयोग है, जैसे कीर्तिका या श्रुत आदिकोंका लाभ मुझे हो, पूजाशंसा प्रयोग सकल जनों द्वारा अभिवंदनीयताका नाम पूजा है, इस पूजा विषयक जो आशंसा प्रयोग है, वह पूजाशंसा प्रयोग है, जैसे कि मैं सकलजनों द्वारा अभिवन्द्य होऊं तथा—सत्काराशंसा प्रयोग—वस्त्रादि प्रदानपूर्वक सन्मानका नाम सत्कार है, इस सत्कार विषयक जो आशंसाप्रयोग है, वह सत्काराशंसा प्रयोग है, जैसे कि वस्त्रादि प्रदानपूर्वक मनुष्य मेरा सन्मान करें ॥ सूत्र ६५ ॥

"મને મનોજ્ઞ ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ ભોગવવા મળે, આ પ્રકારની ઈચ્છાનું નામ ભોગાશંસાપ્રયોગ છે.

લાભાશંસાપ્રયોગ-લાભ એટલે પ્રાપ્તિ. પ્રાપ્તિવિષયક આશંસા કરવી તેનું નામ લાભાશંસાપ્રયોગ છે જેમ કે "મને કીર્તિ મળે, મને શ્રુતાદિનો લાભ મળે," આ પ્રકારની અભિલાષા સેવવી તેનું નામ લાભાશંસાપ્રયોગ છે

પૂજાશંસાપ્રયોગ—સમસ્ત લોકો દ્વારા અભિવંદનીયતાનું નામ પૂજા છે. આ પૂજાવિષયક જે આશંસાપ્રયોગ છે તેનું નામ પૂજાશંસાપ્રયોગ છે. જેમ કે "બધાં લોકો મને વન્દે," આ પ્રકારની ઈચ્છા સેવવી તેનું નામ પૂજાશંસાપ્રયોગ છે

સત્કારાશંસાપ્રયોગ—વસ્ત્રાદિ પ્રદાનપૂર્વક સમ્માન કરવું તેનું નામ સત્કાર છે. "વસ્ત્રાદિ પ્રદાનપૂર્વક લોકો મારું સન્માન કરે." આ પ્રકારની અભિલાષા સેવવી તેનું નામ સત્કારાશંસાપ્રયોગ છે. ॥ સૂત્ર ૬૫ ॥

छाया—दशविधो धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ग्रामधर्मः १ नगरधर्मः २ राष्ट्रधर्मः ३ पाषण्डधर्मः ४ कुलधर्मः ५ गणधर्मः ६ संघधर्मः ७ श्रुतधर्मः ८ चारित्रधर्मः ९ अस्तिकायधर्मः १० ॥ सू० ६६ ॥

टीका—' दसविहे धम्मे ' इत्यादि—

धर्मः=समाचारः व्यवस्थेति यावत्, स दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ग्रामधर्म इत्यादि । तत्र-ग्रामधर्मः=ग्रामाः=जननिवासभूतानि स्थानानि, तेषां तेषु वा धर्मः=सामाचरणं सः । अयं ग्रामभेदात् प्रायो भिद्यते एव ॥ १ ॥ नगराणि= पुराणि तेषां तेषु वा धर्मः=समाचरणम् । अयं चापि प्रतिनगरं भिद्यते एव ॥ २॥

इस लोकमें आशंसाप्रयोगपूर्वक भी कितनेकजन धर्मका आचरण करते हैं-अतः अब सूत्रकार दशविध रूपसे धर्मका कथन करते हैं—

" दसविहे धम्मे पण्णत्ते " इत्यादि सूत्र ६६ ॥

टीकार्थ-धर्म दश प्रकारका कहा गया है-जैसे-ग्राम धर्म १, नगर धर्म २, राष्ट्र धर्म ३, पाषण्ड धर्म ४, कुलधर्म ५, गणधर्म ६, संघधर्म ७, श्रुतधर्म ८ चारित्र धर्म ९ और अस्तिकाय धर्म १० यहां धर्म शब्दका अर्थ व्यवस्था है, वह १० प्रकारका जो कहा गया है, सो उसका तात्पर्य ऐसा है, जनताके निवासभूत जो स्थान है, उनका नाम ग्राम है, इन ग्रामोंमें जो समाचरण रूप धर्म है-व्यवस्था है, वह ग्रामधर्म है, यह धर्म ग्राम भेदसे प्रायः विशिष्ट होता ही है, नगर नाम पुरका है, इन पुरोंके या पुरोंमें जो समाचरण है व्यवस्था है वह नगरधर्म है,

---

આ લોકમાં આશંસાપ્રયોગ પૂર્વક પણ કેટલાક લોકો ધર્મનું આચરણ કરે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દસ પ્રકારના ધર્મનું કથન કરે છે—

" दसविहे धम्मे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—(સૂ ૬૬)

ટીકાર્થ-ધર્મ દસ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ગ્રામધર્મ, (૨) નગરધર્મ, (૩) રાષ્ટ્રધર્મ, (૪) પાષંડધર્મ, (૫) કુળધર્મ, (૬) ગણધર્મ, (૭) સંઘધર્મ, (૮) શ્રુત-ધર્મ, (૯) ચારિત્રધર્મ અને (૧૦) અસ્તિકાયધર્મ.

અહીં ધર્મ શબ્દનો અર્થ વ્યવસ્થા થાય છે તેના ગ્રામધર્મ આદિ જે દસ પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-

ગ્રામધર્મ-લોકોના નિવાસસ્થાનરૂપ ધર્મ-વ્યવસ્થા-છે, તેનું નામ ગ્રામ-ધર્મ છે પ્રત્યેક ગામનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો ગ્રામધર્મ હોય છે.

નગરધર્મ-પુર અથવા શહેરને નગર કહે છે. આ નગરોમાં અથવા આ નગરજનોનું જે સમાચરણ છે-જે વ્યવસ્થા છે, તેનું નામ નગરધર્મ છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક નગરનો ધર્મ અથવા વ્યવસ્થા અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે.

राष्ट्रधर्मः=राष्ट्रं=देशः, तस्य धर्मः=आचारः । अयमपि प्रतिदेशं भिद्यते ॥ ३ ॥ पाषण्डधर्मः—पाषण्डाः=श्रमणाः, तेषां धर्मः ॥ ४ ॥ कुलधर्मः—कुलानि=उग्रादि-कुलानि, तेषां धर्मः । अथवा—कुलानि=साधूनां गच्छरूपाणि, तेषां धर्मः=सामाचारी ॥ ५ ॥ गणधर्मः—गणः=मल्लादिगणः, तस्य धर्मः=समाचारः । अथवा—साधूनां गच्छसमुदायो गणः, तस्य धर्मः=सामाचारी ॥ ६ ॥ संघधर्मः—संघः=समानशीलानां जनानां समुदायो गोष्ठीति यावत् तस्य धर्मो व्यवस्था । अथवा—साधूनां गणसमुदायः संघः, तस्य धर्मः=सामाचारी । यद्वाः—चतुर्णां साधुसाध्वी श्रावकश्राविकारूपाणां संघः, तस्य धर्मः ॥ ७ ॥ श्रुतधर्मः—श्रुतम्=आचारादि-

यह नगर धर्म भी प्रायः हरएक नगरमें अलग २ होता है, :राष्ट्रधर्म-राष्ट्र नाम देशका है—इस राष्ट्रका जो धर्म आचार है वह राष्ट्रधर्म यह राष्ट्रधर्म भी प्रायः प्रत्येक राष्ट्रकी अपेक्षा भिन्न २ होता है, पाषण्ड नाम श्रमणोंका है, इनका जो धर्म है, वह पाषण्ड धर्म हैं, उग्रादि कुलोंका नाम कुल है इन कुलोंका जो धर्म है वह कुलधर्म हैं, अथवा—साधुजनोंके जो गच्छ हैं वे कुल हैं, इन कुलोंकी जो सामाचारी है वह कुलधर्म है। गणधर्म—मल्ल आदिके गणका जो धर्म है अथवा साधुओंके गच्छका समुदायको गण कहते हैं—उनका जो धर्म सामाचारी उसको गण धर्म कहते हैं। संघधर्म समानशीलवाले जनोंका जो समूह है, वह संघ है इस संघकी जो व्यवस्था है, वह संघधर्म

રાષ્ટ્રધર્મ–દેશને રાષ્ટ્ર કહે છે. આ રાષ્ટ્રનો જે ધર્મ (આચાર) હોય છે તેનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ પણ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો અલગ અલગ હોય છે.

પાષંડધર્મ–શ્રમણોને પાષંડ કહે છે. તે શ્રમણોનો જે ધર્મ છે તેને પાષંડધર્મ કહે છે.

કુળધર્મ–ઉગ્રાદિ જે કુળો હોય છે તેમના ધર્મને કુળધર્મ કહે છે. અથવા –સાધુઓના જે ગચ્છ હોય છે તેમને કુળ કહે છે. તે કુળોની જે સામાચરી છે તેનું નામ કુળધર્મ છે.

ગણધર્મ–મલ્લ આદિ જાતિઓના ગણનો જે ધર્મ છે તેનું નામ ગણધર્મ છે, અથવા સાધુઓના ગચ્છના સમુદાયને ગણ કહે છે. તે સમુદાયનો જે ધર્મ અથવા સામાચારી છે તેને ગણધર્મ કહે છે

સંઘધર્મ–સમાન શીલવાળા જનોના સમૂહને સંઘ કહે છે તે સંઘની જે વ્યવસ્થા છે તેને સંઘધર્મ કહે છે. અથવા–સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા, આ ચારેનો સંઘ બને છે તે સંઘનો જે ધર્મ છે તેને સંઘધર્મ કહે છે.

कम्, तदेव दुर्गतिप्रपतज्जन्तुधारणाद् धर्मः, आचाराङ्गादय आगमा इत्यर्थः ।८॥ चारित्रधर्मः—चारित्रं=संसारकारणकर्मचयरिक्तकारकं जिनोक्तमनुष्ठानं, तदेव धर्मः, चारित्रानुष्ठानमित्यर्थः ॥९॥ तथा—अस्तिकायधर्मः—अस्तयः=प्रदेशाः, तेषां कायः=समुदायः, स एव धर्मः अयं च धर्मास्तिकायादीनां विज्ञेय इति ॥ सू० ६६ ॥

अयं ग्रामधर्मादिर्दशविधो धर्मः स्थविरविनिर्मित इति स्थविरान् दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसथेरा पण्णत्ता, तंजहा—गामथेरा १ नगरथेरा २ रट्ठथेरा ३ पसत्थारथेरा ४ कुलथेरा ५ गणथेरा ६ संघथेरा ७ जाइथेरा ८ सुयथेरा ९ परियायथेरा १० ॥सू० ६७॥

है, अथवा साधु—साध्वी, श्रावक, एवं श्राविका इन चार धर्म यह संघ धर्म है श्रुत धर्म—आचार आदिका नाम श्रुत है यह श्रुतरूप धर्म ही दुर्गतिमें पडते हुए जीवोंका उद्धारक होता हैं—यह श्रुतधर्म आचाराङ्ग आदि आगम रूप होता हैं, चारित्र धर्म—संसारका कारणभूत जो कर्म है, उस कर्मका नाश करनेवाला जो जिनप्रणीत अनुष्ठान है, वही चारित्र धर्म है, यह चारित्र धर्म चारित्रानुष्ठान रूप पडता है, अस्तिकाय धर्म—अस्ति नाम प्रदेशोंका है, एवं काय नाम समुदायका है, सो प्रदेशोंका जो समुदाय हैं वह समुदाय ही धर्म है यह अस्तिकाय रूप धर्म धर्मास्तिकायादिकोंका होता है ॥ सूत्र ६६ ॥

यह ग्रामधर्म आदि रूप दश प्रकारका धर्म स्थविरों द्वारा विनिर्मित हुआ है। अतः अब सूत्रकार दश प्रकारके स्थविरोंका कथन

શ્રુતધર્મ—આચાર આદિનું નામ શ્રુત છે. આ શ્રુતરૂપ ધર્મ જ દુર્ગતિમાં પડતાં જીવોનો ઉદ્ધારક ગણાય છે. તે શ્રુતધર્મ આચારાંગ આદિ આગમરૂપ હોય છે.

ચારિત્રધર્મ—સંસારના કારણભૂત જે કર્મોનો નાશ કરનારું જે જિનપ્રણીત અનુષ્ઠાન છે, તેનું નામ ચારિત્રધર્મ છે. આ ચારિત્રધર્મ ચારિત્રાનુષ્ઠાનરૂપ સમજવો.

અસ્તિકાયધર્મ—પ્રદેશોને અસ્તિ કહે છે. અને સમુદાયને કાય કહે છે. પ્રદેશોના સમૂહને અસ્તિકાય કહે છે. તે પ્રદેશોનો સમુદાય જ ધર્મરૂપ છે. ધર્માસ્તિકાય આદિકોના ધર્મનું નામ જ અસ્તિકાયધર્મ છે. ॥ સૂ. ૬૬ ॥

ગ્રામધર્મ આદિ દસ પ્રકારના ધર્મોના નિર્માતા સ્થવિરોને જ ગણવામાં આવે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે સ્થવિરોનું કથન કરે છે—

छाया–दशस्थविराः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ग्रामस्थविराः १ नगरस्थविराः २ राष्ट्रस्थविराः ३ प्रशास्तृस्थविराः ४ कुलस्थविराः ५ गणस्थविराः ६ सङ्घस्थविराः ७ जातिस्थविराः ८ श्रुतस्थविराः ९ पर्यायस्थविराः १० ॥ सू० ६७॥

टीका–'दसथेरा' इत्यादि–स्थापयन्ति=दुर्व्यवस्थितं जनं सन्मार्गे स्थिरीकुर्वन्ति ये ते स्थविराः। ते व्यवस्थाकारिणो बुद्धिमन्त आदेयवचना प्रभावशालिनश्च भवन्ति। ते तु दशविधाः प्रज्ञप्ताः। तद्यथा–'ग्रामस्थविरा' इत्यादि। तत्र–ग्रामस्थविराः=ग्रामव्यवस्थाकारिणः ॥१॥ नगरस्थविराः=नगरव्यवस्थाकारिणः ॥२॥ राष्ट्रस्थविराः=देशव्यवस्थाकारिणः ॥३॥ प्रशास्तृस्थविराः–प्रशास्तारः=धर्मोपदेशकाः, ते च ते स्थविराः=धर्मे स्थिरीकारकाः ॥४। कुलस्थविराः ॥५॥ गणस्थविराः ॥६॥ सङ्घस्थविरा ॥७॥ इति त्रीणि स्थानानि

चार भेदसे करते हैं—"दस थेरा पण्णत्ता" इत्यादि ॥सूत्र ६७॥

टीकार्थ–जो दुर्व्यवस्थित जनको सन्मार्गमें स्थापित करते हैं, स्थिर करते हैं वे स्थविर कहलाते हैं। ये स्थविर व्यवस्था करनेके स्वभाववाले होते एवं बुद्धिशाली होते हैं इनकी बातको हरकोई मानता हैं ऐसे प्रभाव संपन्न होते हैं। ये ग्रामस्थविर १ नगरस्थविर २ राष्ट्रस्थविर ३, प्रशास्तृ स्थविर ४ कुल स्थविर ५ गणस्थविर ६, संघ स्थविर ७, जाति स्थविर ८, श्रुतस्थविर ९ एवं पर्यायस्थविरके भेदसे १० प्रकारकेहोते हैं।

इनमें जो ग्रामकी व्यवस्था करनेवाले होते हैं वे ग्रामस्थविर हैं १ नगरकी व्यवस्था करनेवाले नगरस्थविर २, देशकी व्यवस्था करनेवाले राष्ट्रस्थविर ३, धर्मका उपदेश देनेवाले और धर्ममें स्थिर करनेवाले प्रशास्तृस्थविर होते हैं। कुलस्थविर, गण स्थविर, एवं संघस्थविर

"दस थेरा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૬૭)

ટીકાર્થ–જેઓ દુર્વ્યવસ્થિતજનોને સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કરે છે–અથવા કુમાર્ગે જતા જનોને જેઓ સન્માર્ગે સ્થિર કરે છે, તેમને સ્થવિર કહે છે તે સ્થવિરો વ્યવસ્થા કરવાના સ્વભાવવાળા અને બુદ્ધિશાળી હોય છે, તથા તેમની વાતને દરેક માણુસ માને છે. તેઓ પ્રભાવસંપન્ન હોય છે તે સ્થવિરોના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ગ્રામસ્થવિર, (૨) નગરસ્થવિર, (૩) રાષ્ટ્રસ્થવિર, (૪) પ્રશાસ્તૃસ્થવિર, (૫) કુલસ્થવિર, (૬) ગણુસ્થવિર, (૭) સંઘસ્થવિર, (૮) જાતિસ્થવિર, (૯) શ્રુતસ્થવિર અને (૧૦) પર્યાયસ્થવિર—

ગ્રામસ્થવિર–ગામની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યક્તિને ગ્રામસ્થવિર કહે છે. નગરસ્થવિર–નગરની વ્યવસ્થા કરનારને નગરસ્થવિર કહે છે. દેશની વ્યવસ્થા કરનારને રાષ્ટ્રસ્થવિર કહે છે, ધર્મનો ઉપદેશ દેનારને અને લોકોને ધર્મમાં

व्याख्यातप्रायाणि। जातिस्थविराः—जात्या=जन्मना स्थविराः—षष्टिवर्षप्रमाण-जन्मपर्यायाः ॥८॥ श्रुतस्थविराः=स्थानाङ्गाद्यङ्गधारिणः ॥९॥ तथा—पर्यायस्थविराः=विंशतिवर्षप्रमाणप्रव्रज्यापर्यायधारका इति ॥१०॥ सू० ६७॥

स्थविराश्च स्वाश्रितान् पुत्रवत्पालयन्तीतिपुत्रभेदान् आह—

मूलम्—दस पुत्ता पण्णत्ता, तंजहा—अत्तए १ खेत्तए २ दिन्नए ३ विण्णए ४ उरसे ५ मोहरे ६ सोंडीरे ७ संवुड्ढे ८ उवयाइयए ९ धम्मंतेवासी १० ॥सू० ६८॥

छाया—दश पुत्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आत्मजः १ क्षेत्रजः २ दत्तकः ३ विनयितः ४ औरसः ५ मौखरः ६ शौण्डीरः ७ संवर्द्धितः ८ औपयाचितकः ९ धर्मान्तेवासी १० ॥सू० ६८॥

इन तीन स्थानोंकी व्याख्या पहिले की जा चुकी है। जो ६० वर्षकी जन्म पर्यायवाला हो चुका हो वह जाति (वय) स्थविर है, आचार आदि अङ्गोंका जो धारक होता है वह श्रुतस्थविर है और जिसकी दीक्षा पर्याय २० वर्षकी हो चुकी है ऐसा वह साधु पर्यायस्थविर है ॥ सू. ६७ ॥

स्थविर जन अपने आश्रितोंका पालन पुत्रकी तरह करते हैं अतः अब सूत्रकार पुत्र के भेदोंका कथन करते हैं—

"दस पुत्ता पण्णत्ता" इत्यादि ॥ सूत्र ६८ ॥

टीकार्थ—पुत्र दश प्रकारके कहे गये हैं—जो सदाचारके पालनसे अपने पिताकी मर्यादाको पवित्र रखता है वह पुत्र है ये पुत्र आत्मज १ क्षेत्रज २ दत्तक ३ विनयित ४ औरस ५ मौखर ६, शौण्डीर ७, संवर्द्धित ८ औपयाचितक ९ एव धर्मान्तेवासी १० इस प्रकारसे १० प्रकारके कहे

સ્થિર કરનારને પ્રશારતૃસ્થવિર કહે છે. કુલસ્થવિર, ગણુસ્થવિર અને સંઘસ્થવિરની વ્યાખ્યા આગળ કહ્યા પ્રમાણે સમજવી ૬૦ વર્ષની જન્મપર્યાય જેણે વ્યતીત કરી નાખી છે એવી વ્યક્તિને જાતિસ્થવિર કહે છે. આચાર આદિ અંગોનો જે ધારક હોય છે તેને શ્રુતસ્થવિર કહે છે. જેણે ૨૦ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય પાળી લીધી હોય એવી વ્યક્તિને પર્યાયસ્થવિર કહે છે. ॥ સૂત્ર ૬૭ ॥

સ્થવિરો પોતાના આશ્રિતોનું પુત્રની જેમ પાલન કરે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પુત્રના ભેદોનું કથન કરે છે,—"दसपुत्ता पण्णता" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૬૮)

ટીકાર્થ—પુત્ર દસ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) આત્મજ, (૨) ક્ષેત્રજ, (૩) દત્તક, (૪) વિનયિત, (૫) ઔરસ, (૬) મૌખર, (૭) શૌંડીર, (૮) સંવર્દ્ધિત, (૯) ઔપયાચિતક અને (૧૦) ધર્માન્તેવાસી.

टीका–'दसपुत्ता' इत्यादि–पुनाति=पवित्रयति सदाचारपालनेन पितृमर्यादामितिपुत्र', तद्बहुत्वे पुत्राः, ते दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–'अत्तए' इत्यादि। तत्र–आत्मजः–आत्मनः=पितृशरीराज्जातः। यथा–ऋषभस्य भरत इति ॥१॥ क्षेत्रजः–क्षेत्रं=दारा, ततो जातः। यथा–लोकरूढया पाण्डोर्भार्यायां कुन्त्यां धर्मादिभिर्जाता युधिष्ठिरादय इति ॥२॥ दत्तकः–दत्त एव दत्तकः–केनचित् कस्मैचित् स्वपुत्रः पुत्रत्वेन वितीर्णः। यथा बाहुबलिनोऽनिलवेगः। अयं च पुत्रतुल्यत्वात्पुत्रोबोध्य इति। एवमग्रेऽपि पुत्रता पुत्रतुल्यत्वेनैव बोध्येति ॥३॥ तथा–विनयितः–विनयं=शिक्षां प्रापितः–शिष्य इत्यर्थः ॥४॥ औरसः–उरसि=हृदये स्नेहाविर्भावेन

गये हैं। इनमें जो पिताके शरीरसे उत्पन्न होता है, वह आत्मज है जैसे ऋषभका भरत १, स्त्रीसे जो उत्पन्न होता है वह क्षेत्रज है जैसे–लोकरूढिसे पाण्डुकी पत्नी कुन्तीमें धर्मादिकों द्वारा युधिष्ठिर आदि उत्पन्न हुए २, जो अपना पुत्र दूसरेके लिये पुत्र रूपसे दे दिया जाता है वह दत्तक पुत्र है ३, जैसे–बाहुबलिका अनिलवेग इसे पुत्रतुल्य होनेसे पुत्र कहा गया है।

इसी प्रकारसे आगे कहे जानेवाले पुत्रोंमें भी पुत्रता पुत्र तुल्यतासे ही जानना चाहिये शिष्य विनयित पुत्र है ४ जिसमें पुत्रके जैसा स्नेह प्रकट होता है-हृदयमें जो स्नेहकी प्रकटतासे पुत्रके जैसा बना रहता है, वह औरस पुत्र है ५, मीठी वाणी बोलनेके कारण अपनेको पुत्र

જે સદાચારના પાલન વડે પોતાના પિતાની મર્યાદાને પવિત્ર રાખે છે, તેને પુત્ર કહેવાય છે. તેના આત્મજ આદિ દસ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

આત્મજ–પિતાના શરીરથી (વીર્યથી) જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેને આત્મજ કહે છે. જેમ કે ઋષભનો પુત્ર ભરત.

ક્ષેત્રજ–જે પુત્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે (પતિના સંસર્ગ વિના ઉત્પન્ન થાય છે) તેને ક્ષેત્રજ કહે છે. જેમ કે પાંડુ રાજાની પત્ની કુંતીએ ધર્માદિકો દ્વારા યુધિષ્ઠિર આદિનો જન્મ આપ્યો હતો.

દત્તકપુત્ર–કોઈ અન્ય વ્યક્તિના પુત્રને પોતાના પુત્ર રૂપે સ્વીકારવામાં આવે, તો તે પુત્રને દત્તક પુત્ર કહે છે જેમકે–બાહુબલિનો અનિલવેગ. અનિલવેગને બાહુબલિ પુત્રસમાન ગણાતો હતો, તેથી તેને તેનો દત્તકપુત્ર ગણ્યો છે. એજ પ્રમાણે બાકીના પુત્રપ્રકારોમાં પણ પુત્રતુલ્યતાને કારણે જ પુત્રતા સમજવી. શિષ્યને વિનયિતપુત્ર કહે છે. જેના પ્રત્યે દિલમાં પુત્રના જેવો પ્રેમ ઉભરાય છે—

पुत्रत्वेन वर्त्तते यः स तथा। अथवा–उपरसः–उपगत=उत्पन्नः रसः=पुत्रस्नेह लक्षणो यस्मिन् स तथा। यद्वा–उपगतो रसः=पितृलक्षणो यस्य स तथेति ॥५॥ मौखरः–मुखर–तया=मधुरभाषित्वेन आत्मानं पुत्रतया प्रापयति यः स तथा ॥३॥ शौण्डीर –येन केनचित् शूरेण कश्चित् शौण्डीरः=शूरो युद्धे निगृहीतः पुत्रत्वेन विजयकारिणं शूरं प्रतिपन्नः सः ॥ ७ ॥ अथवा–'विण्णए ४ उरसे ५ मोहरे ६ सोंडीरे ७ इत्येतानि चत्वारि पदानि गुणभेदात् पुत्रविषयाण्येव बोध्यानि। तत्र–'विण्णए' इत्यस्य 'विज्ञकः' इतिच्छाया। विज्ञकः=विद्वान्। यथा–अभयकुमार इति ॥४॥ औरसः=बलवान्, यथा–वाहुबलीति ॥५॥ मौखरः=मधुरभाषी।

रूपसे प्रकट करता है वह मौखर पुत्र है ६, किसी शूरवीरके द्वारा युद्धमें परास्त किये जाने पर जो परास्त हुआ शूरवीर उस विजयी शूरके प्रति अपनेको पुत्र रूपसे प्रकट करता है वह शौण्डीर पुत्र है ७।

ये चार पद गुण भेदसे पुत्र विषयकही जानना चाहिये इनमें "विण्णए" की संस्कृतच्छाया विज्ञक ऐसी भी होती है–इसका अर्थ जो विद्वान् होता है, वह विज्ञक है। अभयकुमारकी तरह जो पुत्र विद्वान् होता है, वह इस विद्वत्ता गुणके कारण विज्ञक पुत्र कहा गया है, वाहुबलीकी तरह जो पुत्र होता है, वह बलवत्ता गुणके कारण औरस पुत्र कहा गया है, जो मधुर भाषी होता है, वह रामचन्द्रकी तरह मधुर भाषण गुण विशिष्ठ होनेके कारण मौखर पुत्र कहा गया

જે પ્રેમની પ્રખરતાને કારણે હૃદયમાં પુત્રના જેવું સ્થાન જમાવે છે, તેને ઔરસપુત્ર કહે છે. મીઠી વાણી બોલવાને કારણે જે પોતાને પુત્ર રૂપે પ્રકટ કરે છે, તેને મૌખરપુત્ર કહે છે. કોઇ શૂરવીર પુરુષ દ્વારા યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલો પુરુષ જો પોતાની જાતને તે શૂરવીરના પુત્ર રૂપે પ્રકટ કરતો હોય તો તેને શૌંડીરપુત્ર કહે છે.

અથવા–"विण्णए४, उरसे५, मोहरे३, सोंडीरे७" ચાર પદોને ગુણભેદની અપેક્ષાએ પુત્રવિષયક જ સમજવા જોઇએ "विण्णए" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "विज्ञक" થાય છે. તે સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ તેનો અર્થ 'વિદ્વાન' થાય છે. અભયકુમારની જેમ જે પુત્ર વિદ્વાન હોય છે તેને વિજ્ઞકપુત્ર કહેવામાં આવે છે. બાહુબલીની જેમ જે પુત્ર બળવાન હોય છે તેને તેની બલવત્તાને કારણે ઔરસપુત્ર કહેવામાં આવે છે. જે પુત્ર મધુરભાષી હોય છે તેને મૌખર પુત્ર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે રામચન્દ્રજીને તેમનાં મધુરભાષા યુક્તતાના ગુણને

यथा-रामचन्द्र इति ॥६॥ शौण्डीरः=शूरो गर्वितो वा। यथा-वासुदेव इति ॥७॥ तथा-संवर्द्धितः=आहारदानादिना संवर्द्धितः। यथा-अनाथपुत्रक इति ॥८॥ तथा-औपयाचितकः-उपयाचितेन=देवताराधनेन लब्धः। यथा-सुलसायाः षड् पुत्राः। अथवा-आवपातिक इतिच्छाया। अवपातः=सेवा प्रयोजनमस्येति स तथेति विग्रहः। सेवक इत्यर्थः ॥९॥ धर्मान्तेवासी=अन्ते=समीपे वस्तुं शीलमस्येति अन्तेवासी, धर्मार्थमन्तेवासी-धर्मान्तेवासी-धर्मं जिघृक्षुः शिष्य इत्यर्थः ॥१०॥ सू० ६८॥

अनन्तरसूत्रे धर्मान्तेवासित्वमुक्तम्, तच्च केवलित्वप्राप्त्यर्थं स्वीक्रियते, केवली चानुत्तरज्ञानादिसम्पन्नो भवतीति तस्य दशानुत्तराणि प्राह-

मूलम्-केवलिस्स णं दस अणुत्तरा पण्णत्ता, तंजहा-अणुत्तरे णाणे १ अणुत्तरे दंसणे २ अणुत्तरे चरित्ते तवे ४

शूर अथवा गर्वसे युक्त जो पुत्र होता है, वह वासुदेवके समान इस गुणसे युक्त होनेके कारण शौण्डीर पुत्र कहा गया है, आहार आदि देकर जिसे वर्द्धित किया जाता है-पाला पोषा जाता है, वह अनाथ पुत्रकी तरह संवर्द्धित पुत्र है। देवताकी आराधनाके निमित्तको लेकर जो पुत्र सुलसाके ६ पुत्रोंकी तरह प्राप्त होता है वह औपयाचितक पुत्र है। अथवा-जब-"आवपातिक" ऐसी संस्कृतच्छाया "उवयाइयए"की होती है, तब इस पक्षमें सेवाही जिसका प्रयोजन होता है, ऐसा जो सेवक है वह आवपातिक पुत्र है। तथा-धर्मान्तेवासी-जो धर्म प्राप्तिके निमित्त गुरुके पास रहता है ऐसा धर्म जिघृक्षु जो शिष्य है वह धर्मान्तेवासी पुत्र है ॥ सू० ६८ ॥

કારણે મૌખરપુત્ર કહી શકાય છે. શૌર્ય અથવા ગર્વથી યુક્ત પુત્રને શૌંડીર-પુત્ર કહેવામાં આવેલ છે.

સંવર્દ્ધિતપુત્ર-આહાર આદિ દઈને જેનું સંવર્ધન-પાલનપોષણ-કરવામાં આવે છે તેને સંવર્દ્ધિતપુત્ર કહે છે. જેમ કે અનાથપુત્ર.

ઔપયાચિતકપુત્ર-દેવતાની આરાધનાને કારણે જે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પુત્રને ઔપયાચિતકપુત્ર કહે છે. જેમ કે સુલસાના છ પુત્રો. અથવા-"उव-याइयए" આ પદની સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષા એ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-સેવા જ જેનું પ્રયોજન હોય છે એવા સેવકને "આવપાતિકપુત્ર" કહે છે.

ધર્માન્તેવાસીપુત્ર- જે શિષ્ય ધર્મપ્રાપ્તિને નિમિત્તે જ ગુરુની પાસે રહે છે એવા ધર્મપ્રાપ્તિની જિજ્ઞાસાવાળા શિષ્યને ધર્માન્તેવાસીપુત્ર કહે છે. ॥ સૂત્ર ૧૮ ॥

अणुत्तरे वीरिए ५ अणुत्तरा खंती ६ अणुत्तरा मुत्ती ७ अणुत्तरे अज्जवे ८ अणुत्तरे मद्दवे ९ अणुत्तरे लाघवे १० ॥सू० ६९॥

छाया–केवलिनः खलु दश अनुत्तराणि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–अनुत्तरं ज्ञानम् १ अनुत्तरं दर्शनम् २ अनुत्तरं चारित्रम् ३ अनुत्तरं तपः ४ अनुत्तरं वीर्यम् ५ अनुत्तरा क्षान्तिः ६ अनुत्तरा मुक्तिः ७ अनुत्तरम् आर्जवम् ८ अनुत्तरं मार्दवम् ९ अनुत्तरं लाघवम् १० ॥सू० ६९॥

टीका–'केवलिस्स णं' इत्यादि–केवलिनः–केवलज्ञानिनः खलु दशसंख्यकानि अनुत्तराणि नास्ति उत्तरं=प्रधानं येभ्यस्तानि तथोक्तानि–सर्वोत्कृष्टानि प्रज्ञप्तानि। तद्यथा–'अनुत्तरं ज्ञानम्' इत्यादि। तत्र–अनुत्तरं ज्ञानम्–ज्ञानावरणीयक्षयात् १ अनुत्तरं दर्शनं दर्शनावरणीयक्षयाद् दर्शनमोहनीयक्षयाद्वा २ अनुत्तरं चारित्रं–

---

६८ वें सूत्रके अन्तमें कथित जो धर्मान्तेवासित्व है वह केवलिके पदको प्राप्त करनेके लिये स्वीकार किया जाता हैं तथा केवलि जो होते हैं वे अनुत्तर ज्ञानादिसे युक्त होते है, अतः अब सूत्रकार उनके दश अनुत्तरोंका कथन करते हैं—

"केवलिस्स णं दस अनुत्तरा पण्णत्ता" इत्यादि सू० ६९ ॥

टीकार्थ–केवलीके १० अनुत्तर सर्वोत्कृष्ट वस्तुएँ कही गई है, जैसे अनुत्तर ज्ञान ज्ञानावरणीय कर्मके सर्वथा प्रक्षयसे उन्हें प्राप्त होता है १ अनुत्तर दर्शन दर्शनावरणीय कर्मके सर्वथा नाशसे अथवा दर्शन मोहनीय कर्मके सर्वथा क्षयसे उन्हें प्राप्त होता है। अनुत्तर चारित्र–

આગલા સૂત્રના અન્તે જે ધર્માન્તેવાસિત્વની વાત કરવામાં આવી છે, તે ધર્માન્તેવાસિત્વને કેવલિપદની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તથા જેઓ કેવલી હોય છે તેઓ અનુત્તર જ્ઞાનાદિથી યુક્ત હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કેવલીના દસ અનુત્તરોનું નિરૂપણ કરે છે–

"केवलिस्स णं दस अनुत्तरा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ–(સૂ. ૬૯)

ટીકાર્થ–અનુત્તર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ. કેવલીના નીચે પ્રમાણે દસ અનુત્તરો કહ્યા છે–(૧) અનુત્તરજ્ઞાન–જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયને લીધે તેમને અનુત્તર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે કેવળીના કેવળજ્ઞાન કરતાં શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાન હોતું નથી, માટે તેમના જ્ઞાનને અનુત્તર કહ્યું છે. (૨) અનુત્તરદર્શન–દર્શનાવરણીય કર્મનો સર્વથા નાશ થવાને લીધે અથવા દર્શન મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાને લીધે તેમને અનુત્તરદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩) અનુત્તરચારિત્ર–ચારિત્ર

चारित्रमोहनीयक्षयात् ३ अनुत्तरं तपः=शुक्लध्यानादिरूपम्, तच्च चारित्रमोहनीयक्षयात् अनन्तवीर्यत्वाच्च भवतीति बोध्यम् ४ अनुत्तरं वीर्य-वीर्यान्तरायक्षयात् तथा-चारित्रमोहनीयक्षयात् ५ अनुत्तरा क्षान्तिः=क्षमा ६ अनुत्तरा मुक्तिः=निर्लोभता ७ अनुत्तरम् आर्जवम् ८ अनुत्तरं मार्दवम् ९ अनुत्तरं लाघवं १० च भवति। यद्यपि तपः क्षान्तिमुक्त्यार्जवमार्दवलाघवानि चारित्रमोहनीयक्षयादुत्पन्नत्वेनचारित्रभेदा इति चारित्रत्वेनैषामेकत्वमेव, तथाप्यत्रैतानि सामान्यविशेषभेदेन कथञ्चिद् भेदाद् भिन्नत्वेनोक्तानीति ॥सू० ६९॥

चारित्र मोहनीय कर्मके सर्वथा नाशसे यह अनुत्तर चारित्र होता है। अनुत्तर तप-यह शुक्ल ध्यानादि रूप होता है, और यह चारित्र मोहनीय कर्मके क्षयसे होता है, एवं अनन्तवीर्यसे। अनुत्तरवीर्य-यह वीर्यान्तराय कर्मके क्षयसे तथा चारित्र मोहनीय कर्मके क्षयसे होता है, अनुत्तरा क्षान्ति-सर्वोत्कृष्ट क्षमा, अनुत्तरा मुक्ति-सर्वोत्कृष्ट निर्लोभता, अनुत्तर आर्जव, अनुत्तर मार्दव और अनुत्तर लाघव ये सब भी चारित्र मोहनीय कर्मके क्षयसे उत्पन्न होते हैं। अनुत्तरका तात्पर्य ऐसा है कि ये १० वस्तुएं अन्य छद्मस्थजनोंकी अपेक्षा उनमें विशिष्टतम-असाधारण होती हैं। यद्यपि तप, क्षान्ति, मुक्ति, आर्जव, मार्दव, एवं लाघव ये सब चारित्र मोहनीय कर्मके क्षयसे उत्पन्न होनेके कारण चारित्रके भेद हैं, एवं चारित्रकी अपेक्षा इनमें एकत्व ही है-तब भी

મોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થવાથી તેઓ અનુત્તરચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. (૪) અનુત્તર તપ-તે શુક્લ-ધ્યાન આદિ રૂપ હોય છે અને તે ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી અને અનન્તવીર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે (૫) અનુત્તરવીર્ય-વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી તથા ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી અનુત્તરવીર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે (૬) અનુત્તરા ક્ષાન્તિ-સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષમા, (૭) અનુત્તરા મુક્તિ-સર્વોત્કૃષ્ટ નિર્લોભતા, (૮) અનુત્તર આર્જવ, (૯) અનુત્તર માર્દવ અને (૧૦) અનુત્તર લાઘવ. અનુત્તર ક્ષાન્તિ આદિની ઉત્પત્તિ પણ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયને લીધે થાય છે.

અનુત્તરનો ભાવાર્થ એ છે કે ઉપર્યુક્ત દસ વસ્તુઓ અન્ય છદ્મસ્થો કરતાં તેમનામાં વિશિષ્ટતમ-અસાધારણ હોય છે જો કે તપ, ક્ષાન્તિ, મુક્તિ, આર્જવ, માર્દવ અને લાઘવ આ છએની ઉત્પત્તિ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયને કારણે જ થતી હોવાથી તેમને ચારિત્રના ભેદ રૂપ જ ગણવા જોઈએ, અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ તેમનામાં એકત્વ જ ગણવું જોઈએ, છતાં પણ અહીં તેમની વચ્ચે

केवलिनो दशानुत्तराणि पूर्वसूत्रे प्रोक्तानि केवली तु मनुष्यक्षेत्रएव भवतीति मनुष्यक्षेत्रं मनुष्यक्षेत्रस्थितान् महाद्रुमान् महाद्रुमनिवासिनो देवांश्च प्रत्येकं दशविधत्वेन प्राह-

मूलम्-समयखेत्ते णं दस कुराओ पण्णत्ताओ, तंजहा-पंच देवकुराओ पंच उत्तरकुराओ। तत्थ णं दस महइमहालया महादुमा पण्णत्ता, तंजहा-जंबु सुदंसणा १ धायइरुक्खे २ महाधायइरुक्खे ३ पउमरुक्खे ४ महापउमरुक्खे ५ पंचकूडसामलीओ १०। तत्थ णं दस देवा महिड्डिया जाव परिवसंति, तंजहा-अणाढिए जंबुदीवाहिवई १ सुदंसणे २ पियदंसणे ३ पोंडरीए ४ महापोंडरीए ५ पंच गरुला वेणुदेवा १० ॥ सू० ७० ॥

छाया-समयक्षेत्रे खलु दश कुरवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पञ्च देवकुरवः पञ्च उत्तरकुरवः। तत्र खलु दश महातिमहालया महाद्रुमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-जम्बूः सुदर्शना १ धातकीवृक्षः २ महाधातकीवृक्षः ३ पद्मवृक्षः ४ महापद्मवृक्षः ५ पञ्च कूटशाल्मलयः १०। तत्र खलु दश देवाः महर्द्धिका यावत् परिवसन्ति, तद्यथा-अनादृतो जम्बूद्वीपाधिपतिः १ सुदर्शनः २ प्रियदर्शनः ३ पुण्डरीकः ४ महापुण्डरीकः ५ पञ्च गरुडा वेणुदेवाः १० ॥सू० ७०॥

टीका-'समयखेत्ते' इत्यादि—

समयक्षेत्रं=मनुष्यक्षेत्रं, तच्च-जम्बूद्वीपो १ धातकीखण्डपूर्वार्द्धपश्चार्द्धेति द्वीप-

---

यहां इनमें सामान्य विशेषके भेदकी अपेक्षा कथंचित् भेद होनेके कारण भिन्न रूपसे इनका निर्देश किया गया है ॥ सू० ६९ ॥

दश अनुत्तरवाले ये केवली मनुष्य क्षेत्रमेंही होते हैं, इसलिये अब सूत्रकार मनुष्य क्षेत्रका, मनुष्य क्षेत्रस्थित महाद्रुमोंका एवं महाद्रुमनिवासी देवोंका प्रत्येकका दश प्रकारसे वर्णन करते हैं—

" समयखेत्तेणं दस कुराओ " इत्यादि ॥ सू० ७० ॥

સામાન્ય-વિશેષના ભેદની અપેક્ષાએ થોડો ભેદ હોવાને કારણે અહીં તેમનો ભિન્નભિન્નરૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ. ૬૯ ॥

દસ અનુત્તરોથી યુક્ત કેવલીઓનો મનુષ્યલોકમાં જ સદ્‌ભાવ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મનુષ્યક્ષેત્રના, મનુષ્યક્ષેત્રસ્થિત મહાદ્રુમો (વૃક્ષો)ના અને તે દ્રુમનિવાસી દેવોના દસ દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

"સમયખેત્તેણં દસ કુરાઓ" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૭૦)

द्वयम् २ पुष्करवरद्वीपार्द्धपूर्वार्द्धपाश्चार्द्धेति द्वीपद्वयम् ५ इति पञ्चद्वीपात्मकम् । तत्र खलु दशकुरवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पञ्च देवकुरवः पञ्च उत्तरकुरवः । एषु दशसु कुरुषु मध्ये पञ्च देवकुरवस्तत्र क्रमेण महातिमहालयाः=विशालातिविशालाः जम्बूः सुदर्शना १ धातकीवृक्षः २ महाधातकीवृक्षः ३ पद्मवृक्षो ४ महापद्मवृक्षश्चेति ५ पञ्चमहाद्रुमाः विज्ञेयाः । तथा-पञ्चसु उत्तरकुरुषु क्रमेण एकैकस्य महातिमहालयस्य कूटशाल्मलिमहाद्रुमस्य सद्भावात् पञ्चमहातिमहालयाः कूटशाल्मलिमहाद्रुमा विज्ञेया इति । तत्र दशसु महातिमहालयेषु महाद्रुमेषु दशदेवाः महर्द्धिकाः=विशिष्टविमानपरिवारादिकऋद्धियुक्ताः यावत्परिवसन्ति । अत्र यावत्पदेन " मह-

समय क्षेत्रसे यहां मनुष्य क्षेत्र जिसे ढाई द्वीप कहा जाता है गृहीत हुआ है, यह पंच द्वीपात्मक है, जैसे-एक जम्बूद्वीप नामका द्वीप इसमें है १। पूर्वार्ध धातकी खण्ड २ पश्चार्ध धातकी खण्ड ३ ये धातकी खण्डके दो भेद इसमें हैं। तथा-पूर्वार्ध पुष्करवरद्वीपार्ध एवं पश्चार्ध पुष्करवर द्वीपार्ध ये दो भेद इसमें है। इस तरहसे ये पांच द्वीप इसमें हैं। दश कुरु इसमें है-पांच देवकुरु और पांच उत्तर कुरु. । पांच जो देवकुरु हैं इन में क्रमशः-विशालातिविशाल जम्बूसुदर्शना १ धातकी वृक्ष २ महाधातकी वृक्ष ३ पद्मवृक्ष ४ और महापद्मवृक्ष ये पांच महाद्रुम हैं। पांच उत्तर कुरुओं में क्रमशः एक दो अति विशाल कूटशाल्मलि महाद्रुम है-इस प्रकार उत्तर कुरुओं में पांच कूट शाल्मलि महाद्रुम हैं। इन १० महाद्रुमों के ऊपर दश महाऋद्धिवाले देव-विशिष्ट विमान परिवार

મનુષ્યક્ષેત્ર કે જેને અઢી દ્વીપ કહે છે તેને અહીં સમયક્ષેત્રરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં પાંચ દ્વીપો (એક આખો દ્વીપ અને ચાર અર્ધ· દ્વીપો આવેલા છે—

(૧) જમ્બૂદ્વીપ, (૨) પૂર્વાર્ધ ધાતકીખંડ, (૩) પશ્ચિમાર્ધ ધાતકીખંડ, (૪) પૂર્વાર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપ. બીજો અને ત્રીજોદ્વીપ ધાતકી ખંડના બે રૂપ સમજવો. ચોથો અને પાંચમો દ્વીપ પુષ્કરવર દ્વીપના બે ભાગો રૂપ સમજવો.

આ પાંચ દ્વીપોમાં દસ કુરુ છે. તેમાંથી પાંચને દેવકુરુ અને પાંચને ઉત્તર કુરુ કહે છે. પાંચ દેવકુરુઓમાં અનુક્રમે નીચેનાં પાચ મહાદ્રુમો છે—
(૧) વિશાલાતિવિશાલ જંબૂ સુદર્શના, (૨) ધાતકીવૃક્ષ (૩) મહાધાતકીવૃક્ષ, (૪) પદ્મવૃક્ષ અને (૫) મહાપદ્મવૃક્ષ

પાંચ ઉત્તરકુરુઓમાં અનુક્રમે (૧) અતિવિશાલકૂટ શાલ્મલિ આદિ મહાદ્રુમો છે. આ રીતે પાંચ ઉત્તરકુરૂઓમાં પાંચકૂટ શાલ્મલિ મહાદ્રુમો છે પાંચ ઉત્તરકુરુ અને પાંચ દેવકુરુમાં મળીને કુલ દસ મહાદ્રુમો છે. આ દસ મહાદ્રુમોની ઉપર દસ

ज्जुइया, महाबला, महाजसा, महासोक्खा, पलिओवमट्ठिइया" इति संग्राह्यम् । तत्र महाद्युतिकाः=विशिष्टशरीराभरणादिप्रभाभास्वराः, महाबलाः=विशेषबलशालिनः, महायशसः=विशालकीर्त्तिमन्तः, महासौख्याः=विशिष्टसुखसम्पन्नाः, पल्योपमस्थितिकाः=पल्योपमायुष्का इति । तत्र–अनादृतो नाम जम्बूद्वीपाधिपतिर्देवः सुदर्शनायां जम्ब्वां परिवसति १ सुदर्शनो धातकीवृक्षे २ प्रियदर्शनो महाधातकीवृक्षे ३ पुण्डरीकः पद्मवृक्षे ४ महापुण्डरीको महापद्मवृक्षे ५ तथा–पञ्चसु कूटशाल्मलिषु पञ्चगरुडा वेणुदेवा वसन्तीति ॥सू० ७०॥

आदि ऋद्धि से युक्त–यावत् रहते हैं. यहां यावत्पद से—"महज्जुइया, महाबला, महाजसा, महासोक्खा, पलिओवमट्ठिइया" इन पदों का संग्रह हुआ हैं इन पदोंका अर्थ इस प्रकार से है–महाद्युतिये देव विशिष्ट शरीरके आभरण आदिकोंकी प्रभा से देदीप्यमान हैं महाबला शरीरके विशेषबल से संपन्न हैं महाजसा विशालकीर्ति से युक्त हैं महासोक्खा एवं विशिष्ट सुख से संपन्न हैं। तथा इन सबकी १ पल्योपमकी स्थिति हैं सुदर्शना नामका जो जम्बूवृक्ष है. इस पर अनादृत नामका जम्बू द्वीपका अधिपति देव रहता है. धातकीवृक्ष पर सुदर्शन नामका देव रहता है. महाधातकी वृक्ष पर प्रियदर्शन नामका देव रहता हैं. पद्मवृक्ष पर पुण्डरीक नामका देव रहता है. एवं महापद्म वृक्ष पर महापुण्डरीक नामका देव रहता है। तथा जो पांच कूटशाल्मलिमहाद्रुम हैं उन पर पांच गरुडावेणु देव रहते हैं। सूत्र ॥७०॥

મહર્દ્ધિક, મહદ્યુતિક, મહાબલસંપન્ન, મહાપ્રભાવશાળી અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દસ દેવો વસે છે. તે દેવો વિશિષ્ટ વિમાન, પરિવાર આદિ ઋદ્ધિથી યુક્ત હોવાને કારણે તેમને મહર્દ્ધિક કહ્યા છે. તેઓ શરીરની વિશિષ્ટ કાન્તિ અને આભરણોની પ્રભાથી દેદીપ્યમાન હોય છે, તેથી તેમને મહાદ્યુતિક કહ્યા છે. તેઓ વિશિષ્ટ બળથી યુક્ત હોવાને કારણે તેમને મહાબલસંપન્ન કહ્યા છે. મહાકીર્તિ સંપન્ન હોવાને કારણે તેમને મહાપ્રભાવસંપન્ન કહ્યા છે અને વિશિષ્ટ સુખથી સંપન્ન હોવાને કારણે તેમને મહાસુખસંપન્ન કહ્યા છે.

હવે તે દસ દેવોનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

સુદર્શના નામના જંબૂવૃક્ષ ઉપર અનાદૃત નામને। દેવ વસે છે. તે જંબૂદ્વીપને। અધિપતિ છે. ધાતકીવૃક્ષ ઉપર સુદર્શન નામને। દેવ વસે છે. મહાધાતકી વૃક્ષ ઉપર પ્રિયદર્શન નામને। દેવ વસે છે. પદ્મવૃક્ષ ઉપર પુંડરીક નામને। દેવ વસે છે અને મહાપદ્મવૃક્ષ ઉપર મહાપુંડરીક નામને। દેવ વસે છે. પાંચ કૂટ શાલ્મલિ મહાદ્રુમો ઉપર પાંચ ગરુડાવેણુ દેવો નિવાસ કરે છે. ॥ સૂત્ર ૭૦ ॥

दुष्षमा सुषमा च समयक्षेत्रे एव भवत इति दुष्षमायाः सुषमायाश्च परिज्ञान प्रकारान् दशभिर्दशभिः स्थानैराह—

मूलम्—दसहिं ठाणेहिं ओगाढं दुस्समं जाणेज्जा, तं जहा—अकाले वरिसइ १ काले न वरिसइ २ असाहू पूइज्जंति ३ साहू ण पुइज्जंति ४ गुरुसु जणो मिच्छत्तं पडिवन्नो ५ अमणुण्णा सद्दा ६ जाव अमणुण्णा फासा १०। दसहिं ठाणेहिं ओगाढं सुसमं जाणेज्जा, तंजहा—अकाले न वरिसइ १ तंचेव विपरीयं सव्वं जाव मणुण्णा फासा १० ॥सू० ७१॥

छाया—दशभिः स्थानैरवगाढां दुष्षमां जानीयात्, तद्यथा—अकाले वर्षति १ काले न वर्षति २ असाधवः पूज्यन्ते ३ साधवो न पूज्यन्ते ४ गुरुषु जनो मिथ्यात्वं प्रतिपन्नः ५ अमनोज्ञाः शब्दाः ६ यावत् अमनोज्ञाः स्पर्शाः १०॥ दशभिः स्थानैरवगाढां सुषमां जानीयात्, तद्यथा—अकाले न वर्षति १ तदेव विपरीतं सर्वं यावद् मनोज्ञाः स्पर्शाः १० ॥सू० ७१॥

टीका—'दसहिं ठाणेहिं' इत्यादि—

इदं सूत्रं व्याख्यातप्रायम्। नवरं—यावत्पदेन अमनोज्ञानि रूपाणि७ अमनोज्ञा

दुष्षमा और सुषमा ये दो काल समय क्षेत्र में ही होते हैं—इस लिये अब सूत्रकार दुष्षमा एवं सुषमा के जानने के प्रकारों का कथन दश दश स्थानों से करते हैं—दसहिं ठाणेहिं ओगाढ—इत्यादि। सूत्र—७१ ॥

टीकार्थ—यह सूत्र व्याख्यात प्राय है। यहां यावत् पद से "अमनोज्ञानि रूपाणि ७. अमानोज्ञा गन्धाः ८. अमनोज्ञा रसाः ९" यहां तक के ३

દુષ્ષમા અને સુષમા આ બે કાળો હોય છે. સમયક્ષેત્રમાં (મનુષ્યક્ષેત્રમાં)જ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દુષ્ષમા અને સુષમાકાળના લક્ષણો પ્રકટ કરતાં દસ દસ સ્થાનોનું નિરૂપણ કરે છે –"दसहिं ठाणेहिं ओगाढं" ઇત્યાદિ—(સૂ ૭ ૧)

ટીકાર્થ—દુષ્ષમાકાળ શરૂ થઈ ગયો છે, તે જાણવાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે–
(૧) આ કાળમાં સમયસર વરસાદ પડતો નથી (૨) કમોસમે વરસાદ પડે છે. (૩) અસાધુજનોની પૂજા થાય છે, (૪) સંતોની પૂજા થતી નથી, (૫) ગુરુજનો પ્રત્યે લોકોનો વિપરીત વર્તાવ રહે છે (૬) અમનોજ્ઞ શબ્દોનો અનુભવ થાય છે. "યાવત્" પદ દ્વારા "अमनोज्ञानि रूपाणि, अमनोज्ञा गन्धाः, अमनोज्ञा रसाः"

गन्धाः ८=अमनोज्ञा रसाः ९ इत्येतानि त्रीणि पदानि ग्राह्याणीति । एतद्वैपरीत्येन सुषमावगाढहेतुभूतानि दश स्थानानि व्याख्येयानीति ॥सू० ७१॥

कालाधिकारात् सुषमसुषमायाः किंचिद् वैशिष्ट्यमाह—

मूलम्—सुसमसुसमाए णं समाए दसविहा रुक्खा उवभोगत्ताए हव्वमागच्छंति, तंजहा—मत्तंगया १ य भियगा २ तुडियंगा ३ दीव ४ जोइ ५ चित्तंगा ६ चित्तरसा ७ मणियंगा ८ गेहागारा ९ अणियणा १० य ॥सू० ७२॥

छाया—सुषमसुषमायां खलु समायां दशविधा वृक्षा उपभोग्यतया हव्यमागच्छन्ति, तद्यथा—मत्ताङ्गका १ श्च भृताङ्गाः २ त्रुटिताङ्गाः ३ दीप ४ ज्योति ५ श्चित्राङ्गाः ६ चित्ररसाः ७ मण्यङ्गाः=गेहाकाराः ९ अनग्नाश्च १० ॥सू० ७२ ॥

तीन पद गृहीत हुए हैं इन स्थानों से भिन्न सुषमा कालविशेष के आजाने के चिह्न होते हैं ॥ तात्पर्य यह है कि दुष्षमा काल विशेष आगया है इसके जानने के ये चिह्न हैं—

इस कालमें समय पर पानी नहीं बरसता है १. अकालमें पानी बरसता है २. असाधुजनोंकी पूजा होती है ३. साधुजनोंकी पूजा नहीं होती है मातापिता आदि ४. गुरुजनोंके प्रति लोकोंका व्यवहार विनयरहित होता है ५. अमनोज्ञ शब्द यावत् अमनोज्ञ स्पर्श हो जाते हैं। सुषमाकालमें ये ही सब बातें विपरीत रूपमें होने लगती हैं—जैसे—पानी अकालमें नहीं बरसता है इत्यादि । सूत्र ॥७१॥

कालके अधिकारको लेकर सुषम सुषमाकाल की कुछ विशिष्टताका कथन अब सूत्रकार करते हैं—

આ ત્રણે પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે-(૭) અમનોજ્ઞરૂપો જોવામાં આવે છે, (૮) અમનોજ્ઞ ગન્ધનો, (૯) અમનોજ્ઞ રસનો અને (૧૦) અમનોજ્ઞ સ્પર્શોનો અનુભવ થાય છે.

દુષ્ષમાકાળ કરતાં સુષમાકાળના લક્ષણો વિપરીત હોય છે. જેમ કે (૧) સુષમાકાળમાં સમયસર વરસાદ પડે છે. બાકીના લક્ષણો પણ દુષ્ષમાકાળના કરતાં વિપરીતરૂપે સમજવા જોઈએ ॥ સૂ ૭૧ ॥

આગલા સૂત્રમાં કાળનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર સુષમસુષમા કાળની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ કરે છે—

टीका-'सुसमसुसमाए णं' इत्यादि—

सुषमसुषमाभिधानायां समायां=कालविशेषे दशविधाः-दशप्रकारा वृक्षाः उव्यं=पर्याप्तम् जनानाम् उपभोग्यत्वेन आगच्छन्ति=प्रादुर्भवन्ति, तद्यथा-'मत्ताङ्गका' इत्यादि। तत्र-मत्ताङ्गकाः-मत्तं=मदो हर्ष इति यावत्, तत्कारणभूतो विशिष्टबलवीर्यकान्तिजनकः सुखपेयरसो मत्ताङ्गक इत्युच्यते, तद्दायिनः कल्पवृक्षा अपि मत्ताङ्गका इति ॥१॥ भृताङ्गाः-भृतं=भरणं=पूरणं, तत्र-अङ्गानि=कारणानि भृताङ्गानि-पात्राणि, तद्दायका वृक्षा अपि भृताङ्गाः। पात्रदायका वृक्षा इत्यर्थः ॥२॥ त्रुटिताङ्गाः-त्रुटितानि=तूर्याणि-चतुर्विधानि वाद्यानि, तदङ्गभूताः=कारणभूताः वृक्षाः। चतुर्विधवाद्यदायिनो वृक्षा इत्यर्थः ॥३॥ तथा-कृतद्वन्द्वसमासानां दीपज्योतिश्चित्रशब्दानाम् अङ्गशब्देन सह सम्बन्धात्-'दीपाङ्ग ज्योतिरङ्गाश्चित्राङ्गा'

"सुसमसुसमाएणं समाए"-इत्यादि। सूत्र ॥ ७२ ॥

टीकार्थ-सुषम सुषमाकालविशेषमें दश प्रकारके वृक्ष पर्याप्ति मात्र में जनोंके उपभोग्यरूपसे उत्पन्न होते हैं-जैसे मत्तङ्गक १ मत्त नाम मद् हर्षका है जो वृक्ष इसका कारण भूत होता है. विशिष्टबल वीर्य और कान्ति का जनक होता है तथा सुखसे पीने योग्य रसवाला होता है—उसका नाम मत्ताङ्गक है. मत्ताङ्गक जातिके कल्पवृक्ष होते हैं। जो वृक्ष थाली कटोरा आदि पात्रोंको देते हैं वे भृताङ्ग हैं. चार प्रकारके वाद्योंके कारणभूत जो वृक्ष होते हैं वे त्रुटिताङ्ग हैं। दीपज्योति और चित्र इन शब्दोंके साथ अङ्गशब्द लगा लेना चाहिये तथा च-दीपाङ्ग, ज्योतिरङ्ग और चित्राङ्ग इस प्रकार से कल्पवृक्षों के नाम बन जाते हैं. इनमें जो कल्प-

---

"सुसमसुसमाएणं समाए" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૭૨)

ટીકાર્થ–સુષમસુષમાકાળમાં લોકોને ઉપભોગરૂપે ઉપયોગમાં આવે એવાં દસ પ્રકારના વૃક્ષો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.તે વૃક્ષોનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે–

(૧) મત્તાંગકવૃક્ષ–"મત્ત" આ પદ હર્ષનું વાચક છે. જે વૃક્ષ હર્ષના જનક હોય છે, વિશિષ્ટ બલ, વીર્ય અને કાન્તિ જનક હોય છે અને સ્વાદિષ્ટ રસ દેનારાં હોય છે, એવાં મત્તાંગક જાતિનાં કલ્પવૃક્ષો સુષમસુષમાકાળમાં થતાં હોય છે.

(૨) ભૃતાંગવૃક્ષો–આ વૃક્ષો પાત્રો આપે છે.

(૩) ત્રુટિતાંગવૃક્ષો–આ વૃક્ષો ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો બનાવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

"અંગ" પદની આગળ "દીપ, જ્યોતિ અને ચિત્ર" આ પદો લગાડવાથી "દીપાંગ, જ્યોતિરાંગ અને ચિત્રાંગ" આ ત્રણ પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં નામ બને છે.

इति पदत्रयमुपलभ्यते । तत्र—दीपाङ्गाः—प्रदीपकारणभूता वृक्षाः ४ ज्योतिरङ्गाः—ज्योतिः=बादराग्निः, सुषमसुषमायां तदभावात् ज्योतिरत्र बादराग्निसदृशं किमपि सौम्यप्रकाशकं वस्तु, तदङ्गभूता वृक्षाः ५ चित्राङ्गाः—चित्रशब्दोऽत्रानेकविधमाल्यपरो विवक्षितः । ततश्च—चित्राणि=अनेकप्रकाराणि माल्यानि, तदङ्गभूता वृक्षा इत्यर्थः । विविधमाल्यदायका वृक्षा इति भावः ॥६॥ चित्ररसाः—चित्राः=मधुरादयोऽनेकविधा रसाश्चित्ररसाः, तत्कारणभूता वृक्षा अपि । मधुराद्यनेकविध भोजनदायका वृक्षा इत्यर्थः ॥७॥ उक्तं चात्र—

" दीवसिहाजोइसनामया य एए करिंति उज्जोयं ।
चित्तंगेसु य मल्लं, चित्तरसा भोयणट्ठाए ॥१॥ "

छाया—दीपशिखा ज्योति र्नामकाश्च एते कुर्वन्ति उद्द्योतम् ।
चित्राङ्गेषु च माल्यं, चित्ररसा भोजनार्थाय ॥१॥ इति ।

वृक्ष प्रदीपके कारण भूत होते हैं वे दीपाङ्ग हैं. अर्थात् दीप के समान प्रकाश करते हैं वह दीपाङ्ग हैं। बादराग्नि जैसी सौम्य प्रकाशवाली वस्तु के जो कारणभूत होते हैं वे ज्योतिराङ्ग कल्पवृक्ष है. चित्र शब्द यहां अनेक प्रकार के माल्योंका वाचकरूप से विवक्षित हुआ हैं. अतः अनेक प्रकार की मालाओंके कारणभूत जो वृक्ष हैं वे चित्राङ्ग जाति के कल्पवृक्ष हैं। मधुर आदि अनेक प्रकारके मनोज्ञ रसोंको देनेवाले जो वृक्ष होते हैं ऐसे वे वृक्ष चित्ररस वृक्ष हैं—ये वृक्ष मधुर आदि अनेक प्रकार के भोजन प्रदाता होते हैं. कहा भी है—

"दीवसिहाजोइसनामया य' इत्यादि ।

---

(४) દીપાંગવૃક્ષો—જે વૃક્ષો દીપકની જેમ પ્રકાશ આપે છે, તે વૃક્ષોને દીપાંગવૃક્ષો કહે છે.

(૫) જ્યોતિરાંગવૃક્ષો—બાદરાગ્નિ જેવાં સૌમ્ય પ્રકાશવાળી અગ્નિ આપવામાં કારણભૂત બનતાં કલ્પવૃક્ષોને જ્યોતિરાંગવૃક્ષો કહે છે.

(૬) ચિત્રાંગવૃક્ષો—'ચિત્ર' આ પદ અહીં અનેક પ્રકારની માલાઓનું વાચક છે. જે વૃક્ષો અનેક પ્રકારની માલાઓ બનાવવામાં ઉપયોગી થઇ પડે છે, તે વૃક્ષોને ચિત્રાંગવૃક્ષો કહે છે.

(૭) ચિત્રરસ—મધુર આદિ અનેક પ્રકારના રસવાળી વસ્તુઓના કારણભૂત જે કલ્પવૃક્ષો હોય છે, તેમને ચિત્રરસવૃક્ષો કહે છે, આ વૃક્ષો મધુર આદિ સ્વાદ વાળાં અનેક પ્રકારનાં ભોજનોનાં પ્રદાતા હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

" દીવસિહાજોઇસનામયા ય " ઇત્યાદિ.

तथा-मण्यङ्गाः-मणीनां=मणिमयानामाभरणानाम् अङ्गभूताः वृक्षाः । आभरणदायका वृक्षा इत्यर्थः ॥८॥ गेहाकाराः=द्विचत्वारिंशद्भूमभवनदायिनो वृक्षाः ॥९॥ तथा-अनग्नाः=वस्त्रदायिनो वृक्षाः ॥१०॥ उक्तं चात्र—

"मणियंगेसु य भूसणवराइ भवणाइं भवणरुक्खेसु ।
अणियणेसु य धणियं वत्थाइं बहुप्पगाराइं १० ।१॥"

छाया-मण्यङ्गेषुच भूषणवराणि भवनानि भवनवृक्षेषु ।
आनग्नेषु धणियं (प्रचुराणि) वस्त्राणि बहुप्रकाराणि ॥१॥ इति ॥सू० ७२॥

कालाधिकारादेव कालविशेषभाविनां दशकुलकराणां नामानि प्राह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे तीयाए उस्सप्पिणीए दसकुलगरा होत्था, तं जहा—सयज्जले १ सयाऊ २ य अणंतसेणे ३ अमियसेणे ४ य तक्कसेणे ५ भीमसेणे ६ महाभीमसेणे ७ य सत्तमे ॥१॥ दढरहे ८ सयरहे १०। जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे आगमिस्साए उस्सप्पिणीए दसकुलगरा भविस्संति, तं जहा—सीमंकरे १ सीमंधरे २ खेमंकरे ३ खेमंधरे ४ विमलवाहणे ५ संमुई ६ पडिसुए ७ दढधणू ८ दसधणू ९ सयधणू १०॥सू०७३॥

मण्याङ्ग जाति के जो कल्पवृक्ष होते हैं वे मणिमय अनेक प्रकार के आभरणों के प्रदाता होते हैं। गेहाकार जाति के जो वृक्ष होते हैं वे ४२ खण्डों के भवनोंको देनेवाले होते है। और अनग्न जातिके वृक्ष होते हैं वे वस्त्रों के प्रदाता होते हैं-कहा भी है—

"मणियंगेसु य भूसणवराइं' इत्यादि।

इन गाथाओंका अर्थ ऊपर में लिखा गया है। सू० ॥७२॥

(૮) મણ્યાંગવૃક્ષો-આ વૃક્ષો અનેક પ્રકારના મણિમય આભૂષણોના પ્રદાતા હોય છે. (૯) ગેહાકારવૃક્ષો-આ વૃક્ષો ૪૨ ખંડાવાળાં ભવનોના પ્રદાતા હોય છે. (૧૦) અનગ્નજાતિનાંવૃક્ષો-આ વૃક્ષો વસ્ત્રોના પ્રદાતા હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-

"મણિયંગેસુ य ભૂસણવરાइ" ઇત્યાદિ.

આ ગાથાઓનો અર્થ ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षेऽतीतायामुत्सर्पिण्यां दशकुलकरा अभवन्, तद्यथा–शतज्वलः १ शतायुश्च २ अनन्तसेनोऽ ३ मितसेनश्च ४ तर्कसेनः ५ भीमसेनः ६ महाभीमसेनश्च ७ सप्तमः ॥१॥ दृढरथो ८ दशरथः ९ शतरथः १०॥ जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां दशकुलकरा भविष्यन्ति, तद्यथा–सीमङ्करः १ सीमंधरः २ क्षेमङ्करः ३ क्षेमन्धरः ४ विमलवाहनः ५ संमुचिः ६ प्रतिश्रुतः ७ दृढधनुः ८ दशधनुः ९ शतधनुः १०॥सू० ७३॥

टीका–'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि—

जम्बूद्वीपस्थितभरतक्षेत्रेऽतीतायाम् उत्सर्पिण्यां दशकुलकराः=कुलकरणशीला विशिष्टबुद्धिमन्तो लोकव्यवस्थाविधानदक्षाः पुरुषविशेषाः प्रशस्ताः,तद्यथा–'शतज्वल'

काल के अधिकारको लेकर ही अब सूत्रकार काल विशेष में होने वाले कुलकरों के नामोंका कथन करते है—

"जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे तीयाए"–इत्यादि। सू० ॥ ७३ ॥

टीकार्थ–जम्बुद्वीपस्थित भरत क्षेत्र में अतीत उत्सर्पिणी कालमें १० कुलकर हुए हैं. उनके नाम इस प्रकार से हैं—

शतज्वल १ शतायु २ अनन्तसेन ३ अमितसेन ४ भीमसेन ६ महाभीमसेन ७ दृढरथ ८ दशरथ ९ एवं शतरथ १० कुलको (मर्यादाको) करने के स्वभाववाले, विशिष्ट बुद्धिवाले एवं लोकव्यवस्था करनेमें दक्ष जो पुरुष विशेष होते हैं वे कुलकर कहलाते हैं इसी प्रकार जम्बुद्वीप स्थित आगामी उत्पर्पिणीकाल में १० कुलकर होगें उनके नाम इस

કાળનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાળવિશેષમાં થઈ ગયેલા કુલકરોનાં નામોનું કથન કરે છે.

"જંબુદ્દીવે દીવે ભારહે વાસે તીયાએ" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૭૩)

ટીકાર્થ–જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણી કાળમાં જે દસ કુલકરો થયા હતા, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં–(૧) શતજ્વલ, (૨) શતાયુ, (૩) અનન્તસેન, (૪) અમિતસેન, (૬) ભીમસેન, (૭) મહાભીમસેન, (૮) દૃઢરથ, (૯) દશરથ અને (૧૦) શતરથ.

કુળની રચના કરનારા–કુળની મર્યાદા બાંધનારા, વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને લોકવ્યવસ્થામાં નિપુણ એવાં જે પુરુષો થઈ ગયાં છે, તેમને કુલકર કહે છે. જેમ અતીત ઉત્સર્પિણી કાળમાં થયેલા દસ કુલકરોનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં, એજ પ્રમાણે હવે આગામી ઉત્સર્પિણીકાળમાં થનારા કુલકરોનાં નામો પ્રકટ કરવામાં આવે છે–આગામી ઉત્સર્પિણી કાળમાં જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં

इत्यादि। जम्बूद्वीपस्थितभरतक्षेत्रे आगमिष्यन्त्याम् उत्सर्पिण्यां दशसंख्यकाः कुलकराः भविष्यन्ति, तद्यथा–'सीमङ्करः सीमन्धर' इत्यादि ॥ सू० ७३ ॥

जम्बूद्वीपप्रस्तावाद्दशवक्षस्कारपर्वतानाह—

मूलम्–जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं सीयाए महाणईए उभओकूले दस वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा–मालवंते १ चित्तकूडे २ पम्हकूडे ३ नलिणकूडे ४ जाव सोमणसे १०। जंबूमंदरपच्चत्थिमे णं सीओयाए महाणईए उभओकूले दस वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा–विज्जुप्पभे १ जाव गंधमायणे १०। एवं धायइसंडपुरत्थिमद्धे वि वक्खारा भाणियव्वा जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे ॥सू० ७४॥

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये खलु सीताया महानद्या उभयतः कूले दशवक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–माल्यवान् १ चित्रकूटः २

प्रकार से हैं–सीमाङ्कर १ सीमंधर २ क्षेमङ्कर ३ क्षेमन्धर ४ विमलवाहन ५ संमुचि ६ प्रतिश्रुत ७ दशधनु ८ दृढधनु ९ और शतधनु १०।सूत्र॥७३॥

जम्बूद्वीप के प्रस्तावको लेकर अब सूत्रकार १० वक्षस्कार पर्वतोका कथन करते हैं—

"जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स'–इत्यादि। सूत्र ॥ ७४ ॥

टीकार्थ–जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी पूर्वदिशामें सीता महानदीके दोनों उत्तर दक्षिण तटों पर १०वक्षस्कार पर्वत–गजदन्त पर्वत कहे गये हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं–माल्यवान् १ चित्रकूट २ पद्मकूट ३ नलिन-

---

આ ૧૦ કુલકરો થશે–(૧) સીમાંકર, (૨) સીમંધર, (૩) ક્ષેમંકર, (૪) ક્ષેમંધર, (૫) વિમલવાહન, (૬) સંમુચિ, પ્રતિશ્રુત, (૮) દૃઢધનુ, (૯) દશધનુ અને (૧૦) શતધનુ. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

આગલા સૂત્રમાં જંબૂદ્વીપના કુલકરોનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપના ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતોનું કથન કરે છે—

"જંબુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ" ઇત્યાદિ—(સૂ. ૭૪)

ટીકાર્થ–જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા મહાનદીના બન્ને તટપર (ઉત્તર દક્ષિણ તટો પર) ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો (ગજદન્ત પર્વતો) આવેલા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે–(૧) માલ્યવાન્, (૨) ચિત્રકૂટ, (૩) પદ્મકૂટ,

पद्मकूटः ३ नलिनकूटो ४ यावत् सौमनसः १०। जम्बूमन्दरपाश्चात्त्ये खलु सीतोदाया महानद्या उभयतः कूले दशवक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा विद्युत्प्रभो यावद् गन्धमादनः १०। एवं धातकीखण्डपौरस्त्यार्द्धेऽपि वक्षस्कारा भणितव्या यावत् पुष्करवरद्वीपार्द्धपाश्चात्त्यार्द्धे ॥सू० ७४॥

टीका-'जंबुदीवे दीवे' इत्यादि—

जम्बूद्वीपस्थमन्दरपर्वतस्य पौरस्त्ये पूर्वदिग्भागे खलु सीताया महानद्या उभयतः कूले=उत्तरदक्षिणगतकूलद्वये दशवक्षस्कारपर्वताः=गजदन्तपर्वताः प्रज्ञप्ताः। तद्यथा-माल्यवान् १ चित्रकूटः २ पद्मकूटः ३ नलिनकूटः ४ यावत् सौमनसः १० अत्र यावत्पदेन-एकशैलः ५, त्रिकूटः ६. वैश्रमणकूटः ७, अञ्जनः ८, मातञ्जनः ९ इत्येषां संग्रहो भवति। तथा-जम्बूद्वीपस्थमन्दरपर्वतस्य पाश्चात्त्ये-पश्चिमदिग्भागे सीतोदामहानद्या उभयतः कूले दक्षिणोत्तरतटे दशवक्षस्कार पर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-विद्युत्प्रभः १, यावत् गन्धमादनः १०, अत्र यावत्पदेन-अङ्कावती २, पद्मावती ३, आशीविषः ४, सुखावहः ५, चन्द्रपर्वतः ६, सूरपर्वतः ७, नागपर्वतः ८, देवपर्वतः ९, इत्येषां संग्रहो भवति। एवमेव धातकीखण्डस्य पौरस्त्यार्द्धे पाश्चात्त्यार्द्धे च दश दश वक्षस्कारपर्वताः, तथा पुष्करवरद्वीपार्द्धस्यापि पौरस्त्यार्द्धे पाश्चात्त्यार्द्धे च दश दश वक्षस्कारपर्वता बोध्या इति ॥ सू० ७४॥

कूट ४ एकशैल ५ त्रिकूट ६ श्रवणकूट ७ अंजन ८ मातंजन ९ और सौमनस १० इसी प्रकार से जम्बूद्वीप स्थित मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें सीतोदा महानदी के दोनों दक्षिण उत्तर तटों पर १० वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं- जैसे-विद्युत्प्रभ १ अंकावती २ पद्मावती ३ आशी विष ४, सुखावह ५, चन्द्रपर्वत ६, सूरपर्वत ७ नागपर्वत ८ देवपर्वत ९ और गन्धमादन पर्वत १० इसी तरहसे धातकी खण्डके पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध में भी वक्षस्कार पर्वत कह लेना चाहिये और इसी तरह से यावत् पुष्करवरद्वीपार्ध के पूर्वार्ध और पाश्चात्यार्द्ध में भी १०-१० वक्षस्कार

---

(४) નલિનકૂટ, (૫) એકશૈલ, (૬) ત્રિકૂટ, (૭) શ્રવણકૂટ, (૮) અંજન, (૯) માતંજન અને (૧૦) સૌમનસ. એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપસ્થ મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી સીતોદા મહાનદીના બન્ને તટો પર (ઉત્તર દક્ષિણ તટો પર) પણ દસ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) વિદ્યુત્પ્રભ, (૨) અંકાવતી, (૩) પદ્માવતી, (૪) આશીવિષ, (૫) સુખાવહ, (૬) ચન્દ્રપર્વત, (૭) સૂરપર્વત, (૮) નાગપર્વત, (૯) દેવપર્વત અને (૧૦) ગન્ધમાદન પર્વત. એજ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં આવેલા

पुष्कराद्धक्षेत्रस्वरूपं पूर्वमभिहितम्। क्षेत्रप्रस्तावात् सम्प्रति कल्पान् दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दसकप्पा इंदाहिट्ठिया पण्णत्ता, तं जहा—सोहम्मे १ जाव सहस्सारे ८ पाणए ९ अच्चुए १०। एएसु णं दससु कप्पेसु दस इंदा पण्णत्ता, तं जहा—सक्के १ ईसाणे २ जाव अच्चुए १०। एएसु णं दसण्हं इंदाणं दस पारिजाणियविमाणा पण्णत्ता, तं जहा—पालए १ पुप्फए २ जाव विमलवरे ९ सव्वओ भद्दे १० ॥ सू० ७५ ॥

छाया—दश कल्पा इन्द्राधिष्ठिताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सौधर्मो १ यावत् सहस्रारः ८ प्राणतः ९ अच्युतः १०। एतेषु खलु दशसु कल्पेषु दश इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा शक्रः १ ईशानो २ यावत् अच्युतः १०। एतेषु खलु दशानाम् इन्द्राणां दश पारियानिकविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पालकः १ पुष्पको २ यावद् विमलवरः ९ सर्वतो भद्रः ॥ सू० ७५ ॥

टीका—' दस कप्पा ' इत्यादि ।

इन्द्राधिष्ठिताः—इन्द्रैरधिष्ठिताः—इन्द्रनिवासयुक्ता दश कल्पाः—इन्द्रसामानिक त्रायस्त्रिंशादि व्यवहारयुक्ता देवलोकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—' सौधर्म ' इत्यादि ।

पर्वत कहे गये हैं ऐसा कहलेना चाहिये यहां यावत् शब्दसे धातकी खण्डका पाश्चात्यार्द्ध और पुष्करवरद्वीपार्ध का पूर्वार्ध गृहीत हुआ है। सूत्र॥७४॥

पुष्करार्ध क्षेत्रका स्वरूप पहिले कह दिया गया है—सो अब क्षेत्र के प्रस्ताव को लेकर सूत्रकार कल्पोंका दश प्रकार से कथन करते हैं—

"दस कप्पा इंदाहिट्ठिया पण्णत्ता—इत्यादि। सू० ॥७५॥

टीकार्थ—दश कल्प इन्द्रों द्वारा अधिष्ठित—उनके निवासवाले कहे गये हैं—अर्थात्—इन्द्र, सामानिक, त्रायस्त्रिंश आदि रूप व्यवहार जो है उस

વક્ષસ્કાર પર્વતોનું કથન કરવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ ૧૦–૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેવા જોઈએ. ॥ સૂત્ર ૭૪ ॥

આગલા સૂત્રમાં પુષ્કરાર્ધ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ રીતે ક્ષેત્રનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી હવે સૂત્રકાર કલ્પોના દસ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

"दस कप्पा इंदाहिट्ठिया पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૭૫)

ટીકાર્થ—દસ કલ્પોને ઈન્દ્રો દ્વારા અધિષ્ઠિત–ઈન્દ્રોના નિવાસવાળાં કહ્યાં છે એટલે કે ઈન્દ્ર, સામાનિક દેવો ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો આદિથી યુક્ત છે. તે દસ કલ્પોનાં

सौधर्मः १ ईशानः २ सनत्कुमारः ३ माहेन्द्रः ४ ब्रह्मलोको ५ लान्तकः ६ महाशुक्रः ७ सहस्रारः ८ प्राणतः ९ अच्युतः १० इति दश। आनतारणौ तु इन्द्रानधिष्ठिताविति। तथा-एतेषु दशसु कल्पेषु क्रमेण शक्रः १ ईशानः २ सनत्कुमारः ३ माहेन्द्रः ४ ब्रह्मा ५ लान्तकः ६ महाशुक्रः ७ सहस्रारः ८ प्राणतः ९ अच्युतः १० इत्येते दश इन्द्रा बोध्याः। अमुमेवार्थमाह सूत्रकारः-'एएसु णं दससु कप्पेसु दस इंदा' इति। तथा-एतेषु दशसु कल्पेसु शक्रादीनां दशानामिन्द्राणां पारियानिकविमानानि परियानं=स्व स्व कल्पादन्यत्र गमनम्, तत्प्रयोजनं येषां तानि पारियानिकानि=गमनप्रयोजनानि, तानि च तानि विमानानि पालकाद्यभिधेयानि दशसंख्यकानि बोध्यानि। तत्र शक्रस्य पालक विमानम् १, ईशानस्य पुष्पकः २, सनत्कुमारस्य सौमनसः ३, माहेन्द्रस्य

व्यवहार से युक्त कहे गये हैं वे इस प्रकार से हैं-सौधर्म १ ईशान २ सनत्कुमार ३ माहेन्द्र ४ ब्रह्मलोक ५ लान्त ६ महाशुक्र ७ सहस्रार ८ प्राणत ९ और अच्युत १० आनत और आरण ये दो देवलोक इन्द्र से अनधिष्ठित हैं। तथा इन १० कल्पों में क्रम से शक्र १ ईशान २ सनत्कुमार ३ माहेन्द्र ४ ब्रह्म ५ लान्तक ६ महाशुक्र ७ सहस्रार ८ प्राणत ९ और अच्युत ये १० इन्द्र हैं। इसी बातको सूत्रकार ने "एएसु णं दससु कप्पेसु दस इंदा" इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट किया है। इन दश कल्पों में शक्रादिक दश इन्द्रों के परियानिक विमान-अपने २ कल्प से अन्यत्र लेजाने के प्रयोजनवाले ऐसे पालक आदि नामवाले विमान-दश हैं। पालक नामका विमान शक्रका है। पुष्पक विमान ईशानका

નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સૌધર્મ, (૨) ઇશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક્ર, (૮) સહસ્રાર (૯) પ્રાણુત અને (૧૦) અચ્યુત. આનત આરણ, આ બે કલ્પો ઇન્દ્રોથી અનધિષ્ઠિત છે-એટલે કે તે બે કલ્પોમાં ઇન્દ્રોનો નિવાસ હોતો નથી. આ દશ કલ્પોમાં અનુક્રમે (૧) શક્ર, (૨) ઇશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મ, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) પ્રાણુત અને (૧૦) અચ્યુત. નામના ઇન્દ્રો વસે છે. એજ વાતને સૂત્રકારે-"एएसु णं दससु कप्पेसु दस इंदा" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

ઉપર્યુક્ત દસ કલ્પોના જે દસ ઇન્દ્રો કહ્યા છે તેમના ૧૦ પારિયાનિક વિમાન કહ્યાં છે પોતપોતાના કલ્પમાંથી અન્ય સ્થળે ગમન કરવા માટે જે પાલક વિમાનો હોય છે તેમને પારિયાનિક કહે છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. -(૧) શક્રના વિમાનનું નામ પાલક વિમાન છે. (૨) ઇશાનના વિમાનનું નામ પુષ્પક વિમાન છે. (૩) સનત્કુમારના વિમાનનું નામ સૌમનસ છે (૪) માહેન્દ્ર

श्रीवत्सः ४, ब्रह्मणो नन्द्यावर्त्तः ५, लान्तकस्य कामक्रमः ६, महाशुक्रस्य प्रीतिगमः ७, सहस्रारस्य मनोरमः ८, प्राणतस्य विमलवरः ९, अच्युतस्य सर्वतोभद्रः १०, इति ॥ सू० ७५ ॥

पालकादि विमानयायिन इन्द्रा उक्ताः । इन्द्रत्वं तु जीवाः प्रतिमादिरूप तपोधर्माराधनतः प्राप्नुवन्तीति प्रतिमाया दशविधत्वमाह—

मूलम्—दस दसमिया भिक्खुपडिमा णं एगेण राइंदियसएणं अद्धछट्ठेहिं भिक्खासएहिं अहासुत्तं जाव आराहिया आणाए अणुपालियावि भवइ ॥ सू० ७६ ॥

छाया—दश दशमिका भिक्षुप्रतिमा खलु एकेन रात्रिन्दिवशतेन अर्द्धषष्ठैः भिक्षाशतैर्यथासूत्रं यावत् आराधिता आज्ञया अनुपालिताऽपि भवति ॥ सू० ७६ ॥

टीका—' दसदसमिया ' इत्यादि—

दश दशमिका—दश दशकानि दिनानि यस्यां सा तथाभूता—भिक्षुप्रतिमा= अभिग्रहविशेषः खलु=निश्चयेन एकेन रात्रिन्दिवशतेन=एकशतसंख्यकैरहोरात्रैः अर्धषष्ठैश्च भिक्षाशतैः=सार्धपञ्चशतसंख्या—भिर्दत्तिभिश्च यथासूत्रं=सूत्रनिर्दिष्ट-

है २ सौमनस विमान सनत्कुमार का है ३ श्रीवत्स विमान माहेन्द्र का है, नन्द्यावर्त विमान ब्रह्माका है ५कामकम विमान लान्तकका है ६प्रीतिगम विमान महाशुक्र का है ७ मनोरम विमान सहस्रार का है ८ विमलवर विमान प्राणतका है ९ और सर्वतोभद्र विमान अच्युतका है ।सू०॥७९॥

पालक आदि विमानों से गमन करने के स्वभाववाले इन्द्र कहे गये हैं । जीव इन इन्द्रों के पदको प्रतिमादि रूप तप की आराधना से प्राप्त करते हैं—इसलिये अब सूत्रकार प्रतिमा का दशविध रूप से कथन करते हैं—"दस दसमिया भिक्खुपडिमाणं" इत्यादि । सू० ॥७६॥

टीकार्थ—दश दशकवाली भिक्षु प्रतिमा—अभिग्रह विशेष निश्चय से १०० रात दिनों से ५५० भिक्षाओं से यथासूत्र—सूत्र निर्दिष्ट विधि के

વિમાનનું નામ શ્રીવત્સ છે. (૫) બ્રહ્મના વિમાનનું નામ નંદ્યાવર્ત છે, (૬) લાન્તકના વિમાનનું નામ કામકમ છે, (૭) મહાશુક્રના વિમાનનું નામ પ્રીતિગમ છે. (૮) સહસ્રારના વિમાનનુ નામ મનોરમ છે. (૯) પ્રાણતના વિમાનનું નામ વિમલવર છે. (૧૦) અચ્યુતના વિમાનનું નામ સર્વતોભદ્ર છે. ॥ સૂ. ૭૫ ॥

પાલક આદિ વિમાનમાં ઇન્દ્રો ગમન કરનારા હોય છે. પ્રતિમાદિ તપની આરાધના દ્વારા ઇન્દ્રપદની પણ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે–"दस दसमिया भिक्खुपडिमाण" ઇત્યાદિ–(સૂ. ૭૬)

ટીકાર્થ–દસ દસકવાળી (દસ દસ દિનના દસ સમૂહવાળી) ભિક્ષુપ્રતિમાનું (અભિગ્રહ વિશેષનું) ૧૦૦ રાતદિવસોમાં ૫૫૦ ભિક્ષાઓ વડે યથાસૂત્ર (સૂત્રમાં

विध्यनुसारं, यावत्पदेन–'अहाकप्पं अहामग्गं अहातच्चं अहासम्मं काएणं फासिया पालिया सोहिया तीरिया किट्टिया' छाया–यथाकल्पं यथामार्गं यथातत्त्वं यथासाम्यं कायेन स्पृष्टा पालिता शोधिता तीरिता कीर्त्तिता' इति संग्रहः। तत्र–यथाकल्पं–कल्पं=स्थविरादिकल्पमनतिक्रम्य–कल्पानुसारमित्यर्थः, यथा-मार्गम्=ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणमोक्षमार्गानतिक्रमेण क्षयोपशमभावानतिक्रमेण वा, यथातत्त्वम्=तत्त्वानतिक्रमेण, 'यथातथ्यम्' इतिच्छाया–पक्षे–सत्यानुसारं, यथासाम्यं–समभावमनतिक्रम्य – सुष्ठुप्रकारेण कर्मनिर्जरणभावनयेत्यर्थः, कायेन=शरीरेण स्पृष्टा=समुचितकाले सविधिग्रहणात् न तु मनोरथमात्रेण,

---

अनुसार–यावत् आराधित होती है अभिग्रह विशेषको प्रतिमा कहते हैं यहाँ यावत् पद से "अहाकप्पं, अहामग्गं, अहातच्चं, अहासम्मं काएणं, फासिया, पालिया, सोहिया, तीरिया, किट्टिया" इन पदोंका संग्रह हुआ है। स्थविर कल्प के अनुसार पालन करना इसका नाम यथाकल्प है, ज्ञान, दर्शन चारित्र तप, रूप मोक्ष मार्गको या क्षयो पशम भाव को उल्लङ्घन नहीं करके जो पालन करना है वह यथामार्ग है तत्त्व के अनुसार अथवा–"अहातत्त्व" की 'यथातथ्य" छाया के पक्षमें सत्य के अनुसार जो पालन करना है, वह यथा तत्त्व या 'यथा-तथ्य" है–समभावके अनुसार–अच्छी तरह से कर्म निर्जरा की भावना से–जो पालन करना है वह यथासाम्य है "काएणं फासिया "का तात्पर्य

બતાવેલી વિધિ અનુસાર) આદિ રૂપે આરાધન કરાય છે. અભિગ્રહ વિશેષને પ્રતિમા કહે છે. તેની આરાધના કેવી રીતે થવી જોઈએ, તે વાત યથાસૂત્ર આદિ પદો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. સૂત્રમાં 'યથાસૂત્ર' પદ પછી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ "अहाकप्पं, अहामग्गं, अहातच्चं, अहासम्मं काएणं, फासिया, पालिया, सोहिया, तीरिया, किट्टिया"

યથાકલ્પ પાલન કરવું એટલે કે સ્થવિરકલ્પ પ્રમાણે પાલન કરવું. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રતપરૂપ માર્ગનું અથવા ક્ષયોપશમ ભાવનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના જે આરાધના કરાય છે તેને યથામાર્ગ આરાધના કહે છે. તત્ત્વ અનુસાર આરા-ધના કરવી તેનું નામ યથાતત્ત્વ આરાધના છે. "યથાતથ્ય" આ પ્રકારની "अहातत्त्व"ની સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે–સત્યના અનુસાર તેનું પાલન કરવું તેનું નામ યથાતથ્ય આરાધના છે. સમભાવ પૂર્વક–સમ્યક્રૂપે કર્મનિર્જરાની ભાવનાથી જે આરાધના કરાય છે તેનું નામ યથાસામ્ય' છે. "काएणं फासिया" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–શરીરથી

पालिता-वारंवारमुपयोगेन तत्परतया पालनाविषयीकृता, शोधिता=पारणकदिने गुर्वादिदत्तावशिष्टभोजनाद् अतीचारपङ्कक्षालनाद् वा, तीरिता-पूर्णेऽपि तदवधौ स्वल्पकालावस्थानात्, कीर्तिता=पारणकदिने-" अयमयं च अभिग्रहविशेषः कृत आसीत्, अस्यां प्रतिमायां चाराधित एव, अधुना पारितप्रतिमोऽहम्" इति गुरुसमक्षं कीर्त्तनात्, एवं च आराधिता=एभिः समस्तैः प्रकारैर्निष्ठां नीता, अत एव-आज्ञया=जिनाज्ञया-अनुपालिताऽपि भवतीति । अत्रेदं बोध्यम्-प्रथमे

है-कि शरीर से समुचित काल में इस प्रतिमा का सविधि ग्रहण पालन करना न कि मनोरथ मात्र से पालन करना—"पालिता" का तात्पर्य है-असावधानी से इस भिक्षु प्रतिमाका पालन नहीं करना किन्तु उपयोग देकर इसका पालन करना "शोधिता" का तात्पर्य है-पारणा के दिन गुरु आदि द्वारा दिये गये अवशिष्ट भोजन से अथवा अतिचार रूप कीचड़ के प्रक्षालन से निर्मल कर लेना "तीरिता" का तात्पर्य है-जितने समय की इसके पालन की अवधि है. उस अवधि के पूर्ण हो जाने पर भी कुछ समय तक और उसमें अवस्थित (ठहरना) रहना कीर्तिता का तात्पर्य है-पारणा के दिन "यह अभिग्रह विशेष मैं ने किया था सो वह मैं ने इस प्रतिमा में आराधित कर लिया है अतः अब मैं पूर्णरूप से आराधित प्रतिमावाला हो चुका हूं" इस प्रकार से गुरु के समक्ष कीर्तन करना इस प्रकार से इन समस्त प्रकारों के साथ पूर्णता

સમુચિત કાળમાં આ પ્રતિમાને સવિધિ ગ્રહણ કરવી-એટલે કે મનોરથ માત્રથી જ તેનું પાલન કરી શકાતું નથી-'પાલિતા" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-અસાવધાનીથી આ ભિક્ષુપ્રતિમાનું પાલન કરવું જોઈએ નહીં, પરન્તુ ઉપયોગ પૂર્વક તેનું પાલન કરવું જોઈએ. 'શોધિતા" આ પદનો ભાવાર્થ આ પ્રકારનો છે-પારણાને દિવસે ગુરુ આદિ દ્વારા આપવામાં આવેલા અવશિષ્ટ ભોજન વડે અથવા અતિચારરૂપ કીચડના પ્રક્ષાલન વડે વિશુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. "તીરિતા" આ પદનો ભાવાર્થ આ પ્રકારનો છે-તેના પાલનની જેટલા સમયની અવધિ હોય તેટલા સમય પૂર્ણ થઈ ગયા બાદ પણ થોડો વધુ સમય તેમાં સ્થિર રહેવું "કીર્તિતા" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-"મેં આ અભિગ્રહવિશેષ ધારણ કર્યો હતો-આ પ્રતિમાની આરાધના મે શરૂ કરી હતી, અને હવે મેં આ પ્રતિમાની આરાધના કરી લીધી છે, તેથી હવે હું પૂર્ણરૂપે આરાધિત પ્રતિમા વાળો થઇ ચૂકયો છું," આ પ્રકારે પારણાને દિવસે ગુરુની સમક્ષ કહેવું તેનું નામ કીર્તિતા આરાધના છે. યથાસૂત્ર આદિ સમસ્ત પ્રકારે જ્યારે તે પ્રતિમાની

दशके प्रथमदिवसे एकादत्ति र्भक्तस्य एका दत्तिः पानकस्य, द्वितीये दिवसे द्वे दत्ती भक्तस्य द्वे दत्ती पानकस्य, तृतीये दिवसे तिस्रो दत्तयो भक्तस्य तिस्रो दत्तयः पानकस्य, इत्येवं क्रमेण प्रतिदिनमेकैकदत्तिवृद्धया दशमे दिवसे दश दत्तयो भक्तस्य दश दत्तयः पानकस्येत्येकस्मिन्दशके सर्वसंमेलने पञ्चपञ्चाशद्दत्तयो भक्तस्य पञ्चपञ्चाशद्दत्तयश्च पानकस्य भवन्ति। एवं क्रमेणैव द्वितीयादिष्वपि दशकेषु प्रत्येकदशके पञ्चपञ्चाशद्दत्तयो भक्तस्य पञ्चपञ्चाशद्दत्तयः पानकस्य च भवन्तीति । दशसु दशकेषु पञ्चाशदधिकपञ्चशतसंख्यका दत्तयो भक्तस्य, तावत्यो दत्तयश्च पानकस्य, परन्त्वत्र पानकस्य दत्तयः अविवक्षिता बोध्याः । यद्वा-प्रथमे

को प्राप्त जब वह प्रतिमा हो जाती है तब वह जिनाज्ञा के अनुसार अनुपालित हुई कही जाती है यहां इस प्रकार से समझना चाहिये- प्रथम दशक के प्रथम दिवसमें भक्त की एक दत्ति होती है और पानक की भी एक दत्ति होती है, द्वितीय दिवसमें भक्त की दो दत्तियां और पानक की भी दो दत्तियां होती हैं। तीसरे दिनमें भी भक्त की तीन दत्तियां और पानककी भी तीन दत्तियां होती हैं। इस क्रम से प्रतिदिन एक एक दत्तिकी वृद्धि से दशवें दिवसमें दश दत्तियां भक्तकी और दश ही दत्तियां पानक की होती हैं इस प्रकार एक दशकमें सब दत्तियां मिलकर ५५ हो जाती हैं। इसी क्रम से ही द्वितीय दशकोंमें भी भक्त की और पानक की दत्तियां होती हैं। सब दश दिनोंकी दत्तियां ५५० मिलकर हो जाती हैं। परन्तु यहां पर पानक की दत्तियां विवक्षित नहीं

આરાધના પૂરી થાય છે ત્યારે જ તેનું જિનાજ્ઞાનુસાર પાલન થયું ગણાય છે. આ પ્રતિમાની આરાધના કેવી રીતે થાય છે, તે હવે પ્રકટ કરવામા આવે છે—

પ્રથમ દશકના (દસ દિવસોમાં) પ્રથમ દિવસે ભક્તની (આહારની) એક દત્તિ અને પાનની (પાણીની) એક દત્તિ લેવામાં આવે છે. બીજે દિવસે આહારની બે દત્તિ અને પાણીની બે દત્તિઓ લેવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે આહારની ત્રણ દત્તિઓ અને પાનકની ત્રણ દત્તિઓ લેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે પ્રતિદિન એક એક દત્તિની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં દસમે દિવસે આહારની દસ દત્તિઓ અને પાનકની દસ દતિઓ લેવામા આવે છે. આ પ્રકારે પ્રથમ દશકમાં આહારની કુલ ૫૫ દત્તિઓ લેવામાં આવે છે. સૂત્રમાં પાનકની કુલ ૫૫ દત્તિઓને ગણતરીમાં લીધા વિના આહારપાનની ૫૫ દત્તિઓ કહેવામાં આવી છે. પહેલા દશક પ્રમાણે જ બીજાથી લઈને દસમા દશક સુધીના પ્રત્યેક દશકમાં પણ ૫૫-૫૫ દત્તિઓ જ લેવામાં આવે છે. આ રીતે દસે દશકની-કુલ ૧૦૦ દિવસની -૫૫૦ દત્તિઓ થાય છે. અહીં પણ પાનકની દત્તિઓની ગણતરી કર-

दशके प्रतिदिवसमेकैका दत्तिर्भक्तस्य एकैका पानकस्य, द्वितीये दशके प्रतिदिवसं द्वे द्वे दत्ती भक्तस्य द्वे द्वे पानकस्य। एवं क्रमेण प्रतिदशके एकैकदत्तिवृद्ध्या दशमे दशके प्रतिदिवसं दशदत्तयो भक्तस्य दशदत्तयः पानकस्य च भवन्तीति। अत्र पक्षेऽपि भक्तपानदत्तिसंख्या पूर्वोक्ता एव। अत्र पक्षेऽपि पानकदत्तयः अविवक्षिता बोध्या इति ॥ सू० ७६ ॥

प्रतिमाधारकाश्च जीवा एवेति जीवाधिकारात् जीवभेदानाह—

मूलम्—दसविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा—पढमसमयएगिंदिया १ अपढमसमयएगिंदिया २ एवं जाव अपढमसमयपंचिंदिया १०। दसविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा—पुढविकाइया १ जाव वणस्सइकाइया ५ बेइंदिया ६ जाव पंचिंदिया ९ अणिंदिया १०। अहवा--दसविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा--पढमसमयनेरइया १ जाव अपढमसमयदेवा ८ पढमसमयसिद्धा ९ अपढमसमयसिद्धा १० ॥ सू० ७७ ॥

हुई हैं। अथवा—प्रथम दशकमें प्रतिदिन एक एक दत्ति भक्त की और एक एक दत्ति पानक की होती है। द्वितीय दशकमें प्रतिदिन दो-दो दत्तियां भक्त की और दो-दो दत्तियां पानक की होती हैं इस क्रम से प्रति दशकमें एक-एक दत्ति की वृद्धि से दशवें दशकमें प्रतिदिन दश दत्तियां भक्त की और दश दत्तियां पानक की होती हैं। इस पक्षमें भी भक्त और पानक की दत्तियों की संख्या वही पूर्वोक्त ५५० आती है। इस पक्षमें भी पानक की दत्तियां अविवक्षित हुई हैं। ऐसा जानना चाहिये। सूत्र ॥ ७६ ॥

વામાં આવી નથી તેમ સમજવું. અથવા—પ્રથમ દશકના દસે દિવસોમાં પ્રતિદિન આહારની એક એક દત્તિ અને પાનકની એક એક દત્તિ લેવામાં આવે છે. બીજા દશકના દસે દિવસોમાં પ્રતિદિન આહારની બબ્બે દત્તિઓ અને પાનકની બબ્બે દત્તિઓ લેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે પ્રતિદશકમાં એક એક દત્તિની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં દસમાં દશકના પ્રત્યેક દિવસે આહારની ૧૦-૧૦ અને પાનકની દસ દસ દત્તિઓ લેવાય છે. આ પ્રકારે પણ ૧૦૦ દિવસમાં આહાર પાનની કુલ ૫૫૦ દત્તિઓ જ ગ્રહણ કરાય છે. આ ગણતરીમાં પણ પાનકની દત્તિઓ ગણતરીમાં લેવામાં આવી નથી, એમ સમજવું. ॥ સૂત્ર ૭૬ ॥

छाया–दशविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रथमसमयैकेन्द्रियाः १ अप्रथमसमयैकेन्द्रियाः २ एवं यावत् अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाः १० ॥१॥ दशविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पृथिवीकायिकाः यावत् वनस्पतिकायिकाः ५ द्वीन्द्रियाः ६ यावत् पञ्चेन्द्रियाः ९ अनिन्द्रियाः ॥२॥ अथवा दशविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रथमसमयनैरयिकाः १ अप्रथमसमयनैरयिकाः २ यावत् अप्रथमसमयदेवाः ८ प्रथमसमयसिद्धाः ९ अप्रथमसमयसिद्धाः १० ॥३॥सू० ७७॥

टीका–' दसविहा संसारसमावन्नगा ' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा । नवरम्–प्रथमसमयैकेन्द्रियाः=एकेन्द्रियत्वस्य प्रथमे समये वर्त्तमानाः १। तद्भिन्नास्तु–अप्रथमसमयैकेन्द्रियाः २। एवमेव प्रथमसमयद्वीन्द्रियाः ३। अप्रथमसमयद्वीन्द्रियाः ४ प्रथमसमयत्रीन्द्रियाः ५ अप्रथमसमयत्रीन्द्रियाः ६ प्रथमसमयचतुरिन्द्रियाः ७ अप्रथमसमयचतुरिन्द्रियाः ८ प्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाः ९ अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाश्च १० व्याख्येयाः । अमुमेवार्थं सूचयितु-

---

प्रतिमा धारक जीव होते हैं अतः जीवाधिकार को लेकर अब सूत्रकार जीव भेदोंका कथन करते हैं—

"दस विहा संसार समावन्नगा जीवा पन्नत्ता" इत्यादि ।सू०॥७७॥

टीकार्थ-संसारसमापन्नक जीव १० प्रकारके कहे गये हैं-जैसे प्रथम समयैकेन्द्रिय-एकेन्द्रिय पर्याय के प्रथम समयमें वर्तमान १ अप्रथम समयैकेन्द्रिय २ एकेन्द्रिय पर्याय के द्वितीयादि समयोंमें वर्तमान इसी प्रकार से यावत् अप्रथम समय पञ्चेन्द्रिय-१० यहां यावत् पद से–प्रथम समय द्वीन्द्रिय ३ अप्रथ समय द्वीन्द्रिय ४ प्रथम समय त्रीन्द्रिय ५ अप्रथम समय त्रीन्द्रिय ६, प्रथम समय चतुरिन्द्रिय, अप्रथम समय चतुरिन्द्रिय ८ प्रथमसमयपञ्चेन्द्रिय ९ अप्रथमसमय पञ्चेन्द्रिय १० "इन पदोंका संग्रह

જીવ જ પ્રતિમા ધારણ કરી શકે છે. આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લીધે સૂત્રકાર હવે જીવભેદોનું કથન કરે છે—

" दसविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૭૭)

ટીકાર્થ–સંસાર સમાપન્નક જીવો દસ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) પ્રથમસમયૈકેન્દ્રિય, (૨) અપ્રથમસમયૈકેન્દ્રિય, (૩) પ્રથમસમયદ્વીન્દ્રિય, (૪) અપ્રથમસમયદ્વીન્દ્રિય, (૫) પ્રથમસમયત્રીન્દ્રિય, (૬) અપ્રથમસમયત્રીન્દ્રિય, (૭) પ્રથમસમયચતુરિન્દ્રિય, (૮) અપ્રથસમયચતુરિન્દ્રિય, (૯) પ્રથમસમયપંચેન્દ્રિય અને (૧૦) અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય.

એકેન્દ્રિય પર્યાયના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન જીવોને પ્રથમસમય એકેન્દ્રિય કહે છે. એકેન્દ્રિય પર્યાયના દ્વિતીય આદિ સમયોમાં વર્તમાન જીવોને અપ્રથમસમયૈકેન્દ્રિય કહે છે. એજ પ્રમાણે બાકીનાં પદોનો અર્થ સમજવો.

माह-' एवं जाव अपढमसमयपंचिंदिया ' इति ॥१॥ तथा-सर्वजीवाः-सर्वेच ते जीवाश्चेति, संसारिणः सिद्धाश्चेत्यर्थः । ते जीवा दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकायिका इत्यादि । व्याख्या स्पष्टा । प्रथमेन यावत्पदेन-' अप्कायिकाः २ तेजस्कायिकाः ३ वायुकायिकाः ' इति पदत्रयं ग्राह्यम् । द्वितीयेन यावत्पदेन तु-' त्रीन्द्रियाः ७ चतुरिन्द्रियाः ८ इति पदद्वयं ग्राह्यम् । ' अनिन्द्रियास्तु-सिद्धाः, अपर्याप्ताः, तथा-इन्द्रियोपयोगवर्जितत्वात्केवलिन इति ॥२॥ अथवा-सर्वजीवाः दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रथमसमयनैरयिकाः=नैरयिकत्वस्य प्रथमे समये

हुआ है यही बात" एवं जाव अपढमसमयपंचिंदिया "इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकटकी गई है १० तथा-समस्त जीव संसारी एवं सिद्ध जीव-दश प्रकार के कहे गये हैं-जैसे-पृथिवीकायिक १ यावत् वनस्पतिकायिक ५ द्वीन्द्रिय ६, यावत् पञ्चेन्द्रिय ९ और अनिन्द्रिय १० (२) अथवा-सर्व जीव दश प्रकार के कहे गये हैं-प्रथमसमयनैरयिक १ अप्रथम समय नैरयिक २ यावत् अप्रथम समय देव ८ प्रथम समय सिद्ध ९ और अप्रथम समय सिद्ध १० यहां द्वितीय सूत्रमें प्रथम यावत् पद से " अप्कायिक ५ तेजस्कायिक २ वायुकायिक ३" इन तीन पदोंका ग्रहण हुआ है. तथा-द्वितीय यावत्पद से- तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय " इन दो जीवोंका ग्रहण हुआ है अनिन्द्रिय पद से सिद्ध और अपर्याप्त जीव तथा इन्द्रिय-उपयोगवर्जित होने से केवली गृहीत हुए हैं। नैरयिक पर्याय के प्रथम समय में वर्तमान जीव प्रथम समय नैरयिक कहे गये हैं। तथा-नैरयिक

"एवं जाव अपढमसमयपंचिंदिया" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ થતાં દસે ભેદો ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ।૧।

સમસ્ત જીવોના (સંસારી જીવોના અને સિદ્ધ જીવોના) નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે-પૃથ્વીકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના પાંચ પ્રકારો (૬) દ્વીન્દ્રિય. (૭) ત્રીન્દ્રિય, (૮) ચતુરિન્દ્રિય, (૯) પંચેન્દ્રિય અને (૧૦) અનિન્દ્રિય. ।૨।

અથવા સમસ્ત જીવોના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર કહ્યા છે-પ્રથમ સમય સિદ્ધ અને (૧૦) અપ્રમથસમયસિદ્ધ. ।૩।

બીજા સૂત્રમાં "યાવત્ (પર્યન્ત)" પદ દ્વારા 'અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક વાયુકાયિક", આ ત્રણ પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

બીજા સૂત્રમાં 'અનિન્દ્રિય' પદ દ્વારા સિદ્ધ, અપર્યાપ્ત જીવો તથા ઇન્દ્રિયોપયોગવર્જિત હોવાને કારણે કેવલીને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. નૈરયિક

वर्त्तमानाः १। तद्विपरीता अप्रथमसमयनैरयिकाः २। यावत्पदेन तु-" प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः ३ अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः ४ प्रथमसमयमनुष्याः ५ अप्रथम समयमनुष्याः ६ प्रथमसमयदेवाः" ७ इति पञ्च पदानि ग्राह्याणि। प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाद्यप्रथमसमयसिद्धान्तानि अष्टावपि पदानि पूर्ववद् व्याख्येयानीति ॥सू० ७७॥

अनन्तरसूत्रे संसार समापन्नका जीवा उक्ता इति संसारिजीव प्रस्तावात् तत्पर्यायविशेषान् प्रतिपादयति—

मूलम्—'वाससयाउयस्स णं पुरिसस्स दस दसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा बाला १ किड्डा २ य मंदा ३ य, बला ४ पन्ना ५ य हायणी ६, पवंचा ७ पब्भारा ८ य, मुंमुही ९ सायणी १० तहा ॥ १ ॥ सू० ७८ ॥

छाया—वर्षशतायुष्कस्य खलु पुरुषस्य दश दशाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-बाला १ क्रीडा २ च मन्दा ३ च बला ४ प्रज्ञा ५ च हायनी ६। प्रपञ्चा ७ प्राग्भारा ८ च मुङ्मुखी ९ स्वापनी १० तथा ॥१॥ सू० ७८॥

पर्याय के द्वितीयादि समयों में वर्तमान जीव अप्रथमसमयनैरयिक कहे गये हैं यहां यावत्पद से " प्रथम समय तिर्यग्योनिक ३ अप्रथम समय तिर्यग्योनिक ४ प्रथमसमयमनुष्य ५ अप्रथमसमयमनुष्य ६, प्रथम समय देव "इन जीवोंका ग्रहण हुआ है इन समस्त पदोंकी व्याख्या पूर्वकी तरह जाननी चाहिये इसी प्रकारकी व्याख्या प्रथम समय सिद्ध और अप्रथमसमयसिद्ध इन पदोंकी भी समझ लेनी चाहिये। सू० ॥७७॥

પર્યાયના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન જીવને પ્રથમસમયનૈરયિક કહેવામાં આવ્યો છે. અને નૈરયિક પર્યાયના દ્વિતીયાદિ સમયોમાં વર્તમાન નૈરયિકોને અપ્રથમસમય નૈરયિક કહેવાય છે. ત્રીજા ત્રણમાં "આદિ" પદ દ્વારા નીચેના પ્રકારો ગ્રહણ કરાયા છે-(૩) પ્રથમ સમય તિર્યંચયોનિક, (૪) અપ્રથમસમયતિર્યંચયોનિક, (૫) પ્રથમસમયમનુષ્ય, (૬) અપ્રથમ સમય મનુષ્ય અને (૭) પ્રથમસમય દેવ. આ બધાં પદોની વ્યાખ્યા પણ આગળના પદોની વ્યાખ્યાને આધારે નક્કી થઈ શકે છે. એજ પ્રમાણે પ્રથમ સમય સિદ્ધની વ્યાખ્યા પણ સમજી લેવી. ।સૂત્ર ૭૭।

टीका-'वाससयाउयस्स' इत्यादि—

वर्षशतायुष्कस्य वर्षाणां शतमायुः=जीवितकालो यस्य तस्य पुरुषस्य खलु दशसंख्यका दशाः=अवस्थाः प्रज्ञप्ताः। अत्र वर्षशतायुरिति पदमुपलक्षणम्। ततश्च यस्मिन् काले यस्य यावत् पूर्णमायुस्तावदायुर्युक्तस्य पुरुषस्य दश दशा बोध्याः। अन्यथा-पूर्वकोटयायुष्कस्य पुरुषस्य बाल्ये एव दशापि दशाः समापद्येरन्। ता दश दशा इमाः, तथाहि-तद्यथा-बाला १ क्रीडा २ च" इत्यादि। तत्र-बाला-बालस्य=बालकस्य या दशा साऽपि धर्मधर्मिणोरभेदाद् बाला बोध्या।

अब सूत्रकार संसारी जीव के प्रस्ताव को लेकर संसारी जीव के पर्याय विशेषोंका कथन करते हैं-

'वाससयाउयस्स णं पुरिसस्स"-इत्यादि। सूत्र ॥७८॥

टीकार्थ-जिसकी आयु १०० वर्षकी है ऐसे पुरुषकी अवस्थाएँ दश कही गई हैं-जैसे-बाला १ क्रीडा २ मन्दा ३ बला ४ प्रज्ञा ५ हायनी ६ प्रपञ्चा ७ प्राग्भारा ८ मुङ्मुखी ९ और स्वापनी १०

यहां वर्षशतायुष्क शब्द उपलक्षण रूप है इस से जिस कालमें जिसकी जितनी पूर्ण आयु होती है उतनी आयु से युक्त पुरुष भी गृहीत हुआ है सो इसकी भी १० दश अवस्थाएँ होती हैं। यदि ऐसा न हो तो जिस पुरुष की एक कोटिपूर्व की आयु होती है उस पुरुष की बाल्य-कालमें ही दश दशाएँ हो जावेगी दश दशाएँ जो कही गई हैं-सो उनका तात्पर्य ऐसा है-बाल-बालक-की जो दशा है वह भी धर्म धर्मि

સંસારી જીવોની વાત ચાલી રહી છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સંસારીજીવોના પર્યાયવિશેષોનું કથન કરે છે. "वाससयाउयस्स णं पुरिसस्स" ઇત્યાદિ—(સૂ ૭૮)

ટીકાર્થ-જેનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હોય એવા મનુષ્યની અવસ્થાઓ દસ કહી છે તે દસ અવસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે સમજવી-(૧)બાલા, (૨) ક્રીડા, (૩) મન્દા, (૪) બલા, (૫) પ્રજ્ઞા, (૬) હાયની, (૭) પ્રપંચા, (૮) પ્રાગ્ભારા, (૯) મુઙ્મુખી અને (૧૦) સ્વાપની.

અહીં "૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળો" આ શબ્દ ઉપલક્ષણરૂપ છે. જે કાળમાં જેનું જેટલુ પૂર્ણ આયુ હોય એટલા આયુવાળા પુરુષને પણ "વર્ષ શતાયુષ્ક" પદ દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે, અને એવા પુરુષની પણ ઉપર પ્રમાણે દસ અવસ્થાઓ જ સમજવી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે, તો જે પુરુષનું એક કોટિપૂર્વનું આયુષ્ય હોય છે, તે પુરુષની દસ અવસ્થાઓ તો તેના બાલ્ય કાલમાંજ આવી જશે. હવે આ દસ અવસ્થાઓનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

उक्तंचैतत्स्वरूपम्—" जायमेत्तस्स जंतुस्स, जा सा पढमिया दसा ।
न तत्थ सुहदुक्खाइं वहुं जाणंति वालया ॥१॥ "

छाया—जातमात्रस्य जन्तोर्या सा प्राथमिका दशा ।
न तत्र सुखदुःखानि वहु जानन्ति वालकाः ॥१॥ इति ।

शतवर्षायुष्कस्य जनस्य इयं दशा दशवर्षप्रमाणा वोध्या । एवमग्रेऽपि दशवर्षप्रमाणता वोध्या । एवं पूर्वकोटयाद्यायुष्काणामेकैका दशा तत्तदायुषो दशमभागप्रमाणा वोध्येति ॥१॥ तथा-क्रीडाप्रधाना दशा क्रीडेति,

तदुक्तम्—" विइयं च दसं पत्तो, नाणाकीडाहिं कीडइ ।
न तत्थ कामभोगेहिं, तिव्वा उप्पज्जई मई ॥१॥

का अभेद मानकर वाला दशा-अवस्था है कहा भी है—
" जायमेत्तस्स जंतुस्स ' इत्यादि ।

जात मात्र (जन्मते ही) जन्तु की जो प्राथमिक दशा है वही वाल दशा है इस दशामें वह सुख दुःखका भान स्पष्ट रूप से नहीं कर पाता है जिस मनुष्य की आयु १०० वर्ष की है उसकी वाल दशा १० वर्ष तक की होती है, इसी प्रकार से आगे भी दशवर्ष प्रमाणता जाननी चाहिये । जिन जीवों की एक कोटिपूर्व की आयु होती है, उस जीवोंकी आयुका जो दशवां भाग है वह वाला अवस्थारूप होता है ऐसा समझना चाहिये तथा-जो अवस्था क्रीडा प्रधान होती है वह क्रीडा अवस्था है कहा भी है--

---

(૧) બાલાદશા-બાલ્યાવસ્થા અથવા બાલકદશાનું નામ બાલાદશા છે. ધર્મ અને ધર્મિમાં અભેદ માનીને આ દશાનું નામ "બાલાદશા કહેવામાં આવ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે—" जायमेत्तस्स जंतुस्स " ઇત્યાદિ—

જાતમાત્ર (જન્મતા જ) જન્તુની જે પ્રાથમિક દશા છે તેને બાલદશા કહે છે. આ દશામાં તે સુખદુઃખનું ભાન સ્પષ્ટરૂપે કરી શકાતું નથી. જે માણસનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હોય છે, તે માણસની બાલાદશા દસ વર્ષની ઉંમર સુધીની સમજવી. એજ પ્રમાણે બીજી અવસ્થાઓ પણ દસ-દસ વર્ષપ્રમાણ સમજવી. જે જીવોનું આયુષ્ય એક કોટિ પૂર્વનું હોય છે, તે જીવોના દસમાં ભાગનું આયુષ્યકાળને-આયુષ્કાળના શરૂઆતના દસમાં ભાગના કાળને-તેની બાલ્યાવસ્થા ગણવામાં આવે છે.

ક્રીડાવસ્થા-જે અવસ્થા ક્રીડાપ્રધાન હોય છે. તેને ક્રીડાવસ્થા કહે છે કહ્યું પણ છે કે-" विइयं च दसं पत्तो " ઇત્યાદિ—

छाया—द्वितीयां च दशां प्राप्तो, नानाक्रीडाभिःक्रीडति।
न तत्र कामभोगेषु तीव्रा उत्पद्यते मतिः ॥१॥ इति ॥२॥

तथा-मन्दा-यस्यां दशायां जनःप्रशस्तबलबुद्ध्यभावात् तत्साध्यकार्यमुपदर्शयितुमसमर्थो भवति, परन्तु भोगानुभूतौ स क्षमो भवति सा दशा मन्दा।

तदुक्तम्—"तइयं च दसं पत्तो, अणुपुव्वीए जो नरो।
समत्थो भुंजिउं भोगे, जइ से अत्थि घरे धुवा ॥१॥"

छाया—तृतीयां च दशां प्राप्त आनुपूर्व्या यो नरः।
समर्थो भोक्तुं भोगान् यदि तस्य सन्ति गृहे ध्रुवाः ॥१॥ इति।

अयं भावः-मन्दाभिधानां तृतीयां दशाम् आनुपूर्व्या=क्रमेण प्राप्तो यो नरः स भोगान् भोक्तुं समर्थो भवति, यदि ते भोगास्तस्य जनस्य गृहे ध्रुवाः=निश्चिताः भवेयुरिति ॥३॥ तथा-बला-यस्यामवस्थायां पुरुषो बलयुक्तो भवति, सा दशा बलयोगाद् बलेत्युच्यते।

"बिइयंच दसं पत्तो' इत्यादि।

द्वितीय अवस्था को प्राप्त हुआ मनुष्य जो नाना प्रकारकी क्रीडाओं को करता है वही उसकी क्रीडा अवस्था है, इस अवस्था में वह कामभोगोंमें तीव्रमतिवाला-उत्पन्न नहीं होता है। जिस दशामें मनुष्य प्रशस्त बल बुद्धि के अभाव से प्रशस्त बल बुद्धि से साध्यकार्य को दिखलाने के लिये असमर्थ होता है, परन्तु भोगों की अनुभूति करने में समर्थ होता है ऐसी वह उसकी दशा मन्दा कही गई है. कहा भी है—

"तइयं च दसं पत्तो' इत्यादि।

मन्दानाम की तृतीय दशाको क्रमशः प्राप्त हुआ जो मनुष्य भोगों को भोगने में समर्थ होता है यदि वे भोग उसके घरमें ध्रुव-निश्चित-

---

દ્વિતીય અવસ્થા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે એવો મનુષ્ય વિવિધ પ્રકારની ક્રીડાઓ કર્યા કરે છે, તેથી જ આ અવસ્થાને ક્રીડા અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થામાં માણસ કામભોગોની તીવ્ર અભિલાષાવાળો હોતો નથી.

(૩) મન્દા અવસ્થા-જે અવસ્થામાં પ્રશસ્ત બલબુદ્ધિના અભાવને લીધે, મનુષ્ય પ્રશસ્ત બલબુદ્ધિ વડે સાધ્ય એવાં કાર્યોને કરી શકવાને અસમર્થ હોય છે, પરન્તુ ભોગોની અનુભૂતિ કરવાને સમર્થ હોય છે, તે અવસ્થાનું નામ મન્દા અવસ્થા છે. કહ્યું પણ છે કે—"तइयं च दसं पत्तो" ઈત્યાદિ—

મન્દા અવસ્થા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે એવો મનુષ્ય ભોગોને ભોગવવાને

तदुक्तम्—" चउत्थी य बला नाम, जं नरो दसमस्सिओ।
समत्थो बलं दरिसेउं, जइ होइ निरुवद्दवो ॥१॥ "

छाया—चतुर्थी च बला नाम, यां नरो दशामाश्रितः।
समर्थो बलं दर्शयितुं यदि भवति निरुपद्रवः ॥१॥ इति।

निरुपद्रवः=रोगाद्युपद्रववर्जित इत्यर्थः ॥४॥

तथा-प्रज्ञा-प्रकर्षेण ज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा-अभीष्टार्थसम्पादनविषया परिवाराभिवृद्धिविषया वा बुद्धिः, तद्योगा दशाऽपि प्रज्ञा।

तदुक्तम्—" पंचमिंच दसं पत्तो, अणुपुव्वीए जो नरो।
इच्छियत्थं विचिंतेइ, कुडुंबं चाभिकंखई ॥१॥ "

छाया—पञ्चमींच दशां प्राप्तः, आनुपूर्व्या च यो नरः।
ईप्सितार्थं विचिन्तयति, कुटुम्बं चाभिकाङ्क्षति ॥१॥ इति ॥५॥

होते हैं तो। तथा-जिस अवस्था में पुरुष बल युक्त होता है ऐसी वह दशा बल के योग से बला कही गई है. कहा भी है—

" चउत्थीय बला नाम ' इत्यादि।

चतुर्थी दशा का नाम बला है इस दशा को प्राप्त हुआ मनुष्य अपने बलका प्रदर्शन करने में समर्थ होता है यदि वह रोगादि उपद्रवों से रहित होता है तो जिस दशा प्राप्त हुआ प्राणी-मनुष्य-इच्छित अर्थ के सम्पादन करने में समर्थ बुद्धिवाला एवं परिवार की वृद्धि करनेवाली बुद्धिवाला होता है, वह दशा प्रज्ञा (बुद्धि) के योग से प्रज्ञा दशा है। कहा भी है—" पंचमिं च दसं पत्तो " इत्यादि—

સમર્થ હોય છે. જો તેના ઘરમાં ભોગોને ભોગવવાની સગવડ હોય, તો તેમને ભોગવવાને તે અવશ્ય સમર્થ હોય છે.

(૪) બલા અવસ્થા–જે અવસ્થામાં માણુસ શારીરિક બળથી યુક્ત હોય છે, તે અવસ્થાને બલના યોગને કારણે બલાઅવસ્થા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–

" ચઉત્થીય બલા નામ "

ચોથી દશાનું નામ-બલાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જો માણુસ નીરોગી હોય તો પોતાના બળનું પ્રદર્શન કરવાને સમર્થ હોય છે.

(૫) પ્રજ્ઞાદશા–જે અવસ્થામાં માણુસ ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારી બુદ્ધિથી યુક્ત હોય છે અને પોતાના પરિવારની વૃદ્ધિ કરનારી બુદ્ધિથી સંપન્ન હોય છે, તે દશાને પ્રજ્ઞાના યોગથી પ્રજ્ઞાદશા કહે છે. કહ્યું છે કે—" પંચમિં ચ દસં પત્તો " ઇત્યાદિ

तथा–हायनी–हीयते=क्षीयते जनानामिन्द्रियशक्तिर्यस्यां दशायां सा दशा। इन्द्रियाणां विषयग्रहणाक्षमकारिणी दशेत्यर्थः।

तदुक्तम्—"छट्ठी उ हायणी नामं, जं नरो दसमस्सिओ।
विरज्जई य कामेसु, इंदिएसु य हायई॥ १॥"

छाया—षष्ठी तु हायनी नाम यां नरो दशामाश्रितः।
विरज्यते च कामेषु इन्द्रियेषु च हीयते॥१॥ इति॥६॥

तथा–प्रपञ्चा–प्रपञ्चते=व्यनक्ति वृद्धतां, प्रपञ्चयति विस्तारयति श्लेष्मकासादिरोगान् वा, प्रपञ्चयति=अवपातयति वाऽऽरोग्याद् या दशा सा।

उक्तं चात्र—"सत्तमिंच दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो णरो।
निच्छूहइ चिक्कणं खेलं, खासई य अभिक्खणं॥१॥"

छाया—सप्तमींच दशां प्राप्त आनुपूर्व्या यो नरः।
निष्कासयति चिक्कणं श्लेष्माणं कासते च अभीक्ष्णम्॥१॥इति॥७॥

इसका अर्थ पूर्वोक्त जैसा ही है। जिस अवस्थामें मनुष्यों की इन्द्रियशक्ति क्षीण होने लगती है वह दशा हायनी है यह दशा इन्द्रियोंको अपने २ विषयको ग्रहण कराने में असमर्थ होने लगती है कहा भी है–

"छट्ठी उ हायणी नामं' इत्यादि।

छठी–दशा हायनी है इस अवस्थामें पहुँचा हुआ मनुष्य कामभोगों से विरक्तता की ओर बढ जाता है और इन्द्रियों के बल से भी विहीन हो जाता है प्रपंचा नामकी जो सातवीं दशा है वह वृद्धताको प्रकट कर देती है अथवा श्लेष्मा–कफरोग–या खाँसी आदिका विस्तार करती है अथवा–आरोग्य से पतित करती है कहा भी है—

હાયની અવસ્થા–જે અવસ્થામાં માણુસની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણુ થવા માંડે છે, તે દશાનું નામ હાયનીદશા છે. આ અવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણુ કરવાને અસમર્થ થવા માંડે છે. કહ્યું પણુ છે કે–"छट्ठी उ हायणी नाम" ઇત્યાદિ.

છટ્ઠીદશાનું નામ હાયની દશા છે. આ અવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય કામભોગાથી વિરક્ત થતો જાય છે અને તેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ પણુ હ્રાસ થવા માંડે છે.

પ્રપંચદશા–આ સાતમી દશ વૃદ્ધા અવસ્થાનાં ચિહ્નો પ્રકટ કરવા માંડે છે. અથવા કફની વૃદ્ધિ થવાને લીધે ઉધરસ, દમ આદિ રોગો આ અવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યને લાગુ પડે છે. અથવા આ અવસ્થાએ પહોંચેલા માણુસનું આરોગ્ય બગડે છે. કહ્યું પણુ છે કે–"सत्तमिं च दसं पत्तो" ઇત્યાદિ.

तथा-प्राग्भारा-प्राग्भारम्=ईषदवनतं शरीरं यस्यां सा।

उक्तं चात्र—"संकुचि य वलीचम्मो, संपत्तो अट्ठमिं दसं।
नारीण मणभिप्पेओ, जराए परिणामिओ ॥१॥"

छाया—संकुचितवलीचर्मा संप्राप्तः अष्टमीं दशाम्।
नारीणामनभिप्रेतो, जरया परिणामितः ॥१॥ इति ॥८॥

तथा-मुम्मुखी-मोचनं मुक्-परित्यागः, तं प्रति मुखं यस्यां सा। जरया गृहीतशरीरस्य पुरुषस्य यस्यां दशायां शरीरत्यागं प्रति उद्युक्ततेव भवति सा दशेत्यर्थः।

"सत्तमिंच दसं पत्तो' इत्यादि।

क्रमशः सप्तमी अवस्था पर पहुँचा हुआ व्यक्ति को चिकना २ कफ निकलता है और वह बार २ खांसता है। जिस अवस्थामें शरीर कुछ २ झुक जाता है-वह प्राग्भारा है कहा भी है—

"संकुचियवलीचम्मो" इत्यादि।

इस अवस्थाको प्राप्त हुए मनुष्य के शरीर पर झुर्रियां पड़ जाती है खाल कुकर जाती है, और वह स्त्रियों को अनभिप्रेत हो जाता है। अर्थात् घरकी स्त्री भी उससे स्नेह नहीं दिखलाती है। जरा से गृहीत शरीरवाले पुरुषका जिस अवस्था में शरीर त्याग के प्रति तैयारी जैसी होने लगती है उत्कंठा जैसी बढने लगती है वह मुम्मुखी दशा है। कहा

સાતમી અવસ્થાએ પહોંચેલો માણસ ચીકણો ચીકણો કફ કાઢ્યા કરે છે. અને વારંવાર ઉધરસ ખાધા કરે છે.

પ્રાગ્ભારા-જે અવસ્થામાં માણસનું શરીર ટટ્ટાર રહેવાને બદલે ઝુકવા માંડે છે-પીઠ કમાનના જેવી થઈ જાય છે, છે અવસ્થાનું નામ નામ પ્રાગ્ભારા અવસ્થા છે. કહ્યું પણ છે કે-"संकुचियवली चम्मो" ઇત્યાદિ—

પ્રાગ્ભારાવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યના શરીર પર કરચલીઓ પડી જાય છે. તેની ચામડી લૂખી (રૂક્ષ) થઇ જાય છે અને તેની પત્ની પણ તેના તરફ સ્નેહ બતાવતી નથી.

મુમ્મુખી અવસ્થા-જરાથી ગૃહીત થયેલા-વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા શરીર વાળો પુરુષ જે અવસ્થાએ શરીર ત્યાગની જાણે કે તૈયારી કરી રહ્યો હોય એવું લાગે છે-અથવા આ શરીર હવે વહેલામાં વહેલી તકે છૂટી જાય એવી ઉત્કંઠા જે અવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, તે અવસ્થાનું નામ મુમ્મુખીદશા છે. કહ્યું પણ છે કે-"नवमी मुंमुही नाम" ઇત્યાદિ.

उक्तं चात्र—"नवमी मुंमुही नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।
जरा घरे विणस्संते, जीवो वसइ अकामओ ॥१॥"
छाया—नवमी मुङ्मुखी नाम यां नरो दशामाश्रितः ।
जरया गृहे विनश्यति जीवो वसति अकामतः ॥१॥इति॥९॥

तथा-स्वापनी-स्वापयति-शाययति-निद्रायुक्तं करोति या सा। निद्राकारिणी दशेत्यर्थः। अस्यां दशायां नरो यथा भवति।

तदुक्तम्—"हीणभिन्नस्सरो दीणो, विवरीओ विचित्तओ ।
दुब्बलो दुक्खिओ वसइ संपत्तो दसमिं दसं ॥ १ ॥"
छाया—हीनभिन्नस्वरो दीनो, विपरीतो विचित्रकः ।
दुर्बलो दुःखितो वसति, संप्राप्तो दशमीं दशाम् ॥१॥इति॥१०॥सू ॥७८॥

भी है–"नवमी मुंमुही नाम' इत्यादि ।

जिस दशाको प्राप्त हुआ जीव यह जानकर कि यह मेरा शरीर रूप घर जरा से विनष्ट हो रहा है उसमें विना इच्छाके रहता है.

जिस अवस्थामें मनुष्यको नींद पर नींद आनेलगजाती है ऐसी वह निद्राकारिणी दशा स्वापनी दशा है। कहा भी है—"हीण भिन्नस्सरो दीणो' इत्यादि। इस अवस्थामें मनुष्य हीन और लड़खडाते हुए स्वर वाला हो जाता है दीन हो जाता है. इसका चित्त भी ठिकाने पर नहीं रहता है. दुर्बल कमजोर हो जाता है एवं दुःखित हुआ वह जिस किसी भी प्रकार से अपने जीवन को व्यतीत करता हुआ समाप्त होने का अभिलाषी बन जाता है। सूत्र ॥७८॥

જે અવસ્થાએ પહોંચેલો જીવ પોતાના શરીરરૂપ ઘરને વિનષ્ટ થઇ રહેલું જોઇને તેમાં અનિચ્છાએ પણ રહે છે–લાચારીથી તે શરીરને છોડી શકતો નથી, તે અવસ્થાનું નામ મુઙ્મુખી અવસ્થા છે.

(૧૦) સ્વાપનીદશા–જે અવસ્થામાં માણસને બહુ જ ઊંઘ આવે છે એવી નિદ્રાકારિણીદશાનું નામ સ્વાપની દશા છે કહ્યું પણ છે કે—

"हीण भिन्नस्सरो दीणो" ઈત્યાદિ—

આ અવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય હીન અને લડખડાતા (થોથરાતા) અવાજવાળો થઈ જાય છે, દીન થઈ જાય છે; તેનું ચિત્ત પણ ઠેકાણે રહેતું નથી. તે કમજોર બની જાય છે. આ પ્રકારની દશાને લીધે દુઃખી થતો તે મનુષ્ય પોતાના મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતો થકો પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરે છે. ॥ સૂત્ર ૭૮ ॥

पूर्वसूत्रे पुरुषाणां दश दशा उक्ताः, अतः पुरुषसमानधर्माणां वनस्पतीनां ता दशाः प्रकारान्तरत आह—

मूलम्—दस तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता-मूले १ कंदे २ जाव पुप्फे ८ फले ९ बीए १० ॥ सू. ७९ ॥

छाया—दश तृणवनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मूलम् १ कन्दो २ यावत् पुष्पम् ८ फलं ९ बीजम् १० ॥ सू० ७९ ॥

टीका—'दस तणवणस्सइ'-इत्यादि—

तृणवनस्पतिकायिकाः-तृणमिव वनस्पतिकायिकाः। तृणसाधर्म्यं चैषां बादरत्वेन। तेन सूक्ष्मा नात्र विवक्षिता। ते च बादरा वनस्पतिकायिका दशसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः। तद्यथा-'मूलम्' इत्यादि। तत्र-मूलम् प्रसिद्धम् १, कन्दः=स्कन्धाधोवर्ती भागः २, यावत् करणात्- "स्कन्धः=स्थुडमिति प्रसिद्धः ३, त्वक्प्रसिद्धा ४, शाला=शाखा ५, प्रवालम् = ४, पत्रं प्रसिद्धम् ६," इत्येतानि पञ्चपदानि संग्राह्याणि। तथा-पुष्पादीनि त्रीणि पदानि प्रसिद्धानि १० ॥ सू० ७९ ॥

इस प्रकार से पुरुषोंकी १० दशाओंका कथन कर अब सूत्रकार पुरुष समान धर्मवाली वनस्पतियोंकी उन दशाओंका वर्णन प्रकारान्तरसे करते हैं—"दस तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता-इत्यादि। सूत्र ॥७९॥

टीकार्थ-बादर होनेसे तृणके जैसे बादरवनस्पति कायिक १० प्रकार के कहे गये हैं-जैसे-मूल १ कन्द २ यावत् पुष्प ८ फल ९ और बीज १० इनमें मूल नाम जडका है, कन्द नाम स्कन्धके अधोवर्ती भागका नाम कन्द है. यहां यावत् पदसे स्कन्ध-थुड त्वचा शाला-शाखा, प्रवाल-कोंपल एवं पत्र, इनका ग्रहण हुआ है। तथा-पुष्प, फल एवं बीज ये प्रसिद्ध हैं। सूत्र॥७९॥

આગલા સૂત્રમાં પુરુષોની દસ દશાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર પુરુષસમાન ધર્મવાળી વનસ્પતિઓની દશ દશાઓનું નિરૂપણ કરે છે-

"दसतणवणस्सइकाइया पण्णत्ता' ઈત્યાદિ--(સૂ. ૭૯)

ટીકાર્થ-બાદર હોવાને લીધે તૃણના જેવા બાદર વનસ્પતિકાયિકના દસ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) મૂલ, (૨) કન્દ (યાવત્) (૮) પુષ્પ, (૯) ફલ અને (૧૦) બીજ. અહીં યાવત્ પદ દ્વારા નીચેનાં પદો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે-(૩) સ્કન્દ (થડ), (૪) ત્વક્ (છાલ), (૫) શાખા, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર.

જેના આધારે ઝાડ કે છોડ જમીન ઉપર ઊભાં રહે છે. તેનું નામ મૂળ છે. સ્કન્દ-થડનો જે ભાગ જમીનમાં રહેલો હોય છે તેને સ્કન્દ કહે છે. પ્રવાલ-અંકુરો અથવા કુમળાં પર્ણોને પ્રવાલ કહે છે. શાખા એટલે થડથી નીકળતી ડાળી છે. પુષ્પ, ફલ અને બીજ શબ્દો જાણીતા છે. ॥ સૂ. ૭૯ ॥

दशस्थानकानुरोधाद् विद्याधराभियोगिकश्रेणीनां विष्कम्भ मानमाह—

मूलम्—सव्वओऽवि णं विज्जाहरसेढीओ दस दस जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। सव्वओऽविणं आभिओगियसेढीओ दस दस जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० ८० ॥

छाया—सर्वतोऽपि खलु विद्याधरश्रेणयो दशदश योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। सर्वतोऽपि खलु आभियोगिकश्रेणयो दश दश योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ८० ॥

टीका—'सव्वओऽवि' इत्यादि—

सर्वतोऽपि=सर्वस्यामपि दिशि खलु विद्याधरश्रेणयः=दीर्घवैताढ्यस्थिता विद्याधरनगरश्रेयणो दश दश योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ताः। एवमाभियोगिकश्रेणीनामपि विष्कम्भतः प्रमाणो बोध्यः। अत्रेदं बोध्यम् दीर्घवैताढ्यपर्वता उच्चत्वेन पञ्चविंशति योजनानि, मूलविष्कम्भेण च पञ्चाशद् योजनानि। तत्र दीर्घवैताढ्येषु पर्वतेषु भूमितलाद् दश योजनानि व्यतिव्रज्य विष्कम्भतो दशयोजनप्रमाणा दक्षिणत

दश स्थानकोंके अनुरोधसे अबसूत्रकार विद्याधरश्रेणियोंका विष्कम्भ मान कहते हैं—"सव्वओऽविणं विज्जाहरसेढीओ—इत्यादि। सूत्र ॥८०॥

टीकार्थ—समस्त भी दिशाओंमें विद्याधरश्रेणियां—दीर्घवैताढ्य पर्वत पर स्थित विद्याधर नगरकी श्रेणियां विष्कम्भकी अपेक्षा १०–१० योजन की कही गई हैं। इसी प्रकार से आभियोगिक श्रेणियोंका भी विष्कम्भ की अपेक्षा से प्रमाण जानना चाहिये, यहां ऐसा समझना—दीर्घवैताढ्य पर्वत सब ऊंचाई में २५ योजन के हैं और मूल के विष्कम्भ से ५० योजन के हैं। दीर्घवैताढ्य पर्वतों पर भूमितल से १० योजन तक आगे

હવે સૂત્રકાર દસ સ્થાનકોના અનુરોધની અપેક્ષાએ વિદ્યાધર શ્રેણીઓનું કથન કરે છે—" સવ્વઓऽવિણં વિજ્જાહરસેઢીઓ " ઇત્યાદિ—(સૂ. ૮૦)

ટીકાર્થ—દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વત પર આવેલી વિદ્યાધરનાં નગરોની શ્રેણીઓને અહીં વિદ્યાધર શ્રેણીઓ કહી છે. આ વિદ્યાધરશ્રેણીઓ બધી દિશાઓમાં આવેલી છે. આ વિદ્યાધર નગરની શ્રેણીઓનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ૧૦–૧૦ યોજનનો કહ્યો છે. આભિયોગિક શ્રેણીઓ (આભિયોગિક દેવોનાં નગરોની શ્રેણીઓ)નો વિષ્કંભ પણ એટલોજ સમજવો. દરેક દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતની ઉંચાઇ ૨૫ યોજનની અને તેના મૂળ ભાગનો વિસ્તાર ૫૦ યોજનનો કહ્યો છે. આ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર ભૂમિતલથી

उत्तरतश्च विद्याधरश्रेणयो भवन्ति। भरतक्षेत्रस्थदीर्घवैताढये दक्षिणतः पञ्चाशद्-विद्याधरणश्रेणयो भवन्ति। उत्तरतस्तु षष्टिसंख्यकाः। ऐरवतक्षेत्रस्थदीर्घवैताढये दक्षिणतः षष्ठिसंख्यकाः, उत्तरतः पञ्चाशत्संख्यकाः। विजयस्थितेषु दीर्घवैताढयेषु दक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चाशत्पञ्चाशत्संख्यका विद्याधरश्रेणयो बोध्याः। तथा–विद्याधरश्रेणीनामुपरि दश योजनानि व्यतिव्रज्य विद्याधरश्रेणीवदेव आभियोगिकदेवानां श्रेणयो बोध्याः। आभियोगिकश्रेणीनामुपरि दीर्घवैताढया उच्चत्वेन पञ्चयोजनानि, विष्कम्भेण तु दश योजनानि। आभियोगिका देवास्तु–शक्रादिवशवर्त्ति सोमयमवरुणवैश्रवणाख्यानां लोकपालानां सम्बन्धिनो व्यन्तरा

जाकर के विष्कम्भ की अपेक्षा दश योजन प्रमाण वाली दक्षिण में और उत्तर में विद्याधर श्रेणियां हैं। भरतक्षेत्र में जो दीर्घवैताढय पर्वत है उसपर दक्षिणकी ओर ५० विद्याधर श्रेणियां हैं। एवं उत्तरकी ओर ५० विद्याधर श्रेणियां हैं। ऐरवत क्षेत्र में जो दीर्घवैताढय पर्वत हैं उसपर दक्षिणकी ओर ६० और उत्तरकी ओर ५० विद्याधर श्रेणियां हैं। विजयों में स्थित जो दीर्घवैताढय पर्वत हैं उनपर दक्षिण और उत्तरमें ५०–५० विद्याधर श्रेणियां है तथा विद्याधर श्रेणीयां के ऊपर दश योजन आगे जाकर विद्याधरकी श्रेणियोंकी तरह आभियोगिक देवोंकी श्रेणियां हैं। आभियोगिक श्रेणियोंके ऊपर जो दीर्घवैताढय पर्वत हैं उनकी ऊँचाई पांच योजनकी और उनका विष्कम्भ दश योजनका है ये जो आभियोगिक देव हैं वे शक्रादिकोंके वशवर्ती जो सोम यम वरुण और वैश्रवण लोकपाल हैं

૧૦ યોજનપ્રમાણુ ઊંચે ગયા બાદ, દક્ષિણુમાં અને ઉત્તરમાં, દસ યોજનના પ્રમાણુવાળી વિદ્યાધરશ્રેણીઓ આવે છે. ભરતક્ષેત્રમાં જે દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વત છે. તેના ઉપર દક્ષિણુમાં ૫૦ વિદ્યાધરશ્રેણીઓ અને ઉત્તરમાં પણ ૫૦ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ છે. ઐરવતક્ષેત્રમાં જે દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતો છે, તે પર્વતો ઉપર દક્ષિણુમાં ૬૦ અને ઉત્તરમાં ૫૦ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ છે. વિજયોમાં આવેલા જે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વતો છે, તે પર્વતો પર દક્ષિણુમાં ૫૦ અને ઉત્તરમાં પણ ૫૦ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ છે વિદ્યાધરશ્રેણીઓથી ૧૦ યોજન ઉંચે જવાથી વિદ્યાધર શ્રેણીઓના જેવી જ આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ આવે છે. આભિયોગિક શ્રેણીઓની ઉપરના ભાગમાં દીર્ઘવૈતાઢય પર્વતોનો જેટલો ભાગ બાકી રહે છે તેટલા ભાગનો વિસ્તાર ૧૦ યોજનનો અને ઉંચાઈ ૫ ચ યોજનની છે.

ઉપર જે આભિયોગિક દેવોની વાત કરી તે દેવો શક્રાદિકોના સોમ, યમ, વરુણ, વૈશ્રવણ આદિ લોકપાલોને આધીન હોય છે, અને તેઓ વ્યન્તર દેવરૂપ

बोध्याः। एते हि लोकपालानाम्—अभियोगेन=आज्ञया चरन्तीति हेतोराभियोगिका उच्यन्ते इति ॥ सू० ८० ॥

आभियोगिकश्रेणयो हि देवावासविशेषानाह—

मूलम्--गेविज्जगविमाणा णं दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता ॥ सू० ८१ ॥

छाया—ग्रैवेयकविमानानि खलु दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ८१ ॥

टीका—'गेविज्जगविमाणा' इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ॥ सू० ८१ ॥

ग्रैवेयकवासिनस्तु देवा भवन्ति। देवाश्च महर्द्धिका इति तेषां महर्द्धिकत्वमुपवर्णयितुं, महर्द्धिकत्वप्रस्तावाद् मुनीनामपि तद् वर्णयितुं तेजोनिसर्गप्रकारमाह—

उनके सम्बन्धी हैं और ये व्यन्तर देव रूप हैं। ये लोकपालोंकी आज्ञा से चलते फिरते हैं इस कारण आभियोगिक कहलाते है। सूत्र ॥८०॥

ये आभियोगिक श्रेणियां देवावास रूप हैं-अतः अब सूत्रकार देवावास विशेषोंका कथन करते हैं---

"गेविज्जगविमाणाणं दस जोयणसयाइं"-इत्यादि। सूत्र ॥८१॥

टीकार्थ-ग्रैवेयक विमान १० सौ योजनके अर्थात् १ हजार योजनके ऊँचे कहे गये हैं। सूत्र ॥८१॥

ग्रैवेयकवासी देव होते हैं-और देव महर्द्धिक होते हैं, इसलिये अब सूत्रकार उनके महर्द्धिकताका वर्णन करनेके लिये और महर्द्धिकता के प्रस्तावमें मुनिजनोंकी भी महर्द्धिकताका वर्णन करनेके लिये तेजो-

---

હોય છે, તે દેવો લોકપાલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા હોય છે, તે કારણે તેમને આભિયોગિક દેવો કહે છે. ॥ સૂત્ર ૮૦ ॥

આ આભિયોગિકશ્રેણીઓ દેવાવાસરૂપ હોવાથી સૂત્રકાર હવે દસ સ્થાનોની અપેક્ષાએ દેવાવાસવિશેષોનું કથન કરે છે.

"गेविज्जगविमाणाणं दस जोयणसयाइं" ઈત્યાદિ—(સૂ. ૮૧)

ટીકાર્થ-ગ્રૈવેયક વિમાનો દસસો યોજનપ્રમાણ એટલે કે એક હજાર યોજનપ્રમાણ ઊંચાં છે. ॥ સૂત્ર ૮૧ ॥

ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવો નિવાસ કરે છે. દેવો મહદ્ધિક હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમની મહદ્ધિકતાનું કથન કરવાને માટે અને મુનિજનોની મહ-

मूलम्--दसहिं ठाणेहिं सह तेयसा भासं कुज्जा, तं जहा--केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा, से य अच्चासाइए समाणे परिकुविए, तस्स तेयं निसिरेज्जा, से तं परितावेइ से तं परितावेत्ता तमेव सह तेयसा भासं कुज्जा १। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा, से य अच्चासाइए समाणे देवे परिकुविए. तस्स तेयं निसिरेज्जा, से तं परितावेइ, से तं परितावेत्ता तमेव सह तेयसा भासं कुज्जा२। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा, से य अच्चासाइए समाणे परिकुविए देवे य परिकुविए, दुहओ पडिण्णा तस्स तेय निसिरेज्जा, से तं परितावेंति, ते तं परितावित्ता तमेव सह तेयसा भासं कुज्जा ३। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा से य अच्चासाइए देवे परिकुविए, तस्स तेयं निसिरेज्जा तत्थ फोडा समुच्छंति, ते फोडा भिज्जंति ते फोडा भिन्ना समाणा तमेव सह तेयसा भासंकुज्जा ४। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा से य आच्चसाइए देवे परिकुविए तस्स तेयं निसिरेज्जा तत्थ फोडा संमुच्छंति, ते फोडा भिज्जंति ते फोडा भिन्ना समाणा तमेव सह तेयसा भासंकुज्जा ५। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा, से य अच्चासाइए परिकुविए देवे वि य परिकुविए, ते दुहओ पडिण्णा तस्स तेयं निसिरेज्जा, तत्थ फोडा संमुच्छंति, सेसं तहेव जाव भासं कुज्जा ६। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चा-

लेश्याके प्रकारोंका कथन करते हैं---

ધિંકતાનું પણ વર્ણન કરવાને માટે તેજોલેશ્યાના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે-

साएज्जा, से य अच्चासाइए परिकुविए, तस्स तेयं निसि-रेज्जा, तत्थ फोडा संमुच्छंति, ते फोडा भिज्जंतिं, तत्थ पुला संमुच्छंति, ते पुला भिज्जंति, ते पुला भिन्ना समाणा तमेव सह तेयसा भासं कुज्जा ७। एए तिन्नि आलावगा भाणियव्वा ९। केइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएमाणे तेयं निसिरेज्जा सेय तत्थ णो कम्मइ, णो पकम्मइ, अंचियंचियं करेइ, करित्ता आयाहिणपयाहिणं करेइ, करित्ता उड्ढं वेहासं उप्पयइ। उप्पइत्ता सेणं तओ पडिहए पडिणियत्तइ, पडिणियत्तित्ता तमेव सरीरगं अणुदहमाणे अणुदहमाणे सह तेयसा भासं कुज्जा, जहा वा गोसालगस्स मखंलिपुत्तस्स तवे तेए १० ॥ सू० ८२ ॥

छाया–दशभिः स्थानैः सह तेजसा भस्म कुर्यात् तद्यथा– कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत् स च अत्याशातितः सन् परिकुपितः तस्य तेजो निसृजेत्, स तं परितापयति, स तं परिताप्य तमेव सह तेजसा भस्म कुर्यात् १। कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत् स च अत्याशातितः सन् देवः परिकुपितः, तस्य तेजो निसृजेत् स तं परितापयति, स तं परिताप्य तमेव सह तेजसा भस्म कुर्यात् २। कोऽपि तथारूप श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत्, स च अत्याशातितः सन् परिकुपितो देवश्च परिकुपितः, उभौ प्रतिज्ञौ तस्य तेजो निसृजेताम् तौ तं परितापयतः तौ तं परिताप्य तमेव सह तेजसा भस्म कुर्याताम् ३। कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत्, स च अत्याशातितः देवे परिकुपितः, सन् तस्य तेजो निसृजेत्, तत्र स्फोटाः सम्मूर्च्छन्ति, ते स्फोटा भिद्यन्ते, ते स्फोटा भिन्नाः सन्तः तमेव सह तेजसा भस्म कुर्युः ४। कोऽपि तथारूप श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत्, स च अत्याशातितो देवः परिकुपितः, तस्य तेजो निसृजेत् तत्र स्फोटाः सम्मूर्च्छन्ति, ते स्फोटा भिद्यन्ते, ते स्फोटा भिन्नाः सन्तस्तमेव सह तेजसा भस्म कुर्युः ५। कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत्, स च अत्याशातितः परिकुपितो देवोऽपि च परिकुपितः, तौ उभौ प्रतिज्ञौ तस्य तेजो

निसृजेत्तस्, तत्र स्फोटाः सम्मूर्च्छन्ति, शेषं तथैव यावत्, भस्मकुर्युः ६। कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयेत्, स च अत्याशातितः परिकुपितः, तस्य तेजो निसृजेत्, तत्र स्फोटा सम्मूर्च्छन्ति, ते स्फोटा भिद्यन्ते, तत्र पुलाः सम्मूर्च्छन्ति, ते पुला भिद्यन्ते, ते पुला भिन्नाः सन्तस्तमेव सह तेजसा भस्म कुर्युः ७। एते त्रय आलापका भणितव्याः ८ कोऽपि तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा अत्याशातयन् तेजो निसृजेत्, तच्च तत्र नो क्रमते, नो प्रक्रमते, अञ्चिता-ञ्चितं करोति, कृत्वा आदक्षिणप्रदक्षिणां करोति, कृत्वा ऊर्ध्वं विहाय उत्पतति उत्पत्य तत् खलु ततः प्रतिहतं प्रतिनिवर्तते, प्रतिनिवृत्य तमेव शरीरकमनुदहन् अनुदहन् सह तेजसा भस्म कुर्यात्, यथा वा गोशालकस्य मङ्खलिपुत्रस्य तपस्तेजः ॥ सू. ८२॥

टीका-दसहिं ठाणेहिं इत्यादि—

तेजोलेश्यावान् श्रमणो दशभिः स्थानैः=प्रकारैः सह तेजसा वर्तमान तेजोलेश्यावन्तम् उपसर्गकारिणं भस्म-भस्मेव भस्म-भस्मवत् कुर्यात्=विनाशयेत्, तथा- कोऽपि तेजोलेश्यावान् उपसर्गकारी तथारूपं=तेजोलेश्यावन्तं श्रमणं=तपस्विनं माहनं=मा जहि मा जहि' इति प्ररूपकं वा अत्याशातयेत्=महतीमाशातनां कुर्यात्। अत्याशातितश्च सन् स श्रमणो माहनो वा परिकुपितः=अत्यन्तं। क्रोधव-

---

"दस हिंठाणेहिं सह तेयसा भासं कुज्जा"-इत्यादि। सूत्र ॥८२॥

टीकार्थ-जो तेजोलेश्यावाला श्रमण तेजोलेश्यासे युक्त उपसर्गकारी को भस्मसात् कर देता है-नष्ट कर देता है-सो इसमें ये १० कारण हैं- यदि कोई तेजोलेश्यावाला उपसर्गकारी किसी दूसरे तेजोलेश्यावाले तपस्वीजन की अथवा माहनकी-मत मारो मत मारो इस प्रकार से प्ररूपणा करनेवाले की-महती आशातना कर देता है और आशातना युक्त हुआ वह श्रमण अथवा माहन जब अत्यन्त कुपित हो जाता है हैं, तो वह क्रोध के वश से उस आशातना कारक के ऊपर तेजोलेश्या

"दसहिं ठाणेहिं सह तेयसा भासं कुज्जा" ઈત્યાદિ—(સૂ ૮૨)

ટીકાર્થ—નીચેનાં દસ કારણોને લીધે તેજોલેશ્યાવાળો સાધુ, તેજોલેશ્યાથી યુક્ત ઉપસર્ગકારી જીવને, પોતાની તેજોલેશ્યા વડે બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે—

(૧) જો કોઈ તેજોલેશ્યાવાળો ઉપસર્ગકારી મનુષ્ય કોઈ બીજા તેજોલેશ્યાવાળા તપસ્વી જનની અથવા માહણની (મા હણો, એવો ઉપદેશ આપનારની) ખૂબ જ આશાતના કરે છે અને આશાતનાયુક્ત થયેલો તે શ્રમણ અથવા માહણ જ્યારે અત્યન્ત કુપિત થઈ જાય છે, ત્યારે તે ક્રોધને કારણે તે આશાતનાકારક

शात् स तस्य=आशातनाकारकस्योपरि तेजो निसृजेत्=तेजोलेश्यां प्रक्षिपेत्। तेजोलेश्यायाः प्रक्षेपेण स श्रमणः तमुपसर्गकारिणं परितापयति=पीडयति, परिताप्य=पीडयित्वा तेजसा सहैव=तेजोलेश्या सह वर्तमानमपितम्=आशातनाकारिणं तदपेक्षया बलवत्तेजोलेश्यायुक्तत्वेन भस्म कुर्यात्=विनाशयेत्। एवकारोऽत्र भिन्नक्रमोऽप्यर्थो बोध्यः। एवमग्रेऽपि। इति प्रथमं स्थानम्। एवमेव द्वितीयतृतीयस्थानद्वयमपि व्याख्येयम्। नवरम्-द्वितीयस्थाने श्रमणमाहनपक्षपाती देव आशातनाकारिणं विनाशयति, तृतीयस्थाने तु श्रमणो माहनो वा तत्पक्षपाती देवश्चेत्युभौ प्रतिज्ञौ=आशातनाकारिणौ विनाशने कृतनिश्चयौ तमाशातनाकारिणं विनाशयत

को छोड़ देता है तेजोलेश्या के प्रक्षेप से वह श्रमण उस उपसर्गकारी को पीडित कर देता है और पीडितकर के तेजोलेश्या के साथ वर्तमान भी उस आशातनाकारी को उसकी अपेक्षा बलिष्ठ तेजोलेश्या से युक्त होने के कारण वह भस्मकर देता है यहां एवकार भिन्नक्रमार्थ में है इसी प्रकारसे आगे भी जानना चाहिये ऐसा यह प्रथम स्थान है। इसी प्रकार से द्वितीय और तृतीय स्थान-कारण भी जानना चाहिये। द्वितीय स्थानमें श्रमण का अथवा माहनका पक्षपाती कोई देव यदि है तो वह उस आशातनाकारी को नष्ट कर देता है। और तृतीय स्थान में श्रमण अथवा माहन अथवा तत्पक्षपाती कोई देव ये दोनों उस आशातनाकारी के विनाश करने में यदि कृतनिश्चयवाले हो जाते हैं तो उस आशातानाकारी को नष्ट कर देते है-इस प्रकार से ये द्वितीय

ઉપર તેજોલેશ્યા છોડે છે, અને તેજોલેશ્યા ફેંકીને તે શ્રમણ તે ઉપસર્ગકારીને પીડિત કરે છે અને તેને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. આશાતનાકારી કરતાં વધારે બલિષ્ઠ તેજોલેશ્યાથી યુક્ત હોવાને કારણે તેજોલેશ્યાવાળો શ્રમણ આશાતનાકારીને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. અહીં "એવકાર" ભિન્ન કર્માર્થમાં પ્રયુક્ત થએલ છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા કારણો વિષે પણ સમજવું. બીજું સ્થાન આ પ્રમાણે છે-શ્રમણ અથવા માહણ પ્રત્યે લાગણી ધરાવનારો કોઇ દેવ હોય, તો તે દેવ આશાતનાકારીને તેની તેજોલેશ્યા વડે ભસ્મસાત્ કરી નાખે છે. ત્રીજું સ્થાન (કારણ) નીચે પ્રમાણે છે-તે શ્રમણ અથવા માહણ અથવા તેમના પ્રત્યે લાગણી ધરાવનારો કોઇ દેવ, એ બન્ને જો તે આશાતનાકારીનો નાશ કરવાને કૃતનિશ્ચયી બને, તો તેઓ તે આશાતનાકારીનો નાશ કરી શકે છે. આ પ્રકારના દ્વિતીય અને તૃતીય સ્થાન સમજવા.

इति द्वितीयतृतीयस्थानद्वयम् ॥ २।३ ॥ तथा कोऽपि तेजोलेश्यावानुपसर्गकारी प्रबलतेजोलेश्यायुक्तं कमपि श्रमणं माहनं वा अत्याशातयेत्, तेनोपसर्गकारिणा-अत्याशातितः स परिकुपितः सन्-तस्य=आशातनाकारकस्योपरि तेजोलेश्या प्रक्षिपेत्। ततस्तत्र=आशातना कारिणि पुरुषे स्फोटाः=स्फोटकाःअग्निदग्धे पुरुष इव सम्मूर्च्छन्ति जायन्ते। ततस्ते स्फोटा भिद्यन्ते=विशीर्यन्ते, स्फोटा विशीर्णाः सन्तस्तेजसा सदैव=तेजोलेश्या सह वर्तमानमपि तमाशातनाकारिणं पुरुषं भस्म कुर्यात्=विनाशयेदिति चतुर्थं स्थानम् ॥४॥ एवमेव पञ्चमषष्ठस्थानद्वयमपि बोध्यम्। नवरं पञ्चमस्थाने श्रमणमाहनपक्षपाती देवस्तेजोलेश्यां निसृजति, षष्ठे श्रमणो माहनो वा तत्पक्षपाती देवश्च तेजोलेश्यां निसृजे। इति पञ्चमषष्ठस्थानद्वयम् ॥५।६॥ तथा-कोऽपि तेजोलेश्यावान् उपसर्गकारी प्रबलतेजोलेश्यासमन्वितं

और तृतीय स्थान है। २-३, तथा-कोई तेजोलेश्यावाला उपसर्गकारी प्रबल तेजोलेश्या से युक्त किसी भी श्रमण अथवा माहन की अशातना करता है तो उस उपसर्गकारी से अत्याशातित होकर क्रुद्ध हुआ वह तेजोलेश्यावाला श्रमण अथवा माहन उस तेजोलेश्यावाले आशातनाकारीके ऊपर अपनी तेजोलेश्या छोड देता है-तो इस अवस्था में उस आशातनाकारी पुरुष के शरीर पर अग्नि से दग्ध हुए की तरह फोड़े हो जाते हैं, फिर जब वे फूटते हैं तो उस आशातनाकारी तेजोलेश्यावाले पुरुष को भस्म कर देते हैं। ४। इसी प्रकार से पांचवां और छठा कारण भी जानना चाहिये-पांचवें स्थान में श्रवण माहनका पक्षपाती देव तेजोलेश्याको छोडता है छठे स्थान में श्रमण अथवा माहन अथवा पक्षपाती देव तेजोलेश्याको छोड़ता है ५-६ उपसर्गकारी कोई भी तेजो-

ચોથું સ્થાન (કારણ) આ પ્રમાણે છે-કોઈ તેજોલેશ્યાવાળો ઉપસર્ગકારી, કોઇ પ્રબળ તેજોલેશ્યાવાળા કોઈ શ્ર..ણ અથવા માહણની અશાતના કરે છે, તો તે અશાતનાકારી પ્રત્યે અત્યન્ત કોપાયમાન થયેલો તે તેજોલેશ્યાવાળો શ્રમણ અથવા માહણ તે અશાતનાકારી તેજોલેશ્યાવાળી વ્યક્તિની ઉપર પોતાની તેજોલેશ્યા છોડી દે છે. તે કારણે તે અશાતનાકારી વ્યક્તિના શરીર ઉપર, દાઝી ગયો હોય એવાં ફોલ્લા થઇ જાય છે. જ્યારે તે ફોલ્લા ફૂટે છે ત્યારે તે અશાતનાકારી વ્યક્તિ મરી જાય છે. આ રીતે તેજોલેશ્યાને કારણે શરીર ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા ફોલ્લાં ફૂટવાથી તે અશાતનાકારી, તેજોલેશ્યાવાળો ઉપદ્રવકારી જીવ ભસ્મસાત્ થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે પાંચમું અને છઠ્ઠું સ્થાન પણ સમજવું. પાંચમા સ્થાનમાં શ્રમણ અથવા માહણ પ્રત્યે લાગણી ધરાવતા દેવ

कमपि श्रमणं माहनं वा अत्यर्थम् आशातयेत्। तेनाशातितः स श्रमणो माहनो वा परिकुपितो भवति। परिकुपितश्च स तस्य=आशातनाकारकस्योपरि तेजोलेश्यां प्रक्षिपेत्। ततश्च तत्र=आशातनाकारिणि पुरुषे स्फोटाः समुत्पद्यन्ते, ते स्फोटा भिद्यन्ते भिन्नेषु तेषु स्फोटेषु पुलाः=लघुस्फोटाःसम्मूर्च्छन्ति=संजायन्ते,ते पुलाः भिद्यन्ते, भिन्नाः सन्तस्ते पुलास्तेजसा सह वर्त्तमानमपि तमाशातनाकारिणं भस्म कुर्यादिति सप्तमम् ॥ ७ ॥ एवमेवाष्टमनवमस्थानद्वयमपि बोध्यम्। नवरम्-अष्टमस्थाने-" स च अत्याशातित स्तेन तत्पक्षपाती देवः परिकुपितः" इतिक्रमेण नवमस्थाने तु-" स च अत्याशातितः परिकुपितो देवोऽपि च परिकुपितः, तौ उभौ प्रतिज्ञौ-" इति क्रमेण पाठोऽनुसन्धेयः। अत एव सप्तमं भेदमादायाह-

लेश्यावाला मनुष्य प्रबल तेजोलेश्या से युक्त किसी श्रमण अथवा माहन की बहुत प्रकार से यदि आशातना करता है तो उस से आशातित हुआ वह श्रमण अथवा माहन जब क्रुद्ध हो जाता है तब वह आशातनाकारी के ऊपर तेजोलेश्या को छोड़ देता है-तब उस आशातनाकारी पुरुष के शरीर पर फोड़े हो जाते हैं और वे फोड़े जब फूटते हैं तो उनके स्थान पर दूसरे और छोटे २ फोड़े उत्पन्न हो जाते हैं. फिर वे भी फूटते हैं और फूटकर उस तेजोलेश्यावाले आशातना-कारी पुरुष को भस्मकर देते हैं।७, इसी प्रकार से आठवां एवं नववां स्थान भी जानना चाहिये। आठवें स्थान में आशातना से युक्त हुए श्रमण अथवा माहन का पक्षपाती कोई देव कुपित होता है, नौवें स्थान में आशातना युक्त हुआ वह श्रमण अथवा माहन भी कुपित होता है, और तत्पक्षपाती देव भी कुपित होता है. इस प्रकार वे दोनों उस

દ્વારા તેજોલેશ્યા છોડવામાં આવે છે એમ સમજવું. તે હવે તે અશાતનાકારી તેજોલેશ્યાવાળા ઉપસર્ગકારી પુરુષના શરીર પર ફોલ્લા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ફોલ્લા ફૂટે ત્યારે તે અશાતનાકારી ઉપસર્ગકારી જીવનો નાશ થઈ જાય છે.

છટ્ઠું કારણ આ પ્રમાણે સમજવું શુઅહીં શ્રમણ અથવા માહણ અને તેના તરફ લાગણી ધરાવતો દેવ, આ બન્ને દ્વારા તેજોલેશ્યા છોડવામાં આવે છે, એમ સમજવું. બાકીનું કથન-ફોલ્લા ફૂટવાથી અશાતનાકારીના મૃત્યુ થવા સુધીનું કથન-આગલા કથન પ્રમાણે જ સમજવું. સાતમું કારણ આ પ્રમાણે સમજવું કોઈ પણ તેજોલેશ્યાવાળો પુરુષ જ્યારે કોઈ શ્રમણ અથવા માહણની ખૂબજ અશાતના કરે છે, ત્યારે કોપાયમાન થયેલો તે શ્રમણ અથવા માહણ તેની ઉપર તેજોલેશ્યા છોડે છે. ત્યારે છે અશાતનાકારી પુરુષના શરીર ઉપર

सूत्रकारः—"एए तिन्नि वि आलावगा भाणियव्वा" इति। इति अष्टमनवमस्थानद्वयमिति ॥८॥९॥ तथा—कोऽपि तेजोलेश्यावान् उपसर्गकारी तथारूपं=वीतरागं श्रमणं माहनं वा अत्याशातयन् तेजः=तेजोलेश्यां निसृजेत्=प्रक्षिपेत्, निसृष्टं तत् तेजस्तत्र=श्रमणे माहने वा नो क्रमते=ना क्रामति सामान्यतः, नो प्रक्रमते=विशेषतश्च ना क्रामति, तर्हि किं करोतीत्याह—तत्तेजस्तत्र अञ्चिताञ्चितम्=गमनागमनं करोति, गमनागमनं कृत्वा तस्य श्रमणस्य माहनस्य वा आदक्षिण प्रदक्षिणम्=दक्षिणपार्श्वादारभ्य प्रदक्षिणरूपां क्रियां करोति, तत ऊर्ध्वं विहायः=आकाशम् उत्पतति=उद्गच्छति. उत्पत्य 'से' तत् तेजः खलु ततः=श्रमणस्य माहनस्य वा प्रबलतरतेजसः सकाशात् प्रतिहतं=व्यावर्त्तितं सत् प्रतिनिवर्त्तते=प्रत्यागच्छति,

---

आशातनाकारी के ऊपर तेजोलेश्या छोड़ने के लिये कृत निश्चयवाले हो जाते हैं इस क्रम से पाठ यहां लगाना चाहिये इसी लिये सप्तम भेद को लेकर के सूत्रकारने "एए तिन्नि वि आलावगा भाणियव्वा" ऐसा कहा है. इस प्रकार से आठवां और नौवां स्थान हैं। १० वां स्थान इस प्रकार से है—उपसर्गकारी कोई तेजोलेश्यावाला वीतराग श्रमण अथवा माहन की आशातना करता है और इस प्रकार वह उसके ऊपर तेजोलेश्या छोड़ देता है अब छोड़ी गई वह तेजोलेश्या उस वीतराग श्रमण के अथवा माहन के ऊपर अपना कुछ भी प्रभाव नहीं दिखला

फोल्ला थई जाय छे ते फोल्ला ज्यारे फूटे छे त्यारे तेमनी जग्याए बीजां नानां नानां फोल्ला थई जाय छे ते नानां नानां फोल्ला ज्यारे फूटे छे, त्यारे ते अशातनाकारी तेजोलेश्यावाळो पुरुष मरी जाय छे. एज प्रमाणे आठमुं अने नवमुं कारण पण समजवुं. आठमां स्थानमां पोते जेना प्रत्ये लागणी धरावे छे एवा श्रमण अथवा माहणनी अशातना थवाथी कुपित थयेलो देव तेजोलेश्या छोडे छे, एम समजवुं. नवमां कारणमां जेनी अशातना करवामां आवी छे एवा श्रमण अथवा माहणनी अने तेना प्रत्ये लागणी धरावनारा देव, आ बन्ने कुपित थईने उपद्रवकारी उपर तेजोलेश्या छोडे छे, एम समजवुं. बाकीनुं कथन सातमां कारणमां बताव्या प्रमाणे ज समजवुं. एज वात सूत्रकारे "एए तिन्नि वि आलावगा भाणियव्वा" आ सूत्रपाठ द्वारा प्रकट करी छे आ रीते आठमां अने नवमां स्थानमां बाकीनुं बधुं कथन सातमां स्थान प्रमाणे ज समजवुं. हवे दसमुं कारण बताववामां आवे छे—

कोई तेजोलेश्यावाळो उपसर्गकारी मनुष्य, वीतराग, श्रमण अथवा माहणनी अशातना करे छे, अने तेने बाळीने भस्म करी नाखवा माटे तेना उपर तेजोलेश्या छोडे छे तेना द्वारा छोडवामां आवेली ते तेजोलेश्या ते वीत-

प्रतिनिवृत्य तत्तेजः स्वप्रक्षेप्तुः शरीरम् अनुदहन् अनुदहन्=प्रकर्षेण दहन् तेजसा जह वर्तमानं तमेव=उपसर्गकारिणमेव भस्म कुर्यात् । वीतरागस्यास्ति कश्चिदेतादृशः प्रभावो यत्तस्मिन् निक्षिप्तं तेजः तदीयप्रबलतरतेजसा प्रतिहतं तं तेजोनिसर्जकमेव विनाशयतीति बोध्यम् । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह यथा–गोशालकस्य=गोशालकेत्यभिधानस्य भगवदविनीतशिष्यस्य मंङ्खलिपुत्रस्य=मङ्खलिः=चित्रफलकप्रधानो भिक्षुक-

---

सकती हैं केवल वह उनके समीप तक ही आती जाती रहती है और आ जा करके उनकी प्रदक्षिणा करती है इस के बाद वह आकाश में ऊपर को उड़ जाती है. इस प्रकार उन वीतराग श्रमण अथवा माहनके प्रबलतर तेज से प्रतिहत होकर वह पीछे लौट आती है, और पीछे लौटकर वह अपने प्रक्षेप्ता के शरीर को अपने तेज से बहुत बुरी तरह जला देती है और जलाकर उस उपसर्गकारी को भस्म कर देती है. वीतरागका कोई ऐसा प्रभाव होता है कि उन पर छोड़ा गया तेज उनके प्रबलतर तेज से प्रतिहत होकर उस तेजको छोड़नेवाले पुरुषका ही विनाश कर देता है. इस विषय में दृष्टान्त गोशालक है. यह गोशालक भगवान् महावीरका अविनीत शिष्य था. और मङ्खलिका–चित्र फलक को बेचनेवालों के–अथवा चित्रफलक को लेकर भिक्षावृत्ति करनेवालों के प्रधानभिक्षुक विशेषका पुत्र था. इसने भगवान् महावीर के

राग श्रमणु अथवा माहणुना उपर पोताना प्रभाव बिलकुल पाडी शकती नथी, ते तेजोलेश्या मात्र तेमनी समीपमां ज आवे छे, समीपमां आवी गयेली ते वीतराग श्रमणु अथवा माहणुनी प्रदक्षिणा करीने पाछी फरी जाय छे

ते वीतराग श्रमणु अथवा माहणुना प्रबलतर तेजथी प्रतिहत थईने आ रीते पाछी फरेली ते तेजोलेश्या ते प्रक्षेप्तानी (तेजोलेश्या छोडनार उपद्रव कारी माणुसनी) तरफ पाछी फरेली तेजोलेश्या ते प्रक्षेप्ताना शरीरने ज बाळी दे छे आ रीते तेजोलेश्या छोडनार उपद्रवकारी जीव ज बळीने भस्म थई जाय छे. वीतरागनो एवो कोई प्रभाव होय छे के तेमना तरफ छोडवामां आवेली तेजोलेश्या प्रबलतर तेजथी प्रतिहत थईने ते तेजोलेश्या छोडनार पुरुषना शरीरनो ज नाश करी नाखे छे. आ विषयनुं प्रतिपादन करवा माटे गोशालकनुं दृष्टांत आपवामां आव्युं छे' आ गोशालक श्रमणु भगवान महावीरनो अविनीत शिष्य हतो तेने मंखलिपुत्र पणु कहेवामा आवे छे, कारणु के चित्रफलक वेचनारनो अथवा चित्रफलकनी मददथी लोकोने चित्रो बतावीने पोतानी आजीविका चलावनारनो पुत्र हतो. ते गोशालके भगवान महावीर उपर तेजोलेश्या छोडी हती,

विशेषः, तत्पुत्रस्य तपः=तपोजनितं तेजः=तेजोलेश्या। तपोजनितत्वात् तेजोऽपि तप इत्युच्यते। अस्य कथा भगवतीसूत्रस्य पञ्चदशशतके विलोकनीया, इति दशमं स्थानम् १० ॥सू० ८२—

सकलसुरासुरमनुजसमर्चितचरणयुगलस्य त्रिभुवनगुरोः स्वप्रभावप्रतिहतयोजनशताभ्यन्तरमहामार्याद्युपसर्गस्य विविधलब्धिलब्धामितप्रभावप्रभावित-लोकवलय-विनेयसहस्रसंपरिवृतस्य परमसमर्थस्य देवदेवेन्द्रनरेन्द्रस्वामिकल्पस्य श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य यच्छिष्यकल्पेनापि क्षुद्रप्रभावेण गोशालकेनोपसर्गः समर्जि

ऊपर तेजोलेश्या छोड़ी थी. पर उसने भगवान् का कुछ भी बिगाड़ नहीं किया प्रत्युत उनके तेज से प्रतिहत होकर उसने गोशालकका ही विनाश कर दिया इसकी पूरी कथा भगवती सूत्रके १५ वें शतकमें आई है-सो देखलेनी चाहिये. इस प्रकारसे यह दशवां स्थान है। सूत्र ॥ ८२॥

सकल सुर असुर एवं मनुष्य जिनके चरण युगलकी सेवामें तत्पर रहते हैं तथा जो त्रिभुवनके गुरु हैं, एवं जिनके अमित प्रभाव से १०० योजन (चारोंदिशाओं में पचीस पचीस योजन) अर्थात् १०० कोश तक महामारी आदि जैसे उपसर्ग नहीं होते हैं,तथा जो अमित अनेक प्रकारकी लब्धियोंसे लब्ध प्रभावसे विराजित रहते हैं,और इसीसे प्रभावित हुए लोक समुदायके हजारों शिष्योंसे जो सदा घिरे रहते हैं ऐसे परम समर्थ और देवों, देवेन्द्रों एवं राजाओं के स्वामि तुल्य श्रमण भगवान् के ऊपर जो उनका शिष्य गोशालकने उपसर्ग किया-वह एक प्रकारका

પરન્તુ તે તેજોલેશ્યા ભગવાન મહાવીરને ઇજા કરી શકી ન હતી; ઊલટા તેમના તેજથી પ્રતિહત થઈને તે તેજોલેશ્યા પાછી ફરી હતી અને પાછી ફરેલી તે તેજોલેશ્યાએ ગોશાલકનાં જ પ્રાણ હરી લીધાં હતાં, ગોશાલકની વિસ્તૃત કથા ભગવતી સૂત્રના ૧૫ માં શતકમાં આપવામાં આવી છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવી. આ પ્રકારનું દશમું કારણ સમજવું. ॥ સૂ ૮૨ ॥

સકલ સુર, અસુર અને મનુષ્ય જેમના ચરણુયુગલની સેવા કરવાને તત્પર રહે છે, જેઓ ત્રિભુવનના ગુરુ છે, જેના અમિત પ્રભાવથી આસપાસના ૧૦૦-૧૦૦ યોજનપ્રમાણ એટલે કે (ચારે દિશાઓમાં પચીસ પચીસ યોજના) ક્ષેત્રમાં મહામારી આદિ ઉપસર્ગો થતાં નથી, તથા જેઓ અમિત અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓથી સંપન્ન હોય છે, અને જેમના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઇને હજારો શિષ્યોનો સમુદાય જેમની આસપાસ ઘેરાયેલો રહે છે, એવા સમર્થ અને દેવો, દેવેન્દ્રો અને રાજેન્દ્રોના સ્વામીતુલ્ય શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર ઉપર તેમના શિષ્ય ગોશાલકે જે ઉપસર્ગ કર્યો તે એક પ્રકા-

तदाश्चर्यमिति आश्चर्यप्रस्तावात् आश्चर्यं दशविधत्वेनाह—

मूलम्—दस अच्छेरगा पण्णत्ता, तं जहा—उवसग्ग १ गब्भहरणं २ इत्थीतित्थं ३ अभाविया परिसा ४। कण्हस्स अवरकंका ५ ओयरणं चंदसूराणं ६ ॥१॥ हरिवंसकुलुप्पत्ती ७ चमरुप्पाओ ८ य अट्ठसयसिद्धा ९। अस्संजएसु पूया १० दस वि अणंतेण कालेण ॥२॥ सू० ८३ ॥

छाया—दश आश्चर्याणि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—उपसर्गो १ गर्भहरणं २ स्त्रीतीर्थम् ३ अभाविता परिषत् ४। कृष्णस्य अपरकङ्का ।५ अवतरणं चन्द्रसूर्ययोः ॥१॥ हरिवंश-कुलोत्पत्तिः ७ चमरोत्पातश्च ८ अष्टशतसिद्धाः९। असंयतेषु पूजा १०दशापि अनन्तेन कालेन ॥२॥ सू० ८३॥

टीका—'दस अच्छेरगा' इत्यादि—

आश्चर्याणि—'आ' इति विस्मयेन चर्यते, अवगम्यत इत्याश्चर्यम्, तस्य बहुत्वे आश्चर्याणि=अद्भुतानि दशसंख्यकानि प्रज्ञप्तानि। तद्यथा—'उपसर्गाः १ गर्भहरणम्

आश्चर्य जैसा है. अतः आश्चर्य के प्रस्ताव को लेकर अब सूत्रकार दश प्रकार से आश्चर्यका कथन करते हैं—

"दस अच्छेरगा पण्णत्ता"—इत्यादि। सूत्र ॥८३॥

टीकार्थ—आश्चर्य दश कहे गये हैं—जैसे उपसर्ग १गर्भहरण २स्त्रीतीर्थ ३ अभाविता परिषत् ४ कृष्ण की अपरकङ्का ५ चन्द्र सूर्यका साक्षात् अवतरण ६ हरिवंश कुलोत्पत्ति ७ चमरोत्पात ८ अष्टशतसिद्ध ९ एवं असंयत पूजा १०.

आश्चर्य शब्दका अर्थ अद्भुत है—आश्चर्य में जो "आ" है वह विस्मय अर्थका वाचक है. इस से जो वस्तु विस्मय से जानी जाती है

રનું આશ્ચર્ય લાગે છે. તથા હવે સૂત્રકાર દસ પ્રકારના આશ્ચર્યો પ્રકટ કરે છે—"दस अच्छेरगा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—(સૂ ૮૩)

ટીકાર્થ—અચ્છેરાં (આશ્ચર્યો) દસ કહ્યાં છે. જેમ કે—(૧)ઉપસર્ગ, (૨)ગર્ભહરણ, (૩) સ્ત્રી તીર્થ, (૪) અભાવિતા પરિષદ, (૫) કૃષ્ણુની અપરકંકા, (૬) ચન્દ્ર સૂર્યનું અવતરણ, (૭) હરિવંશ કુલોત્પત્તિ, (૮) ચમરોત્પાત, (૯) અષ્ટશત સિદ્ધ અને (૧૦) અસંયત પૂજા

'આશ્ચર્ય' આ પદ અદ્ભુતના અર્થમાં વપરાયું છે. 'આશ્ચર્ય' પદમાં જે "આ" ઉપસર્ગ છે તે વિસ્મયાર્થનો વાચક છે જે વસ્તુ લોકોમાં વિસ્મ-

२ 'इत्यादि। तत्र-उपसर्गः-उपसृज्यते=उपद्रूयते चाल्यते प्राणी धर्माद् नेनेत्युपसर्गः-धर्मात् प्रच्यालयितुं देवासुरमनुजादि कृतो विघ्नः। उपसर्गश्च केवलिनो न भवति किन्तु भगवतो महावीरस्य केवलिकाले जातः। तस्यानन्तेन कालेन जायमानत्वादाश्चर्यत्वमित्ययमुपसर्ग, आश्चर्यमित्युच्यते-इति प्रथमम् ॥१॥ तथा-गर्भहरणं-गर्भस्य-उदरगतजीवस्य उदरान्तरे हरणं=संक्रामणम्। इदं गर्भहरणं न कस्यापि तीर्थकृतो जातं केवलं भगवतो महावीरस्यैव जातमिति द्वितीयम् ॥२॥

वह आश्चर्य है. तात्पर्य यह है कि जो बात अपूर्व होती है वह आश्चर्य कहा जाता है. ये अपूर्व बातें जो १० प्रकार की कही गई हैं-उनका विवरण इस प्रकार से है-प्राणी जिस के द्वारा अपने धर्म से विचलित कर दिया जाता है वह उपसर्ग है. देवों द्वारा, असुरों द्वारा एवं मनुष्यों द्वारा धर्म से विचलित करने के लिये जो विघ्न उपस्थित किया जता है. वह उपसर्ग है. उपसर्ग केवलियों को नहीं होता है-किन्तु यह उपसर्ग भगवान महावीर को केवलि अवस्था में हुआ है. अतः यह आश्चर्यकारी घटना है. क्योंकि अनन्त काल से यह हुआ है. इसलिये इसे आश्चर्य कहा गया है. गर्भापहार-उदर गत जीवको दूसरे उदर में रख-देना यह गर्भहरण रूप आश्चर्य है. यह गर्भहरण किसी भी तीर्थंकरका नहीं हुआ है. केवल भगवान् महावीरका ही हुआ है. तीर्थंकर रूप से

થનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને આશ્ચર્ય રૂપ માનવામાં આવે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે વાત પહેલાં કદી ન બની હોય એવી અપૂર્વ વાતને આશ્ચર્ય રૂપ માનવામાં આવે છે. તેના ઉપર મુજબ દસ પ્રકાર કહ્યા છે હવે આ દસે પ્રકારના આશ્ચર્યોનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

(૧) ઉપસર્ગ-જે ત્રાસ દ્વારા મનુષ્યને પોતાના ધર્મમાંથી ચલાયમાન કરવામાં આવે છે, તે ત્રાસને ઉપસર્ગ કહે છે. દેવો, મનુષ્યો અને અસુરો દ્વારા આ પ્રકારના ઉપસર્ગો કરવામાં આવે છે. ધર્મની આરાધના કરનાર જીવને ધર્મના માર્ગેથી ચલાયમાન કરવા માટે જે વિઘ્નો ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે, તેમને ઉપસર્ગ કહે છે. કેવલીઓને આવા ઉપસર્ગો સહન કરવા પડતા નથી. છતાં પણ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને તેમની કેવલી અવસ્થામાં આ પ્રકારના ઉપસર્ગો સહન કરવા પડયાં હતાં, તે વાત આશ્ચર્ય જનક લાગે છે. આવું પૂર્વે કદી બન્યું ન હોવાને કારણે આ ઘટનાને આશ્ચર્ય જનક ગણવામાં આવી છે.

(૨) ગર્ભાપહાર-એક સ્ત્રીના ઉદરમાં રહેલા જીવને બીજી સ્ત્રીના ઉદરમાં મૂકી દેવો તેનુ નામ ગર્ભાપહાર છે. કોઈ પણ તીર્થંકરની બાબતમાં ગર્ભાપહરણની ઘટના બની નથી, માત્ર ભગવાન મહાવીરની બાબતમાં જ આ ઘટના બની હતી, તે કારણે તે અપૂર્વ બનાવને પણ આશ્ચર્ય રૂપ ગણવામાં આવે છે.

तीर्थकरत्वेनोत्पन्नायाः स्त्रियास्तीर्थंद्वादशाङ्गी सङ्घो वा, अनेदं बोध्यम्-पुरुषसिंहाः पुरुषवरगन्धहस्तिनो लोकत्रयेऽप्यप्रतिहतप्रभावा एव तीर्थं प्रवर्त्तयन्ति, न तु स्त्रियः। परन्त्वस्यामवसर्पिण्यां मिथिलाधिपतेः कुम्भकस्य पुत्री मल्लीति नाम्ना प्रसिद्धैकोनविंशतितमतीर्थंकरो भूत्वा तीर्थं प्रवर्तितवतीत्यभूतपूर्वं यत् स्त्री तीर्थं जातं तत्तृतीयमाश्चर्यम् ॥ ३ ॥ तथा-अभाविता=विरतिग्रहणायोग्या परिषत्। अयं भावः-समुत्पन्नकेवलज्ञानस्य भगवतो महावीरस्य प्रथमसमवसरणे न कोऽपि विरतिं प्रत्यपद्यतेत्यभूतपूर्वत्वादाश्चर्यमिति चतुर्थम् ॥४॥ तथा-कृष्णस्य अपरकङ्का-एको वासुदेवो नापरस्य वासुदेवस्य क्षेत्रं कदाचिदपि गच्छति परन्तु कृष्णो नाम नवमो वासु-

---

उत्पन्न हुए स्त्रीका तीर्थद्वादशाङ्गी अथवा सङ्घ जो है वह स्त्रीतीर्थ है यहां ऐसा जानना चाहिये-पुरुष सिंह, पुरुषवर गन्ध हस्ती एवं अप्रतिहत प्रभाववाले ही तीर्थ की प्रवृत्ति करते हैं-स्त्रीजन नहीं परन्तु इस अवसर्पिणी कालमें मिथिला पति कुंभक की पुत्री जो मल्ली इस नाम से प्रसिद्ध हुई है उसने उन्नीस वें तीर्थंकर होकर तीर्थकी प्रवृत्ति की है ऐसा यह कार्य अभूतपूर्व हुआ कि जो स्त्री तीर्थंकर हुई. यह तृतीय आश्चर्य है। विरति ग्रहण के अयोग्य परिषत् का होना यह चतुर्थ आश्चर्य है। तात्पर्य यह है कि जब भगवान् महावीरको केवलज्ञान उत्पन्न होगया तब उनके प्रथम समवसरणमें किसीने भी विरति को स्वीकार नहीं किया यह भी अभूतपूर्व होने से आश्चर्य के रूपमें प्रकट किया गया है, कृष्णकी अपरकङ्का-एक वासुदेव अपर वासुदेव के क्षेत्र

---

(૩) સ્ત્રીતીર્થ-તીર્થંકર રૂપે ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીનું જે તીર્થ છે-જે સંઘ છે, તેનું નામ સ્ત્રીતીર્થ છે સામાન્ય રીતે તો પુરુષસિંહ, પુરુષવર ગન્ધહસ્તી અને અપ્રતિહત પ્રભાવવાળા પુરુષો જ તીર્થની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરન્તુ આ અવસર્પિણી કાળમાં મિથિલાપતિ કુંભકની મલ્લી નામની પુત્રીએ ૧૯માં તીર્થંકર થઈને તીર્થની પ્રવૃત્તિ કરી હતી સ્ત્રી તીર્થંકર બને, એ બનાવ અભૂતપૂર્વ હોવાથી, આ બનાવને આશ્ચર્ય રૂપ ગણવામાં આવે છે

(૪) અભાવિતા પરિષદ-તીર્થંકરની દેશના કદી ખાલી જતી નથી છતાં તીર્થંકરની દેશના સાંભળવા છતાં જો કોઈ પણ વ્યક્તિ વિરતિ ગ્રહણ ન કરે તો તેમની તે પરિષદને અભાવિતા પરિષદ કહે છે. ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ તેમના પ્રથમ સમવસરણમાં તેમની દેશના સાંભળવા માટે એકત્ર થયેલા જીવોમાંથી કોઈ પણ જીવે વિરતિનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. આવી ઘટના અભૂતપૂર્વ હોવાને કારણે અહીં આશ્ચર્ય રૂપે બતાવવામાં આવી છે.

देवः कपिलवासुदेवक्षेत्रस्थितापरकङ्काराजधानीं गत इति कृष्णेन वासुदेवेन यदपरकङ्काराजधानी गतिविषयीकृता तदभूतपूर्वत्वा दाश्चर्यमिति पञ्चमम् ॥५॥ तथा-चन्द्रसूर्ययोः स्व स्व विमानयुक्तयोर्गगवद्वन्दनार्थं समवसरणे समवसरणमिति षष्ठम् तथा-हरिवंशकुलोत्पत्तिः-हरिः=एतन्नामकयुगलियपुरुषविशेषः, तस्य वंशः=पुत्रपौत्रादिसन्तानः स एव कुलं तस्योत्पत्तिरिति। श्रूयते किल भरतक्षेत्रापेक्षया तृतीये हरिवर्षाख्ये युगलिकक्षेत्रे स्थितं हरिनामकं युगलिकं कोऽपि व्यन्तरसुरः पूर्वभववैरेण

में कभी भी नहीं जाना है परन्तु नौवें नारायण जो ये कृष्ण हुए हैं वे कपिलवासुदेव के क्षेत्र में स्थित जो अपरकङ्का नामकी राजधानी में गये इस को अभूतपूर्व होने से आश्चर्य के रूप में यहां प्रकट किया गया है यह पांचवां आश्चर्य है-तथा चन्द्रमा और सूर्य का अपने २ विमान सहित भगवान् को वन्दना के लिये समवसरणमें साक्षात् आना यह छठा आश्चर्य है। हरिवंश कुलोत्पत्ति यह सातवां आश्चर्य इसलिये माना गया है कि हरिनाम के युगलिक पुरुष विशेष के पुत्रपौत्रादि सन्तान रूप कुल की उत्पत्ति हुई है युगलिक पुरुष के समक्ष उसकी वंश परम्परा नहीं चलती है-क्योंकि सन्तान के होते ही माता पिता की मृत्यु हो जाती है ऐसी सिद्धान्त की मान्यता है इस विषय में कथा ऐसी सुनी गई है कि भरतक्षेत्र की अपेक्षा तीसरे हरिवर्ष नामके युगलिक क्षेत्र में हरिनाम के युगलिक को किसी व्यन्तर देवने पूर्वभव के वैर से हर

(५) કૃષ્ણની અપરકંકા–એક વાસુદેવ બીજા વાસુદેવનાક્ષેત્રમાં કદી જતો નથી. પરન્તુ નવમાં કૃષ્ણ નામના વાસુદેવ કપિલ વાસુદેવના ક્ષેત્રમાં આવેલી અપરકંકા નામની રાજધાનીમાં ગયા હતા. આ બનાવ પણ અભૂતપૂર્વ હોવાને કારણે તેને અહીં આશ્ચર્ય રૂપ બતાવવામાં આવ્યો છે.

(૬) ચન્દ્રસૂર્યનું અવતરણ– ચન્દ્રમા અને સૂર્યનું પોતપોતાના વિમાન સહિત ભગવાનને વંદણા કરવા માટે ભગવાનના સમવસરણમાં જે આગમન થયું હતું, તેને છટ્ઠા આશ્ચર્ય રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

(૭) હરિવંશકુલોત્પત્તિ–હરિ નામના યુગલિક પુરુષ વિશેષના પુત્ર પૌત્રાદિ રૂપ કુળની જે ઉત્પત્તિ થઈ તેને સાતમું આશ્ચર્ય ગણવામાં આવે છે. યુગલિક પુરુષની નજર સમક્ષ તેની વંશપરમ્પરા ચાલુ રહેતી નથી, કારણ કે સંતાનની ઉત્પત્તિ થતાં જ માતા–પિતાનું મૃત્યુ થઈ જાય છે, એવી સિદ્ધાંતની માન્યતા છે. હરિવંશકુલોત્પત્તિના વિષયમાં આ પ્રકારની કથા સંભળાય છે–ભરત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ત્રીજા હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં યુગલિકો જ વસે છે. તેથી તેને યુગલિકક્ષેત્ર કહે છે. આ હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં વસતા હરિ નામના કોઈ યુગલિક પુરુષને તેના

समुत्थाप्य भरतक्षेत्रे निक्षिप्तवान्। स च जन्मान्तरपुण्यप्रभावेण लब्ध राज्योऽनेकपुत्र-पौत्रादियुक्तश्चिरं राज्यं कृतवान्। तस्य वंशस्तु ततो जातत्वाद् हरिवंश–इति नाम्ना प्रसिद्धः। अयं चाभूतपूर्व इत्याश्चर्यम् ॥७॥ तथा–चमरोत्पातः–चमरस्यासुरकुमार-राजस्य उत्पातः=उर्ध्वगमनम्–सौधर्मकल्पे गमनम्। अत्रेत्थं श्रूयते–दक्षिणदिशि चम-रचश्चाभिधानायां राजधान्यां सद्योजातश्चमरेन्द्रोऽवधिज्ञानेनोर्ध्वमवलोकयामास। स च स्व शीर्षोपरी सौधर्मकल्पस्थितस्य शक्रस्य चरणौ ददर्श। तौ दृष्ट्वैव मात्सर्यानल-प्रदीप्तहृदयः शक्रं तिरस्कर्तुमना इह तिर्यग्लोके सुंसुमारनगरोद्याने छद्मस्थावस्थायाम्

लिया था. और हरकर उस भरत क्षेत्रमें डाल दिया था जन्मान्तर के पुण्य प्रभाव से उसे राज्यकी प्राप्ति हो गई–सो उस अवस्था में उसके पुत्रपौत्रादिरूप अनेक संतान हुई. उस संतान से युक्त हुए उसने चिर-काल तक राज्य किया अतः उससे उत्पन्न होने के कारण उसका वंश हरिवंश इस नाम से प्रसिद्ध हो गया. यह अभूत पूर्व होने से आश्चर्य के रूपमें प्रकट किया गया है। चमरोत्पात–असुरकुमार राज चमरका सौधर्मकल्पमें जाना यह आठवां आश्चर्य हैं. इस विषयमें कथानक ऐसा है–दक्षिण दिशामें चमरचश्चानामकी राजधानी है, उसमें चमर उत्पन्न हुआ उत्पन्न होते ही उसने अवधिज्ञान से ऊँचे को देखकर ऐसा देखा कि मेरे शिर के ऊपर सौधर्मकल्प स्थित शक्रके दो चरण हैं। ऐसा देखकर उसका हृदय मात्सर्यरूप अग्नि से प्रदीप्त हो उठा–उसने शक्रको

पूर्व भवनो दुश्मन एवो कोई व्यन्तर देव उपाडी गयो हतो तेणे तेने भरतक्षेत्रमां मूकी दीधो हतो. पूर्वभवना पुण्यप्रभावथी त्यां तेने राज्यनी प्राप्ति थई. त्यां तेणे कोई स्त्री साथे लग्न कर्यां, अने तेने पुत्र पौत्रादि रूप परिवारनी प्राप्ति थई तेणे आ परिवार रूप कुळथी युक्त थईने लांबा समय सुधी राज्य कर्युं. आ रीते एक युगलिक पुरुषनी कुळपरम्परा चालु थवानो जे बनाव बन्यो, ते अभूतपूर्व होवाने कारणे तेने अहीं आश्चर्य रूपे प्रकट करवामां आवेल छे. ते हरिना वंशने अहीं हरिवंशने नामे प्रकट करवामां आव्यो छे

(८) चमरोत्पात–असुरकुमार राज चमरे सौधर्मकल्पमां जईने जे उत्पात मचाव्यो तेने अहीं आठमां आश्चर्य रूप गणाव्यो छे. आ विषयनुं आ कथा द्वारा स्पष्टीकरण करवामां आव्युं छे–दक्षिण दिशामां असुरकुमार राय चमरनी चमरचंचा नामनी राजधानी छे तेमां कोई जीव असुरकुमारेन्द्र चमर रूपे उत्पन्न थयो उत्पन्न थतानी साथे ज तेणे अवधिज्ञानथी उर्ध्व दिशामां जोयुं तो पोताना ज मस्तक पर सौधर्मकल्पस्थित शक्रना बे चरण जोया. ते जोईने तेनुं हृदय मात्सर्यरूप अग्निथी प्रज्वलित थयुं. तेणे शक्रनो

एकरात्रिकीं प्रतिमामास्थाय विहरन्तं भगवन्तं महावीरं भक्तिविह्वलचेतसा प्रणम्य प्रोवाच—"भगवन्! प्रबलवैरीपराजितस्य मम सर्वापदां प्रशमनसमर्थं भवच्चरणयुगलं शरणं भवत्विति"। एवमुक्त्वा सलक्षयोजनप्रमाणं महाभयङ्करं शरीरं वैक्रियशक्त्या विरचय्य परिघरत्नं प्रहरणं परितो भ्रामयन् गर्जितास्फोटिताभ्यां देवांस्त्रासयन् सौधर्मावतंसकविमानवेदिकायां गत्वा शक्रं दुर्वचनै रध्यक्षिपत्। तेनाधिक्षिप्तः शक्रोऽपि क्रोधताम्रलोचनो मरीचिमालाकुलितं कुलिशं तदुपरि क्षिप्तवान्। कुलिशभयाद्

तिरस्कार करने की इच्छा से इस तिर्यग्लोक में स्थित सुंसमार नगरके उद्यान में छद्मस्थावस्थामें एक रात्रिकी प्रतिमा धारण की प्रतिमाको धारण करके विहार करते हुए भगवान् महावीरको भक्तिसे विह्वल चित्त होकर उसने नमस्कार किया और नमस्कार कर फिर वह कहने लगा—"भगवन्! प्रबल वैरी से पराजित हुए मुझे समस्त आपत्तियों के प्रशमन करने में समर्थ ऐसे आपके चरण युगल शरणभूत हों "इस प्रकार कहकर के उसने एक लाख योजन प्रमाण महा भयङ्कर शरीरकी वैक्रिशक्ति से रचना की और ऐसा करके वह परिघरत्नरूप प्रहरणको चारों ओर घुमाता हुआ एवं अपनी गर्जनाओं एवं आस्फोटों से देवोंको भयभीत करता हुआ सौधर्मावतंसक विमान की वेदिकामें जा पहुंचा। वहाँ पहुँच करके शक्र को दुर्वचनों से तिरस्कार किया उसके दुर्वचनों से तिरस्कृत शक्रने भी क्रोधायमान हो करके मरीचिमाला—चमकती हुई किरण से युक्त कुलिश—वज्र को उसके ऊपर प्रहार किया—कुलिश (वज्र)

તિરસ્કાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકમાં આવેલી સુંસમાર નામની નગરીના ઉદ્યાનમાં જઇને તેણે છદ્મસ્થ મુનિનું રૂપ ધારણ કરીને એક રાત્રિની પ્રતિમા ધારણ કરી આ પ્રકારે પ્રતિમા ધારણ કરીને વિચરતા એવા તેણે ભક્તિથી વિહ્વલ ચિત્તવાળી દશામાં ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી—"હે ભગવાન! પ્રબળ વેરીથી પરાજિત થયેલા એવાં મને, સમસ્ત આપત્તિઓનું પ્રશમન કરવાને સમર્થ એવાં આપના ચરણયુગલનું શરણ હો." આ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાની વૈક્રિયશક્તિથી એક લાખ યોજનપ્રમાણના મહા ભયંકર શરીરની રચના કરી. ત્યાર બાદ પરિઘરત્ન રૂપ પ્રહરણને ચારે તરફ ઘુમાવતો ઘુમાવતો અને પોતાની ગર્જનાઓ અને પડકારોથી દેવોને ભયભીત કરતો કરતો તે સૌધર્માવતંસક વિમાનની વેદિકામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જઇને તેણે દુર્વચનો દ્વારા શક્રનો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી કોપાયમાન થયેલા શક્રે મરીચિમાલા (તેજસ્વી કિરણો) થી યુક્ત કુલિશ (વજ્ર)નો તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો. તે કુલિશના પ્રહારથી ભયભીત

भीतस्ततः पलायितः कुलिशेनानुगतो भगवन्तम् शरणं ययौ। शक्रश्चात्रधिज्ञानेनेमं व्यतिकरं विज्ञाय तीर्थकराशातनाभयास्तत्र शीघ्रमागत्य वज्रं प्रत्याहृत्य तं प्रोवाच मुक्तोऽसि भगवच्छरणपरिग्रहणात् ।नास्त्यधुना ते मम सकाशात् किंचिदपि भयमिति। न कश्चिदपि चमरेन्द्र ऊर्ध्वलोके गच्छति, अतोऽस्य चमरेन्द्रस्योत्पातोऽभूतपूर्वत्वा-दष्टममाश्चर्यमिति ॥८॥ तथा-अष्टशतसिद्धाः-अष्टोत्तरं शतम्-अष्टशतं, तच्च ते सिद्धाश्चेति। भगवत ऋषभदेवस्य तीर्थे उत्कृष्टावगाहनाधारिणोऽष्टोत्तरशतसंख्यका मुनय एक समयेन सिद्धा इतीदमभूतपूर्वत्वान्नवममाश्चर्यम् ॥९॥ तथा-असंयतेषु=

के प्रहार से भयभीत हुआ चमरेन्द्र वहां से भागा और सुधर्मा इन्द्र उसके पीछे पड़ा चमरेन्द्र भागता २ भगवान की शरणमें आया शक्र अपने अवधिज्ञान से इस समाचार को जानकर तीर्थंकरकी आशातना के भयसे शीघ्रही वहां पर आया और वहां आकरके उसने वज्रको लौटा लिया तथा उससे बोला-तुम भगवानकी शरणमें आ गये हो इसलिये मैं तुम्हें छोड़ता हूँ। अब तुम्हें मुझसे कोई भय नही है. इसे आश्चर्य रूप इसलिये कहा गया है कि कोई भी चमरेन्द्र उर्ध्वलोकमें नहीं जाता है अतः इस चमरेन्द्रका उत्पात अभूतपूर्व होने से आठवें आश्चर्य रूपमें यहां प्रकट किया गया है। अष्टशत सिद्ध-भगवान् ऋषभदेवके तीर्थमें उत्कृष्ट अवगाहना के धारी १०८ मुनिजन एक समयमें सिद्ध हुए हैं. यह भी अभूतपूर्व होने से नौवां आश्चर्य है। असंयत पूजा

થયેલો ચમર ત્યાંથી ભાગ્યો અને સુધર્મા દેવલોકનો ઇન્દ્ર (શક્ર) તેની પાછળ પાછળ પડયો ચમરેન્દ્ર ભાગીને ભગવાન મહાવીરને શરણે આવ્યો. શક્રે પોતાના અવધિજ્ઞાનથી એ વાત જાણી લીધી કે ચમરે ભગવાન મહાવીરનું શરણુ સ્વીકાર્યું છે. તેથી ભગવાનની આશાતના થવાના ભયથી તે ત્યાં આવ્યો અને તેણે પોતાનું વજ્ર પાછું ખેંચી લીધું. તેણે ચમરને આ પ્રમાણે કહ્યું-"તું ભગવાનને શરણે આવી ગયો છે, તેથી હું તને જતો કરૂ છું. હવે તારે મારો ભય રાખવાની જરૂર રહેતી નથી," આ બનાવને આશ્ચર્ય રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ પહેલાં કદી પણ કોઈ ચમર ઉર્ધ્વલોકમાં ગયો હોય એવું બન્યુ નથી. આ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત આશ્ચર્યજનક અને અભૂતપૂર્વ હોવાથી તેને અહી આઠમા આશ્ચર્યરૂપ ગણાવ્યો છે.

(૯) અષ્ટશતસિદ્ધ- એક જ સમયમા ૧૦૮ સિદ્ધો થયાનો જે બનાવ ભગવાન ઋષભદેવના તીર્થમાં બન્યો હતો, તે બનાવ પણ અભૂતપૂર્વ હોવાને કારણે આશ્ચર્યરૂપ ગણાય છે. ભગવાન ઋષભદેવના ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ધારી '૧૦૮ મુનિઓ એક જ સમયે સિદ્ધ થયા હતા.

आरम्भपरिग्रहवस्तु पूजा=सम्मानः। अयं भावः-पुरा काले आरम्भपरिग्रहासक्ता न कदाचिदपि पूजार्हा जाता अपितु संयमिन एव। अस्यामवसर्पिण्यां तु तत्प्रतिकूलं जातमितिदशममाश्चर्य मिति ॥ १० ॥ एतानि अभूतपूर्वाणि दशाऽप्याश्चर्याणि अनन्तेन कालेनाऽस्यामवसर्पिण्यां जातानीत्येतेषामाश्चर्यत्वमिति। अतएवाह-'दस-वि अणंतेणं कालेणं' इति ॥सू० ८३॥

पूर्वसूत्रे चमरोत्पातोऽष्टमाश्चर्यत्वेनोक्तः। स चोत्पातो रत्नप्रभापृथिवीतो जात इति रत्नप्रभाविषये किंचिदाह—

मूलम्—इमीसेणं रयणप्पभाए पुढवीए रयणे कंडे दस जोयणसयाइं बाहल्लेणं पन्नत्ते १। इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए वयरे कंडे दस जोयणसयाइं बाहल्लेणं पन्नत्ते २। एवं वेरुलिय ३, लोहियक्खे ४, मसारगल्ले ५ हंसगब्भे ६ पुलए ७ सोगंधिए ८ जोईरसे ९ अंजणे १० अंजणपुलए ११ रयए १२ जायरूवे १३ अंके १४ फलिहे १५ रिट्ठे १६, जहा रयणे तहा सोलसवि भाणियव्वा ॥ सू० ८४ ॥

पुराने समयमें जो जीव आरम्भ परिग्रहमें तत्पर होते थे वे कभी भी पूजा के योग्य नहीं होते थे पूजा के योग्य तो संयमी जन ही होते- परन्तु इस अवसर्पिणी कालमें तो इससे प्रतिकूल ही हुआ है-ऐसा दशवां आश्चर्य हैं। ये दश आश्चर्य अनन्तकाल से इस अवसर्पिणी कालमें हुए हैं। यही बात "दस वि अणंतेणं कालेणं" इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है। सूत्र ॥८३॥

---

(१०) અસંયત પૂજા- પુરાણા કાળમાં આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત જીવોને પૂજાને યોગ્ય ગણવામાં આવતા નહીં સંયમી જનોને જ પૂજાને પાત્ર ગણવામાં આવતા હતાં. પરન્તુ આ અવસર્પિણી કાળમાં તો એના કરતાં ઊલટી જ વાત જોવામાં આવે છે. તેથી તેને પણ આશ્ચર્ય રૂપ ગણવામાં આવે છે.

ઉપર ગણાવેલા દસ બનાવો અનંત કાળમાં કદી પણ બન્યા નથી, આ અવસર્પિણી કાળમાં જ આ પ્રકારના આશ્ચર્ય જનક બનાવો બન્યા છે. એજ વાત સૂત્રકારે "दस वि अणंतेणं कालेणं" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. ॥સૂત્ર ૮૩"

छाया—अस्याः खलु रत्नप्रभायाः पृथिव्याः रत्नकाण्डो दश योजनशतानि बाहल्येन प्रज्ञप्तः२। एवं वैडूर्यो ३ लोहिताक्षो ४ मसारगल्लो ५ हंसगर्भः ६ पुलकः ७ सौगन्धिको ८ ज्योतीरसः ९ अञ्जनः १० अञ्जनपुलकः ११ रजतम् १२ जातरूपम् १३ अङ्कः १४ स्फटिकः १५ रिष्टः १६। यथा रत्नस्तथा षोडशापि भणितव्या : ॥ सू० ८४ ॥

टीका—'इमीसे णं' इत्यादि—

आयामविष्कम्भाभ्यां रज्जु प्रमाणा,बाहल्यतश्च अशीतिसहस्राधिक-लक्षयोजनप्रमाणाया रत्नप्रभाभिधानायाःपृथिव्या बाहल्ये उपरि मध्ये-ऽधस्ताच्च खरकाण्ड १ पङ्कबहुलकाण्ड २ जलबहुलकाण्डाभिधानास्त्रयः ३ काण्डाः सन्ति। एते त्रयोऽपि क्रमेण बाहल्यतः षोडशचतुरशीत्यशीतिसहस्रयोजनप्रमाणाः। तत्र-षोडशसहस्रयोजनबाहल्यात्मके खरकाण्डे षोडशरत्नात्मकाः षोडशकाण्डाः सन्ति। तत्रैकैकः काण्डो बाहल्येन सहस्रसहस्रयोजनात्मको विज्ञेयः। अमुमेवार्थमाह सूत्रकारः-, इमीसे णं'

चमरोत्पात पूर्वसूत्रमें अष्टम आश्चर्यरूप से कहा गया है. यह उत्पात रत्नप्रभा पृथिवी से हुआ है अतः अब सूत्रकार रत्नप्रभाके विषयमें कुछ कथन करते हैं—"इमीसे रयणप्पभाए-इत्यादि ।सू०॥८४॥

टीकार्थ—इस रत्नप्रभा पृथिवीका आयाम और विष्कम्भ एक राजूका है तथा इसका बाहल्य-मोटाई-१ लाख ८० हजार योजनकी है.इसके तीन काण्ड हैं। सबसे ऊपरका प्रथम खरकाण्ड है. जो मोटाई में १६ हजार योजन प्रमाण है उसके नीचेका दूसरा काण्ड पङ्क बहुल है, जो मोटाईमें ८४ हजार योजन प्रमाण है. उसके नीचेका तीसरा काण्ड जलबहुल है जो मोटाईमें ८० हजार योजन प्रमाण है. १६ हजार योजनकी मोटाई-वाले खरकाण्ड के रत्नात्मक १६ काण्ड है। इनमें एक एक काण्डकी मोटाई १-१ हजार योजनकी है। इसी बातको मनमें धारण करके

આગલા સૂત્રમાં આઠમાં આશ્ચર્ય રૂપે ચમરોત્પાતનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉત્પાત રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાંથી થયો હતો. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર રત્નપ્રભા પૃથ્વી વિષે થોડું કથન કરે છે. "इमीसे रयणप्पभाए" ઈત્યાદિ

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો આયામ (લંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઇ) એક રાજુપ્રમાણુ છે, તથા તેની ઊંડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજનની છે તેના ત્રણ કાંડ છે. સૌથી ઉપરનો કાંડ ખરકાંડ છે. તેની ઊંડાઈ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે. તેની નીચે બીજો પંકબહુલ કાંડ છે તે ૮૪ હજાર યોજન પ્રમાણુ ઊંડો છે. તેની નીચે ત્રીજો જલબહુલ કાંડ છે, તે ૮૦ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે.

इत्यादिना। अस्याः=सर्वतः समीपवर्तिन्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः खरकाण्डः सम्बन्धि षोडशकाण्डेषु रत्ननामको यः प्रथमः काण्डः स बाहल्येन=स्थूलतया दश योजनशतानि=सहस्रयोजनपरिमितः प्रज्ञप्तः। एवमेव शेषा वज्रकाण्डादारभ्य रिष्ट काण्डपर्यन्ताः सर्वेऽपि काण्डाः सहस्रसहस्रयोजनपरिमिता बोध्याः। तदेवाह सूत्रकारः-"जहा रयणे तहा सोलस वि भणियव्वा" इति ॥ ॥सू० ८४ ॥

रत्नप्रभाया अधिकरात् तदाधेयद्वीपादिवक्तव्यतामाह—

मूलम्—सव्वेऽवि णं दीवसमुद्दा दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता १। सव्वेऽवि णं महादहा दसजोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता २। सव्वेऽपि णं सलिलकुंडा दस जोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता ३। सीया सीयोया णं महाणईओ मुहमूले दस दस जोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता ४॥ सू० ८५॥

छाया—सर्वेऽपि खलु द्वीपसमुद्रा दश योजनशतानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः १। सर्वेऽपि खलु महाह्रदा दश योजनानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः २। सर्वाण्यपि खलु सलिल-

---

सूत्रकारने "इमीसेणं" इत्यादि रूपसे सूत्रपाठ किया हैं सब पृथिवियों की अपेक्षा समीपवर्ती इस रत्नप्रभा पृथिवी के खरकाण्ड सम्बन्धी १६ काण्डोंमें जो प्रथम रत्न नामका प्रथम काण्ड है वह १० सौ योजनका एक हजार योजनका—मोटा कहा गया है. इसी तरह वज्रकाण्ड से लेकर रिष्ठकाण्ड तक जो और शेषकाण्ड हैं, वे सब भी एक एक हजार योजन के मोटे हैं। यही बात सूत्रकारने "जहा रयणो तहा सोलस वि भाणियव्वा" इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकटकी है। सूत्र ।८४॥

रत्नप्रभा के अधिकार से अब सूत्रकार इनके आधेय भूत द्वीपा-

સૌથી ઉપરનો ખરકાંડ રત્નાત્મક ૧૬ કાંડોવાળો છે. તે પ્રત્યેક કાંડની ઊંડાઈ ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણુ કહી છે. એજ વાતને સૂત્રકારે અહીં "इमीसेणं" ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. સઘળી નારક પૃથ્વીઓની અપેક્ષાએ સમીપવર્તી એવી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ખરકાંડ સંબંધી જે ૧૫ કાંડા છે, તેમાંનો સૌથી પહેલો કાંડ રત્નકાંડ છે. તે દસસો (૧૦૦૦) યોજન પ્રમાણુ ઊંડો છે એજ પ્રમાણે વજ્રકાંડથી લઈને રિષ્ટકાંડ પર્યન્તના બાકીના કાંડા પણ ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજનપ્રમાણુ ઊંડાં છે. એજ વાત સૂત્રકારે "जहा रयणे तहा सोलस वि भाणियव्वा" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યકત કરી છે. ાસૂત્ર ૮૪ા

આગલા સૂત્રમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીની વાત કરી. હવે સૂત્રકાર તેના આધેય-

कुण्डानि दशयोजनानि उद्वेधेन प्रज्ञप्तानि ३। शीताशीतोदे खलु महानद्यौ मुखमूले दश दश योजनानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ते ४॥ सू० ८५॥

टीका—'सव्वेऽवि णं इत्यादि—

सर्वेऽपि द्वीपसमुद्रा उद्वेधेन=गाम्भीर्येण दश योजनशतानि=सहस्रयोजनानि प्रज्ञप्ताः=कथितास्तिर्थंकरादिभिः। द्वीपानां गाम्भीर्यं तु जम्बुद्वीपस्थ पश्चिमविदेह-क्षेत्रे जगति समीपे भवति, नान्यत्र, तथाऽपि अधोदिशि सहस्रयोजनपर्यन्तं तत्तद्वीपव्यपदेशात् तदादाय तेषामपि गाम्भीर्येण सहस्रयोजनात्मकत्वमुक्तम्। अयमेवार्थोऽन्यत्राप्युक्तः "उव्वेहो-उंडत्तत्ति भणियं होइ। दीवाणं उंडत्तणाभावे वि अहोदिसि सहस्सं जाव दीवव्ववदेसो। जंबुदीवे उ पच्छिमविदेहे जगइ पच्चासत्तीए उंडंतणमवि अत्थित्ति" छाया—उद्वेधउण्डत्वमिति भणितं भवति। द्वीपानामुण्डत्वाभावेऽपि

दिकोंकी वक्तव्यता कहते हैं—

"सव्वेऽवि णं दीवसमुद्दा दसजोयणसयाइं"—इत्यादि। सूत्र ८५

टीकार्थ—समस्त द्वीप और समुद्र गम्भीरताकी अपेक्षा से तीर्थंकरादिकोंने १०–१० सौ योजनके १–१ हजार योजनके कहे गये हैं। द्वीपोंका गांभीर्य तो जम्बूद्वीपस्थ पश्चिमविदेह क्षेत्रमें जगतीके समीपमें होता है, अन्यत्र नहीं। फिर भी अधोदिशामें एक हज.र योजन पर्यन्त उस २ द्वीप के नाम से व्यपदेश होता है अतः उसे लेकर उनका भी वह गांभीर्य एक हजार योजनका कहा गया है। यही अर्थ अन्यत्र भी कहा गया है–"उव्वेहो उडत्तंत्ति भणियं होइ दीवाणं उडत्तणाभावेऽवि अहोदिसि सहस्स जाव दीवव्ववदेसो। जंबुदीवे उ पच्छिमविदेहे जगई पच्चासत्तीए उडंतणमवि अत्थित्ति" उद्वेधनाम गहराईका है. यह गह-

---

भूत द्वीपादिकोनुं कथन करे छे.

"सव्वेवि णं दीवसमुद्दा दस जोयणसयाइं" ईत्यादि—

टीकार्थ—समस्त द्वीपो अने समुद्रोनी गंभीरता (ઊંડાણ) तीर्थंकरादिकोએ १०-१० सो योजननी એટલે કે १०००–१००० योजननी કહી છે. દ્વીપોનું ગાંભીર્ય તો જંબુદ્વીપસ્થ પશ્ચિમ વિદેહ ક્ષેત્રમાં જગતીની સમીપમાં હોય છે–અન્યત્ર નહીં. છતાં પણ અધોદિશામાં એક હજાર યોજનપર્યન્તના પ્રદેશ માટે તે તે દ્વીપના નામનો વ્યપદેશ (વહેપાર) ચાલે છે તે કારણે સમસ્ત દ્વીપોનું ગાંભીર્ય ૧૦૦૦–૧૦૦૦ યોજનનું કહ્યું છે એજ અર્થ અન્યત્ર પણ કહેવામાં આવ્યો છે–" उव्वेहोउंडत्तंत्ति भणियं होइ दीवाणं उडत्तणाभावेऽवि अहोदिसि सहस्सजाव दीवव्ववदेसो जंबुदीवे उ पच्छिमविदेहे जगई पच्चासत्तीए उडंत्तणमवि अत्थित्ति"

अधोदिशि सहस्रं यावद् द्वीपव्यपदेशः। जम्बूद्वीपे तु पश्चिमविदेहे जगती प्रत्यासत्त्या उण्डत्वमप्यस्तीति ।इति॥१॥ तथा—सर्वेऽपि महाह्रदाः हिमवदादि स्थिताः पद्मादयो गाम्भीर्येण दशयोजनप्रमाणा बोध्याः ॥२॥ तथा—सर्वाण्यपि सलिलकुण्डानि—सलिलानि=गङ्गादयो महानद्यःतेषां कुण्डानि-प्रपातकुण्डानि प्रभवकुण्डानि च गाम्भीर्येण दश योजनप्रमाणानि ।।३।। तथा—शीता शीतोदेति महानदि द्वयं मुखमूले=समुद्रप्रवेशस्थाने—गाम्भीर्येण दशयोजनात्मकं बोध्यमिति ॥ ४ ॥ सू० ८५ ।

द्वीपसमुद्राधिकारात् तद्वर्तीनि नक्षत्राणि दर्शयितुमाह—

मूलम्—कत्तियाणक्खत्ते सव्वबाहिराओ मंडलाओ दसमे मंडले चारं चरइ १। अणुराहाणक्खत्ते सव्वब्भंतराओ मंडलाओ दसमे मंडले चारं चरइ २॥ सू० ८६॥

छाया—कृत्तिकानक्षत्रं सर्वबाह्यात् दशमे मंडले चारं चरति १। अनुराधानक्षत्रं सर्वाभ्यन्तराद् मण्डलाद् दशमे मण्डले चारं चरति ॥ ॥ सू० ८६ ॥

राई द्वीपोंमें नहीं होती है. परन्तु फिर भी अधोदिशामें एक हजार योजन तक द्वीपव्यपदेश होता है जम्बूद्वीपमें तो पश्चिम विदेहमें जगती के पास गहराई भी है ॥१॥ तथा—समस्त भी महाह्रद हिमवत् आदि पर्वतों पर स्थित पद्मादिक ह्रद—गहराईमें दश योजनके हैं—ऐसा जानना चाहिये. ॥२॥ तथा जितने भी सलिल कुण्ड हैं—गङ्गाआदि नदियोंके कुण्ड हैं—प्रपातकुण्ड और प्रभवकुण्ड हैं—वे भी सब १० योजन प्रमाण के गहरे हैं ॥३॥ तथा—शीता शीतोदा नामकी जो दो नदियां हैं वे समुद्र प्रवेश स्थानमें दश दश योजनकी गहरी हैं ॥४॥—सूत्र ॥८५॥

द्वीप और समुद्रके अधिकार से अब सूत्रकार तद्वर्त्ती नक्षत्रोंको प्रकट करते हैं—"कत्तियाणक्खत्ते सव्वबाहिराओ—इत्यादि । सूत्र॥८६॥

ગહરાઇ (ઊંડાણ)ને ઉદ્વેધ કહે છે આ ઊંડાણનો દ્વીપોમાં સદ્ભાવ હોતો નથી. પરન્તુ અધોદિશામાં એક હજાર યોજન સુધીના ભાગ માટે તે દ્વીપના નામનો વ્યવહાર થાય છે. જંબૂદ્વીપમાં તો પશ્ચિમ વિદેહમાં જગતીની પાસે ગહરાઈ પણ હોય છે. ॥ ૧ ॥ તથા સઘળાં મહાહ્રદની—હિમવત્ આદિ પર્વતો પર આવેલાં પદ્માદિક હ્રદની—ગહરાઇ (ઊંડાઇ) દસ યોજનની કહી છે, એમ સમજવું. । ૨ । તથા જેટલા સલિલ કુંડો (ગંગાદિ નદીઓના કુંડો) છે—પ્રપાતકુંડ અને પ્રભવકુંડો છે—તેઓ પણ ૧૦ યોજનપ્રમાણ ઊંડા છે. । ૩ । તથા શીતા અને શીતોદા નામની જે મહાનદીઓ છે, તેઓ સમુદ્રપ્રવેશ સ્થાને ૧૦–૧૦ યોજનપ્રમાણ ઊંડી છે. । ૪ । ॥ સૂત્ર ૮૫ ॥

દ્વીપો અને સમુદ્રોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમાં

टीका—'कत्तियाणक्खत्ते' इत्यादि—

सूर्यस्य मण्डलानि चतुरशीत्यधिकशतसंख्यकानि चन्द्रस्य पञ्चदश, नक्षत्राणां चाष्टौ तत्र-कृत्तिकानक्षत्रं सर्वबाह्यात् मण्डलात्=चन्द्रमण्डलात्-चन्द्रसंचरणमार्ग-विशेषात् पञ्चदशानां मध्ये दशमे मण्डले चंद्रमण्डले सर्वाभ्यन्तरात् षष्ठे चन्द्रमण्डले चारं चरति= भ्रमणं करोति १ । तथा-अनुराधा नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरात् चन्द्रमण्ड-लात् दशमे सर्वबाह्यात् षष्ठे चन्द्रमण्डले चारं चरति ॥सू० ८६॥

नक्षत्रप्रस्तावात् सम्प्रति ज्ञानवृद्धिकराणि दशनक्षत्राण्याह—

मूलम्—दस णक्खत्ता णाणस्स विद्धिकरा पण्णत्ता, तं जहा मिगसिरमद्दा पुस्सो, तिन्नि य पुव्वाइं मूलमस्सेसा । हत्थो चित्ता य तहा, दस वुड्ढिकराइं नाणस्स ॥१ सू० ८७॥

छाया—दश नक्षत्राणि ज्ञानस्य वृद्धिकराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मृगशिरः १ आर्द्रा २ पुष्यः३ तिस्रश्च पूर्वा ६ मूलम् ७ अश्लेषा ८। हस्तः९ चित्रा १० च तथा दश वृद्धिकराणि ज्ञानस्य ॥ १ ॥ सू० ८७॥

टीकार्थ—सूर्यके मण्डल १८४ हैं। चन्द्रके मण्डल १५ हैं। नक्षत्रोंके मण्डल आठ हैं। इनमें कृत्तिका जो नक्षत्र है वह सर्व बाह्यमण्डल से-चन्द्र संचरण मार्ग विशेष से १५ मण्डलोंमें से दशवें मण्डलमें-चन्द्रमण्डलमें और सर्व आभ्यन्तर मण्डल से छठे चन्द्रमण्डलमें भ्रमण करता है। १॥ तथा-अनुराधा नक्षत्र सर्वाभ्यन्तर मण्डल से-चन्द्रमण्डल सर्वबाह्य से छठे चन्द्रमण्डलमें भ्रमण करता है। सूत्र ॥८६॥

नक्षत्रके प्रस्ताव से अब सूत्रकार ज्ञानकी वृद्धिकारक दश नक्षत्रोंका कथन करते हैं--"दसणक्खत्ता णाणस्स"-इत्यादि ।सू० ॥८७॥

દેખાતાં નક્ષત્રોનાં નામ કહે છે. "कत्तियाणक्खत्ते सव्व बाहिराओ" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–સૂર્યનાં મંડળ ૧૮૪છે ચન્દ્રનાં મંડળ ૧૫ છે. નક્ષત્રોનાં મંડળ આઠ છે. તેમાંનું જે કૃત્તિકા નક્ષત્ર છે તે સર્વ બાહ્યમંડલોમાંના–ચન્દ્રના સંચરણના માર્ગમાંના ૧૫ મંડલોમાંના દસમાં ચંદ્રમંડલમાં અને સર્વ આભ્યન્તર મંડલોમાંના છટ્ટા ચન્દ્રમંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. ।૧। તથા અનુરાધા નામનું જે નક્ષત્ર છે તે સર્વ અભ્યન્તર ચન્દ્રમંડલોમાંના દશમાં ચન્દ્રમંડલમાં અને સર્વ બાહ્ય ચન્દ્રમંડલોમાંના છટ્ટા ચન્દ્રમંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. ॥ સૂ. ૮૬ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં નક્ષત્રોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો હતો. હવે સૂત્રકાર જ્ઞાનની

टीका—'दस णक्खत्ता' इत्यादि—

ज्ञानस्य=श्रुतज्ञानस्य वृद्धिकराणि मृगशिर आदीनि दश नक्षत्राणि भवन्ति। अयं भावः—चन्द्रो यदि दशसु एतेषु नक्षत्रेषु केनापि नक्षत्रेण युक्तो भवेत्, तदा यदि श्रुतज्ञानस्योद्देशादिः क्रियते, तर्हि तद् वर्द्धते। क्षयोपशमहेतुत्वेन काल-विशेषस्य तथाविधकार्येषु कारणत्वात्। तदुक्तम्—

"उदयक्खयखओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया। दव्वं खेत्तं कालं भवंच भावंच संपप्प ॥ १ ॥"

छाया—उदयक्षयक्षयोपशमोपशमा यच्च कर्मणो भणिताः।
द्रव्यं क्षेत्रं कालं भवंच भावंच सम्प्राप्य॥ १॥ इति ॥ सू० ८७ ॥

अनन्तरसूत्रे श्रुतज्ञानवृद्धिकराणि दश नक्षत्राण्युक्तानि। श्रुतज्ञानस्य वृद्धिस्तु तत्प्रतिघातककर्मणः क्षयोपशमादेव भवतीति कर्मनिबन्धनकुलकोटीसूत्रमाह—

मृगशिर आदि १० नक्षत्र श्रुतज्ञानकी वृद्धि करनेवाले होते हैं-जैसे-मृगशिर १ आर्द्रा २ पुष्य ३ पूर्वा ६ मूल ७ अश्लेषा ८ हस्त ९ एवं चित्रा १०, तात्पर्य ऐसा है कि चन्द्र इन १० नक्षत्रमें से किसी भी नक्षत्र से युक्त हो, तो उस समय यदि श्रुतज्ञानका उद्देश आदि किया जावे तो वह वृद्धिको प्राप्त होता है क्योंकि काल विशेष भी क्षयोपशमका हेतु होता है अतः वह तथाविधकार्योंमें कारण होता है-कहा भी है "उदयक्खयखओवसमो'-इत्यादि।

द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, और भाव इनको प्राप्तकर कर्मके उदय, क्षय, क्षयोपमशम और उपशम होते हैं। सूत्र ।'८७॥

इस ऊपर के सूत्रमें श्रुतज्ञानकी वृद्धि करनेवाले १० नक्षत्रोंको कह·

વૃદ્ધિ કરનારાં દસ નક્ષત્રોનું કથન કરે છે "दस णक्खत्ता णाणस्स" ઈત્યાદિ.

ટીકાર્થ-મૃગશીર્ષ આદિ ૧૦ નક્ષત્રો શ્રુતજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારા હોય છે. તે ૧૦ નક્ષત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) મૃગશીર્ષ, (૨) આર્દ્રા, (૩) પુષ્ય, (૪-૫-૬) પૂર્વા, (૭) મૂલ, (૮) અશ્લેષા, (૯) હસ્ત અને (૧૦) ચિત્રા, આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે ચન્દ્ર આ ૧૦ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ પણ નક્ષત્રથી યુક્ત હોય, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ, વાચના આદિ કરવામાં આવે તો જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે; કારણ કે કાળવિશેષ પણ ક્ષયોપશમમાં કારણભૂત બને છે કહ્યું પણ છે કે-"उदयक्खयखओवसमो" ઈત્યાદિ-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવને પ્રાપ્ત કરીને કર્મનો ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થતાં હોય છે. ॥ સૂ. ૮૭ ॥

मूलम्—चउप्पय थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दस जाइकुलकोडि जोणीपमुहसहस्सा पण्णत्ता। उरपरिसप्पथलयर-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दस जाइकुलकोडि जोणि पमुह-सयसहस्सा पण्णत्ता ॥सू० ८८॥

छाया—चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां दश जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि। उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां दश जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ सू० ८८ ॥

टीका—'चउप्पय थलयर-' इत्यादि—

चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां-चत्वारि पदानि=चरणानि येषां ते चतुष्पदाः, स्थले चरन्तीति स्थलचराः, पञ्च इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः, तिर्यग्योनिकाः=तिर्यञ्चः, एषां चतुर्णां पदानां कर्मधारयः, तेषां तथाभूतानां जीवानां दशसंख्यकानि जातियोनिप्रमुखकुलकोटी-शतसहस्राणि=जातौ=पञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्जातौ या योनिप्रमुखाः=चतुर्लक्षसंख्यकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकोत्पत्तिस्थान-

---

कर अब सूत्रकार यह प्रकट करने के लिये कि श्रुतज्ञानकी वृद्धि तो श्रुतज्ञान के प्रतिघातक श्रुतज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम से ही होती है अतः कर्म के कारणभूत कुलकोटि सूत्रका कथन करते हैं—

"चउप्पयथलयरपंचिंदिय"—इत्यादि। सूत्र ॥८८॥

टीकार्थ—चार चरण जिनके होते हैं वे चतुष्पद हैं. स्थलमें जो चलते हैं वे स्थलचर हैं. तथा पांच इन्द्रियां जिनको होती हैं वे पञ्चेन्द्रिय है इन चतुष्पद पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोंकी जो उत्पत्ति स्थानरूप योनियां हैं वे चार लाख हैं। इन योनियों से उत्पन्न हुइ चतुष्पद स्थलचर पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकोंकी कुलकोटिकी संख्या १० लाख हैं. क्योंकि एक योनिमें

પૂર્વસૂત્રમાં શ્રુતજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારાં દસ નક્ષત્રોના નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરવા માગે છે કે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી જ શ્રુતજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી તેઓ કર્મના કારણભૂત કુલકોટિઓનું કથન કરે છે "चउप्पयथलयरपंचिंदिय" (ઇત્યાદિ સૂ. ૮૮)

ટીકાર્થ—જેને ચાર પગ હોય છે, તેને ચતુષ્પદ કહે છે. જે પ્રાણીઓ જમીન પર જ હલનચલન કરે છે તેમને સ્થલચર કહે છે. જે જીવોને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમને પંચેન્દ્રિય કહે છે. તે ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની જે ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ યોનિઓ છે, તે ચાર લાખ કહી છે આ યોનિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની કુલ-કોટિની સંખ્યા ૧૦ લાખ છે, કારણ કે એક યોનિમાં અનેક કુલ હોય છે.

कारणाः कुलकोटयस्तासां शतसहस्राणि—लक्षाणि प्रज्ञप्तानि=प्ररूपितानि तीर्थंकर-गणधरादिभिः। अयं भावः=पञ्चेन्द्रियतिर्यग्जातौ या योनयः=चतुर्लक्षसंख्यकानि उत्पत्तिस्थानानि. तत्प्रभवायाश्चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां कुलकोटयस्ता दशलक्षसंख्यका बोध्या इति। एकस्यामपि योनौ अनेककुलानि भवन्ति यथा—गोमयरूपायामेकस्यां योनौ विचित्राकाराः कृम्यादय उत्पद्यन्ते, अतो दशलक्ष-संख्यकाः कुलकोटयो भवन्तीति। सूत्रे—"जाइजोणी पमुहकुलकोडिसयसहस्सा" इतिवक्तव्ये "जाइकुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्स" इति कथनं "जोणीपमुह" शब्दस्य प्राकृतत्वेन—परनिपातनाद् बोध्यम्। तथा—उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि-कानामित्यादि सूत्रमपि पूर्ववद् व्याख्येयम्- नवरम् उरसा=वक्षसा परिसर्पन्ति=सञ्च-रन्ति ये ते उरःपरिसर्पाः उरःपरिसर्पादीनां चतुर्णां पदानां कर्मधारय इति॥सू०८८॥

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्तु कर्मपुद्गलचयादिसत्वे एव भवन्तीति चयादीनाह—

मूलम्—जीवाणं दसट्ठाणनिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा—पढमसमय-एगिंदियनिव्वत्तिए १ जाव अपढमसमयपंचिंदियनिव्वत्तिए

अनेक कुल होते हैं. जैसे—गोबर रूप एक योनिमें विचित्र आकार के कृमी आदि उत्पन्न होते हैं। इसलिये इनकी १० लाख कुलकोटि संख्या कही गई है। सूत्रमें—"जाइजोणी पमुहकुलकोडिसयसहस्सा" ऐसा पाठ कहना चाहिये था—सो ऐसा न कहकर "जाइ कुल कोडि जोणी पमुहसयसहस्सा" जो ऐसा पाठ कहा गया है सो उसमें "जोणी-पमुह" शब्दका प्राकृत होने से परनिपात हुआ है इसी प्रकार से जो "उरः परिसर्पस्थलचर पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकम्" यह पाठ है उसकाभी कथन जानना चाहिये छातीसे जो सरकते हैं वे उरःपरिसर्प हैं।सू०८८॥

જેમ કે ગોબર (છાણુ) રૂપ એક યોનિમાં વિચિત્ર આકારના કૃમી આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેમની કુલકોટિ સંખ્યા ૧૦ લાખ કહી છે. સૂત્રમાં "जाइजोणीपमुहकुलकोडिसयसहस्सा" પાઠ આપવામાં આવવો જોઈતો હતો, પણ એવો પાઠ આપવાને બદલે "जाइ कुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्सा" આ પ્રકારનો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તેમાં "जोणीपमुह" શબ્દનો–પ્રાકૃત હોવાથી–પરનિપાત થયો છે. એ જ પ્રમાણે જે "उरःपरिसर्प-स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकम्" આ સૂત્રપાઠ આવ્યો છે તેનું કથન પણ સમજવું. છાતીની મદદથી સરકતા જીવોને ઉરઃપરિસર્પ કહે છે. ॥ સૂત્ર ૮૮ ॥

१०। एवं-चिण २ बंध ३ उदीर ४ वेद ५ तह णिज्जरा चेव। दसपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता। दसपएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता। दस समयठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता। दसगुणकालगा पोग्गला अणंत्ता पण्णत्ता। एवं वन्नेहिं गंधेहिं रसेहिं फासेहिं दसगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥सू० ८९॥

॥ दसमं ठाणं सम्मत्तं ॥

॥ इइ ठाणं नाम तइयमंगं संमत्तं ॥ ३ ॥

छाया-जीवाः खलु दश स्थाननिर्वर्त्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्वन्ति वा चेष्यन्ति वा, तद्यथा-प्रथमसमयैकेन्द्रियनिर्वर्तितान् १ यावत् अप्रथम समयपञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान् १०। एवं-चयः१ उपचयः २ बन्धः३ उदीरः ४ वेदः५ तथा निर्जराचैव दशप्रदेशिका स्कन्धाः अनन्ता प्रज्ञप्ताः। दशप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः दश समयस्थितिकाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः। दशगुणकालकाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः एवं वर्णैर्गन्धैः रसैः स्पर्शैर्दशगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥सू०८९

दशमं स्थानं समाप्तम् ॥

॥ इति स्थानं नाम तृतीयमङ्गं समाप्तम् ॥ ३ ॥

टीका—'जीवा णं' इत्यादि—

जीवाः=सिद्धवर्जिता जीवाः, कषायादि परिणामेन दशस्थाननिर्वर्तितान्=दशभिः स्थानैः=प्रथमसमयैकेन्द्रियत्वादिभिः पर्यायैर्हेतुभिर्निर्वर्त्तितान्=निष्पादि-

---

पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक जीव कर्मपुद्गल के चयादिके सद्भावमें ही होते हैं इसलिये अब सूत्रकार चयादिकोंका कथन कहते हैं—

"जीवाणं दसट्ठाणनिव्वत्तिए पोग्गले"—इत्यादि। सू० ॥८९॥

टीकार्थ—सिद्ध वर्जित जीवोंने (संसारीजीवो) कषायादि परिणामके वशवर्ती होकर प्रथम समयैकेन्द्रियादिरूप १० पर्यायों द्वारा निष्पादित कर्म

કર્મપુદ્ગલોના ચયાદિનો સદ્‌ભાવ હોય, તો જ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક આદિ જીવોની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ચય, ઉપચય આદિનું નિરૂપણ કરે છે "जीवाणं दसट्ठाणनिव्वत्तिए पोग्गले" ઇત્યાદિ—(સૂ ૮૯)

ટીકાર્થ—સિદ્ધ સિવાયના જીવોએ કષાયાદિ પરિણામોને આધીન થઈને પ્રથમસમયૈકેન્દ્રિય આદિરૂપ ૧૦ પર્યાયો દ્વારા નિષ્પાદિત કર્મવર્ગણારૂપ પુદ્ગલોને

तान् पुद्गलान्=कर्मवर्गणारूपान् पापकर्मतया—पापं=घातिकर्म सर्वकर्म वा, तदेव क्रियमाणत्वात् कर्म, तस्य भावस्तत्ता तया—अचिन्वन्=संग्रहीतवन्तः, चिन्वन्ति=संगृह्णन्ति वा, चेष्यन्ति=संग्रहीष्यन्ति वा। अनेन—जीवानां पापकर्मतया चितैः पुद्गलैः सह त्रैकालिकोऽन्वयः सूचितः। के दशस्थाननिर्वर्तिताः पुद्गला जीवैस्त्रिकालविषयत्वेन संग्रहविषयी—क्रियन्ते? इत्याह—तद्यथा प्रथमसमयैकेन्द्रियनिर्वर्तितान्—प्रथमः=आद्यः समय एकेन्द्रियत्वस्य येषां ते प्रथमसमयाः, ते च ते एकेन्द्रियाश्च—प्रथमसमयैकेन्द्रियाः तै र्निर्वर्तिताः=निष्पादितास्तान् एकेन्द्रियत्वस्य प्रथमे समये वर्तमानै जीवै र्निष्पादितान् पुद्गलानित्यर्थः १। यावत्पदेन—"अप्रथम समयैकेन्द्रियनिर्वर्त्तितान् २ प्रथमसमयद्वीन्द्रियनिर्वर्तितान् ३ अप्रथमसमयद्वीन्द्रियनिर्व-

वर्गणारूप पुद्गलोंको पाप कर्मरूपसे घातिया कर्मरूपसे या सर्व कर्मरूपसे ग्रहण किया है, अब भी वे करते हैं और आगे भी वे करेंगे—इस प्रकारके इस कथन से सूत्रकारने जीवोंका पापकर्म रूपसे अर्जित हुए पुद्गलोंके साथ त्रैकालिक अन्वयरूप सम्बन्ध सूचित किया है. वे दश स्थान इस प्रकारसे हैं—प्रथम समयैकेन्द्रिय निर्वर्तित पुद्गल १० एकेन्द्रिय पर्यायके प्रथम समयमें वर्तमान जो जीव हैं वे प्रथमसमयैकेन्द्रिय हैं इन एकेन्द्रिय जीवोंके द्वारा निष्पादित जो पुद्गल हैं वे प्रथमसमयैकेन्द्रिय निष्पादित पुद्गल हैं। यहां यावतपदसे "अप्रथमसमयैकेन्द्रिय निर्वर्तितान् २, प्रथमसमयद्वीन्द्रियनिर्वर्तितान् ३, अप्रथमसमयद्वीन्द्रियनिर्वर्तितान् ४

પાપકર્મરૂપે—ઘાતિયા કર્મ રૂપે અથવા સર્વ કર્મ રૂપે ભૂતકાળમાં ગ્રહણ કર્યાં છે, વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ગ્રહણ કરશે. આ પ્રકારના આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે પાપકર્મરૂપે એકત્ર થયેલાં પુદ્ગલોની સાથે જીવોને ત્રૈકાલિક અન્વય રૂપ સંબંધ પ્રગટ કર્યો છે. તે દસ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે પ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલથી લઈને અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલ પર્યન્તના દસ સ્થાનો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. હવે સૂત્રકાર આ દસે સ્થાનોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે.

એકેન્દ્રિય પર્યાયના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન જે જીવ છે તેનું નામ પ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિય છે. આ એકેન્દ્રિય જીવો દ્વારા નિષ્પાદિત જે પુદ્ગલો છે તેમને પ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિય નિષ્પાદિત પુદ્ગલો કહે છે. અહીં "પર્યન્ત" પદ દ્વારા નીચેનાં આઠ સ્થાનો ગ્રહણ થયાં છે.

(૨) અપ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૩) પ્રથમ સમયદ્વીન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૪) અપ્રથમસમયદ્વીન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૫) પ્રથમ

र्तितान् ४ प्रथमसमयत्रीन्द्रियनिर्वर्तितान् ५ अप्रथमसमयत्रीन्द्रियनिर्वर्तितान ६ प्रथमसमयचतुरिन्द्रियनिर्वर्तितान् ७अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान् ८ प्रथमसमयपञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान् ९" इति संग्राह्यम् । तत्र अप्रथमसमयैकेन्द्रियनिर्वर्त्तितान्—एकेन्द्रियत्वस्य द्वितीयादिसमयेषु वर्त्तमाने जीवै निष्पादितान २। एवमेव—प्रथमसमद्वीन्द्रीयनिर्वर्तितान् इत्यारभ्य 'अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान्, इत्यन्तानां पदानामप्यर्थो विज्ञेय इति। यथा जीवा अप्रथमसमयैकेन्द्रिय-निर्वर्त्तितादीन् पुद्गलान् कालत्रयविषयतया उपचय विषयीकुर्वन्ति, बन्धविषयीकुर्वन्ति, उदीरणा विषयी-

---

प्रथमसमयत्रीन्द्रियनिर्वर्तितान् ५, अप्रथम समयत्रीन्द्रियनिर्वर्तितान् ६, प्रथम समय चतुरिन्द्रियनिवर्तितान ७, अप्रथम समयचतुरिन्द्रिय निवर्तितान् ८, प्रथम समय पञ्चेन्द्रिय निर्वर्तितान् ९ "इस पाठका संग्रह हुआ है एकेन्द्रिय पर्यायके द्वितीयादि समयोंमें वर्तमान जो जीव हैं वे अप्रथम समयैकेन्द्रिय हैं ऐसे इन एकेन्द्रिय जीवों द्वारा निष्पादित जो पुद्गल हैं वे अप्रथमसमयैकेन्द्रियनिर्वर्तितपुद्गल हैं। इसी प्रकारसे प्रथमसमयद्वीन्द्रियनिर्वर्तितान् "पदसे लगाकार" अप्रथम समयपञ्चेन्द्रियनिर्वर्तितान् "यहां तकके समस्त पदोंनकका अर्थ करलेना चाहिये, जिस प्रकार जीव अप्रथम समयैकेन्द्रिय निर्वर्तित हुए आदि पुद्गलोंको कालत्रयमें संगृहीत करते हैं उसी तरह वे जीव उन पुद्गलोको त्रिकालमें उपचयका विषय बनाते हैं बन्धका विषय बनाते हैं,

---

સમય ત્રીન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૬) અપ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૭) પ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૮) અપ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો, (૯) પ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય નિર્વર્ત્તિત પુદ્ગલો.

દસમું સ્થાન—અપ્રથમસમયપંચેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલે.—આ સ્થાનનું નામ તો આગળ આપવામાં આવ્યું જ છે.

એકેન્દ્રિય પર્યાયના આદિ સમયોમાં વર્તમાન જે જીવો છે તેમનું નામ અપ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિયો છે એવાં તે એકેન્દ્રિય જીવો દ્વારા નિષ્પાદિત જે પુદ્ગલો છે તેમને અપ્રથમ સમયૈકેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો કહે છે. એજ પ્રમાણે પ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલોથી લઈને અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પુદ્ગલો પર્યન્તના આઠે પદોનો અર્થ પણ સમજવો. જેવી રીતે જીવો પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય નિર્વર્તિતથી લઈને અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય નિર્વર્તિત પર્યન્તના પુદ્ગલોનો ત્રણે કાળમાં ચય (સંગ્રહ) કરે છે, એ જ પ્રમાણે તેઓ ત્રણ કાળમાં તેમનો ઉપચય પણ કરે છે, બન્ધ પણ કરે છે, ઉદીરણા પણ

कुर्वन्ति, वेदविषयीकुर्वन्ति, निर्जराविषयी=कुर्वन्ति च । एतदेव दर्शयितुमाह–'एवं चिण उवचिण' इत्यादि । अस्यायमर्थः–यथा चय सूत्रमभिहित्तं तथैव उपचयादि सूत्राण्यपि वक्तव्यानीति । चयोपचयादीनां भेदस्त्वयम्–चयः=कषायादि परिणाम–युक्तस्य जीवस्य कर्मपुद्गलानां ग्रहणमात्रम् उपचयः=गृहीतानां कर्मपुद्गलानां ज्ञानावरणादित्वेन निषेकः, बन्धः=निकाचनं कर्मपुद्गलानां निविडतया बन्धनम्, उदीरः=उदीरणम्=अप्राप्तेऽपि काले प्रयत्नविशेषेण कर्मफलानामुदयावलिकायां प्रवेशनम्, वेदः–वेदनम्=उदयावलिकायां प्रवेशितानां कर्मणां फलस्य सुखदुःखादेरनुभवनम्, निर्जरा=उदयावलिका प्रवेशितकर्मपुद्गलफलभूतसुखदुःखानुभवनेन जीवप्रदेशेभ्यः

और निर्जराका विषय बनाते हैं । इसी बातको प्रकट करनेके लिये सूत्रकारने "एवं चिण उवचिणं" इत्यादि पाठ कहा है, इस पाठका ऐसा अर्थ है जिस प्रकारसे चयसूत्र कहा गया है उसी प्रकारसे उपचयादि सूत्र भी कहलेना चाहिये, चय उपचयआदिमें ऐसा भेद है–कषायादि परिणामसे युक्त जीवका जो कर्मपुद्गलोंका ग्रहण करना है वह चय है गृहीत कर्मपुद्गलोंका ज्ञानावरणादिरूपसे जो निषेक है वह उपचय है कर्म पुद्गलोंका जो निविडरूप से बन्धन है वह बन्ध है अप्राप्त कालके होने पर भी प्रयत्न विशेष से कर्मफलोंका जो उदयावलिकामें प्रवेश कराना है वह उदीरण है उदयावलिकामें प्रवेशित कर्मपुद्गलके फलभूत सुख–दुःखादिका जो अनुभवन करता है वह वेद है उदयावलिकामें प्रवेशित कर्मपुद्गलके फलभूत सुख दुःखादिके अनुभवन से

કરે છે, વેદન પણ કરે છે અને નિર્જરા પણ કરે છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

"एवं चिण उवचिणं" ઇત્યાદિ. આ સૂત્રપાઠ દ્વારા એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે જે પ્રકારે ચયસૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રકારે ઉપચયાદિ સૂત્રોનું પણ કથન કરવું જોઈએ.

ચય, ઉપચય આદિ વચ્ચે આ પ્રકારનો તફાવત છે–કષાયાદિ પરિણામોથી યુક્ત જીવ દ્વારા કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને ચય કહે છે. ગૃહીત કર્મપુદ્ગલોનો જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે જે નિષેક થાય છે, તેનું નામ ઉપચય છે. કર્મપુદ્ગલોનું જે નિબિડ (ગાઢ) રૂપે બન્ધન છે તેનું નામ બન્ધ છે. ઉદયમાં આવવાનો સમય પરિપકવ થયા પહેલાં પ્રયત્ન વિશેષ દ્વારા કર્મફલોને ઉદયાવલિકામાં જે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે તેનું નામ ઉદીરણા છે. ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કર્મપુદ્ગલોના ફલરૂપ સુખદુઃખાદિનું જે અનુભવન કરવામાં આવે છે તેનું નામ વેદન છે. ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશિત કર્મપુદ્ગલોના

कर्मपुद्गलानां पृथग्भवनमिति। अनन्तरं कर्मपुद्गलानां चयादिरुक्त इति पुद्गलप्रस्तावात् स्कन्धादीनाह–'दसपएसिया' इत्यादि। दशप्रदेशिकाः–दश च ते प्रदेशाः=निरंशा अवयवाश्चेति दशप्रदेशा, ते सन्ति येषां ते तथा–दशप्रदेशात्मकाः स्कन्धाः=पुद्गल-समूहाअनन्ताः=प्रज्ञप्ता इति द्रव्यतः। तथा-दशप्रदेशावगाढाः दशसु प्रदेशेषु=क्षेत्रांश-विशेषेषु अवगाढाः=आश्रिताः पुद्गला अनन्ताः कथिता इति क्षेत्रतः। तथा–दश–समयस्थितिकाः-दशसमयान् यावत् स्थितिमन्तः पुद्गला अनन्ताः इति कालतः। एवमेव पञ्चानां वर्णानां ५, द्वयोर्गन्धयोः २ पञ्चानां रसानां ५ पञ्चानां स्पर्शानां च भेदैर्युक्ताः पुद्गला अनन्ताः बोध्याः। अमुमेवार्थं सूचयितुमाह–'दशगुणकालकाः

कर्म पुद्गलोंका जो जीव प्रदेशोंसे पृथग् होना है वह निर्जरा है इस प्रकारसे कर्म पुद्गलोंका चयादि कहकर अब सूत्रकार पुद्गलके प्रस्तावसे स्कन्ध आदिका कथन करते हैं–"दसपएसिया" इत्यादि–दश जो निरंश अवयव हैं वे दश प्रदेश हैं–ये दश प्रदेश हैं जिनके वे दश प्रदेशिक स्कन्ध हैं परमाणुरूप पुद्गलोंका समुदायरूप होता है। ये दश प्रदेशिक स्कन्ध द्रव्यकी अपेक्षासे अनन्त कहे गये हैं। तथा–दश प्रदे-शावगाढ स्कन्ध क्षेत्रांश विशेषरूप प्रदेशोंमें आश्रित पुद्गल क्षेत्रकी अपेक्षासे अनन्त कहे गये हैं तथा–दश समय तककी स्थितिवाले पुद्गल कालकी अपेक्षा अनन्त कहे गये हैं। इसी प्रकार पांच वर्णोंके दो गन्धों के, पांच रसोंके पांच स्पर्शोंके भेदोंसे युक्त पुद्गल भी अनन्त कहे गये हैं। इसी अर्थको सूचित करनेके लिये सूत्रकारने "दश गुणकालकाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः "यहांसे लेकर" दश गुणरूक्षाः पुद्गलाः अनन्ताः

ફલરૂપ સુખદુઃખાદિના વેદન દ્વારા કર્મપુદ્ગલોનું જીવપ્રદેશોથી અલગ થવા રૂપ જે કાર્ય થાય છે તેનું નામ નિર્જરા છે.

આ પ્રકારે પુદ્ગલોના ચયાદિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર સ્કન્ધ આદિનું કથન કરે છે "दसपएसिया" ઇત્યાદિ–જે દસ નિરંશ અવયવ છે તેમને દસ પ્રદેશ કહે છે. એવાં દસ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધને દસ પ્રદેશિક સ્કન્ધ કહે છે. સ્કન્ધ પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલોના સમુદાય રૂપ હોય છે. આ દસ પ્રદેશિક સ્કન્ધોને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત કહ્યા છે. તથા દસ પ્રદેશાવગાઢ (દસ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા) સ્કન્ધને ક્ષેત્રાંત વિશેષ રૂપ પ્રદેશોમાં આશ્રિત પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનંત કહ્યા છે તથા દસ સમય સુધીની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલોને કાળની અપેક્ષાએ અનંત કહ્યા છે.

એ જ પ્રમાણે પાંચ વર્ણો, બે ગન્ધો, પાંચ રસો અને પાંચ સ્પર્શોના ભેદોથી યુક્ત પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યા છે. એજ વાતને સૂત્રકારે "દસગુણ

पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ता इत्यारभ्य दशगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः' इत्यन्तं बोध्यमिति। अर्थस्तु-दशगुणः=एकगुणापेक्षया दशगुणाधिकः कालः=कृष्णवर्णविशेषो येषां ते तथाभूताः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ता.' इति क्रमेण विज्ञेय इति। शास्त्रादौ शास्त्रान्ते शास्त्रमध्ये च मङ्गलमाचरणीयम् इति शिष्टाचारोऽत्र शास्त्रान्ते मङ्गलार्थकानन्तशब्दोपादानेन परिरक्षित इति बोध्यम् ॥ सू० ८९॥

॥ इति दशमं स्थानं समाप्तम् ॥

॥ इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक पञ्चदश भाषा-
कलितललितकलापालापक प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मायक
वादिमानमर्दक श्री शाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त-
'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुर राजगुरु-
बालब्रह्मचारि-जैनचार्य-जैनधर्मदिवाकर
-पूज्य श्री घासीलालव्रतिविर-
चिता श्री स्थानाङ्गसूत्रस्य
सुधाख्या व्याख्या
समाप्ता ॥

॥ इति दशमं स्थानं समाप्तम् ॥

प्रज्ञप्ताः " यहां तकका पाठ कहा है, एक गुणकी अपेक्षासे दश गुण अधिक काल-कृष्ण वर्ण जिनका होता है ऐसे वे पुद्गल दश गुणकालक कहे गये हैं। ऐसे दश गुणकाल पुद्गल अनन्त कहे हैं। इसी क्रमसे दश गुण रूक्ष आदि पदोंका भी व्याख्यान करलेना चाहिये, " आदौ मध्यावसाने च मङ्गलं भाषितं बुधैः " इस कथनके अनुसार शास्त्रकी आदिमें शास्त्रके अन्तमें और शास्त्रके मध्यमें मंगल आचरणीय होता है, ऐसा जो शिष्टाचार है वह सूत्रकारने मङ्गलार्थवाचक अनन्त शब्दके उपादानसे परिरक्षित किया है-अर्थात् उसका निर्वाह किया है, ऐसा जानना चाहिये। सूत्र ॥८९॥ ॥ दशवां स्थान समाप्त ॥

कालकाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः " थी लईने " दसगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः " आ सूत्रपाठ पर्यन्तना सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त करी छे.

કોઇ એક પુગદ્દલમાં જેટલી કાળાશ હોય તેના કરતાં દસગણી કાળાશવાળા પુગ્દલને અહીં " દસગુણ કાલક " દસગણું કાળું કહ્યું છે. એવાં દશ ગણી કાળાશવાળાં પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે આ ક્રમ અનુસાર દશ ગણી રૂક્ષતા વ.ળાં પુદ્ગલો સુધીના પુદ્ગલોનું કથન પણ અહીં કરવું જોઇએ.

"आदौ मध्यावसाने च मङ्गलं भाषितं बुधैः" આ કથન અનુસાર શ.સ્ત્રના પ્રારંભે, અન્તે અને મધ્યભાગે મંગળ આચરણીય હોય છે. સૂત્રકારે મંગલાર્થક " अनन्त " પદનો પ્રયોગ કરીને આ શિષ્ટાચારનું પાલન કર્યું છે, એમ સમજવું. ॥ સૂત્ર ८९ ॥ ॥ દસમું સ્થાન સમાપ્ત ॥

शास्त्रप्रशस्तिः—

द्विसहस्रे सप्तसंख्ये, वैक्रमीये च वत्सरे।
बुधे च चैत्रमासस्य, दशम्यां पुष्यभे'सिते ॥ १ ॥
सौराष्ट्रे सुभगे देशे, मधुमत्यास्तटस्थिते।
मेन्दडा संज्ञक ग्रामे, श्रावकावाससंकुले ॥ २ ॥
टीका स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्या भव्यमञ्जुला।
संघभोजनशालायां, पूर्वाह्ने पूर्णतामगात् ॥ ३ ॥
अत्रत्यः खलु भक्तिभावसरसः कारुण्यरत्नाकरः,
शुद्धस्थानकवासिधर्मनिरतः सम्यक्त्वभावान्वितः।
तत्त्वातत्त्वपयोविवेचनविधौ हंसायमानःसदा,
सर्वेषामुपकारको विजयते श्री जैनसंघो महान् ॥४॥

शास्त्रप्रशस्ति

दो हजार सात विक्रम संवत्सरमें जब कि बुधवारका दिन थो और चैत्रका महीना था शुक्ल पक्षथा पुष्यनक्षत्र था १० वीं तिथी थी १, सौराष्ट्र प्रांतमें स्थित मेन्दडा नामके ग्राममें जो कि मधुवंतीके तट पर स्थित है और जिसमें श्रावकोंके अधिक घर हैं २, इस स्थानाङ्गसूत्र-सुधानामकी यह टीका पौषधशालामें समाप्त हुई है. यह टीका भव्य-जीवोंको बडी सुन्दर लगी है। जब यह टीका पूर्ण हुईथी उस समय पूर्वाह्नका समय था ३.

यहांका श्री जैनसंघ भक्तिभावसे सरस है, करुणाका समुद्र है शुद्ध स्थानकवासिधर्मके पालन करनेमें निरत है, सम्यक्त्व भावसे

શાસ્ત્ર પ્રશસ્તિ

વિક્રમ સંવત ૨૦૦૭ના ચૈત્ર સુદ દસમને બુધવારે, પુષ્ય નક્ષત્ર જ્યારે ચાલતું હતું ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના મેન્દડા નામના મધુમતિ નદીના કિનારે વસેલા ગામની પૌષધશાળામાં, સ્થાનાંગ સૂત્રની આ સુધા નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ હતી. પૂર્વાહ્ન કાળે (દિવસના પૂર્વાર્ધમાં) આ ટીકા લખવાનું કામ પૂરૂં થયું હતું. આ ટીકા ભવ્ય જીવોને ઘણી સુંદર લાગી છે. આ મેન્દડા ગામમાં શ્રાવકોનાં ઘણાં ઘર છે.

મેન્દડા ગામનો જૈનસંઘ ભક્તિભાવથી યુક્ત અને કરુણાનો સાગર છે, શુદ્ધ સ્થાનકવાસી ધર્મનું પાલન કરવામાં લીન છે. સમ્યકૃત્વ ભાવથી પૂર્ણ

देवे गुरौ धर्मपथे च भक्तिर्येषां सदाचाररुचिर्हिनित्यम्
ते श्रावका धर्मपरायणाश्च सुश्राविकाः सन्ति गृहे गृहेऽत्र ॥५॥

॥ शास्त्र प्रशस्तिः समाप्त ॥

भरा हुआ है इसी प्रकार तत्वा तत्त्वका विवेक करनेमें पटु हैं, और समस्त जीवोंका उपकारक है ऐसा यह महान् श्री जैनसंघ सदा विजयशील बना रहे ४ देवमें गुरुमें और धर्ममार्गमें जिनकी परम भक्ति रहती है सदाचारके पालनमें जिनकी सदा रुचि बनी रहती है ऐसे वे श्रावक और धर्मपरायणा श्राविकाएँ यहां पर घर घरमें हैं।

॥ शास्त्र प्रशस्ति समाप्त ॥

અને તત્ત્વાતત્ત્વનો વિવેક કરવામાં નિપુણ, અને સમસ્ત જીવોનો ઉપકારક છે. એવો આ મહાન શ્રી જૈનસંઘ સદા વિજયશીલ બની રહે, એવી મારી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરૂં છું.

આ ગામના પ્રત્યેક ઘરમાં એવાં શ્રાવક શ્રાવિકાઓ વસે છે કે જેઓ દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાર્ગ પ્રત્યે ભક્તિભાવથી યુક્ત અને સદાચારનું પાલન કરવાની રુચિવાળાં છે.

॥ શાસ્ત્ર પ્રશસ્તિ સમાપ્ત ॥